॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

श्रीमज्जयतीर्थयतिकृता

श्रीमन्न्यायसुधा

परिमळाद्युपेता

सम्पुटम् - १२

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे

नविलक्षणत्वाधिकरणम् (भागः २),
स्मृत्यधिकरणम्, असदधिकरणम् (भागः १)

प्रकाशनम्

श्रीगुरुसार्वभौमसंस्कृतविद्यापीठम्

श्रीमन्मध्वाचार्यमूलमहासंस्थानम्

श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठः, मन्त्रालयः

श्रीमन्न्यायसुधा

परिमळाद्युपेता

सम्पुटम् – १२

प्रथमं मुद्रणम् - ई.सन् २००७

Śrīman-Nyāyasudhā

Parimaḷādyupetā

Volume - 12

First Edition - 2007 A.D.

सर्वजित् संवत्सरम्, शके १९२९, भाद्रपद शुक्ल पौर्णिमा, बुधवासरः

मन्त्रालयम्

Published by :

Śrī Gurusārvabhauma Saṁskṛt Vidyāpīṭham

Śrīman Madvāchārya Mūla Mahāsamsthāna

Śrī Rāghavendra Swāmy Mutt

Mantrālayam - 518 345

India.

* मुद्रकः *

धनंजयाचार्य बाळाचार्य वरखेडकरः

सुधा मुद्रणम्

शंकरपुरम्, बेंगळूर - ५६० ००४

दूरवाणी– २६७२ ३१०७, ६५६० २८३६

SUDHA MUDRANA

Shankarpuram, Bangalore - 560 004

Phone : 2672 3107, 6560 2836

समर्पणपत्रिका

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यत्वाद्यमन्दबिरुदवृन्दविभूषित-
सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-श्रीमद्वैष्णवसिद्धान्तस्थापनाचार्य-
षड्दर्शनाचार्यवर्य-नास्तिकदर्शननिराकरणधुरन्धर-
आस्तिकदर्शनमहाचार्य-
श्रीमन्मूलरघुपतिवेदव्यासदेवदिव्यश्रीपादपद्माराधक-

श्रीमन्मध्वाचार्यसमलङ्कृतमूलमहासंस्थानाधिष्ठितानां

श्रीमदद्वैतसाम्राज्यदिग्विजयविद्यासिंहासनाधीश्वराणां
परमपूज्यानां कामधेनुकल्पवृक्षसदृशानां

श्रीश्रीमद्राघवेन्द्रतीर्थगुरुसार्वभौमानां

हृत्कमलनिवासि-

श्रीरामकृष्णवेदव्यासाभिन्न-

श्रीमूलरघुपतिपादकमलयोः

समर्पितोऽयं ग्रन्थः ॥

सुजयीन्द्रकृपापूर्णसुशमीन्द्रयतीश्वरैः ।
श्रीमन्न्यायसुधाग्रन्थ अर्पितोऽयं मुदा हरेः ॥

श्रीमन्न्यायसुधा	**Śrīman-Nyāyasudhā**
परिमळाद्युपेता	Parimaḷādyupetā
सम्पुटम् – १२	**Volume - 12**
प्रथमं मुद्रणम् - ई.सन् २००७	First Edition -2007 A.D.

सर्वजित् संवत्सरम्, शके १९२९, भाद्रपद शुक्ल पौर्णिमा, बुधवासरः

मन्त्रालयम्

Published by :

Śrī Gurusārvabhauma Saṁskṛt Vidyāpīṭham
Śrīman Madvāchārya Mūla Mahāsamsthāna
Śrī Rāghavendra Swāmy Mutt
Mantrālayam - 518 345
India.

* मुद्रकः *

धनंजयाचार्य बाळाचार्य वरखेडकरः

सुधा मुद्रणम्	**SUDHA MUDRANA**
शंकरपुरम्, बेंगळूर - ५६० ००४	Shankarpuram, Bangalore - 560 004
दूरवाणी– २६७२ ३१०७, ६५६० २८३६	Phone : 2672 3107, 6560 2836

समर्पणपत्रिका

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यत्वाद्यमन्दबिरुदवृन्दविभूषित-

सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-श्रीमद्वैष्णवसिद्धान्तस्थापनाचार्य-

षड्दर्शनाचार्यवर्य-नास्तिकदर्शननिराकरणधुरन्धर-

आस्तिकदर्शनमहाचार्य-

श्रीमन्मूलरघुपतिवेदव्यासदेवदिव्यश्रीपादपद्माराधक-

श्रीमन्मध्वाचार्यसमलङ्कृतमूलमहासंस्थानाधिष्ठितानां

श्रीमद्द्वैतसाम्राज्यदिग्विजयविद्यासिंहासनाधीश्वराणां

परमपूज्यानां कामधेनुकल्पवृक्षसदृशानां

श्रीश्रीमद्राघवेन्द्रतीर्थगुरुसार्वभौमानां

हृत्कमलनिवासि-

श्रीरामकृष्णवेदव्यासाभिन्न-

श्रीमूलरघुपतिपादकमलयोः

समर्पितोऽयं ग्रन्थः ॥

सुजयीन्द्रकृपापूर्णसुशमीन्द्रयतीश्वरैः ।

श्रीमन्न्यायसुधाग्रन्थ अर्पितोऽयं मुदा हरेः ॥

॥ श्रीमन्मूलरामो विजयते ॥

श्रीमद्धंसनामकपरमात्मसमारब्धपरम्परागत-श्रीमत्परमहंसेत्यादिबिरुदभूषित-

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य-मूलमहासंस्थानाधीश्वर-

श्रीमद्राघवेन्द्रगुरुसार्वभौम-

वेदान्तसाम्राज्यदिग्विजयविद्यासिंहासनाधीश्वर-

श्रीमत्सुयमीन्द्रतीर्थश्रीपादकरकमलसञ्जात-श्रीमत्सुजयीन्द्रतीर्थश्रीपादवरकुमारक-

श्री श्रीमत्सुशमीन्द्रतीर्थश्रीपादानाम्

तथा तेषामुत्तराधिकारिणां

श्री श्रीमत्सुयतीन्द्रतीर्थश्रीपादानाम्

अनुग्रहवचनम्

अस्मत्प्रियशिष्यान् तथैव अस्मन्मठीयान् नैकान् आस्थानविद्वज्जनान् वयम् अस्मद्गुरुवराणां श्रीमत्सुजयीन्द्रतीर्थश्रीमच्चरणानामाज्ञामनुरुध्य परिमलादि-बहुटिप्पणीभिर्युक्तां श्रीमन्न्यायसुधां संशोध्य प्रकाशयितुमादिष्टवन्तः स्मः।

अस्मदादेशमनुरुध्य ग्रन्थमिमं संशोध्य मुद्रणप्रतिमपि संशोधितवद्भ्यः प्रधानसम्पादकेभ्यः वैकुण्ठवासिभ्यः साणूरु भीमभट्टेभ्यः तथा ग्रन्थमिमं प्रकाशितवद्भ्यः श्रीगुरुसार्वभौमसंस्कृत-विद्यापीठीयेभ्यः एवं ग्रन्थसंशोधने तथा मुद्रणप्रतिसंशोधने च सहायमाचरितवद्भ्यः अस्मद्विद्यापीठाध्यापकेभ्यः, तथाऽन्येभ्यो विद्वद्भ्यः, एवमल्पकाले सुष्ठु मुद्रणं कृतवद्भ्यः 'सुधा मुद्रण'नेतृभ्यः धनंजयाचार्येभ्यः तथा सर्वेभ्यः एतद्ग्रन्थाध्ययन-अध्यापनादिकर्तृभ्यः अस्मदुपास्यः श्री श्रीमद्राघवेन्द्र-तीर्थगुर्वन्तर्गत-श्रीभारतीरमण-मुख्यप्राणान्तर्गत-श्रीसीतापति-श्रीमूलरामचन्द्रदेवः इतोऽप्यतिशयित-आयुरारोग्यैश्वर्यादीनि, ज्ञानभक्तिवैराग्यादीनि च दत्वा अनुगृह्णातु इत्याशास्महे।

इति नारायणस्मृतिः।

मन्त्रालयक्षेत्रम्,
सर्वजित् संवत्सरम्, शके १९२९, भाद्रपद शुक्ल पौर्णिमा।

॥ श्रीमन्मूलरामो विजयते ॥

श्रीमद्धंसनामकपरमात्मसमारब्धपरम्परागत-श्रीमत्परमहंसेत्यादिबिरुदभूषित-

श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्य-मूलमहासंस्थानाधीश्वर-

श्रीमद्राघवेन्द्रगुरुसार्वभौम-

वेदान्तसाम्राज्यदिग्विजयविद्यासिंहासनाधीश्वर-

श्रीमत्सुयमीन्द्रतीर्थश्रीपादकरकमलसञ्जात-श्रीमत्सुजयीन्द्रतीर्थश्रीपादवरकुमारक-

श्री श्रीमत्सुशमीन्द्रतीर्थश्रीपादानाम्

तथा तेषामुत्तराधिकारिणां

श्री श्रीमत्सुयतीन्द्रतीर्थश्रीपादानाम्

अनुग्रहवचनम्

अस्मत्प्रियशिष्यान् तथैव अस्मन्मठीयान् नैकान् आस्थानविद्वज्जनान् वयम् अस्मद्गुरुवराणां श्रीमत्सुजयीन्द्रतीर्थश्रीमच्चरणानामाज्ञामनुरुध्य परिमलादि-बहुटिप्पणीभिर्युक्तां श्रीमन्न्यायसुधां संशोध्य प्रकाशयितुमादिष्टवन्तः स्मः।

अस्मदादेशमनुरुध्य ग्रन्थमिमं संशोध्य मुद्रणप्रतिमपि संशोधितवद्भ्यः प्रधानसम्पादकेभ्यः वैकुण्ठवासिभ्यः साणूरु भीमभट्टेभ्यः तथा ग्रन्थमिमं प्रकाशितवद्भ्यः श्रीगुरुसार्वभौमसंस्कृत-विद्यापीठीयेभ्यः एवं ग्रन्थसंशोधने तथा मुद्रणप्रतिसंशोधने च सहायमाचरितवद्भ्यः अस्मद्विद्यापीठा-ध्यापकेभ्यः, तथाऽन्येभ्यो विद्वद्भ्यः, एवमल्पकाले सुष्ठु मुद्रणं कृतवद्भ्यः 'सुधा मुद्रण'नेतृभ्यः धनंजयाचार्येभ्यः तथा सर्वेभ्यः एतद्ग्रन्थाध्ययन-अध्यापनादिकर्तृभ्यः अस्मदुपास्यः श्री श्रीमद्राघवेन्द्र-तीर्थगुर्वन्तर्गत-श्रीभारतीरमण-मुख्यप्राणान्तर्गत-श्रीसीतापति-श्रीमूलरामचन्द्रदेवः इतोऽप्यतिशयित-आयुरारोग्यैश्वर्यादीनि, ज्ञानभक्तिवैराग्यादीनि च दत्वा अनुगृह्णातु इत्याशास्महे ।

इति नारायणस्मृतिः।

मन्त्रालयक्षेत्रम्,

सर्वजित् संवत्सरम्, शके १९२९, भाद्रपद शुक्ल पौर्णिमा।

श्रीमन्मध्वाचार्यमूलमहासंस्थान-श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठाधीशानां
श्री श्री सुजयीन्द्रतीर्थश्रीपादानां वरकुमारकाणां
श्री श्री सुशमीन्द्रतीर्थश्रीपादानां
परमानुग्रहेण सम्पादितोऽयं ग्रन्थः ।

सम्पादकविद्वन्मण्डली

प्रधानसम्पादकाः

वैकुण्ठवासिनः श्री आचार्य साणूरु भीमभट्टाः
आस्थानविद्वांसः, श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठः, मन्त्रालयः

सम्पादकाः

विद्वान् श्री कुर्डि सुशीलेन्द्राचार्याः

विद्वान् श्री कडप राघवेन्द्राचार्याः, *प्रांशुपालाः श्री गु.सं.वि., मन्त्रालयः*

विद्वान् श्री पुराणिक सुब्रह्मण्याचार्याः

विद्वान् आहिताग्नि श्री वरखेडकर भीमसेनाचार्याः

निर्वाहकाः

श्रीपादपुत्राः राजा एस्. राजगोपालाचार्याः
श्री श्री सुशमीन्द्रतीर्थश्रीपादानाम् आप्तकार्यदर्शिनः,
श्रीमन्मध्वाचार्यमूलमहासंस्थानम् - श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठः,
मन्त्रालयम्

श्रीमन्न्यायसुधा - परिमळाद्युपेता

टिप्पणीनां क्रमः तथा सङ्क्षिप्तनामानि

क्र.सं.	कर्तृनाम	टिप्पणीनाम	सङ्क्षिप्तनाम
१	श्री विजयीन्द्रतीर्थाः	न्यायसुधाबिन्दुः	बिन्दुः—
२	श्री राघवेन्द्रतीर्थाः	परिमळः	परि०—
३	श्री श्रीपादराजतीर्थाः	वाग्वज्रः	वाग्वज्रः—
४	श्री वादिराजतीर्थाः	गुर्वर्थदीपिका	गु०दी०—
५	श्री यदुपत्याचार्याः	टिप्पणी	यादु०—
६	श्री वंशपल्ली श्रीनिवासाचार्याः	वाक्यार्थविवृतिः	वं०प०—
७	श्री गल्गली नरसिंहाचार्याः	आनन्दः	आनन्दः—
८	श्री कंबालूरु रामचन्द्रतीर्थाः	विवृतिः	कं०रा०—
९	श्री श्रीनिधितीर्थाः	टिप्पणी	श्रीनिधि०—
१०	श्री विद्याधीशतीर्थाः	वाक्यार्थचन्द्रिका	वा०चं०—
११	श्री पाण्डुरङ्गि केशवाचार्याः	शेषवाक्यार्थचन्द्रिका	शे०चं०—
१२	श्री पाण्डुरङ्गि नरसिंहाचार्याः	वाक्यार्थरत्नमाला	वा०र०—
१३	श्री सत्यव्रततीर्थाः	सुधाविवृतिः	स०व्र०—
१४	श्री कुण्डलगिरिआचार्याः	रसकूलङ्कषः	कुण्डल०—
१५	श्री सत्यनाथतीर्थाः	दुर्घटवाक्यार्थविचारः	स०ना०—
१६	श्री विठ्ठलभट्टाः	टिप्पणी	विठ्ठ०—
१७	श्री विष्णुतीर्थाः	रसरञ्जनी	रस०—
१८	श्री अडवी कृष्णाचार्याः	लघुरसरञ्जनी	ल०र०—
१९	श्री मन्नारी कृष्णाचार्याः	चषकः	चषकः—
२०	श्री एरी बाळाचार्याः	उपस्पर्शः	ए०बा०—
२१	श्री काशी आचार्याः	काशी टिप्पणी	काशी०—
२२	श्री गूढकर्तृकाचार्याः	गूढकर्तृका	गूढ०—
२३	श्री प्रदीपकाराः	प्रदीपः	प्रदीपः—
२४	श्री पांघ्री श्रीनिवासाचार्याः	टिप्पणी	पांघ्री०—
२५	श्री कल्लापूर सत्याधिराजाचार्याः	हुग्गि	हुग्गि०—

टिप्पणीविषये स्पष्टीकरणम्

श्रीमज्जयतीर्थविरचितं महामेरुतुल्यं श्रीमन्न्यायसुधाग्रन्थमनेके व्याचख्युः। साम्प्रतमस्माभिः, उपलब्धाः श्रीमन्न्यायसुधाव्याख्याः सङ्गृह्यैकत्र मुद्रापयितव्याः इत्येकमात्रोद्देशेन अनेकव्याख्यासहिततया श्रीमन्न्यायसुधाग्रन्थः मुद्रापितः।

श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थश्रीपादानां श्रीमद्राघवेन्द्रतीर्थश्रीपादानां च सुधाव्याख्यानयोः इदानीं मुद्रापितायां यस्यां कस्याञ्चित् सुधाव्याख्यायां यस्मिन् कस्मिंश्चिद्विषये भिन्नाभिप्राये सति (विरुद्धाभिप्राये सति) सः तद्व्याख्यातॄणामभिप्राय एव। सः श्रीमद्विजयीन्द्रतीर्थश्रीपादानां वा परिमलकाराणां वा सम्पादकानां वा प्रकाशकानां वा सम्मत इति न मन्तव्यमिति एतन्मूलकतया स्पष्टीकुर्मः।

इत्थम्

सम्पादकाः

॥ श्रीमन्मूलरामो विजयते ॥

प्रकाशकीयम्

द्वापरे श्रीगौतममहर्षिभिः शप्तेषु साधुजनेषु व्याकुलीभूतेषु श्रीब्रह्मरुद्रेन्द्रादिभिः प्रार्थितो भगवान्नारायणः श्रीवेदव्यासत्वेनावतीर्य राशीभूतान् वेदान् विभज्य, वेदार्थनिर्णायकानि चतुःषष्ट्यधिकपञ्चशत(५६४)ब्रह्मसूत्राणि व्यरचयत्।

एषां ब्रह्मसूत्राणां श्रीवाय्ववतारिणः सर्वज्ञाः श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाः भाष्यम्, श्रीमदनुव्याख्यानम्, न्यायविवरणम्, अणुभाष्यं चेति ग्रन्थचतुष्टयं विरचय्य महदुपाकुर्वन्।

श्रीमदाचार्याणां प्रियान्तेवासिनां श्रीत्रिविक्रमपण्डिताचार्याणां "व्यक्ततर्कततिं कुरु" इति प्रार्थनामनुरुध्य श्रीमदाचार्याः उपर्युक्तग्रन्थेष्वन्यतमं श्रीमदनुव्याख्यानग्रन्थं रचयामासुः।

अनुव्याख्यानस्यास्य इन्द्रांशसंभूताः श्रीमज्जयतीर्थश्रीमच्चरणाः श्रीमन्न्यायसुधानाम्नीं मेरुतुल्यामनुपमां टीकां व्यरचयन्।

ग्रन्थोऽयं चित्रपदपुञ्जमण्डितः, महागाम्भीर्यवान् महापण्डितवरेण्यानामपि महान्तं गर्वपर्वतं खण्डयितुं दक्षश्चकास्ति।

अस्यामोघस्य ग्रन्थस्य महत्त्वम् एतद्ग्रन्थस्य एतदीयानामनेकासां व्याख्यानां सत्त्वैव व्यञ्जयति।

	व्याख्यातारो महाभागाः	व्याख्यानस्य नाम
१)	श्री श्रीपादराजतीर्थाः	वाग्वज्रम्
२)	श्री विजयीन्द्रतीर्थाः	न्यायसुधाबिन्दुः
३)	श्री वादिराजतीर्थाः	गुर्वर्थदीपिका
४)	श्री राघवेन्द्रतीर्थाः	परिमलः
५)	श्री यदुपत्याचार्याः	टिप्पणी
६)	श्री वंशपल्ली श्रीनिवासाचार्याः	वाक्यार्थविवृतिः
७)	श्री गलगली नरसिंहाचार्याः	आनन्दः
८)	श्री कंबालूरु रामचन्द्रतीर्थाः	विवृतिः

९)	श्री श्रीनिधितीर्थाः	टिप्पणी
१०)	श्री विद्याधीशतीर्थाः	वाक्यार्थचन्द्रिका
११)	श्री पाण्डुरङ्गि नरसिंहाचार्याः	वाक्यार्थरत्नमाला
१२)	श्री पाण्डुरङ्गि केशवाचार्याः	शेषवाक्यार्थचन्द्रिका
१३)	श्री कुण्डलगिरि आचार्याः	रसकूलङ्कषः
१४)	श्री सत्यव्रततीर्थाः	सुधाविवृतिः
१५)	श्री सत्यनाथतीर्थाः	दुर्घटवाक्यार्थविचारः
१६)	श्री विट्ठलभट्टाः	टिप्पणी
१७)	श्री कल्लापूर सत्याधिराजाचार्याः	हुग्गि
१८)	श्री विष्णुतीर्थाः	रसरञ्जनी
१९)	श्री अडवि कृष्णाचार्याः	लघुरसरञ्जनी
२०)	श्री मन्नारि कृष्णाचार्याः	चषकः
२१)	श्री एरी बाळाचार्याः	उपस्पर्शः
२२)	श्री काशी तिम्मण्णाचार्याः	काशी टिप्पणी
२३)	श्री गूढकर्तृकटिप्पणीकाराः	टिप्पणी
२४)	श्री प्रदीपकाराः	प्रदीपः
२५)	श्री पांग्री श्रीनिवासाचार्याः	टिप्पणी
२६)	श्री रोट्टि वेङ्कटभट्टाः	सुधाविवृतिः
२७)	श्री ताम्रपर्णी आचार्याः	टिप्पणी
२८)	श्री उमर्जी प्रह्लादकृष्णाचार्याः	उमर्जी
२९)	श्री व्यासतत्त्वज्ञतीर्थाः	कुलिशम्
३०)	श्री महेश्वरसूरिः	टिप्पणी
३१)	श्री पुट्ट तंबि आचार्याः	टिप्पणी
३२)	श्री रत्नगर्भ ओडेयर्	टिप्पणी
३३)	श्री अनन्तभट्टाः	टिप्पणी
३४)	श्री सत्यनाथाचार्याः	टिप्पणी
३५)	श्री जयवेङ्कटाचार्याः	टिप्पणी
३६)	श्री गूढकर्तृकाचार्याः	सुधासारसङ्ग्रहः
३७)	श्री गलगली गोविन्दाचार्याः	पञ्चरत्नस्तबकः

३८)	श्री श्रीमुष्णाचार्याः	पञ्चाधिकरणी
३९)	श्री लिङ्गेरि श्रीनिवासाचार्याः	सिद्धान्तप्रभा
४०)	श्री पाण्डुरङ्गि केशवाचार्याः	सुधावाक्यार्थविनोदः
४१)	श्री उडुपि राघवेन्द्रतीर्थाः (पुत्तिगे मठः)	टिप्पणी
४२)	श्री सत्यनाथाः	न्यायसुधापरशुः
४३)	श्री सुमतीन्द्रतीर्थाः	भावरत्नकोशः
४४)	श्री पाण्डुरङ्गि केशवाचार्याः	मञ्जरी
४५)	श्री व्यासतत्त्वज्ञतीर्थाः	लघुरसरञ्जनी
४६)	श्री व्यासतत्त्वज्ञतीर्थाः	गुरुरसरञ्जनी
४७)	श्री भीमराव् कुल्कर्णी कुम्बारगेरी	टिप्पणी
४८)	श्री सत्यपराक्रमतीर्थाः	सुधाफक्किका
४९)	श्री हुलिगि श्रीपत्याचार्याः	टिप्पणी
५०)	श्री अहोबिलाचार्याः	टिप्पणी
५१)	श्री सत्यप्रज्ञतीर्थाः	टिप्पणी

एतादृशस्य अत्युत्तमग्रन्थस्य मुद्रणकार्यं श्रीमत्परमपूज्यानां प्रातःस्मरणीयानां श्रीमत्सुजयीन्द्रतीर्थश्रीमच्चरणानामादेशं सदिच्छां चानुरुध्य सम्प्रति श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठीयपीठाधीश्वराः पूज्याः श्री १००८ श्रीमत्सुशमीन्द्रतीर्थश्रीपादाः कारयन्तीति अस्माकं परमं प्रमोदस्थानम् ।

अस्य ग्रन्थस्य संशोधनकार्ये अस्मद्विद्यापीठीयप्राच्यग्रन्थालयस्थाः अधोनिर्दिष्टाः टिप्पण्यः हस्तप्रतिकृतयोऽपि उपयोजिता इति निवेदयितुं नितान्तं तुष्यामः ।

ग्रन्थस्यास्य प्रकाशनार्थं श्रीसुधाव्याख्यानं विठ्ठलभट्टीयं हस्तलिखितं अनुगृहीतवद्भ्यः परमपूज्येभ्यः श्रीउत्तरादिमठाधीश्वरेभ्यः सभक्ति प्रणामगणं समर्पयामः । संशोधनादिकार्येष्वनुकूलयितुं श्रीसुधाव्याख्यानं श्रीनिधितीर्थीयं तालपत्रस्थं अनुगृहीतवद्भ्यः परमपूज्येभ्यः श्रीपुत्तिगेमठाधीश्वरेभ्यः सभक्ति प्रणामगणं समर्पयामः । एवमेव मुद्रणकार्येऽस्मिन् साक्षाद्वा परोक्षे वा सहकृतवद्भ्यः परमपूज्येभ्यः श्रीमठाधीश्वरेभ्यः सर्वेभ्यः सभक्तिप्रणामगणं कार्तज्ञ्यमाविष्कुर्मः । श्रीनिधितीर्थीयं व्याख्यानं तालपत्रस्थं तौलवलिपिगतं देवनागरिलिपिगतं कृतवतः विद्वान् श्री साणूरु भीमभट्टतनूजः श्री कृष्णमूर्ति महाशयान् सन्दर्भेऽस्मिन् सप्रश्रयं स्मरामः ।

ग्रन्थस्यास्य प्रधानसम्पादकेभ्यः विद्वद्भ्यः वैकुण्ठवासिभ्यः श्री आचार्य साणूरु भीमभट्टमहाशयेभ्यः तथा एतद्ग्रन्थसम्पादकेभ्यः विद्वद्भ्यः श्री कडप राघवेन्द्राचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री पुराणिक सुब्रह्मण्याचार्येभ्यः, तथा

विद्वद्भ्यः आहिताग्नि श्री वरखेडकर भीमसेनाचार्येभ्यः, एवं विठ्ठलभट्टीयां टिप्पणीं तथा एरी बाळाचार्याणां टिप्पणीं दत्तवद्भ्यः विद्वद्भ्यः श्री व्यासनकेरे प्रभञ्जनाचार्येभ्यः, तथा पांग्री श्रीनिवासाचार्याणां टिप्पणीं दत्तवद्भ्यः विद्वद्भ्यः श्री पांग्री लक्ष्मणाचार्येभ्यः, तथा वाक्यार्थरत्नमालाख्यां टिप्पणीं, सत्यनाथतीर्थीयां टिप्पणीं, हुग्गिनामकटिप्पणीं च दत्वा उपकृतवद्भ्यः पंढरपुरीय पूर्णप्रज्ञमतोन्नाहिनीपाठशालाप्रांशुपालेभ्यः विद्वद्भ्यः श्री वरखेडकर भीमसेनाचार्येभ्यः, तथा वाक्यार्थरत्नमालाटिप्पण्याः प्रतिकृत्यन्तरं दत्तवद्भ्यः विद्वद्भ्यः श्री के. टि. पाण्डुरङ्गि महाशयेभ्यः एवमेव प्रदीपटिप्पणीं दत्तवद्भ्यः मद्रपुरसर्वकारीयग्रन्थालयव्यवस्थापकेभ्यः श्रीमद्भ्यः, श्रीमन्न्यायसुधाबिन्दुनाम्नीं टिप्पणीं दत्तवद्भ्यः श्रीमद्भ्यः केरलराज्यीय तिरुवाङ्कूरु ग्रन्थभाण्डारव्यवस्थापकेभ्यः, तथा रसरञ्जनी-लघुरसरञ्जनी इति व्याख्यानद्वयं दत्तवद्भ्यः विद्वद्भ्यः श्री गंगूरु हनुमेशाचार्येभ्यः, एवं ग्रन्थस्यास्य प्रतिकृति-संशोधने श्रीमद्भिः सम्पादकैः सहकृतवद्भ्यः विद्वद्भ्यः श्री कुर्डि सुशीलेन्द्राचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री कडप राघवेन्द्राचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री पुराणिक सुब्रह्मण्याचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री एन् राघवेन्द्राचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री वरखेडकर भीमसेनाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री गंगूरु हनुमेशाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री के. वेङ्कटेशाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री ओडेयर् कनकाचलाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री पु. वंशी कृष्णाचार्येभ्यः, विद्वद्भ्यः श्री उंडारु पांडुरंग श्रीनिवासमूर्ती आचार्येभ्यः, एवं विशेषतः अल्पीयस्येव काले महता परिश्रमेण सश्रद्धं ग्रन्थानां प्रतिकृतिसंशोधने श्रीमद्भिः सम्पादकैः सहकृतवद्भ्यः तथा सर्वाङ्गसौन्दर्येण मुद्राप्य दत्तवद्भ्यः 'सुधा मुद्रण'नेतृभ्यः विद्वद्भ्यः श्री वरखेडकर धनंजयाचार्येभ्यः, तथा ग्रन्थस्यास्य अध्ययनाध्यापनादिकर्तृभ्यः सर्वेभ्यः श्रीभगवान् सीताजानिः श्रीमूल-रघुपतिवेदव्यासः आयुरारोग्यैश्वर्यादीनि चानुगृह्य संरक्षत्विति अनन्यया भक्त्या सम्प्रार्थयामहे।

अत्र मुद्रापितासु टिप्पणीषु काश्चन टिप्पण्यः प्राचीनहस्तप्रतिरूपेण शिथिलाः मध्ये मध्ये त्रुटिताः कदाचिदसमग्रा अपि तेनैव रूपेण पण्डितैः संशोध्य मुद्रापिताः। अत्र प्रकाशितभागे यदि कुत्रचित् स्खलितानि प्राज्ञैर्विद्वद्भिः विलोकितानि चेत् ते अस्मान्प्रति संसूचयेयुः। तेन वयं शुद्धिपत्रिकायाम् अग्रिमसम्पुटेषु वा तत्सर्वं समीकृत्य विदुषां पुरः उपस्थापयितुं शक्ष्यामः। येषां समीपे अस्माभिरमुद्रितटिप्पण्यः उपलभ्यन्ते ते कृपया तान् ग्रन्थान् अस्मभ्यं प्रेषयन्ति चेत् तत्सर्वमागामिसम्पुटेषु वयं सम्यक् संशोध्य मुद्रापयितुं महता सन्तोषेण स्वीकुर्मः।

इत्थम्।

भवदीयम्

श्रीगुरुसार्वभौमसंस्कृतविद्यापीठम्,

श्रीराघवेन्द्रस्वामिमठः, मन्त्रालयः

* * *

॥ श्रीमन्मूलरामो विजयते ॥

प्रस्तावना

यत्पदं वेदसंवेद्यं कटाक्षेणापि वीक्षितुम् ।
न क्षमन्ते विमतयः तमुपासे श्रियःपतिम् ॥

भूर्भुवस्स्वरादिचतुर्दशभुवनात्मकसङ्ख्यातिगब्रह्माण्डकोटीः रोमकूपे सन्निवेश्य सकललोकजनन्या श्रिया सह सर्पतल्पे शयानेन भगवता सृष्टेषु भूलोकखण्डेष्वन्यतमेऽस्मिन् भरतखण्डे जनिमतामस्माकं महद्भागधेयमिदं यदत्र भगवान् तत्तद्युगेष्ववतीर्य बलकार्यं ज्ञानकार्यं च सम्पाद्य स्वभक्तानन्वग्रहीत् । तत्रापीदमतिशयितं वक्तव्येष्वाद्यं वचनं यदत्र तद्भक्ताग्रणीः पावनः पवमानः अनेकधाऽवतीर्य तत्रापि तृतीयेऽवतारे श्रीमध्वनाम्नाऽत्र प्रकटीभूय सज्जनानुदद्दीधरत् । तदीयभक्तानुग्रहकार्येषु आचन्द्रार्कं दीप्यमानानि बहूनि कार्याणि यद्यपि वक्तव्यानि सन्ति तथाऽपि समस्तशास्त्रार्थसारभूतानां श्रीबादरायणसंज्ञकेन श्रीवेदव्यासमहर्षिणा निर्मितानां ब्रह्मसूत्राणां भाष्य-अणुभाष्य-अनुभाष्य-न्यायविवरण-ग्रन्थानां निर्माणमतितरां सर्वैरपि अध्यात्मविद्यारसिकैः विचारविमर्शकैः प्रशंसनीयं सर्वदा स्मरणीयं कार्यमिति निष्प्रपञ्चं दृढतरं वयं वक्तुं शक्नुमः ।

तत्र च सूत्रसंबन्धिग्रन्थचतुष्टये ब्रह्मसूत्र-अनुव्याख्यान-ग्रन्थराजः नभसि नक्षत्रपुञ्जमध्ये चन्द्रमा इव चकास्ति । तस्यास्य ग्रन्थराजस्य इन्द्रावतारभूतैः प्रातःस्मरणीयैः परमपूज्यश्रीजयतीर्थमस्करिवरैः रचितम् अनुव्याख्यानव्याख्यानं न्यायसुधानामकं नैकाभिष्टिप्पणीभिः समलंकृतं श्रीराघवेन्द्रतीर्थगुरुवर्याणां प्रेरणया अनुग्रहेण च इदानीं सम्प्रकाश्य हरिगुरुभक्तानां करकमलयोः समर्पयितुं मोमुद्यते अस्माकं चेतः ।

उपनिषत्प्रस्थान-गीताप्रस्थान-सूत्रप्रस्थाननामकप्रस्थानत्रये सूत्रप्रस्थानमेव अन्तिमं निर्णायकं समस्तैः शिरसा धारणीयं च भवति । किं बहुना समस्तेषु वेदेषु समस्तेषु पुराणेष्वन्यत्राप्यभ्यर्हणीयवैदिकवाङ्मयेषु च उक्तानामर्थानां निर्णयाय सूत्राण्येव अस्माकमवलम्बभूतानि महार्णवे तरतामाधारभूतनौकास्थानीयानि । तेषां सूत्राणां व्याख्यानभूतानुव्याख्यानस्य व्याख्यानरूपा इयं सुधा देवलोकीयसुधातोऽप्यभ्यर्हिततमा जन्ममृत्यु-जरादिकं सर्वमपहृत्य स्वरूपानन्दाविर्भावरूपं मोक्षं दापयितुं समर्था । अस्य ग्रन्थस्य प्रशंसा कथं कार्या, कियती कार्या इत्यादिविषयाः आलोच्यमानाः अस्माकं जिह्वां पुरःसर्तुमिव न मुञ्चन्ति । यतो हि ग्रन्थकाराः श्रीमज्जयतीर्थश्रीमच्चरणाः पूर्वाश्रमे नाममात्रेण गृहस्थाश्रमप्रवेशं लब्ध्वा केनापि अनालोचनीयेन केवलं भगवता कृतेन घटनाविशेषेण संसारमिमं तुच्छीकृत्य स्वीये तरुणे वयसि संन्यासाश्रमं प्रविश्य स्वगुरूणां विद्यारण्यारण्यच्छेदकानां श्रीमदक्षोभ्यतीर्थगुरुवर्याणां सविधे शुकवत् शिक्षिता भूत्वा स्वीयया अलौकिकप्रज्ञया आचार्याणां अनेकग्रन्थानां टीकाः विरचय्य प्रायः अन्ते इमां न्यायसुधां भक्तेभ्यः नाकीन्द्रः सुधां इव प्रादुः । अस्य ग्रन्थस्य माहात्म्यं शेषोऽपि वर्णयितुं नालम् । बाल्यादारभ्य यौवनपर्यन्तं प्रायः संस्कृतभाषायाः वेदादिशास्त्राणां च परिचयहीना अपि केवलं

गुर्वनुग्रहेण शास्त्राण्यभ्यस्य अनन्तरं किञ्चित्समयपर्यन्तं सरस्वतीं संसेव्य तदनुग्रहेण घण्टां (लेखनीं) पूगं च लब्ध्वा लेखनकार्यं प्रारभन्त जयतीर्थश्रीमच्चरणाः। तत्रापि गुहाया अन्तरुपविश्य पञ्चषशिष्यान् पाठयन्तः स्वयमेव वाणीकृपया लब्धया लेखन्या आचार्याणां ग्रन्थान् व्याख्यान्तः, अनन्तरं तदुपरि पूगेन सम्मार्जनमात्रेण तत्सर्वं त्रुटिलेशरहितं भगवत्कृपया आविर्भावयन्तः ते लोके टीकाचार्याः इत्येव निरुपपदगौरवनाम्ना प्रथिताः बभूवुः।

महानुभावाः जयतीर्थश्रीमच्चरणाः मठीयवैभवादीन् हित्वा शिष्यैः भिक्षया आनीतेन यावनालान्नेन (भक्करि) जीवनं निरवहन्।

महानुभावाः जयतीर्थश्रीमच्चरणाः गुरुभक्तिविषये अन्यादृशम् आदर्शम् अस्माकं पुरतः उपस्थापयामासुः। तद्यथा—

न शब्दाब्धौ गाढा न च निगमचर्चासु चतुरा
न च न्याये प्रौढा न च विदितवेद्या अपि वयम्।
परं श्रीमत्पूर्णप्रमतिगुरुकारुण्यसरणिं
प्रपन्ना मान्याः स्मः किमपि च वदन्तोऽपि महताम्॥

अनेन श्लोकेन प्रदर्शितः विनयः अनन्यसाधारणः लोकातिशायी सहृदयान् जिज्ञासून् रोमाञ्चयति। एतदपेक्षया अधिकः गुरुप्रवणः गुरोः दासानुदासः लोके यत्र कुत्रापि नोपलभ्येत इत्येवं सर्वैः सर्वथा अनुभूयते एव।

अल्पीयसा अनेहसा स्वकीयप्रखरबुद्धिवैभवेन निर्मितस्य अस्य सुधाग्रन्थस्य वैशिष्ट्यं वर्णयितुं सहस्रवदनः शेषोऽपि नालम्, किमुत अल्पप्रज्ञाः तृणकल्पाः वयम्। एतदीयग्रन्थस्य माहात्म्यं संवर्णयन् कविरेकः एवमुद्गिरति स्म। यथा—

आमूलाग्रनिबद्धतर्कजटिलं शब्दैकजीवातुकं
मीमांसानुनयं च शङ्करवचो हुङ्कारभङ्गप्रदम्।
शास्त्रं तन्त्रचतुष्टयात्मकमिदं निस्स्वप्रतन्त्रान्तराः
व्याख्यास्यन्ति पठन्ति वा कथमहो किं वा कलौ दुर्घटम्॥

'अध्यात्मविद्या विद्यानाम्' इति श्रीकृष्णोक्त्यनुसारेण अद्वितीयाध्यात्मविचाराख्य-सूत्रव्याख्यानरूपा इयं न्यायसुधा नैकाभिष्टिप्पणीभिः सह संयोज्य, संशोध्य, संमुद्रय अत्र प्रकाशं नीयते। महदिदं साहसकार्यं महापुरुषोत्तमस्य श्रीहरेः अविच्छिन्नभक्ताग्रेसर-श्रीमन्मुख्यप्राणावताराणां श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादानां परमानुग्रहेणैव सम्पन्नः प्रह्लादावतारभूतानां श्रीमद्राघवेन्द्रतीर्थगुरुसार्वभौमानाम् आराधनसमये तत्करकमलाभ्यामेव श्रीमन्मूलरामचन्द्रदेवस्य पादकमलयोः तद्भक्तवृन्देन सप्रश्रयं सभक्ति समर्प्यतितमाम्। श्रीकृष्णार्पणमस्तु॥

आचार्याः साणूरु भीमभट्टाः

प्रधानसम्पादकाः

॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वान्तर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवाय नमः ॥

श्रीमज्जयतीर्थयतिकृता

श्रीमन्न्यायसुधा

संपुटम् - १२

विषयानुक्रमणिका

विषयः	परिच्छेदः	पुटसंख्या
न विलक्षणत्वाधिकरणम् (२-१-२) (गतसम्पुटात् अनुवर्तते)		
१-इ-३-क-		
२) प्रत्यक्षविभागः	१३०-१३६	५५०१-५५२३
च) प्रत्यक्षद्वैविध्यम्	१३०	५५०१-५५०४
छ) प्रत्यक्षद्वैविध्यस्य विवरणम्	१३१-१३५	५५०४-५५१९
ज) प्रत्यक्षद्वैविध्यस्य प्रकारदर्शनम्	१३६	५५१९-५५२३
३) विभिन्नेष्वक्षेषु सदोषनिर्दोषत्वविवेकः	१३७-१३९	५५२३-५५३२
च) स्वरूपेन्द्रियस्य निर्दोषतानियमः	१३७	५५२३-५५२९
छ) प्राकृतेन्द्रियस्य निर्दोषसदोषोभयरूपता च	१३७	५५२३-५५२९
ज) संसारगेष्वपि सुखदुःखादिविषयं प्रत्यक्षं निर्दोषम्	१३८	५५२९-५५३०
झ) तादृशप्रत्यक्षस्य बलिष्ठतमत्वम्	१३९	५५३०-५५३२
४) प्रत्यक्षद्वैविध्यस्य परीक्षा	१४०-१४१	५५३३-५५४०
च) प्राकृतप्रत्यक्षस्य षड्विधता	१४०	५५३३-५५३७
छ) मनसः प्राकृतत्वम्	१४१	५५३८-५५४०
ख) अनुमाननिरूपणम्	१४२-२२२	५५४०-५७९४

विषयः	परिच्छेदः	पुटसंख्या
१) अनुमानलक्षणम्	१४२-१६५	५५४०-५६०६
च) अनुमायुक्तिपदयोः लक्ष्यलक्षणभावानुपपत्तिपरिहारः	१४२	५५४०-५५४३
छ) युक्तिरेवेत्येवकारकृत्यम्	१४३-१४५	५५४३-५५५२
ज) मतान्तरनिरासः	१४६-१५४	५५५२-५५७५
१) एवकारान्वयवैलक्षण्येन	१४६-१४९	५५५२-५५५८
२) तुशब्दव्यवच्छेद्यतया	१५०-१५१	५५५८-५५६५
३) व्याप्यशब्दस्य सम्बन्धिशब्दतया	१५२	५५६५-५५६९
४) स्मृतेतिपदकृत्यतया	१५३	५५७०-५५७१
५) लिङ्गदर्शनस्य अनुमाने नियमाभावतया	१५४	५५७१-५५७५
झ) व्याप्तिग्राहकप्रमाणानि	१५५	५५७५-५५७७

१-इ-३-ख-१-ञ

ञ) परार्थानुमाने पञ्चावयवत्वनियमनिरासः	१५६-१६५	५५७७-५६०६
१) व्याप्त्युक्त्याऽपि परार्थानुमानसिद्धिः	१५६-१६५	५५७७-५६०६
ट) उक्तार्थस्योपपादनम्	१५७-१६५	५५७९-५६०६
१) 'व्याप्त्युक्तिरेव परोपदेशः' इत्युक्त्ययुक्तिशङ्कापरिहारः	१५७	५५७९-५५८०
२) पञ्चावयवनियमानामावश्यकता	१५८	५५८०-५५८४
३) व्याप्तिवचनस्याप्यनावश्यकतायाः परिहारः	१५९-१६५	५५८४-५६०६
त) हेत्वादिवचनस्य व्याप्तिवचनेन वैलक्षण्यम्	१६०-१६५	५५८९-५६०६
१) व्याप्तिवचनेनैवापि पक्षधर्मतोपेतलिङ्गस्य स्मरणानुसन्धानजिज्ञासाजनकत्वम्	१६०	५५८९-५५९१
२) व्याप्तिवचनातिरिक्तस्य प्रयोजनाभावात् अवश्यं वक्तव्यत्वाभावः	१६१-१६५	५५९१-५६०६
प) परोपदेशस्य आकथापरिसमाप्तित्वात्	१६२-१६५	५५९८-५६०६

विषयः	परिच्छेदः	पुटसंख्या
९) हेत्वाभासपञ्चकनिरासकत्वेनापि पञ्चावयवत्वनियमासिद्धिः	१६२-१६५	५५९८-५६०६
य) विधूतविवादसाध्यप्रतिपत्तये च कुत्रचित् पञ्चावयवनियमस्याप्यपर्याप्तिः	१६२	५५९८-५६०१
र) पञ्चावयवैरपि उद्धृताभास-प्रमाणप्रतीत्यप्रतीत्यसम्भवः	१६३	५६०१-५६०३
ल) अवान्तराकाङ्क्षानिवर्तकत्वेनापि पञ्चावयवत्वनियमासिद्धिः	१६४	५६०३-५६०४
व) व्याप्त्युक्तिवल्लिङ्गोक्त्यापि साध्यसिद्धिः	१६५	५६०४-५६०६
१-इ-३-ख		
२) अनुमानदोषनिरूपणम्	१६६-२२२	५६०६-५७९४
च) अनुमानदोषव्याख्या विभागश्च	१६६	५६०६-५६०९
छ) साक्षाद्युक्तिदोषनिरूपणम्	१६७-१७६	५६०९-५६३८
१) साक्षाद्युक्तिदोषस्य विभागः	१६७-१६८	५६०९-५६११
२) विरोधासङ्गत्योर्निरूपणम्	१६९-१७६	५६१२-५६३८
ट) विरोधत्रैविध्यम्	१७०	५६१५-५६१८
ठ) विरोधत्रैविध्यपरीक्षा	१७१-१७४	५६१८-५६२९
१) प्रतिज्ञार्थविरुद्धतादीनां विरोधित्वसमर्थनम्	१७१	५६१८-५६१९
२) प्रतिज्ञार्थविरुद्धतायाः युक्तिदोषत्वसमर्थनम्	१७२	५६२०-५६२२
३) अन्यत्रोक्तविरोधत्रैविध्यस्य अत्रोक्तेन तेन विरोधाभावदर्शनम्	१७३-१७४	५६२२-५६२९
ड) युक्तिदोषाणां रीत्यन्तरेण निरूपणस्य वैयर्थ्यशङ्का तत्समाधानञ्च	१७५-१७६	५६३०-५६३८
ढ) असङ्गतिनिरूपणम्	१७६	५६३५-५६३८

विषयः	परिच्छेदः	पुटसंख्या
ज) वाचनिकयुक्तिदोषनिरूपणम्	१७७	५६३८-५६४४
झ) अनुमानदोषाणां विभागस्य परीक्षा	१७८-२२२	५६४४-५७९४
१) सोपाधिकत्वस्य उक्तदोषान्तर्भावः	१७८-१९२	५६४४-५७००
ट) अनुमानात्प्राक् व्याप्तिग्रहणवेलायाम् अव्याप्तावन्तर्भावात्	१७८-१७९	५६४४-५६४८
१) अनुपाधिकत्वस्य लक्षणत्वानुपपत्तेः	१७९	५६४६-५६४८
ठ) अनुमानप्रवृत्त्युत्तरकालं तु सत्प्रतिपक्षत्वात्	१८०	५६४८-५६५२
१) पक्षव्यावृत्तिप्राधान्येन उपाधित्वम्	१८०	५६४८-५६५२
ड) वैपरीत्यासम्भवात्	१८१-१८२	५६५२-५६५८
ढ) सोपाधिकत्वं न साध्यसमव्यापकत्वम्	१८३-१८८	५६५९-५६७८
(समव्याप्तस्यैवोपाधित्वमिति नियमासम्भवः)		
१) सन्न्यायरत्नावल्यामस्य पक्षस्य परमतत्वेनानुवादात्	१८३	५६५९-५६६१
२) तत्पक्षदूषणस्य स्फुटत्वात् तत्रानुक्तेः	१८४-१८८	५६६२-५६७८
त) समपदस्य विषमव्याप्तिक-व्यवच्छेदार्थकत्वासम्भवात्	१८५-१८६	५६६२-५६७१
१) समव्याप्तस्यैवोपाधित्वमित्यत्र परोपन्यस्तं साधकं दूषयति	१८६	५६६६-५६७१
थ) समपदस्य प्रयोजनान्तरार्थत्वा सम्भवात्	१८७	५६७१
द) समपदस्य विषमव्याप्तिकव्यवच्छेदार्थक-त्वासम्भवे उक्तं प्रतिपक्षोन्नायकत्वेन दूषणत्वं आक्षिप्य समादधते	१८८	५६७२-५६७८

विषयः	परिच्छेदः	पुटसंख्या
ण) साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमेव उपाधेः सामान्यलक्षणम्	१८९-१९१	५६७८-५६९७
१) अस्य लक्षणस्य सामान्यत्वं विशेषत्वं चापि न सम्भवतीति शङ्का	१८९	५६७८-५६८६
२) तच्छङ्कानिरासः	१९०-१९१	५६८६-५६९७
टट) दुर्बलेन 'विरोधेऽपि न प्रमाणमसाधकम्'	१९२	५६९७-५७००
२) प्रतिज्ञार्थविरोधस्य अव्याप्तावनन्तर्भावः	१९३-१९५	५७००-५७१६
ट) एतदर्थे अनुव्याख्यानस्यावतरणं शब्दार्थकथनञ्च	१९३	५७००-५७०४
ठ) अस्य अनुव्याख्यानस्य तात्पर्यम्	१९४	५७०४-५७०९
ड) 'दुर्बलेन विरुद्धस्य असाधकता'वत् 'स्ववाक्यविरुद्धस्य' अपि असाधकत्वम्	१९५	५७०९-५७१६
३) अनुमानदोषत्वेन परनिरूपितानामशेष-निग्रहस्थानानामपि विरोधादिष्वेवान्तर्भावः	१९६-२२२	५७१६-५७९४
ट) कथास्वरूपनिरूपणम्	१९७-२२२	५७२०-५७९४
१) कथाया उद्देशः, सामान्यलक्षणं, विभागश्च	१९७	५७२०-५७२७
२) कथाविशेषलक्षणानि	१९८-२२२	५७२७-५७९४
त) वादलक्षणम्	१९८	५७२७-५७३०
थ) जल्पलक्षणम्	१९९	५७३०-५७३२
द) वितण्डाया लक्षणद्वयम्	२००-२२२	५७३३-५७९४
१-इ-३-ख-२-झ-३-ट-२-द		
१) वितण्डालक्षणपरीक्षा	२०१	५७३५-५७३८
२) वादाजल्पवितण्डयोर्भेदस्योपपादनम्	२०२-२१२	५७३८-५७७२

विषयः	परिच्छेदः	पुटसंख्या
प) वादस्य मुख्यत्वोपपादनम् (वादाङ्गकथाविशेषस्योपयोगः)	२०३-२११	५७४१-५७६८
१) जल्पवितण्डार्थिनोर्विद्यासाम्यादिनिश्चायकपरीक्षा वादेनैव कार्या	२०३-२०४	५७४१-५७४६
य)वादस्य विद्यापरीक्षायां कारणत्वे अन्वयव्यतिरेकदर्शनम्	२०३-२०४	५७४१-५७४६
१) तत्रादौ व्यतिरेकदर्शनम्	२०३	५७४१-५७४४
२) ततोऽन्वयदर्शनम्	२०४	५७४४-५७४६
२) तत्परीक्षायां कृतायां कर्तव्यान्तरम्	२०५	५७४६-५७४८
३) वादस्य विद्यापरीक्षाकारणत्वमुपपादयति	२०६	५७४८-५७५०
४) 'वादेन जल्पवितण्डार्थिनोर्नीचोच्चतासिद्धौ जल्पवितण्डयोर्व्यर्थतो'पपादनम्	२०७	५७५१
५) वितण्डाजल्पयोर्विशेषफलान्तरम्	२०८	५७५१-५७५३
६) वादेन विना विद्यापरीक्षणे कर्तुं शक्ये सति जल्पादिभिरपि तत्परीक्षा स्यात्	२०९-२१०	५७५४-५७६१
य) वादेन विना विद्यापरीक्षणे कर्तुमशक्ये सत्येव 'वादेनैव परीक्षणम्' इति नियमः	२१०	५७५५-५७६१
७) प्रकारान्तरेण वादस्य मुख्यत्वोपपादनम्	२११	५७६१-५७६८
फ) कथाङ्गभूतानां सभ्यसभापतिप्राश्निकानां स्वरूपम्	२१२	५७६८-५७७२
३) वितण्डाया वादजल्पाभ्यां वैलक्षण्यम्	२१३-२२२	५७७३-५७९४
प) प्रकारान्तरेण वितण्डाया लक्षणद्वयम्	२१३-२१४	५७७३-५७७४
फ) उक्तस्य 'वितण्डाया वादजल्पाभ्यां वैलक्षण्य'स्य उपपादनम्	२१५-२२२	५७७४-५७९४
१) स्वपक्षसाधने प्रयोक्तव्यस्य प्रमाणस्य विवेकः	२१५-२२२	५७७४-५७९४
य)स्वपक्षसाधने सद्भिरागम एव प्रयोक्तव्यः	२१५	५७७४-५७७७
र) स्वपक्षसाधने असद्भिः स्वसिद्धान्तानुसारेण अनुमोच्यते	२१६	५७७८-५७८०

विषयः	परिच्छेदः	पुटसंख्या
ल) सता वादिना प्रयुक्तस्य आगमस्य दूषणे वैलक्षण्यम्	२१७-२२२	५७८०-५७९४
१) उक्तार्थस्योपपादनम्	२१७-२२२	५७८०-५७९४
श) स्वमतानुसारेण तत्कर्तव्यान्तरम्	२१८	५७८२-५७८३
ष) 'परमतानुसारेणोक्तस्य तत्कर्तव्यान्तरस्य' अयुक्तता	२१९-२२२	५७८३-५७९४
१) स्वस्वावयवकल्पनायाः परं प्रति समर्थयितुमशक्यत्वात्	२२०	५७८४-५७८८
ह) प्रत्यक्षागमादिभिरसाध्यत्वात्	२२०	५७८४-५७८८
ळ) अनुमानेनापि तदसाध्यत्वात्	२२१-२२२	५७८८-५७९४
१-इ-३		
ग) आगमनिरूपणम्	२२३-२२६	५७९४-५८०७
१) आगमलक्षणविभागादेरनुव्याख्याने निरूपणाभावे कारणम्	२२३	५७९४-५७९६
२) आगमस्य अनुमानान्तर्भावशङ्का तन्निरसनञ्च	२२४-२२६	५७९६-५८०७
च) काणादाद्युक्तमतनिरासः	२२४	५७९६-५७९९
छ) उदयनोक्तमतनिरासः	२२५	५८००-५८०४
ज) प्राभाकरोक्तमतनिरासः	२२६	५८०४-५८०७
४) स्मृतिविषये वक्तव्यविशेषार्थं प्राभाकरोक्तप्रमाणसामान्यलक्षणस्य विशेषतो निराकरणम्	२२७-२३५	५८०७-५८३४
क) अनुभूतित्वस्य प्रमाणसामान्यलक्षणत्वाभावः	२२७	५८०७-५८१४
१) अनुभूतित्वस्य स्मृतिव्यावर्तकत्वाभावात्	२२७	५८०७-५८१४
२) स्मृतेः अप्रामाण्यापादकानां हेतुपञ्चकानां निरासः	२२८-२३५	५८१४-५८३४
च) तद्धेतुपञ्चकस्य विकल्पः	२२८	५८१४-५८१५
छ) आद्यविकल्पनिरासः	२२९	५८१५

विषयः	परिच्छेदः	पुटसंख्या
ज) द्वितीयविकल्पनिरासः	२३०	५८१६-५८१७
झ) तृतीयविकल्पनिरासः	२३१	५८१७-५८१९
ञ) चतुर्थविकल्पनिरासः	२३२	५८२०-५८२१
चच) पञ्चमविकल्पनिरासः	२३३	५८२१-५८३४
१) स्मृतेः मानसप्रत्यक्षजत्वात्	२३३-२३५	५८२१-५८३४
ट) योगीन्द्रियाणामिव मनसोऽपि अतीतार्थज्ञापकत्वयोगात्	२३४	५८२३-५८२८
ठ) स्मृतेर्मानसत्वस्य साक्षिसिद्धत्व-मभिनयेन दर्शयति	२३५	५८२८-५८३४
५) प्रमाणलक्षणाद्युक्तविषयस्य प्रकृतोपयोगः	२३६	५८३४-५८३७
ई) वेदप्रामाण्योपसंहारः	२३७	५८३७

* * *

अभिमान्यधिकरणम् (२-१-३)	१-१८	५८३९-५८९५
(१)वेदसमन्वयेन ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे साधनीये शङ्कान्तरनिरासः	१-१८	५८३९-५८९५
अ) शङ्का – वेदवाक्यान्तरे युक्त्यन्तरविरोधात् अप्रामाण्यस्य शङ्का	१-५	५८३९-५८५६
१) मृदब्रवीदित्यादिवाक्ये प्रमितव्याप्तिमद्युक्तिविरोधस्य शङ्का	१-५	५८३९-५८५६
क) एतच्छङ्कोत्थापकानुव्याख्यानस्यावतरणं शब्दार्थयोजना च	१	५८३९-५८४२
ख) एतच्छङ्कोत्थापकानुव्याख्यानस्य तात्पर्यम्	२	५८४२-५८४४
ग) एतद्विरोधपरिहारोपायाभावः	३-५	५८४४-५८५६
१) 'न विलक्षणत्वात्' इत्युक्तन्यायेन एतद्विरोधपरिहाराभावः	३-५	५८४४-५८५६
च) तदेतदुभयवैलक्षण्यम्	३	५८४४-५८४६
छ) तद्वैलक्षण्यसमर्थनम्	४	५८४७-५८५०

विषयः	परिच्छेदः	पुटसंख्या
ज) प्रामाण्ये वेदस्य व्याप्तिपक्षधर्मोपेततया युक्त्या समकक्षता	५	५८५०-५८५६
आ) सिद्धान्तः – वेदवाक्यान्तरे युक्त्यन्तरविरोधाभावदर्शनेन अप्रामाण्यशङ्कायाः परिहारः	६-१८	५८५७-५८९५
१) युक्त्यन्तरविरोधे प्राप्ते वेदं स्वार्थात्प्रच्याव्य विरोधः परिहरणीयः	६-१७	५८५७-५८९१
क) विपरीतबोधकत्वरूपाप्रामाण्यशङ्का तत्परिहारश्च	६-१४	५८५७-५८८०
१) मृदब्रवीदित्यादिवाक्ये प्रमितव्याप्तिमद्युक्तिविरोध-शङ्कायाः परिहारः	६-१४	५८५७-५८८०
च) तत्र मृदादिशब्दस्य चेतनविषयत्वेन विरोधाभावः	६	५८५७-५८६०
छ) उक्तार्थस्योपपादनम्	७-१४	५८६०-५८८०
१) मृदादिशब्दस्य चेतनविषयत्वे अनुपपत्तिशङ्का तत्परिहारश्च	७-८	५८६०-५८६४
ट) तत्र प्रवृत्तिनिमित्ताभावादनुपपत्तिशङ्का, प्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनद्वारा तच्छङ्कापरिहारश्च	७	५८६०-५८६२
ठ) तथात्वे कल्पनागौरवशङ्का, तत्परिहारश्च	८	५८६२-५८६४
२) उक्तार्थस्योत्सूत्रितत्वशङ्का, तत्परिहारश्च	९	५८६४-५८६५
३) 'तन्नामानः' इत्यनुव्याख्यानांशोक्तार्थस्योपपादनम्	१०	५८६५-५८७१
ट) देवताया मृदादिशब्दवाच्यत्वे अनुपपत्तिशङ्का तत्परिहारश्च	१०	५८६५-५८७१
४) 'कश्चिदन्यः' इत्यनुव्याख्यानांशोक्तार्थस्य प्रपञ्चनम्	११-१४	५८७२-५८८०
ख) वेदे अबोधकत्वरूपाप्रामाण्यशङ्का, तत्परिहारश्च	१५-१७	५८८०-५८९२
१) तत्परिहारस्य वैविध्यम्	१६	५८८५-५८९०
२) तथात्वे देवतानां मुख्यप्रतिपाद्यत्वे अयुक्तत्वशङ्का, तत्परिहारश्च	१७	५८९०-५८९१
२) युक्त्यन्तरविरोधस्य दृढयुक्त्यन्तरविरोधार्थकत्वान्न तत्रानुपपत्तिः	१८	५८९२-५८९५

* * *

विषयः	परिच्छेदः	पुटसंख्या
असदधिकरणम् (२-१-४)	१-५७	५८९७-६१०४
(१) ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वे प्राप्तस्य अल्पवाक्ययुतविरोधस्य श्रुतिसंवादित्वेन श्रुत्यागमयोर्बाहुल्यरूपप्राबल्यवत्तया युक्त्या परिहारः	१-५७	५८९७-६१०४
अ) एतदधिकरणस्यारम्भणीयत्वसमर्थनम्	१-४	५८९७-५९०५
१) अनारम्भणीयत्वशङ्का तन्निरासश्च	१-४	५८९७-५९०५
क) अनुव्याख्यानोक्तपदानां अर्थपूर्वकोऽन्वयः	१	५८९७-५८९८
ख) एतदनुव्याख्यानोक्तार्थस्य तात्पर्यम्	२-३	५८९८-५९०१
१) पूर्वैतदधिकरणयोः पूर्वपक्षसिद्धान्तानां विषयभेदः	२	५८९८-५९००
२) एतदधिकरणोक्तार्थस्य चतुर्थपादोक्तार्थद्वैलक्षण्यम्	३	५९००-५९०१
ग) उक्तार्थस्य विवरणम्	४	५९०२-५९०५
आ) उक्तार्थस्य सूत्राक्षरानुसारेण उदाहरणनिष्ठं व्युत्पादनम्	५-५७	५९०५-६१०४
१) सूत्रोक्तपूर्वपक्षानुवादो द्वेधा	५-६	५९०५-५९१५
क) एकां वृत्तिमनुसृत्य सूत्रोक्तपूर्वपक्षानुवादः	५	५९०५-५९१४
ख) द्वितीयां वृत्तिमनुसृत्य सूत्रोक्तपूर्वपक्षानुवादः	६	५९१४-५९१५
२) सूत्रोक्तसिद्धांतांशव्याख्यानम्	७-४७	५९१५-६०७२
क) प्रथमां वृत्तिमभिप्रेत्य सूत्रोक्तसिद्धांतांशव्याख्यानम्	७-९	५९१५-५९२५
१) 'असत्कारणं न हि। श्रुत्यर्थो भवति' इत्यनुव्याख्यानस्य शब्दार्थयोजना	७	५९१५-५९२०
२) अभावस्य क्वापि कर्तृत्वानुपलम्भः	८	५९२०-५९२१
३) उक्तस्य 'एतदधिकरणस्योक्तार्थस्य चतुर्थपादोक्तार्थद्वैलक्षण्य'स्य विशदीकरणम्	९	५९२१-५९२५

विषयः	परिच्छेदः	पुटसंख्या
ख) द्वितीयां वृत्तिमभिप्रेत्य सूत्रोक्तसिद्धांतांशव्याख्यानम्	१०-२२	५९२५-५९६२
१) द्वितीयां वृत्तिमभिप्रेत्य सूत्रोक्तसिद्धांतांशस्य कथनम्	१०	५९२५-५९२८
२) द्वितीयां वृत्तिमभिप्रेत्य सूत्रोक्तसिद्धांतांशस्य समर्थनम्	११-२२	५९२८-५९६२
च) सिद्धान्तोक्त-प्रतिषेधमात्रत्वहेतोः अप्रयोजकत्वपरिहारः	११	५९२८-५९३२
१) निषेधैकस्वरूपकर्तृत्वयोः विरोधः	११	५९२८-५९३२
छ) सिद्धान्तोक्त-प्रतिषेधमात्रत्वहेतोः व्यर्थविशेषणतापरिहारः	१२-२२	५९३३-५९६२
१) सौत्रमात्रपदस्य, तदनुव्याख्यानगत-एकपदस्य च सार्थक्यम्	१२-१५	५९३३-५९३९
ट) कुलालादेः भावस्य प्रतिषेधात्मकत्वम्	१३-१४	५९३४-५९३७
१) भावस्य प्रतिषेधात्मकत्वे अनुपपत्तिपरिहारः	१३	५९३४-५९३५
२) उक्तार्थे असङ्गतिपरिहारः	१४	५९३५-५९३७
ठ) कुलालादेः भावस्य प्रतिषेधमात्रत्वाभावः	१५	५९३७-५९३९
२) स्वरूपासिद्ध्यादिपरिहारः	१६-१७	५९३९-५९४४
ज) अभावस्य प्रतिषेधमात्रत्वादेव बुद्धिराहित्यम्	१८	५९४४-५९४९
झ) 'भावाभावयोः परस्परं धर्मधर्मिभाव'स्य समर्थनम्	१९-२२	५९४९-५९६२
१) धर्मत्वधर्मित्वयोर्निर्वचनं, तयोश्च भावाभावयोर्मध्ये प्रत्येकमस्तित्वम्	१९	५९४९-५९५२
२) विरुद्धयोः असम्बद्धयोश्चापि धर्मधर्मिभावः	२०	५९५२-५९५४
३) भावाभावयोः वैलक्षण्यम्	२१-२२	५९५४-५९६२

(उर्वरितभागः अग्रिमसम्पुटे)

***

॥ श्री वेदव्यास भगवान् ॥

येन प्रादुरभावि भूमिवलये व्यस्तारि गोसन्ततिः
प्राबोधि श्रुतिपङ्कजं करुणया प्राकाशि तत्त्वं परम् ।
ध्वान्तं ध्वंसमनायि साधुनिकरश्चाकारि सन्मार्गग-
स्तेन व्यासदिवाकरेण सततं मा त्याजि मे मानसम् ॥

॥ श्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्याः ॥

व्याप्तिर्यस्य निजे निजेन महसा पक्षे सपक्षे स्थिति-
व्यावृत्तिश्च विपक्षतोऽथ विषये सक्तिर्न वै बाधिते ।
नैवास्ति प्रतिपक्षयुक्तिरतुलं शुद्धं प्रमाणं स मे
भूयात्तत्त्वविनिर्णयाय भगवानानन्दतीर्थो मुनिः ॥

॥ श्रीपद्मनाभतीर्थाः ॥

रमानिवासोचितवासभूमिस्सन्न्यायरत्नावलिजन्मभूमिः ।
वैराग्यभाग्यो मम पद्मनाभतीर्थामृताब्धिर्भवताद्विभूत्यै ॥

॥ श्रीनरहरितीर्थाः ॥

ससीतामूलरामार्चा कोशे गजपतेः स्थिता ।
येनानीता नमस्तस्मै श्रीमन्नृहरिभिक्षवे ॥

॥ श्रीमज्जयतीर्थाः ॥

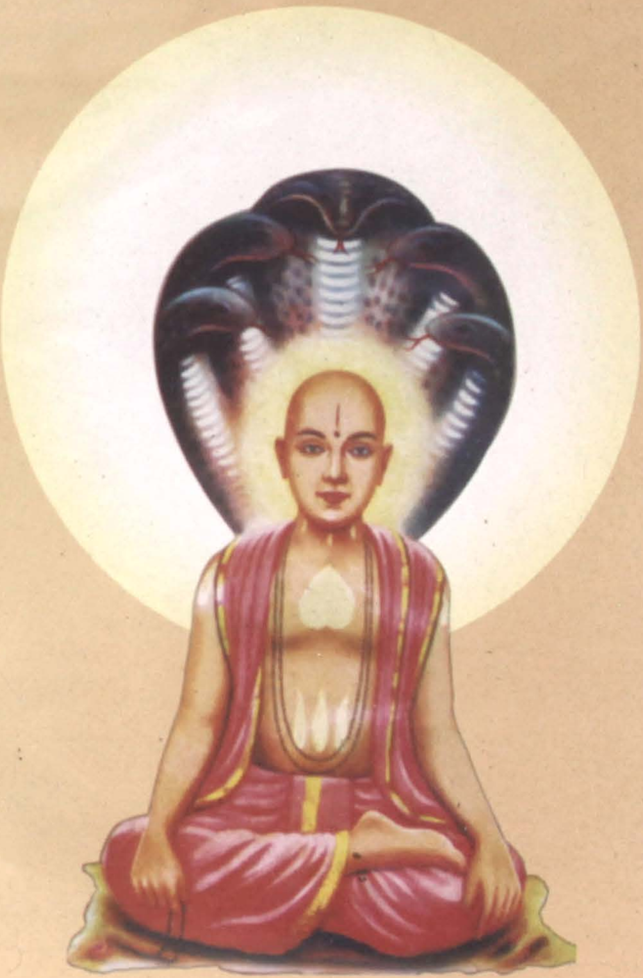

सत्पद्मबन्धवो यस्य गावो विश्वतमोनुदः ।
स स्यात् तत्त्वप्रकाशाय जयतीर्थरविर्मम ॥

॥ श्रीरघुनन्दनतीर्थाः ॥

परैरपहृता मूलरामार्चा गुर्वनुग्रहात् ।
येनानीता नमस्तस्मै रघुनन्दनभिक्षवे ॥

॥ श्रीविजयीन्द्रतीर्थाः ॥

धर्मः सत्ये च धीमानहिरिव वचसा भूसुराणां सभायां
जेता भीमैव वादे पवन इव गतौ सम्पदि श्रीरिवाढ्यः ।
धाता ज्ञाता च सर्वानहिपतिशयनं पूजयंस्तोषयंश्च
लोकैः सर्वैश्च पूज्यो भुवि मनुजवरैर्मानितोऽभून्मुनीन्द्रः ॥

॥ श्रीराघवेन्द्रतीर्थाः ॥

चित्ते चेन्मृदुता शिरीषसदृशो हय्यङ्गवीनं शिला
गाम्भीर्यं यदि यस्य सोऽन्धुरुदधिः शास्त्रेषु चेत्पाण्डिती ।
आचार्यो विबुधेशितुः कलयते विद्यार्थितामादरात्
औदार्यं यदि कल्पपादपमुखाः सम्भावयन्तेऽर्थिताम् ॥

॥ न विलक्षणत्वाधिकरणम् ॥

(अनुवर्तति)

॥ अथ प्रत्यक्षविभागः ॥

॥ अथ प्रत्यक्षत्रैविध्यम् ॥

१३० सु०— यदक्षविशेषणं निर्दोषत्वमुक्तं तद्व्यवच्छेद्यं दर्शयितुमक्षभेदं तावदाह **प्राकृतमिति** ।

अनु०— प्राकृतं शुद्धचैतन्यमक्षं तु द्विविधं मतम् ।

प्रकृतिशब्देनाहङ्कारः पञ्चभूतानि चोच्यन्ते । सूक्ष्मरूपेण नित्यमप्यहङ्कारभूतांशैरुपचितत्वात्प्राकृतम् । शुद्धम् इत्यस्यैव विवरणं चैतन्यमिति । चेतिशब्दावध्याहार्यौ । तुशब्देन अचैतन्यमेवेन्द्रियं, तच्च आहङ्कारिकमेवेति वदतां साङ्ख्यादीनां, भौतिकमेवेति भाषमाणानां वैशेषिकादीनां, द्रव्येन्द्रियभा(व्ये)वेन्द्रियभेदाद् द्विविधमिति जल्पतां जैनानां च मतं व्यवच्छिनत्ति । मतम् इति स्वोक्तार्थस्य प्रमितत्वमाह ।

परि०— 'तैजसात्तु विकुर्वाणादिन्द्रियाणि दशाभवन्' इति द्वितीयस्कन्धे तैजसाहङ्कारकार्यत्वस्य, 'नित्यान्येतानि सौक्ष्म्येण हीन्द्रियाणि तु सर्वशः । तेषां भूतैरुपचयः सृष्टिकाले विधीयते' इति भाष्योक्तस्मृत्या भूतकार्यत्वस्य चेन्द्रियाणामवगतेः तदनुरोधेनाह **प्रकृतिशब्देनेति** । प्रकृतिकार्यत्वात् प्रकृतिशब्देनाहङ्कारादेर्ग्रहणमिति भावः । **अहङ्कारभूतांशैः** अहङ्कारस्य भूतानां चांशैरित्यर्थः । **चेतिशब्दाविति** । शुद्धं चैतन्यं चेतीत्यन्वयः तयोरिति भावः । **द्रव्येन्द्रियेति** । त्वक्चक्षुर्मनश्चेति त्रयं द्रव्येन्द्रियम् । भावशब्दितधर्मभूतगन्धरसशब्दादिग्राहकेन्द्रियं भावेन्द्रियं तद्भेदादित्यर्थः ।

यादु०— नन्विन्द्रियाणां तैजसाहङ्कारपञ्चभूतकार्यत्वेन प्रकृतिकार्यत्वस्याभावात् कथं प्राकृतमिति निर्देश इत्यत आह **प्रकृतिशब्देनेति** । नन्विन्द्रियाणां सूक्ष्मरूपेण नित्यत्वात् कथमहङ्कारकार्यताऽपीत्यत आह **सूक्ष्मरूपेणेति** । **द्रव्येन्द्रियभावेन्द्रियेति** । द्रव्यग्राहकमिन्द्रियं त्वक्चक्षुर्मनांसि । भावो गन्धरसशब्दादिधर्मः । तद्ग्राहकाण्यपि घ्राणरसनश्रोत्राणि भावेन्द्रियाण्येतेषां द्रव्यग्राहकत्वाभावाद्भावेन्द्रियत्वमिति ध्येयम् ।

वं०प०— इन्द्रियाणां साक्षात्प्रकृतिकार्यत्वरूपप्राकृतत्वाभावादाह **प्रकृतिशब्देनेति** । द्रव्येन्द्रियं नाम धर्मिधर्मोभयग्राहकमिन्द्रियं चक्षुस्त्वगिन्द्रियं चेति द्वयम् । धर्ममात्रग्राहकमिन्द्रियं भावेन्द्रियं, तच्च श्रोत्रादित्रयम् ।

कं०रा०— नन्वहङ्कारभूतां द्वौरुपचरितस्येन्द्रियस्य साक्षात्प्रकृतिकार्यत्वाभावात्कथं प्राकृतत्वमित्यत आह **प्रकृतिशब्देनेति** । ननु प्रकृतिशब्देनाहङ्कारभूतविवक्षायामपि नित्यस्येन्द्रियस्य तत्कार्यत्वाभावात् प्राकृतत्वानुपपत्तिरेवेत्यत आह **सूक्ष्मरूपेणेति** । **चेतिशब्दाविति** । तथा च प्राकृतं शुद्धमिति चाक्षं द्विविधमित्यन्वय इति भावः ।

श्रीनिधि०— **द्रव्येन्द्रियभावेन्द्रियेति** । द्रव्यग्राहकमिन्द्रियं द्रव्येन्द्रियम् । भावः धर्मः । तन्मात्रग्राहकमिन्द्रियं भावेन्द्रियम् । घ्राणश्रोत्रादिकम् ।

शे०वा०— ननु प्राकृतमित्यादिमूलमनर्थकम् । न च लक्षितस्य प्रत्यक्षस्य विभागपरं तदिति वाच्यम् । प्राकृतमित्यादेर्लक्षितप्रत्यक्षविभागपरत्वासम्भवात् । न च अक्षभेदकथनपरं तदिति वाच्यम् । प्रत्यक्षलक्षणकथनानन्तरं तद्विभागकथनस्यैव सङ्गतत्वेनाक्षमात्रविभागकथनस्य प्रकृतासङ्गतत्वादित्यत आह **यदक्षविशेषणमिति** । तद्व्यवच्छेद्यमित्युपलक्षणम् । तत्सङ्ग्राह्यं चेत्यपि द्रष्टव्यम् । **दर्शयितुमिति** । निर्दोषमेव चैतन्यमित्यादिनेति शेषः । निर्दोषत्वसदोषत्वविभागस्याप्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात् तावच्छब्दः । नन्वत्र प्रकृतिशब्दस्तदर्थतया प्रसिद्धाव्यक्तपरो वा, 'अव्यक्ताद्याः पृथिव्यन्ताः सर्वाः प्रकृतयः स्मृताः' इति प्रमाणसिद्धाव्यक्तादिपरो वा न सम्भवति । इन्द्रियाणां तैजसाहङ्कारपञ्चमहाभूतमात्रकार्यत्वेनाव्यक्तकार्यत्वस्य वाऽव्यक्तादिसर्वकार्यत्वस्य वाऽभावात् तत्कथं प्राकृतत्वमित्यत आह **प्रकृतिशब्देनेति** । **अहङ्कार इति** । वैकारिकस्तैजसश्चेत्येवं द्विरूप इत्यर्थः । नन्विन्द्रियाणां 'नित्यान्येतानि सौक्ष्म्येण हीन्द्रियाणि तु सर्वशः' इति प्रमाणेनानादिनित्यत्वाभिधानान्नाहङ्कारादिकार्यत्वमपि तेषां सम्भवति । तथा सत्युदाहृतप्रमाणविरोधापातादित्यतः स्यादेतदेवं यदि सर्वथा नित्यत्वं प्रमाणार्थः स्यात् । न चैतदस्ति । तथा सति सौक्ष्म्येणेति विशेषणवैयर्थ्यापातात् । किन्तु सूक्ष्मरूपेणैव नित्यत्वं तदर्थः । तथा च सूक्ष्मरूपस्यानादिनित्यत्वेनाप्रकृतत्वेऽपि स्थूलरूपस्याहङ्काराद्यंशैरुपचितत्वेन युक्तं तत्कार्यत्वमित्याशयेनाह **सूक्ष्मरूपेणेति** । शुद्धमित्येतावतैव पूर्तेः किं चैतन्यग्रहणेनेत्यत आह **शुद्धमित्यस्यैवेति** । यत्प्राकृतं शुद्धचैतन्यमक्षं तद् द्विविधमिति योजनायां रूपान्तरेणैव द्वैविध्यप्रसक्तेः प्राकृतं शुद्धचैतन्यं चेति चशब्दाध्याहारे च प्राकृतमक्षं द्विविधं शुद्धचैतन्यमक्षं च द्विविधमिति प्रत्येकं रूपान्तरेण द्वैविध्यप्रसक्तेः प्राकृतत्वशुद्धत्वयोर्विधात्वालाभात् तयोरेव विधात्वसिद्ध्यर्थमपेक्षितमध्याहरति **चेतिशब्दाविति** । **आहङ्कारिकमेवेति वदतामिति** । 'अभिमानोऽहङ्कारस्तस्माद्विविधः प्रवर्तते सर्गः । एकादशश्च गणकस्तन्मात्रपञ्चकश्चैवे'ति तत्कारिकायामेवशब्देन भूतकारणताया निषेधात् केवलाहङ्कारिकत्वसिद्धेररिति भावः । **भौतिकमेवेति भाषमाणानामिति** । 'जलाद्यनभिभूतैः पार्थिवावयवैरारब्धं घ्राणम् । विजातीयावयवानभिभूतैर्जलावयवैरारब्धं रसनम् । अन्यावयवानभिभूतैस्तेजोऽवयवैरारब्धं चक्षुः ।

पृथिव्याद्यवयवानभिभूतैर्वाय्ववयवैरारब्धं त्वगिन्द्रियमि'ति प्रशस्तपादोक्तेरिति भावः । **द्रव्येन्द्रियेति** । द्रव्यग्राहकमिन्द्रियं द्रव्येन्द्रियम् । भावो गन्धादिस्तद्ग्राहकमिन्द्रियं भावेन्द्रियमित्यर्थः । तत्र चक्षुस्त्वङ्मनसां द्रव्यग्राहकत्वात् द्रव्येन्द्रियत्वं घ्राणादीनां तु द्रव्यग्राहकत्वाभावात् तेषां भावेन्द्रियत्वमिति विवेकः । घ्राणादीनां पृथिव्यादिद्रव्यविकारत्वात् द्रव्येन्द्रियत्वं मनसस्त्वतद्विकारत्वान्न द्रव्येन्द्रियत्वमिति मन एव भावेन्द्रियमित्यप्याहुः । मूले मतमित्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य कुतः केवलाहङ्कारिकत्वादिपरित्यागेनोक्तरूपेण द्वैविध्याश्रयणमित्यतः प्रामाणिकत्वाप्रामाणिकत्वाभ्यां विशेषाद्युक्तमप्रामाणिकपरित्यागेन प्रामाणिकद्वैविध्याश्रयणमित्यर्थप्रतिपादनार्थत्वान्न तदिति भावेनाह **मतमितीति** । **स्वोक्तार्थस्येति** । प्राकृतत्वादिनाऽक्षद्वैविध्यादिरूपस्य इत्यर्थः ।

वा०र०— रूपस्पर्शयोः उभयोः प्रत्यक्षत्वप्रयोजकत्वं इत्येतत् वैशेषिकाधिकरणीयटीकादौ व्यक्तम् । तत् किं लक्षितप्रत्यक्षलक्षणकथनार्थं उताक्षविभागकथनार्थमिति विकल्पान् मनसि निधायाद्यं निराकर्तुं आशङ्कते **न च लक्षितेति** । द्वितीयं निराकर्तुमाशङ्कते **न चाक्षेति** । **विभागपरत्वासम्भवादिति** । प्रकृतचैतन्ययोः अयथार्थयोरपि सत्त्वेन तयोः निर्दोषाक्षोद्भवत्वरूपलक्षणाभावादिति । **अव्यक्तपर इति** । न सम्भवतीति वक्ष्यमाणेनान्वयः । **अव्यक्तादीति** । आदिना महदहङ्कारमनोबुद्ध्यादिसङ्ग्रहः । **अव्यक्तादिसर्वेति** । अत्रापि आदिपदेन महदहङ्कारमनादेः ग्रहणम् । **वैकारिकतैजसभेत्येवं द्विरूप इति** । उपलक्षणं चैतत् । तामसाश्चेति ज्ञेयम् । ततश्च त्रिरूपो ग्राह्य इति तादर्थ्यं घ्राणादीनां तैजसत्व इत्याद्यागमेनैव 'वैकारिकात् विकुर्वाणात् मनस्तत्त्वमजायत' इत्युदाहरिष्यमाणागमानुसारेण मनसो वैकारिकाहङ्कारकार्यत्वस्यैव च तामसलक्षणोक्तिः । तदतिरिक्तेष्वपि श्रोत्रविवक्षया तामसोऽपि ग्राह्यः इति मत्वा श्रोत्रव्यतिरिक्तघ्राणादिचतुष्टयादि च कुर्वाणात् भागात् वीर्यचोदितात् इत्युदाहरिष्यमाणागमानुसारेण श्रोत्रस्य तामसाहङ्कारकार्यतायाः अपि प्राप्तत्वेन त्रिरूपाहङ्कारस्यापि ग्राह्यत्वादिति प्रतिभाति । वैकारिकाहङ्कारस्य मनोविवक्षानुसारेण तैजसस्योक्तिः इति विवेकः । मनोव्यतिरिक्तेन्द्रियाणामिति पूर्वटीकास्थसाङ्कर्येण तैजसत्वोक्तिरपि प्रायिकत्वाभिप्रायेण योज्येति द्रष्टव्यम् । कुतः । **केवलाहङ्कारिकत्वादीति** । यद्यपि द्वैविध्या प्रतिद्वन्द्वितया सर्वस्यापि इन्द्रियस्याचेतनत्वेन ऐक्यमेव उदाहर्तुं युक्तं तथापि केवलाहङ्कारिकत्वादिलक्षणां अचेतनत्वपक्षविशेषतयोपन्यासेन तत्रैव पर्यवसानात् युक्तं द्वैविध्यप्रतिद्वन्द्वितयोपन्यसनमिति ज्ञेयम् ।

स०व्र०— अव्यक्तादीनां प्रकृतिशब्दार्थत्वे तावत्कार्यस्याप्यभावात् कथं प्राकृतत्वम् इत्यत आह **प्रकृतिशब्देनेति** । यद्वा प्रकृतिशब्दस्य अव्यक्तमात्रपरत्वे तत्कार्यत्वाभावात् 'अव्यक्ताद्याः पृथिव्यन्तास्सर्वाः प्रकृतयस्स्मृताः' इति प्रमाणानुसारेण पृथिव्यन्तानाम् अव्यक्तादीनां प्रकृतिशब्दार्थत्वे तावत्कार्यत्वस्यानुपपन्नत्वात् अत आह **प्रकृतिशब्देनेति** । ननु इन्द्रियाणां नित्यत्वात् कथं प्राकृतत्वमित्यत आह **सूक्ष्मरूपेणेति** । **द्रव्येन्द्रियभावेन्द्रियभेदादिति** । द्रव्यशब्दो धर्मिपरः । भावशब्दो धर्मपरः । तथा च धर्मिग्राहकं धर्मग्राहकं

चेत्येवमिन्द्रियं द्विविधमित्यर्थः । यद्वा घ्राणादीनां पृथिव्यादिद्रव्यविकारत्वात् तद्विकारभूतमिन्द्रियं द्रव्येन्द्रियं, भावेन्द्रियशब्देन च मनो ग्राह्यमित्यर्थः ।

विठ्ठल०— निर्दोषमेव चैतन्यविवक्षमाणत्वात् पुनरुक्तिपरिहारायाह **शुद्धेत्यस्येति** । **द्रव्येन्द्रिय-भावीन्द्रियेति** । द्रव्यग्राहकमिन्द्रियं त्वक्चक्षुमनांसि भावो गन्धरसशब्दादिधर्मः तद्ग्राहकानि घ्राणरसनश्रोत्राणि । एवं द्रव्येन्द्रियभावेन्द्रियभेदाद्विविधमिन्द्रियमित्यर्थः ।

चषकः— **द्रव्येन्द्रियेत्यादि** । द्रव्यग्राहकमिन्द्रियम् । गन्धरसशब्दादिधर्मग्राहकमिन्द्रियं भावेन्द्रियम् ।

॥ इति प्रत्यक्षद्वैविध्यम् ॥

* * *

॥ अथ प्रत्यक्षद्वैविध्यस्य विवरणम् ॥

१३१ **सु०— तत्र जडचैतन्यभेदमनुपदमेवोपपादयिष्यति । जडस्य च नित्याहङ्कारिक-भौतिकत्वं 'सूक्ष्मेन्द्रियाणि सन्त्येव स्युः स्थूलान्यप्यहंकृतेः । तेषां भूतैरुपचयः सृष्टिकाले विधीयते' इत्यादिस्मृतिसिद्धम् । न च केवलाहङ्कारिकत्वे भौतिकत्वे वा प्रमाणमस्ति, कपिलादीनामाप्तत्वासिद्धेः । घ्राणं पार्थिवं रसाव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वात् कुंकुम-गन्धाभिव्यञ्जकघृतवत्, रसनमाप्यं रूपाव्यञ्जकत्वे सति रसव्यञ्जकत्वात् लालावत्, चक्षुस्तैजसं स्पर्शाव्यञ्जकत्वे सति रूपव्यञ्जकत्वात् प्रदीपवत्, स्पर्शनं वायवीयं शब्दा-व्यञ्जकत्वे सति स्पर्शव्यञ्जकत्वात् व्यजनवातवदिति ।**

परि०— कथं प्रमिततेत्यत आह **तत्रेति** । **अनुपदमिति** । शुद्धमित्यर्धेनेति भावः । **नित्येति** । नित्यत्वमाहङ्कारिकत्वं भौतिकत्वं चेत्यर्थः । सूक्ष्मेत्येकं वाक्यम् । तेषामित्यादित्व-परम् । अहङ्कृतेः सकाशात् स्थूलानीत्यर्थः । कपिलकाणादाद्युक्तिरेव मानमित्यत आह **कपिला-दीनामिति** । वैशेषिकोक्तानुमानान्येव मानं भौतिकत्व इत्यतस्तान्यनूद्य निराह **घ्राणमित्यादिना** । मनस्यव्यभिचाराय सर्वत्र सत्यन्तोक्तिः । **लालावदिति** । दन्तान्तर्गतं जलं लाला तद्वदित्यर्थः ।

गु०दी०— **रसाव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वात्** इत्यत्र रसाव्यञ्जकत्वविशेषणमदृष्टादौ व्यभिचारपरिहारार्थम् ।

यादु०— अनुपदमेवेति । 'शुद्धमीशरमामुक्तेष्वि'त्यत्रेत्यर्थः । **नित्येति** । त्वप्रत्ययस्य प्रत्येकं सम्बन्धः । तथा च नित्यत्वमाहङ्कारिकत्वं भौतिकत्वमित्यर्थः । **आहङ्कारिकत्वभौतिकत्वयोः** स्वमतेऽपि सत्त्वात् **केवलेति** । केवलभौतिकत्वे वैशेषिकोक्तमनुमानचतुष्टयं दूषयितुमनुवदति **घ्राणमित्यादिना** । अत्र हेतुचतुष्टयेऽपि मनसि व्यभिचारवारणाय सत्यन्तमिति ज्ञातव्यम् ।

वं०प०— अनुपदं 'शुद्धमीशरमे'त्यादिना । **नित्येत्यादि** । नित्यत्वादिकमित्यर्थः । सन्त्येवेत्यन्तेन नित्यत्वम्, उर्वरितेनाहङ्कारिकत्वादिकमुक्तमिति ज्ञेयम् । कापिलाद्यागम एवाहङ्कारिकत्वादौ मानमित्यत आह **कपिलेति** । तार्किकः इन्द्रियाणां भौतिकतां साधयति **घ्राणमित्यादिना** । श्रोत्रस्याकाशात्मकत्वमुभयसिद्धमिति तन्न साधितम् । भूताकाशमेवास्मन्मते श्रोत्रमिति ज्ञेयम् ।

कं०रा०— ननु जडेन्द्रियस्य सूक्ष्मरूपेण नित्यत्वमाहङ्कारिकत्वं भौतिकत्वं च कुतः सिद्धमित्यत आह **जडस्य चेति** । नन्विन्द्रियस्य केवलाहङ्कारिकत्वे भौतिकत्वे च कपिलादिस्मृतेः प्रमाणत्वात् कथं तत्र प्रमाणाभाव इत्यत आह **कपिलादीनामिति** । **रसाद्यव्यञ्जकत्वे सतीति** । एतच्च मनसि व्यभिचारनिरासाय घ्राणादीनां पार्थिवत्वादिमात्रसाधने सिद्धसाधनत्वम् ।

श्रीनिधि०— अनित्याहङ्कारिकभौतिकत्वमिति । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य त्वप्रत्ययस्य प्रत्येकं सम्बन्धः । **अनित्यत्वम्** आहङ्कारिकत्वम् । **भौतिकत्वं चेति** । 'सूक्ष्मेन्द्रियाणि सन्त्येव स्युः स्थूलान्यप्यहंकृतेः' इति श्रीमद्भागवततात्पर्योदाहृतवाक्यम् । 'तेषां भूतैरुपचयः सृष्टिकाले विधीयत' इति श्रीमद्भाष्योदाहृतम् । सन्त्येव कदाचिन्न सन्तीति न नित्यानीत्यर्थः । अहंकृतेः सकाशात् । स्थूलान्यपि स्युः । **सृष्टिकाले विधीयत इति** । अतः स्थूलानीत्यर्थः । अस्तीति वदन् पृष्टव्यः । किं तद्वचनमेव उतानुमानमिति । नाद्य इत्याह **कपिलादीनामिति** । द्वितीयमाशङ्क्य निराकरोति **घ्राणं पार्थिवमित्यादिना** ।

शे०वा०— कथमुक्तार्थस्य प्रामाणिकत्वमित्यतो जडचैतन्यभेदस्य तावत् तदुपपादयति **तत्रेति** । **अनुपदमेवेति** । 'शुद्धमीशरमामुक्तेष्वन्यत्र प्राकृतैर्युतमि'त्यादिनेति शेषः । अस्त्वेवं जडचैतन्यभेदस्य प्रामाणिकत्वं तथाऽपि जडस्य कुतः प्राकृतपदोक्तनित्यत्वादिकमित्यत आह **जडस्य चेति** । **नित्यत्वेति** । त्वप्रत्ययस्य प्रत्येकं सम्बन्धः । तथा च नित्यत्वमाहङ्कारिकत्वं भौतिकत्वं चेत्यर्थः । इत्यादीत्यादिपदेन 'नित्यान्येतानि सौक्ष्म्येण हीन्द्रियणि तु सर्वशः । तेषां भूतैरुपचय सृष्टिकाले विधीयते' इत्यादिस्मृतिपरिग्रहः । एवं स्वोक्तार्थस्य प्रामाणिकत्वं प्रतिपाद्य केवलाहङ्कारिकत्वादेरप्रामाणिकत्वमुपपादयितुं प्रमाणाभावं प्रतिजानीते **न चेति** । इन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्वभौतिकत्वयोः स्वेनाप्यभ्युपगमात् कथं तन्निरास इत्यत उक्तं **केवलेति** । भौतिकत्वेत्यत्रापि केवलत्वं बोध्यम् । कथं प्रमाणाभाव इत्यतस्तत्किं कपिलादिवाक्यमभिमतमुतान्यदिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं प्रत्याह **कपिलादीनामिति** । **आप्तत्वासिद्धेरिति** । 'न चास्तिनिश्चयस्तत्र

शक्यते व्यभिचारत' इत्युक्तरीत्येति शेषः । तथा च तद्वाक्यप्रामाण्यासिद्धेर्न तेन विप्रतिपन्नार्थसिद्धिरिति भावः । **द्वितीयमाशङ्कते घ्राणमित्यादिना** । अत्र हेतुचतुष्टये मनस्यव्यभिचाराय सत्यन्तोपादानम् । अत्र यद्यपि परे रसाद्यव्यञ्जकत्वे सति रूपाद्यव्यञ्जकत्वे सति इति आदिपदप्रक्षेपेणैव सत्यन्तं निर्दिष्टमिति तथैवानुवादो युक्तस्तथाऽपि रसाव्यञ्जकत्वमात्रेणैव मनस्यव्यभिचारसिद्ध्या आदिपदवैयर्थ्यमाशङ्क्य रसाव्यञ्जकत्वेनेव रूपाव्यञ्जकत्वेनापि व्यभिचारवारणादन्यतमपरिग्रहेण हेत्वन्तरसूचनार्थत्वस्य तट्टीकाकृतोक्तत्वेनैकैकमात्राव्यञ्जकत्वस्यैव विशेषणत्वमिति भावेनैवमनुवाद इति द्रष्टव्यम् ।

वा०र०— नित्यत्वादेरप्रतिज्ञातत्वात् तदुपपादनं कथं इत्यतः उक्तं **प्राकृतपदोक्त इति** । **सूक्ष्मेन्द्रियाणि सन्त्येवेति** मूले कण्ठतः उपात्तागमनित्यान्येतानि सौक्ष्म्येण इत्यादिपदोक्तागमं च मूलीकृत्य प्राक्मूलसूक्ष्मरूपेण नित्यमपि इत्यादि प्राकृतपदार्थनिरूपणं कृतम् । तदनुसारेण प्राकृतपदोक्तेति उक्तमिति ज्ञेयम् । **तत्किमिति** । साङ्ख्यादीनामिति पूर्वमूले साङ्ख्यतन्त्रसमानतन्त्रमात्रग्रहणेऽपीह मूले न च केवलाहङ्कारिकत्व इत्यादिनो यवादिप्रमेयसङ्ग्रहात् तदनुसारेण कपिलादीनामित्युत्तरवाक्येऽपि साङ्ख्यादिवैशेषिकादितन्त्रप्रणेतृकपिलादिसर्वसङ्ग्रहस्यापि अभिप्रेतत्वात् आदिपदेन काणादादीनामपि ग्रहणमिति सिद्धं कृत्वा कपिलादिवाक्यं प्रति सामान्येन उक्ता परकोटिरिति ज्ञेयम् । यद्यपि च केवलभौतिकत्व इव केवलाहङ्कारिकत्वेऽपि अनुमानमुत्तरत्र न शङ्क्यते । घ्राणमित्याद्यनुमानानां केवलभौतिकत्वमात्रविषयकत्वात् । तथापि उतान्यत् इति विकल्पकोटिः केवलभौतिकत्वमात्रपक्षाभिप्रायात् । किन्तु प्रथमपक्षोक्तदूषणस्य केवलभौतिकत्व इव केवलाहङ्कारिकत्वेऽपि प्रसराभिप्रायेण तु सामान्येन विकल्पः । द्वितीयमित्युत्तरत्रापि एवेत्यवधेयम् । **वैयर्थ्यमाशङ्क्येति** । अव्यभिचारसिद्ध्या प्राप्तवैय्यर्थ्यशङ्कापरिहारायेत्यर्थः । **रसादीनामित्यत्रा**दिपदेन रूपस्येव स्पर्शशब्दयोरपि ग्रहणस्य विवक्षितत्वात् रूपाव्यञ्जकत्वेनापि इति स्पर्शाव्यञ्जकत्वादेरपि उपलक्षणम् । अत एवान्यतमपरिग्रहणेति युक्तम् । वारणसम्भवात् अन्यतमेति योज्यम् । **हेत्वन्तरेति** । पार्थिवत्वेति शेषः । एतच्चोपलक्षणम् । प्रयोगान्तरेऽप्यन्यतममात्रेणैव तत्परिहारात् इत्यादि ज्ञेयम् । रसादिषु इत्यत्र रसमात्रं रूपमात्रं वेत्यादिरूपेण अन्यतमत् गृहीत्वा हेत्वन्तराणां सूचनेत्यर्थः । **सूचनार्थत्वस्येति** । बुद्ध्या विवेकेनादिपदस्येति वर्तते । सूचनार्थत्वस्य । सूचनार्थत्वेन सार्थक्यमित्यस्येत्यर्थः । **तट्टीकाकृतोक्तत्वेनेति** । रूपाद्यव्यञ्जकत्वे सतीति किरणावल्यामुक्तत्वेऽपि तत् पार्थिवं रसाद्यव्यञ्जकत्वे सतीति वर्धमानेन प्रयोगो दर्शितः । तत्र वर्धमानेन्दुना आम्ररसाव्यञ्जकत्वादेः प्रत्येकमेव हेतुविशेषणत्वमित्युक्तम् । नानाहेतुसूचनायादिपदं इति च रुचिदत्तेनोक्तम् । वर्धमानेन्दुरुचिदत्ताभ्यां उक्तत्वादित्यर्थः । फलतीति बोध्यम् । यद्यपि वर्धमानकृता गन्धादौ व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वहेतुविशेष्यतयोक्तम् । अत एव च तत् रुचिदत्तेन गन्धादिव्यभिचारपरिहारार्थं द्रव्यत्वविशेषणं इत्यभिधाय रसाद्यव्यञ्जकत्वमात्रस्य जलपरमाण्वादौ व्यभिचारप्रसङ्गात् तन्निवर्तये व्यञ्जकेति द्रव्यत्वविशेषणमित्यभिधाय रसाद्यव्यञ्जकत्वे सतीति व्यञ्जकद्रव्यत्वस्यापि वायूपनीतजले शीतस्पर्शव्यञ्जके व्यभिचारप्रसङ्गात् तन्निवर्तये गन्धपदमित्युक्तम् । तथापि किरणावल्यां द्रव्यत्वविशेषणानुपादानात्

किं तावत्पर्यन्तं व्याख्यानेन इत्याशयेन तथा द्रव्यत्वशून्येऽदृष्टादौ व्यभिचारकथनादिना मूलकारानभिमतं च तावत्पर्यन्तं व्याख्यानम् । तथा च मूलकारीय दूषणसौकर्यानुसारेण च स्वयमपि द्रव्यत्वान्तर्भावो न व्याख्यातः । उपर्येव तु तदन्तर्भावेन हेतुस्वरूपमाश्रित्य व्यभिचारपरिहारमाशङ्क्य परिहरिष्यतीत्यवधेयम् ।

स०व०— अनुपदमेवेति । 'शुद्धमीशरमामुक्तेषु' इत्यनेनेत्यर्थः । **नित्येति** । नित्यत्वाहङ्कारिकत्व-भौतिकत्वमित्यर्थः । आहङ्कारिकत्वस्य भौतिकत्वस्य वा स्वेनाप्यङ्गीकारात् केवलेति विशेषणम् । ननु कपिलकणादिप्रणीतवाक्यानामेव सत्त्वात् कथं प्रमाणाभाव इत्यत आह **कपिलादीनामिति घ्राणं पार्थिव-मिति** । अत्र गन्धव्यञ्जकत्वस्य मनआदौ साधारणत्वेन तत्र व्यभिचारापरिहारेऽपि रसाव्यञ्जकत्वरूपविशेषण-मात्रेणैव तत्परिहारसम्भवात् आदिपदप्रयोजनाभावात् परेण रसाद्यव्यञ्जकत्वे उक्तेऽपि रसाव्यञ्जकत्वे सति इत्युक्तम् । तत्तदिन्द्रियानन्तरोक्तेन्द्रियविशेषगुणाग्राहकत्वमेव वक्तुं युक्तमित्याशयवता घ्राणे रसाव्यञ्जकत्वे सतीति, रसने रूपाव्यञ्जकत्वे सतीति एवं विचित्रोक्तिः युक्तेति ध्येयम् ।

विठ्ठल०— नित्याहङ्कारेति । नित्यत्वमाहङ्कारिकत्वं भौतिकत्वमित्यर्थः । सूक्ष्मेन्द्रियाणि तेषा-मित्यर्थद्वयं विदाकलितं भागवततात्पर्यस्थम् । अत्रानुमानेषु रसाव्यञ्जकत्वे सतीत्यादि विशेषणानि मनसि व्यभिचारवारणायेति द्रष्टव्यम् ।

चषकः— अनुपदं 'शुद्धमीशरमामुक्तेष्वि'त्यत्र । **नित्येत्यादि** । द्वन्द्वप्रकृतिकभावप्रत्ययस्य द्वन्द्वा-वयवत्रिकेण योगः । नित्यत्वमाहङ्कारिकत्वं भौतिकत्वं सिषाधयिषतां वैशेषिकाणामनुमानचतुष्टयीं दुदूषयिषु-रनुवदति **घ्राणमित्यादिना** ।

१३२ सु०— अत्र पार्थि(वादित्व)वत्वादिमात्रसाधने सिद्धसाधनत्वम्, तन्मात्रत्व-साधने दृष्टान्तानां साध्यवैकल्यम् । सर्वत्र पाञ्चभौतिकत्वाभ्युपगमात्, सर्वत्र चादृष्टेन व्यभिचार(ः)ात् ।

परि०— सिद्धसाधनत्वमिति । प्रागुक्तस्मृत्येन्द्रियाणां पाञ्चभौतिकत्वोपगमादिति भावः । **सर्वत्र पाञ्चभौतिकत्वेति** । 'संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशादि'त्यत्रोक्तदिशेति भावः ।

गु०दी०— पार्थिवत्वादिमात्रसाधने सिद्धसाधनत्वम् इत्यत्र तैजसत्ववादिनाऽपि मया भूतैरुप-चयस्याङ्गीकारात् सिद्धसाधनत्वमित्यर्थः ।

यादु०— सर्वत्र चेति । सर्वेष्वनुमानेषु ।

वं०प०— सिद्धसाधनत्वं साध्यवैकल्यं च पञ्चीकरणपक्षमङ्गीकृत्याह **सर्वत्रेति** ।

कं०रा०— तन्मात्रत्वे साधने दृष्टान्तानां साध्यवैकल्यं चोपपादयति **सर्वत्रेति** । **सर्वत्र चेति** । घ्राणं पार्थिवं रसाव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वादित्याद्यनुमानेष्वदृष्टं न व्यभिचारश्चेत्यर्थः ।

ऱो०वा०— **पार्थिवत्वादिमात्रसाधन इति** । पार्थिवमाप्यमित्येतावन्मात्रसाधन इत्यर्थः । **तन्मात्रत्वसाधन इति** । पार्थिवमेवाप्यमेवेत्येतत्साधन इत्यर्थः । प्रतिज्ञातं दोषद्वयमप्युपपादति **सर्वत्रेति** । तथा च सर्वत्र पाञ्चभौतिकत्वं वदता घ्राणस्य पार्थिवत्वाभ्युपगमात्तथा रसनादेरप्यादित्वाभ्युपगमात्सिद्धसाधनम् । सर्वत्र पाञ्चभौतिकत्वं वदता घृतादेरपि पाञ्चभौतिकत्वाङ्गीकारेण पार्थिवत्वादिमात्रत्वाङ्गीकारात् दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमित्यर्थः । प्रतिज्ञां दूषयित्वा हेतुमपि दूषयति **सर्वत्र चेति** । सर्वेष्वप्यनुमानेष्वित्यर्थः । घ्राणव्यक्तिर्गन्धव्यञ्जिकैव रसनव्यक्ती रसव्यञ्जिकैवेत्यादिनियमवत्किञ्चिद्दृष्टं गन्धस्यैव व्यञ्जकं किञ्चिच्च रसस्यैवेति नियमेन गन्धाद्येकैकमात्रव्यञ्जकस्याप्यदृष्टस्य सिद्ध्या तत्र रसाद्यव्यञ्जकत्वे सति गन्धादिमात्रव्यञ्जकत्वेऽपि पार्थिवत्वादिमात्रस्य तन्मात्रत्वस्य चाभावाद्व्यभिचार इति गूढाभिसन्धेरिदं दूषणाभिधानम् ।

वा०र०— **आप्यमित्येतावन्मात्रेति** । तैजसत्वादेरुपलक्षणं चेदम् । **एवमाप्यमेवेत्येतत्** इत्यत्रापि उपलक्षणं बोध्यम् । वक्ष्यति च रसनादेरपि आप्यत्वाभ्युपगमात् इत्यादीति ज्ञेयम् । तत्सर्वेत्युत्तरशङ्कानुसारेण पूर्वत्र व्यक्तिविशेष एवायातीति कार्यमात्रहेतुभूतादृष्टस्य कथं इतराव्यञ्जकत्वं इत्याशङ्कानुदय इति वक्तुं गूढाभिसन्धिं दर्शयति **घ्राणव्यक्तिरिति** । **रसस्यैवेति नियमेनेति** । इत्यादिनियमेनेत्यर्थः । एवमन्यत्रापि आदिपदान्तर्भाविन योज्यम् ।

स०व्र०— **पार्थिवत्वादिमात्रसाधन इति** । पार्थिवमेव इत्येवं पार्थिवमात्रसाधन इत्यर्थः । **तन्मात्रत्वसाधने इति** । पार्थिवमेवेत्येवं पार्थिवत्वमात्रसाधने इत्यर्थः । **सर्वत्र चादृष्टेन व्यभिचार इति** । सर्वेष्वपि अनुमानेष्वित्यर्थः । घ्राणव्यक्तिः गन्धव्यञ्जिकैव, रसनव्यक्तिः रसव्यञ्जिकैव इत्येवं नियमवत् कदाचिददृष्टव्यक्तिविशेषे रसाव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वेऽपि पार्थिवत्वाभावेन तत्र व्यभिचार इति गूढाभिसन्धिरेव इदं दूषणाभिधानम् ।

१३३ सु०— तत् सर्वव्यञ्जकमिति चेत् । किं व्यक्तिपुरस्कारेणोच्यते उतोपाध्यवच्छेदपुरस्कारेण । नाद्यः, यददृष्टमेकैकव्यञ्जकं तत्र व्यभिचारानिस्तारात्; तन्न निश्चितमिति चेत्, तथापि संदिग्धव्यभिचारिता । न द्वितीयः, इन्द्रियत्वावच्छेदेनासिद्धेः ।

परि०— **किं व्यक्तीति** । तत्तदिन्द्रियसहकारिप्रतिनियतादृष्टव्यक्तिपुरस्कारेणेत्यर्थः । **उपाधीति** । अदृष्टत्वधर्मावच्छेदेनेत्यर्थः । **तदिति** । तादृशादृष्टमिति वा अदृष्टव्यक्तावेकैकव्यञ्जकत्वं वा न निश्चितमित्यर्थः । **इन्द्रियत्वेति** । क्रोडीकारकैकधर्ममुखेनाव्यभिचारोक्तौ तादृशधर्ममुखेन प्राक्प्रयुक्तहेतूनां विशेषणासिद्धिप्रयुक्तासिद्धिः स्यादित्यर्थः ।

गु०दी०—— किं व्यक्तिपुरस्कारेण इत्यत्र एकैकादृष्टव्यक्तिपुरस्कारेणेत्यर्थः । **उपाध्यवच्छेदपुरस्कारेण** इत्यत्र **उपाधिः** अदृष्टत्वम् । **इन्द्रियत्वावच्छेदेनासिद्धेः** इत्यत्र घ्राणेऽपीन्द्रियत्वावच्छेदेन रसाव्यञ्जकत्वासिद्धेरित्यर्थः । यदि च घ्राणत्वोपाध्यवच्छेदेन हेतुसिद्धिं मन्यसे तर्हि गन्धव्यञ्जकादृष्टत्वोपाध्यवच्छेदेन व्यभिचारतादवस्थ्यम् ।

यावु०—— गन्धाद्येकैकमात्रव्यञ्जकादृष्टव्यक्तिविशेषे व्यभिचार इति गूढाभिसन्धेरुत्तरमाशयमविद्वान् शङ्कते **तत्सर्वव्यञ्जकमिति । तथा च सत्यन्तविशेषणाभावेन हेतोरेवाभावान्न व्यभिचार इति भावः । आशयमुद्घाटयितुं विकल्पयति **किं व्यक्तिपुरस्कारेणेति** । किमेकैकादृष्टव्यक्तिर्मनोवत्सर्वव्यञ्जिका उत घ्राणादिवद्गन्धादिमात्रव्यञ्जकादृष्टव्यक्तिविशेषा अदृष्टत्वेनोपाधिनैकीकृताः सर्वव्यञ्जका इति विकल्पार्थः । **तन्न निश्चितमिति** । अदृष्टे एकैकव्यञ्जकत्वं न निश्चितमित्यर्थः । न तु तादृशादृष्टमेवानिश्चितमिति व्याख्यानम् । धर्मिण एवानिश्चये वक्ष्यमाणसन्दिग्धव्यभिचारासम्भवात् । अस्मद्व्याख्याने तु साध्याभावनिश्चयवत्यदृष्टे हेतुसन्देहात् सन्दिग्धव्यभिचारोद्भावनं सङ्गच्छत इति ध्येयम् । **इन्द्रियत्वावच्छेदेनेति** । यदि असर्वव्यञ्जकादृष्टानामेकधर्मावच्छिन्नत्वेनैक्यमापाद्य सर्वव्यञ्जकतामुक्त्वा व्यभिचारः परिह्रियते, तर्हि घ्राणादीनामपीन्द्रियत्वरूपैकधर्मावच्छेदेनैक्यमापाद्य रसादिसर्वव्यञ्जकत्वस्य वक्तुं शक्यत्वेन सर्वहेतुविशेषणानामसिद्धिः स्यादित्यर्थः ।

वं०प०—— तत् अदृष्टम् । तथा च तत्र सत्यन्तं नास्तीति भावः । **सन्दिग्धेति** । निश्चितसाध्याभाववति हेतुसन्देहादित्यर्थः ।

कं०रा०—— अदृष्टस्य सर्वव्यञ्जकत्वेन रसाव्यञ्जकत्वे सतीत्यादिविशेषणाभावान्न तत्र व्यभिचार इति शङ्कते **तत्सर्वव्यञ्जकमिति** । **तथापीति** । अदृष्टविशेष एकैकव्यञ्जकत्वस्यानिश्चयेऽपि पार्थिवत्वादिरूपसाध्याभाववत्तया निश्चिते तत्र रसाव्यञ्जकत्वादिविशेषणघटिते हेतुसन्देहात्सन्दिग्धव्यभिचारितेत्यर्थः ।

श्रीनिधि०—— इन्द्रियत्वावच्छेदेनासिद्धेरिति । इन्द्रियत्वावच्छेदेन रसाद्यव्यञ्जकत्वं नाम रसव्यञ्जकनिष्ठ-इन्द्रियत्वराहित्यं तदसिद्धमिति भावः ।

शे०वा०—— आशयमविद्वान् शङ्कते **तदिति** । तथा च सत्यन्तविशेषणाभावेन हेतोरेवागमनान्न व्यभिचार इति भावः । आशयमुद्घाटयितुं विकल्पयति **किं व्यक्तिपुरस्कारेणेति** । एकैकादृष्टव्यक्तिः सर्वव्यञ्जिकोत घ्राणादिवद्गन्धादिमात्रव्यञ्जकादृष्टव्यक्तिविशेषा अदृष्टत्वेनोपाधिना सर्वव्यञ्जिका इति विकल्पार्थः । आशयमुद्घाटयन्नाद्यं प्रत्याह **यददृष्टमिति** । गन्धमात्रव्यञ्जकं रसमात्रव्यञ्जकं वा यददृष्टं तत्रेत्यर्थः । **तदिति** । अदृष्टव्यक्तौ गन्धाद्येकैकमात्रव्यञ्जकत्वमित्यर्थः । **तथाऽपीति** । निश्चितसाध्याभाववति हेतुसन्देहादिति भावः । **इन्द्रियत्वेति** । यद्यसर्वव्यञ्जकादृष्टानामप्येकधर्मावच्छिन्नत्वेनैक्यमापाद्य सर्वव्यञ्जकतामुपपाद्य हेत्वगमनान्न व्यभिचारस्तर्हि घ्राणादीनामपीन्द्रियत्वरूपैकधर्मावच्छिन्नत्वेनैक्यमापाद्य रसादिसर्वव्यञ्जकताया वक्तुं शक्यत्वात्

सर्वेष्वनुमानेषु हेतुविशेषणानां पक्षेऽसिद्ध्या हेत्वसिद्धिः स्यादित्यर्थः । न चेन्द्रियत्वेनेन्द्रियस्य रसादिव्यञ्जकत्वेऽपि घ्राणादेस्तदभावान्नासिद्धिरिति वाच्यम् । तथा सत्यदृष्टत्वावच्छेदेनादृष्टस्य सर्वव्यञ्जकत्वेऽपि तत्तददृष्टस्य सर्वव्यञ्जकत्वाभावेन व्यभिचारतादवस्थ्यापातात् तत्परिहाराय चादृष्टत्वेन तत्तददृष्टस्यापि सर्वव्यञ्जकत्वाङ्गीकारे च तन्न्यायेन घ्राणादेरपीन्द्रियत्वावच्छेदेन रसादिव्यञ्जकत्वप्राप्त्याऽसिद्धितादवस्थ्यादिति भावः ।

वा०र०— एकैकादृष्टव्यक्तिरिति । काचित् अदृष्टव्यक्तिः गन्धस्य व्यञ्जिका काचित् रूपस्य काचित् रसस्य इत्येवं तत्तद्व्यञ्जकादृष्टव्यक्तीनां मिलित्वा सर्वव्यञ्जकत्वं उच्यते तद्व्यञ्जकानामेव तासां तासां व्यक्तीनां प्रत्येकं अदृष्टत्वोपाधिना सर्वव्यञ्जकत्वमुच्यते इति विकल्पार्थ इत्यर्थः । **गन्धमात्रव्यञ्जकमित्यादि** । याऽदृष्टव्यक्तिः गन्धमात्रव्यञ्जिका या च रसमात्रव्यञ्जिकाया च रूपमात्रस्य या च स्पर्शमात्रस्य इत्येवं तत्तददृष्टव्यक्तौ सर्वव्यञ्जकत्वस्य प्रत्येकमभावेन रसाव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वं इत्यादिरूपहेतोः सत्त्वेन व्यभिचार इत्यर्थः । **असर्वव्यञ्जकानां अदृष्टानामपीति** । असर्वव्यञ्जिकानामपि अदृष्टानामित्यर्थः । तत्परिहाराय चादृष्टत्वेनेति वाक्ये द्वितीयश्चशब्दोऽधिको लेखकागतः ।

विठ्ठल०— व्यक्तिपुरस्कारेणेति । एका द्रष्टृव्यक्तिपुरस्कारेण उपाध्यवच्छेदेति । एकादृष्टव्यक्तेरपि गन्धादिसर्वव्यञ्जकत्वमुच्यते वा अदृष्टानां प्रत्येकं गन्धादिमात्रव्यञ्जकत्वेऽपि अदृष्टत्वावच्छिन्ने रसव्यञ्जकादृष्टपुरस्कारेण रसग्राहकत्वसद्भावात् । यदवशिष्टे यद्भवति तद्विशिष्टे तद्भवतीति न्यायेनादृष्टत्वविशिष्टगन्धव्यञ्जकादृष्टेऽप्यवच्छेदकधर्मतः सर्वव्यञ्जकत्वमुच्यते वेति विकल्पाभिप्रायः । **यददृष्टमिति** । एकैकव्यक्तेर्गन्धादिसर्वव्यञ्जकस्थले व्यभिचारपरिहारेऽपि गन्धाद्येकैकव्यञ्जकादृष्टविशेषस्यापि विद्यमानत्वेन तत्र व्यभिचारापरिहारादित्यर्थः । **तदिति** । तादृशादृष्टमित्यर्थः । **इन्द्रियत्वावच्छेदेनेति** । घ्राणादावपीन्द्रियत्वावच्छेदेनेति । घ्राणादावपीन्द्रियत्वावच्छेदेन रसाव्यञ्जकत्वासिद्धेरित्यर्थः । रसनस्य रसव्यञ्जकत्वेन तदवच्छेदकेन्द्रियत्ववति घ्राणेऽपि यदवशिष्टन्यायेन रसव्यञ्जकत्वप्राप्तेरिति भावः ।

१३४ सु०— किञ्च पार्थिवादिपदैः पृथिवीत्वाद्यभिधाने तत्तत्सन्निकर्षैरनैकान्त्यम् । इन्द्रियत्वेन हेतुविशेषणे दृष्टान्तानां साधनवैकल्यम् । पृथिव्यादिकार्यतासाधने प्रागुक्तसिद्धसाधनतापरिहाराय मात्रपदप्रयोगे पृथिव्यादिरूपादिव्यञ्जकसन्निकर्षेषु व्यभिचारतादवस्थ्यम् ।

परि०— पृथिवीत्वादीति । घ्राणं पार्थिवमित्यादेः पृथिवीत्वादिजातिमदित्याद्यर्थाभिधान इत्यर्थः । **पृथिव्यादीति** । पृथिवीजलतेजोवायुगतरूपरसगन्धस्पर्शादिव्यञ्जकसन्निकर्षेषु पृथिव्यादिकार्यत्ववत् इन्द्रियतत्क्रियादिकार्यत्वस्यापि सत्त्वेन पृथिव्यादिमात्रकार्यत्वरूपसाध्यस्य अभावेऽपि

हेतुसत्त्वाद्व्यभिचार इत्यर्थः । एतच्चोपलक्षणम् । अप्रसिद्धविशेषणता च ध्येया । कालादेरपि कार्यमात्रहेतुत्वात् । व्यभिचारप्रस्तावात् स एवोक्तः । पृथिव्यादिव्यञ्जकेत्येव वाच्ये रूपादीत्यप्युक्तिः हेतुसत्त्वलाभाय । तत्र पृथिव्यादिगन्धादीति वाच्ये रूपादीत्युक्तिः प्रसिद्धचक्षुस्तैजसप्रयोगानुरोधेन इत्याहुः ।

गु०दी०— पृथिव्यादिरूपादिव्यञ्जकसन्निकर्षेषु इत्यत्र पृथिव्यादिद्रव्यचतुष्टयसन्निकर्षे रूपादिगुणचतुष्टयसन्निकर्षे च व्यभिचार इत्यर्थः । तैजसत्वसाधने रूपसन्निकर्षे आप्यत्वसाधने रससन्निकर्षे पार्थिवत्वसाधने गन्धसन्निकर्षे वायवीयत्वसाधने स्पर्शसन्निकर्षे च व्यभिचार इति यावत् । लोकव्यवहारानुरोधेन गुणेषु क्रमोल्लङ्घनम् ।

यादु०— पृथिवीत्वाभिधान इति । प्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वमङ्गीकृत्य पृथिवीत्वादिजातिमत्त्वस्य साध्यत्वाभिधान इत्यर्थः । **पृथिव्यादिरूपादीति** । अत्र आद्येन आदिपदेन जलतेजसी ग्राह्ये न वायुरपि ग्राह्यः । तदीयस्पर्शग्राहकत्वचोऽपि वायवीयत्वेन तत्सन्निकर्षस्य वायुमात्रकार्यत्वेन तत्र व्यभिचारासम्भवात् । द्वितीयेन पृथिवीगतरसस्पर्शयोः जलनिष्ठरूपस्पर्शयोस्तेजोनिष्ठस्पर्शस्य च ग्रहणम् । तथा च यद्यपि पृथिवीगन्धव्यञ्जकसंयुक्तसमवायरूपसन्निकर्षान्तर्गते घ्राणपृथिवीसंयोगे घ्राणस्यापि पृथिवीत्वेन पृथिवीमात्रकार्यत्वमस्त्येवेति न व्यभिचार एवमप्रसतेजोरूपवायुस्पर्शव्यञ्जकसन्निकर्षान्तर्गतेषु रसनाद्यबादिसंयोगेषु न व्यभिचारः । रसनचक्षुस्त्वचामपि क्रमेणाप्तेजोवायुरूपत्वेनाबादिमात्रकार्यत्वस्य तत्र सत्त्वात् । तथाऽपि पृथिवीरूपरसस्पर्शव्यञ्जकसन्निकर्षान्तर्गतेषु पृथिवीचक्षुरादिसंयोगेषु अब्रूपस्पर्शव्यञ्जकान्तर्गतयोः अप्चक्षुरादिसंयोगयोः तेजःस्पर्शान्तर्गते तेजस्त्वक्संयोगे च व्यभिचारतादवस्थ्यम् । चक्षुरादीनां पृथिवीत्वाद्यभावेन तत्संयोगानां पृथिव्यादिमात्रकार्यत्वाभावेन साध्याभावसत्त्वादिति भावः । केचित्तु गन्धरसादिव्यञ्जकसन्निकर्षेषु गन्धरसादेरपि घटकतया जनकत्वेन पृथिव्यादिमात्रकार्यत्वाभावाद्व्यभिचार इति भावमाहुः । तत्र गन्धादिव्यञ्जकसन्निकर्षेष्वित्येव वक्तव्यत्वेन पृथिव्यादिरूपादिव्यञ्जकसन्निकर्षेष्वित्युक्तेः प्रयोजनं चिन्त्यम् । मात्रशब्देनेतरभूतानामेव व्यवच्छेद्यत्वाच्च । अन्यथा प्रागभावस्यादृष्टादेश्च सर्वत्र जनकत्वेनाप्रसिद्धिरेव स्यादिति ।

वं०प०— प्रागुक्तेति । सर्वत्र पाञ्चभौतिकत्वाभ्युपगमादिति भावः । **पृथिव्यादिरूपादीति** । अयमर्थः । पृथिवीगतरूपज्ञानं संयुक्तसमवायसन्निकर्षेण चक्षुषा भवति । तथा च पृथिवीरूपव्यञ्जकसंयुक्तसमवायसन्निकर्षान्तर्गते संयोगरूपे, चक्षुःपृथिवीसन्निकर्षे, रूपव्यञ्जकत्वसद्भावेऽपि पृथिवीमात्रकार्यत्वं नास्ति । चक्षुःकार्यत्वस्यापि सत्त्वाद्व्यभिचारः । एवं चक्षुषा जलरूपव्यञ्जकसंयुक्तसमवायान्तर्गते चक्षुर्जलसन्निकर्षे व्यभिचारो द्रष्टव्यः । एवं रसनेन्द्रियेण गुडनिष्ठरसज्ञानं संयुक्तसमवायसन्निकर्षेण भवति । तदन्तर्गते रसनगुडसंयोगे रसव्यञ्जकत्वसद्भावेऽप्यम्मात्रकार्यत्वं नास्ति । गुडकार्यताया अपि सद्भावाद्व्यभिचार इत्यादि द्रष्टव्यम् ।

कं०रा०— **पार्थिवत्वादिपदैरिति** । पार्थिवमित्यादिपदैः पृथिवीत्वादि जात्यभिधाने घ्राणगन्धादि-सन्निकर्षैव नैकान्त्यमित्यर्थः । इन्द्रियत्वेन हेतुविशेषणान्नोक्तसन्निकर्षेष्वनैकान्त्यमित्यत आह **इन्द्रियत्वेनेति** । **दृष्टान्तानामिति** । कुंकुमगन्धाद्यभिव्यञ्जकघृतादिरूपदृष्टान्तेष्विन्द्रियत्वगर्भसाधनाभावात् तेषां तद्वैकल्यमिति भावः । **पृथिव्यादीति** । घ्राणं पार्थिवमित्यादिना घ्राणादेः पृथिव्यादिकार्यतासाधने मया सर्वत्र पाञ्चभौतिकत्व-स्याभ्युपगतत्वेन घ्राणादेः पृथिवीकार्यत्वं सिद्धमिति प्रागुक्तं सिद्धसाधनत्वमित्यर्थः । **तत्परिहारायेति** । सिद्धसाधनत्वपरिहाराय घ्राणं पृथिवीकार्यं इत्यादिरूपेण मात्रपदप्रयोगे पृथिव्यादिगतरूपादीनां व्यञ्जका ये सन्नि-कर्षास्तेषु पृथिवीमात्रकार्यत्वाद्यभावेन व्यभिचारतादवस्थ्यमित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— **पृथिव्यादिरूपादिव्यञ्जकसन्निकर्षेष्विति** । उपलक्षणमिति रूपादिव्यञ्जकेष्वपि व्यभिचारः । परेण संयोगस्य व्यासज्यवृत्तित्वाङ्गीकारात् । तस्य च इन्द्रियविषयोभयजन्यत्वात् । इन्द्रियस्य च तैजसादित्वात् । पृथिव्यादिमात्रकार्यत्वाभावात् ।

शे०वा०— **किञ्चेति** । पार्थिवमिति पृथिवीकार्यमुच्यते । तच्च पृथिवीत्वजातिमदपि दृष्टमिति तदनुसारेणाद्यः कल्पः । पृथिवीत्वजातिराहित्येऽपि तत्कार्यतामात्रेण पार्थिवं तत्तद्गुणादिकमपि दृष्टमिति तदनुसारेण द्वितीयकल्पप्रसक्तिरिति ध्येयम् । एवं कल्पद्वयं मनसि निधायाद्यमनुवदति **पार्थिवादिपदैरिति** । दूषयति **तत्तत्सन्निकर्षैरिति** । घ्राणादीनां गन्धादिभिर्ये सन्निकर्षास्तेषां, रसाद्यव्यञ्जकत्वे सति गन्धादि-व्यञ्जकत्वेऽपि, पृथिवीत्वादिजातिमत्त्वाभावादिति भावः । इन्द्रियत्वविशिष्टस्यैव रसाद्यव्यञ्जकत्वे सति गन्धादिव्यञ्जकत्वस्य हेतुत्वाद्विशिष्टहेत्वगमनान्न तत्तत्सन्निकर्षेषु व्यभिचार इत्यतो माऽस्त्वस्मिन्पक्षे व्यभिचारः कुंकुमगन्धादिव्यञ्जकघृतादाविन्द्रियत्वविशिष्टहेत्वगमनाद् दृष्टान्ते साधनवैकल्यमवर्जनीयमित्याह **इन्द्रिय-त्वेनेति** । द्वितीयं दूषयति **पृथिव्यादिकार्यतासाधन इति** । **प्रागुक्तेति** । घ्राणरसनादेः प्रत्येकं पञ्चभूतकार्यत्वादिना पृथिव्यादिकार्यताया अङ्गीकारात् तत्साधने सिद्धसाधनमित्यर्थः । **मात्रपदेति** । तथा च सर्वस्य **पाञ्चभौतिकत्ववादिना** घ्राणरसनादेः पृथिवीकार्यत्वात् कार्यत्वाङ्गीकारेऽपि तत्तन्मात्रकार्यत्वानभ्युप-गमान्न सिद्धसाधनमिति भावः । **पृथिव्यादीति** । अत्र पृथिव्यादीत्यादिपदेन जलतेजोवायूनां सङ्ग्रहः । रूपादी-त्यादिपदेन च गन्धरसस्पर्शानां सङ्ग्रहः । रूपादीनां व्यञ्जका ये दीपादयस्तैः सह पृथिव्यादीनां ये सन्नि-कर्षास्तेष्वित्येवार्थः । न तु रूपादिव्यञ्जकीभूता ये सन्निकर्षास्तेष्विति । तथा सति पूर्ववत्तत्सन्निकर्षेषु व्यभिचार इत्येव वक्तव्यतया पृथिव्यादिरूपादिव्यञ्जकसन्निकर्षेष्वित्युक्तेरस्वारस्यापातात् ।

ततश्चायमर्थः । घ्राणं पृथिवीमात्रकार्यं रसाव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वादित्यनुमाने साध्ये मात्रपदप्रक्षेपेण सिद्धसाधनतापरिहारेऽपि कुंकुमगन्धव्यञ्जकघृतेन कुंकुमस्य यः सन्निकर्षः तत्र व्यभिचारः स्यादेव । तस्य रसाव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वेऽपि पृथिवीमात्रकार्यत्वाभावात् सर्वत्र पाञ्चभौतिकत्वस्य मयाऽभ्युपगतत्वेन कुंकुमगन्धव्यञ्जकघृतादेरपि पाञ्चभौतिकत्वेन पृथिवीमात्रत्वाभावेन तत्सन्निकर्षस्य पृथिवी-

मात्रकार्यत्वानुपपत्तेः । एवं रसनमाप्यं रूपाव्यञ्जकत्वे सति रसव्यञ्जकत्वादित्यनुमानेऽपि रसाश्रयद्रव्यस्य लाल्या सह सन्निकर्षे उक्तरीत्याऽम्मात्रकार्यत्वाभावाद्व्यभिचारः । चक्षुस्तैजसं स्पर्शाव्यञ्जकत्वे सति रूपव्यञ्जकत्वादित्यत्रापि व्यञ्जकेन प्रदीपेन सह सन्निकर्षे तेजोमात्रकार्यत्वाभावाद्व्यभिचारः । त्वगिन्द्रियं वायवीयं शब्दाव्यञ्जकत्वे सति स्पर्शव्यञ्जकत्वादित्यत्र च व्यजनपवनेन सह विषयस्य सन्निकर्षे उक्तरीत्या वायुमात्रकार्यत्वाभावाद्व्यभिचार इत्यनुमानचतुष्टयमप्यनुपपन्नमेवेति । यद्यप्यत्र व्यञ्जकीभूते घृतादौ पृथिव्यादिमात्रकार्यत्वाभावात् साध्यवैकल्यमपि दृष्टान्ते वक्तुं शक्यं तथाऽपि प्रागुक्तरीत्या तस्य सुज्ञानत्वात् तदनुद्भाव्य व्यञ्जकैः सह सन्निकर्षेषु व्यभिचार एवोक्तः । तत्रापि पृथिव्यादिगन्धादिव्यञ्जकसन्निकर्षेष्विति वक्तव्ये यत्पृथिव्यादिरूपादिव्यञ्जकसन्निकर्षेष्विति वचनं तत् रूपव्यञ्जकप्रदीपेन सह विषयसन्निकर्षस्यावश्यकत्वं सार्वजनीनानुभवसिद्धमिति द्योतयितुमिति ध्येयम् । यद्वा रूपादिव्यञ्जका ये सन्निकर्षास्तेष्वित्येवार्थः । पृथिव्यादीति च रूपादिव्यञ्जकसन्निकर्षविशेषणम् । तथा च पृथिव्यादयः पृथिव्यादिरूपाः पृथिव्यादिकार्यभूता ये रूपादिव्यञ्जकसन्निकर्षा इति सिद्ध्यति । तत्रोक्तसन्निकर्षाणां रूपादिव्यञ्जकसन्निकर्षेष्वित्यनेनोक्तहेतुमत्त्वलाभेऽपि पृथिव्यादिमात्रकार्यत्वरूपसाध्याभावोपपादनार्थं पृथिव्यादित्ववर्णनम् । अत एव क्वचित् 'पृथिव्यादिरूपव्यञ्जकसन्निकर्षेष्वि'ति व्यञ्जकसन्निकर्षाणां पृथिव्यादिरूपत्वसमर्पकः क्वाचित्कः पाठः सङ्गच्छते । ततश्च रूपरसगन्धस्पर्शव्यञ्जकसंयुक्तसमवायरूपसन्निकर्षाणां रूपादिजन्यतया पृथिव्यादिमात्रकार्यत्वाभावाद्व्यभिचारः । न चात्र मात्रशब्देनेतरभूतानामेव व्यवच्छेद्यत्वमन्यथा प्रागभावादृष्टादेः सर्वत्र जनकत्वेनाप्रसिद्ध्यापातात् । तथा च गन्धादेरव्यवच्छेद्यतयोक्तसन्निकर्षाणां गन्धादिजन्यत्वेऽपि पृथिव्यादीतरभूतजन्यत्वाभावेन पृथिव्यादिमात्रकार्यत्वमस्त्येवेति कथं तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । तथा सति घ्राणादीनां पृथिव्यादीतरभूतकार्यत्वाभावमात्रेणैव पृथिव्यादिमात्रकार्यत्वरूपप्रतिज्ञार्थोपपत्त्या केवलभौतिकत्वासिद्धिप्रसङ्गेन, न च केवलेत्यादिप्रक्रमविरोधापत्त्या तदविरोधार्थं पृथिव्यादीतरभावरूपासाधारणकारणमात्रस्यैव व्यवच्छेद्यतयाऽहङ्कारस्येव गन्धादेरपि व्यवच्छेद्यतयोक्तरीत्या व्यभिचारस्य वज्रलेपत्वादिति सङ्क्षेपः । अथवा चक्षुस्तैजसमेवेत्यत्र पृथिव्यास्तद्रूपव्यञ्जकप्रदीपस्य च सन्निकर्षोऽवश्यमपेक्षितः । तत्र स्पर्शाव्यञ्जकत्वे सतीत्यादिहेतुमति पृथिवीतेजःकार्यतया तैजसमात्रत्वाभावात् । घ्राणं पार्थिवमेवेत्यत्र चर्मरूपपृथिव्याः तद्गन्धव्यञ्जकजलस्य च यः सन्निकर्षस्तत्र रसाव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वेऽपि पृथिवीजलकार्यत्वेन पृथिवीमात्रकार्यत्वाभावात् । रसनम् अम्मात्रकार्यमित्यत्र च शाकादेस्तद्रसव्यञ्जकलवणादिना सन्निकर्षे उक्तहेतुमति पृथिवीमात्रकार्यत्वाल्लवण-शाकादिसंयोगस्य अम्मात्रकार्यत्वाभावात् । त्वगिन्द्रियं वायुमात्रकार्यमित्यत्र च पृथिवीगतस्पर्शव्यञ्जककर्पूरादेश्च सन्निकर्षे उक्तहेतुमत्यपि वायुमात्रकार्यत्वाभावाद्व्यभिचार इत्यर्थः । न चैवमस्य पक्षस्य 'अपि च' इति वक्ष्यमाणपक्षान्तर्भावप्रसङ्गः । तत्र तत्तत्सन्निकर्षनिरूपकलवणादावत्र पुनस्तत्सन्निकर्ष इति भेदादित्यभिप्रायः ।

वा०र०— पार्थिवमिति । पृथिवीति । यद्यपि पार्थिवादिपदैः इत्येतत्पक्षोपपादनपूर्वकं तत्प्रसक्तिपूर्वकं वर्णयित्वा पृथिव्यादिकार्यता इति पक्षोपादानपूर्वकं च तत्प्रसक्तिवर्णनं उचितम् । तथापि शिष्यसमाधानाय

पक्षद्वयेऽपि प्रसक्तिरूपर्येव सङ्कल्याभिहितेत्यदोषः । प्रसक्तिरित्येवं कल्पद्वयमिति पाठे तु न कश्चित् दोषः । **आद्यः कल्प इति** । प्रसक्त इति शेषः । द्वितीयं दूषयतीत्यस्य दूषयितुमनुवदतीत्यर्थः । दूषयितुं अनुवदतीति पाठस्तु स्वरस एव । अप्कार्यत्वाद्यङ्गीकारेऽपीति पाठः । आदिपदार्थस्य पूर्वोत्तरग्रन्थमर्यादया तत्र तत्र पूरणीयं सिद्धमिति वा । **तेजोवायूनामिति** । अत्र वायुग्रहणेन अन्यथाख्यातिस्थं न वायुरपि ग्राह्यः तदीयस्पर्श-ग्राहकत्वचोऽपि वायवीयत्वेन तत्सन्निकर्षस्य वायुमात्रकार्यत्वेन तत्र व्यभिचाराप्रसङ्गात् इति व्युत्पादनं अपहस्तितं भवति । टीकोक्तयोजनात्रयेऽपि व्यजनपवनेन सह विषयस्य सन्निकर्षादौ वक्ष्यमाणरीत्या शब्दा-व्यञ्जकत्वे सति स्पर्शव्यञ्जकत्वहेतोः सत्त्वेऽपि वायुजलादिकार्यतया वायुमात्रकार्यत्वाभावेन व्यभिचारस्य वायुस्पर्शव्यञ्जकसन्निकर्षेऽपि व्याप्त्या वायुसङ्ग्रहोक्तेरयोगः इति सूचितम् । न च मया पृथिवीरूपरसस्पर्श-व्यञ्जकसन्निकर्षादावेव व्यभिचारस्य व्याख्यास्यमानतया तत्तुल्यतया वायुत्वेन संयोग एव व्यभिचारो वाच्यः । तत्र चोक्तानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तमिति वाच्यम् । रूपादिव्यञ्जकाः । ये सन्निकर्षाः इति योजनायां उक्तसन्नि-कर्षेषु इति पूर्ववदेव वक्तव्यत्वापत्त्या पृथिव्यादीत्यादिरूपोक्तेरस्वारस्यप्राप्तेः इत्येवं टीकाकृता एव दूषयिष्यत्वेन तद्योजनाश्रयणेन व्यभिचारप्रसक्त्यभाववर्णनायोगात् । पूर्वमेव वायुसङ्ग्रहाभावसिद्धौ सत्यां यद्यपीत्युत्तरग्रन्थे वायुस्पर्शव्यञ्जकसन्निकर्षे व्यभिचारप्रसक्त्यभाववर्णनायोगश्च । अधिकं वाक्यार्थविनोदे ज्ञेयम् । **गन्धरस-स्पर्शानामिति** । अनेनान्यथाख्यातिस्थं पृथिवीगतरसस्पर्शयोरित्यादिरूपेणादिपदार्थकथनं चायुक्तमिति सूचि-तम् । यद्यपि पृथिवीत्यादिवद्वक्ष्यमाणरीत्या पृथिवीगन्धरसतेजोरूपवायुस्पर्शव्यञ्जकसन्निकर्षान्तर्गतघ्राणादि-पृथिव्यादिसंयोगेषु व्यभिचाराभावेन रूपादि इत्यादिपदेन गन्धमात्रग्रहणायोगेऽपि रसस्पर्शग्रहणस्य सम्मततया स्वशब्देनोपात्तरूपपरित्यागेन रसस्पर्शयोर्ग्रहणं इत्येव वाच्यतया पृथिवीगतरसस्पर्शयोः जलनिष्ठरूपस्पर्शयोः इत्यादेरगतत्वात् । न च रूपादिपदेन उक्तरूपरसस्पर्शानां मध्ये पृथिव्यंशे गन्धस्येवांशे रसस्य तेजोंश-रूपस्य च सम्बन्धायोगात् तत्तदंशे योग्यगुणसम्बन्धप्रदर्शनार्थं एवं विवेकेनोक्तेर्नासङ्गतिरिति वाच्यम् । अस्य विवेकस्यादिपदसङ्ग्राह्यकथनोत्तरभावितया प्रथमतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । किञ्च यदि रूपादीत्यादिपदेनैव पृथिवीगतरसस्पर्शयोः इत्युक्तप्रकारेण सधर्मिकधर्मलाभः तर्हि पृथिव्यादीति पूर्वपदमनर्थकमापद्यते । अनन्वयश्च तत्पदस्य पृथिवि पृथिवीगतरूपरसस्पर्शव्यञ्जिकेति पुनरुक्तिमात्रापत्तेः । एवमबंशेऽप्यनन्वयो बोध्यः । अपि च तत्तद्योग्यगुणसम्बन्धाप्रदर्शनाभिप्राये च स्वपदोपात्तरूपपरित्यागेन इतरसम्बन्धस्यैव वक्तव्यतया जलांशे रूपग्रहणायोगः । श्रुतादिपदोक्तोभयसम्बन्धप्रदर्शनाभिप्राये पृथिव्यंशेऽपि । रूपग्रहणप्रसक्त्या रसस्पर्शयोः इत्यस्यानुपपत्तिः । रूपादीत्युक्तं प्रति पृथिव्या इव जलस्यापि पृथिव्यादि इत्यनेन सम्बन्धित्वेनोपस्थिति-सद्भावेन जलांशे रूपसम्बन्धो न लब्धः । पृथिव्यंशे तु लब्धः इत्यादिकल्पनायोगश्च । तथा च यद्यपि पृथिवी-त्यादिकं तु वाक्यार्थविनोदे तुषितम् । पृथिवीचक्षुःसंयोगादौ स्पर्शाव्यञ्जकत्वे सति रूपव्यञ्जकत्वादिहेतूनामिव पृथिवीतेजःकार्यतया तेजोमात्रकार्यत्वाभावेन इत्यादिरूपेण साध्याभावसिद्ध्या व्यभिचारोपपादनाय चक्षुषः पृथिवीत्वाभाववर्णनस्य तत्तत्संयोगस्य पृथिवीमात्रकार्यत्वाभाववर्णनस्य च वैयर्थ्यम् । घ्राणपृथिवीसंयोगस्य तु पृथिवीमात्रकार्यतामभ्युपगम्य व्यभिचाराभावस्य च भवतैवोक्तत्वेन तद्व्यभिचारोपपादनस्य चक्षुरादेः

पृथिवीत्वाद्यभाववर्णनानपेक्षितत्वेन च तदुपयोगितया तद्वर्णनमित्यस्यायोगः । पृथिवीचक्षुरादिसंयोगे व्यभिचारोपपादनार्थं चक्षुरादीनां पृथिवीत्वाभावादिवर्णनं इति तु अपरामर्शमूलकम् । तत्र गन्धव्यञ्जकत्वहेतोरेवाभावेन साध्याभावोपपादनानर्थक्यात् । अत्र रसनादिपक्षकानुमानस्येव घ्राणपक्षकानुमानस्यापि दूषणीयतया प्रक्रमे सति प्रथमप्राप्तानुमाने एव दूषणाभावो ग्रन्थकृत्सम्मत इति तदनौचित्यापादककल्पनायोगश्चेत्यादेरभिधानात् । किं च यत्तावत् घ्राणपृथिवीसंयोगे घ्राणस्यापि पृथिवीत्वेन पृथिवीमात्रकार्यत्वमस्त्येवेति न व्यभिचार इत्युक्तम्, तन्न । घ्राणस्य पृथिवीत्वसाधकानुमानदूषणावसरे उक्तसंयोगे व्यभिचारप्रसक्तिकाले घ्राणपृथिवीत्वसिद्ध्यभावेन तदादाय व्यभिचाराभावोक्तेः अयोगात् । घ्राणपृथिवीसंयोगादौ गन्धव्यञ्जकत्वाभावेन तदुपपादनाय तद्व्यञ्जकसन्निकर्षान्तर्गतत्वकल्पनाश्रयणेन गौरवात् । केचित्तु गन्धेत्यादिकमपि तत्रैव दूषितम् । न च तत्र रसाव्यञ्जकत्व इत्याद्यपि तथेति ज्ञेयम् । पूर्ववत् तत्तत्सन्निकर्षेषु व्यभिचार इत्येवेति । यद्यपि सन्निकर्षप्रतियोगितया रूपादीति वाच्यमेव । पृथिव्यादिकार्यताप्रतिपादनायापि रूपाद्यनन्वयकमेव । हेतुसद्भावप्रतिपादनाय व्यञ्जकपदमप्यावश्यकमेव । पृथिव्यादिकार्यत्वमपि अस्तीति प्रतिपादनाय पृथिव्यादीत्यपि आवश्यकमेवेति न वैयर्थ्यं वक्तुं युक्तम् । तथापि तत्सन्निकर्षेषु इत्यनेनैव पूर्वत्रेवात्रापि विवक्षितार्थप्रतिपादनलाभोपपत्तिः इत्याशयेन इतरांशवैय्यर्थ्याभिधानम् । अत एवोक्तरीत्या सार्थक्यमाश्रित्यापि योजयिष्यति **यद्वेत्यादिनेति** । **लीलयेति** । रसव्यञ्जकयेति शेषः । व्यञ्जकेन प्रदीपेनेत्यत्र व्यञ्जकेनेति व्याख्येयम् । **सदेति** । रूपाश्रयघटादिनेति शेषः । **विषयसन्निकर्ष इति** । शीतस्पर्शाश्रयजलादिरूपविषयेत्यर्थः । रसाश्रयं द्रव्यं द्रवरूपं चेत् तदोक्तरीत्या तत्र अम्मात्रकार्यत्वाभावः उपपादनीयः । पृथिवीरूपत्वे तु स्पष्टोऽम्मात्रकार्यत्वाभावः । एवं व्यजनपवनस्य त्वगादिवायवीयसन्निकर्षे वायुमात्रकार्यत्वाभावोपपादनार्थं पाञ्चभौतिकत्वाभ्युपगमयुक्तिरभिप्रेता । जलादिसन्निकर्षे तु स्पष्टः एव । वायुमात्रकार्यत्वाभावः विवेकोऽत्र ज्ञेयः । अत्र पक्षे व्यञ्जकत्वं सन्निकर्षनिष्ठतया प्रतीयमानसन्निकर्षनिरूपकनिष्ठतया स्वीकार्यं भवति । वैय्यर्थ्यं तु स्पष्टार्थत्वोपाधिकांशोदाहरणोपपत्तेः न प्रसज्यते इत्यपरितोषं मनसि निधाय पक्षान्तरमाह **यद्वा रूपादिव्यञ्जकाः इत्यादिना** । **हेतुमत्वलाभेऽपीति** । उपलक्षणं चैतत् । पृथिव्यादिमात्रकार्यत्वरूपसाध्याभावभूतपृथिव्यादितदितरकार्यत्वयोः मध्ये तदितरकार्यत्वलाभेऽपि चेति ज्ञेयम् । यद्वा वक्ष्यति रूपादिजन्यतयेति । **साध्याभावोपपादनार्थमिति** । पृथिवीकार्यत्वे सतीति तदितरकार्यत्वाभावादिरूपस्य साध्यस्य योऽभावः पृथिवीकार्यत्वतदितरकार्यत्वादिरूपः तत्र पृथिव्यादिकार्यत्वांशप्रतिपादनार्थमित्यर्थः । इतरांशप्रतिपादनस्य रूपादिव्यञ्जकेत्यनेन एव प्रागुक्तरीत्या लाभादतो न कश्चित् दोषः । **पृथिव्यादित्ववर्णनमिति** । तत्कार्यत्ववर्णनमित्यर्थः । अत एवेति वाक्ये क्वचित् इत्यधिकम् । नाश्यमिति धिया क्वाचित्क इत्युत्तरत्रोक्तम् । तन्नाशः कार्यः । **क्वाचित्कपाठ इति** । तत्पाठे व्यञ्जकसन्निकर्षेषु इत्यस्य हेतुसमर्पकत्ववत् पृथिव्यादीतरकार्यत्वसमर्पकतापि अस्त्येव । पृथिव्यादिकार्यत्वांशस्तु पृथिव्यादीत्यनेन लभ्यते । तथा च तत्पाठपक्षेऽपि उक्तार्थसमर्पणान्नानुपपत्तिः इति भावः । अत्र च पाठः इत्यस्य पाठोऽपीत्यर्थः इति बोध्यम् । शिष्यः शङ्कते **न चात्रेति** । कथं तत्र व्यभिचारः इति पाठः । नकारोऽधिको लेखकागतः । **प्रक्रमविरोधेति** । प्रक्रमे हि केवलभौतिकत्वे प्रमाणाभावे उक्ते सति तत्रैव प्रमाणाशङ्कनस्य सङ्गतत्वेऽपि

तदन्यत्र तच्छङ्कने सिद्धान्त्युक्तानाक्षेपात् आशङ्कायाः वैय्यर्थ्यमेव स्यात् इति भावः । पृथिव्यादिरूपादीत्यत्र पृथिवीगन्धयोः रसनरसयोः इत्येवं सन्निकर्षस्य पृथिवीगन्धादिनिरूप्यत्वसद्भावेऽपि पृथिवीरूपयोः तेजोगन्धयोः इत्येवं पृथिवीरूपादिनिरूप्यत्वाभावात् यथाश्रुतार्थयोजनायोगः इत्यतः प्रकारान्तरद्वयेन एतत् योजितम् । अत्र च पक्षद्वये यथाश्रुतसम्बन्धपरित्यागो न भवतीत्यपरितोषात् प्रथमयोजनायामिव रूपव्यञ्जकेन सन्निकर्ष इत्यादिकमेवार्थमाश्रित्य पृथिवीरूपव्यञ्जकसन्निकर्षे पृथिवीव्यञ्जकसन्निकर्षे इत्यादिकमर्थलाभं चाश्रित्य योजयति **अथ चक्षुरित्यादिना** । अत्र च पक्षे पृथिवीत्यादिपदोपादितजलस्य रूपव्यञ्जकप्रदीपेन सन्निकर्षस्पर्शाव्यञ्जकत्वे सति इत्यादिहेतुमति जलतेजकार्यतया तेजोमात्रकार्यत्वाभावात् व्यभिचार इत्यादिरूपेण पृथिवीत्यादिपदं योजनीयं इति तात्पर्यात् नादिपदसङ्ग्राह्यकथनाशङ्कावकाश इति बोध्यम् ।

स०व्र०— किं चेति । पार्थिवमित्यनेन पृथिवीकार्यमुच्यते । तत्र पृथिवीत्वरूपजातिमदपि दृष्टमिति तदनुसारेण आद्यः कल्पः । पृथिवीत्वजातिराहित्येऽपि तत्कार्यमात्रेणापि पार्थिवं तद्गुणादि दृष्टम् । अतः तदनुसारेण द्वितीय इति विकल्पाभिप्रायः । तत्राद्यं निराकरोति **तत्तत्सन्निकर्षैरिति** । गन्धघ्राणसन्निकर्षे रसाव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वे सत्यपि पृथिवीत्वजातिमत्त्वाभावादित्यर्थः । एवं सन्निकर्षान्तरेऽपि व्यभिचारो बोध्यः । न च द्रव्यत्वेन हेतुविशेषणात् न सन्निकर्षैः व्यभिचार इति वाच्यम् । तावतापि चर्मादिगन्धव्यञ्जकजलादौ व्यभिचारानिस्तारात् । द्वितीयं दूषयति **पृथिव्यादिकार्यतासाधन इति** । **पृथिव्यादिरूपादिव्यञ्जकसन्निकर्षेष्विति** । रसनमाप्यमित्यत्र गुडनिष्ठरसव्यञ्जकसन्निकर्षे रूपाव्यञ्जकत्वे सति रसव्यञ्जकत्वेऽपि रसलक्षणगुणकार्यत्वस्यापि सत्त्वेन तन्मात्रकार्यत्वाभावेन तत्र व्यभिचारात्, गन्धघ्राणसन्निकर्षे गन्धव्यञ्जकत्वे सत्यपि पृथिवीमात्रकार्यत्वाभावात् चक्षुरूपसन्निकर्षे सत्यपि रूपव्यञ्जकत्वे तेजोमात्रकार्यत्वाभावात्, स्पर्शव्यञ्जकसन्निकर्षे स्पर्शव्यञ्जकत्वे सत्यपि वायुमात्रकार्यत्वाभावात्, व्यभिचारः इत्यर्थः । वस्तुतस्तु पृथिव्यादिरूपादिव्यञ्जकैः सह ये सन्निकर्षास्तेषु इत्यर्थः । चक्षुस्तेजोमात्रकार्यमित्यत्र पृथिव्यास्तद्रूपव्यञ्जकप्रदीपेन सह सन्निकर्षे पृथिवीदीपकार्यत्वेन तैजसमात्रत्वाभावात् व्यभिचारः । तथा घ्राणं पृथिवीमात्रकार्यमित्यत्र चर्मणस्तद्गन्धव्यञ्जकजलेन सह सन्निकर्षे पृथिवीजलकार्यत्वेन पृथिवीमात्रकार्यत्वाभावात् व्यभिचारः । रसनं अम्मात्रकार्यमित्यत्र शाकादेस्तद्रसव्यञ्जकलवणादिना सन्निकर्षे पृथिवीमात्रकार्यत्वेन अम्मात्रकार्यत्वाभावात् व्यभिचारः । त्वगिन्द्रियं वायुमात्रकार्यमित्यत्र चन्दनादेः स्पर्शव्यञ्जककर्पूरादिना सह सन्निकर्षे पृथिवीमात्रकार्यत्वेन वायुमात्रकार्यत्वाभावात् व्यभिचारः । रूपादित्वेन ग्रहणं स्पष्टप्रतिभासत्वाभिप्रायेणेति द्रष्टव्यम् ।

विठ्ठल०— पार्थिवादिपदैरिति । पार्थिवमित्यादिपदैः पृथिव्यादिजात्यभिमाने घ्राणगन्धादिसन्निकर्षैरनैकान्त्यमित्यर्थः । इन्द्रियत्वेन विशेषणान्नोक्तसन्निकर्षेष्वनैकान्त्यमित्यत आह **इन्द्रियत्वेनेति** । **पृथिव्यादिरूपादीति** । पृथिव्यादिद्रव्येषु विद्यमानरूपरसादिव्यञ्जकचक्षुरादिसन्निकर्षेषु इन्द्रियतत्क्रियादिकार्यत्वस्यापि सत्त्वेन पृथिव्यादिमात्रकार्यत्वसाध्यस्याभावेऽपि स्पर्शाव्यञ्जकत्वे सति रूपव्यञ्जकत्वादित्यादिहेतोः सत्त्वाद्व्यभिचार इत्यर्थः ।

१३५ सु०— अपि च । चर्मादिगन्धव्यञ्जकत्वं जलादेः, रसव्यञ्जकत्वं लवणादेः, रूपव्यञ्जकत्वमञ्जनादेः, स्पर्शव्यञ्जकत्वं कर्पूरादेरप्यस्तीति व्यभिचार एव (इति) ।

परि०— ननु पृथिवीतरभूतादिकार्यत्वे सति पृथिवीकार्यत्वं पृथिवीमात्रकार्यत्वपदेन विवक्षितम्, अतो नोक्तदोष इत्यतोऽन्यत्र व्यभिचारमाह **अपि चेति** ।

गु०दी०— चर्मादिगन्धव्यञ्जकत्वं जलादेः इत्यत्र चर्मगन्धव्यञ्जनसमये रसाव्यञ्जकत्वस्यापि सत्त्वाद्व्यभिचार इत्यर्थः । **रसव्यञ्जकत्वं लवणादेः** इत्यत्र रसव्यञ्जकत्वं नाम शाकरसव्यञ्जकत्वम् । **स्पर्शव्यञ्जकत्वं कर्पूरादेः** इत्यत्र चन्दनरसस्थितशीतस्पर्शव्यञ्जकत्वमित्यर्थः ।

यादु०— जलादेरिति । न च तत्र रसाव्यञ्जकत्वरूपविशेषणत्वाभावात् कथं व्यभिचार इति वाच्यम् । जलस्य रसव्यञ्जकसन्निकर्षान्तर्गततया रसव्यञ्जकत्वेऽपि जलत्वेन तदभावात् । जलत्वावच्छिन्नधर्मिताकस्यैव व्यभिचारोदाहरणतया विवक्षितत्वात् । एवं लवणादेरपि न लवणादित्वेन रूपादिव्यञ्जकतेति ध्येयम् । लवणादेः शाकादिरसव्यञ्जकत्वम् । कर्पूरादेश्चन्दनादिशैत्यव्यञ्जकत्वं ज्ञेयम् ।

वं०प०— चर्मादीति । जलादेस्तद्गतगन्धव्यञ्जकत्वेऽपि तद्गतरसाद्यव्यञ्जकत्वमस्तीति सर्वत्र विशेषणभागो ज्ञेयः ।

शे०वा०— ननु गन्धादिव्यञ्जकद्रव्यत्वस्यैव हेतुत्वान्न सन्निकर्षेषु व्यभिचार इत्यतो माऽस्तु तर्हि व्यभिचारो घ्राणादेर्द्रव्यत्वासिद्ध्याऽसिद्धिस्तु स्यादेव । न च गन्धाद्युपलब्धेः करणजन्यत्वानुमित्या तत्सिद्धिः । अदृष्टेनार्थान्तरतया तदनवकाशात् । न च द्रव्यकरणिकेति साध्यम् । तथाऽपि शरीरेण सिद्धसाधनत्वात् । अथासाधारणकारणकत्वं साध्यमतो नादृष्टेनार्थान्तरतेति वाच्यम् । मनोजन्यत्वेनाप्युपपत्त्याऽर्थान्तरात् । न च मनसः साधारण्येनासाधारणत्वाभावान्नार्थान्तरत्वमिति वाच्यम् । मनसः साधारण्येऽपि सुखसाक्षात्कारासाधारणकारणत्ववदिहाप्यसाधारणकारणत्वस्याविरुद्धत्वात् । न च शरीरभिन्नत्वेन साध्यं विशेषणीयम् । तथा सति मनसा त्वचा वा सिद्धसाधनताप्रसङ्गात् । शरीरमात्रकारणकक्रियायां व्यभिचाराच्च । तथा च न करणजन्यत्वानुमित्या द्रव्यत्वसिद्धिरित्यसिद्धिः स्यादेव । अस्तु वा कथञ्चिद्द्रव्यत्वसिद्धिस्तथाऽपि न परस्येष्टसिद्धिः । न चोक्तव्यभिचारपरिहारात् कथं नेष्टसिद्धिरिति वाच्यम् । एकोदाहरणनिरासेऽपि वक्ष्यमाणरीत्याऽनेकस्य व्यभिचारोदाहरणस्य सत्त्वादित्याशयवानाह **अपि चेति** । चर्मादीत्यादिपदेन नवशरावादिसङ्ग्रहः । **जलादेरिति** । न च रसव्यञ्जकत्वाज्जलस्य तत्र रसाव्यञ्जकत्वे सतीति विशेषणाभावान्न व्यभिचार इति वाच्यम् । तथाऽपि गन्धव्यञ्जकरसाद्यव्यञ्जकजलव्यक्तौ व्यभिचारानिस्तारात् । यदत्रोक्तं वर्धमानकृता गन्धसाक्षात्कारासाधारणकारणतावच्छेदकद्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यजातिमत्त्वं हेतुः । जलस्य गन्धव्यञ्जकत्वं तु जलत्वेनैव न तु

तद्व्याप्यजात्यन्तरेणेति द्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यजातिमत्त्वविरहान्न व्यभिचारः । घ्राणे च द्रव्यत्वव्याप्यपृथिवीत्वव्याप्यघ्राणत्वरूपगन्धसाक्षात्कारासाधारणकारणतावच्छेदकद्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यजातेः सत्त्वान्नासिद्धिरपीति । तच्चिन्त्यम् । द्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यपदवैयर्थ्यात् । न च जले व्यभिचारवारणाय तदिति वाच्यम् । शीतलशिलानिष्ठायोग्यजलसम्बन्धेऽपि नवशरावगन्धानभिव्यक्त्या योग्यजलत्वोपाधेरेव तदवच्छेदकतया जातिपदादेव तद्वारणात् । न च गन्धत्वमादाय गन्धे व्यभिचारवारणाय तदिति वाच्यम् । अतीन्द्रियगन्धानभिव्यक्तः । तत्रापि गन्धविशेषत्वोपाधेरेव अवच्छेदकतया जातिपदेनैव तद्वारणसिद्धेः । द्वितीयव्याप्यपदस्य तथाऽपि व्यर्थत्वाच्च । न च जातिपदं धर्मपरमतो जल एव व्यभिचारवारणाय तदिति वाच्यम् । योग्यजलत्वस्य द्रव्यत्वव्याप्यजलत्वव्याप्यतया तथाऽपि व्यभिचारानिस्तारादिति दिक् । **रसव्यञ्जकत्वमिति** । शाकादिरसव्यञ्जकत्वमित्यर्थः । **स्पर्शेति** । कर्पूरादेः पृथिव्यादिशैत्यव्यञ्जकत्वमित्यर्थः ।

वा०र०— स्वारसाद्यव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकद्रव्यत्वात् इति । रसाभिव्यञ्जकद्रव्यत्वस्य हेतोः विवक्षितत्वात् इत्यादिवर्धमानोक्तिं मनसि निधाय शङ्कते **ननु गन्धादिव्यञ्जकेति** । एतेन इन्द्रियाणामित्यादि वर्धमानग्रन्थे गन्धोपलब्धेः करणेत्यादिनानूदितं दूषणमाशङ्कते **न च गन्धाद्युपलब्धेरिति** । अदृष्टेनार्थान्तरतापरिहारमाशङ्कते **अथेति** । द्रव्यकरणकेति साध्ये शरीरेण सिद्धसाधनतापरिहारमाशङ्कते **न च शरीरे भिन्नत्वेनेति** । ननु गन्धसाक्षात्कारासाधारणतावच्छेदकद्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यजातिमत्त्वेन पार्थिवत्वं साधयता वर्धमानेन द्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यजातिमत्त्वेन एव द्रव्यत्वस्यापि सिद्धिः अभिप्रेतेति तत एव द्रव्यत्वसिद्धिः स्यात् इत्यस्वरसादाह **अस्तु वेति** । वर्धमानोक्तानुमानस्याशङ्क्य निराकरिष्यमाणत्वेन साधकत्वमिति सूचयितुं कथञ्चित् इत्युक्तम् । यद्वा गन्धसाक्षात्कारेत्यादि वर्धमानोक्तं अनुवदति **यदत्रोक्तमिति** । घ्राणे व्यभिचारवारणायासाधारणपदमिति ज्ञेयम् । ननु द्रव्यत्वव्याप्यपदं व्यर्थं इत्यादि रुचिदत्तानुसारेण दूषयति **द्रव्यत्वव्याप्यव्याप्येति** । यद्यपि द्रव्यत्वव्याप्येत्यंशवैयर्थ्यमेव रुचिदत्तेनोक्तम् । गन्धे व्यभिचारपरिहाराय द्रव्यत्वव्याप्यपदमिति अङ्गीकारं प्रदूष्य तथापि द्वितीयं व्याप्यपदं व्यर्थमेवेत्यभिधानेन द्वितीयव्याप्यपदपरित्यागेनैव शङ्काप्रवृत्तेः तथापि प्रथमतो वैयर्थ्यशङ्कावसरे द्वितीयव्याप्यपदस्य प्रयोजनाभावे निश्चिते सति द्रव्यत्वव्याप्येत्येकव्याप्यपदान्तर्भावो न परस्य युक्तः इत्याशयेन गन्धे व्यभिचारपरिहारार्थत्वनिवारणाय प्रवृत्तस्य द्वितीयव्याप्यपदवैय्यर्थ्यं स्यादेव । इत्युक्तिस्तु समानैवेत्याशयेन व्याप्यपदद्वयस्यापि उपादानमिति द्रष्टव्यम् । **योग्यजलत्वोपाधेरेवेति** । तत्रेति शेषः । जले करणतावच्छेदकतयेत्यर्थः । ननु पार्थिवत्वानुमाने कुंकुमगन्धाभिव्यञ्जककुक्कुटोच्चारो दृष्टान्तीकृतः किरणावलीकृता । तत्र रसादीत्यादिपदोपात्तरूपव्यञ्जकतया रसाद्यव्यञ्जकत्वाभावात् । किन्तु चम्पकाधिकरणवत् साधिकरणचित् तद्द्रव्यमेव दृष्टान्त इति वर्धमानेनोक्त्वा यद्वेत्यनेन कुक्कुटोच्चारसाधारण्याय हेतुः कृतः । तत्र जातिपदस्य जातिपरत्वेऽयोग्यगन्धसम्बन्धेन गन्धानभिव्यक्त्या कुक्कुटोच्चारादिनापि गन्धव्यक्तौ योग्यताघटितोपाधेरेव गन्धसाक्षात्कारे कारणतावच्छेदकत्वेन जातेः तदवच्छेदकत्वभावेन तादृशजातिमत्त्वस्य दृष्टान्तेऽभावात् साधनवैकल्यं स्यादेव । ततो धर्ममात्रपरमेव जातिपदम् । न च कुक्कुटोच्चारादिगतजातेः योग्यसङ्ख्या-

नभिव्यङ्ग्यत्वमिति वाच्यम् । द्रव्यत्वादिवत् बाधकाभावेन द्व्यणुकादिवृत्तित्वस्यापि सत्त्वात् । ततो जले व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वव्याप्यपदमिति चेत्, न । तावता जले गन्धसाक्षात्कारकारणतावच्छेदकधर्मवत्वमादाय व्यभिचार एव उक्तः । तथा च न तत्परिहारो द्रव्यत्वव्याप्यव्याप्यपदेन । द्रव्यत्वव्याप्यजलत्वव्याप्यत्वं योग्यजलत्वस्यास्तीति तदादाय व्यभिचारतादवस्थ्यम् । न च व्याप्यान्तरस्य द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजात्यघटितद्रव्यत्वपरत्वात् । योग्यजलत्वस्य च तादृशजातिघटितत्वात् न व्यभिचार इति वाच्यम् । तथापि तैजसादिशरीरनासापुटे व्यभिचार एव इत्याशयेनाह दिगिति ।

॥ इति प्रत्यक्षद्वैविध्यस्य विवरणम् ॥

* * *

॥ अथ प्रत्यक्षद्वैविध्यस्य प्रकारदर्शनम् ॥

१३६ सु०— इन्द्रियद्वैविध्यस्य प्रमितत्वमुक्तम् । तत्कथमित्यत आह शुद्धमिति ।

अनु०— शुद्धमीशरमामुक्तेष्वन्यत्र प्राकृतैर्युतम् ॥

प्राक् प्रसिद्धितारतम्यमपेक्ष्योद्देशोऽपि प्राधान्यतारतम्यापेक्षयोपपादनमिति द्रष्टव्यम् । **अन्यत्र** संसारिषु । **प्राकृतैः** अक्षैः **युतं शुद्धम्** अस्तीत्यर्थः ।

अयमभिसन्धिः । उपपादयिष्यते हीशरमामुक्तानामक्षवत्ता । न च तदक्षं प्राकृतमिति युक्तम्, निर्गुणत्वादिश्रुतिस्मृतिविरोधात् । ततस्तच्छुद्धचैतन्यमेव भवितुमर्हति ॥ संसारिषु चाक्षवत्ता सुप्रसिद्धा । न च तन्मुक्तावक्षप्रतिपादकप्रमाणबलायातं शुद्धमेवास्त्विति युक्तम्, संसारेऽपि सम्यग्ज्ञाननियमाद्यापत्तेः । अतस्तत्र प्राकृतं शुद्धं चेति द्विविधमप्यस्तीति स्वीकार्यम् ॥ ततः सिद्धमुक्तरूपाक्षद्वैविध्यमिति ।

परैरीशलक्ष्म्योः लीलाविग्रहग्रहण(।)मङ्गीकारिभिः तदक्षस्य प्राकृतत्वमङ्गीक्रियते, तान्प्रति किं वादान्तरेणेति **मुक्त**ग्रहणम् । स्वमते मुक्तानां लीलाविग्रहस्वीकारात् । किमन्यदाऽपीन्द्रियोपपादनायासेनेति **ईशरमेति** ।

परि०— उद्देशोपपादनयोः व्युत्क्रमे बीजमाह **प्रागिति** । प्रसिद्धाप्रसिद्धयोः प्रसिद्धं पूर्वमिति प्रसिद्धतारतम्यानुरोधेनेत्यर्थः । 'आनन्दमय इत्यादिनाऽध्यायेने'त्यत्रानन्दमयनये अभिहितयतिभङ्ग-

समाधानवदिहापि तत्सुज्ञानमिति पुवरिह नोक्तम् । कथमनेन प्रमितत्वोपपादनमित्यत आह **अयमभिसन्धिरिति । उपपादयिष्यत इति** । 'मनोबुद्ध्यङ्कितां विष्णोः' इत्यादिना पाशुपतनये । चतुर्थस्य द्वितीयपादे वाद्यन्तरोक्तमुक्तिस्वरूपखण्डनानन्तरं स्वाभिमतमुक्तिस्वभावोक्तिप्रस्तावे चेति भावः । **निर्गुणत्वादिश्रुतीति** । 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चे'ति । 'यो गुणैस्सर्वतो हीनः सर्वदोषविवर्जितः' इत्यादयो हरौ । रमायां तु 'कामादितरत्रे'त्यादौ भाष्योक्तनित्यमुक्तत्वश्रुत्यादयः । मुक्तेषु 'चिन्मात्राणीन्द्रियाण्याहुर्मुक्तानामि'त्यादयः । 'न वर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः सत्त्वं च मिश्रम्' इत्यादिस्मृतिस्तद्विरोध इत्यर्थः । **अक्षप्रापकप्रमाणेति** । 'श्यामावदाताः शतपत्रलोचना' इत्यादिप्रमाणेत्यर्थः । **उक्तेति** । 'प्राकृतं शुद्धचैतन्यमि'त्युक्ताक्षेत्यर्थः । ईशादित्रितयोक्तेः कृत्यमाह **परैरिति । किं वादान्तरेणेति** । शुद्धमक्षं तयोरस्तीति प्रस्तुतवाचं विना लीलाविग्रहो नास्तीति समर्थनपरवादान्तरेण किमिति भावेन विप्रतिपन्नेशरमास्थलं त्यक्त्वा मुक्तरूपस्थलान्तरमुपात्तम् । तत्र परैर्लीलाविग्रहानङ्गीकारादिति भावः । तर्हि मुक्तेष्वित्युक्त्यैवालमित्यत आह **स्वमत इति** । 'भावं जैमिनिर्विकल्पान्मानात्' इत्यत्र चतुर्थे वक्ष्यमाणदिशा कदाचिल्लीलाविग्रहस्वीकारेण तदेन्द्रियवत्त्वस्य अविप्रतिपन्नत्वेऽपि तादृशदेहानुपादानदशायामपीन्द्रियमस्तीत्युपपादनायासेन किमित्यतः तदनुपपाद्य, कदाचिल्लीलाविग्रहवत्त्वं नेति सिद्धान्तिनाङ्गीकृतेशरमारूपस्थलान्तरं स्वमताभिप्रायेणोपात्तमित्यर्थः ।

गु०दी०— मुक्तग्रहणम् इत्यत्र कदाचिन्मुक्तानां प्राकृतेन्द्रियरहितत्वे किं नित्यमुक्तयोरीशरमयोरित्यस्यार्थस्य व्यधिकरणेनापि मुक्तत्वेन लाभादिति भावः । उपलक्षणं चेदम् । ईशपदेनातिसामर्थ्यसूचनाद्रमापदेन च सदा रमत इत्यर्थसूचनात् प्राकृतेन्द्रियवत्त्वं न युक्तिमदिति च द्रष्टव्यम् । न लील्याऽपि राजा वह्नौ प्रविशति अमेध्यं वा भक्षयति । **ईशरमेति** इत्यत्र मुक्तत्वाविशेषादीशवद्रमावच्च शुद्धेन्द्रियस्यापि सिद्धेरिति भावः । इदं चोपलक्षणम् । अनिष्टरूपसंसारान्मुक्तानामनिष्टदायकस्वभावलीलाविग्रहस्य सदा ग्रहणायोगेनान्यदपि मौक्तस्रक्चन्दनवनितादिभोगहेतुभूतशुद्धेन्द्रियस्यापि कथं न सिद्धिः । 'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाण' इति श्रुतेः । कदाचिद्ग्रहणं तु ईशरमासाम्यनिवृत्त्यर्थं तत्प्रेरणयेत्यपि द्रष्टव्यम् । 'न खलु भगवतः प्राकृतो जातु देह' इत्यभियुक्तवचनात् तस्यैव हि स महिमा । कदाचिद्ग्रहणे तु न दुःखस्यावकाशः । न हि सदा आतपसेविनीव कदाचित् शीतनिवृत्त्यर्थं बालातपसेविन्यपि दुःखम् ।

याबु०— प्राकृतस्यैव प्रथममुद्दिष्टत्वात् तदुपपादनमेवादौ कार्यमित्याशङ्क्याह **प्राक् प्रसिद्धीति** । **उपपादयिष्यत इति** । पाशुपताधिकरणे 'मनोबुद्ध्यङ्कितां विष्णोर्लक्षयामो य एव सः' इत्यादिनेशस्य, चतुर्थेऽध्याये रमामुक्तानां च 'श्रीर्यत्र रूपिण्युरुगायपादयोः करोति मानं बहुधा विभूतिभिः । श्यामावदाताः

शतपत्रलोचनाः पिशङ्गवस्त्राः सुरुचः सुपेशसः । सर्वे चतुर्बाहवः' इत्यादिना अक्षवत्ता उपपादयिष्यत इत्यर्थः । **किमन्यदाऽपीति** । लीलाविग्रहस्वीकाराभावदशायामपीत्यर्थः ।

वं०प०— आयातमिति । मुक्तौ विद्यमानस्यैवाभिव्यक्तेरागन्तुकधर्माभावादित्यर्थः । **मुक्ताग्रहणमिति** । कदाचिन्मुक्तानां प्राकृतेन्द्रियरहितत्वे किं नित्यमुक्तयोरित्यर्थो ज्ञेयः । उपलक्षणं चैतत् । ईशपदेन अतिसमर्थत्वसूचनात्, रमापदेन च सदा रमन्त इत्यर्थसूचनात् प्राकृतेन्द्रियवत्त्वं न युक्तिमत् । न हि लील्यापि राजा वह्नौ प्रविशति, अमेध्यं वा भक्षयति इति द्रष्टव्यम् । **ईशरमेतीति** । मुक्तत्वाविशेषात् ईशवत् रमावच्च शुद्धेन्द्रियस्यापि सिद्धेरिति भावः ॥ इदमप्युपलक्षणम् । अनिष्टरूपसंसारान्मुक्तानाम् अनिष्टदायकस्वभावलीलाविग्रहस्य सदा ग्रहणायोगात् । कदाचिद्ग्रहणं तु ईशरमासाम्यनिवृत्त्यर्थम्, तत्प्रेरणया इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

कं०रा०— ननु प्राकृतं शुद्धचैतन्यमित्युद्देशसमये प्राकृतस्याक्षस्य प्रथममुद्देशः कृतः । शुद्धमीशरमामुक्तेष्वित्युपपादनसमये न शुद्धस्योपपादनं क्रियते । किमत्र नियामकमित्यत आह **प्रागिति** । **निर्गुणत्वेति** । ईशरमामुक्तानां सत्त्वरजस्तमोगुणराहित्यादिप्रतिपादकश्रुतिस्मृतिविरोधादित्यर्थः ।

शे०वा०— उक्तमिति । पूर्ववाक्ये मतमित्यनेनेति शेषः । ननु प्राकृतशुद्धचैतन्ययोरुद्देशक्रमानुसारेणैवोपपादनमुचितं तत्कुतोऽत्रोद्देशोपपादनयोः क्रमव्यत्यास इत्यतः क्रमद्वयं निमित्तोपदर्शनेनोपपादयति **प्रागिति** । प्राकृतं शुद्धचैतन्यमित्यत्रेत्यर्थः । प्रसिद्धितारतम्यापेक्षया प्राधान्यतारतम्यस्याभ्यर्हितत्वादिति भावेनापीत्युक्तम् । नन्वीशादेरक्षवत्त्वस्यैवासिद्धेः सिद्धौ वा तस्य प्राकृतत्वेनाप्युपगतेर्न तदक्षस्य शुद्धत्वं, संसारिष्वपि तदसिद्धेः सिद्धौ वा मुक्तानामिव शुद्धेनैवोपपत्तेः कुतोऽक्षद्वैविध्यमित्यत आह **अयमभिसन्धिरिति** । **उपपादयिष्यते हीति** । **विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम्** इत्यादिनाऽत्रैव पादे पाशुपताधिकरणे च 'न चैतदखिलं विष्णौ श्रुतिप्रामाण्यगौरवात् । **मनोबुद्ध्यङ्कितां** विष्णोर्लक्षयाम' इत्यादिना चेशस्य, चतुर्थस्य द्वितीये च 'न वर्तत' इत्यादिना च रमामुक्तानामक्षवत्तोपपादयिष्यत इत्यर्थः । **सम्यगिति** । संसारिणामुत्तममध्यमाधमभेदभिन्नत्वात् त्रिविधानामपि प्रमातृस्वरूपभूतेन्द्रियमात्रवत्त्वे, उत्तमानां स्वरूपेन्द्रियस्य निर्दोषत्वनियमेन तज्जन्यज्ञानस्य सम्यक्त्वनियमस्य आदिपदेन च मध्यमजीवसम्बन्धिचैतन्यस्य निर्दोषत्वसदोषत्वोभयत्वेन तज्ज्ञाने सम्यगसम्यक्त्वस्य, अधमजीवसम्बन्धिचैतन्यस्य सदोषत्वनियमेन तज्ज्ञानेऽसम्यक्त्वनियमस्य चापत्तेरित्यर्थः । नन्वीशलक्ष्म्योरक्षवत्तामात्रेण मुक्तानामक्षवत्तामात्रेण वा शुद्धाक्षसिद्धिसम्भवात् किमुभयग्रहणेनेत्यतो मुक्तग्रहणप्रयोजनं तावदाह **परैरिति** । नन्वशरीरत्ववादित्वात् परमतेऽक्षवत्त्वमेव नास्ति । तत्कथं तस्य प्राकृतत्वाङ्गीकारोदाहरणमित्यतो लीलेत्यादि हेतुगर्भं विशेषणम् । **किं वादान्तरेणेति** । इदानीमिति शेषः । उत्तरत्र प्राकृतदेहग्रहणनिरासेन तदक्षस्य प्राकृतत्वस्यापि निरस्तत्वात् । **मुक्तग्रहणमिति** । मुक्तानां पैरैर्लीलाविग्रहग्रहणानङ्गीकारान्न तदक्षस्य प्राकृतत्वशङ्कावकाश इति भावः । तर्हि मुक्तग्रहणमेवास्तु किमीशलक्ष्मीग्रहणेनेत्यतस्तत्कृत्यमाह **स्वमत इति** । **स्वीकारादिति** । 'स्वेच्छया वा शरीराणि तेजोरूपाणि

कानिचित् । स्वीकृत्य जागरितवद् भुक्त्वा त्यागः कदाचन' इत्यादिप्रमाणबलादिति शेषः । **अन्यदेति** । लीलाविग्रहाभावदशायामित्यर्थः । **इन्द्रियेति** । अत्रापीदानीमिति शेषः । स्वावसरे तस्यापि समर्थनात् ।

वा०र०— सम्यक्त्वनियमस्येति । उत्तमानां इन्द्रियान्तराभावे यावन्ति तेषां ज्ञानानि तावन्ति सर्वाण्यपि स्वरूपेन्द्रियेणैव उत्पद्यन्ते इत्यङ्गीकार्यम् । ततश्च तेषां सम्यक्त्वनियमापत्त्या अयथार्थज्ञानं तेषां न स्यात् इत्यर्थः । एवं अधमसम्बन्धिचैतन्यस्यापि सदोषत्वनियमेनाधमज्ञानमात्रस्य तज्जन्यत्वे अयथार्थत्वापत्त्या घटादिज्ञानानामपि तदीयानां अयथार्थत्वापातात् इत्यर्थो द्रष्टव्यः । यद्यपि मध्यपक्षेनायं दोषः प्रसरतीति नोदाहर्तव्यता तथापि तेषां स्वरूपेन्द्रियजन्यज्ञानातिरिक्तघटादिज्ञानेषु यथार्थत्वायथार्थत्वविभागोपपत्तये प्राकृतेन्द्रियजन्यत्वमेवाङ्गीकार्यं इति वक्तुं तदभिधानम् । अत एव तस्य मध्येऽभिधानम् । तेन पूर्वत्र उत्तरत्र च प्राकृतेन्द्रियसिद्धौ मध्ये तत्सिद्धिः सम्भवतीति भावः । **उभयेति** । कोटिद्वयेत्यर्थः । अशरीरवादित्वात् इति ईशलक्ष्म्योरिति वर्तते परेषामपि लब्धम् । परमत इत्युक्तत्वात् । तथा च परेषां तयोः अशरीरत्वाङ्गीकारादित्यर्थः । परमतः इत्यतः परे ईशलक्ष्म्योरिति वर्तते । तस्येत्यस्य तदक्षरस्येत्यर्थः । मुक्तस्थले तदक्षस्येति वक्ष्यति च । **अङ्गीकारोदाहरणमिति** । प्राकृताक्षं ईशलक्ष्म्योः परैरङ्गीकृतमस्तीति तदक्षस्य प्राकृतत्वाङ्गीकारस्थलत्वेन कीर्तनमित्यर्थः । प्राकृतत्वाङ्गीकारे सिद्धे हि प्राकृताक्षेणैव उपपत्तौ शुद्धेन्द्रियकल्पनावैय्यर्थ्यम् । इत्येतच्छङ्कावकाशो नान्यथेति भावः । **उत्तरत्र प्रकृतेति** । अनेन वादान्तरेणेत्यस्य ईशलक्ष्म्योः प्राकृतदेहग्रहणनिरासेन तदक्षस्य प्राकृतत्वस्यापि निरासेनेत्यर्थः सूचितो भवति । **प्राकृतत्वशङ्कावकाश इति** । प्राकृतमेव मुक्तानां अक्षमस्तु किं शुद्धेन इति शङ्केत्यर्थः । **बलादिति शेषः इति** । तथा च स्वमते मुक्तानां लीलाविग्रहाङ्गीकारात् । तद्विग्रहग्रहणदशायां प्राकृताक्षस्यापि अङ्गीकार्यत्वात् तेनैवाक्षेण उपपत्तौ किं शुद्धेनेति शङ्कावकाश इति भावः । तेजोरूपाणि शरीराणि कथं प्राकृतानीति चेत् । मुक्तावपि ज्ञानोत्तरकर्मासादितानन्दातिशयसिद्ध्यर्थं भगवानेव शुद्धसत्त्वमुपादानीकृत्य विषयान् उत्पाद्य आनन्दं ददातीत्यादि प्रमेयस्य सिद्धान्ते सत्त्वेन शुद्धसत्त्वेनोक्तशरीराणां उत्पत्तिसम्भवात् इत्यादि ज्ञेयम् । द्वितीयाध्यायगीताभाष्यटीकाप्रपञ्चेऽस्माभिः निरूपितमेतत् । **दशायां इत्यर्थ इति** । विग्रहग्रहणदशायामपि न वर्ततेत्यत्र रजः इत्यादिप्रमाणे इन्द्रियवत्तामात्रप्रतीयमानतयाऽन्यद् शुद्धसिद्धौ न प्राकृतमेव मुक्ताक्षं इत्येवं अन्यदेन्द्रियसद्भावोपपादनं कार्यम् । परन्तु इदानीं तदायासेन किं उक्तईशलक्ष्म्योः उक्तविग्रहग्रहणाभावेन शुद्धेन्द्रियस्य एव तयोरङ्गीकारात् प्राकृताक्षप्रसक्तिशून्यतया प्राकृताक्षमेव तयोरस्तु इति शङ्कावकाशाभावात् तयोरेव शुद्धाक्षवत्वोदाहरणमस्तु इति भावेन तद्ग्रहणमित्यर्थः ।

स०व्र०— प्रागिति । प्राकृतं शुद्धचैतन्यमित्यत्रेत्यर्थः । ननु ईशरमाग्रहणेनैव शुद्धचैतन्यस्य प्रमितत्वस्य साधयितुं शक्यत्वात् मुक्तग्रहणं व्यर्थमित्यत आह **परैरिति** । अयं भावः । यदि; ईशरमयोरक्षवत्ता प्रमाणसिद्धा, न च तदक्षं प्राकृतम् इति युक्तम्, निर्गुणत्वादिश्रुतिस्मृतिविरोधात्, ततस्तच्छुद्धचैतन्यमेव भवितुमर्हतीति, परं प्रति साध्यते, तदा परो वदिष्यति । अस्तु ईशरमयोरक्षवत्त्वम् । तथापि तयोः

लीलाविग्रहवत्त्वसत्त्वात् प्राकृतमेव किं न स्यात् । एवं च शुद्धचैतन्यं नाङ्गीकर्तव्यमिति । तदेवं वक्तव्यम् । तयोः लीलाविग्रह एव नास्तीति । तथात्वे वादान्तरं नाम निग्रहस्थानं स्यात् । मुक्तेषु लीलाविग्रहवत्त्वस्यानङ्गीकृतत्वेन तत्रैवं वक्तुमशक्यत्वात् सार्थकं मुक्तग्रहणमिति । ननु तथात्वे मुक्ते ईशरमाग्रहणं व्यर्थमित्यत्र आह **स्वमते त्विति** । मुक्तानां लीलाविग्रहवत्त्वसत्त्वात् प्राकृतमेव किं न स्यादिति विशिष्योक्ते तं प्रति लीलाविग्रहाभाव-दशायामपि इन्द्रियसत्त्वेन प्राकृतत्वं वक्तुं न शक्यते इत्युपपादने बह्वायासः स्यात् । ईशरमयोस्त्वेवं वक्तु-मशक्यत्वेन तद्ग्रहणं सार्थकमिति भावः ।

विठ्ठल०— कथमनेनेन्द्रियद्वैविध्यस्य प्रमितत्वोपपादनं प्रमाणानुपन्यासादित्यत ईशादिपदसूचितां युक्तिमाह **अयमभिसन्धिरिति** । **उपपादयिष्यत इति** । मनोबुद्ध्यक्षिनां विष्णोरित्यादाविति भावः । **श्रुति-स्मृतीति** । यो गुणैस्सर्वतोहीन इत्यादयो हरौ । रमायां तु कामादितरत्रेत्यादौ भाष्योक्तश्रुत्यादयः । चिन्मात्राणीन्द्रियाण्याहुर्मुक्तानामित्यादीत्यर्थः । **सम्यज्ज्ञाननियमादी**त्यादिपदेन तत्कार्यरागादिदोषभावग्रहणम् । ईशादितृतयोक्तेः कृत्यमाह **परैरिति** । **किं वादान्तरेणेति** । शुद्धमक्षं तयोरस्तीति प्रस्तुतभावं विना लीलाविग्रहो नेति समर्थनपरवादान्तरेऽप्येति भावेन परं प्रति विप्रतिपन्नमीश्वरमास्यत्वमपहाय लीलाविग्रहरहितत्वेन पराभि-मतमुक्तरूपरस्थलान्तरमुपात्तमिति भावः । तर्हि मुक्तेष्वित्येवालमित्येतच्चतुर्थाध्यायानुव्याख्यानदिशा स्वमते मुक्तानां कदाचिल्लीलाविग्रहाङ्गीकारात् तदनुपादानदशाया शुद्धेन्द्रियोपपादनायासेन किमिति लीलाविग्रहरहिततया सम्प्रतिपन्नेशादिस्थलान्तरोपादानं कृतमित्याशयेनाह **स्वमत इति** ।

चषकः— **उपपादयिष्यत इति** । पाशुपतनये 'मनोबुध्यक्षतां विष्णोर्लक्षयामो य एव स' इत्या-दिनेशस्य, तुरीयेऽध्याये रमायाः मुक्तानां च 'श्रीर्यत्र रूपिण्युरुगायपादयोः', 'श्यामावदाता' इत्यादिना अक्षवत्तोपपादयिष्यते इत्यर्थः । **अन्यदापि** लीलाविग्रहस्वीकाराभावदशायामपि ।

॥ इति प्रत्यक्षद्वैविध्यस्य प्रकारदर्शनम् ॥

॥ इति प्रत्यक्षविभागः ॥

* * *

॥ अथ विभिन्नेष्वक्षेषु सदोषनिर्दोषत्वविवेकः ॥

॥ अथ स्वरूपेन्द्रियस्य निर्दोषतानियमः ॥

॥ अथ प्राकृतेन्द्रियस्य निर्दोषसदोषोभयरूपता च ॥

१३७ **सु०**— किमतो यद्येवमक्षद्वैविध्यमित्यत आह **निर्दोषमेवेति** ।

अनु०— निर्दोषमेव चैतन्यमन्यत्रोभयमिष्यते ।

तत्रोत्तमजीवसम्बन्धिचैतन्यम् अक्षं निर्दोषमेव इत्यर्थः । **अन्यत्रापि निर्दोषता-सद्भावादेवेत्युक्तम् । अन्यत्र मध्यमजीवसम्बन्धिचैतन्ये, सर्वत्र प्राकृते चाक्षे निर्दोषत्वं सदोषत्वं च उभयं कालादिभेदेन इष्यते । अधमसम्बन्धिचैतन्ये तु सदोषत्वमेवेति** शेषः । **इष्यते प्रामाणिकैः इत्यनेन आगमं कार्यलिङ्गकमनुमानं चात्रार्थे दर्शयति । यावदत्र सदोषमुक्तं तन्निर्दोषग्रहणव्यवच्छेद्यमिति भावः ।**

परि०— कालादिभेदेनेति । एकदा विरोधात् कालदेशभेदेनेष्यत इत्यर्थः । मध्यमानां मिश्रज्ञानत्वेन तदभिव्यञ्जकस्य तथात्वात् प्राकृतेन्द्रियाणां द्विविधज्ञानहेतुत्वादिति भावः । **सदोषत्वमेवेति** । तेषां ज्ञानस्य धर्म्यंशे यथार्थत्वेऽपि तद्गतत्वसत्यत्वपरतन्त्रत्वादिषु धर्मेषु केवलं मिथ्याज्ञानत्वेन तद्व्यञ्जकेन्द्रियस्य सदोषत्वनियमादिति भावः । **आगममिति** । सात्त्विकराजस-तामसबुद्धिस्वरूपकीर्तनपरचरमाध्यायगीतादिवाक्यरूपमागमम् । **कार्यलिङ्गकमिति** । तत्त्वज्ञानमिश्र-ज्ञानमिथ्याज्ञानरूपकार्यलिङ्गकमित्यर्थः ।

गु०दी०— सदोषत्वमेवेति भाव इत्यत्र परापरतत्त्वविषये सदोषत्वम् । अन्यथा रावणकुम्भकर्णा-दीनां वरप्राप्तसुखानुभवः रामशरघातजदुःखानुभवश्च संसारेऽपि न स्यात् । अन्धे तमसि च पूयासृङ्मूत्रविष्ठादिना पञ्चेन्द्रियाणामपि दुःखदायककूपे निपतनेनास्त्रशस्त्रविघातेन क्षुत्पिपासादिना च सर्वदाऽऽक्रोशमानानां शाश्वत-दुःखानुभवोऽपि न भवेत् । तदभावे तु तमसः अनिष्टताऽपि न स्यादित्याद्यूहनीयम् ।

यादु०— सदोषत्वमेवेति । न चैवमधमानां मुक्त्यनन्तरं स्वरूपदुःखानुभवोऽप्ययथार्थः स्यात् । ततश्च तस्यापुरुषार्थताभङ्ग इति वाच्यम् । दुःखस्वरूपांशे यथार्थत्वेऽपि तस्येश्वराद्यधीनत्वादिप्रकारांशे अयथार्थत्वसम्भवात् । अत एवोक्तं पद्धतौ 'अधमानां स्वरूपेन्द्रियं स्वरूपमात्रे यथार्थमेव । प्रकारे त्वयथार्थमि'ति । एवमेव 'सर्वार्थान्विपरीतांश्चेत्येतदपि प्रकारांशमादायैव नेयम् । **कार्यलिङ्गकमिति** । संवादि-विसंवादिप्रवृत्तिरूपकार्यलिङ्गकमित्यर्थः ।

वं०प०— अन्यत्रापीति । मध्यमजीवसम्बन्धिचैतन्यस्योभयरूपत्वेन निर्दोषतासद्भावादित्यर्थः । **सर्वत्रेति** । उत्तमजीवेषु शुद्धचैतन्यातिरिक्ते प्राकृतेऽक्षे मध्यमेष्वपि चैतन्ये प्राकृते चाक्षे इत्यर्थः ।

कं०रा०— अन्यत्रापीति । निर्दोषत्वसदोषत्ववति मध्यमजीवसम्बन्धिन्यक्षेऽपि निर्दोषत्वसद्भावात् तद्व्यावर्तनाय निर्दोषमेव चैतन्यमित्येव शब्दः प्रयुक्त इत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— कार्यलिङ्गकमिति । संवादिप्रवृत्तिविसंवादिप्रवृत्त्युभयरूपकार्यलिङ्गकमित्यर्थः ।

शे०वा०— जीवमात्रसम्बन्धिचैतन्यस्य निर्दोषत्वनियमकथनस्य प्रकृतासङ्गतत्वादक्षमिति पदाध्याहारेण तत्परिहारेऽपि जीवमात्रसम्बन्धिचैतन्यरूपाक्षस्य निर्दोषताया बाधितत्वादपेक्षितं पूरयन् वाक्यं योजयति **तत्रेति** । **सद्भावादिति** । अन्यत्रोभयमिति निर्दोषत्वसदोषत्वप्रतिपादनादिति भावः । अन्यत्रोभयमित्यनेन मध्यमाधमजीवसम्बन्धिचैतन्ये निर्दोषत्वं सदोषत्वं चोच्यत इति भ्रान्तिनिरासायाह **अन्यत्रेति** । प्राकृतेऽक्षे निर्दोषत्वसदोषत्वयोः पृथगनभिधानादुत्तमजीवसम्बन्धिचैतन्यवन्निर्दोषमेवेति सङ्ग्राह्यमेव, अधमजीवसम्बन्धिचैतन्यवत्सदोषमेवेति निर्दोषग्रहणव्यवच्छेद्यमेवेति भ्रान्तिनिरासायान्यत्रेत्येतत् तत्परतयाऽपि व्याचष्टे **सर्वत्रेति** । उत्तममध्यमाधमजीवसम्बन्धिनीत्यर्थः । इदं च सर्वस्य प्राकृताक्षस्य निर्दोषत्वसदोषत्ववचनं प्रायिकमेव । संसारिचतुर्मुखप्राकृताक्षस्यापि निर्दोषत्वनियमात् द्वयमपि यथार्थमेवेत्यन्यत्रोक्तत्वादिति ध्येयम् । ननु कथमेकस्यैव मध्यमजीवसम्बन्धिचैतन्यस्य सर्वस्य प्राकृतस्याक्षस्य चोभयरूपत्वं विरुद्धं स्यादित्यत आह **कालादिभेदेनेति । सदोषत्वमेवेति** । इदं च तदीयस्वरूपज्ञानस्य प्रकारांशेऽयथार्थत्वनियमेन तदंशे सदोषत्वमेवेत्यभिप्रायेणैवोक्तम् । न तु तदीयस्वरूपज्ञानस्य विषयस्वरूपेऽप्ययाथार्थ्येन तदंशेऽपि तदीयस्वरूपेन्द्रियस्य सदोषत्वाभिप्रायेण । तथा सति 'अधमानां स्वरूपेन्द्रियं विषयस्वरूपमात्रे यथार्थमेव प्रकारे त्वयथार्थमि'ति निरवकाशपद्धतिग्रन्थविरोधापातात् । न चैवमप्यधमानां स्वरूपज्ञानमयथार्थमेवेति पद्धत्या विरोधः स्यादिति वाच्यम् । तदीयस्वरूपेन्द्रियस्य विषयस्वरूपे याथार्थ्यनियमस्य पद्धतावेवोत्तरत्र वक्ष्यमाणतया तद्याथार्थ्यनियमस्य च तत्स्वरूपज्ञानस्य विषयस्वरूपे याथार्थ्यनियमं विनाऽयोगेन तदीयस्वरूपज्ञानायाथार्थ्यनियमोक्तेरपि प्रकारे अयथार्थनियम एव पर्यवसन्नतयोक्तार्थाविरोधित्वात् । अत एवाधमानां मुक्त्यनन्तरं स्वरूपदुःखानुभवस्यायथार्थत्वान्मुक्तेरपुरुषार्थत्वभङ्गप्रसङ्गो याथार्थ्ये च सर्वार्थान्विपरीतांश्चेत्यादिप्रमाणविरोध इति निरस्तम् । सर्वार्थानित्यादेस्तदीयस्वरूपज्ञानस्य प्रकारेऽयाथार्थ्यनियमपरत्वेन मुक्त्यनन्तरभाविदुःखानुभवस्य तत्र भासमानस्वातन्त्र्यादिरूपप्रकारांशेऽयाथार्थ्येऽपि दुःखस्वरूपांशे यथार्थत्वेन अपुरुषार्थत्वाविरोधात् । केचित्तु दुःखस्य दुःखत्वेनैव ज्ञानान्न मुक्तेः अपुरुषार्थत्वम् । न चैवं दुःखे सुखमानिनोऽसुरा इत्यादि विरोधः । दुःखस्य दुःखत्वेन ज्ञानानन्तरमिदमनुकूलमेवेति जायमानज्ञानान्तराभिप्रायेण तदुपपत्तेः । न चैवमपि सर्वार्थानित्यादिविरोधी दुःखत्वेन दुःखानुभवस्य यथार्थत्वादिति वाच्यम् । अवश्यं भासमानस्वातन्त्र्यादिप्रकारांशेऽयथार्थत्वाभिप्रायेण तदुपपत्तेरित्याहुः । नन्वत्र वाक्ये इन्द्रियद्वैविध्यस्य प्रमितत्वानुक्तेः कथमनेन तस्याप्रमितत्वशङ्कानिरास इत्यत इष्यत इत्येतदेव तत्सूचकमित्यतो भविष्यत्यनेन तच्छङ्कानिरास इति भावेनोक्तशङ्कापरिहारोपयोगितया तद्व्यावर्तनपूर्वकं तत्सूचितं प्रमाणं च दर्शयति **इष्यते प्रामाणिकैरित्यनेनेति** । **आगममिति** । 'यदात्मको भगवान्', 'अक्षाणि च स्वरूपाणि' इत्यादि श्रुतिस्मृतिरूपमित्यर्थः । **कार्यलिङ्गकमिति** । संवादिविसंवादिप्रवृत्तिरूपकार्यलिङ्गकमित्यर्थः । नन्वक्षद्वैविध्यतन्निर्दोषत्वसदोषत्वनिरूपणमनर्थकमित्यतः प्रागुक्तं निर्दोषपदव्यवच्छेद्यप्रदर्शनार्थत्वमेतदभिप्रायतयाऽऽह **यावदिति** । **अत्रेति** । चैतन्यप्राकृतरूपाक्ष इत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । यावन्निर्दोषमुक्तं तत्सर्वं सङ्ग्राह्यमित्यपि द्रष्टव्यम् ।

वा०र०— मूले किमतो यद्येवमक्षेति । यद्यपि उक्तद्वैविध्यफलतया ईशरमामुक्तउत्तमजीवसम्बन्धी शुद्धाक्षे निर्दोषताप्रतिपादनमेव सङ्गतम् । न च तत्परतया निर्दोषमेवेति भाष्यं मया योज्यते । अपि तु उत्तमजीवचैतन्यमात्रपरत्वेन ततो नैवमवतारो युक्तः । संसारिषु अक्षद्वैविध्यस्यैवात्र विवक्षणे च यावदत्र इत्युत्तरवाक्ये ईशाप्रत्यक्षसङ्ग्रहवर्णनासङ्गतिः । तत्सङ्गत्यर्थं ईशादिप्रसङ्गस्यासमाप्त्यङ्गीकारे किमतः इति वाक्ये संसारिमात्रग्रहणव्याख्यानायोगात् इत्याभाति । तथापि अक्षद्वैविध्यं ईशादिसर्वाक्षेषु मिलित्वा सिद्धं तत एव च संसारिष्वपि तद्वैविध्यं च प्राप्तम् । तत्रेशलक्ष्मीमुक्ताक्षे निर्दोषतानियमस्य सिद्धत्वं च । तथापि संसार्यक्षे निर्दोषतत्प्रकारः कथं ज्ञातव्य इति शङ्कावाक्यार्थाभ्युपगमात् संसारिविषयत्वेऽपि ईशादिप्रसङ्गस्य परिसमा-प्त्यनङ्गीकारात् पादत्रयेत्युक्तवाक्योपपत्तिरिति न दोषः । अत एव तत्रोत्तमेत्युक्तवाक्ये ईशादिप्रत्यक्षरूपाक्षेषु मध्ये उत्तमेति ईशाद्यक्षप्रसङ्गासमाप्तिसूचनम् । अन्यत्रोभयं इत्येतदनुसारेण च प्रथमभागस्य उत्तमजीवचैतन्यपरतैव स्वीकृता । अधिकं उत्तरत्रानेनागमं इत्येतद्व्याख्यानटीकोपपादनावसरे वक्ष्यामः । **जीवमात्रसम्बन्धिचैतन्य-स्येति** । अत्र मात्रपदस्य चैतन्यमात्रस्येत्यन्वयः । अक्षानक्षभूतचैतन्यमात्रस्य निर्दोषतावर्णनं प्रकृतासङ्गतम् । अक्षरूप एव तस्मिन् तन्नियमस्य वाच्यत्वादित्यर्थः । जीवमात्रसम्बन्धीति स्वरूपकथनं तु बाधितत्व-रूपद्वितीयदोषस्यापि अत्र व्याप्तिसूचनाय । तदर्थबाधोऽपि असङ्गतिपदेन ग्राह्यः । एवं उभयपरत्वेऽपि सर्वजीवसम्बन्धीत्युक्तशङ्काच्छादनेन चैतन्यमात्रस्येत्युक्तासङ्गतिशङ्कापरिहारायैवाक्षमिति पदाध्याहारपक्षोत्थापन-स्याभिप्रेतत्वात् तत्परिहारेऽपीत्यस्य चैतन्यमस्येत्युक्तासङ्गतिशङ्कापरिहारोऽपीत्येवार्थः । पूर्वत्राभिप्रेतं दोषान्तरं तु स्वयमेवोच्चाट्यते इति ज्ञेयम् । **निर्दोषतायाः बाधितत्वादिति** । अत्रापि निर्दोषतापदस्य तन्नियमपरत्वस्यापि सत्त्वात् उत्तमजीवसम्बन्धिचैतन्ये तन्नियमसम्भवेऽपि मध्यमजीवसम्बन्धिचैतन्यस्य निर्दोषत्ववत् सदोषत्व-स्यापि सत्त्वात् । तन्नियमस्य बाधितत्वम् । अधमसम्बन्धिचैतन्ये तु निर्दोषताया एवाभावात् बाधितत्वमिति योजना । **अपेक्षितमिति** । चैतन्यमात्रस्य निर्दोषतानियमकथनासङ्गतिपरिहारायाक्षपदपूरणम् । जीवमात्र-सम्बन्धीत्युक्तशङ्कापरिहाराय तु उत्तमजीवसम्बन्धीति पूरणमिति विवेकः । **आहेति** । अन्यत्रपदं मध्यममात्र-परतया व्याचष्टेत्यर्थः । उत्तमजीवसम्बन्धिचैतन्यवत् इत्यतः परप्राकृतमक्षं इति लिङ्गविपरिणामेनानुवर्तते । उत्तमजीवसम्बन्धीत्यर्थकतत्सम्बन्धीतिपदं च बुद्ध्या विवेकेन पूरणीयम् । ततश्चोत्तमजीवसम्बन्धिप्राकृताक्षं निर्दोषमेवेति चैतन्यरूपाक्षनिर्दोषतावचने तदप्युपलक्षणया सङ्ग्राह्यमेवेत्यर्थः । सङ्ग्राह्यमेवेत्यस्येति भ्रान्ति इत्युत्तरेणान्वयः । एवं मध्यमजीवसम्बन्धिचैतन्यवत् इत्यतःपरं तत्सम्बन्धिप्राकृताक्षमयीति पूरणीयम् । **तत्परतयेति** । उत्तममध्यमसम्बन्धिप्राकृताक्षपरतयेत्यर्थः । यद्यपि मध्यमप्राकृताक्षस्यापि तदुभयत्वं मूले उक्तं तत्सङ्ग्रहोऽपि कर्तव्यः तथापि तत्र पूर्वोत्तरयोः इवानुपपत्तेरभावात् तदकीर्तनम् । मूले तु वस्तुगतिप्रदर्शनाय यथाक्रमं मध्यमप्राकृताक्षस्यापि स्थितिप्रदर्शनमिति न कश्चिद्दोषः । **अन्यत्रोक्तत्वादिति** । प्रमाणलक्षणा-दावित्यर्थः । **स्वातन्त्र्यादिरूपप्रकारेति** । अत्रादिपदेन सुखत्वस्यापि ग्रहणात् दुःखे सुखरूपप्रकाशे वा अयाथार्थ्यप्रतिपादनलाभात् दुःखे च सुखमानिनः इत्यादिवाक्योक्तसुखत्वप्रकारकदुःखानुभववत्वस्य तदनु-भवो दुःखत्वांशे यथार्थ इत्यत्रैव पर्यवसानम् । इदं रजतमित्यादौ भासमान इदंतारजतत्वयोः मध्ये

रजतत्वांशस्यायाथार्थ्यवत् दुःखत्वांशे याथार्थ्योपपत्तेः । तथा च दुःखस्य सुखत्वेन ज्ञानस्य अयाथार्थ्येन दुःखत्वप्रकारकानुभवस्य यथार्थत्वात् दुःखानुभवस्य पुरुषार्थता सम्भवतीति सूचितं भवति । तेन वाक्यान्तर-मिति कथनाभाव इति शङ्कानवकाशः । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्य पुरुषार्थत्वाविरोधात् इति सामान्येनोक्तम् । **केचित्तु इति** । अत्राहुः इति अस्वरससूचनम् । तद्बीजं तु अवश्यं भासमानस्वातन्त्र्यादिप्रकारांशेऽयथार्थमुक्तया सर्वार्थान् इत्येतद्वाक्यविरोधपरिहारवत् दुःखे सुखमानिनः इत्येतद्वाक्यविरोधपरिहारस्यापि सिद्धाविदं अनुकूलमेवेति ज्ञानान्तरकल्पनावैयर्थ्यमिति । एतेन इदमपि सूचितम् । अधमस्वरूपेन्द्रियस्योत्तमस्वरूपेन्द्रियस्य च घटादि-ज्ञानप्रामाण्यग्रहणे विशेषाभावात् प्रामाण्यग्राहकं तदिन्द्रियं कथमयथार्थम् । अन्यथा विषयाबाधस्यापत्तेः इति न शङ्कनीयम् । ज्ञानप्रामाण्यरूपविषयांशे याथार्थ्येऽपि अवश्यं भासमानस्वातन्त्र्यादिप्रकारांशे अयाथार्थ्या-ङ्गीकारेण विषयबाधोपपत्तेः । एवमन्यान्यपि बाधकानि परिहरणीयानीति । **कथमनेनेति** । इन्द्रियद्वैविध्यस्य प्रथितत्वमुक्तम् । तत्कथं इत्याशङ्कानिरासपरतया शुद्धमीशेत्यादि भाष्यावतारात् अत्र ज्ञानद्वैविध्ये प्रमाणानुक्तेः तत्परिहाराभाव इत्याशयः । **इष्यते इत्येतदेवेति** । उभयं इष्यते इति योजितमपि आवृत्त्याश्रयणेन तत्सूचक-मित्यर्थः । मूले इष्यते इत्यनन्तरं प्रामाणिकैरिति शेषः । पूरणपूर्वकं तत्प्रयोजनकथनमित्यनेन क्रियते इति सिद्धत्वात् तथा विशिष्टपाठानुसारेण विशिष्टावतारपूर्वकं प्रामाणिकैरित्यनेनेत्यन्तस्य प्रतिकृततया उपादानं टीकायामिति ज्ञेयम् । यद्वा आत्मा को भवान् इति तदात्मिका व्यक्तिः किमात्मको भगवान् ज्ञानात्मकः ऐश्वर्यात्मकः शक्त्यात्मक इति जैनाधिकरणे व्यक्तिदेह इति मूले व्याख्यानेन भगवतो ज्ञानाद्यात्मकत्वेन तद्व्यक्तिरपि भगवत्स्वरूपतया प्रतिपादनादिति भावः । ननु एतदसङ्गतम् । अन्यत्रोभयमित्युक्तमध्यमज्ञान-सम्बन्धिचैतन्यसर्वप्राकृताक्षयोः निर्दोषत्वसदोषत्वोभयवत्तायाः प्रामाणिकत्वकथनपरतयैवास्य भोजनीयत्वात् पूर्वं इष्यते इत्यस्य यथाश्रुतानुसारेण एव योजनाकरणात् । तत्र मूले सामान्यतोऽन्वयप्रदर्शनेऽपीह प्रामा-णिकैरित्येतत्पूरणेन तत्प्रयोजनकथनेन च पुनरनुवादोपपत्तेश्च । तथाऽधमचैतन्ये सदोषत्वनियमोऽपि अत्र प्रामाणिकतयाऽभिधातुमभिप्रेतः । उक्तस्थल एव शेषपूरणात् । तथा चोक्तमूलानुसारेण उत्तमादिचैतन्यगत-निर्दोषत्वनियमादिपरत्वेन वा मध्यमादिचैतन्यादिगतोभयपरत्वेन वा प्रमाणाभिधानयोजनीयत्वे ईशादिप्रत्यक्ष-मात्रविषयतया अस्य द्वैविध्यमप्रामाणिकत्वोक्तिव्याख्यानमयुक्तमिति चेत् । अत्र ब्रूमः । उक्तं हि निर्दोषमेव इत्येतदवतारूप 'किमतो यद्येवं यद्यक्षे'ति वाक्ये ईशादिप्रसङ्गापरिसमाप्तिः इत्यत एव यावदत्रेत्युत्तरवरवाक्ये ईशादिसङ्ग्रहप्रतिपादनं युक्तं इति । तथा चात्र भाष्ये ईशादिप्रत्यक्षविचारार्थप्रवृत्तत्वेऽपि ईशरमामुक्ताक्षानां निर्दोषतानियमं सिद्धवत्कृत्य उत्तमचैतन्यादिष्वेवं निर्दोषतानियमादिप्रतिपादकस्यापि अभिप्रेततया तदनुसारेण मूले निर्दोषमेवेत्यादिकमुत्तमजीवसम्बन्धी चैतन्यादिपरतया योजितम् । अत एव तत्रेति पूरितं द्विविधाक्षसमुदाय इति तदर्थः । कथमन्यथा ईशादिमेलनेन उत्तमजीवचैतन्यान्तस्य निर्दोषतानियमवत्त्वेन व्याख्यानाभावः । यावदत्रेति चान्ते सर्वचैतन्यादिपरतया स्पष्टं प्रतीयते । तेन च ईशादिप्रसङ्गापरिसमाप्तिः सिद्धा । तदेवं पूर्वोत्तरग्रन्थमर्यादापर्यालोचनया किमतो यद्येवं इति वाक्ये ईशादि सर्वाक्षेषु द्वैविध्यस्योक्तरीत्या प्राप्त्या किमित्याशङ्काशङ्कोदयसाम्येऽपि ईशरमामुक्तचैतन्यरूपाक्षस्य निर्दोषतानियमस्य सिद्धत्वात् तमनभिधाय

उत्तमजीवादिसम्बन्धि चैतन्यादावेव निर्दोषज्ञानियमादिकं प्रतिपादयतीत्यर्थो व्याख्येयः । ततश्च प्राक् प्रकृतत्वात् अत्रापि प्रामाणिकत्वेन प्रतिपादनीयतया ईशाद्यक्षवतापि शक्याङ्गीकर्तुमिति यदात्मक इति प्रमाणोदाहरणं सङ्गतमेव । अत एव इन्द्रियद्वैविध्यस्य प्रमितत्वानुक्तेरिति प्रामाणिकत्वानुक्तिशङ्का सामान्यतः सर्वविषया भवत्वतः तत्परिहारयोजनापि तन्त्रेण सर्वविषया इत्यादि श्रुतिस्मृतीत्यत्रादिपदेन उभयसाधकवाक्यानामपि ग्राह्यतया अभिप्रेतत्वात् । अत्रार्थ इति मूलेऽप्यक्षद्वैविध्यादिरूपार्थस्य सर्वस्य ग्रहणात् । कार्यलिङ्गकमित्यनेनापि सर्वसाधारण्येन संवादिप्रवृत्त्यनुसारेण निर्दोषताविसंवादितदनुसारेण तु सदोषेति प्रतिपादनमात्रलाभेऽपि निर्दोषतानियमात् । यद्यपि कदापि विसंवादाभावादिना ऊह्यमित्यत्र तात्पर्यात् न दोषः । एवमीशादि-साधारण्येनाक्षं प्रकृतं इत्याशयेनैव टीकाकृत् न च द्वैध्यमित्याद्याशङ्का सामान्यत एव उत्थाप्य तन्निरासपरतया यावदत्र इति वाक्यमवतारितवान् । चैतन्यप्रकृतरूपाक्ष इति व्याख्यातवान् । यावन्निर्दोषमुक्तं इत्यादि चोक्तवान् । **निर्दोषमुक्तमिति** मूलस्य च निर्दोषमेवेति वाक्यावताराद्युक्तरीत्या निर्दोषतयाऽभिप्रेतमित्यर्थात् सर्वसङ्ग्रहोपपत्तिः । अत एव च सुखदुःखादिविषयं इत्येतदुत्तरभाष्यमुख्यसंसारिमात्रविचारप्रवृत्तिरपि टीका-कृत्प्रवृत्तौ मूलम् । अत एव संसारिणामक्षेति वक्ष्यतीति सकलमकलङ्कं इति सूरयो विदांकुर्वन्तु । **प्रागुक्त-मिति** । प्राकृतं शुद्धमिति भाष्यावतारस्थले निर्दोषत्वमुक्तं तद्व्यवच्छेद्यं दर्शयितुमित्यनेनेति शेषः । **तथा हि सतीति मूलम्** । यद्येवं प्रत्ययद्वयं स्यात् तथा सत्येवेत्यर्थः । **अपरोक्षावभासितत्वादिति** मूले अपरोक्षावभासो वियता सम्बन्धेन यस्मिन् तत् अपरोक्षावभासितस्य भावः तत्वं तस्मात् इत्यर्थो ज्ञेयः ।

स०व्र०— अन्यत्र मध्यमजीवेति । प्राकृते सर्वत्र चेति सम्बन्धः । **अधमसम्बन्धिचैतन्ये तु सदोषत्वमेवेति शेष इति** । व्यधिकरणप्रकारकज्ञानजनकमेवेत्यर्थः । न तु धर्म्यंशेऽपि तज्ज्ञानस्यायाथा-र्थ्याभिप्रायेणेयमुक्तिः । न च तथा सति 'मुक्तियोग्यानां स्वरूपज्ञानं यथार्थमेव । संसारिणां मिश्रम् । अन्येषामयथार्थमेवे'ति पद्धतिविरोध इति वाच्यम् । निष्प्रकारकज्ञानस्यैवाभावेन तदीयसर्वज्ञानानां सप्रकारक-त्वेन तत्र व्यधिकरणप्रकारकज्ञानत्वस्य सर्वत्र विद्यमानत्वेन तदभिप्रायेण तद्ग्रन्थोपपत्तेः । 'सर्वार्थान्विपरीतांश्च इत्यादेरयमेवाभिप्रायः । न चैवं तमसोऽपुरुषार्थत्वभङ्गः । दुःखादीनां दुःखत्वेन तज्ज्ञानाभावात् । तथा तज्ज्ञानस्यैव चापुरुषार्थतासम्पादकत्वादिति वाच्यम् । पुष्पमालात्वेन ज्ञातस्यापि सर्पस्य दशनादिरूप-स्वकार्यकारित्वेन सर्पत्वेन तज्ज्ञानस्यानपेक्षितत्वदर्शनेन तद्वदेव दुःखानुभवमात्रस्यैव नीचतासम्पादकत्वोपपत्तौ तत्त्वेन तज्ज्ञानस्यानपेक्षितत्वादिति भावः । वस्तुतो दुःखादेः दुःखत्वादिना ज्ञानेऽपि अविद्यमानस्वातन्त्र्यादि-विषयकत्वेनायाथार्थ्यम् । 'दुःखे तु सुखमानिनोऽसुराः' इत्यादेरपि दुःखस्य सुखत्वेन ज्ञानानन्तरं इदमनुकूल-मित्येवंरूपज्ञानान्तराभिप्रायकत्वादविरोधः । तावताऽपि दुःखत्वेन दुःखज्ञानस्य न यथार्थत्वं स्वातन्त्र्यादि-विषयकत्वादिति न 'सर्वार्थान्' इत्यादिविरोध इति द्रष्टव्यम् ।

विठ्ठल०— किमतो यद्येवमिति । एवमक्षद्वैविध्येऽपि निर्दोषपदव्यवच्छेद्यं किं लब्धमित्यर्थः । **आगममिति** । गीतायां स्फुटतरमिदमुक्तं **कार्येति** । सम्यग्ज्ञानमिश्रमिथ्याज्ञानकार्यलिङ्गमित्यर्थः ।

चषकः— **कालादिभेदेनेति** । एकदा विरोधात् कालदेशवस्तुभेदेनेत्यर्थः । **सदोषत्वमेवेति** । पद्धतावधमानां स्वरूपेन्द्रियं स्वरूपमात्रे यथार्थं प्रकारमात्रे त्वयथार्थमित्युक्त्या अधमानां दुःखस्वरूपांशे याथार्थ्येऽपि तद्गतपारतन्त्र्यादिधर्मेषु अयाथार्थ्येन तदभिव्यञ्जकेन्द्रियस्य दोषित्वनियमादिति भावः । **कार्यलिङ्गकमिति** । तत्त्वज्ञानमिश्रज्ञानमिथ्याज्ञानरूपकार्यलिङ्गकं संवादिविसंवादिप्रवृत्तिरूपकार्यलिङ्गकं वेत्यर्थः ।

॥ इति स्वरूपेन्द्रियस्य निर्दोषतानियमः ॥

॥ इति प्राकृतेन्द्रियस्य निर्दोषसदोषोभयरूपता च ॥

* * *

॥ अथ संसारगेष्वपि सुखदुःखादिविषयं प्रत्यक्षं निर्दोषम् ॥

१३८ सु०— ननु च संसारिषु प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थमिन्द्रियमवश्यमङ्गीकरणीयम् । न च तच्छुद्धम्, उक्तानुपपत्तेः । त(अ)तः प्राकृतेनैव सर्वस्योपपत्तेः संसारिषु शुद्धेन्द्रियाभ्युपगमो निर्बीज एव । न च मुक्तौ शुद्धसद्भावात्प्रागपि तदङ्गीकरणीयम्, मुक्तिवच्छुद्धेन्द्रियस्यापि पश्चात्प्राप्त्युपपत्तेरित्यत आह सुखेति ।

अनु०— सुखदुःखादिविषयं शुद्धं संसारगेष्वपि ॥

न केवलमीशरमामुक्तेषु (किन्तु) संसारगेष्वपि शुद्धम् इन्द्रियमङ्गीकरणीयम् कुतः सुखदुःखादिविषयम् ।

अयमर्थः । अस्ति तावत्संसारिणां सुखदुःखेच्छादिविषये(यो)ऽपरोक्षावभासः, लिङ्गाद्यननुसन्धानेनैवाहं सुखीत्यादिस्पष्टावभासदर्शनात् । न च इन्द्रियविषयतामन्तरेण अपरोक्षावभासित्वं सुखादीनां युक्तम्, धर्मादेरपि तत्प्रसङ्गात् । तस्मात् सुखदुःखादिविषयमिन्द्रियमङ्गीकर्तव्यम्, तदेव शुद्धमिति ।

परि०— उक्तानुपपत्तेरिति । प्राकृतैर्युक्तमित्यत्र संसारेऽपि सम्यग्ज्ञाननियमापत्तेरित्युक्तानुपपत्तेरित्यर्थः । सुखदुःखादिविषयमिति हेतुगर्भं इन्द्रियस्य शुद्धत्वसाधनमितिभावेनावतारयति कुत इति । अस्फुटत्वादाह **अयमर्थ इति** ।

वं०प०— उक्तानुपपत्तेरिति । सम्यग्ज्ञाननियमाद्यापत्तेरित्यर्थः ।

कं०रा०— उक्तानुपपत्तेरिति । संसारेऽपि सम्यग्ज्ञाननियमाद्यापत्तेरित्युक्तानुपपत्तेरित्यर्थः । **मुक्तिवदिति ।** प्रागविद्यमानाया मुक्तेरिव शुद्धेन्द्रियस्यापि प्रागविद्यमानस्य प्राप्त्युपपत्तेरित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— उक्तानुपपत्तेरिति । सम्यग्ज्ञाननियमाद्यापत्तेरित्यर्थः ।

शे०वा०— उत्तरवाक्यानर्थक्यमाशङ्क्य प्रागुक्तस्य संसारिणामक्षद्वैविध्यस्य समर्थनार्थत्वान्न तदिति भावेन तद्व्यावर्त्यशङ्कां दर्शयति **नन्विति । उक्तेति ।** सम्यग्ज्ञाननियमाद्यापत्तिरूपानुपपत्तेरित्यर्थः । अपिशब्दसमुच्चयं दर्शयति **नेति ।** ननु सुखदुःखादिज्ञानस्य लिङ्गशब्दजन्यतया परोक्षत्वेनापरोक्षत्वस्यैवाभावाद्भावे वा इन्द्रियाविषयत्वेऽप्यापरोक्ष्योपपत्तेर्न तस्येन्द्रियविषयत्वमिति न सुखादिविषयेन्द्रियतया संसारिषु शुद्धसिद्धिरित्यत आह **अयमर्थ इति ।** लिङ्गादीत्यादिपदेनागमपरिग्रहः । अननुसंहितव्याप्तीनां जातिबधिराणां चाहं सुखीत्यादिप्रतिभासदर्शनान्न तस्य परोक्षत्वमिति युक्तं सुखादेरपरोक्षावभासत्वमिति भावः ।

विठ्ठल०— मुक्तिवदिति । प्रागविद्यमानायानुक्तेरिव शुद्धेन्द्रियस्यापि प्राप्त्युपपत्तेरित्यर्थः । सुखदुःखादिविषयमित्येतदिन्द्रियस्य शुद्धत्वसाधने हेतुसूचकं विशेषणमिति भावेनावतारयति **कुत इति ।** तत्सूचितामेव युक्तिं दर्शयितुमाह **अयमर्थ इति ।**

॥ इति संसारगेष्वपि सुखदुःखादिविषयं प्रत्यक्षं निर्दोषम् ॥

* * *

॥ अथ तादृशप्रत्यक्षस्य बलिष्ठतमत्वम् ॥

१३९ **सु०— अस्तु सुखदुःखादिविषयमिन्द्रियं संसारिषु, तच्छुद्धमिति कुतः, प्राकृतेनापि तदपरोक्षावभासोपपत्तेः; इत्यत आह निर्दोषत्वेति ।**

अनु०— निर्दोषत्वातिनियमात्तद्बलिष्ठतमं मतम् ।

तत् सुखादिविषयमिन्द्रियं तावत् **बलिष्ठतमं** सर्वथाऽ(प्य)बाध्यं **मतं** सर्वेषां सम्मतम् । न हि कदाचिदप्यसति सुखे 'अहं सुखी'ति प्रत्ययोऽस्ति; नापि सति 'नास्मि सुखी'ति; तथा हि सति, इन्द्रियस्य बाध्यता स्यात् । बलिष्ठतमता चेन्द्रियस्य **निर्दोषत्वादिनियमात्** एव उपपद्यते; नान्यथा, सदोषाणां बाधदर्शन(नियम)ात् । निर्दोषत्वातिनियमश्च शुद्धस्यैव धर्मो न प्राकृतस्येति सुखादिविषयस्येन्द्रियस्य शुद्धतासिद्धिरिति ।

एतदुक्तं भवति । सुखादिकम् इन्द्रियविषयः अपरोक्षावभासित्वात् घटवत् । सुखादिविषयमिन्द्रियं शुद्धम् निर्दोषतानियमवत्त्वात् ईश्वरादीन्द्रियवत् । विमतं निर्दोषतानिय(तिम)मवत् सर्वथाऽप्यबाध्यत्वात् तद्वदेवेति ।

यद्यपि मुक्तानां शुद्धेन्द्रियवत्त्वेन संसारिणां तद्वत्ता शक्यसाधना, तस्य तत्स्वरूपतावगमात्, स्वरूपस्य चानागन्तुकत्वात्, तथाऽपि साक्षिणो यत्प्रत्यक्षत्वमुक्तं तद्विभावयितुमयं प्रमाणान्तरोपन्यासः, 'सुखादिविषयं स्वरूपभूतं चैतन्येन्द्रियं हि साक्षीत्युच्यते, तदभिव्यक्तं ज्ञानं चे'ति ।

परि०— प्राकृतेनापीति । तार्किकरीत्या मनसापीत्यर्थः । **शुद्धस्येति** । मिथ्याज्ञानस्वभावानामपि स्वरूपज्ञानं सुखदुःखादिगतसत्यत्वेशाधीनत्वादिप्रकारेष्वयथार्थ्यं सदपि सुखत्वदुःखत्वादिना सुखदुःखादिविषये यथार्थमेवेति तदंशे तदभिव्यञ्जकं स्वरूपेन्द्रियं निर्दोषमेवेति त्रिविधजीवसाधारण्येन शुद्धस्यैवेत्युक्तम् । न च केषुचित्प्रकारेषु सदोषं चेति सर्वत्रापि तथात्वनियमः । धर्म्यंशे तद्गतेदन्त्वाद्यंशेऽपि तथात्वापत्तेरिति । अनेन किं मानमुक्तमित्यत आह **एतदुक्तमिति** । **प्रत्यक्षत्वमुक्तमिति** । 'मिथ्यात्वमपि बन्धस्य न प्रत्यक्षविरोधतः' इत्यादिना जिज्ञासानये 'कालो हि साक्षिप्रत्यक्षः' इत्यादिना आनुमानिकपादे चोक्तमित्यर्थः । **अयमिति** । सुखदुःखादिविषयमित्यादिना कृत इत्यर्थः । ननु प्राक् चैतन्यरूपज्ञानाख्यसाक्षिणः प्रत्यक्षत्वमुक्तम् । स्वरूपेन्द्रियसाधनेन तत्कथं प्रकटितमित्यत आह **सुखादीति** । इति विभावयितुमिति पूर्वेणान्वयः । श्रोत्रं चक्षुरित्यादिगीतावाक्यम् । अधिष्ठायेत्यस्य विषयानुपसेवते इति चतुर्थपादस्थक्रियया अन्वयः । अयमिति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वर इति पूर्वप्रकृतेश्वरः परामृश्यते ।

यादु०— औत्सर्गिको निर्दोषत्वनियमः प्राकृतेन्द्रियेष्वप्यस्तीति तद्वारणायातीतिपदमिति द्रष्टव्यम् । एवं च सर्वथा नियमो विवक्षितो न सापवाद इति भावः । **शुद्धस्यैवेति** । इदं चोत्तमजीवसम्बन्धिचैतन्यविषयमिति ज्ञातव्यम् । **यत्प्रत्यक्षत्वमुक्तमिति** । 'साक्षिप्रत्यक्षसाधितम्' इति प्रथमाध्याय इत्यर्थः ।

वं०प०— तदभिव्यक्तमिति । तदुभयं च प्रत्यक्षमेव निर्दोषत्वादिति भावः ।

कं०रा०— अपरोक्षावभासत्वादिति । अपरोक्षोऽवभासो यस्य तदपरोक्षावभासं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः । **साक्षिण इति** । 'सत्यत्वं गगनादेश्च साक्षिप्रत्यक्षसाधितमि'त्यादौ यत्साक्षिणः प्रत्यक्षत्वमुक्तं

तद्विभावयितुमयं प्रमाणान्तरोपन्यास इत्यर्थः । नन्वनित्यप्रमाणान्तरोपन्यासेन सुखादिविषयस्येन्द्रियस्य तदभिव्यक्तज्ञानस्य वा प्रत्यक्षत्वं विभाव्यते न तु साक्षिण इत्यत आह **सुखादिविषयमिति** ।

श्रीनिधि०— यद्यपि मुक्तानां शुद्धेन्द्रियवत्वेनेति । न च मुक्तवत् शुद्धेन्द्रियस्यापि पश्चात्प्राप्त्युपपत्तेः इत्युक्तमिति वाच्यम् । मुक्तिर्नाम स्वरूपाभिव्यक्तिः । स चागन्तुक्येव न चैन्द्रियं तथेति वैषम्यात् । **साक्षिणो यत् प्रत्यक्षत्वमुक्तमिति** । साक्षिप्रत्यक्षसाधितमित्यत्रेति शेषः । नन्वत्र सुखदुःखादिविषयज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वमुपपद्यते न साक्षिणः इत्यत आह **सुखादिविषयमिति** ।

शे०वा०— औत्सर्गिकस्य निर्दोषत्वनियमस्य प्राकृतेष्वपि सद्भावात् तद्वारणायातीत्युक्तम् । तेन सर्वथा निर्दोषत्वनियम एव विवक्षितो न त्वौत्सर्गिक इत्युक्तं भवति । **शुद्धस्यैवेति** । एतच्चोत्तमजीवसम्बन्धिचैतन्यविवक्षयेति द्रष्टव्यम् । वाक्यद्वयसूचितान्यनुमानान्याह **एतदुक्तं भवतीति** । **प्रत्यक्षत्वमुक्तमिति** । 'सत्यत्वं गगनादेश्च साक्षिप्रत्यक्षसाधितमि'त्यादिनेति शेषः । कथमनेन तस्य विभावनमित्यतः प्रत्यक्षशब्दस्य करणफलसाधारणत्वात् करणफलांशौ दर्शयति **सुखेति** । ज्ञानं चेत्यतःपरं साक्षीत्युच्यत इत्यनुवर्तते । इतीत्यस्येति विभावयितुमिति पूर्वेण सम्बन्धः ।

स०व्र०— साक्षिणो यत्प्रत्यक्षत्वमुक्तमिति । 'सत्यत्वं गगनादेश्च साक्षिप्रत्यक्षसाधितम्' इत्यनेन यत्प्रत्यक्षत्वमुक्तमित्यर्थः ।

विठ्ठल०— एतेन किं मानमुपन्यस्तं भवतीत्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । सुखदुःखादिविषयमिन्द्रियं शुद्धमित्यत्रोत्तमेन्द्रियमेव पक्षतयाऽभिप्रेतमिति ज्ञातव्यम् । मध्यमाधमेन्द्रियस्वीकारे निर्दोषतानियमादिति हेतोस्तदंशे सिद्धिप्रसङ्गात् सुखादिगतत्वेशाधीनत्वादिप्रकारेषु वैपरीत्यग्राहकतया निर्दोषतानियमाभावात् । सर्वथाप्यबाध्यत्वादिति वक्ष्यमाणहेत्वसिद्धेश्च धर्म्यंशमादायाबाध्यत्वे तत्र विवक्षितमिति चेन्न । सर्वथेति पदास्वारस्यात् अपि च सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तमिति न्यायेन ज्ञानमात्रस्यापि धर्मिण्यबाध्यत्वेनातिप्रसङ्गापत्तेश्च । सर्वार्थान्विपरीतांश्चेत्याद्यागमविरोधाच्च इत्येषा दिक् । **प्रत्यक्षत्वमुक्तमिति** । साक्षिप्रत्यक्षसाधितमित्यत्रेत्यर्थः । नन्वत्र सुखदुःखादिविषयस्येन्द्रियस्य तदभिव्यक्तज्ञानस्य वा प्रत्यक्षत्वं विभाव्यते न तु साक्षित इत्यत आह **सुखादिविषयमिति** ।

चषकः— शुद्धस्यैवेति । उत्तमजीवसम्बन्धिचैतन्यमभिप्रेत्येदम् । **यत्प्रत्यक्षत्वमुक्तमिति** । साक्षिप्रत्यक्षसाधितमित्याद्याध्याय इत्यर्थः ।

॥ इति तादृशप्रत्यक्षस्य बलिष्ठतमत्वम् ॥

॥ इति विभिन्नेष्वक्षेषु सदोषनिर्दोषत्वविवेकः ॥

* * *

॥ अथ प्रत्यक्षद्वैविध्यस्य परीक्षा ॥

॥ अथ प्राकृतप्रत्यक्षस्य षड्विधता ॥

१४० सु०— ननु प्राकृतशुद्धभेदात् द्विविधमिन्द्रियमित्यसत्, 'श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च । अधिष्ठाय मनश्चायमि'ति पञ्चेन्द्रियमनोभेदेनेन्द्रियषाड्विध्यस्मरण-विरोधात्, इत्यत आह पञ्चेति ।

अनु०— पञ्चेन्द्रियमनोभेदात्प्राकृतं षड्विधं स्मृतम् ॥

यत् पञ्चेन्द्रियमनोभेदात् इन्द्रियं षड्विधम् इति स्मृतं तत् प्राकृतं न तु सर्वमित्यतो न विरोधः । ज्ञानेन्द्रियाणामेवात्र (विवक्षित) उक्तत्वान्नैकादशत्वो(शो)क्तिविरोधः । बुद्धे-रपि मनस्यन्तर्भावान्न सप्तत्वविरोधः ।

नन्वाकाशात्मकस्य श्रोत्रस्य कथं प्राकृतत्वम् । मैवम्, भूताकाशपरिणाम-त्वाभ्युपगमात् । अव्याकृताकाशात्मकत्वे सार्वत्रिकशब्दोपलब्धिप्रसङ्गः । कर्णशष्कुल्यव-च्छेदाङ्गीकारेऽपि बधिराभावप्रसक्तिः । अदृष्टोपग्रहान्नेति चेन्न, तथा सत्याकाशस्यैव तत्तदवच्छिन्नस्यादृष्टोपगृहीतस्य घ्राणादिभावोपपत्तौ पार्थिवत्वाद्यभ्युपगमवैयर्थ्यात् । गन्धादिमत्त्वात्तत्सिद्धिरिति चेन्न, असिद्धेः; 'यदिन्द्रियं यं विशेषगुणं गृह्णाति तत् तद्वदि'ति व्याप्तेः सुखादिग्राहिणि मनसि, सांसिद्धिकद्रवत्वस्नेहग्राहिणि चक्षुषि, शीतोष्णस्पर्शग्राहिणि स्पर्शने च भग्नत्वात् । आगमात्पृथिव्यादिप्राकृतिकताऽवगम्यत इति चेत्, तर्ह्यहङ्कारि-काकाशकार्यता श्रोत्रस्यापि तत एवाङ्गीकरणीया ।

परि०— एकादशत्वेति । 'इन्द्रियाणि दशैकं चे'ति त्रयोदशगीतादावुक्तैकादशत्वेत्यर्थः । एतेन द्वादशत्वविरोधोऽपि प्रत्युक्तः । क्वचिदेकादशत्वादीन्यपि पाठः । ननु तथापि 'सप्त प्राणाः प्रभवन्ति' 'सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्चे'त्यादिश्रुतिसूत्राद्युक्तसप्तत्वविरोध इत्यत आह बुद्धेरपीति । आकाशेति । अव्याकृताकाशात्मकस्येत्यर्थः । भूताकाशेति । 'तेषां भूतैरुपचयः सृष्टिकाले विधीयत' इत्यादेरिति भावः । सार्वत्रिकेति । अव्याकृताकाशस्य भिन्नांशशून्यतया तार्किका-भ्युपगताखण्डाकाशप्रायतया सर्वस्यैव श्रोत्रत्वापत्तेः सर्वदिशोत्पन्नशब्दोपलब्धिप्रसङ्ग इत्यर्थः । तत्तदिति । चक्षुरादिगोलकावच्छिन्नस्येत्यर्थः । तदिति । पार्थिवत्वादिसिद्धिरित्यर्थः । मनसीति ।

'महेश्वरेऽष्टौ मनसस्तथैवे'त्युक्त्या सामान्यगुणपञ्चकात्परत्वापरत्ववेगरूपविशेषगुणत्रयादन्यस्य तत्र अनङ्गीकारादिति भावः । **स्पर्शन इति** । तस्यानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वोपगमादिति भावः । **आगमादिति** । 'रसमात्राद्विकुर्वाणादम्भसो दैवचोदितात् । गन्धमात्रमभूत्तस्मात्पृथ्वी घ्राणस्तु गन्धगः' इत्यादिरूपात् तृतीयस्कन्धस्थसप्तविंशाध्यायगतवाक्यलक्षणादागमादित्यर्थः । अत्र तस्मात्पृथ्वीत्यस्य गन्धमात्रात्पृथिवी जातेत्यर्थः । घ्राणस्तु गन्धग इत्यस्य गन्धग्राहको घ्राणस्तु पृथ्व्या अभूदित्यध्याहारेणार्थं वर्णयन्ति । तथा 'वायोश्च स्पर्शतन्मात्राद्रूपं दैवेरितादभूत् । समुत्थितं ततस्तेजश्चक्षूरूपोपलम्भनमि'त्यादिरूपेष्वपि वाक्येष्वर्थो ध्येयः । **तत एवेति** । तामसात्तु विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यचोदितात् । शब्दमात्रमभूत्तस्मान्नभः श्रोत्रं तु शब्दगम्' इति तत्रत्यागमवाक्यादेवेत्यर्थः । अत्रापि शब्दग्राहकं श्रोत्रं नभसो भूताकाशाज्जातमिति पूर्ववदर्थस्य वर्णनीयत्वात् तामसभागस्य 'महत्तत्त्वाद्विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यचोदितात् । क्रियाशक्तिरहङ्कारस्त्रिविधः समपद्यत । वैकारिकस्तैजसश्च' तामसश्च' इति पूर्वत्राहङ्कारभेदत्वोक्तेरिति भावः ।

गु०दी०— पञ्चेन्द्रियमनोभेदात् इति वदता आचार्येणेन्द्रियाणां परस्परं भेदकथनात् 'अधिष्ठाये'ति स्मृतौ आधाराधेयभावेन जीवाद्भिन्नत्वकथनाच्च अन्योन्यं द्रष्टुश्च भेदकथनात्प्राकृतेन्द्रियाणामेवायं विभागः । वस्तुतस्तु लावण्यभरितमूर्तिषु मुक्तेष्वपि श्रोत्र-नयन-नासा-रसन-स्पर्शनभेदेन बहिः पञ्चेन्द्रियाणामन्तर्मनस इति षण्णां ज्ञानेन्द्रियाणां वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यकर्मेन्द्रियाणां मुक्तजीवस्वरूपभूतानामेकादशेन्द्रियाणामपि हराविव रमायामिव च सत्त्वमस्त्येवेति भाष्यकृतोऽभिसन्धिरूहनीयः । कथमन्यथा 'अक्षण्वन्तः कर्णवन्तस्सखायो मनोजवेष्वसमा बभूवुरि'ति श्रुतिः । अन्यथा च सुपुष्पाघ्राणनं सुविषयास्वादनं सुखदायकस्वपत्यालिङ्गनं सुभगतन्मुखदर्शनं सुरसतद्वचःश्रवणं च स्वरूपभूतानामप्येषां विशेषशक्त्याऽसङ्कीर्णकार्यकारित्वमित्यादिकमूहनीयम् । कथं तर्हि **न तु सर्वम्** इति टीकोक्तिरिति चेन्न । षोढा भेदवन्न तु सर्वमित्यर्थोपपत्तेः । **कथं प्राकृतत्वम्** इत्यत्र प्राकृतत्वं प्रकृतिविकृतकार्यत्वमित्यर्थः ।

यादु०— न समत्वविरोध इति । सप्तगतेर्विशेषितत्वाच्चेति सूत्रभाष्यादिविरोधो नेत्यर्थः । **तत्तदवच्छिन्नस्येति** । तत्तद्गोलकावच्छिन्नस्येत्यर्थः । **आगमादिति** । 'पृथ्वी घ्राणस्तु गन्धगः', 'अम्भो जिह्वारसग्रहः', 'तेजश्चक्षूरूपोपलम्भनम्', 'वायुस्त्वक् च स्पर्शस्य सङ्ग्रहः' इत्याद्यागमात् घ्राणादीनां पृथिव्याद्युपादानकताऽवगम्यत इत्यर्थः । अत्र पृथिवी अम्भ इत्यादिप्रथमानां पूर्वेणान्वयः । तथा च गन्धगो घ्राणः पृथिव्या जातः रसग्रहो जिह्वाऽम्भसो जात इत्यादिरस्यार्थो ज्ञातव्यः । अन्यथेन्द्रियाणां भौतिकत्वस्य प्रमाणान्तरसिद्धस्यालाभ इति ज्ञातव्यम् । **आहङ्कारिकाकाशेति** । तामसाहङ्कारकार्यभूताकाशेत्यर्थः । **तत एवेति** । 'तामसात्तु विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यचोदितात् । शब्दमात्रमभूत्तस्मान्नभः श्रोत्रं तु शब्दगमि'त्यागमादेवेत्यर्थः ।

वं०प०— न तु सर्वमिति । शुद्धमपीत्यर्थः । कर्मेन्द्रियसाहित्येनैकादशत्वात् कथं षड्विधत्वमित्यत आह **ज्ञानेति** । ज्ञानेन्द्रियाणामपि बुद्धिसाहित्येन सप्तत्वस्य सप्तगतेरिति सूत्रोक्तत्वात् तद्विरोधोऽत आह **बुद्धेरपीति** । ननु कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाव्याकृताकाशस्यैव श्रोत्रत्वान्नोक्तदोष इत्यत आह **कर्णेति** । **बधिरेति** । तस्यापि कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाव्याकृताकाशसद्भावादित्यर्थः । नन्वदृष्टोपगृहीतकर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाव्याकृताकाशस्यैव श्रोत्रत्वात् बधिरे चैतादृशश्रोत्राभावान्नोक्तदोष इति यदि, तर्हि वयमपि वदामोऽव्याकृताकाशमेव घ्राणादि । न च सर्वत्र गन्धाद्युपलब्धिप्रसङ्गः । घ्राणादिगोलकावच्छिन्नाव्याकृताकाशस्यैव घ्राणादीन्द्रियत्वाभ्युपगमात् । न च घ्राणाद्यवच्छिन्नस्य तस्य सत्त्वेऽपि कस्यचित्पुरुषविशेषस्य गन्धाद्युपलब्धिर्नेति वाच्यम् । अदृष्टोपगृहीतस्यैव तस्य तत्त्वाभ्युपगमेनोक्तदोषाभावादित्यपि स्यादित्याह **अदृष्टेत्यादिना** । **तत्सिद्धिरिति** । तेषां घ्राणादीनां पार्थिवत्वादिसिद्धिरित्यर्थः । गन्धादिमत्त्वं न सिद्धमित्याशङ्क्याह **यदिन्द्रियमित्यादि** । त्वगिन्द्रियमनुष्णशीतस्पर्शरूपं गुणं गृह्णाति तद्गुणवच्च भवत्येव । त्वगिन्द्रियस्य वायवीयत्वाद्वायोश्च तद्गुणवत्त्वादतो न व्यभिचार इत्यतः शीतोष्णेत्युक्तम् । **प्रकृतिकृता** उपादानकृता । **तर्हीति** । तामसाहङ्कारकार्यभूताकाशकार्यतेत्यर्थः । **तत एव** आगमादेव ।

कं०रा०— भूताकाशेति । तस्य च 'आत्मन आकाशः सम्भूत' इति श्रुतेः उत्पत्तिमत्त्वेन तत्परिणामस्य श्रोत्रस्य प्राकृतत्वं सम्भवतीति भावः । **अव्याकृताकाशेति** । श्रोत्रस्याव्याकृताकाशात्मकत्वे अव्याकृताकाशस्य व्याप्तत्वेन सार्वत्रिकशब्दसन्निकर्षसद्भावात् सार्वत्रिकशब्दोपलब्धिप्रसङ्ग इति भावः । ननु कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाव्याकृताकाशस्यैव श्रोत्रत्वात् तस्य च सार्वत्रिकशब्दसन्निकर्षाभावान्न तदुपलब्धिप्रसङ्ग इत्यत आह **कर्णशष्कुलीति** । अव्याकृताकाशस्य कर्णशष्कुल्यवच्छेदाङ्गीकारेऽपि तदवच्छिन्नाकाशात्मकस्य श्रोत्रस्य बधिरेऽपि सत्त्वेन तद्विधुररूपबधिराभावप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु शब्दानुभवजनकादृष्टविशेष्योपगृहीतकर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाकाशस्यैव श्रोत्रत्वात्तस्य च बधिरे असत्त्वान्न बधिराभावप्रसङ्ग इति शङ्कते **अदृष्टेति** । एवं तर्हि तत्तद्विषयानुभवजनकादृष्टविशेषोऽपि गृहीततत्तद्गोलकावच्छिन्नाकाशस्यैव घ्राणादिभावोपपत्तौ घ्राणादीनां **पार्थिवत्वाद्यभ्युपगमवैयर्थ्यमिति** । अदृष्टगन्धादिमत्त्वस्यासिद्धेरित्यर्थः । ननु यदिन्द्रियं यं विशेषगुणं गृह्णाति तदिन्द्रियं तद्गुणयुक्तमिति व्याप्तिबलाद्गन्धादिग्राहकेषु घ्राणादिषु गन्धादिमत्त्वसिद्धेर्नासिद्धिरित्यत आह **यदिन्द्रियमिति** । सामान्यगुणरूपद्रवत्वग्राहके चक्षुषि व्यभिचारनिरासाय विशेषपदसिद्धिकेति स्वाभाविकद्रवत्वशीतस्पर्शोष्णस्पर्शानां नवानां द्रव्यलक्षणानां मध्ये लक्षणद्वयसामानाधिकरण्यराहित्यस्य गुणत्वावान्तरजातिपुरस्कारेण सत्त्वाद्विशेषगुणवत्त्वमिति भावः ।

श्रीनिधि०— तत् प्राकृतं न तु सर्वमितीति । ननु शुद्धेन्द्रियस्यापि षाड्विध्यमस्ति । सत्यम् । न ह्यस्माभिः तस्य षाड्विध्यं निरस्यते । ननु क्वचिदिन्द्रियाणामेकादशत्वमुच्यते । तत् कथमत्र षाड्विध्यमित्युक्तमित्यत आह **ज्ञानेन्द्रियाणामेवेति** । तर्हि ज्ञानेन्द्रियाणामपि क्वचित् षाड्विध्यमुच्यते तद्विरोध इत्यत

आह **बुद्धेरपीति** । **भूताकाशपरिणामाभ्युपगमाविति** । भूताकाशांशैः परिणामाभ्युपगमादित्यर्थः । **बधिराभावप्रसक्तिरिति** । न च भूताकाशत्वपक्षेऽपि समानो दोष इति वाच्यम् । उपचयनाशतदभिभवे वा बाधितत्वसम्भवात् । ननु यदिन्द्रियं रूपादिषु पञ्चसु मध्ये यं गुणं गृह्णाति तदिन्द्रियं तद्गुणयुक्तमिति व्याप्तिरित्यत आह **शीतोष्णस्पर्शग्राहिणीति** । स्पर्शनस्य वायवीयत्वेन वायोश्चानुष्णाशीतस्पर्शनियमेन शीतोष्णस्पर्शाभावाद्व्यभिचार इति भावः । **आहङ्कारिकाकाशकार्यतेति** । तलः प्रत्येकं सम्बन्धः । **अहङ्कारिकता आकाशकार्यता चेति** । **अहङ्कारिकता** अहङ्कारकार्यता ।

शे०वा०— ज्ञानेन्द्रियाणामेवेति । ज्ञानकरणविशेषप्रत्यक्षनिरूपणप्रस्तावादिति भावः । **एकादशत्वायुक्तीति** । इन्द्रियाणि दशैकं चेत्यादिरूपेत्यर्थः । **विरोध इति** । प्राकृतेन्द्रियषाड्विध्यस्येति शेषः । **मनसीति** । मनसो मनोबुद्ध्यादिरूपपञ्चवृत्तित्वादिति भावः । **सप्तत्वविरोध इति** । 'सप्त प्राणाः प्रभवन्ति सप्तैव मरुतः बाह्ये सप्तप्राणास्तथात्मनि', 'सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्चे'ति सप्तत्वप्रतिपादकश्रुत्यादिविरोध इत्यर्थः । का कथन्तेत्यतोऽनादिनित्यत्वान्न श्रोत्रस्य प्राकृतत्वमित्यभिप्रेत्यानादिनित्यत्वे विप्रतिपन्नं प्रति तत्समर्थयितुमाकाशात्मकस्येत्युक्तम् । आकाशश्चानादिनित्यतया प्रमितोऽतस्तदात्मकं श्रोत्रमत एवानादिनित्यमेवेति भावः । **भूतेति** । तथा चानादिनित्यत्वस्यान्यतरसिद्धिरिति भावः । नन्वव्याकृताकाशात्मकत्वोपपत्तौ भूताकाशपरिणामत्वाभ्युपगमो निर्निबन्धन इत्यतः किमव्याकृताकाश एव श्रोत्रमित्यभिमतं किंवा कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नोऽव्याकृताकाशः किंवाऽदृष्टोपगृहीतः कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नोऽव्याकृताकाश इति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं दूषयति **अव्याकृताकाशात्मकत्व इति** । अव्याकृताकाशस्यापरिच्छिन्नत्वेन तदात्मकस्य श्रोत्रस्य सकलशब्दसन्निकृष्टत्वादिति भावः । द्वितीयमनूद्य दूषयति **कर्णेति** । कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाव्याकृताकाशस्य बधिरेऽपि सत्त्वादिति भावः । तृतीयमाशङ्कते **अदृष्टेति** । अदृष्टोपगृहीतस्यैव कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाव्याकृताकाशस्य श्रोत्रत्वात् तादृशस्य च बधिरेऽभावान्न तदभावप्रसङ्ग इति चेदित्यर्थः । **तत्तदवच्छिन्नस्येति** । तत्तद्गोलकावच्छिन्नस्यैवेत्यर्थः । न तत्तद्गोलकावच्छिन्नाव्याकृताकाशस्यैव घ्राणादित्वं कल्पयितुं शक्यम् । घ्राणं पार्थिवं गन्धवत्त्वाद्रसनमाप्यं रसवत्त्वादिति गन्धादिमत्त्वेन घ्राणादीनां पार्थिवत्वादिसिद्धेरिति शङ्कते **गन्धादिमत्त्वादिति** । सन्दिग्धासिद्ध्या दूषयति **नेति** । घ्राणं गन्धवद्गन्धग्राहकेन्द्रियत्वाद्रसनं रसवद्रसग्राहकेन्द्रियत्वादित्याद्यनुमानैरेव गन्धवत्त्वादिनिश्चयान्न सन्दिग्धासिद्धिरित्यत आह **यदिन्द्रियमिति** । ननु विशेषगुणग्राहकबहिरिन्द्रियत्वस्य हेतुत्वान्न मनसि व्यभिचार इत्यत आह **सांसिद्धिकेति** । रूपादिषु पञ्चसु मध्ये गन्धग्राहकबहिरिन्द्रियत्वमेव हेतुरतो न चक्षुष्यपि व्यभिचार इत्यरुचेराह **शीतेति** । **आगमादिति** । 'भूयस्त्वाद्गन्धवत्त्वाच्च पृथिवी गन्धज्ञाने प्रकृतिस्तथा आपस्तेजोवायुश्च रसरूपस्पर्शाविशेषात् घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियादिभूतेभ्यः पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशमि'त्यादिवैशेषिकाद्यागमादित्यर्थः । वक्तुरास्यनिश्चयेन तदागमानां प्रामाण्यासिद्धेर्न तेन घ्राणादेः पृथिव्यादिकार्यत्वसिद्धिरिति सत्येव दोषे, तस्य कपिलादीनामाप्तत्वासिद्धेरिति पूर्वोक्तरीत्या सुज्ञानत्वाद्वा, तत्प्रामाण्याभ्युपगतावपि श्रोत्रस्य भूतकार्यत्वासिद्धिरूपप्रमेयविरोधाद्वाऽङ्गीकृत्यैव तत्प्रामाण्यं

समाधत्ते **तर्हीति** । **तत एवेति** । उदाहृतवैशेषिकागमादेवेत्यर्थः । यद्यप्यत्राकाशकार्यत्वमात्रमुदाहृतागमेन सिद्ध्यति । न त्वाहङ्कारिककार्यत्वमपि । तथाऽप्याहङ्कारिकत्वमाकाशस्य मानान्तरसिद्धं नापह्नोतुं शक्यमित्याशयेन स्वरूपसङ्कीर्तनं तदिति द्रष्टव्यम् । यद्वा 'पृथ्वी घ्राणस्तु गन्धगः', 'अम्भो जिह्वारसग्रहः', 'तेजश्चक्षूरूपोपलम्भनं', 'वायुस्त्वक्स्पर्शसङ्ग्रह' इत्यागमादित्यर्थः । अत्र पूर्वोत्तरग्रन्थानुरोधेन गन्धादितन्मात्रेभ्यः पृथिव्यादिद्वारा घ्राणाद्युत्पत्त्यवगत्या घ्राणादीनां पृथिव्यादिकार्यत्वावगमादिति भावः । **आहङ्कारिकेति** । तामसाहङ्कारकार्यभूताकाशेत्यर्थः । तत एव 'तामसात्तु विकुर्वाणाद्भगवद्वीर्यचोदितात् । शब्दमात्रमभूत्तस्मान्नभः श्रोत्रं तु शब्दगमि'त्यागमादेवेत्यर्थः । अत्रापि पूर्ववदेव श्रोत्रस्य नभोजन्यत्वसिद्धिर्द्रष्टव्या ।

वा०र०— तथा चानादीति । उपलक्षणं चैतत् । भूताकाशपरिणामरूपश्रोत्रस्य परिच्छिन्नतया कर्णशष्कुल्यादिस्थल एव शब्दोपलम्भसम्भवात् अव्याकृताकाशात्मकत्व इत्युत्तरदूषणस्याप्रसरो नास्तीत्यपि ज्ञेयम् । **रसवत्त्वादीतीति** । **इतिशब्दः** प्रकारार्थः । **इतिप्रकारेणेति** । तेन चक्षु तैजसं रूपवत्वात् इत्याद्यनुमानसङ्ग्रहात् आदिपदाभावदोषशङ्कानवकाशः । यत् वक्ष्यति इत्याद्यर्थानुमानैरेवेति । विशेषगुणाग्राहकबहिरिन्द्रियत्वस्येति । अत्र मनोव्यावर्तकं बहिरिन्द्रियत्वमेव विशेषपदं तु स्वरूपकथनायेति ध्येयम् । **वैशेषिकागमादित्यर्थ इति** । काणादादिसूत्ररूपादित्यर्थः । तत्र भूयस्त्वादित्यादिकं तथा यत् तेजः इत्यादिकं च सूत्रं अष्टाध्यायगतम् । घ्राणरसनेति तु गौतमीयं प्रथमाध्यायगतम् । पृथिव्यापस्तेजः इत्येतत् उभयत्र प्रथमाध्यायगतं इति विवेकः । गन्धो ज्ञायतेऽनेनेति गन्धज्ञानं घ्राणम् । तत्र पृथिवीमात्रं प्रकृति उपादानकारणं इत्यादि सूत्रोपस्कारानुसारेण सूत्रव्याख्यानं द्रष्टव्यम् । इत्याद्यागमादित्यर्थ इति भागवतवाक्यरूपात् इत्यर्थः । **पूर्ववदेवेति** । आकाशद्वारा श्रोत्रोत्पत्त्यवगत्या श्रोत्रस्य न भोजन्यत्वसिद्धिरित्यर्थः ।

स०व्र०— बुद्धेरपीति । अन्यथा 'सम गतेर्विशेषितत्वाच्च' इत्यत्र समत्वप्रतिपादनेन तद्विरोधः । **असिद्धेरिति** । गन्धादिमत्त्वस्येति शेषः । किमत्र यदिन्द्रियं यं गुणं गृह्णाति, तदिन्द्रियं तद्वदिति व्याप्तिः किं वा बहिरिन्द्रियं यं गुणमित्यादि, अथवा रूपादिषु पञ्चसु मध्ये इत्यपि विशेषणमभिप्रेतमिति विकल्प्य क्रमेण दूषयति **सुखादिग्राहिणीति** ।

विठ्ठल०— ननु तथापीन्द्रियाणां दशैकं च एकादशेन्द्रियद्वारा द्वादशैवेन्द्रियाण्याहुर्मनोबुद्धी तु द्वादशेत्यादि विरोध इत्यत आह **बुद्धेरपीति** । **तत्तदवच्छिन्नस्येति** । तत्तद्गोलकावच्छिन्नस्येत्यर्थः । **सांसिद्धिकद्रव्यत्वं** स्वाभाविकद्रव्यत्वम् । **आगमादिति** । पृथिवी घ्राणस्तु गन्धगः । अम्भोजित् ह्वारसङ्ग्रह इत्यागमादित्यर्थः । **तत एवेति** । तस्मिन्नभश्रोत्रं तु शब्दगमित्याद्यागमादेवेत्यर्थः ।

॥ इति प्राकृतप्रत्यक्षस्य षड्विधता ॥

* * *

॥ अथ मनसः प्राकृतत्वम् ॥

१४१ सु०— ननु मनोऽनादिनित्यं कथं प्राकृतम् । मैवम्, प्रमाणाभावात् । स्पर्शरहित-द्रव्यत्वादेः सत्त्वान्नेति चेत् (न), तमस्यस्माकमनैकान्त्यात् । नित्यत्वादिमात्रसाधने सिद्धसाधनत्वात् । कूटस्थतासाधने त्वागमविरोधादिति ॥

परि०— प्रमाणाभावादिति । हैतुकेन हेतोरेव मानत्वेन वाच्यत्वात् तस्य चेहाभावादिति भावः । 'तेन नित्यं मनोऽनादित्वान्न ह्यमनाः पुमांस्तिष्ठती'त्यविरोधः । **यद्वा** । कौटस्थ्यरूपेण मनोऽनादित्वं मन्वानस्योत्तरं **प्रमाणाभावादिति** । स्पर्शरहितद्रव्यत्वनिरवयवत्वादिरेव मानमित्याशङ्क्य निराह **स्पर्शेति** । **तमसीति** । न्यायमते तस्यालोकाभावरूपत्वेऽपि सिद्धान्ते द्रव्यत्वादिति भावः । **सिद्धसाधनत्वादिति** । सूक्ष्मरूपेणानादिनित्यत्वस्य 'तत्प्राक् श्रुतेश्चे'त्यत्र द्वितीयान्त्यपादे वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । **आगमेति** । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च' इत्यादिश्रुत्या । 'क्रियाशक्तिरहङ्कारस्त्रिविधस्समपद्यत । वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्च यतो भवः । मनसश्चेन्द्रियाणां च भूतानां महतामपि' इत्यादि भागवताद्यागमविरोधादित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षनिरूपणम् ॥

यादु०— स्पर्शरहितद्रव्यत्वादेरित्यत्र आदिपदेन परमाणुत्वनिरवयवद्रव्यत्वादेः सङ्ग्रहः । **सिद्धसाधनत्वादिति** । सूक्ष्मरूपेण तथात्वाभ्युपगमादिति भावः । इदमुपलक्षणम् । निरवयवत्वसिद्धमित्यपि द्रष्टव्यम् । **कूटस्थतेति** । निर्विकारतासाधने 'वैकारिकाद्विकुर्वाणान्मनस्तत्त्वमजायते'त्याद्यागमविरोधादित्यर्थः ।

वं०प०— तमसीति । स्पर्शरहितद्रव्यत्वे सत्यप्यनादिनित्यत्वाभावात् सादिनाशित्वे सत्यपि क्रियावत्त्वस्य सत्त्वाच्च तत्र व्यभिचार इत्यर्थः । **सिद्धसाधनतेति** । सूक्ष्मरूपेण नित्यत्वाङ्गीकारादित्यर्थः । **कूटस्थता** सर्वथा विकाराभावेत्यर्थः ।

कं०रा०— आहङ्कारिकाकाशकार्यतेति तामसाहङ्कारकार्यो योऽयं भूताकाशस्तदुपचरितत्वलक्षणा तत्कार्यतेत्यर्थः । **अस्माकमिति** । परमते तमस आलोकाभावतया तत्र स्पर्शरहितद्रव्यत्वाभावेनानैकान्त्यायोगादस्माकमित्युक्तं **नित्यत्वेति** । मनो नित्यं स्पर्शरहितद्रव्यत्वादित्यादिना नित्यत्वमात्रसाधने सूक्ष्मरूपेणेन्द्रियनित्यत्वस्य मयाभ्युपगतत्वेन सिद्धसाधनत्वमिति भावः । **कूटस्थेति** । कूटस्थनित्यत्वसाधने तु एतस्माज्जाते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेत्याद्यागमविरोध इति भावः ।

शे०वा०— प्रमाणाभावादिति । परेणाप्यनङ्गीकारात् प्रत्यक्षस्य, तत्प्रतिबद्धलिङ्गाभावेनानुमानस्य, अनुपलम्भादागमस्य चासम्भवादिति भावः । स्पर्शरहितद्रव्यत्वादिकमेव तदनादिनित्यत्वसाधकमस्तीति

न लिङ्गाभाव इत्यत आह **स्पर्शेति** । द्रव्यत्वमात्रं घटादौ व्यभिचारीत्यतः स्पर्शरहितेत्युक्तम् । तन्मात्रं च स्पर्शादिसाधारणमित्यतो द्रव्यत्वादित्युक्तम् । ननु यत्किञ्चित्स्पर्शरहिते स्पर्शवति घट एव विशिष्टस्यापि सत्त्वात्तत्र व्यभिचार एव । न च स्पर्शरहितत्वं न यत्किञ्चित्स्पर्शरहितत्वं विवक्षितं किन्तु यावत्स्पर्श-संसर्गाभाववत्त्वमेव । तच्च न स्पर्शवति घटेऽस्तीति कथं तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । तथाऽप्युत्पत्त्यवच्छिन्ने घटे व्यभिचारापरिहारात् । तत्र स्ववृत्तिस्पर्शप्रागभावस्यान्येषां च सर्वेषामत्यन्ताभावस्य सम्भवेन याव-त्स्पर्शसंसर्गाभाववत्त्वविशेषितद्रव्यत्वसत्त्वादिति चेन्न । स्पर्शसामान्याभावस्यैव तद्राहित्यशब्दार्थत्वाश्रयणेन तदनवकाशात् । प्रागभावप्रध्वंसयोः सामान्याभावत्वासम्भवेन परिशिष्टस्यात्यन्ताभावस्यैव तत्त्वेन वाच्यतया समवायिन्युत्पत्त्यवच्छिन्नघटादौ च तदसम्भवेन तत्रोक्तहेत्वगमनादित्याशयात् । अत एव चैतद्दोषपरिजिहीर्षया सर्वदेति हेतुविशेषणं शशधरोक्तं निरस्तम् । सामान्याभावविवक्षायां तदनवकाशात् । अत्रादिपदेन स्पर्शरहित-क्रियावत्त्वस्य ज्ञानासमवायिसमवायित्वादेश्च परिग्रहः । **तमसीति** । स्पर्शरहितद्रव्यादेस्तत्र सत्त्वेऽप्यनादि-नित्यत्वाभावादिति भावः । ननु च तमस आलोकाभावत्वेनाद्रव्यत्वात् तद्घटितहेतोस्तत्रागमनान्नाद्यहेतोर्व्यभि-चारः । अद्रव्यत्वादेवाक्रियावत्त्वसिद्धेर्न द्वितीयहेतोरपीत्यतस्तमसो द्रव्यत्ववादिनो वैशेषिकादेर्मतेन तत्र व्यभिचाराभावेऽपि रूपित्वक्रियाश्रयत्वादिना तद्द्रव्यत्ववादिमते तत्र द्रव्यत्वादिघटितहेतुवृत्तेरन्यतरव्यभिचारो भविष्यत्येवेत्याशयेनोक्तम् **अस्माकमिति** । यद्यपि 'तमः सुघोरं गगनच्छन्दं महद्विदारयद् भूरितरेण रोचिषा । मनोजवं निर्विविशे सुदर्शनं गुणच्युतो रामशरो यथा चमूम्' इति भागवते, 'ततः कदाचिद् दुःखेन रथमूहुस्तुरङ्गमाः । पङ्कभूतं हि तिमिरमश्वानां जायतेऽनघ । अथ पर्वतभूतं तत्तिमिरं समजायत । तदासाद्य हया राजन्निष्प्रयत्नास्ततः स्थिताः । ततश्चक्रेण गोविन्दः पाटयामास तत्तमः' इति हरिवंशे च तमसश्चक्रविदार्य-त्वादिश्रवणान्न तमसो निःस्पर्शत्वमिति न स्वमतेनाप्यनैकान्त्यं सम्भवति । तथाऽपि तादृशतमोविशेषस्य स्पर्शवत्त्वेऽपि तदितरस्य स्पर्शवत्त्वे मानाभावाद्युक्त एव स्वरीत्या व्यभिचार इति ध्येयम् । ननु वस्तुनि विकल्पासम्भवादन्यतरानैकान्त्यं न दोष इति चेन्न । तद्दूषणताया उपपादयिष्यमाणत्वात् । यद्वैतदस्वरसादेवाह **नित्यत्वादीति** । यथाकथञ्चिन्नित्यत्वादिसाधन इत्यर्थः । **सिद्धेति** । सूक्ष्मरूपेण नित्यतायाः प्राकृतत्व-वादिनाऽपि स्वीकृतत्वादिति भावः । **कूटस्थतेति** । निर्विकारत्वसाधन इत्यर्थः । **आगमेति** । वैकारिका-द्विकुर्वाणान्मनस्तत्त्वमजायत' इत्यागम इत्यर्थः ।

वा०र०— परेणापीति । प्रत्यक्षस्य परेणापि अनङ्गीकारात् असम्भवादिति सम्बन्धः । मनोणुत्ववादी सर्वदा स्पर्शरहितद्रव्यत्वादेः विभुत्वसाधकस्य विद्यमानत्वादित्येतत् शशधरशोष्यनुसारेणाह **ननु यत्किञ्चि-त्स्पर्शरहितेत्यादि** । **इत्याशयादिति** । न च उत्पन्न विष्णुघटे व्यभिचार इति वाच्यम् । तत्र समवायि-कारणत्वगुणाश्रयत्वान्यतररूपद्रव्यत्वस्याभावेन अव्यभिचारात् तादृशस्यैव द्रव्यत्वस्य प्रकृते विवक्षणादिति भावः । **स्पर्शरहितक्रियेति** । पूर्वहिताविव व्यवच्छेद्यं ज्ञेयम् । ज्ञानेति आत्ममनःसंयोगस्य ज्ञानासमवायितया

मनः तत्समवायिकारणत्वमेवमात्मनीति स एवात्र दृष्टान्त इति ज्ञेयम् । तर्कताण्डवोक्तरीत्याशङ्कते **यद्यपि तम इति** । **तदितरस्येति** । गिरिदर्यादौ रात्रौ चोपलभ्यमानस्येत्यर्थः । अनुमाननिरूपणस्येति पाठः ।

स०व्र०— स्पर्शरहितद्रव्यत्वादेरिति । आदिशब्देन स्पर्शरहितत्वे सति क्रियावत्त्वरूपहेत्वन्तर-परामर्शः । न च सपक्षाप्रवेशादसाधारण्यम् । असाधारण्यस्य दोषत्वाभावपक्षे व्यतिरेकित्वोपपत्तेरिति । **तमसीति** । स्पर्शरहितद्रव्यत्वे सत्यपि अनादिनित्यत्वाभावात्, सादिविनाशित्वे सत्यपि स्पर्शरहितक्रियावत्त्व-स्यैव सत्त्वाच्च तत्र व्यभिचारः ।

विठ्ठल०— स्पर्शरहितद्रव्यत्वादेरित्यादिपदेन परिमाणत्वनिरवयवत्वादेः सङ्ग्रहः । परमते तमसः आलोकाभावत्वेन द्रव्यत्वादेरभावादस्माकमित्युक्तं किञ्चिद्यथाकथञ्चित् नित्यत्वानादित्वमात्रं साध्यते उत निर्विकारत्वमिति विकल्पं मनसि निधाय क्रमेण दूषयति **नित्यत्वादीति** । **सिद्धसाधनत्वादिति** । सूक्ष्मरूपेण तथाभ्युपगमादित्यर्थः । **कूटस्थेति** । निर्विकारतासाधने 'वैकारिकाद्विकुर्वाणान्मतस्तत्त्वमजायते'त्याद्यागम-विरोधादित्यर्थः ।

चषकः— कूटस्थतेति । 'कूटं खं विदलं व्योम सन्धिराकाश उच्यत' इति वचनादव्याकृता-काश(वत्)निर्विकारतासाधने 'वैकारिकाद्विकुर्वाणान्मनस्तत्त्वमजायत' इत्यागमविरोधादित्यर्थः ।

॥ इति मनसः प्राकृतत्वम् ॥
॥ इति प्रत्यक्षत्रैविध्यस्य परीक्षा ॥
॥ इति प्रत्यक्षनिरूपणम् ॥

* * *

॥ अथ अनुमाननिरूपणम् ॥
॥ अथ अनुमानलक्षणम् ॥
॥ अथ अनुमायुक्तिपदयोः लक्ष्यलक्षणभावानुपपत्तिपरिहारः ॥

१४२ **सु०— क्रमप्राप्तं केवलमनुप्रमाणं च । अनुमानं लक्षयति अनुमेति ।**

अनु०— अनुमा युक्तिरेवोक्ता

अत्र अनुमा इति लक्ष्यम्, युक्तिः इति लक्षणम् । यदि च युक्तेरेव बहुशः प्रकृत-त्वात् तत्स्वरूपजिज्ञासायामिदं प्रवृत्तम्, तदा विपरीतो लक्ष्यलक्षणभावः ।

नन्वनुमा युक्तिरिति पर्यायावेतौ । तथा हि । फलप्रामाण्यपक्षेऽनुमितिरनुमेति भावसाधनोऽनुमाशब्दो लिङ्गदर्शनसमुत्थं लैङ्गिकविषयमनुमितिनामकं यथार्थज्ञानमाह, तदेव योजनं युक्तिरिति युक्तिशब्दोऽपि । साधनप्रामाण्यपक्षेऽप्यनुमीयतेऽनयेति करणसाधनोऽनुमाशब्दो यमर्थमाचष्टे, तमेव युज्यतेऽनयेति युक्तिशब्दोऽपि । तत्कथं लक्ष्यलक्षणभाव इत्यत उक्तम्— उक्तैवेति ।

अत्रापि व्यवहार एव साध्यो न त्वनुमात्वं, युक्तित्वं वा । येनोक्तदोषः स्यादिति भावः ।

परि०— क्रमप्राप्तमिति । 'अनुप्रमाणमेतानि ह्यक्षयुक्तिवचांस्यत' इत्यत्र निर्दिष्टेष्वक्षानन्तरं प्राप्तमित्यर्थः । **केवलमित्यादि** । अनुमितिरूपं तत्करणरूपं चेत्यर्थः । धर्मिणं प्राङ्निर्दिश्य पश्चाद्धर्मा वाच्या इति भावेनोक्तं **इति लक्ष्यमिति** । **लक्षणमिति** । **बहुश इति** । 'युक्तोऽयुक्तश्च यद्यर्थ' इत्यादिना ग्रन्थेनेति योज्यम् । **विपरीत इति** । शब्दक्रमादर्थक्रमो बलीयानिति भावः । केवलानुप्रमाणरूपानुमानलक्षणपरत्वं व्यञ्जयन्नुक्तेत्येतदवतारयति **नन्विति** । **भावसाधन इति** । भावो धात्वर्थ एव साधनं निमित्तं प्रत्ययोत्पत्तौ यस्य शब्दस्य स भावसाधन इत्यर्थः । अनुपूर्वात् माङ् मान इत्यस्मात् घञर्थे कविधानमिति भावार्थके कप्रत्यये आतो लोपे टाप्रत्यये रूपमिति भावः । **योजनं युक्तिरिति** । युजिर्योग इति अस्मात् क्तिन्नबाधादिभ्य इति भावे क्तिन्प्रत्यय इति भावः । **साधनेति** । अनुमितिकरणप्रामाण्यपक्षेऽपीत्यर्थः । **युज्यतेऽनयेति** । स्त्रियां क्तिन् इति क्तिन्प्रत्ययः । **युक्तिशब्दोऽपीति** । यथार्थज्ञानमाहेत्यन्वयः । **अत्रापीति** । न केवलं प्रत्यक्षलक्षणे इत्यपेरर्थः ।

यादु०— साधनपक्ष इति । करणप्रामाण्यपक्ष इत्यर्थः ।

वं०प०— लैङ्गिकेति । लिङ्ग एव लैङ्गिकमिति स्वार्थे प्रत्ययो द्रष्टव्यः ।

कं०रा०— क्रमप्राप्तमिति । क्रमप्राप्तं केवलमनुमानमनुप्रमाणरूपमनुमानं च लक्षयतीत्यर्थः । **अत्रेति** । अनुमानयुक्तिरित्यत्रानुमेत्यनेन लक्ष्यं निर्दिश्य युक्तिरित्यनेन तु लक्षणं निर्दिश्यत इत्यर्थः । **यदि चेति** । यदि च "आगमस्यागमेनैव विरोधे युक्तिरिष्यते । प्रत्यक्षमुपजीव्यं स्यात्प्रायो युक्तिरपि क्वचित् । स्यात्तत्र युक्त एवार्थो युक्तिश्च त्रिविधा मता । व्याप्तिः प्रत्यक्षगा यस्या युक्तिरागमगा तथा । प्रत्यक्षागममूला

तु युक्तिस्तत्र बलीयसी । यथार्थज्ञानजनका यथार्था युक्तयः स्मृताः । अनुप्रमाणमेतानि ह्यक्षयुक्तिवचांस्यत" इति बहुशो युक्तेरेव प्रकृतत्वाद्युक्तिस्वरूपजिज्ञासायामनुमानयुक्तिरिति वाक्यं प्रवृत्तं तथा युक्तिरिति लक्ष्यमुच्यते अनुमेति तु लक्षणमिति विपरीतो लक्ष्यलक्षताभाव इत्यर्थः । **तदेव योजनं युक्तिरिति** । भावसाधनो युक्तिशब्दो लैङ्गिकविषयज्ञानमेवाहेत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— तदा विपरीत इति **अनुमेति** लक्षणं **युक्तिरिति** । लक्ष्यमित्यर्थः । **व्यवहारः एव साध्य इति** । युक्तिरिति अनुमेति वा व्यवहारविषयत्वं लक्ष्यतावच्छेदकमिति भावः ।

शे०वा०— अनुमाननिरूपणस्य प्रत्यक्षनिरूपणानन्तर्ये हेतुमाह **क्रमप्राप्तमिति** । प्रत्यक्षानन्तरमनुमानस्योद्देशात् तन्निरूपणानन्तर्यमनुमाननिरूपणस्येति भावः । **केवलमनुप्रमाणं चेति** । अतो न मूले पृथक् तदुभयानिरूपणान्न्यूनत्वं शङ्कनीयमिति भावः । लोकप्रसिद्धिं ब्रह्मतर्कोक्तिं च मूलीकृत्यान्यत्रानुप्रमाणविभागत्वेन अनुमानस्यैवाचार्यैरुक्तेस्तदनुरोधेनेहापि लक्ष्यलक्षणविभागमाह **अत्रेति** । **लक्ष्यं** लक्ष्यनिर्देश इत्यर्थः । एवं लक्षणं लक्षणनिर्देश इत्यर्थः । पूर्वपक्षेऽरुचिं सूचयन्नेव पक्षान्तरमाह **यदि चेति** । युक्तेरेव स्वरूपजिज्ञासायां नियामकमुक्तं **बहुश इति** । 'प्रत्यक्षमुपजीव्यं स्यात् प्रायो युक्तिरपि क्वचित्', 'व्याप्तिः प्रत्यक्षगा यस्या युक्तिगाऽऽगमगा तथा', 'अनुप्रमाणमेतानि ह्यक्षयुक्तिवचांस्यतः' इत्यादिना प्रत्यक्षादिसमकक्षतयाऽनुप्रमाणविभागत्वेन युक्तेरेव प्रकृतत्वादित्यर्थः । **विपरीत इति** । अनुमेति लक्षणं युक्तिरिति लक्ष्यमिति विपरीतो लक्ष्यलक्षणभाव इत्यर्थः । अनुमा युक्तिरित्येतावतैव पूर्तेरुक्तैवेत्यंशवैयर्थ्यमित्यतो लक्ष्यलक्षणभावोपपादनार्थत्वान्न तस्यानर्थक्यमिति भावेन तदुपपादकतया योजयितुं लक्ष्यलक्षणभावानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयंस्तद्बीजभूतां तच्छब्दयोः पर्यायतां तावत्समर्थयितुं तां प्रतिजानीते **नन्विति** । **साधनपक्ष इति** । करणप्रामाण्यपक्ष इत्यर्थः । **तत्कथमिति** । ज्ञातत्वाज्ञातत्वायोगान्नैकस्यैव लक्ष्यलक्षणभावः सम्भवतीति भावः । प्रत्यक्षलक्षणेऽपि व्यवहारस्यैव साध्यत्वादत्रापीत्यपिशब्दः । अनुमा युक्तिरिति मूलस्याद्ययोजनामनुसृत्यानुमात्वमिति द्वितीययोजनामनुसृत्य युक्तित्वमित्युक्तमित्यवधेयम् ।

वा०र०— **बहुश इतीति** । बह्वल्पार्थाच्छस्कारकात् अन्यतरस्यां इति वीप्सायां शस्प्रत्ययः अंशो नानाव्यपदेशात् इत्यधिकरणीये शरूपक्रियाणां च स्वरूपैरपि सर्वशः इत्येतदुपपादनटीकायां समस्तशः इत्येतदुपपादनटीकायां चोपपादयिष्यते । तद्वत् उपपादनीयः । **विपरीत इतीति** प्रतीकोपादानम् । विपरीतो लक्ष्यलक्षणभावः इत्यर्थ इति पाठः । **लक्ष्यलक्षणभावानुपपत्तीति** । अनुपपत्त्यभावे उपपादनस्य व्यर्थत्वादिति भावः ।

स०व्र०— ननु अनुमायुक्तिशब्दयोः पर्यायत्वात् कथं प्रकृते लक्ष्यलक्षणभाव इत्यत आह **अत्रानुमेति** । न च 'याथार्थ्यमेव मानत्वम्' इत्यादिना पूर्वत्रापि यथार्थमानशब्दयोरेकप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन

पर्यायत्वात् तत्रापि मानत्वमिति लक्ष्यनिर्देशः याथार्थ्यमिति लक्षणोक्तिरिति कुतो नोक्तमिति वाच्यम् । शब्दद्वयेऽपि योगलब्धप्रवृत्तिनिमित्तप्रकारकबोधजनकत्वेऽपि रूढ्या यथार्थमानशब्दयोर्यथार्थत्वप्रकारकबोध-जनकत्वाभावेन पर्यायत्वाभावात् लक्ष्यलक्षणभावस्य प्रकरणाद्यनुसन्धानेन सुज्ञेयत्वात् तत्रानुक्तिरिति भावः । 'युक्तेरेव बहुश इति', 'स्यात्तत्र युक्त एवार्थः', 'युक्तिगाऽऽगमगा तथा', 'यथार्था युक्तयः', 'अक्षयुक्तिवचांसि' इत्यादिनेति शेषः । **भावसाधन इति** । भावः साध्यते अनेनेति भावसाधनः । भावार्थः इत्यर्थः । एवं करणसाधन इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् । **लैङ्गिकविषयमिति** । साध्यविषयमित्यर्थः ।

विठ्ठल०— युक्तेरेवेति । विरोधो युक्तिरिष्यते । प्रायो युक्तिरपि क्वचित् । युक्तिश्च विविधा मता । अक्षयुक्तिवचांस्यत इत्यादिना युक्तेरेव बहुशः प्रकृतत्वादित्यर्थः । **भावसाधन इति** । भावो धात्वर्थः । स एव साधनं प्रत्ययोत्पत्तौ यस्य शब्दस्य भावसाधन इति विग्रहः । **तदेव योजनमिति** । **योजनं युक्तिरिति** भावसाधनो युजिर्योग इत्यस्मान्निष्पन्नो युक्तिशब्दः यथार्थज्ञानमाहेत्यर्थः । **अत्रापीति** । न केवलप्रत्यक्षलक्षण इत्यर्थः । **इत्यादावित्यादिपदेन** तर्को दुष्टस्तथानुमेति तत्त्वनिर्णयसङ्ग्रहः ।

चषकः— फलप्रामाण्येति । अनुमानफलीभूतानुमितेः प्रमात्वकल्प इत्यर्थः । तदानीं ल्युटो भाव-साधनत्वात् **भावसाधन इति** । अनुपसृष्टान्माङ् मान इत्यस्माद्भावार्थे कविधानमिति भावार्थे कप्रत्यये आतो लोपे टापि च रूपं निष्पद्यत इति भावः । **साधनेति** । करणप्रामाण्यकल्पेऽपीत्यर्थः ।

॥ इति अनुमायुक्तिपदयोः लक्ष्यलक्षणभावानुपपत्तिपरिहारः ॥

* * *

॥ अथ युक्तिरेवेत्येवकारकृत्यम् ॥

१४३ सु०— ननु युक्त्युपपत्तिशब्दावेकार्थौ, तथा चान्यत्र निर्दोषोपपत्तिरनुमेत्यादौ यदि निर्दोषग्रहणस्य व्यावर्त्यमस्ति तदाऽत्रापि तत्कर्तव्यं स्यात्, अन्यथाऽतिव्याप्तिप्रसङ्गात् । न (नास्ति) चेन्न (तत्)कर्तव्यमिति । उच्यते । अस्ति खलु शब्दानां मुख्यामुख्यभेदेन द्वयी वृत्तिः । एवञ्चोपपत्तिशब्दादुपपत्ताविव तदाभासेऽपि प्रतिपत्तावुत्पन्नायां तद्व्यवच्छेदेन मुख्यार्थोपदर्शनार्थं तत्र निर्दोषग्रहणं कृतम्, अत्र पुनरन्तर्गतनिर्दोषत्वं मुख्यमेवार्थमुपा-दाय युक्तिरित्येव उक्तम्, समीचीनो हेतुरनैकान्तिको हेतुरिति यथेति । तदिदमप्युक्तं युक्तिरेवेति । न तु निर्दोषत्वविशेषिता । 'युक्तिशब्दमुख्यार्थविवक्षायां तदनपेक्षणात्' इति शेषः ।

तु युक्तिस्तत्र **बलीयसी । यथार्थज्ञानजनका यथार्था** युक्तयः स्मृताः । अनुप्रमाणमेतानि **ह्यक्ष**युक्तिवचांस्यत" इति बहुशो युक्तेरेव प्रकृतत्वाद्युक्तिस्वरूपजिज्ञासायामनुमानयुक्तिरिति वाक्यं प्रवृत्तं तथा युक्तिरिति लक्ष्यमुच्यते अनुमेति तु लक्षणमिति विपरीतो लक्ष्यलक्षताभाव इत्यर्थः । **तदेव योजनं युक्तिरिति** । भावसाधनो युक्तिशब्दो लैङ्गिकविषयज्ञानमेवाहेत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— तदा विपरीत इति **अनुमेति** लक्षणं **युक्तिरिति** । लक्ष्यमित्यर्थः । **व्यवहारः एव साध्य इति** । युक्तिरिति अनुमेति वा व्यवहारविषयत्वं लक्ष्यतावच्छेदकमिति भावः ।

शे०वा०— अनुमाननिरूपणस्य प्रत्यक्षनिरूपणानन्तर्ये हेतुमाह **क्रमप्राप्तमिति** । प्रत्यक्षानन्तर-मनुमानस्योद्देशात् तन्निरूपणानन्तर्यमनुमाननिरूपणस्येति भावः । **केवलमनुप्रमाणं चेति** । अतो न मूले पृथक् तदुभयानिरूपणान्न्यूनत्वं शङ्कनीयमिति भावः । लोकप्रसिद्धिं ब्रह्मतर्कोक्तिं च मूलीकृत्यान्यत्रानुप्रमाणविभागत्वेन अनुमानस्यैवाचार्यैरुक्तेस्तदनुरोधेनेहापि लक्ष्यलक्षणविभागमाह **अत्रेति** । **लक्ष्यं** लक्ष्यनिर्देश इत्यर्थः । एवं लक्षणं लक्षणनिर्देश इत्यर्थः । पूर्वपक्षेऽरुचिं सूचयन्नेव पक्षान्तरमाह **यदि चेति** । युक्तेरेव स्वरूपजिज्ञासायां नियामकमुक्तं **बहुश इति** । 'प्रत्यक्षमुपजीव्यं स्यात् प्रायो युक्तिरपि क्वचित्', 'व्याप्तिः प्रत्यक्षगा यस्या युक्तिगाऽऽगमगा तथा', 'अनुप्रमाणमेतानि ह्यक्षयुक्तिवचांस्यतः' इत्यादिना प्रत्यक्षादिसमकक्षतयाऽनुप्रमाण-विभागत्वेन युक्तेरेव प्रकृतत्वादित्यर्थः । **विपरीत इति** । अनुमेति लक्षणं युक्तिरिति लक्ष्यमिति विपरीतो लक्ष्यलक्षणभाव इत्यर्थः । अनुमा युक्तिरित्येतावतैव पूर्तेरुक्तैवेत्यंशवैयर्थ्यमित्यतो लक्ष्यलक्षणभावोपपादनार्थ-त्वान्न तस्यानर्थक्यमिति भावेन तदुपपादकतया योजयितुं लक्ष्यलक्षणभावानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयंस्तद्बीजभूतां तच्छब्दयोः पर्यायतां तावत्समर्थयितुं तां प्रतिजानीते **नन्विति** । **साधनपक्ष इति** । करणप्रामाण्यपक्ष इत्यर्थः । **तत्कथमिति** । ज्ञातत्वाज्ञातत्वायोगान्नैकस्यैव लक्ष्यलक्षणभावः सम्भवतीति भावः । प्रत्यक्षलक्षणेऽपि व्यवहारस्यैव साध्यत्वादत्रापीत्यपिशब्दः । अनुमा युक्तिरिति मूलस्याद्ययोजनामनुसृत्यानुमात्वमिति द्वितीय-योजनामनुसृत्य युक्तित्वमित्युक्तमित्यवधेयम् ।

वा०र०— **बहुश इतीति** । बह्वल्पार्थाच्छस्कारकात् अन्यतरस्यां इति वीप्सायां शस्प्रत्ययः अंशो नानाव्यपदेशात् इत्यधिकरणीये शरूपक्रियाणां च स्वरूपैरपि सर्वशः इत्येतदुपपादनटीकायां समस्तशः इत्येतदुपपादनटीकायां चोपपादयिष्यते । तद्वत् उपपादनीयः । **विपरीत इतीति** प्रतीकोपादानम् । विपरीतो लक्ष्यलक्षणभावः इत्यर्थ इति पाठः । **लक्ष्यलक्षणभावानुपपत्तीति** । अनुपपत्त्यभावे उपपादनस्य व्यर्थत्वादिति भावः ।

स०व्र०— ननु अनुमायुक्तिशब्दयोः पर्यायत्वात् कथं प्रकृते लक्ष्यलक्षणभाव इत्यत आह **अत्रानुमेति** । न च 'याथार्थ्यमेव मानत्वम्' इत्यादिना पूर्वत्रापि यथार्थमानशब्दयोरेकप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन

पर्यायत्वात् तत्रापि मानत्वमिति लक्ष्यनिर्देशः याथार्थ्यमिति लक्षणोक्तिरिति कुतो नोक्तमिति वाच्यम् । शब्दद्वयेऽपि योगलब्धप्रवृत्तिनिमित्तप्रकारकबोधजनकत्वेऽपि रूढ्या यथार्थमानशब्दयोर्यथार्थत्वप्रकारकबोध-जनकत्वाभावेन पर्यायत्वाभावात् लक्ष्यलक्षणभावस्य प्रकरणाद्यनुसन्धानेन सुज्ञेयत्वात् तत्रानुक्तिरिति भावः । 'युक्तेरेव बहुश इति', 'स्यात्तत्र युक्त एवार्थः', 'युक्तिगाऽऽगमगा तथा', 'यथार्था युक्तयः', 'अक्षयुक्तिवचांसि' इत्यादिनेति शेषः । **भावसाधन इति** । भावः साध्यते अनेनेति भावसाधनः । भावार्थः इत्यर्थः । एवं करणसाधन इत्यत्रापि द्रष्टव्यम् । **लैङ्गिकविषयमिति** । साध्यविषयमित्यर्थः ।

विठ्ठल०— युक्तेरेवेति । विरोधो युक्तिरिष्यते । प्रायो युक्तिरपि क्वचित् । युक्तिश्च विविधा मता । अक्षयुक्तिवचांस्यत इत्यादिना युक्तेरेव बहुशः प्रकृतत्वादित्यर्थः । **भावसाधन इति** । भावो धात्वर्थः । स एव साधनं प्रत्ययोत्पत्तौ यस्य शब्दस्य भावसाधन इति विग्रहः । **तदेव योजनमिति** । **योजनं युक्तिरिति** भावसाधनो युजिर्योग इत्यस्मान्निष्पन्नो युक्तिशब्दः यथार्थज्ञानमाहेत्यर्थः । **अत्रापीति** । न केवलप्रत्यक्षलक्षण इत्यर्थः । **इत्यादावित्यादिपदेन** तर्को दुष्टस्तथानुमेति तत्त्वनिर्णयसङ्ग्रहः ।

चषकः— फलप्रामाण्येति । अनुमानफलीभूतानुमितेः प्रमात्वकल्प इत्यर्थः । तदानीं ल्युटो भाव-साधनत्वात् **भावसाधन इति** । अनुपसृष्टान्माङ् मान इत्यस्माद्भावार्थे कविधानमिति भावार्थे कप्रत्यये आतो लोपे टापि च रूपं निष्पद्यत इति भावः । **साधनेति** । करणप्रामाण्यकल्पेऽपीत्यर्थः ।

॥ इति अनुमायुक्तिपदयोः लक्ष्यलक्षणभावानुपपत्तिपरिहारः ॥

* * *

॥ अथ युक्तिरेवेत्येवकारकृत्यम् ॥

१४३ सु०— ननु युक्त्युपपत्तिशब्दावेकार्थौ, तथा चान्यत्र निर्दोषोपपत्तिरनुमेत्यादौ यदि निर्दोषग्रहणस्य व्यावर्त्यमस्ति तदाऽत्रापि तत्कर्तव्यं स्यात्, अन्यथाऽतिव्याप्तिप्रसङ्गात् । न (नास्ति) चेन्न (तत)कर्तव्यमिति । उच्यते । अस्ति खलु शब्दानां मुख्यामुख्यभेदेन द्वयी वृत्तिः । एवञ्चोपपत्तिशब्दादुपपत्ताविव तदाभासेऽपि प्रतिपत्तावुत्पन्नायां तद्व्यवच्छेदेन मुख्यार्थोपदर्शनार्थं तत्र निर्दोषग्रहणं कृतम्, अत्र पुनरन्तर्गतनिर्दोषत्वं मुख्यमेवार्थमुपा-दाय युक्तिरित्येव उक्तम्, समीचीनो हेतुरनैकान्तिको हेतुरिति यथेति । तदिदमप्युक्तं युक्तिरेवेति । न तु निर्दोषत्वविशेषिता । 'युक्तिशब्दमुख्यार्थविवक्षायां तदनपेक्षणात्' इति शेषः ।

परि०— अन्यत्रेति । प्रमाणलक्षणे तर्कोऽदुष्टस्तथाऽनुमेति तत्त्वनिर्णये चेत्यर्थः । **न (तत्) कर्तव्यमिति** । अन्यत्रेत्यनुषज्यते । अन्तर्गतनिर्दोषत्वमिति बहुव्रीहिः । शब्दानामुमुख्यार्थोपस्थापकत्वव्यवच्छेदाय विशेषणोक्तिं दृष्टान्तेन व्यनक्ति **समीचीनो हेतुरिति** । यथेत्याकृष्यते । मुख्यार्थोपस्थापकत्वव्यवच्छेदाय विशेषणोक्तिं दृष्टान्तेन व्यनक्ति **अनैकान्तिको हेतुरिति यथेति** । समीचीनो हेतुरिति यथेत्येतावत एव प्रकृतोपयोगेऽपि शेषोक्तिः यथा मुख्यार्थधीव्यवच्छेदाय विशेषणोक्तिः तद्वदमुख्यार्थव्यवच्छेदाय विशेषणोक्तिः समीचीनो हेतुरित्यादाविव युज्यत इति वक्तुमिति ध्येयम् । यद्वा युक्तिशब्देन मुख्यार्थस्यैवादौ धीरित्येतद्विवरणायानैकान्तिको हेतुरित्यस्योक्तिः । अन्यथा तत्र विशेषणोक्तिर्न स्यादिति भावः ।

यादु०— न तत्कर्तव्यमिति । निर्दोषोपपत्तिरित्यत्रापीति शेषः । मुख्यार्थपराच्छब्दादाभासरूपामुख्यार्थप्रतिपत्तौ जातायां तद्व्यवच्छेदेन मुख्यार्थोपदेशनार्थं निर्दोषग्रहणमित्येतन्निदर्शयति **समीचीनो हेतुरिति** । ननु मुख्यार्थपराच्छब्दादाभासरूपामुख्यार्थप्रतिपत्तिः क्व दृष्टा येनात्रापि तत्प्राप्तौ तद्व्यवच्छेदाय यत्न इत्यत उक्तं **नैकान्तिक इति** । यथाशब्दस्योभयत्रान्वयः ।

कं०रा०— नास्ति चेदिति । निर्दोषत्वग्रहणस्य व्यावर्त्यं नास्ति चेन्निर्दोषोपपत्तिरनुमेति ग्रन्थान्तरे निर्दोषत्वग्रहणं न कर्तव्यमित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— ननु उपपत्तिशब्दः आभाससाधारणः युक्तिशब्दस्तु नाभास एव वर्तते । तथा चात्र निर्दोषग्रहणं न कर्तव्यमित्यत आह **युक्त्युपपत्तिशब्दाविति** । **तदनपेक्षणादिति** । निर्दोषत्वविशेषणानपेक्षणादित्यर्थः ।

शे०वा०— युक्तिरेवोक्तेत्यत्रत्यैवकारस्योक्तैवेति भिन्नक्रमतामाश्रित्य सार्थक्यं वर्णितम् । इदानीं यथास्थितसम्बन्धमङ्गीकृत्य तत्सार्थक्यं सुवचमिति भावेन तद्वक्तुमाशङ्कते **नन्विति** । अन्यत्रेत्यस्यैव विवरणं **निर्दोषोपपत्तिरनुमेत्यादाविति** । यद्वाऽन्यत्र मानलक्षणादावित्यर्थः । निर्दोषोपपत्तिरनुमेत्यादौ इत्यादिपदेन 'तर्कोऽदुष्ट' इत्यादेः सङ्ग्रहः । **अत्रापीति** । 'अनुमा युक्तिरि'त्यनुव्याख्यायामपीत्यर्थः । **तत्** निर्दोषपदम् । **अन्यथेति** । निर्दोषत्वेनाविशेषण इत्यर्थः । **न कर्तव्यमिति** । निर्दोषोपपत्तिरनुमेत्यादिप्रमाणलक्षणादाविति वर्तते व्यभिचाराभावादिति भावः । **निर्दोषग्रहणं कृतमिति** । उपलक्षणं चैतत् । अनुमानदोषनिरूपणाय पातनिकार्थतया स्वरूपसङ्कीर्तनं तत् । अत एव पद्धतौ 'निर्दोषोपपत्तिरनुमानमित्युक्तं के तत्रोपपत्तिदोषा' इत्युक्तम् । अत एव च तत्र निर्दोषपदकृत्यं नोक्तम् । अन्यथा तस्य व्यावर्तकत्वे प्रत्यक्षागमलक्षणगतनिर्दोषत्वग्रहणस्येवास्यापि कृत्यमुच्येतेत्यपि द्रष्टव्यम् । **मुख्यमेवार्थमिति** । व्याप्तिसमुचितदेशादिसिद्धिमत्त्वरूपमित्यर्थः ।

स्यादेवं यदि मुख्यामुख्यभेदेन द्वयी वृत्तिः शब्दानां सिद्धा स्यात् । सैव तु कुतः सिद्धेत्यत उभयत्र प्रयोगप्रत्ययतौल्यादिति भावेनोभयत्र तौ दर्शयति **समीचीन इत्यादिना** । हेतुशब्दस्य मुख्यामुख्यहेतुविषयत्वं व्यवस्थापयितुं समीचीन इति अनैकान्तिक इति च तद्विशेषणमिति ध्येयम् । प्रतिज्ञातार्थे मूले हेत्वनुक्तेरपेक्षितं पूरयति **युक्तीति** ।

वा०र०— व्यभिचाराभावादिति भाव इति । लक्षणस्य लिङ्गतयोपयोगेन लक्षणातिव्याप्तेः लिङ्गस्य व्यभिचारे पर्यवसानं अभिप्रेत्यैव एवमुक्तमिति ज्ञेयम् । **पातनिकार्थतयेति** । प्रसक्त्यर्थतयेत्यर्थः । सामानाधिकरण्यनियमोक्त्या व्यधिकरणत्वमात्रव्यावृत्तिः । एवं च नदीपूरादौ व्यधिकरणे सामानाधिकरण्यमेव नास्ति दूरे दूरे तन्नियमः इत्याशयेनाह **व्यधिकरणेति** । **वह्न्यादाविति** । व्यधिकरणेन वह्न्यादिना धूमादिसाधनाङ्गीकारेण सामानाधिकरण्यनियमसत्त्वादिति भावः । नियमो दर्शनात् तत्र दर्शनादिति बौद्धकारिकायाः अयमर्थः । नियमो दर्शनात् इत्यत्रादर्शनात् इति छेदः । दर्शनात् इत्यत्र दर्शनशब्दोऽन्वयवाची । अदर्शनशब्दोऽन्वयविरुद्धव्यतिरेकवाची । नञः विरुद्धार्थवाचित्वात् । ततश्चान्वयात् अविनाभावनियमानां व्यतिरेकाच्चाविनाभावेनेति नकारद्वयसम्बन्ध इति । वरदराजीयटीकानुसारीयमर्थः । प्रथमतो दर्शनपदं अन्वयार्थम् । एको नकारो निषेधार्थः । अपरस्तु न दर्शनादिति विरुद्धार्थकः । सन् दर्शनपदेन समस्तः । तथा च दर्शनात् अन्वयात् न दर्शनात् अन्वयविपरीतव्यतिरेकाविनाभावनियमो नेति लभ्यते । न समासश्चायं इत्यपि प्रतिभाति । वरदराजीयानुसारेणाह **त्रिंशधात्वेनेत्यादिना** । अयं तत्पूर्वकानुमानं त्रिविधं इति अनुमानलक्षणपरसूत्रव्याख्यावसरे केचित् अविनाभावं तादात्म्यं तदुत्पत्तिनिबन्धनं अनुमानाङ्गं आचक्षते इत्यादि वाचस्पतिग्रन्थे एतत्कारिकोदाहरणपूर्वकं विशेषविचारानुसारेणाधिकं प्रमेयं बोध्यम् । नियमो दर्शनात् न न दर्शनात् इत्येतत् उपक्षेपया उक्तं स च प्रतिबन्धो न दर्शनादर्शनमात्रावसेयः । तथा सति स श्यामो मैत्रातनयत्वात् परिदृश्यमानस्तोमवत् इत्यपि अनुमानं स्यात् इहापि स्तोमे दर्शनादर्शनिति । तदनुसारेणात्र उपपादनं बोध्यम् ।

स०व्र०— तत्कर्तव्यमिति । निर्दोषग्रहणं कर्तव्यमित्यर्थः । **अन्यथेति** । निर्दोषादिव्यावर्त्य इति शेषः । **नास्ति चेदिति** । व्यावर्त्यमिति शेषः । **न कर्तव्यमिति** । निर्दोषोपपत्तिरित्यादिस्थल इति शेषः ।

विट्ठल०— न कर्तव्यमिति । निर्दोषोपपत्तिरनुमेत्यत्रेति शेषः । मुख्यार्थपरशब्देनामुख्यार्थप्रतीतौ जातायां तद्व्यवच्छेदार्थं निर्दोषग्रहणमित्येतन्निदर्शयति **समीचीनो हेतुरिति** । ननु मुख्यार्थपरशब्देनामुख्यार्थप्रतीतिः क्व दृष्टा येन तद्व्यवच्छेदाय यत्न इत्यतः अमुख्यार्थेऽपि प्रयोगं दर्शयति **अनैकान्तिक इति** । यथाशब्दस्योभयत्र सम्बन्धः ।

१४४ सु०— अथवा नेदं पर्यायलक्षणम्, किन्नाम युज्यते सम्बध्यते इति युक्तिरनुमोक्तेति योज्यम् । नन्वेवं सति विरुद्धानध्यवसितव्यवच्छेदेऽप्यनैकान्तिकस्यानुमानत्वं

स्यात्, इत्यतो युक्तिरेव इत्युक्तम् । युज्यत एव न तु (वि)युज्यतेऽपीत्यर्थः । प्रमेयत्वादिकं ह्यनित्यत्वादिना युज्यते, न युज्यते च, न तु युज्यत एव । तदनेन साहित्यनियमवत् व्याप्यं, लिङ्गम्, अनुमानमिति चोच्यत इत्युक्तं भवति ।

परि०— इदमिति । अनुमा युक्तिरिति पदद्वयं, पर्यायेण क्रमेणेति वा, पर्यायं सदिति वा, युक्तिरित्येतदनुमेत्यस्य अनुमेत्येतद्युक्तिरित्यस्य, लक्षणं न भवति । किन्तु कर्मव्युत्पत्त्या युक्तिशब्दः सम्बध्यमानवाची । तथा च युक्तिः केनचित्साध्यत्वादिनाऽभिमतेन सम्बध्यमानं यत्तदनुमोच्यत इति योज्यमित्यर्थः । **विरुद्धानध्यवसितेति** । तयोः सपक्षावृत्तित्वेन साध्यसम्बन्धाभावादिति भावः । **अनैकान्तिकस्येति** । साधारणानैकान्तिकस्येत्यर्थः । असाधारणस्य अनध्यवसितपदेनोक्तत्वात् किमनेनोक्तमित्यतः निर्दोषोपपत्तिरनुमेत्यत्र निर्दोषपदेन साहचर्यनियमवदनुमेति वा व्याप्यमनुमेति वा अभिप्रेतं मिथ्यात्वानुमानखण्डने च लिङ्गं हेतुरिति लिङ्गपदं प्रयुक्तम्, 'तर्कोऽदुष्टस्तथानुमे'त्यत्र अनुमापदं प्रयुक्तं तथा चैतेषां भिन्नभिन्नार्थत्वाद्विरोध इति न शङ्क्यम् । किं त्वेकार्थत्वमेवोक्तं भवति इत्याह **तदनेनेति** । **साहित्यनियमवदिति** । व्याप्यमितीत्येवंरूपेणेतिशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धः । साहित्यं च यथासम्भवं ध्येयम् ।

यादु०— असाहित्यनियमवदिति । अव्यभिचरितसम्बन्धवदित्यर्थः । न तु सामानाधिकरण्य-नियमवदिति । व्यधिकरणनदीपूरादावव्याप्त्यापत्तेः । व्याप्यं लिङ्गमित्युक्तिस्तु ग्रन्थान्तरविरोधपरिहाराय ।

वं०प०— सम्बध्यत इति । हेतुः साध्येनेत्यर्थः । **व्याप्यं** व्याप्तिमत् ।

कं०रा०— नन्वेवमिति । युज्यते साध्येन सह सम्बन्ध इति साध्यसम्बन्धोक्त्या तद्रहितयोः विरुद्धानध्यवसितयोर्व्यवच्छेदेऽपि शब्दो नित्यः प्रमेयत्वादिसाधनैकान्तिकस्य साध्यसम्बन्धसद्भावादनुमानत्वं स्यादित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— नेदं पर्यायलक्षणमिति । अनुमा युक्तिरिति लक्षणबोधकं पदद्वयं नैकार्थबोधक-मित्यर्थः । तथात्वे हि पर्यायता स्यात् । **विरुद्धानध्यवसितव्यवच्छेदेऽपीति** । तयोः साध्यार्थेन योग एव नास्ति । तथा हि विरुद्धा साध्यविपर्ययव्याप्तिः । अनध्यवसितोऽपि तथैव । पक्षमात्रवृत्तित्वात्तस्य तत्र च साध्यसन्देहादिति भावः ।

शे०वा०— व्यवच्छेदेऽपीति । आद्यस्य साध्याभावेनैव सम्बन्धाद् द्वितीयस्य साध्यतदभाव-सम्बन्धशून्यत्वात् द्वयोरपि साध्यसम्बन्धाभावादिति भावः । **अनेनेति** । युक्तिरेवेत्यनेनेत्यर्थः । **साहित्य-**

नियमवदिति । अव्यभिचरितसम्बन्धवदित्यर्थः । नियतः सम्बन्धो व्याप्तिः नियमश्चाव्यभिचार इति वैशेषिकपरीक्षायां वक्ष्यमाणत्वादेतदेव चाभिप्रेत्य सम्बन्धविशेषो व्याप्तिरिति तृतीयस्य द्वितीये वक्ष्यति । न तु सामानाधिकरण्यनियमवदित्यर्थः । व्यधिकरणनदीपूरादावव्याप्त्यापातात् । धूमव्यभिचारिवह्न्यादावतिव्याप्तिप्रसङ्गाच्च । अत्र व्याप्यं लिङ्गमित्युक्तिस्तु ग्रन्थान्तराविरोधायेति द्रष्टव्यम् ।

स०व्र०— विरुद्धानध्यवसितेति । तत्र योगस्यैवाभावादिति भावः ।

विठ्ठल०— नेदमिति । युक्तिरित्येतन्न लक्ष्यान्तर्गतं लक्षणं येन पर्यायत्वेन व्यवहारः साध्य इति वक्तव्यम् । किं तु कर्मव्युत्पत्त्या युक्तिशब्दः सम्बध्यमानवाची तथा च युक्तिः केनचित्साध्येन सम्बध्यमानाया सानुमोच्यत इति योज्यम् । तथा च लक्ष्यलक्षणभावोपपत्तिरिति भावः । प्रागनुमितिरूपत्वं तत्करणत्वं च युक्तिशब्दार्थाभिप्रेतं इत्यसाध्येन व्याप्तत्वमात्रमिति ध्येयम् । **नन्वेवमिति** । युज्यते साध्येन सह सम्बध्यत इति साध्यसम्बन्धोक्त्या तद्रहितयोर्विरुद्धानध्यवसितयोर्व्यवच्छेदेऽपि शब्दोनित्यः प्रमेयत्वादित्यनैकान्तिकस्य साध्यसम्बन्धसद्भावादनुमानत्वं स्यादित्यर्थः । **तदनेनेति** । यत्साहचर्यनियमवदत एव व्याप्यं लिङ्गमित्यनुमेति चोच्यत इति सम्बन्धः । प्रकृतनिर्दोषपदानुरोधेन साहचर्यनियमवदित्युक्त्वा तत्फलं व्याप्यमित्यनेनोक्तं अत्र प्रमाणलक्षणादौ । अनुमेत्येवोक्तत्वान्मिथ्यात्वानुमानखण्डने लिङ्गमित्युक्तेर्भिन्नार्थतया विरोधप्रतीतिं वारयितुं लिङ्गमनुमेति पदद्वयं गृहीतमिति ध्येयम् ।

चषकः— विरुद्धानध्यवसितेति । विरुद्धासाधारणानैकान्तिकयोः साध्यासामानाधिकरण्यनियमादिति भावः ।

१४१ सु०— सौगतास्तु मन्यन्ते, 'तादात्म्यतदुत्पत्ती एवानुमानाङ्गभूतौ सम्बन्धावि'ति । वैशेषिकास्तु, 'अस्येदं कार्यं कारणं सम्बन्ध्येकार्थसमवायि विरोधि चे'ति लैङ्गिकनिमित्तसम्बन्धान्परिसञ्चक्षते । एवं 'मात्रानिमित्तसंयोगिविरोधिसहचारिभिः स्वस्वामिवध्यघाताद्यैः साङ्ख्यानां सप्तधाऽनुमे'ति साङ्ख्याः परिसङ्ख्यातवन्तः । तत्सर्वमपाकर्तुं वा युक्तिरेव इत्यवधारणम् । नियतसम्बन्धवदेवानुमानं न सम्बन्धविशेषवदित्यर्थः । एतच्च उपपादयिष्यामः ।

परि०— तादात्म्यतदुत्पत्ती इति । तादात्म्यमभेदः तदुत्पत्तिः कार्यकारणभावः । आद्यं यथा । अयं वृक्षः चूतत्वादित्यादि । द्वितीयमग्रे व्यक्तीकरिष्यामः । **अस्येदमिति** । अस्येदं कार्यं अस्येदं कारणं अस्येदं सम्बन्धि अस्येदमेकार्थसमवायि अस्येदं विरोधि चेति कार्यत्वकारण-

स्यात्; इत्यतो युक्तिरेव इत्युक्तम् । युज्यत एव न तु (वि)युज्यतेऽपीत्यर्थः । प्रमेयत्वादिकं ह्यनित्यत्वादिना युज्यते, न युज्यते च; न तु युज्यत एव । तदनेन साहित्यनियमवत् व्याप्यं, लिङ्गम्, अनुमानमिति चोच्यत इत्युक्तं भवति ।

परि०— इदमिति । अनुमा युक्तिरिति पदद्वयं, पर्यायेण क्रमेणेति वा, पर्यायं सदिति वा, युक्तिरित्येतदनुमेत्यस्य अनुमेत्येतद्युक्तिरित्यस्य, लक्षणं न भवति । किन्तु कर्मव्युत्पत्त्या युक्तिशब्दः सम्बध्यमानवाची । तथा च युक्तिः केनचित्साध्यत्वादिनाऽभिमतेन सम्बध्यमानं यत्तदनुमोच्यत इति योज्यमित्यर्थः । **विरुद्धानध्यवसितेति** । तयोः सपक्षावृत्तित्वेन साध्यसम्बन्धाभावादिति भावः । **अनैकान्तिकस्येति** । साधारणानैकान्तिकस्येत्यर्थः । असाधारणस्य अनध्यवसितपदेनोक्तत्वात् किमनेनोक्तमित्यतः निर्दोषोपपत्तिरनुमेत्यत्र निर्दोषपदेन साहचर्यनियमवदनुमेति वा व्याप्यमनुमेति वा अभिप्रेतं मिथ्यात्वानुमानखण्डने च लिङ्गं हेतुरिति लिङ्गपदं प्रयुक्तम्, 'तर्कोऽदुष्टस्तथानुमे'त्यत्र अनुमापदं प्रयुक्तं तथा चैतेषां भिन्नभिन्नार्थत्वाद्विरोध इति न शङ्क्यम् । किं त्वेकार्थत्वमेवोक्तं भवति इत्याह **तदनेनेति** । **साहित्यनियमवदिति** । व्याप्यमितीत्येवंरूपेणेतिशब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धः । साहित्यं च यथासम्भवं ध्येयम् ।

यादु०— असाहित्यनियमवदिति । अव्यभिचरितसम्बन्धवदित्यर्थः । न तु सामानाधिकरण्य-नियमवदिति । व्यधिकरणनदीपूरादावव्याप्त्यापत्तेः । व्याप्यं लिङ्गमित्युक्तिस्तु ग्रन्थान्तरविरोधपरिहाराय ।

वं०प०— सम्बध्यत इति । हेतुः साध्येनेत्यर्थः । **व्याप्यं** व्याप्तिमत् ।

कं०रा०— नन्वेवमिति । युज्यते साध्येन सह सम्बन्ध इति साध्यसम्बन्धोक्त्या तद्रहितयोः विरुद्धानध्यवसितयोर्व्यवच्छेदेऽपि शब्दो नित्यः प्रमेयत्वादिसाधनैकान्तिकस्य साध्यसम्बन्धसद्भावादनुमानत्वं स्यादित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— नेदं पर्यायलक्षणमिति । अनुमा युक्तिरिति लक्षणबोधकं पदद्वयं नैकार्थबोधक-मित्यर्थः । तथात्वे हि पर्यायता स्यात् । **विरुद्धानध्यवसितव्यवच्छेदेऽपीति** । तयोः साध्यार्थेन योग एव नास्ति । तथा हि विरुद्धा साध्यविपर्ययव्याप्तिः । अनध्यवसितोऽपि तथैव । पक्षमात्रवृत्तित्वात्तस्य तत्र च साध्यसन्देहादिति भावः ।

शे०वा०— व्यवच्छेदेऽपीति । आद्यस्य साध्याभावेनैव सम्बन्धाद् द्वितीयस्य साध्यतदभाव-सम्बन्धशून्यत्वात् द्वयोरपि साध्यसम्बन्धाभावादिति भावः । **अनेनेति** । युक्तिरेवेत्यनेनेत्यर्थः । **साहित्य-**

नियमवदिति । अव्यभिचरितसम्बन्धवदित्यर्थः । नियतः सम्बन्धो व्याप्तिः नियमश्चाव्यभिचार इति वैशेषिकपरीक्षायां वक्ष्यमाणत्वादेतदेव चाभिप्रेत्य सम्बन्धविशेषो व्याप्तिरिति तृतीयस्य द्वितीये वक्ष्यति । न तु सामानाधिकरण्यनियमवदित्यर्थः । व्यधिकरणनदीपूरादावव्याप्त्यापातात् । धूमव्यभिचारिवह्न्यादावतिव्याप्तिप्रसङ्गाच्च । अत्र व्याप्यं लिङ्गमित्युक्तिस्तु ग्रन्थान्तराविरोधायेति द्रष्टव्यम् ।

स०व्र०— विरुद्धानध्यवसितेति । तत्र योगस्यैवाभावादिति भावः ।

विठ्ठल०— नेदमिति । युक्तिरित्येतन्न लक्ष्यान्तर्गतं लक्षणं येन पर्यायत्वेन व्यवहारः साध्य इति वक्तव्यम् । किं तु कर्मव्युत्पत्त्या युक्तिशब्दः सम्बध्यमानवाची तथा च युक्तिः केनचित्साध्येन सम्बध्यमानाया सानुमोच्यत इति योज्यम् । तथा च लक्ष्यलक्षणभावोपपत्तिरिति भावः । प्रागनुमितिरूपत्वं तत्करणत्वं च युक्तिशब्दार्थाभिप्रेतं इत्यसाध्येन व्याप्तत्वमात्रमिति ध्येयम् । **नन्वेवमिति** । युज्यते साध्येन सह सम्बध्यत इति साध्यसम्बन्धोक्त्या तद्रहितयोर्विरुद्धानध्यवसितयोर्व्यवच्छेदेऽपि शब्दोनित्यः प्रमेयत्वादित्यनैकान्तिकस्य साध्यसम्बन्धसद्भावादनुमानत्वं स्यादित्यर्थः । **तदनेनेति** । यत्साहचर्यनियमवदत एव व्याप्यं लिङ्गमित्यनुमेति चोच्यत इति सम्बन्धः । प्रकृतनिर्दोषपदानुरोधेन साहचर्यनियमवदित्युक्त्वा तत्फलं व्याप्यमित्यनेनोक्तं अत्र प्रमाणलक्षणादौ । अनुमेत्येवोक्तत्वान्मिथ्यात्वानुमानखण्डने लिङ्गमित्युक्तेर्भिन्नार्थतया विरोधप्रतीतिं वारयितुं लिङ्गमनुमेति पदद्वयं गृहीतमिति ध्येयम् ।

चषकः— विरुद्धानध्यवसितेति । विरुद्धासाधारणानैकान्तिकयोः साध्यासामानाधिकरण्यनियमादिति भावः ।

१४५ सु०— सौगतास्तु मन्यन्ते, 'तादात्म्यतदुत्पत्ती एवानुमानाङ्गभूतौ सम्बन्धावि'ति । वैशेषिकास्तु, 'अस्येदं कार्यं कारणं सम्बन्ध्येकार्थसमवायि विरोधि चे'ति लैङ्गिकनिमित्तसम्बन्धान्परिसञ्चक्षते । एवं 'मात्रानिमित्तसंयोगिविरोधिसहचारिभिः स्वस्वामिवध्यघाताद्यैः साङ्ख्यानां सप्तधाऽनुमे'ति साङ्ख्याः परिसङ्ख्यातवन्तः । तत्सर्वमपाकर्तुं वा युक्तिरेव इत्यवधारणम् । नियतसम्बन्धवदेवानुमानं न सम्बन्धविशेषवदित्यर्थः । एतच्च उपपादयिष्यामः ।

परि०— तादात्म्यतदुत्पत्ती इति । तादात्म्यमभेदः तदुत्पत्तिः कार्यकारणभावः । आद्यं यथा । अयं वृक्षः चूतत्वादित्यादि । द्वितीयमग्रे व्यक्तीकरिष्यामः । **अस्येदमिति** । अस्येदं कार्यं अस्येदं कारणं अस्येदं सम्बन्धि अस्येदमेकार्थसमवायि अस्येदं विरोधि चेति कार्यत्वकारण-

त्वादिरूपान् अनुमेयप्रयोजकसम्बन्धानाहुरित्यर्थः । सम्बन्धिपदेन संयोगिसमवायिनोर्ग्रहः । तत्राद्यं धूमादग्नेरनुमानम् । विशिष्टमेघोन्नत्यादिना वृष्ट्यादेर्द्वितीयम् । शीतोष्णादिपदार्थसंयोगिना देहेन तत्र स्पर्शनेन्द्रियस्य तृतीयम् । ऊष्मणा तेजस्समवायिना तेजसश्चतुर्थम् । रसेन रूपस्य पञ्चमम् । वृष्ट्यजनने तद्विरोधिनो वायुमेघसम्बन्धादेरिति षष्ठम् । **मात्रेति** । तत्तद्वस्तुस्वभावः । पद्मविकासादिना सूर्योदयादेरनुमानम् । निमित्तं कार्यकारणभावः । सहचारिणो रूपरसादयः । निमित्तादिचत्वारि प्राक् प्रदर्शितानि । **स्वस्वामीति** । स्वं वित्तभृत्यादि । तेन स्वामिनः । स्वामिना वा स्वस्यानुमानम् । अवस्थाविशेषयुक्तमार्जारेण तत्समीपेऽन्तर्हितमूषकानुमानमित्यादि द्रष्टव्यम् । तत्सर्वं वादित्रयीक्तं परिगणनत्रयमपीत्यर्थः । **एतच्चोपपादयिष्याम इति** । 'व्याप्तिरेव तु सा स्मृते'त्युत्तरवाक्यव्याख्यावसरेऽविनाभावरूपव्याप्तेरेव प्रयोजकत्वेन परोक्तपञ्चरूपाणां अव्यापकत्वोक्तिसाम्येन परस्पराव्याप्त्याऽप्रयोजकत्वादित्युपपादयिष्याम इति भावः । अन्ये तु भक्तिपादे रोहिण्युदयादेर्लिङ्गलिङ्गिभावोक्त्योपपादयिष्यामः । तत्र तादात्म्यादेरभाव इत्याहुः । अपरे तु 'अर्थापत्त्युपमाऽभावा अनुमान्तर्गताः क्वचिदि'ति, 'प्रारम्भाद्याश्च युक्तयः । आगमार्थावसित्यर्था नियतव्याप्तयोऽखिला' इति, 'परिशेषो मिथः सिद्धिचक्रकस्वाश्रयादय' इत्यादिना च अर्थापत्त्यादेरुपक्रमादेरात्माश्रयादेश्चानुमानत्वोपपादनेनोपपादयिष्याम इत्यर्थः । तत्रोक्तपरिगणनस्याव्याप्त्यापत्तेरित्याहुः ।

गु०दी०— वैशेषिकास्तु इत्यत्र क्वचित्कार्यकारणस्यानुमापकम् । यथा धूमः । क्वचित्कारणं कार्यस्यानुमापकम् । यथा विशिष्टपुष्पोन्नतिः । क्वचित्सम्बन्ध्येव सम्बन्ध्यन्तरानुमापकम् । यथा भेरीश्रवणं राजगमनस्य एकार्थसमवायी रसो रूपस्य । विरोधितमःप्रकाशनिवृत्तेरित्यर्थः । **मात्रानिमित्त** इत्यत्र **मात्रा** रूपादिविषयः । तेन चक्षुराद्यनुमानम् ।

यादु०— अस्येदं कार्यमित्यादिः । यद्यपि 'अस्येदं कार्यं कारणं संयोगि विरोधि समवायि चेति लैङ्गिकमि'ति वैशेषिकसूत्रपाठः तथापि संयोगि समवायि एकार्थसमवायि विरोधि चेति सूत्रान्तरे एकार्थसमवायिनोऽपि गृहीतत्वात् संयोगिसमवायिनोः सम्बन्धिशब्देनैव लाघवेन निर्देशः कार्य इति तत्सम्प्रदायमाश्रित्य सम्बन्धीत्यनुवादः कृत इति ज्ञातव्यम् । अत्र कार्यं कारणमिति प्रकारद्वयमिति प्राञ्चः । नवीनास्तु कार्यं कारणमित्येक एव सम्बन्धः प्रकारद्वयेनोक्तः । संयोगि समवायि चेति प्रकारद्वयं सम्बन्धिशब्देन विवक्षितम् । एवं पञ्चरूपतोपपत्तिरित्याहुः । कार्याद्धूमादेरग्न्याद्यनुमानं, कारणाद्भेरीदण्डसंयोगविशेषाद्बधिरस्य शब्दानुमानं, संयोगिनः शरीरस्य स्पर्शनात् त्वगिन्द्रियानुमानं, समवायिना जलौष्ण्येन तत्सम्बद्धतेजोऽनुमाम्, एकार्थसमवायिना रसादिना

रूपाद्यनुमानम्, अभूतेन वर्षेण भूतस्य वाय्वभ्रसंयोगस्य विरोधिनोऽनुमानमित्याद्युदाहरणानि तच्छास्त्रोदितानि ज्ञातव्यानि । **एवं मात्रानिमित्तेति** । अत्र मात्राशब्दः स्वभावपरस्तेन तन्निबन्धनमनुमानं ग्राह्यम् । निमित्तशब्दः कार्यकारणपरः । सहचारिशब्दस्त्वेकार्थसमवायिपरः । स्वस्वामीत्यादि सम्बन्धकीर्तनम् । तेन तद्वदनुमानमिह ग्राह्यम् । समुद्रवृद्ध्या कुमुदप्रकाशेन च चन्द्रोदयस्यानुमानं स्वभावनिबन्धनानुमानोदाहरणम् । तत्र समानकालीनत्वेन न कार्यकारणभावः किन्तु स्वभावनिबन्धनमेवानुमानमिति तेषामाशयः । निमित्तादीनामुदाहरणान्युक्तानि । अविनाभूतेन केनचिदित्यादिना, स्वेन स्वामी, तादृशेन स्वामिना वा तादृशं भृत्यादि स्वमनुमीयते । वध्यघातकभावेन तु विस्फूर्जितोऽहिर्झाटान्तरितनकुले लिङ्गमिति ज्ञातव्यम् । कुत इत्यत आह **एतच्चेति** । भक्तिपाद इति शेषः । तत्र हि 'रोहिण्युदय आसन्नः कृत्तिकाऽभ्युदिता यतः' इत्यत्र कृत्तिकोदयादिकं रोहिण्युदयासत्यादावनुमानमिति समर्थ्यते । न हि तत्राविनाभावरूपमव्यभिचरितसम्बन्धं विना तादात्म्यादिरूपो वा संयोगादिरूपो वा परपरिगणितः सम्बन्धविशेषः सम्भवति । ततश्चाव्यापकत्वात्परकीयं परिगणनसमञ्जसमित्यपि तेन लभ्यत इत्याशयेनोपपादयिष्याम इत्युक्तमिति द्रष्टव्यम् । यद्वा न सम्बन्धविशेषवदित्यत्रोक्तरीत्याऽव्यापकत्वादिति हेतुर्द्रष्टव्यः । ननु व्याप्यं चेदनुमानं तदा धूमः शब्दानित्यत्वेऽप्यनुमानं स्यात्, व्याप्तो हि सोऽग्निनेत्यत आह **एतच्चेति** । व्याप्यमित्यस्य सम्बन्धिशब्दत्वादित्यादिनाऽनुपदमुपपादयिष्याम इत्यर्थः ।

कं०रा०— सौगता इति । अयं वृक्षः शिंशुपात्वादित्यादौ वृक्षशिंशुपादीनां तादात्म्यरूपाय वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमादेर्वह्न्यादित उत्पत्तेश्च सत्त्वात्तादात्म्यात् तदुत्पत्ती एवानुमानाङ्गभूतसम्बन्धाविति सौगता मन्यन्त इत्यर्थः । **वैशेषिका इति** । क्वचिद्विशिष्टमेघोन्नत्वादिरूपकारणेन वृष्ट्यादिरूपकार्यमनुमेयम् । क्वचिद्धूमादिरूपकार्येण वह्न्यादिरूपकारणमनुमेयम् । सम्बन्धिना भिरीशब्देनापरं सम्बन्धिराजगमनमनुमेयं एकार्थसमवायिना रसेन तादृशं रूपमनुमेयम् । विरोधिना तमसा निवृत्तत्वाकारेण प्रकाशोऽनुमेय इति वैशेषिकानुमानाङ्गभूतसम्बन्धं परिसङ्ख्यक्षत इत्यर्थः । **मात्रेति** । मात्रारूपादिः तेन तद्ग्राहकेन्द्रियानुमानं विरोधिना गोत्वेनेतद्विरोध्यस्वत्वाभावानुमानं अन्यत्सुगमम् ।

श्रीनिधि०— एकार्थसमवायि विरोधि चेति । एकार्थसमवायो रूपरसादीनां विरोध्यन्तरस्य प्रतियोग्यादेरभावेन विरोध्यन्तरमभावादिकमनुमीयत इति भावः । **साङ्ख्यानां मते अनुमा सप्तधा** सप्तप्रकारोपेता । सप्तविधसम्बन्धैरुपेतानामेवानुमानानुमेयभाव इति यावत् । के ते सप्तधा सम्बन्धाः इत्यपेक्षायामाह **मात्रेत्यादि** । बुद्ध्या विवेकेन योज्यम् । न केवलं संयोगिना धूमादिना संयोगिनो वह्न्यादेरनुमानम् । किन्तु समवायिनापि । रसादिना समवायिनोरूपादेरपीत्याह **सहचारिभिरिति** ।

शे०वा०— सम्बन्धविशेषव्यावृत्तिरप्येवकारफलमिति भावेन तत्परतया तं व्याख्यातुं सम्बन्धविशेषपक्षानुत्थापयति **सौगतास्त्वित्यादिना** । 'कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् । अविनाभावनियमो

दर्शनात् न तददर्शनादि'ति तदुक्तेरिति भावः । शिंशुपात्वेन वृक्षत्वानुमाने तादात्म्यं नियामकः सम्बन्धो, धूमाद्धूमध्वजानुमाने तदुत्पत्तिः । **अस्येदमित्यादि** । यद्यपि 'अस्येदं कार्यं, कारणं संयोगि, विरोधि समवायि चेति लैङ्गिकमि'ति नवमाध्यायस्थवैशेषिकसूत्रे एकार्थसमवायीति न श्रुतं संयोगि समवायि चेत्येव श्रवणात् सम्बन्धीत्यपि न श्रुतमिति न यथाश्रुततत्सूत्रानुवादोऽयं तथाऽपि तृतीयाध्यायस्थे संयोगिसमवायि एकार्थसमवायि विरोधि चेति तत्सूत्रे एकार्थसमवायिनोऽपि श्रवणेन सूत्रद्वयोक्तार्थस्यैकीकरणेन संयोगिसमवायिनोश्च सम्बन्धित्वेनैक्यविवक्षया चायमनुवादः । अत्र कार्यं कारणमित्येक एव सम्बन्धो विवक्षितः । अस्येदं कार्यं कारणमित्येक एव सम्बन्ध इति निबन्धकृद्वचनात् । ततश्च लैङ्गिकनिमित्तसम्बन्धस्य चातुर्विध्यं तत्सिद्धान्त इत्युक्तं भवति । यश्च वैशेषिकैश्चतुष्प्रकारः सम्बन्ध उच्यते । अस्येदं कार्यं, कारणं, सम्बन्धि, एकार्थसमवायि, विरोधि, चेत्यादि न्यायवाचस्पतिवचनादस्येदं कार्यं कारणं संयोगविरोधिसमवायि चेति लैङ्गिकमिति सूत्रे चतुर्धा सम्बन्धं नियमयन्तीति किरणावलीकारवचनाच्चेति द्रष्टव्यम् । अत्र कार्याद्धूमादेरग्न्याद्यनुमानम् । कारणाच्च भेरीदण्डसंयोगविशेषाच्छब्दानुमानम् । अन्त्यतन्तुसंयोगात् पटचरमकारणात् पटस्यानुमानम् । यथाविधि कारीर्याद्यनुष्ठानाद्वर्षानुमानम् । संयोगनः शरीरस्य दर्शनात् त्वगिन्द्रियानुमानम् । वारिसंयुक्तसमवेतादुष्णस्पर्शाद्वारिस्थतेजोऽनुमानम् । एकार्थसमवायिना रसादिना रूपाद्यनुमानम् । स्फोटादेर्विरोधी मन्त्रपाठस्तथा चास्फोटादिना मन्त्रपाठस्यानुमानमिति विवेकः । **मात्रानिमित्तेति** । श्लोके मात्राशब्दः स्वभावपरः । न्यायसूत्रवृत्तौ रामभद्रठक्कुरैस्तथा व्याख्यातत्वात् । निमित्तशब्दः कार्यकारणपरः । सहचारिशब्दस्त्वेकार्थसमवायिपरः । स्वस्वामीति सम्बन्धमात्रकीर्तनम् । विरोधीति सामान्यं वध्यघातकैरिति तद्विशेष इत्यपौनरुक्त्यम् । अत्र चन्द्रोदयेन समुद्रवृद्धेः कुमुदविकासस्य च, शरदि जलप्रसादेनागस्त्योदयस्य चानुमानं मात्राशब्दोक्तस्वभावनिबन्धनानुमानोदाहरणम् । न चात्रापि तदनन्तरभावित्वमात्रेण कारणत्वमाशङ्कनीयम् । अन्यथासिद्धत्वात् । स्वावयवानामुत्तरदेशप्राप्तिरूपायाः समुद्रवृद्धेः परस्परदलविभागरूपस्य च कुमुदविकासस्य पूर्वरूपनिवृत्तावुत्तररूपाद्युत्पादलक्षणस्य जलप्रसादस्य, तत्कालसन्निपातिस्वकारणाधीनकर्मनिबन्धनत्वात् । निमित्तानामुक्तान्येवोदाहरणानि । स्वस्वामीत्यस्य त्वविनाभूतेन स्वेन स्वामिनां, तादृशेन स्वामिना च भृत्यस्य स्वस्यानुमानमुदाहरणम् । वध्यघातकभावस्य तु विस्फूर्जतोऽहेर्दर्शनात् झाटाद्यन्तरितस्य नकुलस्यानुमानमुदाहरणं द्रष्टव्यम् । **नियतसम्बन्धवदेवेति** । अव्यभिचरितसम्बन्धवदेवेत्यर्थः । **न त्विति** । तस्याव्यापकत्वादिति भावः । ननु व्याश्रययोः सम्बन्धस्यैवानुपपत्त्याऽव्यभिचरितसम्बन्धस्य सुतरामसिद्धेः सम्बन्धसामान्यस्याप्यव्यापकत्वान्न तस्यापि प्रयोजकत्वमित्यतोऽविनाभावमात्रस्यैवाव्यभिचरितसम्बन्धरूपत्वात् तस्य च कृतकत्वानित्यत्वादावेकाश्रयतामन्तर्भाव्य भवनवद्धूमाग्न्यादौ भिन्नाश्रयत्वेऽपि तत्सम्भवान्नानुपपत्तिरिति न ह्यङ्गैवात्र साधिकेत्येतद्व्याख्यानावसरे प्रपञ्चयिष्याम इत्याह **एतच्चेति** । यद्वा ननु तादात्म्यतदुत्पत्त्यादिरूपसम्बन्धविशेषवदेवानुमानं किन्न स्यादित्यतो भक्तिपादे 'रोहिण्युदय आसन्नः कृत्तिकाऽभ्युदिता यतः' इत्यादिना कृत्तिकोदयादे रोहिण्युदयासत्त्यादावनुमानत्वस्थित्या तत्र चाविनाभावरूपाव्यभिचारसम्बन्धस्य सत्त्वेऽपि तादात्म्यादिरूपपरपरिगणितसम्बन्धविशेषस्य तत्रासत्त्वेन अव्यापकत्वान्न तदित्याह **एतच्चेति** । यद्वा व्याप्यं चेदनुमानं तदा धूमः शब्दानित्यत्वेऽप्यनुमानं स्यात्

तस्याप्यग्निना व्याप्तत्वादित्यत आह एतच्चेति । व्याप्यशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वेन यो येन व्याप्तः स तस्मिन्ननुमानमित्यर्थसिद्धेर्नातिप्रसङ्ग इत्यनुपदमेवोपपादयिष्याम इत्यर्थः ।

वा०र०— **अनुवाद इति** । उपलक्षणं चेदं तर्कपादीयशास्त्रदीपिकायामपि अस्येदं कार्यं करण-सम्बन्ध्येकार्थसमवायिविरोधी च इति लैङ्गिकं इत्यनुमानस्वरूपनिरूपणानन्तरं एतेनैव शाब्दं व्याख्यातं इति वदतः काश्यपीयस्त्वित्यादेरुक्तेष्वित्यपि ज्ञेयम् । तर्कताण्डवे व्यधिकरणासिद्धेः दूषणत्वभङ्गे अत एव वैशेषिकैरपि अस्येदं कार्यं कारणं सम्बन्ध्येकार्थसमवायिविरोधि चेति लैङ्गिकमिति प्रयोगाच्च एवमेव उपपाद्यः । एक एव सम्बन्धः इत्यत्र नियामकमाह **निबन्धकृदिति** । उक्तानुमानलक्षणसूत्रीयनिबन्धकृद्वचनादित्यर्थः । तेन हि यच्च वैशेषिकैः इत्येतत् वक्ष्यमाणोदाहृतस्थलीयन्यायवाचस्पतिवाक्यव्याख्यानावसरे तथोक्तमिति ज्ञेयम् । उपलक्षणं चैतत् । स चायं कार्यकारणलक्षणो एक एव सम्बन्धः इति वैशेषिकसूत्रोपस्कारे किरणावल्यां च उक्तत्वादिति द्रष्टव्यम् । एकसम्बन्धत्वनिरूपणफलमाह **ततश्चेति** । चातुर्विध्यमपि न्यायवाचस्पत्यादिसम्मत्या द्रढयति **यच्च वैशेषिकैरित्यादिना । किरणावलीकारेति** । गुणकिरणावलीकारस्यानुमानलक्षणनिरूपण-स्थलीयवचनादित्यर्थः । सूत्रकारानुसारेण उदाहरणं दर्शयति **अत्र कार्यमित्यादिना । वारिसंयुक्तेति** । वारिणा संयुक्ते पदार्थविद्यमानेन उष्णस्पर्शेनेत्यर्थः । उष्णस्पर्शस्य तेजःसम्भवेन उद्भूतरूपाभावेनाप्रत्यक्षत्वात् सामान्योक्तिरिति ध्येयम् । मात्रानिमित्तेति श्लोकः एतेनैव मात्रानिमित्तेनेत्यादिना न्यायवाचस्पतौ उदाहृतः । परन्तु निबन्धकता न व्याख्यातः अतः न्यायसूत्रकृत् व्याख्यानमाश्रित्य व्याचष्टे **मात्रानिमित्तेति श्लोक इत्यादिना** । एतच्छलं निष्कास्यमस्ति । वर्धमानेन तु साङ्ख्यवार्तिके मात्रा स्वभावः । वधघातायैरिति पूर्वार्धोक्तविशेषणम् । न तु स्वतन्त्रमतो न सत्यत्वविरोधः । इति प्रतिपादितमित्यपि ज्ञेयम् । **विस्फूर्जतो-ऽहेरिति** । अत्र सान्तरतेति पाठः । यथा विस्फूर्जितमिति दृष्ट्वा सटान्तरितस्य नकुलस्य सटान्तरितो नकुलोऽपि इति सूत्रोपस्कारोक्तेः । सटान्तरितस्य नकुलस्य किरणावल्यामपि उक्तेरिति ज्ञेयम् ।

स०व्र०— **अस्येदं कार्यमिति** । सम्बन्धि कारणमिति । तत्सम्बन्धि इत्यर्थः । लौकिकनिमित्तमिति अत्र कार्यादिग्रहणमिति दर्शनार्थम् । तस्मात् व्यतिरेकदर्शनात् । यथा, आश्रावयन्नध्वर्युः होत्रासत्तेर्गमकः चन्द्रोदयः समुद्रवृद्धेः तथा कुमुदविकासस्य, सरोवराभ्युदयः अगस्त्योदयस्येत्येवमादि अस्येदमिति सम्बन्धित्वेन सङ्गृहीतं भवति । वस्तुतस्तु अस्येदं कार्यमिति सम्बन्धिकारणमिति सम्बन्धि इत्यर्थः । लैङ्गिकनिमित्त-सम्बन्धमित्येव पाठः । लैङ्गिकमिति पाठेऽप्ययमेवार्थः । **मात्रेति** । अनेन एकदेश्येकदेशाभावलक्षणसम्बन्ध उक्तो भवति । निमित्तेन नैमित्तिकानुमानम्, संयोगिना संयोग्यन्तरानुमानम्, विरोधिना विरोध्यन्तरानुमानम्, येन सहचारि तेन सहचारिणा तस्यानुमानम्, स्वेन स्वाम्यनुमानम्, वध्येन घातुकानुमानम् । आद्यशब्देन विशेषणेन विशेष्यानुमानमित्यादि ग्राह्यम् ।

विठ्ठल०— सौगता इति । अयं वृक्षः शिंशिपात्वादित्यादौ तादात्म्यम् । वह्न्यनुमाने तदुत्पत्तिरित्यर्थः । **वैशेषिका इति** । क्वचिद्विशिष्टमेघोन्नत्यादिकारणेन वृष्ट्याद्यनुमेयम् । धूमादिकार्येण वह्न्याद्यनुमेयम् । सम्बन्धिना भेरीशब्देन अपरसम्बन्धिराजगमनमनुमेयम् । एकार्थसमवायिना रसेन तादृशं रूपमनुमेयम् । विरोधिना तमसा तन्निवृत्त्याकारेण प्रकाशोऽनुमेय इत्यनुमानाङ्गभूतसम्बन्धान् परिचक्षन्त इत्यर्थः । **मात्रेति** । शब्दादिभिस्तन्मात्राभिरिन्द्रियानुमानं निमित्तशब्दः कार्यकारणपरः संयोगिशब्दः सम्बन्धपरः । सहचारिशब्दस्त्वेकार्थसमवायिपरः स्वस्वामीति । स्वं वित्तभृत्यादि । तेन स्वामिनः स्वामिना च तस्यानुमानम् । वध्येनावस्थाविशेषयुक्तमूषकादिना तत्समीपे मार्जालाद्यनुमानमिति कुत इत्यत आह **एतच्चेति** । भक्तिपाद इति शेषः ।

चषकः— तादात्म्यतदुत्पत्तीति । तादात्म्यमभेदस्तदुत्पत्तिः कार्यकारणभावः । **अस्येदमिति** । षष्ठ्यन्तं कार्यमित्यादिप्रथमान्तपञ्चकेनान्वेति । सम्बन्धिपदेन संयोगिसमवायिनोः परिग्रहः । कार्यात् धूमादेर्वह्न्यनुमानम् । कारणाद्भेरीदण्डसंयोगविशेषाच्छब्दस्य । शीतोष्णादिसंयोगेन त्वगिन्द्रियस्य । जलौष्ण्येन तत्सम्बद्धतेजसः । एकार्थसमवायिना रसादिना रूपादेः । वृष्ट्यजननेन तद्विरोधिवायुमेघसम्बन्धादेः अनुमानमित्याद्युदाहरणानि निबन्धान्तरदिशा प्रपञ्चितान्यवसेयानि । **एतच्चोपपादयिष्याम इति** । भक्तिपादे 'रोहिण्युदय आसन्न' इत्यादिना कृत्तिकोदयादिकं रोहिण्युदयासत्त्यादावनुमानमिति समर्थ्यते । तत्र च न परपरिगणितः सम्बन्धविशेषोऽस्तीति तदीयं परिगणनमसमञ्जसमिति भावः ।

॥ इति युक्तिरेवेत्येवकारकृत्यम् ॥

* * *

॥ अथ मतान्तरनिरासः ॥

॥ अथ एवकारान्वयवैलक्षण्येन मतान्तरनिरासः ॥

१४६ सु०— केचिदाहुः, पक्षधर्मताऽप्यनुमानाङ्गमिति । तदप्यपाकुर्वन्नुक्तमेव विवृणोति व्याप्तिरेवेति ।

अनु०— व्याप्तिरेव तु सा स्मृता ।

विशेषेणाप्यत इति व्याप्तिः, यदव्यभिचरितसाहित्योपेतमेव लिङ्गं साऽनुमा, न पक्षधर्मताऽवश्यम्भा(ववतीत्य)विनीत्यर्थः ।

परि०— व्याप्तिपदं कर्मणिव्युत्पन्नमित्युपेत्यार्थमाह **विशेषेणाप्यत इति** । साध्येन हि साधनं नियमेन आप्यत इति व्याप्तिपदं व्याप्यपरमिति फलितार्थमाह **अव्यभिचरितेति** ।

श्रीनिधि०— विशेषेणाप्यत इति । आप्यते गत्यर्थनामवगत्यर्थत्वात् । ज्ञायत इत्यर्थः । विशेषमेवाह **अव्यभिचरितसाहित्योपेतमिति** ।

शे०वा०— व्याप्तिशब्दस्य प्रसिद्धार्थत्वे सेत्यनेन सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः तस्यास्तदुपयोगित्वेऽपि तत्त्वाभावादित्यतो व्याप्तिशब्दमव्यभिचरितसम्बन्धवल्लिङ्गपरतया व्याचष्टे **विशेषेणेति** ।

वा०र०— गुरोश्च हल इतीति । गुरोश्च हलः इत्यनेन हि स्त्रियां क्तिन् इत्येतत् विहितक्तिनोऽपवादेनाकारो विहितः । व्याप्तिशब्दे स्त्रियां क्तिन् इति प्राप्तक्तिनस्तु । गुरोश्च हल इत्यकारेण निषेधो न भवति । क्तिन्नाबादिभ्यश्चेति वक्तव्यं इत्यनेनाकारापवादेन क्तिन एव प्रतिप्रसवात् इति योजना । **भावसाधने त्विति** । व्यापनं व्याप्तिरिति नियतसम्बन्धाख्यव्यापनारूपधात्वर्थवाचित्वेत्यर्थः ।

विठ्ठल०— उक्तमेवेति । युक्तिरेवेत्यत्र युज्यते सम्बध्यत इति यद्व्याप्यमनुमेत्युक्तं तद् विवृणोतीत्यर्थः ।

१४७ सु०— यद्वा व्याप्तिरिति भावसाधनः, तथात्वे 'व्याप्तिरेव साऽनुमे'ति गौणो निर्देशः, व्याप्तिरेवानुमानाङ्गं न पक्षधर्मतेत्यर्थः । उपपादयिष्यते चैतद्व्यधिकरणस्यापि साधकता-मुपपादयताचार्येणैव ।

परि०— गौणतां व्यनक्ति **व्याप्तिरेवानुमानाङ्गमिति** । **उपपादयिष्यत इति** । भक्तिपादे 'रोहिण्युदय आसन्नः कृत्तिकाभ्युदिता यत' इत्यादाविति भावः ।

यादु०— उपपादयिष्यत इति । भक्तिपाद इति शेषः ।

वं०प०— भावसाधनो न पूर्ववत् कर्मव्युत्पत्तिरित्याशयः ।

कं०रा०— नन्‌ व्याप्तिशब्दस्य भावसाधनत्वे व्याप्तेरनुमानरूपत्वाभावाद्व्याप्तिरेव सानुमेति निर्देशः कथमित्यत आह **तथात्व इति** । **गौण इति** । लाक्षणिक इत्यर्थः । व्याप्तिरेव सेत्यत्रानुमावाचिनस्तच्छब्दस्य तदङ्गे लाक्षणिकत्वे सति लब्धमर्थमाह **व्याप्तिरेवेति** । **उपपादयिष्यत इति** । 'व्याप्तत्वेत्याश्रयत्वं च कथमेव हि दूषणम् । रोहिण्युदय आसन्नः कृत्तिकाभ्युदिता यतः ।-इत्युक्ते साधनं नोक्तिं नद्याद्वैवात्र साधिके'त्यत्र व्यधिकरणस्यापि साधकतामुपपादयता आचार्येणैव पक्षधर्मताया अनुमानाङ्गत्वमुपपादयिष्यते चेत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— उपपादयताचार्येणेति । व्याप्तत्वेऽप्याश्रयत्वं च कथमेव हि दूषणमित्यादिनेति भावः ।

शे०वा०— अत्र पक्षे, प्रसिद्धार्थपरित्यागो भवतीत्यपरितोषात् पक्षान्तरमाह **यद्वेति** । 'क्तिन्नाबादिभ्यश्चेति वक्तव्यमि'ति वचनान्न गुरोश्च हल इत्यकारेण 'स्त्रियां क्तिन्नि'ति क्तिन्निषेध इति भावः । ननु व्याप्तिशब्दस्य कर्मसाधनत्वे व्याप्तिः साऽनुमेति सामानाधिकरण्यमुपपद्यते । भावसाधनत्वे तु कथं तदित्यत आह **तथात्व इति** । **व्याप्तिरेवेति** । 'दधित्रपुसम्प्रत्यक्षो ज्वर' इत्यादाविव तादात्म्यात् ताच्छब्द्यमिति भावः । **उपपादयिष्यत इति** । 'व्याप्यत्वे व्याश्रयत्वं तु कथमेव हि दूषणमि'त्यादिना भक्तिपाद इति शेषः ।

स०व्र०— कर्मणि क्तिन् व्याख्यानेन व्याप्तिशब्दस्य गौणतां मनसि निधाय तत्स्वारस्याय पक्षान्तरमाह **यद्वेति** । **उपपादयिष्यत इति** । 'आश्रयव्याश्रयासिद्धी' इत्यादिना तृतीयस्य द्वितीय इति शेषः ।

चषकः— **उपपादयिष्यत इति** । भक्तिपाद इति पूरणीयम् ।

१४८ सु०— एतेन 'ज्ञान(त)सम्बन्धनियमस्यैकदेशस्य दर्शनात्, एकदेशान्तरे ज्ञानम् अनुमानमबाधितमि'त्यपि निरस्तम्, एकदेशतानियमस्याप्रयोजकत्वात् ।

परि०— **ज्ञातसम्बन्धनियमस्येति** । पुरुषस्येति विशेष्यं बोध्यम् । **एकदेशस्येति** । धूमाद्युपेतपर्वताद्येकदेशस्येत्यर्थः । **एकदेशान्तर इति** । वह्न्यादिविशिष्टैकदेशान्तर इत्यर्थः । 'ज्ञातसम्बन्धस्य पुंसो लिङ्गविशिष्टधर्म्येकदर्शनात् लिङ्गिविशिष्टधर्म्येकदेशे बुद्धिरनुमानमि'ति तर्कपादे शाबरभाष्याद्युक्तेः । **एकदेशतानियमस्येति** । एकाधिकरणतानियमस्येत्यर्थः ।

यादु०— मीमांसकमतं दूषयति **एतेनेति** । **ज्ञातसम्बन्धेति** । ज्ञातः सम्बन्धनियमो येन पुरुषेण स तथोक्तस्येत्यर्थः । **एकदेशस्येति** । लिङ्गविशिष्टधर्म्येकदेशस्येत्यर्थः । **एकदेशान्तर इति** । लिङ्गविशिष्टधर्म्येकदेशान्तर इत्यर्थः । ततश्च लिङ्गलिङ्गिनोर्नियमेनैकधर्मिकत्वमावश्यकमिति भावः । 'ज्ञातसम्बन्धस्य पुंसो लिङ्गविशिष्टधर्म्येकदेशदर्शनात् लिङ्गिविशिष्टधर्म्येकदेशे बुद्धिरनुमानमि'ति शबरवचनादेवमेवेदं व्याख्येयम् । एतेनेत्युक्तं विवृणोति **एकदेशतेति** । एकधर्मिकतानियमस्येत्यर्थः ।

कं०रा०— **ज्ञातेति** । ज्ञातः साध्येन सह सम्बन्धनियमो यस्य तज्ज्ञातसम्बन्धनियमः तस्यैकदेशस्य समानाधिकरणस्य धूमादेर्दर्शनादबाधिते एकदेशान्तरेऽस्मिन्समानाधिकरणे वह्न्यादौ ज्ञानमनुमानमित्यर्थः । एतच्छब्दपरामृष्टं हेतुमाह **एकदेशतेति** । साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यनियमस्याप्रयोजकत्वादित्यर्थः ।

शे०वा०— पक्षधर्मताया अनुमानाङ्गत्वनिरासस्यापि किं प्रयोजनमित्यतः शाबरोक्तानुमानलक्षणनिरास एव तत्प्रयोजनमिति भावेन तदनुवदति **एतेनेति** । यद्यपि 'अनुमानं ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादेकदेशान्तरे-

ऽसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिरि'त्यनुमानलक्षणभाष्ये अबाधितमिति न श्रुतं तथाऽपि 'असन्निकृष्टवाचा च द्वयमत्र जिहासितम् । ताद्रूप्येण परिच्छेदस्तद्विपर्ययतोऽपि च' इत्येतद्व्याख्यानरूपवार्तिके ताद्रूप्येणापरिच्छेदस्य तद्विपर्ययतोऽप्यपरिच्छेदस्य चासन्निकृष्टशब्दार्थतया व्याख्यानादेव युक्तं तदनुवादोऽयमबाधितमितीति द्रष्टव्यम् । ज्ञातः सम्बन्धनियमोऽविनाभावो येन स तथोक्तस्तस्य पुंस एकदेशस्य दर्शनाद्धूमादिरूपलिङ्गविशिष्टधर्म्येक-दर्शनादेकदेशान्तरेऽग्न्यादिरूपलिङ्गविशिष्टधर्म्येकदेशान्तरेऽबाधितं ज्ञानमनुमानमित्यर्थः । एकस्यैव खलु पर्वत-स्यैकदेशदर्शनैकदेशोऽनुमीयते यथाऽऽहुर्वार्तिककृतः । 'स एव चोभयात्माऽयं गम्यो गमक एव च । असिद्धे-नैकदेशेन गम्यः सिद्धेन बोधकः' इति । यद्यपि 'प्रमाता ज्ञातसम्बन्ध एकदेशयथवोच्यते । कर्मधारयपक्षे वा सम्बन्धिन्येकदेशता । द्वयं वा ज्ञातसम्बन्धमुपलब्धं परस्परम् । तस्यैकदेशशब्दाभ्यामुच्येते समुदायिनौ' इत्यादिना वार्तिककृद्भिर्बहुविधं भाष्यं योजितम् । तथाऽपि विस्तरभयादेकैव रीतिरत्र दर्शितेत्यवधेयम् । एतेनेत्यतिदिष्टांशमेव विशदयति **एकदेशतेति** । एकधर्मितेत्यर्थः ।

वा०र०— व्याप्तिरेवानुमानाङ्गमिति । भावसाधनतापक्षे 'दधित्रपुसं' इत्यादाविव तादर्थ्यात् ताच्छील्यमाश्रितम् । तदा च गौणप्रयोगेणानुमानार्थत्वं व्याप्तेरुक्तं भवति । तद्देवताशतं अनुमानाङ्गमित्यनेनेति ज्ञेयम् । **शाबरेति** । इदं च भाष्यनिष्कासनादिना व्याख्येयमस्ति । अनुमानं ज्ञातसम्बन्धस्य एकदेशस्य दर्शनात् एकदेशातिसन्निकृष्टे बुद्धिरिति तर्कपादे शास्त्रदीपिकायां प्रमाणपारायणेऽपीदम् । **अवयुतेति** । एकदेशेनेत्यर्थः । ज्ञातः सम्बन्धिनियमो अविभावः इति पाठः ।

स०व्र०— ज्ञातसम्बन्धनियमस्येति । ज्ञातः सम्बन्धनियमः यस्य एकदेशस्य समानाधिकरण-देशान्तरे इत्यर्थः । **एकदेशतानियमस्येति** । **सामानाधिकरण्यनियमस्येत्यर्थः** । यदनुमेयेनार्थेन सम्बद्धं देशविशेषे कालविशेषे सहचरितम्, अनुमेयधर्मान्विते च सर्वस्मिन्नेकदेशे वा प्रसिद्धम्, अनुमेयविपरीते च सर्वस्मिन् प्रमाणतोऽसदेव, तदप्रसिद्धार्थस्यानुमापकं लिङ्गं भवतीत्यर्थः ।

विठ्ठल०— ज्ञानसम्बन्धेति । ज्ञातव्याप्तिकस्य पुरुषस्य साध्येन सह एकदेशो यस्य साधनस्य तदेकदेशसाध्यसमानाधिकरणस्य हेतोरिति यावत् । दर्शनात् अबाधिते एकदेशान्तरे स्वसमानाधिकरणे लिङ्गिनि विषये जायमानं ज्ञानमनुमानमिति शाबरभाष्यश्लोकार्थः । एतेनेत्युक्तं व्यनक्ति **एकदेशेति** । एकाधिकरणता-नियमस्येत्यर्थः ।

॥ अथ एवकारान्वयवैलक्षण्येन ॥

१४९ सु०— यदुक्तं "पक्षधर्मत्वं सपक्षे सत्त्वं विपक्षाद्व्यावृत्तिरबाधितविषयत्वम् असत्प्रतिपक्षत्वमिति पञ्चरूपोपपन्नमनुमानमिति । यथा(ऽऽह ।) 'अनुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धं

च तदन्विते । तदभावे च नास्त्येव तल्लिङ्गमनुमापकमि'ति, अत्राबाधितविषयत्वम् असत्प्रतिपक्षत्वं च चशब्दसंगृहीतमि''ति, तदसत्; केवलान्वयिनो विपक्षाद्व्यावृत्त्यभावेन केवलव्यतिरेकिणश्च सपक्षे सत्ताभावेनाव्यापकत्वात् ।

क्वचिच्चतूरूपोपपन्नत्वं क्वचित्पञ्चरूपोपपन्नत्वमिति चेत्(न), एकप्रयोजकालाभात् ।

व्याप्तिपक्षधर्मतौपयिकत्वेनैषां ग्रहणम्, वस्तुतस्तु ते एवानुमानाङ्गमिति चेन्न; पक्षधर्मताया अप्यप्रयोजकत्वात् ।

तथा च व्याप्तिरेव प्रयोजिकेति वक्तव्यम्, किमनेन जल्पितेनेत्याह व्याप्तिरेवेति ।

परि०— अनुमेयेन सिषाधयिषता साध्येन । **तदन्विते** अनुमेयेनान्विते सपक्ष इत्यर्थः । **तदिति** । तस्यानुमेयस्यानुमेयनिष्ठासाधारणधर्माक्रान्तस्याभावो यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या विपक्ष इत्यर्थः । शङ्कते **व्याप्तिपक्षधर्मतेति** । **व्याप्तिरेवेतीति** । अत्रानुमानशब्दः तदङ्गपर इत्युक्तमेवेति भावः ।

यादु०— अनुमेयेनेति । पक्षीयसाध्येनेत्यर्थः । अनेन पक्षधर्मत्वमुपपादितमिति ज्ञातव्यम् । **तदभाव इति** । तस्यानुमेयस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्येति यावत्, अभावो यत्र स तथोक्तः तस्मिन् विपक्ष इत्यर्थः ।

कं०रा०— नन्वनुमेयेन सम्बन्धमित्यनेन पक्षधर्मस्यानुमेयसजातीयान्विते प्रसिद्धमित्यनेन सपक्षे सत्त्वस्य तदभावेऽनुमेयसजातीयाभावे नास्त्येवेत्यनेन विपक्षो ह्यावृत्तेश्चोक्तावप्यबाधितविषयत्वासत्प्रतिपक्षत्वयोरत्रानुक्तत्वात् कथं पञ्चरूपोपपन्नमनुमानमित्यत्रास्य श्लोकस्य सम्मतित्वेनोदाहरणमित्यत आह **अत्रेति** ।

शे०वा०— वैशेषिकोक्तलक्षणनिरासपरत्वेनापीदमेव मूलं योजयितुं तत्सम्मतं लक्षणमनुवदति **यदुक्तमिति** । कुतोऽस्य लक्षणस्य तत्सम्मततावगतिरित्यतस्तद्वाक्यादेवेत्याशयेन तदुदाहरति **यथेति** । अनुमेयेन सम्बद्धमनुमितिक्रियया व्याप्तुमिष्टतमेन साध्यधर्मविशिष्टेन धर्मिणा सम्बद्धं सर्वस्मिन्पक्षे सम्बद्धं पक्षधर्मतावदिति यावत् । एवं चतुर्विधाः परमाणवोऽनित्या गन्धवत्त्वादिति भागासिद्धं परिहृतम् **तदन्वितेति** । अनुमेयधर्मवति सपक्षे सर्वस्मिन्नेकदेशे वा प्रसिद्धं सपक्षे सदिति यावत् । तथा तदभावे तस्यानुमेयस्याभावो यस्मिन्नसौ तदभावः साध्याभाववान्विपक्षस्तत्र नास्त्येव सर्वथा व्यावृत्तं विपक्षाद्व्यावृत्तमिति यावत् । एवंविधं यल्लिङ्गं तदप्रसिद्धस्यार्थस्यानुमापकमिति काश्यपः कश्यपात्मजः कणादोऽब्रवीदिति । 'विपरीतमतो यत्स्यादेकेन द्वितयेन वा ।

विरुद्धासिद्धसन्दिग्धमलिङ्गं काश्यपोऽब्रवीदि'त्युत्तरश्लोकस्थेनान्वयोऽवगन्तव्यः । नन्वत्र व्याख्यातप्रकारेण पक्षधर्मत्वसपक्षे सत्त्वविपक्षाद्व्यावृत्तिलक्षणरूपत्रयस्य 'अनुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धं च तदन्विते तदभावे च नास्त्येव' इत्यनेन लाभेऽप्यबाधितविषयत्वासत्प्रतिपक्षत्वलक्षणरूपद्वयसमर्पकस्यांशस्यात्र श्लोकेऽभावेन तदलाभात् कथं पञ्चरूपात्मकस्यानुमानत्वे श्लोकस्य प्रमाणीकरणमित्यत आह **अत्रेति** । **विपक्षाद्व्यावृत्त्यभावेनेति** । विपक्षस्यैवाभावान्न तस्य विपक्षाद्व्यावृत्तिरिति भावः । **सपक्षे सत्त्वाभावेनेति** । केवलव्यतिरेकिणः सपक्षस्यैवाभावान्न सपक्षे सत्त्वमिति भावः । **अव्यापकत्वादिति** । पञ्चरूपोपपन्नत्वस्य तत्राभावादिति भावः । ननु पञ्चरूपोपपन्नत्वं नानुमानसामान्यलक्षणं ब्रूमः । येन केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिणोस्तदभावादव्याप्तिः स्यात् किन्त्वन्वयव्यतिरेकिरूपानुमानस्यैवेदं लक्षणं केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिणोस्तु तत्र तत्र सम्भवच्चतूरूपोपपन्नत्वमेव । अत एवोदाहृतश्लोकोऽपि नानुमानसामान्यलक्षणपरः किन्तु 'अनुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धं च तदन्वित' इत्यन्वयिनो लक्षणम् । इदमेव च 'तदभावे च नास्त्येवे'ति सहितं व्यतिरेकिणः । समुदितं त्वन्वयव्यतिरेकिणो लक्षणमित्यंशभेदेन केवलान्वय्यादित्रितयलक्षणसमर्पकत्वेन किरणावलीकृता व्याख्यातस्तत्कथमव्याप्तिरिति शङ्कते **क्वचिदिति** । तथा सत्यननुगतत्वेन चतूरूपोपपन्नत्वादेरनुमानशब्दप्रवृत्तौ निमित्तत्वायोगादनुगतरूपाभावे विलक्षणेषु केवलान्वय्यादिष्वनुमानशब्दस्य प्रवृत्तिर्न स्यादिति परिहरति **एकेति** । व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतत्वमेवानुमानसामान्यलक्षणं तच्च त्रिष्वस्तीति सामान्यलक्षणयोगादेव व्यवहारोपपत्तिः । न चैवमनुमानलक्षणकारिकायामनुमेयेन सम्बद्धमित्यादिना पक्षधर्मत्वादिरूपसमर्पणमनर्थकं स्यादिति वाच्यम् । अनुमानत्वप्रयोजकव्याप्तिपक्षधर्मत्वौपयिकत्वेन तदुपन्यासस्य सार्थक्यादिति भावेन शङ्कते **व्याप्तिपक्षधर्मतौपयिकत्वेनेति** । न च सपक्षे सत्त्वं विनाऽपि व्यतिरेकिणो व्याप्त्यादिमत्त्वे भूर्नित्या गन्धवत्त्वादित्यादेरसाधारणस्यापि तत्स्यादिति वाच्यम् । सपक्षहीनस्य विपक्षाद्व्यावृत्तिमात्रेण व्याप्त्यादेरविकलत्वात् । **पक्षधर्मताया अपीति** । व्यधिकरणस्यापि नदीपूरस्य वृष्ट्यनुमापकत्वदर्शनादिति शेषः । तथा चानुमेयेन सम्बद्धमित्यस्यानुमानाङ्गसमर्पकत्वाभावात् कारिकायां तदंशस्य वैयर्थ्यमिवेति भावः ।

वा०४०— तद्वाक्यादेवेति । लिङ्गं पुनः यदनुमेयेन सम्बन्धं इत्यादि प्रशस्तदेवाचार्यवाक्यादेवेत्यर्थः । यल्लिङ्गं अनुमेयेन सम्बद्धं अनुमितिक्रिययेत्यादिगुणकिरणावल्युक्त्यनुसारेणाह **अनुमेयेत्यादिना** । मूलस्यान्वयप्रतिपत्त्यर्थमाह **काश्यप इति** । अन्वयसम्भवार्थमाह **विपरीतमत इति** । **उत्तरश्लोकेति** । प्रशस्तदेवाचार्यश्लोकेत्यर्थः । स्वयमेव सङ्ग्रहश्लोकं पठति अयनेन किरणावल्यां श्लोकद्वयस्यावतारितत्वात् । **रूपत्रयस्येति** । अनुमानाङ्गरूपत्रयस्येत्यर्थः । तत्रानुमेयसम्बन्धे प्रसिद्धं तदन्वित इत्यन्वयिनो लक्षणं इत्यादि किरणावल्युक्त्यनुसारेणाह **किन्तु अनुमेयसम्बन्धमित्यादिना** । **अन्वयिनः** केवलान्वयिनः । **इदमेव चेति** । अनुमेयसम्बन्ध इत्येतावन्मात्रमेवेत्यर्थः । तथैव वर्धमानोक्तेः । **सपक्षहीनस्येति** । अनित्यत्वादेश्च सपक्षहीनत्वाभावादिति भावः ।

विठ्ठल०— अनुमेयेनेति । पक्षीयसाध्येनेत्यर्थः । अनेन पक्षधर्मत्वं तदन्विते साध्यसमानधर्मवति प्रसिद्धमिति सपक्षे सत्त्वम् । तदभाववति नास्त्येवेति विपक्षाद्व्यावृत्तिरुच्यत इति द्रष्टव्यम् ।

॥ इति एवकारान्वयवैलक्षण्येन मतान्तरनिरासः ॥

* * *

॥ अथ तुशब्दव्यवच्छेद्यतया मतान्तरनिरासः ॥

१५० सु०— 'अविनाभावो व्याप्तिः, सा द्विविधा, अन्वयव्यतिरेकभेदात् । साध्येन साधनस्य व्याप्तिरन्वयः । साधनाभावेन साध्याभावस्य व्याप्तिर्व्यतिरेक' इति केचित् आचक्षते । तद्द्वैविध्यं तुशब्देन व्यवच्छिनत्ति ।

तथा हि । 'योऽग्निमान्न भवति स धूमवान्न भवती'ति व्यतिरेकव्याप्तिः किं धूमेनाग्निसाधने उपयुज्यते किंवाऽग्न्यभावेन धूमाभावसाधने ।

नाद्यः, यो धूमवानसावग्निमानित्यन्वयव्याप्त्यैव तत्सिद्धेः, अन्यथा केवलान्वयवतोऽसाधकत्वप्रसङ्गात् । किञ्चात्र 'अभावयोर्व्याप्यव्यापकभावो, भावेन भावसाधनमि'ति सुभाषितम्, अन्यगतया व्याप्त्याऽन्यस्य साधकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । यदभावयोर्व्याप्यव्यापकभावस्तयोरेव साध्यसाधनभाव इत्यभ्युपगमे नातिप्रसङ्ग इति चेन्न, तथाऽपि 'व्याप्यं लिङ्गमि'त्यस्याव्याप्तिप्रसक्तेः । यदभावो यदभावस्य व्यापकः स तस्य व्याप्य इति नियमाददोष इति चेत् (न); । तर्हि न व्यतिरेकव्याप्तिः प्रकृतसाध्यसिद्ध्युपयोगिनी, किन्नाम प्रकृतसाधनव्याप्तिसाधनोपयोगिनी, तत्र चान्वयिरूपतैव तस्याः ।

द्वितीयस्त्विष्यत एव, किन्नाम साऽप्यन्वयरूपैव इति न सर्वथा व्याप्तिद्वैविध्यं सम्भवतीति ।

परि०— का व्याप्तिरित्यत आह **अविनाभाव इति** । येन विना यस्यासत्त्वं तेन तस्य व्याप्तिरित्यर्थः । यद्देशकालसम्बद्धस्य यस्य यद्देशकालसम्बद्धेन येन विनाऽनुपपत्तिः असम्भव इति यावत् तस्य तेन व्याप्तिरिति फलितार्थः । तथैव तर्कताण्डवोक्तेः । एवकारव्यावर्त्यमवतारिकायामुक्तं मत्वा तुशब्दव्यावर्त्यमाह **सा द्विविधेत्यादिना** । सुभाषितमित्युपहासः । कुत इत्यत आह

अन्यगतयेति । धूमगतव्याप्त्या पाषाणादेरपि वह्निसाधकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । व्याप्यव्यापकभावापन्नौ प्रतियोग्यनुयोगिनौ तयोः साध्यसाधनभावः इत्युक्तौ न दोष इति शङ्कते **यदभावयोरिति** । व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिर्निश्चीयत इति भावेन शङ्कते **यदभाव इति** । **द्वितीयस्त्विति** । अग्न्यभावेन धूमाभावसाधनोपयुक्तपक्षस्त्वित्यर्थः ।

यादु०— ननु पक्षधर्मताया अप्रयोजकत्वे क्वचिद्धेतौ पक्षीयसाध्यसामानाधिकरण्याभावोऽपि स्वीकार्यः । ततश्च कथं तत्र व्याप्तिरपि तस्याः सामानाधिकरण्यगर्भत्वादित्यत आह **अविनाभाव इति** । एतदुपपादनं च तर्कताण्डवे द्रष्टव्यम् । केषाञ्चित्पक्षं दूषयितुमनुवदति **सा द्विविधेत्यादिना** । **यदभावयोरिति** । अनेन प्रतियोग्यनुयोगिभावो नियामक इत्युक्तं भवति । **यदभाव इति** । तथा च व्यतिरेकव्याप्त्याऽन्वयव्याप्तिरनुमीयत इत्याशयः ।

वं०प०— व्याप्यं लिङ्गमिति । सात्मकत्वाभावे व्याप्तिप्राप्त्या प्राणादिमत्त्वे तदभावादित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— केवलान्वयवत इति । अन्वयव्याप्तिमात्रवतः प्रमेयत्वादिसाध्यकानभिधेयत्वादेरित्यर्थः । **सुभाषितमिति** । विपरीतलक्षणया दुर्भाषितमित्यर्थः । अपहासोऽयम् । तत्र हेतुमाह **अन्यगतयेति** । अन्यसाधकत्वे हेतोरिति शेषः । **प्रकृतसाधनव्याप्तिसाधनोपयोगिनीति** । प्रकृतस्य साधनस्य या व्याप्तिः तत्साधनोपयोगिनीत्यर्थः ।

शे०वा०— ननु पक्षधर्मताया अप्रयोजकत्वे क्वचिद्धेतौ पक्षीयसाध्यसामानाधिकरण्याभावेऽपि व्याप्तिर्वाच्या । न च सा सम्भवति । व्याप्तेः सामानाधिकरण्यरूपत्वादित्यतो भवेदेवं कथञ्चिद्यदि सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः स्यान्न चैवं किन्त्वन्यैवेत्याह **अविनाभाव इति** । ननु नञो भिन्नक्रमत्वेन साध्येन विना साधनस्याभावो वाऽविनाभावोऽभिमतो, यथाश्रुतक्रमत्वेन साध्येनाविना साध्यसाहित्येन साधनस्य भावो वा । नाद्यः । केवलान्वयिनि साध्याभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्त्यापातात् । साध्याभावे साधनाभावस्य व्यतिरेकव्याप्तित्वेन त्वन्मतेऽनुमानाङ्गत्वाच्च । नान्त्यः । साध्यसाहित्यस्य व्यभिचारिण्यपि सत्त्वात् । न च; अस्मिन्पक्षे साध्यसाहित्यनियमोऽभिप्रेतः । द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सातिशयं गमयत इति न्यायात् । अन्यथा साध्यसाहित्यमित्येतावता पूर्तेस्तत्प्रयोगवैयर्थ्यम् । अतिशयश्च नियम एव । एतदेव चाभिप्रेत्याविनाभाव इत्यस्य साहचर्यनियम इति यावदिति तात्पर्यमुक्तं पद्धतौ । तत्कथं व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गः इति वाच्यम् । तथा सति नियमस्य निरुच्यमानव्याप्तिरूपत्वेनात्माश्रयप्रसङ्गात् । न च नियमो नाम न व्याप्तिरभिमता । नियतः सम्बन्धो व्याप्तिर्नियमश्चाव्यभिचार इति वैशेषिकपरीक्षायां वक्ष्यमाणत्वात् । अतो नात्माश्रयत्वं नापि व्यभिचारिसाधारण्यमिति वाच्यम् । भिन्नदेशकाल्योरधोदेशनदीपूरोर्ध्वदिशवृष्ट्योर्देशतः कालतो वाऽसाहित्येन तत्राव्याप्त्यापातादिति चेत् । अत्र ब्रूमः । यद्देशकालसम्बद्धस्य यस्य यद्देशकालसम्बद्धेन येन विनाऽनुपपत्तिस्तस्य तेन सा व्याप्तिः ।

अनुपपत्तिश्चाघटनं प्रमाणविरोध इति यावत् । उक्तं हि प्रमाणलक्षणटीकायामनुपपत्तिश्चासम्भव इति । यत्तु विमतो गौर्गवयसदृशो गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वादिति प्रमाणलक्षणटीकायां हेतुसाध्ययोः सामानाधिकरण्यसम्पादनं तत्परमतमाश्रित्य । अत एव तत्रैव प्रयोगसम्भवादित्युक्तम् । पद्धतौ चासौ गौरेतत्सदृशोऽस्य गवयस्य तद्गोसदृशत्वादिति वैयधिकरण्येनैव प्रयुक्तम् । अत एवोत्तरत्र 'रोहिण्युदय आसन्नः कृत्तिकाभ्युदिता यतः' इति मौलव्यधिकरणप्रयोगे कालादिपक्षीकारेणैकाधिकरण्यमाशङ्क्यैवं प्रयोगविपरिणामे प्रमाणं नेत्येव वक्ष्यति । इयमेव च व्याप्तिः साध्येन विना साधनस्याभावोऽनुपपत्तिरिति भावेनाविनाभाव इत्युच्यते । इयं च धूमादिसर्वानुमानेष्वनुगतेति नाव्याप्तिः । ननु धूमस्य न तावद्वह्निसामान्यं विनाऽनुपपत्तिः । तया पर्वतीयवह्न्यसिद्धिप्रसङ्गात् । नापि पर्वतीयवह्निं विना । पर्वतीयवह्न्यसिद्धौ तेन विनाऽनुपपत्तेर्दुर्ज्ञानत्वात् । सिद्धौ च तस्या एवानुमितिरूपफलत्वेन तत्करणत्वायोगादिति चेन्न । तथा सति परपक्षे धूमस्य वह्निसामानाधिकरण्यमपि न वह्निसामान्येन । तेन पर्वतीयवह्न्यसिद्धेः । पर्वतीयवह्निना चेत्तदसिद्धौ तत्सामानाधिकरण्यस्य दुर्ज्ञानत्वात् । सिद्धौ च तस्या एवानुमितिरूपफलत्वेन तत्करणत्वायोगादिति साम्यात् । यदि च धूमसामान्यस्य वह्निसामानाधिकरण्यज्ञानं कारणं वस्तुगत्या पर्वतीयस्य वह्नेर्वह्नित्वेन ज्ञानं फलम् । वह्नेः पर्वतीयत्वसिद्धिस्तु पक्षधर्मताबलादिति मन्यसे तर्हि धूमसामान्यस्य वह्निसामान्येन विनाऽनुपपत्तिज्ञानं करणं वस्तुगत्या पर्वतीयस्य वह्नेर्वह्नित्वेन ज्ञानं फलं वह्नेः पर्वतीयत्वसिद्धिस्तु समुचितदेशसिद्धिबलादिति समः समाधिः । न चेयं व्यतिरेकव्याप्तिः । वृष्टिरूपसाध्याभाववत्यधोदेशे पूररूपसाधनाभावस्याभावेन व्यतिरेकव्याप्त्यभावेऽपि पूरे वृष्टिं विनाऽनुपपत्तिदर्शनात् । किञ्च वह्निं विनाऽनुपपत्तिर्धूमगता व्यतिरेकव्याप्तिश्च वह्न्यभावगतेति कथं तयोरभेदः । वह्न्यभावस्य धूमाभावेन व्याप्तिरपि धूमाभावं विनाऽनुपपत्तिरेव । सा च वह्न्यभावेन धूमाभावे साध्ये व्याप्यगतत्वादन्वयव्याप्तित्वेनैवाङ्गम् । धूमेन वह्नौ साध्ये तु धूमानिष्ठत्वान्न साक्षादङ्गम् । न च केवलान्वयिन्यव्याप्तिः । तत्र साध्याभावासत्त्वादेव साध्याभावे सति साधनस्य चोपपत्तिस्तदभावरूपानुपपत्तेः सत्त्वात् । मन्मतेऽप्रामाणिकस्यापि निषेधप्रतियोगित्वात् । तथा च रसस्य समानदेशकालेन रूपेण विनेव पाकजरूपादेः समानदेशेन भिन्नकालेन पाकेन विनेव च कृत्तिकोदयस्याभिन्नकालभिन्नदेशया रोहिण्युदयासत्त्या विनाऽधोदेशनदीपूरस्य भिन्नदेशकालोर्ध्वदेशवृष्ट्याविनाऽनुपपत्तिरस्तीति सामानाधिकरण्य इव वैयधिकरण्येऽप्युक्तरूपा व्याप्तिर्युक्ता । प्रत्युत नदीपूरादौ सामानाधिकरण्य एवोक्तरूपा व्याप्तिरयुक्ता । न ह्यूर्ध्वदेशगतो नदीपूर ऊर्ध्वदेशगतां वृष्टिं विनाऽनुपपन्न इति सङ्क्षेपः । विस्तरस्तु तर्कताण्डवे द्रष्टव्यः ।

ननु व्याप्तिरेव सेत्येतावतैव पक्षधर्मताया अनङ्गत्वोपपादनपुरःसरमुक्तविवरणान्मूले तुशब्दस्यानर्थक्यमित्यतः परोक्तव्याप्तिद्वैविध्यनिरासार्थत्वान्न तदिति भावेन तद्द्वैविध्यपक्षनिरासपरतया तुशब्दं योजयितुं तं पक्षमनुवदति **सा द्विविधेत्यादिना** । **अन्यथेति** । अन्वयव्याप्तिमात्रस्यागमकत्व इत्यर्थः । **किञ्चेति** । अन्यगतया व्याप्त्याऽन्यस्यागमकत्वादिति भावः । ननु गमकत्वेऽन्वयव्यतिरेकव्याप्त्यनुगतं व्याप्तित्वमेव तन्त्रम् । न तु स्वनिष्ठव्याप्तित्वं गौरवात् । तच्चाभावगताया अपि व्याप्तेरस्त्येवेति युक्तमभावगतया अपि व्याप्त्या भावस्य

गमकत्वमित्यतो न व्याप्तित्वमात्रं तन्त्रम् । तथात्वे धूमगतया वह्निव्याप्त्या कृतकत्वस्यानित्यत्वगमकत्वापातात् । ततश्च स्वनिष्ठव्याप्तित्वमेव तन्त्रमिति वक्तव्यत्वेन नाभावनिष्ठव्याप्त्या भावस्य गमकत्वनिर्वाह इत्याशयेनाह **अन्यगतयेति** । नन्वन्वयिनि स्वनिष्ठा व्याप्तिस्तन्त्रं व्यतिरेकिणि त्वभावगतैव । न चोक्तातिप्रसङ्गः । प्रतियोग्यनुयोगिभावस्य नियामकत्वेन तदप्रसङ्गादिति शङ्कते **यदभावयोरिति** । **अव्याप्तीति** । व्यतिरेकिणीति शेषः । **यदभाव इति** । तथा च व्यतिरेकव्याप्त्याऽन्वयव्याप्तेरनुमानेन व्यतिरेकिणि लिङ्गस्य व्याप्यत्वमस्त्येवेति नाव्याप्तिरिति भावः । अस्तु तर्हि तत्रैवोपयोग इत्यतो यत्रोपयोगो न तत्र सा व्यतिरेकव्याप्तिरित्याह **तत्र चेति** । वह्न्यभावेन धूमाभावसाधने व्यतिरेकव्याप्तिरुपयुज्यत इति द्वितीयमभ्युपगमेन गूढाभिसन्धिः परिहरति **द्वितीय इति** । तर्हि व्याप्तिद्वैविध्यसिद्धेः कथं तन्निरास इत्याशयमजानानः शङ्कते **किन्नामेति** । अभिसन्धिमुद्घाटयति **साऽपीति** ।

वा०र०— व्याप्तिरेवेतीति प्रतीकोपादानेन व्याप्तिरेव प्रयोजिका । न तु पक्षधर्मतापीति प्रमेयमुपस्थितम् । तत्राक्षेपपरिहाराय अविनाभावः इत्युत्तरवाक्यं अवतारयति **ननु पक्षेति** । तर्कताण्डवानुसारेण एतल्लक्षणनिष्कर्षं कर्तुं तदुक्तरीत्यैवाशङ्कते **ननु नञ इत्यादिना** । साध्येन विना साधनस्याभावः इत्येव तर्कताण्डवे उक्तावपि यथाश्रुतक्रमे उक्तार्थालाभः इत्याशयेन नञो भिन्नेत्याद्युपादानं कृतम् । पद्धतिरीत्यामपि तथैवोक्तेः । एवमुत्तरत्रापि इति ज्ञेयम् । साध्यसाहित्यनियमलाभः कथमित्यतो रीत्यनुसारेण उपपादयति **द्वौ नञाविति** । यद्यप्यत्र नञ्द्वयं नास्त्येव । तथापि विनेत्यस्याभावार्थतामाश्रित्य साध्येन विना साध्याभावे साधनस्याभावः इति फलितार्थकथनेनाभावार्थकविनेत्येतदेव नञस्थानीयं इत्याशयेन द्वौ नञावित्युक्तमिति ज्ञातव्यम् । अधोदेशेत्यादि तर्कताण्डवोक्तदूषणं वक्तुं पूर्वदूषणोपरि रीत्यनुसारेण परिहारमाशङ्कते **न च नियम इति** । यतोऽन्यत्वं तत्सिद्धेरग्रे तदसिद्धिरिति खण्डनानुसारि तर्कताण्डवानुसारेण शङ्कते **ननु धूमस्य न तावदिति** । समानदेशकालेन रूपेण विनेवेति इवशब्दयुक्तः पाठः । **पाकेन विनेवेति च** । **अभिन्नकालेति** । कृत्तिकोदयरोहिण्युदयासत्योः समानकालत्वेऽपि भिन्नदेशत्वादिति भावः । एवमुपयुक्तविचारं कृत्वा अनुपपत्तेः व्याप्तित्वं चेत्यादिना कृतस्य च यस्यात्रापि वर्णने ग्रन्थगौरवं स्यात् इत्याशयेन विशिष्टविचारस्य तर्कताण्डवे ऊह्यत्वमाह **विस्तरस्त्विति** । **इत्याशयमजानान इति** । इति शङ्कते इति सम्बन्धः । शङ्कोपपादनायाशयं अजानान इत्युक्तम् । केवलव्यतिरेको निराक्रियते इति पूर्वोक्तं अनुवर्तते । अत्रोक्तं पक्षधरेण ।

स०व्र०— **अन्यथेति** । अन्वयव्याप्तिमात्रस्य साध्यसाधकत्वे इत्यर्थः । **सुभाषितमिति** । विपरीतलक्षणया दुर्भाषितमित्यर्थः । **अतिप्रसङ्गादिति** । धूमनिष्ठव्याप्त्या घटादेरपि वह्निसाधकत्वं स्यादिति भावः । **तथापीति** । अभावस्यैव व्याप्तत्वेन भावस्य व्याप्तत्वाभावादव्याप्तिरित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । अभावे व्याप्तत्वस्य सत्त्वात् अतिव्याप्तिरपि द्रष्टव्या । ननु साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्यैव व्याप्तत्वशब्दार्थत्वेन तस्य च भावे विद्यमानत्वेन नाव्याप्तिरिति शङ्कते **यदभाव इति** । **तत्राप्यन्वयरूपतैवेति** । अन्वयव्याप्तिसाधने

तस्या व्यतिरेकव्यतिरेकव्याप्तेरन्वयरूपतैव । अयं हेतुः साध्यव्याप्यः तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वात् यो यदभावव्यापकाभावप्रतियोगी स तद्व्याप्यः, यथा धूमोऽग्निनेति व्याप्तिग्रहणस्थलसत्त्वादिति भावः ।

विठ्ठल०— व्यतिरेकव्याप्तिरेव नास्तीति वक्तुं व्याप्तिलक्षणमाह **अविनाभाव इति** । दूषयितुमनुवदति **सेत्यादिना** । सुभाषितमित्यपहासः कुत इत्यत आह **अन्यगत इति** । धूमगतव्याप्त्या पाषाणादेरपि वह्निसाधकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । **अव्याप्तिप्रसक्तेरिति** । व्यतिरेकयोर्व्याप्यव्यापकभावेऽपि भावयोस्तदभावेन लिङ्गे व्याप्यत्वस्याभावादिति भावः । **तत्र चेति** । व्यतिरेकव्याप्तेः प्रकृतसाधनस्य साध्येन व्याप्तिसाधनोपयोगित्वे तस्याः साध्यायाः व्याप्तेरन्वयरूपतैवेत्यर्थः ।

१५१ सु०— एतेनानुमानस्य केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदेन त्रैविध्यमपि परास्तम्, व्यतिरेकव्याप्तेरनुमानानङ्गत्वात्; सद्भावमात्रेण व्युत्पादनस्यातिप्रसङ्गित्वात् ।

कथं तर्हि केवलव्यतिरेकिणो गमकत्वमिति चेत्, कोऽयं केवलव्यतिरेकी नाम । केवलो व्यतिरेक एव यस्यासाविति चेत्, तर्हि कथमत्यन्तासतोः साध्यसाधनता स्यात् । दृश्यते तावदिति चेन्न, यतस्तस्यान्यैव गतिः । प्राणादिमत्त्वस्य सात्मकत्वेन व्याप्तिर्जीवच्छरीर एव गृहीता, अतस्तत्रैव विप्रतिपत्तौ न सोपदर्शयितुं शक्याऽभूत्, 'व्याप्तिमात्रमेवानुमानाङ्गं न पुनः सपक्षे तदुपदर्शनमपी'त्यतो व्यतिरेकयोर्व्याप्त्या तदुपपादनं क्रियते ।

अयमत्र प्रयोगक्रमः । 'जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वात्; यत्प्राणादिमत् तत्सात्मकं, प्राणादिमच्चेदं, तस्मात्सात्मकमि'ति प्रयुक्ते धूमस्याग्निनेवास्य न व्याप्तिर्दृश्यते, तत्कथमित्याकाङ्क्षायां प्रयोगान्तरं प्रवर्तते । प्राणादिमत्त्वं सात्मकत्वेन व्याप्तम् तदभावव्यापकाभावत्वात्; यो यदभावव्यापकाभावः, स तद्व्याप्तो, यथा धूमोऽग्निनेति । तदेतावति वक्तव्ये यदन्यथा प्रयुज्यते तद्विवेकिनां स्फुटप्रतीतिकतया, सङ्ग्रहरुचितया वेति ।

परि०— एतेनेति । व्याप्तिद्वैविध्यव्यवच्छेदकतुशब्देनेत्यर्थः । **अतिप्रसङ्गित्वादिति** । धूमनिष्ठार्द्रेन्धनप्रभवत्वकरीषजन्यत्वमशकनिवर्तकत्वादेरपि व्युत्पादनप्रसङ्गः स्यादिति भावः । **अत्यन्तासतोरिति** । विभोर्गगनादेरपि न व्यतिरेकः । किन्तु सर्वत्र स्थितिरेव । तथैव वैशेषिकनये वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । **अयमत्र प्रयोगक्रम इति** । एतेन 'युक्तिगाऽऽगमगा तथा' इत्यत्र युक्तिगां व्याप्तिं स्पष्टयिष्याम इत्युक्तमत्र स्पष्टीकृतं ध्येयम् ।

गु०दी०— तदभावव्यापकाभावत्वात् इत्यत्र व्यापकः अभावो यस्येति समासः । **स्फुट-प्रतीतिकतया** अस्मदुक्तावान्तरभेदस्य स्फुटप्रतीतिकतया । अन्यथाऽभावस्याभावेन व्याप्तौ भावेन भाव-साधनमसङ्गतं स्यात् । अतो भावाभावयोरपि कश्चित्सम्बन्धोऽन्तर्णीत इति कथं न विवेकिनो मन्येरन्निति भावः ।

यादु०— अतिप्रसङ्गित्वादिति । धूमादौ मेघादिसादृश्यादेरपि सद्भावेन तस्यापि व्युत्पादनं कर्तव्यं स्यादित्यर्थः ।

वं०प०— अभावत्वात् अभाववत्त्वात् । तत्प्रतियोगित्वादित्यर्थः । **सङ्ग्रहेति** । अस्मदुक्तप्रकारेण विस्तरेण कथने न रुचिः अपि तु सङ्ग्रहेणैव कथन इत्यर्थः ।

कं०रा०— तदभावेति । तदभावस्य सात्मकत्वाभावस्य व्यापको भावो यस्य तत्तदभावव्यापकाभावं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वादिति फलितोऽर्थः ।

श्रीनिधि०— अतिप्रसङ्गित्वादिति । धूमादिर्द्रव्यम् । रूपादिर्गुणः । गमनादिक्रिया । एवं च धूमरूपादिभिः वह्निद्रव्यत्वादि साधने सति । पुनरनुमानं त्रिविधम् । द्रव्यानुमानं गुणानुमानं क्रियानुमानं चेत्यपि व्युपादानं स्यादित्यर्थः । **अन्यैव गतिरिति** । अन्य एवोपयोग इत्यर्थः । तमेव दर्शयितुमाह **प्राणादिमत्वस्येति** । यतः जीवच्छरीर एव गृहीता अतः तत्रैव विप्रतिपत्तौ तत्रैवान्यत्र च उपदर्शयितुं न शक्या । अन्यत्र नोपदर्शयितुं न शक्या तत्रैव गृहीतत्वाज्जीवच्छरीरे न दर्शयितुं शक्या तत्र विप्रतिपत्तेरिति योज्यम् ।

शे०वा०— व्याप्तिद्वैविध्यनिरासार्थस्तुशब्द इत्युक्तं, तत्र किं तन्निरासस्यापि प्रयोजनमित्यतः परोक्तानुमानत्रैविध्यनिरास एव तत्प्रयोजनं व्याप्तिद्वैविध्यप्रयुक्तत्वात् तत्त्रैविध्यस्य, तदभावेऽसम्भवादित्याह **एतेनेति** । एतेनेत्यतिदिष्टांशमेव दर्शयति **व्यतिरेकव्याप्तेरिति** । ननु यद्यनुमानत्रैविध्यं न स्यात्कथं तर्हि प्रमाणलक्षणटीकायां त्रिविधमनुमानमिति तत्त्रैविध्योक्तिः । न चासौ परमतानुवादः । तथा सति 'सर्वत्र निर्दोषत्वानुवृत्तेर्न बाधितादौ प्रसङ्गः' । 'तत्पुनर्द्विविधं दृष्टं सामान्यतो दृष्टं चे'त्याद्युत्तरग्रन्थास्वारस्यप्रसङ्गात् । न हि परमतलक्षणेषु स्वमूलोक्तसामान्यलक्षणगतनिर्दोषत्वानुवृत्त्याऽतिव्याप्तिपरिहारो युज्यते । न वा परोक्त-विभागेन स्वकृतविभागस्य पुनर्विभागत्ववचनं सङ्गच्छते । यदि चात्र व्याप्तिद्वैविध्यं तुशब्देन व्यवच्छिनत्तीति कण्ठत उक्तेस्तद्द्वैविध्यं नास्तीति मतं, कथं तर्हि 'अविनाभावो व्याप्तिः सा द्विविधा अन्वयव्याप्तिर्व्यतिरेक-व्याप्तिश्चे'ति तद्द्वैविध्यं तत्रोक्तं सङ्गच्छते । न चैतदपि परमतानुवादः । यदुक्तं निर्दोषं प्रमितं लिङ्गमनुमान-मिति तदयुक्तमित्यादिना व्याप्तिरुपपत्तिमूलमिति मूलमवतार्य तद्व्याख्यानावसरे युक्तं लक्षणमित्यन्ते ग्रन्थसन्दर्भे

मध्यपतितव्याप्तिद्वैविध्योक्तेः परमतानुवादत्वस्य शङ्कितुमप्यशक्यत्वात् । अत एव केचिदित्यादि क्वाचित्कपाठकल्पनमपास्तम् । तथा सत्यत्रेव तत्रापि तद्दूषणप्रसङ्गात् । एवं वैधर्म्यदृष्टान्ततत्तद्विरोधवैधर्म्योदाहरणादीनि व्यतिरेक्यनुमानाद्यङ्गीकारज्ञापकानि बहूनि तत्र तत्र सन्तीति कथमत्र तन्निराकरणमिति चेत् । मैवम् । भावानवबोधात् । न ह्यत्र केवलव्यतिरेकिस्वरूपमेव निराक्रियते किन्नाम व्यतिरेकव्याप्त्या प्रकृतसाध्यगमकरूपमेव केवलव्यतिरेकि । अत एव तथैव दूषितम् । व्यतिरेकव्याप्त्यनुमेयान्वयव्याप्त्या गमकं तु केवलव्यतिरेकि प्रमाणलक्षणटीकाभिप्रेतमत्राप्यनुमतमेव । अत एव कथं तर्हि केवलव्यतिरेकिणो गमकत्वमित्यादिना तथैव वक्ष्यति पद्धतावपि । कथं तर्हि केवलव्यतिरेकिणः संव्यवहार इत्यादिना तथैवोक्तम् । व्याप्तिद्वैविध्यं तुशब्देन व्यवच्छिनत्तीति साक्षादेवात्र पद्धतौ च निराकृतम् । तथा च साक्षादन्वये गमकरूपैव व्यतिरेकव्याप्तिरत्र पद्धतौ च निराकृता । न त्वन्वयव्याप्त्यनुमापिकेति न कोऽपि विरोध इति सङ्क्षेपः । **तदभावेति** । तदभावस्य व्यापकीभूतोऽभावो यस्य तत्तथोक्तं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः । तथा च तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वादिति हेतुर्द्रष्टव्यः । अत एव पद्धतौ तथैव निर्दिष्टमिति बोध्यम् । ननु साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वेन साध्यव्याप्यत्वानुमानमपि व्यतिरेकिरूपमेव । अन्वयाप्रतीतेः । प्रतीतौ च तत एव साध्यव्याप्यत्वेन प्रथमोपस्थितात्प्रकृतसाध्यसिद्धौ जातायां सिद्धसाधनेन व्यतिरेकितयोक्तस्यानुमानान्तरस्यानवकाशाद्व्यतिरेकिरूपत्वे च तस्याप्युक्तक्रमेण साध्यव्याप्यत्वानुमित्या तद्वदेव व्यतिरेकव्याप्त्यनुमेयव्याप्तिकत्वरूपं व्यतिरेकित्वं वाच्यं तस्याप्येवमित्यनवस्था स्यादिति चेन्न । अपक्षधर्मे वा पक्षधर्मेऽपि तत्त्वेनाज्ञाते वा साध्यव्याप्यत्वव्याप्तिग्रहसम्भवेनोक्तविधसाध्यव्याप्यत्वेन प्रथमोपस्थितधर्मेण जीवच्छरीरे सात्मकत्वाननुमित्या सिद्धसाधनत्वासम्भवेनोक्तरूपव्यतिरेकिप्रवृत्तेरनुकूलत्वात् । किञ्च सामान्यव्याप्तेर्धूमादावेव ग्रहसम्भवेन सिद्धसाधनशङ्का नावकाशं लभते । अत एव वक्ष्यति । यो यदभावव्यापकाभावः स तद्व्याप्तो यथा धूमोऽग्निनेति । पद्धतावपि यद्यदभावव्यापकाभावप्रतियोगि तत्तेन व्याप्तं यथा धूमवत्त्वमग्निमत्त्वेनेत्येवोक्तमित्यवधेयम् । **अन्यथेति** । जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वात् यत्सात्मकं न भवति तत्प्राणादिमन्न भवतीत्येवमित्यर्थः । **विवेकिनामिति** । विवेकिनां प्रतिपाद्यानां विनाऽपि प्रयोगान्तरमेतावन्मात्रेणैव साध्यसाधनभावस्य स्फुटप्रतीतिकतया वा प्रतिपादकानां सङ्ग्रहरुचितया वेत्यर्थः ।

वा०र०— साध्याभावव्यापकाभाव इत्यादिना रीत्यामाशङ्क्य निराकृतं पक्षधरोक्तं उद्धारमाशङ्कते **ननु साध्याभावेत्यादिना** ।

स०व०— **तद्भावमात्रेणेति** । व्यतिरेकव्याप्तिसद्भावेऽपि अभावमात्रेण व्यतिरेक्यनुमानव्युत्पादनस्येत्यर्थः । **अतिप्रसक्तित्वादिति** । प्रमेयत्वाभिधेयत्वादीनामप्युपादानं स्यादिति भावः । **तदभावव्यापकाभावत्वादिति** । तदभावस्य व्यापकः अभावः यस्य सः तदभावव्यापकाभावस्तत्त्वं तस्मादित्यर्थः । **यदन्यथा प्रयुज्यत इति** । जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वात् । यन्न सात्मकं न तत्प्राणादिमत् इत्यन्यथाप्रदर्शनमित्यर्थः । **सङ्ग्रहरुचितयेति** । सङ्क्षेपरुचितयेत्यर्थः ।

विठ्ठल०— अतिप्रसङ्गित्वादिति । धूमादौ मेघादिसादृश्यादेरपि विद्यमानत्वेन तस्यापि व्युत्पादनं कर्तव्यं स्यादित्यर्थः । **कथमत्यन्तासतोरिति** । तथा सति व्यतिरेक एवेत्यस्यात्यन्ताभाव इत्यर्थकत्वेन साध्यसाधनयोरत्यन्तासत्त्वं प्राप्नोतीति भावः । ननु केवलव्यतिरेकिसंव्यवहारस्य का गतिरित्याशयेन शङ्कते **दृश्यते तावदिति** । **व्यापकाभावत्वादिति** । व्यापकाभावप्रतियोगित्वादित्यर्थः । उक्तावान्तरभेदस्य स्फुट-प्रतीतिकत्वे विस्तरमपहाय सङ्ग्रहेण कथने किं निमित्तमित्यत उक्तं **सङ्ग्रहरुचितयेति** ।

चषकः— तदभावव्यापकाभावत्वादिति । बहुव्रीहिप्रकृतिको भावप्रत्ययः । सात्मकत्वाभाव-व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वादित्यर्थः । **य इति** । यदभावव्यापकाभावप्रतियोगी यः स तद्व्याप्त इत्यर्थः ।

॥ इति तुशब्दव्यवच्छेद्यतया मतान्तरनिरासः ॥

* * *

॥ अथ व्याप्यशब्दस्य सम्बन्धिशब्दतया मतान्तरनिरासः ॥

१५२ **सु०— स्यादेतत् । व्याप्यं चेदनुमानं तदा धूमः शब्दानित्यत्वेऽप्यनुमानं स्यात्, व्याप्तो हि सोऽप्यग्निनेति । मैवम्, व्याप्यमित्यस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् । तथा च यो येन व्याप्यः स तस्मिन्ननुमानमित्युक्तं स्यात् । न चैवमतिप्रसङ्गोऽस्ति ।**

द्विविधा हि धर्मा भवन्ति ॥ केचित्परस्परपरिहारेणैव वर्तमानाः; यथा कृतकत्व-नित्यत्वे, स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ये चेत्येवमादयः ॥ केचित्समाविष्टाः । तेऽपि त्रिविधाः । केचित्सङ्कीर्णाः । परस्परपरिहारेणैव वर्तमानयोरेकत्र समावेशः सङ्करः; यथा भूतत्व-मूर्तत्वे, पुरुषत्वपाचकत्वे चेत्येवमादयः । केचित्परापरभावावस्थिताः; यथा सत्त्व-द्रव्यत्वे, धूमवत्त्वाग्निमत्त्वे चेत्येवमादयः । केचित्तुल्यवृत्तयः; यथा कृतकत्वानित्यत्वे, गुरुत्वरसवत्त्वे चेत्य(त्येवम)ादयः ॥

तत्राद्यानां परस्परसम्बन्ध एव नास्तीति नानुमानानुमेयभावः, विरुद्धसमाख्यया तेऽभिधीयन्ते । द्वितीयानामपि सत्यपि सम्बन्धे परस्परव्यभिचारेण व्याप्यव्यापकभावा-भावान्नानुमानानुमेयता, किन्तु परस्परमनैकान्तिकतयाऽभिधीयन्ते । तृतीयेष्वपरेषां व्याप्य-तया परेषां व्यापकतयाऽस्त्यनुमानानुमेयत्वम्; परे त्वव्याप्यतया नापरेष्वनुमानतामश्नुवते, किन्नामानैकान्तिका एव । चतुर्थास्तु परस्परं व्याप्यव्यापकभावादन्योन्यमनुमानतामर्हन्तः प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यां विशिष्यन्त इति सङ्क्षेपः ।

परि०— 'व्याप्तिरेव तु सेत्यस्य प्राथमिकार्थेऽनुपपत्तिमाशङ्क्य समाधत्ते **स्यादेतदित्यादिना** । व्याप्यशब्दः सम्बन्धिशब्द इत्युक्तम् । के पुनः सम्बन्धिनो धर्माः के च नेत्यत आह **द्विविधा हीति** । यद्वा व्याप्यमिति साहित्यनियमवदिति नियतसम्बन्धवदिति चार्थः प्रागुक्तः । तत्र सम्बन्धवत्पदस्य नियतेत्यत्र परस्परसम्बन्धनैयत्यं वान्यत सम्बन्धनैयत्यं वेति विवक्षितद्विविधनैयत्यवाचिनियतपदस्य लक्ष्यं व्यावर्त्यं व्यक्तीकर्तुमाह **द्विविधा हीति** । **कृतकत्वनित्यत्वे इति** । कृतकत्वं भावकार्यसाधारणमेवात्र विवक्षणीयम् । अतो न ध्वंसे समावेशः शङ्क्यः । अत एव स्वातन्त्र्येत्यादिधर्मान्तरोक्तिः । एते च सम्बन्धवत्पदव्यावर्त्याः । **भूतत्वमूर्तत्वे इति** । भूतत्वं हित्वा आकाशे वर्तते मूर्तत्वम् । मूर्तत्वं च भूतत्वं विना मनसि वर्तते । द्वयमपि पृथिव्यादिचतुष्टये समाविष्टमिति भावः । एतच्च न्यायमतेन ज्ञेयम् । सिद्धान्ते आकाशस्यापि मूर्तत्वान्मनसोऽपि भूतांशोपचितत्वेन भूतत्वात् । अत एव पुरुषत्वेति धर्मान्तरोक्तिः । एते च द्विरूपनैयत्यवाचिनियतपदव्यवच्छेद्या इति भावः । **परापरेति** । व्याप्यव्यापकभावेनावस्थिता इत्यर्थः । न्यायमतेनाह **यथा सत्त्वेति** । सत्ताजातिद्रव्यत्वजाती इत्यर्थः । स्वमतेनाह **धूमवत्त्वेति** । एते चान्योन्यसम्बन्धनैयत्यवाचिनियतपदव्यवच्छेद्या अन्यतरसम्बन्धनैयत्यवाचीत्यस्य लक्ष्यभूताः । उक्तधर्मेषु सम्बन्धवत्पदस्य नियतपदस्य च व्यवच्छेद्यान् व्यनक्ति **तत्राद्यानामित्यादिना** । नन्वेतावता विरुद्धानैकान्तिकयोर्निरासेऽपि बाधप्रतिपक्षरूपहेतुदोषनिरासो न प्राप्त एवेति चेन्न । तयोः प्रतिज्ञादोषत्वेनाहेतुदोषत्वात् । ननु तथाप्यसिद्धिरव्याप्तिरित्युक्तहेतुदोषद्वयमध्येऽव्याप्तिवारणेऽपि नासिद्धिव्यवच्छेदः । अतः समुचितदेशस्थत्वे सति व्याप्यमनुमेति वाच्यमित्याद्यभिप्रेत्याह **इति सङ्क्षेप इति** ।

गु०दी०— **यथा भूतत्वमूर्तत्वे** इत्यत्र भूतत्वं मूर्तत्वं विहाय नभसि वर्तते । मूर्तत्वं च भूतत्वं विहाय मनसि वर्तते । भूतचतुष्टये तयोरुभयोः समावेशात् सङ्कीर्णत्वं चेति भावः । **प्रसिद्धाप्रसिद्धिभ्याम्** इत्यत्र यत्प्रसिद्धं रसवत्त्वं तेनातीन्द्रियत्वादप्रसिद्धं गुरुत्वमनुमातव्यमित्यर्थः ।

यादु०— ननु धर्माणां बहुविधत्वात् के अनुमानभूताः ये युक्तिशब्दार्थान्तर्गतनिर्दोषतया व्यवच्छेद्याः, के च व्याप्यव्यापकभावोपेता येऽत्र लक्ष्याः, व्याप्यव्यापकयोश्च कस्यानुमानत्वं कस्य चानुमेयत्वमिति जिज्ञासायामाह **द्विविधा हीत्यादिना** । **तेऽपि त्रिविधा इति** । ततश्चैतेषां त्रिविधानामुक्तेः सह चतुर्विधत्वलाभाच्चतुष्टयी खलु धर्माणां गतिरिति पद्धतिविरोधो नेति द्रष्टव्यम् । **अपरेषामिति** । न्यूनवृत्तीनामित्यर्थः । **परेषामिति** । अधिकवृत्तीनामित्यर्थः । अत्र व्याप्यमनुमानं व्यापकमनुमेयमिति द्रष्टव्यम् ।

अत्र कृतकत्वनित्यत्वादीनां परस्परपरिहारेणैव वर्तमानत्वं भूतत्वमूर्तत्वादीनां साङ्कर्यं, धूमवत्त्वाग्निमत्त्वादीनां विषमव्याप्यत्वं, कृतकत्वानित्यत्वादीनां समव्याप्तत्वं च पद्धत्युक्तरीत्योपपादनीयमित्याशयेनाह **इति सङ्क्षेप इति** ।

वं०प०— ननु धर्माणां बहुविधत्वात् के व्याप्यव्यापकभावोपेता धर्माः । न हि धूमानुमान इव सर्वत्र व्याप्यव्यापकभावः । कीदृशस्य व्याप्यत्वं व्यापकत्वं च तयोर्मध्ये च कस्यानुमानत्वमनुमेयत्वं चेति जिज्ञासायामाह **द्विविधा हीत्यादिना** । **सङ्कीर्णाः** सङ्करोपेताः । **अपरेषाम्** अपरसामान्यानां द्रव्यत्वादीनाम् । **परेषां** परसामान्यानां सत्तादीनाम् । एवं द्रव्यत्वपृथिवीत्वादावपि ज्ञेयम् । नन्वन्योन्यव्यापकभावे कृतकत्वस्यानुमापकत्वमनित्यत्वस्यानुमेयत्वं कुत इति चेन्न । यदा कृतकत्वं प्रसिद्धं तत्तदा लिङ्गं यदाऽप्रसिद्धं तदा सन्दिग्धमिति यावत् अनित्यत्वं तदा तत्साध्यम् । एवं यदानित्यत्वं प्रसिद्धं कृतकत्वमप्रसिद्धं तदा विपरीतोऽप्यस्ति साध्यसाधनभाव इत्याह **प्रसिद्धीत्यादि** ।

कं०रा०— परापरभावेति । अधिकवृत्तिन्यूनवृत्तिभावेनावस्थिता इत्यर्थः । **आद्यानामिति** । परस्परपरिहारेणैव वर्तमानानां कृतकत्वनित्यत्वादीनामित्यर्थः । **द्वितीयानामिति** । क्वचित्समाविष्टानां भूयत्वमूर्तत्वादीनामित्यर्थः । **प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यामिति** । तुल्यवृत्तिकृतकत्वानित्यत्वादीनां मध्ये ये धर्माः प्रसिद्धास्तेऽनुमानतामश्नुवते अप्रसिद्धास्त्वनुमेयतामिति विशिष्यन्त इत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— यो येन व्याप्यः स तत्रानुमानमित्युक्तेति प्रसक्तो द्वेधा भवति । यत्र यस्यानुमानत्वं तस्य तद्व्याप्यत्वाभावेन वा यस्य यद्व्याप्यत्वं तस्य तत्रानुमानत्वाभावेन वा । नोभयतापि । अव्याप्यस्याननुमानत्वात् । अननुमानस्य चाव्याप्यत्वादिति नियमज्ञापनाय तादृशधर्मान्विविच्य दर्शयति **द्विविधा हि धर्मा भवन्तीत्यादिना** ।

शे०वा०— ननु धर्मत्वसाम्येऽपि कुतः कयोश्चिदेव व्याप्तिः व्याप्तिरूपसम्बन्धस्योभयसाधारणत्वात् । कुतो कृतो धूमस्यैव व्याप्यत्वमग्नेश्च व्यापकत्वमित्यत आह **द्विविधा हीत्यादिना** । **यथेति** । अयं च परीत्यैव दृष्टान्तः । यत्कृतकं तदनित्यमिति व्याप्तेः परैरङ्गीकारात् । स्वमते नैवं व्याप्तिः । कृतकस्यापि पुराणादेर्नित्यत्वेनोक्तव्याप्तेस्तत्र व्यभिचारात् । अत एवात्रारुच्या स्वपरसम्प्रतिपन्नं दृष्टान्तान्तरमाह **स्वातन्त्र्येति** । आदिपदेन गोत्वाश्वत्वादिपरिग्रहः । **तेऽपि त्रिविधा इति** । चतुष्टयी खलु धर्माणां गतिरिति पद्धतौ तच्चतुष्ट्वाभिधानं तु साक्षात्परम्पराविभाजकोपाधीनेकीकृत्य चतुष्ट्वादेवेति न तद्विरोध इति द्रष्टव्यम् । भूतत्वपरिहारेण मूर्तत्वस्य मनसि मूर्तत्वपरिहारेण च भूतत्वस्याकाशे सत्त्वस्य परैरङ्गीकारेण तद्रीत्या एतद्दृष्टान्तोपपत्तावपि स्वरीत्या भूताकाशस्य मूर्तत्वेन भूतत्वस्य मूर्तत्वपरिहारेणावर्तमानत्वात् । अमूर्तस्य अव्याकृताकाशस्य च भूतत्वाभावेन भूतत्वमूर्तत्वयोः परस्परपरिहारेणावर्तमानत्वेनैतद्दृष्टान्तासम्प्रतिपत्तेस्तादृशं

दृष्टान्तमाह **पुरुषत्वेति** । तयोः पुरुषविशेषे समावेशेऽपि पाचकत्वस्य पुरुषत्वपरिहारेण स्त्रीषु वृत्तेः पुरुषत्वस्यापि पाचकत्वपरिहारेणापचति पुरुषे वृत्तेर्दर्शनादिति भावः । सत्ताजातेः परैरङ्गीकृतत्वेन तस्या द्रव्यत्वव्यापकत्वस्य तद्रीत्या सम्भवेऽपि स्वमते तदनङ्गीकारेण तस्याः स्वपरीत्या दृष्टान्तत्वानुपपत्तेस्तादृश-दृष्टान्तमाह **धूमवत्त्वेति** । कृतकत्वानित्यत्वयोः सत्तानुप्रवेशाङ्गीकारात् परमते तयोस्तुल्यवृत्तित्वेऽपि कृतकत्ववत्यपि पुराणादावुक्तरीत्याऽनित्यत्वाभावेन कृतकत्वानित्यत्वयोस्तुल्यवृत्तित्वस्य स्वरीत्याऽसम्भवात् स्वपरीत्या दृष्टान्तमाह **गुरुत्वेति** । अत्रादिपदेन निषिद्धत्वपापसाधनत्वादेः परिग्रहः । **आद्यानामिति** । परस्परपरिहारेणैव वर्तमानकृतकत्वनित्यत्वादीनामित्यर्थः । **द्वितीयानामपीति** । सङ्कीर्णानां भूतत्वादीना-मित्यर्थः । **तृतीयेष्विति** । परापरभावावस्थितेषु सत्त्वद्रव्यत्वादिष्वित्यर्थः । **अपरेषामिति** । न्यूनवृत्तीना-मित्यर्थः । **परेषामिति** । अधिकवृत्तीनामित्यर्थः । **चतुर्थास्त्विति** । तुल्यवृत्तयः कृतकत्वानित्यत्वादय इत्यर्थः । ननु कथं कृतकत्वनित्यत्वादीनां परस्परपरिहारेणैव वृत्तिः । कथं च भूतत्वमूर्तत्वादीनां साङ्कर्यं कथं च धूमवत्त्वाग्निमत्त्वादीनां परापरभावेनावस्थितिः कथं च कृतकत्वानित्यत्वादीनां तुल्यवृत्तित्वमित्यतः पद्धत्युक्तरीत्या तदुपपादनीयमित्याशयेनाह **इति सङ्क्षेप इति** । यद्वाऽनुमा युक्तिरेवोक्ता व्याप्तिरेव सेत्येतावतैव अनुमानलक्षणस्य सङ्क्षेपेणोक्तिः उत्तरग्रन्थस्तु न लक्षणपर इति अनेन ध्वनयति ।

वा०र०— ननु कृतकत्ववत्यपि ध्वंसे अनित्यत्वाभावेन नित्यत्ववत्यपि च प्रागभावे कृतकत्वाभावेन तयोः परस्परपरिहारेणापि वृत्तेः सत्त्वात् कथं परमतेऽपि तुल्यवृत्तित्वं इत्यत उक्तं **सत्तानुप्रवेशाङ्गी-कारादिति** । कृतकत्वं नाम प्रागभावावच्छिन्नसत्तानुयोगित्वम् । अनित्यत्वं च ध्वंसावच्छिन्नसत्तानुयोगित्वं ततश्च न ध्वंसप्रागभावयोः कृतकत्वानित्यत्वे तयोः सत्ताशून्यत्वात् इति युक्तम् । तयोः तुल्यवृत्तित्वं इत्याशयः । उभयत्र सत्ताप्रवेशे इदं निमित्तम् । हेतौ तावत् व्यभिचारपरिहाराय सत्तानुप्रवेशः आवश्यक एव । साध्ये तु जन्यभावमात्रपक्षकानुमाने असाधारण्यनिवर्तये तदनुप्रवेश आवश्यक एव इति । यद्यपि द्वितीयानां त्रिविधत्वोक्त्या परस्परपरिहारेण एव वर्तमानानामिव सङ्कीर्णानामपि अवद्यत्वमेवेति । तेऽपि आद्यतया वाच्याः । तथापि पूर्वोत्तरविकल्पमेलनेन पक्षचतुष्टयं सिद्धमिति क्रमेणाद्यादिशब्दाः इत्याशयो मूलकारस्येति व्यञ्जयन् द्वितीयानामपि इत्येतत् व्याचष्टे **सङ्कीर्णतामिति** । **मूले संस्कारकारणस्येति** । संस्कारलक्षणं कारणं यस्येति बहुव्रीहिणा व्याप्तिस्मरणविशेषणम् । अन्तराविशिष्टज्ञाने मानाभाव इति प्रथमान्तः पाठः । चतुष्टय-मपीत्यतः प्राक् चशब्दयुक्तः पाठः । गौरवं चेति पाठः । गौरवं इत्येव पाठेऽपि चशब्दार्थोऽन्तर्भावितैवार्थो ज्ञेयः ।

स०व्र०— यो येनाव्यभिचरितसम्बन्धवान् सोऽनुमानमित्यस्य कुत्रातिव्याप्तिर्दीयते, तद्वति निष्कर्षं कर्तुं धर्माणां विभागमाह **द्विविधा हि धर्मा भवन्तीति** । **तथा कृतकत्वनित्यत्वे इति** । अत्र यत्कृतकं, तदनित्यमिति व्याप्तेः परैरङ्गीकारेण कृतकत्वस्य नित्यत्वाभावेन व्याप्तिमत्त्वात् परीत्या विरुद्धत्वाभिधानम् ।

स्वमते कृतकस्यापि पुराणादेः नित्यत्वाङ्गीकारेण यत्कृतकं तदनित्यमिति व्याप्तेस्तत्रैव भग्नत्वेन साध्याभावव्याप्यत्वाभावेन स्वरीत्या तस्य विरुद्धत्वासम्भवादिति द्रष्टव्यम् । अत एव परमात्रसम्प्रतिपन्नदृष्टान्तमुक्त्वा सर्वसम्प्रतिपन्नं दृष्टान्तान्तरमाह **स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्ये चेत्येवमादय इति** । **यथा भूतत्वमूर्तत्व इति** । भूतत्वपरिहारेण मूर्तत्वस्य मनसि सत्त्वात् मूर्तत्वपरिहारेण भूतत्वस्य चाकाशे सत्त्वात् परस्परपरिहारतया वर्तमानत्वादित्यर्थः । एतच्च परीत्योक्तम् । स्वमते भूताकाशस्यापि मूर्तत्वेन भूतत्वस्य मूर्तत्वपरिहारेणावर्तनात् अव्याकृताकाशस्य मूर्तत्वभावेऽपि भूतत्वस्याभावात् परस्परपरिहारेणावर्तमानत्वादिति ध्येयम् । अत एव परसम्प्रतिपन्नदृष्टान्तमुक्त्वा स्वपरसाधारणमाह **पुरुषत्वपाचकत्वे चेत्यादीति** । **केचित् परापरभावावस्थिता इति** । व्यापकव्याप्यभावापन्नत्वेन विद्यमाना इत्यर्थः । **सत्त्वद्रव्यत्वे इति** । अत्र सत्ताजातेर्द्रव्यत्वव्यापकतायाः पराभ्युपगतत्वात् तदनुसारेणायं दृष्टान्तः । स्वमते तदनभ्युपगमेन तस्य दृष्टान्तान्तरमाह **धूमवत्त्वाग्निमत्वे चेत्यादीति** । उक्तरीत्या कृतकत्ववत्यप्यनित्यत्वाभावेन कृतकत्वानित्यत्वयोस्तुल्यवृत्तित्वस्य स्वरीत्या असम्भवात् तादृशं दृष्टान्तान्तरमाह **गुरुत्वरसवत्त्वे चेति** । **विरुद्धसमाख्ययेति** । तथा च यो येन सम्बन्धवानित्यनेन तद्व्यावृत्तिरिति भावः । **किं त्विति** । तथा चाव्यभिचारीत्यनेन तद्व्यावृत्तिरिति भावः । ननु चतुर्णां कृतकत्वानित्यत्वादीनां तुल्यवृत्तिधर्माणामनुमानत्वे तर्हि कस्य साध्यत्वं कस्य साधनत्वमित्यत आह **प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिभ्यामितीति** । तथा च प्रसिद्धस्य साधनत्वमप्रसिद्धस्य साध्यत्वमिति भावः । **इति सङ्क्षेप इति** । 'अनुमा युक्तिरेवोक्ता व्याप्तिरेव तु सा स्मृता' इत्येतावतैव सङ्क्षेपेणानुमानलक्षणमुक्तम् । उत्तरग्रन्थस्तु न लक्षणकथनपर इति ध्वनितं भवति ।

विठ्ठल०— ननु धर्माणां बहुविधत्वादनुमानधर्मभूताः युक्तिशब्दान्तर्गतनिर्दोषशब्दव्यवच्छेद्याश्च केचन व्याप्यव्यापकधर्मोपिताः व्याप्यव्यापकयोः च कस्यानुमानत्वं कस्य वाऽनुमेयत्वमिति जिज्ञासायामाह **द्विविधा हीत्यादिना** । **भूतत्वमूर्तत्व इति** । भूतत्वं मूर्तत्वपरित्यागेनाकाशे वर्तते । भूतत्वत्यागेन मूर्तत्वं मनसि वर्तते । तयोर्भूतचतुष्टये समावेश इति भावः । परभावोऽधिकवृत्तित्वं अपरभावो न्यूनवृत्तित्वं परेषां अधिकवृत्तीनां व्याप्यव्यापकभावे कस्य साध्यत्वं कस्य साधनत्वमित्यत आह **प्रसिद्धीति** । अत्र कृतकत्वनित्यत्वादीनां परस्परपरिहारेण वर्तमानत्वादिकं उक्तरीत्योपपादनीयमित्याशयेनाह **सङ्क्षेप इति** ।

चषकः— **परस्परपरिहारेणैव वर्तमानाः** परस्परासमानाधिकरणाः । **समाविष्टाः** समानाधिकरणाः । **परापरभावेति** । व्याप्यव्यापकभावेत्यर्थः । **तुल्यवृत्तयः** समनियताः ।

॥ इति व्याप्यत्वस्य सम्बन्धित्वत्वा मतान्तरनिरासः ॥

* * *

॥ अथ स्मृतेतिपदकृत्यतया मतान्तरनिरासः ॥

१५३ सु०— नन्वेवमपि धूमेनाग्निज्ञानं सर्वेषां स्यादित्यत उक्तम्— स्मृतेति । प्रमितत्वस्योपलक्षणमेतत् । स्मृता व्याप्तिरेव प्रमितमेव व्याप्यमनुमा, न त्विन्द्रियत्वसत्तामात्रेण प्रमाकरणमित्यर्थः ।

ननु तथाऽपि नारिकेलद्वीपवासिनो धूमदर्शनादग्न्यनुमितिप्रसक्तिः । मैवम्, व्याप्यस्वरूपप्रमितिवद्व्याप्तिप्रमितेरप्यपेक्षितत्वात् । तथाऽपि गृही(तविस्मृ)तास्मृतव्याप्तेस्तदवस्थः प्रसङ्ग इत्यत उक्तं स्मृतेति । स्मृता व्याप्तिरेव सा अनुमोपयोगिनीत्यर्थः । तथा च व्याप्तिस्मरणसव्यपेक्षं व्याप्यज्ञानमनुमानमित्युक्तं भवति ।

परि०— विशेषेणाप्यत इति व्युत्पत्तिमुपेत्याह **प्रमितमेव व्याप्यमनुमेति** । तुशब्दार्थ **एवेति** । स्मृता प्रमिता व्याप्तिरेव नियतसम्बन्ध एवानुमानाङ्गमित्युपेत्याह **व्याप्यस्वरूपेत्यादि** । **गृहीतास्मृतेति** । पीतप्रतिबद्धवत्सेत्यादिवत् । गृहीताऽस्मृता व्याप्तिर्यस्येति पूर्वकालैकेति समासः । **स्मृतेतीति** । नेदानीं प्रमितिपरं स्मृतिपदमिति भावः । निष्कर्षमाह **तथा चेति** ।

वं०प०— **सर्वेषां** गृहान्तर्वर्तिनाम् ।

श्रीनिधि०— प्रमितत्वस्येति धूमानुभवानन्तरमपि अनुमितिदर्शनादेवमुक्तं **प्रमितमेव व्याप्यमिति** । विशेषेणाप्यत इति व्याप्तिरित्युपपत्त्येति भावः ।

शे०वा०— तर्हि लक्षणकारिकायां तदंशस्य लक्षणांशसमर्पकत्वाभावादानर्थक्यमित्यतस्तदितिकर्तव्यतासमर्पकत्वान्न तदिति भावेनेतिकर्तव्यतासमर्पकतया तमंशं योजयितुं तन्निवर्त्यामाशङ्कामुत्थापयति **नन्विति** । सर्वेषां बहिर्वर्तिनामिव गृहान्तर्वर्तिनां पुरुषाणामपीत्यर्थः । अज्ञातप्रत्यक्षस्यापि पुरुषस्य स्वरूपसत्प्रत्यक्षे साक्षात्कारजनकत्ववदज्ञातधूमस्यापि पुरुषस्य स्वरूपसत्पर्वतीयधूमे वह्निज्ञानजनकत्वावश्यम्भावादिति भावः । **व्याप्यमिति** । इदं च मूले व्याप्तिशब्दस्य कर्मसाधनत्वमाश्रित्य व्याख्यानमिति बोध्यम् ।

स०व्र०— ननु पूर्वं व्याप्तिस्मरणवतः आप्तवाक्यादिना लिङ्गज्ञानमात्रेणानुमितेर्जायमानत्वात् स्मृतैव व्याप्तिः कथमुपयोगिनीत्यत आह **प्रमितत्वस्योपलक्षणमिति** । व्याप्यज्ञानमनुमानमित्यत्र व्याप्तेरुपलक्षणत्वात् तज्ज्ञानं नोक्तमित्यभिप्रायेण शङ्कते **ननु तथाऽपीति** । व्याप्तेरपि विशेषणत्वेन तज्ज्ञानस्याप्यावश्यकत्वान्नातिप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्योत्तरमाह **मैवमिति** । व्याप्तिप्रमितिरप्यपेक्षितेत्युक्ते यदा कदाचिदेव व्याप्तिप्रमिति-

रपेक्षिता, नाव्यवहितपूर्वक्षणे इत्यभिप्रेत्य शङ्कते गृहीतास्मृतव्याप्तेरिति । प्रमितिरप्यव्यवहितपूर्वक्षण एव विवक्षितेति नातिप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्य मूलं प्रवृत्तमित्यवतारयति इत्यत उक्तमिति ।

विठ्ठल०— विशेषेणाप्यत इति व्युत्पत्तेरुक्तत्वात् तदनुरोधेनाह **प्रमितमेव व्याप्यमनुमेति** ।

॥ इति स्मृतेतिपदकृत्यतया मतान्तरनिरासः ॥

* * *

॥ अथ लिङ्गदर्शनस्य अनुमाने निषमाभावतया मतान्तरनिरासः ॥

१५४ सु०— लिङ्गपरामर्शोऽनुमानं, परामर्शश्चानुसन्धानात्मकं तृतीयं ज्ञानमिति कश्चित् । तथा हि । महानसादौ धूमस्याग्निना व्याप्तिग्रहणसमये यज्ज्ञानं तत्प्रथमम् । गृहीतव्याप्तिकस्य पर्वतादौ यद्धूमज्ञानं तद् द्वितीयम् । ततः सम्बन्धिदर्शनसमुद्बुद्धसंस्कारकारण(क)स्य यो धूमवानसावग्निमानिति व्याप्तिस्मरणस्यानन्तरमयं चाग्निव्याप्तधूमवानिति प्रतिसन्धानात्मकं यद्धूमज्ञानं तत्तृतीयमनुमानमिति । तदेतदन्यो न मन्यते । व्याप्तिस्मरणं पक्षधर्मताज्ञानमित्येतावदेव ह्यनुमानसामर्थ्यम्, तत्राननुभूताया व्याप्तेः स्मर्तुमशक्यत्वात्प्रथमं ज्ञानमिष्यते । द्वितीय(ज्ञान)मपि पक्षधर्मताविषयत्वादङ्गीक्रियते । ततो व्याप्तिस्मृतौ सत्यां किमपरमवशिष्यते यदर्थं तृतीयं ज्ञानमेष्टव्यमिति । स स्थूलदृश्चेत्याद्यः । न खलु विशकलित(ते)व्याप्तिस्मृतिपक्षधर्मताज्ञाने भावयतोऽनुमितिः(तम्), परस्परवार्तानभिज्ञयोः सहकारितानुपपत्तेः; किन्तु सङ्कलिते । न च तत्सङ्कलितत्वं विना तृतीयज्ञानात्, इति कथं तन्नेष्टव्यम् । आत्मा सङ्कलयतीति चेत्, सत्यम्, वृत्त्या ह्यसौ सङ्कलयेन्न तु स्वरूपेणैव । न चैवं तदेवास्त्विति वाच्यम्, पूर्वेण विना तदनुपपत्तेरिति ।

वयं तु ब्रूमः । यत्र लिङ्गदर्शनादेव व्याप्तिस्मृतिः अस्तु तत्रोक्तप्रकारः, यदा तु गृहीतव्याप्तेर्विनाऽपि लिङ्गदर्शनाद्वचनादिनैव व्याप्तिस्मृतिराविरस्ति तदा द्वितीयमेव लिङ्गदर्शनं प्रतिसन्धानात्मकमुदेष्यतीति नावश्यम्भाविनीयं प्रक्रिया । यथा खलु संस्कारसाहित्ये सतीन्द्रियसन्निकर्षादेव सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञा जायते तथे(थाऽत्रापी)त्यङ्गीकारे न कश्चिद्विरोध इति ।

॥ अथ स्मृतेतिपदकृत्यतया मतान्तरनिरासः ॥

१५३ सु०— नन्वेवमपि धूमेनाग्निज्ञानं सर्वेषां स्यादित्यत उक्तम्— स्मृतेति । प्रमितत्वस्योपलक्षणमेतत् । स्मृता व्याप्तिरेव प्रमितमेव व्याप्यमनुमा, न त्विन्द्रियत्वसत्तामात्रेण प्रमाकरणमित्यर्थः ।

ननु तथाऽपि नारिकेलद्वीपवासिनो धूमदर्शनादग्न्यनुमितिप्रसक्तिः । मैवम्, व्याप्यस्वरूपप्रमितिवद्व्याप्तिप्रमितेरप्यपेक्षितत्वात् । तथाऽपि गृही(तविस्मृ)तास्मृतव्याप्तेस्तदवस्थः प्रसङ्ग इत्यत उक्तं स्मृतेति । स्मृता व्याप्तिरेव सा अनुमोपयोगिनीत्यर्थः । तथा च व्याप्तिस्मरणसव्यपेक्षं व्याप्यज्ञानमनुमानमित्युक्तं भवति ।

परि०— विशेषेणाप्यत इति व्युत्पत्तिमुपेत्याह **प्रमितमेव व्याप्यमनुमेति** । तुशब्दार्थ **एवेति** । स्मृता प्रमिता व्याप्तिरेव नियतसम्बन्ध एवानुमानाङ्गमित्युपेत्याह **व्याप्यस्वरूपेत्यादि** । **गृहीतास्मृतेति** । पीतप्रतिबद्धवत्सेत्यादिवत् । गृहीताऽस्मृता व्याप्तिर्यस्येति पूर्वकालैकेति समासः । **स्मृतेतीति** । नेदानीं प्रमितिपरं स्मृतिपदमिति भावः । निष्कर्षमाह **तथा चेति** ।

वं०प०— सर्वेषां गृहान्तर्वर्तिनाम् ।

श्रीनिधि०— प्रमितत्वस्येति धूमानुभवानन्तरमपि अनुमितिदर्शनादेवमुक्तं **प्रमितमेव व्याप्यमिति** । विशेषेणाप्यत इति व्याप्तिरित्युपपत्त्येति भावः ।

शे०वा०— तर्हि लक्षणकारिकायां तदंशस्य लक्षणांशसमर्पकत्वाभावादानर्थक्यमित्यतस्तदितिकर्तव्यतासमर्पकत्वान्न तदिति भावेनेतिकर्तव्यतासमर्पकतया तमंशं योजयितुं तन्निवर्त्यामाशङ्कामुत्थापयति **नन्विति** । सर्वेषां बहिर्वर्तिनामिव गृहान्तर्वर्तिनां पुरुषाणामपीत्यर्थः । अज्ञातप्रत्यक्षस्यापि पुरुषस्य स्वरूपसत्प्रत्यक्षे साक्षात्कारजनकत्ववदज्ञातधूमस्यापि पुरुषस्य स्वरूपसत्पर्वतीयधूमे वह्निज्ञानजनकत्वावश्यम्भावादिति भावः । **व्याप्यमिति** । इदं च मूले व्याप्तिशब्दस्य कर्मसाधनत्वमाश्रित्य व्याख्यानमिति बोध्यम् ।

स०व्र०— ननु पूर्वं व्याप्तिस्मरणवतः आप्तवाक्यादिना लिङ्गज्ञानमात्रेणानुमितेर्जायमानत्वात् स्मृतैव व्याप्तिः कथमुपयोगिनीत्यत आह **प्रमितत्वस्योपलक्षणमिति** । व्याप्यज्ञानमनुमानमित्यत्र व्याप्तेरुपलक्षणत्वात् तज्ज्ञानं नोक्तमित्यभिप्रायेण शङ्कते **ननु तथाऽपीति** । व्याप्तेरपि विशेषणत्वेन तज्ज्ञानस्याप्यावश्यकत्वान्नातिप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्योत्तरमाह **मैवमिति** । व्याप्तिप्रमितिरप्यपेक्षितेत्युक्ते यदा कदाचिदेव व्याप्तिप्रमिति-

रपेक्षिता, नाव्यवहितपूर्वक्षणे इत्यभिप्रेत्य शङ्कते गृहीतास्मृतव्याप्तेरिति । प्रमितिरप्यव्यवहितपूर्वक्षण एव विवक्षितेति नातिप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्य मूलं प्रवृत्तमित्यवतारयति इत्यत उक्तमिति ।

विठ्ठल०— विशेषेणाप्यत इति व्युत्पत्तेरुक्तत्वात् तदनुरोधेनाह **प्रमितमेव व्याप्यमनुमेति** ।

॥ इति स्मृतेतिपदकृत्यतया मतान्तरनिरासः ॥

* * *

॥ अथ लिङ्गदर्शनस्य अनुमाने नियमाभावतया मतान्तरनिरासः ॥

१५४ **सु०— लिङ्गपरामर्शोऽनुमानं, परामर्शश्चानुसन्धानात्मकं तृतीयं ज्ञानमिति कश्चित् । तथा हि । महानसादौ धूमस्याग्निना व्याप्तिग्रहणसमये यज्ज्ञानं तत्प्रथमम् । गृहीतव्याप्तिकस्य पर्वतादौ यद्धूमज्ञानं तद् द्वितीयम् । ततः सम्बन्धिदर्शनसमुद्बुद्धसंस्कारकारण(क)स्य यो धूमवानसावग्निमानिति व्याप्तिस्मरणस्यानन्तरमयं चाग्निव्याप्तधूमवानिति प्रतिसन्धानात्मकं यद्धूमज्ञानं तत्तृतीयमनुमानमिति । तदेतदन्यो न मन्यते । व्याप्तिस्मरणं पक्षधर्मताज्ञानमित्येतावदेव ह्यनुमानसामर्थ्यम्, तत्राननुभूताया व्याप्तेः स्मर्तुमशक्यत्वात्प्रथमं ज्ञानमिष्यते । द्वितीय(ज्ञान)मपि पक्षधर्मताविषयत्वादङ्गीक्रियते । ततो व्याप्तिस्मृतौ सत्यां किमपरमवशिष्यते यदर्थं तृतीयं ज्ञानमेष्टव्यमिति । स स्थूलदृश्चेत्याद्यः । न खलु विशकलित(ते)व्याप्तिस्मृतिपक्षधर्मताज्ञाने भावयतोऽनुमितिः(तम्), परस्परवार्तानभिज्ञयोः सहकारितानुपपत्तेः; किन्तु सङ्कलिते । न च तत्सङ्कलितत्वं विना तृतीयज्ञानात्, इति कथं तन्नेष्टव्यम् । आत्मा सङ्कलयतीति चेत्, सत्यम्, वृत्त्या ह्यसौ सङ्कलयेन्न तु स्वरूपेणैव । न चैवं तदेवास्त्विति वाच्यम्, पूर्वेण विना तदनुपपत्तेरिति ।**

वयं तु ब्रूमः । यत्र लिङ्गदर्शनादेव व्याप्तिस्मृतिः अस्तु तत्रोक्तप्रकारः, यदा तु गृहीतव्याप्तेर्विनाऽपि लिङ्गदर्शनाद्वचनादिनैव व्याप्तिस्मृतिराविरस्ति तदा द्वितीयमेव लिङ्गदर्शनं प्रतिसन्धानात्मकमुदेष्यतीति नावश्यम्भाविनीयं प्रक्रिया । यथा खलु संस्कारसाहित्ये सतीन्द्रियसन्निकर्षादेव सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञा जायते तथे(थाऽत्रापी)त्यङ्गीकारे न कश्चिद्विरोध इति ।

परि०— व्याप्यज्ञानं वह्निव्याप्योऽयमिति वा वह्निव्याप्यत्ववानयमित्येवंरूपं वा ज्ञानमित्येतदभिप्रायकत्वमस्य वयं त्वित्यादिना विवरिष्यन् तार्किकोक्तं तावदाह **लिङ्गेति** । **अनुसन्धानेति** । पूर्वं विशेषणेन विना ज्ञातस्य प्रागवगतविशेषणयुक्तत्वेन पुनर्ज्ञानमनुसन्धानं तद्रूपमित्यर्थः । **यज्ज्ञानमिति** । धूमस्येत्यनुषङ्गः । **अन्य इति** । प्राभाकरो न मन्यत इत्यर्थः । **स इति** । प्राभाकरः स्थूलबुद्धिरिति आद्यस्तार्किक आहेत्यर्थः । **विशकलिते इति** । धूमो वह्निव्याप्योऽयं च धूमवानित्येवंरूपान्योन्यविषयाविषयके ज्ञाने भावयत उत्पादयतोऽनुसन्दधतो वा पुंसः अनुमितिर्न भवतीत्यर्थः । अनुमितिं इति पाठे भावयतो जनयतोऽनुमितिमित्यर्थः । **परस्पर-वार्तेति** । अन्योन्यविषयाविषयकयोरित्यर्थः । **सङ्कलिते** अन्योन्यविषयविषयके । **सङ्कलयति** व्याप्तिपक्षधर्मतयोरेकवस्तुनिष्ठतां सम्पादयतीत्यर्थः । **वृत्त्या हीति** । ज्ञानेनेत्यर्थः । **तदेव** तृतीयं ज्ञानमेव । किं पूर्वज्ञानद्वयेनेत्यर्थः । **पूर्वेणेति** । व्याप्तिस्मृतिसहितेन पक्षीयलिङ्गदर्शनेन विनेत्यर्थः । तार्किकमुखेन प्राभाकरमतं निरस्य तन्मतप्रक्रियामपि क्वाचित्कीमुपेत्य सार्वत्रिकत्वनियमखण्डनेन निरस्यति **वयं त्वित्यादिना** । **उक्त इति** । तार्किकोक्ततृतीयज्ञानप्रक्रियाप्रकारोऽस्त्वित्यर्थः । **वचनेन** आप्तवचनेन । अदृष्टादिना हेत्वन्तरेणेत्यर्थः । **आविरस्ति** आविर्भवति । **प्रतिसन्धा-नात्मकं** वह्निव्याप्यधूमवानयमित्येवंरूपम् ।

गु०दी०— **भावयतोऽनुमितिम्** इत्यस्य अनुमितिं न भावयतः नोत्पादयत इत्यर्थः ।

बादु०— **विशकलिते इति** । व्याप्तिज्ञानं त्वन्मते सामान्यप्रत्यासत्तेरभावेन सन्निकृष्टधूमव्यक्ति-मात्रविषयम् । पक्षधर्मताज्ञानं त्वगृहीतव्याप्तिकधूमविषयम् । एवं च कश्चिद्धूमो वह्निव्याप्यः पर्वतश्च धूमवानिति ज्ञाने विशकलिते परस्परवार्तानभिज्ञे एकधर्मिनिष्ठत्वेन व्याप्तिपक्षधर्मत्वाविषयके इति यावत् । अनुमितिं न भावयतो न जनयत इत्यर्थः । अन्यथा धूमो वह्निव्याप्य आलोकवांश्चायमिति ज्ञानद्वयेनाप्यनुमित्यापत्तेरिति भावः । न च व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानमनुमितिजनकतया विवक्षितमतो नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । धूमत्वे व्याप्यतावच्छेदकत्वं हि व्याप्यत्वेन सह व्याप्तिरेव । अन्यस्य प्रकृतानुपयोगात् । न हि व्याप्तिग्रहणकाले धूमस्याग्निनेव धूमत्वस्य धूमनिष्ठया वह्निव्याप्त्या सह व्याप्तिर्गृहीता । येन व्याप्यता-वच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानमनुमितिहेतुरिति स्यादित्याशयात् । **सङ्कलिते इति** । **एकस्मिन्धर्मिणि** व्याप्तिपक्षधर्मत्वावगाहिनि इत्यर्थः । **सङ्कलयतीति** । व्याप्तिपक्षधर्मत्वयोरेकधर्मिनिष्ठतां सम्पादयतीत्यर्थः । **वृत्त्येति** । ज्ञानेन हीत्यर्थः । **तदेवेति** । तृतीयं ज्ञानमेवेत्यर्थः । पूर्वेणेत्येकवचनं जात्यभिप्रायम् । पूर्वाभ्या-मित्यर्थः । वचनादिनैवेत्यत्रादिपदेनादृष्टचिन्तादेर्ग्रहणम् ।

वं०प०— वृत्त्या हीति । ततश्च सैव तृतीयं ज्ञानमिति भावः । **तदेव** तृतीयज्ञानमेव । तथा च पूर्वज्ञानद्वयं व्यर्थमिति भावः । **पूर्वेण** ज्ञानद्वयेन । **तदिति** । तृतीयज्ञानेत्यर्थः । आविर्भूतव्याप्तिस्मृतिरूप-सहकारिसहितमेव द्वितीयं ज्ञानं प्रतिसन्धानात्मकं भविष्यति । सहकारिण एतादृशसामर्थ्यदर्शनादित्याह **यथा खल्वित्यादि** ।

कं०रा०— न चैवमिति । व्याप्तिपक्षधर्मतासङ्कलनात्मकस्य तृतीयज्ञानस्यावश्यकत्वे तदेवास्तु किं द्वितीयज्ञानेनेति न च वाच्यं व्याप्तिस्मृतिहेतुसंस्कारोद्बोधकलिङ्गदर्शनात्मकद्वितीयज्ञानेन विना तृतीयज्ञानस्यानुप-पत्तेरित्यर्थः । **प्रतिसन्धानात्मकमिति** । व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानरूपमित्यर्थः । प्रकारान्तरेणापि द्वितीय-ज्ञानानपेक्षामुपपादयति **यथेति** । यथा खलु संस्कारसाहित्ये सति तत्तां स्मृतिं विनैव देवदत्तेन्द्रियसन्निकर्षात् सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञानं जायते तथात्रापि व्याप्तिविषयकसंस्कारसाहित्ये सति तत्स्मृतिं विनैव पर्वतवृत्तिधूमेन्द्रियसन्निकर्षाद्वह्निव्याप्तो धूमः पक्षे अस्तीति ज्ञानमुदेष्यतीत्यङ्गीकारे न कश्चिद्विरोध इति न व्याप्तिस्मृत्यर्थद्वितीयज्ञानापेक्षाभावः ।

श्रीनिधि०— अनुसन्धानात्मकमिति । स्मृतव्याप्तिविशिष्टस्य पक्षे यद् ज्ञानं तदनुसन्धानमि-त्युच्यते । व्याप्तिवैशिष्ट्यविषयकज्ञानस्य पूर्वं वृत्तत्वेन तद्विषयकान्तरज्ञानत्वादनुसन्धानत्वं द्रष्टव्यम् । अनुसन्धीयमाना स्मर्यमाणा या व्याप्तिः तद्विशिष्टविषयकत्वाद्वानुसन्धानत्वम् । संस्कारकारणकस्येत्येतत् व्याप्तिस्मरणसविशेषणम् । **भावयतः** प्राप्तवतः । **न च तत्सङ्कल्पितत्वं विना तृतीयज्ञानादिति** । तयोः सङ्कल्पनं नाम स्मर्यमाणव्याप्तिपक्षधर्मतयोः एकज्ञानमेव । तच्च न तृतीयज्ञानं विनान्यत्सम्भवतीति भावः । **वृत्त्या** वृत्तिरूपज्ञानेन । **तदेव** । तृतीयं ज्ञानमेव । अस्त्वित्युत्तरत्र सम्बध्यते ।

शे०वा०— भाष्यकारीयं व्याप्तिस्मरणसापेक्षस्य व्याप्यज्ञानस्यानुमानत्ववर्णनं मतान्तरनिरासार्थ-मित्याशयेन न्यायमतमुत्थापयति **लिङ्गेति** । अयं चाग्निना व्याप्तधूमवानितीत्युपलक्षणम् । अयं धूमो वह्नि-व्याप्य इतीत्यपि द्रष्टव्यम् । **अन्यः** प्राभाकरः । **अनुमानसामर्थ्यमिति** । अनुमितिजननाय पर्याप्तमित्यर्थः । उक्तरूपज्ञानद्वयस्यानुमितेश्चान्तरा **विशिष्टज्ञाने** मानाभावाज्ज्ञानद्वयस्य हि स्वरूपं पूर्वभावित्वं नियमश्च क्लृप्त एव । विशिष्टज्ञानवादिनाऽपि तद्धेतुत्वेन ज्ञानद्वयस्वीकारात् । अनन्यथासिद्धिमात्रमेव कल्प्यमिति लाघवम् । विशिष्टज्ञाने चतुष्टयमपि कल्प्यमिति गौरवमिति भावः । ननु ज्ञानद्वयादप्येकस्य विशिष्टज्ञानस्य कारणत्वं लघ्विति विपरीतमेव गौरवमित्यतो युगपदुपस्थिते हि वस्तुद्वये लाघवगौरवचिन्तावसरः । प्रकृते च विशिष्ट-ज्ञानस्यैवासिद्धेर्न तदवसर इति ज्ञानद्वयस्य क्लृप्तत्वप्रदर्शनपूर्वकं तृतीयज्ञानस्याक्लृप्ततामुपपादयति **तत्रे-त्यादिना** । **प्रथमं ज्ञानमिति** । यो धूमवानसावग्निमानिति महानसादौ व्याप्त्यनुभवरूपं धूमज्ञानमित्यर्थः । **आद्यो** नैयायिकः । **विशकलितेति** । व्याप्तिज्ञानं त्वन्मते सामान्यप्रत्यासत्तेरभावात्सन्निकृष्टधूमव्यक्तिमात्र-विषयम् । पक्षधर्मताज्ञानं त्वगृहीतव्याप्तिकधूमविषयम् । एवञ्च कश्चिद्धूमोऽग्निव्याप्यः पर्वतश्च धूमवानिति ज्ञाने

विशकलिते भिन्नविषये एकधर्मिनिष्ठत्वेन व्याप्तिपक्षधर्मत्वाविषयके इति यावत् । अनुमितिं **न भावयतो** नोत्पादयत इत्यर्थः । **परस्परवार्तानभिज्ञयोरिति** । स्वतन्त्रस्वस्वविषयमात्रपर्यवसितयोरित्यर्थः । अन्यथा किञ्चित्प्रमेयं वह्निव्याप्यं पर्वतश्च प्रमेयवानिति ज्ञानद्वयमप्यनुमितिहेतुः स्यात् । न च प्रमेयत्वं वह्निव्याप्यत्वावच्छेदकत्वेन न गृहीतं धूमत्वं तु तदवच्छेदकत्वेन गृहीतमिति वैषम्यान्नोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । धूमत्वस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वं हि व्याप्येन सह व्याप्तिः । अन्यस्य प्रकृतानुपयोगात् । न च व्याप्तिग्रहणकाले धूमस्याग्निनेव धूमत्वस्य धूमनिष्ठया वह्निव्याप्त्या सह व्याप्तिर्गृहीता पक्षधर्मे व्याप्तिग्रहप्रस्तावोक्तरीत्या व्याप्तिग्राहकसामग्रीसत्त्वेन वह्निना व्याप्तिग्रहसम्भवेऽपि व्याप्तिग्रहसामग्रीविरहेण व्याप्तिधूमत्वयोर्व्याप्तिग्रहस्यासम्भवदुक्तिकत्वादिति भावः । **सङ्कलिते इति** । एकधर्मिनिष्ठत्वेन व्याप्तिपक्षधर्मत्वावगाहिनीत्यर्थः । **सङ्कलयतीति** । व्याप्तिपक्षधर्मत्वयोरेकधर्मिनिष्ठत्वं सम्पादयतीत्यर्थः । **वृत्त्येति** । व्यापारेणेत्यर्थ इति निबन्धः । व्यापारश्च तृतीयलिङ्गपरामर्शरूप इति तद्वर्धमानः । **न स्वरूपेणैवेति** । नोक्तज्ञानद्वयसमवायितामात्रेणेत्यर्थः । अतिप्रसङ्गादिति भावः । **तदेवेति** । तृतीयज्ञानमेवेत्यर्थः । **पूर्वेणेति** । तृतीयलिङ्गपरामर्शस्य विशिष्टज्ञानत्वेन विशेषणज्ञानजन्यत्वाद्व्याप्तिज्ञानपक्षधर्मताज्ञानयोरसत्त्वे तत्साध्यविशिष्टज्ञानानुपपत्तेरित्यर्थः । **वचनादिनैवेति** । आप्तवचनादिनैवेत्यर्थः । अदृष्टादिहेत्वन्तरपरिग्रहायादिपदम् । **प्रतिसन्धानात्मकमिति** । विशिष्टविषयकमित्यर्थः । अत्रैवानुरूपं दृष्टान्तमाह **यथेति** ।

वा०र०— व्याप्तिज्ञानमिति । एतदनुसारेण तयोः परवार्तानभिज्ञतया मौढ्यघटनायोगः इत्येतत् न्यायवाचस्पतिवाक्यव्याख्यानरूप स्वतन्त्रस्वस्वविषयपर्यवसिततयेत्येतत् निबन्धानुसारेण व्याचष्टे **स्वतन्त्रस्वस्वविषयेति** । ....अनुसारेणाह **अन्यथा किञ्चित्प्रमेयमित्यादि** । **व्याप्तिधूमत्वयोरिति** । एतच्च मध्यदीपिकान्यायेन उभयत्रैव सम्बध्यते इति ज्ञेयम् ।

स०व्र०— अनुमानसामर्थ्यमिति । स्वरूपसहकारिसमवधानातिरिक्तशक्तिर्नास्तीत्यादौ शक्तिशब्दस्य सहकारिसमवधानपरत्वदर्शनात् अत्रापि शक्तिपरसामर्थ्यशब्देन व्याप्तिस्मरणरूपसहकारिणः, पक्षधर्मतारूपस्य स्वरूपस्य ग्रहणमिति ध्येयम् । **द्वितीयमपीति** । पक्षधर्मताज्ञानस्य लिङ्गज्ञानस्वरूपत्वेनावश्यमङ्गीकरणीयमिति भावः । **स स्थूलदृश्वेत्याद्य इति** । **सः** ज्ञानद्वयवादी, **आद्यः** ज्ञानत्रयवादीत्यर्थः । **भावयतोऽनुमितिमित्येव** पाठः । तत्र च अनुमितिं भावयतः जनयतः इति सम्बन्धः । अयमत्र समुदायार्थः । व्याप्तिज्ञानपक्षधर्मताज्ञानयोः विशकलितयोरनुमित्युत्पादकत्वे परस्परसहकारित्वानुपपत्त्या सङ्कलितयोरेव तत्त्वे वाच्ये ज्ञानयोर्वा विषययोर्वा स्वरूपेण मेलनासम्भवादेकबुद्ध्युपारूढत्वेन विषयस्य वाच्यत्वात् न तृतीयज्ञानमावश्यकमिति । ननु प्रत्यक्षस्य वर्तमानविषयकत्वेन व्याप्तिमान् धूमोऽस्तीति व्याप्तिविषयकत्वं न चक्षुषः इत्यतः सहकारिसमवधाने करणानां शक्त्यन्तराविर्भावस्य दृष्टत्वात् प्रकृते च व्याप्तिस्मरणलक्षणसहकारिसत्त्वात् तद्विषयकत्वं चक्षुषो युक्तमित्यभिप्रेत्य तत्र निदर्शनमाह **यथा खल्विति** ।

स०ना०— व्याप्तिरेव तु सा स्मृतेति मूलसुधायां **परस्परवार्तानभिज्ञयोरिति** । व्याप्तिज्ञानं न तावत् यो यो धूमवान् असौ अग्निमानिति व्याप्तिमात्रमवगाहनेन पक्षधर्मतां एवं धूमवानयमिति ज्ञानमपि पक्षधर्मतामेवावगाहनेन व्याप्तिं इदमेव हि परस्परवार्तानभिज्ञत्वमिह विवक्षितम् । एतादृशेन पक्षधर्मताज्ञानेन अनुमितौ जनयितृव्यायां यद्युक्ता व्याप्तिस्मृतिः साचिव्यमाचरतीति स्यात् । हन्त तर्हि पाषाणवानयमिति पक्षधर्मताज्ञानस्यापि साचिव्यमाचिनुयादित्यतिप्रसङ्गसद्भावात् नोक्तरूपे ज्ञाने अनुमितिं जनयति इत्यर्थः । **किन्तु सङ्कलित इति** । ज्ञानयोः सङ्कलनं नाम परामर्शरूपैकव्यापारसाहित्यं नान्यत् । आत्मविशेषगुणानां परस्परविरोधित्वेन क्षीरनीरवत्संकलनायोगात् । **वृत्त्येति** । ज्ञानेनेत्यर्थः ।

विठ्ठल०— ननु कीदृशं व्याप्यज्ञानमनुमानमित्यतः स्वाभिप्रेतं वर्णितुं तार्किकोक्तं तावदाह **लिङ्गपरामर्श इत्यादिना** । **तदेतदन्य इति** । प्राभाकर इत्यर्थः । **स्थूलदृश्वेति** । सः तृतीयं ज्ञानमेव नास्तीति वदन् प्रभाकरः । स्थूलदृष्टिरिति तृतीयं ज्ञानमेवानुमिति वक्ता आद्यो वदतीत्यर्थः । **न खल्विति** । विशकलिते परस्परवार्हानभिज्ञे व्याप्तिस्मृतिपक्षधर्मताज्ञाने अनुमितं न भावयतः नोत्पादयत इत्यर्थः । **न चेति** । तृतीयज्ञानाद्विनेत्यन्वयः । **सङ्कलयतीति** । व्याप्तिव्याप्तिपक्षधर्मतयोरेकधर्मिनिष्ठत्वं सम्पादयतीत्यर्थः । **वृत्त्येति** । ज्ञानेनेत्यर्थः । सा वृत्तिरेव तृतीयं ज्ञानमिति भावः । **तदेवेति** । तृतीयं ज्ञानमेवेत्यर्थः । किं पूर्वज्ञानद्वयेन व्याप्तिपक्षधर्मतयोरत्रैव स्फुरणादिति भावः । **पूर्वेणेति** । पूर्वज्ञानद्वयेत्यर्थः । **वचनेनैव नैवेत्यादिपदेनादृष्टिचिन्तादेर्ग्रहणम्** । प्रकारान्तरेणापि तृतीयज्ञानानपेक्षामुपपादयति **यथेति** । यथा खलु संस्कारसाहित्ये सति पूर्वभावितत्तांशस्मृतिं विनैव देवदत्तेन्द्रियसन्निकर्षात्सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञानं युज्यते । तथात्रापि व्याप्तिविषयकसंस्कारसाहित्ये सति पृथक् स्मृतिं विनैव पर्वतवृत्तिधूमेन्द्रियसन्निकर्षाद्वह्निव्याप्तो धूमः पक्षेऽस्तीति ज्ञानमुदेष्यतीत्यङ्गीकारे न कश्चिद्विरोध इति न व्याप्तिस्मृत्यर्थं तृतीयज्ञानापेक्षेति भावः ।

॥ इति लिङ्गदर्शनस्य अनुमाने नियमाभावतया मतान्तरनिरासः ॥

॥ इति मतान्तरनिरासः ॥

* * *

॥ अथ व्याप्तिग्राहकप्रमाणानि ॥

१५५ **सु०— ननु व्याप्तिरेव केन प्रमाणेन ग्राह्या । यथायथं प्रत्यक्षानुमानागमैरित्युक्तम् । यथा चैतत्तथा वक्ष्यामः ।**

परि०— इत्युक्तमिति । 'व्याप्तिः प्रत्यक्षगा यस्या युक्तिगाऽऽगमगा तथा' इत्यत्रोक्तमित्यर्थः । **वक्ष्याम इति** । 'प्रत्यक्षमागमो वापि भवेद्यत्र नियामक' इत्यादिव्याख्यावसरे वैशेषिकनये वक्ष्याम इत्यर्थः ।

यादु०— इत्युक्तमिति । 'व्याप्तिः प्रत्यक्षगा यस्या युक्तिगाऽऽगमगा तथा' इति पूर्वमुक्तमित्यर्थः । ननु सहचारदर्शनस्य व्यभिचारिसाधारण्यात् कथं प्रत्यक्षादिना व्याप्त्यध्यवसायः । न च व्यभिचारानुपलम्भस्तत्सहकारीति वाच्यम् । किं सकलदेशकालनिष्ठानुपलम्भः किंवा तद्विशेषनिष्ठः । नाद्यः । अस्मदाद्यशक्यत्वात् । न द्वितीयः । अतिप्रसङ्गादित्यत आह **यथा चैतदिति** । समयपादे 'सहदर्शनमात्रेण न व्याप्तिरवसीयते । यदैवाव्यतिरेकेऽस्य ह्यक्षजं वाऽऽगमो भवेत् । तन्निर्धारितयुक्तिर्वा व्याप्तिः सैवापरा न हि' इति मूलव्याख्यावसरे वक्ष्याम इत्यर्थः ।

शे०वा०— ननु सहचारदर्शनस्य व्यभिचारिसाधारणत्वात् प्रत्यक्षस्य, व्याप्तिसापेक्षत्वेनानवस्थापत्त्या अनुमानस्य, आप्तेरनुमानेन निश्चेतव्यत्वेनानवस्थापत्त्यैवाप्तवाक्यस्य च, व्याप्तिग्राहकत्वासम्भवेन ग्राहकाभावाद्व्याप्तिग्रह एव न सम्भवतीति न तस्यानुमानाङ्गत्वमित्याशयेनाक्षिपति **नन्विति** । प्रत्यक्षानुमानागमानामेव व्याप्तिग्राहकतया तदभावासिद्धेर्युज्यते व्याप्तिग्रह इति युक्तं तस्यानुमानाङ्गत्वमित्याशयेन परिहरति **यथायथमिति** । प्रत्यक्षानुमानागमानामपि प्रत्येकं सार्वत्रिकव्याप्तिग्राहकत्वस्य बाधितत्वेनानुपपत्तावपि धूमादौ प्रत्यक्षस्य, व्यतिरेकिप्रयोगेऽनुमानस्य, ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादावागमस्येत्येवं स्वस्वयोग्यविषये तद्ग्राहकत्वं नानुपपन्नमित्याशयेन यथायथमिति विशेषणम् । ननु साहचर्यदर्शनस्य व्यभिचारसाधारणत्वान्न प्रत्यक्षस्य धूमादौ व्याप्तिग्राहकत्वमन्यथाऽग्न्यादावपि धूमादिव्याप्तिग्राहकत्वापातात् । ननु व्यभिचारानुपलम्भे सति सहचारदर्शनं व्याप्त्यध्यवसायहेतुरित्यभिमतमतो नातिप्रसङ्ग इति चेत् । किं सकलदेशकालनिष्ठो व्यभिचारानुपलम्भः सहकारितया विवक्षितः किंवा तद्विशेषनिष्ठः । नाद्यः । अस्मदाद्यशक्यत्वात् । नान्त्यः । अतिप्रसङ्गात् । तत्कथं प्रत्यक्षेण व्याप्तिसिद्धिरित्यतो मीमांसासहकृतस्य प्रत्यक्षस्य धूमादावग्न्यादिसम्बन्धं गृह्णतो व्यभिचाराभावावेदकत्वेन व्याप्तिसाधकत्वस्य यदैवाव्यतिरेकेऽस्य ह्यक्षजे वाऽऽगमो भवेत् । तन्निर्धारितयुक्तिर्वा व्याप्तिः सैवापरा न ही'त्यनुव्याख्याव्याख्यानावसरे वक्ष्यमाणत्वान्नानुपपत्तिरित्याह **यथा चैतदिति** ।

स०न्न०— ननु 'व्याप्तिस्मरणसव्यपेक्ष' इत्याद्ययुक्तम् । व्याप्तिज्ञानस्यानुमानसाध्यत्वेन अनुमानाङ्गत्वानुपपत्तेः । अन्यथा अनवस्था स्यादिति शङ्कते **नन्विति** । **इत्युक्तमिति** । 'व्याप्तिः प्रत्यक्षगा' इत्यादिनोक्तमित्यर्थः । **यथा चैतदिति** । यथायथं प्रत्यक्षादिवेद्यत्वमित्यर्थः ।

विठ्ठल०— इत्युक्तमिति । व्याप्तिः प्रत्यक्षगा यत्रेत्यर्थः । न तु सहचारदर्शनस्य व्यभिचारिसाधारण्यात्कथं व्याप्त्यवसाय इत्यत आह **यथा चैतदिति** । 'सहदर्शनमात्रेण न व्याप्तिरवसीयते । यदैवाव्यतिरेकस्य ह्यक्षजं चागमो भवेदि'त्यादि व्याख्यानावसरे वक्ष्याम इति भावः ।

चषकः— वक्ष्याम इति । 'प्रत्यक्षमागमो वापि भवेद्यत्र नियामक' इत्यादिना वैशेषिकनयेऽभिधास्याम इत्यर्थः ।

॥ इति व्याप्तिग्राहकप्रमाणानि ॥

* * *

॥ अथ परार्थानुमाने पञ्चावयवत्वनियमनिरासः ॥

॥ अथ व्याप्त्युक्त्याऽपि परार्थानुमानसिद्धिः ॥

१५६ सु०— 'द्विविधमनुमानं स्वार्थं परार्थं चेति । तत्र यत्परोपदेशानपे(क्ष्य)क्षं व्याप्तिस्मृतिमद्व्याप्यदर्शनं तत्स्वार्थम् । परोपदेशापेक्षं तु परार्थम् । सामर्थ्यलिङ्गप्रतीतिजनकं वाक्यं परोपदेशः । तच्च प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनैः पञ्चभिरवयवैरुपेतमि'त्येके । तमिमं नियममरोचयमान आह उक्तेति । उक्ता व्याप्तिरेव साऽनुमा । व्याप्त्युक्तिरेव परोपदेश इति यावत् । एवशब्दो नियमनिराकरणपरो न पुनः पक्षान्तरनिवृत्त्यर्थः, पक्षान्तरस्य स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वात् ।

ननु यो धूमवान् सोऽग्निमानिति व्याप्त्युक्तिः कथं प्रत्यायनाङ्गम्, वादिप्रतिवादिनोरन्योन्यस्मिन्ननाश्वासादित्यत उक्तम्— स्मृतेति । तुशब्दश्चशब्दार्थो, जिज्ञासितेति समुच्चिनोति । गृहीतव्याप्तेस्तदुक्तिः स्मरणहेतुरगृहीतव्याप्तेस्तु जिज्ञासाजनिकेत्युच्यते, न तु आगमतयोपयुज्यत इत्याशयः ।

परि०— व्याप्तिस्मृतिमदिति । व्याप्तिस्मृतिसहितं लिङ्गदर्शनमित्यर्थः । **सामर्थ्येति** । व्याप्तिः समुचितदेशवृत्तित्वं चेति द्वयं सामर्थ्यम् । उक्तेत्यस्योत्तरेणान्वय इत्युपेत्योक्ता व्याप्तिरेवेत्यस्य व्याप्त्युक्तिरेवेत्यर्थ उक्तः । अनुमेत्यस्य परोपदेश इति । **वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'लिङ्गोक्तावपि चैवं स्यादि'त्यत्रैवाग्रे वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ।

यादु०— व्याप्तिस्मृतिमद्व्याप्यदर्शनमिति । व्याप्तिस्मृतिमतः पुरुषस्य व्याप्यदर्शनमित्यर्थः । **पक्षान्तरस्येति** । 'लिङ्गोक्तावपि चैवं स्यादनुमावसितिर्ध्रुवा' इति पक्षान्तरस्यास्मिन्नेवाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ।

वं०प०— प्रत्यायनाङ्गं प्रमितिजनकम् । एवमुत्तरत्रापि ।

कं०रा०— सामर्थ्येति । व्याप्तिपक्षधर्मतारूपसामर्थ्योपेतलिङ्गप्रतीतिजनकमित्यर्थः । **एवशब्द इति** । उक्ताव्याप्तिरेव सानुमा व्याप्त्युक्तिरेव परोपदेश इत्यत्र एवशब्दः पञ्चावयवत्वनियमनिराकरणपरो न पुनः पक्षान्तरनिवृत्त्यर्थः । 'लिङ्गोक्तावपि चैवं स्यादनुमा वक्ष्यति ध्रुवे'त्यत्र स्वेनैव लिङ्गोक्त्यादिरूपपक्षान्तरं वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— न पुनः पक्षान्तरेति । द्व्यवयवत्र्यवयवरूपपक्षान्तरेत्यर्थः । **वक्ष्यमाणत्वादिति** । नियतावयवासिद्धौ व्याप्तिमात्रेण साधनं कर्तव्यमेव स्यात् । 'तस्मात्सैवानुमा मते'त्यादिनेति भावः ।

शे०वा०— ननु प्रतिज्ञातार्थेत्याद्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च व्याप्त्युक्तेरेव परोपदेशत्वोपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्य पूर्वत्राप्रतिज्ञाततयाऽनुपपादनीयत्वादित्यत 'उक्ता व्याप्तिरेव से'त्यनेनैव व्याप्त्युक्तिमात्रस्य परोपदेशत्वेनोक्ततया तदुपपादकत्वेनोत्तरग्रन्थस्यार्थवत्त्वमित्याशयेनोक्तेत्यादिना व्याप्त्युक्तिमात्रस्य परोपदेशत्वाभिधानस्यापि किं प्रयोजनमित्यतः पराभिमतस्य पञ्चावयववाक्यस्य परोपदेशत्वनियमनिरासस्तत्प्रयोजनमिति भावेन पञ्चावयववाक्यस्य तन्नियामकप्रसक्तिं दर्शयितुं तत्प्रसञ्जकतया अनुमानविभागमाह **द्विविधमनुमानमिति** । के ते द्वे विधे इत्यतस्ते दर्शयति **स्वार्थमिति** । परार्थानुमानस्य स्वार्थानुमानपूर्वकत्वेन तस्याभ्यर्हितत्वात् प्रथममुद्देश इति बोध्यम् । **व्याप्तिस्मृतिमदिति** । अत्र व्याप्तिस्मृतीति व्याप्तिज्ञानस्योपलक्षणम् । मत्वर्थश्च सम्बन्धः साहित्यम् । व्याप्तिज्ञानतत्स्मरणसहितं लिङ्गदर्शनमिति पद्धतावुक्तेरिति ध्येयम् । **परोपदेशापेक्षमिति** । व्याप्तिस्मृतिमद्व्याप्यदर्शनमिति वर्तते । नन्वत्रोक्ताया व्याप्तेरनुमानत्वमित्युच्यते न तु व्याप्त्युक्तिमात्रस्य परोपदेशत्वमिति तत्कथमनेन पञ्चावयववाक्यस्य परोपदेशत्वनियमनिराससिद्धिरित्यतः तत्तात्पर्यमाह **व्याप्त्युक्तिरेवेति** । ननु व्याप्त्युक्तिवल्लिङ्गोक्त्यादेरपि ससामर्थ्यलिङ्गप्रतीतिजनकत्वेन परोपदेशत्वस्य स्थितत्वात् तन्निरासकैवकारविरोध इत्यतो नात्रैवकारो व्याप्त्युक्तिमात्रस्य परोपदेशत्वसूचकः किन्नाम पञ्चावयववाक्यमेव परोपदेश इति नियमनिराकरणपर एवेति नोक्तदोष इत्याह **एवशब्द इति** । **पक्षान्तरेति** । लिङ्गोक्त्यादिरूपपक्षान्तरेत्यर्थः । कुतोऽत्र पक्षान्तरनिवृत्त्यर्थत्वाभाव इत्यत आह **पक्षान्तरस्येति** । **वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'लिङ्गोक्तावपि चैवं स्यादनुमावसितिर्ध्रुवे'त्यादिनेति शेषः ।

अस्मिन्पक्षे स्मृतावित्यंशवैयर्थ्यमित्यतो व्याप्त्युक्तेरुक्तविधलिङ्गबोधकत्वानुपपत्तिशङ्कापरिहारार्थं तदिति भावेन तथा तद्योजयितुं बोधकत्वानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति **नन्वित्यादिना** । **अनाश्वासादिति** । आश्वासे च प्रतिज्ञामात्रादेव साध्यसिद्धेर्हेत्वाद्यभिधानानर्थक्यादिति भावः ।

वा०र०— व्याप्तिज्ञानस्योपलक्षणमिति । अत्रोपलक्षणं नाम अजहत्स्वार्थलक्षणा । न तु उपलक्षणा च गौणी च इत्यत्रेव लक्षणामात्रं उदाहरिष्यमाणपद्धत्यनुसारादिति ज्ञेयम् । **वर्तत इति** । अनुवृत्तस्य तस्य उक्त एवार्थ इति भावः । **प्रत्यक्षस्येति** । व्याप्तिग्राहकत्वासम्भवेनेत्युत्तरेण सम्बन्धः । एवमनुमानस्येत्यत्रापि । व्यापारेण इत्यर्थ इति निबन्ध इति । वृत्त्या खलु अयं इत्येतत् वाचस्पतिव्याख्यानाय प्रवृत्तेन व्यापारेण

न स्वरूपतो नोभयसमवायितामात्रेणातिप्रसङ्गात् इति उदयनेनार्थः । कथ्यते इत्याशयेन इत्यर्थ इति अधिकांशोदाहरणम् । तथा व्यापारश्चेत्युत्तरवाक्यमपि व्यापारेण तृतीयलिङ्गपरामर्शेण इत्यर्थः । इत्यस्य फलवचनमिति ज्ञेयम् । **बोधकत्वानुपपत्तीति** । उक्तविधलिङ्गेत्येतत् बुद्ध्या विविच्य लिङ्गस्येति वर्तते । तदिति भावेनेत्यत्र आनर्थक्यवर्णनं तच्छब्दार्थः ।

स०व्र०— पक्षान्तरस्येति । 'लिङ्गोक्तावपि चैवं स्यादनुमावसितिर्ध्रुवा' इत्यादिना वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । **प्रत्यायनाङ्गमिति** । विश्वासजनकमित्यर्थः । **जिज्ञासाजनिकेति** । वह्निसद्भावे प्रमाणे पृष्टे, यो धूमवानसौ वह्निमानिति वदिति । तस्मात् किं प्रमाणमुक्तं भवतीति विचार्य अनुमानलक्षणं प्रमाणमुक्तम् । कथमस्य व्याप्त्यादिकमित्यादिप्रकारेण तस्य जिज्ञासा जायत इति भावः ।

विठ्ठल०— सामर्थ्येति । व्याप्तिपक्षधर्मतारूपसामर्थ्य इत्यर्थः । **कथं प्रत्यायनाङ्गमिति** । यथामुक इति व्याप्यव्यापकवत्त्वेनोभयसम्मतिस्थलानिरूपणादिति भावः । तथाप्याप्तदेशतया व्याप्तिप्रत्यायनाङ्गं भविष्यत्यत आह **वादिप्रतिवादिनोरिति** । गृहीतव्याप्तेः पुरुषस्य परोपदेशादिना व्याप्तिः स्मृता भवति । अगृहीतव्याप्तेस्तु जिज्ञासता भवतीति मूलार्थमभिप्रेत्याभिप्रायमाह **गृहीतव्याप्तेरिति** ।

चषकः— वक्ष्यमाणत्वादिति । 'लिङ्गोक्तावपि चैवं स्यादि'त्यादिना प्रकृतनय एवाभिधास्यमानत्वादित्यर्थः ।

* * *

॥ अथ उक्तार्थस्योपपादनम् ॥

॥ अथ 'व्याप्त्युक्तिरेव परोपदेशः' इत्युक्तयुक्तिशङ्कापरिहारः ॥

१५७ सु०— ननु च व्याप्त्युक्तिरेव परोपदेश इत्ययुक्तम्, प्रथमत एव व्याप्त्युक्तेरसङ्गतत्वात्, इत्याशङ्कां परिहरन् 'उक्ता व्याप्तिरेव से'ति प्रतिज्ञातमुपपादयति प्रतिज्ञातेति ।

अनु०— प्रतिज्ञातार्थसिद्ध्यर्थं व्याप्तिरेव यदोदिता ॥
अवशिष्टं किमत्रास्ति

प्रतिज्ञातार्थसिद्ध्यर्थम् इत्यसङ्गतेः परिहारः । तदा इत्यध्याहार्यम् । **किम्** आक्षेपे । **अत्र** वक्तव्ये ।

एतदुक्तं भवति । यो हि पर्वतमग्निमन्तं प्रतिपद्यमानः, परेण निरग्निकं मन्यमानेन, 'किं पर्वतस्याग्निमत्त्वे मानमि'त्यनुयुज्यते, स यदि 'यो धूमवानसावग्निमानि'ति व्याप्तिमात्रं (परं प्रति) स्वप्रतिपन्नार्थसिद्ध्यर्थं ब्रूयात्तदा का नामासङ्गतिः, परपृष्टप्रमाणस्योपन्यस्य-मानत्वात्, किंवा (किञ्चा)परं वक्तव्यमवशिष्टं, यदर्थं शब्दान्त(रमवशिष्टं)रं वक्तव्यं स्यात्; अतो व्याप्तिवचनमेव परोपदेश इति ।

परि०— यदेति श्रवणादाह **तदेतीति** । अत्रेत्यनन्तरं शेषमाह **अत्र वक्तव्यमिति** । वक्तव्ये इति पाठे तस्यैवार्थः । **अनुयुज्यते** । पृच्छ्यते ।

शे०वा०— ननु प्रतिज्ञातेत्युत्तरवाक्यम् उक्ता व्याप्तिरेवेति पूर्वोक्तार्थाप्रतिपादकत्वादनर्थकम् । न चेदं तत्प्रतिज्ञातार्थोपपादकत्वान्नानर्थकमिति वाच्यम् । तथाऽपि प्रतिज्ञातार्थसिद्ध्यर्थमित्यंशवैयर्थ्यात् तस्य पूर्वोक्तार्थोपपादकत्वाभावादित्यत इदं तत्प्रतिज्ञार्थोपपादकमेव । प्रतिज्ञातार्थसिद्ध्यर्थमित्यंशश्च प्रथमत एव व्याप्त्युक्तेरसङ्गतिशङ्कापरिहारार्थत्वान्नानर्थक इति भावेनासङ्गतिशङ्काप्रदर्शनपुरःसरं तत्परिहारकतया प्रतिज्ञाते-त्याद्यंशं योजयन् प्रतिज्ञातार्थोपपादकतयोत्तरवाक्यं सङ्गमयति **नन्विति** । **अध्याहार्यमिति** । यदोदितेति यदाशब्दश्रवणादिति भावः । **आक्षेप इति** । उत्तराभावेन प्रश्नार्थत्वासम्भवादिति भावः । नन्वेवमपि कथम-सङ्गतिपरिहारः कथं च व्याप्तिवचनमात्रस्य परोपदेशत्वमित्यतस्तदुभयमुपपादयति **एतदुक्तं भवतीति** ।

विठ्ठल०— ननु कथमनेनासङ्गतिपरिहारः प्रतिज्ञातार्थसिद्ध्यर्थमिति चानुपपन्नम् । तथात्वे प्रतिज्ञाया अपि युक्तिप्राप्त्या व्याप्तिमात्रत्वानुपपत्तेरित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । **पक्षान्तरस्येति** । 'लिङ्गोक्तावपि चैवं स्यादनुमा वसति ध्रुवे'ति पक्षान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ।

चषकः— प्रतिपद्यमानः **अनुयुज्यते** पृच्छति ।

॥ इति 'व्याप्त्युक्तिरेव परोपदेशः' इत्युक्तयुक्तिशङ्कापरिहारः ॥

* * *

॥ अथ पञ्चावयवनियमानामावश्यकता ॥

१५८ सु०— स्यादेतत् । व्याप्तिपक्षधर्मतोपेततया लिङ्गानुसन्धानं खल्वनुमानम् । पक्षधर्मतामनङ्गं मन्यमानैरपि लिङ्गस्य सत्ता तावद(वश्यम)ङ्गीकरणीया, अन्यथा व्याप्त्यङ्गी-कारव्याघातात् । सा च न अविवक्षितस्थाना, तथा सति यस्यकस्यचिद्धूमवत्त्वादिना

सर्व(पर्वत)स्याप्यग्निमत्त्वादिप्रसङ्गात्; अतो व्याप्त्यनुसारेण नियतदेशधर्मताऽप्यङ्गीकरणीयैव । व्यधिकरणोऽपि हि कृत्तिकागत एवोदयो रोहिण्युदयासत्तिं गमयति, न तु यत्रतत्रत्यः ।

ततस्तावदनेन वक्तव्यं 'यावता व्याप्तिविवक्षितस्थलधर्मतोपेततया लिङ्गस्यानुसन्धानं स्यात् तदप्याकाङ्क्षाक्रमेणाभिधातव्यमि'ति स्थिते, निराश्रयस्य प्रमाणस्याभिधातुमशक्यत्वात् प्रमाणजिज्ञासोत्थापनाय विषयोपक्षेपरूपं 'पर्वतोऽग्निमानि'ति प्रतिज्ञावाक्यं वक्तव्यम् । ततः कस्मादिदं प्रमाणात्प्रतिपत्तव्यमित्याकाङ्क्षायां पराङ्गतापन्नलिङ्गस्वरूपमात्रप्रतिपादकं 'धूमवत्त्वादि'ति हेतुवचनम् । ततोऽस्य सामर्थ्यजिज्ञासायां व्याप्तिप्रतिपादनाय यो धूमवानसावग्निमानित्युदाहरणवाक्यम् । पक्षादिविवक्षितस्थलधर्मताप्रतिपादनार्थं धूमवांश्चायमित्युपनयः । ततः सर्वस्य बुद्ध्यारोहायैकवाक्यतामापादयितुं तस्मादग्निमानेवेति निगमनम् । अत एव प्रतिज्ञाहेतुभ्यामुपनयनिगमनयोर्गतार्थतां मन्यमाना निरस्ता भवन्ति ।

तदेवमेतावति वक्तव्ये कथं व्याप्तिमात्रमुक्त्वा कृती स्यादिति ।

उच्यते । यत्तावत्प्रतिज्ञावश्यम्भावे कारणमुक्तं, तदसत्, विवादेनैव विषयोपक्षेपस्य सिद्धतयाऽकांक्षोदयस्य समर्थितत्वात् । तथाऽप्याकांक्षितत्वाल्लिङ्गस्वरूपस्य तत्पक्षधर्मतायाश्च प्रतिपादनाय हेतूपनयौ वक्तव्याविति चेन्न, विकल्पानुपपत्तेः ।

तथा हि । किं येन धूमवत्त्वं पर्वतवृत्तितयाऽवगतं तं प्रति हेतूपनयौ वक्तव्यौ, उत विपरीतं प्रति ।

आद्ये दूषयति लिङ्गमिति ।

अनु०—　　लिङ्गं तत्र विजानतः ।

तत्र विवक्षिते स्थले । 'अवशिष्टं किमस्ती'ति पूर्वेणान्वयः ॥ लिङ्गस्वरूपतदीयपक्षधर्मताविज्ञापनाय हि हेतूपनयोपयोगः, तच्चेद्विज्ञानं परस्य स्वतस्सिद्धं तदा किं हेतूपनयाभ्यामिति भावः ।

द्वितीयमनूद्य दूषयति यदीति ।

यदि लिङ्गमसिद्धं स्यात्कुत एवास्य मानता ॥

'**तत्रे**'त्यनुवर्तते । **असिद्धं** परेणाप्रमितम् । तदा **अस्य** लिङ्गस्य स्वरूपासिद्धस्य **मानतैव कुतः** । नास्तीति यावत् । दूरे वक्तव्यतेति **एव**शब्दार्थः ।

परि०— व्याप्त्यनुसारेणेति । समानासमानदेशकालादिघटिततत्तद्वस्तुनिष्ठव्याप्त्यनुरोधेन इत्यर्थः । **यावतेति** । यस्मादित्यर्थे निपातोऽयम् । व्याप्त्यादिविशिष्टस्थलधर्मतया चोपेततये-त्यर्थः । **अत एवेति** । उक्तदिशा भिन्नार्थत्वादेवेत्यर्थः । **कृतीति** । कृतकृत्य इत्यर्थः । **समर्थित-त्वादिति** । एतदुक्तं भवतीत्यादिपूर्वग्रन्थे ।

गु०दी०— पराङ्गतापन्ना इत्यत्र **पराङ्गता** परप्रत्यायनाङ्गता । **लिङ्गस्वरूपतदीयपक्षधर्मता** इत्यत्र लिङ्गस्वरूपमात्रज्ञापने हेतोर्लिङ्गवचनस्योपयोगः साध्यान्वितधर्मिणि लिङ्गस्वरूपोपदर्शनायोपनयोपयोगः । तस्य व्याप्तिग्रहणोत्तरकालीनत्वादिति विवेकः ।

यादु०— व्याप्त्यनुसारेणेति । व्याप्तिप्रविष्टसम्बन्धानुसारेणेत्यर्थः ।

वं०प०— अन्यथेति । लिङ्गस्वरूपस्यैवाभावे व्याप्तिरूपसम्बन्धं प्रति सम्बन्धिन एवाभावादिति भावः । व्यधिकरणस्थलेऽपि नियतदेशतामुपपादयति **कृत्तिकेति** । **पराङ्गतेति** । परबोधनाङ्गतेत्यर्थः । पञ्चम्यन्तं तृतीयान्तं वेति यावत् । अन्यथा धूम इत्यस्यापि हेतुताप्राप्तिरिति ध्येयम् । **अत एव** पक्षादीत्युक्तप्रयोजन-सद्भावादेव ।

कं०रा०— अन्यथेति । लिङ्गस्य सत्तानङ्गीकारे असतो व्याप्त्ययोगेन व्याप्त्यङ्गीकारव्याघाता-दित्यर्थः । **सा चेति** । लिङ्गसत्ता चेत्यर्थः । **परेति** । परप्रत्ययनाङ्गतापन्नलिङ्गस्वरूपप्रतिपादकं तदीयव्याप्ति-विवक्षितस्थलधर्मत्वयोःप्रतिपादकं धूमादिति हेतुवचनं वक्तव्यमित्यर्थः । **विवादेनेति** । विप्रतिपत्तिवाक्येनैव विषयोपक्षेपस्य सिद्धतया प्रतिज्ञावाक्याभावेऽपि प्रमेयाकाङ्क्षोदयस्य समर्थितत्वादित्यर्थः । **वक्तव्याविति** । तथा च व्याप्त्युक्तिरेव परोपदेश इत्ययुक्तमिति भावः ।

श्रीनिधि०— व्याप्त्यङ्गीकरव्याघातादिति । व्याप्तिर्नाम सम्बन्धविशेषः न ह्यसतः सम्बन्धः सम्भवतीति भावः । **विवक्षितस्थलधर्मतोपेततयेति** । समुचितदेशवृत्तितयेत्यर्थः । विषयोपक्षेपरूपं ज्ञापन-

रूपम् । **एकवाक्यतामापादयितुमिति** । वाक्यचतुष्टयस्येत्यर्थः । तदपि किमर्थमित्यत आह **सर्वस्य बुद्ध्यारोहायेति** । प्रयोजनस्योक्तत्वादेवेत्यर्थः । **दूरे वक्तव्यतेति** । लिङ्गस्वरूपं व्याप्त्यादिसम्बन्धः यदि प्राक् न प्रमितः तदा न वक्तव्यतैव प्रयोजनाभावादिति भावः ।

शे०वा०— ननु 'लिङ्गं तत्र विजानत' इत्युत्तरमूलमनर्थकम् । न च लिङ्गस्य सिद्धत्वबोधनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च तदर्थयोर्हेतूपनययोरानर्थक्यसिद्धिस्तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । तयोरानर्थक्यवर्णनस्यापि प्रयोजनाभावात् । न च पञ्चावयववाक्यमेव परोपदेश इति पराभिमतपञ्चावयवनियमनिरासार्थं तदिति वाच्यम् । तन्नियमेऽपि क्षत्यभावेन तन्निरासस्याप्यनर्थकत्वादित्यतः प्रागुक्तस्य व्याप्त्युक्त्युक्तिमात्रस्य परोपदेशत्वोपपादनार्थं तदिति भावेन सहेतुकं नियमपक्षमुपपादयितुमुपक्षिपति **स्यादेतदिति** । **अनुमानमिति** । तथा च व्याप्तिपक्षधर्मतोपेततया लिङ्गानुसन्धानं यावता स्यात् तावतोऽप्यवश्यवक्तव्यत्वात् । पञ्चावयववाक्येन च वक्ष्यमाणरीत्या तत्सिद्धेस्तन्नियमसिद्धिरित्याखण्डलार्थः । ननु व्यधिकरणयोरपि नदीपूरोर्ध्वदेशवृष्ट्योर्गम्यगमकभावदर्शनेन पक्षधर्मताया अनावश्यकत्वेन तत्समर्पकहेतूपनययोरानर्थक्यमेवेति कथं पञ्चावयववाक्यस्य परोपदेशत्वनियम इत्यतस्तन्मतेऽपि तदुपयोगं वक्तुमुपोद्घातमाह **पक्षधर्मतामिति** । **अन्यथेति** । लिङ्गस्यासत्तायामित्यर्थः । व्याप्तेः रूपादिवद्धर्मिसत्तासापेक्षधर्मत्वेनासलिङ्गधर्मत्वानुपपत्तेरिति भावः । अस्त्वेवं लिङ्गस्य सत्त्वावश्यम्भावः किमेतावतेत्यत उपोद्घातफलमाह **सा चेति** । किमियं राज्ञामाज्ञेत्यतो विपक्षे दण्डमाह **तथा सतीति** । **यस्य कस्यचिदिति** । पर्वतादेरित्यर्थः । **सर्वस्यापीति** । पर्वतादितोऽन्यस्यापीत्यर्थः । कुत्र किं विवक्षितं यद्धर्मता लिङ्गस्यापेक्षितेत्युच्यत इत्यत उक्तं **व्याप्त्यनुसारेणेति** । व्याप्तिग्रहणप्रकारानुसारेणेत्यर्थः । अत एव पद्धतौ तथैव निर्देशः । व्याप्तिप्रकाराश्च कयोश्चित्समानकालदेशयोर्व्याप्तिः, कयोश्चित्समानदेशत्वेऽपि भिन्नकालयोः, कयोश्चित्समानकालत्वेऽपि भिन्नदेशयोः, कयोश्चिद्भिन्नदेशकालयोः, कस्यचित्कादाचित्कस्य समानदेशत्वेऽपि सार्वकालीनेन, कस्यचित्सार्वकालिकस्य समानदेशत्वेऽपि कादाचित्केन, कस्यचित्प्रदेशवर्तिनो व्याप्यवर्तिना, कस्यचिद्व्याप्यवर्तिनः प्रदेशवर्तिना, कयोश्चिदेकावयववर्तिनोरप्यवयवभेदेनेति पद्धत्युक्तरीत्या द्रष्टव्याः । तथा च धूमाग्न्योः समानदेशयोर्व्याप्तिग्रहान्न यस्यकस्यचिद्धूमवत्त्वादिना तदन्यस्यापि वह्निमत्त्वप्रसङ्ग इति भावः । **प्रमाणजिज्ञासेति** । कस्मादिदं प्रमाणात्प्रतिपत्तव्यमिति प्रमाणजिज्ञासोत्थापनायेत्यर्थः । तदेवाभिनयेन दर्शयति **पर्वतोऽग्निमानितीति** । **यत्तावदिति** । इदं च हेतूपनयनिरासपरं मूलं प्रतिज्ञानिरासोपलक्षणमित्यभिप्रेत्येति द्रष्टव्यम् । **विवादेनेति** । पर्वतादग्निमानयेति नियुक्तः कश्चिद् ब्रूते नाग्निमान्पर्वत इति । अन्यस्त्वग्निमानित्येवं विवादेनेत्यर्थः । न च समयबन्धादिना विप्रतिपत्तिर्व्यवहितेति वाच्यम् । समयबन्धानन्तरभाविना कुतोऽग्निमानिति प्रश्नेन पुनरपि साध्योपस्थितेरित्यत्र तात्पर्यात् । **आकाङ्क्षेति** । कस्मात्प्रमाणादग्निमानिति प्रमाणाकाङ्क्षेत्यर्थः । **समर्थितत्वादिति** । मानलक्षणादाविति शेषः । एवमुपलक्षितं दोषमभिधायेदानीं मूलोक्तं दोषं सङ्गमयितुं धूमवत्त्वस्य पर्वतवर्तितयाऽवगतत्वेन तदवगमार्थस्य हेत्वादेरानर्थक्यप्रसक्तावपि तद्वृत्तितयाऽनवगतत्वे तदप्रसङ्गान्न

हेत्वादेर्वैयर्थ्यसमर्पकत्वमस्य वाक्यस्येत्यतो यदि लिङ्गमसिद्धं स्यादित्युत्तरग्रन्थानुरोधेन विकल्पद्वयं कृत्वा आद्यपक्षनिरासपरत्वेन मूलं योजयितुं प्रसञ्जयति **तथाऽपीति** । **विवक्षितस्थल इति** । तच्च पक्षादिरूपं बोध्यम् । साकाङ्क्षतया प्रसक्तां वाक्याभासतां निराकरोति **अवशिष्टमिति** ।

वा०र०— न हेत्वादेः वैयर्थ्यसमर्पकत्वमिति । वैय्यर्थ्याभावे तत्समर्पकत्वानुपपत्तेः । भिन्न-देशयोरपि व्याप्त्यभिप्रायेणाह **पक्षादिकमिति** ।

स०व्र०— व्याप्त्यनुसारेणेति । व्याप्तिग्रहणप्रकारेणेत्यर्थः । ननु अस्मन्मते व्यधिकरणयोरेव व्याप्य-व्यापकभावाङ्गीकारात् किमर्थं नियतदेशधर्मताङ्गीकार इत्यत आह **व्यधिकरणेऽपि हीति** । **पराङ्गतापन्नेति** । पराङ्गतापन्नं प्रतिज्ञावाक्यार्थाङ्गतापन्नं यल्लिङ्गस्वरूपं तत्प्रतिपादकमित्यर्थः । **अत एवेति** । विवक्षितस्थल-धर्मताप्रतिपादनसर्वस्य बुद्ध्यारोहलक्षणप्रयोजनस्य सत्त्वादेवेत्यर्थः ।

विठ्ठल०— व्याप्त्यङ्गीकारव्याघातादिति । **अन्यथेति** । लिङ्गस्य सत्तानङ्गीकार इत्यर्थः । असतो व्याप्त्ययोगादिति भावः । **यत्रतत्रत्य** इत्यतःपरं अतोऽव्याप्तिग्रहणप्रकारेणैव हेतोर्नियतदेशताङ्गीकरणीयेति योज्यम् । अस्त्वेवं स्मरणसमुचितस्थलधर्मतया लिङ्गानुसन्धानस्यावश्यकत्वं तथापि कुतः पञ्चावयवस्याव-श्यकत्वमित्याकाङ्क्षायामाह **पराङ्गतापन्नमिति** । परप्रत्यायनाङ्गतापन्नमित्यर्थः ।

चषकः— कृती कुशलः ।

॥ इति पञ्चावयवनियमानामावश्यकता ॥

* * *

॥ अथ व्याप्तिवचनस्याप्यनावश्यकतायाः परिहारः ॥

१५९ **सु०— नन्वेवं सति व्याप्तिरपि न वक्तव्या । साऽपि यदि विदितव्याप्तिकं प्रत्युच्यते तदाऽभिधानवैयर्थ्यम्, विपरीतस्य तु व्याप्यत्वासिद्ध्या तत्प्रमाणमेव न भवति (इति) कुतो व्याप्त्यभिधानमिति तत्रापि वक्तुं शक्यत्वात् । तथा च वादिप्रतिवादिनोर्मौनमेवापतित-मिति । मैवम् । उभयथाऽप्यदोषात् । व्याप्तिर्हि न स्वरूपेणोपयोगिनी, नापि ज्ञाततामात्रेण; अपि तर्हि स्मर्यमाणा । तथा च गृहीतव्याप्तिकं प्रति तत्स्मारकत्वेन, (तया) अगृहीत-व्याप्तिकं प्रति तु (तदैव) तज्जिज्ञासाजनकतया व्याप्तिवचनमुपयुज्यत इत्युक्तमेव ॥ एवं तर्हि हेतूपनयावपि नानुपयुक्तौ । न हि पक्षधर्मोपेतं लिङ्गं स्वरूपेणोपयुक्तम्, नापि**

विदितत्वमात्रेण; किन्तु **ज्ञातचरम्** । **स्मर्यमाणतया ज्ञायमानमपि** न वृक्षादिसाधारण्येन, किन्तर्हि लिङ्गतया । तथा च विदितलिङ्गस्वरूपपक्षधर्मतां प्रति तत्स्मारकत्वेन लिङ्गतया अनुसन्धायकत्वेनेतरं प्रति तज्जिज्ञासाजनकत्वेन हेतूपनययोः सार्थक्यमेवेत्याशङ्क्याह **यदीति** ।

अनु०— यदि स्मारकमात्रं स्यात्स्मर्तुर्नात्र प्रयोजनम् ।

स्मारकत्वमुक्तस्य सर्वस्योपलक्षणम् । **मात्रग्रहणेन प्रत्यायकत्वं व्यावर्तयति** । हेत्वादिकमिति शेषः । पक्षधर्मतो(र्मो)पेतस्य लिङ्गस्येति च । **स्यात्** इत्यतःपरं 'तन्न यत' इत्यध्याहार्यम् । **स्मर्तुः** इत्युपलक्षणम् । **अत्र** व्याप्तिवचने, निमित्तसप्तमीयम्, हेत्वादाविति च ।

परि०— किन्तु ज्ञातचरमिति । लिङ्गमित्यनुषज्यते । **स्मर्यमाणतयेति** । उपयुज्यत इत्यन्वेति **लिङ्गतयेति** । पक्षधर्मतोपेततयेत्यर्थः । विदितलिङ्गस्वरूपपक्षधर्मतामिति बहुव्रीहिः । पुरुषं प्रतीत्यर्थः । **लिङ्गतयानुसन्धायकत्वेनेति** । व्याप्तिपक्षधर्मतावत्त्वेन ज्ञानजनकत्वेन परामर्शजनकत्वेनेति यावत् । **उक्तस्य सर्वस्येति** । न हि पक्षधर्मतोपेतमित्यादिनोक्तस्य सर्वस्येत्यर्थः । हेत्वादिकमित्यादिपदेनोपनयः । **इति चेति** । शेष इत्यनुषङ्गः । अत्रेत्यनुवादः । व्याप्तिवचन इति व्याख्या । अत्रेत्यस्यार्थान्तरमाह **हेत्वादाविति चेति** । **निमित्तसप्तमीति** ।

गु०दी०— स्मारकत्वमुक्तस्य सर्वस्योपलक्षणम् इत्यत्र सर्वस्य प्राक् ज्ञातव्याप्तिकं प्रति स्मारकत्वम् । अज्ञातव्याप्तिकं प्रति तु जिज्ञासाजनकत्वमित्युक्तस्य सर्वस्योपलक्षणमित्यर्थः ।

यादु०— निमित्तसप्तमीति । दण्डे सतीत्यादावित्यर्थः । **हेत्वादाविति चेति** । अत्रेत्यस्यार्थ इत्यर्थः ।

वं०प०— ज्ञातचरं पूर्वं ज्ञातम् । **ज्ञायमानं** लिङ्गमित्यनुवर्तते । **लिङ्गतयेति** । व्याप्तिस्मृत्यनन्तरं तदुपेतं तल्लिङ्गतया पक्षेऽनुसन्धीयत इत्यर्थः । **प्रत्यायकत्वम्** अनुभवजनकत्वम् । **उपलक्षणमिति** । तथा च जिज्ञासितुरित्यपि ग्राह्यमित्यर्थः ।

कं०रा०— विदितलिङ्गस्वरूपपक्षधर्मतामिति विदितलिङ्गस्वरूपपक्षधर्मतयेनेति **बहुव्रीहिः** । **प्रत्यायकत्वमिति** । आगमतया प्रत्यायकत्वमित्यर्थः । अत्रेत्यस्य व्याप्तिवचन इत्यर्थं तत्र सप्तम्यनिमित्तार्थत्वं चोक्त्वार्थान्तराभिधानपूर्वकं तत्रापि निमित्तार्थत्वमाह **हेत्वादाविति चेति** ।

श्रीनिधि०— ज्ञातपूर्वम् पूर्वं ज्ञातमित्यर्थः । **उक्तस्य सर्वस्येति** । तथा च विदितलिङ्गस्वरूप-पक्षधर्मताप्रतीत्यादिनोक्तस्य सर्वस्येत्यर्थः । **हेत्वादाविति चेति** । अत्रेत्यस्यार्थान्तरम् । निमित्तत्वमेव चार्थः । उभयत्रापि निमित्तत्वं साधयन् योजयति **यतो व्याप्तिवचनेनैवेत्यादिना** । **तदा सामर्थ्य-चिन्तोपयुज्यत इति** । त्वदुक्तरीत्या व्याप्तिजिज्ञासायां तत्प्रतिपादकं 'यो धूमवानसावग्निमानि'ति उदाहरणवाक्यं च सम्बध्यत इति भावः । तत्र लिङ्गस्मारकत्वं अनुमानमुदाहर्तुं 'व्याप्यस्य वचनं पूर्वं व्यापकस्य ततःपरमि'ति अनुमानप्रवृत्तिप्रकारज्ञ इत्यर्थः । **पक्षधर्मतास्मृत्यादिमानपि कथं न भवेदिति** । व्याप्तिनिष्ठत्वेन पक्षधर्मतया अनुभूतत्वेन सम्बन्धिदर्शनादिति भावः ।

शे०वा०— ननु 'यदि स्मारकमात्रं स्यादि'त्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च हेतूपनययोः स्मारक-त्वादिमात्रेण सार्थक्यमाशङ्क्य तन्निरासार्थत्वान्नानर्थक्यमिति वाच्यम् । प्रापकाभावेन हेत्वादेः स्मारकत्वादि-मात्रेण सार्थक्यमाशङ्काया एवानुदयात् । न च व्याप्तिवाक्यस्य स्मारकत्वादिमात्रेण सार्थक्यदर्शनमेव तत्प्रापक-मिति वाच्यम् । व्याप्तिवाक्यस्य व्याप्तिप्रत्यायकतयैव सार्थक्यसम्भवेन स्मारकत्वादिमात्रेण तत्सार्थक्यस्यैवा-सिद्ध्या तस्य तत्प्रापकत्वायोगादित्यतो व्याप्तिवाक्यस्य हेतूपनययोरिवोक्तविकल्पानुपपत्त्या व्याप्तिप्रत्यायक-त्वासम्भवेन स्मारकत्वादिमात्रेण तत्सार्थक्यस्य व्याप्त्युक्तिमात्रं परोपदेश इति वदता सिद्धान्तिना अवश्यं वक्तव्यत्वात् तन्न्यायेन हेतूपनययोरपि तथा सार्थक्यशङ्कोपपत्तेर्न तन्निरासपरोत्तरवाक्यवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य विकल्पानुपपत्त्या व्याप्तिवाक्यस्य प्रत्यायकत्वानुपपत्तिप्रदर्शनेन स्मारकत्वादिमात्रेण तत्सार्थक्यस्य सिद्धान्तिनं प्रत्यवश्याभ्युपगमनीयत्वमुपपादयन्नेव तन्न्यायेन हेत्वादेः स्मारकत्वादिमात्रेण सार्थक्यशङ्कां चोत्थाप्य तत्परि-हारतयोत्तरवाक्यं योजयितुं विकल्पानुपपत्त्या व्याप्तिवाक्यस्य प्रत्यायकत्वानुपपत्तिशङ्कां तावदुत्थापयति **नन्वित्यादिना** । **उक्तमेवेति** । खण्डनोक्तलक्षणाभिधानप्रयोजनाक्षेपनिरासप्रस्ताव इति शेषः ।

स्मारकत्वोक्त्या विदितलिङ्गपक्षधर्मत्वं प्रति हेत्वादेर्वैयर्थ्यनिरासेऽप्यविदितलिङ्गपक्षधर्मत्वं प्रति तद-सम्भवात् तद्वैयर्थ्यं तदवस्थमेवेत्यतः स्मारकत्वोक्तेर्जिज्ञासाजनकत्वोपलक्षणत्वेन स्मारकत्वमात्रपरत्वाभावा-दविदितलिङ्गपक्षधर्मत्वं प्रति स्मारकत्वासम्भवेऽपि तज्जिज्ञासाजनकत्वसम्भवेन हेतूपनययोरर्थवत्त्वलाभान्नानुप-पत्तिरित्याशयेनाह **स्मारकत्वमिति** । एवं तर्हि स्मारकमात्रमिति मात्रशब्दानुपपत्तिस्तेन स्मारकत्वातिरिक्त-प्रकारमात्रनिषेधादित्यतोऽनभिमतप्रत्यायकत्वमात्रस्यैव तेन निरासेन जिज्ञासाजनकत्वादिरूपप्रकारस्यानिषेधान्न तदुपलक्षणायां मात्रशब्दानुपपत्तिरित्याशयेन तद्व्यवच्छेद्यमाह **मात्रग्रहणेनेति** । हेत्वादिकमिति पक्षधर्मतोपेतस्य लिङ्गस्येति च मूले श्रवणात् कथमस्माद्वाक्याद्धेत्वादेः पक्षधर्मतोपेतलिङ्गस्मारकत्वादिना सार्थक्यसिद्धिरित्यतो-

ऽपेक्षितशेषपूरणेन तत्सिद्धिरिति भावेनापेक्षितं शेषं पूरयति **हेत्वाविकमिति** । इति चेत्यतःपरं शेष इति वर्तते । स्मर्तुर्नात्र प्रयोजनमित्यस्योक्ताक्षेपपरिहारकत्वज्ञापकाभावान्न तत्परिहारकत्वं सम्भवतीत्यतस्तत्सिद्ध्यर्थमपेक्षितमध्याहरति **स्यादित्यतःपरमिति** । स्मर्तुर्नात्र प्रयोजनमिति स्मर्तुः प्रयोजनाभावोक्त्या हेत्वादेर्लिङ्गपक्षधर्मत्वस्मारकत्वेन सार्थक्यशङ्कानिरासेऽपि तज्जिज्ञासाजनकत्वेन सार्थक्यशङ्कया अनिरासान्नोक्ताक्षेपपरिहारकत्वमस्य सम्भवतीत्यतः स्मर्तुरित्यस्य जिज्ञासितृपलक्षणत्वेन स्मर्तुर्जिज्ञासितुश्चात्र न प्रयोजनमित्यर्थलाभाज्जिज्ञासितुरपि प्रयोजनाभावप्रतिपादनाद्धेत्वादेस्तज्जिज्ञासाजनकत्वेनापि सार्थक्यशङ्कानिरासोपपत्तेर्युक्तमाक्षेपपरिहारकत्वमस्य वाक्यस्येत्याशयेनाह **स्मर्तुरितीति** । नन्वत्र 'अत्र स्मर्तुरि'त्यन्वये व्याप्तिवचनेनैव पक्षधर्मतोपेतलिङ्गस्मरणसिद्धिरूपहेत्वंशसमर्पणेऽपि हेत्वादिना न प्रयोजनमिति हेत्वादेर्नैरर्थक्यरूपसाध्यांशासमर्पणप्रसङ्गो दोषः । 'अत्र न प्रयोजनमि'त्यन्वये च हेत्वादिना न प्रयोजनमिति हेत्वादेर्नैरर्थक्यरूपसाध्यांशसमर्पणेऽपि व्याप्तिवचनेन पक्षधर्मतोपेतलिङ्गस्मरणसिद्धिरूपहेत्वंशासमर्पणप्रसङ्गो दोष इत्यतः 'अत्र स्मर्तुरत्र प्रयोजनं ने'त्युभयत्रान्वयान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्यात्र स्मर्तुरित्यन्वये उक्तहेत्वंशसमर्पणोपयोगितयाऽत्रेत्यस्यार्थमाह **अत्र व्याप्तिवचन इति** । तर्हि व्याप्तिवचनस्य स्मरणहेतुत्वादनेनेति तृतीयया भवितव्यमत्रेति सप्तमी तु कथमधिकरणत्वादेरभावादित्यत आह **निमित्तसप्तमीति** । तथा च व्याप्तिवचनेनेति सिद्ध्यतीति भावः । अत्र न प्रयोजनमित्यन्वये उक्तसाध्यांशसमर्पणसिद्ध्यै तदुपयोगितयाऽत्रेत्यस्यार्थमाह **हेत्वादाविति चेति** । इयमपि निमित्तसप्तमीति चार्थः । तथा च हेत्वादिनेति सिद्ध्यतीति हृदयम् । यद्यपि चर्मणि द्वीपिनं हन्तीत्यादौ हननक्रियायाश्चर्मार्थत्वेन चर्मण उद्देश्यतया फलरूपवैवक्षिकनिमित्तत्वस्य चर्मणो हन्तिकर्मणा द्वीपिना योगस्य च सत्त्वात् तत्र निमित्तात् कर्मयोग इत्यनेन सप्तम्युपपत्तावपीह पक्षधर्मतोपेतलिङ्गस्मरणस्य व्याप्तिवचनार्थताया वा हेत्वाद्यर्थताया वाऽभावेन व्याप्तिवचनस्य हेत्वादेश्चोद्देश्यतया फलरूपवैवक्षिकनिमित्तत्वस्य कर्मयोगस्य चासत्त्वेन 'निमित्तात् कर्मे'त्यनेन सप्तम्यप्राप्त्या तत्सप्तम्योर्निमित्तसप्तमीत्वोक्तिरियमयुक्तेत्याभाति । तथाऽप्यन्तर्धौ येनेत्यत्रान्तर्धेरुद्देश्यतायाः फलरूपवैवक्षिकनिमित्तत्वस्येच्छाकर्मणा दर्शनेन योगस्य चासत्त्वेऽप्यन्तर्धाविति सप्तम्या निमित्तसप्तमीत्वस्य न्यासकारेणोक्तत्वात् तन्मतमाश्रित्य तत्सप्तम्योर्निमित्तसप्तमीत्वोक्तिरियमित्यवधातव्यम् ।

वा०२०— हेत्वादिकमिति । पक्षेत्यादिकमेकमेव वाक्यम् । **साध्यांशसमर्पणेति** । हेत्वाद्यभिधायकस्य कस्याप्यभावादिति भावः । **हेत्वंशासमर्पणेति** । व्याप्तिवचनाभिधायकांशस्य कस्याप्यभावादिति भावः । **फलरूपवैवक्षिकेति** । फलरूपं यत् वैवक्षिकं निमित्तं तत्त्वरूपस्येत्यर्थः । अत्र चेत्यस्याद्यं व्याख्यानं अनुद्धृत्य उक्तं **व्याप्तिवचनार्थतायाः इति** । द्वितीयमनुरुध्योक्तं **हेत्वाद्यर्थताया इति** । **कर्मयोगस्य चासत्त्वेनेति** । यद्यपि हननकर्मद्वीपियोगस्य चर्मणीव स्मरणकर्मलिङ्गयोगस्य विषयिताख्यव्याप्तिवचनहेतोः सद्भाव इति । न तयोः तस्यासत्त्वम् । तथापि पक्षधर्मतोपेतलिङ्गविषयत्वं न तयोरित्यत्र तात्पर्यम् । यद्वा द्वीपिना चर्मण इव तच्छरीरान्तर्भविन सम्बन्धोऽस्तीत्यर्थः । वस्तुतो व्याप्तिवचने पारम्परिकसम्बन्धसत्त्वेऽपि

साक्षात्सम्बन्धाभावाभिप्रायेण इयमुक्तिः । हेतावपि उक्तरीत्या पक्षधर्मतोपेतलिङ्गविषयत्वाभाव एव । अस्तु वा कर्मयोगाभावः । **प्रथमदूषणेनैव** तस्य दुष्टतायाः अभिप्रेतत्वात् । साम्नि पुष्कलको हतः इत्यत्र कर्मयोगाभावेन तस्यासार्वत्रिकतायाः ग्रन्थकृत्सम्मतेश्चेति ज्ञेयम् । **अन्तर्धौ येनेत्यत्रेति** । अन्तर्धौ येनादर्शनं इच्छतीति पञ्चमीविधायकसूत्रे व्यवधानरूपान्तर्धिनिमित्तं येनादर्शनं आत्मनः इच्छति तत्कारकं अपादानसंज्ञकं भवति । उपाध्यात् अन्तर्धत्ते इत्युदाहरणमिति भावः ।

स०व्र०— सर्वस्येति । जिज्ञासाजनकस्य सर्वस्येत्यर्थः । **पक्षधर्मतोपेतस्य लिङ्गस्य चेति** । इत्यपि शेष इत्यर्थः । **स्मर्तुरित्युपलक्षणमिति** । जिज्ञासोरित्यपि ग्राह्यमित्यर्थः । अत्रेत्यस्य व्याख्यानान्तरमाह **हेत्वादाविति चेति** । इयमपि निमित्तसप्तमीति द्रष्टव्यम् । हेत्वादिवचनाङ्गीकारप्रयोजनत्वेनाभिप्रेतस्य लिङ्ग-स्मृत्यादेर्वचनाङ्गीकारप्रयोजकत्वमेव व्याप्त्यादिवचनेन तस्य अन्यथासिद्धत्वान्न हेत्वादिवचनाङ्गीकारप्रयोजनत्व-मिति भावः ।

विठ्ठल०— सर्वस्योपलक्षणमिति । अनुसन्धानजनकत्वजिज्ञासाजनकत्वयोरुभयलक्षणमित्यर्थः । **प्रत्यायकत्वमिति** । आगमतया परबोधकत्वमित्यर्थः । **हेत्वादाविति चेति** । अत्रेत्यस्यार्थ इत्यर्थः । अत्रेत्यस्य निमित्तसप्तम्यर्थकत्वोक्ते व्याप्त्यादिवचनेत्युक्तम् । एवमेव हेत्वादीनीत्यपि ।

चषकः— ननु व्याप्तिवचनस्य स्मृतिहेतुतया तादृशहेतुताप्रत्यापकया व्याप्तिवचनपरामर्शकमौल-सर्वनामप्रकृतिकतृतीयया भवितव्यतया समभिव्याहृतपदार्थानन्विताधिकरणत्वार्थकसप्तमीभवः कथं सङ्गच्छत इत्यत आह **निमित्तसप्तमीति** । तथा च निमित्तत्वार्थिका सप्तम्येवाश्रीयते नाधिकरणसप्तमीति व्याप्तिवचनेने-त्यर्थसिद्ध्या न क्षतिरिति भावः ।

अत्र व्याकर्तारः यद्यपि चर्मणि द्वीपिनं हन्ति, दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् इत्यादौ हननक्रियायाश्चर्माद्यर्थत्वेन चमदिरुद्देश्यतया फलत्वरूपवैवक्षिकनिमित्तत्वकस्य चमदिर्हन्तिकर्मीभूतकुञ्जरादिना योगस्य च सत्त्वेन निमित्तात् कर्मयोग इत्यनेन सप्तम्युपपत्तावपीह पक्षधर्मतोपेतलिङ्गस्मृतेर्व्याप्तिवचनार्थताया हेत्वाद्यर्थताया वा अभावेन व्याप्तिवचनस्य हेत्वादेश्चोद्देश्यतानियन्त्रितफलत्वरूपवैवक्षिकनिमित्तत्वस्य कर्मयोगस्य दर्शनेन योगस्य च अभावेन अनिमित्तात् कर्मयोग इत्यनेन सप्तम्यप्राप्त्या कथं निमित्तसप्तमीत्वोक्तिरित्याशङ्कमानाः अन्तर्धौ येनेत्यत्रान्तर्धेरुद्देश्यतया फलत्वरूपवैवक्षिकनिमित्तत्वस्येच्छाकर्मणा दर्शनेन योगस्य चासत्त्वेऽपि अन्तर्धाविति सप्तम्या निमित्तसप्तमीत्वस्य न्यासकारेणाभिहिततया तद्दिशा प्रकृतेऽपि निमित्तसप्तमीत्वोक्तिरिति मन्तव्यमिति व्याचक्षते ।

'क्ङिति चे'ति सूत्रे शब्दकौस्तुभोक्तदिशा यस्य च भावेनेति योगानुशिष्टा प्रकृतसप्तमीक्रियान्तरा-श्रयणादौत्सर्गिकसत्ताक्षेपः । ततश्च व्याप्तिवचने सति प्रयोजनमिति सम्बन्धे कृते सिद्धसाध्यसमभिव्याहार-

न्यायेनोपलक्षणीभूतसत्ताश्रयस्य निमित्तत्वमुत्सर्गतः फलति । न त्विह विशिष्यनिमित्ततायां सप्तमीविधानमस्तीति फलिताभिप्रायिकेयमुक्तिरिति निरूढः पन्थाः । इदं प्रतीकमुपादाय दण्डे सतीत्यादाविवेत्यर्थ इत्यर्थपरतात्पर्यमप्युक्तदिशोपपादनीयम् ।

* * *

॥ अथ हेत्वादिवचनस्य व्याप्तिवचनेन वैलक्षण्यम् ॥

॥ अथ व्याप्तिवचनेनैवापि पक्षधर्मतोपेतलिङ्गस्य स्मरणानुसन्धानजिज्ञासाजनकत्वम् ॥

१६० सु०— ततश्च व्याप्तिवचनवत् हेत्वादिकमपि पक्षधर्मतो(र्मो)पेतस्य लिङ्गस्य स्मरणानुसन्धानजिज्ञासाजनकं स्यात् इति यदि उच्यते तन्न, यतो व्याप्तिवचनेनैव तत्स्मरणादिमतस्तस्य हेत्वादिना प्रयोजनं नास्तीति योजना ।

एतदुक्तं भवति । यदि हि हेत्वादिकं वाक्यतया प्रत्यायकं स्यात् तदा सामर्थ्यचिन्तोपयुज्यते । यदा तु तत्स्मारकत्वादिनैवोपयुक्तं तदा संस्कारोद्बोधोपयुक्तं सादृश्यसम्बन्धादिकं किमप्यन्वे(प्ये)ष्टव्यम्, तद्व्याप्तिवचनेऽपि समानम् । 'यो धूमवानसावग्निमानि'त्यभिहिते खल्वनुमानमुद्रावित् 'अत्र धूमवत्त्वं व्याप्यमि'त्यवबुध्यत एव, । ततः तदीयपक्षधर्मतादिस्मृत्यादिमानपि कथं न भवेदिति ।

परि०— ततश्चेत्यस्य इति योजनेत्यन्वयः । **अनुसन्धानेति** । परामर्शेत्यर्थः । अत्र इत्यस्य व्याप्तिवचनपरस्य निमित्तसप्तमीत्वे लब्धार्थोक्तिः **व्याप्तिवचनेनैवेति** । स्मर्तुरित्यस्यार्थः **तत्स्मरणवत इति** । हेत्वादिपरस्यात्रेत्यस्यार्थो **हेत्वादिनेति** । आदिपदेनोपनयग्रहः । **तत्स्मारकत्वादिनैवेति** । सामर्थ्यस्मारकत्वलिङ्गतानुसन्धायकत्वेनेत्यर्थः । **सादृश्यसम्बन्धादिकमिति** । यथा यमलादावन्यतरदृष्ट्या तत्सदृशान्यतरस्मृतिहेतुसंस्कारोद्बोधः, हस्तिहस्तिपयोरन्यतरदृष्ट्या तत्सम्बन्धेनान्यतरस्मृतिहेतुसंस्कारोद्बोधः शब्दैकदेशोक्त्या समग्रशब्दार्थस्मृतिबीजोद्बोधः, तथेहापि सद्धेतुसादृश्यसम्बन्धादिकमेव किञ्चिदेष्टव्यमित्यर्थः ।

यादु०— अनुसन्धानेति । लिङ्गतयाऽनुसन्धानेत्यर्थः । **सादृश्यसम्बन्धादिकमिति** । परोपदेशरूपे हेत्वादाविति शेषः । तथा च प्रतिवादिनं प्रति प्रयुज्यमाने हेत्वादावाप्तप्रयुक्तहेत्वादिसादृश्यं तत्संस्कारोद्बोधाय स्वीकार्यं तत्सम्बन्धश्च तत्प्रतिपाद्यार्थस्य संस्कारोद्बोधाय स्वीकार्य इत्यर्थः । आदिपदेन तदप्रतिपाद्येऽपि

तत्प्रतिपाद्येन सम्बन्धसङ्ग्रहः । **ततस्तदीयेति** । अनेन पक्षधर्मताया व्याप्तिवचनाप्रतिपाद्यत्वेऽपि तत्प्रतिपाद्यव्याप्यसम्बन्धित्वात् स्मृतिरुपपन्नेत्युक्तं भवति । एतदर्थमेव प्रागादिपदम् । न चैवं ससामर्थ्यलिङ्गप्रतीतिजनकत्वाभावादुक्तपरोपदेशलक्षणस्यात्राव्याप्तिः । तत्र जनकशब्देन प्रयोजकत्वमात्रस्यावश्यं वाच्यत्वात् । अन्यथा वादिप्रयुक्तसमग्रवाक्यस्याप्युक्तप्रतीतिजनकत्वाभावेनासम्भवापत्तेः ।

वं०प०— यत इत्यादिना निमित्तसप्तमीत्येतदुपपादितम् । (?)

कं०रा०— तत्स्मरणादिमत लिङ्गस्मरणादिमत इत्यर्थः ।

शे०वा०— किं तदुक्तं सर्वं यदुपलक्षणत्वं स्मारकमित्यस्योच्यत इत्यतस्तत्स्वरूपप्रदर्शनपूर्वकमत्रस्मर्तुरत्र प्रयोजनं नेत्युक्तार्थयोर्हेतुसाध्यांशसमर्पकत्वं च दर्शयन्नेव श्रुताध्याहृतपदसम्बन्धप्रदर्शनेन वाक्यं योजयति **ततश्चेति** । **व्याप्तिवचनवदिति** । यथा व्याप्तिवाक्यं गृहीतव्याप्तिकं प्रति तत्स्मारकमगृहीतव्याप्तिकं प्रति तज्जिज्ञासाजनकं तथेत्यर्थः । **अनुसन्धानेति** । लिङ्गतयाऽनुसन्धानेत्यर्थः । ननु हेत्वादेस्तत्र सामर्थ्यसत्त्वात्पक्षधर्मत्वोपेतलिङ्गस्मारकत्वाद्युपपत्तावपि व्याप्तिवचनस्य तत्रासामर्थ्यात् कथं पक्षधर्मतोपेतलिङ्गस्मारकत्वादिकमित्यतो हेत्वादेः प्रत्यायकत्वपक्षे प्रत्यायकत्वस्य सामर्थ्यसापेक्षत्वेन सामर्थ्यभावाभावाभ्यां हेत्वादिव्याप्तिवचनयोः प्रत्यायकत्वाप्रत्यायकत्वोपपत्त्या व्याप्तिवचनेन हेत्वादेरन्यथासिद्ध्यसम्भवेऽपि स्मारकत्वपक्षे तस्य सादृश्याद्यपेक्षत्वात् सामर्थ्यानपेक्षत्वेन सादृश्यादेश्च हेत्वादाविव व्याप्तिवचनेऽप्यविशिष्टत्वादुभयोरपि स्मारकत्वोपपत्तेर्व्याप्तिवचनेन तस्यान्यथासिद्धिवर्णनमुपपन्नमेवेत्यभिप्रेत्य वाक्याभिप्रायमाह **एतदुक्तं भवतीति** । **वाक्यतया** आप्तवाक्यतयेत्यर्थः । **तदेति** । आगमतया प्रत्यायकतायाः शक्त्यपरपर्यायसामर्थ्यापेक्षत्वाद्व्याप्तिवचने च तदभावान्न व्याप्तिवचनस्य पक्षधर्मतोपेतलिङ्गप्रत्यायकत्वप्रसङ्ग इति भवेत् । न चैवमिति भावः । **स्मारकत्वादिनैवेति** । परस्परस्मिन्ननाश्वासेन प्रत्यायकत्वायोगादिति भावः । **सादृश्येति** । परोपदेशरूपहेत्वादाविति शेषः । तस्यैव संस्कारोद्बोधोपयोगितया क्लृप्तत्वादिति भावः । तर्हि तद्भावाभावाभ्यामेव हेत्वादिव्याप्तिवचनयोरपि पक्षधर्मतोपेतलिङ्गस्मारकत्वास्मारकत्वयोरुपपत्तेर्न व्याप्तिवचनेन हेत्वादेरन्यथासिद्धिसम्भव इत्यतः स्यादेवं यदि सामर्थ्यस्येव सादृश्यादेरपि तयोर्भावाभावौ स्यातां न चैतदस्तीत्याह **तदिति** । **तदीयेति** । अनेन पक्षधर्मताया व्याप्तिवचनाप्रतिपाद्यत्वेऽपि तदवगतव्याप्यसम्बन्धित्वाद्व्याप्तिवचनेन तत्स्मृतिरुपपन्नेत्युक्तं भवति । न चैवं ससामर्थ्यलिङ्गप्रतीतिजनकत्वाभावादुक्तपरोपदेशलक्षणस्यात्राव्याप्तिरिति वाच्यम् । अत्र जनकशब्दस्य प्रयोजकत्वमात्रपरत्वेन तदनवकाशात् । अन्यथा वाद्युक्तपञ्चावयववाक्यस्याप्युक्तविधलिङ्गप्रतीतिजनकत्वाभावेनासङ्गतिप्रसङ्गादिति भावः । इयं च 'व्याप्तिपक्षधर्मतयोरन्यतरस्मिन्नुक्तेरन्यतरस्य स्मृतिर्भवती'त्युक्तिः 'दृश्यते खलु लोके पदैकदेशेन पदार्थस्मृतिरि'त्युक्तिवत् कथाबाह्यप्रयोगाभिप्राया वा वादकथाभिप्राया वैकोक्तिमात्रेण द्व्यंशस्मृतिमत्पुरुषविशेषाभिप्राया वा कैमुत्याभिप्राया वा न तु द्वयोरन्यतरदेवाभिधेयमित्यभिप्राया । अत एव तत्त्वनिर्णयटीकायां स्मरणं तु पदैकदेशादिनाऽपि दृष्टं किमुत प्रतिज्ञादिनेति कैमुत्यमेवोक्तमिति ध्येयम् ।

वा०र०— सामर्थ्यभावाभावाभ्यामिति । सामर्थ्याभावे **हेत्वादेः** प्रत्यायकत्वोपपत्त्या सामर्थ्याभावेन व्याप्तिवचनस्य प्रत्यापकत्वाभावोपपत्तेरिति योजना । **हेत्वादेः** अन्यथासिद्धयसम्भवेऽपीति पाठः । **सामर्थ्येनेति** । तथापि अहेत्वादिव्याप्तिवचनयोः सामर्थ्यस्य भावाभावावेवं यदि तयोः सादृश्यादिभावाभावौ स्यातां इत्यर्थः । **अन्यथा वायुक्तेति** । पञ्चसु अवयवेषु प्रतिज्ञाहेत्वोः उक्तविधलिङ्गप्रतीतिजनकत्वाभावादिति भावः । व्याप्तिपक्षधर्मतयोः अन्यतरस्मिन् इति । अत्रान्यतरशब्दो व्यवस्थया व्याप्तिपरः अन्यतरस्येत्यत्रत्योऽपि पक्षधर्मतापरः । प्रकृतानुसारेण उभयत्रोभयोरेव प्राप्तत्वात् । उत्तरत्रान्यतरदेवेत्यत्रापि व्याप्तिरूपमेवेत्यर्थः । तदत्र स्पष्टमेवं वक्तव्यम् । यत् अन्यतरपदेन व्याप्त्यादिप्रतिपादनं तर्कताण्डवानुसारेण तदपि प्रतिज्ञासिद्धौ पक्षधर्मतावचनमपि व्याप्तिस्मारकमिति पक्षान्तरमपि मूलाभिप्रेतं स्पष्टयितुं इति न कश्चिद्दोष इति अवधेयम् । यदैकदेशादितः इति पाठः । मूलकोशे मूलानुसारेण तथैव पाठात् । आदिपदरहितपाठेऽपि या इतरशब्द इव पदैकदेशेनेत्यपि अर्थानुवादः इत्यदोषः । तर्कताण्डवानुसारेणाह **कथाबाह्यप्रयोगेत्यादि** । **तत्त्वनिर्णयेति** । पृथक् पृथक् प्रमाणत्वं यातीति तत्त्वनिर्णयव्याख्यानावसरे इति शेषः ।

स०न्न०— तदा सामर्थ्यचिन्तेति । आप्तवाक्यतया हेतुवाक्यस्य हेतुबोधकत्वे अनेन बोधितो हेतुरेवेति निश्चयात् कथमस्य सामर्थ्यमिति सामर्थ्यचिन्ता स्यात् । न चैवम् । परस्परस्मिन् अनाश्वासेन तदसम्भवादिति भावः । **संस्कारोद्बोधोपयुक्तं सादृश्यसम्बन्धादिकमिति** । हेतुवाक्यादिना तदर्थज्ञाने सति तस्य ज्ञानस्य पूर्वोत्पन्नस्वज्ञानसादृश्यमनुभूयते तदनन्तरं च पूर्वोत्पन्नलिङ्गादिज्ञानजन्यसंस्कारोद्बोधद्वारा तत्स्मरणादिकं भवतीति भावः ।

विट्ठल०— ननु व्याप्तिवचनेन कथं व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टहेतुसिद्धिः तस्य लिङ्गादिवचनैकसाध्यत्वादित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । **सादृश्यसम्बन्धादिकमिति** । परोपदेशभूतहेत्वादाविति शेषः । तथा च प्रतिवादिना प्रयुज्यमानहेत्वादावाप्तप्रयुक्तहेत्वादिसादृश्यं तत्संस्कारोद्बोधाय स्वीकार्यम् । तत्सम्बन्धश्च तत्प्रतिपाद्यार्थस्य संस्कारोद्बोधनाय स्वीकार्य इत्यर्थः ।

॥ इति व्याप्तिवचनेनैवापि पक्षधर्मतोपेतलिङ्गस्य स्मरणानुसन्धानजिज्ञासाजनकत्वम् ॥

* * *

॥ अथ व्याप्तिवचनातिरिक्तस्य प्रयोजनाभावात् अवश्यं वक्तव्यत्वाभावः ॥

१६१ **सु०—** यद्वा परोपदेशस्य पञ्चावयवतानियतिं वदन् प्रष्टव्यः, किमेतत्पञ्चावयवं वाक्यमागमतया व्याप्तिपक्षधर्मतो(र्मो)पेतस्य लिङ्गस्य प्रत्यायकम्, उत स्मारकादिमात्रम् ।

आद्ये तु स्यादे(वेदं)वं परव्युत्पादितरीत्या (वाक्यपरिमाणं) वाक्यं प्रमाणं कथञ्चित्, न चासौ युज्यते, वादिप्रतिवादिनोरितरेतरस्मिन्ननाश्वासात्, आश्वासे वा प्रतिज्ञामात्रेणार्थ-सिद्धौ हेत्वाद्यभिधानवैयर्थ्यात् ।

द्वितीये त्वाह यदीति ।

परोपदेशं वाक्यं यदि स्मरणादिमात्रकारणमङ्गीक्रियते तदाऽत्र व्याप्तिवचने सत्येव स्मर्तुर्व्याप्तिवचनादेव स्मरणाद्युत्पत्तेरिति यावत् ।

अत्र व्याप्तिवचनातिरिक्ते शब्दे प्रयोजनं नास्तीति नासाववश्यं वक्तव्यः । दृश्यते खलु लोके पदैकदेशादितोऽपि पदार्थस्मरणादिकम् । शास्त्रेऽपि च वाक्यैकदेशप्रयोगः । 'तत्र वक्तुराप्तत्वावधारणादनुसरणं, प्रतिवादिनि तु तन्नास्ती'ति चेन्मा भूत्; न हि एतदागमतया प्रत्यायकमित्युक्तम्, अन्यथा सांव्यावहारिकः केवलव्यतिरेकिप्रयोगोऽपि नानुसरणीयः, वास्तवप्रयोगपरिमाणान्यथात्वस्योपपादितत्वात् । प्रतिवादिन्यप्यनुसरणे निग्रहस्थानोद्भावनं न स्यादिति चेत्, लौकिकशास्त्रीयसंव्यवहारातिक्रमे तदवकाशात्, अन्यथा प्रकरणाद्यापन्नस्यासङ्कीर्तनमपि निग्रहहेतुः स्यात्, 'किं प्रकरणाद्यापन्नतयाऽयं न वदत्युत अप्रतिपन्नत्वादिने'ति सन्देहस्य प्रकृतेऽपि तुल्यत्वादिति ।

परि०— हेतूपनयवैयर्थ्योक्तिपरतया व्याख्यातं पूर्वमिदानीं पञ्चावयवनियतिनिरासपरतया व्याचष्टे **यद्वेति** । स्मारकादिमात्रमित्यादिपदेनानुसन्धानजिज्ञासयोर्ग्रहः । 'त्रिपञ्चावयवामेवे'त्यादिना अग्रे नियमपक्षस्य निरस्यत्वात् कथञ्चिदित्युक्तम् । निमित्तसप्तम्यन्तं व्याप्तिवचनपरमत्रेतिपदमि-त्युपेत्याह **अत्र व्याप्तिवचने सत्येवेति** । अत्रेत्यस्यार्थान्तरम् **अत्र व्याप्तिवचनातिरिक्ते शब्द इति** । फलितमाह **नासावित्यादि** । **पदैकदेशादितोऽपीति** । अपिपदात् किमुत व्याप्तिवचनेनेति सूचयति **प्रयोग इति** । दृश्यत इत्यनुषङ्गः । प्रवृत्तिसामर्थ्यात् अर्थवत् प्रमाणम् । 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम् । ईक्षतेर्नाशब्दं' इत्यादौ महावाक्यैकदेशप्रयोगः, शास्त्रेऽपि दृश्यत इत्यर्थः । शङ्कते **तत्रेति** । **अनुसरणं** पदार्थस्मरणानुकूलसमग्रपदाद्यनुसन्धाना-नुसरणमित्यर्थः । **इत्युक्तमिति** । यद्वेत्यादिपूर्वग्रन्थे । तथा च लोके शास्त्रे च संव्यवहारसिद्धस्य प्रतिवादिवाक्येऽप्यनुसरणं कार्यमेवेति भावः । **अन्यथेति** । पञ्चावयवरूपक्लृप्तमहावाक्यपरिमाणा-

भावमात्रेण प्रतिवादिवाक्ये सांव्यवहारिकस्याप्यननुसरण इत्यर्थः । **उपपादितत्वादिति** । 'व्याप्तिरेव तु सा स्मृते'त्यस्य तृतीयव्याख्यानावतारिकायामिति भावः । नन्वेवं प्रतिवाद्युक्तवाक्ये न्यूनरूप-निग्रहस्थानोद्भावनायोगः । तथा च तस्य परिगणनमेवायुक्तमुद्भावनस्थलाभावादित्याशङ्क्य निराह **प्रतिवादिन्यपीति** । ननु तत्त्वाप्रतिपत्तिलिङ्गस्यैव निग्रहस्थानत्वात् तत्त्वा(त्रा)प्रतिपत्त्या अयं न वक्तीत्यनिर्णयेन सन्देहान्न न्यूनोद्भावनमित्यतः समः समाधिरित्याह **किमिति** । **अप्रतिपन्न-त्वादिना** अज्ञानविपरीतज्ञानादिनेत्यर्थः ।

गु०दी०— दृश्यते खलु लोके इत्यत्र भीमः सत्येत्यादिप्रयोगे भीमसेनसत्यभामादीनां स्मरण-दर्शनादित्यर्थः । अत एव भारते अध्यायादौ वैशम्पायनस्मरणाय वैशमित्येव लिखन्ति । **वाक्यैकदेशप्रयोग** इत्यत्र विस्मृतश्लोकं प्रति तत्स्मारणाय पादमात्रोत्कीर्तनम् । **अन्यथा सांव्यवहारिकः केवलव्यतिरेकिप्रयोग** इत्यत्र **अन्यथा** पञ्चावयवसहितस्यैव प्रत्यायकत्वे । तर्हि भवतामपि कथं केवलव्यतिरेकिव्यवहार इत्यत आह **वास्तवेति** । **प्रतिवादिन्यनुसरण** इत्यत्र प्रतिवादिन्यनुसरणे सत्यवयवनियमाभावाङ्गीकारादेकैकावयवप्रयोग-स्याप्यनुसरणे सति जल्पादिकथायामनुमानप्रयोक्तरि न्यूनाधिक्यादिनिग्रहस्थानोद्भावनं न स्यादिति चेदित्यर्थः । **लौकिकशास्त्रीयसंव्यवहारातिक्रम** इत्यत्र कथासमयबन्धातिक्रमेण कथान्तरारम्भे एकावयवस्याप्रयोगे तस्यैव द्विःकीर्तनेऽसिद्धविरुद्धादिहेतुकथने चेत्यर्थः ।

यादु०— कथञ्चिदिति । 'त्रिपञ्चावयवामेव युग्मावयविनामपि । नियमाद्योऽनुमां ब्रूयात्' इत्यादिना नियमपक्षाणां दूषयिष्यमाणत्वात् कथञ्चिदित्युक्तम् । यद्वा प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धौ हेत्वाद्यभिधानमस्मिन्पक्षे व्यर्थमापद्यत इति दूषणं मनसि निधाय कथञ्चिदित्युक्तम् । कैमुत्यन्यायेनैतदुपपादयति **दृश्यते खल्विति** । अपिशब्दः कैमुत्यद्योतकः । आदिपदेनावान्तरवाक्यैकदेशस्य पदस्य ग्रहणम् । ननु महावाक्यैकदेशस्य व्याप्तिवचनादिरूपावान्तरवाक्यमात्रस्य प्रयोगो न सांव्यावहारिक इत्यत आह **शास्त्रे चेति** । 'तत्प्रामाण्य-माप्तप्रामाण्यात् । प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत्प्रमाणम् । गौर्न पदा स्प्रष्टव्या । यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातयेत्' इत्यादौ तत्र तत्र शास्त्रे त्वदुक्तमहावाक्यैकदेशप्रयोगोऽपि दृश्यत इत्यर्थः । **अनुसरणमिति** । एकदेशादितोऽपि स्मरणादेरनुसरणमित्यर्थः । **न ह्येतदागमतयेति** । तथा च सांव्यावहारिके सर्वत्र प्रयोगेऽनुसरणं कार्यमिति भावः । **अन्यथेति** । सांव्यावहारिके प्रतिवादिप्रयोगेऽनुसरणाभाव इत्यर्थः । **उपपादितत्वादिति** । अयमत्र क्रम इत्यादिनोपपादितत्वादित्यर्थः । **प्रतिवादिन्यपीति** । प्रतिवाद्युक्तवचनेऽपीत्यर्थः । **निग्रहस्थानेति** । न्यूनाद्युद्भवनं न स्यादित्यर्थः । ननु प्रकरणाद्यापन्नस्यावचने न न्यूनं नाम निग्रहस्थानमुद्भावयितुं शक्यम् । अप्रतिपत्त्यैवायं वदतीति निश्चयासम्भवादित्यत आह **किं प्रकरणाद्यापन्न इति** । **प्रकृत इति** । सांव्यावहारिके त्वदुक्त-महावाक्यैकदेशप्रयोगेऽपीत्यर्थः ।

वं०प०— आश्वासे वेति । वक्ष्यमाणदोषमभिप्रेत्य कथञ्चिदित्युक्तम् । **शास्त्रेऽपीति** । 'तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात्' इत्यादाविस्त्यर्थः । **शङ्कते तत्रेति** । लोके शास्त्रे च । **अनुसरणम्** एकदेशोक्तेरपि स्मारकत्वानुसरणमित्यर्थः । **तत्** आप्तत्वावधारणम् । तथा च प्रतिवादिना व्याप्तिवचनमात्रे कथिते महावाक्यभूतपञ्चावयववाक्यैकदेशेन कथं व्याप्तिस्मृत्यादिकं स्यादित्यर्थः । **एतत्** व्याप्तिवचनम् । **आगमतया** आप्तवचनतया । तर्ह्येकदेशप्रयोगेन कथं व्याप्तिप्रमितिः स्यादिति वाच्यं स्यान्न ह्येवमुच्यते किन्तु स्मारकमिति तच्च स्मरणमेकदेशेनापि युक्तमित्यर्थः । **अन्यथेति** । वक्तर्याप्त्यनवधारणात् तद्वाक्यं स्मारकं न भवत्येवेति यदुच्यत इत्यर्थः । **सांव्यावहारिक इति** । तथा च जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वात् । यत्सात्मकं न भवति तत्प्राणादिमन्न भवति यथा लोष्ठम् । न च तथेदं तस्मान्न तथेति सांव्यावहारिकः केवलव्यतिरेकिप्रयोगोऽपि नानुसरणीयः । अस्यापि वाक्यैकदेशत्वेन व्याप्त्यादिस्मारकत्वस्य त्वया वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । ननु पञ्चावयवोपेतस्यास्य वाक्यस्य कथमेकदेशत्वं येन स्मारकत्वं स्यादित्यत आह **वास्तवेति** । वास्तवो यः प्रयोगपरिमाणोऽयमत्र प्रयोगक्रम इत्यादिना तदेतावति वक्तव्य इत्यन्तेन दर्शितस्तस्यान्यथात्वं विवेकिनां स्फुटप्रतीतिकतया सङ्ग्रहरुचितया वेत्यादिनोपपादितम् । अतः पञ्चावयवयुक्तस्याप्यस्यैकदेशत्वान्न स्मारकत्वं युक्तमित्यर्थः । ननु प्रतिवादिप्रयुक्तस्यैकदेशस्य कथं स्मारकत्वम् । प्रतिवादिप्रयुक्तवाक्यस्यापि स्मारकत्वेन कार्यकारित्वाभ्युपगमे न्यूनतारूपनिग्रहस्थानोद्भावनं न स्यादित्याशङ्कते **प्रतिवादिन्यपीति** । तत्प्रयुक्त-वाक्यैकदेशेऽपीत्यर्थः । **अनुसरणे** स्मारकत्वाद्यनुसरणे । **तदवकाशादिति** । निग्रहस्थानोद्भावनावकाशा-दित्यर्थः । अयं च प्रकारो लौकिकशास्त्रीयसंव्यवहारसिद्ध इत्याशयः । 'व्याप्तिस्तु केवलाऽपि स्यात्प्रमाणम्' इति शास्त्रीयप्रयोगे ध्येयः । **अन्यथेति** । लौकिकशास्त्रीयव्यवहारानुसारेण कथनेऽपि यदि निग्रहस्थानमुद्भाव्यत इत्यर्थः । **स्यादिति** । तथा च लौकिकशास्त्रीयव्यवहारसिद्धत्वात् प्रकरणादिप्राप्तस्य यदसङ्कीर्तनं तस्य न निग्रह-हेतुत्वमिति वाच्यम् । तदेतत् प्रकृतेऽपि तुल्यमित्यर्थः । ननु यत्कृतकं तदनित्यमित्यत्र भावत्वे सतीति विशेषणस्य प्रकरणप्राप्तस्याकथनेऽपि न न्यूनतोद्भावनीया । अज्ञानरूपाप्रतिपत्तिविरुद्धार्थनिश्चयरूपविप्रतिपत्ति-हेतोरेव निग्रहस्थानत्वात् । अत्र च प्रकरणाद्यापन्नतयेदं विशेषणं न वदत्युतानेन सर्वथाऽज्ञातत्वादिति सन्देहस्यैव जननात् । सन्देहकस्य चानिग्रहस्थानत्वादिति चेत् । तर्हि सांव्यावहारिकमहावाक्यैकदेशभूतं व्याप्तिवचनमात्रमयं प्रयुङ्क्ते तत्र प्रकरणप्राप्तत्वादितरावयवं न वदत्युत सर्वथा अज्ञातत्वादिति सन्देहस्यैव जायमानत्वेनानिग्रह-हेतुत्वादिति प्रकृते त्वदुक्तमहावाक्यैकदेशप्रयोगेऽपि साम्यात् तस्माद्युक्तमेकदेशस्यापि स्मारकत्वमित्याह **किमित्यादिना** ।

कं०रा०— न चासाविति । पञ्चावयववाक्यस्यागमतया व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतलिङ्गप्रत्यायकत्व-मित्याद्यपक्षो नैव युज्यत इत्यर्थः । **अन्यथेति** । प्रतिवादिव्याप्तत्वावधारणाभावेन व्याप्तिमात्रवचनस्याननु-सरणीयत्वे जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्वात् यत्सात्मकं न भवति तत्प्राणादिमत्वं न भवतीत्यादिरूपः प्रतिवादिकृतः केवलव्यतिरेकिप्रयोगोऽप्यननुसरणीयः स्यादित्यर्थः । नन्वेतादृशके व्यतिरेकिप्रयोगस्य समग्रत्वा-

दनुसरणीयत्वमित्यत आह **वास्तवेति** । केवलव्यतिरेकिणि वास्तवो यः प्रयोगस्तत्परिमाणस्य सांव्यावहारिकप्रयोगपरिमाणापेक्षया अन्यथात्वस्य । अयमत्र क्रमः । जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्वात् यत्सात्मकमिति प्रयुक्तेर्धूमस्याग्निनैव नैवास्य व्याप्तिर्दृश्यते तत्कथमित्याकाङ्क्षायां प्रयोगान्तरं प्रवर्तते प्राणादिमत्त्वं सात्मकत्वेन व्याप्तं तदाभावव्यापकाभावत्वात् यो यदभावव्यापकाभावः स तद्व्याप्तः । यथा धूमोऽग्निनेत्यादिनोपपादितत्वेन सांव्यावहारिककेवलव्यतिरेकिप्रयोगस्य समग्रत्वाभावादिति भावः । **अन्यथेति** । लौकिकशास्त्रीयसंव्यवहारानतिक्रमेऽपि न्यूनत्वादेर्निग्रहहेतुत्वे प्रकरणादिप्राप्तस्यार्थस्यासङ्कीर्तनमपि निग्रहहेतुः स्यादित्यर्थः । ननु व्याप्तिमात्रवचनस्थलीयहेत्वाद्यवचनस्य अप्रतिपत्त्यादिसंशयहेतुत्वेन निग्रहस्थानत्वेऽपि प्रकरणादिप्राप्तार्थासङ्कीर्तनस्योक्तसंशयहेतुत्वाभावान्न निग्रहस्थानत्वमित्यत आह **किं प्रकरणाद्यापन्नतयेति** ।

श्रीनिधि॰— अविदितलिङ्गस्वरूपं प्रति तत्र जिज्ञासायां उदाहरणवाक्यमपि सप्रयोजनमिति चेत् न । अनियमवादिनामिष्टत्वात् । एवमपि विवादादिना धर्म्याद्युपस्थितौ न वाक्यपरिमाणोपयोग इति कथञ्चिदित्युक्तम् । अन्यथा वाक्यार्थबोधार्थं समग्रवाक्यप्रयोगनियमे तत्र प्रमाणादिमत्वस्य सात्मकत्वव्याप्तेस्तन्मात्रेणैव बोधाङ्गीकारादित्यत आह **वास्तवेति** । **अनुसरणे** एकदेशप्रयोगानुसरणे । **निग्रहस्थानोद्भावनं** न्यूनत्वादेरुद्भावनम् ।

शे॰वा॰— एवं हेतूपनययोर्वैयर्थ्यप्रतिपादकलिङ्गं तत्रेत्यादिपूर्वग्रन्थानुरोधेन तयोरेव स्मारकत्वादिना सार्थक्यशङ्कानिरासपरत्वेन यदीत्यादिवाक्यं व्याख्यातम् । सम्प्रति 'न पञ्चावयवोक्तौ चे'त्याद्युत्तरग्रन्थानुरोधेन पञ्चावयववाक्ये परोक्तस्य व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतलिङ्गप्रत्यायकत्वस्य निरासार्थत्वमस्याभिप्रेत्यागमतया तत्प्रत्यायकत्वपक्षे तदयोगात् कथं तन्निरासकत्वमस्येत्यतोऽस्य स्पष्टदूषणतया तत्र दूषणानभिधानं भाष्यकाराणां नाचातुर्यापादकमित्याशयवान् प्रत्यायकत्वं विकल्प्याद्यं बहिरेव प्रदूष्य द्वितीयपक्षदूषणपरतया मूलं योजयितुमाह **यद्वेति** । आप्तवाक्यतया बोधकत्वे प्रतिज्ञामात्रेणार्थसिद्धेर्हेत्वाद्यभिधानानर्थक्यमिति वक्ष्यमाणदोषमभिप्रेत्य कथञ्चिदित्युक्तम् । तर्ह्यागमतया प्रत्यायकत्वमित्याद्य एवास्त्वित्यत आह **न चेति** । कुतो नेत्यत आह **वादिप्रतिवादिनोरिति** ।

उक्तमेवार्थं कैमुत्यन्यायेनोपपादयति **दृश्यत इति** । **पदैकदेशादित इति** । अत्रापिपदं कैमुत्यसूचनार्थं समग्रपदस्मरणद्वारेणेति शेषः । समग्रशब्दस्यैवार्थे गृहीतसङ्गतिकतया तत्स्मारकत्वेऽप्येकदेशस्यातथात्वेन पदार्थस्मारकत्वाभावात् । अवाक्यस्थपदाभिप्रायं चेदमतो न सिद्धान्तविरोधः । यद्वा परीत्येदमभिधानमिति न कश्चित्क्षुद्रोपद्रवः । आदिपदेनावान्तरवाक्यैकदेशस्य पदस्य परिग्रहः । ननु महावाक्यैकदेशस्यावान्तरवाक्यमात्रस्य प्रयोगादर्शनात् कथं तादृशस्य व्याप्तिवचनमात्रस्य तत्स्यादित्यत आह **शास्त्रे चेति** । 'तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात्', 'प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत्प्रमाणमि'त्यादाविति शेषः । **तत्रेति** । लोकशास्त्रयोरित्यर्थः ।

अनुसरणमिति । पदैकदेशादितोऽपि पदार्थस्मरणादेरनुसरणमित्यर्थः । **तदिति** । आप्तत्वावधारणमित्यर्थः । अन्यथा **न्यूनादिनिग्रहोद्भावनानुपपत्तेरिति** भावः । **न हीति** । तथा च प्रतिवादिन्याप्त्यनवधारणेन तद्वाक्यस्याप्तवाक्यतयाऽनिश्चायकत्वेऽपि स्मारकत्वमुपपन्नमिति भावः । प्रतिवादिन्याप्त्यनवधारणमात्रेण तद्वाक्यस्य स्मारकत्वमपि नास्तीत्यङ्गीकुर्वाणं प्रति विपक्षे बाधकमाह **अन्यथेति** । **सांव्यावहारिक इति** । जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वात् यन्न तन्न प्राणादिमत् यथा घटः । न च तथेदं तस्मान्न तथेति सांव्यावहारिकः । केवलव्यतिरेकिप्रयोगोऽपि स्मारको न स्यादित्यर्थः । **उपपादितत्वादिति** । जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वात् यत् प्राणादिमत् तत् सात्मकं प्राणादिमत् च इदं तस्मात् सात्मकमित्युक्ते धूमस्याग्निनेवास्य न व्याप्तिर्दृश्यते तत्कथमित्याकाङ्क्षायां प्रयोगान्तरं प्रवर्तते । प्राणादिमत्त्वं सात्मकत्वेन व्याप्तं तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वात्, यो यदभावव्यापकाभावप्रतियोगी स तद्व्याप्तो यथा धूमोऽग्निनेति । तदेतावति वक्तव्ये यदन्यथा प्रयुज्यते तद्विवेकिनां स्फुटप्रतीतिकतया सङ्ग्रहरुचितया वेति पूर्वग्रन्थेन वास्तवप्रयोगपरिमाणान्यथात्वस्योपपादितत्वेनाकाङ्क्षानुसारेण तथैव प्रयोक्तव्यत्वादित्यर्थः ।

प्रतिवादिन्यपीति । प्रतिवाद्युक्तवचनेऽपीत्यर्थः । आप्तवाक्यवदिति शेषः । **अनुसरण इति** । पदैकदेशादितोऽपि पदार्थस्मरणादेरिति शेषः । **निग्रहेति** । न्यूनादीत्यर्थः । प्रमापकत्वांशपरित्यागेन ज्ञापकत्वांशे लोकशास्त्रप्रहतरीत्यनुसारि वादिवाक्यमप्याप्तवाक्यवदनुसरणीयमेवेति परिहरति **लौकिकेति** । **अन्यथेति** । लौकिकशास्त्रीयव्यवहारानतिक्रमेऽपि निग्रहस्थानत्व इत्यर्थः । ननु प्रतिवदिनि न्यूनवचनस्य किं प्रकरणाद्यापन्नतया न वदत्युताप्रतिपन्नत्वादिनेति सन्देहाधायकत्वान्निग्रहस्थानत्वेऽपि प्रकरणाद्यापन्नस्यासङ्कीर्तने तदभावात् कथं निग्रहस्थानत्वमित्यत आह **किं प्रकरणेति** । **प्रकृतेऽपीति** । प्रकरणाद्यापन्नसङ्कीर्तनेऽपीत्यर्थः । यद्वा ननु प्रकरणाद्यापन्नस्यावचने न न्यूनादेर्निग्रहस्थानत्वं सम्भवति । अप्रतिपत्त्यैवायं वदतीति निश्चयासम्भवेनाप्रतिपत्तिलिङ्गत्वाभावादिति चेत्तर्हि तादृशे प्रतिवादिवचनेऽप्युक्तनिश्चयासम्भवेन न्यूनादेस्तन्न स्यादिति समानम् । यदि च प्रतिवादिवचनेऽप्रतिपत्त्यैवायं वदतीति निश्चयासम्भवेऽपि प्रकरणाद्यापन्नतया वाऽयं न वदति उताप्रतिपन्नवादिनेति सन्देहसम्भवेन विप्रतिपत्तिलिङ्गत्वान्न्यूनादेर्निग्रहस्थानत्वमिति मन्यसे तर्हि प्रकरणाद्यापन्नस्यावचनेऽप्युक्तविधनिश्चयासम्भवेऽप्युक्तविधसन्देहसम्भवेन विप्रतिपत्तिलिङ्गत्वात् प्रकरणाद्यापन्नस्यावचनमपि निग्रहः स्यादिति तुल्यमित्याशयवानाह **किं प्रकरणादीति** ।

वा०२०— ननु वाक्यस्य पदानां अपि पदार्थस्मारकत्वाङ्गीकारे पदवाक्यार्थप्रत्यययोः अन्तरा पदार्थस्मृतिरङ्गीकृता स्यात् इति तन्निषेधकसिद्धान्तविरोधः इत्यत आह **अवाक्यस्थेति** । **सिद्धान्तेति** । ....अधिकरणीयानुव्याख्यानव्याख्यानरूपमूलविरोध इत्यर्थः । **तत्प्रामाण्यं आप्तेत्यादिं** । आद्यं वाक्यं द्वितीयाध्यायस्थमत्रायुर्वेदवत् चेति गौतमसूत्रीयगतम् । द्वितीयं वात्स्यायनभाष्यकारीयप्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तौ इत्येतत् प्रथमवाक्यगतम् । सूत्रत्वभाष्यत्वाभ्यां उदाहरणक्रमः । एतत् व्याख्यानं प्रामाण्यवादीयटीकायां

तद्वचनादाप्तायेत्यादिनोदाहृतस्य व्याख्यानटीकायां तत्प्रपञ्चोऽस्मदीये द्रष्टव्यम् । **लोकशास्त्रप्रहतेति** । तदुभयावगतेत्यर्थः । लिङ्गानुसन्धानकत्वेति पाठः । साकारो लेखकागतः । यतः निर्विवादसाध्यप्रतीत्यजनकत्वस्येति पाठः । साध्येत्येव पाठे तु प्रकृततया निर्विवादेति लभ्यते । तदनुरोधेन न पञ्चावयवेति नकारद्वययुक्त एव पाठः । वाङ्मात्रेण तदनिवृत्तावपि चेति चशब्दयुक्तः पाठः । चशब्दाभावेऽपि वा तदर्थगर्भ एवार्थो ज्ञेयः ।

स०व्र०— आश्वासे वा प्रतिज्ञानमात्रेणार्थसिद्धौ हेत्वाद्यभिधानवैयर्थ्यादिति वक्ष्यमाणदोषं मनसि निधाय कथञ्चिदित्युक्तम् । कथञ्चिदित्युक्तमेव व्यनक्ति **आश्वासे वेति** ।

नासाविति हेत्वादिरित्यर्थः । ननु व्याप्तिवचनस्य एकदेशत्वेन तस्य स्मारकत्वादिकं न सम्भवति । कुत्रापि एकदेशमात्रस्य स्मारकत्वादेरदृष्टत्वादित्यत आह **दृश्यते खल्विति** । **पदैकदेशादित इति** । समग्रपदस्मरणद्वारेति शेषः । समग्रपदस्यैवार्थे शक्तेर्ज्ञातत्वेन तत्स्मारकत्वसम्भवेऽपि एकदेशस्य तदसम्बन्धित्वेनाज्ञातत्वात् पदार्थस्मारकत्वासम्भवात् अवाक्यस्थपदत्वात् स्वपरसाधारणमेतदिति ज्ञेयम् । **अनुसरणमिति** । एकदेशादितोऽपि स्मारणादेरनुसरणमित्यर्थः । **तन्नास्तीति** । व्याप्तत्वावधारणं नास्तीत्यर्थः । **न हीति** । तथा च प्रतिवादिनि आप्त्यनवधारणेन तद्वाक्यस्यानिश्चायकत्वेऽपि स्मारकत्वमात्रमुपपद्यत इति भावः । **अन्यथेति** । वक्तरि आप्त्यनवधारणेन प्रतिवादिवाक्यस्य स्मारकत्वाभावे इत्यर्थः । **सांव्यावहारिक इति** । जीवच्छरीरं सात्मकं, प्राणादिमत्त्वात् । यन्न सात्मकं, न तत्प्राणादिमत् यथा घटः । न च तथेदम् । तस्मान्न तथा इति सांव्यावहारिककेवलव्यतिरेकिप्रयोगोऽपि न स्मारकः स्यादित्यर्थः । **वास्तवेति** । जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वात् । यत्प्राणादिमत् तत् सात्मकम् प्राणादिमच्चेदम् इति प्रयुक्ते धूमस्याग्निनेवास्य न व्याप्तिर्दृश्यते । तत्कथमित्याकाङ्क्षायां प्रयोगान्तरम् । प्राणादिमत्त्वं सात्मकत्वेन व्याप्तम्, तदभावव्यापकाभावत्वात् । यो यदभावव्यापकाभावः । सः तद्व्याप्तः । यथा धूमोऽग्निनेति । तदेतावति वक्तव्ये यदन्यथा प्रयुज्यते तद्विवेकिनां स्फुटप्रतीतिकतया सङ्ग्रहरुचितया वेत्यादिना वास्तवप्रयोगपरिमाणान्यथात्वस्योपपादितत्वात् । आकाङ्क्षानुसारेण तथैव वक्तव्यतया सांव्यावहारिकप्रयोगो नानुसरणीयः स्यादित्यर्थः । **अन्यथेति** । लौकिकशास्त्रीयसंव्यहारानतिक्रमस्थलेऽपि एकदेशोत्कीर्तनस्य निग्रहहेतुत्वाङ्गीकारे इत्यर्थः । मया त्वां प्रति प्रमाणमुच्यते इत्यनुक्त्वा प्रमाणमात्रोक्तौ तत्रापि न्यूनतोद्भावनं कर्तव्यं स्यादित्यर्थः । ननु अप्रतिपत्तिलिङ्गस्यैव निग्रहस्थानत्वेन यत्र यत्र न्यूनत्वादिकमुद्भावयति तत्र तत्र अयं किमेकदेशोत्कीर्तनेन समग्रमपि ज्ञास्यति इत्यभिप्रायेण न वदति, उत अप्रतिपन्नत्वादेवेति सन्देहसत्त्वेन तस्य निग्रहहेतुत्वेऽपि न (..?..) **प्रकरणाद्यापन्नतयेति** । **प्रकृतेऽपीति** । प्रकरणाद्यापन्नस्यासङ्कीर्तनेऽपीत्यर्थः ।

वि०कु०— पूर्वहेतूपनययोर्वैयर्थ्योपपादनपरतया व्याख्यातं दर्शनीयं चावयवनिराकरणपरतया व्याख्याति **यद्वेति** । **स्मारकादीत्यादि**पदेन अनुसन्धानजिज्ञासयोः सङ्ग्रहः । **कथञ्चिदिति** । त्रिपञ्चावयवाना-

मेवेत्यादिना नियमपक्षाणां दूषयिष्यमाणत्वात् कथञ्चिदित्युक्तम् । **पक्षैकदेशादीत्यादि**पदेन वाक्यैकदेशादेर्ग्रहणम् । काचिमाचीत्यादौ किमुत व्याप्तिवचनेनेत्यपिशब्दार्थः । **शास्त्रेऽपीति** । गौर्न पदा स्प्रष्टव्या वृत्तिसामर्थ्यादर्थवत्प्रमाणमित्यादावित्यर्थः । शङ्कते **तत्रेति** । लोकशास्त्र इत्यर्थः । **अनुसरणमिति** । पदार्थस्मरणानुकूलसमग्रपदाद्यनुसन्धानेन पदार्थैकदेशस्यापि स्मारकत्वानुस्मरणमित्यर्थः । तथा च प्रतिवादिन्यनाश्वासेन व्याप्त्यादिन्याप्तत्वावधारणं मा भूदित्यर्थः । **इत्युक्तमिति** । यद्वेत्यादि पूर्वग्रन्थे तथा च प्रतिवादिवाक्यस्यागमतया प्रत्यायकत्वाभावेऽपि व्याप्त्यादिमात्रे युक्तिरूपस्यैवंविधप्रतिवादिप्रयोगस्य लौकिकशास्त्रे विषयसङ्ख्याव्यवहारसिद्धत्वेन तत्राप्युक्तरीत्या स्मारकत्वानुसरणं कार्यमिति भावः । **अन्यथेति** । सांव्यावहारिकस्य प्रतिवादिप्रयोगस्याननुसरणीयत्वे केवलव्यतिरेकिप्रयोगोऽप्यन्वयव्याप्तिस्मारकत्वे नानुसरणीयः स्यादित्यर्थः । ननु जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वाद्यत्सात्मकं न भवति तत्प्राणादिमन्न भवतीत्यादिरूपकेवलव्यतिरेकिप्रयोगस्य समग्रत्वात्कथं नात्रान्वयः व्याप्तिस्मारकत्वस्याननुसरणीयत्वमित्यत आह **वास्तवेति** । अयमत्र क्रम इत्यादिना समग्रत्वाभावस्योपपादितत्वादित्यर्थः । **निग्रहस्योद्भावनमिति** । न्यूनाद्युद्भावनमित्यर्थः । ननु प्रकरणाद्यापन्नस्यावचने न्यूनं नाम निग्रहस्थानं नोद्भावयितुं शक्यं प्रतीत्यैवायं ब्रवीतीति निश्चयासम्भवेन सन्देहास्कदनादित्यत आह **किं प्रकरणाद्यापन्नेति** ।

चषकः— **उपपादितत्वादिति** । अयमत्र क्रम इत्यादिनोपपादितत्वादित्यर्थः ।

* * *

॥ अथ परोपदेशस्य आकथापरिसमाप्तित्वम् ॥

॥ अथ तत्र हेत्वाभासपञ्चकनिरासकत्वेनापि पञ्चावयवत्वनियमासिद्धिः ॥

॥ अथ तत्राप्यादौ विधूतविवादसाध्यप्रतिपत्तये च कुत्रचित् पञ्चावयवनियमस्याप्यपर्याप्तिः ॥

१६२ सु०— अपर आह । प्रमेयावधारणार्थं हि प्रमाणोपन्यासः । प्रमेयावधारणं च निर्विवादा तत्प्रतीतिः । न च सा प्रमाणस्वरूपमात्रोपदर्शने(न) भवति । किन्नाम तदाभासोद्धारेणापि । अन्यथा तत्प्रामाण्यस्यैवानवस्थानात् ॥ तथा च प्रतिज्ञावाक्येन विषयमुपक्षिप्य तत्र, हेतुना प्रमाणस्वरूपमुपदर्श्य तस्य, उदाहरणवाक्येन विरुद्धानध्यवसितानैकान्तिकत्वनिरासः क्रियते; उपनयेनासिद्धिरपास्यते; निगमनेनापि हेत्वनुवादेन 'तस्मादेव नान्यस्मादि'ति सिद्धसाधनताऽपक्षिप्यते, साध्यानुवादेन (तु) अग्निमानेव न तु निरग्निक इति बाधप्रतिपक्षप्रतिक्षेपः क्रियते ॥ तदेवं विधूतविवादसाध्यप्रतिपत्तये पञ्चावयववाक्यमावश्यकमिति ।

तदयुक्तम् । एवं वदता हि(ऽपि) यावता विवादावसानं तावान् परोपदेश इत्युक्तं स्यात् । तथा च 'पञ्चावयवं वाक्यं परोपदेश' इत्ययुक्तम्, पञ्चावयवोक्तावपि विवादावसितेरभावात्; किन्तु 'आकथापरिसमाप्तेः परोपदेश' इति वक्तव्यमित्याशयवानाह नेति ।

अनु०— न पञ्चावयवोक्तौ च विवादावसितिर्भवेत् ॥

विवादावसितिः विवादावसानोपेता साध्यप्रतीतिः ।

परि०— प्रकारान्तरेण पञ्चावयव्या उपयोगमाशङ्क्य तन्निरासकतया मूलमवतारयति **अपर आहेति** । **विरुद्धेत्यादि** । साध्याभावमात्रसम्बन्ध-साध्यतदभावोभयसम्बन्धाभाव-साध्यतदभावोभयसम्बन्धरूपाणां विरुद्धत्वादीनां त्रयाणां, साध्येनैव सम्बद्धो हेतुरित्यर्थपरोदाहरणेन निरासप्रतीतेरिति भावः । विधूतविवादेति प्रतिपत्तेर्विशेषणम् । मूले चशब्दोऽप्यर्थ इति भावेनोक्तं **पञ्चावयवोक्तावपीति** । **आ कथापरिसमाप्तेरिति** । आ कडारादेका संज्ञेत्यादाविव आ समासादिनाऽयं निर्देशः । तेन आ कथापरिसमाप्तीति स्यादिति नाशङ्क्यम् । उक्तं ह्याद्याध्यायान्त्यपादे मञ्जर्यां 'आङ्मर्यादाभिविध्योरिति समासस्य विकल्पितत्वात् आ कडारादिति निर्देशः । समासे सति आ कडारम् इति स्यादि'ति ।

गु०दी०— उदाहरणवाक्येन इत्यत्र 'यो यो धूमवानसावग्निमान् यथा महानस' इत्युक्ते पक्षमात्रवर्तिनोऽसाधारणस्यापि व्यवच्छेदसिद्धिरिति भावः ।

यादु०— विरुद्धानध्यवसितेति । उदाहरणवाक्येन सामानाधिकरण्यनियमस्य दृष्टान्ते प्रदर्शितत्वादेतेषां निरासो लभ्यत इति द्रष्टव्यम् ।

वं०प०— हेत्वाभासपञ्चकव्युदासार्थत्वात् प्रतिज्ञादयः पञ्चावयवा अपेक्षिता इत्याह **अपर आहेति** । अन्यथा तेषामाभासोद्धारो यदि न कर्तव्य इत्यर्थः । **तदिति** । तेषां प्रमाणानामित्यर्थः । **अनध्यवसितेति** । सपक्षकथनेन तद्व्युदासः । अनध्यवसिते सर्वस्यापि पक्षत्वेन सपक्षाभावादित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । **नान्यस्मादिति** । यद्यन्यस्माद्धेतोः साध्यसिद्धिर्जाता स्यात् तर्हि सिद्धसाधनता स्यादित्यर्थः ।

कं०रा०— निगमनेऽपीति । तस्मात्तथेति निगमनेऽपि तस्मादिति हेतुत्वानुवादस्य 'सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ' इति न्यायेन वह्निव्याप्तधूमवत्त्वादेव वह्निमानान्नान्यस्मात्प्रमाणादित्यर्थप्रतिपादकतया तस्मादिति

हेत्वनुवादेन वह्निमत्वस्य प्रमाणान्तरसिद्धत्वनिरासासिद्धसाधनता निरस्यत इति भावः । **साध्यानुवादेनेति** । **तथेति** । साध्यानुवादेन तूक्तन्यायेनाग्निमानेन न तु निरग्निक इत्यर्थप्रतिपादकेन बाधस्य निरग्निकत्वप्रतिक्षेपे तद्व्याप्यस्यापि प्रतिक्षेपात्प्रतिपक्षस्य निरासः क्रियत इति भावः ।

श्रीनिधि०— स्वरूपप्रमाणमात्रोपदर्शिनेति । स्वरूपोपदर्शनं प्रतिज्ञावाक्येन । प्रमाणोपदर्शनं हेतुवाक्येन । **अनवस्थानात्** अवस्थित्यभावात् ।

श्लो०वा०— ननु च 'न पञ्चावयवोक्तौ चे'त्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च पञ्चावयवप्रयोगेऽपि निर्विवादसाध्यप्रतीत्यभावप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च पञ्चावयववाक्यस्य परोपदेशत्वनिरास एव तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतलिङ्गानुसन्धायकत्वमात्रेण परोपदेशत्वोपपत्त्या निर्विवादसाध्यप्रतीत्यजनकत्वस्य परोपदेशत्वनिरासेऽसामर्थ्यादित्यतः ससामर्थ्यलिङ्ग-प्रतीतिजनकं वाक्यं परोपदेश इति पक्षे निर्विवादसाध्यप्रतीत्यजनकत्वेन पञ्चावयववाक्यस्य परोपदेशत्व-निरासासम्भवेऽपि, निर्विवादसाध्यप्रतीतिजनकत्वं वाक्यं परोपदेश इति पक्षे उक्तविधप्रतीत्यजनकत्वेन पञ्चावयववाक्यस्य परोपदेशत्वनिरासोपपत्त्या तदर्थतयोक्तविधप्रत्ययजनकत्वव्युत्पादनस्यार्थवत्त्वेन तत्परस्यो-त्तरवाक्यस्य सार्थकत्वादित्यभिप्रेत्य तन्मतनिरासपरतयोत्तरवाक्यं योजयितुं तदुत्थापयति **अपर आहेति** । **प्रमेयेति** । पक्षे साध्यावधारणार्थमित्यर्थः । **प्रमाणेति** । लिङ्गरूपेत्यर्थः । ननु प्रमेयावधारणस्य लिङ्गरूप-प्रमाणोपदर्शकेन हेतुनैव सिद्धिसम्भवात् किं तदर्थं पञ्चावयवनियम इत्यतो न प्रमेयनिश्चयमात्रमिह प्रमेया-वधारणमभिमतं किन्नाम निर्विवादतत्प्रतीतिरेव । सा च न लिङ्गरूपप्रमाणोपदर्शनमात्रेण सिद्ध्यतीत्यत-स्तत्सिद्ध्यर्थं पञ्चावयवनियम इत्याशयेनाह **प्रमेयावधारणं चेति** । यदि प्रमाणोपदर्शनेऽपि न निर्विवादा तत्प्रतीतिर्भवति तर्हि तत्प्रतीतावुपायान्तराभावात् सा न स्यादेवेति परार्थानुमानकथैव लुप्येतेत्याशयेन पृच्छति **किन्नामेति** । निरस्तसमस्तदोषाशङ्कस्य लिङ्गस्यैव निर्विवादतत्प्रतीतावुपायत्वान्नानुपपत्तिरित्याशयेन परिहरति **तदाभासोद्धारेणापीति** । **अन्यथा** आभासानुद्धारे । **उदाहरणवाक्येनेति** । तस्य व्याप्तिप्रतिपादकत्वादिति भावः । **तस्मादेवेति** । सिद्धे सत्यारम्भस्य नियमार्थत्वादिति भावः । **पञ्चावयवोक्तावपीति** । पञ्चावयव-प्रयोगेणैव तदवसितौ च तावतैव कथामुद्रणापातादिति भावः । **किन्त्विति** । कृत्स्नकथाया एव सकलशङ्कानिवर्तकत्वादिति भावः । निर्विवादसाध्यप्रतीतिजनकत्वस्यैव परेणाङ्गीकारात् तदनुरोधेन न पञ्चा-वयवोक्तौ च निर्विवादसाध्यप्रतीतिर्भवेदित्येव वक्तव्यतया विवादावसित्यभावमात्रव्युत्पादनमसङ्गतमित्यत आह **विवादेति** ।

स०व्र०— नान्यस्मादिति । अन्यस्मात् प्रमाणात् तत्सिद्धिर्नास्तीत्युक्ते सिद्धसाधनतापरिहार इति भावः ।

विठ्ठल०— उत्तरमूलं सङ्गमयितुं रीत्यन्तरे पञ्चावयवोपयोगमाशङ्कते **अपर आहेति** । **विरुद्धेति** । साध्यसम्बन्धप्रदर्शनेन साध्यविरुद्धसम्बन्धस्य विरुद्धस्य साध्यतदभावोभयसम्बन्धरहितस्यानध्यवसितस्य निरासः । साध्येनैव सम्बन्ध इत्यप्युदाहरणे विवक्षितत्वादनैकान्तिकनिरास इति ।

चषकः— विधूतविवादेति बहुव्रीहिः । प्रतिपत्तिविशेषणम् ।

॥ इति विधूतविवादसाध्यप्रतिपत्तये च कुत्रचित् पञ्चावयवनियमस्याप्यव्याप्तिः ॥

* * *

॥ अथ पञ्चावयवैरपि उद्धृताभासप्रमाणप्रतीत्यप्रतीत्यसम्भवः ॥

१६३ सु०— नन्वेतदयुक्तम्, उदाहरणाद्यवयवत्रयेणाभासोद्धारस्य कृतत्वात्, निरस्तसमस्ताभासप्रमाणोपन्यासेऽपि विवादानवसाने सर्व(दाऽ)थाऽपि तत्प्रसङ्गादित्यत आह दृष्टान्तेति ।

अनु०— दृष्टान्तादिषु चैवं स्यात्साधनं पुनरेव तु ।

दृष्टान्तपदेनोदाहरणार्थमुपलक्षयति । आदिपदेनोपनयनिगमनार्थग्रहणम् । विषयसप्तमीयम् । एवं यथा प्र(तिज्ञा)तीतार्थे । साधनं वक्तव्यमिति शेषः । स्यादेव इति सम्बन्धः । तुशब्दो यस्मादित्यर्थे ।

अयमर्थः । सत्यमुद्धृताभासात्प्रमाणात्प्रमेयावधारणं भवतीति । किन्तु पञ्चभिरप्यवयवैस्तादृशप्रमाणप्रतीतिरेव न भवतीति ब्रूमः, आभासोद्धारपरोदाहरणाद्यर्थविप्रतिपत्तौ तत्साधनस्यापि वक्तव्यत्वात् । न च तत्र विप्रतिपत्तिर्न कर्तव्या, नापि वाङ्मात्रेण तन्निवृत्तिः; प्रतिज्ञार्थसमानयोगक्षेमत्वात् । न चोदाहरणादिष्वेव सर्वशङ्कोद्धारकारणमस्ति, अनुपलम्भात्; पञ्चावयवप्रयोग एव कथामुद्रणापातात् । अतः प्रमेयनिर्णयावधित्वेऽनुमानप्रयोगस्य न पञ्चावयवत्वनियमो युज्यते, अपि तु कथापरिसमाप्त्यवधिकत्वमेवाङ्गीकार्यमिति ।

परि०— उदाहरणादिष्विति वक्तव्यं कथं दृष्टान्तादिष्वित्युक्तिरित्यत आह **उदाहरणार्थमिति** । यो धूमवानसावग्निमान् यथा महानस इति वाक्यस्य योऽर्थः स सर्वोऽपि ग्राह्य इत्यर्थः ।

एवमित्यनुवादः, यथा प्रतिज्ञार्थ इति व्याख्या । साधनमित्यनुवादेन शेषमाह **वक्तव्यमिति शेष इति** । एवम्पदप्रयोगतात्पर्यमाह **प्रतिज्ञार्थेति** ।

वं०प०— तादृशेति । उद्धृताभासेत्यर्थः । उदाहरणवाक्यार्थे विप्रतिपत्तिर्न वक्तव्यैव । जातायामपि विप्रतिपत्तौ वाङ्मात्रेण तन्निवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह **न चेत्यादिना** । **अनुपलम्भात्** कारणस्येति शेषः । पञ्चावयवेत्यतःपूर्वं यद्युदाहरण एव सर्वशङ्कोद्धारस्तर्हीत्यर्थः । **मुद्रणा** समाप्तिः ।

कं०रा०— आभासोद्धारेति । आभासोद्धारपरं यदुदाहरणादिकं तदर्थे विप्रतिपत्तौ तत्साधनस्यापि वक्तव्यत्वादित्यर्थः । **प्रतीतार्थेति** । उदाहरणाद्यर्थस्येति शेषः । **पञ्चावयवप्रयोग एवेति** । उदाहरणेष्वेव सर्वशङ्कोद्धारकारणसत्त्वे पञ्चावयवप्रयोग एव कथामुद्रणापातादित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— निदर्शनधर्ममात्रे विवादाभावादाह दृष्टान्तपदेनेति । **मुद्रणापातात्** । समाप्त्यापातात् । उक्ताभिप्रायमजानस्य इति चोद्यमिति सम्बन्धः ।

शे०वा०— ननु चोदाहरणाद्यवयवत्रयेणाभासोद्धारस्य सिद्ध्या निर्विवादसाध्यप्रतीतिरित्युक्तस्य तदवयवत्रयेणैव परेण शङ्कितत्वात् तदनुरोधेनोदाहरणादिषु चैवं स्यादिति वक्तव्यं, दृष्टान्तादिष्विति तु कथमुक्तमित्यत आह **दृष्टान्तपदेनेति** । अर्थद्वारेणैव वचने विवादो न स्वातन्त्र्येणेति भावेनोदाहरण-मित्यनुक्त्वोदाहरणार्थमित्युक्तम् । **इति शेष इति** । एवमित्यत्र यथा प्रतिज्ञार्थ इति शेषः, साधनमित्यत्र वक्तव्यमिति शेष इति भावः । **स्यादेवेति सम्बन्ध इति** । व्यवहितत्वेऽपि योग्यत्वादेवशब्दस्य स्यादित्यनेन सम्बन्ध इति नानर्थक्यमिति भावः । ननु निरस्तसमस्ताभासप्रमाणोपन्यासेऽपि निर्विवादसाध्यप्रतीत्यनुदये सर्वथाऽपि तदनुदयप्रसङ्गस्तदुदये च पञ्चावयवप्रयोगेऽपि निरस्तसमस्ताभासप्रमाणप्रतिपत्त्या निर्विवाद-साध्यप्रतीतेरवश्यम्भावान्न पञ्चावयवेत्यादिना तन्निषेधानुपपत्तिरित्युभयतः पाशारज्जुरियं भवतामापन्ना । यच्चोदाहरणाद्यर्थस्य साधनीयत्वप्रसञ्जनं, तदसत् । निर्निबन्धनत्वात् । न च प्रतिज्ञार्थस्य साधनीयतादर्शनमेव तत्प्रसञ्जकमिति वाच्यम् । विप्रतिपत्तिभावाभावाभ्यां वैषम्येण तस्य साधनीयत्वेऽप्युदाहरणाद्यर्थस्यासाध-नीयत्वोपपत्त्या तस्य तदप्रसञ्जकत्वात् । उभयत्र विप्रतिपत्तिभावेऽपि वोदाहरणाद्यर्थविषयिण्यास्तस्याः साधनमन्तरेणापि वाङ्मात्रेणैव निवृत्तिसम्भवात् तेन तदनिवृत्तावपि वा विशेषदर्शनादेव तत्र तन्निवृत्तिसम्भवान्न तदर्थस्य साधनापेक्षत्वमित्यत आह **अयमर्थ इति** । **सत्यमिति** । तथा च निरस्तसमस्ताभासप्रमाणप्रति-पत्तेरेव प्रमेयावधारकत्वान्न सर्वथा तदनुदयप्रसङ्गदोष इत्याशयः । तर्हि पञ्चावयववाक्यप्रयोगेऽपि प्रमेयावधारणप्रसङ्गो निरस्तसमस्ताभासप्रमाणप्रतिपत्तेस्तत्राप्यविकलत्वादित्युक्तदोषतादवस्थ्यमित्याशयेन पृच्छति **किन्त्विति** । निरस्तसमस्ताभासप्रमाणप्रतिपत्तेः प्रमेयावधारकत्वपक्षे सत्यां तस्यां तदवधारणप्रसक्तावपि न पञ्चावयवप्रयोगे तदवधारणं प्रसज्यते । तत्रोक्तविधप्रमाणप्रतिपत्तेरेवाभावादित्याशयवान् परिहरति **पञ्चभिरिति** ।

ननु चोदाहरणाद्यवयवत्रयेणाभासोद्धारस्य कृतत्वात् कथं पञ्चभिरवयवैस्तादृशप्रतीत्यनुदय इत्यत आह **आभासोद्धारेति** । ननूदाहरणाद्यर्थे विप्रतिपत्तिरेव न भवति जाताऽपि वाङ्मात्रेणैव निवर्तत इति न तत्र साधनापेक्षेत्येव किन्न स्यादित्यतस्तथासत्यविशेषेण प्रतिज्ञातार्थेऽपि विप्रतिपत्तिरेव न भवति जाताऽपि वाङ्मात्रेणैव निवर्तत इति न तत्र साधनापेक्षेति परेणापि वक्तुं शक्यत्वात् तत्साधनानर्थक्यं स्यादित्याशयवानाह **प्रतिज्ञार्थेति** । ननु चोदाहरणाद्यर्थविप्रतिपत्तावपि वाङ्मात्रेणैव तदनिवृत्तावपि तत्र विशेषदर्शनादेव तन्निवृत्तिसम्भवान्न तत्साधनसापेक्षत्वमित्यतस्तर्हि प्रतिज्ञार्थेऽपि तत एव तन्निवृत्तिसम्भवान्न तत्साधनापेक्षत्वं स्यादिति प्रतिबन्दीं सूचयन्नेव वस्तुस्थितिमाह **न चेत्यादिनाऽनुपलम्भादित्यन्तेन** । तदनुपलम्भे विप्रतिपद्यमानं प्रति बाधकमाह **पञ्चेति** । इतीत्यस्यायमित्यनेन सम्बन्धः । न पञ्चावयवत्वनियमो युज्यत इति तावन्मात्रस्य सकलशङ्कानिवर्तकत्वाभावेन प्रमेयनिर्णयाभावादिति भावः । **अपि त्विति** । कृत्स्नकथाया एव सकलशङ्कानिवर्तकत्वेन प्रमेयनिर्णायकत्वादिति भावः ।

स०न्न०— उदाहरणादित्रयेण आभासोद्धारस्य कृतत्वात् निर्विवादा साध्यप्रतीतिरुपपद्यत इति परेण पृष्टत्वात् तदनुसारेण उदाहरणादिषु चैवं स्यादिति वक्तव्यं, तत्कथं दृष्टान्तादिष्विति वचनम् । तत्राह **दृष्टान्तपदेनेति** । अर्थद्वारेणैव वचने विवादो न स्वातन्त्र्येणेति भावेनोदाहरणमित्यनुक्त्वा तदर्थमित्युक्तम् । **इति शेष इति** । एवमित्यत्र यथा प्रतिज्ञार्थे इति शेषः । साधनमित्यत्र च वक्तव्यमिति शेष इति भावः । **स्यादेवेतीति** । अध्याहृतेन वक्तव्यमित्यनेन स्यादित्यस्य स्यादित्यनेन च एवशब्दसम्बन्धः इत्यर्थः ।

विठ्ठल०— **तादृशप्रमाणेति** । उदाहृताभासप्रमाणेत्यर्थः । **आभासोद्धारेति** । आभासोद्धरणाय प्राप्तोदाहरणाद्यर्थविषयविप्रतिपत्तावित्यर्थः । न सम्भवतीत्येतदुपपादयति **न चोदाहरणादिष्वित्यादिना** ।

॥ इति पञ्चावयवैरपि उद्धृताभासप्रमाणप्रतीत्यप्रतीत्यसम्भवः ॥

* * *

॥ अथ अवान्तराकाङ्क्षानिवर्तकत्वेनापि पञ्चावयवत्वनियमसिद्धिः ॥

१६४ सु०— सत्यं निःशेषतो विवादनिवृत्तिर्न पञ्चावयवप्रयोगेऽपि भवतीति, तथापि अवान्तराकाङ्क्षानिवर्तकत्वेन पञ्चावयवमेव अवान्तरवाक्यं परिसमाप्यत इत्यत आह लिङ्गेति ।

अनु०— लिङ्गोक्तावपि चैवं स्यादनुमावसितिर्ध्रुवा ॥

चः हेत्वर्थे । **अनुमा** इति तत्सम्बन्धिवाक्यमुपलक्ष्यते ।

एवं सति 'किमत्र प्रमाणमि'त्यवान्तराकाङ्क्षानिवृत्तिहेतौ 'धूमवत्त्वमि'ति लिङ्गोक्तौ कृतायामपि अवान्तरवाक्यपर्यवसानमवश्यं भवतीति तन्मात्रमेव वाक्यमङ्गीकरणीयम्, न तु पञ्चावयवत्वनियतिरिति ।

परि०— शङ्कते **सत्यमिति** । **अवान्तरेति** । व्याप्त्यादिरूपसामर्थ्याद्याकाङ्क्षानिवर्तकत्वेन वा विरुद्धत्वाद्याभासविविक्तत्वरूपाकाङ्क्षानिवर्तकत्वेन वेत्यर्थः । सतीतिपदमध्याहृत्य विशिष्टमनुवदति **एवं सतीति** । अवान्तराकाङ्क्षानिवर्तकत्वेनावान्तरवाक्यं परिसमाप्यत इत्युच्यमाने सतीत्यर्थः । भवतीतीतिशब्दो हेत्वर्थः । तेन चो हेत्वर्थ इत्युक्तं विवृतं ध्येयम् ।

शे०वा०— ननु लिङ्गोक्तिमात्रस्याप्यवान्तरशङ्कानिवर्तकत्वेन अवान्तरवाक्यत्वप्रतिपादनमनर्थकमित्यतः पञ्चावयववाक्यस्य सकलशङ्कानिवर्तकत्वाभावेऽप्यवान्तरशङ्कानिवर्तकत्वेनावान्तरवाक्यत्वात् परोपदेशत्वं वदन्तं प्रति प्रतिबन्दीत्वेन लिङ्गोक्तिमात्रस्य परोपदेशत्वप्रतिपादनार्थत्वान्न तदिति भावेन पञ्चावयववाक्यस्यावान्तरशङ्कानिवर्तकत्वेन परोपदेशत्वशङ्कानिवर्तकतया तद्योजयितुं तां शङ्कामुत्थापयति **सत्यमिति** । अपिशब्देनैव समुच्चयस्य सिद्धत्वाच्चशब्दानर्थक्यमाशङ्क्य हेत्वर्थत्वान्न तदित्याशयेन चशब्दार्थमाह **चो हेताविति** । लिङ्गोक्तिमात्रेणावान्तरवाक्यपरिसमाप्तेर्वक्तव्यत्वादनुमावसानोक्तिरयुक्तेत्यत आह **अनुमेतीति** । लक्षणामूलभूतशक्यसम्बन्धाभावात् कथमनुमाशब्देन वाक्यलक्षणेत्यत उक्तं **तत्सम्बन्धीति** ।

विठ्ठल०— शङ्कते **सत्यमिति** । दृष्टान्तादिष्वपि साधनस्य वक्तव्यता कुत इत्यत आह **अयमसन्धिरिति (?)** । पञ्चावयवप्रयोगेऽपि न विवादपर्यवसानं सतीति पदाध्याहारेणार्थमाह **एवं सतीति** । अवान्तराकाङ्क्षानिवर्तकत्वेनावान्तरवाक्यं परिसमाप्यत इत्युच्यमाने सतीत्यर्थः ।

॥ इति अवान्तराकाङ्क्षानिवर्तकत्वेनापि पञ्चावयवत्वनियमासिद्धिः ॥

* * *

॥ अथ व्याप्त्युक्तिवल्लिङ्गोक्त्यापि साध्यसिद्धिः ॥

१६५ सु०— यदुक्तं 'स्मरणादिमात्रहेतुत्वेन वाक्यस्योपयोगस्तच्च व्याप्तिवचनमात्रेण भवतीति व्याप्तिरेव वक्तव्ये'ति तदयुक्तम्, तथा सति लिङ्गमात्रवचनस्यापि प्रयोक्तव्यत्वापातात्, सम्भवति हि तस्यापि व्याप्तिपक्षधर्मतास्मरणादिहेतुत्वम्(ता); इत्युक्ताभिप्रायमजानानस्य चोद्यं वा परिहरति लिङ्गेति । यथा व्याप्त्युक्तावेवं लिङ्गोक्तावप्यनु-

मावसितिर्ध्रुवा स्यात् । इष्टापादनमेतदित्यर्थः । चशब्दः 'प्रतिज्ञाहेतुगर्भैवे'त्याद्युक्तपक्षान्तरसमुच्चये । न चैवं सति व्याप्तिरेवेत्यवधारणानुपपत्तिः, येन येन प्रकारेण व्याप्त्यादिस्मरणादिकं भवति, यश्च सांव्यावहारिकः, तं तमुपादाय नियमनिराकरणस्य तत्रेष्टत्वात् इत्यभिसन्धिः ।

एतेन प्रतिज्ञाहेतुभ्यामुपनयनिगमनयोर्गतार्थताऽपि समर्थिता वेदितव्येति ।

परि०— यदुक्तमिति । यदि स्मारकमात्रमित्यत्रेति भावः । आदिपदेन लिङ्गतानुसन्धानजिज्ञासयोर्ग्रहः । **उक्ताभिप्रायमजानानस्येति** । यदि स्मारकमात्रमित्यर्धस्य द्वितीयव्याख्यायामेतदुक्तं भवतीत्यादिग्रन्थे संस्कारोद्बोधोपयुक्तं सादृश्यसम्बन्धादिकं किमप्येष्टव्यम् । तद्व्याप्तिवचनेऽपि समानमित्यादिना यावता स्मृतिर्भवति तावदेव वाच्यमित्युक्ताभिप्रायमजानानस्येत्यर्थः । **प्रतिज्ञेति** । 'प्रतिज्ञा हेतुगर्भैव हेतुर्दृष्टान्तरूपिका । तथोपनयरूपा च परा निगमनात्मिके'ति तत्त्वनिर्णयाद्युक्तपक्षान्तरेत्यर्थः । **इत्यभिसन्धिरिति** । अत एव एवशब्दो नियमनिराकरणपर इति प्रागेवास्माभिर्व्याख्यातमिति भावः ॥ **इत्यनुमानलक्षणादिनिरूपणम्** ॥

यादु०— उक्ताभिप्रायमिति । एवशब्दो नियमनिराकरणपरः । न पुनः पक्षान्तरनिवृत्त्यर्थः इत्युक्तमभिप्रायमित्यर्थः ।

कं०रा०— उक्ताभिप्रायमिति । उक्ता 'व्याप्तिरेव तु सा स्मृते'त्यत्र एवशब्दः पञ्चावयवत्वनियमनिराकरणपरो न पुनः पक्षान्तरव्यावृत्त्यर्थ इत्युक्तमभिप्रायमित्यर्थः । **चशब्द इति** । लिङ्गोक्तावपि चैवं स्यादित्यत्र चशब्दः धूमवान्पर्वतोऽग्निमानिति हेतुगर्भा प्रतिज्ञैवेत्यादिनाऽन्यत्रोक्तानां पक्षान्तराणां समुच्चये वर्तत एवार्थः । **न चैवमिति** । पक्षान्तराणामप्यभिमतत्वे उक्ता व्याप्तिरेवेत्यत्र व्याप्त्युक्तिरेव परोपदेश इत्यर्थप्रतिपादकावधारणानुपपत्तिरिति चेत्यर्थः ।

शे०वा०— उक्ताभिप्रायमिति । एवशब्दो नियमनिराकरणपरो न तु पक्षान्तरव्यावृत्त्यर्थः, पक्षान्तरस्य स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वादित्युक्ताभिप्रायमित्यर्थः ।

स०व्र०— उक्ताभिप्रायमजानानस्येति । व्याप्त्युक्तिरेव परोपदेशः । एवशब्दो नियमनिराकरणपरः । न पुनः पक्षान्तरनिवृत्त्यर्थः । पक्षान्तरस्य स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वादित्युक्ताभिप्रायमजानानस्येति भावः । **एतेनेति** । नियमस्य निराकरणेन । **प्रायेणेति** । सिद्धसाधनत्वादिव्यावृत्त्यर्थमिदमुक्तम् ।

विठ्ठल०— **उक्ताभिप्रायमिति** । एवशब्दो नियमनिराकरणपरः । न पुनः पक्षान्तरनिवृत्त्यर्थमित्युक्ताभिप्रायमित्यर्थः ।

चषकः— **समर्थिता वेदितव्येति** ॥ इत्यनुमानलक्षणनिरूपणम् ॥

॥ इति व्याप्त्युक्तिपक्षधर्मोक्त्यापि साध्यसिद्धिः ॥

॥ इति हेत्वाभासपञ्चकनिरासकत्वेनापि पञ्चावयवत्वनियमासिद्धिः ॥

॥ इति परोपदेशस्य आकथापरिसमाप्तित्वम् ॥

॥ इति व्याप्तिवचनातिरिक्तस्य प्रयोजनाभावात् अवश्यं वक्तव्यत्वाभावः ॥

॥ इति हेत्वादिवचनस्य व्याप्तिवचनेन वैलक्षण्यम् ॥

॥ इति व्याप्तिवचनस्याप्यनावश्यकतायाः परिहारः ॥

॥ इति उक्तार्थस्योपपादनम् ॥

॥ इति व्याप्त्युक्त्याऽपि परार्थानुमानसिद्धिः ॥

॥ इति परार्थानुमाने पञ्चावयवत्वनियमनिरासः ॥

॥ इति अनुमानलक्षणम् ॥

* * *

॥ अथ अनुमानदोषनिरूपणम् ॥

॥ अथ तत्रादौ अनुमानदोषव्याख्या विभागश्च ॥

१६६ सु०— निर्दोषतामन्तर्भाव्य 'युक्तिरनुमे'त्युक्तम् । दोषपरिज्ञान एव तद्वियुक्ता युक्तिः सुज्ञानेत्यतो युक्तिदोषो निरूपणीयः । धूमादेरग्न्यादिप्रमितिजनकत्वेऽपि, यन्निमित्तं कश्चिदर्थोऽर्थान्तरज्ञानं न जनयति, संशयविपर्ययौ वा करोति, स युक्तिदोषः । स द्विविधः साक्षाद्वाचनिकश्च ।

परि०— निर्दोषयुक्तिरनुमेत्यनुक्तेर्विरोधादिदोषोक्तेरसङ्गतिनिरासायोक्तम् । **निर्दोषतामन्तर्भाव्येति** । तथैव प्राग्व्याख्यानादिति भावः । दोषसामान्यलक्षणं तावदाह **धूमादेरिति** । **जनकत्वेऽपि** जननशक्तिमत्त्वेऽपीत्यर्थः । धूमादेरिति प्रकृताप्रकृताभिप्रायेण । **कश्चिदर्थो** लिङ्गादिः । ज्ञानजननशक्तिमतः करणस्य ज्ञानरूपफलोपधानप्रतिबन्धकं वा सहजशक्तिं प्रतिबध्य विपरीतज्ञानजननशक्त्याधायकं वा यत् स दोष इत्यर्थः ।

यादु०— यन्निमित्तमिति । यस्मान्निमित्तादित्यर्थः । **कश्चिदर्थो** लिङ्गतयाऽभिमतः । **अर्थान्तरज्ञानं** लिङ्गितयाऽभिमतज्ञानम् । अनेन 'प्रमाप्रतिबन्धकत्वं दोषत्वं' तच्च द्वेधा ज्ञानाजनकत्वेन वा संशयविपर्यय-जनकत्वेन वे'त्युक्तं भवति । ननु प्रमाप्रतिबन्धकत्वं तदा कल्पनीयं यदि कस्यचिदर्थस्यार्थान्तरप्रमाजनकत्वं स्यादित्यत उक्तं **धूमादेरग्न्यादीति** ।

कं०रा०— यन्निमित्तमिति । अत्र यत्सद्भावे लिङ्गाभिमतं साध्याभिमतगोचरप्रमां न जनयति । **स युक्तिदोष** इत्यत्र तात्पर्यमतो नाननुगमः प्रमाजनकत्वाभावस्य ज्ञानाजनके संशयविपर्ययजनके वायुगतत्वात् इति द्रष्टव्यम् ।

श्रीनिधि०— निर्दोषतामन्तर्भाव्येति । व्यक्तिशब्दमुख्यार्थपर्यालोचनायां निर्दोषस्यैव तथात्वादित्युक्तत्वादिति भावः । **अर्थान्तरज्ञानं न जनयति** बाधितविषयः असिद्धः । निश्चितव्यभिचारश्च । **संशयविपर्ययौ वा करोतीति** । विरुद्धः । विपर्ययं करोति । प्रकरणसमसन्दिग्धव्यभिचारादयस्तु संशयं कुर्वन्ति ।

शे०वा०— ननु विरोधोऽसङ्गतिश्चेत्याद्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च युक्तिदूषणनिरूपणार्थं तदिति वाच्यम् । युक्तिसामर्थ्यनिरूपणावसरे तन्निरूपणस्याप्यनर्थकत्वात् । न च दोषापरिज्ञाने तद्वियुक्ततया युक्तिज्ञानासम्भवात् तज्ज्ञापनार्थं तदिति वाच्यम् । तावता यत्र निर्दोषोपपत्तिरनुमानमित्यादौ निर्दोषत्वेनोपपत्तेर्विशेषणं कृतम् । तत्र दोषनिरूपणस्योक्तरीत्या आवश्यकत्वप्राप्तावपीह युक्तिरनुमेत्येवोक्त्या निर्दोषत्वेनोपपत्तिविशेषणाभावेन दोषवियुक्ततया युक्तिज्ञानस्यानावश्यकत्वेन तज्ज्ञापनार्थतया दोषनिरूपणस्यावश्यकत्वानापत्तेरित्यतोऽत्रापि पक्षे उक्तविधयुक्तिज्ञानस्यावश्यकत्वे हेतूपदर्शनेन दोषनिरूपणस्यावश्यकतामुपपादयति **निर्दोषतामन्तर्भाव्येति** । नन्वेवं दोषनिरूपणस्यावश्यकत्वे दोषसामान्यलक्षणं तद्विभागमर्थदोषलक्षणं चाभिधायैवार्थदोषोऽभिधातव्यः । सामान्यलक्षणेनैक्यमापन्नस्य वस्तुन एव विभज्योद्देष्टव्यत्वेन दोषलक्षणादिभिर्विनाऽर्थदोषविभागकथनस्यानवसरग्रस्तत्वादित्यतोऽत्र स्पष्टत्वाल्लक्षणाद्यनभिधानेऽप्यर्थदोषविभागकथनं भाष्यकाराणां न दोषायेत्याशयवान् दोषलक्षणम्, अर्थवचनदोषभेदेन तद्विभागमर्थदोषलक्षणं च स्वयमुपदर्श्य तद्विभागकथनपरतयोत्तरवाक्यं योजयितुं दोषलक्षणं तावदाह **धूमादेरित्यादिना** । अत्र लिङ्गतयाऽभिमतस्य कस्यचिदर्थस्य लिङ्गितयाऽभिमतार्थान्तरप्रमितिजनकत्वस्य क्वचित्सत्त्व एव प्रतिबन्धककल्पनावसरो नान्यथेति भावेन धूमादेरग्न्यादिप्रमितिजनकत्वेऽपीत्युक्तम् । **यन्निमित्तमिति** । यस्मिन्सतीत्यर्थः । **कश्चिदर्थो** लिङ्गतयाऽभिमतोऽर्थान्तरज्ञानं लिङ्गितयाऽभिमतार्थज्ञानं न जनयतीति । अनेन ज्ञानजननशक्तितिरोधायकत्वं दोषत्वमित्युक्तं भवति । **संशयविपर्ययौ वा जनयतीति** । अनेन संशयविपर्ययजननशक्त्याविर्भावयितृत्वं दोषत्वमित्युक्तं भवति । यद्यपि ज्ञानजननशक्तितिरोधायकस्य न संशयविपर्ययजननशक्त्याविर्भावयितृत्वं संशय-

विपर्ययजननशक्त्याविर्भावकस्य ज्ञानजननशक्तितिरोधायकत्वमस्तीति ज्ञानजननशक्तितिरोधायकत्वादिरूपं दोषत्वं परस्परानुगतम् । तथाऽपि प्रमाप्रतिबन्धकत्वं ज्ञानजननशक्तितिरोधायकस्य संशयविपर्ययजननशक्त्याविर्भावकस्य चाविशिष्टमिति न परस्परानुगमः । अयं भावः । लिङ्गाभिमतसाधनजननीयप्रमाप्रतिबन्धकत्वं युक्तिदोषत्वं, तच्च कस्यचिज्ज्ञानजननशक्तितिरोधायकत्वेन कस्यचित्संशयविपर्ययजननशक्त्याविर्भावयितृत्वेन पर्यवसन्नमिति न परस्परानुगमः । यादृच्छिकसंवादिलिङ्गाभिमतजननीयप्रमाप्रतिबन्धकत्वाभावाद्धेतुविरोधेऽव्याप्तिनिरासाय साधनग्रहणमिति ध्येयम् । **स युक्तिदोष इति** । अत्र युक्तिदोषत्वमेव लक्ष्यतावच्छेदकं न तु दोषत्वमात्रम् । तथा सति शङ्खत्वादिलिङ्गकश्वैत्यप्रमाप्रतिबन्धकत्वाभावात् पित्तादेस्तत्राव्याप्तिप्रसक्तेः । अत एवात्र युक्तिपदम् । पद्धतौ च दोषपदं युक्तिदोषपरमेव । के तत्रोपपत्तिदोषा इत्युपक्रमात् करिष्यमाणदोषविभागस्य तत्रैव सम्भवाच्चेत्यवधेयम् । स्वार्थानुमानपरार्थानुमानदोषविवेकार्थं दोषविभागमाह **स द्विविध इति** । स्वार्थानुमानस्योक्तरीत्या परार्थानुमानादभ्यर्हितत्वेन दोषस्याप्यभ्यर्हितत्वात्साक्षादित्यनेन तस्यैव प्रथमं निर्देशः ।

वा०र०— तन्निरूपणस्यापि इति । कर्तव्यत्वेन प्राप्तस्यापीत्यर्थः । अनवसरदुस्थत्वात् इत्युक्तं भवति । **अत्रापि पक्ष इति** । युक्तिरनुमेत्येवोक्तिपक्षेऽपीत्यर्थः । **उक्तविधेति** । दोषवियुक्तत्वेनेत्यर्थः । **लक्षणाद्यनभिधानेऽपीति** । दोषसामान्यलक्षणाद्यनभिधानेऽपीत्यर्थः । **विभागकथनमिति** । विभागमानकथनमित्यर्थः । न जनयतीत्येतत्प्रतीकोपादानानन्तरं अनेन ज्ञानेति पाठः । प्रतीकोपादाने ज्ञानमित्यपि पाठेऽपि स्पष्टत्वाय पुनः ज्ञानपदोपादानं अतोऽर्थान्तरज्ञानमित्यत्रैव ज्ञानमित्यंशोपादानात् पुनः तदुपादानं कथमिति शङ्कानवकाशः । तच्च ज्ञानजननशक्तितिरोधायकत्वेनेति पद्धतिरोट्यनुसारेणाह **अनेन ज्ञानेत्यादिना** । संशयविपर्ययौ करोतीत्येतन्मूलपाठेऽपि करोतीत्यस्यैव विवरणाय जनयतीत्यस्योपादानं प्रतीकोपादान इति ज्ञेयम् । **शक्त्याऽविर्भावकस्य चेति** । चशब्दयुक्त एव पाठः । ननु प्रमाप्रतिबन्धकत्वस्य अनुगमाभावेऽपि उक्तलक्षणद्वयस्य स्यादेवाननुगम इत्यतः नात्र लक्षणद्वयं ग्रन्थकृतोऽभिप्रेतम् । अपि तर्हि प्रमाप्रतिबन्धकत्वरूपं अनुगतं लक्षणान्तरमेव । ज्ञानमेव जनयति इत्यादिकं तु प्रमाप्रतिबन्धकत्वेऽनेकप्रकारतास्ति इत्येतज्ज्ञापनायेति । न दोष इति भावेन रोट्यनुसारेण मूलकारीयं लक्षणोक्त्यभिप्रायमाह **अयं भावः इति** । स्वोक्तानुगतलक्षणगतसाधनपदग्रहणप्रयोजनमाह **यादृच्छिकेति** । अत्र ग्रहणमिति इत्येवमितिशब्दान्त एव पाठः । ध्येयमित्यधिकं लेखकागतम् । रोट्यनुसारेणोत्तरत्र युक्तिपदकृत्यादि कथनम् । स्वार्थानुमानेत्यादिकमपि रोट्यां स्पष्टम् । वक्ष्यति च मूले **स्वार्थानुमाने हीत्यादि** ।

विट्ठल०— यन्निमित्तमिति । **कश्चिदर्थः** लिङ्गत्वेनाभिमतोऽर्थः । **यन्निमित्तं** यस्मान्निमित्तात् **अर्थान्तरज्ञानं** साध्यत्वेनाभिमतार्थज्ञानं न जनयति । **संशयविपर्ययौ** वा करोति तन्निमित्तीभूतः युक्तिदोष इत्यर्थः । अत्र यन्निमित्तं हेतुः प्रमान्न जनयति स युक्तिदोष इति लक्षणानुगमो द्रष्टव्यः । एतदेव ज्ञानाजनकत्वेन द्वेधेत्यभिप्रेत्य सामान्येन सुधायामुक्तमित्यवगन्तव्यम् ।

चषकः— दोषसामान्यलक्षणं तावदभिधत्ते **धूमादेरिति** । **यन्निमित्तमिति** । यस्मान्निमित्तादित्यर्थः । **कश्चिदर्थः** साधनाभिमतः। **अर्थान्तरज्ञानं** साध्याभिमतार्थज्ञानम् । तथा च साध्याभिमतगोचरं ज्ञेयम् ।

॥ इति अनुमानदोषनिरूपणे अनुमानदोषव्याख्या विभागश्च ॥

* * *

॥ अथ अनुमानदोषनिरूपणे साक्षाद्युक्तिदोषनिरूपणम् ॥

॥ अथ तत्रादौ साक्षाद्युक्तिदोषस्य विभागः ॥

१६७ **सु०— तत्राद्यं विभागेनोद्दिशति विरोध इति ।**

अनु०— विरोधोऽसङ्गतिश्चैव साक्षाद्युक्तेस्तु दूषणम् ।

शे०वा०— आद्यं विभागेनोद्दिशतीति । यद्यपि समानलक्षणेनैक्यमापन्नस्यैव वस्तुनो विभज्योद्देष्टव्यत्वात् साक्षादुपपत्तिदोषलक्षणाभिधानपूर्वक एव तद्विभागोद्देश उचितः तथाऽप्युपपत्तेरेव साधनदूषणाक्षमत्वापादकः साक्षादुपपत्तिदोष इति लक्षणस्य स्पष्टत्वेन शिष्यैरेव तदूह्यतामित्याशयेन तल्लक्षणानभिधानमिति ध्येयम् ।

१६८ सु०— प्रायेणानुमानदोषो(ा) विरोध एवान्तर्भव(न्तीति) प्राधान्यात्प्रथमं तदुद्देशः । एव इति परपरिसङ्ख्यातमाधिक्यं निराकरोति; दोषाणां सतामत्रैवान्तर्भावात्, अनन्तर्भूतानां च दोषत्वनिरासात् । साक्षादिति । वचनोपधानेन विना अर्थनिष्ठम् (उक्तं)(उक्त)युक्तेः सामर्थ्यम् । दूषणं तु इति तुशब्दसम्बन्धः, साक्षात्तु इति वा । युक्तेः युक्तित्वाभिमतस्यार्थस्य ।

परि०— सिद्धसाधनत्वादेरसङ्गतावन्तर्भावस्य प्रतिज्ञार्थविरुद्धतेत्यादिव्याख्यावसरे वक्ष्यमाणत्वात् प्रायेणेत्युक्तम् । **दोषाणां सतामिति** । सव्यभिचारादीनाम् । **अनन्तर्भूतानामिति** । आश्रयासिद्धिव्यधिकरणासिद्ध्यादीनामित्यर्थः । **उक्तेति** । 'व्याप्तिरेव तु सा स्मृते'त्यत्र या युक्तिर्व्याप्यरूपोक्ता तस्याः यद्व्याप्तिरूपं समुचितदेशवृत्तित्वरूपं सामर्थ्यं तद्दूषणं तु तद्विरोधिरूपं त्वित्यर्थः । उक्तं युक्तेः सामर्थ्यमिति पाठः । एतच्च दूषणं त्विति तुशब्दव्यावर्त्यकथनमिति ज्ञेयम् । व्याघातनिरासायाह **युक्तेर्युक्तित्वाभिमतस्येति** ।

गु०दी०— उक्तं युक्तेः सामर्थ्यम् इत्यत्र व्याख्याख्यसामर्थ्यं प्रति दूषणमिति सम्बन्धः ।

यादु०— प्रायेणेति । इदं च सिद्धसाधकत्वव्यर्थविशेषणत्वादिव्यावृत्त्यर्थम् । सिद्धसाधकत्वस्यासङ्गतौ व्यर्थविशेषणत्वादेश्चाधिक्येऽन्तर्भावस्य वक्ष्यमाणत्वात् । **अनन्तर्भूतानां चेति** । आश्रयासाध्यव्यधिकरणासिद्धीनामित्यर्थः ।

वं०प०— अनुमानदोषभूतसिद्धसाधनताया विरोधान्तर्भावाभावात् प्रायेणेत्युक्तम् । **अनुमानदोषाः** असिद्ध्यादयः । **परेति** । 'हेत्वाभासाः पञ्चधा त' इतीत्यर्थः । निर्दोषताघटितयुक्तौ कथं दोषोक्तिर्व्याहतत्वादित्यत आह **युक्तेरिति** । 'अत्रापि गौणो निर्देशः' इत्यस्याप्येवमेव लापनिका । **सङ्गतिः** सम्बन्धः, असङ्गतिः असम्बन्ध इति पर्यायाविति द्रष्टव्यम् ।

कं०रा०— ननु युक्तिशब्दमुख्यार्थभूतायाः निर्दोषोपपत्तेर्विरोधादिरूपदूषणासम्भवात् कथम् । विरोधोऽसङ्गतिश्चैव साक्षाद्युक्तेस्तु दूषणमित्युक्तिरित्यत आह **युक्तेरिति** ।

श्रीनिधि०— प्रायेणानुमानदोष इति । तत्प्रकारस्तु स्यादेतत् । प्रतिज्ञानार्थविरुद्धतया हि कालातीतप्रकरणसमौ सङ्गृहीतावित्याद्युत्तरत्र ग्रन्थ एव स्फुटः । सिद्धसाधनव्यावृत्त्यर्थं **प्रायेणेत्युक्तम्** ।

शे०वा०— ननु साध्यसम्बन्धरहितरूपस्य व्याप्यत्वासिद्धस्योभयसम्बन्धाभावरूपाव्याप्तित्वेन, सोपाधिकस्य च तस्य दशाभेदेनाव्याप्तिप्रतिज्ञासमबलप्रमाणविरोधरूपत्वेन, विरुद्धस्य च साध्यसम्बन्धाभावे सति तदभावेनैव सम्बन्धरूपाव्याप्तित्वेन, अनैकान्तिकस्य च साध्यतदभावसम्बन्धरूपाव्याप्तित्वेन, अनध्यवसितस्यापि पक्ष एव वर्तमानत्वेन व्याप्तिग्रहणानुपपत्त्याऽव्याप्तित्वेन, कालातीतस्य प्रतिज्ञाप्रबलप्रमाणविरोधत्वेन, सत्प्रतिपक्षस्य च प्रतिज्ञासमबलप्रमाणविरोधत्वेन, व्याप्यत्वासिद्धविरुद्धानैकान्तिकानध्यवसितकालात्ययापदिष्टसत्प्रतिपक्षाणां विरोधान्तर्भावेऽपि, सिद्धसाधकरूपस्याश्रयासिद्धभेदस्य व्यर्थविशेषणासिद्ध्यादिरूपस्य पक्षधर्मत्वासिद्धभेदस्य च प्रतिज्ञार्थविरुद्धत्वादिरूपवक्ष्यमाणविरोधप्रकारत्रयानन्तर्भावान्न विरोधान्तर्भावोऽस्ति । न चानुमानदोषाणामत्रान्तर्भावोऽभिमतः सिद्धसाधकादेश्च तददोषत्वाद्विरोधानन्तर्भावो न दोषायेति वाच्यम् । 'सिद्धसाधकोऽसङ्गतः', 'सिद्धप्रश्नादिकं यत्तदाधिक्यान्तर्गतं भवेदि'त्यादौ सिद्धसाधनताया असङ्गतौ व्यर्थविशेषणत्वादेश्चाधिक्येऽन्तर्भावप्रतिपादनेन तद्दोषत्वस्य स्थितत्वात् । अन्यथा अन्तर्भावप्रतिपादनानर्थक्यात् । तत्कथमनुमानदोषाणां विरोध एवान्तर्भावो येन प्राधान्यं विरोधस्येत्यत आश्रयासिद्धपक्षधर्मत्वासिद्धप्रभेदानां सिद्धसाधकत्वादीनामसङ्गतत्वाधिक्यान्तर्भूततया विरोधेऽन्तर्भावाभावेऽपि तद्व्यतिरिक्तानां व्याप्यत्वासिद्धादीनामशेषानुमानदोषाणां विरोधेऽन्तर्भावात् तन्निबन्धनं प्राधान्यं विरोधस्याक्षतमेवेत्याशयवतोक्तं **प्रायेणेति** ।

मूले एवकारानर्थक्यमाशङ्क्य परपरिसङ्ख्यातानुमानदोषाधिक्यनिरासार्थत्वान्न तदिति भावेनाह **इहैवेतीति** । कथमवधारणमात्रेण परपरिगणितानामसिद्धत्वादीनां बहूनां दोषाणां निरास इत्यतोऽवधारणबललब्धमभिप्रायमाह **दोषाणां सतामिति** । विरोधासङ्गतिपदाभ्यामगृहीततया ततोऽन्यत्वशङ्काकलङ्कितानां व्याप्यत्वासिद्धादीनामत्रैव विरोधासङ्गत्योरेवान्तर्भावादित्यर्थः । अन्तर्भावप्रकारश्चोक्तरीत्या बोध्यः । **अनन्तर्भूतानां चेति** । विरोधासङ्गत्यनन्तर्भूतानामाश्रयसाध्यव्यधिकरणासिद्धीनाम् 'आश्रयव्याश्रयासिद्धी साध्यासिद्धश्च दूषणम् । केषाञ्चिन्न च ते दोषा व्याप्तौ सत्यां कथञ्चने'त्यादिना भक्तिपादे दोषत्वनिरासादित्यर्थः । तथाऽपि साक्षात्पदमनर्थकमित्यतो वचनद्वारेण न्यूनाधिक्ययोरप्युपपत्तिदोषत्वान्न विरोधासङ्गत्योरुपपत्तिदोषत्वावधारणं सम्भवतीति शङ्कानिरासार्थं तदिति भावेनोक्तशङ्कानिरासोपयोगितया तद्व्याचष्टे **साक्षादिति** । यथास्थितान्वये आनर्थक्यप्रसङ्गाद्भिन्नक्रमतामाश्रित्य तदन्वयबललब्धमर्थविशेषमाह **उक्तमिति** । 'व्याप्तिरेव तु सा स्मृता' इत्यादिनेति शेषः । तथा च पूर्ववाक्यानामिवास्यापि सामर्थ्यप्रतिपादकत्वशङ्कानिरासस्तत्प्रयोजनमित्युक्तं भवति । यदि युक्तिर्न तस्याः दूषणमस्ति, यदि च दूषणमस्ति, कथं तर्हि सा युक्तिस्ततो युक्तेर्दूषणमिति विप्रतिषिद्धमेतदित्यतो व्याचष्टे **युक्तेरित्यादिना** ।

स०व्र०— आधिक्यमिति । दोषाणामिति शेषः । निराकरणप्रकारमेव दर्शयति **दोषाणां सतामिति** ।

विठ्ठल०— प्रायेणेति । इदं च सिद्धसाधकत्वादि व्यावृत्त्यर्थः । तेषामसङ्गत्यादावन्तर्भावस्य वक्ष्यमाणत्वात् । नन्वसिद्ध्यादीनां विद्यमानत्वात् कथं द्वैविध्यमेवेत्यत आह **दोषाणामिति** । अनन्तर्भूतानामाश्रयसाध्यव्यधिकरणासिद्धादीनां विविद्यमानत्वात् कथमित्यत आह **अनन्तर्भूतानामिति** । **उक्तयुक्तेः सामर्थ्यम् । दूषणं त्विति तुशब्दसम्बन्ध इति** । युक्तेर्युक्तित्वापादकव्याप्तिरूपसामर्थ्यदूषणयोर्मध्ये सामर्थ्यमियता प्रबन्धेनोक्तदूषणं तूच्यत इति तु शब्दसम्बन्ध इत्यर्थः । युक्तेर्दूषणमिति व्याहतमित्यत आह **युक्तेरिति** ।

चषकः— प्रायेणेति । सिद्धसाधकत्वस्यासङ्गतौ व्यर्थविशेषणत्वादेश्चाधिक्येऽन्तर्भावस्याभिधास्यमानतया तद्व्यवच्छेदायेदमुपात्तम् । **अनन्तर्भूतानां चेति** । विरोधासङ्गत्यनन्तर्भूतानामाश्रयसाध्यव्यधिकरणासिद्धीनां भक्तिपादे दोषत्वनिरासादित्यर्थः ।

॥ इति साक्षायुक्तिदोषनिरूपणे साक्षायुक्तिदोषस्य विभागः ॥

* * *

॥ अथ न्यायायुक्तिदोषनिरूपणे विरोधासङ्गत्योर्निरूपणम् ॥

१६९ सु०— 'साधनाभिमतस्यार्थस्य साध्याभिमतेनार्थेन सम्भावितप्रतीतिकस्यापि साध्यसाधनभावस्य बाधलक्षणमयोग्यत्वं विरोध' इति शिष्यैरेवोह्यतामित्याशयवान् असङ्गतिं निरूपयति **प्रतिज्ञायामिति** ।

अनु०— प्रतिज्ञायामसम्बन्धो युक्तेरुक्ता ह्यसङ्गतिः ॥

प्रतिज्ञापदेन तदर्थो लक्ष्यते । विषयसप्तमीयम् । **असम्बन्धः** अत्र आकाङ्क्षा-लक्षणसम्बन्धविरहः । अत्रापि **युक्तेः** इति गौणो निर्देशः । असम्बन्धोऽसङ्गतिरिति पर्यायावित्यतो व्यवहारसाध्यतासूचनाय **उक्ता** इत्युक्तम् । विरोधासङ्गतिस्वरूपस्य स्फुटत्वात् अन्यैरुपदर्शितत्वाच्च किमत्रोदाहरणोपदर्शनेनेति **हि**शब्देनाह ।

परि०— असम्भावितसाध्यसाधनभावे मेरुमन्दरादौ साध्यसाधनभावबाधलक्षणायोग्यत्व-भावात् अतिव्याप्तिनिरासाय **सम्भावितेत्यादि** । अत एव योग्यताभावो विरोध इति पद्धत्याद्युक्तं विवृतं बोध्यम् । **तदर्थ इति** । साध्यधर्मविशिष्टधर्मिरूपोऽर्थ इत्यर्थः । **गौण इति** । युक्तित्वा-भिमतपरोऽयं युक्तिशब्द इत्यर्थः । **अन्यैरिति** । तार्किकैः प्रदर्शितासिद्ध्याद्युदाहरणानामस्माकम-(?सङ्गत्या)विरोधादिति भावः ।

यादु०— मूले विरोधसामान्यलक्षणानुक्तेर्न्यूनतां परिहर्तुमाह **साधनाभिमतस्येति** । अत्र समय-बन्धादिसाधारणविरोधव्यावृत्त्यै **साधनाभिमतस्येत्यादि** । विरोधिनो वास्तवसाधनत्वाद्यभावात् असम्भव-परिहारायाभिमतपदद्वयम् । अपार्थकसिद्धसाधकाद्यसङ्गतव्यावृत्त्यै **सम्भावितप्रतीतिकस्यापीति** । साकाङ्क्ष-स्यापीत्यर्थः । साध्यसाधनभावस्येत्युभयग्रहणम् एकैकमात्रग्रहणे क्रमेण हेतुप्रतिज्ञाविरोधयोरव्याप्तिपरिहारार्थम् । न चैवं दृष्टान्तविरोधेऽव्याप्तिः । अत्र तदलक्ष्यताऽभिप्रायस्याग्रे स्फुटत्वात् । बाध इत्येव वक्तव्ये बाधलक्षण-मयोग्यत्वमिति वचनं यथाऽसङ्गतेराकाङ्क्षाविरहरूपतया दोषत्वं न्यूनतादेश्च सन्निध्यभावरूपतया तथा विरोधस्य तु योग्यताविरहरूपतयेति दर्शयितुमिति ज्ञातव्यम् । ननु सम्बन्धस्य विषयानपेक्षत्वात् कथं विषय-सप्तम्युपपत्तिरित्यत आह **आकाङ्क्षालक्षणेति** । एवं च यथाश्रुतमूलोक्तलक्षणे प्रतिज्ञाविरोधेऽतिव्याप्तिरिति शङ्कानवकाशः । **गौण इति** । युक्तित्वाभिमतपरो युक्तिशब्द इत्यर्थः । **अन्यैरिति** । परैरुपदर्शितानि बाधा-द्युदाहरणान्येवास्माकं विरोधाद्युदाहरणानि भविष्यन्तीति भावः ।

कं०रा०— ननु विरोधोऽसङ्गतिश्चेति विरोधासङ्गती उद्दिश्य विरोधलक्षणमनुक्त्वा प्रतिज्ञायामसम्बन्ध इत्युत्तरवाक्येनासङ्गतिलक्षणं कथमुच्यत इत्यतो विरोधलक्षणाकथनस्य तात्पर्यं वदन् उत्तरवाक्यमवतारयति **साधनाभिमतस्येति** । **अत्रापीति** । प्रतिज्ञायामसम्बन्धो युक्तेरुक्त्वा ह्यसङ्गतिरित्यत्रापि युक्तिशब्दो युक्तित्वाभिमतपर इत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— **विरोधासङ्गतिस्वरूपस्य इति** । विरोधोऽस्यास्तीति विरोधी । न विद्यते सङ्गतिर्यस्य साऽसङ्गतिः । असङ्गत इत्यर्थः । व्याहतिपरिहारायाह **साधनाभिमतस्येति** ।

शे०वा०— विरोधोऽसङ्गतिश्चेत्युद्देशक्रमानुसारेण विरोधासङ्गत्योरुभयोरपि क्रमेणैव निरूपणीयत्वाद्विरोधमनिरूप्य मूलेऽसङ्गतिमात्रनिरूपणमनुचितमित्याशङ्क्य विरोधानिरूपणे निमित्तोक्त्या परिहरन्नुत्तरवाक्यानर्थक्यं परिहरति **साधनाभिमतस्येत्यादिना** । समयबन्धादिकथारूपसाधारणविरोधव्यावृत्त्यर्थं साध्यसाधनभावस्येत्युक्तम् । साधनाभिमतस्येत्यादि तु तन्निरूपककथनमात्रं न लक्षणान्तर्गतम् । विरोधिनोर्वास्तवसाधनत्वाद्यसम्भवादुभयत्राभिमतपदम् । **सम्भावितप्रतीतिकस्यापीति** । साकाङ्क्षस्यापीत्यर्थः । एतद्विशेषणप्रयोजनं तु, नन्वेवं सति सिद्धसाधनताऽपि विरोध एव स्यादित्यादिना आशङ्कासमाधानाभ्यामनुपदमाकर एव स्पष्टम् । अत्र साध्यभावः साध्यत्वम् । साधनभावः साधनत्वम् । तत्र साध्यत्वस्य बाधो नाम साध्यप्रमितिजनकप्रमाणस्य प्रतिस्पर्धिसद्भावः । साधनत्वस्य बाधश्च लिङ्गराहित्याव्याप्तिरूपो द्रष्टव्यः । तत्राप्येकैकमात्रग्रहणे हेतुप्रतिज्ञाविरोधयोरव्याप्तिप्रसङ्गात् साध्यसाधनभावस्येत्युभयग्रहणं कृतम् । दृष्टान्तविरोधस्य चालक्ष्यताया उत्तरत्राकर एव स्पष्टत्वान्न तद्विरोधेऽव्याप्तिः । बाध इत्येव वक्तव्ये बाधलक्षणमयोग्यत्वमिति वचनं च यथा सङ्गतेराकाङ्क्षाविरहरूपतया न्यूनादेश्च सान्निध्यभावविशेषतया दोषत्वं तथा विरोधस्यापि योग्यताविरहरूपतया दोषत्वमिति ज्ञापयितुमिति मन्तव्यम् ।

नन्वाकाङ्क्षायाश्चेतनमात्रवृत्तित्वेनान्यत्रावृत्त्याऽत्र विवक्षिताकाङ्क्षालक्षणसम्बन्धाभावस्य पक्षवचनरूपप्रतिज्ञायां सर्वत्र सत्त्वेनानुमानमात्रे युक्तेरसङ्गतिप्रसङ्गेन दुष्टत्वापत्त्या युक्तितदाभासव्यवस्था न स्यादित्यतः पक्षवचनरूपप्रतिज्ञावाचकेन प्रतिज्ञापदेनात्र प्रतिज्ञार्थस्य लक्षणया ग्रहणात् प्रतिज्ञायामाकाङ्क्षालक्षणसम्बन्धाभावस्य सार्वत्रिकत्वेऽपि प्रतिज्ञार्थे तस्यासार्वत्रिकत्वाद्यत्र प्रतिज्ञार्थे आकाङ्क्षाविरहः तत्रासङ्गतिप्रसक्त्या युक्तेर्दुष्टत्वेऽपि यत्र न तद्विरहस्तत्रासङ्गत्यप्रसक्त्या युक्तेरदुष्टत्वोपपत्तेर्युक्त्यैव युक्तितदाभासव्यवस्थेत्याशयवानाह. **प्रतिज्ञापदेनेति** । लक्षणाबीजभूतशक्यसम्बन्धाभावात् कथं प्रतिज्ञापदेन तल्लक्ष्येत्यत उक्तं **तदर्थ इति** । भवेदेतदेवं यदि प्रतिज्ञार्थे क्वचिदाकाङ्क्षाविरहः । क्वचित्सद्भावश्च स्यात् । न चासावस्ति । आकाङ्क्षायाश्चेतनमात्रवृत्तित्वेन प्रतिज्ञायामिव तदर्थेऽपि सर्वत्राकाङ्क्षाविरहस्यैव सत्त्वात् कथमुक्तव्यवस्थेत्यतो भवेदेवं प्रतिज्ञार्थे आकाङ्क्षाविरहस्य सार्वत्रिकत्वम् । यद्यत्र प्रतिज्ञायामित्यधिकरणसप्तमी स्यान्न चैवं, विषयसप्तमीयम् । ततश्च प्रतिज्ञायामसम्बन्ध इत्यनेन प्रतिज्ञार्थविषयकाकाङ्क्षाविरहोक्तावपि प्रतिज्ञार्थस्याकाङ्क्षाविषयताविरहस्यैव पर्यव-

सन्नत्वात् प्रतिज्ञार्थस्य सर्वत्राकाङ्क्षाविरहवत्त्वेऽप्याकाङ्क्षाविषयत्वविरहवत्त्वाभावात् यत्र प्रतिज्ञार्थे आकाङ्क्षा-विषयत्वविरहः तत्रानाकाङ्क्षितसाधनाय प्रयुक्तत्वेन युक्तेरसङ्गतिप्राप्तावपि यत्र प्रतिज्ञार्थस्याकाङ्क्षाविषयत्वविरहो न तत्राकाङ्क्षितस्यार्थस्य साधनाय प्रयुक्तत्वाद्युक्तेस्तदप्राप्त्योक्तरीत्योक्तव्यवस्थोपपन्नैवेत्याशयेनाह **विषयसप्तमी-यमिति** । न चैवं प्रतिज्ञापदेन तदर्थलक्षणाश्रयणमनर्थकम् । विषयसप्तम्याश्रयणेन लब्धस्याकाङ्क्षाविषयत्व-राहित्यस्य प्रतिज्ञायां भावाभावाभ्यामप्युक्तव्यवस्थाया उपपादयितुं शक्यत्वादिति वाच्यम् । प्रतिज्ञार्थस्यैव सर्वत्राकाङ्क्षाविषयत्वेन प्रतिज्ञाया आकाङ्क्षाविषयत्वस्य क्वाप्यभावेन तद्भावाभावाभ्यामुक्तव्यवस्थाया उपपादयितु-मशक्यत्वेन तदर्थलक्षणाश्रयणस्यावश्यकत्वादित्याशयात् । ननु भवेदेतत्सर्वं यद्याकाङ्क्षाविरहोऽत्राभिमतः स्यान्न चैतदस्ति । श्रुतस्य सम्बन्धमात्राभावस्य परिग्रहे बाधकाभावेन तत्परिग्रहस्य निर्निबन्धनत्वादित्यत आह **असम्बन्धोऽत्रेति** । अन्यथा विरोधेऽतिव्याप्तिप्रसङ्गात् तत्रापि प्रतिज्ञार्थे युक्तेरसम्बन्धस्याविशिष्टत्वादिति भावः । **गौण इति** । युक्तित्वाभिमतपर इत्यर्थः । असङ्गतिदोषदुष्टस्य मुख्ययुक्तित्वासम्भवादिति भावः । मूले युक्तेत्यंशस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य लक्ष्यलक्षणभावानुपपत्तिशङ्कापरिहारार्थत्वान्न तदिति भावेन तदनुपपत्तिशङ्कामुत्था-पयति **असम्बन्ध इति** । **पर्यायावितीति** । ततश्च न लक्ष्यलक्षणभावः । ज्ञातत्वाज्ञातत्वप्रसङ्गेनाभेदे तदनुप-पत्तिरिति भावः । **अन्यैरिति** । तथा च तदुपदर्शितानि बाधाद्युदाहरणान्येव विरोधादीनामुदाहरणानीति भावः ।

वा०र०— चेतनमात्रवृत्तित्वेनेति । न्यायामृतानुसारेणेदम् । वस्तुतोऽन्तःकरणमेव अत्र चेतनपदेन ग्राह्यम् । **पक्षवचनरूपेति** । साध्यधर्मविशिष्टधर्मिवचनेत्यर्थः । **वचनमात्रवृत्तित्वेनेति** । द्वितीयस्थले-ऽन्यत्रावृत्त्येति शेषः । तथैव पाठोऽपि नित्यसापेक्षत्वात् असम्बन्धः इत्यत्र समासः इत्याशयेन आह **प्रति-ज्ञार्थविषयकेति** । घटे ज्ञानाभाव इवानित्यादौ तथार्थबोधदर्शनात् इति भावः । असम्बन्धपदं अविरोधपदवत् व्युत्पाद्यम् ।

स०व्र०— साधनाभिमतस्येति । अत्र साध्यसाधनभावस्य बाधलक्षणमयोग्यत्वमित्येव विरोध-लक्षणमभिमतम् । अस्यार्थः साध्यभावः साध्यत्वम् । तस्य बाधः प्रतिस्पर्धिप्रमाणसद्भावः । तल्लक्षणमयोग्य-त्वम् । साधनत्वलक्षणस्य साधनभावस्य लिङ्गराहित्याव्याप्तिरूपबाधलक्षणमयोग्यत्वं च विरोध इति । अत्र प्रतिज्ञार्थविरुद्धत्वलिङ्गराहित्याव्याप्तीनां विरोधविभागत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् तत्साधारण्यायोपादानम् । तथा हि गन्धप्रागभावावच्छिन्नो घटो गन्धवानित्यत्र साधनत्वाभिमतस्य पृथिवीत्वस्य लिङ्गराहित्याव्याप्त्योरभावेन साधनत्वेऽपि गन्धवत्त्वस्य प्रतिस्पर्धिबाधरूपप्रमाणेऽपि सत्त्वाद्विरोधरूपत्वम् । शब्दो नित्यश्चाक्षुषत्वादित्यादौ साध्यत्वाभिमतस्य प्रतिस्पर्धिबाधादिरूपप्रमाणोपेतत्वाभावेन साध्यभावे सत्यपि लिङ्गराहित्यरूपसाधनभाव-बाधस्य सत्त्वात् युक्तं विरोधत्वम् । व्यभिचारिणि प्रमेयत्वादौ च साध्यत्वाभिमतस्य प्रतिस्पर्धिप्रमाणशून्यत्वेन साध्यभावे सत्यपि साधनस्याव्याप्त्या साधनबाधरूपविरोधस्य सत्त्वात् । न च बाधे पक्षस्यैव विपक्षत्वेन तत्र वर्तमानस्य हेतोर्व्यभिचारित्वेनाव्याप्त्यवश्यम्भावात् कथं पृथिवीत्वहेतोः साधनस्य सत्त्वेऽपि साध्यस्यैव

प्रतिस्पर्धिप्रमाणे तत्त्वरूपबाधवर्णनमिति वाच्यम् । बाधात्पूर्वं स्थलान्तरे व्यभिचारस्यादर्शनमात्रेणैव तदुपपत्तेः । बाधप्रयुक्तपक्षीयव्यभिचाराभावस्यानभिप्रेतत्वात् । अत्र च साधनाभिमतस्येत्यादिसम्भावितप्रतीतिकस्यापीत्यन्तं विशेषणं विरोधस्य दोषत्वोपपादककारणपौष्कल्यसूचनार्थम् । अन्यथा साधनाभावादेव कार्याभावोपपत्तौ बाधस्य तत्कृत्वानुपपत्त्या दोषत्वाभावप्रसङ्गात् । वस्तुतस्तु साध्यत्वसाधनत्वादेरसत्त्वेन विनाशरूपबाधास्यसम्भवात् । बाधो नाम पूर्वज्ञानप्रसञ्जितान्यथाकारस्य लोडनमिव इति वाच्यम् । तच्च साध्यत्वादेः प्रसञ्जितत्वाभावे न सम्भवतीति प्रसञ्जितत्वमुपपादयितुं सम्भावितप्रतीतिकस्येति विशेषणं सार्थकमेवेति द्रष्टव्यम् । असङ्गतावतिव्याप्तिपरिहाराय साकाङ्क्षत्वे सतीत्यपि विशेषणीयमिति । वक्ष्यति चैतत्स्वयमेव । युक्तिदोषस्यैव कथ्यमानत्वेन प्रतिज्ञायामित्येतदनुपपन्नमित्यत आह **प्रतिज्ञापदेनेति** । **अत्रापीति** । युक्तित्वाभिमतपरो युक्तिशब्द इत्यर्थः ।

विठ्ठल०— मूले विरोधसामान्यलक्षणानुक्तेर्न्यूनतां परिहर्तुमाह **साधनाभिमतस्येति** । साधनाभिमतस्य साध्याभिमतेन साध्यसाधनभावसम्बन्धस्य सम्भावितप्रतीतिकस्यापि बाधलक्षणयोग्यत्वमित्यन्वयः । असङ्गतव्यावृत्त्यर्थं सम्भावितप्रतीतिकस्यापीत्युक्तम् । साकाङ्क्षस्यापीत्यर्थः । साध्यसाधनभावस्येत्युभयग्रहणम् । एकैकमात्रग्रहणे क्रमेण प्रतिज्ञाविरोधहेतुविरोधयोरव्याप्तिपरिहारार्थम् । एतेन योग्यताभावो विरोध इति पद्धत्याद्युक्तं सङ्गृहीतं भवति । **तदर्थ इति** । साध्यविशिष्टधर्मिरूपोऽर्थ इत्यर्थः ।

चषकः— मूलकाराः विरोधसामान्यलक्षणं नाभ्यधुरिति तन्नियन्त्रितन्यूनतां परिजिहीर्षति **साधनाभिमतस्येति** ।

* * *

॥ अथ तत्रादौ विरोधत्रैविध्यम् ॥

१७० सु०— ननु कथं द्वे एवानुमानदूषणे, परपरिगणितानामसिद्धत्वादीनां बहूनां सत्त्वादित्यतस्तेषामत्रान्तर्भावं विभावयितुं विरोधविभागमाह विरोधोऽपीति ।

अनु०— विरोधोऽपि त्रिधैव स्यात्

सामान्यविभागेन सह विशेषविभागस्य समुच्चये अपिशब्दः । असङ्गतिरप्यनेकविधेति वा, त्रिधैव न त्वेकविधैव येनासिद्ध्यादीनामन्तर्भावो दुर्घटः स्यात्, यद्वा यावन्तोऽनुमानाभासाः परपरिगणितास्तावद्भेदतां नि(राकर्तु)वर्तयितुम् एवशब्दः, सर्वेषामत्रैवान्तर्भावात् ।

त्रैविध्यं दर्शयति **प्रतिज्ञार्थेति** ।

अनु०— प्रतिज्ञार्थविरुद्धता ।
लिङ्गराहित्यमव्याप्तिः

साध्यधर्मविशिष्टो धर्मी प्रतिज्ञार्थः, तस्य प्रतिस्पर्धिसद्भावो विरुद्धता । यत्रार्थे लिङ्गप्रमितिः साध्यसिद्ध्युपयोगिनी तत्र तदभावो लिङ्गराहित्यम् । व्याप्तेरभावः **अव्याप्तिः । इतिशब्दो**ऽध्याहार्यः ।

परि०— अनेकधेति । ते च प्रकाराः पद्धत्यां प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तसम्बन्धभेदेनेति लक्षण-टीकायां चेत्यादिग्रन्थेन व्यक्ता इति भावः । **अन्तर्भावादिति** । स च पद्धतिलक्षणटीकयोर्व्यक्तः । **प्रतिस्पर्धीति** । अभावावेदक इत्यर्थः । **यत्रेति** । स्वोचितस्थले पक्षे तदन्यत्र चेत्यर्थः । **व्याप्ते-रिति** । प्रागुक्ताविनाभावरूपाया इत्यर्थः । **अध्याहार्य इति** । अव्याप्तिरितीत्यध्याहार्यः । अन्यथा प्रत्येकं त्रैविध्यधीः स्यादिति भावः ।

यादु०— अनेकविधेति । प्रतिज्ञार्थलिङ्गव्याप्तिरूपविषयभेदेनासङ्गतिरप्यनेकविधेत्यर्थः । प्रतिप्रमाण-सद्भाव इत्यनुक्त्वा प्रतिस्पर्धिसद्भाव इत्युक्तिः स्ववाक्यविरोधसङ्ग्रहायेति ज्ञातव्यम् । **यत्रार्थ इति** । पक्षेऽन्यत्र वा समुचितस्थल इत्यर्थः । लिङ्गमिति वक्तव्ये लिङ्गप्रमितिरिति वचनमज्ञानासिद्धिसङ्ग्रहाय ।

श्रीनिधि०— सामान्यविभागेनेति । विरोधो असङ्गतिश्चैवेति युक्तिदोषस्य सामान्यविभागेनेत्यर्थः । कृतकत्वानुमाने धूमरूपलिङ्गस्य राहित्येनाव्याप्तत्वं स्यादित्यत आह **यत्रार्थ इति** । यद्विषय इत्यर्थः । एवं चानित्यत्वादिविषये धूमरूपलिङ्गस्य प्रमितिः साध्यसिद्ध्युपयोगिनी न भवतीति नाव्याप्तत्वम् । **व्याप्तेरभावो-ऽव्याप्तिरिति** । न व्याप्तिरव्याप्तिरिति नञ्तत्पुरुषोऽयमिति द्रष्टव्यम् ।

शे०वा०— ननु विरोधोऽपीत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च विरोधविभागकथनपरं तदिति वाच्यम् । प्रयोजनाभावेन तस्याकर्तव्यत्वात् । न चासिद्ध्यादीनां विरोधान्तर्भावज्ञापनार्थत्वान्न तदानर्थक्यमिति वाच्यम् । अन्तर्भावज्ञापनस्यापि निष्प्रयोजनत्वादित्यतो विरोधोऽसङ्गतिश्चैवेत्युक्तोपपत्तिदूषणद्वैविध्यनियमसिद्ध्यर्थत्वात् तदन्तर्भावव्युत्पादनस्यार्थवत्त्वादिति भावेन नियमानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति **नन्विति** । ननु च दोषत्रैविध्यस्य प्रागनुक्तत्वेन तत्समुच्चायकत्वानुपपत्तेस्तत्समुच्चयार्थकापिशब्दानर्थक्यमित्यतो नात्र त्रैविध्यसमुच्चयार्थोऽपि-शब्दः किन्तु न केवलमुपपत्तिदोष एवावान्तरबिभागवान् किन्तु विरोधोऽपीत्येकस्मिन्नवान्तरविभागवत्तामात्रे

दोषविरोधयोः समुच्चयार्थ इत्यतो न वैयर्थ्यमित्याशयेनाह **सामान्येति** । त्रैविध्यसमुच्चायकस्य अपिशब्दस्यावान्तरविभागवत्त्वमात्रसमुच्चायकत्वेऽस्वारस्यमित्यपरितोषादाह **असङ्गतिरपीति** । प्रतिज्ञार्थलिङ्गव्याप्तिरूपविषयभूतसम्बन्धिभेदेन त्रिविधेत्यर्थः । **अन्तर्भावादिति** । अनन्तर्भूतानां च दोषत्वनिरासादिति भावः ।

साध्यधर्मेति । यद्यप्यत्र साध्यशब्दो न सन्दिग्धपरः प्रमाणसम्प्लववादिना निश्चितेऽप्यर्थेऽनुमानप्रवृत्तेरङ्गीकारात् । नापि प्रज्ञापनीयपरः । स्वार्थानुमाने प्रयोज्यकर्तुरभावेन प्रज्ञापनाभावात् । नापि प्रमित्सितपरः । अनिष्टानुमानाभावप्रसङ्गात् । तथाऽपि लिङ्गजननीयप्रतीतिविषयपरतायां नानुपपत्तिः । एतच्च सपक्षव्युदासाय विशेषणम् । अग्निमात्रस्य सिद्धत्वेऽपि पर्वतसम्बन्धितया तस्यासिद्धेस्तेन रूपेण साध्यत्ववत् पर्वतमात्रस्य सिद्धत्वेऽप्यग्निसम्बन्धितता तस्यासिद्धेरग्निविशिष्टपर्वतस्यापि साध्यत्वात् तद्विशिष्टस्यान्यस्य पक्षत्वं स्यात् तन्निवृत्त्यर्थं धर्मग्रहणम् । धर्ममात्रस्य प्रागेव सिद्धत्वेन स्वरूपेण साध्यत्वानुपपत्तावपि धर्मिनिष्ठतया साध्यत्वं भविष्यतीति भावेन विशिष्टग्रहणम् । साध्यधर्मविशिष्टत्वं च साध्यधर्मसम्बन्धित्वं तच्चाश्रयतया धर्मिण इव व्याप्यतया साधनस्याप्यविशिष्टमिति तत्रातिव्याप्तिपरिहारायात्र धर्मिग्रहणं कृतम् । साध्यधर्मविशिष्टः पक्ष इत्यत्र धर्मिपदानुपादानं तु विशिष्टपदस्यैव धर्मधर्मिभावरूपसम्बन्धविशेषपरत्वविवक्षया साधनधर्मादावतिव्याप्तिपरिहारसिद्धेर्न तदर्थं पृथक् तदपेक्षेत्यभिप्रेत्यैवेति तट्टीकायामेव स्पष्टमिति न तद्विरोध इति द्रष्टव्यम् । **प्रतिस्पर्धीति** । यद्यप्यत्र प्रमाणविरुद्धार्थप्रतिज्ञा प्रतिज्ञाविरोध इति प्रमाणलक्षणानुसारेण प्रतिप्रमाणसद्भाव इति वक्तव्यम् । तथाऽपि तथोक्तौ स्ववाक्यविरोधस्याग्रहणप्रसङ्गात् तत्सङ्ग्रहाय प्रतिस्पर्धिसद्भाव इत्येवोक्तम् । प्रमाणलक्षणे तु प्रमाणविरोध एव प्रायेण सर्वहेत्वाभासानामन्तर्भावात् तस्यैव ग्रहणं कृतम् । न तु स्ववाक्यविरोधस्येत्यवधातव्यम् । **यत्रार्थ इति** । समुचितदेशादावित्यर्थः । स च क्वचित्पक्षः क्वचिदन्य एव । इयं च व्यवस्था व्याप्तिग्रहणप्रकारानुसारेणानुसन्धेया । लिङ्गमित्येव वक्तव्ये लिङ्गप्रमितिरिति वचनं तु तत्प्रमित्यसिद्धिसङ्ग्रहायेति ध्येयम् । प्रतिज्ञार्थविरुद्धतेत्यादेः प्रतिज्ञातविरोधत्रैविध्योपदर्शकत्वलाभापेक्षिताध्याहारमाह **इतिशब्द इति** ।

वा०र०— अनेकेति मूलम् । न तु एक एवेत्युत्तरानुसारेणानेकेत्युक्तम् । नापि द्विविध एव इत्यपि ज्ञेयम् । मूले **तावद्भेदतामिति** । तावत्सङ्ख्याकतामित्यर्थः । साध्यधर्मविशिष्टपक्ष इति मिथ्यात्वखण्डनगतलक्षणव्याख्यानजयतीर्थ्यनुसारेण तान् व्याख्यानरूपव्यासतीर्थ्यनुसारेण चाह **यद्यप्यत्र साध्येत्यादिना** । धर्मिनिष्ठतयेति पाठः । पूर्वत्रास्वरसं सूचयन्नाह **पक्ष इत्यत्रेति** । मिथ्यात्वखण्डने इति शेषः । **तट्टीकायामिति** । मिथ्यात्वमानखण्डनटीकायामित्यर्थः । **अग्रहणप्रसङ्गादिति** । मानविरोधस्येव च स्ववाक्यविरोधस्यापि सङ्ग्राह्यत्वेन तदसङ्ग्रहस्य दोषत्वात् इति भावः । असिद्ध्यादिसाहित्येनेति पाठः ।

स०र०— साध्यधर्मविशिष्ट इति । धर्मीत्यनुक्तौ साध्यधर्मविशिष्टस्य पदार्थान्तरत्वेन तत्र साध्यसाधनयोरभावेन बाधासिद्धी स्याताम् । अतः धर्मीत्यावश्यकम् । तदर्थस्तु विशेष्य इति ।

विठ्ठल०— अनेकविधेति । प्रतिज्ञार्थलिङ्गव्याप्तिरूपविषयभेदेनासङ्गतिरप्यनेकविधेत्यर्थः । **अन्तर्भावादिति** । तत्प्रकारश्च न्यायकल्पलतोक्तो द्रष्टव्यः ।

॥ इति विरोधत्रैविध्यम् ॥

* * *

॥ अथ विरोधसङ्गत्योर्निरूपणे विरोधत्रैविध्यपरीक्षा ॥
॥ अथ प्रतिज्ञार्थविरुद्धतादीनां विरोधित्वसमर्थनम् ॥

१७१ सु०— साध्यसाधनभावसम्बन्धयोग्यताविरहो हि साध्यसाधनाभिमतयोस्तद्भावासम्भवे भवति । न च साधनस्य तद्भावेऽपि विरुद्धस्य साध्यता सम्भवति, निशितत्वेऽपि परशोराकाशस्य छेद्यताभावात् । नापि साध्यस्य तथात्वसम्भवेऽप्यसमर्थस्य साधनतोपपद्यते, छेद्यत्वेऽपि काष्ठस्य कुण्ठकुठारस्य छेदन(क)त्वाभावात् । अतः प्रतिज्ञार्थविरुद्धतादीनां युक्तं विरोधित्वम् ।

परि०— प्रतिज्ञार्थविरोधादीनां प्रागुक्तविरोधलक्षणाक्रान्तत्वेन विरोधत्वं व्यनक्ति **साध्येत्यादिना** । साध्यसाधनभावरूपसम्बन्धेत्यर्थः । **तद्भावेऽपि** साधनताभावेऽपि । **विरुद्धस्य** साध्यत्वान्वययोग्यताविरहस्येत्यर्थः । प्रतिज्ञार्थविरोधस्य विरोधत्वमुपपाद्यासिद्धयव्याप्त्योरपि विरोधत्वं व्यनक्ति **नापीति** । **असमर्थस्य** व्याप्तिसमुचितदेशस्थत्वरूपसामर्थ्यहीनस्येत्यर्थः । यद्वा प्रतिज्ञार्थविरोधहेतुविरोधयोरन्यतरेणान्यतरस्य सङ्ग्रहः किं न स्यात् किं पार्थक्येनेत्यतः पृथग्भावमुपपादयति **साध्येत्यादिना** । विवृतमेतत् तर्कताण्डवे बाधादेर्व्यभिचारासाङ्कर्यवादे हेतुदोषत्वनिरासवादे च । **प्रतिज्ञार्थविरुद्धतादीनामिति** । बहुवचनं तद्गुणसंविज्ञानबहुव्री(हिणोपा)हावुपात्तेन सह असिद्धयव्याप्त्योर्बहुत्वाद्वा असिद्धयव्याप्त्योरवान्तरभेदबहुत्वाभिप्रायेण वेति ध्येयम् ।

यादु०— त्रिविधेऽपि विरोधे प्रागुक्तं विरोधसामान्यलक्षणमुपपादयति **साध्यसाधनेत्यादिना** । तथा चोक्तलक्षणं प्रतिज्ञाहेतुविरोधानुगतमिति भावः । ननु प्रतिज्ञाविरोधोदाहरणे साधनस्य साधनभावासत्त्वे लिङ्गराहित्या व्याप्त्यन्यतरत्वमेव स्यात् तथा च न प्रतिज्ञाविरोधः पृथग्वक्तव्यः । तत्सत्त्वे तन्निरूपितसाध्यत्वस्यापि साध्ये सम्भवात् प्रतिज्ञाविरोधोऽकिञ्चित्कर इत्यत आह **न च साधनस्येति** । ननु हेतुविरोधोदाहरणे साध्यस्य साध्यभावसत्त्वे प्रतिज्ञाविरोध एव स्यात् । ततश्च न हेतुविरोधरूपलिङ्गराहित्याव्याप्त्योः

पार्थक्यम् । तत्सत्त्वे च तन्निरूपितसाधनत्वस्यापि साधने सम्भवाल्लिङ्गराहित्या व्याप्त्योरकिञ्चित्करत्वमित्यत आह **नापि साध्यस्येति** ।

वं०प०— तद्भाव: साध्यत्वं साधनत्वं चेत्यर्थः । एवमुत्तरत्र ।

श्रीनिधि०— साधनस्य तद्भावेऽपि विरुद्धस्येति । **तद्भाव** साधनत्वे सत्यपि । **विरुद्धस्य** प्रमाणविरुद्धस्य । तथा परमाणुराहित्यः जन्यत्वादित्यत्र । **नापि साध्यस्येति** । यथा परमाणुर्नित्यः द्रव्यत्वादित्यत्रेति **दार्ष्टान्तिकमूह्यम्** ।

शे०वा०— ननु प्रतिज्ञार्थविरुद्धतादेः कथं विरोधविभागत्वमित्यतः त्रयाणामपि विरोधसामान्यलक्षणयोगित्वादिति भावेन त्रिष्वपि सामान्यलक्षणानुगममाह **साध्यसाधनेति** । तथा च प्रतिज्ञार्थविरुद्धस्थले साध्याभिमतस्य साध्यत्वासम्भवाल्लिङ्गराहित्याव्याप्तिस्थले च साधनाभिमतस्य साधनत्वासम्भवात् साध्यसाधनभावस्यायोग्यतायाः सत्त्वाद्युक्तं त्रयाणामपि विरोधत्वमिति भावः । ननु प्रतिज्ञाविरोधोदाहरणे, साधनस्य साधनभावासत्त्वे, लिङ्गराहित्याव्याप्त्योरन्यतरत्वमेव स्यात् ततो न प्रतिज्ञाविरोधः पृथग्वाच्यः । तत्सत्त्वे च तन्निरूपितसाध्यत्वस्यापि साध्ये सम्भवान्न प्रतिज्ञाविरोधप्रसक्तिः । एवं हेतुविरोधोदाहरणे साध्यस्य साध्यभावासत्त्वे, प्रतिज्ञाविरोधः स्यात् ततश्च न हेतुविरोधरूपलिङ्गराहित्याव्याप्त्योः पार्थक्यं, तत्सत्त्वे च तन्निरूपितसाधनत्वस्यापि साधने सम्भवान्न लिङ्गराहित्याव्याप्त्योः प्रसक्तिरित्यतः सत्यपि साधनस्य साधनत्वे, साध्यस्य साध्यभावाभावं तावत्सदृष्टान्तमुपपादयति **न चेति** । साध्यस्य सत्यपि साध्यत्वे साधनस्य तद्भावायोगमपि सदृष्टान्तमुपपादयति **नापीति** । **छेदनत्वाभावादिति** । छिदिक्रियाकरणत्वाभावादित्यर्थः ।

विठ्ठल०— त्रिविधविरोधे प्रागुक्तसामान्यलक्षणमुपपादयति **साध्यसाधनेत्यादिना** । ननु प्रतिज्ञाविरोधोदाहरणे साधनस्य साधनभावासत्त्वे लिङ्गराहित्या व्याप्त्यन्यतरत्वमेव स्यात् तथाच न प्रतिज्ञाविरोधः पृथग्वक्तव्यः । तत्सत्त्वे तन्निरूपितसाध्यस्यापि सत्त्वेन प्रतिज्ञाविरोधोऽकिञ्चित्कर इत्यत आह **न च साधनस्येति** । ननु हेतुविरोधोदाहरणे साध्यस्य साध्यत्वाभावेऽपि प्रतिज्ञाविरोध एव स्यात् । ततश्च न हेतुविरोधरूपलिङ्गराहित्याव्याप्त्या न प्रतिज्ञाविरोधात्सार्थक्यम् । तत्सत्त्वे च तन्निरूपितसाधनत्वस्यापि साधने सम्भवलिङ्गराहित्या व्याप्त्योरकिञ्चित्करत्वमित्यत आह **नापीति** । यद्वा ननु साध्यसाधनाभिमतयोः साध्यसाधनत्वाभावेऽपि विरोधः सम्भवतीति किमर्थमुच्यते । साधनमात्रस्य तद्भावाभावे सम्भवतीत्येवोच्यतामित्यत आह **न चेति** । तथा च तादृशस्थले अव्याप्तिः स्यादिति भावः । तर्हि साध्यस्य तद्भावाभावे सम्भवतीत्युच्यतामित्यत आह **नापीति** । ततः किमित्यत आह **अत इति** ।

॥ इति प्रतिज्ञार्थविरुद्धतादीनां विरोधित्वसमर्थनम् ॥

* * *

॥ अथ प्रतिज्ञार्थविरुद्धतायाः युक्तिदोषत्वसमर्थनम् ॥

१७२ सु०— अस्तु लिङ्गराहित्याव्याप्त्योर्युक्तिदोषत्वम्; प्रतिज्ञार्थविरुद्धता तु कथं तद्दोषः, साध्यसम्बन्धित्वादिति चेन्न; साध्याभिमतस्य तद्भावासम्भवे साधनाभिमतस्य अविषयवृत्तित्वात् ।

नन्वेवं सति सिद्धसाधनताऽपि विरोध एव स्यात्, न हि सिद्धस्य साध्यता सम्भवति । न चास्त्विति वाच्यम्, उक्तप्रकारत्रयानन्तर्भावात्, सिद्धसाधकोऽसङ्गत इति स्ववचनविरोधाच्चेति । मैवम्; सति साकाङ्क्षत्वेऽन्वयायोग्यत्वं विरोधः, न च सिद्ध-साधनस्य साकाङ्क्षता अस्तीति नासौ विरोधेऽन्तर्भवति ।

परि०— अविषयवृत्तित्वादिति । नन्वेवं प्रतिज्ञार्थविरोधस्य हेतुदोषत्वोक्तौ 'स्ववाक्येन विरोधेऽपि नैव साधकतां व्रजेदि'त्यत्र 'बाधादेर्विषयदोषत्वमेव न हेतुदोषत्वमि'ति वक्ष्यमाणविरोधः, 'प्रमाणविरुद्धार्थप्रतिज्ञा प्रतिज्ञाविरोध' इति प्रमाणलक्षणादिविरोध इति चेन्न । 'प्रतिज्ञार्थविरोधस्य हेतुदोषत्वोक्तिर्बाधादिनैव दूषिते विषये प्रवर्तमानस्य हेतोरप्यविषयवृत्तित्वं नाम दोषोऽस्तीत्यभिप्रेत्यैव न तु बाधादिर्न विषयदोष इती'ति ग्रन्थेनैतदभिप्रायस्य निर्णीतत्वादिति । **स्ववचनेति** । प्रमाण-लक्षणवचनविरोधादित्यर्थः ।

यादु०— अविषयवृत्तित्वादिति । नन्वेवं 'बाधादेर्विषयदोषत्वमेव न हेतुदोषत्वमि'त्यग्रे समर्थ-यिष्यमाणत्वात् तद्विरोधः, 'प्रमाणविरुद्धार्थप्रतिज्ञा प्रतिज्ञाविरोध' इति प्रमाणलक्षणविरोधश्चेति चेत् । उच्यते । अनुमितिसमये उपस्थितस्य बाधादेरव्याप्त्यादिरूपहेतुदोषत्वं नेत्येव तद्ग्रन्थाशयः । न तु हेतोरविषयवृत्तिता-रूपदोषसम्पादकत्वमपि तस्य नेति, येन विरोधः स्यादिति । **सति साकाङ्क्षत्व इति** । ततश्चानेन सम्भावित-प्रतीतिकस्येत्येतदुक्तप्रयोजनमिति ज्ञातव्यम् ।

वं०प०— साध्यसम्बन्धित्वात् प्रतिज्ञार्थविरुद्धताया इति शेषः । **अविषयेति** । विषये स्वयोग्ये साध्ये, न वर्तत इत्यर्थः । **साध्यतेति** । तथा चात्राप्यविषयवृत्तित्वसम्भवेन विरोध एवास्त्वन्तर्भाव इत्यर्थः । **अस्त्विति** । विरोध एवास्त्वित्यर्थः । तदुपपादयति **प्रकारत्रयेति** । प्रतिज्ञार्थविरुद्धत्वादित्रयेऽनन्तर्भावा-दित्यर्थः ।

कं०रा०— न हि सिद्धस्येति । तथा च साध्यसाधनभावान्वययोग्यताविरहो विरोध इति लक्षणस्य सिद्धसाधनस्थलेऽपि सत्त्वात्सिद्धसाधनतापि विरोधः स्यादिति भावः । **न चेति** । सिद्धसाधनतापि विरोधो-

ऽस्त्विति न च वाच्यं प्रतिज्ञार्थविरुद्धतालिङ्गराहित्याव्याप्तिरूपेषु विरोधावान्तरभेदेषु सिद्धसाधनताया अनन्तर्भावादित्यर्थः । **सिद्धसाधक इति** । सिद्धसाधकोऽसङ्गत इति सिद्धसाधनताया असङ्गत्यन्तर्भावप्रतिपादकं यत्स्ववचनं तद्विरोधाश्च सिद्धसाधनताविरोधोऽस्त्विति न च वाच्यमिति भावः ।

श्रीनिधि०— युक्तिदोषत्वाभावे हेतुमाह **साध्यसम्बन्धित्वादिति** ।

शे०वा०— **अस्त्विति** । साधनरूपयुक्तिसम्बन्धित्वादिति भावः । **साध्येति** । साध्यं च न युक्तिरिति भावः । **अविषयवृत्तित्वादिति** । तथा च साधनस्याविषयवृत्तित्वसम्पादकतया हेतुदोषत्वात् प्रतिज्ञाविरोधस्य युक्तं हेतुदोषभूतासिद्धत्वादिसाहित्येन वचनमिति भावः । इदं च प्रतिज्ञाविरोधस्य हेतोरविषयवृत्तित्वसम्पादकत्वेन हेतुदोषत्वकथनं प्रतिज्ञाविरोधेनैव दूषिते विषये तत्र वर्तमानस्य हेतोरप्यविषयवृत्तित्वं नाम दोषोऽस्तीत्यभिप्रायेणैव, न तु प्रतिज्ञाविरोधो न विषयदोष इत्यभिप्रायेणेति न विषयदोषत्वसमर्थनपरोत्तरग्रन्थविरोधः, नापि प्रमाणविरुद्धार्थप्रतिज्ञा प्रतिज्ञाविरोध इति प्रमाणलक्षणविरोध इत्यवधेयम् । यद्यपि अदृष्टे व्यभिचारे तु साधकं तदिति स्फुटम् । ज्ञायते साक्षिणैवाद्धा मानबाधे न तद्भवेदि'ति भक्तिपादीयानुव्याख्यानरूपटीकानुरोधेन प्रतिज्ञाविरोधस्य हेतोर्व्यभिचारसम्पादकतया हेतुदोषत्वसिद्धेरविषयवृत्तित्वरूपाक्लृप्तदोषान्तरसम्पादकतया तद्दोषत्वव्युत्पादनमनर्थकमित्याभाति, तथाऽपि तदनुरोधेन व्याप्तिग्रहदशायां प्रतिज्ञादिविभागाभावेन विषयस्य बुद्ध्यावनारूढत्वादविषयवृत्तित्वासम्भवाद्व्याप्तिभङ्गस्यैव पुरःस्फूर्तिकत्वात् व्याप्तिभङ्गे हेतुत्वप्राप्तावपि परार्थप्रयोगोत्तरकाले व्याप्तिभङ्गोपपादनायोपजीव्येनाविषयवृत्तित्वेनानुमानस्य दुष्टत्वे, जन्यप्रतिपत्तिकव्याप्तिभङ्गानुसरणस्यान्याय्यत्वेन साधनस्याविषयवृत्तित्वनियमस्थित्याऽनुमितिसमये उपस्थितस्य प्रतिज्ञाविरोधस्य व्याप्तिभङ्गहेतुत्वेन दोषत्वस्य समर्थयितुमशक्यत्वादविषयवृत्तित्वसम्पादकत्वाश्रयणमित्यवधेयम् । ननु सिद्धसाधनेऽतिव्याप्तत्वेन साध्यसाधनभावसम्बन्धयोग्यताविरहस्य विरोधलक्षणत्वाभावान्नोक्तरीत्या तदाक्रान्तत्वेन प्रतिज्ञाविरोधादीनां विरोधत्वव्युत्पादनं घटत इत्यभिप्रेत्योक्तलक्षणस्य सिद्धसाधनेऽतिव्याप्तिमाशङ्कते **नन्विति** । **न हीति** । तथा च प्रतिज्ञाविरोधस्थल इवेहापि साध्याभिमतस्य साध्यत्वासम्भवात् साध्यसाधनभावस्यायोग्यता प्राप्तैवेत्यर्थः । तस्यापि विरोधत्वेन लक्ष्यत्वान्न तत्र लक्षणवृत्तिरतिव्याप्त्यापादिकेत्याशङ्कते **न चेति** । विरोधत्वं वदतोऽस्य न तावद्विधान्तरत्वमभिमतम् । तथा सति चातुर्विध्यापत्त्या त्रैविध्योक्त्यनुपपत्तिप्रसङ्गात् किन्तूक्तप्रकारत्रयान्तर्भूतत्वमेव । तथा च यावद्विशेषबाधे सामान्यस्यापि बाधितत्वान्न तस्य विरोधत्वमित्याशयेन परिहरति **उक्तेति** । उक्तलक्षणाक्रान्तत्वेन विरोधत्वसिद्धेस्त्रैविध्योक्तिरेव यथाकथञ्चिद्व्याख्येयेति वदन्तं प्रत्यनिष्टान्तरमाह **सिद्धेति** । सम्भावितप्रतीतिकस्येत्यनेनैव सिद्धसाधनव्यावृत्तेरविशिष्टलक्षणस्य तत्रातिव्याप्त्युद्भावनमसङ्गतमित्याशयवांस्तदुपयोगितया सम्भावितप्रतीतिकत्वमर्थतोऽनुवदति **सतीति** । कथं साकाङ्क्षत्वे सतीत्यनेन तद्व्यावृत्तिरित्यतोऽनाकाङ्क्षितसाधनाय प्रयुक्तत्वान्न साकाङ्क्षत्वं तस्येत्यतो युक्तैव तेन तद्व्यावृत्तिरित्याह **न चेति** ।

वा०र०— बाधप्रतिरोधयोः प्रतिज्ञादोषत्वसमर्थनपरतर्कताण्डवे चाप्यनुव्याख्याने विरोधोऽपि त्रिविधैव स्यात् इत्यनूद्य सापि बाधादिनैव दूषिते विषये वर्तमानस्येत्यादिनोक्तमभिप्रायमाह **इदं च प्रतिज्ञेति** । **उत्तरग्रन्थेति** । स्ववाक्येन विरोधेऽपि नैवेत्यनुभाष्यव्याख्यानस्थलीय न केवलं इत्याद्युत्तरग्रन्थेत्यर्थः । या तु टीकाकारीयेत्यादितर्कताण्डवानुसारेणाह **यद्यपि अदृष्ट इति** ।

स०व्र०— **न चास्त्विति वाच्यमिति** । विरोध एवेति शेषः । **उक्तप्रकारत्रयेति** । प्रतिज्ञाविरोधाव्याप्तिलिङ्गराहित्यलक्षणविरोधत्रयानन्तर्भावादित्यर्थः । **साकाङ्क्षत्व इति** । न च साध्यसाधनभावस्य प्रमाणबाधः विरोध इति विरोधलक्षणे साध्यसाधनभावस्य बाधो नाम प्रतिस्पर्धिप्रमाणसद्भाव इत्यर्थत्वेन सिद्धसाधनलक्षणासङ्गतौ प्रतिस्पर्धिप्रमाणस्यैवाभावेन तावन्मात्रेणैव तन्निवृत्तौ साकाङ्क्षत्वे सतीति विशेषणं व्यर्थमिति वाच्यम् । साध्यत्वस्य बाधो नाम अभाव इत्येतदर्थत्वात् । साध्यत्वाभावस्य च सिद्धसाधके विद्यमानत्वेन विशेषणस्य सार्थकत्वादिति भावः ।

विठ्ठल०— **अविषयवृत्तित्वादिति** । नन्वेवं प्रतिज्ञाविरोधस्य हेतुदोषत्वोक्तौ स्ववाक्येन विरोधेऽपि 'नैव साधकतां व्रजेदि'त्यत्र बाधादेर्विषयदोषत्वमेव न तु हेतुदोषत्वमिति वक्ष्यमाणविरोधः । प्रमाणविरुद्धार्थप्रतिज्ञाविरोध इति प्रमाणलक्षणविरोधश्चेति चेन्न । प्रतिप्रतिज्ञार्थविरोधविरोधस्य हेतुदोषत्वोक्तिर्बाधादिनैव दूषिते विषये वर्तमानहेतोरपि विषयवृत्तित्वं नाम दोषोऽस्तीत्यभिप्रायेणैव न तु बाधादिति विषयदोष इति । तर्कताण्डवे एतदभिप्रायस्य वर्तनात् । **स्ववचनेति** । प्रमाणलक्षणविरोधादित्यर्थः ।

॥ इति प्रतिज्ञार्थविरुद्धतायाः युक्तिदोषत्वसमर्थनम् ॥

* * *

॥ अथ अन्यत्रोक्तविरोधत्रैविध्यस्य अत्रोक्तेन तेन विरोधाभावदर्शनम् ॥

१७३ **सु०—** ननु चान्यत्र त्रिविधो विरोध इत्यादिना लिङ्गराहित्याव्याप्त्योरेकतामुपादाय साध्यस्य साधनस्य वाऽननुगमो दृष्टान्तविरोधस्तृतीयतया परिगृहीतः, अत्रापि साध्यसाधनवैकल्यं दृष्टान्तस्येति वक्ष्यति; तत्कथमेतत् । न चात्रापि तदध्याहारेण तथैव व्याख्यानं युक्तम्, दृष्टान्तदोषस्यानुमानदोषताऽनुपपत्तेः, न हि दृष्टान्तोऽनुमानम् । तथापि अनुमानाङ्गव्याप्तिदूषकतयाऽनुमानदोषत्वमस्तु, दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्ये साधनस्य साध्यपरित्यागात्, साधनवैकल्ये तु व्याप्तेरनुपदर्शनादिति चेन्न; तथा सत्यव्याप्त्यैव सङ्गृहीतत्वेन तृतीयत्वानुपपत्तेरिति । उच्यते । स्वार्थानुमाने हि दृष्टव्याप्तिकस्य लिङ्गस्य विवक्षित-

स्थले सिद्धिमात्रेण साध्यप्रमितिरुत्पद्यत इति तत्परिपन्थिनां दोषत्वमभिप्रेत्य प्रतिज्ञार्थविरुद्धतालिङ्गराहित्याव्याप्तीनामत्र ग्रहणम्, परार्थानुमाने(प्य)त्वव्याप्त्यौपयिकस्यापि दृष्टान्तदोषस्य तदाश्रयतया प्रतीतत्वेन तथैवोद्भावनीयताज्ञापनाय तेन सह त्रिविधत्वमन्यत्रोक्तमिति न विरोधः ।

परि०— अन्यत्रेति । प्रमाणलक्षण इत्यर्थः । **वक्ष्यतीति** । भक्तिपादे । व्याप्तिदूषकतां व्यनक्ति **दृष्टान्तस्येति** । दृष्टान्तविरोधस्य पृथक्त्वेऽपीहान्युक्त्यन्यत्रोक्ती स्वार्थपरार्थानुमानाभिप्राये इति भावेन समाधत्ते **उच्यत इति** । **सिद्धमात्रेण** प्रमितिमात्रेण । **तेन सहेति** । प्रतिज्ञाविरोधादिना सहेत्यर्थः ।

यादु०— अन्यत्रेति । प्रमाणलक्षण इत्यर्थः ।

वं०प०— तथैवेति । लिङ्गराहित्याव्याप्त्योरेकतामुपादायात्राप्यनुव्याख्याने तृतीयतया दृष्टान्तविरोध एवोच्यतामित्यर्थः । तामुपपादयति **दृष्टान्तस्येति** । **विवक्षितस्थले सिद्धिमात्रेणेति** । तथा च न तत्र दृष्टान्तापेक्षेति भावः । **अव्याप्त्यौपयिकस्यापीति** । तथा चाव्याप्त्यैव सङ्गृहीतो यद्यपीत्यर्थः ।

कं०रा०— लिङ्गराहित्येति । लिङ्गराहित्या व्याप्त्योर्हेतुविरोधत्वाकारेणैकतामुपपादयद् दृष्टान्ते साध्यसाधनस्य वा अभावरूपो दृष्टान्तविरोधस्तृतीयतया परिगृहीत इत्यर्थः । **अत्रापीति** । अनुव्याख्यानेऽपि साध्यसाधनवैकल्यं दृष्टान्तस्य विशेषण इत्यत्र साध्यसाधनवैकल्यं दृष्टान्तदूषणत्वेन वक्ष्यतीत्यर्थः । **तथा सतीति** । दृष्टान्तदोषस्यानुमानाङ्गव्याप्तिविघटकतयानुमानदोषत्वे तस्य हेतुविरोधान्तर्गतान्याद्व्यावृत्तसाधनाव्यावृत्तउभयाव्यावृत्तआश्रयहीनश्चेत्यष्टौ दृष्टान्तदोषानेके भाषन्त इत्यर्थः । अन्यतरवैकल्येनैव दृष्टान्तस्य दुष्टतयोभयवैकल्यस्यादोषत्वे तुल्यन्यायतया अन्यतरव्याप्त्यैव हेतोर्गमकत्वेनान्वयव्यतिरेकव्याप्त्योरुभयोर्गतिं दर्शयितुं दृष्टान्तो नेष्टव्यस्तथा च दृष्टान्ते साध्यादिसद्भावो गुण एव न तु दोष इति भावः ।

श्रीनिधि०— न चात्रापीति । तथा चात्रापि लिङ्गराहित्याव्याप्त्योरेकत्वं विभागेन कथनं तु अवान्तरविभागाभिप्रायेणेति ज्ञेयमिति भावः । **तथैवोद्भावनीयताज्ञापनायेति** । अत्र हेतुस्तदाश्रयाप्रतीतत्वेनेति । उपजीव्यपरित्यागादिति भावः । स्वार्थानुमाने तु उद्भावनं नास्तीति भावः ।

शे०वा०— ननु तथाऽपि दृष्टान्तदोषस्यानुक्तेर्विरोधविभागस्य न्यूनत्वमित्यभिप्रेत्य दृष्टान्तविरोधस्यैव अवक्तव्यत्वाद्वक्तव्यत्वेऽपि वाऽव्याप्तिपदेनैव सङ्गृहीतत्वान्न पृथक् तदनुक्तिर्दोषापादिकेत्यतस्तस्यावक्तव्यत्वसमर्थनपूर्वकमव्याप्तिपदेन तत्सङ्ग्रहे बाधकोपदर्शनेन तेन तदसङ्ग्रहं चोपपादयन्न्यूनताशङ्कामुत्थापयति ननु

चेति । आदिपदेन 'प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तभेदेन', 'साध्यस्य साधनस्य वाऽननुगमो दृष्टान्तविरोध' इति तदुत्तरग्रन्थसङ्ग्रहः । **अन्यत्रेति** । प्रमाणलक्षण इत्यर्थः । **वक्ष्यतीति** । भक्तिपादे स्वप्नाधिकरण इति शेषः । **तत्कथमिति** । मानलक्षणेनोत्तरग्रन्थेन च विरुद्धत्वान्नोक्तरूपेण त्रैविध्याभिधानं युक्तमिति भावः । **तदध्याहारेणेति** । लिङ्गराहित्याव्याप्त्योश्चैकतया विवक्षितत्वान्न तदध्याहारेऽपि चातुर्विध्यप्रसक्तिरिति भावः । दृष्टान्तदोषस्यानुमानदोषत्वं किमव्याप्त्यादेरिव साक्षादभिमतं किंवा तद्दोषापादकतयेति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं प्रत्याह **न हीति** । द्वितीयमाशङ्कते **तथापीति** । **दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्य इति** । साध्यविकलस्य दृष्टान्तस्य विपक्षत्वेन तत्र वर्तमानस्य हेतोः, सत्यां सपक्षान्तरवृत्तौ साधारणत्वं असत्यां च सपक्षान्तरवृत्तौ पक्षविपक्षयोरेव वर्तमानत्वाद्विरुद्धत्वमिति भावः । **व्याप्तेरनुपदर्शनादिति** । ततश्चानुपदर्शितव्याप्तिकत्वाद्व्याप्यत्वासिद्धिरिति भावः । **तृतीयत्वानुपपत्तेरिति** । तृतीयत्वेन परिगणनानुपपत्तेरित्यर्थः । तथा च द्वैविध्यप्रसक्त्या त्रैविध्योक्त्यनुपपत्तिरिति भावः । **स्वार्थानुमाने हीति** । अत्र दृष्टव्याप्तिकस्येत्यनेन व्याप्तिपरिपन्थिनां तत्प्रमितिपरिपन्थिनां च विरुद्धादीनां सङ्ग्रहः । विवक्षितस्थलेऽसिद्धिमात्रेणेत्यनेन लिङ्गराहित्यस्य, साध्यप्रमितिरित्यनेन प्रतिज्ञार्थविरुद्धतायाः, सङ्ग्रहः । तथा च व्याप्तिग्रहणेन तत्प्रयोजकोपाध्यादेरिव साध्यवैकल्यादेरपि प्राप्तत्वान्न पृथक् तद्ग्रहणमत्र कृतमिति भावः । **अन्यत्रोक्तमिति** । उपलक्षणमेतत् । साध्यसाधनवैकल्यं दृष्टान्तस्येत्युत्तरवचनमपि दृष्टान्ताश्रयतया प्रतिभासात् प्रतिभासानुसारेण चोद्यत्वादित्यभिप्रेत्येति न तद्विरोध इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

वा०र०— अन्यत्रेति । प्रमाणलक्षणेत्यर्थ इति । अन्यत्रेत्यस्य प्रमाणलक्षणे इत्यर्थः । अत्र इत्यर्थः इत्यनन्तरं आदिपदे प्रतिज्ञेत्यादिसङ्ग्रहः इत्यन्तः पाठः । वाक्ययोः क्रमव्यत्यासस्तु हंसपदं विधाय शोधितस्यादिपदेनेत्यादिवाक्यस्य हंसपदव्यत्यासेन लेखनादिति ज्ञेयम् । द्रष्टव्यमित्यादिना उक्तप्रमेयस्य परिपन्थित्वं प्रतिज्ञाविरुद्धत्वादेः क्रमेणेति भ्रान्तिपरिहाराय विवेकमाह **अत्र दृष्टेति** । **सङ्ग्रह इति** । दोषत्वेन कल्पनायां नियामकमुक्तमित्यर्थः । सङ्गृह्यते अनेनेति सङ्ग्रहः । कारणं नियामकं सङ्ग्रहपदार्थत्वेनाभिप्रेतम् । उत्तरपदसङ्ग्रहपदस्यापि अयमेवार्थः ।

स०व्र०— लिङ्गराहित्याव्याप्त्योरेकतामुपादायेति । नन्वत्र लिङ्गराहित्याव्याप्त्योः पृथग्विरोधत्वेन गणितत्वात् एतदनुसारेणान्यत्र विरोधः, प्रतिज्ञाविरोधः, लिङ्गराहित्यम्, अव्याप्तिः, दृष्टान्तविरोधश्चेति चतुर्विधः; इति विभागः कुतो न कृत इत्यपि शङ्का कुतो न क्रियत इति तटस्थशङ्का अनेन निराकृतेति ध्वनितं भवति । **तृतीयत्वानुपपत्तेरिति** । तृतीयत्वेन अन्यत्र परिगणनानुपपत्तेरित्यर्थः । **स्वार्थानुमाने हीति** । अत्र 'दृष्टव्याप्तिकस्ये'त्यनेन व्याप्तिपरिपन्थिनां, तत्प्रमितिपरिपन्थिनां च विरुद्धादीनां च सङ्ग्रहः; विवक्षितस्थले सिद्धिमात्रेणेत्यनेन लिङ्गराहित्यस्य, 'प्रमितिरि'त्यनेन प्रतिज्ञार्थविरुद्धतायाः सङ्ग्रहः कृतो भवति । तथा च अव्याप्तिग्रहणेन तत्प्रयोज्यस्य उपाध्यादेरिव साध्यसाधनवैकल्ययोरपि व्याप्तिग्रहणेन प्राप्तत्वान्न पृथग्ग्रहणमत्र

कृतमिति भावः । **अव्याप्त्यौपधिकस्यापीति** । अपिपदेन यद्यपि अव्याप्तिग्रहणेन तद्ग्रहणं सम्भवतीति सूचितम् ।

विठ्ठल०— अन्यत्र प्रमाणलक्षणे । **एकतामुपादायेति** । हेतुविरोधत्वाकारेण एकमुपपाद्येत्यर्थः । यथोक्तं असिद्धिरव्याप्तिरिति हेतुविरोध इति वक्ष्यति युक्तिपादे **तृतीयत्वानुपपत्तेरिति** । त्रिविधो विरोधः प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तभेदेनेति प्रमाणलक्षणे तृतीयत्वेनोक्तिरनुपपन्ना स्यादित्यर्थः ।

१७४ सु०— यद्वा साध्यसाधनोभयाश्रयहीनसाध्यसाधनोभयाव्यावृत्ताश्रयहीनानष्टौ दृष्टान्तदोषानेके भाषन्ते, तन्निरासाय दृष्टान्तदोषस्य पृथगुपादानम् । तथा हि । उभयविकलस्तावन्न परिसङ्ख्येयः, अन्यतरवैकल्येनैव (दृष्टान्त)दुष्टतासिद्धावाधिक्यप्रसङ्गात्, अन्यथैकैकविकलपरिसङ्ख्यानानुपपत्तेः । कथं तर्ह्यन्वयव्यतिरेकीति चेत्, न कथञ्चिदित्युक्तमेव । साध्याद्यव्यावृत्तिस्तु दृष्टान्तस्य गुण एव न दोषः । सतो हि सता व्याप्तिं प्रदर्शयितुं दृष्टान्तोऽन्वेष्टव्यः । वैधर्म्यदृष्टान्तस्यायं दोष इति चेत्स एव किमर्थः । व्यतिरेकव्याप्तिबोधायेति चेन्न, तस्याः साक्षादनुपयोगात्, पारम्पर्येणोपयोगे तु साधर्म्यदृष्टान्त एवासाविति किं पृथगुपादानेन । उभयाव्यावृत्तश्चाधिक्यान्नि(क्यनि)रस्तः । आश्रयहीनस्त्वाश्रयासिद्धिसमानयोगक्षेम इति द्वावेव दृष्टान्तदोषौ । असार्वत्रिकश्च दृष्टान्तदोषः, न हि सर्वत्र दृष्टान्त एव व्याप्तिरुपदर्शनीयेत्यस्ति नियमः, आनुमानिकागमिकव्याप्तेस्तदनपेक्षणात् ।

परि०— उक्तदिशा दृष्टान्तविरोधस्याव्याप्त्यैव सङ्गृहीतत्वादत्रानुक्तिः । अन्यत्रोक्तिस्तु परमतनिरासाभिप्रायेणेति भावेनाह **यद्वेति** । हीनशब्दः साध्यहीनसाधनहीनउभयहीनाश्रयहीनेति प्रत्येकमन्वेति । एवमग्रेऽव्यावृत्तशब्दोऽपि साध्याव्यावृत्तेत्यादिरूपेणान्वेति । **अन्यथेति** । एकैकेन दुष्टत्वासिद्धावित्यर्थः । **कथं तर्हीति** । आधिक्यप्रसङ्गेनोभयवैकल्यस्यासङ्ख्येयत्वे व्यतिरेकस्याप्याधिक्येनान्वयव्यतिरेक्यपि न स्यादित्यर्थः । **उक्तमेवेति** । 'व्याप्तिरेव तु सा स्मृते'त्यत्रत्यतुशब्दव्याख्यावसरे उक्तमित्यर्थः । साधर्म्यदृष्टान्ताभिप्रायेण दूषयति **साध्यादीति** । **पारम्पर्येणेति** । प्रागुक्तदिशाऽन्वयव्याप्तिसाधनद्वारेणेत्यर्थः । **साधर्म्येति** । यदभावो यदभावव्यापकः, स तद्व्याप्यो, यथा धूमो वह्नेः इति साधर्म्यदृष्टान्त एवेत्यर्थः । **समानेति** । भक्तिपादे वक्ष्यमाणदिशा आश्रयासिद्धेर्यथा न दोषत्वं तथाऽस्यापि न दोषत्वमिति भावः । **द्वावेवेति** । यत्तु साध्यस्य

साधनस्य वाऽननुगमो दृष्टान्तविरोध इति लक्षणटीकायामुभयोरिति ग्राह्यमिति वाक्यं तत्रोभय-वैकल्यस्थलेऽपि अन्यतरवैकल्येन दोषत्वमस्तीत्यभिप्रेत्येति तर्कताण्डव एव व्याख्यातम् । अत्रानुक्तौ बीजान्तरमाह **असार्वत्रिकश्चेति** । न केवलमव्याप्त्या सङ्गृहीतत्वादत्रानुक्तिरपि तु असार्वत्रिकत्वाच्चानुक्तिरिति भावः । **तदनपेक्षणादिति** । अनुमानादिनैवावगतव्याप्तिके, यत्र प्राणादिमत्त्वं तत्र सात्मकत्वमित्यत्र, यो ब्राह्मणस्स न हन्तव्य इत्यत्र च यथा अमुक इति दृष्टान्ताभावेन तदनपेक्षणादित्यर्थः ।

गु०दी०— **साध्यसाधनोभयाव्यावृत्त्याश्रयहीनान्** इत्यत्र साध्यस्य दृष्टान्तादव्यावृत्तिः साधनस्याव्यावृत्तिः उभयाव्यावृत्तिः । आश्रयस्य दृष्टान्तस्यैवाभाव इति व्यतिरेकदृष्टान्ते दोषाश्चत्वारः । प्रागुक्ताश्चत्वारः अन्वयदृष्टान्तदोषा इति भावः । केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकीत्यनुमानं मानमुक्त्वा तयोः समुदायमादायान्वयव्यतिरेकीति कथमित्यभिप्रायेण शङ्कते **कथं तर्ह्यन्वयव्यतिरेकी** इति ।

यादु०— ननूभयविकलो यद्याधिक्यप्रसङ्गान्न पृथक् परिसङ्ख्येयस्तर्ह्यन्वयव्यतिरेक्यपि न पृथग्गणनीयः । तत्राप्यन्यतरव्याप्तिमात्रेण गमकतोपपत्तावाधिक्यप्रसङ्गादित्याशयेन शङ्कते **कथं तर्हीति** । **उक्तमेवेति** । 'व्याप्तिरेव तु सा स्मृता' इत्यत्रत्यतुशब्दव्यावर्त्यतया । 'एतेनानुमानस्य केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदेन त्रैविध्यमपि परास्तमि'त्युक्तमेवेत्यर्थः । **पारम्पर्येणेति** । साध्यानुमित्युपयोग्यन्वयव्याप्त्यनुमापकहेतुशरीरगताभावयोर्व्याप्तिप्रदर्शकतयेत्यर्थः । प्राणादिमत्त्वं सात्मकत्वव्याप्यं तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वादिति हेतुशरीरनिष्ठाभावयोर्व्याप्तिर्लोष्ठादिदृष्टान्ते प्रदर्श्यत इति हि प्रसिद्धम् । सा चाभावयोर्व्याप्तिः इदं प्राणादिमन्न भवति सात्मकत्वशून्यत्वादित्यनुमानेऽन्वयरूपैव भवतीति तत्र लोष्ठादिः साधर्म्यदृष्टान्त एवेत्यर्थः । अभावयोरन्वयव्याप्तिरेव प्रकृतान्वयव्याप्त्यनुमापकहेतुशरीरान्तर्गतेति भावः । **तदनपेक्षणादिति** । तथा च तत्र दृष्टान्तासिद्धिर्न दोष इति भावः । सा तूभयोश्चेति ग्राह्यम् । तथा च साध्यस्य साधनस्योभयोर्वाऽननुगम इति साधर्म्यदृष्टान्तविरोधस्त्रिविधो वैधर्म्यदृष्टान्तविरोधोऽपि त्रिविध इति द्रष्टव्य इति प्रमाणलक्षणटीकोक्तिः सा परीतिमाश्रित्येति तया न विरोधः ।

वं०प०— उभयस्यापि सद्भावेऽन्यतरेणैवोपपत्तौ प्रोच्यमानायामन्वयव्यतिरेकिण्यप्यन्वयव्याप्त्यैव साध्यसिद्ध्युपपत्तौ व्यतिरेकव्याप्तिर्वक्तव्यैव न स्यात् । तथा च तस्यान्वयव्यतिरेकिता न स्यादित्याशङ्कते **कथं तर्हीति** ।

कं०रा०— दृष्टान्ते साध्यादिसद्भावो वैधर्म्यदृष्टान्तस्यैव दोष इति ब्रूमो न साधर्म्यदृष्टान्तस्यातो नोक्तदोषावकाश इति शङ्कते **वैधर्म्येति** । **उभयाव्यावृत्त इति** । साध्यसाधनान्यतराव्यावृत्त्यैव दृष्टान्तस्य इष्टतयोभयाव्यावृत्तेराधिक्यप्रसङ्गेन दोषत्वायोगाच्चोभयाव्यावृत्तिर्निरस्तेत्यरूपो द्वावेव दृष्टान्तदोषावित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— आश्रयहीनेति । विमतमप्रामाणिकं बाधितत्वात् खपुष्पवदित्यादाविति भावः । **अव्यावृत्तीति** । व्यावृत्तिरहित इत्यर्थः । व्यतिरेक्यनुमाने यस्तु दृष्टान्तत्वेन भाष्यते तत्र साध्य-साधनोभयव्यावृत्त्या भाव्यमिति भावः । अन्वयिनि तु अव्यावृत्त्या उभयत्र तूक्तवैपरीत्यं दोष इति भावः । **अन्यथेति** । उभयवैकल्येनैव दोषत्वे । **तर्हीति** । अन्यतरमात्रेणैव प्रकृतकार्यसिद्धौ अन्यतरस्याधिक्ये सतीत्यर्थः । **अन्वयव्यतिरेकीति** । तत्रान्यतरेणापि प्रकृतकार्यसिद्धावपि अन्वयस्य वा व्यतिरेकस्य वा नाधिक्ये न वैयर्थ्यमित्यभिमानः । विदितपरहार्दोऽपि परमुखेनैव तदाविष्कारयितुं गूढाभिसन्धिराह **साध्याव्यावृत्ति-स्त्विति** । **समानयोगक्षेम इति** । न दूषणमिति भावः । तदुक्तम् 'आश्रयसाध्यव्यधिकरणसिद्धयोः न दूषणमि'ति । **आनुमानिकागमिकेति** । गगनं नित्यं निरवयवद्रव्यत्वात् । निरवयवद्रव्यत्वं नित्यत्वेन व्याप्तं विनाशकारणशून्यवृत्तित्वात् इत्यत्रानुमानिकी व्याप्तिः । मा 'हिंस्यात् सर्वा भूतानि' इत्यत्रागमिकी ।

शे०वा०— एवं दृष्टान्तदोषस्याव्याप्तिग्रहणेन गृहीतत्वादत्र पृथगनुपादानमङ्गीकृत्य अन्यत्र पृथगभि-धानस्यैकं प्रयोजनमभिहितम्, इदानीमुक्तरीत्या पृथगनुपादानमत्रेत्यङ्गीकृत्यैवान्यत्र तदुक्तेः प्रयोजनान्तरमाह **यद्वेति** । तत्र साध्यवैकल्यं साधनवैकल्यमुभयवैकल्यमाश्रयहीनत्वमिति चत्वारः साधर्म्यदृष्टान्तदोषाः । साध्याव्यावृत्तिः साधनाव्यावृत्तिरुभयाव्यावृत्तिराश्रयाहीनत्वमिति चत्वारो वैधर्म्यदृष्टान्तदोषा इति ज्ञेयम् । कथमनेन तन्मतनिरास इत्यत आह **तथा हीति** । **अन्यतरवैकल्येनैवेति** । सम्भवमात्रेणैव पृथग्वचने चानैकान्तिककालातीतत्वमसिद्धकालातीतत्वमित्याद्यपि हेत्वाभासान्तरं स्यादिति भावः । **अन्यथेति** । अन्यतरवैकल्येन दृष्टान्तस्य दुष्टत्वासिद्धावित्यर्थः । तथा चाष्टौ दृष्टान्तदोषा इति मतहानिरिति भावः । या तु साध्यस्य साधनस्य चाननुगमो दृष्टान्तविरोध इति प्रमाणलक्षणव्याख्यावसरे उभयोर्वेति ग्राह्यमित्युक्तिः सा, यथा मनोऽनित्यं मूर्तत्वात्परमाणुवत्कर्मवदित्यत्र क्रमेण साध्यवैकल्यं साधनवैकल्यं च दोषः तथा गगनवदित्यादावुभयवैकल्याख्यौ दोषौ स्त इत्यभिप्रेत्यैव, न तूभयवैकल्यदूषणस्य पृथग्दूषणत्वमित्यभिप्रेत्य । अन्यथा अन्यतरवैकल्येनेत्याद्येतद्ग्रन्थेनोभयवैकल्यं न पृथग्गणनीयमिति पद्धत्या च विरोधप्रसङ्गादित्यवधेयम् । **कथं तर्हीति** । आधिक्यप्रसक्त्योभयविकलस्य पृथगपरिसङ्ख्येयत्व इत्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकव्याप्त्योरन्यतरस्य अगमकत्वे एकैकव्याप्तिमतः परिसङ्ख्यानानुपपत्त्या तद्गमकत्वावश्यम्भावेनान्यतरव्याप्तिमात्रेणैव गमकत्वसिद्धे-रुभयोरपि गमकत्वे आधिक्यप्रसङ्गस्य तुल्यत्वादिति भावः । **उक्तमेवेति** । 'व्याप्तिरेव तु सा स्मृते'त्यत्रत्य-तुशब्दव्यावर्त्यतया 'एतेनानुमानस्य केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदेन त्रैविध्यमपि परास्तमि'-त्यादिनेति शेषः । **तस्येति** । यो धूमवानसावग्निमानित्यन्वयव्याप्तिज्ञानेनैव धूमेन वह्निसिद्धया योऽग्निमान्न भवति स धूमवान्न भवतीति व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्य धूमेन वह्निसिद्धावनुपयोगादित्यर्थः । व्यतिरेकव्याप्ति-ज्ञानस्य साक्षात्प्रकृतसाध्यसिद्धयनुपयोगित्वेऽपि प्रकृतसाधनव्याप्तिसाधनोपयोगित्वेन परम्परयोपयोगादर्थ-वत्त्वमित्यत आह **पारम्पर्येणेति** । **साधर्म्यदृष्टान्त एवासावितीति** । एतच्च 'तत्र चान्वयरूपतैव तस्याः' इत्यादिना आकर एव पूर्वं प्रपञ्चितमिति द्रष्टव्यम् । **आधिक्यनिरस्त इति** । एकैकाव्यावृत्त्या दृष्टान्त-

दुष्टतासिद्धेरन्यथैकैकाव्यावृत्तपरिसङ्ख्यानानुपपत्तेरिति भावः । दृष्टान्तदोषत्वज्ञापनार्थं साध्यसाधनाननुगमयोरन्यत्र पृथगुपादानात् तयोरसार्वत्रिकत्वज्ञापनार्थमत्रानुपादानमित्यतोऽपि न परस्परविरोध इत्याशयेन पक्षान्तरमाह **असार्वत्रिकश्चेति** । तस्यासार्वत्रिकत्वं कुत इत्यत आह **न हीति** । ततश्च दृष्टान्तस्यासार्वत्रिकत्वात् तद्दोषस्याप्यसार्वत्रिकत्वमित्युक्तं भवति । केचित्तु हेतुदोषस्येव न दृष्टान्तदोषस्य सार्वत्रिकत्वं दृष्टान्तस्यासार्वत्रिकत्वेन तद्दोषस्य सार्वत्रिकत्वायोगात् । तथा च हेतुदोषतया तद्ग्रहणे तस्येव दृष्टान्तदोषस्यापि सार्वत्रिकत्वमिति विज्ञायेत तन्मा विज्ञायीति च पृथगुपादानमित्यसार्वत्रिकश्चेति वाक्यं योजयित्वाऽत्रानुक्तौ यद्वेत्यादिपक्षद्वयेऽप्यव्याप्तिग्रहणेन गृहीतत्वादिति पूर्वोक्तमेव निमित्तमनुसन्धेयमिति पक्षभेदमाहुः ।

वा०र०— ततश्च दृष्टव्याप्तिकस्येत्यादिना व्याप्त्यादिपरिपन्थिव्यभिचारादीनां दोषत्वकल्पने नियामकमुक्तं भवतीत्यर्थो लभ्यत इति द्रष्टव्यम् । दृष्टान्तदोषस्य पृथगुपादानमित्यन्तेनान्यत्र दोषत्वनिर्वाहेऽपि अत्रत्यदोषत्वानुक्तिनिर्वाहाभावात् यद्वेतिपक्षो न पूर्णः इत्यतो परिहाराय तत्पक्षेऽत्रानुक्तिनिर्वाहोऽपि नास्तीत्येव किन्तु तस्य पूर्वोक्तप्रकारेणैवानुसन्देह्यत्व इत्याशयेनोत्तरग्रन्थप्रतिपाद्यं वक्तुं वृत्तं तावत् अनुवदति **एवं दृष्टान्तेति** । **साधर्म्यदृष्टान्तेत्यादि** । यद्यपि नायं विभागेन विन्यासः उचितः । तथा सति साध्याव्यावृत्त्यादेः दृष्टान्ते गुणत्वप्रतिपादनपर उत्तरमूलासङ्गतिप्रसङ्गात् । तथापि वास्तवपरप्रक्रियास्फुटीकरणाय इदमुक्तम् । ननु मूलार्थतयेत्यवधेयम् । **पद्धत्या चेति** । अन्यतरवैकल्येनैव तस्य दुष्टत्वात् उभयवैकल्यं पृथक् न गणनीयं इति पद्धतिग्रन्थो ज्ञेयः । कथं तर्हीत्यत्र तर्हीत्यंशं व्याचष्टे **आधिक्यप्रसक्त्येति** । मूले यद्वेत्यादिकं पक्षान्तरत्वज्ञापकं न प्रतीयते । वस्तुतश्च भवतीदं पक्षान्तरं अतो सार्वत्रिकश्चेति चशब्दबलेनैव पक्षान्तरत्वकल्पनोपपत्तिः इत्याशयेन पक्षान्तरपरतयोत्तरग्रन्थं योजयति **दृष्टान्तदोषत्वेति** । **आनुमानकेति** मूलम् । व्यतिरेकिणि आनुमानिकि ब्राह्मणो न हन्तव्यः इत्यागमिकी व्याप्तिरिति प्रागेवोक्तमिति पुनरत्र नोक्तम् ।

स०व्र०— **पृथगुपादानमिति** । विरोधविभागत्वेन दृष्टान्तविरोधस्योक्तौ दृष्टान्तविरोधेऽपि विभागाकाङ्क्षा भवति । तस्यां च सत्यां प्रतिज्ञाविरोधादेरिव दृष्टान्तविरोधस्यापि विभागः कर्तव्यः । तेन च विभागान्तरं निराकृतं भवतीत्यभिप्रायेण पृथक् तस्योपादानमिति भावः । ननु अन्यतरवैकल्यस्यादोषत्वे एकैकविकलपरिसङ्ख्यानानुपपत्त्या अन्यतरवैकल्यस्य दोषत्वात् तेनैव दृष्टान्तदुष्टतासिद्धौ आधिक्यप्रसङ्गेनोभयवैकल्यस्य पृथगसङ्ख्येयत्वमुक्तम् । तदनुपपन्नम् । तथा सति अन्वयव्याप्तिमात्रस्य व्यतिरेकव्याप्तिमात्रस्य वाऽवगमकत्वे केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिपरिसङ्ख्यानानुपपत्त्या, तावन्मात्रस्यापि गमकत्वे, तेनैव गमकत्वोपपत्तौ अन्वयव्यतिरेकिणोऽपि गमकत्वाभिधाने आधिक्यापत्त्या, अन्वयव्यतिरेक्यपि न स्यादिति शङ्कते **कथं तर्हीति** । स्यादेतदेवम्, यदि केवलान्वय्यादिभेदेन त्रैविध्यमङ्गीक्रियेत, न चैवम् । व्यतिरेक्यादेरप्रामाणिकत्वस्य पूर्वमभिहितत्वादित्याह **न कथञ्चिदिति** । 'व्याप्तिरेव तु सा स्मृता' इत्येतद्वाक्यस्थतुशब्दव्यवच्छेद्यकथनावसरे 'एतेन अनुमानस्य केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदेन त्रैविध्यमपि परास्तम् । व्यतिरेकव्याप्तेरनुमानाङ्गत्वात्'

इत्यादिनोक्तमित्यर्थः । **आश्रयासिद्धिसमानयोगक्षेम इति** । तथा च भक्तिपादे आश्रयासिद्धेरदूषणत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन तन्न्यायेन एतस्यापि न दोषत्वमिति भावः । हेतुदोषस्येव न दृष्टान्तदोषस्य सार्वत्रिकत्वम् । दृष्टान्तस्यासार्वत्रिकत्वेन तद्दोषस्यापि तदनुपपत्तेः । तथा च हेतुदोषतया तद्ग्रहणे तस्येव दृष्टान्तदोषस्यापि सार्वत्रिकत्वं विज्ञायेत । तन्मा विज्ञायीति पृथगुपादानं दृष्टान्तदोषस्यान्यत्र सङ्गच्छत इत्याह **असार्वत्रिकश्चेति** । यद्वा अन्यत्र पृथगुपादानं अष्टदोषनिराकरणार्थमित्युक्तं, तर्हि अत्र पृथगनुपादानं कथमित्यतः असार्वत्रिकत्वज्ञापनार्थमित्याह **असार्वत्रिकश्चेति** । इति ज्ञापनार्थमत्र पृथगनुपादानमिति शेषः ।

स०ना०— प्रतिज्ञार्थविरुद्धता । लिङ्गराहित्यमव्याप्तिरिति मूलसुधायां **अन्यतरवैकल्येनैवेति** । अन्यतरवैकल्येनैव दृष्टान्तस्य दुष्टत्वे सिद्धे उत्तमवैकल्यमपि दूषणत्वेन गणयतः आधिक्यप्रसङ्गात् । असिद्ध-बाधसमाहारस्यापि दूषणान्तरत्वस्वीकारप्रसङ्गादित्यर्थः । **साधर्म्यदृष्टान्त एवेति** । व्यतिरेकव्याप्तेः प्रकृतसाध्य-सिद्धौ पारम्पर्येण उपयोगाङ्गीकारे असौ वैधर्म्यदृष्टान्तः साधर्म्यदृष्टान्त एवेत्यर्थः । तथा हि । जीवशरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वादित्यत्र प्राणादिमत्त्वस्य अप्रयोजकत्वेन पक्षे व्यभिचारशङ्कायां यदि सात्मकं न स्यात् तर्हि प्राणादिमन्न स्यादिति तर्कमुखेन व्यभिचारशङ्कामपोह्य व्यतिरेकव्याप्तिः साध्यसिद्ध्युपयोगिनी । तर्के च यत्सात्मकं न भवति तत्प्राणादिमन्न भवतीति व्याप्तिरन्वयरूपैवेति तद्दृष्टान्तोऽपि साधर्म्यदृष्टान्त एवेति ।

विठ्ठल०— उक्तदिशा दृष्टान्तविरोधस्याव्याप्त्यैव सङ्गृहीतत्वादत्रानुक्तिः । अन्यत्र पृथगुपादानं तु परमतनिरासाभिप्रायेणेत्याह **यद्वेति** । **साध्यसाधनेति** । साध्यहीनसाधनहीनआश्रयहीनसाध्याव्यावृत्तसाधना-व्यावृत्तउभयाव्यावृत्तआश्रयहीनानष्टौ दृष्टान्तदोषा न भाषन्त इत्यर्थः । अत्र साधर्म्यदृष्टान्तदूषणानि चत्वारि वैधर्म्यदृष्टान्तदूषणानि चत्वारीति ज्ञेयम् । ननूभयविकलो यदि न परिसङ्ख्येयः । तर्ह्यन्वयव्यतिरेक्यपि न पृथग्गणनीयः । तत्राप्येतरव्याप्तिमात्रेण गमकतोपपत्तावाधिक्यप्रसङ्गादित्याशयेन शङ्कते **कथं तर्हीति** । **उक्तमेवेति** । एतेन केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदेन त्रैविध्यमपि परास्तमित्युक्तमेवेत्यर्थः । **आश्रयहीन इति** । आश्रयासिद्धिर्यथा न दोषः तथाश्रयहीनोऽपीत्यर्थः । **द्वावेव** साध्यवैकल्यसाधन-वैकल्यावेव । साध्यसाधनस्य वाननुगमो दृष्टान्तविरोध इति प्रमाणलक्षणटीकायामुभयोरिति ग्राह्यमिति वाक्यम् । तदुभयवैकल्यस्थलेऽप्यन्यतरवैकल्येनैव दोषत्वमस्तीत्यभिप्रेत्येति तर्कताण्डवेऽभिहितम् । दृष्टान्तदोषस्या-सार्वत्रिकत्वादत्र भाष्ये तदसङ्ग्रहः । क्वचिदस्तीति ज्ञापयितुं लक्षणे सङ्ग्रह इत्यतोऽपि न विरोध इत्याह **असार्वत्रिकश्चेति** ।

॥ इति अन्यत्रोक्तविरोधत्रैविध्यस्य अत्रोक्तेन तेन विरोधाभावदर्शनम् ॥

॥ इति विरोधत्रैविध्यपरीक्षा ॥

* * *

॥ अथ युक्तिदोषाणां रीत्यन्तरेण निरूपणस्य वैयर्थ्यशङ्का तत्समाधानश्च ॥

१७५ सु०— स्यादेतत् । प्रतिज्ञार्थविरुद्धतया हि कालातीतप्रकरणसमौ सङ्गृहीतौ । लिङ्गराहित्यमित्यसिद्धिः । अव्याप्तिश्च त्रिविधा भवति; साधनस्य साध्येन सम्बन्धाभावः, सत्यपि सम्बन्धे तदभावेनापि सम्बन्धः, साध्याभावव्या(प्त)प्यता चेति । तदेतत्त्रयं क्रमेण अनध्यवसितानैकान्तिकविरुद्धसंज्ञां लभते । तथा च परनिरूपितप्रस्तारस्य समसनमेवानेन कृतं स्यात्, न चानेन किमपि प्रयोजनम्, अन्यथा पुरुषमतिवैश्वरूप्येण प्रक्रियान्तरस्यापि सावकाशत्वात् । न च ब्रह्मतर्कावितर्कशास्त्रमनुसृत्येत्थं व्युत्पादनमिति वाच्यम्, प्रयोजनाभावेऽन्धपरम्परापत्तेरिति ।

उच्यते । अस्ति प्रक्रियान्तरकरणस्य प्रयोजनम् । तथा हि । प्रतिज्ञार्थविरुद्धतया हि स्ववाक्यविरोधस्यापि सङ्ग्रहं वक्ष्यति । न च कालातीतत्वादिना स लभ्यते । अपि च व्यवहारोऽपि प्रतिज्ञार्थविरुद्धतयोपपद्यते, न कालातीतत्वादिना; वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । असाधकमिदं कालातीतत्वात्, सत्प्रतिपक्षत्वादित्यस्य प्रबलसमबलप्रमाणविरुद्धत्वादित्यर्थः । न चात्र विशेषणस्य किमपि प्रयोजनमस्ति, हीनबलस्य प्रमाणपदेनैव निरस्तत्वात् । प्रमाणतदाभासाविवेक एव हि प्रमाणशब्दप्रयोगो न त्वप्रामाण्यनिश्चये । अहीनबलतया वा विशेषणे सम्भवति तदवान्तरभेदोपादानं निरर्थकमेव । तथा चैकमेवेदं दूषणं स्यात् । लिङ्गराहित्यग्रहणेन चादूषणानामपि दूषणतया परपरिगणितानामाश्रयव्यधिकरणसाध्यान्यथासिद्धीनां निरासो लभ्यते, अन्यथासिद्धेर्दूषणत्वेऽपि प्रकारान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

परि०— युक्तिदोषाणां रीत्यन्तरेण निरूपणस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य समाधत्ते **स्यादेतदित्यादिना न स्वीयव्यवहारविरोध इत्यन्तेन** । **प्रस्तारस्य** विस्तरस्य । **समसनं** सङ्क्षेपः । **वक्ष्यतीति** 'स्ववाक्येन विरोधेऽपी'त्युत्तरवाक्य इति भावः । **व्यवहारोऽपीति** । परं प्रत्युद्भावनादिरूपव्यवहारोऽपीत्यर्थः । **विशेषणस्य** प्रबलेतिविशेषणस्य । हीनबलं व्यावर्त्यमित्यत आह **हीनेति** । ननु प्रतिपक्षहेत्वोरन्यतरस्याप्रमाणत्वेऽपि यथा प्रमाणपदव्यवहारः तथा हीनबलस्य वस्तुतोऽप्रमाणत्वेऽपि प्रमाणपदव्यवहारविषयत्वात् कथं तस्य प्रमाणपदेन निरास इत्यतो नास्त्येव तत्र प्रमाणपदव्यवहारो निश्चिताप्रामाण्यकत्वादिति भावेनाह **प्रमाणतदाभासेति** । **निरास इति** ।

तन्निरासप्रकारश्च भक्तिपादे 'आश्रयव्याश्रयासिद्धी' इत्यादिना व्यक्तः । **प्रकारान्तरस्येति** । विशेषणवैयर्थ्यमित्यत्र विशेषणासिद्धितुल्यन्यायेन अव्याप्तौ वा आधिक्ये वान्तर्भावस्य वक्ष्यमाणत्वात् भक्तिपादे ।

यादु०— समसनमेवेति । सङ्कोचनमेवेत्यर्थः । **अन्धपरम्परेति** । क्षीरं शुक्लमिति जात्यन्धेनोक्ते केनेदमुक्तमिति पृष्टः स यदाऽन्धान्तरमेव मूलं निर्दिशति सोऽप्यन्यमन्धं तदा तद्वचनं न क्षीरशौक्ल्ये प्रमाणमन्धपरम्परामूलत्वात् । सोऽयमन्धपरम्परान्यायस्तदापत्तेरित्यर्थः । **वक्ष्यतीति** । 'स्ववाक्येन विरोधेऽपि नैव साधकतां व्रजेदि'त्यस्मिन्नेवाधिकरण इति शेषः । **व्यवहारोऽपीति** । असाधकतासाधनमपीत्यर्थः । **न कालातीतत्वादिनेति** । यद्रूपेणासाधकतासाधनं तद्रूपेणैवानुमानदोषो विभजनीयः । अन्यथाऽन्यो जय्यन्यस्तु श्लाघ्य इतिवद्वैरूप्यापातादिति भावः । ननु यथा समबले वस्तुतोऽप्रमाणेऽपि प्रमाणशब्दप्रयोगः, एवं हीनबलेऽपि किन्न स्यादित्यत आह **प्रमाणतदाभासेति** । अभ्युपेत्याह **अहीनबलतया वेति** । **तदवान्तरभेदेति** । प्रबलसमबलरूपाहीनबलावान्तरभेदोपादानमित्यर्थः । ननु बाधप्रतिरोधयोरन्योन्यमसङ्करार्थं तदुपादानमित्यत आह **तथा चेति** । दूषकताबीजैक्ये साङ्कर्यमुचितमेवेति भावः । न च परस्यात्यशक्तिज्ञापनार्थत्वान्न **वैयर्थ्यमिति** वाच्यम् । जल्पादावशक्तिज्ञापनस्यैवोद्देश्यत्वात् । शिष्टं तर्कताण्डवे द्रष्टव्यम् । आश्रयव्यधिकरणसाध्यान्यथाऽसिद्धीनामित्यत्रान्यथा प्रकारान्तरेण व्यर्थविशेषणत्वादिनाऽसिद्धीनामित्यर्थः । न तु सिद्धीनामिति छेदः । तथात्वे द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य सिद्धिपदस्य सर्वत्रान्वयस्य वक्तव्यत्वादसङ्गत्यापत्तेः । एवमन्यथासिद्धेरित्यत्रापि प्रकारान्तरेणासिद्धेरित्येवार्थः । **प्रकारान्तरस्येति** । व्यर्थविशेषणत्वादेरसिद्ध्यपेक्षया प्रकारान्तरस्याधिक्यरूपत्वस्य भक्तिपादे वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । तथा च दूषणतया परिगणितानामित्यस्यासिद्धिरूपदूषणतया परिगणितानामित्यर्थो बोध्यः ।

वं०प०— प्रस्तारस्य विस्तारस्य । **समसनं** सङ्कोचनम् । **वैश्वरूप्येण** विश्वरूपत्वेन, अनेकरूपत्वेन, विचित्रत्वेनेत्यर्थः । **व्यवहारः** असाधकत्वव्यवहारः । **कालातीतत्वादिना** परीत्या गणितेन । हीनबलप्रमाणे व्यभिचारवारणाय तद्विशेषणमिति चेत्तत्राह **हीनबलस्येति** । कथं तर्हि हीनबले प्रमाणशब्दप्रयोग इत्यत आह **प्रमाणेति** । नन्वविवेकदशायां व्यभिचारः स्यादेवेत्यत आह **अहीनेति** । तथा च हीनबलप्रमाणव्यावृत्तिरिति भावः । **तदवान्तरेति** । हीनबलव्यावृत्तेरहीनबलेति विशेषणेनैव सिद्धेः प्रमाणे किञ्चित्समबलं किञ्चित्प्रबलमित्यवान्तरभेदमङ्गीकृत्यासाधकतानुमाने तद्विशेषणदानं व्यर्थमिति भावः । **इदं** समबलप्रमाणप्रबलप्रमाणानुगतं प्रतिज्ञार्थविरुद्धम् । **निरासः** दूषणत्वनिरासः । **लभ्यत इति** । अत्र सर्वत्र लिङ्गराहित्यं नास्ति । समुचितस्थले लिङ्गस्य सत्त्वादिति भावः ।

कं०रा०— न चात्रेति । प्रबलप्रमाणविरुद्धत्वात् समबलप्रमाणविरुद्धत्वादित्यत्र प्रबलत्वादिति विशेषणस्य किमपि प्रयोजनं नैवास्तीत्यर्थः । प्रबलत्वादिविशेषणेन हीनबलस्य व्यावर्त्यत्वात् कथं तस्य

प्रयोजनाभाव इत्यत आह **हीनबलस्येति** । हीनबलस्य प्रमाणपदेनैव निरस्तत्वमुपपादयति **प्रमाणतदाभासाविवेक इति** । तथा च हीनबलस्याप्रामाण्यनिश्चयेन प्रमाणपदप्रयोगाविषयत्वात् प्रमाणपदेनैव निरस्तत्वमिति भावः । **तथा चेति** । कालातीतत्वसत्प्रतिपक्षत्वयोः प्रमाणविरुद्धत्वाकारेण साधकतासाधकत्वे सति कालातीतत्वं सत्प्रतिपक्षत्वं चैकमेव दूषणं स्यादित्यर्थः । आश्रयव्यधिकरणसाध्यान्यथासिद्धीनामित्यर्थः । **अन्यथासिद्धेरिति** । स्वर्णमयोद्भिरग्निमानित्यादौ पक्षविशेषणस्वर्णमयत्वाभावेनाश्रयस्य पक्षीकृताकारेणासत्त्वरूपायान्यथासिद्धिस्तस्यादूषणत्वेऽपि बाधान्तर्भावेन दोषत्वस्य वक्ष्यमाणत्वान्नासिद्धित्वेन दोषत्वमिति भावः ।

श्रीनिधि०— कालातीतप्रकरणसमाविति । प्रतिस्पर्धिसम्भवो हि प्रतिज्ञार्थविरुद्धता तौ च प्रतिस्पर्धिमन्ताविति भावः । अव्याप्तिरित्यनध्यवसितानैकान्तिकविरुद्धाः सङ्गृहीताः । तत्कथमित्यत आह **अव्याप्तिश्चेति** । **प्रस्तारः** प्रपञ्चः । **वैश्वरूप्येण** वैचित्र्येण । **वक्ष्यतीति** । 'वाक्येन विरोधोऽपि नैव साधकतां व्रजेदि'त्यादिनेति शेषः । ननु न प्रमाणपदेन निरासः सम्भवति । सत्प्रतिपक्षे अन्यतरस्य वस्तुविकल्पाभावेन हीनबलत्वनियमेऽपि प्रमाणशब्दप्रयोगादित्यत आह **प्रमाणतदाभासेति** । सत्प्रतिपक्षे अन्यतरस्य हीनबलत्वनियमेऽपि अन्यतरस्याभासत्वं न निश्चितमिति युज्यते तत्र प्रमाणशब्दप्रयोगः । प्रकृते तु निश्चितमिति न तत्प्रयोगो युज्यत इति भावः । **तदवान्तरभेदोपादानमिति** । **तस्य** विरोधप्रमाणस्य । **अवान्तरभेदः** समबलप्रबलेत्यवान्तरभेदः । किं ततः । इदं तत इत्याह **तथा चेति** । लाघवादिति भावः ।

शे०वा०— असिद्धिरिति । सङ्गृहीतेति योग्यतया विपरिणामेन सम्बध्यते । **समसनमिति** । सङ्कोचनमित्यर्थः । **अन्धपरम्परेति** । यथा शुक्लं क्षीरमित्यन्धेनोक्ते केनेदमवगतमिति स पृष्टो यदाऽन्धान्तरं मूलं निर्दिशति सोऽप्यन्धान्तरं तदा नैतद्वचः शौक्ल्ये प्रमाणं भवति; तादृगेतदित्यर्थः । शुक्लं क्षीरमिति मूलभूतान्धवचनस्य प्रत्यक्षामूलकत्ववन्मूलभूतब्रह्मतर्के तथा व्युत्पादनस्यापि प्रयोजनाभावयुक्तिपराहतत्वादिति भावः । **वक्ष्यतीति** । 'स्ववाक्येन विरोधेऽपि नैव साधकतां व्रजेदि'त्यादिनाऽनुपदमेवेति शेषः । **न चेति** । तल्लक्षणानाक्रान्तत्वात् स्ववाक्यविरोधस्येति भावः । ननु कालातीतादेरपि स्ववाक्यविरोधानुगतलक्षणकरणाद्युक्तस्तेनापि तत्सङ्ग्रह इत्यत आह **अपि चेति** । **व्यवहारोऽपीति** । असाधकत्वानुमानमपीत्यर्थः । असाधकमिदं प्रतिज्ञार्थविरुद्धत्वादित्यत्र व्यर्थविशेषणत्वाद्यप्रसङ्गादिति भावः । **नेति** । अयमाशयः । यद्रूपेण हि ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं तद्रूपेणैव दोषः परं प्रत्युद्भाव्यः । यद्रूपेण चोद्भावनं तद्रूपेणासाधकता साधनीया । यद्रूपेणासाधकतासाधनं तद्रूपेणैवानुमानदोषो विभजनीयः । अन्यथाऽन्यः शस्त्री अन्यो योद्धा अन्यो जयी अन्यस्तु श्लाघ्य इतिवद्वैरूप्यापातादिति भावः । **न चेति** । असाधकमिदं प्रमाणं विरुद्धत्वादित्येतावन्मात्रस्यैव निर्दुष्टत्वादित्यर्थः । हीनबलप्रमाणविरुद्धस्य सत्यपि प्रमाणविरुद्धत्वे साधकत्वेन तत्र व्यभिचारपरिहार एवोक्तविशेषणकृत्यमित्यत आह **हीनबलस्येति** । तथा च प्रमाणविरुद्धत्वरूपहेतोरेवागमनान्न तत्र व्यभिचार इति भावः । तत्रापि प्रमाणपदप्रयोगात् कथं प्रमाणपदेन तन्निरास इत्यत आह **प्रमाणेति** । तथाऽप्यप्रामाण्य-

निश्चयदशायां हीनबलस्य प्रमाणपदेनानिरसनात् तन्निरासो विशेषणकृत्यमित्यरुचेराह **अहीनेति** । **अवान्तरेति** । प्रबलसमबलरूपावान्तरेत्यर्थः । अवान्तरभेदानुपादानेऽप्यहीनबलप्रमाणविरुद्धत्वरूपहेत्वगमनादेव तत्र व्यभिचाराप्रसक्त्या व्यावर्त्याभावात् । व्यावर्त्याभावेऽपि विद्यमानतामात्रेण तदुपादाने च प्रबलचाक्षुषप्रत्यक्षविरुद्धत्वादित्याद्यपि प्रयुज्यते । न च परस्यात्यतिशक्तिज्ञापनार्थत्वान्न वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । अशक्तिज्ञापनस्यैवोद्देश्यत्वाद्बाधाज्ञानमूलाशक्तौ प्रतिरोधाज्ञानमूलाशक्तितोऽतिशयाभावाच्चेति भावः । ननु बाधप्रतिरोधयोरन्योन्यमसङ्करार्थमेव तदुपादानमस्त्वित्यतो दूषकताबीजैक्येन सङ्करस्यैवोचितत्वान्नासाङ्कर्यार्थतया तदुपपत्तिरित्याशयेनाह **तथा चेति** । **आश्रयव्यधिकरणसाध्यान्यथासिद्धीनामिति** । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणमसिद्धिपदं प्रत्येकमभिसम्बध्यते । ततश्चाश्रयासिद्धिव्यधिकरणासिद्धिसाध्यासिद्ध्यन्यथासिद्धीनामिति पर्यवस्यति । अन्यथेत्यस्य च व्यर्थविशेषणत्वादिरूपप्रकारान्तरेणेत्यर्थः । व्यर्थविशेषणत्वव्यर्थविशेष्यत्वयोरुभयोरपि ग्रहणे गौरवादुभयसङ्ग्रहार्थमन्यथेत्येवोक्तमिति ध्येयम् । ननु 'न च ते दोषा व्याप्तौ सत्यां कथञ्चने'ति वक्ष्यमाणरीत्या आश्रयव्याश्रयसाध्यासिद्धीनामदूषणत्वेऽप्यन्यथासिद्धेः, सिद्धान्तेऽपि दूषणत्वस्थितेस्तन्निरासलाभवर्णनमनुचितमित्यतोऽन्यथासिद्धेः 'विशेषणे । वैयर्थ्यमिकासिद्धौ चे'ति वक्ष्यमाणरीत्या (३-२-१-३) दूषणत्वेऽप्यसिद्ध्यपेक्षया आधिक्यरूपप्रकारान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वेन असिद्धित्वानभ्युपगमादनसिद्धिरूपाणामसिद्धिरूपदूषणतया परिगणिताश्रयव्यधिकरणसाध्यान्यथासिद्धीनां लिङ्गराहित्यग्रहणेन निरासलाभवर्णनमुचितमित्याशयवानाह **अन्यथासिद्धेरिति** ।

वा०र०— बाधप्रतिरोधयोः प्रतिज्ञार्थप्रतिरोधत्वेनैक्यकथकतर्कताण्डवानुसारेणाह **अयमाशय इति** । वैरूप्यापातात् इतीत्येव पाठः । भाव इत्यादिकं तु लेखकागतम् । असाधकमिदं प्रमाणविरुद्धत्वात् । इत्येतावन्मात्रस्यैवेत्यत्र प्रतिज्ञाभागप्रदर्शनं स्पष्टत्वार्थम् । प्रमाणविरुद्धत्वात् इत्येतावन्मात्रस्यैवेत्यत्र एतावत एवावश्यकत्वादिति ज्ञेयम् । उक्तस्थलानुसारेणाह **न च परस्येति** । अशक्तिज्ञापनस्यैवेति उदाहृतस्थलीयं तर्कताण्डवानुसारेणाह **बाधाज्ञानेति** । अनुमानप्रयोक्तुः यत् बाधस्याज्ञानं तत्र मूलभूता या तस्याशक्तिः तस्यां अशक्तौ प्रतिरोधस्य यत् अज्ञानं तत्र मूलभूता या अशक्तिः तस्यैव पुरुषस्य तदपेक्षया अतिशयाभावादित्यर्थः । ननु इत्यादिकं तर्कताण्डवानुसारेण । **सङ्करस्यैवोचितत्वादिति** । विद्यमानतामात्रेण तदुपपादनस्य उक्तातिप्रसङ्गपराहतत्वादिति भावः । **प्रकारान्तरेणेत्यर्थ इति** । अनेनाश्रयासिद्ध्यादिवत् हेतोः स्वरूपेणासिद्धत्वाभावेऽपि विशेषवैयर्थ्यादिना प्रकारान्तरेण याऽसिद्धिः सा अन्यथासिद्धिरित्युक्तं भवति । प्रकारान्तरेण सिद्धिस्तु भिन्ना सर्वप्रमाणसाधारणीति जिज्ञासाधिकरणे उक्तमस्माभिः । असाधारणान्तर्भावे तर्कताण्डवानुसारेणाह **दूषकताबीजमात्रेति** ।

स०व्र०— **समसनमिति** । सङ्क्षेप इत्यर्थः । **अन्यथेति** । प्रयोजनाभावेऽपि व्युत्पादन इत्यर्थः । **अन्धपरम्परेति** । 'शुक्लं क्षीरमित्यन्धेनोक्ते, केनेदमवगतमि'ति पृष्टो यदा अन्धान्तरं मूले निर्दिशति, सोऽपि

अन्धान्तरम्, तदा नैतद्वचनं शौक्त्वे प्रमाणमिति सोऽयमन्धपरम्परान्याय इति भावः । **व्यवहारोऽपीति** । नेदं साध्यसाधकमित्यादिव्यवहार इत्यर्थः । **न चात्र विशेषणस्येति** । समत्वप्रबलत्वलक्षणस्येत्यर्थः । ननु प्रमाण-विरुद्धत्वादित्येवोक्ते हीनबलप्रमाणविरुद्धे साधके व्यभिचारात् विशेषणं सार्थकमित्यत आह **हीनबलस्येति** । ननु शब्दानां द्वयी गतिः, मुख्यार्थामुख्यार्थभेदेनेति भवद्भिरेवोक्तत्वात् प्रमाणशब्दस्य अमुख्यार्थविवक्षया हीनबले प्रमाणशब्दप्रयोगसम्भवात् तद्विरुद्धे व्यभिचारः स्यादेव । अन्यथा युक्तिशब्देनैव तदाभासव्यावृत्तिसिद्धेरन्यत्र निर्दोष(पद)ग्रहणं व्यर्थमापद्यत इत्यत आह **प्रमाणतदाभासेति** । तथा च हीनबलस्य अप्रामाण्यस्यैव निश्चितत्वेन न तत्र प्रमाणशब्दप्रयोगसम्भव इति भावः । ननु तथात्वे अन्यत्र 'निर्दोषोपपत्तिरि'त्यत्र निर्दोष-(पद)ग्रहणवैयर्थ्यापत्त्या यथाकथञ्चित् तदाभासेऽपि उपपत्तिशब्दप्रयोगाङ्गीकारवदत्रापि हीनबले प्रमाणशब्दोप-पत्तिरित्यतः पक्षान्तरमाह **अहीनबलतयेति** । अस्तु वा हीनबलप्रमाणविरुद्धे व्यभिचारः । तथापीति शेषः । न च भवद्भिरपि एकस्य विशेषणस्याङ्गीकृतत्वेन तद्वन्मयाऽप्येकं विशेषणमुपादीयते इति को दोष इति वाच्यम् । अनुमानद्वयेऽपि अहीनबलवत्त्वे सतीत्येकेनैव विशेषणेन हीनबल(प्रमाण)विरुद्धे व्यभिचारपरिहार-सम्भवेन प्रबलेति समबलेति विशेषणद्वयं व्यर्थमिति भावः । न केवलं प्रतिज्ञार्थविरुद्धतया स्ववाक्यविरोधस्यापि सङ्ग्रह एव, किं तु, पृथक्परपरिगणितप्रबलसमबलप्रमाणविरोधयोरपि विशेषणविरोधेनैकत्वं कृतं भवतीत्याह **तथा चेति** । ननु अन्यथासिद्धेः परैः पृथक् दूषणत्वेन परिगणितत्वात् तन्निरासः कथमनेन कृतो भवतीत्यत आह **अन्यथासिद्धेरिति** ।

विठ्ठल०— अङ्गीकारवादोऽयं वस्तुतस्तु स्वार्थानुमाने दृष्टान्तदोषो नातिरिच्यत इत्यभिप्रायेणैतद्भाष्यं प्रवृत्तम् । प्रमाणलक्षणं तु परार्थानुमानापेक्षया । परार्थानुमाने हि दृष्टान्तदोषो न हेतुदोषेऽन्तर्भवति । पर्वतोऽग्निमान् धूमवत्वात् तत्प्रायः । पिण्डवद् ह्रदवदित्यादौ दृष्टान्तस्य दृष्टत्वेऽपि हेतोः साधुत्वात् । यथोक्तं प्रमाणपद्धतौ । दृष्टान्तदोषो हेत्वाभासेऽन्तर्भवतीति चेन्न । दृष्टान्तोक्त्यनन्तरं प्रतिभासात् पक्षान्तरे वर्तमानस्य साधनस्य सपक्षान्तरे अवृत्तौ हेत्वाभासत्वानुपपत्तेश्च । तत्राप्यनुपदर्शिते व्याप्तिकत्वेन व्याप्यत्वासिद्धिरिति चेत् न । तथाप्यर्थदोषत्वाभावादिति प्रकारान्तरेण युक्तिर्दोषवैयर्थ्यमाशङ्क्य समाधत्ते **स्यादेतदित्यादिना** । **प्रस्तारस्येति** । विस्तरस्येत्यर्थः । **समसनमिति** । सङ्क्षेप इत्यर्थः । **वैश्वरूप्येणेति** । अनेकरूपत्वेनेत्यर्थः । किं च यद्रूपेणासाधकतासाधनं कर्तव्यम् । तद्रूपेणैव अनुमानदोषो विभजनीयः । अन्यथा पुरुषमतिवैरूप्येण बहुसम्भवेन वैयर्थ्यापत्तेरित्याशयेनाह **अपि चेति** । **व्यवहारोऽपीति** । असाधकतासाधकव्यवहारोऽपीत्यर्थः । वैयर्थ्यमुपपादयति **असाधकमिदमिति** । **विशेषणस्येति** । प्राबल्यादिविशेषणस्येत्यर्थः । हीनबलव्यावृत्तिः प्रयोजनमस्तीत्याह **हीनबलस्येति** । ननु वस्तुतो प्रमाणेऽपि समबले प्रमाणशब्दस्य व्यवहारो यथा, एवं हीनबलेऽपि किं न स्यादित्यत आह **प्रमाणतदाभासेति** । अभ्युपेत्याह **अहीनेति** । आश्रयव्यधिकरण-साध्यान्यथासिद्धानामित्यत्रान्यथासिद्धिशब्दस्यान्यथा प्रकारान्तरेण व्यर्थविशेषणत्वादिना सिद्धिरिति भावः । ननु व्यर्थविशेषासिद्धेः दूषणत्वेन कथं तद्व्युदास इत्यत आह **अन्यथासिद्धेरिति** । यद्यपि व्यर्थविशेषणासिद्धेः

दूषणत्वमस्ति तथापि नासिद्धत्वाकारेण आधिक्यान्तर्गतत्वेन प्रकारान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात् तथा परपरिगणिता-सिद्धित्वाकारेण दूषणत्वव्युदास इति भावः ।

चषकः— कालातीतप्रकरणसमाविति । बाधप्रतिरोधावित्यर्थः । **सम्बन्धाभावः** साध्यनिरूपित-सामानाधिकरण्याभावः । **सम्बन्धः** तदभावनिरूपितसामानाधिकरण्यम् । **प्रस्तारस्य** विस्तरस्य । **समसनं** सङ्कोचः । **वक्ष्यतीति** । 'स्ववाक्येन विरोधेऽपी'त्युत्तरप्रतीकेऽभिधास्यतीत्यर्थः । **व्यवहारोऽपि** असाधकता-साधनमपि । **विशेषणस्य** हेतुतावच्छेदकघटकस्य । **अन्यथासिद्धेः प्रकारान्तरस्य** व्यर्थविशेषणत्वादेरसिद्धय-पेक्षया प्रकारान्तरस्याधिक्यरूपस्य भक्तिपादेऽभिधास्यमानत्वात् ।

* * *

॥ अथ असङ्गतिनिरूपणम् ॥

१७६ सु०— अनध्यवसितत्वादिभेदोऽपि किं व्याप्त्यभावे सम्भवतीत्येतावता परि-सङ्ख्येयो, व्यवहारोपयोगित्वाद्वा । नाद्यः, व्यर्थव्युत्पादनस्यातिप्रसङ्गित्वात् । न द्वितीयः, वैयर्थ्यप्रसक्तेः । 'नेदं साधकमनैकान्तिकत्वादि'त्यस्य हि सपक्षवृत्तित्वे सति विपक्ष-वृत्तित्वादित्यर्थः, न चात्र विशेषणव्यवच्छेद्यं किञ्चिदस्ति । एवं विरुद्धत्वादित्यस्य सपक्षावृत्तित्वे सति विपक्षवृत्तित्वादित्यर्थः, तथा च वैयर्थ्यमेव । साध्यविपर्यय-व्याप्यत्वादित्यत्रापि सम्बन्धमात्रेण कृतार्थत्वे व्याप्तिग्रहणं व्यर्थमेव ।

एवमवान्तरभेदव्युत्पादनमपि निरस्तम् ।

शिष्यमतिवैशद्याय व्युत्पादनं त्वनुमतमेवेति न स्वीयव्यवहारविरोध इति ।

विरोधवदसङ्गतेरपि प्रभेदाः स्वयमेवोहनीयाः ।

परि०— व्याप्त्यभाव इति । अव्याप्तिरूपहेतुदोषे वैयर्थ्यमेव व्यनक्ति **नेदमित्यादिना** । **एवमवान्तरभेदव्युत्पादनमपीति** । परोक्तहेत्वाभासावान्तरभेदाः प्रमाणलक्षणटीकायां व्यक्ताः । **स्वीयेति** । यद्यपि स्वशब्दस्य द्वारादिषु पठितत्वात् स्वशब्दात् तस्येदमित्यणप्रत्यये द्वारादीनां चेति वकारात्पूर्वमैजागमे सति सौवेति भाव्यम् । तथापि स्वस्मै हितमिति हितार्थे प्राक्क्रीताच्छ इति छप्रत्ययोऽयं ध्येयः । चतुर्थस्य द्वितीयपादे गर्हादिभ्यश्चेत्यत्र दुर्घटवृत्तौ तथैवोक्तेः । **ऊहनीया इति** । सिद्धसाधनत्वादिरूपा प्रतिज्ञार्थासङ्गतिर्लिङ्गासङ्गतिरित्यादिरूपेणेति भावः ।

यादु०— अतिप्रसक्तित्वादिति । वक्ष्यमाणरीत्याऽनध्यवसितादिप्रभेदानां बहूनां सत्त्वात्तेऽपि पृथक् हेत्वाभासतया परिसङ्ख्येया इत्यतिप्रसङ्गादित्यर्थः । **व्याप्तिग्रहणमिति** । साध्यविपर्ययव्याप्तत्वादित्यस्य हि साध्यविपर्ययेण नियतसम्बन्धवत्त्वादित्यर्थः । तत्र नियमांशो व्यर्थ इत्यर्थः । **एवमवान्तरभेदेति** । अनध्यवसितभेदा अनेके व्युत्पादिताः । अविद्यमानसपक्षविपक्ष एकः । सपक्षव्यापकस्तदेकदेशवृत्तिरिति द्विविधः । विद्यमानसपक्षविपक्षोऽपरः । सोऽपि पूर्ववत् द्विविधः । अविद्यमानविपक्षो विद्यमानसपक्षस्तृतीयः । अयमपि पूर्ववद् द्विविधः । विद्यमानविपक्षोऽविद्यमानसपक्षश्चतुर्थः । अयमपि पूर्ववद् द्विविधः । अनैकान्तिकभेदा अपि बहवो व्युत्पादिताः । पक्षत्रयव्यापक आद्यः । पक्षत्रयैकदेशवृत्तिर्द्वितीयः । पक्षसपक्षव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिस्तृतीयः । पक्षविपक्षव्यापकः सपक्षैकदेशवृत्तिश्चतुर्थः । सपक्षविपक्षव्यापकः पक्षैकदेशवृत्तिः पञ्चमः । पक्षसपक्षैकदेशवृत्तिर्विपक्षव्यापकः षष्ठः । पक्षविपक्षैकदेशवृत्तिः सपक्षव्यापकः सप्तमः । सपक्षविपक्षैकदेशवृत्तिः पक्षव्यापकोऽष्टम इति । विरुद्धभेदा अपि सति सपक्षे चत्वारोऽसति सपक्षे चत्वार इत्यष्टौ व्युत्पादिताः । एवमेषामवान्तरभेदव्युत्पादनमसाधकतासाधनानुपयोगित्वान्निरस्तमित्यर्थः । नन्वेवं पद्धत्यादौ प्रमाणविरोधोऽपि द्विविधः । प्रबलप्रमाणविरोधः समबलप्रमाणविरोधश्चेति स्वीयो द्वैविध्यव्यवहारो, द्वावपि प्रत्यक्षादिविरोधभेदेन त्रिविधाविति त्रैविध्यव्यवहारश्च कथमुपपद्यते कथं वा मिथ्यात्वानुमानखण्डनादावसिद्ध्यादिक्रमेण हेत्वाभासव्यवहार इत्यत आह **शिष्यमतीति** । शिष्यमतिवैशद्याय वस्तुस्थितिप्रदर्शनार्थमेव ग्रन्थान्तरेऽस्मदीयस्तथा व्यवहारो नासाधकताऽपि तथैव साध्येत्यभिप्रायेण, येन विरोधः स्यादिति भावः । **असङ्गतेरपि प्रभेदा इति** । प्रतिज्ञार्थासङ्गतिर्लिङ्गासङ्गतिर्व्याप्त्यसङ्गतिरित्यूहनीया इत्यर्थः ।

कं०रा०— नन्विदमसाधकं विरुद्धत्वादित्यत्र विरुद्धत्वादित्यनेन साध्यविपर्ययव्याप्तत्वादित्यर्थोऽभिप्रेतो न तु सपक्षवृत्तित्वादिति येन वैयर्थ्यं स्यादित्यत आह **साध्येति** । साध्यविपर्ययव्याप्तत्वादित्यत्रापि साध्यविपर्ययसम्बन्धमात्रेणासाधकतासाधनसम्भवे व्याप्तिशरीरान्तर्गतनियमग्रहणं व्यर्थमेवेत्यर्थः । **अवान्तरभेदव्युत्पादनमिति** । अनैकान्तिकावान्तरभेदव्युत्पादनमित्यर्थः । ननु कालातीतत्वाद्यवान्तरभेदस्य साधकतासाधनानुपयुक्तत्वेन तदर्थं तद्व्युत्पादनायोगेऽपि शिष्यमिति वैषम्यार्थं तद्व्युत्पादनमस्त्वित्यत आह **शिष्येति** ।

श्रीनिधि०— सपक्षावृत्तित्वे सति विपक्षवृत्तित्वं वा साध्यविपर्ययव्याप्तत्वं वेति लक्षणद्वयं तदनुसारेणाह **एवं विरुद्धत्वादित्यस्येति** ।

शे०वा०— अतिप्रसङ्गादिति । व्याप्त्यभावेऽनन्तप्रकाराणां सम्भवेन तेषामपि परिसङ्ख्येयत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्गादित्यर्थः । **विशेषणेति** । सपक्षवृत्तित्वे सतीति विशेषणेत्यर्थः । न च विरुद्धव्यावृत्त्यर्थत्वं, न वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । दूषकताबीजैक्येन तस्यापि सङ्ग्राह्यत्वेनाव्यावर्तनीयत्वादिति भावः । **तथा च वैयर्थ्यमिति** । विपक्षवृत्तित्वमात्रस्यैव निर्दुष्टतया सपक्षावृत्तित्वे सतीति विशेषणवैयर्थ्यमेवेत्यर्थः । न च अनैकान्तिकव्यावृत्त्यर्थं तदिति वाच्यम् । दूषकताबीजैक्येन तस्यापि सङ्ग्राह्यतयाऽव्यावर्तनीयत्वादित्यत्र

तात्पर्यात् । ननु सपक्षावृत्तित्वे सति विपक्षवृत्तित्वं न विरुद्धत्वं किन्तु साध्यविपर्ययव्याप्तत्वं; ततश्च न विशेषणवैयर्थ्यमित्यत आह **साध्येति** । **व्याप्तिग्रहणमिति** । व्याप्तेर्नियतसम्बन्धरूपतया साध्यविपर्ययव्याप्तत्वस्य साध्यविपर्ययेण सह नियतसम्बन्धवत्त्व एव पर्यवसन्नत्वात् तत्र च साध्यविपर्ययसम्बन्धवत्त्वमात्रेणासाधकतानुमानोपपत्तेर्नियमांशवैयर्थ्यमिवेत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । एवमनध्यवसितत्वादित्यस्य सपक्षविपक्षावृत्तित्वादित्यर्थः । तत्र सपक्षावृत्तित्वमात्रेणैव पूर्णत्वाद्विपक्षावृत्तित्वादित्यस्य वैयर्थ्यमिवेत्यपि द्रष्टव्यम् । **एवमिति** । अविद्यमानसपक्षविपक्षः पक्षव्यापकः । अविद्यमानसपक्षविपक्षः पक्षैकदेशवृत्तिः । विद्यमानसपक्षविपक्षः पक्षव्यापकः । विद्यमानसपक्षविपक्षो विपक्षैकदेशवृत्तिः । अविद्यमानविपक्षो विद्यमानसपक्षः पक्षव्यापकः । विद्यमानविपक्षोऽविद्यमानसपक्षः पक्षैकदेशवृत्तिरित्यष्टधाऽनध्यवसितस्य । पक्षत्रयव्यापकः । पक्षसपक्षविपक्षैकदेशवृत्तिः । पक्षव्यापकः सपक्षविपक्षैकदेशवृत्तिः । पक्षसपक्षव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिः । पक्षविपक्षव्यापकः सपक्षैकदेशवृत्तिः । पक्षसपक्षैकदेशवृत्तिर्विपक्षव्यापकः । पक्षविपक्षैकदेशवृत्तिः सपक्षव्यापकः । सपक्षविपक्षव्यापकः पक्षैकदेशवृत्तिरित्यष्टधाऽनैकान्तिकस्य । सति सपक्षे पक्षविपक्षव्यापकः । सति सपक्षे पक्षव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिः । सति सपक्षे विपक्षैकदेशवृत्तिः । सति सपक्षे पक्षैकदेशवृत्तिर्विपक्षव्यापकः । असति सपक्षे पक्षविपक्षव्यापकः । असति सपक्षे पक्षव्यापको विपक्षैकदेशवृत्तिः । असति सपक्षे पक्षैकदेशवृत्तिः । असति सपक्षे पक्षैकदेशवृत्तिर्विपक्षव्यापक इत्यष्टधा विरुद्धस्य च यदवान्तरभेदनिरूपणं तत्किं सम्भवमात्रेणोत व्यवहारोपयोगित्वात् । नाद्यः । व्यर्थव्युत्पादनस्यातिप्रसङ्गित्वात् । नान्त्यः । असाधकतानुमाने विशेषणवैयर्थ्यप्रसक्तेरिति पूर्वोक्तरीत्या निरस्तमित्यर्थः । कथं तर्हि प्रबलप्रमाणसमबलप्रमाणविरोधभेदेन प्रमाणविरोधस्य पद्धत्यादौ स्वीयो द्वैविध्यव्यवहारः । द्वावपि प्रत्यक्षादिभेदेन त्रिविधाविति तत्त्रैविध्यव्यवहारः । कथं च मिथ्यात्वानुमानखण्डनादावसिद्धयादिक्रमेण हेत्वाभासव्यवहार इत्यतः शिष्यमतिवैशद्याय वस्तुस्थितिप्रदर्शनार्थमेवास्मदीयो ग्रन्थान्तरे तथा व्यवहारो न त्वसाधकताऽपि तथैव साधनीयेत्यभिप्रायेणेति नासाधकतानुमानानुपयोगप्रतिपादकस्यास्य ग्रन्थस्य तद्विरोध इत्याशयवानाह **शिष्यमतीति** । विरोधस्येवासङ्गतिप्रभेदानामपि सत्त्वात्तेषामनुक्तेर्न्यूनत्वमित्यतः स्पष्टत्वेन शिष्यैरेव ज्ञातुं शक्यत्वाद्विरोधविभागकथनेन तद्विभागस्यापि सूचितत्वाच्च तेषामनुक्तिर्न न्यूनत्वापादिकेत्याशयवानाह **विरोधवदिति** । प्रतिज्ञार्थासङ्गतिर्लिङ्गसङ्गतिर्व्याप्त्यसङ्गतिश्चेत्यसङ्गतिप्रभेदा इत्यर्थः ।

वा०र०— अष्टधाऽनध्यवसितस्येति । प्रमाणलक्षणटीकाव्याख्यानानुसारेणेदम् । तत्रापि गङ्गापुरी-........द्यनुसारेण प्रतिपादनम् ।

स०व्र०— व्यवहारोपयोगित्वाद्वेति । नेदं साधकमिति व्यवहारोपयोगित्वाद्वेत्यर्थः । **न चात्रेति** । विपक्षवृत्तित्वमात्रस्यैव हेतुत्वसम्भवादिति भावः । **एवमवान्तरभेदव्युत्पादनमपीति** । विशेष्यासिद्धि-विशेषणासिद्धि-अज्ञानासिद्धीत्याद्यवान्तरभेदव्युत्पादनमपि निरस्तम् । व्यवहारे विशेषणव्यर्थत्वादेवेत्यर्थः ।

ननु तथात्वे भवदीयावान्तरव्युत्पादनमपि व्यर्थमित्यत आह **शिष्यमतीति** । **विरोधवदसङ्गतेरपीति** । प्रतिज्ञाऽसङ्गतिः, व्याप्त्यसङ्गतिः, लिङ्गासङ्गतिरित्यादिभेद इत्यर्थः ।

विठ्ठल०— अतिप्रसङ्गित्वादिति । वक्ष्यमाणरीत्यानध्यवसितादिभेदानां बहूनां सत्त्वात्तेऽपि पृथक्त्वाभासतया परिसङ्ख्येया इत्यतिप्रसङ्गादित्यर्थः । **विशेषणव्यवच्छेद्यमिति** । विपक्षवृत्तित्वादित्यनेनैव साधनत्वस्यासिद्धेः सपक्षवृत्तित्वे सतीति विशेषणवैयर्थ्यादित्यर्थः । ननु विरुद्धत्वादित्यनेन साध्यविपरीतव्याप्तत्वादित्यर्थोऽभिप्रेतः । तथा च न वैयर्थ्यमित्यत आह **साध्येति** । अत्रापि साध्यविपर्ययसम्बन्धित्वादिति सम्बन्धिमात्रेणोपमत्तेर्व्याप्तिशरीरान्तर्गतनियमग्रहणं व्यर्थमेवेत्यर्थः । **एवमवान्तरेति** । अनध्यवसितभेदानेके व्युत्पादिताः । अविद्यमानसपक्षविपक्ष एकः । सोऽपि पक्षव्यापकः तदेकदेशवृत्तिरिति द्विविधः विद्यमानसपक्षः विपक्षो अपरः अविद्यमानविपक्षो विद्यमानसपक्षस्तृतीयः । विद्यमानसपक्षोऽविद्यमानविपक्षः चतुर्थः । सर्वेऽपि पूर्ववद्विविधाः । एवमनैकान्तिकभेदो व्युत्पादनीयः । एवं विरुद्धभेदा अपि सति सपक्षे चत्वारः असति सपक्षे चत्वार इत्यष्टौ ज्ञेयाः । तथा चैवमवान्तरव्युत्पादनं असाधकतासाधनानुपयोगित्वान्निरस्तमित्यर्थः । कथं तर्हि मिथ्यात्वानुमानादौ असिद्ध्यादिक्रमेण हेत्वाभासादि व्यवहारः । कथं प्रमाणपद्धत्यादौ प्रमाणविरोधोऽपि विविध इत्यादि व्युत्पादनमित्यत आह **शिष्यमतीति** । असङ्गतेरपि प्रभेदा इति प्रतिज्ञातार्थासङ्गतिर्हेत्वर्थासङ्गतिरित्यूहनीया इत्यर्थः । युक्ते दूषण इति प्रकृतमिति । साक्षाद्युक्तेर्दूषणमित्यत्र प्रकृतयुक्तेरिति पदं दूषणमिति पदं द्विवचनान्तत्वेन विपरिणाम्यात्र सम्बध्यत इत्यर्थः ।

चषकः— ऊहनीया इति । सिद्धसाधनत्वादिरूपा प्रतिज्ञातार्थासङ्गतिर्लिङ्गासङ्गतिर्व्याप्त्यसङ्गतिरित्यूहनीया इत्यर्थः ।

॥ इति असङ्गतिनिरूपणम् ॥

॥ इति युक्तिदोषाणां रीत्यन्तरेण निरूपणस्य वैयर्थ्यशङ्का तत्समाधानञ्च ॥

॥ इति विरोधासङ्गत्योर्निरूपणम् ॥

॥ इति साक्षाद्युक्तिदोषनिरूपणम् ॥

* * *

॥ अथ वाचनिकयुक्तिदोषनिरूपणम् ॥

१७७ **सु०— एवं साक्षाद्युक्तिदोषमभिधाय वाचनिक(दोष)माह न्यूनेति ।**

अनु०— न्यूनाधिक्ये तु वाचिके ॥

न्यूनशब्दो भावप्रधानः । 'युक्तेर्दूषणमि'ति प्रकृतमनुवर्तते । अवश्यवक्तव्यापरि-पूर्तिः न्यूनत्वम् । कृतकार्यत्वम् आधिक्यम् । वचनदोषात्तत्प्रतिपादिता युक्तिरपि दुष्टा स्यादित्येतयोः वाचनिकत्वम् ।

'नन्वयुक्तोऽयं विभागः, विरोधासङ्गत्योरपि वाचि(चनि)कत्वात् । न हि कृतकत्वं स्वयमेव दुष्टम्, अनित्यत्वसाधनेऽपि तथात्वापत्तेः । कृशानुशैत्यादौ तथेति चेत्, तत्किं कृतकत्वं कृशानुशैत्यं वा शब्दनित्यत्वं वा साधयितुं स्वयमेव प्रवृत्तम्, येन तत्र दुष्टं स्यात् । किन्नाम तत्साधनतया शब्देन प्रतिपादि(दर्शि)तम् । एवमसङ्गतावपि सिद्धसाधनतादिलक्षणायां वाच्यम्' इत्याशङ्कानिरासार्थं तुशब्दः । न्यूनाधिक्ये एव वाचनिके, न विरोधासङ्गती, स्वार्थानुमानेऽपि दर्शनादिति भावः ।

सन्तु तर्हि प्रतिपत्तृप्रतिपादकयोरेवैते दोषाः; यथा निशातम् असिम् आकाशे छिन्ने वा व्यापारयन् पुरुषो दोषवान् भवति, नासिः, एवं कृतकत्वादिकं कृशानुशैत्यादौ व्यापारयन् पुरुष एवापराधी स्यात् न तु कृतकत्वादिकमिति । मैवम्, कृतकत्वादेरदुष्टत्वे तद्व्यापारयतोऽप्यपराधानुपपत्तेः । अन्यथा शब्दानित्यत्वसाधने प्रयुञ्जानोऽप्यपराध्येत । ततः कृशानुशैत्यादेः साध्यतानर्हत्वं नित्यत्वादिसाधने कृतकत्वादेरसमर्थत्वमित्यादि-रर्थशब्दगत एव दोषोऽङ्गीकरणीयः । न ह्युपाधिमन्तर्भाव्य भवन् दोषो न दोषो भवति, तथा सति बहुविप्लवापत्तेरिति ।

परि०— कथमनयोर्वाचनिकयुक्तिदोषत्वमित्यत आह **वचनदोषादिति** । अवधारणार्थ-तुशब्दव्यावर्त्यं वक्तुं चोदयति **नन्वयुक्त इति** । **स्वार्थानुमानेऽपीति** । तत्र वचनाभावादिति भावः । संवादानुक्त्योरिव पुरुषदोषत्वमेतेषामस्त्विति शङ्कते **सन्त्विति** । **प्रतिपत्त्रिति** । श्रोतृवक्त्रोरिति वा बोध्यबोधकयोरिति वार्थः । प्रतिज्ञार्थविरोधस्योदाहरणं **निशातमसिमाकाश इति** । प्रतिज्ञार्थासङ्गतेस्तु **छिन्ने वेति** । साध्यत्वाभिमतस्य साध्यत्वानर्हत्वरूपमुपाधिं गर्भीकुर्वतो विरोधादेः कथं दोषत्वमित्यत आह **न हीति** । पक्षत्रयवृत्तिः अनेकान्तिकः, पक्षमात्रवृत्तिः अनध्यवसितः इत्यादौ विपक्षवृत्तित्वसपक्षव्यावृत्तत्वाद्युपाधिमन्तर्भाव्य भवतो व्यभिचारादेरप्य-दोषतापत्तेरित्यर्थः ।

गु०दी०— न ह्युपाधिमन्तर्भाव्य भवन् इत्यत्र कोपोपाधिनिमित्तगुरुद्रोहस्याप्यदोषत्वप्रसङ्गा-दित्यर्थः ।

यावु०— अवश्येति । यावता सांव्यावहारिकेण वचनेन विना प्रतिवादिनः ससामर्थ्यलिङ्गप्रतीतिर्न भवति तावतोऽनुपादानमित्यर्थः । सांव्यावहारिके हेतुगर्भप्रतिज्ञामात्रवचनादौ कदाचिद्वचनार्हस्य पञ्चावयव-प्रयोगस्यानुपादानमस्तीत्यतिव्याप्तिवारणायावश्येति विशेषणम् । वादे न्यूनतादेर्वक्तव्यतया प्राप्तस्यावचने-ऽतिव्याप्तिपरिहारायावश्येत्युक्तमित्यप्याहुः । छिन्ने वेति सिद्धसाधकस्यासाधकत्वे निदर्शनम् । **अर्थशब्दगत एवेति** । साक्षादर्थगतस्तद्वारा शब्दगत इत्यर्थः । ननु कृशानुशैत्यादिसाधकत्वरूपोपाध्यवच्छिन्नमेव कृतकत्वं दुष्टं न स्वतः अत एव कथमयं युक्तिदोष इत्यत आह **न हीति** । **बहुविप्लवेति** । दोषमात्रोच्छेदापत्ति-रित्यर्थः । काचादेरपि न सर्वत्र दोषत्वं तेन स्वप्रमाया अप्रतिबन्धकत्वात् । किन्तु क्वचिदेव विषयविशेषे । अत एव क्वचित्क्वचिद्दोष इति न्यायविदां प्रवादः । तथा च तस्यापि दोषता न स्यादिति भावः ।

वं०प०— कृतकार्यत्वम् अन्येनेति शेषः । **एवमितीति** । न हि महानसादौ वह्निसाधनाय धूमः स्वयमेव प्रवृत्तो येन तत्र दुष्टः स्यात् । किन्नाम तत्साधनतया शब्देन प्रतिपादित इत्यर्थः । **प्रतिपत्त्रिति** । तर्हि पुरुषदोषा एव सन्त्वित्यर्थः । प्रतिज्ञाविरोधहेतुविरोधभेदेन विरोधस्य द्विविधत्वात्प्रतिज्ञाविरोधस्य स्वत एवार्थदोषत्वमिति वक्तुं कृशानुशैत्यादेः साध्यतानर्हत्वमित्युक्तम् । हेतुविरोधस्य स्वतोऽर्थदोषत्वं वक्तुं नित्यत्वादिसाधने कृतकत्वादेरसामर्थ्यमित्युक्तमिति मन्तव्यम् ।

कं०रा०— दूषणमितीति । यद्यपि 'विरोधोऽसङ्गतिश्चैव साक्षाद्युक्तस्तु दूषणमि'त्यत्रैकवचनान्तमेव दूषणपदं प्रकृतं तथापि न्यूनाधिक्ये इति द्विवचनानुसारेणैकवचनान्तं प्रकृतं दूषणपदं द्विवचनान्तत्वेन विपरिणम्यत इत्याशयेनैवमुक्तमिति ध्येयम् । **अवश्यवक्तव्येति** । ससामर्थ्यलिङ्गोपस्थितिर्यावता भवति तावद्वाक्यमवश्यवक्तव्यं तस्यापरिपूर्तिरित्यर्थः । **कृतकार्यत्वमिति** । अन्येन कृतपक्षहेतुज्ञानादिरूपं कार्यं यस्य तत्कृतकार्यं तस्य भावस्तत्त्वमित्यर्थः । न्यूनाधिक्ययोर्वाचिकयुक्तिदूषणत्वमुपपादयति **वचनेति** । न्यूनत्वा-धिक्यरूपवचनदोषात् तत्प्रतिपादिता युक्तिरपि दुष्टा स्यादिति न्यूनत्वाधिक्ययोर्वाचिकयुक्तिदूषणत्वमित्यर्थः । **अयं विभाग इति** । विरोधासङ्गती साक्षाद्युक्तिदूषणे न्यूनत्वाधिक्ये तु वाचिक इति विभाग इत्यर्थः । **न हीति** । कृतकत्वं कृशानुः शीतः कृतकत्वादित्यादिवचनोपाधानं विना स्वरूपेणैव दुष्टं न हीत्यर्थः । **अनित्यत्वेति** । कृतकत्वस्य स्वरूपेणैव दुष्टत्वे अनित्यत्वसाधनेऽपि दुष्टत्वापत्तेरित्यर्थः । **कृशानुशैत्येति** । कृशानुशैत्ये शब्दनित्यत्वे च स्वयमेव दुष्टमित्यर्थः । **एवमिति** । सिद्धसाधनतादिलक्षणायामसङ्गतावप्येव-मेवोक्तन्यायेन वाचिकदोषत्वं व्युत्पाद्यमित्यर्थः । **स्वार्थेति** । स्वार्थानुमानेति विरोधासङ्गत्योर्दोषत्वदर्शना-दित्यर्थः । ननु स्वार्थानुमानेऽपि विरोधादेर्दोषत्वदर्शनेन वचनदोषत्वासम्भवे पुरुषदोषत्वमेव तस्यास्तु तीक्ष्णमसिमाकाशे छिन्ने वा व्यापारयतः पुरुषस्येव स्वार्थानुमाने स्वस्य कृशानुशैत्यादिप्रतिपत्त्यर्थं कृतक-

त्वादिकं व्यापारयतः प्रतिपत्तुः परार्थानुमाने च परस्य तत्प्रतिपत्त्यर्थं तद्व्यापारयतः प्रतिपादकस्यैव च दुष्टत्वादित्याशयेन शङ्कते **सन्तु तर्हीति । अन्यथेति** । अदुष्टं व्यापारयतोऽप्यपराधित्वे शब्दानित्यत्वसाधने कृतकत्वं व्यापारयन्नापराध्येतेत्यर्थः । ननु पुरुषः कृशानुशैत्यादौ कृतकत्वादिकं यदा व्यापारयति तदैव कृशानुशैत्यादेः साधनानर्हत्वादिरूपदोषस्यावतारेण पुरुषव्यापारमन्तर्भाव्य भवतस्तस्य कथमर्थदोषत्वमित्यत आह **न हीति** ।

श्रीनिधि०— प्रतिपत्तृप्रतिपादकयोरेवेति । स्वार्थानुमाने प्रतिपत्तुर्दोषः । परार्थानुमाने प्रतिपादकस्येति व्यवस्था द्रष्टव्या । **उपाधिमन्तर्भाव्येति** । केवलशैत्यस्य साधनतानर्हत्वाभावात् । कृशानुशैत्यस्येति उपाधिरन्तर्भावनीयः । कृतकस्य स्वरूपेणासामर्थ्याभावात् नित्यत्वसाधककृतकत्वमित्युपाधिरत्र भावनीयः इति भावः ।

शे०वा०— अवश्येति । अवश्यवक्तव्यस्यापरिपूर्तिरेकदेशमात्रवचनमित्यर्थः । ससामर्थ्यलिङ्गप्रतीतिजनकतयाऽवश्यवक्तव्यस्यैकदेशावचनविशिष्टं तदेकदेशवचनमिति यावत् । अधिकापेक्षयैकदेशवचनत्वात् सम्पूर्णप्रयोगेऽतिव्याप्तिवारणाय ससामर्थ्यलिङ्गप्रतीतिजनकतयाऽवश्यवक्तव्यस्येत्युक्तम् । सम्पूर्णप्रयोगे एकदेशवचनस्यापि भावादतिव्याप्तिरित्यत उक्तम् **एकदेशावचनविशिष्टमिति** । अनुक्तावतिव्याप्तिवारणायैकदेशवचनमित्युक्तमित्यवधेयम् । **कृतकार्यत्वमिति** । न च नित्यत्वानित्यत्वप्रतिपत्तौ वर्णात्मकः शब्दो नित्यो गुणश्चेत्यादावनित्यत्वप्रतिज्ञयैव कृतकार्येऽर्थान्तरेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । पद्धत्युक्तरीत्या आकाङ्क्षितत्वस्यात्राप्यभिप्रेततया आकाङ्क्षितत्वविरहादेव तत्राप्रसङ्गात् । समीचीनप्रयोगेऽतिव्याप्तिवारणाय कृतकार्यत्वमित्युक्तम् । ननु परार्थानुमान एव दर्शनान्न्यूनत्वादेर्वचनदोषत्वेऽपि कथं युक्तिदोषत्वमित्यतो वचनद्वारेणार्थदोषत्वमित्याशयेन तदुपपादयति **वचनदोषादिति** ।

मूले तुशब्दानर्थक्यमाशङ्क्य विरोधासङ्गत्योर्वचनदोषत्वनिरासार्थत्वान्न तदिति भावेन विरोधासङ्गत्योरपि वचनदोषत्वशङ्कामुत्थापयति **नन्विति । एवमिति** । सिद्धार्थसाधकत्वाभिमतं लिङ्गमपि न स्वयमेवासङ्गतमसिद्धार्थसाधनेऽपि तथात्वापत्तेः । सिद्धार्थसाधनाय प्रयोगे तथेति चेत् । किं तल्लिङ्गं स्वयमेव तमर्थं साधयितुं प्रवृत्तं येन तत्रासङ्गतं स्यात्किन्नाम तत्साधनतया शब्देन प्रतिपादितमिति वाच्यमित्यर्थः । कथमनेनोक्तशङ्कानिरास इत्यतोऽवधारणार्थत्वं तुशब्दस्याभिप्रेत्योक्तशङ्कानिरासपरतया योजयति **न्यूनाधिक्ये एवेति । स्वार्थानुमानेऽपि दर्शनादिति भाव इति** । ननु योग्यताविरहलक्षणप्रमाणविरोधस्य स्वार्थानुमाने दोषत्वसम्भवेऽपि, स्वार्थानुमाने दोषत्वादर्शनादसङ्गतेः कथमर्थदोषत्वम् । न च सिद्धसाधकोऽसङ्गत इत्युक्तेः सिद्धसाधनतालक्षणासङ्गतिः स्वार्थानुमानेऽपि दोष इति वाच्यम् । स्वार्थानुमाने सिद्धसाधनतादोषत्वस्यापसिद्धान्तग्रस्तत्वादिति चेन्न । वर्णेषु नित्यत्वं जिज्ञासमानस्य केनचित्प्रमाणेनाकाशविभुत्वोपस्थितावाकाङ्क्षाविरहलक्षणासङ्गतेरेव वर्णनित्यत्वानुमितिविरहेणासङ्गतेः स्वार्थानुमानेऽपि दोषत्वदर्शनेनार्थदोषत्वोपपत्तेः । न च

समुचितस्थले लिङ्गप्रमितिरूपाव्याप्तिलक्षणहेतुविरोधादेव तत्र वर्णनित्यत्वानुमितिविरह इति वाच्यम् । सति साकाङ्क्षत्वेऽन्वयायोग्यताया एव विरोधत्वात् । न च वर्णनित्यत्वं जिज्ञासमानस्याकाशविभुत्वे आकाशाऽस्तीति नात्र विरोधादनुमित्यभावः, किन्त्वाकाङ्क्षाविरहलक्षणासङ्गतेरेव इत्यकामेनापि स्वीकरणीयत्वादिति भावः । **आकाश इति** । इदं च विरोधस्य पुरुषदोषत्वनिदर्शनम् । छिन्न इति त्वसङ्गतेः पुरुषदोषत्वनिदर्शनमिति ज्ञेयम् । **अर्थशब्दगत एवेति** । कृशानुशैत्यादेः साध्यतानर्हत्वं कृतकत्वादेरसामर्थ्यमर्थगत एव दोषो न पुरुषदोषः । आदिपदोपात्तं न्यूनत्वादिकं शब्दगत एव दोषो न पुरुषदोष इत्यर्थः ।

ननु विरोधासङ्गत्योरर्थदोषत्वात् तादृशार्थप्रतिपादकत्वेनैव वचने विरोधासङ्गत्योर्वक्तव्यत्वादर्थोपाधिकं विरोधादिकं कथं वचनदोषः स्यात् । तथा न्यूनादेर्वचनदोषत्वात् तादृशवचनप्रतिपादितत्वेनैवार्थे तयोर्वक्तव्यत्वाद्वचनोपाधिकं न्यूनाधिकं कथमर्थदोषः स्यात् । कश्चिदुपाधिमन्तर्भाव्य भवतो दोषत्वाभावादित्यत आह **न हीति** । अत्र न ह्युपाधिमन्तर्भाव्य भवन्दोषो न दोषो भवतीति प्रायिकः पाठः । क्वचित्तु न ह्युपाधिमन्तर्भाव्य भवन्न दोषो भवतीत्यपि पाठः । पूर्वोक्त एवार्थः । न ह्युपाधिमन्तर्भाव्य भवन्दोषो भवतीति पाठस्तु लेखकदोषपतितो मूलकोशेष्वदर्शनादिति द्रष्टव्यम् । एवं सति दुष्टकरणजन्यज्ञानस्य दुष्टत्वं न स्यात् । तत्रापि दुष्टकरणत्वरूपोपाधिनिबन्धनत्वाज्ज्ञानदुष्टत्वस्येत्याशयवानाह **तथा सतीति** । यद्वा नन्वेवं कृशानुशैत्यसाध्यकत्वोपाधिकमेव कृतकत्वं दुष्टमिति प्राप्तं न स्वतः; तथा च कथमयमुपपत्तिदोष इत्यत आह **न हीति** । **बहुविप्लवेति** । दोषमात्रोच्छेदापत्तेरित्यर्थः । काचादेः स्वप्रमाप्रतिबन्धकत्वाभावाद्विषयविशेष एव तत्प्रतिबन्धकत्वेन तद्दोषताया अपि विषयविशेषोपाधिकत्वात् काचादेरपि दोषत्वं न स्यादिति भावः ।

वा०र०— वाचिके इति भागतः प्रयोगः । कायकवाचकेति गीताभाष्यप्रयोगोपपादनस्थले अस्मदुक्तप्रकारेणात्रोपयुक्तार्थपरत्वेन योज्यः । वचनद्वारेणार्थदोषत्वं इत्याशयेनेति । तत्प्रतिपादिता अत्रापि युक्तिरिति मूलवाक्यात् । वचनद्वारेणेत्याद्यर्थप्रतीतिमुनुसृत्य एवमुक्तम् । अत्र च कथं युक्तिदोषत्वमित्याक्षेपपरिहाराय प्रवृत्तिवर्णनेन इत्येतयोः वाचनिकत्वं इत्येतदिति । अर्थदोषत्वस्य फलतो विवक्षयैव तयोर्वाचनीकत्वमुच्यते । न तु वचनदोष एव पर्यवसानाभिप्रायेणेति योजितं भवति । एतेन वचनद्वारेणार्थदोषत्वप्रतिपादनाय एतयोः युक्तिदोषत्वमिति वक्तव्यतया एतयोः वाचनिकत्वमिति मूलोक्तिः कथं इति शङ्का अपहसिता भवतीति द्रष्टव्यम् । यद्यप्यत्र वाचनिकशब्दस्य वचनोपधानेनार्थनिष्ठत्वार्थकत्वमङ्गीकृत्य कथं न्यूनाधिकयोः वचनोपधानेन अर्थनिष्ठत्वरूपं वाचनिकत्वमित्याशङ्कापरिहारकतया वचनदोषात् इत्येतद्वाक्यप्रवृत्तिवर्णने इत्येतयोः वाचनिकत्व इत्येतत् यथास्थितमेव स्वरसम् । अत एव साक्षात् युक्तेस्तु दूषणमित्यत्रत्यसाक्षादित्यस्य वचनोपधानेन विनार्थनिष्ठत्वमित्येव प्राक् मूले व्याख्यातत्वेन साक्षात् इत्येतत् प्रतिद्वन्द्वितया वाचनिकशब्दार्थत्वेन वचनोपधानेनार्थनिष्ठत्वस्यैव प्रतीतिर्निर्बाधा भवति । **साक्षाद्वाचनिकस्येति** ? विभागपरमूलवाक्येऽपि वाचनिकशब्दार्थवचनोपधानेनार्थनिष्ठत्वरूप एवेति । **न तद्विरोधोऽपीति** ? । तथा च

उक्तप्रकारेण एतद्वाक्ययोजनायां न बाधकमित्याभाति । तथापि उपपत्तिदोषौ विरोधासङ्गती इत्यादि प्रमाणलक्षणटीकायां अर्थवचनदोषभेदात् इत्यादि पद्धतौ संवादानुक्तिसंयुक्ताः । इत्येतत् अनुव्याख्यान-व्याख्यानावसरे कथं अर्थवचनदोषेषु इत्युत्तरमूले च वचनशेषार्थकत्वेनैव वाचनीकशब्दस्य प्रयुक्ततया न्यूनाधिक्योः वचनदोषत्वेनेत्युक्त्या च न्यूनाधिक्ये तु वाचनिके इत्येतत् अनुव्याख्यानमतवाचनिक-शब्दानुवादरूपमूलस्थवाचनिकशब्दस्यापि वचनदोषार्थकत्वमङ्गीकृत्य वचनद्वारेणार्थदोषत्वमित्याशयेन इत्या-शयवर्णनं तथोक्तमेवार्थमनुसृत्य साक्षात् वाचनिकश्चेत्येतत् तद्विभागपरे मूलवाक्यव्याख्यानावसरे अर्थवचन-दोषभेदेन इत्यादिटीकाकारोक्तिरिति द्रष्टव्यम् । **अपसिद्धान्तग्रस्तत्वादिति** । स्ववाक्येन इत्यनुव्याख्या-सम्बन्धीमूले स्वार्थानुमानेऽपि सिद्धसाधनत्वस्य दोषत्वापत्तेः इति वक्ष्यमाणोक्त्या तस्य तददोषतायाः सिद्धान्त्यभिमततया अवगमेन । तत्तट्टीकारस्य तद्विरुद्धत्वेनापसिद्धान्तग्रस्तत्वमिति भावः । .... अनुसारेणाह **वर्णेषु नित्यत्वमित्यादि** । **असङ्गतेरेवेति** । असङ्गतिरूपदोषादेवेत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । **एवं सतीति** । उपाधिमन्तर्भाव्य भवतो दोषस्य दोषत्वानङ्गीकारेत्यर्थः । प्रयोजनाभावादित्यनन्तरं सत्यपि प्रयोजने वा इति शेषः ।

स०व०— नन्वनयोरपि युक्तिदोषत्वमेव कुतो नास्तीत्यत आह **वचनदोषादिति** । **एव-मसङ्गतावपीति** । सिद्धसाधनतास्थलेऽपि धूमादिकं न हि स्वयमेव दुष्टम् । असिद्धवह्निसाधनेऽपि तथात्वा-पत्तेः । सिद्धसाधने दुष्टमिति चेत् तत्किं सिद्धं वह्निं साधयितुं स्वयमेव प्रवृत्तम् । येन तत्र दुष्टं स्यात् । किं नाम तत्साधनतया अनुसंहितम् । एवं सिद्धसाधनतालक्षणासङ्गतावपि वाच्यमित्यर्थः । आदिपदेन छलादिकं ग्राह्यम् । **स्वार्थानुमानेऽपीति** । तत्र शब्दप्रयोगाभावेन विरोधासङ्गत्योर्न वाचनिकत्वमिति भावः । ननु स्वार्थानुमाने शब्दप्रयोगाभावेन तद्दोषत्वानुपपत्तावपि तत्र प्रतिपत्तुर्विद्यमानत्वेन परार्थानुमाने च प्रतिपादकस्य विद्यमानत्वेन तद्दोषत्वमेवास्त्विति शङ्कते **सन्तु तर्हीति** । विरोधस्य पुरुषदोषत्वमुपपादयितुं दृष्टान्तमाह **यथा निशातमसिमिति** । सिद्धसाधनलक्षणासङ्गतेः पुरुषदोषत्वमुपपादयितुं दृष्टान्तमाह **छिन्ने वेति** । इत्यादिवदर्थशब्दगत एवेत्येवमेव पाठः । तथा च यथा साध्यतानर्हत्वं साध्यदोष एव, यथा वा साधनतानर्हत्वं साधनदोष एव । एवं विरोधादिरपि अर्थशब्दगत एवाङ्गीकरणीयः । न च साध्यतानर्हत्वस्यैव विरोधत्वेन, साधनताऽनर्हत्वस्यैव लिङ्गराहित्यादिरूपविरोधत्वेन कथं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभाव इति वाच्यम् । साध्यनिष्ठ-विरोधस्य प्रतिस्पर्धिप्रमाणसद्भावरूपत्वेन, साधननिष्ठविरोधस्य लिङ्गराहित्यादिरूपत्वेन साध्यतानर्हत्वस्य साधनतानर्हत्वस्य च ततो भिन्नत्वेन तदुपपत्तेः । ननु विरोधासङ्गत्योरर्थदोषत्वात् तादृशार्थप्रतिपादकत्वेनैव वचने विरोधासङ्गत्योर्वक्तव्यत्वादर्थोपाधिकं कथं दोषः । किञ्चिदुपाधिमन्तर्भाव्य भवतो दोषत्वाभावादित्यत आह **न हीति** । तथात्वे दुष्टकरणजन्यज्ञानत्वेन ज्ञानस्यापि अदुष्टत्वं स्यात् । तत्रापि हि दुष्टकरण(जन्य)-त्वरूपोपाधिमन्तर्भाव्यैव तस्य दुष्टत्वं वाच्यम् । उपाधिमन्तर्भाव्य भवतश्च दोषत्वानभ्युपगमादित्याह **तथा सतीति** ।

१४७ **विठ्ठल०— कृशानुशैत्यादाविति** । कृशानुशैत्यादौ प्रयुक्ते कृतकत्वं दुष्टमिति चेदित्यर्थः । प्रतिपादितमित्यतःपरं अतो विरोधस्य वाचनिकत्वमेवेति शेषः । **एवमसङ्गतावपीति** । सिद्धसाधकादिलक्षणायामसङ्गतो उक्तन्यायेनैव वाचनिकत्वं व्युत्पाद्यमित्यर्थः । ननु स्वार्थानुमाने विरोधादेर्दोषित्वदर्शनिन वचनदोषासम्भवेऽपि संवादेऽनुक्त्योरिव तत्प्रतिपत्तृप्रतिपादकपुरुषदोषत्वमस्तीति शङ्कते **तर्हीति** । प्रतिज्ञार्थविरुद्धस्योदाहरणं **निशातमसिमिति** । प्रतिज्ञार्थसङ्गतिस्तु **छिन्नेवेति** । **कृतकत्वादेरिति** । कृशानुशैत्यादिविषये वर्तमानस्येति शेषः । **अन्यथेति** । कृतकत्वादिहेतुप्रयोगकृन्मात्रस्य पुरुषाराधित्व इत्यर्थः । **अर्थशब्दगत इति** । साक्षादर्थगतस्तद्द्वारा शब्दगत इत्यर्थः । ननु कृशानुशैत्यादिसाधकत्वरूपोपाध्यवच्छिन्नमेव कृतकत्वं दुष्टं न स्तः । अथ तत्कथमयं युक्तिदोष इत्यत आह **न हीति** । **बहुविप्लवापत्तेरिति** । दोषमात्रोच्छेदप्रसङ्गः स्यादित्यर्थः ।

चषकः— भावप्रधानः । प्रकृत्युपस्थाप्यतावच्छेदकमुख्यविशेष्यकधीजनकः । **प्रतिपत्त्रिति** । श्रोतृवक्त्रोर्बोध्यबोधकयोर्वेत्यर्थः ।

॥ इति वाचनिकयुक्तिदोषनिरूपणम् ॥

* * *

॥ अथ अनुमानदोषाणां विभागस्य परीक्षा ॥

॥ अथ सोपाधिकत्वस्य उक्तदोषान्तर्भावः ॥

॥ अथ तत्र तस्य अनुमानात्प्राक् व्याप्तिग्रहणवेलायाम् अव्याप्तावन्तर्भावः ॥

१७८ **सु०—** ननु कथमेत एवानुमानदोषाः, सोपाधिकत्वस्याप्यतिरिक्तस्य सत्त्वात्, इत्यतस्तत्स्वरूपानुवादेनोक्तान्तर्भावमाह **साध्येति** ।

अनु०— साध्यव्यापकवैलोम्यमव्याप्तिस्साधनस्य च ।

साधनस्य यत् **साध्यव्यापकवैलोम्यं** सा **अव्याप्तिः** । **च**शब्दात् सत्प्रतिपक्षता च ।

साध्यस्य अधर्मसाधनत्वादेः व्यापको यो निषिद्धत्वादिधर्मः, 'यत्राधर्मसाधनत्वं तत्र निषिद्धत्वमि'ति नियमात्, **तेन** साधनस्य हिंसात्वादेः **वैलोम्यं** साध्यापेक्षया वैपरीत्यमव्याप्तत्वमिति यावत्, 'यत्र हिंसात्वं तत्र निषिद्धत्वमि'ति नियमाभावात्, वैधहिंसायां सत्यपि हिंसात्वे निषिद्धत्वाभावात् । तदनेन सोपाधिकत्वस्य स्वरूपमुक्तम्, 'साध्य-

व्यापकत्वे सति साधनाव्यापको हि धर्म उपाधिः', तद्वत्त्वं च साधनस्य साध्यव्यापकाव्याप्यत्वमेव । एतत्प्रागनुमानाद्व्याप्तिग्रहणवेलायामव्याप्तिरेव, साध्यव्यापकं परित्यजतः साध्यपरित्यागावश्यम्भावात् । न हि साध्यमपरित्यजन् तद्व्यापकं परित्यजतीति युज्यते । साध्यपरित्यागश्चाव्याप्तिरेव ।

परि०— **तदनेनेति** । 'साध्यव्यापकवैलोम्यं साधनस्ये'त्यनेनेत्यर्थः । अव्याप्तिप्रतिपक्षत्वे दशाभेदेन व्यवस्थिते इत्याह **एतत्प्रागिति** ।

गु०दी०— साध्यापेक्षया वैपरीत्यम् इत्यत्र **साध्यापेक्षया** साध्यव्यापकस्य **धर्मस्य** यदानुकूल्यं साध्यस्य व्याप्यत्वं स्वस्य व्यापकत्वं च तदादाय साध्यव्यापकाद्यत्साधनस्य वैलोम्यं साधनस्याव्याप्यत्वमुपाध्यभिमतस्याव्यापकत्वं च तदिदं साध्यापेक्षया वैपरीत्यमित्यर्थः । **अव्याप्तत्वमिति यावत्** इत्यत्र अव्याप्तत्वं व्याप्यव्यापकभावाभावः । एवं च साध्यव्यापकात् साधनस्य यद्वैलोम्यं व्याप्यव्यापकभावाभावलक्षणं वैपरीत्यं सा अव्याप्तिरेवेति यथास्थितयोजनाऽपि द्रष्टव्या ।

कं०रा०— सर्वेति । पशुत्वादिकं गोलक्षणत्वेन यदा व्यापारयति पुरुषस्तदैवातिव्याप्त्यादेरवतारेण पुरुषव्यापारमन्तर्भाव्य भवतोऽतिव्याप्त्यादेरप्यदोषत्वापत्तेरित्यर्थः । साध्यमभक्ष्यत्वादिकं निषिद्धत्वादिना सह यथा व्याप्ततया वर्तते तथा हिंसात्वादिकं न वर्तत इति हिंसात्वादेः साध्यापेक्षया वैपरीत्योक्त्या साध्यव्यापकनिषिद्धत्वाद्यव्याप्तत्वमेव हिंसात्वादेः फलितमित्याह **अव्याप्तत्वमिति यावदिति** । साध्यव्यापकनिषिद्धत्वाव्याप्तत्वं हिंसात्वस्य दर्शयति **यत्रेति** । **तदनेनेति** । साध्यव्यापकवैलोम्यमित्यनेनेत्यर्थः । ननु साध्यव्यापकाव्याप्तत्वपरेण साध्यव्यापकवैलोम्यमित्यनेन कथं सोपाधिकत्वं स्वरूपत्वोक्तिरित्यत आह **साध्येति** । यथा त्ववच्छिन्नसाध्यव्यापकेऽपि साध्यव्यापकत्वसम्भवः तथाग्रे वक्ष्यत इति नावच्छिन्नसाध्यव्यापको बाध्यव्याप्तिः शङ्कया व्याप्तिज्ञानाधीनमिति साध्यव्यापकत्वस्य साध्यनिष्ठाव्याप्तिप्रतियोगित्वरूपत्वेन व्याप्तिज्ञानाधीनमुपाधिज्ञानमुपाधिज्ञानं च निरुपाधिकत्वज्ञानं तदायत्तं च निरुपाधिकसम्बन्धरूपव्याप्तिज्ञानमिति च प्रकाराश्रयप्रसङ्गेन निरुपाधिकत्वसम्बन्धत्वस्य व्याप्तिलक्षणत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ।

शे०वा०— ननु साध्यव्यापकेत्युत्तरवाक्यमनर्थकम्, न चोपाधेरन्तर्भावकथनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्कथनस्यापि प्रयोजनाभावात्सोपाधिकत्वमव्याप्तिरित्येतावतैव तदन्तर्भावसिद्धेरितरानर्थक्यापाताच्चेत्यतोऽनुमानदोषचातुर्विध्यावधारणसमर्थनार्थत्वेनान्तर्भावकथनस्यार्थवत्त्वात्साध्यव्यापकेत्यस्य च सोपाधिकत्वस्वरूपानुवादतयाऽवैयर्थ्यादित्यभिप्रेत्य अनुमानदोषचातुर्विध्यनियमानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति **नन्विति** । साध्यव्यापकवैलोम्यस्य साधनमात्रनिष्ठत्वेन चशब्दस्य साधनस्यासाधनस्य चेत्येवं यथास्थितसम्बन्धानुपपत्तावपि

अव्याप्तिश्चेति भिन्नक्रमतया तत्सम्बन्धो नानुपपन्न इत्यभिप्रेत्य 'स एवोपाधिदोषोऽपी'ति प्रमाणलक्षणानुसारेण चशब्दार्थमाह **चशब्दात्प्रतिपक्षता चेति** । साध्यव्यापकवैलोम्यमित्यादेः कथमुपाधिस्वरूपानुवादत्वं येनावैयर्थ्यं भवेदित्यतस्तत्स्वरूपोपदर्शकतया तद्व्याचष्टे **साध्यस्येत्यादिना** । ननूपाधेरव्याप्तौ प्रतिपक्षे चान्तर्भावो न वक्तुं शक्यः विरुद्धत्वादित्यतो दशाभेदेनोभयस्यापि सम्भवान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य तदुभयं दशाभेदेनोपपादयन् मूले कण्ठोक्तामुपाधेरव्याप्तितां तावदुपपादयति **एतदिति** । अस्तु साध्यव्यापकं परित्यजतो हेतोः साध्यपरित्यागस्तथाऽपि कथमव्याप्तिरित्यत आह **साध्यपरित्यागश्चेति** ।

वा०र०— तदुत्तरसोपाधिकत्वेत्यादि । **तदन्तर्भावसिद्धेरिति** । तदन्तर्भावकथनसिद्धेरित्यर्थः । उत्तरत्र कथनपदप्रयोगात् । तदन्तर्भावकथनेति पाठस्तु स्वरस एव । न चक्रकावकाश इति पाठः । द्वितीयनकारो लेखकागतः ।

स०व्र०— साऽव्याप्तिरिति । अव्याप्त्युन्नायिकैवेत्यर्थः ।

स०ना०— साध्यव्यापकवैलोम्यमिति मूलसुधायां **साधनस्य साध्यव्यापकेति** । पक्षशब्दोऽत्र सन्दिग्धसाध्यपरः । ततश्च साधनस्य साध्यव्यापकव्यभिचारः साध्याभावनिश्चयवति वा स्यात् साध्यसन्देहवति वा स्यादित्यर्थः । अत्र प्रतिज्ञां प्रत्यविषयोऽपि साध्यसन्देहवान् अथ च साधनाधिकरणं स सर्वोऽपि समानन्यायविषयत्वात् पक्षशब्देन विवक्षितो बोध्यः । ततश्च प्रतिज्ञां प्रत्यविषयेऽपि साधनाधिकरणसाध्यव्यापकविरहेण साध्यविरहे साधितप्रतिपक्ष एव भवति न व्यभिचार इति भावः । एतेन प्रतिज्ञां प्रत्यविषये साध्यव्यापकवैलोम्येन प्रतिपक्षोन्नायकत्वमिति परास्तम् ।

विठ्ठल०— साध्यापेक्षया वैपरीत्यमिति । हेतोः साध्यं प्रति यादृशत्वमभिमतं उपाधिं प्रति **तद्वैपरीत्य** वैलौम्यमित्यर्थः । **तदनेनेति** । साधनसाध्यव्यापकवैलोम्यमित्यनेन सोपाधिकानुमानस्वरूपं युक्तं भवतीत्यर्थः । अन्तर्भावं विशदयति **साध्येति** । प्रागनुमानादित्यस्यैव विवरणं **व्याप्तिग्रहणवेलायामिति** ।

* * *

॥ अथ अनुपाधिकत्वस्य लक्षणत्वानुपपत्तिः ॥

१७९ सु०— अपरे तु 'निरुपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिः । सोपाधिकत्वे तु लक्षणाभावाद्व्याप्त्यभाव' इत्याचक्षते । तदसत्, व्याप्तिज्ञानाधीनमुपाधिज्ञानं, तदधीनं च निरुपाधिकत्वज्ञानं, तदायत्तं व्याप्तिज्ञानम्, इति चक्रकप्रसङ्गेन तस्य व्याप्तिलक्षणत्वानुपपत्तेः ॥

तत्किं सोपाधिकस्याप्यस्ति व्याप्तिः । मैवम्, व्याप्तत्वानुपाधिकत्वयोः समनियमेऽपि व्याप्तिबोधानङ्गतयोपाध्यभावस्य लक्षणत्वानुपपत्तेरुक्तत्वात् ।

परि०— व्याप्तिज्ञानाधीनमिति । साध्यव्यापकत्वस्य व्याप्तिघटितत्वेन प्रागदर्शितत्वादिति भावः । **तदधीनमिति** । प्रतियोगिज्ञानाधीनत्वादभावज्ञानस्येति भावः । **तदायत्तमिति** । लक्षणज्ञानाधीनत्वाल्लक्ष्यनिश्चयस्येति भावः । **उक्तत्वादिति** । चक्रकप्रसङ्गेनोक्तत्वादित्यर्थः ।

यादु०— व्याप्तिज्ञानाधीनमिति । व्याप्तिनिरूपकत्वरूपव्यापकत्वस्योपाधिशरीरे प्रविष्टत्वादिति भावः । **तदधीनं चेति** । प्रतियोगिज्ञानाधीनत्वात् तदभावज्ञानस्येति भावः । **तदायत्तमिति** । लक्ष्यावधारणस्य लक्षणज्ञानाधीनत्वादिति भावः । इदं च **सर्वत्रैकैव** व्याप्तिरित्यभिमानेनोक्तम् । वस्तुतस्तु साधननिष्ठव्याप्ते- रुपाधिघटकव्याप्तेश्च भिन्नत्वान्न चक्रकापत्तिः, अनवस्थायां वा तात्पर्यमित्यवगन्तव्यम् । **व्याप्तिबोधानङ्ग- तयेति** । उक्तरीत्या चक्रकप्रसङ्गेनेति भावः ।

वं०प०— व्याप्त्यभावः व्याप्यत्वासिद्धः । **उपाध्यभावस्य** निरुपाधिकत्वस्य । **लक्षणत्वेति** । व्याप्तिलक्षणत्वेत्यर्थः । तथा च सोपाधिकस्यापि व्याप्तिरस्तीति नाभिप्राय इत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— उपाध्यघटितलक्षणं नियतसामानाधिकरण्यम् । एवञ्च उपाधौ सति तद्विघटना- दव्याप्तिरित्युक्तम् । कश्चित्तु व्याप्तेरुपाधिघटितं लक्षणमुक्त्वा सोपाधिकत्वे तदभावेन व्याप्तिरित्याह । तद् दूषयितुमनुवदति **अपरे त्विति** ।

शे०वा०— व्याप्तिज्ञानाधीनमिति । व्याप्तिनिरूपकत्वरूपव्यापकत्वस्योपाधिशरीरप्रविष्टत्वादिति भावः । **तदधीनं चेति** । प्रतियोगिज्ञानाधीनत्वादभावज्ञानस्येति भावः । **तदायत्तं चेति** । लक्ष्यावधारणस्य लक्षणज्ञानाधीनत्वादिति भावः । यद्यप्यत्र साधननिष्ठव्याप्तेरुपाधिघटकव्याप्तेश्च भिन्नतया न चक्रकावकाशः तथाऽपि सर्वत्र एकैव व्याप्तिरित्यभिमानेनेदमुक्तमित्यवगन्तव्यम् । वस्तुतस्तु चक्रकशब्देनानवस्थाया एव विवक्षितत्वात् तत्तद्व्याप्तिभेदे चक्रकाप्रसरेऽप्यनवस्थाया दुर्वारत्वान्नानुपपत्तिरित्यवधेयम् । **व्याप्तिबोधा- नङ्गतयेति** । उक्तरीत्या चक्रकप्रसङ्गादिति शेषः ।

स०व्र०— व्याप्तिज्ञानाधीनमुपाधिज्ञानमिति । उपाधिलक्षणे साध्यव्यापकत्वस्य विशेषणत्वेन तज्ज्ञानावश्यम्भावात् तज्ज्ञानस्य च व्याप्तिज्ञानाधीनत्वेन व्याप्तिज्ञानाधीनमुपाधिज्ञानमित्यर्थः । **तदधीनमिति** । उपाधिज्ञानाधीनमित्यर्थः । अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणत्वादिति भावः । **तदायत्तमिति** । निरुपा- धिकत्वज्ञानायत्तमित्यर्थः । निरुपाधिकत्वस्य निरुपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिरिति लक्षणे तस्य विशेषणत्वेन

तज्ज्ञानाभावे व्याप्तिज्ञानमेव न, सम्भवतीति भावः । व्याप्तत्वानुपाधित्वयोः समनियतत्वमङ्गीकृत्यैव निरुपाधिकत्वस्य व्याप्तिलक्षणत्वेन तज्ज्ञानाभावे व्याप्तिज्ञानासम्भवेन तज्ज्ञानस्य चक्रकादिना असम्भवात् । निरुपाधिकत्वस्य व्याप्तिविशेषणत्वमात्रं न सम्भवतीत्येवं दूषिते सोपाधिकस्यापि व्याप्तिरङ्गीकृता निरुपाधिकत्वस्य व्याप्तत्वानङ्गीकारादिति भ्रान्त्या शङ्कते **किमिति** । स्वाशयमुद्घाटयति **व्याप्तत्वानुपाधित्वयोरिति** । **उपाध्यभावस्य लक्षणत्वानुपपत्तेरुक्तत्वादिति** । व्याप्तिज्ञानाधीनमुपाधिज्ञानमिति पूर्ववाक्येनेति शेषः । तत्प्रकारमेव दर्शयति **व्याप्तिबोधानङ्गतयेति** । लक्षणत्वे हि तज्ज्ञानमावश्यकम् । न च तत्सम्भवति । चक्रकप्रसङ्गात् । अतो व्याप्तिबोधानङ्गतया व्याप्तिबोधं प्रति अङ्गत्वानुपपत्त्या व्याप्तिलक्षणत्वं न सम्भवतीत्येवाभिप्रायः । न तु समनियतत्वमपीति भावः ।

विठ्ठल०— व्याप्तिज्ञानाधीनमिति । साध्यव्यापकत्वे सत्यस्य व्याप्तिघटितत्वेन प्राक् प्रदर्शितत्वादिति । **तदायत्तमिति** । लक्षणज्ञानाधीनत्वाल्लक्ष्यनिश्चयस्येति भावः । **उक्तत्वादिति** । चक्रकप्रसङ्गेनोक्तत्वादित्यर्थः ।

॥ इति अनुपाधिकत्वस्य लक्षणत्वानुपपत्तिः ॥

॥ इति सोपाधिकत्वस्य अनुमानात्प्राक् व्याप्तिग्रहणवेलायाम् अव्याप्तावन्तर्भावः ॥

* * *

॥ अथ सोपाधिकत्वस्य अनुमानप्रवृत्त्युत्तरकालं तु सत्प्रतिपक्षत्वम् ॥

॥ अथ पक्षव्यावृत्तिप्राधान्येन उपाधित्वम् ॥

१८० सु०— नन्वेवं चेत्कथं साध्यसाधनव्यवहारः । आगामिसम्भावनापेक्षयेति ब्रूमः । वस्तुतस्तु यो धर्मो यद्व्यापकाव्याप्तस्तस्य तेनाव्याप्तिरित्येव वक्तव्यम्, अनुमानप्रवृत्त्युत्तरकालं तु सत्प्रतिपक्षतैव ।

साधनस्य साध्यव्यापकपरित्यागो हि पक्षात् अन्यत्र वा स्यात् पक्षे वा । न तावदाद्यः, तथा सति स्फुटव्यभिचारपरित्यागेनोपाध्युद्भावनस्यानवसरत्वात् । द्वितीये तु साध्यव्यापकस्य पक्षाद्व्यावृत्तिः साध्यमपि व्यावर्तयतीति सत्प्रतिपक्षतैव ।

एतेन 'उपाध्यभावस्य प्रतिपक्षत्वे नोपाधेर्दूषणत्वम् । न हि यदभावो यत्र दूषणं सोऽपि तत्र दूषणमिति युक्तं विरोधादि'ति परास्तम्, पक्षव्यावृत्तिप्राधान्येनैवोपाधि-

त्वात् । एतदर्थं च साध्यव्यापकस्य वैलोम्यं पक्षाद्व्यावृत्तिः साधनस्य सत्प्रतिपक्षतेति योजनीयम् । भावप्रधानस्यादोषत्वं त्विष्टमेव ।

परि०— एतत्प्रागित्यादिना भवदुक्तरीत्या व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वेनाव्याप्त्युन्नायकत्वं चेदुपाधेः तर्हि तदा साध्यसाधनभावाभावात् 'साध्यव्यापकवैलोम्यं साधनस्ये'त्युक्तिरयुक्तेति शङ्कते **नन्वेवं चेदिति** । **आगामीति** । पश्चात्तनानुमानप्रयोगसम्भावनापेक्षयैवेत्यर्थः । अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधेः एवं सत्यसङ्ग्रहः स्यात् तदर्थमवच्छिन्नसाध्येत्युक्तौ शुद्धसाध्यव्यापकोपाध्यसङ्ग्रह इत्यत उभयानुग्रहायाह **वस्तुतस्त्विति** । उपाधेरव्याप्तिदशामुक्त्वा प्रतिपक्षतादशामाह **अनुमानेति** । नोपाधेर्दूषणत्वमिति पदच्छेदः । एतेनेत्युक्तं व्यनक्ति **पक्षव्यावृत्तीति** । भावाभावयोर्द्वयोरप्यन्योन्यनिरपेक्षतया न दोषत्वम् । किन्तु पक्षनिष्ठस्वव्यावृत्तिमुखेनैवोपाधेर्दोषत्वम् । तथा च न कोऽपि विरोध इति भावः । **उपाधित्वात्** उपाधिदोषत्वादित्यर्थः । एवं तर्ह्यभावप्राधान्येनैवोपाधेः दोषत्वं, न तु स्वप्रधानस्येत्यतो नास्त्येवेत्याह **भावेति** । उपाधिस्वरूपपुरस्कारेणादोषत्वं त्विष्टमित्यर्थः ।

गु०दी०— व्याप्तिग्रहणदशायां यत्र धूमोऽस्ति तत्र वह्निरस्तीति व्यवहारेऽपि धूमाद्वह्निरस्तीति साध्यसाधनभावस्याभावादित्यभिप्रायेण शङ्कते **नन्वेवं चेदिति** । **भावप्रधानस्यादोषत्वम्** इत्यत्र पक्षात् स्वाभावनिरपेक्षस्य केवलभावधर्मस्येत्यर्थः ।

यादु०— **नन्वेवमिति** । अनुमानात्प्राग्व्याप्तिग्रहणवेलायामव्याप्तिरेवेति यदि तदा तस्यां दशायां व्याप्यव्यापकयोः साध्यसाधनाभावाभावेन तद्गर्भोपाधित्वव्यवहारः कथमित्यर्थः । **पक्षवृत्तिप्राधान्येनेति** । साधनव्यापक एव खलूपाधिर्दोषः । साधनाव्यापकत्वं च साधनवत्पक्षनिष्ठव्यावृत्तिप्रतियोगित्वम् । एवं चोपाधिर्दोष इत्यस्य व्यावृत्तिप्राधान्यविवक्षयोपाधिप्रतियोगिका पक्षनिष्ठव्यावृत्तिरेव दोष इत्यर्थो विवक्षित इत्यर्थः । **उपाधित्वात्** उपाधितया दोषत्वात् । नन्वेवं प्रतियोगिप्राधान्यविवक्षया पक्षव्यावृत्तोऽयं धर्म इत्युद्भावित उपाधिर्न दोषः स्यादित्यतोऽत्रेष्टापत्तिमुत्तरमाह **भावप्रधानस्येति** । प्रतियोगिप्रधानस्येत्यर्थः ।

वं०प०— **एवं चेदिति** । अनुमानात्प्राग्व्याप्तिग्रहणवेलायामव्याप्त्युन्नायकत्वपक्ष इत्यर्थः । **कथमिति** तदानीं पक्षादिप्रविभागाभावादिति भावः । **आगामीति** । बुद्धिस्थसाध्यादिनेत्यर्थः । **इत्येवेति** । साध्यसाधनपदाघटिततयेत्यर्थः । तथा च नोक्तदोषभावः । **यदभाव इति** । उपाध्यभावस्य पूर्वानुमाने सत्प्रतिपक्षतया दूषणत्वाङ्गीकारादित्यर्थः ।

कं०रा०— नन्वेव चेति । सोपाधिकस्याव्याप्तत्वं चेत् तत्र व्याप्त्याधारत्वरूपसाधनत्वस्य व्याप्तिप्रतियोगित्वरूपसाध्यस्य चाभावात् कथं साध्यव्यापकवैलोम्यमव्याप्तिसाधनस्य चेति साध्यसाधनत्वव्यवहार इत्यर्थः । **आगामीति** । सोपाधिकस्थलेऽनुमानप्रवृत्त्युत्तरकालवर्तिनी या व्याप्यव्यापकत्वसम्भावना तदभिप्रायेण साध्यसाधनत्वव्यवहार इति ब्रूम इत्यर्थः । ननु सोपाधिकस्थलेऽनुमानप्रवृत्त्युत्तरकाले व्याप्यव्यापकसम्भावनासत्त्वेऽपि वस्तुतो व्याप्यव्यापकत्वाभावेन साध्यसाधनत्वव्यवहारानुपपत्तिरित्यपरितुष्यन्नाह **वस्तुतस्त्विति** । **अनुमानेति** । साध्यव्यापकाव्याप्तत्वमनुमानप्रवृत्त्युत्तरकालं तु प्रतिपक्ष एवेत्यर्थः । एतदेवोपपादयति **साधनस्येत्यादिना** । **स्फुटेति** । साधनस्य पक्षादन्यस्मिन्यत्र साध्यव्यापकपरित्यागस्तत्र साध्यपरित्यागस्यावश्यम्भावेन व्यभिचारे स्फुटे तत्त्यागेनोपाध्युद्भावनस्यानवरत्वादित्यर्थः । **उपाध्यभावस्येति** । उपाध्यभावस्य प्रतिपक्षतया दूषणत्वे उपाधेर्दोषत्वं न सम्भवतीत्यर्थः । कुत इत्यत आह **न हीति** । **एतदर्थमिति** । उपाधेः पक्षव्यावृत्तिलाभार्थमित्यर्थः । **भावेति** । पक्षवृत्त्युपाधेरदोषत्वं त्विष्टमेवेत्यर्थः ।

शे०वा०— एवं चेदिति । अनुमानात्प्राग्व्याप्तिग्रहणवेलायामुपस्थितस्योपाधेरव्याप्त्युन्नायकत्वं चेदित्यर्थः । **साध्यसाधनव्यवहार इति** । व्याप्तिग्रहणदशायां पक्षसाध्यसाधनप्रविभागाभावेन व्यापकव्याप्ययोः साध्यसाधनभावाभावेन साध्यव्यापकत्वादेरसम्भवात् कथं साध्यव्यापकत्वादिगर्भोपाधित्वव्यवहार इत्यर्थः । **आगामीति** । अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेत्यादिवद्भाव्यपेक्षया तद्व्यवहार इति भावः । अस्मिन्पक्षे साध्यसाधनव्यवहारस्य गौणत्वापत्तेराह **वस्तुतस्त्विति** । तथा चोपाधिलक्षणस्य साध्यसाधनघटितत्वाभावान्नोक्तदोषावसर इति भावः । एवं कण्ठोक्तामव्याप्तिरूपतामुपपाद्य चशब्दसूचितां प्रतिपक्षतामप्युपाधेरुपपादयति **अनुमानेति** । **स्फुटव्यभिचारेति** । साध्यव्यापकोपाधिना सह साधनस्य व्यभिचारो यत्र प्रदर्शनीयस्तत्र साध्यव्यभिचारस्यापि सत्त्वेन तस्यैवोपदर्शयितुं शक्यत्वान्न तत्परित्यागेन साधनस्योपाधिव्यभिचारप्रदर्शनं युक्तमित्यर्थः । न च तत्रोपाध्यभावस्य निश्चितत्वेऽपि साध्याभावस्यानिश्चयान्न साध्यव्यभिचारप्रदर्शनं साधनस्य सम्भवतीति वाच्यम् । तद्व्यापकोपाधिव्यावृत्त्या साध्यव्यावृत्तेस्तत्रापि निश्चितत्वात् । अन्यथोपाधेः साध्यव्यापकत्वनिश्चयायोगात्साध्यवत्युपाध्यभावशङ्कया तत्प्रतिबन्धादिति भावः ।

प्रतिपक्षत्व इति । प्रतिपक्षत्वेन दूषणत्व इत्यर्थः । उपाधेः पक्षाद्व्यावृत्तिः प्रतिपक्षतया दोष इत्येवोपाधिदोषत्वं वादिनाऽभिमतम् । उपाधेः साधनाव्यापकत्वेन साधनवत्पक्षनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वनियमेन तस्या आवश्यकत्वान्न तूपाधिस्तद्व्यावृत्तिश्चेत्युभयमपि दूषणमिति येनोक्तरीत्या विरोधः शङ्क्येतेत्याशयेनाह **पक्षेति** । **एतदर्थं चेति** । उपाधिव्यावृत्तिरेव प्रतिपक्षतया दोष इत्येतदर्थमित्यर्थः । तर्ह्युपाधिव्यावृत्तेः प्रतिपक्षत्वेन दोषत्वेऽप्युपाधित्वेनोपाधेर्दूषणत्वाभावादुपाधिर्दूषणमित्यनर्थकः शास्त्रकाराणां व्यवहार इत्यतः स्वरूपेण तस्यादोषत्वस्येष्टत्वाच्छास्त्रकारव्यवहारस्य चोपाध्युन्नीतपक्षव्यावृत्तेः प्रतिपक्षतया दोषत्वाभिप्रायकत्वान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह **भावेति** ।

वा०र०— स्वरूपेण तस्यादोषत्वस्येति । अनेन मूले भावप्रधानतया विवक्षितस्वाभावस्योपाधिलक्षणस्य इत्यर्थोऽभिमत इत्युक्तं भवति । **विकल्पमिति** । अस्य मनसीति वक्ष्यमाणेनान्वयः ।

स०व्र०— नन्वेवं चेदिति । अनुमानात्प्राक् व्याप्तिग्रहणवेलायामुपस्थितस्योपाधेरव्याप्त्युन्नायकत्वं चेदित्यर्थः । व्याप्तिग्रहणदशायां पक्ष-साध्य-हेत्वादिप्रविभागाभावेनोपाधेः साध्यव्यापकत्वादेरसम्भवात् कथं साध्यव्यापकत्वे सतीति विशेषणमिति भावः । आगामिसम्भावनापेक्षया तदुपपत्तिरित्यर्थः । वास्तवसाध्यत्वादेरभावाभिप्रायेण सम्भावनेत्युक्तम् । व्याप्तिग्रहणानन्तरभाविपक्षादिप्रविभागदशायां साध्यत्वादिसम्भवाभिप्रायेण साध्यव्यापकत्वे सतीति लक्षणे साध्य-साधनव्यवहारः सम्भवतीति भावः । **स्फुटव्यभिचारपरित्यागेनेति** । साध्यव्यापकोपाधिना सह साधनस्य यत्र व्यभिचारो दर्शनीयः, तत्र साध्यव्यभिचारस्यापि सद्भावेन तस्यैवोपदर्शयितुं शक्यत्वान्न तत्परित्यागेन साधनस्योपाधिव्यभिचारप्रदर्शनं युक्तमिति भावः । न चोपाध्यभावस्य तत्र निश्चितत्वेऽपि साध्याभावस्यानिश्चयात् न साध्यव्यभिचारप्रदर्शनं सम्भवतीति वाच्यम् । तद्व्यापकोपाधिव्यावृत्तौ साध्यव्यावृत्तेरप्यावश्यकत्वेन तन्निश्चयोपपत्तेः । अन्यथा उपाधेः साध्यव्यापकत्वस्यैवायोगात् साध्यवत्यपि उपाध्यभावशङ्कया तन्निश्चयासम्भवादिति भावः । **पक्षेति** । तथा चोपाधेः पक्षात् व्यावृत्तिमुपजीव्यैवोपाधेर्दूषणत्वात् तद्व्यावृत्तेः दोषत्वान्न तस्य दूषणत्वमिति शङ्कानवकाशः । एतेनेत्यनेन परामृष्टमेव हेतुं दर्शयति **पक्षव्यावृत्तिप्राधान्येनेति** । उपाधित्वादित्येव पाठः । पक्षव्यावृत्तिमुखेनैवोपाधेः दोषत्वमिति यावत् विवक्षितमिति भावः । **एतदर्थं चेति** । अनुमानप्रवृत्त्युत्तरकालं तु सत्प्रतिपक्षतैवेत्येतदर्थं चेत्यर्थः । **भावप्रधानस्येति** । उपाधित्वलक्षणस्वरूपेणादोषत्वं त्विष्टमेवेत्यर्थः । तथा च उपाधिर्दूषणमित्यस्य उपाध्युन्नीतोपाधिव्यावृत्तिरेव दूषणमिति भावः ।

वि०ल०— नन्वेवं चेदिति । सोपाधिकस्याव्याप्तावन्तर्भावश्चेत्तत्र व्यापारत्वरूपसाधनत्वस्य व्याप्तिप्रयोगित्वरूपसाध्यत्वस्य चाभावात्साधनस्य साध्यव्यापकवैलोमेति साध्यसाधनव्यवहारः कथमित्यर्थः । **आगामीति** । उपाधिनिरासानन्तरमनुमानप्रयोगसम्भावनापेक्षयेति भावः । अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधेरेवं सत्यसङ्ग्रहः स्यात् । तदर्थमवच्छिन्नस्येत्युक्तौ शुद्धसाध्यव्यापकोपाध्यसङ्ग्रहः । अथ उभयसङ्ग्रहाय यत्तच्छब्दघटितत्वेन लक्षणं वक्तव्यमित्यभिप्रेत्य मूलस्यार्थमाह **वस्तुतस्त्विति** । यद्वा आगामिसम्भावनापेक्षां विना चेत्कथं लक्षणमित्यतो मूलाभिप्रेतलक्षणमाह **वस्तुतस्त्विति** । प्रतिपक्षोन्नायकतां विशदयति **अनुमेति** । सत्प्रतिपक्षत्वमेवोपपादयति **साधनस्येत्यादिना** । **सत्प्रतिपक्षतेति** । योज्यमिति मूले अव्याप्तिरिति पदपरित्यागेन सत्प्रतिपक्षतेत्यध्याहारेण योजनेत्यर्थः । **भावप्रधानस्येति** । पक्षात्स्वव्यावृत्तिनिरपेक्ष्यस्य केवलसत्त्वप्रधानस्येत्यर्थः ।

चषकः— पक्षव्यावृत्तिप्राधान्येनेति । उपाधिर्दोष इत्यस्योपाधिप्रतियोगिका साधनत्वपक्षनिष्ठ-व्यावृत्तिरेव दोष इत्यर्थो विवक्षित इत्यर्थः । भावप्रधानस्येति । प्रतियोगिप्रधानस्येत्यर्थः ।

॥ इति पक्षव्यावृत्तिप्राधान्येन उपाधित्वम् ॥

॥ इति सोपाधिकत्वस्य अनुमानप्रवृत्त्युत्तरकालं तु सत्प्रतिपक्षत्वम् ॥

* * *

॥ अथ वैपरीत्यासम्भवात् ॥

१८१ सु०— ननु च प्रागनुमानादपि सत्प्रतिपक्षताऽनुमानोत्तरमव्याप्तिर्वा किन्न स्यात् । मैवम् ।

पक्षे हि साध्यस्योपसंहारे प्रतिपक्षावसरः । न च व्याप्तिग्रहणसमये पक्षादि-प्रविभागोऽस्तीति कथं तदा प्रतिपक्षत्वं स्यात् ।

अनुमानोत्तरमव्याप्तिः कथमिति वक्तव्यम् । साध्यव्यापक उपाधिः पक्षाद्व्याव-र्तमानः साध्यमपि व्यावर्तयति, तथा च साध्यरहिते तत्र वर्तमानं साधनं साध्यं व्यभिचरतीति चेन्न; तथा सति बाधितसत्प्रतिपक्षयोरपि व्यभिचारितापातात्; ओमिति चेन्न, निरसिष्यमाणत्वात् । बाधप्रतिपक्षाभ्यामेवानुमानदूषणसम्भवे किं तदुपजीविना व्यभि-चारेणेति चेत्, तर्हि व्यापकव्यावृत्त्या प्रतिपक्षेणैवानुमाने दूषिते किं तदुपजीविना व्यभिचारेणेति तुल्यम् ।

किञ्च पक्षे व्यभिचारः किं निश्चित उत सन्दिग्धः ।

नाद्यः, विकल्पानुपपत्तेः । तथा हि, पक्षे साध्याभावो निश्चितो न वा ।

आद्ये, किं प्रमाणान्तरेणोत साध्यव्यापकोपाधिव्यावृत्त्या । प्रथमे, तत एवानुमानं दुष्टमिति किमुपाधिना । न द्वितीयः, परस्पराश्रयत्वप्रसङ्गात्; उपाधेः साध्यव्यापकत्वनिश्चये तद्व्यावृत्त्या साध्यव्यावृत्तिनिश्चयः, सति च तस्मिन्नसाविति ।

नेति पक्षे साध्यव्यापकत्वानिश्चयात् उपाधेः, कथं तद्व्यावृत्त्या पक्षे साधनस्य निश्चितो व्यभिचारः स्यात् ।

पक्षे सन्दिग्धो व्यभिचारस्तु स्वत एव सिद्धो सोपाधिमुखनिरीक्षणापेक्षः, सर्वानुमानोच्छेदहेतुश्च ।

तस्मादनुमानोत्तरकालं सत्प्रतिपक्षतैवेत्युचितम् । एतदेवाभिप्रेत्य 'स एवोपाधिदोषोऽपी'त्यादिवचनम् ।

परि०— निरसिष्यमाणत्वादिति । 'स्ववाक्येन विरोधेऽपी'त्येतद्व्याख्यावसरे इति भावः । व्यक्तमेतत् तर्कताण्डवे । **असाविति** । साध्यव्यापकत्वनिश्चय इत्यर्थः । **स्वत एवेति** । साधकबाधकप्रमाणाभावेनानुमानात्प्रागेव साध्यसन्देहे सति सन्दिग्धसाध्यवति सतो हेतोः सन्दिग्धव्यभिचारित्वादिति भावः । **सर्वानुमानेति** । पक्षे सन्दिग्धो व्यभिचार इत्यनुषङ्गः । न चोपाधिशङ्काऽऽहितस्य न तथात्वमिति चेन्न । स्वत एव सिद्धस्योपाध्याहितत्वायोगात् । उपाध्या(यत्तव्य)यातव्यभिचारसन्देहस्य तदधीनत्वेऽपि उपाध्या(यत्तसा)यातसाध्यसन्देहस्य व्यभिचारसन्देहं विनाऽयोगादिति भावः । **स एवेति** । प्रमाणलक्षणवाक्यमित्यर्थः । 'प्रतिरूपं हि साधनं तन्न चापरमि'ति चतुर्थाध्यायाद्यपादीयानुव्याख्यानमादिपदार्थः ।

यादु०— निरसिष्यमाणत्वादिति । अस्मिन्नेवाधिकरण इति शेषः । **स्वत एव सिद्ध इति** । पक्षताघटकतया पूर्वमेव सिद्ध इत्यर्थः । **सर्वानुमानेति** । निश्चितहेतुमति साध्याभावसन्देहरूपव्यभिचारसंशयस्य सर्वत्र सत्त्वादिति भावः । न च स्वरसवाहिनः तस्याप्रतिबन्धकत्वेऽप्युपाध्याहितस्यैव प्रतिबन्धकत्वमतो न सर्वानुमानोच्छेद इति वाच्यम् । उपाध्याहितत्वं ह्युपाध्यनुसन्धानजन्यत्वम् । न च पूर्वभाविनो जन्यत्वं सम्भवति । तदिदमुक्तं **स्वत एव सिद्धो नोपाधिमुखनिरीक्षणापक्ष इति** । न च पक्षताघटकादन्य एव तदाहितस्तादृशः संशय इति वाच्यम् । पक्षताघटकसंशयान्यतादृशज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वकल्पने मानाभावात् । न च तत्रानुमितिप्रतिबन्धरूपफलबलादेवं कल्प्यत इति वाच्यम् । सत्प्रतिपक्षतयाऽपि तदुपपत्तेरित्याशयात् । ननु साध्याभावसन्देहोऽपि प्रतिबन्धक एव तथाऽपि तर्कादिना तदपनयेऽनुमानप्रवृत्तिरिति नानुमानमात्रोच्छेद इति चेन्न । पक्षे साध्याभावसन्देहे तर्कमूलव्याप्तेरप्यनिश्चयात् । **सत्प्रतिपक्षतैवेति** । न च दूष्यानुमानस्य तर्कानुग्रहे नोपाधेः साध्यव्यापकतोपाधेस्तदनुग्रहे तु अनुमानस्य बाध एवातः कथं सत्प्रतिपक्षताऽवसर इति वाच्यम् । उभयत्राप्यनुकूलतर्कानवतारदशायां सत्प्रतिपक्षतैवेत्याशयात् । **एतदेवेति** । अनुमानोत्तरकालं सत्प्रतिपक्षतैवेत्येतदेवेत्यर्थः । आदिपदेन 'प्रतिरूपं हि साधनं तन्न चापरम्' इत्यनुव्याख्यानसङ्ग्रहः । तथा च तद्विरोधो नेति भावः ।

वं०प०— बाधसत्प्रतिपक्षयोरपीति । बाधितस्य पक्षे व्यभिचारः स्पष्ट एव । शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यत्र शब्दो नित्यः श्रावणत्वादिति नित्यत्वसाधने पक्षेऽनित्यत्वाभावप्राप्त्या सत्प्रतिपक्षस्यापि कृतकत्वस्य पक्षे व्यभिचारः प्राप्त एवेत्यर्थः ।

पक्षे व्यभिचार इति । बाधितसत्प्रतिपक्षयोरित्यर्थः । **तत एवेति** । साध्याभावनिश्चायकप्रमाणान्तरविरोधादेवेत्यर्थः । **सति च तस्मिन्निति** । उपाधिव्यावृत्त्या साध्यव्यावृत्तिनिश्चये सति साध्यव्यापकतानिश्चयः । तथा हि । उपाधिः साध्यव्यापकः स्वव्यावृत्त्या तद्व्यावर्तकत्वात् । यत्स्वव्यावृत्त्या यद्व्यावर्तयति तत्तस्य व्यापकम् । स्वव्यावृत्त्या गुणादौ पृथिवीत्वं व्यावर्तयतीति द्रव्यत्वं पृथिवीत्वस्य व्यापकमित्यर्थः । **साध्यव्यापकत्वानिश्चयादिति** । पक्षे साध्याभावोऽस्ति वा न वेति संशयस्य साध्यसंशयरूपत्वेनोपाधेः पक्षे साध्यव्यापकत्वमपि सन्दिग्धमिति भावः । 'स एवोपाधिदोषोऽपि' इत्यत्रत्यैवकारार्थकथनं **सत्प्रतिपक्षतैवेति** ।

कं०रा०— बाधितसत्प्रतिपक्षयोरिति । बाधिते साध्याभावनिश्चायकप्रमाणेन सत्प्रतिपक्षे च साध्याभावव्याप्यलिङ्गान्तरेण पक्षे साध्याभावस्य प्राप्ततया तत्रैव हेतोर्व्यभिचारावश्यम्भावादिति भावः । **तत एवेति** । पक्षे साध्याभावनिश्चायकप्रमाणान्तरेणैवेत्यर्थः । सति च तस्मिन्निति पक्षे साध्यव्यावृत्त्यनिश्चये तत्र साध्यसत्त्वशङ्कया पक्षावृत्त्युपाधेः साध्यव्यापकत्वनिश्चयायोगेन पक्षसाध्यव्यावृत्तिनिश्चये सत्येवोपाधेः साध्यव्यापकत्वे निश्चय इति भावः । **नेति पक्ष इति** । पक्षे साध्याभावो न निश्चित इति पक्षे उक्तरीत्योपाधेः साध्यव्यापकत्वनिश्चयाभावात् कथमुपाधिव्यावृत्त्या पक्षे साधनस्य निश्चितो व्यभिचारः स्यादित्यर्थः । पक्षे व्यभिचारः किं निश्चितः उत सन्दिग्ध इति प्राग्विकल्पितं सन्दिग्धव्यभिचार इति पक्षः दूषयति **पक्ष इति** ।

श्रीनिधि०— तद्व्यावृत्त्या उपाधिव्यावृत्त्या । **सति तस्मिन्नसाविति** । उपाधिव्यावृत्त्या साध्यव्यावृत्तिनिश्चये सति उपाधेस्साध्यव्यापकत्वनिश्चय इत्यर्थः । उपाधेस्साध्यव्यापकत्वे तन्निवृत्त्या साध्यनिवृत्त्ययोगेन तन्निश्चये सति तन्निश्चय इति भावः । सर्वानुमानेष्वपि पक्षे व्यभिचारसन्देहस्य सत्त्वेनेति भावः । **सत्प्रतिपक्षतैवेति** । अत्र तु नोक्तदोषः । प्रतिज्ञाविरोधस्य समबलप्रमाणविरोधस्य व्यभिचारोपजीव्यत्वेन स्वतन्त्रदूषणत्वात् । स्वारसिकसंशयं पूर्वहेतुर्निरुणद्धि । निरुद्धमपि संशयं पुनरुज्जीवयति सत्प्रतिपक्षः । स्वारसिकसंशयस्य नियामकशून्यत्वेनादोषत्वं सत्प्रतिपक्षे जन्यसंशयस्य तु नियामकपूर्वकत्वेन दोषत्वमिति विवेको द्रष्टव्यः । **स एवोपाधिदोषोऽपीति** । प्रतिज्ञायास्समबलप्रमाणविरोध एव । पक्षादिप्रविभागानन्तरं अयमेव दोष इत्यभिप्रेत्येत्यर्थः । अत्र व्याप्तेः साध्यव्यापकतानिश्चयाभिमाने हेतोश्च साध्यव्यापकतानिश्चयाभिमाने सत्प्रतिपक्षः । अन्यतरत्रानुकूलतर्कादिना वा व्यापकत्वव्याप्यत्वयोर्निश्चये तु कस्यचित् बाध्यत्वं कस्यचित् बाधकत्वमिति विवेको द्रष्टव्यः । विषमव्याप्तिकस्य उपाधित्वं नेति वदन् प्रष्टव्यः । किं साधनव्यापकत्वादिना । उत दूषणत्वासम्भवेन ।

शे०वा०— व्यावर्तयतीति । व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तेराक्षयकत्वादिति भावः । **निरसिष्य-माणत्वादिति** । 'रङ्गवाक्येन विरोधेऽपि नैव साधकतां व्रजेदि'त्युत्तरवाक्यव्याख्यानावसरे 'एतेनैतदपि निरस्तमि'त्यादिनेति शेषः ।

तत एवेति । साध्याभावनिश्चायकप्रमाणान्तरविरोधादेवेत्यर्थः । **नेति पक्ष इति** । **पक्षे** साध्याभावो-ऽनिश्चित इति पक्षे । साध्यवत्युपाधेरुपाध्यभाववति च साध्याभावस्य निश्चितत्वेन व्यभिचारज्ञानाभावा-दुपाधेः साध्यव्यापकत्वनिश्चयोपपत्तेर्व्यापकीभूतोपाध्यभावेन साध्याभावनिश्चयोपपत्त्या साध्यरहिते पक्षे साधनस्य वर्तमानतया साध्यव्यभिचारनिश्चयसम्भवेऽपि पक्षे साध्याभावो न निश्चित इति पक्षे साध्यवत्युपाधे-रुपाध्यभाववति च साध्याभावस्यानिश्चयेन व्यापकीभूतोपाध्यभाववत्तया निश्चिते पक्षे तद्व्याप्यभूतसाध्यसन्देहेन व्यभिचारज्ञानरूपप्रतिबन्धकवशादुपाधेः साध्यव्यापकत्वनिश्चयासम्भवादव्यापकव्यावृत्त्याऽव्याप्यव्यावृत्तेश्चाति-प्रसङ्गेन निश्चेतुमशक्यत्वेनोपाधिव्यावृत्त्या पक्षे साध्यव्यावृत्त्यसिद्ध्या पक्षस्य साध्यरहितत्वासिद्धेस्तत्र वर्तमानस्य साधनस्य न साध्यव्यभिचारनिश्चय इति भावः । **पक्षे सन्दिग्धो व्यभिचार इति** । पक्षेऽपि सन्देहः किं स्वारसिकः फलतयाऽभिमतः किंवा संशयान्तरमिति विकल्प्य; न द्वितीयः उपाधिव्यावृत्त्याहितपक्षीय-साध्यसंशयमुपजीव्य प्रवृत्तव्यभिचारसंशयरूपसंशयान्तरस्योपाधिव्यावृत्त्याहितसाध्यसंशयरूपप्रतिपक्षोपजीव्य-त्वात् उपजीव्यभूतप्रतिपक्षेणैव दुष्टत्वे तदाहितव्यभिचारसन्देहस्य निष्प्रयोजनत्वादिति द्वितीयपक्षदूषणं च मनसि निधायाद्यं प्रत्याचष्टे **पक्षे सन्दिग्धेति** । स्वत एव सिद्ध इत्यस्य विवरणं **नोपाधिमुखनिरीक्षणापेक्ष इति** । उपाधिं विनाऽपि तत्सिद्धेर्न तस्य तत्फलत्वमिति भावः । **सर्वेति** । निश्चितहेतुमति साध्याभावसन्देहरूप-व्यभिचारसंशयस्य सर्वत्रापि सत्त्वादिति भावः । **तस्मादिति** । उक्तरीत्या केनापि प्रकारेणानुमानोत्तरकाल-मव्याप्त्युन्नायकत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । **प्रतिपक्षतैवेति** । न च दूष्यानुमानस्य तर्कानुग्रहे उपाधिर्न साध्यव्यापक उपाधेस्तदनुग्रहे त्वनुमानस्य बाध एवेति न कदाऽपि प्रतिपक्षावसर इति वाच्यम् । यदैकत्रापि नानुकूल-तर्कावतारस्तदा प्रतिपक्षावतारस्याविकलत्वात् । अन्यथा प्रतिपक्षमात्रोच्छेदापत्तेरित्याशयात् । ननु नोपाधे-र्व्याप्तिग्रहदशायामव्याप्त्युन्नायकत्वमङ्गीकर्तुं युक्तम् । 'स एवोपाधिदोषोऽपी'ति प्रमाणलक्षणे, 'उपाधिः प्रतिरूपं यत्साधनं तन्न चापरमि'त्युत्तरानुव्याख्याने चोपाधेरव्याप्त्युन्नायकत्वनिरासेन सत्प्रतिपक्षमात्रोन्नायकत्वप्रतिपादनेन तद्विरुद्धत्वादित्यत उदाहृतप्रमाणलक्षणादेर्विप्रतिपत्त्यनन्तरमव्याप्त्युन्नयनवारकत्वेन ततः पूर्वमपि तदुन्नयन-वारकत्वपरत्वाभावान्न तद्विरोध इत्यभिप्रेत्याह **एतदेवाभिप्रेत्येति** ।

वा०र०— उपाधेर्दोषकताबीजकथनस्थलीयतर्कताण्डवानुसारेणाह **न च दूष्यानुमानस्येति** ।

स०व्र०— अनुमानोत्तरमपीति । अनुमानोत्तरमव्याप्तिः किं न स्यादित्यत्र कथमिति वक्तव्य-मित्यर्थः । **साध्यं व्यभिचरतीति** । तथा च व्यभिचाराप्रदर्शनस्य विद्यमानत्वेन व्याप्तिनिश्चयो न सम्भवतीति अव्याप्तिरेव किं न स्यादिति भावः । **तथा सतीति** । बाधितस्थले प्रबलप्रमाणेन पक्षे साध्याभावस्यैव

निश्चितत्वेन तत्र विद्यमानस्य हेतोः साध्यव्यभिचारनिश्चयेन व्याप्तिनिश्चयासम्भवात् अव्याप्तिनिश्चयसम्भवात् अव्याप्तेरेव दोषत्वं, न तु सत्प्रतिपक्षस्येति भावः ।

प्रथमे वेति । **तत एव** साध्याभावनिश्चायकप्रमाणाभावादेवेत्यर्थः । **परस्पराश्रयत्वेति** अयमाशयः । उपाधिव्यावृत्त्या साध्यव्यावृत्तिनिश्चये सति, कथमुपाधेः साध्यव्यापकत्वाभावे उपाधिनिवृत्त्या साध्यनिवृत्तिः सम्भवतीति कृत्वा साध्यव्यापकत्वमिति साध्यव्यापकत्वनिश्चयः । सति च तस्मिन् उपाधिव्यावृत्त्या साध्यव्यावृत्तिनिश्चय इत्यन्योन्याश्रय इति । न चानुकूलतर्कादिना उपाधेः साध्यव्यापकत्वनिश्चयाभ्युपगमेन उपाधिव्यावृत्त्या साध्यव्यावृत्तेः तन्निश्चायकत्वस्यानभ्युपगतत्वात् कथमन्योन्याश्रय इति वाच्यम् । अनुकूलतर्कादिना तद्व्यापकत्वनिश्चये व्यापकानुपलब्धिबाधेन दुष्टत्वोपपत्तौ उपाध्युद्भावनवैयर्थ्यापातादित्यत्र तात्पर्यात् । **नेति पक्ष इति** । साध्याभावः पक्षे न निश्चितः इति पक्षे साध्यसत्त्वसन्देहेन उपाधेः साध्यव्यापकत्वनिश्चयो न सम्भवति । यदि पक्षे साध्यं स्यात् तदा उपाध्यभावेन सन्दिग्धव्यभिचार इत्यर्थः । **स्वत एव सिद्ध इति** । न च स्वारसिकपक्षीयव्यभिचारसंशयस्यादोषत्वेऽप्युपाध्यभावाहितः संशयः प्रतिबन्धक एवेति वाच्यम् । उपाध्यभावेन पक्षीयतत्संशयस्यैव सत्प्रतिपक्षत्वेनेष्टापादनात् । नेति पक्षेऽपि किं निश्चितो व्यभिचारः, किं सन्दिग्ध इति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **नेतीति** । **पक्ष इति** । साध्याभावस्य पक्षेऽनिश्चये साध्यसत्त्वसन्देहेनोपाधेः साध्यव्यापकत्वनिश्चयस्यैवाभावात् सन्दिग्धव्यभिचारादिति भावः । द्वितीयेऽपि किं स्वारसिकसंशयः फलं, संशयान्तरं वा । नाद्य इत्याह **सन्दिग्धो व्यभिचारस्त्विति** । अन्त्यस्तु स्फुटत्वान्न दूषितः । तथा हि उपाधिव्यावृत्त्या हि तत्पक्षीयसाध्यसंशयमुपजीव्य प्रवृत्तव्यभिचारसंशयान्तरस्योपाधिव्यावृत्त्या हि साध्यसंशयरूपसत्प्रतिपक्षोपजीवित्वात् तेनैव दुष्टत्वे व्यभिचारसन्देहस्य निष्प्रयोजनत्वात् । **सर्वानुमानेति** । सन्दिग्धव्यभिचार इति शेषः । **एतदेवेति** । अनुमानप्रविभागानन्तरमुपस्थितस्योपाधेः सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वमेवेत्यर्थः ।

स०ना०— पक्षे साध्याभावो निश्चितो न वेति । प्रतिवादिनेति शेषः । **तद्व्यावृत्त्या साध्यव्यावृत्तिनिश्चय इति** । प्रतिवादिनेति शेषः । **साध्यव्यापकत्वानिश्चयादिति** प्रतिवादिनेति शेषः । **निश्चितो व्यभिचार इति** । उभयसम्मतो व्यभिचार इत्यर्थः । अयं भावः । निश्चितव्यभिचारो हि तदा स्यात्; यदि साध्याभावसाधकं अनुमानं प्रबलं स्यात् । तत्प्राबल्यं च उभयसम्मत्या उपाधेः साध्यव्यापकत्व एव भवेत् । न चासावस्ति । साधनवादी साधनेन पक्षे साध्यं साधयित्वा साध्यस्य उपाधिव्यभिचारं मन्यते । उपाधिवादिना तु पक्षे साध्यमेव नास्तीति न व्यभिचार इति वक्तव्यम् । तत्र साधनवादिना कुतः पक्षे साध्यं नास्तीति चोदिते उपाध्यभावादिति उपाधिवादिना वक्तव्यम् । ततश्च उपाधेः साध्यव्यापकत्वसिद्धौ पक्षे साध्याभावसिद्धिः तत्सिद्धौ च तत्सिद्धिरित्यन्योन्याश्रयो भवति । सत्प्रतिपक्षवादी तु परस्य साध्यव्यापकत्वानिश्चयेऽपि अभिमानमात्रेण सत्प्रतिपक्षप्रवृत्तिरिति नान्योन्याश्रय इति । एतेन व्यभिचारोन्नायकत्वपक्षे यद्यन्योन्याश्रयः तर्हि सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वपक्षेऽपि स्यादविशेषादिति परास्तम् ।

विठ्ठल०— बाधितसत्प्रतिपक्षयोरिति । ताभ्यां पक्षे साध्याभावस्य प्राप्तत्वेन तत्रैव हेतोर्व्यभिचारावश्यम्भावादिति भावः । **सति च तस्मिन्निति** । साध्यव्यावृत्तिनिश्चये सत्येवोपाधेः साध्यव्यापकत्वनिश्चय इत्यर्थः । विकल्पे सन्दिग्ध इति द्वितीयं पक्षं दूषयति **पक्षे सन्दिग्ध इति** । **स्वत एव सिद्ध इति** । पक्षघटकतया पूर्वमेव सिद्ध इत्यर्थः । **सर्वानुमानेति** । निश्चयहेतुमिति पक्षे साध्याभावसन्देहरूपव्यभिचारसंशयस्य सर्वत्र सत्त्वादिति भावः । **स एवोपाधीति** । प्रमाणलक्षणवाक्यं आदिपदेन प्रतिरूपं हि साधनं तन्न चापरमिति चतुर्थानुव्याख्यानसङ्ग्रहः ।

चषकः— निरसिष्यमाणत्वादिति । प्रकृतनय एव प्रत्याख्यास्यमानत्वादित्यर्थः ।

१८२ सु०— अनुकूलतर्कादिना साध्यव्यापकत्वनिश्चये सति पक्षे निश्चितव्यभिचारितासिद्धिरिति चेन्न, निश्चितसाध्यव्यापकव्यावृत्तेर्बाधकत्वेन तत एवानुमाने दूषिते व्यभिचारवैयर्थ्यात् । तथाऽपि सोपाधिकत्वं सत्प्रतिपक्षत्वमिति गतः पक्ष इति चेन्न, प्रतिपक्षस्य यावज्जीवं तद्भावानङ्गीकारात् । 'सामर्थ्यानिर्धारणायामेव सत्प्रतिपक्षः, निर्धारिते तु सामर्थ्ये बाधको वा स्यात्, बाध्यो वे'ति को नाम नाभ्युपैति ।

परि०— सामर्थ्येति । व्याप्तिः समुचितदेशस्थत्वं च सामर्थ्यम् । **अनिर्धारणायामिति** । द्वयोर्हेत्वोरिति योज्यम् । **निर्धारित इति** । अन्यतरस्येति भावः ।

यादु०— निर्धारिते तु सामर्थ्य इति । अन्यतरस्येति शेषः ।

वं०प०— ननु पक्षे साध्याभावो निश्चित एव । तन्निश्चयस्तु साध्यव्यापकोपाधिव्यावृत्त्यैव । न चान्योन्याश्रयः । उपाधेः साध्यव्यापकत्वनिश्चये तद्व्यावृत्त्या साध्यव्यावृत्तिनिश्चय इत्यंशः स्वीक्रियते । उपाधिव्यावृत्त्या साध्यव्यावृत्तिनिश्चये सत्युपाधेर्व्यापकत्वनिश्चय इत्यंशो न स्वीक्रियते । प्रकारान्तरेणानुकूलतर्कादिना तन्निश्चयसम्भवादित्याशङ्कते **अनुकूलेति** । **निश्चये** उपाधेरिति शेषः । **पक्षे** उपाधिव्यावृत्तेरिति शेषः ।

कं०रा०— अनुकूलेति । अनुकूलतर्कादिनोपाधेः साध्यव्यापकत्वनिश्चये सत्युपाधिव्यावृत्त्या पक्षे साध्यव्यावृत्तिनिश्चयात् तत्र वर्तमानस्य हेतोर्निश्चितव्यभिचारित्वसिद्धिरित्यर्थः । **निश्चितेति** । निश्चिता साध्यव्यावृत्तिर्ययोपाधिव्यावृत्त्या तस्या बाधकत्वेन तत एवानुमाने दूषिते व्यभिचारवैयर्थ्यादित्यर्थः । **तथापीति** । अनुकूलतर्कादिना साध्यव्यापकत्वनिश्चये सत्युपाधिव्यावृत्तेः पक्षे साध्याभावनिश्चायकतया त एव अनुमानस्य दुष्टत्वेन व्यभिचारवैयर्थ्येऽपि सोपाधिकत्वस्य प्रतिपक्षविधया दूषणत्वमित्येतद्गतमुक्तस्थले उपाधिव्यावृत्तेर्बाधकत्वादिति भावः । अनुकूलतर्कादिनोपाधेः साध्यव्यापकत्वनिश्चयदशायां सोपाधिकत्वस्य

प्रतिपक्षत्वाभाव इष्ट एवेति परिहरति **नेति** । **बाधको वेति** । प्रतिपक्षस्थले मन्त्रहेतोः सामर्थ्यनिर्धारणं स बाधकोऽन्यस्तु बाध्य इति व्यवस्थितविकल्पपरत्वेन योज्यम् ।

शे०वा०— ननूपाधिव्यावृत्त्यैव पक्षे साध्याभावनिश्चयेन साध्यरहिते पक्षे वर्तमानस्य साधनस्य पक्षे निश्चितव्यभिचारत्वेनानुमानोत्तरमपि व्यभिचारोन्नायकत्वोपपत्तेः कथमनुमानोत्तरकालं प्रतिपक्षतैवेत्यवधारणम् । न चोपाधेः साध्यव्यापकत्वनिश्चये तद्व्यावृत्त्या साध्यव्यावृत्तिनिश्चयः सति च तस्मिन्नसाविति परस्पराश्रयत्वान्नोपाधिव्यावृत्त्या साध्यव्यावृत्तिनिश्चय इत्युक्तमिति वाच्यम् । अनुकूलतर्कादिना साध्यव्यापकत्वनिश्चयाभ्युपगमेन साध्यव्यापकतानिश्चयस्योपाधिव्यावृत्त्या साध्यव्यावृत्तिनिश्चयसाध्यत्वानभ्युपगमेन तदप्रसङ्गादित्याशयेन शङ्कते **अनुकूलेति** । तत्रापि प्रथमोपस्थितबाधस्यैव दूषणत्वेन तदुपजीविनो व्यभिचारस्यादूषणत्वायुक्तमवधारणमित्याशयेन परिहरति **नेति** । अन्यथा बाधितसत्प्रतिपक्षयोरपि व्यभिचारितापातात् । तत्र बाधसत्प्रतिपक्षाभ्यामेवानुमानदूषणसम्भवे किं तदुपजीविना व्यभिचारेणेति यदि मन्यसे तर्हित्रापि बाधेनैवानुमाने दूषिते किं तदुपजीविना व्यभिचारेणेति सममिति भावः । **गतः पक्ष इति** । उपाधिव्यावृत्त्या निश्चितायाः साध्यव्यावृत्तेर्बाधत्वेन व्यापकव्यावृत्तेः प्रतिपक्षत्वाभावादिति भावः । न सोपाधिकत्वं सर्वत्र प्रतिपक्षतया दोषः किन्तु क्वचिद्बाधत्वेनापीति । ततश्च नेदमनिष्टमिति भावेन परिहरति **नेति** । कथमेकस्यैव प्रतिपक्षत्वं बाधकत्वं च विरुद्धमुपपद्यत इत्यतो दशाभेदेनोभयमुपपादयति **सामर्थ्येति** । दूष्यानुमानमुपाधिश्चेत्यनयोर्मध्ये यदैकत्राप्यनुकूलतर्कावतारस्तदेत्यर्थः । **निर्धारिते त्विति** । अन्यतरस्येति शेषः । बाधक इत्यादेरयम्भावः । यस्य हि यदाऽनुकूलतर्कावतारः स तदा बाधकोऽन्यस्तु बाध्य इति । यद्वा प्रतिपक्षस्य सामर्थ्यावधारणे बाधत्वं स्वविरोधिनस्तदवधारणे तु बाध्यत्वमिति ज्ञेयम् । **एषः पक्ष इति** । समव्यापकत्वपक्ष इत्यर्थः ।

स०व्र०— अनुकूलतर्कादिनेति । उपाधेरिति शेषः । तथा च अनुकूलतर्कादिना उपाधेः साध्यव्यापकत्वे निश्चिते तद्व्यावृत्त्या साध्यव्यावृत्तिनिश्चयसम्भवेन तत्र विद्यमानहेतोः साध्यव्यभिचारिता उपाधिना उन्नीयत इति व्यभिचारोन्नायकत्वमेवोपाधेरिति शङ्कार्थः । **तत एवेति** । उपाधेः साध्यव्यापकत्वनिश्चायकानुकूलतकदिरित्यर्थः । ननु तथात्वे येनानुकूलतर्कादिना उपाधेः साध्यव्यापकत्वनिश्चयः तेनैव साध्यव्यावृत्तेरपि निश्चितत्वेन तत एवानुमानस्य दुष्टत्वसम्भवेन उपाधेः सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वं यदुक्तं, तदयुक्तमिति शङ्कते **तथापीति** । प्रमाणद्वयमध्ये स्वस्य सामर्थ्यावधारणे बाधकत्वं, स्वविरोधिनस्तदवधारणे तु बाध्यत्वमिति भावेन बाध्यो वेत्याद्युक्तम् ।

विठ्ठल०— बाधको वेति । तत्प्रतिपक्षानुमानस्य प्राबल्ये बाधकत्वं अन्यथा बाध्यत्वमिति व्यवस्थितिविकल्प इति ध्येयम् ।

॥ इति वैपरीत्यासम्भवात् ॥

* * *

॥ अथ सोपाधिकत्वं न साध्यसमव्याप्यकत्वम् (समव्याप्तस्यैवोपाधित्वमिति नियमासम्भवः) ॥

॥ अथ सन्न्यायरत्नावल्युक्तस्य पक्षस्य परमतत्वेनानुवादः ॥

१८३ सु०— अत्र सोपाधिकत्वमिति वक्तव्ये साध्यव्यापकवैलोम्यमिति वचनमुपाधिलक्षणस्यापि प्रदर्शनार्थम्, तदपि साध्यसमव्यापकत्वपक्षनिरासाय ।

नन्वेष पक्षष्टीकाकृताऽङ्गीकृतः । मैवम्, परमतानुवादत्वात्, अन्यथा 'एकसाध्याविनाभाव' इत्युदयनवचनोदाहरणवैयर्थ्यात् ।

परि०— टीकाकृतेति । सन्न्यायरत्नावलीकृतेत्यर्थः । **एकेति** । 'एकसाध्याऽविनाभावे मिथः सम्बन्धशून्ययोः । साध्याभावाविनाभावी स उपाधिर्यदत्ययः' इत्यत्राविनाभावशब्दः साहचर्यमात्रपरः । परस्परपरिहारेण सतोर्हिंसात्वनिषिद्धत्वयोः पापहेतुत्वरूपैकसाध्याविनाभावे सति तयोर्मध्ये यदभावः साध्याभावाविनाभावी व्याप्तः स एवोपाधिरित्यर्थः ।

यादु०— टीकाकृताऽङ्गीकृत इति । टीकायां साध्यं व्यापकं यस्येति साध्यव्यापकः, साध्यस्य व्यापक इति वेति विग्रहद्वयस्य प्रदर्शितत्वेनायं पक्षः टीकाकारेणाङ्गीकृत इति ज्ञायत इति भावः । **परमतेति** । टीकायाः परमतानुवादपरं मूलमित्यभिप्रायकत्वादित्यर्थः । 'एकसाध्याविनाभावे मिथः सम्बन्धशून्ययोः । साध्याभावाविनाभावी स उपाधिर्यदत्ययः' इत्युदयनश्लोकस्यायमर्थः । मिथः सम्बन्धशून्ययोः परस्परपरिहारेण वर्तमानयोर्हिंसात्वनिषिद्धत्वयोरुभयोरप्येकेन साध्येनाधर्मसाधनत्वेनाविनाभावे साहचर्ये सति तयोर्मध्ये यस्यात्ययो निवृत्तिः साध्याभावेनाविनाभावी व्याप्तः स एवोपाधिः । एवं च कलञ्जभक्षणादौ सत्यामपि हिंसात्वनिवृत्तौ साध्यस्याधर्मसाधनत्वस्य निवृत्तिर्नास्ति । निषिद्धत्वाभावस्तु सर्वत्र साध्याभावेन व्याप्त इति तस्यैवोपाधित्वे प्रयोजकत्वं नेतरस्येति । अत्र प्रथमपादेनोपाधेः साध्यं प्रति व्याप्यत्वमुक्तम् । द्वितीयपादेन साधनाव्यापकत्वम् । उत्तरार्धेन साध्यव्यापकत्वमिति विवेकः ।

कं०रा०— नन्वेष पक्ष इति । साध्यं व्यापकं यस्येति साध्यव्यापकः साध्यस्य व्यापक इति वेति वदता सन्न्यायरत्नावलीकृता साध्यसमव्यापकत्वपक्षोऽङ्गीकृत इत्यर्थः । **अन्यथेति** । टीकाकारवचनस्य परमतानुवादरूपत्वाभावे 'एकसाध्याविनाभावेऽथ सम्बधशून्ययोः । साध्याभावाविनाभावी स उपाधिर्यदत्यय' इत्युदयनवचनोदाहरणस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यर्थः ।

शे०वा०— टीकाकृतेति । सन्न्यायरत्नावलीकृतेत्यर्थः । **अङ्गीकृत इति** । तथा च कथं तन्निरास इति वाक्यशेषः । टीकायां साध्यं व्यापकं यस्येति साध्यव्यापकः, साध्यस्य व्यापक इति वेति विग्रहद्वयस्य

प्रदर्शितत्वेन समव्यापकत्वस्य तदङ्गीकृतत्वसिद्धिरिति भावः । उदयनमतानुवादरूपत्वादुदाहृतग्रन्थस्य न तेनास्य टीकाकृदभिमतत्वसिद्धिरित्याह **परमतेति** । टीकाया वस्तुस्थितिप्रदर्शनपरत्वमेवास्तु किं परमतानुवादकल्पनयेत्यत आह **अन्यथेति** । परमतानुवादत्वाभाव इत्यर्थः । मिथः सम्बन्धशून्ययोः परस्परपरिहारेणान्यत्र कलञ्जभक्षणादौ यागीयहिंसायां च वर्तमानयोः हिंसात्वनिषिद्धत्वयोरुभयोरप्येकेन साध्येनाधर्मसाधनत्वेनाविनाभावे व्यर्थहिंसायां साहचर्ये सति तयोर्मध्ये यस्यात्ययो निवृत्तिः साध्याभावेनाविनाभावी व्याप्तः स एवोपाधिः । एवं च कलञ्जभक्षणादौ सत्यामपि हिंसात्वनिवृत्तौ साध्यस्याधर्मसाधनत्वस्य निवृत्तिर्नास्तीति न तस्योपाधित्वम् । निषिद्धत्वाभावस्तु कदलीफलभक्षणादौ सर्वत्र साध्याभावेन व्याप्त इति तस्यैवोपाधित्वमिति सम्मतिग्रन्थार्थः । अत्र प्रथमपादेनोपाधेः साध्यं प्रति व्याप्यत्वमुक्तं, द्वितीयपादेन तु साधनाव्यापकत्वम्, उत्तरार्धेन तु साध्यव्यापकत्वमिति विवेकः ।

वा०२०—— टीकायामिति । टीकाकृतेति । प्रकृतसन्न्यायरत्नावल्याख्यायामित्यर्थः । **विग्रहद्वयस्येति** । यद्यपि विग्रहद्वयं नैकार्थसाधकतयोक्तम् । अत एव वाशब्दो विकल्पार्थः प्रयुक्तः । तथापि वाशब्दस्य समुच्चयार्थत्वात् इति वेति टीकायाः इति च इत्यर्थकत्वेन अर्थसमुच्चयलाभात् समव्याप्तिप्रतिपादकत्वं युक्तम् । अत एवोदयनवाक्यमत्रार्थे प्रमाणीकृतं उत्तरत्रे हृदयम् । **उदयनमतानुवादेति** । उदयनमते समव्याप्तस्यैव उपाधित्वात् तन्मतानुसारेण टीकाकृता समव्याप्तत्वं तद्व्याख्यानतया वर्णितमित्यर्थः । यद्यपि एकसाध्याविनाभावः इत्येतत्कारिकामुदाहृत्य तस्यायोज्यमानायाः साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्व इत्ययमर्थः इत्यादि खण्डनग्रन्थेऽभिहितम् । अयं च एकः साध्याविनाभावः इत्यादेः । पर्यवसितोऽर्थः इत्यन्तखण्डनवाक्यात् तथाप्रतीतेः । तत्खण्डनव्याख्यानावसरे शङ्करभट्टेन एकसाध्येत्यादिकं पदत्ययो पदभावः इत्यादिना इति भट्टाचार्यवार्तिकयोजना इत्यन्तेन व्याख्यातम् । तत्र च एतत्कारिकाभट्टाचार्यवचनतया उक्तेति कथमस्य उदयनवचनत्वं मूले उक्तं इत्याभाति । तथापि विद्यासागरीकृता साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमिति अत्रोदयनसम्मतिमाहेति अयं न एकसाध्येत्यादेः अवतरितत्वात् । अयं चास्य श्लोकस्यापर्यवसितार्थ इति सम्बन्ध इत्युक्त्वा कथमस्यायमर्थः इत्याद्युक्त्वा तमेव श्लोकं पठति इति एकसाध्येत्यस्यावतरितत्वात् तद्विरुद्धशङ्का भट्टोक्तिरनादेया । एतत्प्रघट्टके गुण्डीराजीतो विद्यासागरीकलामात्रतोऽपि नाधिकेति तद्विरोधाच्च । अत एव गङ्गापुर्यां समासमविनाभावौ एकत्र स्तः । यदा तदा समेन यदि नो व्याप्तः तयोर्हि नोऽप्रयोजकः इत्येतत् भट्टाचार्यवाक्यमुदाहृत्य साध्यसमव्याप्तत्वलाभं वर्णयित्वा तदेतत् उदयनेनापि उक्तं एकसाध्येत्याद्युक्तम् । षट्साहस्र्यां च प्रकृतोपाधिस्वरूपे किरणावलीकारसम्मतिमाहेति एवमेतदेव इत्येतत् अवतारितम् । वरदराजीयव्याख्यानावसरे हरिदत्तदीक्षित्यामपि इदं उपाधिलक्षणं उदयनस्यापि सम्मतमित्याह यथाहुरिति । मिथः सम्बन्ध इत्यादेः अभिधानात् । ग्रन्थे उदयनवाक्याच्चोदयनवाक्यत्वस्यैव सिद्धेश्च । अत एव रघं इमे अयं चेत्यनेन एकसाध्ये इत्येतत् अर्थानुवादित्वमुक्त्वा तद्धर्मभूता हि व्याप्तिरित्यादि यथाश्रुत कुसुमाञ्जलिग्रन्थ एव लिखितः । ततोऽस्य कुसुमाञ्जलिस्थत्वाभावेऽपि अन्यत्रोदयनेन उक्तत्वाशयेन उदयनमतेत्युक्तं मूलटीकयोरिति ज्ञेयम् ।

खण्डनकृता साध्यव्यापकत्वे सतीत्यादिलक्षणस्य उदयनोक्तस्य एकसाध्याविनाभावः इत्येतत् श्लोकपर्यवसितार्थत्वोक्त्या तच्छ्लोकस्योदयनसम्मतित्वोक्तिरित्यप्याहुः । एकसाध्याविनाभावः इत्यतःपरं विद्यमानं मिथः- सम्बन्धशून्ययोः साध्याविनाभावी स उपाधिः यदत्ययः इति वाक्यशेषं मिलित्वा सम्पूर्णकुसुमाञ्जलिकारिकां व्याख्याति **मिथः सम्बन्धशून्ययोरित्यादि** । इदं च व्याख्यानं वरदराजीयानुसारेण ।

स०व्र०— ननु परमतानुवाद इति कस्मात् ज्ञायते । स्वमतानुवाद एव किं न स्यात् विशेषनियामकाभावादित्यत आह **अन्यथेति** । परमतानुवादत्वाभावे इत्यर्थः । मिथः सम्बन्धशून्ययोर्ययोर्धर्मयोर्मध्ये एकस्य धर्मस्य साध्याविनाभावे सति यदत्ययः साध्याभावाविनाभावी स उपाधिः । अत्र प्रथमार्धेन साध्यव्याप्यत्वमुक्तम् । द्वितीयार्धेन साध्यव्यापकत्वमिति उदयनवचनार्थः ।

विठ्ठल०— अन्यैरेवोक्तत्वात्किमर्थं तत्प्रदर्शनमित्यत आह **तदपीति** । **नन्वेष पक्ष इति** । साध्यं व्यापकं यस्येति साध्यव्यापकः । साध्यव्यापक इति वा उपाधिः, साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक इति सन्न्यायरत्नावल्यां बहुव्रीहितत्पुरुषावाश्रित्य व्याख्यातत्वादिति भावः । **अन्यथेति** । टीकाकारवचनस्यानुवादपरत्वाभावे एकसाध्याविनाभावे 'मिथः सम्बन्धशून्ययोः । साध्याभावाविनाभावी स उपाधिर्यत्प्रत्ययः' इति उदयनवचनोदाहरणवैयर्थ्यप्रसङ्गादित्यर्थः । तस्य चायमर्थः । मिथः सम्बन्धशून्ययोः कलञ्जभक्षणादौ निषिद्धत्वस्य सत्त्वेऽपि हिंसात्वस्याभावात् । यागीयहिंसायां सत्यपि हिंसात्वे निषिद्धत्वस्याभावात् । ये परस्परपरिहारेण वर्तमानयोस्तयोरेकसाध्येनाधर्मसाधनत्वेनाविनाभावे बाह्ये हिंसायां साहचर्ये सति ययोर्मध्ये यस्य निषिद्धत्वस्यात्ययो भावः साध्याभावेनाविनाभावी व्याप्तः । स उपाधिरिति ।

चषकः— **टीकाकृताऽङ्गीकृत इति** । सन्न्यायरत्नावलीकृदङ्गीकृत इत्यर्थः । 'एकसाध्याविनाभावे मिथः सम्बन्धशून्ययोः । साध्याभावाविनाभावी स उपाधिर्यदत्ययः' इति कारिकार्थस्तु अत्राविनाभावशब्दः साहचर्यमात्रपरः मिथः सम्बन्धशून्ययोः परस्परपरिहारेण वर्तमानयोर्हिंसात्वनिषिद्धत्वयोरुभयोरप्येकेन साध्येनाविनाभावे साहचर्ये सति तयोर्मध्ये यस्यात्ययोऽभावः साध्याभावाविनाभावी तद्व्याप्तः स एवोपाधिः, कलञ्जभक्षणादौ हिंसात्वाभाववति साध्यीभूताधर्मसाधनत्वस्यैव सत्त्वेन तदभावाभावेन हिंसात्वाभावो न साध्याभावेन व्याप्त इति हिंसात्वं नोपाधिः किं तु निषिद्धत्वाभावस्तादृश इति निषिद्धत्वस्यैवोपाधित्वमिति । अत्र प्रथमपादेनोपाधेः साध्यं प्रति व्याप्यत्वमुक्तं द्वितीयपादेन साधनाव्यापकत्वमुत्तरार्धेन साध्यव्यापकत्वमिति विवेक इति स्थितम् ।

॥ इति सन्न्यायरत्नावल्यामस्य पक्षस्य परमतत्वेनानुवादः ॥

* * *

॥ अथ तत्पक्षदूषणस्य स्फुटत्वात् तदनुक्तिः ॥

१८४ सु०— दूषणं तु स्फुटत्वान्नोक्तम् । तथा हि । समपदं किं विषमव्याप्तिकव्यवच्छेदार्थमुत प्रयोजनान्तरार्थम् ।

परि०— कुतो न दूषितोऽयं पक्षः टीकाकृतेत्यत आह **दूषणं त्विति** ।

यादु०— ननु तर्हि मूले दूषणोक्त्या भाव्यमित्यत आह **दूषणं त्विति** । मूल इति शेषः । अत एव टीकायामपि तन्न प्रदर्शितमित्याशयः ।

कं०रा०— ननु टीकाकारीयस्य समव्याप्तोपाधित्ववचनस्य एकसाध्याविनाभाव इत्युदयनवचनोदाहरणानुसारेण परमतानुवादत्वे तत्र दूषणं कस्मान्नोक्तमित्यत आह **दूषणं त्विति** ।

शे०वा०— ननु दूषणाभावेनानुवादस्य तादर्थ्यानुपपत्तेः सम्मत्यैवायमनुवाद इति तेनैतत्पक्षस्य टीकाकृताऽङ्गीकृतत्वसिद्धिरवर्जनीयेत्यत आह **दूषणं त्विति** । टीकाकृतेति शेषः ।

स०व्र०— ननु अनुवादो हि द्वेधा । दूषणार्थं वा अङ्गीकारार्थं वा । नाद्यः सम्भवति । दूषणस्यानुदितत्वात् । तस्मादङ्गीकारार्थमेवेत्यत आह **दूषणस्येति** । तथा च दूषणानुक्तिरन्यथासिद्धेत्यर्थः ।

विठ्ठल०— तर्हि दूषणं टीकाकारैः कुतो नोक्तमित्यत आह **दूषणं त्विति** । स्वयमुपपादयति **तथा हीत्यादिना** ।

* * *

॥ अथ समपदस्य विषमव्याप्तिकव्यवच्छेदार्थकत्वासम्भवः ॥

१८५ सु०— नाद्यः, 'पार्थिवपरमाणुरूपादयो नित्याः परमाणुविशेषगुणत्वात् आप्यपरमाणुरूपादिवदि'त्यादौ पृथिवीविशेषगुणत्वाभावादेः विषमव्याप्तिकस्यापि उपाधित्वेन तद्व्यवच्छेदस्यायुक्तत्वात्, प्रतिपक्षोन्नायकत्वसम्भवेन दूषणत्वाच्च ।

विषमव्याप्तिकस्योपाधित्वे पक्षेतरत्वस्यापि तत्प्रसङ्ग इति चेत्, तत्किमुक्तविशेषणद्वयोपेतं न वा । नेति पक्षे तत एवानुपाधित्वम् । आद्ये तु तस्याप्युपाधित्वे को दोषः ।

पर्वतेतरत्वादेः सर्वत्र सम्भवेन नैवमिति चेन्न, अनुमानव्याप्त्यादिग्राहकप्रमाणप्राबल्ये सति साध्यव्यापकत्वेभङ्गात् । तदभावे चानुमानभङ्गस्येष्टत्वात् । अन्यथा 'शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वाद्घटवदि'त्यादावशब्दत्वादेः समव्याप्तिकपक्षेतरस्यानिरासप्रसङ्गात् ।

तदिदमिष्टमपि त्यजति अनिष्टमपि गृह्णातीति न विशेषणम् ।

परि०— परिमाणादावव्यभिचारायोक्तं **विशेषेति** । शब्दादावव्यभिचाराय **परमाण्विति** । **पृथिवीविशेषेति** । पृथिवीपरमा(अ)णुपरिमाणे साध्याव्यापकत्वनिरासाय **विशेषेति** । आप्यरूपादौ तन्निरासाय **पृथिवीति** । घटपटसंयोगादौ सत्यप्युपाधौ साध्याभावान्न समव्याप्तिरिति भावः । **उक्तविशेषणद्वयेति** । साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वरूपविशेषणद्वयेत्यर्थः । **साध्यव्यापकत्वभङ्गादिति** । 'अनुकूलेन तर्केण सनाथे सति साधने । साध्यव्यापकताभङ्गात्पक्षे नोपाधिसम्भवः' इत्युक्तदिशा पक्षे साध्यनिश्चये तत्रोपाधेरभावादिति भावः । **तदिदमिति** । समपदमिष्टमपि विषमव्याप्तस्योपाधित्वं त्यजति । अनिष्टमप्यशब्दत्वादेरुपाधित्वं गृह्णातीत्यर्थः ।

यादु०— **पृथिवीविशेषगुणवत्त्वादेरिति** । अत्र पारिमाण्डल्ये साध्याव्यापकतापरिहाराय विशेषपदम् । अत्र पृथिवीनिष्ठसंयोगादौ व्यभिचारान्न समव्याप्तिरिति भावः । **साध्यव्यापकत्वभङ्गादिति** । पक्ष एवेति शेषः । **अशब्दत्वादेरिति** । इदं च पक्षातिरिक्ते साध्यव्यापकत्वं ग्राह्यमित्यभिप्रायेण । वस्तुतस्तु पक्ष एव व्यभिचारान्न साध्यव्यापकतेति ध्येयम् । **इष्टमपीति** । अव्याप्त्यतिव्याप्तिसम्पादकमित्यर्थः ।

वं०प०— **विशेषणद्वयं** साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वरूपम् । **तत एव** लक्षणाभावादेव । **अन्यथेति** । समव्याप्तस्याप्युपाधित्व इत्यर्थः । **इदं** समव्याप्तत्वम् । **इष्टं** पृथिवीविशेषगुणत्वाभावादेर्विषमव्याप्तस्योपाधित्वम् । **अनिष्टं** केवलान्वयिन्यपि अशब्दत्वादेरुपाधित्वम् ।

कं०रा०— **पृथिवीति** । पार्थिवपरमाणुगतैकत्वादौ नित्यत्वे सत्यपि पृथिवीगुणत्वाभावस्याभावेन साध्याव्यापकत्वायोगाद्विशेषपदं पृथिवीविशेषगुणत्वाभावस्य कार्यजलादिगतरूपादौ सत्त्वेऽपि नित्यत्वाभावाद्विषमव्याप्तिकत्वमादिपदेन पाकजरूपवद्विशेषगुणत्वाभावादेर्ग्रहणं पक्षेतरस्येति भावप्रधानो निर्देशः । **तदिदमिति** । समव्याप्तत्वमुपाधित्वेनेष्टमपि विषमव्याप्तिकं त्यजति शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यादावुपाधित्वेनानिष्टमप्यशब्दत्वादिकं संगृह्णातीति न विशेषणमित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— **पृथिवीविशेषगुणत्वाभावादेरिति** । **उपाधित्वेन** साधनाव्यापकत्वादिना । न द्वितीय इत्याह **प्रतिपक्षोन्नायकत्वसम्भवेनेति** ।

शे०वा०— आद्येऽपि किं साधकाभावाद्विषमव्याप्तस्योपाधित्वं नेत्यभिमतं किंवा बाधकसद्भावात् । आद्येऽपि किं तत्रोपाधित्वेन शास्त्रे व्यवहारो नास्तीत्यभिमतं किंवा दूषकताबीजं नास्तीति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं दूषयति **पार्थिवपरमाणुरूपादय इति । पृथिवीविशेषगुणत्वाभावादेरिति** । अत्र पार्थिवपरमाणुगतैकत्वपरिमाणैकपृथक्त्वेषु सत्यपि नित्यत्वे पृथिवीगुणत्वाभावाभावेन तत्र साध्याव्यापकतापरिहारायोपाधौ विशेषपदम् । आदिपदेन गन्धवद्विशेषगुणत्वाभावरूपोपाधिसङ्ग्रहः । **विषमव्याप्तिकस्येति** । नित्यत्ववत्याप्यपरमाणुरूपादौ पृथिवीविशेषगुणत्वाभावस्य सत्त्वेनोक्तोपाधेः साध्यव्यापकत्वेऽपि पृथिवीविशेषगुणत्वाभाववति संयोगादौ नित्यत्वाभावेनोपाधेर्न साध्यव्याप्यत्वमिति नास्य समव्याप्तिरिति ध्येयम् । **उपाधित्वेनेति** । तत्त्वेन शास्त्रे व्यवहृतत्वेनेत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह **प्रतिपक्षेति** । साध्यव्यापकत्वादिमात्रस्यैव प्रतिपक्षोन्नायकत्वे प्रयोजकत्वेन समव्याप्त्यभावेऽपि विषमव्याप्तस्य प्रतिपक्षोन्नायकत्वोपपत्तेरिति भावः । आद्यद्वितीयं शङ्कते **विषमेति** । इयं च गूढाभिसन्धेः शङ्केति ज्ञेयम् । आशयमजानान इव गूढाभिसन्धिरेवोत्तरमाह **तत्किमिति** । शङ्किता स्वाभिप्रायमुद्घाटयति **अनुमानेति । प्रमाणप्राबल्य इति** । अनुमानमूलव्याप्त्यादिग्राहकप्रमाणस्यानुकूलतर्कसनाथत्वेन प्राबल्ये सतीत्यर्थः । **साध्यव्यापकत्वभङ्गादिति** । पक्ष एवेति शेषः । तथा च पर्वतेतरत्वादेरुक्तविशेषणवत्त्वस्यैवाभावान्न विषमव्याप्तस्योपाधित्वे तस्योपाधित्वप्रसङ्ग इति भावः । यत्रानुमानेऽस्त्यनुकूलतर्कस्तत्र पर्वतेतरत्वादेः पक्ष एव साध्यव्यापकताभङ्गेनोक्तविशेषणवत्त्वाभावादनुपाधित्वेन तदनुमानोच्छेदाप्रसक्तावपि यत्रानुमाने नानुकूलतर्कस्तत्रोक्तरीत्या साध्यव्यापकताभङ्गाप्रसक्त्योक्तविशेषणद्वयवत्त्वेन पर्वतेतरत्वादेरुपाधित्वं स्यादेवेत्यत आह **तदभावे चेति । अन्यथेति** । विषमव्याप्तस्योपाधित्वे तादृशपक्षेतरत्वस्याप्युपाधित्वप्रसङ्गेनानुमानमात्रोच्छेदप्रसक्तेर्न तस्योपाधित्वमित्यङ्गीकार इत्यर्थः । अशब्दत्वादेरिति आदिपदेन घटः पृथिवी घटत्वादित्यत्र घटगतगन्धवत्त्वरूपसमव्याप्तोपाधेः सङ्ग्रहः । यद्यप्यशब्दत्वादेः साध्यव्यापकतैव नास्त्यभिधेयत्ववति शब्देऽशब्दत्वाभावेन पक्ष एव व्यभिचारात् । तथाऽपि पक्षातिरिक्तसाध्यव्यापकत्वाभिप्रायेणेदम् । उपाधिलक्षणे साध्यव्यापकपदस्य पक्षातिरिक्तसाध्यव्यापकपरत्वादिति ध्येयम् । **इष्टमपीति** । सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वेन दूषकताबीजाक्रान्तत्वेनोपाधितयेष्टं विषमव्याप्तं न सङ्गृह्णाति । तत्र नास्तीति यावत् । तथा च तत्राव्याप्तिरिति भावः । **अनिष्टमपीति** । दूषकताबीजानाक्रान्ततयोपाधितयाऽनिष्टमशब्दत्वादिरूपसमव्याप्तमुपाधिं सङ्गृह्णाति । तत्रास्तीति यावत् । तथा च तत्रातिव्याप्तिरिति भावः ।

वा०र०— **आद्येऽपीति** । विषमव्याप्तिकव्यवच्छेदार्थ इत्याद्येऽपीत्यर्थः । उपाधित्वेन तद्व्यवच्छेदस्यायुक्तत्वात् । दूषणत्वाच्चेति वाक्यद्वयोक्तस्य प्रमेयस्यैकत्वे येन च शब्दानुपपत्तिः स्यात् । किन्तु पृथक् पृथक् आशङ्कानिरासकतया भिन्नार्थकमिति युक्तश्चशब्दः इत्याशयेन तर्कताण्डवोक्तरीत्या वाक्यद्वयार्थं स्पष्टयितुं विकल्पमुखेन योजयति **आद्येऽपि किं तत्रेति** । **आद्यमिति** । शास्त्रे व्यवहारे वा अस्तीत्याद्यमित्यर्थः । **आदिपदेन गन्धवत् विशेषेति** । यद्यपि इत्यादाविति प्रथमादिपदेन धूमवान् वह्नेः इत्याद्यनुमानसङ्ग्रहात् तत्रत्यइन्धनाद्युपाधिसङ्ग्रहोऽपि व्याख्यातव्यः तथापि पूर्वादिपदसङ्ग्राह्यानुमानानि तत्रोपाधयश्च स्पष्टत्वान्नावश्यं

उपदर्श्याः इत्याशयेनादिपदोक्तानुमान इव मुखतः उपात्तानुमानेऽपि आदिपदेनोपाध्यन्तरं सङ्गृहीतमिति मूलाशयं व्यञ्जयन् तत्रोपाध्यन्तरसङ्ग्रहपरतया आदिपदव्याख्यानमेतत् इत्यदोष इति ज्ञेयम् । आद्यपक्षनिरासलाभाय शास्त्रे पार्थिवेत्यादिस्वीकारात् इत्यन्ततर्कताण्डवोक्तिमनुसृत्योपाधित्वेन इत्येतत् व्याचष्टे **तत्त्वेन शास्त्र इति** । समव्याप्त्यभावेऽपि इत्यादि तर्कताण्डवानुसारेणाधिकं योजयति **साध्यव्यापकत्वादिमात्रस्यैवेति** । **आद्यद्वितीयमिति** । बाधकसद्भावादिति द्वितीयमित्यर्थः । पर्वतेतरत्वादेः इत्युत्तरग्रन्थानुत्थानशङ्कावारणायाह **इयं च गूढाभिसन्धेरिति** । उक्तविशेषणवत्त्वाभावादिति पाठः । **अभिधेयत्ववतीति** । पृथिवीत्ववती-त्यादिकमपि उपलक्षणया ज्ञेयम् । **पक्ष एव व्यभिचारादिति** । यद्यपि उपाधेः पक्षे साध्यव्यभिचारो न शङ्कार्हो । उपाधिमात्रोच्छेदकत्वापादकत्वात् । तथापि यत्र साध्यं निश्चितं तादृशपक्षे उपाधेः साध्य-व्यापकताभङ्गः शङ्कार्हः इत्याशयेन इदमुक्तमिति ज्ञेयम् । **पक्षातिरिक्तेति** । सर्वोपाधिसङ्ग्रहाय तस्यावश्यक-त्वात् । अशब्दत्वादेश्च पक्षे साध्यव्यापकताभङ्गेऽपि पक्षातिरिक्ते तद्व्यापकतायाः अन्यत्र क्लृप्तायाः अविकलत्वात् । अत एव शब्दः अभिधेयः प्रमेयत्वात् इत्यत्राश्रावणत्वमादाय बोध्यमिति । पक्षातिरिक्ते साध्यव्यापकत्वादेवेत्याद्युक्तान्यथापक्षे उपाधिः स्यात् इत्यादि वर्धमानव्याख्यानावसरे कुसुमाञ्जलिमकरन्दे रुचिदत्तेनोक्तम् । एतच्च पक्षातिरिक्तसाध्यव्यापकत्वसाध्यसन्देहात् उपाधिमात्रोच्छेदापत्तेः । इति वर्धमानग्रन्थश्च । न चैवं पक्षीयसाध्यव्यापकताभावात् तद्व्यावृत्त्या पक्षनिष्ठसाध्यव्यावृत्तेः कथं व्यभिचार इति चिन्त्यं इति रुचिदत्तेनोक्तं दूषयितुमाह **उपाधिलक्षण इति** । अनेन वस्तुतः पक्षातिरिक्ते साध्यव्यापकतामात्रमेव पक्षे साध्याभावायालं न तु पक्षे साध्यतद्व्यापकता आवश्यकीति मूलेऽभिप्रेतं इति दर्शयति । पक्षातिरिक्त-साध्येत्यादिमणिरुचिदत्ते त्वेवमुक्तम् । शिष्टं धर्मराज्यादौ उक्तं द्रष्टव्यमिति भावः ।

स०व्र०— किं साधकाभावाद्विषमव्याप्तस्यानुपाधित्वम्, किं वा बाधकसद्भावात् । आद्येऽपि किं तत्रोपाधित्वेन शास्त्रे व्यवहारो नास्तीत्यभिप्रेतम्, सत्यपि वा तस्मिन् दूषकताबीजाभावाद्वेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **विषमव्याप्तिकस्याप्युपाधित्वेनेति** । **तत्त्वेन** शास्त्रे व्यवहारेणेत्यर्थः । पृथिवीविशेष-गुणत्वाभावादेरित्यत्र आदिपदेन गन्धवद्विशेषगुणत्वरूपोपाधिसङ्ग्रहः । द्वितीये त्वाह **प्रतिपक्षेति** । द्वितीयं शङ्कते **विषमव्याप्तिकस्येति** । **प्रमाणप्राबल्य इति** । अनुमानग्राहकप्रमाणस्यानुकूलतर्कसनाथत्वेन प्राबल्ये सतीत्यर्थः । **अन्यथेति** । विषमव्याप्तत्वस्योपाधित्वे तादृशपक्षेतरस्याप्युपाधित्वापातात्तेनानुमानमात्रोच्छेदभिया तस्यानुपाधित्वे इत्यर्थः । **अशब्दत्वादेः** इत्यत्र (आदिपदेन) घटः पृथिवी घटत्वादित्यत्र गन्धवत्त्वस्य समव्याप्तपक्षेतरपरिग्रहः । समपदस्य विषमोपाधिव्यावर्तकत्वादिष्टत्यागः स्पष्ट एव । समव्याप्ताशब्दत्वादि-पक्षेतरस्याप्युपाधित्वापातेन तद्व्यावर्तकत्वाभावादनिष्टसङ्ग्राहकत्वमिति भावः ।

विठ्ठल०— **पृथिवीविशेषगुणत्वादेरिति** । अत्र पारिमाण्डिल्ये साध्यव्यापकतापरिहाराय विशेष-पदम् । पृथिवीनिष्ठसंयोगादौ व्यभिचारान्न समव्याप्तिरिति भावः । **साध्यव्यापकत्वभङ्गादिति** । पक्ष एवेति

शेषः । यथोक्तमुदयनेन 'अनुकूलेन तर्केण सनाथे अतिसाधने । साध्यव्यापकताभङ्गात्पक्षे नोपाधिसम्भव' इति । **अन्यथेति** । अनुव्याप्तिग्राहकप्रमाणप्राबल्ये सत्यपि अनुकूलतर्के सत्यपीति यावत् । साध्यव्यापकत्वभङ्गानङ्गीकार इत्यर्थः । **इष्टमपीति** । उपाधित्वेनेष्टमपि पृथिवीविशेषगुणत्वादिकमित्यर्थः ।

चषकः— पृथिवीविशेषेति । जलीयरूपादौ साध्यव्यापकता मा हि भूदिति पृथिवीपदम् । घटसंयोगादौ तद्व्यवच्छेदाय विशेषपदमुपात्तम् । **साध्यव्यापकत्वभङ्गादिति** । 'अनुकूलेन तर्केण सनाथे सति साधने । साध्यव्यापकताभङ्गात्पक्षे नोपाधिसम्भवः' इति वचनादिति भावः ।

* * *

॥ अथ समव्याप्तस्यैवोपाधित्वमित्यत्र परोपन्यस्तं साधकं दूषयति ॥

१८६ सु०— यदप्युक्तम्, 'स्वसम्बन्धेन यः स्वीयं धर्ममन्यत्र योजयेत् । स उपाधिर्यथा लोके जपादिः स्फटिकादिषु । इहाप्यव्याप्यहेत्वर्थव्याप्यत्वभ्रमहेतुता । उपाधेः स्यात्तदा तस्य समव्याप्तिर्यदा भवेदि'ति । तत्र वक्तव्यम् । किमनेनोक्तं भवति । किं विषमव्याप्तिकस्य व्याप्यत्वाभावात्तत्सम्बन्धेन साधनाभिमते व्याप्यताभ्रमानुपपत्तेरदोषत्वेन तद्व्यवच्छेदाय समपदमिति, किंवाऽन्वर्थोपाधिशब्दसम्पादनार्थमिति ।

नाद्यः, प्रतिपक्षोन्नायकत्वेन दूषणत्वसम्भवे स्वगतव्याप्त्यवभासकताभावस्यादोषत्वात्, साध्यसाहचर्यदर्शनेनैव व्याप्यताभ्रमसम्भवाच्च ।

न द्वितीयः, उपाधिशब्दसम्बन्धस्य स्वकपोलकल्पितत्वात् । अत एव भगवान् आचार्यवर्यः सोपाधिकत्वमित्यनभिधाय साध्यव्यापकवैलोम्यमित्याह ॥ व्यवहारास्तु परकृतसङ्केतेनापि निर्वहणीयाः । यद्वा क्वचित्साध्यव्याप्यतासद्भावेनोपाधित्वेऽन्यत्रापि गौण्या वृत्त्या उपाधिव्यवहारोपपत्तिः ।

परि०— स्वीयमिति । पूर्ववत्साधुत्वमस्य ध्येयम् । **इहापीति** । शास्त्रीयोपाधिव्यवहारस्थलेऽपीत्यर्थः । यथेति श्रवणात् तथेति योज्यम् । साध्याव्याप्यो हेत्वर्थः हिंसात्वादिः तस्य व्याप्योऽयमिति व्याप्यत्वप्रकारकभ्रमहेतुता उपाधेस्तदा भवेद्यदा समव्याप्तिर्भवेदिति योजना । **विषमव्याप्तिकस्येति** । अदोषत्वेनेत्यन्वयः । तत्र हेतुर्व्याप्यत्वेत्यादिः । **अन्वर्थेति** । उप-

समीपस्थे स्वनिष्ठव्याप्यत्वधर्ममादधातीत्यनुगतावयवार्थेत्यर्थः । **अत एवेति** । उपाधिशब्द-सम्बन्धस्य साध्यव्यापकादौ तार्किकेण सङ्केतितत्तयौत्पत्तिकत्वाभावादेव अन्यथा व्यवहृतवा-नित्यर्थः । 'स एव उपाधिदोषोऽपी'त्यादिव्यवहारः कथं तर्हि निमित्ताभावादित्यत आह **व्यवहारास्त्विति** । बहुवचनेन कालात्ययापदिष्टानध्यवसितप्रकरणसमादिव्यवहारग्रहः । क्वचिदन्व-र्थत्वमुपेत्याप्याह **यद्वेति** । **क्वचिदिति** । समव्याप्ते । **गौण्येति** । प्रतिपक्षोन्नायकत्वेनानुमानदूष-(कत्व)णत्वगुणयोगेन लब्धवृत्त्येत्यर्थः ।

गु०दी०— इहापि अव्याप्यहेत्वर्थव्याप्यत्वभ्रमहेतुता इत्यत्र साध्येन तस्योपाधेः व्याप्तिर्व्याप्यता न भवेच्चेदुपाधेरव्याप्यहेत्वर्थव्याप्यत्वभ्रमहेतुताऽपि न स्यादिति योजना ।

यादु०— इहाप्यव्याप्येति । वस्तुतः साध्याव्याप्यो यो हेतुवाक्यार्थो हिंसात्वादिस्तत्र साध्य-व्याप्यत्वभ्रमहेतुतेत्यर्थः । **समव्याप्तिरिति** । अत्र यद्यपि साध्यव्याप्यत्वं यदा भवेदित्येव वक्तव्यम् । अन्यथा स्वनिष्ठधर्मासञ्जकत्वरूपोपाधिपदप्रवृत्तिनिमित्तालाभात् । तथाऽपि सत्प्रतिपक्षाद्युन्नयनार्थं साध्यव्यापकत्व-मप्यावश्यकमित्यभिप्रेत्य समव्याप्तिरित्युक्तमिति ध्येयम् । **उपाधिशब्दसम्बन्धस्येति** । स्वनिष्ठधर्मासञ्जक इति शेषः । **अत एवेति** । समव्याप्तस्यैवोपाधिशब्दवाच्यत्वमित्यत्राभिधानाद्यभावेन तस्य स्वकपोल-कल्पितत्वादेव साध्यव्यापकत्वमेवोक्तवान्न समव्याप्तिमित्यर्थः । नन्वेवं विषमव्याप्ते उपाधिशब्दप्रवृत्तिनिमित्त-शब्दाभावे तत्रोपाधिशब्दव्यवहाराः कथं स्युरित्यत आह **व्यवहारास्त्विति** । बहुवचनं प्रामादिकत्वशङ्का-निरासाय । सङ्केतोऽपि न शब्दशक्तिप्राप्तार्थानुसारीति सूचयितुं परकृतेत्युक्तमिति ज्ञातव्यम् । तथा च न शास्त्रे लोकव्यवहारार्थमुपाधिव्युत्पादनं किन्त्वनुमानदूषणार्थमतो विषमव्याप्ते उपाधिशब्दः परीक्षकाणां पारिभाषिक एव निश्चितसाध्यकादौ सपक्षादिशब्दवदिति भावः । **क्वचिदिति** । समव्याप्त इत्यर्थः । **अन्यत्रापीति** । विषमव्याप्तेऽपीत्यर्थः । **गौण्येति** । प्रतिपक्षाद्युन्नायकत्वरूपगुणयोगेनेत्यर्थः । तथा च विषमव्याप्तस्यापि दूषणत्व एव ममाभिनिवेशो न तु तत्रोपाधिशब्दमुख्यत्वेऽपीति भावः ।

वं०प०— तत्सम्बन्धेन तादृशोपाधिसम्बन्धेन । स्वनिष्ठधर्मासञ्जकत्वमुपाधिपदप्रवृत्तिनिमित्त-मित्यङ्गीकृत्य समव्याप्तिर्वाच्या । तत्र धर्मपदेन यत्किञ्चिद्धर्मो विवक्षितो व्याप्तिरूप एव वा । नाद्यः । विषमव्याप्तेऽप्यार्द्रेन्धनसंयोगादौ स्वनिष्ठगुणवत्त्वरूपधर्मस्य दोषवशाद्वह्न्यादावासञ्जकत्वसम्भवात् । न द्वितीयः । दृष्टान्तीकृते जपाकुसुमादौ व्याप्तिरूपधर्मोपसङ्क्रामकत्वाभावात् । किञ्च नेदमुपाधिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्, लाभा-द्युपाधिनोद्यमः कृत इत्यादिप्रयोगे लाभादावुपाधिशब्दव्यवहारेण तत्रोक्तनिमित्ताभावात् । तदिदमभिप्रेत्याह **स्वकपोलकल्पितत्वादिति** ।

कं०रा०— क्वचिदिति । समव्याप्ते साध्यव्यापकतासद्भावेन स्वनिष्ठधर्मासञ्जकत्वयोपाधिशब्दवाच्यत्वे सति विषमव्याप्तेऽपि साध्यव्यापकत्वादिना तत्सादृश्याद्गौण्या वृत्त्योपाधिशब्दव्यवहाररूपप्रयोजनार्थं समपदमिति द्वितीयोऽपि नेत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— अन्वर्थोपाधिसंज्ञेति । यौगिकोपाधिसंज्ञेत्यर्थः । नन्वाचार्याणां सोपाधिकमित्यपि व्यवहारोऽस्तीत्यत आह **व्यवहारास्त्विति** ।

शे०वा०— समव्याप्तस्यैवोपाधित्वमित्यत्र परोपन्यस्तं साधकं दूषयितुमनुवदति **यदपीति** । उदाहरणमाह **यथेति** । स्वधर्मस्य रक्तत्वादेः स्फटिकादिषु सन्दर्शकत्वाज्जपाकुसुमादिः स्फटिकादिषु यथोपाधिरित्यर्थः । स्वसम्बन्धादन्यत्र स्वधर्मारोपकत्वमुपाधिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः । तावताऽपि कथं समव्याप्तिनियमसिद्धिरित्यत आह **इहापीति** । वस्तुतोऽव्याप्यो यो हेत्वर्थो हिंसात्वादिः तत्र व्याप्यत्वभ्रमहेतुत्वान्यथाऽनुपपत्त्या समव्याप्तिसिद्धिरिति भावः । यद्यपि साध्यव्याप्यत्वमात्रेण व्याप्यत्वभ्रमहेतुत्वोपपत्तेर्न समव्याप्तिं विना तदनुपपत्तिस्तथाऽपि स्ववृत्तिधर्मोपसङ्क्रामकत्वानुरोधात् साध्यव्याप्यत्वं, सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वार्थं साध्यव्यापकत्वमित्यर्थात्समव्याप्त एवोपाधिरित्यत्र तात्पर्यमित्यवधेयम् । ननु विषमव्याप्तस्यापि धर्मोऽन्यत्र वह्न्यादौ दोषवशादारोप्यत एवेति कथं न तस्य लक्ष्यता । न च व्याप्तिरूपधर्मोपसङ्क्रामकत्वं तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तम् । दृष्टान्ते जपाकुसुमादौ तदभावेन तस्योक्तदृष्टान्ताननुगुणत्वादिति सत्येव दोषे दूषणान्तरं वक्तुं विकल्प्य पृच्छति **किमनेनोक्तं भवतीति** । स्वनिष्ठव्याप्यत्वभ्रमहेतुत्वं दूषकताप्रयोजकं तदभावान्न विषमव्याप्तस्योपाधित्वमित्यभिमतं किंवा तस्योपाधिपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् तदभावेनोपाधित्वमिति विकल्पार्थः । **साध्यसाहचर्येति** । साधनस्येति शेषः । तथा च व्याप्यत्वभ्रमरूपफलस्यान्यथासिद्धेर्न तत्रोपाधिरुद्भावनीयः स्यादिति भावः । **स्वकपोलकल्पितत्वादिति** । साध्यव्यापकत्वादिमति धर्मविशेष इति शेषः । ततश्च निश्चितसाध्यकादौ सपक्षादिशब्दस्येव धर्मविशेषेऽभिधानाद्यभावेन रूढ्याद्यभावेऽपि पारिभाषिकत्वेनोपाधिशब्दस्यान्वर्थस्यैवाभावान्न तदन्वर्थत्वसम्पादनार्थता समपदस्य युज्यत इति भावः । उपाधिशब्दस्य धर्मविशेषे सङ्केतयितृपुरुषेच्छाधीनत्वेन यथारुचि कर्तव्यतया सोपाधिकत्वमिति परकृतसङ्केतवैलक्षण्येन साध्यव्यापकवैलोम्यमिति स्वेच्छया सङ्केतान्तरकरणसम्भवेन तथोक्तेरुपपत्तावप्यन्वर्थत्वपक्षे तस्य सोपाधिकत्वमित्येव स्वेनापि निर्देष्टव्यतया साध्यव्यापकवैलोम्यमिति विलक्षणनिर्देशानुपपत्तेर्नान्वर्थतोपाधिशब्दस्यास्तीति सिद्ध्यतीति भावः । नन्वेवं स्वेच्छापरिकल्पितसाध्यव्यापकवैलोम्यमिति सङ्केतानुसारेण तथैव तस्य व्यवहर्तव्यतया कथं भाष्यकारस्य 'स एवोपाधिदोषोऽपि', 'प्रमाणविरुद्धत्वमुपाधिः' 'अथाऽपि सशरीरत्वं चात्रोपाधिर्न वै भवेत्', 'अदुःखित्वेन चानुक्तिः कथं नोपाधितां व्रजेदि'ति परःसहस्रावधिकोऽन्यथाव्यवहार इत्यतो गौरवेण स्वसङ्केतनिबन्धनत्वस्याप्रयोजकत्वेन स्वपरसाधारणसङ्केतमात्रनिबन्धनत्वाद्व्यवहारस्य स्वसङ्केताभावेऽपि परसङ्केतसद्भावाद्युक्तो भाष्यकारस्य तदनुयायिनां च तथा व्यवहार इत्याशयेनाह **व्यवहारास्त्विति** । ननु साध्यव्याप्यत्वरूपस्वधर्मस्य

साधने प्रतिबिम्बजनकत्वरूपावयवार्थाभावाद्विषमव्याप्तस्य पारिभाषिकोपाधित्वसम्भवेऽप्यवयवार्थवति समव्याप्ते कथं तस्य साङ्केतिकत्वमन्यथाऽतिप्रसङ्गादित्यत आह **यद्वेति** । **क्वचिदिति** । समव्याप्त इत्यर्थः । **अन्यत्रेति** । विषमव्याप्त इत्यर्थः । **गौणत्वेति** । साध्यव्यापकत्वादिगुणयोगेनेत्यर्थः । समव्याप्तेऽवयवार्थसत्त्वादुपाधिपदं मुख्यं विषमव्याप्ते तु साध्यव्यापकत्वादिगुणयोगाद्गौणमेवोपाधिपदम् । विषमव्याप्तस्य दूषणत्व इव तत्रोपाधिपदस्य मुख्यतायामपि स्वस्याभिनिवेशाभावान्न तदङ्गीकारे काचित्क्षरिति भावः ।

वा०२०— **स्वसम्बन्धेनेति** मूलम् । विद्यासागरेणापि अन्यत्राप्युक्तम् । स्वसम्बन्धेनेत्यादेरेवाभिधानात् । पूर्वग्रन्थे च स्पष्टं अमुकीयत्वेनावचनात् किमियं न च नमेतदिति शोध्यमस्ति । स्वसम्बन्धात् इत्यादि विद्यासागर्यनुसारेणाह **स्वसम्बन्धादिति** । **इहापीतीति** । एतच्च वाक्यकृत्यं इति शोध्यमस्ति । व्याख्याति **वस्तुतोऽव्याप्य इति** । **न तदनुपपत्तिरिति** । ततश्च न तया समव्याप्तिसिद्धिरिति शेषः । **साध्यव्याप्यत्वमिति** । स्वीकार्यमिति पूरणीयम् । साध्यव्यापकत्वमित्यनन्तरमपि तथैव पूरणीयम् । तर्कताण्डवानुसारेणाह **ततश्च निश्चितेति** । धर्मविशेषे साध्यव्यापकत्वादिमति धर्मविशेषे इत्यनन्तरं उपाधिशब्दस्येत्याकृष्य सम्बध्यते । **अन्वर्थत्वस्यैवेति** । प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षत्वाभावादित्यर्थमुपष्टम्भकमाह । उपाधिशब्दस्य धर्मविशेषे साङ्केतिकत्वं इत्येतत् भाष्यकारेणापि सूचितमाहेत्यर्थः । **स्वेच्छेति** । भाष्यकारस्येति शेषः । **अन्यथा व्यवहार इति** । साध्यव्यापकवैलोम्यं इत्येवंरूपस्वसङ्केतात् अन्यथोपाधिरिति । परकृतसङ्केतानुसारेण व्यवहार इत्यर्थः । व्यवहारस्य स्वपरसाधारणेति सम्बन्धः । **स्वसङ्केताभावेऽपि** । व्यवहारमूलेति योज्यम् । परसङ्केतेत्यत्रापि तथैव । **तदनुयायिनां चेति** । अनेन व्यवहाराः इत्यत्र भाष्यकारादीनामिति पूरणीयमिति सूचयति । भाष्यकारस्येति शङ्कावसरोक्तमपि उपलक्षणमित्यपि सूचितम् । यत्तु अन्यथाख्यातौ विषमव्याप्ते उपाधिशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताभावेनेत्यादि अवतारः कृतः । सोऽनुपपन्नः । परकृतेति पदानुसारेण स्वीयव्यवहारत्वपुरस्कारस्यैव कार्यत्वात् साङ्केतिकत्वेनान्वर्थत्वाभावात् इत्युक्त्यनन्तरं पुनरेवमाशङ्कानुदयाच्च । प्रागुक्ताभिधानेऽप्यभावादिना उपाधिशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षत्वस्यैवाभाव इति भगवद्गीत्यापि प्राप्तेश्च । एतेनैवं व्यवहारोऽपि न शब्दशक्तिप्राप्तानुसारीति सूचनं परपदकृत्यतयाऽभिहितमपि निरस्तम् । स्वकपोलकल्पितत्वात् इत्येतत् मूलत एवास्यार्थस्य सिद्धत्वेन तदुपर्येव च व्यवहारानुपपत्तिशङ्काप्राप्तौ तत्परिहाराय पुनः तदभिधानपरत्वेन एव एतद्वाक्ययोजनायोगात् । तथा शास्त्रे लोके इत्यादिकमपि तर्कताण्डवोक्तं पूर्वग्रन्थार्थतयैव प्राप्तमिति तस्यात्राभिधानायोगश्च इत्यलम् । दूषणग्रन्थे निवेश्यमेतत् । यदुक्तं उपाधिसम्बन्धस्य स्वकपोलकल्पितत्वात् । अन्वर्थं उपाधिशब्दसम्पादनार्थं समपदमिति । तदयुक्तम् । अन्वर्थत्वपरित्यागो हि विषमव्याप्तिसङ्ग्रहाय क्रियते । तथात्वे च यस्मिन् समव्याप्तेऽन्वर्थत्वसम्भवः तत्र तथात्वमेवाङ्गीकृत्य यत्र विषमव्याप्ते उपाधिशब्दस्यान्वर्थत्वसम्भवः । तन्मात्र एव तच्छब्दं साङ्केतिकत्वमिति कल्पनाया एव कर्तव्यतया सर्वोपाधिषु पारिभाषिकत्वकल्पनायाः वैय्यर्थ्यात् इत्याशङ्कापरिहारपरत्वेनोत्तरग्रन्थं अवतारयति **ननु साध्यव्याप्यत्वेति** । अवयवार्थाभावादित्यादि विषमव्याप्ते अवयवार्थाभावात् ।

तस्यान्वर्थोपाधिशब्दवाच्यतानुपपत्त्या पारिभाषिकोपाधित्वेन तदङ्गीकारोपपत्तावपि । तत्रोपाधिशब्दस्य साङ्केतिकत्वेऽपीति यावत् इति योजना । **अतिप्रसङ्गादिति** । अग्निर्माणवक इत्यादौ अग्निशब्दप्रवृत्तिनिमित्तदाहकत्वादिशून्ये माणवके अग्निशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताभावेऽपि गौण्या प्रयोगः । इत्येतावता दाहकत्वादिरूपप्रवृत्तिनिमित्तवति अग्नावपि तच्छब्दस्य गौणत्वापातात् इत्याद्यतिप्रसङ्गादित्यर्थः । एवमवतारकरणेनैव पूर्वमुपाधिशब्दस्य साङ्केतिकत्वे उक्ते सति पुनरवयवार्थवत्त्वाद्यङ्गीकारेण शङ्काया एवानुदयात् क्वचित् इत्यादि मूलकारीयावयवार्थसापेक्षताङ्गीकारेण परिहारोऽसङ्गतः इति शङ्कानवकाश इति सूचितम् । सर्वोपाधौ पारिभाषिकत्वस्याक्षेपात् । अवयवार्थस्य विवक्षायाः प्रयोजनाभावेन अवयवार्थस्यासार्वत्रिकत्वेन च काव्यादौ इव शब्दार्थवर्णनमात्रस्यायुक्तत्वात् । दूषकताबीजस्य सम्भवेनोपाधिनोपपत्तेश्चेति सिद्धं कृत्वैव तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेन क्वचित् अवयवार्थवति उपाधिशब्दमुख्यत्वं क्वचित् शून्ये तच्छब्दस्य गौणत्वं इति वास्तु । त्वदुदाहृताग्न्यादिशब्दवत् इत्याशयेन क्वचित् इत्यादि परिहारमूलप्रवृत्तेः । उक्तं च तर्कताण्डवे **गौणो वास्त्विति** । ननु पारिभाषिकत्वस्य प्रागुक्तस्य परित्याग एवेत्यभिप्रायात् । अत एवोत्तरमूले दूषकत्वानुपपत्तिशङ्का तत्परिहारादिकमिति ज्ञेयम् ।

स०व्र०— अव्याप्यहेत्वर्थ इति । अव्याप्यः योऽयं हेतुवाक्यार्थः, तस्य व्याप्यत्वभ्रमहेतुनेत्यर्थः । **किमनेनोक्तं भवतीति** । स्वनिष्ठधर्मासञ्जकत्वमुपाधित्वप्रयोजकमिति विषमव्याप्ते तदभावात् तद्व्याप्योपाधित्वं न सम्भवतीत्यभिप्रेतम्, किं वा तस्योपाधिपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वादभावे कथमुपाधित्वमिति विकल्पार्थः । **स्वकपोलेति** । सङ्केतितत्वादेवेत्यर्थः । **अत एवेति** । उपाधिशब्दसम्बन्धस्य स्वकपोलकल्पितत्वादेवेत्यर्थः । नन्वेवं चेत् 'स एवोपाधिदोषोऽपि' इत्यादौ भवतां कथं तत्र तत्रोपाधिशब्दप्रयोगः । रूढ्याद्यभावादित्यत आह **व्यवहारस्त्विति** । **गौण्येति** । साध्यव्यापकत्वादिरूपगुणयोगेनेत्यर्थः ।

विठ्ठल०— जपादिः कुसुमादिः । **इहाप्यव्याप्यहेत्वर्थेति** । उपाधेर्यदा समव्याप्तिर्भवेत् तदा तस्योपाधेर्वस्तुतो व्याप्यो यो हेतुः । वाक्यार्थो हिंसात्वादिस्तस्मिन् साध्यव्याप्यत्वभ्रमहेतुता स्यादित्यर्थः । समव्याप्त्यभावे स्वसंसर्गिणि हिंसात्वे व्याप्यत्वभ्रमाप्रसञ्जकत्वं न स्यादिति भावः । उपाधेः स्यान्न साध्येन समव्याप्तिर्न चेद्भवेदिति क्वचित्पाठः । तत्रैवं योजना साध्येनोपाधेः समव्याप्तिर्न भवेच्चेत् तदा व्याप्यहेत्वर्थव्याप्यत्वाभ्रमहेतुता न स्यादिति । **अदोषत्वेनेति** । उपाधेरिति शेषः । तथा च वस्तुतः साध्यव्याप्येऽपि साधने स्वगतव्याप्यताधायकत्वेन तद्द्वारा हेतौ व्याप्यताभ्रमसम्पादकतयोपाधेर्दोषत्वं वाच्यम् । समव्याप्त्यभावे स्वस्मिन्व्याप्यत्वस्याभावेन साधने व्याप्यतानाधायकत्वात्साधने व्याप्यताभ्रमस्यैवानुपपत्तेर्नोपाधेर्दोषत्वमिति भावः । **अन्वर्थेति** । उपसमीपस्थे स्वनिष्ठव्याप्यत्वधर्ममादधातीत्यवयवार्थेत्यर्थः । **उपाधिशब्दसम्बन्धस्येति** । साध्यव्यापकः साधनाव्यापको यो धर्मः तस्मिन्नुपाधिसम्बन्धस्येत्यर्थः । तर्हि स एवोपाधिदोषोऽपीत्यादिव्यवहारस्य का गतिरित्यत आह **व्यवहारस्त्विति** । **क्वचिदिति** । समव्याप्तिस्थल इत्यर्थः ।

चषकः— **व्यवहाराः** विषमव्याप्तिकादौ उपाध्यादिशब्दव्यवहाराः । **परकृतेति** । नैयायिककृतेत्यर्थः ।

|| इति समव्याप्तस्यैवोपाधित्वमित्यत्र परोपन्यस्तं साधकं दूषयति ||

|| इति समपदस्य विषमव्याप्तिकव्यवच्छेदार्थकत्वासम्भवः ||

* * *

|| अथ समपदस्य प्रयोजनान्तरार्थत्वासम्भवः ||

१८७ सु०— अत एव न द्वितीयोऽपि ।

परि०— अत एवेति । प्रतिपक्षोन्नायकत्वसम्भवेन दूषणत्वाच्चेत्यादिग्रन्थेनानुमानदूषणत्वसिद्ध्यर्थं वा पक्षेतरत्वस्योपाधित्वनिवृत्त्यर्थं वा अन्वर्थोपाधिशब्दसम्पादनार्थं वेत्यादिप्रयोजनानां निरस्तत्वादेव प्रयोजनान्तरार्थमिति प्राग्विकल्पितद्वितीयपक्षोऽपि निरस्त इत्यर्थः ।

वादु०— अत एवेति । अन्वर्थोपाधिशब्दसम्पादनरूपप्रयोजनस्य निरस्तत्वादन्यस्य च प्रयोजनस्यानुपलम्भात् प्रयोजनान्तरार्थं समपदमिति द्वितीयोऽपि नेत्यर्थः ।

शे०वा०— अत एवेति । उपाधिशब्दस्यान्वर्थतासम्पादनरूपप्रयोजनस्य निरस्तत्वादन्यस्य च प्रयोजनस्यानुपलम्भात् प्रयोजनान्तरार्थं समपदमिति प्राग्विकल्पितद्वितीयोऽपि नेत्यर्थः ।

वा०र०— प्राग्विकल्पितमिति । समपदं किं विषमव्याप्तेत्यादिरूपदूषणोपक्रमे किं कल्पितेत्यर्थः । समव्याप्तोऽवयवार्थस्य सत्त्वेनान्यत्र गौणो वास्तु इत्येतत् तर्कताण्डवानुसारेण इदम् ।

स०व्र०— अत एव न द्वितीयोऽपीति । प्रयोजनान्तरार्थं समपदमिति द्वितीयोऽपि न । प्रयोजनान्तरस्य प्रवृत्तिनिमित्तादेर्दूषितत्वादेवेत्यर्थः ।

विठ्ठल०— अत एव न द्वितीयोऽपीति । अन्वर्थोपाधिशब्दसम्पादनरूपप्रयोजनस्य निरस्तत्वात् प्रयोजनान्तरानुपलम्भादप्रयोजनार्थं समपदमिति द्वितीयोऽपि नेत्यर्थः ।

|| इति समपदस्य प्रयोजनान्तरार्थत्वासम्भवः ||

* * *

॥ अथ समपदस्य विषमव्याप्तिकव्यवच्छेदार्थकत्वासम्भवे उक्तं प्रतिपक्षोन्नायकत्वेनदूषणत्वं आक्षिप्य समाधत्ते ॥

१८८ सु०— ननु च विषमव्याप्तिकस्य प्रतिपक्षोन्नायकत्वं न सम्भवति, क्वचित्पक्षेतरविपर्ययस्यासाधारणत्वादिति । मैवम् । असाधारणत्वस्य दूषणत्वासम्मतेः, सम्मतौ वा तत्रोपाधित्वाभावस्य व्युत्पादनात् । यत्रोपाधिः पक्षैकदेशाद्व्यावर्तते तत्र कथं प्रतिपक्षः, भागासिद्धिप्रसङ्गात् । न चासौ नोपाधिः, पक्षैकदेशाद्व्यावृत्त्यापि साधनाव्यापकत्वसम्भवात् । न चायं समव्याप्तिपक्षेऽस्ति दोषः, उपाधिमत्येकदेशे साध्यसद्भावनियमेन तं विहायैकदेशान्तरस्यैव पक्षीकरणौचित्यादिति ।

उच्यते । अस्माभिरप्युपाधिव्यावृत्तिमा(नेवैक)नेकदेशः पक्षीक्रियते । एकदेशान्तरेऽपि यदि साध्यसम्मतिस्तदा तस्यापक्षीकरणमेव । असम्मतौ तु तत्र दोषान्तरमेव भविष्यतीति किमनुपपन्नम् ।

ननु शङ्कितोपाधौ कथं प्रतिपक्षः, सन्दिग्धासिद्धिप्रसङ्गेनासमबलत्वादिति चेन्न; पाक्षिकसिद्ध्यादिना सत्प्रतिपक्षताफलस्य संशयस्यानिवारणात् । संशयानङ्गत्वमेवासमबलत्वमभिप्रेतम् ।

परि०— क्वचिदिति । (तेजः अनुष्णं) वह्निरनुष्णः पदार्थत्वादित्यादौ बाधोन्नीतपक्षेतरविपर्ययस्य वह्नित्वस्य वह्निरुष्णो वह्नित्वात् इत्यस्य सति सपक्षे तेजोन्तरे(तत्रा)सत्त्वेनासाधारणत्वादित्यर्थः । **असम्मतेरिति** । अनुकूलतर्कसनाथत्वादिति भावः । पर्वतेतरत्वाद्युपाधिविपर्ययाभिप्रायेणाह **सम्मतौ वेति** । नेति पक्षे तत एवानुपाधित्वमिति ग्रन्थेनानुमानव्याप्त्यादिग्राहकेत्यादिग्रन्थेन चोपाधित्वाभावव्युत्पादनादित्यर्थः । **यत्रेति** । क्षितिद्व्यणुके सकर्तृकं कार्यत्वादित्यत्रानणुत्वोपाधिरित्यर्थः । **अपक्षीकरणमेवेति** । तस्यापि पक्षत्वे बाधापत्तेरिति भावः । **दोषान्तरमिति** । शास्त्रयोनिसूत्रानुभाष्याद्युक्तदिशेति भावः । अष्टमो मित्रागर्भस्थः श्यामः मित्रातनयत्वात् प्राचीनपुत्रवदित्यत्र सन्दिग्धत्वमपि शाकपाकजत्वमुपाधिरिष्यते । स न स्यादिति बाधकमाशङ्कते **नन्विति** । असमबलस्य कथं प्रतिपक्षतेत्यत आह **संशयेति** । विवृतमेतदुपाधेः प्रतिपक्षोन्नायकत्वमुपाधेर्दूषकताबीजोक्तिवादे तर्कताण्डवे ।

गु०वी०— पाक्षिकसिद्धसाधनत्वादिना सत्प्रतिपक्षताफलस्यानिवारणात् इत्युपलक्षणम् । नेदं साध्यवत्तया निर्णेतुं योग्यं सन्दिग्धतद्व्यापकधर्मत्वात् यथा निषिद्धत्वसंशयवान्न पापसाधनत्वेन निर्णेय इति । मेघनैल्यसन्देहे यथा वृष्टिर्न निर्णेय इति वेति साक्षात्प्रतिपक्षसम्भवाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।

यादु०— क्वचित्पक्षेतरेति । बाधोन्नीतपक्षेतरविपर्ययस्येत्यर्थः । **दूषणत्वासम्मतेरिति** । एकत्रानुकूलतर्कावतारदशायामिति शेषः । नन्वनुकूलतर्कानवतारकालेऽसाधारण्यं दोष एवेत्यत आह **सम्मतौ वेति** । **तत्रेति** । अतेजस्त्वादावित्यर्थः । उपाधिव्यतिरेकरूपहेतावनुकूलतर्काभावे पक्षे साध्याभावस्यानिश्चयेन बाधानुन्नीतपक्षेतरत्वमेव तस्यापीति नोपाधित्वमिति व्युत्पाद्यत इत्यर्थः । केचित्तु बाधानुन्नीतपक्षेतरस्थलेऽसाधारण्यस्य दोषत्वसम्मतावपीत्यर्थ इत्याहुः । समव्याप्तस्यौपाधित्वमित्यत्र नियामकान्तरं शङ्कते **यत्रेति** । क्षितिद्व्यणुकादिपक्षकेश्वरानुमाने पक्षैकदेशवृत्त्यनणुत्वादेरुपाधित्वं कथमित्यर्थः । **पक्षैकदेशाविति** । द्व्यणुकादिरूपादित्यर्थः । **साध्यसद्भावनियमेनेति** । उपाधेः साध्यव्याप्यत्वादिति भावः । **एकदेशान्तरस्येति** । द्व्यणुकादिरूपस्येत्यर्थः । तावताऽपीश्वरानुमानोद्देश्यधीविरोधित्वेन प्रतिपक्षोपपत्तेरिति भावः । **अपक्षीकरणमेवेति** । सिद्धसाधनतापत्त्या स्थापनानुमानेऽपि तस्यापक्षीकरणमित्यर्थः । **दोषान्तरमिति** । शरीरिजन्यत्वादिकमुपाध्यन्तरं भविष्यतीत्यर्थः । **शङ्कितोपाधाविति** । साधनाव्यापकतादिसन्देहेन सन्दिग्धोपाधौ शाकपाकजत्वादावित्यर्थः । सन्दिग्धासिद्ध्यादीत्यत्रादिपदेन व्याप्तिसन्देहो ग्राह्यः । यत्र साध्यव्यापकतासन्देहेनोपाधिसन्देहस्तत्र तद्व्यतिरेकरूपहेतौ व्याप्तिनिश्चयासम्भवात् । ननु सन्दिग्धासिद्ध्यादिनाऽसमबलस्य कथं सत्प्रतिपक्षत्वमित्यत आह **संशयानत्त्वमिति** । तथा च संशयाक्रत्वमेव समबलत्वमिति भावः ।

वं०प०— व्युत्पादनादिति । स्वनिष्ठधर्मासञ्जकत्वमुपाधिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति परीत्या अङ्गीकृत्य विषमव्याप्ते पक्षेतरत्वे समव्याप्त्यभावेनोपाधित्वाभावस्य व्युत्पादनादित्यर्थ इत्याहुः । वस्तुतस्तु पक्षे साध्याभावो निश्चितो न वेत्युक्तरीत्येत्यर्थः । **अस्माभिरपीति** । विषमव्याप्तस्योपाधित्वं वदद्भिरपीत्यर्थः । **एकदेश इति** । पृथिवीद्व्यणुकयोः कार्यत्वेन सकर्तृकत्वे साध्येऽनणुत्वरूपोपाधिप्राप्तौ तेन सत्प्रतिपक्षोन्नयने भागासिद्धिप्राप्तावुपाधिव्यावृत्तिमन्तं पृथिवीरूपैकदेशं विहाय द्व्यणुकमेव पक्षीकृत्य विकर्तृकत्वं साध्यत इत्यर्थः । **एकदेशान्तरे** पृथिव्याम् । साध्यसम्मतिर्विकर्तृकत्वरूपं सत्प्रतिपक्षानुमानसाध्यं यदि परस्य सम्मतं तर्ह्यस्माकं सिद्धसाधनतापत्त्या तस्यापक्षीकरणम् । तत्र विकर्तृकत्वरूपसाध्यासम्मतौ सकर्तृकत्वमेव चेत् साध्यते तर्हि शरीरिजन्यत्वमनणुत्वभिन्नमेवोपाधिर्भविष्यतीत्यर्थः । **शङ्कितोपाधौ** स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वरूपे । **सन्दिग्धासिद्धीति** । सत्प्रतिपक्षानुमान इत्यर्थः ।

कं०रा०— क्वचिदिति । वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ वह्नीतरत्वव्यतिरेकेऽस्यानुष्णत्वव्यतिरेकसाधने वह्नीतरत्वव्यतिरेकस्यानुष्णत्वव्यतिरेकवत् स्वैरालोकादिव्यावृत्तत्वेनासाधारणत्वादित्यर्थः । विषमव्याप्तिकस्य

प्रतिपक्षोन्नायकत्वं स्थलान्तरे न सम्भवतीति शङ्कते **यत्रेति** । अयोगोलकपर्वतौ धूमवन्तौ वह्निमत्त्वादित्यादौ यत्र विषयव्याप्त आर्द्रेधनादिलक्षण उपाधिः पक्षैकदेशादयो गोलकादितो व्यावर्तते तत्र कथं प्रतिपक्षः उपाधिव्यतिरेकेण साध्यव्यतिरेकसाधन उपाधिव्यतिरेकस्य पक्षैकदेशावृत्तित्वेन भागादिसिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । **न चेति** । पक्षैकदेशाद्व्यावृत्त आर्द्रं धनादिर्नोपाधिस्तस्य साधनवत्सकलपक्षव्यावृत्तत्वाभावेन साधनाव्यापकत्वाभावादिति । न च पक्षैकदेशव्यावृत्त्यापि सधनवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपसाधनाव्यापकत्वसम्भवादित्यर्थः । **न चायमिति** । यत्रोपाधिः पक्षैकदेशाद्व्यावृत्तस्तत्र प्रतिपक्षोन्नायकत्वं न सम्भवत्युपाधिव्यतिरेकेण साध्यव्यतिरेकसाधने भागासिद्धिप्रसङ्गादिति शेषः । समव्याप्तिकस्योपाधित्वपक्षे नास्ति । समव्याप्तस्य साध्यव्याप्तत्वेन तद्वति पक्षैकदेशे साध्यसत्त्वनियमेन साध्यस्य सम्मतयोपाधिव्यतिरेकेण साध्यव्यतिरेकसाधने तद्वन्तं पक्षैकदेशं विहायोपाधिव्यावृत्तिमत एकदेशान्तरस्यैव पक्षीकरणे औचित्यादित्यर्थः । **अस्माभिरिति** । विषयव्याप्तोपाधित्ववादिभिरित्यर्थः । **एकदेशान्तर इति** । उपाधिमत्येकदेशान्तरे यदि साध्यसम्मतिस्तदोपाधिव्यतिरेकेण साध्यव्यतिरेकसाधने तस्यापक्षीकरणमेवोचितमसम्मते तु तत्र साध्ये पक्षीकरणार्हस्यापि तस्य भागासिद्धिप्रसङ्गेन पक्षीकर्तुमशक्यतया प्रतिपक्षोन्नयनायोगादव्याप्त्युन्नयनरूपदोषान्तरं भविष्यतीत्यर्थः । **शङ्कितोपाधाविति** । यत्र पक्षे साधनाव्यापकत्वसन्देहात् सन्दिग्धोपाधित्वं तत्रोपाधिव्यतिरेकस्य पक्षे सन्दिग्धस्वरूपासिद्ध्या यत्र च साध्यव्यापकत्वसंशयात् सन्दिग्धोपाधित्वं तत्रोपाधिव्यतिरेकस्य साध्यव्यतिरेकव्याप्यत्वसंशयेन चासमबलत्वात्प्रतिपक्षत्वं न सम्भवतीति भावः । ननु शङ्कितोपाधिव्यतिरेकस्य पाक्षिकसिद्ध्यादिना साध्यतदभावगोचरसंशयजनकत्वेऽपि न प्रतिपक्षत्वं युक्तम् । सन्दिग्धस्वरूपसिद्ध्यादिना समबलत्वाभावादित्यत आह **संशयानङ्गत्वमिति** । संशयानङ्गत्वमेवासमबलत्वं न तु व्याप्त्यादिनिश्चयराहित्यं तथा च शङ्कितोपाधिव्यतिरेकस्य पाक्षिकसिद्ध्यादिना संशयाङ्गत्वेनासमबलत्वाभावात्प्रतिपक्षत्वं सम्भवतीति भावः ।

श्रीनिधि०— क्वचित्पक्षेतरत्वविपर्ययस्येति । आकाशः विशेषगुणशून्यः विभुद्रव्यत्वात् कालवदित्यत्र नाकाशत्वोपाधौ सति तद्विपर्ययस्याकाशत्वस्य एकत्वेन विशेषगुणवत्यन्यत्रावृत्तेः असाधारण इत्यर्थः । नन्वेकदेशपक्षीकारे एकदेशान्तरे दूषणमनुक्तं स्यादिति चेदत्र वक्तव्यम् । किं तत्र साध्यं सम्मतं उत नेति । आद्ये तु दोषो न वक्तव्य आह । द्वितीये तु दोषान्तरं भविष्यति । न ह्येकेनैव दोषेण सर्वत्र भाव्यमिति कुलधर्म इत्याह **एकदेशान्तरेऽपीति** ।

शे०वा०— विषमव्याप्तस्य प्रतिपक्षोन्नायकत्वेन दूषकताबीजाक्रान्तत्वेन दूषणत्वान्न तद्व्यवच्छेदार्थत्वं समपदस्येत्युक्तमाक्षिपति **नन्विति** । **क्वचिदिति** । बाधोन्नीतपक्षेतरोपाधिविपर्ययस्येत्यर्थः । **दूषणत्वासम्मतेरिति** । अनित्यदोषत्वादसाधारणस्य बाधोन्नीतपक्षेतरोपाधिस्थले उपाधिव्यतिरेकरूपहेतोरनुकूलतर्क-

सनाथत्वेनोपाधिव्यतिरेकस्य साध्यव्यतिरेकेण व्याप्तिनिश्चयदशायां तस्यासाधारणादुत्तीर्णत्वान्न हेत्वाभासत्वमिति भावः । ननु तथाऽप्यसाधारणस्यानुकूलतर्कानवतारदशायां तर्काभावादेव सन्दिग्धव्याप्तिकत्वेनासाधारणः सर्वसाध्यवद्व्यावृत्त्या साध्याभावव्याप्तो वा सर्वसाध्याभाववद्व्यावृत्त्या साध्यव्याप्तो वेति सन्देहेन वाऽव्याप्तावन्तर्भूतत्वादस्त्येव तस्याभासत्वमित्यत आह **सम्मतौ वेति** । **तत्रेति** । अतेजस्त्वादावित्यर्थः । **उपाधित्वाभावस्येति** । स्थापनानुमानव्याप्तिग्राहकप्रमाणप्राबल्ये सति साध्यव्यापकत्वभङ्गेनोपाधित्वाभावस्यैव व्युत्पादनादित्यर्थः । समव्याप्तस्यैवोपाधित्वमित्यत्र नियामकान्तरमाशङ्कते **यत्रेति** । क्षितिद्व्यणुकादि-पक्षकेश्वरानुमाने पक्षैकदेशवर्तिनोऽणुत्वस्योपाधित्वं न स्यात् । तद्व्यतिरेकस्य भागासिद्धत्वेन तत्र प्रतिपक्षासम्भवादित्यर्थः । **पक्षैकदेशादिति** । द्व्यणुकादिरूपादित्यर्थः । **साध्यसद्भावनियमेनेति** । उपाधेः साध्यव्याप्यत्वनियमादिति भावः । **एकदेशान्तरस्येति** । द्व्यणुकादिरूपस्येत्यर्थः । तावताऽपीश्वरानु-मानोद्देश्यधीविरोधित्वेन प्रतिपक्षत्वोपपत्तेरिति भावः । **अपक्षीकरणमेवेति** । स्थापनानुमान इति शेषः । अन्यथा सिद्धसाधनतापातादिति भावः । **दोषान्तरमिति** । शरीरजन्यत्वादिरूपमुपाध्यन्तरमित्यर्थः ।

शङ्कितोपाधाविति । स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र साधनाव्यापकतासन्देहेन सन्दिग्धे शाक-पाकजत्वाद्युपाधावित्यर्थः । सन्दिग्धासिद्धिप्रसङ्गेनासमबलत्वादिति प्रायिकः पाठः । अत एव तर्कताण्डवे एतदनुवादावसरे तद्व्यतिरेकस्य सन्दिग्धत्वेनेत्येवोक्तम् । क्वचित्सन्दिग्धासिद्ध्यादिप्रसङ्गेनेत्यपि पाठः । तत्रादिपदेन व्याप्तिसन्देहपरिग्रहः । यत्र साध्यव्यापकतासन्देहेनोपाधिसन्देहस्तत्र तद्व्यतिरेकरूपप्रतिपक्षहेतौ साध्यव्यतिरेकेण सह व्याप्तिसन्देहावश्यम्भावादिति भावः । ननु सन्दिग्धासिद्ध्या दुर्बलस्यास्य व्यतिरेका-नुमानस्य कथं प्रतिपक्षत्वमित्यत आह **संशयानङ्गत्वमेवेति** । निश्चितोपाधौ साध्यव्यावृत्तिप्रयोजको-पाधिव्यावृत्तिसत्त्वनिश्चयस्य फलतः संशयाधायकस्यापि स्थापनानुमानीयसाध्यनिश्चयप्रतिबन्धकत्ववत् तद्व्यावृत्तिप्रयोजकोपाधिव्यावृत्तिसन्देहस्यापि तत्प्रतिबन्धकत्वाद्युक्तं तत्र सन्दिग्धोपाधेर्दूषणत्वम् । न चैवं पक्षीयसाध्यसन्देहस्योपाधिं विनाऽनुमानाङ्गत्वेन स्वतःसिद्धत्वेनोपाध्युद्भावनानर्थक्यं स्यादिति वाच्यम् । पक्षीयव्यभिचारसन्देहस्याप्युपाधिं विना स्वतःसिद्धत्वेन व्यभिचारोन्नायकत्वपक्षेऽपि तद्वैयर्थ्यानिस्तारात् । यदि च तत्रोपाध्यायत्तो व्यभिचारसन्देहो नोपाध्युद्भावनं विनेति तत्सार्थक्यमिति मन्यसे तर्हि प्रतिपक्षोन्नायकत्वपक्षे उपाध्यायत्तसाध्यसन्देहस्योपाधिं विनाऽसिद्धेस्तादर्थ्येनोपाध्युद्भावनमिति सममिति भावः ।

वा०२०— विषमव्याप्तिकस्य दूषणत्वे हि ममाभिनिवेशः इत्यादि तर्कताण्डवानुसारेणाह **विषम-व्याप्तस्येति** । **बाधोन्नीतेति** । तेजोऽनुष्णं पदार्थत्वात् इत्यनुमानीयोपाधिव्यतिरेकेण साध्यव्यतिरेक-साधनावसरे सपक्षस्यैवाभावेन असाधारण्याप्रसङ्गेऽपि वह्न्यादितेजोविशेषपक्षकानुमाने वह्नीतरत्वाद्युपाध्य-भावरूपवह्नित्वादिना अनुष्णत्वाभावसाधनरूपप्रतिपक्षे प्रदीपादिसपक्षस्य सत्त्वेन तत्रावृत्तेः असाधारण्यमित्यर्थः ।

वस्तुतस्तु **पक्षमात्रवृत्तिरसाधारणः** इति मताभिप्रायेणेदमिति रुचिदत्तोक्त्यनुसारेण तेजःपक्षकानुमाने एव वा साधारण्यं **बोध्यम्** । तत्रोपाधिव्यतिरेकरूपहेतोः अनुकूलेति तर्कताण्डवानुसारेणाह **अनित्यदोषत्वा-दसाधारणस्येति** । असाधारणस्याव्याप्तावन्तर्भावि तर्कताण्डवे असाधारणो हि अनित्यदोषः इत्यादि प्रतिपादितम् । तच्चात्रानुसृतम् । **सन्दिग्धव्याप्तिकत्वेनेति** । व्याप्तिनिश्चायकानुकूलतर्काभावेन तन्निश्चयादिति भावः । अस्याव्याप्तावन्तर्भूतत्वात् इत्युत्तरेणान्वयः । **अतेजस्त्वादावित्यर्थ इति** । अत्रातद्गुणसंविज्ञान-बहुव्रीहिणा वह्नितरत्वादिपरिग्रहः । तेजोमात्रपक्षके अनुमाने प्रवृत्तोपाध्यभावेन साध्याभावानुमाने सपक्षाभावादिति केचित् । वस्तुतः पक्षमात्रवृत्तितया असाधारण्याभिप्रायात् यथाश्रुतमेव साधु । **स्थापनानुमानेति** । ननु यदि स्थापनानुमानीयव्याप्तिग्राहकप्रमाणप्राबल्यमङ्गीकृत्य उपाधेः साध्यव्यापकत्वभङ्गेऽभ्युपगम्यते । तथा सति तत्रोपाध्यभावप्रसङ्गेन तदनुमानमदुष्टं स्यात् इति चेत् मैवम् । बाधेनैव तदनुमानदुष्टत्वोपपत्तेः । उपाधिदोषेण दुष्टत्ववादस्तु असाधारणस्य दोषत्वाभावमते । तददोषत्वमपि साध्यव्यतिरेकेण सहोपाधिव्यतिरेकस्य व्याप्ति-ग्रहणसमये व्याप्तिग्राहकप्रमाणस्यानुकूलतर्कसहायसद्भावे । तदभावे तु असाधारणस्य दोषत्वमेव । अत एव प्रागनित्यदोषत्वात् इत्युक्तमिति मन्तव्यम् । न च क्षितिद्व्यणुकादिपक्षक ईश्वरानुमाने इत्यादि तर्कताण्डवानुसारेण यत्रोपाधिरित्यादि व्याचष्टे **क्षितिद्व्यणुकादीति** । न च स श्यामः इत्यादि तर्कताण्डवानुसारेण व्याचष्टे **स श्याम इत्यादि** । अस्य पाठस्य तर्कताण्डवे अश्रवणमस्तीत्याह **अत एवेति** । न च पक्षे साध्यसन्देहः इत्यादि तर्कताण्डवानुसारेणाह **न चैवम्पक्षीयेति** ।

स०व्र०— क्वचिदिति । विषमव्याप्तस्य नोपाधित्वं तद्विपर्ययस्य क्वचित् असाधारणत्वादित्यर्थः । तदेव दर्शयति **पक्षेतरेति** । तथा च विषमव्याप्तमात्रस्य विपर्ययेऽसाधारण्याभावेऽपि पक्षेतररूपतद्विशेषस्य विपर्यये असाधारणत्वान्नोपाधित्वमिति भावः । **असाधारणस्येति** । बाधोन्नीतपक्षेतरोपाधिस्थले उपाधि-व्यतिरेकरूपहेतोः अनुकूलतर्कसनाथत्वेन उपाध्यभावस्य साध्याभावेन व्याप्तिनिश्चयेन संशयाधायकत्वा-सम्भवेनासाधारण्यस्य दोषत्वासम्मतेरित्यर्थः । **सम्मतौ वेति** । बाधानुन्नीतपक्षेतरस्थले उपाध्यभावस्य साध्याभावेन व्याप्त्यनिश्चयात् साध्याभावसंशयाधायकत्वसम्भवेन व्यतिरेके असाधारण्यस्य दोषत्वसम्मता-वित्यर्थः । विपर्यये असाधारण्यस्य दोषत्वादेव तत्प्रतियोगिभूतस्योपाधिरूपत्वमेव नास्तीति व्युत्पाद्यत इत्यर्थः । समव्याप्तस्यैवोपाधित्वे नियामकान्तरमाशङ्कते **यत्रेति** । क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्यत्र शरीरजन्यत्वरूपोपाधिः । साध्यव्यापकत्ववत् तद्व्याप्यत्वस्यापि सत्त्वेन यत्रोपाधिरव्यावृत्तः तत्र साध्यस्या-प्यव्यावृत्तत्वेन तत्र साध्यव्यतिरेकस्य साधयितुमशक्यत्वात् । यत्र साध्यव्यतिरेकः तत्रोपाधिव्यतिरेकसद्भावेन भागासिद्ध्यसम्भवेऽपि विषमव्याप्तस्योपाधित्वपक्षे साध्यव्यतिरेकवति उपाधेः सत्त्वेन तद्व्यतिरेकस्य भागा-सिद्धत्वादित्यर्थः । **अस्माभिरपीति** । तावताऽपि ईश्वरानुमानोद्देश्यधीविरोधित्वेन प्रतिपक्षत्वोपपत्तिरिति भावः । **ननु शङ्कितेति** । सः श्यामः मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वादिरूपसन्दिग्धोपाधौ कथं प्रतिपक्ष इत्यर्थः ।

सन्दिग्धासिद्धिप्रसङ्गेनेति । उपाध्यभावस्येति शेषः । उपाध्यभावस्यानिश्चितत्वेऽपि यद्युपाध्यभावः स्यात् तदा साध्याभावोऽपि **स्याद्**दिति सत्प्रतिपक्षफलीभूतः संशयः स्यादेवेत्यर्थः । ननु सन्दिग्धासिद्धया दुर्बलस्यानुमानस्य कथं सत्प्रतिपक्षत्वमित्यत आह **संशयानङ्गत्वमिति** । न च पक्षे साध्यसन्देहोऽनुमानाङ्गत्वादुपाधिं विनाऽपि सिद्ध इति वाच्यम् । पक्षे व्यभिचारसन्देहस्यापि तं विना सिद्धत्वात् । उपाध्यायत्तो व्यभिचारसन्देहस्तं विना नेति चेत् तदायत्तसाध्यसन्देहोऽपि तं विना नेति समानत्वादिति भावः । वस्तुतस्तु निश्चितोपाधौ स्थापनानुमानीयसाध्यव्यावृत्तिप्रयोजकेऽपि व्यावृत्तिमत्त्वनिश्चयस्य स्थापनानुमानीयसाध्यनिश्चयप्रतिबन्धकत्ववत् तद्व्यावृत्तिप्रयोजकोपाधिव्यावृत्तिसन्देहस्यापि तन्निश्चयप्रतिबन्धकत्वात् सन्दिग्धोपाधेरपि दोषत्वं युक्तमेवेति द्रष्टव्यम् ।

विठ्ठल०— क्वचित्पक्षेतरेति । वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ वह्नीतरत्वरूपोपाधिव्यतिरेकेण वह्नित्वेन साध्यव्यतिरेकोष्णत्वस्य साधनवह्नित्वस्य हेतोः साध्यादिकरणसौरालोकादिव्यावृत्तत्वेनासाधारणत्वादित्यर्थः । निषिद्धत्वोपाधिव्यतिरेकेणाधर्मसाधनत्वव्यतिरेकसाधने साधारण्याभावात्क्वचिदित्युक्तम् । **दूषणत्वासम्मतेरिति** । अस्यानुकूलतर्कसनाथस्थले सत्त्वादिति भावः । नन्वनुकूलतर्कानवतारदशायां असाधारण्यस्य दूषणमेवेत्यत आह **सम्मतौ वेति** । तत्र वह्नीतरत्वादौ उपाधिव्यतिरेकरूपहेतावनुकूलतर्काभावे तत एव पक्षे साध्यभूतोष्णत्वाभावस्य निश्चितत्वेन पक्षेतरत्वरूपोपाधेः अनुष्णत्ववति पक्षे साध्यव्यापकत्वान्नोपाधिकमिति व्युत्पाद्यत इत्यर्थः । विषमव्याप्तिकस्य प्रतिपक्षोन्नायकत्वं स्थलान्तरे तेन सम्भवतीति शङ्कते **यत्रेति** । पार्थिवाप्यपरमाणुरूपे नित्ये । परमाणुविशेषगुणत्वादित्यादौ यत्र विषमव्याप्तः पृथिवीविशेषगुणत्वाभाव उपाधिः पक्षैकदेशात्पार्थिवपरमाणुरूपाद्व्यावर्तते । तत्र कथं प्रतिपक्षः उपाधिव्यावर्तेराप्यपरमाणुरूपे अभावेन भागासिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । **पक्षैकदेशादिति** । पृथिवीपरमाणुरूपादित्यर्थः । **साध्यसद्भावनियमेनेति** । समव्याप्तस्योपाधेः साध्यव्याप्तत्वादिति भावः । **दोषान्तरमिति** । अव्याप्तिदोषान्तरमित्यर्थः । अष्टमगर्भस्थो मैत्रीतनयः श्यामो भवितुमर्हति । मैत्रीतनयत्वात् प्राचीनमैत्रीतनयविदित्यत्र शाकपाकजत्वमुपाधिरिति सर्वसम्मतम् । प्रतिपक्षोन्नायकत्वेन वोपाधेर्दोषत्वे स न स्यादिति शङ्कते **ननु शङ्कितोपाधाविति** । साधनव्यापकत्वादिसन्देहेन सन्दिग्धोपाधौ शाकपाकजत्वौपाधावित्यर्थः । **सन्दिग्धासिध्यादित्यत्रादिपदेन** व्याप्तिसन्देहसङ्ग्रहः । ननु सन्दिग्धासिद्ध्यादीत्यादिना समबलस्य कथं सत्प्रतिपक्षत्वमित्यत आह **संशयानङ्गत्वमिति** । तथा च संशयानङ्गत्वमेव समबलत्वमिति भावः ।

चषकः— क्वचिदिति । तेजो वह्निः अनुष्णः पदार्थत्वादित्यादौ पक्षेतरविपर्ययस्य वह्नित्वस्य वह्निरुष्णो वह्नित्वादित्यस्य सति सपक्षे तेजोन्तरे असत्त्वेनासाधारणत्वादित्यर्थः । **यत्रेति** । क्षितिद्व्यणुके सकर्तृकं कार्यत्वादित्यत्रानणुत्वोपाधिरित्यर्थः । **अपक्षीकरणमेवेति** । तस्यापि पक्षतायां बाधप्रसङ्गादिति

भावः । स्थापनानुमान इति शेषः । अन्यथासिद्धसाधनतापातादिति भावः इत्यपि स्थितम् । **दोषान्तरं** शरीरजन्यत्वादिरूपमुपाध्यन्तरम् । अष्टममित्रागर्भस्थपक्षकश्यामत्वसाध्यकमित्रातनयत्वहेतुकप्राचीनमित्रातनयस्तोमनिदर्शनकानुमाने साधनाव्यापकतासन्देहास्कन्दितमपि शाकपाकजत्वमुपाधितयेष्यते, तस्य च प्रतिरोधोन्नायकत्वं दुरुपपादमित्याशङ्कते **शङ्कितोपाधाविति** । असमबलस्य कथं प्रतिरोधकतेत्यत आह **संशयेति** । तथा च प्रकृतेनासमबलेनेति भावः । एतदाशयः तर्कताण्डवे व्यक्तः ।

॥ इति समपदस्य विषमव्याप्तिकव्यवच्छेदार्थकत्वासम्भवे उक्तं प्रतिपक्षोन्नायकत्वेनदूषणत्वं आक्षिप्य समाधानम् ॥

॥ इति तत्पक्षदूषणस्य स्फुटत्वात् तत्रानुक्तिः ॥

॥ इति सोपाधिकत्वं न साध्यसमव्यापकत्वम् (समव्याप्तस्यैवोपाधित्वमिति नियमासम्भवः) ॥

* * *

॥ अथ साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमेव उपाधेः सामान्यलक्षणम् ॥

॥ अथ अस्य लक्षणस्य सामान्यत्वं विशेषत्वं चापि न सम्भवतीति शङ्का ॥

१८९ सु०— स्यादेतत् । साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं किमुपाधिसामान्यलक्षणं किं वा विशषलक्षणम् ।

नाद्यः, 'समवायः समवेतः सम्बन्धत्वात्संयोगवदि'त्यत्र साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापककृतकत्वोपाध्यव्यापनात्, 'वायुः स्पार्शनोऽनुद्भूतरूपानधिकरणत्वे सत्युपलभ्यमानस्पर्शाधिकरणत्वाद्घटवदि'त्यत्र द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकचाक्षुषत्वोपाध्यव्याप्तेश्च । न च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य यत्किञ्चिदवच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य च नोपाधित्वमिति वाच्यम्, तत्र तत्राचार्यैरङ्गीकृतत्वात्, व्यतिरेकोपाध्यव्यापकत्वाच्च ।

न द्वितीयः, सामान्यलक्षणान्तरस्य वक्तव्यतापातात् । न च अन्वयव्यतिरेकिधर्मत्वं तदिति वाच्यम्, तस्यात्रायमुपाधिरिति व्यवहारकारणत्वाभावात् । तथात्वे च लक्षणवैयर्थ्यादिति ।

परि०— घटत्वादिजातौ सत्यपि साध्ये कृतकत्वाभावेन शुद्धसाध्याव्यापकत्वादाह **साधनावच्छिन्नेति** । परमाण्वादावव्यभिचाराय हेतावुपलभ्यमानेति स्पर्शविशेषणम् । तप्तवारिस्थ-

वह्नावव्यभिचाराय सत्यन्तम् । तावन्मात्रस्य गगनादावव्यभिचाराय विशेष्यम् । स्पर्शे शुद्ध-साध्याव्यापकत्वात्, द्रव्यत्वावच्छिन्नेत्युक्तम् । **यत्किञ्चिदिति** । पक्षधर्मावच्छिन्नेत्यर्थः । **तत्र तत्रेति** । भक्तिपादे अत एव चोपमेत्यत्र जीवब्रह्मणी अभिन्ने चेतनत्वादिति पूर्वपक्षिप्रयोगे सुखाद्यननुसन्धानत्वोपाधेः घटत्वादावभेदरूपशुद्धसाध्याव्यापकत्वात् साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्योपाधित्वमुच्यते । 'चेतनैक्येऽनुसन्धानं प्रमाणं नैव चापरम्' इत्यनुव्याख्याने, तथा 'सुख-दुःखादिभोगश्च स्वरूपैक्ये न भेदतः । दृश्यो ह्युपाधिभेदेन' इत्याद्युपाधिखण्डने च व्यवहारात् । तथाऽत्रैव 'न विलक्षणादि'त्यत्र पूर्वं 'श्रुतिर्न सम्यगनुभवसाधनम् । शब्दत्वे सत्यबुद्धिपूर्वकत्वा-दुन्मत्तवाक्यवत्, श्रुतिर्निर्गमोऽबुद्धिपूर्वकत्वात् श्रुतिरप्रमाणं अनाप्तवाक्यत्वात्' इति प्रयोगत्रये । 'विरुद्धं तु विरोधादेव बाधित'मित्यनुव्याख्याने सम्यगनुभवसाधनत्वावच्छिन्नाद्यसाध्यव्यापकत्वस्य वाक्यत्वावच्छिन्नद्वितीयसाध्यव्यापकस्य बोधकत्वावच्छिन्नतृतीयसाध्यव्यापकस्य प्रमाणबाधित-त्वोपाधेः उक्त्या यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्योपाधेः व्यवहारादिति भावः । **व्यति-रेकोपाधीति** । यस्य केवलं पक्षादन्यत्र व्यतिरेकः तादृशोपाध्यव्यापनादित्यर्थः । यथा जीवच्छरीरं सात्मकं शरीरत्वादित्यत्र प्राणादिमत्त्वमुपाधिरिष्यते तत्र सात्मकत्वरूपसाध्यव्यापकत्वस्य पक्षे साधनाव्यापकत्वस्य चानुपलम्भादव्याप्तिरिति । यद्वा साधनव्यतिरेकव्यापकसाध्यव्यतिरेकाव्यापकः यः उपाधिः तदव्यापकत्वादित्यर्थः । उक्तमेवोदाहरणम् । (उक्त एवोदाहरणे करादिहीनत्वोपाधि-र्ज्ञेयः) साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वयोर्लाभायाह **अन्वयव्यतिरेकिधर्मत्वमिति** । **तथात्वे** व्यवहाराकारणत्वे । **लक्षणेति** । तस्य व्यवहारार्थत्वादिति भावः । अवच्छिन्नानवच्छिन्न-साध्यस्येत्यस्य व्यापकतावच्छेदकधर्ममात्रस्येत्यर्थस्तर्कताण्डवेऽभिहितः । तेन द्रव्यत्वा(द्य)व-च्छिन्नस्यासाध्यत्वात् कथं साध्यपदेनाभिधानमिति न शङ्क्यम् ।

गु०दी०— **साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापककृतकत्वोपाध्यव्यापनात्** इत्यत्र यत्र समवेतत्वं तत्र कृतकत्वमिति व्याप्तेः सामान्ये भग्नत्वेन सम्बन्धत्वे सति समवेतत्वं यत्र तत्र कृतकत्वमिति साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकता तार्किकैरङ्गीक्रियते । तत्र केवलसाध्यव्यापकत्वाभावादव्याप्तिरित्यर्थः । **अनुद्भूतरूपानधिकरणत्वे सत्युपलभ्यमानस्पर्शाधिकरणत्वात्** इत्यत्र उपलभ्यमानस्पर्शाधिकरणत्वादि-त्येवोक्ते तप्तवारिस्थतेजसि व्यभिचारः स्यात् । तस्य बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षताप्रयोजकस्य महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूत-रूपवत्त्वस्याभावेन स्पार्शनत्वाभावात् । रूपानधिकरणत्वादित्येतावता व्यभिचारपरिहारेऽपि घटदृष्टान्ते साधनवैकल्यं स्यात् । अतः अनुद्भूतरूपानधिकरणत्वे सतीत्युक्तम् । यत्र स्पार्शनत्वं तत्र चाक्षुषत्वमिति व्याप्तेः स्पर्श एवाभावाद् द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं वदन्ति । तत्राप्यव्याप्तिः । **व्यतिरेकव्याप्त्यव्यापनाच्च**

इत्यत्र यत्राधर्मसाधनत्वाभावस्तत्र हिंसात्वाभावः इति व्यतिरेकव्याप्तौ निषिद्धत्वाभावः उपाधिरुच्यते । तत्र साध्याभावव्यापकत्वेऽपि साध्यव्यापकत्वाभावः स्पष्ट एवेत्यर्थः । **न चान्वयव्यतिरेकिधर्मत्वम्** इत्यत्र यत्सत्त्वे एव यत्सत्त्वमित्यन्वयः । तदभावे तदभाव इति व्यतिरेकः । तादृशान्वयव्यतिरेकप्रतियोगित्वं प्रयोजकमुपाधिसामान्यलक्षणमित्यर्थः ।

यावु०— अनुद्भूतरूपानधिकरणत्वे सतीति । इदं च तप्तवारिस्थतेजसि व्यभिचारवारणाय । **द्रव्यत्वावच्छिन्नेति** । स्पर्शे व्यभिचारान्न शुद्धसाध्यव्यापकत्वमत्रेति भावः । **यत्किञ्चिदवच्छिन्नेति** । पक्षधर्मावच्छिन्नेत्यर्थः । **तत्र तत्राचार्यैरिति** । 'अत एव चोपमा' इत्यधिकरणे, जीवब्रह्मणी परस्परमभिन्ने चेतनत्वादिति पूर्वपक्ष्यभिप्रेतेऽनुमाने 'चेतनैक्येऽनुसन्धानं प्रमाणं नैव चापरम्' इत्यनेन चेतनत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य परस्परं सुखाद्यनुसन्धानस्योपाधेरुक्तत्वेन साधनधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्यास्मिन्नेवाधिकरणे श्रुतिर्न सम्यगनुभवसाधनं शब्दत्वे सत्यबुद्धिपूर्वकत्वात्, श्रुतिर्नागमोऽबुद्धिपूर्वकत्वादित्याद्यनुमाने 'विरुद्धं तु विरोधादेव बाधितम्' इत्यनेनानुभवसाधनत्वावच्छिन्ने प्रथमसाध्ये वाक्यत्वावच्छिन्ने द्वितीये च प्रमाणबाधितत्वोपाधेरुक्तत्वेन पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्याप्युपाधित्वेनाङ्गीकृतत्वादित्यर्थः । **व्यतिरेकोपाधीति** । पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते गुरुत्वादित्यत्र व्यतिरेके य उपाधिर्नीरसत्वरूपस्तदव्यापकत्वादित्यर्थः । नीरसत्वं हि गुरुत्वाभावरूपव्यापकत्वाभिमतव्यापकमितरभेदाभावरूपव्याप्यत्वाभिमताव्यापकमित्युपाधिर्भवति । न चात्र साध्यरूपेतरभेदव्यापकत्वमस्ति । अतोऽव्याप्तिरिति भावः । **अन्वयव्यतिरेकिधर्मत्वमिति** । पक्षादन्यत्र यस्यान्वयः पक्षेतरत्र वा व्यतिरेकश्च तादृशधर्मत्वमित्यर्थः । अत्र साध्यव्यापकतोपपादनायान्वयेत्युक्तं साधनाव्यापकतोपपादनाय व्यतिरेकीति । **लक्षणवैयर्थ्यादिति** । विशेषलक्षणवैयर्थ्यादित्यर्थः ।

वंoपo— स्यादेतदिति । समव्याप्तस्योपाधित्वाभावोऽस्त्वित्यर्थः । **कृतकत्वोपाधीति** । समवेतत्ववति जलपरमाण्वादिगतरूपादौ सामान्ये च कृतकत्वाभावेन साध्याव्यापकत्वात् साधनावच्छिन्नेत्युक्तम् । अत्र शुद्धसाध्यव्यापकत्वाभावादव्याप्तिरित्याशयः । **अनुद्भूतेति** । तप्तवारिस्थतेजसि व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं विशेषणम् । रूपमात्रशून्ये गुणादौ व्यभिचारवारणायोपलभ्यमानेत्यादिविशेष्यभागः । स्पर्शस्य स्पार्शनत्वेऽप्यचाक्षुषत्वेन तत्र साध्याव्यापकतापरिहाराय **द्रव्यत्वावच्छिन्नेति** । **व्यतिरेकेति** । व्यतिरेकव्याप्तौ प्राप्तोऽयमुपाधिस्तत्र न साध्यव्यापकत्वादिकमस्ति । किन्नाम साधनाभावव्यापकत्वं साध्याभावाव्यापकत्वमेवास्तीत्यव्याप्तिरित्यर्थः । **अन्वयव्यतिरेकीति** । साध्यतदभावव्याप्तान्यतरधर्मत्वमेव तत् । अन्वयव्यतिरेकव्याप्तिकानुमानोपाध्यनुगतं लक्षणमित्यर्थः । प्रमेयत्वादिवत् केवलान्वयिधर्मत्वे साधनवति पक्षेऽविद्यमानत्वरूपसाधनाव्यापकत्वकथनायोगात् केवलव्यतिरेकिधर्मत्वे च साध्यव्यापकत्वायोगादन्वयव्यतिरेकधर्मत्वमित्युक्तमित्याशयः । **तस्यात्रायमुपाधिरिति** । अन्वयव्यतिरेकिधर्मत्वरूपोपाधिसामान्यलक्षणस्यात्रायमुपाधिरिति विशेषव्यवहारकारणत्वाभावात् । न च साध्यव्यापकत्वादिरूपविशेषलक्षणेनैव विशेष-

व्यवहार इति वाच्यम् । तेनापि शुद्धसाध्यव्यापके व्यवहारोपपत्तावप्यवच्छिन्नसाध्यव्यापके व्यवहारायोगात् तदर्थं पुनरन्यस्य विशेषलक्षणान्तरस्य वक्तव्यत्वापातादित्याशयः । **तथात्व इति** । सामान्यलक्षणस्यैव विशेषव्यवहारकारणत्वे शास्त्रे विशेषलक्षणकथनवैयर्थ्यादित्यर्थः ।

कं०रा०— साधनावच्छिन्नेति । नित्ये गुणादौ समवेतत्वस्य सत्त्वेऽपि कृतकत्वाभावेन शुद्धसाध्यव्यापकत्वायोगात् सम्बन्धत्वरूपसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं कृतकत्वमिति भावः । **द्रव्यत्वावच्छिन्नेति** । स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यत्वरूपस्पर्शनत्वस्य घटादिस्पर्शे सत्त्वेऽपि चाक्षुषत्वाभावेन शुद्धसाध्यव्यापकत्वायोगात् द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकं चाक्षुषत्वमिति भावः । **अन्वयव्यतिरेकीति** । अत्र व्यतिरेकिधर्मत्वमुपाधिसामान्यलक्षणत्वेन विवक्षितं न त्वन्वयघटितं वृत्तिमत्त्वार्थकधर्मपदेनैव तस्य लब्धत्वात् व्यतिरेकिपदं च साधनाव्यापकत्वाभावेन दूषकताबीजरहितेऽनुपाधौ केवलान्वयधर्मे अतिव्याप्तिनिरासाय धर्मपदं त्ववृत्तिमत्वेन साध्यव्यापकत्वरहिते गगनादावतिव्याप्तिनिरासायेति द्रष्टव्यम् । **तथात्व इति** । व्यतिरेकिधर्मत्वरूपसामान्यलक्षणस्यैवात्रायमुपाधिरिति व्यवहारकारणत्वे साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमिति लक्षणस्य वैयर्थ्यादित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— तथात्वे चेति । उक्तव्यवहारकारणत्वाभावे चेत्यर्थः ।

शे०वा०— जातौ साध्यव्यापकतापरिहारायोक्तं **साधनावच्छिन्नेति** । साधनेन सम्बन्धत्वेनावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापके कृतकत्वोपाधावव्यापनादित्यर्थः । तत्र समवेतत्वस्यैव साध्यत्वेन सम्बन्धत्वावच्छिन्नस्य समवेतत्वस्यासाध्यत्वेनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य कृतकत्वोपाधेः साध्यव्यापकत्वाभावादिति भावः । **अनुद्भूतरूपानधिकरणत्वे सतीति** । तप्तवारिस्थे तेजसि व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् । तमसि परमाणौ वा व्यभिचारपरिहाराय विशेष्यम् । स्पर्शे साध्याव्यापकतानिरासायाह **द्रव्यत्वावच्छिन्नेति** । पक्षधर्मेण द्रव्यत्वेनावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापके चाक्षुषत्वोपाधावव्याप्तेरित्यर्थः । तत्र स्पार्शनत्वस्यैव साध्यत्वेन द्रव्यत्वावच्छिन्नस्पार्शनत्वस्यासाध्यत्वेन तद्व्यापकस्य चाक्षुषत्वोपाधेः साध्यव्यापकत्वाभावादिति भावः । न चात्र साध्यपदेन साधनाद्यवच्छिन्नसाध्यस्यैव विवक्षितत्वान्न कृतकत्वाद्युपाधावव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथा सति विमतो धूमवान् वह्निमत्त्वादित्यादौ शुद्धसाध्यव्यापके आर्द्रेन्धनाद्युपाधौ, वैधी हिंसा अधर्मसाधनं हिंसात्वात् इत्यादौ शुद्धसाध्यव्यापके निषिद्धत्वाद्युपाधौ च साधनाद्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावेनाव्याप्त्यापातादिति भावः । ननु साध्यपदेन शुद्धसाध्यस्यैव विवक्षणादार्द्रेन्धनाद्युपाधेश्च तद्भावान्न तत्राव्याप्तिः । साधनाद्यवच्छिन्नसाध्यव्यापककृतकत्वादेश्चोपाधित्वाभावेनालक्ष्यत्वान्न तत्राव्याप्तिरित्यभिप्रायेण शङ्कते **न चेति** । **यत्किञ्चिदवच्छिन्नेति** । पक्षधर्मावच्छिन्नेत्यर्थः । **तत्र तत्रेति** । 'अत एव चोपमा' इत्यधिकरणे, जीवब्रह्मणी परस्परमभिन्ने चेतनत्वादिति पूर्वपक्ष्यनुमाने चेतनत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य परस्परसुखदुःखाद्यनुसन्धानस्योपाधेः 'चेतनैक्येऽनुसन्धानं प्रमाणं नैव

चापरमि'त्यादिनोक्तत्वेन साधनधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य, अत्रैवाधिकरणे, श्रुतिर्न सम्यगनुभवसाधनं शब्दत्वे सत्यबुद्धिपूर्वकत्वात्, श्रुतिः नागमोऽबुद्धिपूर्वकत्वादित्याद्यनुमाने अनुभवसाधनत्वावच्छिन्ने प्रथमसाध्ये, वाक्यत्वावच्छिन्ने द्वितीये च प्रमाणबाधितत्वस्योपाधेः 'विरुद्धं तु विरोधादेव बाधितमि'त्यादिनोक्तत्वेन पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य चोपाधित्वेन ग्रन्थकृदभिप्रेतत्वसिद्ध्या तयोरनुपाधित्ववर्णनस्य तद्ग्रन्थविरुद्धत्वेनायुक्तत्वादिति भावः । ननु तत्र तत्रोपाधित्वेनोक्त्या न तयोरुपाधित्वस्य ग्रन्थकृदभिप्रेतत्वं सिद्ध्यति । परीत्याऽपि तदुद्भावनोपपत्तेरित्यत आह **व्यतिरेकोपाधीति** । पृथिवी इतरभिन्ना गुरुत्वादित्यत्र यत्रेतरभेदाभावस्तत्र गुरुत्वाभाव इति व्यतिरेकव्याप्तौ य उपाधिर्नीरसत्वरूपस्तदव्यापनादित्यर्थः । नीरसत्वस्य गुरुत्वाभावव्यापकत्वेनेतरभेदाभावाव्यापकत्वेन व्यापकत्वाभिमतव्यापकत्वे सति व्याप्यत्वाभिमताव्यापकत्वे सत्यपि साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वाभावादिति भावः । **वक्तव्यत्वापातादिति** । विशेषलक्षणस्य सामान्यलक्षणपूर्वकत्वनियमादिति भावः । **न चेति** । अत्र साध्यव्यापकत्वोपपादनायान्वयित्वोक्तिः साधनाव्यापकत्वोपपादनाय व्यतिरेकित्वोक्तिरिति ध्येयम् । **तस्येति** । धूमवान् वह्नेरित्यत्रार्द्रेन्धनसंयोगः स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वमुपाधिरिति व्यवहारकारणत्वाभावादित्यर्थः । नन्वन्वयव्यतिरेकिधर्मत्वमप्यत्रायमुपाधिरिति व्यवहारकारणमेवेति नोक्तदोष इत्यत आह **तथात्वे चेति** । अन्वयव्यतिरेकिधर्मत्वस्यैवात्रायमुपाधिरिति व्यवहारकारणत्वे चेत्यर्थः । **लक्षणेति** । साध्यव्यापकत्वे सतीत्यादिविशेषलक्षणेत्यर्थः । केचित्त्वस्य लक्षणस्य तादृशव्यवहारकारणत्वाभावेऽपि न दोषः । न चोक्तव्यवहारस्य निर्निबन्धनत्वप्रसङ्ग एव दोष इति वाच्यम् । लक्षणान्तरेणैव तत्सम्भवादित्यत आह **तथात्वे चेति** । लक्षणान्तरस्यैव तादृशव्यवहारकारणत्वेऽन्वयव्यतिरेकिधर्मत्वरूपलक्षणवैयर्थ्यापातादित्यर्थ इत्याहुः । अन्ये तु माऽस्त्वस्य लक्षणस्य तादृशव्यवहारकारणत्वं किं तावतेत्यत आह **तथात्वे चेति** । अत्रायमुपाधिरिति व्यवहारातिरिक्तस्योपाधिरित्येवं सामान्यव्यवहारस्यैवाभावादन्वयव्यतिरेकिधर्मत्वस्य तादर्थ्यानुपपत्तेरत्रायमुपाधिरित्येवंरूपतद्व्यवहारार्थत्वमिति वाच्यम् । न च तदुपपद्यते । अन्वयव्यतिरेकिधर्मत्वस्य धूमवत्त्वादौ सत्त्वेऽपि तादृशव्यवहाराभावात् । ततश्चोक्तरूपव्यवहारसाधनत्वेन साध्यव्यापकत्वे सतीत्यादिलक्षणान्तरस्यावश्यकत्वेन तेनैव तद्व्यवहारोपपत्तावन्वयव्यतिरेकिधर्मत्वरूपलक्षणस्य व्यर्थत्वापातादित्याहुः ।

वा०र०— मूले **समवायः समवेतः इति** । एतदनुमानं समवायाङ्गीकाररीत्या स्वमते समवायस्यैवाभावात् इति ज्ञेयम् । साध्यपदेन पक्षधर्माद्यवच्छिन्नेति । तर्कताण्डवानुसारेणाह **न चात्र साध्येति** । वैधि हिंसेत्यादि । न च प्राक्तनादिपदद्वयेनानुमानान्तरस्य तत्रत्योपाधीनां च ग्रहणस्य एव व्याख्येयत्वात् पृथगुपादानं व्यर्थमिति वाच्यम् । अस्यादिपदोक्तस्फुटीकरणाय बहूदाहरणसत्त्वप्रदर्शनतात्पर्यकतर्कताण्डवानुसारेण प्रवृत्तत्वाददोष इत्यवधेयम् । सामान्यलक्षणाङ्गीकारस्येति मूलस्योपाधिं हि त्रिः विशुद्धसाध्यव्यापकः अवच्छिन्नसाध्यव्यापकः साधनाभावरूपव्यापकाव्यापकश्चेति । तत्र शुद्धसाध्यव्यापकस्योपाधिविशेषस्य लक्षणं साध्यव्यापकत्वे सतीत्यादिना कथितमिति वाच्यम् । न च तत्सम्भवति । सामान्यलक्षणकथनानन्तरमेव

विशेषलक्षणजिज्ञासानिवृत्तये तल्लक्षणस्य कथनीयत्वोपपत्तावपि प्रथमत एव तत्कथनस्यानवसरग्रस्तत्वात् इत्याशयं मनसि निधाय वक्तव्यत्वे हेतुमात्रमाह **विशेषलक्षणस्येति** । यद्यपि उपाधयो नैकरूपाः तथापि कस्यचित् उपाधिविशेषस्यैव लक्षणं कथितम् । अवच्छिन्नसाध्यादिघटितलक्षणान्तरेऽप्यूह्ये इत्येतन्न युज्यते । अनेकरूपोपाध्यनुगतसामान्यलक्षणपूर्वकत्वात् उपाधिविशेषलक्षणस्येत्यर्थः । सर्वोपाध्यनुगतं सामान्यलक्षण-माशङ्कते **न चान्वयीति मूलम्** । तत्रान्वयित्वव्यतिरेकित्वयोः अन्यतरेणैव पूर्तेः उभयोपादानं व्यर्थमित्याशङ्कां परिहरति **अत्र साध्येति** । **अन्वयित्वोक्तिरिति** । धर्मान्तराधिकरणे तस्यान्वये तदधिकवृत्त्या व्यापकता लब्धा भविष्यतीति व्यापकत्वोपयोगिसामानाधिकरण्योपपादनाय अन्वयित्वोक्तिरित्यर्थः । **साधनेति** । कस्यचिद्धर्मस्य कुत्रचिदभावे हि तस्य यद्धर्माधिकरणेऽभावः तद्धर्माव्यापकता भवतीत्यतोऽव्यापकत्वोपयोगि व्यधिकरण-त्वोपपादनाय व्यतिरेकित्वोक्तिरित्यर्थः । प्रमेयत्वादौ धर्मान्तरसमानाधिकरणे किञ्चित् वैयधिकरणशून्ये च व्यापकत्वसद्भावस्याव्यापकताराहित्यस्य चोपलम्भादिति भावः । आर्द्रेन्धनसंयोग इति उपाधिरित्युत्तरेण सम्बन्धः । **शाकपाकजत्वमिति** । उपलक्षणं चैतत् । पृथिवी इतरभिन्ना गुरुत्वात् इत्यत्र व्यतिरेके नीरसत्वरूप उपाधिः इति व्यवहारेत्यपि द्रष्टव्यम् । तस्य धूमादिसाधारण्यादिति भावः । **इत्यर्थ इति** । अन्वयव्यतिरेकि धर्मत्वस्यार्द्रेन्धनसंयोगादिषु सत्त्वेऽपि तेषु तत्तत्साध्यसम्बन्धे उपाधितायाः विवेकेन व्यवहारस्य उक्तधर्मत्वेन जननात् लक्षणस्य चास्य व्यवहारातिरिक्तस्य प्रयोजनाभावात् उपाधिरित्येव सामान्यव्यवहारस्य चाभावेन सामान्यलक्षणकार्याभावात् नान्वयव्यतिरेकित्वं सामान्यलक्षणं युक्तमिति भावः । **विशेषलक्षणेत्यर्थ इति** । अयमाशयः । यदि हि साध्यव्यापकत्वे सति इत्यादि लक्षणत्रयं सामान्यलक्षणमङ्गीक्रियते तदा तस्यात्रायमुपाधिरिति व्यवहारनिदानत्वोपपत्तावपि एकैकस्य असार्वत्रिकतया सार्वत्रिकव्यवहारकारणत्वायोगः प्रसज्यते । यदा तु अन्वयव्यतिरेकित्वं सामान्यलक्षणं तदा तस्य सर्वत्रानुगमेऽपि अत्रायं उपाधिरिति सार्वत्रिकोपाधिव्यवहारं प्रति कारणतैवासम्भाविता प्रसज्यते । यदि च तस्यापि तथाविधव्यवहारकारणता-भ्युपगम्यते । तत्र ब्रूमः । साध्येत्यादिविशेषलक्षणत्रयं किं सामान्यलक्षणसाध्यव्यवहारातिरिक्तं कार्यं कुर्यात् किं वा तत्साध्यव्यवहारमात्रम् । नाद्यः । शुद्धसाध्यव्यापकतावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वव्यापकव्यापकत्वं घटितत्रयाणां विशेषलक्षणानामत्रायं उपाधिरिति व्यवहारमात्रकारणत्वेऽपि अधिककार्यकारत्वाभावेन तत्कार्य-कल्पनायोगात् । नापि द्वितीयः । तथात्वे तेषां विशेषलक्षणानां वैय्यर्थ्यं स्यात् । तत्कार्यस्यान्वय-व्यतिरेकित्वरूपसामान्यलक्षणेनैव जातत्वादिति । अत्र टीकायां इत्यादीत्यादिपदेन साधनाव्यापकत्वे सति इत्यंशस्येवानवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादिघटितलक्षणस्य व्यतिरेकोपाधिसङ्ग्राहकसाधनाभावरूपव्यापकत्वादि-घटितलक्षणस्य च परिग्रहोऽभिमतः । पूर्वमूले हि विशेषलक्षणतापक्षे सामान्यलक्षणान्तरवक्तव्यता आपादिता । तत्र च साध्यव्यापकत्वे सति इत्युक्तलक्षणस्यैव शाकपाकजत्वाद्युपाधिगतलक्षणद्वयस्यापि विशेषलक्षणत्वं अङ्गीक्रियत इति शङ्कित्राशयं सिद्धवत्कृत्यैव तदापादनमिति स्यात् । अत एव समाधानग्रन्थे साध्ये-त्यादिकमेकमेव सामान्यलक्षणमित्यभिधास्यति । व्यतिरेकोपाधिश्च नास्तीति प्रतिपादयिष्यति । तावता चानेकविशेषलक्षणानङ्गीकारेण तत्पक्षोक्तदोषस्यात्रायं उपाधिरिति व्यवहारनिदानस्यैव च लक्षणस्य साध्य-

व्यापकेत्यादिरूपस्याङ्गीकारेण अन्वयव्यतिरेकित्वरूपधर्मलक्षणत्वपक्षोक्तदोषस्य च परिहारप्रतीतेः इति ज्ञेयम् । **केचित्त्विति** । अत्र पक्षे तथात्वे च स्वलक्षणान्तरोक्तव्यवहारकारणत्वं चाङ्गीकारे च इत्यर्थस्य बुद्धिस्थत्वस्यैव कर्तव्यत्वप्रसङ्गः इत्यरुचिः । **अन्ये त्विति** । अत्र पक्षे तथात्वे चेति वाक्यार्थभूतान्वयव्यतिरेकित्व-लक्षणवैयर्थ्यस्य पूर्ववाक्यार्थतयैव प्राप्तेः तथात्वे चेति वाक्यान्तरवैय्यर्थ्यमिति अरुचिर्बोद्धव्या । विशिष्टार्थ-लाभस्तु पक्षद्वयेऽपि बोध्यः ।

स०व्र०— जातौ सत्यपि समवेतत्वे कृतकत्वाभावेन तत्र साध्याव्यापकत्वपरिहारायाह **साधनावच्छिन्नेति** । **वायुरिति** । तप्तवारिस्थतेजसि उपलभ्यमानस्पर्शाधिकरणत्वेऽपि स्पार्शनत्वाभावेन तत्र व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम् । असिद्धिपरिहाराय हेतुविशेष्यभागः । रूपानधिकरणत्वे सति उपलभ्यमान-स्पर्शाधिकारणत्वादित्येवोक्तौ तस्य पक्षमात्रवृत्तित्वेनासाधारण्यापत्तेस्तेनैवानुमानस्य दुष्टत्वेन सोपाधिकस्यैव असङ्कीर्णोदाहरणप्रदर्शनाय अनुद्भूतेति विशेषणम् । न चैवमपि व्यर्थविशेषणत्वापत्त्या असङ्कीर्णोदाहरणानुप-पत्तिः । तस्य पृथक् विशेषणत्वाभावात् । वस्तुतस्तु अनुद्भूतरूपानधिकरणत्वस्य उद्भूतरूपानधिकरण-त्वाभावत्वरूपविशिष्टाभावत्वेन व्यर्थविशेषणत्वानवकाशादिति द्रष्टव्यम् । स्पर्शस्य स्पार्शनत्वेन तत्र साध्याव्यापकतापरिहारायाह **द्रव्यत्वावच्छिन्नेति** । **यत्किञ्चिदिति** । पक्षधर्मावच्छिन्नेत्यर्थः । **व्यतिरेको-पाधीति** । कथकवाग्व्यवहारः प्रमाणादिसत्तास्वीकारपुरस्सरः साधनबाधनक्षमव्यवहारत्वात् भाट्टादिव्यवहारवत् इत्यनुमाने यत्र प्रमाणादिसत्तास्वीकारपूर्वकत्वाभावः तत्र (.?.) साधन-बाधनक्षमव्यवहारत्वाभावेन तद-व्यापकत्वाच्च । साधनाभावव्यापकत्वे सति साध्याभावाव्यापकत्वेऽपि साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक-त्वाभावात् तत्र पर्वतो धूमवान् वह्नेरित्यत्र यत्र धूमाभावस्तत्र वह्न्यभाव इति व्यतिरेकव्याप्तौ ग्राह्यायां वह्निसामग्रीविरहस्योपाधित्वात् वह्न्यभावरूपसाधनाभावव्यापकत्वेन धूमाभावरूपसाध्याभावाव्यापकत्वेन चोक्त-लक्षणाभावात् वह्निसामग्रीविरहलक्षणोपाधौ चाव्याप्तिः स्यादित्यर्थः । **न चान्वयव्यतिरेकिधर्मत्वमिति** । अत्र साध्यव्यापकत्वोपपादनार्थमन्वयित्वोक्तिः । साधनाव्यापकत्वोपपादनाय तु व्यतिरेकित्वोक्तिरिति द्रष्टव्यम् । **तस्येति** । धूमवान् वह्नेरित्यत्र आर्द्रेन्धनसंयोगः, स श्यामः मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वमुपाधिरिति व्यवहारकारणत्वाभावादित्यर्थः । ननु तादृशव्यवहारकारणत्वमन्वयव्यतिरेकित्वरूपलक्षणस्य मास्तु । लक्षणा-न्तरेणैव तत्सम्भवेन अदोषात् इत्यत आह **तथात्वे चेति** । लक्षणान्तरस्यैव तादृशव्यवहारकारणत्वे अन्वयव्यतिरेकिधर्मत्वरूपलक्षणवैयर्थ्यापातादित्यर्थः । यद्वा माऽस्तु अस्य लक्षणस्य तादृशव्यवहारकारणत्वम् । किं तावतेत्यत आह **तथात्वे चेति** । अत्रायमुपाधिरित्येवंरूपव्यवहारातिरिक्तस्य उपाधिरुपाधिरित्येवंरूप-सामान्यव्यवहारस्यैवाभावेन अन्वयव्यतिरेकिधर्मत्वस्य तादर्थ्यानुपपत्त्या अत्रायमुपाधिरित्येवंरूपव्यवहारार्थत्व-मेवेति वाच्यम् । तथा च अन्वयव्यतिरेकिधर्मत्वमात्रस्य धूमवत्त्वादावसत्त्वेऽपि तादृशव्यवहाराभावेनोक्तरूप-व्यवहारसाधनत्वेन साध्यव्यापकत्वे सतीत्यादिलक्षणान्तरस्यावश्यकत्वेन तेनैव व्यवहारोपपत्तौ अन्वयव्यति-रेकिधर्मत्वरूपलक्षणस्य व्यर्थत्वापातादित्यर्थः । यद्वा ननु अन्वयव्यतिरेकिधर्मत्वस्य अत्रायमुपाधिरिति व्यवहार-

कारणत्वमेव किं न स्यादित्यत आह **तथात्वे चेति** । अन्वयव्यतिरेकिधर्मत्वस्यैवोक्तव्यवहारकारणत्वे साध्यव्यापकत्वे सतीत्यादिविशेषलक्षणवैयर्थ्यापत्तेरिति भावः ।

विठ्ठल०— साधनावच्छिन्नेति । सामान्यादौ समवेतत्वस्य सत्त्वे कृतकत्वाभावादिदमिति ज्ञेयम् । **अव्यापनादिति** । शुद्धसाध्यव्यापकत्वाभावादिति भावः । गगनादिव्यावृत्त्यर्थं **उपलभ्यमानस्पर्शाधिकरणादित्युक्तम्** । तप्तवारिस्थतेजोव्यावृत्त्यर्थं **रूपानधिकरणत्वे सतीति** । तत्र स्पर्शगुणस्य स्पार्शनत्वेन तेजोद्रव्यस्य महत्त्वे सकृद्भूतरूपत्वाभावेनास्पार्शनत्वात् । दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यवारणाय **अनुद्भूतेति** । नञ्द्वयाभावे सिद्धिः स्यात् अतोऽद्भयमिति स्पर्शगुणस्पार्शनत्वसद्भावेऽपि चाक्षुषत्वाभावाद् द्रव्यत्वावच्छिन्नेत्याह **तत्राचार्यैरिति** । अत एव चोपमेत्यधिकरणे जीवब्रह्मणि परस्परमभिन्ने चेतनत्वादिति पूर्वपक्ष्यभिप्रेतेऽनुमाने चैतन्यैक्ये अनुसन्धानं प्रमाणं चैव चापरमित्यनेन चेतनत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य परस्परसुखाद्यनुसन्धानस्योपाधेरुक्तत्वात् तथा न विलक्षणत्वादित्यत्र श्रुतिर्न सम्यगनुभवसाधनं शब्दत्वे सत्यबुद्धिपूर्वकत्वात् वेदः नागमः अबुद्धिपूर्वकत्वात् । श्रुतिर्न प्रमाणं अनाप्तवाक्यत्वादिति प्रयोगे विरुद्धे तु विरोधादेव बाधितमित्यत्र आद्ये सम्यगनुभवसाधनत्वावच्छिन्नस्य । द्वितीये वाक्यत्वावच्छिन्नस्य । तृतीये बोधकत्वावच्छिन्नस्य प्रमाणबाधितत्वस्योपाधेरुक्तत्वात् । एवं तत्रतत्रावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्याप्युपाधित्वेनाङ्गीकृतत्वादित्यर्थः । **व्यतिरेकोपाध्यव्यापकत्वाच्चेति** । विमतो व्यवहारः प्रामाणिकसत्त्वाभ्युपगमपूर्वकः । साधनबाधनक्षमव्यवहारत्वादित्यत्र यो नैवं स नैवमिति व्यतिरेकौ व्याप्तौ सद्वचनाभासलक्षणयोगित्वमुपाधिः तत्र तत्र साध्याभावाव्यापकत्वे सति साधनाभावाव्यापकत्वसद्भावेऽपि साधनाव्यापकत्वे सतीत्युपाधिलक्षणाभावादिति भावः । **अन्वयव्यतिरेकिधर्मवत्त्वमिति** । पक्षादन्यत्र यस्यान्वयः, पक्षे व्यतिरेकश्च तादृशधर्मवत्त्वमित्यर्थः । अत्र साध्यव्यापकतोपपादनाय **अन्वयेत्युक्तम्** । साधनाव्यापकतोपपादनाय **व्यतिरेकीति** । **लक्षणवैयर्थ्यादिति** । विशेषणवैयर्थ्यादित्यर्थः ।

चषकः— कृतकत्वेति । जात्यादावनैकान्त्यादिति भावः । **अनुद्भूतेति** । तप्तवारिस्थतेजसि अनैकान्त्यव्युदासाय सतीत्यन्तं, रूपादौ तद्विधूननाय विशेष्यदलम् । परमाणौ तन्निरासाय स्पर्शे उपलभ्यमानत्वांशनिवेशनम् । **चाक्षुषत्वेति** । रूपादावनैकान्त्यादिति भावः । **तत्रतत्रेति** । अत एव चोपमेति नये जीवब्रह्मपक्षकपरस्पराभिन्नत्वसाध्यकचेतनत्वरूपपूर्ववाद्यभिमतानुमाने 'चेतनैक्येऽनुसन्धानं प्रमाणमि'-त्यनेन चेतनत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य परस्परं सुखाद्यनुसन्धानरूपोपाधेः, प्रकृत एव नये श्रुतिपक्षकसम्यगनुभवसाधनत्वाभावसाध्यकशब्दत्वविशेषिताबुद्धिपूर्वकतानुमाने तद्धर्मिकागमत्वाभावसाध्यकाबुद्धिपूर्वकत्वानुमाने 'अविरुद्धं तु विरोधादेव बाधितम्' इत्यनेनानुभवसाधनत्वावच्छिन्ने प्रथमसाध्ये वाक्यत्वावच्छिन्ने द्वितीये च प्रमाणबाधितत्वोपाधेरुक्तत्वेन पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्याप्युपाधित्वेनाङ्गीकृतत्वादित्यर्थः । **व्यतिरेकोपाधीति** । पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते गुरुत्वादित्यत्र नीरसत्वलक्षणोपाध्यव्यापकत्वाच्चेत्यर्थः । नीरसत्वं

हि व्यापकाभिमतो यः साधनाभावः तद्व्यापकं व्याप्याभिमतो यः साध्याभावः तदव्यापकं च भवतीत्युपाधिः; तत्र च प्रकृतसाध्यव्यापकत्वं नास्तीति भावः । **अन्वयव्यतिरेकीति** । साध्यव्यापकत्वावगमायाद्यं साधनाव्यापकत्वावगमाय द्वितीये पक्षातिरिक्तेऽन्वयार्थकं पक्षे व्यतिरेकार्थकम् ।

॥ इति अस्य लक्षणस्य सामान्यत्वं विशेषत्वं चापि न सम्भवतीति शङ्का ॥

* * *

॥ अथ तच्छङ्कानिरासः ॥

१९० सु०— अत्र ब्रूमः । इदमेव सामान्यलक्षणम्, साध्यपदेनावच्छिन्नावच्छिन्नसाध्यस्याभिधानात् । न च तत्र प्रतिपक्षासम्भवः, यदवच्छिन्नसाध्ये य उपाधिस्तद्व्यावृत्तेस्तद्विशिष्टाभावे हेतुत्वोपपत्तेः; यथा 'समवायः सम्बन्धत्वे सति समवेतत्वेन हीनोऽकार्यत्वादाकाशवत्', 'वायुर्द्रव्यत्वे सति स्पर्शनत्वेन हीनोऽचाक्षुषत्वादाकाशवदि'ति ।

परि०— तत्रेति । अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिस्थले उपाधिव्यतिरेकेण शुद्धसाध्यव्यतिरेकसाधनायोगः । तत्रोपाधेः शुद्धसाध्याव्यापकत्वादिति भावः ।

यादु०— साध्यपदेनेति । ननु द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्ने साध्यताभावात् कथं तस्य साध्यपदेन सङ्ग्रहः । मैवम् । साध्यपदेन हि व्यापकतावच्छेदकधर्माधिकरणमात्रं विवक्षितम्, न तु तदतिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वमपि । एवं यथा शुद्धसाध्यं धूमादिकं व्यापकतावच्छेदकधूमत्वादिधर्माधिकरणं तथा द्रव्यत्वादिसमानाधिकरणं स्पार्शनत्वादिरूपमपि साध्यं व्यापकतावच्छेदकस्पार्शनत्वाद्यधिकरणमेव । न हि धवलत्वसमानाधिकरणं गोत्वमगोत्वं भवति, अतो नाव्याप्तिशङ्केत्याशयात् । **न च तत्रेति** । अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधावित्यर्थः । उपाधेः शुद्धसाध्यव्यापकत्वाभावेन तद्व्यतिरेकेण शुद्धसाध्यव्यतिरेकसाधनासम्भवात् । विशिष्टसाध्यव्यतिरेकसाधने चार्थान्तरत्वादित्याशयः । **तद्विशिष्टाभाव इति** । न चैवमर्थान्तरता । उपाधिः स्वव्यावृत्त्या अवच्छिन्नसाध्यं व्यावर्तयन् अवच्छेदकव्यावृत्तेरसम्भवात् अवच्छेद्यशुद्धसाध्यव्यावृत्तौ पर्यवस्यन् भिक्षुकपादप्रसरणन्यायेन शुद्धसाध्यसाधकानुमानेऽपि दोषो भवति । यथा विशेषणासिद्धः विशिष्टहेत्वसिद्धौ पर्यवस्यन् हेतुदोषो भवति तथैवेत्याशयात् ।

कं०रा०— इदमेवेति । साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमेवोपाधिसामान्यलक्षणं न चावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्याप्तिः साध्यपदस्यावच्छिन्नानवच्छिन्नसाधारणत्वेन तेनावच्छिन्नसाध्यस्याप्यभिहितत्वादिति भावः । **न चेति** । अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधौ शुद्धसाध्यव्यापकत्वाभावेन तद्व्यतिरेकेण

विवादविषयशुद्धसाध्यव्यतिरेकसाधनायोगात् प्रतिपक्षासम्भव इति न चेत्यर्थः । **तद्विशिष्टाभाव इति** । विशेषणाव्यतिरेकिणि पक्षे विशिष्टाभावसिद्धेर्विशेष्याभावमादायैव पर्यवसानाद्विवादविषयसाध्याभावसाधनोपपत्तेः प्रतिपक्षसम्भव इति भावः । **द्रव्यत्वे सतीति** । एतच्च घटादिगतस्पर्शे व्यभिचारनिरासाय व्यतिरेकव्याप्ताविति व्यतिरेकव्याप्तौ य उपाधिस्तत्र साध्यव्यापकत्वाभावेनाव्याप्तिरित्यत्र तु व्यतिरेकव्याप्तेभविन भावसाधने-ऽनन्तत्वादभावेनाभावसाधनेऽनन्तत्वेऽपि तत्र साध्यव्यापकत्वस्य सत्त्वान्न व्याप्तिरित्युत्तरमुक्तप्रायमेवेत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— इदमेव सामान्यलक्षणमिति । विशेषलक्षणं तु तत्तत्साध्यसाधनग्रहणेन द्रष्टव्यमिति भावः ।

शे०वा०— नन्वत्र साध्यपदस्य शुद्धसाध्यपरत्वे साधनाद्यवच्छिन्नकृतकत्वाद्युपाधावव्याप्तिः । अवच्छिन्नसाध्यपरत्वे च शुद्धसाध्यव्यापके आर्द्रेन्धनसंयोगादावव्याप्तिरित्यतोऽत्र न साध्यपदमवच्छिन्नमात्रपरं नाप्यनवच्छिन्नमात्रपरं येनोक्तदोषः स्यात् । किन्नामावच्छिन्नानवच्छिन्नसाध्यपरमतो नाव्याप्तिरित्याशयेनाह **साध्यपदेनेति** । अयमाशयः । साध्यपदेन हि व्यापकतावच्छेदकधर्माधिकरणत्वमात्रं विवक्षितं न तु तदतिरिक्तधर्मानवच्छिन्नत्वमपि । एवं च यथा शुद्धसाध्यं धूमादिकं व्यापकतावच्छेदकधूमत्वादिधर्माधिकरणं तथा द्रव्यत्वसमानाधिकरणस्पार्शनत्वरूपमपि साध्यं व्यापकतावच्छेदकस्पार्शनत्वाधिकरणमेवेति न कुत्राप्यव्याप्तिः । न हि धवलत्वसमानाधिकरणं गोत्वमगोत्वं भवतीति । यद्वा साध्यव्यापकत्वे सतीत्यादेरयमर्थः । यो यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः स तत्रोपाधिरिति । एवं च अवच्छिन्नसाध्यव्यापके नाव्याप्तिशङ्का । नापि शुद्धसाध्यव्यापके आर्द्रेन्धनादौ । तस्यापि धूमत्वादिधर्मावच्छिन्नधूमरूपसाध्यव्यापकत्वात् । एवं च सर्वोऽप्युपाधिरवच्छिन्नसाध्यव्यापक एव । अत्रानवच्छिन्नपदं तु व्यापकतावच्छेदकधर्मान्यधर्मेणानवच्छिन्नत्वाभिप्रायं, न तु शुद्धसाध्याभिप्रायमित्यविरोधः । यद्वा साध्यपदस्थाने यत्पदप्रक्षेपेण यो यद्व्यापकत्वे सति यदव्यापकः सः स्वाव्याप्ते तस्मिन्हेतावुपाधिरित्येव विवक्षितम् । एवं च द्रव्यत्वावच्छिन्नस्पार्शनत्वस्य दूष्यानुमाने साध्यत्वाभावेऽपि तत्र चाक्षुषत्वस्योपाधितासिद्धिः । अत्र साध्यपदं तु प्रायिकाभिप्रायम् । अत एव पूर्वं वस्तुतस्तु यो धर्मो यद्व्यापकाव्याप्यस्तस्य तेनाव्याप्तिरिति साध्यपदस्थाने यत्पदमेव प्रयुक्तम् । अत्र चाद्ये पक्षेऽवच्छिन्नसाध्यमपि साध्यमेव द्वितीये शुद्धसाध्यमप्यवच्छिन्नसाध्यमेव तृतीयेऽवच्छिन्नसाध्यस्यासाध्यत्वेऽपि चाक्षुषत्वस्य तत्रोपाधित्वमिति भेदो द्रष्टव्यः । **न चेति** । अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधावित्यर्थः । उपाधेः शुद्धसाध्यव्यापकत्वाभावेन तद्व्यतिरेकेण शुद्धसाध्यव्यतिरेकसाधनासम्भवाद्विशिष्टसाध्यव्यतिरेकसाधने चार्थान्तरत्वादिति भावः । **तद्विशिष्टाभाव इति** । न चैवमप्यर्थान्तरता । उपाधिः स्वव्यावृत्त्याऽवच्छिन्नं साध्यं व्यावर्तयन्नवच्छेदकव्यावृत्तेरसम्भवादवच्छेद्यशुद्धसाध्यव्यावृत्तौ पर्यवस्यन् भिक्षुपादप्रसरणन्यायेन शुद्धसाध्यसाधकानुमानेऽपि दोषो भवति यथा विशेषणासिद्धो विशिष्टहेत्वसिद्धौ पर्यवस्यन् हेतुदोषो भवति तथैवेत्याशयात् ।

वा०र०— साध्यपदेन हीत्यादि तर्कताण्डवानुसारेणाह **अयमाशयः साध्यपदेनेत्यादिना** । व्यापकतावच्छेदकस्पार्शनत्वत्वाधिकरणमिति त्वद्वयघटितः पाठः । अथवा यो यद्धर्मावच्छिन्नः इत्यादि तर्कताण्डवानुसारेणाह **यद्वा साध्येत्यादिना भेदो द्रष्टव्य इत्यन्तेन** । तत्र तत्र व्याख्येयमस्ति । न चात्रेति वाक्ये तत्रेत्यस्यार्थाप्रतीतेः व्याचष्टे **अवच्छिन्नेति** । उपाधिस्थलेत्यर्थः । कुतोऽसम्भवः इत्याशङ्कावारणाय असम्भवोक्तेरभिप्रायमाह **उपाधेरिति** । **न चैवमिति** । विशिष्टसाध्यव्यतिरेकसाधनेत्यर्थः । तथापि स्वव्यावृत्त्येत्यादि तर्कताण्डवानुसारेणाह **उपाधिश्चेति** ।

स०न्र०— तद्विशिष्टाभावे हेतुत्वोपपत्तेरिति । न च विशिष्टसाध्यव्यतिरेकस्य पृथक् साध्यत्वे चार्थान्तरत्वात् न विशिष्टाभावसाधनमुपपन्नमिति वाच्यम् । विशेषणवति विशिष्टव्यतिरेकस्य विशेष्यव्यतिरेक एव पर्यवसानेन शुद्धसाध्यव्यतिरेकसिद्ध्या अर्थान्तरत्वासम्भवादिति भावः ।

विठ्ठल०— न च तत्रेति । अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधावित्यर्थः । उपाधेः शुद्धसाध्यव्यापकत्वाभावेन तद्व्यतिरेकेण शुद्धसाध्यव्यतिरेकसाधनासम्भवादिति भावः ।

चषकः— सम्बन्धत्वे सति समवेतत्वेन हीनः सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या सम्बन्धत्वविशिष्ट-समवेतत्वाभाववान् । **द्रव्यत्वे सति स्पार्शनत्वेन हीनः** तादृशप्रत्यासत्त्या द्रव्यत्वविशिष्टस्पार्शनत्वाभाववान् ।

१९१ सु०— न चात्र साध्यविशेषणवैयर्थ्यम्, 'शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः प्रत्यक्षत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकत्वादि'त्यादाविव व्यभिचारपरिहार्यत्वात् । क्वचित्साध्यावच्छेदकावच्छिन्नस्योपाध्यभावस्य हेतुत्वात्, 'यथा वायुः स्पार्शनो न भवति द्रव्यत्वे सत्यचाक्षुषत्वादि'ति । व्यतिरेकव्याप्तौ तूक्तमेवोत्तरम् । साध्यसाधनपदाभ्यां च प्रकृतयोरेव विवक्षितत्वान्न कश्चित्क्षुद्रोपद्रवः । यो यत्साध्यव्यापको यत्साधनाव्यापक इति वाऽस्यार्थ इति सर्वं सुस्थम् ।

परि०— इत्यादाविवेति । अत्र प्रत्यक्षत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकत्वाज्ज्ञानादिवत् इत्यत्र कर्मजसंयोगे हेतोरव्यभिचाराय साध्ये यथा विशेषेति गुणविशेषणं तथेहाप्याद्यहेतौ जातावव्यभिचाराय द्वितीयहेतौ स्पर्शेऽव्यभिचाराय साध्यविशेषणमित्यर्थः । क्वचिदित्युक्तं व्यनक्ति **यथेति** । स्पर्शे व्यभिचारव्युदासाय हेतौ सत्यन्तम् । प्रपञ्चितमेतत् तर्कताण्डवे उपाधेर्दूषकताबीजोक्तिवादे । व्यतिरेकोपाध्यव्यापकत्वाच्चेत्युक्तं दोषं निराह **व्यतिरेकेति** । नास्त्येव सा

अनुमित्यनुपयोगादित्युत्तरमुक्तमेवेत्यर्थः । तथा च (तदुपाधिरदो) उपाध्यव्याप्तिर्न दोषायेति भावः । नन्वेवं धूमानुमानमप्यार्द्रेन्धनरूपोपाधिग्रस्तं स्यात् । उक्तोपाधेः प्रकृतसाध्यव्यापकत्वादेरभावेऽपि यत्किञ्चित्साध्यव्यापकत्वादिभावादित्यत आह **साध्यसाधनेति** । **प्रकृतेति** । वह्निधूमादिरूपे-त्यर्थः । अवच्छिन्नानवच्छिन्नासाध्यव्यापकसङ्ग्रहायातिप्रसङ्गनिरासाय च पक्षान्तरमाह **यो यदिति** । यत्तच्छब्दयोस्सर्वनामत्वेन बुद्धिस्थवाचितया सार्वत्रिकव्यवहारहेतुत्वस्य जिज्ञासासूत्रे उपोद्घातग्रन्थे प्रतिपादना(च्च अव)दवच्छिन्नसाध्यस्यापि साध्यत्वादननुगमोऽव्याप्तिदोषश्च नेति सर्वं सुस्थमि-त्युक्तम् ।

यादु०— शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुण इति । अत्र प्रत्यक्षत्वे सति अकारणगुणपूर्वकत्वस्य हेतोः कर्मजे स्थाणुश्येनसंयोगे व्यभिचारवारणाय साध्ये विशेषपदं यथा, तथा प्रकृतेऽप्याद्यानुमाने सामान्यादौ द्वितीयानुमाने च स्पर्शे व्यभिचारवारणाय साध्ये विशेषणम् । एवं च विशिष्टाभावरूपसाध्यस्य तत्र सत्त्वान्न व्यभिचार इति भावः । **क्वचित्साध्यावच्छेदकस्येति** । यत्पक्षधर्मादिरूपं विशेषणं साध्यव्यापकतासिद्ध्यर्थं विवक्षितं तदुपाध्यभावरूपे सत्प्रतिपक्षहेतावेव देयं न तु साध्ये । ततश्च शुद्धसाध्याभाव एवानुमातुं शक्य इति नार्थान्तरतेति भावः । यत्र साध्यावच्छेदकधर्मस्य न पक्षे सत्त्वं तत्रायं प्रकारो न सम्भवति । विशेषणा-सिद्धिप्रसङ्गादित्याशयेन क्वचिदित्युक्तम् । यथा स्पर्शः स्पार्शनो धर्मत्वादित्यत्र साध्यावच्छेदकद्रव्यत्वाव-च्छिन्नचाक्षुषत्वाभावस्य विशेषणासिद्ध्या न स्पार्शनत्वाभावासाधकत्वम् । न चायं शुद्धसाध्यव्यापको नापि पक्षधर्मसाधनधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोऽतस्त्रिष्वनन्तर्भूतः कथमुपाधितया सङ्ग्राह्य इति वाच्यम् । उदासीनधर्मावच्छिन्नस्यापि तुरीयस्य तार्किकैरङ्गीकृतत्वात् । यथाऽऽह गङ्गेशः । स च धर्मः क्वचि-न्महानसत्वादिरिति । घटरूपं प्रत्यक्षं प्रमेयत्वादित्यत्र बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकमुद्भूतरूपवत्त्व-मुपाधिरित्याद्युदाहरणानि च तदीयैः प्रदर्शितानि । अत एव पूर्वं यत्किञ्चिदवच्छिन्नेत्युक्तम् । अत्र चोक्तप्रकारासम्भवाद्विशिष्टाभावा एवोपाधिव्यतिरेकेण साध्य इति स एव प्रकारः सार्वत्रिकोऽनुसर्तव्य इत्याशयः । न चात्र विशेषणाभावमात्रसिद्ध्याऽर्थान्तरता । पक्षे स्पार्शनत्वादिसाध्ये सन्देहदशायां विशेष्याभावस्यापि विनिगमकाभावेन सिद्धिसम्भवात् । तर्कताण्डवे तु केचित्तु स्पार्शनत्वादिरूपशुद्धसाध्य एव द्रव्यत्वादिविशिष्टस्य चाक्षुषत्वाभावस्याभाव उपाधिः । अयं च विशिष्टाभावरूप उपाधिः साध्यवति स्पर्शादौ द्रव्यत्वस्य विशेषणस्याभावेन, घटादौ तु चाक्षुषत्वाभावरूपविशेष्यस्याभावेनानुगत इति शुद्धसाध्यव्यापकः । तदुक्तम् 'य उपाधिर्लाल्गीति साध्ये वै यद्विशेषणे । तद्विशेषणयुक्तैतदभावाभूस्तु केवले' इति । अत्र यद्विशेषणं यस्मिंस्तस्मिन् केवले साध्ये इत्यन्वयः । एतत्पदेनोपाधिपरामर्शः । अभूरभाव इत्यर्थो ज्ञेयः । शास्त्रे तु व्यतिरेकव्याप्त्यादिनाऽन्वयव्याप्त्यादिकमिवावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिनोक्तः शुद्धव्यापकोपाधिराक्षिप्यत इति केषाञ्चित्पक्षमनूद्य अयं तु प्रकारो वायुः स्पार्शनः स्पर्शत्वादित्यसिद्धिसङ्कीर्णे द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापके

चाक्षुषत्वोपाधौ न सम्भवतीत्यसार्वत्रिकः । तत्र द्रव्यत्वावच्छिन्नचाक्षुषत्वाभावाभावरूपोपाधावुक्तरीत्या स्पार्शन-त्वरूपसाध्यव्यापकत्वेऽपि स्पर्शत्वरूपसाधनाव्यापकत्वस्याभावात् । साधनवति स्पर्शे द्रव्यत्वाभावेन द्रव्यत्व-विशिष्टचाक्षुषत्वाभावस्याभावेनोपाधेः साधनव्यापकत्वात् । अत एव सुधायां क्वचित्पदं प्रयुक्तमिति क्वचिदित्य-स्याशयवर्णनं कृतम् । तत्रासिद्धिसङ्कीर्णोपाधेः साधनव्यापकत्वेन पक्षे तदभावरूपहेतोरसिद्ध्या नैवं शुद्ध-साध्याभावानुमानं तत्र सम्भवतीत्यसार्वत्रिकोऽयं प्रकार इति सूचयितुं क्वचिदित्युक्तमित्यभिप्रायः । **उक्त-मेवोत्तरमिति** । व्यतिरेकव्याप्तिरेव नास्तीत्युत्तरमुक्तमेवेत्यर्थः । नन्वेवं सदनुमानमात्रोच्छेदः । पर्वतो धूमवान् वह्नेरित्यत्र साध्यव्यापकस्य साधनाव्यापकस्य चार्द्रेन्धनादेर्धूमानुमानेऽपि सत्त्वादित्यत आह **साध्यसाधन-पदाभ्यामिति प्रकृतयोरेवेति** । वह्न्यादिधूमादिरूपयोरेवेत्यर्थः । नन्वेवमननुगम इत्यस्वरसादाह **यो यत्सा-ध्येति** । सर्वनाम्नां च बुद्धिस्थवाचकत्वेऽप्यनुगतव्यवहारहेतुत्वमनुभवसिद्धमिति भावः । यत्साध्यव्यापक इत्युक्त्याऽवच्छिन्नसाध्यव्यापकमपि सङ्गृहीतमित्याशयेन सर्वं सुस्थमित्युक्तम् ।

वं.०रा०— साध्यविशेषणेति । समवायः समवेतत्वेन हीनः वायुः स्पर्शनत्वेन हीन इत्येतावप्युक्ते सिद्धसाधनत्वाद्यभावेनाद्ये सम्बन्धत्वविशेषणस्य द्वितीये द्रव्यत्वविशेषणस्य च वैयर्थ्यमिति भावः । **क्षुद्र इति** । शब्दो न स्पर्शविद्विशेषगुणः प्रत्यक्षत्वे सति अकारणगुणपूर्वकत्वादयावद्द्रव्यभावित्वादित्यत्र साध्ये स्पर्शवद्विशेषणस्यात्मविशेषगुणबुद्ध्यादौ व्यभिचारपरिहारार्थत्ववदत्राप्याद्ये सम्बन्धत्वविशेषणस्य नित्ये गुणादौ द्वितीये द्रव्यत्वविशेषगुणस्य घटादिगतस्पर्शे व्यभिचारपरिहारार्थत्वादित्यर्थः । **साध्यसाधनेति** । साध्य-व्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमित्यत्र साध्यसाधनपदाभ्यां प्रकृतसाध्यसाधनयोरेव विवक्षितत्वाद्यत्किञ्चि-त्साध्यव्यापकस्य यत्किञ्चित्साधनाव्यापकस्य च धर्मस्यानुमानान्तर उपाधित्वप्रसङ्ग इति क्षुद्रोपद्रवो नेत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— व्यभिचारपरिहारार्थत्वादिति । तथाहि शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः प्रत्यक्षत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकत्वादयावद्द्रव्यभावित्वादित्यत्र विशेषपदं विहायोक्ते कर्मजन्यघटादिसंयोगव्यभिचारः स्यात् । **अतः विशेषेति** । स्पर्शपदं विहायोक्ते ज्ञानादौ व्यभिचारः स्यात् अत उक्तं स्पर्शवदितीति भावः । **उक्तमेवोत्तरमिति** । वस्तुतस्तु यो धर्मो यद्व्यापकाव्याप्तः तस्य तेनाव्याप्तिरित्यनेनोक्तं सूचितमिति वार्थः । तथा च व्यापकाभिमतव्यापकत्वे सति व्याप्याभिमताव्यापक उपाधिरित्युक्तं भवति ।

शे०वा०— न चात्रेति । विशिष्टाभावसाधन इत्यर्थः । व्यभिचारवारकत्वं तु साध्यगतविशेषणानां नोपपद्यते । क्वाप्यदर्शनेन साध्ये व्यभिचारवारकविशेषणोपादानस्यासाम्प्रदायिकत्वादिति भावः । **स्पर्शवदिति** । प्रत्यक्षत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकत्वस्य हेतोः कर्मजे स्थाणुश्येनसंयोगे सत्त्वेऽपि स्पर्शवद्गुणत्वेन तदभावाभावात् तत्र व्यभिचारपरिहाराय विशेषपदम् । आदिपदेन प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वं बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वव्यभिचारि, द्रव्य-त्वाव्यभिचारित्वे सति द्रव्यबहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वव्यापकव्यभिचारित्वादित्यादेः सङ्ग्रहः । तत्र सुखादौ व्यभि-चारवारणाय बहिरिन्द्रियेति विशेषणोपादानादिति ध्येयम् ।

क्वचिदिति । अयं भावः । वायुः स्पार्शनोऽनुद्भूतरूपानधिकरणत्वे सति उपलभ्यमानस्पर्शाधिकरणत्वादित्यादौ स्पार्शनत्वादिरूपशुद्धसाध्य एव द्रव्यत्वादिविशिष्टस्य चाक्षुषत्वाद्यभावस्याभाव उपाधिः । अयं च विशिष्टाभावरूपोपाधिः स्पार्शनत्वादिरूपसाध्यवति स्पर्शादौ चाक्षुषत्वाद्यभावरूपविशेष्यवति तदभावप्रयुक्तो न सम्भवतीति द्रव्यत्वरूपविशेषणस्याभावेन, घटादौ तु द्रव्यत्ववति तदभावप्रयुक्तविशिष्टाभावासम्भवेऽपि तस्य चाक्षुषत्वेन तत्र चाक्षुषत्वाभावरूपविशेष्याभावसद्भावात् तत्प्रयुक्तविशिष्टाभावोऽनुगत इति शुद्धसाध्यव्यापकः । उक्तसाधनवति वायौ द्रव्यत्वस्य चाक्षुषत्वाभावस्य च सत्त्वेन तदभावलक्षणोपाध्यभावेन साधनाव्यापकश्च । अत एव 'य उपाधिर्लगति साध्ये सम्बन्धविशेषणे । तद्विशेषणयुक्तैतदभावाभूस्तु केवल' इत्युक्तम् । शास्त्रे तु व्यतिरेकव्याप्त्यादिनाऽन्वयव्याप्त्यादिकमिवावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिना शुद्धसाध्यव्यापकोपाधिराक्षिप्यत इति न कश्चिद्दोषः । अत्र क्वचिदित्युक्तिस्त्वस्य प्रकारस्योक्तरीत्या वायुः स्पार्शन इत्यादौ सम्भवेऽपि वायुः स्पार्शनः स्पर्शत्वादित्यसिद्धिसङ्कीर्णे द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापके चाक्षुषत्वोपाधावसम्भवेनासार्वत्रिकत्वाभिप्रायात् तत्र द्रव्यत्वावच्छिन्नचाक्षुषत्वाभावाभावरूपोपाधावुक्तरीत्या स्पार्शनत्वरूपसाध्यव्यापकत्वेऽपि स्पर्शत्वरूपसाधनाव्यापकत्वस्याभावात् साधनवति स्पर्शे द्रव्यत्वाभावेन द्रव्यत्वविशिष्टचाक्षुषत्वाभावस्याभावेनोपाधेः साधनव्यापकत्वात् । न चास्योपाधित्वाभावादसङ्गतेति शङ्क्यम् । प्रतिपक्षोन्नायकत्वरूपदूषकताबीजाक्रान्तस्योपाधित्वस्यावश्यकत्वेन तदनुगतलक्षणस्य कर्तव्यत्वात् । लक्षणाभावेनोपाधित्वाभाववचनस्यासङ्गतत्वात् । तस्मादस्य प्रकारस्य क्वचित्सत्त्वेऽपि क्वचिदसत्त्वात् अवच्छिन्ने साध्ये य उपाधिस्तद्व्यावृत्तेस्तद्विशिष्टाभावे हेतुत्वमिति पूर्वप्रकारस्य, वायुः स्पार्शनः स्पर्शत्वादित्यत्रापि द्रव्यत्वावच्छिन्नस्पार्शनत्वरूपसाध्यवति चाक्षुषत्वसद्भावेन साध्यव्यापकत्वात् स्पर्शत्वरूपसाधनवति स्पर्शे चाक्षुषत्वस्याभावेन साधनाव्यापकत्वेनाचाक्षुषत्वेन द्रव्यत्वावच्छिन्नस्पार्शनत्वाभावसाधनसम्भवेन, सार्वत्रिकत्वादिति ध्येयम् ।

यद्वा साध्ये यदवच्छेदकं तदवच्छिन्नस्योपाध्यभावस्य क्वचिद्धेतुत्वादित्यर्थः । साध्यावच्छेदकमुपाध्यभावे न सर्वत्र विशेषणं किन्तु क्वचिदेव । तथा हि । यत्र साध्यावच्छेदकावच्छिन्नोपाध्यभावाभावस्य स्थापनानुमानीयसाध्यव्यापकत्वं तत्रत्यसाधनाव्यापकत्वं च साध्याभावे साधनीये उपाध्यभावे साध्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वं विशेषणं देयम् । यत्र तु तद्धर्मावच्छिन्नोपाध्यभावाभावस्य स्थापनानुमानीयसाध्यसाधनव्यापकत्वाव्यापकत्वाभावस्तत्रोपाध्यभावेन साध्याभावे साधनीये उपाध्यभावे तद्धर्मावच्छिन्नत्वं विशेषणं न देयम् । तत्र तद्धर्मावच्छिन्नोपाध्यभावाभावस्य साध्यव्यापकत्ववत् साधनव्यापकत्वस्यापि सत्त्वेन तद्धर्मावच्छिन्नोपाध्यभावेन साध्याभावस्येव साधनाभावस्यापि सिद्धत्वेन हेतोरविषयवृत्तित्वासम्पादकत्वात् । तत्सम्पादकस्यैव च प्रतिपक्षस्य दूषणत्वात् । तथा च वायुः स्पार्शनोऽनुद्भूतरूपानधिकरणत्वे सत्युपलभ्यमानस्पर्शाधिकरणत्वादित्यत्र द्रव्यत्वविशिष्टाचाक्षुषत्वाभावस्य स्पार्शनत्वरूपसाध्यव्यापकस्योक्तसाधनाव्यापकत्वस्य च सत्त्वेन वायुः स्पार्शनो न द्रव्यत्वे सत्यचाक्षुषत्वादिति प्रतिपक्षानुमाने पूर्वहेतोरविषयवृत्तित्वसम्पादकत्वेन साध्याभावसाधनोपपत्तावपि वायुः स्पार्शनः स्पर्शत्वादित्यादौ विशिष्टस्योपाधेः साध्य-

व्यापकत्वस्येव साधनव्यापकत्वस्यापि सत्त्वेन तदभावेन साध्याभावस्येव साधनाभावस्यापि सिद्धयापत्त्या तत्र हेतोरविषयवृत्तित्वासम्भवेन तत्रोपाध्यभावे साध्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वं न विवक्षणीयमिति नायं प्रकारः सार्वत्रिकः । प्राचीनस्तु सार्वत्रिक इति स एवात्र विवक्षित इति द्रष्टव्यम् ।

व्यतिरेकेति । व्यतिरेकव्याप्तिर्न साधनाङ्गमन्वयव्याप्तिसाधने चान्वयव्याप्तिरेव सेत्युत्तरमुक्तमेवेत्यर्थः । नन्वेवं धूमानुमानस्यापि सोपाधिकत्वं प्रसज्यते । यत्किञ्चित्साध्यव्यापकत्वेन यत्किञ्चित्साधनाव्यापकत्वेन आर्द्रेन्धनसंयोगस्य तत्रोपाधित्वसम्भवादित्यतः साध्यसाधनपदाभ्यां तदनुमानीयसाध्यसाधनयोर्वह्निधूमयोरेवाभिधानेन आर्द्रेन्धनसंयोगस्य धूमवह्निरूपसाध्यसाधनव्यापकत्वाव्यापकत्वसद्भावेऽपि वह्निधूमरूपसाध्यसाधनव्यापकत्वाव्यापकत्वयोरभावेन न तत्र तस्योपाधित्वमित्याह **साध्यसाधनपदाभ्यामिति** । एवं तर्ह्यननुगमः स्यादित्यत आह **यो यत्साध्येति** । सर्वत्र नाम्नां बुद्धिस्थवाचकत्वेऽपि सार्वत्रिकव्यवहारौपयिकत्वस्यानुभवसिद्धत्वान्नाननुगम इत्यवधेयम् ।

वा०२०— अदर्शनं असिद्धमित्याह **शब्द इति मूलम्** । हेतुशरीरं दर्शयन् व्यभिचारस्थलादिविवेकेनाह **प्रत्यक्षत्वे सतीति** । तर्कताण्डवे यावद्द्रव्यभावित्वात् इति हेतुकथनम् । प्रकृत्यधिकरणीय सत्यत्वं गगनादेश्च इत्येतद्भाष्यमूलेऽपि किञ्चित् । **प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वमित्यादि** । इदं चानुमानं .....साध्यतावच्छेदकतयोपात्तविशेषणस्योपाध्यभावहेतुकानुमानीयसाध्यकोटौ निवेशाङ्गीकारे साध्यगतविशेषणस्य व्यभिचारापरिहारार्थत्वमाश्रयणीयं भवतीत्यपरितोषं मन्यमानं प्रति तद्विशेषणस्योक्तसाध्ये प्रवेशमनाश्रित्यैव हेतुशरीरप्रवेशमाश्रित्य समाधानान्तरमाह **क्वचित् साध्यतावच्छेदकेति मूलम्** । साध्यभूतस्पार्शनत्वादेः अवच्छेदकं द्रव्यत्वादि तदवच्छिन्नस्य चाक्षुषत्वादिरूपोपाध्यभावस्य केवलसाध्याभावे क्वचिद्धेतुत्वादित्यर्थः । इत्येतावान् ग्रन्थः । क्वचित् इत्यनन्तरं अयं भावः । वायुः स्पार्शनः इत्यादिटीकाग्रन्थात् पूर्वपत्रान्तरेऽस्ति । तदनुसारेणापि लेख्यः । ननु उपाध्यभावेन स्वसाध्ये साधनीये साध्यावच्छेदकविशेषणस्य कथमुपाध्यभावविशेषणताप्राप्तिरिति चेत् न । अवच्छिन्नस्पर्शनत्वादिसाध्यव्यापकचाक्षुषत्वाद्युपाधिस्थले तदवच्छेदकविशिष्टं तदुपाध्यभावं हेतुत्वेन पर्यवसायितुं तद्विशेषणविशिष्टो यः चाक्षुषत्वाद्यभावरूप एवोपाधिः शुद्धसाध्येऽङ्गीक्रियते । तस्य च वक्ष्यमाणरीत्या साध्यव्यापकत्वादिकं यथाश्रुतमेव सम्भवतीति युक्तमुपाधिलक्षणम् । तादृशविशिष्टोपाधेरभावश्च तत्प्रतियोगिभूतसाध्यावच्छेदकविशिष्टश्चाक्षुषत्वाद्यभाव एव । तेन च शुद्धसाध्याभावसाधने क्रियमाणे साध्ये विशेषणप्रसक्त्यभावात् न साध्यगतविशेषणस्य व्यभिचारवारणकत्वाश्रयणप्रसङ्गः । उक्तद्रव्यत्वावच्छिन्नचाक्षुषत्वाभावस्याभावरूपो य उपाधिः तस्य शुद्धसाध्ये प्राप्तस्याभावः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नचाक्षुषत्वाभावरूपः प्रतियोग्येव पर्यवस्यतीति सिद्धं कृत्वा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्योपाध्यभावस्य हेतुत्वादिति मूले उक्तमिति न दोषः इति दर्शयति **अयं भाव इत्यादि** । केचित्तु इत्यादि तर्कताण्डवानुसारेणायं ग्रन्थः । इत्यादाविति पाठः । अभावेन सद्भावादिति द्वयं अगतत्वे हेतुः । साध्यतावच्छेदकतया उपात्तविशेषणस्य तत्साधकानुमानीयोपाधेः योऽभावः तद्विशेषणत्वमाश्रित्य विशिष्टस्य तदभावस्य शुद्धसाध्ये उपाधित्वं तद्गत एव

तदभावेन शुद्धसाध्याभावस्यापिधानसम्भवश्चेत्यत्रापि युक्तसम्मतिमाह **अत एवेति** । सम्बन्धविशेषणे साध्ये । यदवच्छिन्ने साध्येऽयमुपाधिः । लगतिः तदवच्छेदकभूतविशेषणयुक्तो यः एतस्योपाधेः अभावः तस्याभूदभावकेवले साध्ये उपाधिरिति श्लोकार्थः । एवम्भूतस्य उपाधित्वे तदभावेन शुद्धसाध्याभावोऽनुमानमिति सिद्धत्वात् तदंशेऽपि नावश्यकिः सम्मतिः । शिष्टैरेतद् द्व्यणुकविवरणं आनन्दमयनयोदाहृत एतद्वाक्यव्याख्यानावसरे अस्मदुक्तप्रकारोऽस्ति । तदनुसारेण ज्ञेयम् । लाल्गीता इत्यादि पाठान्तरं तर्कताण्डवेऽस्ति । तथापि गीताभाष्यटीकायां शास्त्रे तु यः उपाधिर्लगतीति पाठस्य धृतत्वात् तस्यैव पुरस्कारोऽत्रेति न दोषः । तर्कताण्डवे तु केचित्तु इत्युदाहृतपक्षस्य यदि वायुः स्पार्शनः इत्यनुमाने प्रथमत एव उक्तविशिष्टोपाधिदाने तात्पर्यम् । तदा य उपाधिरिति तत्रोदाहृता सम्मतिः । शुद्धसाध्ये विशिष्टोपाधिः इत्येतावन्मात्रे । न तु सर्वांशे । इह तु साध्यतावच्छेदकेति मूले उक्तेः अवच्छिन्ने साध्ये च उपाधिः तत्पूर्वक एव शुद्धसाध्ये उपाधिरभिप्रेत इति ज्ञायते । यदि च साध्यतावच्छेदकपदं वस्तुतः साध्यस्यावच्छेदकतया कुत्रचित् प्रयुक्तः इत्येवावच्छेदकत्वमात्राभिप्रायं मूले इति मतं तदा तर्कताण्डवे एकार्थतेत्यादि विवेचनीयम् । ननु यद्येवं विशिष्टोपाधिः शुद्धसाध्ये एव प्राप्नोति । न हि शास्त्रे अवच्छिन्नसाध्योपाधिदानं व्यर्थं स्यात् । तेनोपाधिना स्वाव्यतिरेकेण शुद्धसाध्यव्यतिरेकासाधनात् इत्युक्तदोषादित्यत आह **शास्त्रे त्विति** । अवच्छिन्नसाध्यविवक्षया उपाधिदानम् । तेनाक्षिप्य शुद्धसाध्यव्यापकोपाध्यन्तरे पर्यवसन्नमित्यट्टीकारे वृथा आयासः । प्रथमत एव विशिष्टोपाधिराश्रयणासम्भवात् इत्यत उक्तम् । **व्यतिरेकव्याप्त्यादिनेति** । शास्त्रे प्रयोजनानन्तरार्थतया तथा गौरवस्याश्रितत्वात् तद्वत्प्रकृतेऽपि गौरवं न दोषायेति भावः । न च व्यभिचाराभावप्रदर्शनरूपप्रयोजनसम्भवात् तत्र गौरवाश्रयणोपपत्तावपि प्रकृते प्रयोजनाभावात् न तदाश्रयणं युक्तमिति वाच्यम् । शुद्धसाध्यव्यापकत्वानुपपत्तिप्रतिसन्धानानन्तरमेवावच्छेदकजिज्ञासोत्पत्त्या तदनन्तरोपस्थितसाध्यतावच्छेदकत्वस्य शुद्धसाध्यव्यतिरेकसिद्धप्रलोभेनोपाधिशरीरगतत्वादि आश्रयस्य क्रियमाणतया उत्तरोपाध्युपस्थापकतानये पूर्वोपाधिदानस्यावश्यकतया सप्रयोजनत्वात् इत्याशयात् । न कश्चिद्दोषः इत्यनन्तरं तथा च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य उपाध्यभावस्य शुद्धसाध्याभावे हेतुत्वमुपपन्नं इतीति वाच्यम् । पत्रान्तरगतं लेख्यम् । इत्ययं भाव इति सम्बन्धः । तर्कताण्डवानुसारेणाह **अत्रेति** । **अस्य प्रकारस्य इति** । उक्तरीत्या विशिष्टोपाधेः शुद्धसाध्यव्यापकतासम्भवः । तत एव तदभावेन शुद्धसाध्याभावसाधनोपपत्तिरिति प्रकारस्येत्यर्थः । **स्पार्शन इत्यादाविति** । अनुद्भूतरूपानधिकरणत्वे सत्युपलभ्यमानस्पर्शाधिकरणत्वात् इत्यनुमाने द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकचाक्षुषत्वोपाधावित्यर्थः । **असम्भवेनेति** । उक्तप्रकारस्येति वर्तते । साधनाव्यापकत्वमेवोपपादयति **साधनवतीति** । स्पर्शत्वरूपसाध्यवतीत्यर्थः । चाक्षुषत्वाभावरूपविशेष्यसत्त्वेऽपीति पूरणीयम् । द्रवबीजां क्रीत स्वोपाधित्वस्येति व्यधिकरणषष्ठ्यौ । असङ्गतत्वात् इत्यनन्तरं ततश्च तत्रोक्तोपाधिव्यावृत्तेः शुद्धसाध्याभावे हेतुत्वस्यापि अयोग इति वाच्यम् । पत्रान्तरे लेख्यम् । तस्मादित्युपसंहारे विशिष्टार्थप्रतीतेः । एवं पूर्वत्रापि लेखने तस्मादित्युपसंहारे विशिष्टार्थप्रतीतिरेव मूलं ज्ञेयम् । क्वचित्पदाभिप्रायवर्णनम् । उपसंहरन् पूर्वप्रकारस्य तु न क्वाचित्कत्वमित्यपि दर्शयति **तस्मादिति** । अस्य प्रकारस्येत्यस्य पूर्वोक्त एवार्थः । **क्वचिदिति** ।

अनुद्भूतरूपेत्यादिहेतुकानुमानीयोक्तावुपाधावित्यर्थः । **क्वचिदिति** द्वितीयं स्पर्शत्वहेतुकानुमानीयोक्तोपाधाविति व्याख्येयम् । असत्त्वादित्यनन्तरं असार्वत्रिकत्वमिति शेषः । पूर्वप्रकारस्य सार्वत्रिकत्वादिति सम्बन्धः । सार्वत्रिकत्वादिति ध्येयम् इत्यनन्तरमेवायमेवात्र विवक्षित इति भावः । वक्ष्यति चोत्तरयोजनान्ते **सार्वत्रिक इति** । स एवात्र विवक्षित इति ज्ञेयम् । एवं क्वचिदित्यस्य हेतुत्वादित्यत्र सम्बन्धमङ्गीकृत्य उक्तहेतुद्वयानुसारेण स्पार्शनत्वसाध्ये **हेतुत्वसम्भवासम्भवौ** । अयं त्वित्यादि तर्कताण्डवानुसारेण दर्शितौ । तत्पक्षे उपाध्यभावस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं नियतम् । साध्यताभावहेतुत्वमनियतं इति प्रतीयते । न च तदस्ति । तत्र धर्मेत्युत्तरत्रोक्तप्रकारेण साध्याभावसाधकोपाध्यभावे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य क्वचिदभावात् इत्यपरितोषं मनसि निधाय क्वचिदित्यस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणत्वमाश्रित्य साध्यतावच्छेदकेन क्वचिदवच्छिन्नस्येति योजनां दर्शयन् तत्पक्षे अभिप्रेतार्थं विशदयति **यद्वेति** । अत्र यदवच्छेदकं क्वचित् अवच्छिन्नस्येति पाठः । क्वचित् हेतुत्वादिति पाठेऽपि क्वचिदिति पूर्वत्रान्वितम् । उत्तरवाक्ये स्पष्टत्वादिति ज्ञेयम् । **उपाध्यभाव इति** । प्रतिपक्षानुमाने हेतुभूतोपाध्यभावः इत्यर्थः । उपाधिशरीरान्तर्गतोपाध्यभावे तदवच्छिन्नत्वस्य पृथगुत्तरत्र प्रतिपादनात् । **अवच्छिन्नोपाधीति** । अवच्छिन्नो यः उपाध्यभावः तदभावस्य तदभावरूपोपाधेरिति यावत् । स्थापनानुमानम् । वायुः स्पार्शनः इत्यादिरूपं उपाध्यभावेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नोपाध्यभावरूपो यः उपाधिः तदभावेन । **साध्याभावे** स्थापनानुमानीयसाध्यस्याभावे । **उपाध्यभावे** साध्यावच्छेदकधर्मेत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । **साध्यसमानव्यापकत्वेति** । यथाक्रमं सम्बन्धः । तत्र साध्यव्यापकत्वसत्त्वेऽपि द्वित्वावच्छिन्नोभयाभावाभिप्रायेणोभयग्रहणम् । वक्ष्यति च । साध्यव्यापकत्ववत् इत्यादीति ज्ञेयम् । उपाध्यभावेनेत्यादिकं पूर्ववत् व्याख्येयम् । **साधनाभावस्यापीति** । व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तिन्यायस्य तत्रापि तौल्यादिति भावः । **हेतोरविषयेति** । स्थापनानुमानहेतोरित्यर्थः । यदि उक्तोपाधेः साधनव्यापकता स्यात् तदा उक्तोपाधिना पक्षात् साध्ये निवर्तिते तत्र वर्तमानं साधनं स्वविषयशून्ये वर्तत इति अविषयवृत्तिर्भवेत् । साध्यव्यावृत्तिसम्पादनमात्रवैय्यर्थ्यात् । न चात्रोपाधेः साधनाव्यापकतास्ति । किन्तु साधनव्यापकतया पक्षे साध्याभावस्येव साधनाभावस्यापि प्राप्तौ साधनस्वविषयवत्येवास्तीति प्राप्त्या नोपाधिना साधनस्य विषयवृत्तित्वसम्पादनमिति भावः । मास्तु उपाधेः पूर्वहेतौ अविषयवृत्तित्वसम्पादकत्वमपीत्यत आह **तत्सम्पादकस्यैवेति** । प्रतिपक्षस्य दूषकताबीजं पूर्वहेतौ अविषयवृत्तित्वसम्पादकत्वमेवेति भावः । यत्र साध्यतावच्छेदकेत्युक्तं उपाध्यभावे विशेषणादानं उदाहरणेन दर्शयति **तथा च वायुरिति** । अचाक्षुषत्वाभावस्येत्यस्य चाक्षुषत्वरूपोपाध्यभावस्येत्यर्थः । **सत्त्वेनेति** । तथा च उपाधिना पक्षे साधनव्यावृत्तिः न प्राप्नोतीति भावः । **प्रतिपक्षेति** । उपाध्यभावरूपप्रतिपक्षहेतौ पूर्वहेतोः यत् अविषयवृत्तित्वं तत्सम्पादकत्वसद्भावेनेत्यर्थः । उक्तरीत्या साधनवति साध्यत्वे आनीते स्वविषयशून्ये वृत्तिता साधनस्य प्राप्नोतीति तत्सम्पादकत्वेन दूषकताबीजसम्भवात् युक्तं तस्य प्रतिपक्षत्वम् । साध्यमात्रस्य पक्षात् व्यावृत्तिमात्रकरणेन उभयव्यावृत्तीकरणस्पर्शत्वहेतुकानुमानीयोपाध्यभावस्थल इवाभावेन साध्याभावसाधनोपपत्तावपि इत्यर्थः । **तत्र हेतोरिति** । तथाविध उपाधिस्थले उपाध्यभावेन पक्षे साधनस्यापि व्यावर्तमाने सति स्वविषयशून्ये पूर्वहेतोः

वृत्तिरूपप्रतिपक्षफलस्य प्राप्त्या तत्सम्पादकत्वरूपदूषकताबीजाभावेन साध्याभावसाधनमात्रस्य वैय्यर्थ्येन च प्रतिपक्षस्य दूषणत्वाप्राप्तेः उपाध्यभावेन साध्याभावसाधनानुपपत्तेः तथाविधोपाध्यभावे विशेषणदानस्य व्यर्थत्वादित्याशयः । यदवच्छिन्ने साध्ये यः उपाधिः तद्व्यावृत्तेः इत्यादि पूर्वयोजनोक्तरीत्येति भावः । यत् पक्षधर्मतादिरूप इत्याद्यन्यथाख्यातिस्तु वाक्यार्थविनोदे निराकृतास्ति । अधिकमपि धर्मत्वरूपादौ व्यभिचारः । न हि एतत् उपाधिना प्रतिपक्षस्येव व्यभिचारस्यापि उन्नयनं सम्मतमिति इत्यादि शोध्यमस्ति ।

स०व्र०— न चेति । साध्यगतविशेषणानां व्यभिचारावारकत्वादिति भावः । **स्पर्शवद्विशेषगुण इति** । विशेषगुणत्वाभावसाधने च संयोगे व्यभिचारः । तस्य प्रत्यक्षत्वे सति अकारणगुणपूर्वकत्वेऽपि स्पर्शवद्गुणत्वेन तदभावाभावादतो विशेषपदम् । तथा च स्पर्शवद्गुणत्वेऽपि स्पर्शवद्विशेषगुणत्वाभावसद्भावान्न व्यभिचार इति भावः । आदिपदेन वेदः सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चरितजातीयः वाक्यत्वादित्यत्र शब्दमूलकशब्दे व्यभिचारवारणाय साध्ये सजातीयेति विशेषणदानात् तत्सङ्ग्रहः । यथा प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वं प्रत्यक्षत्वव्यभिचारि द्रव्यत्वाव्यभिचारित्वे सति द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकव्यभिचारित्वान्महत्त्ववदित्यस्य(ापि) सङ्ग्रहः । तत्रापि साध्ये हेतौ च प्रत्यक्षपदं बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षपरम् । अन्यथा सुखादौ व्यभिचारापत्तेः इति पैर्व्याख्यातत्वादिति द्रष्टव्यम् । **क्वचित्साध्यावच्छेदकावच्छिन्नस्येति** । अयं भावः । वायुः स्पार्शनः अनुद्भूतरूपानधिकरणत्वे सति उपलभ्यमानस्पर्शाधिकरणत्वादित्यादौ स्पार्शनत्वादिरूपशुद्धसाध्य एव द्रव्यत्वादिविशिष्टस्य चाक्षुषत्वाद्यभावस्याभाव उपाधिः । अयं च विशिष्टाभावरूप उपाधिः स्पार्शनत्वादिरूपसाध्यवति स्पर्शादौ चाक्षुषत्वाभावरूपविशेष्यवति तदभावप्रयुक्तो न सम्भवतीति द्रव्यत्वरूपविशेषणस्याभावेन; तत्प्रयुक्तविशिष्टाभावानुगत इति शुद्धसाध्यव्यापकः । वायौ तु (द्रव्यत्वरूपविशेषणस्य) चाक्षुषत्वाभावरूपविशेष्यवति तदभावप्रयुक्तो न सम्भवतीति द्रव्यत्वरूपविशेषणस्याभावेन, घटादौ तु द्रव्यत्वसद्भावेन विशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावासम्भवेऽपि तस्य चाक्षुषत्वेन चाक्षुषत्वाभावरूपविशेषस्यासत्त्वेन तदभावलक्षणोपाधेः अनुद्भूतरूपानधिकरणत्वे सति उपलभ्यमानस्पर्शाधिकरणत्वरूपसाधनवति पक्षे अभावाद्भवति साधनाव्यापकः । अत एवोक्तम् 'य उपाधिर्लगति साध्ये सम्बन्धविशेषणे । तद्विशेषणयुक्तैतदभावाभूस्तु केवले ।' साध्ये, उपाधिर्भवति । **तद्विशेषणयुक्तैतदभावः इति** । तस्य साध्यस्य यद्विशेषणं, तेन युक्तः स च एषः । एतच्छब्देनोपाधिरभिधीयते । तस्याभावः, तस्य भूः सत्ता अभूः अभाव इत्यर्थः । शास्त्रे तु व्यतिरेकव्याप्त्यादिना अन्वयव्याप्त्यादिकमिवावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिनोक्तशुद्धसाध्यव्यापकोपाधिराक्षिप्यत इति न कश्चिद्दोषः ।

अत्र क्वचिदित्युक्तिस्तु अस्य प्रकारस्योक्तरीत्या वायुः स्पार्शनः अनुद्भूतरूपानधिकरणत्वे सति उपलभ्यमानस्पर्शाधिकरणत्वादित्यादौ सम्भवेऽपि वायुः स्पार्शनः स्पर्शत्वादित्यसिद्धिसङ्कीर्णे द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापके चाक्षुषत्वोपाधौ असम्भवेनासार्वत्रिकत्वाभिप्रायात् तत्र द्रव्यत्वावच्छिन्नचाक्षुषत्वाभावाभावरूपोपाधौ उक्तरीत्या स्पार्शनत्वरूपसाध्यव्यापकत्वेऽपि स्पर्शत्वरूपसाधनाव्यापकत्वस्याभावात् । साधनवति स्पार्शनद्रव्यत्वाभावेन द्रव्यत्वविशिष्टचाक्षुषत्वाभावाभावेनोपाधेः साधनव्यापकत्वात् । न चास्य उपाधि-

त्वाभावादसङ्गह इति वाच्यम् । प्रतिपक्षोन्नायकत्वरूपदूषकताबीजाक्रान्तस्योपाधित्वस्यावश्यकत्वेन तदनुगत-लक्षणस्य कर्तव्यत्वेन लक्षणाभावेनोपाधित्वाभाववचनस्यासङ्गतत्वात् । तस्मादस्य प्रकारस्य क्वचित्सत्त्वेऽपि क्वचिदसत्त्वात्; यदवच्छिन्नसाध्ये उपाधिः तद्व्यावृत्तेः तद्विशिष्टाभावे हेतुत्वमिति पूर्वप्रकारस्य च वायुः स्पार्शनः स्पर्शत्वादित्यत्रापि द्रव्यत्वावच्छिन्नस्पार्शनत्वरूपसाध्यवति चाक्षुषत्वसद्भावेन साध्यव्यापकत्वात् स्पर्शत्वरूप-साधनवति स्पर्शे चाक्षुषत्वस्याभावेन साधनाव्यापकत्वेन अचाक्षुषत्वेन द्रव्यत्वावच्छिन्नस्पार्शनत्वाभाव-रूपसाधनस्य सम्भवेनात्रापि सत्त्वेन सार्वत्रिकत्वादयमेव पक्षः टीकाकाराणामभिप्रेत इति भावः ।

सूक्ष्मदृष्टयस्त्वेवं व्याकुर्वते । साध्ये यदवच्छेदकं तदवच्छिन्नस्योपाध्यभावस्य क्वचिद्धेतुत्वादित्यर्थः । साध्यावच्छेदकमुपाध्यभावे न सर्वत्र विशेषणम् । किं तु क्वचिदेव । तथा हि यत्र साध्यावच्छेदकावच्छिन्नो-पाध्यभावाभावस्य स्थापनानुमानीयसाध्यव्यापकत्वं, तत्रत्यसाधनाव्यापकत्वं च, तत्रैव उपाध्यभावेन साध्याभावे साधनीये उपाध्यभावे साध्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशेषणं देयम् । यत्र तु तद्धर्मावच्छिन्नोपाध्यभावाभावस्य स्थापनानुमानीयसाध्यसाधनव्यापकत्वाव्यापकत्वाभावः तत्रोपाध्यभावेन साध्याभावे साधनीये उपाध्यभावे तद्धर्मावच्छिन्नत्वं विशेषणं न देयम् । तत्र तद्धर्मावच्छिन्नोपाध्यभावाभावस्य साध्यव्यापकत्ववत् साधन-व्यापकत्वस्यापि सत्त्वेन तद्धर्मावच्छिन्नोपाध्यभावेन साधनभावस्यापि व्यावर्तितत्वेन हेतोरविषयवृत्तित्वा-सम्पादकत्वात् । तत्सम्पादकस्यैव प्रतिपक्षस्य दूषणत्वात् । तथा च वायुः स्पार्शनः अनुद्भूतरूपानधिकरणत्वे सति उपलभ्यमानस्पर्शाधिकरणत्वादित्यत्र द्रव्यत्वविशिष्टचाक्षुषत्वाभावस्य स्पार्शनत्वरूपसाध्यव्यापकस्य उक्तसाधनाव्यापकत्वस्य च सत्त्वेन; वायुः स्पार्शनो न द्रव्यत्वे सति अचाक्षुषत्वादिति प्रतिपक्षानुमाने पूर्वहेतोरविषयवृत्तित्वसम्पादकत्वेन साध्याभावसाधनोपपत्तावपि स्पर्शत्वादित्यादौ विशिष्टोपाधेः साध्य-व्यापकत्वस्येव साधनव्यापकत्वस्यापि सत्त्वेन तदभावेन साध्याभावस्येव साधनाभावस्यापि सिद्ध्यापत्त्या हेतोरविषयवृत्तित्वासम्भवेन तत्रोपाध्यभावे साध्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वं न विवक्षणीयमिति अस्य प्रकारस्य सार्वत्रिकत्वाभावः । यदवच्छिन्नसाध्य इति पूर्वोक्तप्रकारस्तु सार्वत्रिक इति ध्येयम् ।

व्यतिरेकेति । व्यतिरेकव्याप्तेः साधनेन साध्यसिद्धावनङ्गत्वात् तदन्वयव्याप्तिसाधने चान्वयव्याप्तित्वात् तत्र च साध्यव्यापकत्वादेः सत्त्वान्न व्यतिरेकोपाधावव्याप्त इत्यर्थः ।

विट्ठल०— शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुण इति । अत्र प्रत्यक्षत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकत्वस्य हेतोः कर्मजस्याणुद्वयेनसंयोगे व्यभिचारवारणाय साध्ये विशेषपदं यथा तथा प्रकृतेऽपि आद्यानुमाने सामान्यादौ द्वितीयानुमाने च स्पर्शे व्यभिचारवारणाय साध्ये विशेषणम् । एवं च विशिष्टाभावरूपसाध्यस्य तत्र सत्त्वान्न व्यभिचार इति भावः । प्रतिपक्षासम्भवं क्वचित्प्रकारान्तरेणापि परिहरति **क्वचित्साध्यावच्छेदकावच्छिन्न-स्येति** । केवलोपाध्यभावस्य हेतुत्वे हि शुद्धसाध्याभावसाधनासम्भवः । न चैवं किन्तु साध्यावच्छेदका-वच्छिन्नस्योपाध्यभावस्यैव हेतुत्वम् । तथा च व्याप्त्यसम्भवाच्छुद्धसाध्याभाव एवानुमातुं शक्यत इत्यर्थः । यत्र

साध्यावच्छेदकधर्मस्य न पक्षे सत्त्वं तत्रायं प्रकारो न सम्भवति । विशेषणासिद्धिप्रसङ्गादित्याशयेन क्वचिदित्युक्तं तदुदाहृत्य दर्शयति **यथेति** । वायुः स्पार्शनोऽनुद्भूतरूपाधिकरणत्वे सत्युपलभ्यमानस्पर्शाधिकरणत्वादित्यत्र द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकचक्षुषत्वमुपाधिः तदभावरूपस्य साध्यावच्छेदकद्रव्यत्वावच्छिन्नस्याचाक्षुषत्वस्य शुद्धसाध्याभावरूपस्यास्पार्शनत्वाभावं प्रति हेतुत्वदर्शनादिति भावः । **व्यतिरेकव्याप्ताविति** । व्यतिरेकव्याप्तेरेव नास्तीत्युक्तमेवोत्तरमित्यर्थः । नन्वेवं सदनुमानमात्रोच्छेदः पर्वतो धूमवान् वह्निमत्त्वादित्यत्र साध्यव्यापकस्य आर्द्रेन्धनादेर्लोके यत्रकुत्रचिदुपाधित्वसम्मतस्य धूमानुमानेऽपि सत्त्वादित्यत आह **साध्यसाधनेति** । **प्रकृतयोरेवेति** । वह्न्यादिधूमादिरूपयोरेव विवक्षितत्वाद्यत्किञ्चित्साध्यव्यापकयत्किञ्चित्साधनाव्यापकयोरविवक्षितत्वादिति भावः । नन्वेवमननुगम इत्यस्वरसादाह **यो यत्साध्येति** ।

चषकः— व्यभिचारेति । जातौ स्पर्शादिगुणे चानैकान्त्यव्युदासकत्वादित्यर्थः । **क्वचित्साध्यावच्छेदकेति** । साध्यव्यापकतानिर्वाहकपक्षधर्मादिरूपविशेषणावच्छिन्नस्येत्यर्थः । तथा च शुद्धसाध्याभाव एवानुमातुं सुशक इति नार्थान्तरतेति भावः । दर्शितविशेषणस्य पक्षे समवधानस्थले साध्यापत्त्या नेयं भङ्गी समाश्रयणीयेति ध्वनयितुं क्वचित्पदोपादानम् । प्रपञ्चितं चैतत् तर्कताण्डवे । व्यतिरेकोपाधावित्यभिहितां क्षतिमपहस्तयते **व्यतिरेकेति** । अनुमित्यनुपयोगादित्युत्तरमभिहितमेवेति तत्रत्योपाधावव्याप्तिर्न क्षतिमावहतीति भावः । **प्रकृतयोरेवेति** । तेन साध्यान्तरसाधनान्तरव्यापकत्वाव्यापकत्वे समादाय धूमानुमानादावार्द्रेन्धनत्वादेर्नोपाधिताप्रसङ्ग इति भावः ।

॥ इति तल्लक्षणनिरासः ॥

॥ इति साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमेव उपाधेः सामान्यलक्षणम् ॥

* * *

॥ अथ 'दुर्बलेन विरोधेऽपि न प्रमाणमसाधकम्' ॥

१९२ सु०— ननु च सोपाधिकत्वस्य सत्प्रतिपक्षत्वेऽपि तेनैवानुमानदोषाधिक्यमिति । मैवम्, प्रतिज्ञार्थविरुद्धतेत्यनेनैव प्रबलप्रमाणविरुद्धतालक्षणकालातीत(ता)वत्समबलप्रमाणविरुद्धतायाः सत्प्रतिपक्षताया अपि संगृहीतत्वात् । प्रतिस्पर्धिसद्भावमात्रं हि प्रतिज्ञार्थविरुद्धतेत्युक्तम् । एवं तर्हि दुर्बलेन विरोधोऽपि प्रतिज्ञार्थविरुद्धता स्यात्, उक्तलक्षणोपेतत्वादित्यत आह दुर्बलेनेति ।

अनु०— दुर्बलेन विरोधेऽपि न प्रमाणमसाधकम् ॥

अयमर्थः । प्रकरणादिवशाद्धि सामान्यशब्दा अपि विशेषे वर्तन्त इति प्रसिद्धम्, यथा विशिष्टसमये पुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषविशेष एवानीयते न तु यः कोऽपि पुरुषः । प्रकृते चानुमानस्यासाधकत्वनिमित्तपरिसङ्ख्यानम् । न च दुर्बलेन विरोधेऽप्यनुमानमसाधकं भवति, प्रबलविरोधादिना तस्यैवाभासत्वात्, यथा 'विमतश्चक्षुष्मान्रूपापरोक्षज्ञानित्वात्' इत्यत्र 'विमतोऽन्धः पुरुषत्वादि'ति । अतः सामान्यशब्दप्रसक्तोऽपि दुर्बलेन विरोधो (नानुमानासाधकतावच्छिन्नप्र) न प्रतिज्ञार्थविरुद्धता, किन्तु प्रबलसमबलप्रमाणविरुद्धतैव (इति) ।

परि०— अनुमानदोषाधिक्यमिति । तथा च विरोधोऽपि त्रिधैवेत्युक्तिविरोधः । **कालातीतवदिति** । तथा च तेनापि नाधिक्यमिति भावः । **इत्युक्तमिति** । प्रतिज्ञार्थविरुद्धतेत्यनुव्याख्यानस्य तथा व्याख्यानादिति भावः । **विशिष्टसमय इति** । दानातिथिपूजासमय इत्यर्थः ।

गु०दी०— यथा विशिष्टसमय इत्यत्र विशिष्टसमयः ग्रहणादिपुण्यकालः ।

वं०प०— उक्तलक्षणेति । प्रतिस्पर्धिसद्भावरूपोक्तलक्षणेत्यर्थः ।

कं०रा०— एवमिति । प्रतिज्ञार्थे प्रतिस्पर्धिसद्भावमात्रस्य प्रतिज्ञार्थविरुद्धतारूपत्व इत्यर्थः । **अत इति** । प्रतिस्पर्धिसद्भावशब्देन प्रसक्तोऽपि दुर्बलेन विरोधो न प्रतिज्ञार्थविरुद्धता । प्रकरणबलेन तस्यानुमानासाधकतानिमित्तप्रतिस्पर्धिसद्भावपरत्वाद्दुर्बलेन विरोधस्य च तन्निमित्तत्वाभावात्किन्तु प्रबलसमबलप्रमाणविरुद्धतैव तस्यानुमानासाधकतानिमित्तत्वादिति भावः ।

श्रीनिधि०— असाधकत्वनिमित्तपरिसङ्ख्यानमिति । प्रकृतमिति शेषः ।

शे०वा०— ननु दुर्बलेन विरोधेऽपीत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च दुर्बलप्रमाणविरोधस्य प्रतिज्ञार्थविरुद्धताऽभावप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्य प्रतिज्ञार्थविरुद्धतायाः प्रसञ्जकाभावेनाप्रसक्तत्वेन तदभावप्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च समबलप्रमाणविरोधस्य प्रतिज्ञार्थविरुद्धतया सङ्गृहीतत्ववर्णनमेव सिद्धान्तिनस्तत्प्रसञ्जकमिति वाच्यम् । निमित्ताभावेन सिद्धान्तिना प्रतिज्ञार्थविरुद्धतया समबलप्रमाणविरोधस्य सङ्गृहीतत्ववर्णनस्याकर्तव्यतया तस्य तत्र प्रसञ्जकत्वासम्भवादित्यतोऽनुमानदोषाधिक्यशङ्कानिरासार्थतया सिद्धान्तिना समबलप्रमाणविरोधस्य प्रतिज्ञार्थविरुद्धतया सङ्गृहीतत्ववर्णनस्यावश्यं कर्तव्यत्वाद्युक्तं तस्य तत्प्रसञ्जकत्वमित्याशयेन समबलप्रमाणविरोधस्य प्रतिज्ञार्थविरुद्धतया सङ्गृहीतत्वं सिद्धान्तिना वाचयितुं

तद्व्यावर्त्यतयाऽनुमानदोषाधिक्यशङ्कामुत्थापयति **ननु चेति** । **समबलप्रमाणविरुद्धतया इति** । समबलप्रमाणविरुद्धतालक्षणाया इत्यर्थः । ननु विरुद्धयोः कालातीतसत्प्रतिपक्षयोः कथं प्रतिज्ञार्थविरुद्धतया सङ्ग्रह इत्यतः प्रतिज्ञार्थस्य प्रतिस्पर्धिप्रबलप्रमाणसद्भावस्य प्रतिस्पर्धिसमबलप्रमाणसद्भावस्य प्रतिज्ञार्थविरुद्धतात्वे तस्योभयाननुगतत्वेन तयोभयसङ्ग्रहाभावेऽपि प्रतिज्ञार्थस्य प्रतिस्पर्धिसद्भावमात्रस्य तत्त्वे तस्योभयानुगतत्वाद्युक्तः प्रतिज्ञार्थविरुद्धतयोभयोः सङ्ग्रह इत्याशयेनाह **प्रतिस्पर्धीति** । एवं दुर्बलेन प्रमाणेन विरोधस्य प्रतिज्ञार्थविरोधताप्रसञ्जकमुक्त्वा तदभावोपपादकतयोत्तरं वाक्यं योजयितुं तस्य प्रतिज्ञार्थविरुद्धताशङ्कामुत्थापयति **एवं तर्हीति** । नन्वत्र दुर्बलप्रमाणविरोधस्य प्रमाणासाधकत्वसम्पादकत्वाभावो वर्ण्यते न तु प्रतिज्ञार्थविरुद्धत्वाभावः । तत्कथमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यतस्तस्य तादर्थ्यन्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह **अयमर्थ इत्यादिना** ।

वा०र०— प्रतिज्ञार्थविरोधतयेति । प्रतिज्ञार्थविरुद्धतेत्यनेनेत्यर्थः । प्रतिज्ञार्थविरुद्धतेत्यनेनैवेति मूलानुसारात् । एतेन विरुद्धस्य भावो विरुद्धताभावश्च विरोध एवेति । कथं विरोधस्य विरोधेन सङ्ग्रहः । विरोधावृत्तेः विरोधस्य सङ्ग्राहकत्वानुपपत्तेः इति निरस्तम् । यद्वा विरुद्धतया सङ्ग्रहो नाम विरुद्धतायां अन्तर्भावोऽभिमतः । न केवलोपपत्तिदोषाणां विरोधादिभिः सङ्ग्रहः किं नाम परनिरूपिताशेषनिग्रहस्थानानामपि इत्यादिपद्धत्यादिग्रन्थानुसारात् इति बोध्यम् । एवं प्रतिज्ञार्थविरुद्धताऽभावेति पूर्ववाक्येऽपि प्रतिज्ञार्थविरुद्धतारूपत्वाभावेत्यर्थः । प्रतिज्ञाविरुद्धतयेत्याद्युत्तरत्रापि पूर्ववैव द्वेधार्थो विज्ञेयः । प्रमाणविरुद्धतालक्षणकालातीतता तावदिति तदन्तकालातीतशब्दयुक्तो मूलपाठः मूलकोशे सत्त्वात् युक्तत्वाच्चेति ज्ञेयम् । **कालातीतसत्प्रतिपक्षयोरिति** । प्रतिज्ञार्थविरुद्धतया इत्यस्य विरुद्धतयेत्यनेन इत्यर्थकत्वादेः प्राक् प्रतिपादनात् । अत्र कालातीतप्रतिपक्षशब्दौ भावप्रधानौ । तथा च कालातीतता सत्प्रतिपक्षयोरित्यर्थः । धर्मनिर्देशानुसारेण यथाश्रुतार्थे कालातीततावत् सत्प्रतिपक्षताया अपि इत्येतन्मूलानुसारेण कालातीततासत्प्रतिपक्षयोः सङ्ग्रह एव फलतः आक्षेप्यः इत्यप्याहुः । कालातीतसत्प्रतिपक्षतयोरिति पाठे द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणतल्प्रत्ययस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धे कालातीततासत्प्रतिपक्षयोः इत्येवार्थः आयाति । कालातीततासत्प्रतिपक्षयोरिति पाठस्तु सुगम एवेति ज्ञेयम् । समबलप्रमाणसद्भावस्य चेति चशब्दयुक्तः पाठः । प्रतिज्ञार्थविरुद्धतात्वे इति विरुद्धतारूपत्वे इत्यर्थः । **तस्येति** । प्रतिस्पर्धिप्रबलप्रमाणसद्भावस्य प्रतिस्पर्धिसमबलप्रमाणसद्भावस्य चेत्युक्तरूपद्वयस्येत्यर्थः । **उभयाननुगतत्वेनेति** । कालातीतसत्प्रतिपक्षशब्दयोः न्यायप्रधानत्वेन कालातीततास्थलसत्प्रतिपक्षतास्थलयोरननुगतत्वेनेत्यर्थः । धर्मिनिर्देशपक्षे तु यथाश्रुत एवार्थः इत्यप्याहुः । उभयाननुगतत्वं चान्योन्यस्थलाननुगतत्वम् । एवं च प्रतिस्पर्धिप्रबलप्रमाणसद्भावस्य उक्तविधप्रमाणसद्भावस्थलसत्त्वेऽपि प्रतिस्पर्धिसमबलप्रमाणसद्भावस्थलेऽभावः । एवं प्रतिस्पर्धिसमबलप्रमाणसद्भाव इति विवेको बोध्यः । **तयेति** । प्रतिस्पर्धिप्रबलप्रमाणसद्भावादिरूपया प्रतिज्ञाकार्यविरुद्धतयेत्यर्थः । तृतीयार्थस्तु विरुद्धतयेत्यनेन इत्यादेः पूर्ववत् । उभयेत्यस्यापि पूर्ववदेवेत्यर्थः । **तत्त्वे** प्रतिज्ञाविरुद्धार्थतारूपत्वे । तस्योभयानुगतत्वात् । प्रतिस्पर्धिसद्भावमात्रस्य उभयस्थलानुगतत्वादित्यर्थः । **विरोधताप्रसञ्जकमिति** । विरोधतापदं विरुद्धतापरं

पूर्वोत्तरानुसारात् । तथा पाठस्तु सुगम एव । तथा च प्रतिज्ञार्थविरुद्धतारूपत्वप्रसञ्जकमित्यर्थे **तदभावेति** । दुर्बलेन प्रमाणेन विरोधस्य प्रतिज्ञार्थविरुद्धतारूपत्वाभावेत्यर्थः । प्रतिज्ञार्थविरुद्धतायां अन्तर्भावाभावेति यावत् । **विरुद्धताशङ्कामिति** । विरुद्धतारूपत्वशङ्कामित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । प्रसक्तोऽपि दुर्बलेन विरोधेन प्रतिज्ञार्थविरुद्धतेति मूले पाठः ।

सं०व्र०— तेनैवेति । सत्प्रतिपक्षत्वेनैवेत्यर्थः । सत्प्रतिपक्षस्य पूर्वोक्तप्रतिज्ञाविरोधाव्याप्तिलिङ्ग-राहित्यरूपानुमानदोषेष्वन्तर्भावासम्भवेन दोषचातुर्विध्यं स्यादिति भावः । ननु प्रतिज्ञार्थविरुद्धतेत्यनेन कथं सत्प्रतिपक्षस्यापि सङ्ग्रह इत्यत आह **प्रतिस्पर्धिसद्भावमात्रमिति** । **एवं तर्हीति** । प्रतिज्ञार्थविरुद्धतेत्यनेन सत्प्रतिपक्षस्यापि सङ्ग्रह इत्यर्थः । **उक्तलक्षणोपेतत्वादिति** । प्रतिस्पर्धिसद्भावमात्रमित्युक्तलक्षणोपेतत्वा-दित्यर्थः । **प्रकृत इति** । **परिसङ्ख्यानम्** आरब्धमिति शेषः । यद्यपि हीनबले प्रमाणशब्दप्रयोग एव नास्ति । आभासानाभासाविवेक एव हि प्रमाणशब्दप्रयोगः; न त्वप्रामाण्ये निश्चित इति पूर्वोक्तरीत्या न शङ्कावकाशः । तथापि प्रमाणशब्दस्य सामान्यार्थकत्वमङ्गीकृत्येयं शङ्केति ध्येयम् ।

विठ्ठल०— ननु प्रतिज्ञार्थविरुद्धार्थविरुद्धतेत्यस्य सामान्यशब्दत्वेन दुर्बलेन विरुद्धस्यापि तेन गृहीतत्वेन दुष्टतया दुर्बलेन विरोधेन असाधकं नेत्ययुक्तमित्यत आह **अयमर्थ इति** । राजगमनकाले बलात्कारेण भारवाहार्थं यत्किञ्चित्पुरुषग्रहणसमयो **विशिष्टसमयः** । विशिष्टसमय इति क्वचित्पाठः । उपरागादि पुण्यकाल इत्यर्थः । विनिगमकाभावादयमप्यस्तु दोष इत्यत आह **यत्र विरोधेति** । अनुष्णोऽग्निरिति प्रत्यक्षविरोधि । घनमम्बरमिति अनुमानविरोधि । ब्राह्मणो न हन्तव्यमित्यागमविरोधि । प्रत्यक्षं प्रमाणमिति सर्वाभ्युपगतविरोधि । वैशेषिकस्य प्रागुत्पत्तेः सत्कार्यमिति ब्रुवतः स्वशास्त्रविरोधि । न शब्दोऽर्थप्रमापक इति स्ववचनविरोधीति । प्रत्यक्षा-दविरोधोदाहरणानि तत्रैवोक्तानि ज्ञातव्यानि ।

॥ इति दुर्बलेन विरोधेऽपि न प्रमाणमसाधकम् ॥
॥ इति सोपाधिकत्वस्य उक्तदोषान्तर्भावः ॥

* * *

॥ अथ प्रतिज्ञार्थविरोधस्य अव्याप्तावनन्तर्भावः ॥
॥ अथ एतदर्थं अनुव्याख्यानस्यावतरणं शब्दार्थकथनञ्च ॥

१९३ सु०— 'नन्वेवमाधिक्यनिरासेऽपि नानुमानविरोधत्रैविध्यं सम्भवति, प्रतिज्ञा-विरोधस्याव्याप्त्यैव गतत्वात् । विरोधेनैव साध्यविरहिणि पक्षे वर्तमानस्य हेतोरव्याप्ति-र्भवति । न हि विरोधस्याव्याप्त्यसङ्कीर्णमुदाहरणमस्ति । यत्र तु विरोधसम्भवस्तत्राव्याप्ते-

रेवान्यत्रावधृतसामर्थ्याया दूषणत्वात्, विरोधस्याव्याप्त्युत्थापनेन चरितार्थत्वादि'त्याशङ्कां भिक्षु(क)पादप्र(सारणन्यायेन)सारणेन परिहरति **स्ववाक्येनेति** ।

अनु०— स्ववाक्येन विरोधेऽपि नैव साधकतां व्रजेत् ।

प्रमाणमित्यनुवर्तते । न केवलं प्रमाणविरोधे, किन्तु स्ववाक्येन विरोधेऽपि प्रमाणं नैव साधकतां व्रजेत् । एवशब्देन परेषामपि सिद्धोऽयमर्थ इति दर्शयति । यथोक्तम् । अविरोधिग्रहणात् प्रत्यक्षानुमानागमस्वशास्त्रस्ववचनविरोधिनो निरस्ता इति (भवन्ति इति) ।

परि०— अव्याप्तिर्भवतीति । व्यभिचाररूपव्याप्त्यभावो भवतीत्यर्थः । विनिगमकाभावादयमप्यस्तु दोष इत्यत आह **यत्र तु विरोधसम्भव इति** । **भिक्षुपादेति** । यथा भिक्षुः पादप्रसारणावकाशे सति शनैश्शनैरन्तःप्रविशति । तथा स्ववाक्यविरोधार्थं पृथक् प्रतिज्ञाविरोधेऽवश्यं वाच्ये प्रमाणविरोधरूपोऽपि पृथगेव सेत्स्यतीति वक्तुमित्यर्थः । **यथोक्तमिति** । न्यायभाष्ये । अनुमेयोद्देशाविरोधी प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञालक्षणेऽविरोधिग्रहणात् । वह्निरनुष्ण इति प्रत्यक्षविरोधी । आकाशं निबिडमित्यनुमानविरोधी । ब्राह्मणो हन्तव्य इत्यागमविरोधी । वैशेषिकस्य प्रागुत्पत्तेः सत्कार्यमिति ब्रुवतः स्वशास्त्रविरोधी । शब्दो नार्थबोधक इत्यादिः स्ववचनविरोधीत्येवं प्रतिज्ञाविरोधिनो निरस्ता इत्यर्थः ।

यादु०— यथोक्तमिति । प्रशस्तपादभाष्य इति शेषः । **अविरोधिग्रहणादिति** । अनुमेयोद्देशोऽविरोधी प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञालक्षणेऽविरोधिग्रहणादित्यर्थः । अनुष्णोऽग्निरिति प्रत्यक्षविरोधी । घनमम्बरमित्यनुमानविरोधी । ब्राह्मणेन सुरा पेयेत्यागमविरोधी । वैशेषिकस्य प्रागुत्पत्तेः सत्कार्यमिति ब्रुवतः स्वशास्त्रविरोधी । न शब्दोऽर्थप्रत्यायक इति स्ववचनविरोधी । इति प्रत्यक्षादिविरोधोदाहरणानि तत्रैवोक्तानि ज्ञातव्यानि ।

वं०प०— प्रतिज्ञाविरोधस्य प्रमाणविरोधस्येत्यर्थः । अत एव 'न केवलं प्रमाणविरोध' इति वक्ष्यति । **यथोक्तं** प्रशस्तपादभाष्य इति शेषः । **ग्रहणादिति** । अनुमानोपदेशाविरोधी प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञालक्षण इति शेषः ।

श्रीनिधि०— अभ्युपगतस्वशास्त्रेति (?)। अभ्युपगतमभ्युपगमः । तेन सं स्वीयम् । तच्च तत् शास्त्रं चेत्यर्थः ।

शे०वा०— ननु 'स्ववाक्येन विरोधेऽपी'ति स्ववाक्यविरोधस्य प्रमाणासाधकत्वोपपादनमनर्थकम् । न च तस्य **पृथग्दोषत्वसमर्थनार्थं** तदिति वाच्यम् । तत्समर्थनस्याप्यनर्थकत्वात् । न चानुमानविरोधत्रैविध्यानुपपत्तिशङ्कापरिहारार्थं तदिति वाच्यम् । तस्याः प्रागेव परिहृततया पुनरपरिहर्तव्यत्वात् । न च दोषान्तरसद्भावनिमित्तकत्रैविध्यानुपपत्तिशङ्कायाः पूर्वं परिहारेऽपि विरोधद्वैविध्यनिबन्धनतत्त्रैविध्यानुपपत्तिशङ्काया अपरिहारात्तदर्थमेतदिति वाच्यम् । अन्यतरेणान्यतरस्यागततया द्वैविध्यशङ्काया एवानुत्थानेन तत्प्रयुक्तत्रैविध्यानुपपत्तिशङ्काया दूरापास्तत्वादित्यतः प्रतिज्ञाविरोधस्याव्याप्त्या गतत्वात् तद्द्वैविध्यप्रयुक्ततत्त्रित्वानुपपत्तिशङ्का युक्तैवेत्याशयेन तामुत्थापयति **नन्विति** । प्रतिज्ञाविरोधस्याव्याप्त्या गतार्थतामेवोपपादयति **विरोधेनेति** । नन्वस्तु यत्र विरोधस्तत्राव्याप्तिरपि, तथाऽपि तस्या एव कुतो दोषत्वमित्यत आह **न हीति** । विरोधेन साध्याभावे निश्चिते तत्र सतो हेतोरव्याप्त्यापत्त्या तदसङ्कीर्णं विरोधोदाहरणं नास्तीत्यर्थः । नन्वेवं विरोधासङ्कीर्णाव्याप्त्युदाहरणाभावात् तस्या एवादोषत्वं किन्न स्यादित्यत आह **यत्र त्विति** । **अन्यत्रेति** । सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यनुपसंहारिणि विरोधाभावादव्याप्तेरेव दोषत्वेन तत्र क्लृप्ततया तस्या एव सर्वत्र दोषत्वनिश्चयोपपत्तेरित्यर्थः । तर्हि विरोधोद्भावनानर्थक्यमित्यत आह **विरोधस्य चेति** । अन्यथासिद्धत्वान्न तस्य दोषत्वमिति भावः । नन्वेवं प्रबलसमबलप्रमाणविरोधस्याव्याप्त्याऽगतत्वव्युत्पादनमेव कर्तव्यम् । तस्यैवोक्तशङ्कानिवर्तकत्वात् । न तु स्ववाक्यविरोधस्यासाधकत्वसम्पादकत्ववर्णनम् । तेन तस्य दोषत्वप्राप्तावपि प्रमाणविरोधस्य तदप्राप्तेरित्यतस्तत्कालं तेन प्रबलप्रमाणविरोधादेस्तदसिद्धावपि प्रमाणविरोधवत्स्ववाक्यविरोधस्यापि प्रतिज्ञाविरोधप्रभेदत्वात् तद्रूपप्रतिज्ञाविरोधस्याव्याप्त्याऽगतत्वसिद्धेर्युक्त एव तेन तत्त्रैविध्यानुपपत्तिशङ्कापरिहार इत्याशयेनोक्तं **भिक्षुपादप्रसारणेनेति** । तन्न्यायेनेत्यर्थः । क्वचिद्भिक्षुपादप्रसरणन्यायेनेत्यपि पाठः । यथा हि भिक्षुणा वामनेन त्रिपदच्छलेन सर्वं जगद्व्याप्तम् । तथा स्ववाक्यविरोधाख्यपृथग्दूषणच्छलेन सर्वस्यापि प्रतिज्ञाविरोधस्य पृथग्दूषणत्वं साधयिष्यामीति भावः ।

ननु 'स्ववाक्येन विरोधेऽपि प्रमाणं न साधकतां व्रजेदि'त्येतावतैव पूर्तेरेवशब्दस्यानर्थक्यमित्यतः स्ववाक्यविरोधे प्रमाणं न साधकमित्यस्यार्थस्य परसिद्धत्वप्रदर्शनार्थत्वात् तस्य न वैयर्थ्यमित्याह **एवशब्देनेति** । **यथोक्तमिति** । प्रशस्तपादभाष्य इति शेषः । तद्वाक्यं पठति **अविरोधीति** । अनुमेयोद्देशोऽविरोधी प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञालक्षणेऽविरोधिग्रहणादित्यर्थः । अत्र प्रत्यक्षानुमानागमस्वशास्त्रस्ववचनविरोधिनो निरस्ता इत्येव पाठः । मूलकोशेषु प्रशस्तपादभाष्यादिषु च तद्दर्शनात् । प्रत्यक्षानुमानाभ्युपगतस्वशास्त्रेत्येवमाकारस्तु लेखकदोषनिमित्तक एव । स्वमूलकोशेषु परग्रन्थेषु च तददर्शनात् । तत्रानुष्णोऽग्निरिति प्रत्यक्षविरोधी । घनमम्बरमित्यनुमानविरोधी । ब्राह्मणेन सुरा पेयेत्यागमविरोधी । वैशेषिकस्य प्रागुत्पत्तेः सत्कार्यमिति वदतः स्वशास्त्रविरोधी । शब्दोऽप्रत्यायक इति स्ववचनविरोधी । त एते सर्वेऽविरोधीग्रहणेन निरस्ता इत्यर्थः ।

वा०र०— अन्यतरेणेति । अन्यतमेनेत्यर्थः । अन्यतरस्येत्यस्यापि अन्यतमस्येत्यर्थः । यद्वा त्रिषु मध्ये केनचित् कस्यचित् गतत्वे त्रित्वानुपपत्तिर्भवति । केनचित् गतत्वं च एकेन इव उभाभ्यामपि

सम्भवति । प्रकृतं तु त्रिष्वेकस्य पदद्वयमपि एकेनैव गतत्वमभिमतम् । तत्र एकस्य तावदन्तर्भावानन्तरभावी वोदासीनतया पृथक्कारे सति उर्वरितयोः द्वयोरेव विवक्षायां अन्यतरेणेत्यादिकं उक्तमिति ज्ञेयम् । **साधयिष्यामीति भाव इति** । भिक्षुपादप्रसरणन्यायेन इत्यनेनोक्तो अनुव्याख्यानकारीयो भाव इत्यर्थः । इति भावेनेत्यर्थ इति पाठस्तु सुगम एव । **प्रशस्तपादभाष्यादिष्विति** । यद्यपि बहुदेशानुसारेण तमपदपदघटित-प्रशस्तपदं भाष्यवाक्यस्य एकस्य प्राप्तावपि आदिपदेन ग्रन्थान्तरग्रहणं युक्तम् । तत्र प्रशस्तपादभाष्य-गतवाक्यविन्यासविशेषस्य सद्भावनिमित्ताभावात् । नापि प्रशस्तपादभाष्यव्याख्यानरूपकिरणावलीग्रन्थस्य तद्व्याख्यानरूपकिरणावलीग्रन्थस्य इत्येतत् व्याख्यानवर्धमानादेश्च ग्रहणं युक्तम् । किरणावल्यादेः प्रशस्त-पादभाष्यव्याख्यानत्वेन तत्र प्रशस्तपादभाष्यगतवाक्यपाठस्य प्रतीकोपादानरूपेण कथञ्चित्सद्भावसम्भवेऽपि तत्रागमपदाभावात् । गुणकिरणावल्यां हि अविरोधग्रहणादिति प्रतीकोपादानानन्तरं प्रत्यक्षेणानुमानेन वा अभ्युपेतं प्रतिपन्नं तद्विरोध्यनुमेयाभास इत्यर्थ इत्युक्तेः । प्रत्यक्षविरुद्धं उदाहरति अनुमानविरुद्धमुदाहरति अभ्युपगत-विरुद्धमुदाहरति इत्यादि चोक्तम् । वर्धमानेऽपि क्षीरपादेनोदाहरणं इत्यादिकिरणावलिवाक्यस्याभ्युपगतविरुद्धत्वं उपपादयतीत्यवतारः कृतः तत् कथमादिपदं इत्याभाति । तथापि प्रशस्तपादभाष्यस्यैव ब्राह्मणेन सुरापेय इत्याद्यागमविरोधीत्युत्तरवाक्यरूपस्य विवक्षया आदिपदोपादानम् । तथा च यथोक्तं इत्यत्र मूले प्रशस्तपादभाष्य इति टीकाकृता पूरितत्वेन प्रशस्तपादभाष्यादिषु इत्यत्रत्य प्रशस्तपादभाष्यपदस्योदाहृतप्रत्यक्षानुमानागमेत्येतत् वाक्यपरतां स्थलभेदनिमित्तेनाश्रित्य च आदिशब्दस्य ब्राह्मणेन सुरा पेयेति आगमविरोधीत्युत्तरप्रशस्त-पादभाष्यपरतां चाश्रित्य दोषाभावात् । किरणावल्यादौ तु क्वाचित्काभ्युपगतेति पाठमुपादायापि आगमार्थ एव पर्यवसानमाश्रितम् । प्रत्यक्षेणानुमानेन वा अभ्युपगतं प्रतिपन्नं इति व्याख्याय उत्तरत्र प्रत्यक्षविरुद्धं अनुमानविरुद्धं इत्युक्तिश्च तत्रायुक्ता भाति । आगमेत्युत्तरभाष्यविरोधश्च स्पष्ट एव । एवं तत् वर्धमानादावप्यस्वारस्यं बोध्यम् । अत एवाभ्युपगतप्रामाण्यं तेनापि यद्विरुद्धं तत्प्रतिज्ञाभासः इत्यर्थ इत्युक्तम् । तथा ब्राह्मणेने-त्येतदुदाहरणोपपादनावसरे न च तत्रानुमानं प्रभवति । श्रुत्यागमसमधिगम्यत्वात् । तथा च दृष्टान्तसाधकेनैव स्वयमभ्युपगतसुरापानस्य पवित्रत्वं बाधितं भवतीत्यपि उक्तम् । तेन चाभ्युपगतविरोधः । आगमविरोधतयैव व्याख्यातः । तथा च यथोक्तमिति मूलोपात्तविरोधीति भाष्यवाक्यं तदनुपात्तम् । ब्राह्मणेन सुरा पेये-त्याद्यागमविरोधीत्युत्तरभाष्यवाक्यं तत् किरणावलि आदि च विवक्षित्वा उक्तरीत्यादिपदं बहुवचनं चोपपन्नमिति ज्ञातव्यम् । यथा उष्णोऽग्निरिति प्रत्यक्षविरोधीत्यादिप्रशस्तपादभाष्यानुसारेण उदाहरणान्याह **तत्रानुष्णो-ऽग्निरित्यादिना** । स्वक्रियाविरोधस्वन्यायविरोधश्च इत्येतत् पद्धतिरोत्यनुसारेण स्वक्रियास्वन्यायविरोधयोः च वाक्यविरोधत्वानुपपत्तिमाशङ्क्य तदनुसारेणैव समाधत्ते । ननु स्वक्रियास्वन्यायविरोधयोः इत्यादिना सुस्थमिति दिक् इत्यन्तेन तट्टीकायां चेतीति ज्ञेयम् । तट्टीकायां चेत्यत्र पूर्ववदेव उपपादनं विज्ञेयम् । एषा स्वक्रिया व्याहता इत्यनन्तरं स्यादिति शेषः । तस्मात् अविषयवृत्तिताहेतुत्वेनेति मूले स्ववाक्यविरोधरूपेत्युपस्कारात् न स्ववाक्यविरोधेति न प्रक्रमासङ्गतिः इति वक्तव्यदुर्बलेन विरोधेऽपीति पूर्वार्ध इति शेषः ।

स०व्र०— प्रतिज्ञाविरोधस्य अव्याप्त्या गतार्थत्वमेवेत्युपपादयति **विरोधेनैवेति** । नन्वेतावता यत्र विरोधस्तत्राव्याप्तेरपि सत्त्वेन अव्याप्तेरेव दोषत्वानङ्गीकारे किं नियामकमित्यत आह **न हीति** । विरोधेन साध्याभावे पक्षे निश्चिते तत्र विद्यमानस्य हेतोरव्याप्त्यापत्त्या अव्याप्त्यसङ्कीर्णमुदाहरणं विरोधस्य नास्तीत्यर्थः । ननु यथा अव्याप्त्यसङ्कीर्णमुदाहरणं विरोधस्य नास्तीत्यव्याप्तेरेव दोषत्वं, न विरोधस्येत्युच्यते; तथा विरोधासङ्कीर्णाव्याप्तेरप्युदाहरणाभावेन विरोधस्यैव दोषत्वमङ्गीकृत्य अव्याप्तेर्नाङ्गीकर्तव्यमित्यत आह **यत्र त्विति** । **अन्यत्रेति** । सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यनुपसंहारिणि विरोधाभावेन अव्याप्तेरेव दोषत्वात् तद्वत् यत्र विरोधस्तत्राव्याप्तेरेव दोषत्वमस्तु अन्यत्र क्लृप्तत्वादिति भावः । नन्वेवं चेत् विरोधोद्भावनं व्यर्थं स्यादित्यत आह **विरोधस्येति** । तया अन्यथासिद्धत्वान्न तस्य दूषणत्वमिति भावः । **भिक्षुपादप्रसरणेनेति** । यथा भिक्षुः मार्गे श्रान्तः सन् समीचीनगृहे उषितुं तत्र गत्वा आदावेव शयनस्थलं चेद्याच्यते तदा कोपं कृत्वा न दास्य-न्तीत्यभिप्रायेण पादपरिमितप्रदेशमात्रं याचयति । अनन्तरं पादप्रसारणं कृत्वा स्वकार्यं शयनलक्षणं सम्पादयति, एवमेव प्रतिज्ञाविरोधस्य पार्थक्योपपादनलक्षणं स्वकार्यं साधयितुमिच्छुरादौ तावत् स्ववाक्यविरोधस्य सार्थक्यमुपपादयतीत्यर्थः । **यथोक्तमिति** । प्रशस्तपादभाष्य इति शेषः । **अविरोधिग्रहणादिति** । 'अनुमेयो-देशः अविरोधी प्रतिज्ञे'ति प्रतिज्ञालक्षणे अविरोधिग्रहणादित्यर्थः । अनुष्णोऽग्निरिति प्रत्यक्षविरोधी । घनमम्बर-मित्यनुमानविरोधी । ब्राह्मणेन सुरा पेयेत्यागमविरोधी । वैशेषिकस्य प्रागुत्पत्तेः सत् कार्यमिति ब्रुवतः स्वशास्त्रविरोधी । शब्दः अप्रत्यायक इति स्ववचनविरोधी । ते सर्वे अविरोधिग्रहणेन निरस्ता इति भावः ।

विठ्ठल०— **अविरोधग्रहणादिति** । अनुमेयोद्देश्याविरोधाप्रतिज्ञेति । प्रतिज्ञालक्षणे अविरोधिग्रहणा-दित्यर्थः ।

चषकः— **यथोक्तमिति** । प्रशस्तपादभाष्य इति पूरणीयम् । **अविरोधीति** । अनुमेयोद्देशो अविरोधी प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञातलक्षणघटकतया अविरोधिपदोपादानाद्वह्निरनुष्ण इति प्रत्यक्षस्याम्बरं घनमित्यनुमानस्य, 'ब्राह्मणेन सुरा पेये'त्यागमस्य, वैशेषिकस्य प्रागुत्पत्तेः कार्यं सदिति स्वशास्त्रस्य, शब्दो नार्थप्रत्यायक इति स्ववचनस्य विरोधिनो निरस्ता इत्यर्थः ।

॥ इति एतदर्थे अनुव्याख्यानस्यावतरणं शब्दार्थकथनञ्च ॥

* * *

॥ अथ अस्य अनुव्याख्यानस्य तात्पर्यम् ॥

१९४ सु०— एतदुक्तं भवति । प्रतिज्ञार्थविरोधो द्वेधा भवति । प्रमाणविरोधः स्ववाक्य-विरोधश्चेति । तत्राद्यः प्रबलसमबलप्रमाणविरोधात्मा द्विविधो भवति । द्वितीयोऽप्यप-

सिद्धान्तजातिभेदेन द्वेधा । जातिश्च स्ववचनविरोधस्वन्यायविरोधस्वक्रियाविरोधभेदेन त्रेधा ।

तत्रास्तां तावत्प्रमाणविरोधः, स्ववाक्यविरोधग्रहणं तावत्पृथक्करणीयम् । तस्याप्यव्याप्त्युत्थापने व्यापारायोगात् । स्ववाक्यविरोधे हि किं साधनस्योभयाभिमत्या (पक्षे) व्यभिचारो भवेत्, किंवाऽन्यतराभिमत्या । नाद्यः, स्ववाक्यप्रामाण्यस्योभयासम्मतेः । न द्वितीयः, तस्य स्वतःसिद्धत्वेन स्ववाक्यविरोधानपेक्षत्वात्, अदोषत्वाच्च । तस्मादविषयवृत्ति(ताहेतु)त्वेन प्रतिज्ञार्थविरुद्धता पृथगेव परिसङ्ख्यातव्येति ।

किञ्चायं न केवलं व्याप्त्यपेक्षप्रवृत्तेरनुमानस्यैव दोषः, किन्नाम तदनपेक्षस्य प्रत्यक्षादेरपि । तथा चान्यत्रोपलब्धसामर्थ्यस्यानुमानेऽपि स्वातन्त्र्यसिद्धिरित्याशयवता प्रस्तावादनुमानमिति वक्तव्ये प्रमाणमित्येवाधिकृतम् ।

परि०— कथमेतावता व्याप्त्यनन्तर्भाव इत्यत आह **एतदुक्तमिति** । अयोगादित्युक्तं व्यनक्ति **स्ववाक्यविरोधे हीति** । प्रतिज्ञार्थस्येति योज्यम् । **व्यभिचार इति** । व्याप्त्यभाव इत्यर्थः । **उभयासम्मतेरिति** । पर्वतोऽग्निमाननग्निकश्चेति प्रतिज्ञावाक्यप्रामाण्यस्योभयवाद्यसम्मतेः । तथा तत्र साध्याभाववति हेतुसत्त्वरूपो व्यभिचारो नोभयसम्मत इत्यर्थः । **स्वत इति** । प्रतिवादिनो वादिवाक्ये अनाश्वासेन तदुक्तानुमाने व्याप्त्यभावस्य प्रतिवादिनः सिद्धत्वेनेत्यर्थः । **अदोषत्वाच्चेति** । अन्यतररीत्या पक्षे साध्याभावप्रयुक्तपक्षीयव्यभिचारस्यानुमानमात्रसाधारण्यादिति भावः ।

यादु०— **उभयाभिमत्येति** । मे माता वन्ध्या स्त्रीत्वादित्यत्र स्ववाक्यविरोधेन पक्षे साध्याभावस्तावत्सिद्धः । स किमुभयसम्मत्या उत अन्यतरसम्मत्येति प्रश्नाशयः । **अदोषत्वादिति** । अन्यतररीत्या पक्षे साध्याभावेन व्यभिचारस्य सर्वानुमानसाधारण्यादिति भावः ।

वं०प०— तदेवोपपादयति **स्ववाक्येति** । **तस्य** अन्यतररीत्या व्यभिचारस्य । **अदोषत्वाच्चेति** । पक्षादन्यत्रान्यतरानैकान्त्यस्य दोषत्वेन पक्षेऽपि तस्य दोषत्वे तस्यानुमानमात्रसाधारणत्वेन तदुच्छेदकत्वापत्त्या न तस्य दोषत्वमिति भावः । **प्रवृत्तेः** प्रवृत्त्युपेतस्य । **दोषः** अव्याप्त्युन्नायकत्वेनेत्यर्थः । **अन्यत्र** प्रत्यक्षे । **स्वातन्त्र्यसिद्धिः** स्वातन्त्र्येण दोषत्वसिद्धिः ।

कं०रा०— **अपसिद्धान्त इति** । यद्यप्यपसिद्धान्तस्य पूर्वाचार्यवचनविरुद्धाङ्गीकाररूपत्वेन स्ववाक्यविरोधप्रभेदत्वं तथापि स्ववाक्यविरोधशब्दस्य स्वाङ्गीकृतवाक्यविरोधपरत्वात् पूर्वाचार्यवचनस्यापि स्वाङ्गी-

कृतत्वेन स्ववाक्यतयापसिद्धान्तस्य स्ववाक्यविरोधप्रभेदत्वं युक्तमिति ध्येयम् । **जातिश्चेति** । जातिश्च स्ववत्कृतकवचन एव विरोधः स्वक्रियाविरोधः स्वन्यायविरोध इति त्रिविधेत्यर्थः । न च वाच्यं विरोधो मानस्ववाक्याभ्यामिति प्रमाणलक्षणोक्तेः स्ववाक्येन विरोधस्यैव स्ववाक्यविरोधत्वात् स्वकीयाया विरोधस्य कथं स्ववाक्यविरोधस्य प्रभेदत्वमिति स्ववचनरूपक्रियया विरोधस्य स्वक्रियाविरोधशब्देन विवक्षिततया तस्य तद्भेदत्वोपपत्तेः । अत एव प्रमाणलक्षणटीकायां द्वितीयजातेरपि उदाहरणम् । जातिरिति न मेयं मानसापेक्षमिति वदति प्रमाणं चाभिधत्ते अतो मुक्तोऽहमितिवत्स्वक्रियाविरोध इत्यनेन स्ववचनक्रियाविरोधस्य स्वक्रियाविरोधत्वमुक्तम् । न चैवमपि स्वन्यायविरोधस्य स्ववाक्यविरोधप्रभेदत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । स्ववाक्यन्यायेन स्ववाक्यस्य विरोधस्य स्वविरोधन्याय इति विवक्षितत्वात् तत्र च प्रतियोगिकोटौ स्ववाक्यस्यापि निविष्टत्वेन तस्य तद्भेदत्वोपपत्तेः अत एव प्रमाणलक्षणटीकायां तद्वाक्यन्यायेन तद्वाक्यस्य विरोधश्चेत्युक्तम् ।

श्रीनिधि०— ननु भिक्षुपादप्रसारणन्यायेन परिहरतीत्युक्तम् । तत्कथं तत्र स्ववाक्यविरोधस्य स्वतन्त्रदूषणत्वेऽपि प्रतिज्ञार्थविरोधस्य सत्त्वे किमायातम् । न हि स्ववाक्यविरोध एव प्रतिज्ञार्थविरोध इत्याशङ्क्य स्ववाक्यविरोधस्य प्रतिज्ञार्थविरुद्धावान्तरभेदत्वात् । तस्य स्वतन्त्रदूषणत्वे सिद्धे तन्न्यायेन प्रमाणविरोधस्यापि स्वतन्त्रदूषणत्वमित्युच्यते इति भिक्षुपादप्रसारणन्यायसाम्यं दर्शयति **स्ववाक्यविरोधश्चेति** । **उभयाभिमत्या** । वादिप्रतिवाद्यभिमत्या । **स्ववाक्यप्रामाण्यस्योभयासम्मतेरिति** । यदि माता वन्ध्या स्त्रीत्वात् अहं मूकश्चेतनत्वात् इत्यादेः प्रामाण्यमुभयसम्मतं स्यात् तदा विरोधशान्त्यर्थं प्रतिज्ञावचनस्य वा हेतुवचनस्य वा अर्थान्तरादिके कल्पिते पक्षे प्रतीतहेतोः साध्यस्य वा भावेन व्यभिचारः स्यादिति भावः । **स्वतस्सिद्धत्वेनेति** । तस्य सर्वानुमानेष्वपि सत्त्वादिति भावः । **स्ववाक्यविरोधानपेक्षत्वादिति** । अत एव प्रामाण्यासम्मतेरिति नोक्तम् । **अदोषत्वादिति** । अनुमित्यनुगुणत्वादिति भावः । **व्याप्त्यपेक्षप्रवृत्तेरिति** । व्याप्तेरपेक्षा यस्मिन् स व्याप्त्यपेक्षः तस्मिन् प्रवृत्तेर्हेतोः । अयं प्रमाणविरोधः । **प्रस्तावात्** । प्रकरणात् ।

शे०वा०— ननु स्ववाक्यविरोधस्य प्रतिज्ञार्थविरुद्धतात्वमेव तावदसिद्धम् । सिद्धत्वेऽपि वा प्रमाणविरोधस्येवाव्याप्त्युन्नायकत्वेनैव दूषणत्वसम्भवान्न पृथग्दोषत्वमिति कथमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । **जातिश्च स्ववचनविरोधस्वक्रियाविरोधस्वन्यायविरोधभेदेनेति** । ननु कथं स्वक्रियास्वन्यायविरोधयोः स्ववाक्यविरोधत्वं स्वक्रियास्वन्याययोः स्ववाक्यत्वाभावात् । न हि, गृहीतान्वयव्यतिरेकं हेतुं विना कार्योत्पत्तिः स्यादित्यत्र धूमार्थं वह्नेस्तृप्त्यर्थं भोजनस्य वोपादानं वा, कार्योत्पत्तेः कारणाधीनत्वसाधको युक्ताङ्गहीनत्वादियुक्तन्यायो वा स्ववाक्यम् । येन तद्विरोधस्य स्ववाक्यविरोधत्वं स्यात् । 'जनकस्यात्ययो जातिः स्वस्य वाऽन्यस्य वा भवेदि'ति ब्रह्मतर्केऽन्यच्चात्र स्वक्रिया स्वन्यायो वेति टीकायां च स्वक्रियास्वन्याययोः स्वशब्दविवक्षितस्ववाक्यान्यत्वोक्तिश्चेति चेन्न । स्ववचनलक्षणक्रियाया एव क्रियात्वेन

स्ववचनाभिप्रेतन्यायस्यैव चात्र स्वन्यायत्वेनोक्ततया तद्विरोधयोः स्ववाक्यविरोधत्वसम्भवात् । अत एव पद्धतौ स्वक्रियाविरोध उदाहृतोऽहं मूक इतीति । लक्षणटीकायामपि मूकोऽहमितिवत्स्वक्रियाविरोध इत्युक्तम् । तद्वाक्यन्यायेन तद्वाक्यस्य विरोध इति स्वन्यायविरोधस्वरूपं चोक्तम् । तद्वाक्याभिप्रेततन्न्यायेनेत्यर्थः । तथा च मूकोऽहं, कार्यं कारणानपेक्षं, ज्ञेयं ज्ञानानपेक्षं, नाप्रत्यक्षं बोधकमित्यादीन्येव स्ववचनव्याहततया स्वक्रियाविरोधोदाहरणानि । धूमार्थं वह्न्युपादानविरोधस्तु न स्वक्रियाविरोधः किन्त्वनिष्टप्रसङ्गात्मकस्तर्क एव । न च ब्रह्मतर्के तट्टीकायां च स्वक्रियास्वन्याययोः स्वान्यत्वोक्तिविरोधस्तत्र स्वपदेनैकवाक्यगतपदादेरेवाभिधानेन स्वक्रियास्वन्याययोस्तदन्यत्वोक्तिसम्भवात् । अत एव तत्रोत्तरवाक्ये 'एवं च स्वव्याहतिर्जातिः । सा त्रिविधा । स्ववचनविरोधः स्वक्रियाविरोधः स्वन्यायविरोधश्चे'ति स्वक्रियास्वन्यायविरोधयोरपि स्वव्याहतित्वमुक्तम् । तत्र स्ववचनविरोध इत्यस्य विभज्यमानस्ववाक्यविरोधावान्तरविभागरूपैकवाक्यगतपदादिविरोधपरत्वेन स्वक्रियास्वन्यायविरोधयोरपि तद्भेदोक्तिरविरुद्धा । न च पूर्वाचार्यवचनस्य स्वयमङ्गीकृतत्वेनैक्येऽपि विरोधप्रतियोग्यनुयोगिनोर्भिन्नवक्तृकत्वेन व्यक्तिभेदाद्युज्यतेऽपसिद्धान्तस्य स्ववाक्यविरोधत्वम् । एकवाक्यव्याहतित्वेनाभ्युपगतजातेस्तु न तद्युज्यते । विरोधप्रतियोग्यनुयोगिभेदाभावादिति वाच्यम् । आद्यजातौ महावाक्यस्यैकत्वेऽपि विरोधप्रतियोग्यनुयोगिनोः पदयोरवान्तरवाक्ययोर्वा व्यक्तिभेदात् । द्वितीयजातौ प्रतियोग्यनुयोगिभावापन्नवाक्यस्यैकत्वेऽपि प्रतियोग्यनुयोगितावच्छेदकयोः क्रियात्ववाक्यत्वयोर्भेदात् । तृतीयजातौ च स्ववाक्याभिप्रेतयोर्न्याययोर्युक्ताङ्गहान्यादिमत्त्वेनैक्येऽपि प्रतियोग्यनुयोगितन्न्यायव्यक्तिभेदात् । न च ज्ञानत्वतत्साधनत्वहीनायाः स्वक्रियायाः कथं ज्ञापकीभूतस्ववचनविरोधकत्वमिति वाच्यम् । वचनस्यैव स्वक्रियात्वेनोक्ततया तस्य ज्ञापकत्वानपायात् । न च मूकोऽहमिति वचनस्य मूकत्वादिमात्रज्ञापकतया कथं स्वविरोधकत्वमिति वाच्यम् । शब्दविधया मूकत्वमात्रज्ञापकत्वेऽपि स्ववचनस्यानुमानविधया मूकत्वाभावज्ञापकत्वात् । तथा चासाध्विदं त्वदीयमूकत्ववचनम् । यतः स्वक्रियात्वेन रूपेण मूकत्वाभावानुमापकतया स्वात्मानमपि व्याहन्ति । असाध्विदं त्वदीयं कार्यस्य कारणानपेक्षत्ववचनम् । यतः परप्रत्ययनार्थेयं तव वचनक्रियैव कार्यस्य कारणापेक्षत्वमनुमापयिष्यतीति स्वात्मानमपि व्याहन्ति । असाध्विदं मेयं मानानपेक्षं ज्ञेयत्वाच्छशभृङ्गवदिति त्वदीयं वचनम् । यतो मेयस्य ज्ञानानपेक्षत्वज्ञापनाय त्वदीयमानाभिधानक्रियैव मेयस्य मानापेक्षत्वमनुमापयतीति स्वात्मानमपि व्याहन्तीति । एवं नाप्रत्यक्षं प्रमाणमित्यादावपि द्रष्टव्यम् । एवं च शास्त्रे यत्र क्वचन स्ववचनातिरिक्तस्वक्रियाविरोध उच्यते तत्र यद्येवं तर्ह्येषा स्वक्रियाव्याहतेत्यनिष्टप्रसङ्गात्मकस्तर्कविरोध एव परोक्तेरभिप्रेतो न जातिरूपस्वक्रियाविरोधः । तस्य स्ववचनविरोधावान्तरविशेषरूपजातिविशेषत्वादिति सर्वं सुस्थमिति दिक् ।

स्ववाक्यप्रामाण्यस्योभयासम्मतेरिति । माता मे वन्ध्या स्त्रीत्वादिति स्ववाक्यविरोधोदाहरणम् । तत्र मे मातेति स्ववाक्यस्योभयसिद्धप्रमाणभावत्वे तेन वन्ध्यात्वाभावस्य पक्षे सिद्धत्वात् तत्र वर्तमानस्य हेतोरुभयसम्मत्या व्यभिचारप्राप्तावपि तद्वाक्यस्योभयसिद्धप्रामाण्याभावाद्यस्य तदभ्युपगमस्तद्रीत्या व्यभिचार-

प्रसक्तावपि यस्य तदनभ्युपगमस्तद्रीत्या व्यभिचाराप्रसक्तेर्नोभयसम्मत्या तत्र व्यभिचारो वक्तुं शक्यत इति भावः । **अदोषत्वाच्चेति** । अन्यतररीत्या पक्षीयव्यभिचारस्यानुमानमात्रसाधारणत्वेनानुमानमात्रोच्छेदकत्वात्र तस्य दोषत्वमित्यर्थः ।

नानुमानमसाधकमिति वक्तव्ये किमिति न प्रमाणमिति सामान्येन निर्देश इत्यतः स्ववाक्यविरोधरूपप्रतिज्ञाविरोधस्य स्वातन्त्र्येण दूषणत्वे युक्त्यन्तरसूचनार्थत्वात् तस्य न वैयर्थ्यमित्याशयवांस्तत्सूचितं युक्त्यन्तरमुपदर्शयति **किञ्चेति** । **स्वातन्त्र्येति** । अनुमितिग्राह्यविरुद्धविषयत्वेन परमुखनिरीक्षणनिरपेक्षतया प्रत्यक्षादाविवानुमानेऽपि साक्षादेवानुमितिरूपफलप्रतिबन्धकत्वसिद्धिरित्यर्थः । **प्रस्तावादिति** । युक्तेर्दूषणमित्यादिना युक्तिशब्दवाच्यानुमानस्यैवोपक्रमादित्यर्थः ।

वा०र०— युक्त्यन्तरसूचनार्थत्वादिति । यद्यपि पूर्ववाक्यगतप्रमाणमिति सामान्यनिर्देशस्य उत्तरवाक्योक्तस्ववाक्यविरोधरूपप्रतिज्ञाविरोधस्य स्वातन्त्र्ये दूषणत्वे युक्त्यन्तरसमर्पकत्वायोगः । भिन्नप्रमेय प्रतिपादकत्वपूर्वोत्तरार्धयोः अन्यतरस्मिन् तु विद्यमानस्य तदन्योक्तार्थसाधकत्वायोगात् तथापि पूर्वार्धोक्तस्य प्रमाणामित्यस्यैवोत्तरार्धे अनुवृत्तिसद्भावेन तद्वाक्यार्थं घटकतया पूर्वार्धोक्तस्यापि उत्तरार्धोक्तवाक्यार्थसाधकता युक्तेत्याशयेनेदमुदितम् । अत एव मूले प्रमाणमित्यधिकृतमित्यत्राधिकृतमित्यस्याधिकारविषयतयोक्तमित्यर्थो ज्ञेयः । अनुमानमित्युक्ते तु तस्यैव अधिकारप्रसक्त्या युक्त्यन्तरसूचकत्वे लाभायोगः इत्याशयः । केचित् इत्यनन्तरं अनुवर्तितस्य प्रमाणमित्यस्येति शेषः । अयमाशयः । पूर्ववाक्ये प्रमाणमित्युक्त एव युक्त्यन्तरसूचकप्रमाणमित्यर्थस्यानुवृत्तिः । उत्तरवाक्ये युज्यते । अनुमानमित्युक्तौ तु तस्यैवानुवृत्तिप्रसक्त्या अनुवृत्तस्य । तस्य च युक्त्यन्तरसूचकत्वाभावेनाधिकलाभायोगः । तथा च तल्लाभार्थं उत्तरवाक्यानुवृत्तप्रमाजनकस्य प्रमाणमित्येव पूर्ववाक्ये निर्देश इति । अत्र च पक्षे प्रमाणमित्यधिकृतम् । इत्यत्राधिकृतशब्दोऽनुवर्तितपरः । उक्तं च प्रमाणमिति अनुवर्तत इति प्राक् मूलकृतेति ज्ञेयमित्याहुः । बाधकप्रतिरोधयोः अनुमितिग्राह्यविरुद्धे तर्कताण्डवानुसारेणाह **अनुमितिग्राह्यविरुद्धेति** ।

स०व्र०— स्वावाक्यप्रामाण्यस्योभयासम्मतेरिति । मे माता वन्ध्या स्त्रीत्वात् वन्ध्यावदित्यत्र स्ववाक्यविरोधस्य सत्त्वात् तत्र च स्ववाक्यस्योभयसिद्धप्रमाणत्वे मे मातेत्यनेन मातृत्वस्यैव सिद्धत्वात् मातृत्वाभावरूपसाध्याभावस्यासिद्धत्वेन तत्र वर्तमानस्य हेतोर्व्यभिचारित्वसम्भवेऽपि तद्वाक्यस्यैव प्रामाण्यासम्मत्या उभयरीत्या व्यभिचारसम्भवादिति भावः । **तस्य स्वत इति** । अयं भावः । यस्य वन्ध्यात्वे विप्रतिपत्तिः, तं प्रति खलु मे माता वन्ध्येति साधनीयम् । तत्र स्ववाक्यविरोधात्पूर्वमेव अन्यतररीत्या प्रतिवादिरीत्येति यावत् । तेन पक्षे साध्याभावस्यैव निश्चितत्वेन हेतोश्च पक्षे निश्चितत्वेन व्यभिचारस्य स्वत एव सिद्धत्वेन किमन्तर्गतस्ववाक्यविरोधेनेति । **अदोषत्वाच्चेति** । यस्य वह्न्यादिविषये, विप्रतिपत्तिः तं प्रत्येव पर्वतो वह्निमानित्यादेः प्रयोक्तव्यत्वेन तेन च पक्षे व्यभिचारस्य च निश्चितत्वेन तादृशव्यभिचारस्य चानुमान-

मात्रे सत्त्वेन तस्य दोषत्वे अनुमानमात्रोच्छेद इति भावः । केचित् पक्षादन्यत्र अन्यतरानैकान्त्यस्य दूषणत्वेऽपि पक्षीयस्य तस्यादूषणत्वेन तस्यानुमानमात्रसाधारणत्वेनानुमानमात्रोच्छेदापत्त्या न तस्य दूषणत्वमिति भावः इत्याहुः । **व्याप्त्यपेक्षप्रवृत्तेरिति** । व्याप्तिमपेक्ष्य प्रवृत्तत्वादित्यर्थः । **प्रत्यक्षादेरपीति** । परमात्मदोषग्राह्य-स्मदादिप्रत्यक्षस्य निर्दोषताप्रतिपादकाचार्यवचनविरोधो द्रष्टव्यः । **तथा चेति** । तत्र व्याप्त्यपेक्षाया अभावेन स्वातन्त्र्येणैव स्ववाक्यविरोधस्य दोषत्वात् । व्याप्तिमपेक्ष्य प्रवृत्तस्यानुमानस्य स्ववाक्यविरोधः स्वत एव दूषणमस्तु । अन्यत्र क्लृप्तत्वादिति भावः ।

विठ्ठल०— यथोक्तमिति । प्रशस्तपादभाष्य इति शेषः । प्रकृतेऽपि भिक्षुपादप्रसारणन्यायेन प्रतिज्ञार्थविरोधस्याव्याप्त्यनन्तर्भावं दर्शयति **एतदुक्तं भवतीति** । व्यापारायोगादित्युक्तमेवोपपादयति **स्ववाक्यविरोधे हीति** । साधनस्य पक्षे व्यभिचार उभयाभिमत्या भवेदिति सम्बन्धः । **उभयासम्मतेरिति** । निरग्निकः पर्वतोऽग्निमानिति प्रतिवाक्यप्रामाण्यस्योभयवाद्यसम्मतेः तथा चोभयवाद्यसम्मत्या निरग्निक इति वाक्ये पक्षे साध्याभावनिश्चयाभावात् तत्र साध्याभाववति हेतुसत्त्वरूपव्यभिचारोभयवादिसम्मत इत्यर्थः । **स्वत इति** । प्रतिवादिनः पक्षे साध्याभावसम्मत्या व्यभिचारस्य स्वत एव तदुक्तानुमाने व्यभिचारस्य प्रतिवादिनः सिद्धत्वेनेत्यर्थः । **अदोषत्वाच्चेति** । अन्यतरीत्या पक्षे साध्याभावेन व्यभिचारस्य सर्वानुमानसाधारण्येना-दोषत्वादित्यर्थः । यद्वान्यतरपदेन प्रतिवादिग्रहणे दोषमाह **अदोषत्वाच्चेति** । **प्रत्यक्षत्वादेरिति** । पुरोवृत्तिघटं स्पृष्ट्वा नास्त्यत्र घट इति वदति तत्रेत्यर्थः । न हि तत्राप्युन्नायकत्वमिति भावः ।

॥ इति अस्य अनुव्याख्यानस्य तात्पर्यम् ॥

* * *

॥ अथ 'दुर्बलेन विरुद्धस्य असाधकता'वत् 'स्ववाक्यविरुद्धस्य' अपि असाधकत्वम् ॥

१९५ सु०— एतेनैतदपि (परा) निरस्तम्, "अस्तु स्ववाक्यविरोधस्य पृथग्दोषत्वम् अव्याप्त्युत्थापकत्वायोगात्, बाधप्रतिरोधरूपः प्रमाणविरोधस्तु न स्वतन्त्रदोषः ।

प्रमाणविरोधे हि हेतुरपक्षधर्मो वा स्यात् अनैकान्तिको वा (स्यात्), जिज्ञासित-धर्मणो धर्मिणः पक्षत्वात् । प्रमाणावगतसाध्यविरुद्धधर्मवतश्चापक्षत्वेन तद्धर्मस्यापक्ष-धर्मत्वनियमात् । साध्यध(र्म)र्मिण्येव प्रमाणोपस्थापितसाध्यधर्मविरुद्धधर्मवति दर्शनिन व्यभिचारात् । न च सपक्षविपक्षावेवान्वयव्यतिरेकगम्याविनाभावदर्शनविषयौ न पक्ष इति साम्प्रतम् । यदि हि पक्षं विहाय बहिरेवाविनाभावोऽवगम्यते तदा बहिर्व्याप्तिबलेन

पक्षधर्मोऽपि हेतुर्न पक्षे साध्यं साधयेत्, असिद्धा हि तत्र तस्य साध्येन व्याप्तिः । तस्मादन्तर्बहिर्वा सर्वोपसंहारेणाविनाभावोऽवगन्तव्यः, एवञ्च सिद्धः पक्षे व्यभिचारः साधनधर्मस्य ।

ननु प्रतिरोधे कथम् । तत्रापि व्याप्तिग्राहकस्य प्रमाणस्य प्राबल्यात्, उभयत्रापि प्रमाणसद्भावे व्याप्यत्वासिद्धावन्तर्भावादि"ति । प्रमाणविरोधस्य प्रमाणान्तरेऽप्यविषय-वृत्तिताहेतुत्वेनावगतस्वतन्त्रदूषणभावस्यानुमानेऽपि तथैवाङ्गीकर्तुमुचितत्वात् ।

अपि च किं व्याप्तिग्रहणसमयेऽव्याप्तेरुपस्थापकः प्रमाणविरोधः स्यात्, उतानुमान-प्रवृत्त्युत्तरमपि । आद्यस्त्विष्यत एव, 'मानबाधे न तद्भवेदि'ति वक्ष्यमाणत्वात् । न द्वितीयः, उपजीव्यपरित्यागेन उपजीवकस्वीकारस्य अयुक्तत्वात् ॥ प्रमाणविरुद्धस्य अपक्षधर्मत्वे सिद्धसाधनस्यापि तथात्वं स्यात्, समानन्यायत्वात् । ओमिति चेन्न । स्वार्थानुमानेऽपि सिद्धसाधनस्य दोषत्वापत्तेः । न हि पक्षधर्मताऽसिद्धिः परार्थ एवानुमाने दोषः । तस्मात् परानाकाङ्क्षितत्वादसङ्गत एव सिद्धसाधन इति ॥

१६३ **परि०**— एतेनैतदपीत्यस्य अन्तर्भावादिति वक्ष्यमाणेत्यन्तपरामर्शकत्वं ध्येयम् । अपक्ष-धर्मतां तावद्व्यनक्ति **जिज्ञासितधर्मण इति** । 'धर्मादनिच् केवलादि'ति बहुव्रीहौ धर्मशब्दा-दनिच्प्रत्यये रूपम् । **प्रमाणावगतेति** । साध्यधर्मविरुद्धधर्मस्य विशेषणम् । **तद्धर्मस्येति** । हेतोरित्यनुकर्षः । अनैकान्त्यं व्यनक्ति **साध्यधर्मण्येवेति** । प्राग्वदस्य साधुत्वं ध्येयम् । धर्मिणीति योज्यम् । क्वचित्साध्यधर्मिणीति पाठः । **दर्शनेनेति** । हेतोरित्यन्वेति । व्यभिचारो हि व्याप्ति-विघटनेनानुमितिप्रतिबन्धको भवति । न च पक्षीयव्यभिचारस्तथा । तत्र व्याप्तिग्रहाभावादिति भावेन शङ्कते **न चेति** । **अन्वयव्यतिरेकेति** । हेतुसाध्ययोरिति योज्यम् । सपक्षेऽन्वयः । विपक्षे व्यतिरेको ध्येयः । **एवं चेति** । पक्षीयहेतुसाध्यसाधारण्येनाविनाभावग्रहस्यावश्यकत्वे सतीत्यर्थः । **सिद्ध इति** । व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धसम्भवादिति भावः ।

कथमिति । तत्र साध्याभावानिश्चयेन व्यभिचारनिश्चयायोगात् तत्संशयस्य प्रतिरोधेन विना स्वत एव सिद्ध्या व्याप्तिग्रहाप्रतिबन्धकत्वेनाव्याप्त्यन्तर्भावाभावात् तत्रान्तर्भावः कथमित्यर्थः । प्रतिरोध इति हेतौ प्राक्तनहेत्वपेक्षया व्याप्तिग्राहकं प्रमाणं प्रबलम् उत समबलम्; आद्ये बाधतुल्य एव, अन्त्ये व्याप्तिनिश्चयायोगात् अव्याप्तिरेवेति भावेनाव्याप्त्यादावन्तर्भावं व्यनक्ति **तत्रापीति** । एतेनेत्युक्तं व्यनक्ति **प्रमाणविरोधस्येति** ।

प्रमाणान्तरेऽपि प्रत्यक्षादावपीत्यर्थः । **वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'अदृष्टे व्यभिचारे तु साधकं तदिति स्फुटम् । ज्ञायते साक्षिणैवाद्धा मानबाधे न तद्भवेत्' इति भक्तिपादे प्रमाणबाधे सति तन्न भवेदिति वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । अपक्षधर्मदोषो वा स्यादित्युक्तदोषं निराह **प्रमाणविरुद्धस्यापक्षधर्मत्व इति** । पक्षधर्मताऽसिद्धिरित्यत्र पक्षधर्मताया असिद्धिरिति विभागः । तस्मात्परार्थ एव दोषत्वादित्यर्थः । तथा च यथा परार्थानुमान एव दोषे सिद्धसाधने अपक्षधर्मत्वसत्त्वेऽपि न तथा दोषत्वं किन्त्वसङ्गत्याऽविषयवृत्तितासम्पादकतयैव तथा प्रमाणविरोधेऽपीति भावः । तर्हि सोऽपि पृथक् दोषः प्राप्त इत्यत उक्तम् **असङ्गत एवेति** ।

यादु०— अपक्षधर्मत्वमनैकान्त्यं च तत्र क्रमेणोपपादयति **जिज्ञासितेत्यादिना** । सन्दिग्धधर्मधर्मिण इत्यर्थः । **अपक्षत्वेनेति** । विपरीतनिश्चये सन्देहासम्भवादिति भावः । **साध्यधर्मिण्येवेति** । साध्यधर्मित्वेनाभिमत एवेत्यर्थः । **दर्शनेनेति** । हेतोरिति शेषः । **न पक्ष इतीति** । तथा च भिन्नविषयत्वात् पक्षे व्यभिचारदर्शनं न व्याप्तिग्रहणविरोधीति भावः । **एवं चेति** । तथा च तत्रत्यव्यभिचारज्ञानं समानविषयकमिति व्याप्तिग्रहविरोधीति भावः ।

ननु प्रतिरोधे पक्षे विपरीतनिश्चयासम्भवान्न व्यभिचारनिश्चयः, तत्संशयश्च स्वत एव सिद्धो न प्रतिबन्धक इत्युक्तमत एव तत्र पक्षत्वोपपत्त्या पक्षधर्मताया अपि न क्षतिरित्याशयेन शङ्कते **ननु प्रतिरोध इति** । न हि प्रतिपक्षो यावज्जीवं प्रतिपक्षः किन्तु सामर्थ्यानिर्धारणायामेव, निर्धारिते तु सामर्थ्ये तत्रापि विपरीतनिश्चयेन व्यभिचारनिश्चयादिकं सम्भवतीत्याशयेन समाधत्ते **तत्रापीति** । अनुकूलतर्कावतारेऽन्यतरस्येति शेषः । वस्तुत उभयोः प्रामाण्याभावादिति भावः । ननु सामर्थ्यानिर्धारणायां का गतिरित्यत आह **उभयत्रापीति** । **प्रमाणेति** । उभयत्र व्याप्त्यादिग्राहकप्रमाणसद्भावाभिमान इत्यर्थः । परस्परं प्रतिबन्धेन व्याप्त्यनिश्चयाद्व्याप्त्यज्ञानासिद्धयन्तर्भावः । ततश्च सत्प्रतिपक्षः सर्वथा न हेत्वाभासान्तरमिति भावः । एतेनेत्युक्तं विवृणोति **प्रमाणविरोधस्येति** । **वक्ष्यमाणत्वात** भक्तिपाद इति शेषः । **स्वार्थानुमानेऽपीति** । तत्र पक्षधर्मत्वासिद्धेर्दोषत्वादिति भावः । **तस्मादिति** । परार्थानुमान एव दोषत्वादित्यर्थः । तथा च यथा परार्थानुमान एव दोषे सिद्धसाधनेऽपक्षधर्मत्वसत्त्वेऽपि न तथा दोषत्वं किन्त्वसङ्गत्याऽविषयवृत्तितासम्पादकतयैव, तथा प्रमाणविरोधेऽपीति भावः ।

वं०प०— भिक्षुकपादन्यायो यदर्थमुक्तस्तदिदानीं पूर्वोक्तमेव विस्तरेणाशङ्क्याह **एतेनेति** । उभयं क्रमेणोपपादयति **जिज्ञासितधर्मण इति** । धर्मन्शब्दस्येयं षष्ठी । सन्दिग्धसाध्यधर्मवत इत्यर्थः । **प्रमाणान्तरे** प्रत्यक्षे । **उपजीव्येति** । प्रमाणविरोधरूपेत्यर्थः । **उपजीवकेति** । अव्याप्तिरूपेत्यर्थः । **तथात्वम्** अपक्षधर्मत्वम् । **समानेति** । पक्षो हि संश्रयः । तस्य, स च साध्यान्वितो यतोऽत सन्दिग्धसाध्यत्वरूपतल्लक्षणशून्यत्वादित्यर्थः । **ओमिति चेदिति** । अपक्षधर्मतासम्पादकत्वमेव सिद्धसाधनस्यास्त्वित्यर्थः । **स्वार्थेति** ।

वस्तुगत्या सिद्धसाधनत्वं स्वार्थानुमाने न दोषः । तस्यापक्षधर्मतासम्पादकत्वे स्वार्थानुमानेऽप्यपक्षधर्मता-सम्पादकत्वापत्त्या दोषत्वापातादित्यर्थः । नन्वपक्षधर्मत्वं परार्थानुमान एव दोषः । स्वार्थानुमानेऽदोषत्वमिति चेत्तत्राह **न हि पक्षधर्मताऽसिद्धिरिति** । किन्तु स्वार्थानुमानेऽपीत्यर्थः । तथा च तदापादकस्य सिद्ध-साधनस्यापि स्वार्थानुमाने दोषत्वापत्तिरिति भावः ।

कं०रा०— प्रमाणविरोधे हेतोरपक्षधर्मत्वमुपपादयति **जिज्ञासितेति** । सन्दिग्धसाध्यवतः पक्षत्वात् प्रमाणावगतसाध्यविरुद्धधर्मवतश्च सन्दिग्धसाध्यत्वाभावेनापक्षतया तद्धर्मस्यापक्षधर्मत्वनियमादित्यर्थः । प्रमाण-विरोधे हेतोरनैकान्तिकत्वमुपपादयति **साध्यधर्मिणीति** । ननु सपक्षविपक्षयोरेव व्याप्तिग्रहणस्थानत्वात् कथं पक्षे व्यभिचारो दोष इत्यत आह **न चेति** । सपक्षविपक्षावेवान्वयव्यतिरेकगम्याविनाभावदर्शनविषयौ न पक्ष इति न साम्प्रतमित्येतद्विपक्षे बाधकमुखेनोपपादयति **यदि हीति** । **असिद्धा हीति** । पक्षाद्बहिरेवाविना-भावावगतिरित्यङ्गीकारे हि यस्मात्पक्षे हेतोः साध्येन सह व्याप्तिरसिद्धा तस्मात् तत्र साध्यं न साधयेद्धेतुरिति पूर्वेणान्वयः ।

ननु बाधकस्थले साध्याभावनिश्चायकप्रमाणेन पक्षे साध्याभावस्य प्राप्ततया हेतोस्तत्र व्यभिचारेऽपि प्रतिरोधे स न सम्भवति । तत्र साध्याभावसाधकहेत्वन्तरस्यानधिकबलतया तेन पक्षे साध्याभावप्राप्तेरिति शङ्कते **नन्विति** । प्रतिरोधेऽपि साध्याभावसाध्यकहेत्वन्तरे व्याप्तिग्राहकप्रमाणस्य प्रबलतया तेन पक्षे साध्या-भावप्राप्तेर्व्यभिचारः सम्भवतीति परिहरति **तत्रापीति** । ननु यत्र हेतुद्वयेऽपि व्याप्तिग्राहकप्रमाणतौल्यं तत्र नोक्तरीतिः सम्भवतीत्यत आह **उभयत्रापीति** । हेतुद्वयेऽपि व्याप्तिग्राहकप्रमाणस्य साम्येन सद्भावे विरोधेनैक-स्यापि व्याप्त्यनिश्चयात् व्याप्यत्वासिद्ध्यन्तर्भाव इति भावः । **व्याप्यत्वासिद्ध्यन्तर्भावावितीत्यत्र** यस्येति-शब्दस्य इत्येतदप्येतेन निरस्तमिति सम्बन्धः । एतच्छब्दपरामृष्टं हेतुमाह **प्रमाणविरोधस्येति** । व्याप्त्यन-पेक्षत्वेन बाधके प्रत्यक्षादावप्यविषयवृत्तित्वापादकत्वेनावगतस्वतन्त्रदूषणभावस्य प्रमाणान्तरविरोधस्यानु-मानेऽपि अव्याप्त्युत्थापकत्वाकारेण विना विषयवृत्तित्वापादकतयैव दूषणत्वस्याङ्गीकर्तुमुचितत्वादित्यर्थः । **मानबाध इति** । प्रमाणबाधे सति तददृष्टव्यभिचारत्वं न भवेत् प्रमाणबाधेन नाग्न्यादेः शैत्याद्यपहारे सति तत्रैव कृतकत्वादेः साध्यव्यभिचारदर्शनादिति व्याप्तिग्रहणसमये प्रमाणविरोधस्याव्याप्त्युत्थापकताया वक्ष्यमाणत्वा-दित्यर्थः । **उपजीव्येति** । व्याप्तिभङ्गोत्थापकत्वेनोपजीव्यस्याविषयवृत्तित्वहेतोः प्रमाणविरोधस्यैव दोषत्व-सम्भवे तत्त्यागेनोपजीव्यकव्याप्तिभङ्गस्य दोषत्वस्वीकारायोगादित्यर्थः । न च वाच्यमनुमानप्रवृत्त्युत्तरकाल इव व्याप्तिग्रहणसमयेऽप्यव्याप्त्युत्थापकत्वेनोपजीव्यस्य प्रमाणविरोधस्यैवाविषयवृत्तित्वापादकत्वे न दोषमस्त्विति तदा पक्षादिप्रविभागाभावेन विषयस्य बुद्ध्यनारूढतया प्रमाणविरोधस्य विषयवृत्तितापादकत्वायोगेन तदुत्थापित-व्याप्तिभङ्गस्यैव दोषत्वाङ्गीकारौचित्यात् । **समानन्यायत्वादिति** । प्रमाणविरोधे साध्यसन्देहाभावेना-पक्षत्ववत्सिद्धौ सत्यामपि तदभावेनापक्षत्वस्य सत्त्वादिति भावः । सिद्धसाधनस्यापेक्षधर्मत्वमिष्टमिति शङ्कत

ओमिति । ननु पक्षधर्मत्वासिद्धेः स्वार्थानुमाने दोषत्वाभावात् तत्सम्पादकस्य सिद्धसाधनत्वस्यापि तत्र न दोषत्वमित्यत आह **न हीति** ।

श्रीनिधि०— साध्यधर्मिण्येवेति । साध्यस्य धर्मिणीत्यर्थः । **न पक्ष इति साम्प्रतमिति** । एवं च यत्राविनाभावो ग्राह्यः तत्रैव व्यभिचारो दोषः । न पक्षेऽविनाभावोऽवगम्यते अतो न तत्र व्यभिचारदोष इत्यर्थः । **एवत्रेति** पक्षेऽविनाभावस्य ग्राह्यत्वेनेत्यर्थः । **सिद्धः पक्षे व्यभिचार इति** दोष इति शेषः । **प्राबल्यादिति** । तथा च बाधकत्वमेवेति भावः । **व्याप्यत्वासिद्धाविति** । प्रतिस्पर्धिनि सति व्याप्तिनिश्चयायोगादिति भावः । **समानन्यायत्वादिति** । जिज्ञासितधर्मत्वाभावादिति भावः । इयांस्तु विशेषः । तत्र जिज्ञासायां सत्यामपि तद्विषयधर्माभावादत्र तु धर्मे सत्यपि जिज्ञासाभावादिति । **दोषत्वापत्तेरिति** । अपक्षधर्मतासम्पादकत्वादिति भावः । अपक्षधर्मत्वमपि स्वार्थानुमानेन दूषणमित्यत आह **न हीति** । एवं तर्हि सिद्धसाधनस्य दोषत्वमेव न स्यात् न हि सिद्धसाधनं व्यभिचारादिवत्स्वत एव दूषणमित्यत आह **तस्मादिति** । अपक्षधर्मतासम्पादकत्वेन दोषत्वे स्वार्थानुमानेऽपि दोषत्वापत्तेरिति भावः ।

शे०वा०— यदुक्तं भिक्षुपादप्रसारणेनेति तदुपपादयति **एतेनेति** । प्रतिज्ञातमपक्षधर्मत्वमुपपादयति **जिज्ञासितेति** । सन्दिग्धधर्मणो धर्मिण इत्यर्थः । **अपक्षत्वनेति** । प्रमाणेन साध्याभाववत्तया निश्चिते साध्यसन्देहाभावान्न पक्षत्वमित्यर्थः । अनैकान्त्यमुपपादयति **साध्यधर्मिण्येवेति** । साध्यं प्रति धर्मित्वेनाभिमत एवेत्यर्थः । **दर्शनेनेति** । साध्येन गृहीताविनाभावस्य लिङ्गस्येति शेषः । यद्यपि साध्यधर्मिण्येव प्रमाणोपस्थापितसाध्यधर्मविरुद्धधर्मवति हेतुदर्शनमात्रोक्त्याऽपि व्यभिचारः सिद्ध्यति । तथाऽपि व्यभिचारज्ञानस्य व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वेन दूषणत्वात् । पक्षीयहेतोः पक्षीयसाध्येन च तद्ग्रहणे व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वाभावान्नास्य व्यभिचारस्य प्रतिबन्धकत्वमिति शङ्कापरिहारार्थं साध्येन गृहीताविनाभावस्येति विशेषणोपादानम् । तथा च व्याप्तिग्राहकप्रमाणस्य पक्षतदितरसाधारण्येन साधने साध्याविनाभावग्राहकत्वात् पक्षीयसाधनस्यापि पक्षीयसाध्येन व्याप्तिसिद्ध्या पक्षे साध्याभावस्य प्रमाणेनावगतौ निश्चितसाध्याभाववति पक्षे वर्तमानस्य हेतोर्व्यभिचारादित्यर्थः । भवेदेवं यदि सपक्षविपक्षयोरिव पक्षस्याप्यन्वयव्यतिरेकगम्याविनाभावदर्शनविषयत्वं स्यात् । न चैतदस्ति किन्तु सपक्षविपक्षयोरेव तत् । तथा च व्याप्तिग्राहकप्रमाणेन सपक्षादौ साधनस्य साध्यव्याप्तिग्रहेऽपि पक्षीयसाधनस्य पक्षीयसाध्येन व्याप्त्यग्रहात् प्रमाणोपस्थापितसाध्यविरुद्धधर्मवत्यपि पक्षे वर्तमानस्य हेतोर्न व्यभिचार इति कथं प्रमाणविरोधे हेतोरनैकान्त्यसिद्धिरित्याशङ्कते **न चेति** । **एवं चेति** । सपक्षविपक्षयोरिव पक्षस्याप्यन्वयव्यतिरेकगम्याविनाभावदर्शनविषयत्वसिद्धावित्यर्थः । प्रमाणोपस्थापितसाध्याभाववति पक्षे हेतुवृत्तेरिति भावः ।

केचित्तु दर्शनेनेत्यत्र हेतोरिति शेषः । **व्यभिचारादिति** । निश्चितसाध्याभाववति पक्षे हेतुनिश्चयादिति भावः । भिन्नविषयत्वान्न पक्षीयव्यभिचारदर्शनं व्याप्तिग्रहपरिपन्थीति भावेन शङ्कते **न चेति** । **एवं चेति** । तथा च पक्षीयव्यभिचारज्ञानमपि समानविषयकत्वात् तत्परिपन्थ्येवेति ग्रन्थार्थ इत्याहुः ।

ननु प्रतिरोधस्यानुकूलतर्कानवतारदशायां प्रवृत्तत्वेन पक्षे साध्याभावनिश्चयात् न तत्र वर्तमानस्य हेतोर्निश्चितो व्यभिचारः शक्यते वक्तुं तत्संशयस्तु स्वतःसिद्धत्वान्न प्रतिबन्धक इति न हेतोरनैकान्त्यं नाप्यपक्षधर्मत्वं पक्षे साध्यसन्देहेन सन्देहघटितपक्षताया अनपायादित्याशयेन शङ्कते **ननु प्रतिरोधे कथमितीति** । **तत्रापीति** । न प्रतिपक्षो यावजीवं प्रतिपक्ष एव किन्नामानुमानमूलभूतव्याप्तिग्राहकप्रमाणयोरन्यतरस्यापि यदा नानुकूलतर्कावतारस्तदैव । यदा तु व्याप्तिग्राहकप्रमाणयोरन्यतरस्य तदवतारस्तदा न स प्रतिपक्षः किन्तु बाध एवेति तदवतारदशायां पक्षे साध्याभावनिश्चयोपपत्तेः हेतोरनैकान्त्यादिकमप्रत्यूहमेवेति भावः । अस्त्वेवं यत्रान्यतरस्यानुकूलतर्कावतारस्तत्र; यत्र तु व्याप्तिग्राहकप्रमाणयोरुभयोरप्यनुकूलतर्कावतारस्तत्र कथमनैकान्त्यादिनिश्चयादीत्यत आह **उभयत्रेति** । परस्परप्रतिबन्धेन व्याप्त्यनिश्चयात् व्याप्तिप्रमित्यसिद्धावन्तर्भाव इत्यर्थः । यद्वा पक्षे साध्यस्योभयत्र सन्दिग्धत्वात् सन्दिग्धव्याप्यत्वासिद्धः । यद्यपि पक्षीयसाध्यसन्देहोऽप्रतिबन्धकस्तथाऽप्युपाध्याहितसन्देहवत् प्रमाणद्वयाहितसन्देहोऽपि फलबलेन प्रतिबन्धक एवेत्यर्थः । ततश्च सत्प्रतिपक्षः सर्वथा न हेत्वाभासान्तरमिति भावः । इतीत्यस्यैतदपीति पूर्वेण सम्बन्धः । एतेनेति परामृष्टं दर्शयति **प्रमाणविरोधस्येति** । **प्रमाणान्तरेऽपीति** । प्रत्यक्षादावित्यर्थः । प्रत्यक्षादेर्व्याप्त्यनपेक्षवृत्तितया तत्राव्याप्त्याद्युपस्थापकत्वायोगादिति भावः । **तथैवेति** । अनुमितिग्राह्यविरुद्धविषयत्वेनानुमितिरूपफलप्रतिबन्धकतया स्वतन्त्रदूषणभावस्यैवेत्यर्थः ।

वक्ष्यमाणत्वादिति । स्वप्नाधिकरण इति शेषः । **अयुक्तत्वादिति** । 'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्ये'ति युक्तिविरुद्धत्वादिति भावः । **समानन्यायत्वादिति** । प्रमाणावगतसाध्यविरुद्धधर्मवत इव तदवगतसाध्यधर्मवतोऽप्यपक्षत्वेन तत्र वर्तमानत्वसाम्यादित्यर्थः । **स्वार्थेति** । पक्षधर्मत्वासिद्धेः स्वार्थानुमानेऽपि दोषत्वादिति भावः । **तस्मादिति** । परार्थानुमान एव तस्य दोषत्वादित्यर्थः । तथा च यथा परार्थानुमान एव दोषे सिद्धसाधने अपक्षधर्मत्वसत्त्वेऽपि न तथा दोषत्वं किन्त्वसङ्गत्याऽविषयवृत्तित्वसम्पादकतयैव तथा प्रमाणविरोधे सत्यप्यपक्षधर्मत्वे न तथा दूषणत्वं किन्त्वविषयवृत्तितासम्पादकत्वेनैव दूषणत्वमिति भावः ।

वा०र०— सन्दिग्धधर्मिण इति । सन्दिग्धे धर्मो यस्येति सन्दिग्धधर्मा तस्येत्यर्थः । धर्मादनिच् केवलात् इति समासान्ते बहुव्रीहेरनिच् इति ज्ञेयम् । **तेनेति** मूलग्रन्थः । त्रिसूत्रीयन्यायवाचस्पतिस्थो ज्ञेयः । साध्येन गृहीताविनाभावस्येति शेषः । एतच्च ....नुसारेण किं विशेषणेनेत्यत इति । संवादानुक्तिसंयुक्तः इति विशेषणेन किमित्यर्थः ।

स०व्र०— हेतोरपक्षधर्मत्वमुपपादयति **जिज्ञासितधर्मण इति** । जिज्ञासितः धर्मो यस्येति विग्रहः । विशिष्टस्य पक्षत्वव्यवच्छेदार्थं धर्मिपदम् । **साध्यधर्मिण्येवेति** । **दशनिनेति** । अविनाभावस्येति शेषः । व्याप्तिग्राहकेण यो धूमवान् सोऽग्निमानित्युदाहरणवाक्येन यत्त्वतत्त्वरूपेण पर्वतस्यापि वह्निधूमवत्त्वविषयीकरणेन पर्वतीयधूमस्य तद्वह्निव्याप्तेरपि तेन विषयीकरणात् पक्षे साध्यधर्मबाधे तद्वति वर्तमानस्य हेतोस्तेन व्याप्तिः

पूर्वगृहीता अनुपपन्ना स्यादित्यव्याप्त्युत्थापकत्वमिति भावः । ननु पक्षीयसाध्यसाधारण्येन व्याप्तिग्रहे भवेद-व्याप्त्युन्नायकत्वम् । तदेव नास्ति । पक्षीयसाध्यातिरिक्तेनैव तेन व्याप्तेरुदाहरणवाक्येन ग्रहणात् पक्षे साध्य-धर्मबाधेऽपि न व्याप्तिभङ्ग इत्याशङ्कां परिहरति **तस्मादिति** । वाशब्दः परस्परसमुच्चये । अन्तर्बहिर्वेत्येवंरूपेण सर्वोपसंहारेणेत्यर्थः ।

ननु प्रतिरोधे कथमिति । न च बाधस्य निश्चिताव्याप्त्युन्नायकत्ववत् प्रतिपक्षस्य सन्दिग्धा-व्याप्त्युन्नायकत्वस्य सिद्धत्वात् पुनः शङ्कानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तस्यापि निश्चिताव्याप्त्युन्नायकत्वमेव वक्तुं पुनःशङ्कनादिति भावः । किं प्रमाणद्वयमध्ये यस्य प्रमाणस्य व्याप्त्यादिग्राहकं प्रबलं, तत्र प्रतिरोधे कथमपक्षधर्मताद्युन्नायकत्वमिति, किं वा यत्र प्रमाणद्वये व्याप्त्यादिग्राहकं समबलं तादृशप्रतिरोधे कथमिति विकल्पं निधाय क्रमेणोत्तरमाह **तत्रापीति** । बाधकत्वे तत्रापि गतिरित्यर्थः । न चैवं प्रतिपक्षानुपपत्तिः । समबल्योरेव तथात्वादिति वाच्यम् । उभयोरपि प्रमाणत्वानुपपत्त्या तयोरेकं प्रमाणम्, अन्यदप्रमाणमिति निश्चयेऽपि इदं प्रमाणम्, इदमप्रमाणमिति निश्चयाभावेन सत्प्रतिपक्षोपपत्त्या तत्र च वस्तुतो यत्प्रमाणं तदेव व्याप्त्यादिमत् नान्यदिति मनसि व्याप्त्यभावज्ञानस्य जायमानत्वेन व्याप्त्यभावोपस्थापकत्वोपपत्तेरित्यर्थः । **उभयत्रापीति** । प्रमाणसद्भाव आभिमानिक एव । पक्षद्वयेऽपि व्याप्तिग्राहकप्रमाणसद्भावे परस्परविरुद्धस्य प्रमाणद्वयस्य व्याप्तिसाधकत्वासम्भवेन व्याप्त्यसिद्ध्युपपत्तेरिति भावः । इतिशब्दस्य 'एतेनैतदपि निरस्तमि'ति पूर्वेण सम्बन्धः । **उपजीव्यपरित्यागेनेति** । उपजीव्यस्य प्रमाणविरोधस्य परित्यागेन तमुपजीव्य प्रवृत्ताया अव्याप्तेः स्वीकारोऽनुचित इत्यर्थः । प्रमाणविरोधस्यापक्षधर्मत्वोन्नायकत्वे दूषणान्तरमाह **प्रमाणविरुद्धस्येति** । **तथात्वम्** अपक्षधर्मत्वमिति भावः ।

स०ना०— स्ववाक्येन विरोधेऽपि नैव साधकतां व्रजेदिति मूलसुधायां **न च सपक्ष-विपक्षावेवेति** । अत्र द्वे व्याप्ती । अन्वयगम्या व्यतिरेकगम्या चेति । ततश्च यो वह्निमान् न भवति स धूमवानपि न भवतीति व्यतिरेकव्याप्तिदर्शने य इत्यनेन रूपेण यथा विपक्ष एव विषय तथा अन्वयगम्या यो धूमवान् असावग्निमानिति या व्याप्तिः तद्दर्शने तज्ज्ञाने य इति अधिकरणत्वेन सपक्ष एव विषयो इति न साम्प्रतमित्यर्थः ।

विट्ठल०— अपक्षधर्मत्वं तावदुपपादयति **जिज्ञासेति** । सन्दिग्धधर्मिण इत्यर्थः । **प्रमाणावगतेति** । साध्यधर्मविरुद्धधर्मस्य विशेषणम् । **अपक्षत्वेनेति** । विपरीतानिश्चये सन्देहाभावादिति भावः । तद्धर्मस्य हेतोरित्यनुकर्षः । अनैकान्तिकत्वमुपपादयति **साध्यधर्मिण्येवेति** । **दर्शनेनेति** । हेतोरिति शेषः । ननु सपक्षविपक्षयोरेव व्याप्तिग्रहणस्थानत्वात् तत्र व्यभिचारो दोषः । तत्कथं पक्षे व्यभिचारदोष इत्यत आह **न चेति** । तत्कुत इत्यतो विपक्षबाधकमुखेनोपपादयति **यदि हीति** ।

ननु बाधस्थले प्रमाणबलेन पक्षसाध्याभावस्य निश्चितत्वात् तत्र हेतोर्व्यभिचारसम्भवेऽपि प्रतिरोधेन सम्भवति । तत्र साध्याभावसाधकहेत्वन्तरस्यानधि..कबलतया तेन पक्षे साध्याभावाप्राप्तेः संशयश्च स्वत एव न सिद्धो न प्रतिबन्धक इत्युक्तम् । अत एव तत्र पक्षत्वोपपत्त्या नापक्षधर्मतापीत्याशयेन शङ्कते **ननु प्रतिरोधे कथमिति** । प्रतिरोधेऽपि साध्याभावसाधकहेत्वन्तरे व्याप्तिग्राहकप्रमाणस्य प्रबलतया तेन पक्षे साध्याभावनिश्चयोपपत्तेरित्याशयेन परिहरति **तत्रापीति** । ननु यत्र हेतुद्वयेऽपि व्याप्तिग्राहकप्रमाणसाम्यं तत्र नोक्तरीतिः सम्भवतीत्यत आह **उभयत्रापीति** । उभयत्रापि साम्ये परस्परविरोधेन व्याप्तिनिश्चयासम्भवादिति भावः । अत्रत्येति शब्दस्य एतेन इत्येतदपि निरस्तमिति सम्बन्धः । एतेनेत्युक्तं विवृणोति **प्रमाणविरोधस्येति** । प्रमाणान्तरे प्रत्यक्षादौ अपक्षधर्मो स्यादित्युक्तदोषं परिहरति **प्रमाणविरुद्धस्येति** । **समानन्यायत्वादिति** । सन्दिग्धसाध्यवत एव पक्षत्वादिति भावः । ननु स्वार्थानुमाने पक्षधर्मत्वसिद्धेरदोषत्वात् तत्सम्पादकसिद्धसाधकस्यापि तत्र न दोषत्वमित्यत आह **न हीति** । **तस्मादिति** । परार्थानुमानदोषत्वादित्यर्थः ।

चषकः— जिज्ञासितेति । सन्दिग्धधर्मणो धर्मिण इत्यर्थः । **वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'अदृष्टे व्यभिचारे त्वि'त्यादिक 'मानबाधे न तद्भवेदि'त्यन्तेन भक्तिपादेऽभिधास्यमानत्वादित्यर्थः । **समानन्यायत्वादिति** । प्रमाणावगतसाध्यविरुद्धधर्मवत इव तदवगतसाध्यधर्मवतोऽप्यपक्षत्वेन तत्र वर्तमानत्वसाम्यादित्यर्थः । **स्वार्थेति** । पक्षधर्मत्वासिद्धेः स्वार्थानुमानेऽपि दोषत्वादिति भावः । **तस्मादिति** । परार्थानुमान एव तस्य दोषत्वादित्यर्थः ।

॥ इति 'दुर्बलेन विरुद्धस्य असाधकता'वत् 'स्ववाक्यविरुद्धस्य' अपि असाधकत्वम् ॥
॥ इति प्रतिज्ञार्थविरोधस्य अभ्यासावनन्तर्भावः ॥

* * *

॥ अथ अनुमानदोषत्वेन परनिरूपितानामशेषनिग्रहस्थानानामपि विरोधादिष्वेवान्तर्भावः ॥

१९६ सु०— एवमनुमानदोषान्निरूप्य प्रसङ्गात्परनिरूपिताशेषनिग्रहस्थानानामपि विरोधादिष्वेवान्तर्भाव इत्याह संवादेति ।

अनु०— संवादानुक्तिसंयुक्ता एत एव तु निग्रहाः ॥

निगृह्यते पराजीयते एभिरिति निग्रहाः निग्रहस्थानानि । ननु च प्रतिज्ञाहान्यादीनां वक्तृदोषाणां कथमर्थवचनदोषेषु विरोधासङ्गतिन्यूनाधिक्येष्वनुप्रवेश इत्यत उक्तं संवादानुक्तिसंयुक्ता इति ।

तथाऽप्यनुपपत्तिरेव, विरोधादिचतुष्टयस्यानुमानदोषत्वेनोक्तत्वात्, निग्रहस्थानानां च नियमेन अनुमानाश्रयत्वाभावात् । न हि पुनरुक्तिः अनुमान एव सम्भाविनी प्रश्नादावप्युपपत्तेरित्यतोऽस्त्यत्र विशेष इति तुशब्देनाह । द्विविधं हि विरोधादिचतुष्टयम्, समयबन्धादिकथासर्वरूपसाधारणमसाधारणं च । तत्रानुमानस्यैव यदसाधारणं विरोधादि तत्रानुमानदोषाणां सर्वेषां प्रवेशोऽभिहितः, साधारणे तु सर्वनिग्रहस्थानानामिति न कश्चिद्विरोधः । निग्रहस्थानस्वरूपानुवादपूर्वकमन्तर्भावप्रकारश्च लेशतोऽन्यत्र अस्माभिः दर्शित इति ।

यद्वा कथाबाह्यादीनामेषां निग्रहस्थानताव्यवच्छेदार्थः तुशब्दः ।

परि०— निग्रहस्थानानीति । स्थानशब्दोऽत्र निमित्तवचनः । पराजयनिमित्तानि दूषणानि । पराजयहेतुदोषाणां निग्रहस्थानानीत्यन्वर्थनाम । **समयबन्धादीति** । समयबन्धप्रश्नप्रतिवचनपक्षपरिग्रहादीनि यानि कथायाः सर्वाणि रूपाणि तत्साधारणमित्यर्थः । **अन्यत्रेति** । प्रमाणपद्धतौ लक्षणटीकायां चेत्यर्थः । कथाबाह्यादीनामित्यादिपदेन कथायामप्यपस्मारोन्माददशापन्नानामिति गृह्यते । **एषामिति** । विरोधादीनामित्यर्थः । या तु कथालक्षणटीकायां 'एतेन कथाबाह्यानामनिग्रहस्थानत्वमिति निरस्तमि'ति ग्रन्थेन कथाबाह्यानामपि निग्रहस्थानत्वोक्तिः, साऽभ्युपगमवादादिना नेयेत्येके । तत्र प्रस्तुतजल्पवितण्डारूपकथाबाह्याभिप्रायेत्यन्ये ।

वादु०— कथाबाह्यादीनामिति । आदिपदेन कथायामप्यपस्मारादिदशापन्नानां सङ्ग्रहः । नन्वेवम् 'एतेन कथाबाह्यानामनिग्रहस्थानत्वमिति निरस्तम्' इति कथालक्षणटीकाविरोधः । मैवम् । तत्र वर्तिष्यमाणजल्पवितण्डारूपकथाबाह्यानामेवानिग्रहस्थानत्वं निरस्तम्, न तु सर्वथा कथाबाह्यानाम् । जल्पादिकथातः पूर्वं विद्यापरीक्षायै क्रियमाणायां वादकथायां प्राप्तदोषाणां पराजयहेतुत्वमुत्त्वैतेनेत्युक्तत्वात् । अत्र सर्वथा कथाबाह्यानामनिग्रहस्थानत्वमुच्यत इति अविरोधात् । केचित्तु निग्रहस्थानताया अव्यवच्छेदार्थमिति सुधावाक्यार्थः । ततश्च न कथालक्षणटीकाविरोधः । न चैवमपि पद्धतिविरोधः । तत्र कथाबाह्यानामनिग्रहस्थानत्वस्योक्तत्वादिति वाच्यम् । तस्य परमतानुवादरूपत्वादित्याहुः ।

वं०प०— उत्तरग्रन्थोपक्षेपाय प्रकारान्तरेण तुशब्दार्थमाह **यद्वेति** ।

कं०रा०— ननु निग्रहशब्दितपराजयहेतूनां विरोधादीनां निग्रहरूपत्वाभावात् कथमेत एव तु निग्रहा इत्युक्तिरित्यत आह **निगृह्यत इति** । **विरोधादिचतुष्टयस्येति** । विरोधासङ्गतिन्यूनत्वाधिक्यानामित्यर्थः ।

समयबन्धेति । समयबन्धप्रश्नस्वपक्षसाधनपरपक्षनिराकरणात्मकानि यानि कथायाः सर्वाणि रूपाणि तेष्वनुगतमित्यर्थः । **असाधारणमिति** । अनुमात्रनिष्ठ इत्यर्थः । **कथाबाह्यादीनामिति** । कथाबहिर्भूतानां सखि स ब्रह्मचारिणां विनोदप्रसङ्गे प्राप्तानां कथायामप्यपस्मारोन्मादग्रहावेशवृश्चिकवेधाद्यवस्थायां प्राप्तानां झडिति सम्भ्रमेण तिरोहितोद्भावनावसराणां प्रतिभाविशेषसम्पन्नैरनधिकृतैर्वादिप्रतिवादिप्राश्निकव्यतिरिक्तैरुद्भाविताना चैतेषां निग्रहस्थानतानिरासार्थस्तुशब्द इत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— निग्रहो नाम पराजयः । तस्य निमित्तं निग्रहस्थानमित्युच्यते । तथा च निग्रहशब्देन पराजयहेतोः कथं ग्रहणमित्यतः करणव्युत्पत्त्याश्रयणादित्याह **निगृह्यते पराजीयत इति** । **संवादानुक्तिसंयुक्ता इतीति** । तथा च वचनदोषाणां प्रतिज्ञाहान्यादीनां संवादानुक्त्योरन्तर्भाव इति भावः ।

शे०वा०— परनिरूपिताशेषनिग्रहस्थानानां विरोधादिष्वन्तर्भावनिरूपणेऽसङ्गतिरित्यत उक्तम् **प्रसङ्गादिति** । अनुमानदोषाणां विरोधादिष्वन्तर्भावप्रतिपादनेनाशेषनिग्रहस्थानानामपि तत्रान्तर्भावस्मरणादिति भावः । नन्वत्रैते निग्रहस्थानानीत्यवचनान्नानेन निग्रहस्थानानां विरोधादिष्वन्तर्भावसिद्धिः । विरोधादीनां परेण परस्याहङ्कारखण्डनरूपत्वाभावेन अनिग्रहत्वात् तन्निग्रहत्वोक्त्ययुक्तिश्चेत्यतोऽत्र निग्रहपदस्य निग्रहस्थानपरत्वान्न दोषद्वयमपीत्यभिप्रेत्याहङ्कारखण्डनपरस्य निग्रहपदस्य कथं निग्रहस्थानपरत्वमित्यतो भावसाधनस्य निग्रहपदस्य पराजयपरत्वेऽपि करणसाधनस्य पराजयनिमित्तपरत्वमप्रत्यूहमित्याशयवान् करणसाधनतामाश्रित्य निग्रहपदं निग्रहस्थानपरतया व्याचष्टे **न निगृह्यत इत्यादिना** । एत एव तु निग्रहा इत्येतावतैव निग्रहस्थानानां विरोधादिष्वन्तर्भावनिरूपणसिद्धेः किं विशेषणेनेत्यतोऽन्तर्भावनिरूपणस्य तावता सिद्धावपि तत्र प्राप्तानुपपत्तिशङ्कापरिहारार्थत्वाद्विशेषणस्य न तद्वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तन्निवर्तकतया तद्विशेषणं योजयितुं निग्रहस्थानानां विरोधादिष्वन्तर्भावानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति **नन्विति** । आदिपदेन निरर्थकाविज्ञातार्थादीनां परिग्रहः । मूले तुशब्दस्यानर्थक्यमाशङ्क्य विरोधद्वैविध्यरूपविशेषोपदर्शनार्थत्वान्न तदित्यभिप्रेत्य किं तदुपदर्शनेनापीत्यतो निग्रहस्थानानां विरोधादिष्वन्तर्भावसिद्धिस्तत्प्रयोजनमित्यभिप्रेत्य तेषां विरोधादिष्वन्तर्भावानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति **तथाऽपीति** । अनुमानदोषेषु विरोधादिष्वनुमानदोषाणां निग्रहस्थानानामन्तर्भावः किन्न स्यादित्यत आह **निग्रहस्थानानामिति** । उक्तनियमाभावमेवोपपादयति **न हीति** । **अन्यत्रेति** । पद्धतावित्यर्थः । कथास्वरूपप्रतिपादकोत्तरग्रन्थोपक्षेपाय तदुपयुक्तार्थप्रतिपादकतया तं व्याचष्टे **यद्वेति** । आदिपदेन कथायामपस्मारोन्मादादिदशापन्नादीनां परिग्रहः । न चैवं कथालक्षणटीकाविरोधः । तत्र 'एतेन कथाबाह्यानामनिग्रहस्थानत्वमिति परास्तम्' इत्यादिना कथाबाह्यानां निग्रहस्थानत्वस्वीकारात् । अत्र पुनस्तद्व्यवच्छेदादिति वाच्यम् । तत्र 'जल्पारम्भोत्तरकालीनं निग्रहस्थानमुक्तम्, ततः प्रागपि सम्भवादाह' इत्यादिना जल्पादिकथातः पूर्वं विद्यापरीक्षायै क्रियमाणवादकथायां प्राप्तदोषाणां पराजयहेतुत्वमुपपाद्य एतेन इत्युक्तत्वेन वर्तिष्यमाणजल्पादिकथाबाह्यानामेवानिग्रहस्थानत्वनिरासेन तन्निग्रहस्थानत्वसम्मतावपि सर्वथा कथाबाह्यानामनिग्रहस्थानत्वनिरासेन तादृशानां

निग्रहस्थानत्वासम्मत्या सर्वथा कथाबाह्यानामनिग्रहस्थानत्वपरैतद्ग्रन्थस्य तदविरुद्धत्वात् । केचित्त्वतद्गुण-संविज्ञानबहुव्रीह्याश्रयणेन कथायामपस्मारोन्मादादिदशापन्नानां निग्रहस्थानत्वव्यवच्छेदस्यैवेहाभिप्रेतत्वेन कथा-बाह्यानामनिग्रहस्थानत्वस्यासम्मतत्वान्न तेषामपि निग्रहस्थानत्वपरोदाहृतकथालक्षणटीकाविरोध इत्याहुः ।

वा०र०— निरर्थकेति । अवाचकपदप्रयोगादिरूपनिरर्थक इति योज्यम् । आदिपदेन तूष्णीं-भावाज्ञानाप्रतिभाविक्षेपसङ्ग्रहः । ...... । न चैवं कथालक्षणटीकेति पाठः । एतेन कथेत्यादेः टीकावाक्यत्वात् लक्षणत्वेति पाठेन विकोपलक्षणा कार्या । उपलक्षणा तु विद्याहीनत्वलिङ्गेऽपि वादिनोः स्यात् पराजयः इत्येतद्व्याख्यानरूपटीकागतप्रमेयस्य मूलार्थत्वाशयेनेति ज्ञेयम् । **तत्रेति** । कथालक्षणटीकायामित्यर्थः । इत्यादिनेत्यादिपदेन विद्याहीनत्वेत्युदाहृतकथालक्षणव्याख्यानरूपसम्भावितं भवति ।

स०न्न०— यद्वेति । निग्रहस्थानतायाः व्यवच्छेदार्थ इति सम्बन्धः । न चैवं 'एतेन कथा-बाह्यानामनिग्रहस्थानत्वमिति परास्तमि'ति कथालक्षणेन विरोधः, कथायामित्यनेन कथाबाह्यानां निग्रह-स्थानत्वव्यावृत्तिरित्युक्तत्वादिति वाच्यम् । तस्य परमतानुवादत्वेनाविरोधकत्वादिति भावः । वस्तुतस्तु निग्रहस्थानताया व्यवच्छेदार्थ इत्येव सम्बन्धः । न चैवं कथालक्षणविरोधः । तत्र कथाबाह्याना-मनिग्रहस्थानत्वमतस्य निराकृतत्वादिति वाच्यम् । तत्र जल्प-वितण्डोद्देशेन प्रवृत्तयोर्वादि-प्रतिवादिनोः विद्यापरीक्षार्थं दत्तायां वादकथायां प्राप्तनिग्रहस्थानानां विवक्षितकथापेक्षया बाह्यत्वात् न निग्रहहेतुत्वमिति यन्मतं, तस्य निराकृतत्वादत्र पुनः कथात्रयबाह्यानां व्यवच्छेदस्याभिप्रेतत्वेन विरोधावकाशाभाव इति भावः ।

विठ्ठल०— निग्रहस्थानानीति । स्थानशब्दोऽत्र निमित्तवचनः । पराजयनिमित्तदूषणानीति भावः । **समयबन्धेति** । समयबन्धप्रश्नस्वपक्षसाधनपरपक्षनिराकरणात्मकानि यानि कथायाः सर्वरूपाणि तत्साधा-रणमित्यर्थः । **असाधारणमिति** । अनुमानमात्रनिष्ठमित्यर्थः । **कथाबाह्यवादीनामित्यादिपदेन** कथायामप्यप-स्मारोन्माददशापन्नानां ग्रहणम् ।

चषकः— निग्रहस्थानानीति । स्थानशब्दोऽत्र निमित्तवचनः । प्रत्ययस्य करणसाधनतामाश्रित्य व्याकुरुते **निगृह्यत इति** । **अन्यत्र** पद्धतौ लक्षणटीकायां च । **कथाबाह्यादीनामिति** । अत्र व्याकर्तारः 'नन्वेवम् 'एतेन कथाबाह्यानामनिग्रहस्थानत्वमिति निरस्तमि'ति कथालक्षणटीकाविरोध इत्याशङ्कमानाः वर्तिष्य-माणजल्पवितण्डारूपकथाबाह्यानामेवानिग्रहस्थानत्वं निरस्तम्, न तु सर्वथा । कथाबाह्यानां जल्पादिकथातः पूर्वं विद्यापरीक्षायै क्रियमाणायां वादकथायामाप्तदोषाणां पराजयहेतुत्वमुक्त्वा 'एतेने'त्युक्तत्वात् । अत्र तु सर्वथा कथाबाह्यानामनिग्रहस्थानत्वमुच्यत इत्यविरोधादिति समादधति । अवसितमित्यन्तोऽनुमाननिरूपणग्रन्थः ॥

* * *

॥ अथ कथास्वरूपनिरूपणम् ॥

॥ अथ तत्रादौ कथाया उद्देशः, सामान्यलक्षणं, विभागश्च ॥

१९७ **सु०— ननु केयं कथा नामेत्यपेक्षायां तत्स्वरूपं निरूपयन् सामान्यलक्षणं विभागमुद्देशं चाह वाद इति ।**

अनु०— वादो जल्पो वितण्डेति कथास्तिस्रो विजानताम् ।

अत्र कथेति लक्ष्यपदमावर्तनीयम् । विचारगोचरेत्युपस्कर्तव्यम् । विजानताम् इति जातौ बहुवचनम् । तथा चानेकविद्व(त्कर्तृ)द्वत्कृकविचारगोचरा कथा वाक्यसन्दब्धि:(दर्भः) कथेति सामान्यलक्षणसिद्धिः । ताश्च कथा वादादिभेदेन तिस्रः त्रिविधा इत्यर्थः । विजानतां मतेन तिस्र इति वा । तेन न्यूनाधिकसङ्ख्योक्तिस्तद्विरोधादयुक्तेत्युक्तं भवति ।

परि०— कथेतिलक्ष्यपदमावर्तनीयमिति । एकवचनान्तं कथापदं लक्ष्यार्पकतया कथेत्यावर्तनीयमित्यर्थः । तत्रैकं यौगिकमपरं रूढम् । तत्र विजानतामिति कर्त्र्यर्थे षष्ठ्यन्तं यौगिकपदेनान्वितम् । तथा च द्विकर्तृककथायामव्याप्तिनिरासायाह **विजानतामिति जातौ बहुवचनमिति** । 'जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यामि'ति एकत्वादिसङ्ख्यावत्यपि बहुवचनविधानादिति भावः । विजानतामित्यस्य प्रकृतिप्रत्यययोरर्थानुवादः । **अनेकविद्वत्कर्तृकेति** । बहुकर्तृकवादस्यापि सङ्ग्रहायानेकेत्युक्तिः । अध्याहृतस्यानुवादो **विचारगोचरेति** । पूर्वोत्तरपक्षबलाबलविषयिकेत्यर्थः । कथेत्यनुवादः । वाक्यसन्दर्भ इत्यर्थानुवादः । कथ वाक्यप्रबन्धे इत्यस्य 'चितिपूजिकथिकुम्भिचर्च(र्व)श्च' इत्यङ्प्रत्यये कथेति निष्पत्तेरिति भावः । इष्टगोष्ठीरूपविद्वत्कर्तृकवाक्यसन्दर्भव्युदासाय विचारगोचरेत्युक्तिः । एककर्तृकमननग्रन्थनिरासाय अनेकेत्युक्तिः । कर्तृभेदेन कथाभेदात् कथं त्रित्वोक्तिरित्यत आह **त्रिविधा इति** । **इति वेति** । शेषषष्ठीयमिति भावः । **न्यूनाधिकेति** । बौद्धोक्तस्य एक एव कथामार्ग इत्यस्य, श्रीहर्षाद्युक्तस्य वादवितण्डे एव कथेत्यस्य, वादो जल्पो वादवितण्डा जल्पवितण्डा चेति गौडनैयायिकोक्तचातुर्विध्यस्य च निरासलाभाय विजानतां मतेनेत्युक्तमित्यर्थः । **तद्विरोधात्** विद्वन्मतविरोधादित्यर्थः । **विस्तरः** कथालक्षणटीकायामिति भावः ।

यादु०— आवर्तनीयमिति । आवर्तितं च कथापदं योगेन वाक्यप्रबन्धवाचि, लक्ष्यपरं तु कथापदं रूढमेवेति भावः । **ननु कथकयोर्द्वित्वात् कथं बहुवचनमित्यत आह जाताविति** । 'जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम्' इत्यनुशासनादिति भावः । तथा चात्र बहुवचनेन जात्यैक्यलाभेऽपि तदवच्छिन्नव्यक्त्यनेकत्वं लक्षणया प्रतिपाद्यमिति द्रष्टव्यम् । **अनेकविद्वद्वक्तृकेति** । अत्र द्वित्वविवक्षायां बहुवक्तृकवादेऽव्याप्तिभयादनेकेत्युक्तम् । **वक्तृकेति षष्ठ्यर्थसम्बन्धप्रदर्शनम्** । विद्वत्त्वं कथामहावाक्यार्थनिर्वाहकत्वम् । पूर्वोत्तरपक्षबलाबलचिन्ता विचारः । अत्रानेकवक्तृकत्वोक्त्यैकवक्तृकेभ्यो मीमांसावाक्येभ्यो व्युदासः । विद्वत्त्वोक्त्या कलहादिभ्यः । कलहाकारित्वादेर्विद्वच्छब्दतया विवक्षितत्वात् । विचारगोचरत्ववचनेन विदुषामन्योन्यसुखव्यवहारेभ्यः । कथकभेदेन कथानन्त्यात् कथं त्रित्वमित्यत आह **त्रिविधा इति** । प्रकारत्रयोपेता इत्यर्थः । तथा च तत्तल्लक्षणोपाधिक्रोडीकृतराशिविवक्षया त्रित्वोपपत्तिरिति भावः । **तेन न्यूनाधिकेति** । एक एव कथामार्ग इति बाह्यो(बौद्धो)क्तिः । वादवितण्डे द्वे एवेति श्रीहर्षोक्तिः । वादो जल्पो वादवितण्डा जल्पवितण्डा चेति चतस्र इति गौडनैयायिकोक्तिरिति न्यूनाधिकसङ्ख्योक्तिरित्यर्थः ।

कं०रा०— केयमिति । 'एत एव तु निग्रहा' इति तुशब्देन कथाबाह्यादीनां निग्रहस्थानत्वव्यवच्छेदे कृते केयं कथेत्याकाङ्क्षायां कथास्वरूपं निरूपयन् सामान्यलक्षणं विभागमुद्देशं चाहेत्यर्थः । **अत्रेति** । 'वादो जल्पो वितण्डा च कथास्तिस्रो विजानताम्'त्यत्र कथेत्येतदावर्तनीयम् । तत्रैकं कथापदं रूढ्या लक्ष्यसमर्पकमन्यत्तु योगेन लक्षणशरीरप्रविष्टवाक्यसंदृब्ध्युपस्थापकमिति भावः । ननु कथाश्रावादिप्रतिवादिरूपानेककर्तृकत्वेऽपि बहुकर्तृकत्वाभावात् कथं विजानतां कथेति बहुविद्वत्कर्तृकत्वोक्तिरित्याशङ्कायामेकस्यां कथाव्यक्तौ बहुकर्तृकत्वाभावेऽपि कथात्वावच्छिन्नास्वनन्तासु बहुकर्तृकत्वस्य सत्त्वात्तदभिप्रायेण तदुक्तिरित्याह **विजानतामितीति** । यद्वा नन्वेकस्यां कथायां बहुविद्वत्सम्बन्धाभावात् वाक्यं विजानतामिति बहुवचनमिति शङ्कायां कथात्वजातेः स्वाश्रयानेकव्यक्तिद्वारा बहुविद्वत्सम्बन्धस्य सत्त्वात्तदभिप्रायेण बहुवचनमित्याह **विजानतामितीति** । ननु वादादिव्यक्तीनामानन्त्यात् कथं तिस्र इत्युक्तिरित्यत आह **तिस्रस्त्रिविधा इति** । तथा च त्रित्वस्य विधाशब्दितवादत्वजल्पत्ववितण्डात्वरूपप्रकारान्वितत्वान्नानुपपत्तिरिति भावः । अत्र विजानतां कथावाक्यसंदृब्धिः कथेत्यनेन कथासामान्यलक्षणं तिस्रस्त्रिविधा इत्यनेन विभागः वादो जल्पो वितण्डेत्यनेनोद्देशश्च कृत इति ध्येयम् । कथावाक्यप्रबन्ध इत्यस्मात् चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्चेत्यङ्प्रत्यये निष्पन्नस्य कथाशब्दस्य वाक्यसंदृब्धिरर्थ इति ज्ञातव्यम् । **विजानतां मतेनेति** । अस्मिन्पक्षे आवृत्तेन यौगिकेन कथाशब्देन विचारगोचरानेकविद्वत्कर्तृकत्वोपस्कारेण च सामान्यलक्षणं सूचितमिति द्रष्टव्यम् । अत्र कथासामान्यलक्षणेनेकत्वोक्त्यैककर्तृकमीमांसावाक्यानां वैदुष्योक्त्या कलहादेर्विचारगोचरत्वोक्त्या विदुषामेव सुखव्यवहारस्य च व्युदास इति ज्ञातव्यम् । **तेनेति** । कथायाथात्म्यं विजानतां मतेन तिस्रः कथा इत्यनेन कथाविषये न्यूनाधिकसङ्ख्योक्तिनिमतविरोधादयुक्ते युक्तं भवतीत्यर्थः ।

॥ अथ कथास्वरूपनिरूपणम् ॥

॥ अथ तत्रादौ कथाया उद्देशः, सामान्यलक्षणं, विभागश्च ॥

१९७ **सु०— ननु केयं कथा नामेत्यपेक्षायां तत्स्वरूपं निरूपयन् सामान्यलक्षणं विभागमुद्देशं चाह वाद इति ।**

अनु०— वादो जल्पो वितण्डेति कथास्तिस्रो विजानताम् ।

अत्र कथेति लक्ष्यपदमावर्तनीयम् । विचारगोचरेत्युपस्कर्तव्यम् । विजानताम् इति जातौ बहुवचनम् । तथा चानेकविद्व(त्कर्तृ)द्वक्तृकविचारगोचरा कथा वाक्यसन्दब्धिः(दर्भः) कथेति सामान्यलक्षणसिद्धिः । ताश्च कथा वादादिभेदेन तिस्रः त्रिविधा इत्यर्थः । विजानतां मतेन तिस्र इति वा । तेन न्यूनाधिकसङ्ख्योक्तिस्तद्विरोधादयुक्तेत्युक्तं भवति ।

परि०— **कथेतिलक्ष्यपदमावर्तनीयमिति** । एकवचनान्तं कथापदं लक्ष्यार्पकतया कथेत्यावर्तनीयमित्यर्थः । तत्रैकं यौगिकमपरं रूढम् । तत्र विजानतामिति कर्त्रर्थे षष्ठ्यन्तं यौगिकपदेनान्वितम् । तथा च द्विकर्तृककथायामव्याप्तिनिरासायाह **विजानतामिति जातौ बहुवचनमिति** । 'जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यामि'ति एकत्वादिसङ्ख्यावत्यपि बहुवचनविधानादिति भावः । विजानतामित्यस्य प्रकृतिप्रत्यययोरर्थानुवादः । **अनेकविद्वत्कर्तृकेति** । बहुकर्तृकवादस्यापि सङ्ग्रहायानेकेत्युक्तिः । अध्याहृतस्यानुवादो **विचारगोचरेति** । पूर्वोत्तरपक्षबलाबलविषयिकेत्यर्थः । कथेत्यनुवादः । वाक्यसन्दर्भ इत्यर्थानुवादः । कथ वाक्यप्रबन्धे इत्यस्य 'चितिपूजिकथिकुम्भिचर्च(र्व)श्च' इत्यङ्प्रत्यये कथेति निष्पत्तेरिति भावः । इष्टगोष्ठीरूपविद्वत्कर्तृकवाक्यसन्दर्भव्युदासाय विचारगोचरेत्युक्तिः । एककर्तृकमननग्रन्थनिरासाय अनेकेत्युक्तिः । कर्तृभेदेन कथाभेदात् कथं त्रित्वोक्तिरित्यत आह **त्रिविधा इति** । **इति वेति** । शेषषष्ठीयमिति भावः । **न्यूनाधिकेति** । बौद्धोक्तस्य एक एव कथामार्ग इत्यस्य, श्रीहर्षाद्युक्तस्य वादवितण्डे एव कथेत्यस्य, वादो जल्पो वादवितण्डा जल्पवितण्डा चेति गौडनैयायिकोक्तचातुर्विध्यस्य च निरासलाभाय विजानतां मतेनेत्युक्तमित्यर्थः । **तद्विरोधात्** विद्वन्मतविरोधादित्यर्थः । **विस्तरः** कथालक्षणटीकायामिति भावः ।

यादु०— आवर्तनीयमिति । आवर्तितं च कथापदं योगेन वाक्यप्रबन्धवाचि, लक्ष्यपरं तु कथापदं रूढमेवेति भावः । **नन्वु कथकयोर्द्वित्वात् कथं बहुवचनमित्यत आह जाताविति** । 'जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम्' इत्यनुशासनादिति भावः । तथा चात्र बहुवचनेन जात्यैक्यलाभेऽपि तदवच्छिन्नव्यक्त्यनेकत्वं लक्षणया प्रतिपाद्यमिति द्रष्टव्यम् । **अनेकविद्वद्वक्तृकेति** । अत्र द्वित्वविवक्षायां बहुवक्तृकवादेऽव्याप्तिभयादनेकेत्युक्तम् । **वक्तृकेति षष्ठ्यर्थसम्बन्धप्रदर्शनम्** । विद्वत्त्वं कथामहावाक्यार्थनिर्वाहकत्वम् । पूर्वोत्तरपक्षबलाबलचिन्ता विचारः । अत्रानेकवक्तृकत्वोक्त्यैकवक्तृकेभ्यो मीमांसावाक्येभ्यो व्युदासः । विद्वत्त्वोक्त्या कलहादिभ्यः । कलहाकारित्वादेर्विद्वच्छब्दतया विवक्षितत्वात् । विचारगोचरत्ववचनेन विदुषामन्योन्यसुखव्यवहारेभ्यः । कथकभेदेन कथानन्त्यात् कथं त्रित्वमित्यत आह **त्रिविधा इति** । प्रकारत्रयोपेता इत्यर्थः । तथा च तत्तल्लक्षणोपाधिक्रोडीकृतराशिविवक्षया त्रित्वोपपत्तिरिति भावः । **तेन न्यूनाधिकेति** । एक एव कथामार्ग इति बाह्यो(बौद्धो)क्तिः । वादवितण्डे द्वे एवेति श्रीहर्षोक्तिः । वादो जल्पो वादवितण्डा जल्पवितण्डा चेति चतस्र इति गौडनैयायिकोक्तिरिति न्यूनाधिकसङ्ख्योक्तिरित्यर्थः ।

कं०रा०— केयमिति । 'एत एव तु निग्रहा' इति तुशब्देन कथाबाह्यादीनां निग्रहस्थानत्वव्यवच्छेदे कृते केयं कथेत्याकाङ्क्षायां कथास्वरूपं निरूपयन् सामान्यलक्षणं विभागमुद्देशं चाहेत्यर्थः । **अत्रेति** । 'वादो जल्पो वितण्डा च कथास्तिस्रो विजानताम्'इत्यत्र कथेत्येतदावर्तनीयम् । तत्रैकं कथापदं रूढ्या लक्ष्यसमर्पकमन्यत्तु योगेन लक्षणशरीरप्रविष्टवाक्यसंदृब्ध्युपस्थापकमिति भावः । ननु कथाश्रावादिप्रतिवादिरूपानेककर्तृकत्वेऽपि बहुकर्तृकत्वाभावात् कथं विजानतां कथेति बहुविद्वत्कर्तृकत्वोक्तिरित्याशङ्कायामेकस्यां कथाव्यक्तौ बहुकर्तृकत्वाभावेऽपि कथात्वावच्छिन्नास्वनन्तासु बहुकर्तृकत्वस्य सत्त्वात्तदभिप्रायेण तदुक्तिरित्याह **विजानतामितीति** । यद्वा नन्वेकस्यां कथायां बहुविद्वत्सम्बन्धाभावात् वाक्यं विजानतामिति बहुवचनमिति शङ्कायां कथात्वजातेः स्वाश्रयानेकव्यक्तिद्वारा बहुविद्वत्सम्बन्धस्य सत्त्वात्तदभिप्रायेण बहुवचनमित्याह **विजानतामितीति** । ननु वादादिव्यक्तीनामानन्त्यात् कथं तिस्र इत्युक्तिरित्यत आह **तिस्रस्त्रिविधा इति** । तथा च त्रित्वस्य विधाशब्दितवादत्वजल्पत्ववितण्डात्वरूपप्रकारान्वितत्वान्नानुपपत्तिरिति भावः । अत्र विजानतां कथावाक्यसंदृब्धिः कथेत्यनेन कथासामान्यलक्षणं तिस्रस्त्रिविधा इत्यनेन विभागः वादो जल्पो वितण्डेत्यनेनोद्देशश्च कृत इति ध्येयम् । कथावाक्यप्रबन्ध इत्यस्मात् चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्चेत्यङ्प्रत्यये निष्पन्नस्य कथाशब्दस्य वाक्यसंदृब्धिरर्थ इति ज्ञातव्यम् । **विजानतां मतेनेति** । अस्मिन्पक्षे आवृत्तेन यौगिकेन कथाशब्देन विचारगोचरानेकविद्वत्कर्तृकत्वोपस्कारेण च सामान्यलक्षणं सूचितमिति द्रष्टव्यम् । अत्र कथासामान्यलक्षणेनेकत्वोक्त्यैककर्तृकमीमांसावाक्यानां वैदुष्योक्त्या कलहादेर्विचारगोचरत्वोक्त्या विदुषामेव सुखव्यवहारस्य च व्युदास इति ज्ञातव्यम् । **तेनेति** । कथायाथात्म्यं विजानतां मतेन तिस्रः कथा इत्यनेन कथाविषये न्यूनाधिकसङ्ख्योक्तानिमतविरोधादयुक्ते युक्तं भवतीत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— ननु सामान्यलक्षणं चाहेत्ययुक्तम् । मूले विभागस्यैव प्रतीतेरित्यत आह **अत्र कथेति** । प्रातिपदिकमात्रस्यावृत्तिः । वचनस्याध्याहार इति विवेकः । एकवचनस्याश्रवणात् ।

शे०वा०— केयं कथेत्यपेक्षायामिति । कथ वाक्यबन्धे इति धातोः स्त्रियां भावे चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्चेति सूत्रेणाङ्प्रत्यये निष्पन्नकथाशब्दयौगिकार्थस्य वाक्यप्रबन्धत्वस्य भारतादिसाधारण्यात् तेषां च वादादिष्वनन्तर्भावादतिरेके च तत्त्रैविध्यभङ्गप्रसङ्गादकथात्वेन तत्रातिव्यापनादन्यस्य चाप्रतिभासादिति भावः । **सामान्यलक्षणमित्यादि** । यद्यपि 'वादो जल्पो वितण्डेति त्रिविधा विदुषां कथा' इति कथालक्षणकारिका विभागविशेषोद्देशमात्रपरतया तट्टीकायामवतारिता तथाऽप्याचार्यग्रन्थानां बह्वर्थत्वप्रकटनाय प्रकारान्तरेण व्याकरिष्यता सामान्यलक्षणविभागविशेषोद्देशपरतयाऽवतारितेति ध्येयम् । नन्वस्यां कारिकायां विशेषोद्देशविभागावेव प्रतीयेते न तु सामान्यलक्षणमपि, तत्कथं त्रितयपरतया तदवतार इत्यतोऽक्षादिशब्दार्थविभागोद्देशप्रसङ्गपरिहारायावच्छेदकैक्येनैक्यमापन्नस्यैव वस्तुतो विभज्योद्देष्टव्यत्वनियमात् सामान्यलक्षणं विना विभागविशेषोद्देशयोरनवसरेण तत्परत्वस्याप्यनुपपत्तिप्रसक्तेः कथञ्चिल्लक्षणसमर्पकत्वमप्यास्थेयमित्याशयेन तत्समर्पकत्वमुपपादयति **अत्रेति** । **आवर्तनीयमिति** । आवर्तितं च कथापदं योगेन वाक्यप्रबन्धपरं, लक्ष्यपरं तु कथापदं रूढमिति शेषः । यद्यपि चात्र कथेत्येकवचनान्तं पदं न श्रुतं तथाऽपि योग्यतया वचनपरिणामेन तल्लाभमभिप्रेत्य तथोक्तमित्यवधेयम् । **विचारगोचरेत्युपस्कर्तव्यमिति** । पूर्वोत्तरपक्षबलाबलचिन्ताविचारस्तद्गोचरत्वं च यद्यपि विचारः गोचरो यस्येति बहुव्रीह्याश्रयणेन विचारविषयकत्वं न भवति । वाक्यसन्दर्भरूपकथाया वस्तुतत्त्वविषयकत्वेन ज्ञानरूपविचारविषयकत्वाभावात् । नापि विचारस्य विषय इति षष्ठीसमासाश्रयणेन विचारं प्रति विषयत्वम् । वस्तुतत्त्वस्यैव विचारं प्रति विषयत्वेन वाक्यसन्दर्भस्य तं प्रत्यविषयत्वात् । तथाऽपि विचार्यत इति विचारः इति कर्मार्थव्युत्पन्नत्वाद्विचारशब्दस्य विचारविषयमात्रार्थत्वाद्विचारो गोचरो यस्येति बहुव्रीह्याश्रयणेऽपि विचारविषयगोचरताया एव वाक्यसन्दर्भे लाभान्नानुपपत्तिरिति ध्येयम् । केचित्तु विचारस्य गोचर एव गोचरो यस्येति मध्यमपदलोपीसमासाश्रयणाद्विचारगोचरगोचरत्वमेव विचारत्वमत्र विवक्षितमित्याहुः । **जाताविति** । तथा च जल्पवितण्डयोर्द्विकर्तृके वादे च नाव्याप्तिरिति भावः । कथेत्यावृत्त्यादिना सिद्धं लक्षणं दर्शयति **तथा चेति** । कर्त्रर्थकषष्ठीजात्यर्थकबहुवचनलब्धार्थकथनम् **अनेकविद्वत्कर्तृक इति** । बहुकर्तृकवादस्यापि सङ्ग्रहाय द्विकर्तृक इत्यनुक्त्वाऽनेककर्तृक इत्येवोक्तम् । अनेककर्तृकत्वोक्त्यैककर्तृकेभ्यो मीमांसावाक्येभ्यो व्युदासः । कथामहावाक्यनिर्वाहकत्वरूपवैदुष्योक्त्या कलहकारादिभ्यो व्युदासः । विचारगोचरत्ववचनेन विदुषामेवान्योन्यं सुखव्यवहारेभ्यो व्युदास इति ज्ञेयम् । कथकभेदेन कथानामानन्त्यात् कथं तत्त्रित्वोक्तिरित्यत आह **त्रिविधा इति** । प्रकारत्रयोपेता इत्यर्थः । ततश्चानन्त्येऽपि कथानां तत्तल्लक्षणोपाधिक्रोडीकृतराशित्रयविवक्षयेयं त्रित्वोक्तिरिति भावः । एवमावृत्त्यादिना वचनात् कथासामान्यलक्षणलाभाय विदुषामित्यस्य कथापदेनान्वयमाश्रित्य कारिका व्याख्याता । अधुना विचारगोचरत्वविशेषणवल्लक्षणस्याप्यलक्षितस्य विभागविशेषोद्देशानुपपत्तेराक्षेपेणैव लाभसम्भवाद्विदुषामित्यस्य त्रिविधेत्यनेन

अन्वये विभागविप्रतिपत्तिनिरासस्यापि सम्पत्तेरावृत्त्यादिक्लेशमनाश्रित्यैकवाक्यतया व्याचष्टे **विजानतां मतेनेति** । **न्यूनाधिकसङ्ख्योक्तेरिति** । एक एव कथामार्ग इति बाह्यानां, वादवितण्डे द्वे एवेति श्रीहर्षस्य, वादो जल्पो वादवितण्डा जल्पवितण्डा चेति चतस्रः कथा इति गौडनैयायिकानां च न्यूनाधिकसङ्ख्योक्तिरित्यर्थः ।

वा०२०— कारिकेति । अवतारितेत्युत्तरेण सम्बन्धः । **अवतारितेतीति** । कारिकेति वर्तते । अनेन तत्रापि सामान्यलक्षणपरतया योजनोपलक्षणयाऽभिप्रेतेति सूचयति । उक्तलक्षणटीकोक्तं निमित्तं सहेतुकमाह **अक्षादिशब्दार्थ इति** । तस्य नानार्थत्वादिति भावः । **आवर्तितं चेति** । कथेत्यस्यावृत्तिद्वयम् । तत्र एकं लक्ष्यसमर्पकं अपरं लक्षणघटकमिति भावः । एकार्थत्वे लक्ष्यलक्षणभावायोग इत्यत आह **योगेनेति** । **तल्लाभमिति** । कथा इति श्रुतस्य वचनविपरिणामेनावृत्त्याश्रयणेन कथेत्यस्य लाभमित्यर्थः । वैलक्षण्यं सतश्चापि इति जिज्ञासाधिकरणभाष्यमूलटीकाव्याख्यावसरे आवृत्तिद्वयमुपपादितं अस्माभिः स प्रकारोऽत्राप्यूह्यः । **उपस्कर्तव्यमिति** । सोपस्कराणि वाक्यानि भवन्तीति न्यायात् इति भावः । पूर्वोत्तरेत्यादि निबन्धवाक्य-व्याख्यानाद्यनुसारेणाह **यद्यपि विचार इति** । **अविषयत्वादिति** । उपलक्षणं चेदम् । गोचरशब्दस्य नित्य-पुलिङ्गत्वेन विरोधश्चेत्यपि ज्ञेयम् । कथालक्षणरोट्टीकारमतमाह **केचित्त्विति** । **विचार्यत इति** । व्युत्पत्त्यादेः न्यायवार्तिककारादिसम्मतत्वात् तद्रीत्या प्रवृत्तस्य मूलस्य कृतः प्रकारान्तरेणाशयं वर्णनाक्लेशः इत्याशयेन आहुरित्युक्तम् । **जातावितीति** । व्रीह्यादिशब्दानां व्रीह्यादिव्यक्तय इव व्रीहित्वादिजातिरप्यर्थः । तत्र यदि व्यक्तिरूपानेकार्थविवक्षा तदा व्यक्तेरेकत्वाद्यनुसारेण तद्वाचिशब्दात् एकवचनादि द्व्येकयोरित्यादिना प्राप्यत एव । व्रीहिरयं एतत् अङ्कुरकारणम् । इमौ व्रीही एतौ अङ्कुरौ प्रति कारणभूतौ इत्यादिप्रयोगात् । यदा तु व्रीहित्वादि जातिरूपार्थस्य व्याख्या विवक्षिता तदा एकत्वेऽपि जातिरूपस्य व्रीह्यादिशब्दानां अर्थेऽस्य तच्छब्दे द्व्येकयोरित्यनेन एकवचनमिव बहुवचनमपि जात्याख्यायां इत्यनेन भवति । स जात्यर्थो बहुवत् भवतीति यावत् । बहुवचनशब्दार्थस्तु न शब्दाभावविषयसम्बन्धिबहुवद्भावादित्येतट्टीकोपपादनावसरे जात्याख्याया-मित्येतत्सूत्रसम्बन्धिभाष्याद्यनुसारेण अस्माभिः निरूपितः । तत्रैव ज्ञेयम् । उक्तं च महाभाष्ये । यावत् ब्रूयात् एकोऽर्थो बहुवद्भवतीति तावत् एकस्मिन् बहुवचनमितीति । एवं काशिकादावपि । तथा जातौ बहुवचनमिति प्राप्तावपि व्रीहित्वादिजातिवाचिव्रीह्यादिशब्दादेव बहुवचनमिति न विवक्षितम् । तथा सति विशेषणेभ्यः सम्पन्नादिशब्देभ्यो बहुवचनं स्यात् । अतो जातिरूपार्थैकार्थकशब्दादेव बहुवचनमिति विवक्षितम् । तथा च व्रीह्यादिशब्दरूपजातिशब्दस्येव सम्पन्नादिविशेषणशब्दस्यापि-जातिरूपार्थार्थकशब्दतया तस्मादपि बहुवचनमिति सिद्ध्यति । व्रीहयः सम्पन्नाः इति । तस्मात् व्रीहिशब्दात् जातिरूपार्थस्य आख्यायां विवक्षितायां व्यक्तेरेकत्वे वा द्वित्वे वा बहुत्वेन विद्यमानेऽपि तदेकत्वद्वित्वयोर्जातिरूपार्थकशब्दबहुवचनं अप्राप्तविरोधित्वाभावात् तथा बहुत्वस्य तत्प्राप्त्यनुकूलत्वस्य वा भावात् सत्यपि व्यक्त्यैक्येन द्वित्वे वा जातिरूपार्थवाचकत्वाङ्गीकारपक्षे तदर्थमात्रपुरस्कारेणैव तदर्थकशब्दात् बहुवचनप्रयोगरूपमित्यस्या जात्याख्यायां इत्यनुशासनबलात् सिद्ध्या प्रकृतेऽपि विजानतामिति ज्ञानशब्देन विजानत् व्यक्तिरूपार्थाभिधानं इत्यङ्गीकृत्य विद्वत्वरूपजात्यर्थस्यैवाभि-

धानमित्यट्टीकारात् । जातिरूपार्थकविजानच्छब्दात् बहुवचनस्य जात्याख्यायां इत्यनुशासनात् प्राप्तस्य विजानात् व्यक्त्यैक्ये वा तद्वित्वे वा बहुत्वे वा विरोधकाभावात् स्थलत्रयेऽपि विजानतां कथेत्येवं बहुवचनानुगमोपपत्तिः । व्यक्तिगतमेकत्वादिकं तु यथासम्भवप्राप्तं नापद्यते । विद्वत्वजातिमत्कर्तृका कथेत्येव लक्षणपर्यवसाने कुत्राप्यव्याप्तेरभावात् इति मूलाशयः । अत एव तथा चानेकेत्युत्तरमूले वक्ष्यति तदुपपादनं एतट्टीकाव्याख्यावसरे भविष्यति । उक्तं च कुसुमविकासे समर्थः इति सूत्रीयमञ्जिरीव्याख्यावसरे । जातौ बहुवचनं चेत् तदा व्यक्तिगतसङ्ख्याभेदावगतिः । यथा वर्षासु इन्द्रगोप इति । अत्र एकस्मिन् ऋतावयवबहुत्वापेक्षो बहुवचनान्तो वर्षाशब्दो वर्तते । अत्र ऋतुबहुत्वप्रतीतेः अभावादिति । उक्तं चापोदराः सिकतावर्षाः इति । तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणवत् इति सूत्रकाशिकायां तद्धिताश्चासर्वविभक्तिरिति सूत्रीयकुसुमविकासे च । आपोदराः गृहीविषाः इत्यपि अन्यत्रेति ज्ञेयम् । द्विकर्तृकवादे चेति । इदं च विशेषणं वचनविपरिणामेन द्विकर्तृकयोः इत्येवं जल्पवितण्डयोः इत्यत्रापि सम्बध्यते । नाव्याप्तिरितीति । विद्वत्तजातिमत्कर्तृत्वस्य द्वित्रिचतुरादिकर्तृसाधारणत्वेन द्विकर्तृकजल्पादौ च तत्सत्त्वान्नाव्याप्तिरित्यर्थः । आवृत्त्यादिनेत्यादिपदेन उपस्कारजातौ बहुवचनयोः सङ्ग्रहः । विचारगोचरकथेत्यादेः उपस्कारावृत्तिलब्धार्थकथनरूपतायाः स्पष्टत्वं मत्वा अनेकविद्वत्कर्तृकेत्यादिलाभे मूलं दर्शयन् तल्लब्धत्वं तस्याह कर्त्रर्थकेति । अनेन विद्वत्कर्तृकेति मूले उक्त्या कर्तरि षष्ठी इयमिति व्याख्यातं भवतीति सूचयतीति । कर्तृकेत्येतत् विचारोऽनुपदमेव भविष्यति । जात्यर्थकेति । ननु उक्तरीत्या विद्वच्छब्दस्य व्यक्तिपदार्थत्वं परित्यज्य जातिरूपार्थवत्त्वात् जौ प्रातिपदिकेन वाच्यायां एकस्यामपि तस्यां बहुवचनं जात्याख्यायां इत्यनुशासनप्राप्तं परित्यज्य जातेरभिधानविवक्षायां तदर्थकतत्प्रातिपदिकोपरि बहुवचनं भवति । अवयवत्वबहुत्वादिविवक्षया इत्येवार्थस्य सर्वसम्मततया ज्ञाते बहुवचनार्थत्वाभावात् । एतेन जल्पलक्षणस्थसतामिति बहुवचनस्य जात्यर्थत्वात् इत्युत्तरमूलानुसारेण इदमप्यपास्तम् । तत्रापि उक्तानुपपत्तेः साम्येनात्र साधकत्वायोगात् इति चेत् । मैवम् । न ह्यत्र जातिरर्थोऽस्य इति जातिप्रातिपदिकं बहुवचनं इत्यर्थो विवक्षितः । येनोक्तानुमानानुपपत्तिः स्यात् । अपि तु जातिविषयो यस्येति जात्यर्थकः बहुवचनं जातिरूपार्थकम् । जातिरूपत्वविषयगतबहुत्वाभिधायकमिति यावत् । एवं च जातिवाचिशब्दोत्तरमूलस्यापि जातिरर्थो विषयो यस्येति जात्यर्थ तस्य भावः । तत्वं तस्मादित्यर्थकत्वान्न दोषः । ननु बहुसत्कर्तृकत्वस्य सतामिति बहुवचनेन लाभात् एकसत्कर्तृकवितण्डाव्यावृत्तिसत्तां इत्यनेन भविष्यतीत्याशङ्कापरिहाराय व्यक्तिबहुत्वविवक्षां परित्यज्य जातिरूपार्थस्य शब्दवाच्यत्वविवक्षायां युक्तं जातिरूपविषयबहुत्वाभिधायकानुशासनतो जात्यर्थवाचिशब्दात् बहुवचनमित्यर्थस्य उत्तरटीकायां व्यक्तमिति ज्ञेयम् । विवरयिष्येते चैतत् । यत्तु अन्यथाख्यातौ तथा चात्र बहुवचनेन जात्यैक्यलाभेऽपि । तदवच्छिंन्नव्यक्त्यनेकत्वलक्षणमप्रतिपाद्यमित्युक्तम् । तदसत् । जातेर्विजातिपदिकार्थत्वेऽपि बहुवचनार्थत्वाभावात् । बहुवचनस्य जात्यर्थत्वात् इति मूलस्य उक्तरीत्या जातिगतबहुत्वाभिधायकत्वरूपजातिविषयकत्वात् इत्यर्थकतया भवदभिप्रेतजातिवाचितार्थकत्वाभावात् इति दूषणस्य दूषणग्रन्थ एवोक्तत्वात् तद्ग्रन्थे जात्यर्थतया जातिमात्रलाभेऽपि तदैक्यालाभात् इति दूषणान्तरत्वैक्ये तद्दूषणायाभ्युपगमवादेन प्रवृत्तमिति स्पष्टमिति वा न दोषः ।

लक्षणया अनेकत्वलाभ इति यावत् । कथकयोः द्वित्वात् इत्याशङ्कनस्य तदनेकत्वं स्वीकृत्य एव उत्थानेन व्यक्तेर्द्वित्वेऽपि जातिविवक्षायाश्चानुशासनिकबहुवचनस्य प्रयोग इति प्रयोगमात्रे मूलकारस्य तात्पर्येण तदनेकत्वप्राप्तिवर्णनानर्थक्यात् । यथासम्भवं व्यक्तिगतसङ्ख्यासिद्ध्यै वा अनेकेति मूले व्यवहृता । अदितिः पाशान् इत्यत्रैकपाशके समवेतत्वार्थं अवयवबहुत्वाश्रयणादिकं तु न जातिवाचित्वविवक्षयेति वैषम्यम् । इहानुशासनिकजातिशब्दगतबहुवचनं स्वीकृत्य व्यक्तिगत एकत्वद्वित्वादेः यथासम्भवं ग्राह्यत्वाभिप्रायेण तत्रौदासीन्येनैव प्रवृत्तिसिद्धेः इत्यास्तां तावत् । यद्यपि अभिमान्यधिकरणटीकादौ जातावित्येतत्समुदायपरत्वेन व्याख्यातं तत् जातिशब्दार्थभूतमनेकानुगतसामान्यस्य स्वमतेऽभावात् कथमेतत् मूलं इत्याशङ्कापरिहाराय आनुशासनिके भारं परित्यज्य तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेन कथञ्चित् व्याख्यातम् । अत एव प्रायेणानुशासनाश्रयणस्थले व्याकरणरीत्यैव जातिमङ्गीकृत्य एव व्याख्यातम् । अन्यथाख्यातौ तु जातावेकवचनमित्यादिमूलव्याख्यावसरे स्वमते जातेरभावात् इत्यादिरूपेण सर्वत्र जातिपदं समुदायपरत्वेनैव व्याख्यातम् । विजानतां मतामिति जातिरेवाङ्गीकारः कथं कृतः तत् ग्रन्थदूषणं स्पष्टमिति बोध्यम् । अत एवाभिमान्यधिकरणे तत्त्वप्रकाशिकास्थं तच्च समुदायविवक्षया इति भावेन तासां इत्याद्युक्तस्य समुदायापेक्षं इदं एकवचनं इति टीकायाः इत्यनुवादपूर्वकं प्रकारान्तरत्वात् न तत् विरोध इति प्रतिपाद्य केचित् उदाहृतटीकानुरोधेनात्र जातिपरं समुदायपरं इत्याहुरिति टीकाकृत् वक्ष्यति । तेन क्वाचित्कसमुदायपरत्वेन व्याख्यानं अन्यमतत्वेन कृतमिति सिद्ध्यतीति न विरोधशङ्कावकाशः । **अनेकविद्वत्कर्तृक इतीति** । अत्र टीकायां विद्वद्वक्तृक इति मूलपाठसत्त्वेऽपि षष्ठीलब्धं कर्तृकत्वमेव वक्तृत्वं तु पर्यवसानलब्धं इति सत्यपि तु कथालक्षणटीकानुसारेण कर्तृकपदप्रयोगः । अत एवानेकवक्तृत्वोक्त्येत्यादिनोत्तरत्र वक्तृपदान्तर्भाविनैव व्यवहरिष्यति । बुद्ध्या विविच्य कर्तृक इतीति विभक्तिप्रयोगः । मूलं कर्तृकपदप्रयोगमकृत्वा कर्तृकपदप्रयोगेण इदं सूचितम् । यदेककर्तृकत्वमिति न यथाश्रुतम् । तथा सति यत्र वादविशेषे एक एव साधनादिकर्ता अपरस्तु प्रश्नमात्रकारी । यद्वा गुरुणैव सम्बुध्या व्युत्पाद्यते । ततो वक्ता भवति । तत्र एककर्तृकतयाऽनेकपदगर्भलक्षणाभावात् । उक्तं च कथालक्षणटीकायाम् । आम्नायस्य इतिकर्तव्यताभूतो हि न्यायो वेदान्ते व्युत्पादितः । स च परार्थे प्रश्नोपक्रमप्रतियोगिन्येककर्तृके विचारे विविच्य प्रदर्शनीय इति तस्यार्थः । प्रश्नं उपक्रमत इति प्रश्नोपक्रमः । स च प्रतियोगिसाधनादिकर्तृवादिनः प्रतिवादिस्थानापन्नो यस्मिन् विचारे स तथोक्तः । परार्थवादस्य उभयनिरूप्यत्वात् । साधनदूषणादिकर्त्रारोपितविचारेऽपि प्रश्नोपक्रमप्रतियोगिकत्वमस्ति इति चेत् । सत्यम् । प्रश्नोपक्रममिति विवक्षणेनान्यत्र प्रश्नोपक्रमसत्त्वेऽपि अप्रसङ्गात् । एवं च तादृशविचारे एकमात्रकर्तृकत्वेनानेककर्तृकत्वाभावः इति तट्टीकातः प्राप्तम् । अधिकविचारः उक्तकथालक्षणटीकाव्याख्यानप्रपञ्चेऽस्मदीये द्रष्टव्यः । अतोऽनेककर्तृकत्वं अनेककर्तृकत्वे पर्यवसन्नमाश्रयणीयम् । तेन उक्तविचारविशेषेणाव्याप्तिः । अनेककर्तृकत्वेनैककर्तृकेभ्यो व्यावृत्तिसिद्धिरिति तदेतत्सर्वं सिद्धवत्कृत्यैवानेककर्तृकत्वोक्त्यैव एककर्तृकेभ्यः इत्यादिना वक्तृपदान्तर्भाविन कृत्यं कथयिष्यति । कथालक्षणटीकायां अपि कर्तरि षष्ठीति ज्ञापनाय कर्तृक इति प्रथममुक्त्वाप्यनेकवक्तृत्वोक्त्येत्यादिकं उक्ताशयेनोक्तम् । अत एव

नानाप्रवक्तृकविचारविषयवाक्यसन्दर्भाब्धिः **कथेति** सामान्यलक्षणमिति न्यायवाचस्पतावुक्तमिति ज्ञातव्यम् । वैदुष्यं कथेत्युक्तटीकानुसारेण **वै द्रव्यं** विवृण्वन्त एव तदुक्तिकृत्यमाह **कथामाहेति** । **कलहकारादिभ्यः इति** । आदिपदेन स्वस्थादेर्ग्रहणम् । स्वस्था सर्वजनप्रत्यया(वायोता?)वलम्बी सावधानो अकलहकारश्चेत्येव-मादयः कथकाः दर्शिताः इति उक्तटीकायां उक्तत्वात् । **विचारे त्विति** । पूर्वोत्तरपक्षबलाबलनिरूपणविचारे निबन्धोक्त्यनुसारिपूर्वोत्तरपक्षबलाबलचिन्ताविचारः इत्युक्तटीकानुसारेण प्राक् तथा व्याख्यानात् इति भावः । उक्तटीकानुसारेणैवावतार्य तात्पर्यं चाह **कथकभेदेनेत्यादि इत्यत आहेति** । इत्यतस्तिस्रः इत्येतत् व्याचष्टे-त्यर्थः । **वचनादिति** । न तु अर्थतः इति भावः । कथासामान्यलक्षणस्य वचनात् लाभोपायप्रदर्शनं **व्यावृत्त्या-दिनेति** । कथायाथात्म्यं विदुषां मतेनेति कथालक्षणरोत्यामपि एवम् । **विदुषामित्यस्य इति** । विजानता-मित्यनुव्याख्याने उक्तेऽपि विद्वत्कर्तृकेति मूले उक्तत्वात् तदनुसारेणार्थविवक्षया विदुषां इत्यस्येत्युक्तम् । एवं मूलमनुसृत्यैव वैदुष्येत्यादि प्राचीनग्रन्थेऽपि कथालक्षणटीकायामिवानुवाद इति ज्ञेयम् । **लक्षणस्यापीति** । लाभसम्भवात् इत्युत्तरेण सम्बन्धः । तत्र हेतुरलक्षितस्येत्यादि खण्डनटीकायामिवानुप्रौढनैय्यायकमते चतस्रः कथाः । एक एव यः कथामार्गः बाह्या इत्येवं निबन्धोक्तावपि खण्डनकारीयपक्षं च सङ्गृह्य कथालक्षणटीकायां एक एव कथेत्यादिना न्यूनाधिकसङ्ख्याप्रदर्शनं कृतम् । तदनुसारेणाह **एक एव कथामार्ग इत्यादिना** ।

स०व्र०— उद्देशं चेति । अत्र उद्देशशब्देन उद्देशशब्दार्थैकदेशनाम्नो ग्रहणम् । तथा च उद्देशं नाम आह वक्तीत्यर्थः । **अत्रेति** । कथा इति बहुवचनान्तस्य विभक्तिविपरिणामेनावृत्तिरिति भावः । ननु कथायां द्वयोरेव कर्तृत्वेन बहुवचनमनुपपन्नमित्यत आह **जाताविति** । जातौ वाच्यायां बहुवचनं साध्यमित्यर्थः । तथा च विद्वज्जातिकर्तृकेत्यर्थः । **तथा चेति** । न च कथामहावाक्यनिर्वाहकत्वस्यैव विद्वच्छब्दार्थत्वेन विद्वत्कर्तृकलौकिकविचारे विद्वत्त्वस्य प्रयोजकत्वाभावेन विद्वत्कर्तृकेत्यनेनैव तद्व्युदाससिद्धौ विचारगोचरस्ये-त्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । विद्वत्त्वस्य विशेषणत्वे हि तस्यापि प्रयोजकत्वेन तत्र तस्य प्रयोजकत्वाभावेन व्यावृत्तिः । न चैवम् । किं नाम, तदुपलक्षणमात्रम् । तथा च वस्तुतो ये कथामहावाक्यनिर्वाहकाः, तत्कर्तृकत्वस्य तत्कृतलौकिकविचारेऽपि सत्त्वेन तत्रातिव्याप्तिः स्यादेव । तथा च तन्निरासार्थं विचारगोचरे-त्येतत्सार्थकमिति भावः । **तेन न्यूनेति** । एक एव कथामार्गः इति बाह्याः, वाद-वितण्डे द्वे एवेति हर्षः, वादो जल्पो वादवितण्डा जल्पवितण्डा चेति चतस्र इति गौडनैयायिका इत्यादिन्यूनाधिकसङ्ख्योक्तिरित्यर्थः ।

विठ्ठल०— आवर्तनीयमिति । आवर्तितं च कथापदम् । योगेन वाक्यसंदृब्धिवाचिलक्ष्यपरं तु कथापदं रूढमेवेति भावः । ननु कथकयोर्द्वित्वात्कथं बहुवचनमित्यत आह **जाताविति** । जात्याख्यायामेक-वचनमन्यतरस्यामित्यनुशासनादिति भावः । तथा चात्र बहुवचनेन जात्यैकलाभेऽपि तदवच्छिन्नवृत्त्यनेकवत्वं लक्षणया प्रतिपाद्यमिति द्रष्टव्यम् । **अनेकविद्वत्कर्तृकेति** । अत्र विद्वद्विवक्षायां बहुकर्तृकवादे अव्याप्तिभया-दनेकेत्युक्तम् **वक्तृकेति** । षष्ठ्यर्थप्रदर्शनं विद्वत्वं महावाक्यनिर्वाहकत्वं पूर्वोत्तरपक्षबलाबलचिन्ताविचारः ।

अत्रानेककर्तृत्वोक्त्या एककर्तृकमीमांसावाक्येभ्यो व्युदासः । विद्वत्वोक्त्या कलहादिभ्यः वादिव्यक्तीनामानन्त्यात्कथं त्रित्वमित्यत आह **तिस्रस्त्रिविधा इति** । प्रकारत्रयोपेता इति भावः । **न्यूनाधिकसङ्ख्योक्तिरिति** । तथा हि एव कथामार्ग इति बाह्याः । वादिवितण्डे द्वेवेति श्रीहर्षः । वादो जल्पो वादवितण्डा जल्पावितण्डेति चतुस्र इति **गौडनैयायिकाः** तत्सर्वमयुक्तमित्यर्थः ।

॥ इति कथाया उद्देशः, सामान्यलक्षणं, विभागश्च ॥

* * *

॥ अथ तत्र कथाविशेषलक्षणानि ॥

॥ अथ तत्रादौ वादलक्षणम् ॥

१९८ **सु०— वादलक्षणमाह स्वार्थमिति ।**

अनु०— स्वार्थं परार्थमपि वा तत्त्वनिर्णयसाधिनी ॥
केवलं तु कथा वादः

तत्त्वनिर्णयसाधिनीत्यर्थाद्व्यर्थजल्पवितण्डाव्यवच्छेदः । तथाऽपि वितण्डाविशेषेऽतिव्याप्तिस्तदर्थं केवलम् इत्युक्तम्, साक्षादित्यर्थः । तुशब्देन तत्त्वनिर्णयसाधनादपि जल्पविशेषात् तदुद्देशेन प्रवृत्तत्ववैलक्षण्यं दर्शयति । यदा तु विदिततत्त्वौ वीतरागावविदिततत्त्वैः परैरभ्यर्थितौ कथां कुरुतस्तदा तत्राव्याप्तमेतल्लक्षणम् । न चासौ न वादः । अन्यत्रानन्तर्भावेन तिस्र इत्यस्य व्याघातादित्यत उक्तम्— स्वार्थं परार्थमपि वेति । अपिशब्द उभयार्थतासमुच्चयार्थः ।

परि०— वितण्डाविशेष इति । लोकस्य पाषण्डप्रसञ्जितसंशयादिव्युदासाय दयालुविद्वत्कर्तृकवितण्डारूपकथाविशेष इत्यर्थः । **साक्षादित्यर्थ इति** । तत्र तत्त्वनिर्णयमात्रोद्देशेऽपि पाषण्डिजनपराजयद्वारैव न साक्षादिति नातिव्याप्तिरिति भावः । **जल्पविशेषादिति** । ख्यात्यादिकमर्थ(य)मानाभ्यामपि विजिगीषुभ्यां सत्साधनदूषणैरेव क्रियमाणात् जल्पविशेषादित्यर्थः । परार्थं वेत्यस्य कृत्यं व्यनक्ति **यदा त्विति** । **अव्याप्तमिति** । तत्र स्वार्थं कथकयोस्तत्त्वनिर्णयोद्देश्यकत्वाभावादिति भावः । **उभयार्थतेति** । यदा त्वविदिततत्त्वावेव वीतरागौ परैरभ्यर्थितौ

कथां कुरुतः, तदा कथकयोः परेषां च तत्त्वनिर्णयोद्देशेन कथाप्रवृत्तेः तत्र स्वपरोभयार्थतत्त्वनिर्णयोद्देशककथाविशेषेऽव्याप्तिनिरासार्थं अपिपदेनोभयार्थसमुच्चयः कृत इत्यर्थः ।

यादु०— वितण्डाविशेष इति । लोकस्य पाषण्डप्रसञ्जितसंशयविपर्ययापाकरणाय कारुणिकेनाध्यवसितार्थेन क्रियमाणायां वितण्डायामित्यर्थः । ननु साऽपि केवलं तत्त्वनिर्णयमुद्दिश्य भवत्येव । तत्र ख्यात्यादिकमानुषङ्गिकं नोद्देश्यमतः कथं तद्वारणमित्यत आह **साक्षादित्यर्थ इति** । न हि सा वितण्डा साक्षात् तत्त्वनिर्णयं करोति किन्तु परपराभवद्वारैवेति भावः । **जल्पविशेषादिति** । ख्यात्याद्यर्थयमानाभ्यां विजिगीषुभ्यां सत्साधनदूषणैरेव क्रियमाणाजल्पादित्यर्थः । **तत्राव्याप्तमेवेति** । तत्र द्वयोरपि तत्त्वज्ञानितया तत्त्वोद्देश्यत्वाभावादिति भावः । **स्वार्थमित्यादि** । यदा गुरुशिष्ययोर्वादः तदा स्वार्थं कथकार्थं शिष्यार्थमिति यावत् । तदा तु विदिततत्त्वौ अविदिततत्त्वैः परैरभ्यर्थितौ वीतरागौ कथां कुरुतस्तदा परार्थं, यदा च सब्रह्मचारिणौ कथां कुरुतः तदा उभयार्थमिति द्रष्टव्यम् । सामान्यं चात्र विवक्षितमतो नाननुगमशङ्केति भावः ।

कं०रा०— तत्त्वेति । तत्त्वनिर्णयसाधनीत्यनेन धनाद्यर्थयोर्जल्पवितण्डयोर्व्यवच्छेद इत्यर्थः । **तथापीति** । तत्त्वनिर्णयसाधनत्वग्रहणेऽपि । यद्वा स्वयमध्यवसितार्थोऽपि कारुणिकतया पाषण्डिप्रसञ्जितौ लोकस्य संशयविपर्ययौ पराकर्तुं तद्विजिगीषया वितण्डामारभते **तद्वितण्डाविशेषेति** । व्याप्तिस्तन्निरासार्थं केवलमित्युक्तमित्यर्थः । ननूक्तवितण्डाविशेषस्याविजिगीषयापि प्रवृत्ततया ख्यात्यादिसाधनत्वस्यापि सत्त्वेन केवलं तत्त्वनिर्णयसाधनत्वाभावात् तद्व्युदासेऽपि या तु वितण्डा लोकस्य संशयविपर्ययापाकरणमेवोद्दिश्य प्रवृत्ता तत्रातिव्याप्तिस्तदवस्थेत्यत आह **साक्षादित्यर्थ इति** । तथा चोक्तवितण्डाया अपि परापरभावद्वारैव तत्त्वनिर्णयसाधनत्वेन साक्षात् तत्साधनत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः । ननु तथापि यत्र सद्भ्यामेव साधनदूषणाभ्यां स्वपक्षसाधनपरपक्षोपालम्भात् तत्र जल्पविशेषेऽतिव्याप्तिस्तत्र साक्षात् तत्त्वनिर्णयसाधनत्वस्य सत्त्वान्न हि जल्पे असदेव प्रयोक्तव्यमिति नियमः सतो स्फूतदिवासत्प्रयोगादित्यत आह **तुशब्देनेति** । तथा च तुशब्दसूचितस्य तत्त्वनिर्णयोद्देशेन प्रवृत्तत्वस्योक्तजल्पविशेषख्यात्याद्युद्देशेन प्रवृत्ते असत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः । **विदिततत्त्वाविति** । विदिततत्त्वाभ्यां क्रियमाणकथायाः कथकगततत्त्वनिर्णयसाधनत्वाभावादव्याप्तिरित्युपपादयितुमेतद्विशेषणं वीतरागाविति त्वर्थाद्यपेक्षाविरहाज्जल्पाद्यनन्तर्भाव इत्युपपादयितुं कुरुत इति कथाकरणफलस्य कर्तृगामित्वाभावात्परस्मैपदम् । **अपिशब्द इति** । स्वार्थं परार्थमपीत्यपिशब्दः स्वार्थत्वपरार्थत्वयोः समुच्चयार्थ इत्यर्थः । अयमत्राशयः । न केवलमियं वादकथाकथकतत्त्वनिर्णयार्था विवक्ष्यते किं नाम यथा गुरुशिष्यौ कथकौ तथा शिष्यस्य तत्त्वनिर्णयार्था यदा सखिप्रभृतयस्तदा सर्वेषां यदा तु विदिततत्त्वौ तदा कृतप्रार्थनानां परेषां सामान्यं चात्र विवक्षितं न च सामान्योक्तस्य विशेषावलम्बनेन दोषावकाश इति ।

श्रीनिधि०— अर्थार्थेति । आदिपदेन ख्यातिर्गृह्यते । **तदुद्देशेन** । तत्त्वनिर्णयोद्देशेन । ननु सतामित्युक्त्यैव वितण्डाया अप्यावृत्तिः सेत्स्यति । वितण्डायामेकस्यैव सत्त्वात् । जल्पे तु सतां बहुत्वात् अत एव सतामिति बहुवचनप्रयोग इत्यत आह **बहुवचनस्येति** । कथाया द्विकर्तृकत्वनियमादिति भावः ।

शे०वा०— विशेष इति । स्वयमध्यवसितार्थेन कारुणिकतया पाषण्डिप्रसञ्जितौ लोकस्य संशयविपर्ययौ पराकर्तुं तद्विजिगीषया आरभ्यमाणायां वितण्डायामित्यर्थः । **केवलमित्युक्तमिति** । तस्याश्च ख्यात्यादिकं तत्त्वनिर्णयं चोद्दिश्य प्रवृत्तत्वात् तदुभयसाधनत्वेन तत्त्वनिर्णयमात्रसाधनत्वाभावान्न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । भवेत् या वितण्डा लोकस्य संशयविपर्ययनिरासं ख्यात्यादिकं चोद्दिश्य प्रवर्तते ततोऽनेन व्यावृत्तिः । या तु केवलं लोकस्य संशयाद्यपाकरणायैव प्रवर्तते कथं ततो व्यावृत्तिरित्यत आह **साक्षादित्यर्थ इति** । ततश्च वितण्डायाः परपराभवद्वारैव तत्त्वनिर्णयहेतुत्वेन साक्षात् तदहेतुत्वान्न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । केवलं त्विति तुशब्दानर्थक्यमाशङ्क्य तत्त्वनिर्णयोद्देशेन प्रवृत्ततया वादस्य जल्पविशेषवैलक्षण्योपदर्शनार्थत्वात् तस्य न तदिति भावेन किं तद्वैलक्षण्यप्रदर्शनस्यापि फलमित्यतो जल्पविशेषेऽतिव्याप्तिनिरास एव तथेत्यभिप्रेत्याह **तुशब्देनेति** । **जल्पविशेषादिति** । यत्र हि ख्यात्याद्यर्थयमानौ विजिगीषू सद्वयामेव साधनदूषणाभ्यां स्वपरपक्षसाधनोपालम्भौ कुर्वाते तस्मादित्यर्थः । तथा च तस्य साक्षात् तत्त्वनिर्णयसाधनत्वेऽपि तदुद्देशेनाप्रवृत्तत्वान्न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । **तत्रेति** । तत्र द्वयोरपि तत्त्वज्ञानित्वेन तस्योद्देश्यत्वासम्भवादिति भावः । **स्वार्थं परार्थमपि वेतीति** । न केवलमियं वादकथा कथकगततत्त्वनिर्णयार्था विवक्षिता किन्नाम यदा गुरुशिष्यौ तदा स्वार्थं कथकार्थं शिष्यार्थं शिष्यस्य तत्त्वनिर्णयार्थेति यावत् । यदा तु विदिततत्त्वौ तदा परार्थं कृतप्रार्थनानां परेषां तत्त्वनिर्णयार्थेति यावत् । यदा सखिसब्रह्मचारिणस्तदोभयार्थं सर्वेषां तत्त्वनिर्णयार्थेति यावत् । अनवधारितस्वपरगतविशेषं तत्त्वनिर्णयमात्रमेव चात्रोद्देश्यतया विवक्षितमिति न तस्य विशेषावलम्बनेनाननुगमशङ्कावकाशः । अन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति भावः ।

वा०र०— यदा च स्वयमध्यवसितार्थः इत्यादि कथालक्षणटीकानुसारेणाह **स्वयमध्यवसितार्थेनेति** । उक्तस्थलीयटीकानुसारेणोत्तरग्रन्थः । वादस्य जल्पविशेषात् वैलक्षण्यमेव नास्ति शङ्कानिरासायोक्तं **तत्त्वनिर्णयोद्देशेनेत्यादि** । वादस्य तत्त्वेत्यादि सम्बन्धः । वैलक्षण्योपदर्शनं उत्तरटीकायां स्पष्टम् । स्वार्थमित्यनुवादेन कथकार्थमिति व्याख्यानम् । तस्यापि व्याख्यानशिष्यार्थीति तात्पर्यमाह **शिष्यस्येति** । परार्थमित्यनूद्य तत्तात्पर्यमाह **परार्थमित्यादि** । **यदा सखीति** । अपिशब्दः इत्युत्तरमूलार्थोऽपि सङ्ग्रहरुचितयाऽत्रैवोक्त इति दोषः । एतदर्थमपि वेतीत्येतत्प्रतीकोपादानस्थले इत्यादीति वा योज्यम् । तत्त्वनिर्णयस्य हेतुसामान्यं च विवक्षितमित्यादि कथालक्षणटीकानुसारेणाह **अनवधारितेत्यादि** । तद्व्याख्यानरूपानवधारितेत्येतत् रोट्यनुसारेणाह हेतुसामान्यं चेत्येतत् विवृतम् ।

स०व्र०— तुशब्देन ज्ञायत इति भावः ।

विठ्ठल०— वितण्डाविशेष इति । कारुणिको निश्चिततत्त्वः । सज्जनस्य पाषण्डप्रसञ्जित-संशयविपर्ययावपाकर्तुं तद्विजिगीषया वितण्डामारभते सापि तत्त्वनिर्णयसाधिनीति तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । यत्र संशयादिनिरासं सङ्ख्यादिकं चोद्दिश्य प्रवर्तते तद्व्यवच्छेदोऽस्तु । या तु केवलसंशयाद्यपाकरणमेवोद्दिश्य प्रवृत्ता तत्रातिव्याप्तिस्तदवस्थेत्यत आह **साक्षादिति** । **जल्पविशेषादिति** । 'जल्प इत्यपि नाम स्याद्वादस्येतादृशस्य त्विति' वक्ष्यमाणविद्यापरीक्षारूपजल्पविशेषादित्यर्थः । तत्साध्यदूषणाभ्यां प्रवृत्तादित्यर्थः । परार्थं वेत्यस्य कृत्यमाह **यदा त्विति** । **उभयार्थतेति** । यदा तु विदिततत्त्वावेव वीतरागौ परैरर्थितौ कथां कुरुतस्तदा कथकयोः परेषां च तत्त्वनिर्णयोद्देशेन कथाप्रवृत्तेस्तत्र च स्वपरोभयार्थतत्त्वनिर्णयोद्देश्यतया विशेषे अव्याप्ति-निरासार्थमपिपदेनोभयार्थतासमुच्चय इत्यर्थः ।

॥ इति वादलक्षणम् ॥

* * *

॥ अथ जल्पलक्षणम् ॥

१९९ **सु०— जल्पलक्षणमाह जल्प इति ।**

अनु०— जल्पोऽर्थादिव्यपेक्षया ।
सतामेव कथा ज्ञेया

आदिपदेन ख्यात्यादेर्ग्रहणम् । **अर्थादिव्यपेक्षया** इति वादव्यावृत्त्यर्थम् । आनु-षङ्गिकार्थादिसाधनत्वं वादस्यापि सम्भवतीति **व्यपेक्षा**ग्रहणम् । वितण्डाव्यावृत्त्यर्थं **सतामेव** इति । सतामित्येवोक्ते न वितण्डाव्यावृत्तिसिद्धिः, वितण्डायामप्येकस्य सत्त्वात्, बहुवचनस्य जात्यर्थत्वात्, तेन **एव** इत्युक्तम् ।

परि०— एवं तर्हि सतामसतामिति बहुत्वोक्तिरयुक्तेत्यत आह **बहुवचनस्य जात्यर्थ-त्वादिति** । तथा चासतां सतामित्येतदसतः सतश्चेति व्याख्यातं भवति ।

यादु०— आदिपदेन ख्यात्यादेरिति । नन्वत्रार्थख्यातिपूजापरखिलीकरणानि फलानि समस्तानि प्रत्येकानि वोद्देश्यानि । नाद्यः । एकैकोद्देशेन प्रवृत्तावव्यापनात् । न द्वितीयः । परस्पराव्याप्तेः । मैवम् । तत्त्वनिर्णयातिरिक्तफलोद्देशेनेति विवक्षिततत्वात् । तत्र फलमर्थादिकमेवेति दर्शयितुं तद्ग्रहणमिति द्रष्टव्यम् ।

कं०रा०— ख्यात्यादेरिति । आदिपदेन पूजादेर्ग्रहणं न च वाच्यं ख्यात्यादीनां समस्ताना-मुद्देश्यत्वविवक्षायामेकैकोद्देशेनप्रवृत्तजल्पे व्याप्तिर्व्यस्तानां तद्विवक्षायां परस्परा व्याप्तिरिति अर्थादिव्यपेक्षयेत्यनेन तत्त्वनिर्णयातिरिक्तफलोद्देशेन प्रवृत्तत्वस्य विवक्षितत्वात् तस्य च समस्तोद्देश्यकव्यस्तोद्देश्यकजल्पसाधारण-त्वेनाव्याप्त्यनवकाशात् तत्त्वनिर्णयातिरिक्तं च फलं वस्तुतोऽर्थख्यात्यादिकमिति तदग्रहणं आनुषङ्गिकेति विद्यापरीक्षार्थवादे जयिनो धनादिकं सभापतिना सम्पादनीयमिति वादविशेषस्यानुषङ्गिकथनादिसाधनत्वमस्तीति भावः । **व्यपेक्षाग्रहणमिति** । तथा च वादविशेषस्यानुषङ्गिकार्थादिसाधनत्वेऽप्यर्थादिव्यपेक्षया प्रवृत्तत्वा-भावात् तेन तद्व्युदास इति भावः । **सतामिति** । तत्त्वज्ञानयोग्यानामित्यर्थः । **एवेत्युक्तमिति** । वितण्डायां त्वेकस्य सत्त्वेऽप्यन्यस्यासत्त्वात्सतामेवेत्येवकारेण तन्निरास इति भावः ।

श्रीनिधि०— अथवा वितण्डायामप्येकस्य सत्त्वादित्युक्तम् । तदयुक्तम् । तत्रापि सतां बहुत्वात् । अत एव वितण्डा त्वसतां सतामिति बहुवचनप्रयोग इत्यत आह **बहुवचनस्येति** ।

शे०वा०— आदिपदेनेति । नन्वत्रार्थख्यातिपूजापरखिलीकरणानि समस्तानि, व्यस्तानि वोद्देश्यानि जल्पे विवक्ष्यन्ते । नाद्यः, एकैकोद्देशेन प्रवृत्तावव्यापनात् । नान्त्यः, परस्पराव्याप्तेरिति चेन्न । तत्त्वनिर्णया-तिरिक्तफलोद्देशेन सतामेव कथा जल्प इति लक्षणार्थत्वात् । फलान्तरं चार्थादिकमेवेति तद्ग्रहणमिति द्रष्टव्यम् । **वादव्यावृत्त्यर्थमिति** । वादस्य तत्त्वनिर्णयसाधनत्वेऽप्यर्थादिसाधनत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः । **वाद-स्येति** । वादविशेषस्येत्यर्थः । ननु सतामित्येतावताऽपि वितण्डाव्यावृत्तिसिद्धेः किमेवशब्देनेत्यत आह **सतामित्येवेति** । ननु बहुसत्कर्तृकत्वस्य सतामिति बहुवचनबलेन लब्धत्वाद्वितण्डायाश्चातादृशत्वात् कथं तेन न व्यावृत्तिरित्यतो भवेदेवं यदीदं बहुवचनमिति व्यक्तिबहुत्वविवक्षानिमित्तं बहुवचनं स्यात् । न चैवम् । किन्नाम जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यामिति सूत्रविहितं जात्याख्यानिमित्तमेव । तथा च बहुसत्कर्तृकत्वालाभान्न सतामित्यनेन तद्व्यावृत्तिसिद्धिरित्याह **बहुवचनस्येति** । न चैवं लक्षणटीकायां सतामित्यनेन वितण्डाव्यावृत्तिवर्णनमयुक्तं स्यादिति वाच्यम् । एतदनुसारेण तत्रापि सतामेवेत्यर्थस्याभि-प्रेतत्वेन तद्व्यावृत्तिवर्णनसम्भवात् । केचित्तु जात्यर्थत्वेऽपि सतामित्यस्य सतोरित्यर्थकत्वाद्वितण्डायाश्च सदसत्कथात्वेन सतोः कथात्वाभावात् तद्व्यावृत्तिरिति तदभिप्रायमाहुः ।

वा०र०— जल्पलक्षणस्थलीय ननु ख्यातिलाभेत्याद्युक्तटीकानुसारेणाह **नन्वत्रार्थ इति** । **वाद-विशेषस्येत्यर्थः इति** । यत्र वादकर्तृप्रसिद्धाचार्यं प्रामाणिकाः उपकुर्वन्ति । तद्रूपवादस्येत्यर्थः । ततश्च जातेरेकत्वेऽपि तद्वाचिशब्दात् आनुशासनिकं बहुवचनम् ।- व्यक्तिबहुत्वे भाराभावेन द्वित्वस्य सम्भवतो जन्यग्राह्यत्वं च । वितण्डायां तु एकस्यैव सत्त्वात् सकर्तृकत्वेऽपि सन् मात्रकर्तृकत्वमेव शब्दायत्तं नास्तीति तत् व्यावृत्तिरिति भावः । **जात्यर्थत्वादिति मूलम्** । जातिर्थो विषयो यस्य तत् जात्यर्थम् । सदिति प्रातिपदिकेन सत्त्वजातिरूपार्थाभिधानविवक्षायां जातेरेकत्वेऽपि तद्वाचिशब्दात् बहुवचन इत्येवं बहुवचनस्य जातिविषयत्वम् । शिष्टं विजानतां इत्येतत् व्युत्पादनावसरे प्रागेवोक्तम् । वितण्डा तु प्रतिवादिनः ।

विट्ठल०— **ख्यात्याद्वे**: इत्यादिपदेन पूजादिर्ग्रहणम् । न च वाक्यमर्थादीनामसमस्तानामुद्देशत्वं समस्तानां वा आद्ये एकैकोद्देशेन प्रवृत्तावव्याप्तिः । द्वितीये परस्याङ्गव्याप्तिरिति तद्विनिर्णयातिरिक्तफलोद्देशेनेति विवक्षितत्वात् ।

॥ इति जल्पलक्षणम् ॥

* * *

॥ अथ वितण्डाया लक्षणद्वयम् ॥

२०० **सु०**— वितण्डां लक्षयति **वितण्डेति ।**

अनु०— वितण्डा त्वसतां सताम् ॥
अप्रकाश्य स्वसिद्धान्तमसतां पक्षदूषणम् ।

तुशब्दो वादजल्पव्यवच्छेदार्थः । कथेत्यनुवर्तते ।

कर्तृभेदेन कथाभेदे अतिप्रसङ्ग इत्यतो लक्षणान्तरमाह **अप्रकाश्येति ।** सद्भिः **स्वसिद्धान्तमप्रकाश्य** असाधयित्वा **असतां पक्षस्य दूषणम्** एव क्रियते यत्सा वितण्डेत्यर्थः । प्रतिवादिनः स्वपक्षसाधनेन विना परपक्षप्रतिक्षेपमात्रेण पर्यवस्यन्ती कथा वितण्डेत्युक्तं भवति ।

नन्वेतदेव किन्निमित्तम् । प्राश्निकाद्यधीनमिति ब्रूमः । तेऽपि कुत एतादृशनियमं कुर्युरिति चेत् (न) । तत्त्वज्ञानायोग्यानसतः प्रति सद्भिः स्वसिद्धान्तसाधने तेषां तत्त्वज्ञानोत्पादप्रसङ्गात्, तस्य च निषिद्धत्वादित्याशयेन **असताम्** इत्युक्तम् ।

एतेन प्रथमलक्षणस्यापि समर्थनं वेदितव्यम् ।

परि०— **अतिप्रसङ्ग इति** । भेदकनिमित्तान्तरस्याभावे केवलं कर्तृभेदेन कथाभेदे आन्ध्रस्य द्राविडेनान्ध्रस्य कर्नाटकेन कथाया अपि भेदः स्यादित्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । **पर्यवस्यन्तीति** । कथेति योज्यम् । **निषिद्धत्वादिति** । अनाविष्कुर्वन्नन्वयादित्यादौ तथा वक्ष्यमाणत्वात् । 'मानस्तेनेभ्य'

(ऋ. २-२३-१६) इत्यादिश्रुतेश्चेति भावः । **एतेनेति** । अप्रकाश्येत्यादिकथनेन सदसत्कर्तृक-कथा वितण्डेतिलक्षणमतिप्रसङ्गशून्यत्वात् समर्थितमित्यर्थः । सदसत्कर्तृकेत्यनेनोक्तार्थस्यान्यतरपक्ष-स्थापनावत् कथात्वस्याभिमतत्वादिति भावः ।

गु०दी०— कर्तृभेदेन कथाभेदे अतिप्रसङ्ग इत्यत्र आर्यद्राविडयोः कथा तौलवकर्नाटकयोः कथे-त्यादिकर्तृभेदेनातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । इदं च मन्दाशङ्कामङ्गीकृत्योक्तं वस्तुतस्तु सदसतोः कथेत्युक्ते न कुत्रा-प्यतिप्रसङ्गः । पक्षान्तरं तु वैभवादिति ज्ञेयम् ।

यादु०— अतिप्रसङ्ग इति । भेदकस्य निमित्तान्तरस्याभावे केवलं कर्तृभेदेन कथाभेदे आर्यस्य द्राविडेन आन्ध्रस्य कर्नाटकेन कथा वितण्डेत्यपि स्यादित्यतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । तत्रापि सदसतोः पतितत्वात् कर्तृभेद एव कथाभेदकतया प्रतीयत इति मन्दाशङ्कापरिहारायाह **प्रतिवादिन इति** । तथा च प्रवृत्तिप्रकारभेद एव कथाभेदक इति भावः । नन्वसतो वादित्वं सतः प्रतिवादित्वमित्येतदेव कथम् । प्रतिवादिनि सत्त्वमपि किमाभिमानिकमुत वास्तवम् । नाद्यः । वादिनोऽप्यभिमानतः सत्त्वात् । न द्वितीयः । तदनिश्चयात् । निश्चये वा न वितण्डा स्यात् । न हि निश्चितस्वासाधुभावः परसाधुतां निश्चित्य वितण्डायै घटितुमर्हतीत्याशयेन पृच्छति **नन्वेतदेवेति** । वादिप्रतिवादिव्यवस्थापनं सत्त्वासत्त्वव्यवस्थापनं च प्राश्निकसभापत्याद्यधीनम् । ते हि शास्त्रोदितलक्षणैः सत्त्वासत्त्वे विनिश्चेष्यन्ति । अत एव तेषां वैष्णवत्वनियमो वक्ष्यत इत्याशयेनोत्तरमाह **प्राश्निकादीति** । **निषिद्धत्वादिति** । मानस्तेनेभ्य इत्यादाविति शेषः । **एतेनेति** । वितण्डाया वादजल्प-व्यावृत्तप्रवृत्तिप्रकारकथनेनेत्यर्थः । निमित्तान्तराभावे खलु केवलं कर्तृभेदेन कथाभेदेऽतिप्रसङ्गः उक्तः । न चात्र स्वरूपभेदे निमित्तान्तराभावः, प्रवृत्तिप्रकारस्यैवेतरभेदनिमित्तस्य सत्त्वात् । अनेन तु भेदकेन भिन्ने वितण्डास्वरूपे पूर्वोक्ताधिकारिभेदोऽपि वितण्डाभेदक इत्यङ्गीकारेऽतिप्रसङ्गाभावात् । तथा च गन्धवत्त्व-ज्ञानाधीनज्ञानं पृथिवीत्वमपि यथा पृथिव्या लक्षणमेतल्लक्षणज्ञानाधीनज्ञानं पूर्वोक्तमपि वितण्डाया लक्षणमिति समर्थनं वेदितव्यमिति भावः ।

कं०रा०— अतिप्रसङ्ग इति । पुरुषानन्त्येन कथानन्त्यप्रसङ्ग इत्यर्थः । **तत्त्वज्ञानायोग्यानिति** । तत्त्वज्ञानयोग्यत्वायोग्यत्वरूपसत्त्वासत्त्वनिश्चयश्च प्राश्निकानां शास्त्रोक्तैर्लक्षणैः सम्भवतीति भावः । **एतेनेति** । प्राश्निकादिनियमनानुसारेणासतः प्रतिसद्भिः कथान्तरकर्तव्यमित्युपपादनेनातिप्रसङ्गानवकाशाद्वितण्डा त्वसतां सतामिति प्रथमलक्षणस्यापि समर्थनं ज्ञातव्यमित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— आश्रयस्तूक्त एव । न स्वस्मिन्नपि लक्षणे कर्तृभेदप्रविष्टस्तथा च नोक्तदोषपरिहार इत्यतः लक्षणं निष्कृष्य दर्शयति **प्रतिवादिन इति** । **निषिद्धत्वादिति** । तत्त्वमेषु निगूहितमित्यादिनेति । **एतेनेति** । प्राश्निकनियम्यस्य परपक्षदूषणमात्रादेः कर्तृभेदमन्तरानुपपन्नत्वात् कर्तृभेदस्यावश्यकत्वेनेत्यर्थः ।

शे०व्या०— तुशब्द इति । असतां सतां सह कथा सा वितण्डैव न वादो नापि जल्प इति वादजल्पव्यवच्छेदप्रतिपादनेन तत्रातिव्याप्तिशङ्कानिरासार्थ इति भावः । **कर्तृभेदेनेति** । स्वरूपभेदकनिमित्तान्तराभावेऽपि केवलं कर्तृभेदमात्रेण कथाभेदे कर्तृपुरुषाणामानन्त्येन कथानन्त्यापत्तिरित्यर्थः । **लक्षणान्तरमिति** । स्वरूपभेदकप्रवृत्तिप्रकारभेदरूपलक्षणमित्यर्थः । अत्रापि सदसतोर्लक्षणे पतितत्वात् कर्तृभेद एव कथाभेदकतयोच्यते न प्रवृत्तिप्रकारभेद इति कथमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यत आह **प्रतिवादिन इति** । ततश्च प्रवृत्तिप्रकारभेदादेव कथाभेदो न कर्तृभेदादित्युक्तं भवति । **स्वपक्षसाधनेन विनेति** । 'मूलपक्षग्रहापेता वितण्डा कविभिर्मते'ति ब्रह्मतर्कोक्तेरिति भावः । मूलपक्षः स्वपक्षस्तस्य ग्रहः साधनं तदपेतेत्यर्थः । ननु प्रतिवादिनः स्वपक्षसाधनहीनत्वं वितण्डायामसम्भवीदमसाधकं व्यभिचारित्वादित्यादिदूषणस्याप्यनुमानत्वेन साधकत्वात् । यदि वर्णा अनित्यास्तर्हि नाशकत्वाभिमतसमवधानानन्तरं नोपलभ्येरन्निति तर्कस्याप्यनुमानतया साधनत्वात् । अथ कथाहेतुविप्रतिपत्तिविषयकोटिसाधकमेव साधनत्वेन विवक्षितम्, उदाहृतं चानुमानं न तादृशमिति न साधनम् । द्विविधं ह्यनुमानं स्वपक्षसाधनं परपक्षदूषणं चेति । द्वितीयमपि द्विविधम् । दुष्टिप्रमितिसाधनं तर्कश्चेति । अतः कथमसम्भव इति चेन्न । तथाऽपि वर्णानां नित्यविभुत्वादिति सत्प्रतिपक्षस्य बाधकप्रत्यभिज्ञाऽऽगमयोश्च साधनत्वेन तद्दोषतादवस्थ्यात् । अत एव ब्रह्मतर्के 'अग्रहेणैव पक्षस्य तर्कागमबलेन तु । दूषयेदेव पाषण्डांस्तत्त्वविप्लावकान् सदा' इत्यागमोऽपि वैतण्डिकोपायत्वेन सङ्गृहीत इति । मैवम् । भावानवबोधात् । न हि स्वपक्षसाधनेन विनेति साधनप्रयोग एव निषिध्यते किन्तु साधनत्वेन तत्प्रयोग एव । न च वैतण्डिकेन प्रतिपक्षादिकं साधनत्वेन प्रयुज्यते किन्तु साधनस्थापनादूषणतयैव । ततश्च यथा जल्पे विरुद्धत्वाद्युद्भावनेन परसाधने दूषितेऽपि स्वपक्षसाधनोपन्यासं विना न कथापरिसमाप्तिः तथा न वितण्डायामित्यभिप्रायात् । तदिदमुक्तं **स्वपक्षसाधनेन विनेति** । अन्यथा परपक्षप्रतिक्षेपमात्रेणैवेत्येतावतैव पूतवितस्य वैयर्थ्यापातात् । ब्रह्मतर्केऽपि दूषयेदेवेत्युक्तमिति ध्येयम् । ननु भवेदेवं प्रवृत्तिप्रकारभेदेन कथाभेदो यदि वितण्डायां प्रतिवादिनः स्वपक्षसाधनेन विना परपक्षप्रतिक्षेपमात्रेण कथापर्यवसानं सिद्धं स्यात् । न चैतदस्ति । नियामकाभावात् । अन्यथा जल्पेऽपि तत्प्रसङ्गादित्याशयेनाक्षिपति **नन्विति** । प्राश्निकादिभिस्तन्मात्रेण कथापर्यवसाननियमात् । तत्कृतसमयस्यैव नियामकत्वात् । तन्मात्रेण कथापर्यवसानोपपत्तिरित्याशयेन परिहरति **प्राश्निकादीति** । **तेऽपि कुत इति** । जल्पे तथा नियमं कृत्वा वितण्डायामेव तथा समयकरणे नियामकाभावादिति भावः । **प्रसङ्गादिति** । जल्पे चोभयोरपि सत्त्वेन तत्त्वज्ञानयोग्यतया स्वपक्षसाधनेऽपि वादिनस्तत्त्वज्ञानप्रसङ्गो नानिष्ट इति भावः । इष्टापत्तिं परिहरति **तस्य च निषिद्धत्वादिति** । 'मानस्तेनेभ्य' इत्यादिश्रुतेरिति भावः । **एतेनेति** । वितण्डाया वादजल्पव्यावृत्तप्रवृत्तिप्रकारकथनेनेत्यर्थः । स्वरूपभेदकनिमित्तान्तराभावेऽपि केवलं कर्तृभेदेनैव कथाभेदोक्तावतिप्रसङ्गप्रसक्तावपि प्रकृते प्रवृत्तिप्रकारभेदस्यैव कथास्वरूपभेदकस्य सत्त्वात् । स्वरूपभेदकनिमित्तान्तराभावाभावेन केवलकर्तृभेदस्य कथाभेदकत्वानभ्युपगमान्नातिप्रसङ्ग इति पूर्वोक्तमपि लक्षणं युक्तमिति भावः ।

वा०र०— स्वपक्षसाधनेन विना इत्युक्तटीका रोट्यनुसारेणाह **मूलपक्षग्रहेत्यादिनेति ध्येयमित्यन्तेन** । अत्र मूलम् । .... । एतेन प्रमाणलक्षणं इत्येतट्टीकायां लक्षणद्वयस्य सङ्कर एव प्रतीयते । शोध्यमेतत् । विष्णुभक्तिर्हि सर्वेषां इत्येतत् उक्तलक्षणटीकास्य 'सतः स्वपरपक्षसाधनदूषणलक्षणवादित्वं' इत्यस्य रोट्यनुसारेणाह 'ननु वितण्डायां वादिनः' इत्यादिना 'सर्वं सुस्थं इत्यन्तेन' । **इत्युक्तत्वाच्चेति** । उपलक्षणं चैतत् । साधने च प्रकाशनं प्रसज्यते इत्युक्तलक्षणटीकोक्तेश्चेति द्रष्टव्यम् ।

स०व्र०— ननु सत्त्वासत्त्वं वितण्डायां नियमेन विवक्षितम्, उत सदसतोः कर्तृत्वस्य दृष्टत्वमात्रेण विवक्षा । नाद्यः । नियमेन विवक्षायां नियामकाभावात् । न द्वितीयः । श्यामगौरादीनामपि कर्तृत्वस्य दृष्टत्वेन तत्रापि तद्विवक्षया श्यामगौरकर्तृकः कश्चन जल्पः, देवदत्तयज्ञदत्तकर्तृकः कश्चनेत्यतिप्रसङ्गात् इत्यतः प्रथमपक्षमङ्गीकृत्य तत्र नियमेन सत्त्वासत्त्वयोः विवक्षायां नियामकं वक्तुं लक्षणान्तरमाहेत्यभिप्रेत्याह **कर्तृभेदेनेति** । **एतेनेति** । सत्त्वासत्त्वयोर्नियमेन विवक्षितत्वेनेत्यर्थः ।

विठ्ठल०— **एतेनेति** । वितण्डायाः वादजल्पव्यावृत्तप्रवृत्तिकथनेनेत्यर्थः ।

* * *

॥ अथ वितण्डालक्षणपरीक्षा ॥

२०१ **सु०— नन्वसम्भवीदं लक्षणम् । परपक्षदूषणं हि तत्प्रतिपादकप्रमाणदूषणेनैव भवेत्, न च स्वपक्षसाधनहीनायां वितण्डायां तत्सम्भवतीत्यत आह उक्त इति ।**

अनु०— उक्ते तैः प्रथमं माने वक्तव्यं तस्य दूषणम् ॥

तैः असद्भिः प्रथमं स्वपक्षसाधनाय माने उक्ते सति सद्भिः तस्य मानस्य दूषणं वक्तव्यम् । 'असतो वादिभूतस्य स्वपक्षसाधनं परपक्षनिराकरणं च करणीयम् । सतस्तु प्रतिवादिनः तत्प्रमाणदूषणेनैव चरितार्थत्वमि'त्युक्तं भवति ।

क्वचित् 'सतामेवे'त्यादिसार्धश्लोको 'वादजल्पयोरि'त्यतःपरं पठितः । तत (?) एतामेव सङ्गतिमाश्रित्य टीकाकृता तत्रैव व्याख्यातः ।

परि०— स्वपक्षसाधनेन विना पर्यवस्यन्ती कथा वितण्डेत्युक्तत्वाद्वादिनोऽपि स्वपक्षसाधनं नाभिप्रेतमिति शङ्कते **नन्विति** । **इदं लक्षणमिति** । स्वपक्षसाधनेन विना परपक्षप्रतिक्षेपमात्रेण

पर्यवस्यत्कथात्वमित्युक्तलक्षणमित्यर्थः । **न च स्वपक्षसाधनहीनायामिति** । निराश्रयदूषणस्य कर्तुमशक्यत्वादिति भावः । **परपक्षनिराकरणं चेति** । न च परस्य प्रतिवादिभूतस्य सतः स्थाप्यपक्षाभावात् कथं तन्निराकरणमिति वाच्यम् । स्वोक्तप्रमाणदूषणस्यैव परपक्षत्वेनाभिप्रेतत्वात् । **एतामेव सङ्गतिमिति** । वितण्डां लक्षयतीत्यादिनोक्तामित्यर्थः । एतद्यथा स्पष्टं भवति तथा तत्रैव ग्रन्थकारैः व्याख्यास्यते । तथा च स्थलान्तरत्वेन व्याख्यानेऽप्यर्थैक्यान्न विरोध इति भावः । **टीकाकृतेति** । सन्न्यायरत्नावलीकारेणेत्यर्थः ।

यादु०— नन्वसम्भवीति । परपक्षदूषणकर्तुः सतो वादित्वभ्रान्त्या शङ्केयम् । **न च स्वपक्षेति** । प्रतिवादिन इति शेषः । तथा चासतः प्रतिवादिनः स्वपक्षसाधनं नास्तीत्युक्तम् । तथा सति सता वादिना किं दूषणीयं निराश्रयस्य दूषणस्य वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । **एतामेव सङ्गतिमिति** । अधुना वादजल्पौ वितण्डां च परस्परं विवेचयति **उभाभ्यामित्यादिना** । वादजल्पौ सतामेव परस्परं योग्यौ । तत्र वादिना स्वपक्षस्थापनं कर्तव्यं, प्रतिपक्षदूषणं च; प्रतिवादिनाऽपि स्वपक्षदूषणोद्धारणं, साधनं च, परपक्षदूषणं, च कर्तव्यम् । वादिनाऽपि स्वपक्षदूषणोद्धारणं कर्तव्यम् । नैतादृशी वितण्डा । तस्याः स्वपक्षसाधनरहितपरपक्ष-दूषणमात्ररूपत्वात् । एषा तु वैतण्डिका नाम सद्भिः सह अयोग्या । तत्र ह्यसद्भाद्युक्तदूषणस्य सद्भादिभिः दूष्यमाणत्वादित्येवं सन्न्यायरत्नावल्यां टीकाकारेण एतामस्मदुक्तां सङ्गतिमभिप्रेत्य व्याख्यातः इत्यर्थः ।

वं०प०— सज्जनस्य वादित्वभ्रान्त्या शङ्कते नन्वसम्भवीति । परपक्षेति । प्रतिवादिभूतेनासज्जनेन क्रियमाणं परस्य वादिभूतस्य सज्जनस्य यः पक्षस्तद्दूषणं वादिपक्षसाधकप्रमाणदूषणेनैव स्यादित्यर्थः । **स्वपक्षेति** । वादिपक्षेत्यर्थः । **तदिति** । स्वपक्षसाधकं प्रमाणमित्यर्थः । तथा चादौ वादिना स्वपक्षसाधकप्रमाणे कथिते तत् प्रतिवादिनाऽसज्जनेन दूष्यम् । न च तत्सम्भवति । 'तत्त्वमेषु निगूहितम्' इत्युक्तत्वेन सज्जनेन वादिना स्वपक्षसाधनाय प्रमाणस्यावक्तव्यत्वेनासतस्तन्निरासायोगादसम्भव इत्यर्थः । **करणीयं** कर्तव्यमित्यर्थः ।

कं०रा०— क्वचिदिति । क्वचिद् अनुव्याख्यानश्लोके । 'सतामेव कथा ज्ञेया वितण्डा त्वसतां सताम् । अप्रकाश्य स्वसिद्धान्तमसतां पक्षदूषणम् । उक्तेऽतः प्रथमं माने वक्तव्यं तस्य दूषणमि'ति सार्ध-श्लोकः । 'उभाभ्यां साधनं चैव दूषणं वादजल्पयोरि'त्यतःपरं पठितः तस्मिन् पाठे वादजल्पलक्षणानन्तरमनेन सार्धश्लोकेन वितण्डायाः लक्षणद्वयमुच्यत इत्येतामेव सङ्गतिमाश्रित्य टीकाकृता तत्रैव व्याख्यात इत्यर्थः ।

शे०वा०— नन्विति । प्रतिवादिन इव वादिनेऽपि स्वपक्षसाधनं वितण्डायां नास्तीति भ्रान्त्या शङ्केयम् । अत एव 'उक्ते तैः प्रथमं माने' इति, 'असतो वादिभूतस्य स्वपक्षसाधनमि'ति मूलतट्टीकयोः स्वपक्षसाधनास्तित्ववर्णनमिति ध्येयम् । **असतो वादिभूतस्येति** । ननु च वितण्डायां वादिनः कथं

परपक्षदूषणम् । 'तत्त्वमेषु निगूहितमि'त्यन्यत्रोक्तेः, 'अप्रकाश्य स्वसिद्धान्तमसतां पक्षदूषणमि'त्यत्रापि पूर्वमुक्तेः, 'मूलपक्षग्रहापेता', 'अप्रकाश्य स्वपक्षो हि', 'अग्रहेणैव पक्षस्ये'ति ब्रह्मतर्कोक्तेश्च सता प्रतिवादिना सर्वथाऽप्रकाशितस्य तत्पक्षस्यासता वादिनाऽज्ञानात् । अथैतानि वाक्यानि प्रतिवादिना स्वपक्षसाधननिराकरणपराणि न तु पक्षास्वीकारपराणि । अप्रकाश्येत्यस्य स्वपक्षसाधनं विनेत्येव पूर्वं व्याख्यातत्वात् तत्त्वज्ञानायोग्यान् असतः प्रति प्रतिवादिनः स्वसिद्धान्तसाधने तेषां तत्त्वज्ञानोत्पादप्रसङ्गादित्युक्तत्वाच्च । ब्रह्मतर्कवाक्यानामपि प्रतिवादिनः स्वपक्षसाधननिषेध एव तात्पर्यादिति चेन्न तथाऽपि वादिनः परपक्षदूषणं युज्यते । न हि ज्ञानमात्रेण परपक्षस्य दूषणं युज्यते । अपि तूपन्यासे सति साधनस्य दूषणम् । अन्यथा वादजल्पयोरप्यादावेव प्रतिवादिन इव वादिनोऽपि परपक्षदूषणप्रसङ्गात् । एवं च प्रतिवादिनः स्वपक्षसाधनाभावात् वादिनः परपक्षसाधनदूषणानवकाश एवेति । मैवम् । अनेन वर्णानित्यत्वे साधिते त्वया तद्दूषणमेव कार्यम्, अनेन पुनस्तद्दूषणीयमिति प्राश्निकादिनियतस्य, त्वया वर्णानित्यत्वं साधनीयम्, मया त्वद्दूषणमेव कार्यम्, तत्पुनस्त्वया दूषणीयमिति प्रतिवादिपरिगृहीतस्य वादिनः स्थापनदूषणस्यैवात्र परपक्षपदेन विवक्षितत्वात् । अत एव दूषणस्यापि पक्षतया तत्परिग्रहसत्त्वादेव वैतण्डिकस्य पक्षपरिग्रहसामान्यनिषेधायोगाद्ब्रह्मतर्के मूलपक्षग्रहापेतेत्युक्तम् । न च प्रतिवादिपक्षत्वेऽप्यस्य दूषणस्योद्धार एव कर्तव्यो वादिना न दूषणमिति वाच्यम् । दूषणदूषणस्यैव दूषणोद्धारत्वादिति सर्वं सुस्थम् । **सतस्तु प्रतिवादिन इति** । ननु तत्त्वज्ञानयोग्यतालक्षणं सत्त्वं यदि कथकाभिमानसिद्धं विवक्षितं तदा न वितण्डावकाशः द्वयोरपि स्वाभिमानतस्तत्त्वात् । अथ वास्तवं तथाऽपि न वितण्डावकाशः । तदनिश्चयात् । निश्चये वा न वितण्डा स्यात् । न हि निश्चितस्वासाधुभावः परसाधुतां निश्चित्य वितण्डायै घटितुमर्हतीति चेन्न । उक्तरूपवादिव्यवस्थायाः प्राश्निकविधेयत्वात् । तेषां च शास्त्रोदितलक्षणैः सत्त्वासत्त्वनिश्चयोपपत्तेः । अत एव प्राश्निकानां वैष्णवत्वनियमो वक्ष्यत इति भावः ।

ननु सतामेवेत्यादिसार्धश्लोकस्य जल्पोऽर्थादिव्यपेक्षयेत्येतच्छेषतया व्याख्यानमयुक्तम् । टीकाकृतोभाभ्यां साधनं चेत्युत्तरानुव्याख्यानशेषतया व्याख्यातत्वेन तस्यैतच्छेषत्वाभावात् । अन्यथा टीकाकृताऽप्यत्रैव व्याख्येयतयोत्तरशेषतया तद्व्याख्यानस्यासङ्गतत्वापातात् । न चोत्तरत्र तत्पाठदर्शनमूलकं तद्व्याख्यानं जल्पोऽर्थाव्यपेक्षयेत्यतःपरं तत्पाठदर्शनमूलकं च स्वकीयव्याख्यानमित्यविरोध इति वाच्यम् । तथाऽप्युभयत्र पाठविशेषे उत्तरशेषतया टीकाकारीयव्याख्यानोल्लङ्घनेन पूर्वशेषतया तद्व्याख्यानस्य निमित्तविशेषाभावेनायुक्तत्वादित्यत उत्तरत्र पाठस्य क्काचित्कत्वात् पूर्वत्र पाठस्य च प्रायिकत्वात् टीकाकारीयमुत्तरशेषतया व्याख्यानमुल्लङ्घ्य पूर्वशेषतया व्याख्यानस्य श्लिष्टत्वादित्याशयेनाह **क्वचिदिति** । **एतामेवेति** । अस्मदुक्तामेव सङ्गतिमित्यर्थः । **आश्रित्येति** । अभिप्रेत्येत्यर्थः । टीकाकारीयस्यान्यथासङ्गतिनिरूपणस्याप्यस्मदुक्तसङ्गत्यभिप्रायकत्वान्न व्याख्यानांशेऽपि तद्विरोध इति भावः । **टीकाकृतेति** । सन्न्यायरत्नावलीकृतेत्यर्थः ।

वा०र०— स्यादेतत् । त्रिविधं हि दूषणमित्यादि रोड्डीकृतचर्चस्यानुसन्धेयत्वं मनसि निधायोक्तं **सर्वं सुस्थमिति** । 'वितण्डा तु सतामन्यैरि'त्यस्य टीकामनुसृत्याह **ननु तत्त्वज्ञानयोग्यतेति** । समासमोपेत्युत्तरा-

नुव्याख्यानमूलोक्तहेतुमाह **तत्रासदिति** । तत्रेत्यस्य स्पर्धादिस्थलेत्यर्थः । एवं उत्तरमूलगत तत्रेत्यस्यापि । **साधननिराकरणेति** । साधननिषेधेत्यर्थः ।

स०व्र०— ननु स्वपक्षसाधनेन विना पर्यवस्यन्ती कथा वितण्डेत्युक्तत्वात् वादिनोऽपि स्वपक्षसाधनं नाभिमतमिति शङ्कते **नन्वसम्भवीदमिति** । **परपक्षनिराकरणमिति** । न चान्यस्य प्रतिवादिभूतस्य स्थाप्य-पक्षस्यैवाभावेन कथं तन्निराकरणमिति वाच्यम् । स्वोक्तप्रमाणदूषणस्यैव परपक्षत्वेनाभिप्रेतत्वात् ।

विठ्ठल०— वादिप्रतिवादिनोरुभयोरपि स्वपक्षसाधनं नास्तीत्युक्तमिति भ्रान्त्या शङ्कते **नन्व-सम्भवीति** । न च स्वपक्षेति प्रतिवादिन इति शेषः । तथा च परेण स्वपक्षे साधिते सति प्रतिवादिना दूषणीयम् । नान्यथा दूष्यपक्षाभावादिति भावः । **एतामेव सङ्गतिमिति** । यथोक्तं सन्न्यायरत्नावल्याम् ।

॥ इति वितण्डालक्षणपरीक्षा ॥

* * *

॥ अथ वादजल्पवितण्डयोर्भेदस्योपपादनम् ॥

२०२ सु०— किञ्च गुरुशिष्यादयोऽसमानविद्या अपि वादेऽधिक्रियन्ते, तत्त्वनिर्णयार्थि-त्वात् । जल्पवितण्डयोस्तु सम्भावितसमानविद्ययोरेवाधिकारः, 'ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं श्रुतम् । तयोर्विवाहो वादश्च नोत्तमाधमयोः क्वचिदि'ति स्मरणात् । वादः = जल्प-वितण्डालक्षणो विवादः । अन्यथाऽत्यन्तापकृष्टोऽप्युत्कृष्टतमेन वैयात्यात् घटमानो यदि वा दैवात्तमभिभावयेत् तदा बृथाख्यातिं लभेत । तथा च प्राश्निकादीनामसुज्ञत्वं प्रत्य-वायश्च स्यात्, 'अपूज्यः पूज्यते यत्रे'ति वचनात् । एवं च वादज्जल्पवितण्डयोर्भेदः ॥ नन्वेतदयुक्तम् । परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वेन विद्यासाम्यवैषम्ययोर्ज्ञातुमशक्यत्वादिति चेन्न, जल्पवितण्डार्थिनोर्विद्यासाम्यादेः परीक्षया निश्चयोपपत्तेः । तदेतदाह विद्येति ।

अनु०— विद्यापरीक्षापूर्वैव वितण्डा जल्प एव च ।

विद्यापरीक्षा पूर्वा कारणभूता यस्याः सा तथोक्ता । विद्यापरीक्षया निश्चित-साम्ययोः **एव वितण्डा** दातव्या, न विषमविद्ययोः । **जल्पश्च एव** (एवम्) विद्यापरीक्षापूर्व एवेति व्याख्येयम् । द्वितीय-एवशब्दो वादव्यावृत्त्यर्थः, समानविद्ययोरेवेत्ययं नियमो न वादेऽस्तीति ।

परि०— न केवलमुक्तलक्षणैर्वादादिकथात्रयस्य भेदः । किं तर्हि समविद्यत्वनियमरहित-कर्तृककथात्वं वादत्वं तन्नियमकर्तृककथात्वं जल्पत्वं वितण्डात्वं चेति वादाज्जल्पवितण्डयोर्भेद-मुत्तरमूलवाक्याक्षिप्तं स्वयमाह **किञ्चेति** । गुरुशिष्यादयो असमविद्या अपि वादेऽधिक्रियन्त इत्युक्त-मनुपपन्नम् । 'तयोर्विवाहो वादश्चे'त्यनेन वादेऽपि समानविद्ययोरेव कर्तृत्वस्योक्तत्वादित्यतो वाद-पदस्य वादकथार्थत्वभ्रमनिरासार्थमाह **वाद इति** । नोत्तमाधमयोरिति कुत उक्तमित्यतस्तत्र युक्तिमाह **अन्यथेति** । प्रत्यवायं व्यनक्ति **अपूज्य इति** । 'अपूज्यः पूज्यते यत्र पूज्यो यत्रावमानितः । त्रीणि तत्र भविष्यन्ति दुर्भिक्षं मरणं भयम्' इति वचनादित्यर्थः । **इति व्याख्येयमिति** । विपरिणम्य पुल्लिङ्गतया व्याख्येयमित्यर्थः ।

यादु०— उत्तरं मुलमुत्थापयितुं वादाज्जल्पवितण्डयोर्भेदकान्तरं तावदाह **किञ्चेति** । **अपूज्य इति** । 'अपूज्यः पूज्यते यत्र पूज्यापूज्यव्यतिक्रमः । त्रीणि तत्र भविष्यन्ति दुर्भिक्षं मरणं भयम्' इति वचना-दित्यर्थः ।

वं०प०— **असुज्ञत्वं** सुज्ञत्वाभावः ।

कं०रा०— ननु 'ययोरेव समं वित्तमि'ति स्मृतौ 'तयोर्विवाहो वादश्चे'ति वादशब्दप्रयोगाद्वादे समानविद्ययोरधिकार इत्युच्यते । न जल्पवितण्डयोरित्यतो वादशब्दो जल्पवितण्डालक्षणविवादपरः अन्यथा गुरुशिष्ययोरसमानविद्ययोरपि वादेऽधिकारित्वेन ययोः सममेव श्रुतमित्युक्तयोगादित्यभिप्रेत्याह **वाद इति** । **एवं चेति** । जल्पवितण्डयोः समानविद्ययोरेवाधिकारवादे च तन्नियमाभावे सति वादजल्पवितण्डयोर्भेद इत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— न चातिप्रसङ्गः । कर्तृभेदोऽस्तीत्येतावता कथाभेदानङ्गीकारात् । **अत्यन्ताप-कृष्टोऽपीति** । विद्ययेति भावः । एवमुत्कृष्टतमेनेत्यत्रापि । **वैय्यात्यात्** धाष्टर्यात् । विद्यापरीक्षापूर्वेत्यस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् कथं जल्प इत्यनेनान्वय इत्यत आह **जल्पश्चेति** । प्रातिपदिकमात्रमनुवृत्त्या सम्बध्यते लिङ्गत्वाध्याहार्यमिति भावः ।

शे०वा०— भेदकान्तरोपपादनार्थत्वान्नोत्तरग्रन्थवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तदुपपादकतयोत्तरग्रन्थं योजयितु-मुत्तरत्रोपपादनेन सूचितं वादवितण्डाजल्पयोर्भेदकान्तरमाह **स्मरणादिति** । याज्ञवल्क्यस्मृतेरित्यर्थः । नन्वत्र वाद एव समानविद्ययोरधिकारवचनात् कथं जल्पवितण्डयोः समानविद्याधिकारिकत्वप्रतिपादकतयोपन्यास इत्यतोऽत्र वादशब्दस्य गौण्या वृत्त्या जल्पवितण्डापरत्वान्नानुपपत्तिरित्याह **वाद इति** । तन्निमित्तगुणयोगाभावात् कथं गौणीत्यतो विवादत्वेन जल्पवितण्डयोर्वादसाम्यात् तदुपपत्तेरित्याशयेनोक्तं **विवाद इति** । **अपूज्य इति** ।

'पूज्यपूजाव्यतिक्रमः । त्रीणि तत्र भविष्यन्ति दुर्भिक्षं मरणं भयमि'ति वा, 'पूज्याश्चैवावमानिताः । त्रीणि तत्र प्रवर्तन्ते दुर्भिक्षं मरणं भयमि'ति वा वाक्यशेषेणान्वयः । इत्यादीति पाठे आदिपदेनैवोक्तविधवाक्यशेष-परिग्रहः । ननु तथाऽप्युत्तरत्र वितण्डाजल्पयोर्विद्यापरीक्षापूर्वत्वव्युत्पादनमनर्थम् । न च परीक्षया समानविद्य-त्वादिनिश्चयसम्भवोपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्योपायान्तरेणापि सम्भवेन तन्निश्चयाय विद्यापरीक्षा-ऽनपेक्षणादित्यतः शङ्कामुखेनोपायान्तरासम्भवप्रदर्शनपूर्वकं विद्यापरीक्षया तन्निश्चयोपपादकत्वेनोत्तरवाक्यं योजयति **नन्विति** । नन्वत्र वितण्डाजल्पयोरेव विद्यापरीक्षाकरणकत्वमुच्यते न तु विद्यासाम्यादेः, तत्कथमस्यो-क्तार्थसमर्पकतया उपन्यास इत्यतोऽभिप्रायमाह **विद्यापरीक्षेति** । जल्प एव चेत्यत्र चशब्दस्य जल्पशब्देन सम्बन्धं साकाङ्क्षतया विद्यापरीक्षापूर्वैवेत्यस्यानुवृत्तिं योग्यतया लिङ्गव्यत्ययं चाश्रित्योक्ततात्पर्यार्थातिदेशं च सूचयन् व्याचष्टे **जल्पश्चैवं विद्यापरीक्षापूर्व एवेति व्याख्येयमिति** । अत्रैवमिति पूर्वोक्ताभिप्रायातिदेश-सूचनम् । विद्यापरीक्षया निश्चितसाम्ययोरेव जल्पो दातव्यो न विषमविद्ययोरित्यभिप्रायः । जल्पश्चैव विद्या-परीक्षापूर्व एवेति पाठे एवचशब्दयोर्भिन्नक्रमतयाऽन्वयं साकाङ्क्षतया विद्यापरीक्षापूर्वैवेत्यस्यानुवृत्तियोग्यतया लिङ्गव्यत्ययं विद्यापरीक्षया निश्चितसमानविद्ययोरेव जल्पो दातव्यो, न विषमविद्ययोरित्युक्ताभिप्रायं च मनसि निधाय व्याचष्टे इत्यवतारो द्रष्टव्यः जल्पश्चेत्येतावता पूर्तेः जल्पश्चैवेत्येवशब्दवैयर्थ्यं वितण्डासमुच्चायकचशब्देन विरुद्धार्थत्वं चेत्याशङ्क्योक्तनियमस्य वादाद्भेदकत्वोपपादनार्थत्वान्नानर्थक्यम् । अनभिमतवादव्यावर्तकत्वेन वितण्डाव्यावर्तकत्वाभावात् न विरोधश्चेति भावेनाह **द्वितीयैवशब्द इति** । **न वादेऽस्तीति** । तत्त्वनिर्णिनी-षूणामसमानविद्यानामपि गुरुशिष्यादीनामधिकारदर्शनादिति भावः ।

स०व्र०— एवं भेदकलक्षणेन कथानां परस्परभेदमुक्त्वा प्रवृत्तिप्रकारभेदेनापि वादाज्जल्पवितण्डयोर्भेदं भाष्यकार उपपादयतीत्याह **किञ्चेति** । ननु गुरुशिष्यादयोऽसमानविद्या अपि वादे अधिक्रियन्त इत्यनुप-पन्नम् । 'तयोर्विवाहो वादश्च' इत्यनेन वादेऽपि समानविद्ययोरेव कर्तृत्वस्योक्तत्वादित्यत आह **वादो जल्प वितण्डालक्षण इति** । **अपूज्य इति** । 'अपूज्यः पूज्यते यत्र पूज्यपूजाव्यतिक्रमः । त्रीणि तत्र भविष्यन्ति दुर्भिक्षं मरणं भयम्' इति वचनादित्यर्थः । तत्र यथा निग्रहोद्भावनमात्रेणेत्यर्थः ।

ननु वितण्डामुद्दिश्य प्रवृत्तयोः विद्यापरोक्षार्थं वादे दत्ते तत्र च प्रतिवादिनाऽपि स्वपक्षसाधने क्रियमाणे वादिनोऽसतः तत्त्वप्रकाशप्रसक्तेरेवाभावात् (...?...) ।

विठ्ठल०— अधुना वादजल्पौ वितण्डां च परस्परं विवेचयति **उभाभ्यामित्यादिना** । वादजल्पौ सतामेव परस्परं योग्यौ । तत्र च वादिना स्वपक्षसाधनं कर्तव्यं प्रतिपक्षनिराकरणं च । प्रतिवादिना च स्वपक्षदूषणोद्धरणं साधनं परपक्षदूषणं च कर्तव्यम् । वादिना च स्वपक्षदूषणोद्धरणं च कर्तव्यम् । नैतादृशो वितण्डा स्वपक्षसाधनरहितपरपक्षदूषणमात्ररूपत्वात् । येषां तु वैतण्डिको नाम सद्भिः सह योग्या । तत्र त्वसद्वाद्युक्तदूषणस्य सद्वादिभिर्दूष्यमाणत्वादिति । एतद्यथा स्पष्टं भवति तथा सुधायामेवोत्तरत्रैव व्याख्यायते ।

उत्तरं मूलमूलमुपपादयितुं वादाज्जल्पवितण्डयोः भेदकान्तरं चाह **किञ्चेति** । उदाहृतश्लोकस्थवादशब्दस्य तत्त्वनिर्णयपरत्वप्रतीतिनिवारणार्थमाह **वाद इति** । नोत्तमाधमयोरित्येतत्कुत इत्यतो विपक्षे बाधकसद्भावादित्याह **अन्यथेति** । पूज्यो यत्रावमानितः त्रीणि तत्र भविष्यन्ति दुर्भिक्षं मरणं भयमिति वचनदोषः । **इति व्याख्येयमिति** । विपरिणाम्य पुल्लिङ्गतया व्याख्येयमिति भावः । वादव्यावृत्तमेवोपपादयति **समानविद्ययोरिति** ।

* * *

॥ अथ वादस्य मुख्यत्वोपपादनम् (वादाङ्गकथाविशेषस्योपयोगः) ॥

॥ अथ जल्पवितण्डार्थिनोर्विद्यासाम्यादिनिश्चायकपरीक्षा वादेनैव कार्या ॥

॥ अथ वादस्य विद्यापरीक्षायां कारणत्वे अन्वयव्यतिरेकदर्शनम् ॥

॥ अथ तत्रादौ व्यतिरेकदर्शनम् ॥

२०३ सु०— 'ननु जल्पवितण्डार्थिनोर्विद्यासाम्यादिनिश्चयाय कर्तव्या परीक्षा किं कथया, उतान्यथा । नान्यथा, अन्योन्यसङ्घर्षणेन विना तदसिद्धेः । आद्येऽपि, किं वादेन जल्पवितण्डाभ्यां वा । न प्रथमः, ख्यात्यादिकामयोः स्पर्धावतोर्वादानुपपत्तेः । न द्वितीयः, अनवस्थापातादि'ति चेन्न, वादेन तावद्विद्यापरीक्षणस्येष्टत्वादित् इत्याशयवान् वादस्य विद्यापरीक्षायां कार(तत्कार)णत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधयितुमुपोद्घातं तावदाह **उच्चेति** ।

अनु०— उच्चनीचत्वनिर्णीतिर्यतो जयपराजयौ ॥

यतः विद्ययोच्चत्वेन निर्णीतत्वमेव जयः, नीचत्वेन निर्णीतत्वं च पराजयः, इत्यर्थः । 'इति विद्यापरीक्षणं वादेने'ति वक्ष्यमाणेनान्वयः ।

एवमुपयुक्तमभिधाय व्यतिरेकमाह **विनैवेति** ।

विनैव तत्त्वनिर्णीतिं न हि जल्पादिना क्वचित् ।
उच्चनीचत्वविज्ञानमिति विद्यापरीक्षणम् ॥

निर्णीयतेऽनयेति निर्णीतिस्तत्त्वस्य निर्णीतिः **तत्त्वनिर्णीतिः** वाद इति यावत् ।

तत्त्वनिर्णीतिं विनोच्चनीचत्वविज्ञानं न हीत्येवोक्ते विना वादेनेति वक्ष्यमाणविरोधः स्यात्, अतो जल्पादिना इत्युक्तम् । इतिशब्दः तस्मादित्यर्थे । विद्यापरीक्षणं 'वादेने'ति वक्ष्यमाणमत्रापि सम्बध्यते ।

यद्यपि सत्साधनोपलम्भे जल्पेऽपि भवति वादिनोरुच्चनीचत्वविज्ञानम्, तथाऽपि तदुद्देशेनाप्रवृत्तेस्तादर्थ्यस्य प्रथममनिश्चयान्न तदर्थं जल्पो दातुं शक्यते ।

परि०— उतान्यथेति । विकल्पिता(तान्त्य)न्यपक्षं शङ्कित्वैव निराह **नान्यथेति** । तत्र हेतुः **अन्योन्य इति** । **वादेन तावदिति** । अन्यथापि परीक्षेति पक्षं 'विना वादेने'त्यत्र वक्ष्याम इति तावच्छब्दः । तत्त्वनिर्णीतिपदोक्तवादं विनेत्यस्य जल्पादिनेति विवरणं किमर्थं कृतमित्यत आह **इति वक्ष्यमाणविरोध इति** । तत्र प्रसिद्ध्याप्युच्चत्वादिविज्ञानस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । विद्यापरीक्षणमित्यस्य केनेत्याकाङ्क्षायां उत्तरेणान्वितं वादेनेतिपदं पूर्वत्राप्यन्वेतीत्याह **वादेनेति वक्ष्यमाणमत्रापीति** ।

यादु०— वक्ष्यमाणविरोध इति । तत्र वादं विनाऽविगीतविद्वत्प्रसिद्ध्यादिनाऽपि विद्यापरीक्षणं कर्तुं शक्यमिति वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ।

वं०प०— सत्साधनोपालम्भे सत्साधनदूषणवति । **जल्पेऽपीति** । वादकथां विना प्रथमत एव प्रवृत्ते जल्प इत्यर्थः । **विज्ञानमिति** । तथा च न तदर्थं प्रथमं वादोदय इत्यर्थः । **अप्रवृत्तेरिति** । जल्पे ख्यात्यादेरेवोद्देश्यत्वेनोच्चनीचत्वाख्यजयपराजययोरानुषङ्गिकत्वादुच्चनीचत्वोद्देशेनैव जल्पस्याप्रवृत्तेरित्यर्थः । **तादर्थ्यस्य** उच्चनीचत्वविज्ञानार्थं प्रवृत्तत्वस्य । **अनिश्चयात्** जल्पस्येति शेषः । प्रथममित्यस्य तदर्थमित्यनन्तरं सम्बन्धः । ननु यदा आदौ सभ्यादिभिरुच्चनीचत्वादिनिश्चयाय जल्पः कार्य इत्युच्यते तदा तेन जल्पेनोच्चनीचतादिज्ञानं भविष्यतीति चेन्न । परवञ्चनादिसमर्थेनापकृष्टेनाप्युत्कृष्टस्य दैवादपजयसम्भवेन वास्तवोच्चतादिज्ञानं न भविष्यतीत्याशयः ।

कं०रा०— विना वादेनेति । 'विना वादेन विद्याया यदि शक्यं परीक्षणमि'त्यत्र वक्ष्यमाणं वादाभावेऽप्यविगीतविद्वत्प्रसिद्ध्यादिना विद्यापरीक्षणं विरुद्धं स्यादित्यर्थः । **अतो जल्पादिनेत्युक्तमिति** । तत्त्वनिर्णीतं वादं विना जल्पादिनोच्चनीचत्वविज्ञानं न हीत्युक्ते तु न वक्ष्यमाणविरोध इति भावः । **सदिति** । सन्तौ समीचीनौ स्वपक्षसाधनपरपक्षोपालम्भौ यस्मिन् सत्साधनोपालम्भः सद्भ्यां साधकदूषकाभ्यां स्वपक्षसाधनपरपक्षोपालम्भौ यस्मिन् स इति वा ।

श्रीनिधि०— उपोद्घातमिति । प्रकृतसिद्ध्यर्था चिन्ता उपोद्घातः । प्रकृतं च विचारपरीक्षायां वादस्य कारणत्वम् । तदुपयुक्तमाहेत्यर्थः । तदुपयुक्तत्वं च एतदुक्तं भवतीत्यादिना स्फुटम् । **विद्यापरीक्षणं वादेनेति वक्ष्यमाणमिति** । 'वादेन चोच्चनीचत्वविज्ञानं भवति स्फुटमि'त्यनेन सम्बन्धत्वाद्वक्ष्यमाणमित्युक्तम् । **साधनम्** । समर्थनम् । **उपलम्भो** दूषणम् । **तादर्थ्यस्य** उच्चनीचत्वविज्ञानार्थत्वस्य । तादर्थ्येन दाने च न जल्पत्वं यत्किञ्चिन्निग्रहोद्भावनेन जयपराजयव्यवस्थानात् । तयोश्च विद्यासाम्यवैषम्यालिङ्गत्वात् ।

शे०वा०— ननु तथाऽप्युच्चनीचत्वनिर्णीतिरित्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च जयपराजयस्वरूपनिरूपणार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । तन्निरूपस्यासङ्गतत्वात् । न च वादस्य विद्यापरीक्षायां कारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधयितुमुपयुक्तार्थाभिधायकत्वान्नासङ्गतिरिति वाच्यम् । तत्साधनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च विद्यापरीक्षासम्भवसमर्थनार्थत्वात् तस्य नानर्थक्यमिति वाच्यम् । तत्समर्थनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च तत्सम्भवाक्षेपसमाधानार्थत्वान्न तदानर्थक्यमिति वाच्यम् । निर्बीजत्वेन तदाक्षेपस्यैवानुत्थानेन तस्यासमाधेयत्वात् । न चोपायासम्भवस्यैव तत्र बीजत्वान्न निर्बीजत्वं तस्येति वाच्यम् । कथाभिन्नस्य वा कथारूपस्य वाऽनेकस्य तत्रोपायत्वसम्भवेनोपायाभावस्यासम्भवदुक्तिकत्वेनाक्षेपबीजत्वासम्भवादित्यत उपायासम्भवसमर्थनेन तदाक्षेपशङ्कामुपपादयति **नन्विति** । **तदसिद्धेरिति** । परीक्षारूपलिङ्गस्याप्रत्यक्षत्वेन कथामन्तेरणान्योन्यसङ्घर्षणेन विना निश्चेतुमशक्यत्वादित्यर्थः । **वादानुपपत्तेरिति** । तत्रासत्साधनप्रयोगस्यावर्जनीयत्वादिति भावः । **अनवस्थेति** । जल्पादिना परीक्षानिश्चयाभ्युपगमे विद्यापरीक्षानिश्चयोपायस्यापि जल्पादेः सम्भावितसमानविद्याधिकारिकत्वात् तत्समानविद्यतानिश्चयस्य च जल्पादिसाध्यविद्यापरीक्षापूर्वकत्वादनवस्थेति भावः । ननूक्तरीत्योपायाभावात् कथं परीक्षासमर्थनमित्यतो विकल्पितेषु पक्षेषु वादेनेति पक्षं परिगृह्य समाधत्ते **वादेनेति** । तत्पक्षोक्तदोषस्तूत्तरत्र परिहरिष्यत इति भावः । विना वादेनेत्यादिनाऽन्यथेति पक्षस्याप्युत्तरत्र वक्ष्यमाणत्वात् तावदित्युक्तम् । एवं तर्हि वादेन विद्यापरीक्षणस्यैव वक्तव्यतया विनैवेत्याद्युत्तरग्रन्थानर्थक्यमित्यतो वादस्य कारणत्वोपपादकान्वयव्यतिरेकयोरुपदर्शनार्थत्वान्न तद्वैयर्थ्यमिति भावेनोक्तं **वादस्येति** । तथाऽप्युच्चनीचत्वनिर्णीतिरित्युत्तरवाक्यस्य वादस्य विद्यापरीक्षायां कारणत्वानभिधायकत्वाद्विनैवेत्यादेरिव कारणत्वोपपादकत्वाभावाद्वैयर्थ्यमेवेत्यतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वसाधनोपयुक्तार्थप्रतिपादकत्वेन तदुपोद्घातरूपत्वान्न तस्यापि वैयर्थ्यमित्याशयेन तथैव तद्योजयति **उपोद्घातमिति** । साकाङ्क्षतया प्रसक्तवाक्याभासतां परिहरति **इतीति** । कथमस्योपोद्घातत्वमित्यत उपयुक्ताभिधायकत्वादिति भावेनोक्तम् **उपयुक्तमिति** । तर्हि वादेन विनोच्चत्वनिर्णीत्यभावस्यैवाभिधेयत्वात् तत्त्वनिर्णीतिं विना तदसम्भववर्णनानुपपत्तिः । यस्य कस्यचिद्व्यतिरेकेण कार्यव्यतिरेकस्यापि विवक्षितकारणत्वानापादकत्वात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गादित्यतोऽत्र तत्त्वनिर्णीतिपदस्य वादपरत्वेन वादव्यतिरेकेणैव तदसम्भवप्रतिपादनान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रायेण भवेदेवं यदि वादपरत्वं तत्त्वनिर्णीतिपदस्योपपद्येत, तदेव कथमित्यतो योगेन तत्परतामुपपादयति **निर्णीयते**

अनयेत्यादि । **विरोध इति** । तत्र वादातिरिक्तस्याविगीतविद्वत्प्रसिद्ध्यादिरूपस्यापि विद्यापरीक्षणोपायस्योक्तेरिति भावः । **तस्मादित्यर्थ इति** । यस्मादित्यर्थकहिशब्दश्रवणादिति भावः ।

विठ्ठल०— वादेनेति । **वक्ष्यमाणेनेति** । वादेन चोच्चनीचत्वविज्ञानमित्यत्र वक्ष्यमाणेन वादेनेत्यनेन विद्यापरीक्षणमित्यस्य सम्बन्धस्य इत्यर्थः । **विना वादेति** । तत्र वादेन विनाऽविगीतविद्वत्प्रसिद्ध्यादिनापि विद्यापरीक्षोपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । **तदुद्देशेनेति** । अर्थाद्युद्देशेनैव प्रवृत्तत्वेनोच्चनीचत्वोद्देशेनाप्रवृत्तेरित्यर्थः । ननूच्चनीचत्वाद्यंशेनाप्रवृत्तत्वेऽपि वस्तुतस्तादर्थ्यस्य विद्यमानत्वादित्यत आह **तादर्थ्यस्येति** ।

॥ इति तत्रादौ व्यतिरेकदर्शनम् ॥

* * *

॥ अथ ततोऽन्वयदर्शनम् ॥

२०४ **सु०— व्यतिरेकस्यान्यदीयाकारणत्वमात्रनिश्चयहेतुत्वाद्वादस्य कारणतामवधारयितुमन्वयं चाह वादेनेति ।**

अनु०— वादेन चोच्चनीचत्वविज्ञानं भवति स्फुटम् ।

चशब्दोऽन्वयस्य व्यतिरेकेण समुच्चयार्थः ।

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां समर्थितमर्थमुपसंहरति इतीति ।

इति वादस्य पूर्वत्वं

इति तस्मात् वादस्य पूर्वत्वम् । जल्पवितण्डार्थिनोर्विद्यासाम्यादिनिश्चयहेतुपरीक्षार्थं प्रथमानुष्ठेयत्वं सिद्धमित्यर्थः ।

एतदुक्तं भवति । समानविद्ययोरेव जल्पवितण्डे । समानविद्यता च परीक्षा निश्चेया । परीक्षा च वादकथया विधेया, न जल्पवितण्डाभ्याम् । जयेन हि विद्याधिक्यं निर्णेतव्यम्, पराजयेन च तन्न्यूनता । जयपराजयौ च प्रमाणतर्काभ्यां प्रकृतप्रमेयसाधनसामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणौ उच्चनीचत्वनिर्णयविषयताशब्दवाच्यावेव प्रकृतोपयोगिनौ, तौ च

वाद एव सम्भवतो न जल्पवितण्डयोः, तत्र यत्किञ्चिन्निग्रहोद्भावनमात्रेण जयपराजय-व्यवस्थापनात् । अतो जल्पवितण्डार्थं जल्पवितण्डाभ्यर्थनाभावान्नानवस्थेति ।

परि०— व्यतिरेकस्येति । 'न हि जल्पादिना क्वचिदुच्चनीचत्वविज्ञानमि'त्युक्तव्यतिरेकस्य जल्पादेरुच्चत्वादिविज्ञानं प्रति नियतपूर्ववृत्तित्वरूपकारणतानिरासमात्रपरत्वमेव न तु कदाचित्तज्जनकत्वनिरासपरत्वमपीत्यर्थः । 'इती'त्यनुवादः, 'तस्मादि'ति व्याख्या । नन्वित्यादिना प्रकृतचोद्यस्य कः परिहारोऽनेनोक्त इत्यत आह **एतदुक्तमिति** । 'परीक्षा चे'त्यादिनोक्तं कुत इत्यत उपपादयति **जयेन हीत्यादिना** ।

याद०— 'उच्चनीचत्वनिर्णीतिर्यतो जयपराजयौ' इत्युक्तस्योक्तामुपोद्घाततामुपपादयति **जयेन हीत्यादिना** । **प्रकृतोपयोगिनाविति** । न शारीरबलतदभाववत्तया निर्णीतत्वशब्दवाच्यावित्यर्थः । न हि जल्पादिना क्वचिदित्युक्तमुपपादयति **न जल्पवितण्डयोरित्यादिना** ।

वं०प०— तत्र जल्पवितण्डयोः । वादे तु नैवम् । यस्मिन्पक्षे निग्रहस्थानादि प्राप्नोति तं पक्षं विहाय पुनः कथा कार्या । तत्त्वनिर्णयावसानत्वाद्वादस्य । नैवं जल्पादौ । एकस्य जयादौ सति कथायाः समाप्यमानत्वात् । तथा च यदि विद्यापरीक्षार्थं जल्पो दीयते तदा वस्तुतोऽपकृष्टो दैवाद्धयित्वोत्कृष्टमभिभावयेत् तदा विपरीतोच्चतादिप्राप्त्या वादेनैव परीक्षा विधेयेत्यर्थः ।

कं०रा०— व्यतिरेकस्येति । तत्त्वनिर्णयसाधनवादाभावे जल्पादिनोच्चनीचत्वज्ञानं न हीति व्यतिरेकस्य जल्पादिनिष्ठोच्चनीचत्वज्ञानाकारणत्वनिश्चयहेतुत्वात् वादनिष्ठातत्कारणत्वानिश्चायकत्वात् वादस्योच्चनीचत्वज्ञानकारणतामवधारयितुमन्वयं चाहेत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— वादेन चोच्चनीचत्वविज्ञानं स्फुटं भवति यतस्तस्माद्विद्यापरीक्षणवादेनेति सम्बन्धः । वादेनोच्चनीचत्वविज्ञानं भवति चेत् विद्याधिक्यादिनिर्णयः कथं वादेन भवत्वित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । वादेन निर्णीतजयादिना विद्याधिक्यादिकं ज्ञातं भवतीति वादस्य विद्याधिक्यादिनिर्णयप्रयोजकत्वमिति भावः । **प्रकृतोपयोगिनाविति** । विद्याधिक्यादिनिर्णयोपयोगिनावित्यर्थः ।

शे०वा०— व्यतिरेकमात्रेण कारणत्वसिद्धेरन्वयोपदर्शनमनर्थकमित्यत उक्तम् **व्यतिरेकस्येति** । उच्चनीचत्वेत्यादिवाक्यैर्विशकलिततया प्रतिपादितं प्रमेयं बुद्ध्यारोहाय सङ्कलय्य दर्शयति **एतदुक्तं भवतीति** । तत्र 'उच्चनीचत्वनिर्णीतिर्यतो जयपराजयौ' इत्युक्तस्योक्तामुपोद्घाततामुपपादयति **जयेन हीति** । **प्रकृतेति** । न शारीरबलादितदभाववत्या निर्णीतत्वशब्दवाच्यावित्यर्थः । 'न हि जल्पादिने'त्युक्तमुपपादयति **नेति** ।

विठ्ठल०— व्यतिरेकस्येति । व्यतिरेकस्य जल्पादिसम्बन्धिनो वादं प्रत्यकारणत्वमात्रस्य निश्चय-हेतुत्वादित्यर्थः । नन्वित्यादिना प्रकृतं शङ्कायाः कः परिहारोऽनेनोक्त इत्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । परीक्षा च वादकथया विधेयेत्येतदुपपादयति **जयेन हीति** । नानवस्थेतीति शब्दस्यैतदुक्तमिति पूर्वेणान्वयः । ख्यात्यादिकामयोः स्पर्धावतोर्वादानुपपत्तेरिति शङ्कापरिहारस्तु मूलकारैरेव स्फुटं प्रदर्शयिष्यते ।

॥ इति ततोऽन्वयदर्शनम् ॥

॥ इति वादस्य विद्यापरीक्षायां कारणत्वे अन्वयव्यतिरेकदर्शनम् ॥

॥ इति जल्पवितण्डार्थिनोर्विद्यासाम्यादिनिश्चायकपरीक्षा वादेनैव कार्या ॥

* * *

१७३अ॥ अथ तत्परीक्षायां कृतायां कर्तव्यान्तरम् ॥

२०५ **सु०—** जल्पवितण्डार्थिनोर्विद्यापरीक्षायां वादेन कृतायां किं कार्यम् । समविद्यत्व-सम्भावनायां जल्पवितण्डे कर्तव्ये इत्युक्तमेव । विषमविद्यतावधारणायां किं विधेयमि-त्यपेक्षायामाह **तत्सिद्धाविति** ।

तत्सिद्धौ व्यर्थताऽन्ययोः ॥

तेन वादेनैव तस्य नीचोच्चभावस्य **सिद्धौ** सत्याम् **अन्ययोः** जल्पवितण्डयोः **व्यर्थता** । ततश्च अकर्तव्यतेत्यर्थः, परीक्षार्थेन वादेनैवोपरम इति ।

'जल्पवितण्डार्थिनोर्विद्यापरीक्षार्थं वादकथा प्रथमं दातव्ये'त्युक्तस्यापवादमाह **बहुविद्यत्वेति** ।

बहुविद्यत्वसिद्धौ तु नैव वादोऽपि

प्राक् परीक्षातो लोकसंवादादिनाऽन्यतरस्य प्रतियोग्यपेक्षया **बहुविद्यत्वसिद्धौ तु वादोऽपि नैव** दातव्यः, किमु जल्पवितण्डे इति ।

कुत इत्यत आह **कारणमिति** ।

कारणम् ।

विद्यापरीक्षाया इति शेषः । वाद इत्यनुवर्तते । वादो हि विद्यापरीक्षाकारणमित्येष्टव्यः, न तु व्यसनितया । तत्फलं त्वन्यत एव जातमिति किं परीक्षया, किं तदङ्गेन वादेनेति ।

याद०— प्रतियोग्यपेक्षयेति । प्रतिवाद्यपेक्षयेत्यर्थः ।

वं०प०— अन्यतरस्येति । वादिप्रतिवादिनोर्मध्य इत्यर्थः । **प्रतियोगी** प्रतिवादी । **तत्फलं** विद्यापरीक्षाफलमुच्चनीचत्वादिकम् । **अन्यतो** लोकप्रवादादितः ।

कं०रा०— सिद्धावित्यत्र तच्छब्दस्यावृत्तिं तृतीयान्तत्वषष्ठ्यन्तत्वं चाभिप्रेत्य व्याख्याति **तेनेति** ।

शे०वा०— 'तत्सिद्धौ व्यर्थता' इत्यनेन समानविद्यत्वावधारणायां विषमविद्यत्वावधारणायां च वादेन सिद्धायां जल्पादेर्वैयर्थ्यमुच्यत इत्यन्यथाप्रतीतिनिरासाय तद्व्यावर्त्यशङ्काप्रदर्शनपूर्वकं विकल्पं मनसि निधाय वाक्यभेदमाश्रित्य व्याचष्टे **जल्पवितण्डार्थिनोरित्यादिना** । समानविद्यत्वसम्भावनायामित्यनेन तत्सिद्धावित्येतावन्मात्रं विभिद्यापेक्षिताध्याहारेण योजितं भवति । **उक्तमेवेति** । 'विद्यापरीक्षापूर्वैव वितण्डा जल्प एव चे'त्यनेनेति शेषः । **तत्सिद्धाविताति** । अनेन व्यर्थताऽन्ययोरिति वाक्ये तत्सिद्धावित्यनुवर्तत इत्युक्तं भवति । **तेनेति** । अनेन तत्सिद्धावित्यत्र तत्पदमावर्तते । तत्रैकं तृतीयान्तं, परं षष्ठ्यन्तमित्युक्तं भवति । यद्वा ननु तत्सिद्धौ व्यर्थताऽन्ययोरित्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च जल्पवितण्डार्थिनोर्विद्यापरीक्षायां वादेन सिद्धायां किं कार्यमित्याकाङ्क्षापूरकत्वान्न तदिति वाच्यम् । किं कार्यमित्याकाङ्क्षायाः समविद्यत्वसिद्धौ किं कार्यमित्यभिप्रायकत्वस्यापि सम्भवेन तत्राप्यनुत्तरत्वेन तत्पूरकत्वायोगादित्यतोऽत्र सम्भावितं विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं बहिरेव प्रदूष्य द्वितीयपक्षदूषणपरतया मूलं योजयति **जल्पवितण्डार्थिनोरित्यादिना** । अभिप्रायमाह **परीक्षार्थेनेति** । ननु वादेन विना बहुविद्यत्वसिद्धावुपायान्तरस्यैवाभावेनासति तस्मिन्बहुविद्यत्वसिद्धेरेवासम्भवात् तत्सिद्धिमभिलषता तदर्थतया वादस्य तत्र दातव्यतायाः स्वीकार्यत्वात् कथं तत्र तस्यादातव्यत्वाभिधानम्, इत्यतोऽविगीतविद्वत्प्रसिद्धेरपि तदुपायत्वेन वादमात्रस्य तत्रोपायत्वाभावान्नोक्तानुपपत्तिरिति भावेनापेक्षिताध्याहारेण तद्योजयति **प्रागिति** । वादोऽपीत्यपिशब्दार्थमाह **किम्विति** । तर्हि वादोऽपि नैवेत्येतावतैवोक्तापवादसिद्धेः कारणमित्यनर्थकमित्यतो हेतुसमर्पणार्थत्वान्न तदिति भावेन हेतुपरतया तद्योजयति **कुत इतीति** । कारणमित्येतावता नोक्तशङ्कापरिहार इत्यतोऽपेक्षितपूरणेन वाक्यं योजयति **विद्येति** । अस्तु तर्हि तत्रापि विद्यापरीक्षार्थमेव वादस्य दातव्यतेत्यत आह **तत्फलं त्विति** । विद्यापरीक्षाफलमित्यर्थः । **अन्यत इति** ।

अविगीतविद्वत्प्रसिद्ध्यादित इत्यर्थः । यत्र परीक्षापेक्षा तत्र वादस्यावश्यकत्वेऽपि यत्र न परीक्षापेक्षा तत्र न वादस्यापेक्षेति कुत इत्यत उक्तम् **तदङ्गेनेति** ।

वा०र०— विकल्पं मनसि निधायेति । व्यवस्थितपक्षभेदमाश्रित्येत्यर्थः ।

॥ इति तत्परीक्षायां कृतायां कर्तव्यान्तरम् ॥

* * *

॥ अथ वादस्य विद्यापरीक्षाकारणत्वमुपपादयति ॥

२०६ सु०— यदुक्तं 'स्पर्धावतोः ख्यात्यादिकामयोर्वादो न सम्भवति, तत्रासत्साधनोत्तरप्रयोगस्य अवश्यमवर्जनीयत्वात्; ततश्च विद्यासाम्यवैषम्यनिर्णयानुपपत्तेरि'ति तत्राह सभेति ।

अनु०— सभासभापप्राश्नीकपूर्वस्तु स्पर्धिनामपि ॥ वाद एव

प्रश्नशब्दात्करोतीत्यर्थे ईकक्प्रत्ययो वक्तव्यः । स्पर्धिनाम् इति जातौ बहुवचनम् । एव इत्यस्य युज्यत इत्यध्याहृतेनान्वयः । यतः सभादिपूर्वस्ततः स्पर्धिनामपि वादो युज्यत एवेति । तुशब्दो हेत्वर्थः । सभासभापतिप्राश्निकैर्नियतयोरसत्साधनादिप्रयोगवर्जनसम्भवादिति भावः ।

परि०— ननु प्रश्नशब्दात् ठक्प्रत्यये प्राश्निक इति भाव्यम् । कथं प्राश्नीक इत्युक्तिरत आह **ईकक्प्रत्ययो वक्तव्य इति** । महाकविप्रयोगादिति भावः ।

यादु०— ननु तार्किकेत्यादिवत् प्रश्नशब्दात् करोत्यर्थे इक्प्रत्यये प्राश्निकेति वक्तव्यं प्राश्नीकेति कथमुक्तमित्यत आह **ईकक्प्रत्यय इति** । यद्यप्ययं प्रत्ययो न शास्त्रकारोदितस्तथाऽपि तद्धिता इति बहुवचनसामर्थ्यादयमपि प्रत्ययस्तदभिप्रेत एवेति । तेन विचित्रा हि तद्धितगतिरिति सूचनादिति भावः ।

वं०प०— प्रश्नशब्दादिति । तथा च प्रश्नशब्दात्तद्धिते ईकक्प्रत्यये क् इत्यस्य 'हलन्त्यमि'ति लोपे भसंज्ञकस्य श्नकारस्थाकारस्य लोपे कित्त्वात् 'किति चे'ति सूत्रेणादिवृद्धौ प्राश्नीकेति रूपम् । नन्वत्र

प्रेत्यत्रत्यरेफस्य ऋवर्णरूपे सम्प्रसारणे सति पृश्नीकेति स्यादिति चेत् । सत्यम् । 'पृच्छतेः सम्प्रसारणाभावो वाच्यः' इति वार्त्तिकाददोष इत्यवधेयम् । **सभादिपूर्व इति** । सभापतिप्राश्निकपूर्वकस्तन्नियमित इत्यर्थः । **नियतयोरिति** । सत्साधनदूषणप्रयोग एव कर्तव्य इति सभापतिप्राश्नीकनियतयोर्वादिप्रतिवादिनोरित्यर्थः ।

कं०रा०— नन्‌ प्रश्नशब्दात्‌ तत्र नित्युक्त इति ठकि कृते तस्येकादेशे आदिवृद्धौ च प्राश्निकेति वक्तव्ये कथं सभासभापप्राश्नीकेत्युक्तिरित्यत आह **प्रश्नशब्दादिति** । यथा द्वैतीयीकं तार्तीयीकं इत्यभियुक्तप्रयोगात्ती यादीकक्स्वार्थे वक्तव्यस्तथा प्राश्नीकेत्यभियुक्ततमेन भाष्यकृता प्रयुक्तत्वात्‌ प्रश्नशब्दात्‌ करोत्यर्थे ईकक्प्रत्ययो वक्तव्य इति भावः । एतच्चोपलक्षणं प्राज्ञादित्वेन स्वार्थिकेण प्रत्यये प्रश्न एव प्राश्नः स एषामस्तीति प्राश्निनः प्राश्नीनामीर्येषां ते प्राश्नीका इत्यपि साधुत्वं द्रष्टव्यम्‌ ।

श्रीनिधि०— तत्रासत् साधनेति । **तत्र** स्पर्धावत्प्रवर्तितकथायां **ईकक्प्रत्यय इति** 'तद्धिता' इति ज्ञापकात्‌ तद्धितगतेर्विचित्रत्वादिति भावः । सभाशब्देन प्रवर्त्यमानकथार्थविचक्षणा उदासीना विद्वांस उच्यन्ते । प्राश्निकशब्देन तादृशासाक्षित्वे वृता विद्वांसाः । **सभापः** मूलराजा ।

शे०वा०— वादस्य सभासभापतिप्राश्निकपूर्वकत्वोपपादनपरोत्तरवाक्यमनर्थकमित्यतो वादेन विद्यापरीक्षणमिति पक्षोक्तदोषपरिहारार्थत्वान्न तदिति भावेन तत्परिहारकतयोत्तरग्रन्थं सङ्गमयितुं तत्पक्षोक्तदोषमुत्थापयति **यदुक्तमिति** । ननु मृदङ्गवादनं शिल्पं कौशलमस्येति मार्दङ्गिक इत्यादौ मृदङ्गवादनादावुपचरितवृत्तेर्मृदङ्गादिशब्दात्‌ 'तदस्य शिल्पमि'त्यस्मिन्नर्थे 'शिल्पमि'ति सूत्रेण ठकि तस्येकादेशे आदिवृद्धौ च मार्दङ्गिक इत्यादिरूपसिद्धिवत्प्रश्नकरणं शिल्पमस्येति प्राश्नीक इत्यत्रापि प्रश्नकरणे उपचरितवृत्तेः प्रश्नशब्दात्‌ 'शिल्पम्' इत्यनेन ठकितस्येकादेशे आदिवृद्धौ 'यस्येति चे'त्यकारलोपे प्राश्निकेति भवितव्यम्, तत्कथं भाष्ये प्राश्नीकेति दीर्घ इत्यतोऽभिप्रयुक्तप्रयोगसंरक्षणाय तत्र तत्र तद्धिता इति बहुवचनज्ञापितविचित्रतद्धितगत्याश्रयणेनापेक्षितप्रत्ययव्युत्पादनस्य कृतत्वादस्याप्यभियुक्तप्रयोगत्वेन विचित्रतद्धितगत्यैव प्रश्नकरणे उपचरितवृत्तेः प्रश्नशब्दात्‌ तदस्य शिल्पमित्यर्थे ईकक्प्रत्यये सति प्राश्नीकेति रूपनिष्पत्तिरविकलैवेति सत्येव समाधाने 'उभयोः प्रश्नकर्तृत्वात्‌ प्राश्निका इति कीर्तिताः' इति ब्रह्मतर्कमनुसृत्य करोतीत्यर्थे विचित्रतद्धितगत्या ईकक्प्रत्ययमाश्रित्य समाधत्ते **प्रश्नशब्दादिति** । एषैव दिक् सर्वत्रेति ध्येयम्‌ । वाद एवेत्येवशब्दस्य यथास्थितान्वये वैयर्थ्यं वाद इत्येतावन्मात्रस्य साकाङ्क्षत्वेन वाक्याभासप्रसङ्गश्चेत्यतो युज्यत इत्यध्याहारान्न साकाङ्क्षत्वमध्याहृतान्वितस्य एवशब्दस्य परपक्षप्रतिक्षेपसूचकत्वान्न वैयर्थ्यमपीत्याशयेनाध्याहृतान्वयमाह **एवेत्यस्येति** । सभासभापप्राश्नीकपूर्वत्वमुक्तप्रतिज्ञायां हेतुरिति भावेन तथा व्याचष्टे **यत इति** । मूले यत इत्यादेरश्रवणात्‌ कथं हेतुहेतुमद्भावेनान्वय इत्यतस्तुशब्दस्यैव तस्य तत्र हेतुत्वसमर्पकत्वान्नानुपपत्तिरित्याह

तुशब्द इति । सभादिपूर्वकस्य हेतुत्वप्रतिपादक इत्यर्थः । तावताऽपि कथं वादपक्षोक्तदोषपरिहार इत्यतोऽभिप्रायमाह **सभेति** ।

वा०र०— मार्दङ्गिक इत्यादाविति । आदिपदेन पाठनिकः, वैणविको नारदः इत्यादेर्ग्रहणम् । तत्रापि वैणववादनं वेणुवादनं शिल्पं अस्येति विग्रहो ज्ञेयः । मृदङ्गवादने मृदङ्गशब्दः प्रत्ययं व्युत्पादयतीत्यादिकाशिकां तन्मञ्जरीं चानुसृत्याह **मृदङ्गवादनादाविति** । मृदङ्गवादनविषयं शिल्पमस्येत्याद्यर्थविवक्षणात् सामानाधिकरण्यं सम्भवतीति मञ्जर्युक्तरीत्या ज्ञेयम् । मृदङ्गवादनशब्दात् अनभिधानात् प्रत्ययो न भवति । किन्तु अभिधानात् । उपचरितवृत्तेः मृदङ्गशब्दात् एव । तथा मृदङ्गनिष्पादनं शिल्पं अस्य मार्दङ्गिकः कुम्भकारः इति मृदङ्गशब्दात् उपचरितवृत्तेरपि अर्थान्तरे न भवतीति भावः । **मृदङ्गादिशब्दादिति** । मृदङ्गवादनशब्दात्तु प्रत्ययस्वीकारे मार्दङ्गवादनिकः इत्यादिरूपापत्तिः इति भावः । **शिल्पमिति सूत्रेणेति** । प्रथमासमर्थात् अस्येति षष्ठ्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । यत्तत् प्रथमासमर्थे शिल्पं नाम कर्म भवतीति सूत्रार्थः । **प्राश्नीकेति दीर्घ इत्यत इति** । अनेन भट्टोजिना प्राश्नीकेति दीर्घोऽनुपपन्नः इत्युक्तमपि विवरणपूर्वकं सङ्गृहीतं भवति । विचित्रा तद्धितगत्याश्रयणेन परिहारस्याबाधितत्वात् शिल्पार्थ एव ईकक्प्रत्ययमनाश्रित्य करोतीत्यर्थे कुतः तदाश्रयणं मूलकारस्य इत्यतो वर्णकान्तरत्वेनैव तदाश्रयणम् । शिल्पार्थे प्रत्ययाश्रयणमपि उक्तरीत्याऽभिप्रेतमेवेत्याह **उपचरितवृत्तेः प्रश्नशब्दादिति** । **विचित्रतद्धितगत्येति** । शक्तियष्ट्योः ईकक् इति सूत्रे शक्तिः प्रगुणं अस्य शक्तिकः इति विहितस्य ईकक्प्रत्ययः प्रश्नेत्येतत् शब्दात् करोतीत्यर्थेऽपि भवति । तद्धिता इति बहुवचनज्ञापिततद्धितविचित्रगत्या शब्दान्तरस्यार्थान्तरस्य चाभ्यनुज्ञानादिति भावः । अत एव 'दित्यदित्यादित्य पत्युत्तरपदाण्ण्य' इत्येतत्सूत्रीयवार्तिकादिबलेन बहिषष्ठीलोपश्च ईकक् च इति बाह्यः बाहीकः इति व्युत्पादितं काशिकादाविति ज्ञेयम् ।

स०व्र०— ननु शाब्दिकस्तार्किक इतिवत् करोतीत्यर्थे ईकक्प्रत्यये प्राश्नीक इति भवितव्यम् । प्राश्नीक इति कथम् । न च 'इक्प्रत्यये तथोपपत्तिरिति वाच्यम् । तद्विधायकाभावादिति चेन्न । 'तद्धिता' इति बहुवचनज्ञापितविचित्रतद्धितगत्या प्रश्नशब्दात्करोतीत्यर्थे ईकक्प्रत्ययव्युत्पादनेन दोषाभावादिति भावेनाह **प्रश्नशब्दादिति** ।

विठ्ठल०— ननु प्रश्नशब्दात्तत्र नियुक्तमिति ढकि कृते तस्येकादेशे आदिवृद्धौ च प्राश्निकेति वक्तव्ये कथं प्राश्नीकेत्युक्तिरित्यत आह **प्रश्नशब्दादिति** ।

॥ इति वादस्य विद्यापरीक्षाकारणत्वोपपादनम् ॥

* * *

॥ अथ 'वादेन जल्पवितण्डार्थिनोर्नीचपतासिद्धौ जल्पवितण्डयोर्व्यर्थतो'पपादनम् ॥

२०७ सु०— यदुक्तं 'तत्सिद्धौ व्यर्थताऽन्ययोरि'ति तदयुक्तम्, वादेन तत्त्वनिर्णयसिद्धावपि अर्थाद्यसिद्धेः । तथा चाभिलषितं न सिद्धम्, सिद्धं चानभिलषितमिति तत्राह **उभयेति** ।

अनु०— उभयार्थः स्यान्निर्णीतिजयकारकः ।

वाद इत्यनुवर्तते । अस्यैव विवरणं निर्णीति इति । न केवलं निर्णीतिकारकः किन्तु जयकारकश्च । जयशब्देन तत्साध्यमर्थ्यादिकमुपलक्ष्यते । विद्यापरीक्षार्थे वादे जयिनोऽर्थादिकमपि सभापतिना सम्पादनीयमिति भावः ।

कं०रा०— अस्यैवेति । उभयार्थ इत्यस्यैव विवरणं निर्णीतिर्जयकारक इत्येतदित्यर्थः ।

शे०वा०— मूले वादस्योभयार्थत्ववर्णनानर्थक्यमाशङ्क्य 'तत्सिद्धौ व्यर्थताऽन्ययोरि'त्युक्तस्य वैयर्थ्येन जल्पाद्यकर्तव्यत्वस्य वैयर्थ्योपपादनेन समर्थनार्थत्वान्न तदिति भावेन तदुपपादकतया तद्योजयितुं वैयर्थ्यानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति **यदुक्तमिति** । **विवरणमिति** । ततश्च न तद्वैयर्थ्यमिति भावः । निर्णीतिकारकताया वादे सिद्धत्वान्न विधेयत्वमिति तद्विधानानुपपत्तिरित्यतोऽनुवाद्यतया तमंशं योजयति **न केवलमिति** । तथाऽप्यभिलषितमर्थादिकं न सिद्धमिति शङ्कया न परिहार इत्यतो जयशब्दस्य लक्षणयाऽर्थादिपरत्वेन जयमात्रपरत्वाभावाद्युक्तोऽनेन तत्परिहार इत्याह **जयशब्देनेति** । लक्षणबीजभूतशक्यसम्बन्धमाह **तत्साध्येति** । ननु वादस्य तत्त्वनिर्णयसाधनत्वोपपत्तावपि कथमर्थादिपरत्वमित्यतः तदुक्तेरभिप्रायमाह **विद्यापरीक्षार्थ इति** ।

वा०र०— व्यर्थतेति प्रतीकोपादानपाठः ।

॥ इति 'वादेन जल्पवितण्डार्थिनोर्नीचपतासिद्धौ जल्पवितण्डयोर्व्यर्थतो'पपादनम् ॥

* * * *

॥ अथ वितण्डाजल्पयोर्विशेषफलान्तरम् ॥

२०८ सु०— "एवं तर्हि न कदाऽपि जल्पवितण्डाप्रवृत्तिः, 'व्यर्थताऽन्ययोरि'ति युक्तेः सम(ान)त्वात् । यथा हि विद्यावैषम्यनिर्णये जितवतोऽर्थादिलाभः, तथा तत्साम्ये द्वयोरपि

अर्थादिलाभः सम्भवत्येव । न च फलान्तरमस्ति येन पुनर्जल्पवितण्डारम्भः स्यादि''त्यत आह **तत्त्वाप्रकाश एवेति** ।

अनु०— तत्त्वाप्रकाश एवैको वितण्डाजल्पयोः फलम् ॥

तत्त्वाप्रकाश इति परवञ्चनसामर्थ्यमुच्यते । तेन तत्साध्योऽर्थादिलाभो लक्ष्यते ।

इदमुक्तं भवति । यद्यपि विद्यासाम्यवैषम्ययोर्निर्णीतिजयौ स्याताम्, तथाऽपि तात्त्विककथाफलरूपावेव । पराच्छादनचातुर्यप्रयुक्तार्थादिलाभार्थं समानविद्ययोः पुनर्जल्पवितण्डाप्रवृत्तिरिति । न चैवं विषमविद्ययोरपि तत्प्रवृत्तिः, उपप्लवप्रसङ्गस्योक्तत्वादिति ।

यद्वा तत्त्वनिर्णयफलो वादः, अर्थादिफले जल्पवितण्डे, इति फलभेदेन कथाभेद उक्तः; सोऽनुपपन्नः । तथा सत्यर्थादीनां भेदेन कथाऽऽनन्त्यप्रसङ्गादित्यत आह **तत्त्वेति** । यद्यपि अर्थादयोऽवान्तरभेदभिन्नास्तथाऽपि तत्त्वाप्रकाश एक एव वितण्डाजल्पयोः फलम् । तत्त्वनिर्णयेतरत्वरूपेणार्थादीनामेकत्वान्नोक्तदोषः । तदवान्तरभेदविवक्षा तु व्यर्थैव इति भावः ।

परि०— निर्णीतिजयौ इत्यत्र निर्णीतिपदस्योच्चत्वनीचत्वनिर्णीतिरित्यर्थः । **उपप्लवेति** । प्राश्निकानामसुज्ञत्वं प्रत्यवायश्च स्यादित्युक्तत्वादित्यर्थः ।

यादु०— उपप्लवेति । प्राश्निकादीनामसुज्ञत्वं प्रत्यवायश्च स्यादित्युक्तत्वादित्यर्थः ।

वं०प०— ननु यथा वादेन समविद्यत्वसिद्धौ तत्प्रयुक्तार्थादिलाभेऽपि परवञ्चनादिचातुर्यप्रयुक्तार्थादिलाभाय पुनर्जल्पवितण्डे देये इत्युच्यते तथा पूर्वं वादेन विषमविद्यात्वसिद्ध्या एकस्य बहुविद्यात्वप्रयुक्तार्थादिलाभेऽपि पुनः परवञ्चनादिचातुर्यप्रयुक्तार्थादिलाभार्थं पुनस्तेनापकृष्टेन जल्पादिना घटतामित्यत आह **न चैवमिति** । **उक्तत्वादिति** । यद्यपकृष्टो वस्तुतो विद्ययाऽसमोऽपि परवञ्चनादिकरणे चतुरस्तर्हि तेन घटमान उत्कृष्टो दैवात्तेन पराजितः स्यात् तर्हि जितवतस्त्वपकृष्टस्य द्रव्यादि सभापत्यादिभिर्दापनीयमेव । ततश्च तत्पूजाकरणे 'अपूज्यः पूज्यते यत्र पूज्यो यत्र न पूज्यते । त्रीणि तत्र भविष्यन्ति दुर्भिक्षं मरणं भयमि'त्यनेन प्रत्यवायस्योक्तत्वान्न तयोः पुनर्जल्पादिरिति भावः । **अर्थादीनां भेदेनेति** हिरण्यवस्त्रपश्वादीनां भेदेनेत्यर्थः ।

कं०रा०— उपप्लवेति । अत्यन्तापकृष्टोऽप्युत्कृष्टतमेन वैयात्यात् सङ्कटमानो यदि दैत्यमभिभावयेद्वथाख्यातिं वा लभेत तदा प्राश्निकादीनामसुज्ञत्वं प्रत्यवायश्च स्यादित्युपप्लवप्रसङ्गस्योक्तत्वादित्यर्थः ।

अर्थादिफले इति । यद्यपि जल्पोऽर्थादि व्यपेक्षयेति जल्पस्यैवार्थादिकत्वमुक्तं न वितण्डायास्तथापि जल्पलक्षणे सतामेवेत्येवकारस्य वितण्डाव्यावृत्त्यर्थत्वेनोपात्ततया अर्थाद्वितण्डाया अप्यर्थादिफलत्वमुक्तमिति ध्येयम् ।

श्रीनिधि०— तथापि तात्त्विककथाफलरूपावेवेति । अनेनैव शब्दसम्बन्धः उक्तो भवति । **तदवान्तरभेदेति** । अर्थस्य योऽयमवान्तरभेदः स्वधान्याश्वादिरूपः स इत्यर्थः ।

शे०वा०— विद्यापरीक्षापूर्वेत्यादिनोक्तस्य विद्यासाम्यनिर्णयजल्पादिकर्तव्यत्वस्य समर्थनार्थत्वान्नोत्तरग्रन्थवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य प्रापकाभावेन तदाक्षेपस्यैवानुत्थानात् किं समर्थनेनेत्यत आक्षेपहेतुभूतयुक्त्युपन्यासेन तदुपपादयन्नेव तत्समर्थनपरतयोत्तरग्रन्थं योजयति **एवं तर्हीति** । **कदाऽपीति** । समानविद्यत्वनिश्चयदशायामपीत्यर्थः । **वैषम्यसिद्धावकर्तव्यता** तु तवापि सम्मतेति भावः । विद्यासाम्यनिश्चयदशायां कुतो न तत्प्रवृत्तिरित्यतो विद्यावैशम्यनिश्चये जल्पादेरकर्तव्यत्वसाधकयुक्तिबलादेवेत्याह **व्यर्थतेति** । युक्तेः समतामेवोपपादयति **यथा हीति** । **न चेति** । भावे च तदर्थमेव विषमविद्ययोरपि प्रवृत्तिप्रसक्तेर्व्यर्थताऽन्ययोरिति तदकर्तव्यत्वोक्तिरनुपपन्नेति भावः । **न चेति** । यथा हि विद्यासाम्यनिर्णये तात्त्विककथाफलरूपनिर्णीतिजयसिद्धावपि पराच्छादनचातुर्यप्रयुक्तार्थादिलाभार्थं समानविद्ययोः पुनर्जल्पवितण्डारम्भ इष्यते । तथा वैषम्यनिर्णये जयिनस्तात्त्विककथाफलरूपनिर्णीतिजयसिद्धावपि पराच्छादनचातुर्यप्रयुक्तार्थादिलाभार्थं विषमविद्ययोरपि पुनर्जल्पवितण्डाप्रवृत्त्युपपत्तेस्तदकर्तव्यत्वोक्तिरयुक्तेति न च वाच्यमित्यर्थः । **उपप्लवेति** । असुज्ञत्वप्रत्यवायरूपोपप्लवेत्यर्थः । **उक्तत्वादिति** । अत्यन्तापकृष्टोऽप्युत्कृष्टतमेन वैयात्याद्घटमानो यदि दैवात् तमभिभावयेद्यदि वा वृथा ख्यातिं लभेत तदा प्राश्निकानामसुज्ञत्वं प्रत्यवायश्च स्यात् । अपूज्यः पूज्यते यत्रेति वचनादित्यादिनेति शेषः । इतीत्यस्येदमुक्तं भवतीति पूर्वेण सम्बन्धः । उक्तयोजनायां तत्त्वाप्रकाशपदस्य लक्षणप्रसङ्गादेक इत्यस्य चानर्थक्यात् तदुभयस्वारस्याय पक्षान्तरमाह **यद्वेति** ।

स०व०— **उपप्लवेति** । 'अपूज्यः पूज्यते यत्र' इत्यादिनोक्तत्वादित्यर्थः ।

विठ्ठल०— ननु तथापि नोक्तशङ्कापरिहारः । जल्पादिफलत्वेनोक्तार्थलाभस्यापि विद्यापरीक्षासाम्यतया वैयर्थ्यापरिहारादित्यतोऽधिकद्रव्यादिलब्ध्यर्थतया न व्यर्थतेत्याह **इदमुक्तं भवतीति** । **निर्णीतजयौ स्यातामिति** । अत्रत्य निर्णीतिशब्द उच्चनीचत्वनिर्णयपरः । जयशब्दोऽर्थाद्युपलक्षण इति द्रष्टव्यम् । **उपप्लवेति** । अपकृष्टेनोपकृष्टस्य पराजयादिप्राश्निकादीनामज्ञत्वादिकं स्यादित्युक्तत्वादित्यर्थः ।

॥ इति वितण्डाजल्पयोर्विशेषफलान्तरम् ॥

* * *

॥ अथ वादेन विना विद्यापरीक्षणे कर्तुं शक्ये सति जल्पादिभिरपि तत्परीक्षा स्यात् ॥

२०९ सु०— एवं कथया विद्यापरीक्षणमिति पक्षः समर्थितः । इदानीमन्यथेति पक्षमपि समर्थयमान आह **विनेति** ।

अनु०— विना वादेन विद्याया यदि शक्यं परीक्षणम् ।
स्याज्जल्पादिरपि क्वापि

अविगीतविद्वत्प्रसिद्ध्यादिनेति शेषः । **क्वापि** इत्यस्य पूर्वार्धेनान्वयः । तदा समविद्ययोः प्रथमम् **अपि जल्पादिः** कथाविशेषः कार्यः **स्यात्** इत्यर्थः ।

तर्हि विद्यापरीक्षणं वादेनैवेत्युक्तिविरोध इत्यत आह **वाद एवेति** ।

वाद एवान्यथा भवेत् ॥

'वाद एव प्रथमं कर्तव्यो भवेदि'ति यदुक्तं तद् **अन्यथा** वादेन विना विद्यापरीक्षणस्य कर्तुमशक्यत्व एव अतो न विरोध इति ।

परि०— जल्पादिरित्यस्य पुलिङ्गनिर्वाहायाह **कथाविशेष इति** ।

कं०रा०— **क्वापीत्यस्येति** । स्याजल्पादिरपि क्वापीत्युत्तरार्धस्थस्य क्वापीत्यस्य क्वापि वादेन विना अविगीतविद्वत्प्रसिद्ध्यादिना विद्यायाः परीक्षणं यदि शक्यमिति पूर्वार्धेऽन्वय इत्यर्थः । तदा समविद्ययोः प्रथमं कार्यमित्येषामध्याहारेण स्याजल्पादिरपीत्युत्तरवाक्यं योजयति **तदेति** । वाद एवान्यथा भवेदिति वाक्यं प्रथमं कर्तव्य इति यत् उक्तं तत् इत्येतेषामध्याहारम् एवशब्दस्यावृत्तिं चाश्रित्य योजयति **वाद एवेति** ।

शे०वा०— विना वादेनेत्युत्तरग्रन्थानर्थक्यमाशङ्क्य कथातोऽन्यथा विद्यापरीक्षणमिति द्वितीयपक्षमभ्युपगम्य तत्रोक्तदोषपरिहारार्थत्वान्न वैयर्थ्यमिति भावेन वृत्तानुवादपूर्वकं तथोत्तरग्रन्थं योजयति **एवमिति** । क्वापीत्यनेनाविगीतविद्वत्प्रसिद्ध्यादिना विद्यासाम्यसिद्धावपि जल्पादिरूपः कथाविशेषः क्वचित्कार्यः क्वचिन्नेत्युच्यते, तच्चानुपपन्नम् । उक्तरीत्या विद्यापरीक्षणसिद्धावपि जल्पादेरकर्तव्यतायां नियामकाभावात् । अन्यथा वादेन विद्यापरीक्षासिद्धावपि जल्पादिकथाविशेषस्य क्वाचित्कत्वापातादित्यतो न 'क्वापी'त्यस्योत्तरार्धेऽन्वयेन जल्पादिकथाविशेषस्य क्वाचित्कत्वाभिधायकत्वमभिमतं किन्नाम पूर्वार्धेऽन्वयेनाविगीतविद्वत्प्रसिद्ध्यादिना विद्या-

परीक्षणं न सार्वत्रिकं किन्तु काचित्कमेवेति तत्काचित्कत्वाभिधायकत्वमेवेति नानुपपत्तिरिति भावेनाह **कापीत्यस्येति** । ननु वादेन विद्यापरीक्षणेऽपि जल्पादेः कार्यत्वाविशेषादविगीतविद्वत्प्रसिद्ध्यादिना तत्परीक्षणे जल्पादिः कार्यः स्यादिति विशिष्याभिधानमनुपपन्नमित्यतो नात्र जल्पादिकथाविशेषस्य कार्यत्वमात्रं प्रतिपाद्यते येनासाधारण्येनोक्तिवैयर्थ्यं स्यात् किन्नाम प्रथमपदाध्याहारेण प्रथमं कार्यत्वं तच्च वादेन विद्यापरीक्षणपक्षे जल्पादेर्नास्तीति विशिष्योक्तिर्युक्तेत्याशयेनाध्याहारेण योजयति **प्रथममपीत्यादिना** । अनेन न केवलं वादेन समानविद्यत्वसिद्धौ सत्यां वादोत्तरं जल्पादेः कार्यत्वं किन्त्वविगीतविद्वत्प्रसिद्ध्यादिना समविद्यत्वसिद्धौ सत्यां प्रथममपि जल्पादिः कार्य इत्यर्थसूचनात् समुच्चेतव्यानुपपत्तिप्रयुक्ततद्वैयर्थ्यशङ्का निरस्ता भवति । **तर्हीति** । यद्यपि वादेनैव विद्यापरीक्षणमित्युक्तिरेव नास्तीति न तद्विरोधिशङ्कावकाशस्तथाऽप्यन्वयव्यतिरेकवर्णनेन सिद्धस्यार्थस्यायमनुवाद इति ध्येयम् ।

वा०र०— काचित्कत्वापातादित्यत इति । ततश्च तत्सिद्धौ इत्यनुभाष्यमूलविरोध इति भावः ।

* * *

॥ अथ वादेन विना विद्यापरीक्षणे कर्तुमशक्ये सत्येव
'वादेनैव परीक्षणम्' इति नियमः ॥

२१० सु०— अस्त्वेवमुपायान्तरविरहे कथयैव विद्यापरीक्षणम् । सा तु वाद इति कुतः । तत्त्वनिर्णयार्थिनोरधिकारित्वात्तत्फलत्वाच्चेति चेत् (न । एवं), तर्हि विजिगीषावतोरधिकारित्वादर्थादिफलत्वात्सभाद्यङ्गोपेतत्वाज्जल्पोऽपि स्यादिति ।

किमत्र जल्पशब्दवाच्यतामात्रमापाद्यते, किंवा वादशब्दवाच्यताऽभावः, अथवा समाहाररूपं कथान्तरं, यद्वा निमित्तद्वयसमावेशो वादशब्दस्यैव व्यवहारानुपपत्तिः । सर्वत्राप्युत्तरमाह जल्प इति ।

अनु०— जल्प इत्यपि नाम स्याद्वादस्यैतादृशस्य तु ।

एतादृशस्य निमित्तद्वयोपेतस्यात्र जल्प इति नाम स्यादित्यभ्युपगमेनाद्यो निरस्तः ।

अपिशब्देन वादशब्दवाच्यतां प्रतिज्ञाय एतादृशस्य इत्यनेन हेतुरुक्तः, तेन द्वितीयोऽपि निराकृतः । न हि निमित्तसद्भावे वाचकाप्रवृत्तिरिति युक्तम्, जल्पशब्देऽपि साम्यात् । अतस्तुलायां प्रमाणप्रमेयशब्दवदुभयशब्दवाच्यत्वमिति ।

तृतीयोऽप्यनेनैव निराकृतः । अन्यथा तुलाऽपि प्रमाणादितो विधान्तरवती स्यात् ।

'वादस्य जल्प इत्यपि नाम स्यादि'ति वादसंज्ञा तु मुख्या जल्पसंज्ञा त्वमुख्येति सूचितम् । तेन चतुर्थोऽपि निरस्तः ।

तत्र हेतुविशेषसद्भावं तुशब्देन द्योतयति ।

तथा हि यद्यपि कथकावादितो विजिगीषू तथाऽपि सभ्यादिभिर्विजिगीषां परिभाव्योत्पादिता तत्त्वनिर्णयार्थितैव कथोपयोगिनी । अर्थादिलाभश्चान्तरा प्राप्तो न त्वादित एवोद्दिष्ट इत्यमुख्य एव । अत एव पूर्वम् उभयार्थः स्यादित्युक्ते साम्य-प्रतीतिप्रसक्तौ निर्णीतिजयकारक इति तत्त्वनिर्णीतेः प्राधान्यप्रदर्शनार्थं विवरणं कृतम्, अन्यथा कथाफलद्वयस्यैवोभयशब्देन प्रतीतेर्विवरणं व्यर्थं स्यात् ॥ अल्पाच्तरमिति लक्षणस्य व्यभिचारं कुर्वाणेनाप्येतदेव सूचितम्, अन्यथा जयनिर्णीतिकारक इत्यवक्ष्यत् ॥ सभ्यादिसंवरणं च विजिगीषुतापरिभवार्थमिति वादताप्राधान्यमेवोपोद्बलयतीति ।

परि०— शङ्कते **अस्त्वेवमित्यादिना जल्पोऽपि स्यादितीत्यन्तेन** । **हेतुरुक्त इति** । वादपदवाच्यत्वे निमित्तसत्त्वरूपहेतुरुक्त इत्यर्थः । **अन्यथा तुलापीति** । प्रमाणप्रमेयसमाहार-रूपपदार्थः स्यादित्यर्थः । योगरूढेर्विधान्तरत्वप्रकारस्तु प्रागेवानुमानिकपादे तर्कताण्डवे च व्यक्तः । अत एवैतत्प्रतिबन्द्या न तत्र विधान्तराभावः शङ्क्यः । **तेन चतुर्थोऽपीति** । वादसंज्ञाया मुख्यत्व-कथनेन वादशब्दस्यैव व्यवहारानुपपत्तिरिति पक्षो निरस्त इत्यर्थः । मुख्यस्यैव व्यवहर्तव्यत्वादिति भावः । **तत्रेति** । वादशब्दस्य मुख्यसंज्ञात्वे जल्पशब्दस्यामुख्यत्वे चेत्यर्थः ।

यादु०— अन्यथा तुलाऽपीति । न चैवं योगरूढिसमाहारोऽपि विधान्तरं न स्यादिति वाच्यम् । तत्र परस्परसापेक्षतया विशिष्टार्थबोधनरूपैकप्रयोजनकत्वेन विधान्तरत्वेऽपि तुलायाः प्रमाणप्रमेयत्वयोः परस्परनिरपेक्षत्वेन विलक्षणप्रयोजनद्वयसम्पादकतया विधान्तरत्वकल्पकाभावात् । अन्यथा असिद्धिबाध-समाहारस्यापि तथात्वापत्तेरिति भावः । **तेन चतुर्थोऽपीति** । मुख्यस्यैव व्यवहर्तव्यत्वादिति भावः । **तत्रेति** । वादसंज्ञाया मुख्यत्व इत्यर्थः ।

वं०प०— विजिगीषावतोः वस्तुगत्येति शेषः । **अन्यथा तुलापीति** । प्रमाणप्रमेयसंशय-प्रयोजनेत्यादिरूपेण परिगणनापत्तेरित्यर्थः । यद्यप्यत्र प्रत्यक्षादेरपि प्रमाणत्वात् प्रमेयत्वाच्च तदुदाहरणं कर्तव्यं

तथाऽप्येतादृशे वादे जल्पतासद्भावेऽपि तद्व्यवहाराभावस्य विवक्षितत्वेन तुलायां प्रमाणत्वसद्भावेऽपि तद्व्यवहाराभावेन तादृशस्यैवोदाहर्तव्यत्वात् । न हि प्रत्यक्षादि तादृशमित्याशयः । नन्वत्र योगरूढिवत्तत्त्वनिर्णयार्थित्वविजिगीषुत्वादिरूपनिमित्तद्वयोपेतं समाहाररूपं कथान्तरं किन्न स्यादिति चेन्न । **वैषम्यादिति** । तत्र योगरूढ्योः परस्परं सापेक्षताऽस्ति । न त्वत्रैवमस्ति । अन्यथाऽसिद्धिबाधसमाहारोऽप्यपरो हेत्वाभासः स्यादित्युक्तम् । **वादसंज्ञा मुख्येति** । वादस्य जल्प इत्यपि नाम स्यादिति वादस्यादितो निर्देशेनेत्यर्थः । **एतेनेति** । वादसंज्ञाया एव मुख्यत्वेन मुख्यस्यैव व्यवहर्तव्यत्वादिति भावः । **मुख्येति** । वादस्येति वादस्यादितो निर्देशेनेत्यर्थः । **अत एव** तत्त्वनिर्णयस्य मुख्यफलत्वादेव । सभ्यादिसंवरणं च वादप्राधान्यमेवोपोद्बलयतीत्यन्वयः । किमर्थमित्यतस्तत्र हेतुः **विजिगीषुतापरिभवार्थमिति** । **वादता** तत्त्वनिर्णयार्थित्वरूपं वादशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं, तत्प्राधान्यमित्यर्थः । सभ्यादयो विजिगीषुतां परिभाव्य यतस्तत्त्वनिर्णयार्थितामुत्पादयन्ति ततस्तदेव प्रधानमिति भावः ।

कं०रा०— एतादृशस्येति । एतादृशस्येत्यनेन वादशब्दवृत्तिनिमित्तसद्भावरूपहेतुरुक्त इत्यर्थः । **तत्रेति** । विद्यापरीक्षार्थवादे जल्पसंज्ञाया अमुख्यत्वे हेतुविशेषसद्भावं तुशब्देन द्योतयतीत्यर्थः । **अमुख्य एवेति** । जल्पशब्द इति शेषः । साम्यप्रतीतिप्रसक्ताविति तत्त्वनिर्णीत्यर्थादिलाभयोरिति शेषः । **प्राधान्येति** । उद्देशत्वप्रदर्शनार्थमित्यर्थः । **अन्यथेति** । निर्णीतिर्जयकारक इत्युभयार्थत्वविवरणस्य तत्त्वनिर्णीतः प्राधान्यप्रदर्शनार्थत्वाभाव इत्यर्थः । **अल्पाच्तरमिति** । अल्पाच्तरं शब्दरूपं **द्वन्द्वे पूर्वं** प्रयोज्यमिति लक्षणविहितं जयशब्दस्य प्राक्प्रयोगमकृत्वा निर्णीतिजयकारक इति तस्य परतः प्रयोगं कुर्वाणेनापि तत्त्वनिर्णीतेः प्राधान्यमेव सूचितं तत्प्राधान्यविवक्षायां त्वभ्यर्हितं चेति तत्त्वनिर्णीतिशब्दस्य प्राक्प्रयोगो युज्यत इति भावः । **अन्यथेति** । तत्त्वनिर्णीतेः प्राधान्यविवक्षाविरहेऽभ्यर्हितं चेत्यस्याऽप्रवृत्तेरल्पाक्षरमित्यस्यैव च प्रवृत्तेर्जयनिर्णीतिकारक इत्येवावक्ष्यदित्यर्थः । ननु विद्यापरीक्षार्थकथायाः सभ्यादिवरणपूर्वकत्वेन जल्पत्वं मुख्यमिति ज्ञायत इत्यत आह **सभ्यादीति** ।

श्रीनिधि०— एतादृशस्येत्यनेन **हेतुरुक्त इति** । तत्त्वनिर्णयार्थ्याद्यधिकारित्वं तत्फलत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तवत्त्वरूपहेतुरित्यर्थः । **विवरणं कृतमिति** । निर्णीतिजयेत्यनेन उभयार्थेत्येतद्विवृतमित्यर्थः । **व्यर्थं स्यादिति** । व्यर्थं सदर्थान्तरं गमयतीति भावः । **लक्षणव्यभिचारमिति** । निर्णीतेः प्राधान्याविवक्षायां अल्पाच्तरमिति लक्षणव्यभिचारो दोषः स्यात् । प्राधान्यविवक्षायां तु न दोषः । अभ्यर्हितं पूर्वमिति तदपवादलक्षणान्तराश्रयणादिति भावः । **प्राधान्यमेवोपोद्बलयतीति** । तत्त्वनिर्णीतिरिति शेषः । वदतेति पाठे अयं शेषः । वादतेति पाठे तु न कर्तव्यः ।

शे०वा०— ननु जल्प इत्यपीत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च विद्यापरीक्षार्थकथाया वादत्वसमर्थनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्रानुपपत्तेरभावेन तत्समर्थनस्यैवाकर्तव्यत्वात् । न च जल्पत्वप्रसङ्ग एव तत्र बाधक इति

वाच्यम् । प्रसञ्जकाभावेन तदप्रसक्त्या तस्य बाधकत्वायोगादित्यतस्तत्प्रसङ्गनिवर्तकतयोत्तरवाक्यं योजयितुं प्रसञ्जकप्रदर्शनेन तत्प्रसङ्गशङ्कामुत्थापयति **अस्त्वेवमिति** । ननु जल्प इति नाम स्यादित्येतावतैव जल्पत्वप्रसङ्गस्येष्टापादनत्वोक्त्या तत्प्रसङ्गनिरासससिद्धेरितरांशस्य वैयर्थ्यम् । न च वादत्वोपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । जल्पत्वप्रसङ्गनिरासावसरे तस्याकर्तव्यत्वादित्यतो जल्पत्वं स्यादित्यस्य जल्पत्वापादन इव वादत्वं न स्यादित्यत्रापि तात्पर्यसम्भवान्न वादत्वोपपादनानर्थक्यमिति भावेन जल्पत्वं स्यादिति शङ्कावाक्यात् सम्भाविततया प्रसक्तसकलपक्षनिरासकतयोत्तरवाक्यं सङ्गमयितुं तन्निवर्त्यान् सम्भाविततया शङ्कावाक्यात्प्रसक्तान्विकल्पान् दर्शयति **किमत्रेति** । **समाहारेति** । वादजल्पसमाहारेत्यर्थः । **निमित्तद्वयेति** । वादजल्पशब्दप्रवृत्तिनिमित्तद्वयेत्यर्थः । अत्रैतादृशस्येत्यस्य जल्पशब्दप्रवृत्तिनिमित्तोपेतत्वार्थकत्वे अपिशब्दसमुचितवादशब्दस्य वाच्यतायां हेत्वनुक्तिप्रसङ्गात् वादशब्दप्रवृत्तिनिमित्तोपेतत्वार्थत्वे च जल्पशब्दप्रवृत्तिनिमित्तवत्त्वानुपादानेन तदापादनत्वासिद्धिप्रसङ्गान्नान्यतरमात्रार्थत्वं तस्य युक्तमित्याशयेनोभयपरतया तद्व्याचष्टे **एतादृशस्येति** । ननु कथमस्य पक्षचतुष्टयनिरासकत्वमित्यतः अंशभेदेनेत्यभिप्रेत्य तद्भेदेन तन्निरासप्रकारं दर्शयति **अत्रेति** । **हेतुरिति** । वादशब्दप्रवृत्तिनिमित्तसद्भावरूप इत्यर्थः । **तेनेति** । वादशब्दवाच्यत्वं प्रतिज्ञाय तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तसद्भावरूपहेतुकथनेनेत्यर्थः । **निरस्त इति** । वादशब्दावाच्यत्वं न स्यादित्येवंरूपस्येति भावः । ननु वादशब्दप्रवृत्तिनिमित्तसद्भावेऽपि तच्छब्दवाच्यत्वं माऽस्तु विपक्षे बाधकाभावादित्यप्रयोजकत्वमाशङ्क्य तदुक्तन्यायेन जल्पशब्दप्रवृत्तिनिमित्तसद्भावस्यापि तच्छब्दावाच्यत्वेऽप्युपपत्त्या अप्रयोजकत्वप्रसङ्गाजल्पशब्दवाच्यत्वसिद्धिरपि न स्यात् । तत्र निरुपाधिकसहचारादेरेव विपक्षे बाधकत्वाभिप्राये च प्रकृतेऽपि तस्यैव बाधकत्वान्नाप्रयोजकत्वमित्याशयेनाह **न हीति** । **अत इति** । प्रवृत्तिनिमित्तद्वयसद्भावादित्यर्थः । निमित्तद्वयसद्भावसमावेशेन संज्ञाद्वयसमावेशो न्यायसूत्रोक्तं दृष्टान्तमाह **तुलायां प्रमाणप्रमेयशब्दवदिति** । यदा हि तुलान्तरेण तत्प्रामाण्यं निश्चीयते तदा प्रमेयम् । यदा पुनः सुवर्णगुरुत्वं प्रमापयति तदा प्रमाणमिति निमित्तद्वयसमावेशाद्यथा तुलायाः प्रमाणप्रमयेशब्दवाच्यत्वमित्यर्थः । एतच्च 'प्रमेया च तुला प्रामाण्यवदि'ति न्यायसूत्रभाष्यादौ स्पष्टम् । **तृतीयोऽपीति** । समाहाररूपकथान्तरमिति तृतीयोऽपीत्यर्थः । **अनेनैवेति** । निमित्तद्वयसमावेशस्य तदुभयशब्दवाच्यत्वमात्रप्रापकतया चरितार्थत्ववर्णनेनेत्यर्थः । **निरस्त इति** । अन्यथासिद्धनिमित्तद्वयसमावेशस्य कथान्तरानापादकत्वादिति भावः । **अन्यथेति** । निमित्तद्वयसमावेशस्य तदुभयशब्दवाच्यत्वमात्रप्रापकतया चरितार्थत्वमनभ्युपगम्य वादजल्पसमाहाररूपकथान्तरापादकत्व इत्यर्थः । **तुलाऽपीति** । तत्रापि निमित्तद्वयसमावेशस्य प्रमाणप्रमेयशब्दवाच्यत्वमात्रप्रापकतयाऽचरितार्थताया वक्तुं शक्यत्वान्निमित्तद्वयसमावेशेन तुला प्रमाणप्रमेयरूपविधान्तरं स्यादिति भावः । न चैवं योगरूढिसमाहारोऽपि विधान्तरं न स्यादिति वाच्यम् । तत्र परस्परसापेक्षतया विशिष्टार्थबोधनरूपप्रयोजनकत्वेन विधान्तरत्वेऽपि तुलायाः प्रमाणत्वप्रमेयत्वयोः परस्परनिरपेक्षत्वेन विलक्षणप्रयोजनद्वयसम्पादकतया विधान्तरत्वकल्पकाभावात् । अन्यथाऽसिद्धबाधसमाहारस्यापि दोषान्तरत्वं स्यादित्यवधेयम् । तथाऽप्यत्र चतुर्थपक्षनिरासकं न किमप्यस्तीति कथमनेन तन्निरास इत्यतो वादस्येत्येतदेव तन्निरासकमिति भावेन तद्योजनाप्रदर्शनपूर्वकं तत्सूचितमर्थमाह

वादस्येति । **सूचितमिति** । अन्यथा जल्प इत्यपि नाम स्यादेतादृशस्येत्येतावता पूर्तेस्तद्वैयर्थ्यं स्यादिति भावः । मूले तुशब्दानर्थक्यमाशङ्क्य निमित्तद्वयसमावेशे कुतो वादसंज्ञाया मुख्यत्वमिति शङ्कानिरासाय तन्मुख्यत्वे अपेक्षितहेतुविशेषसद्भावद्योतनार्थत्वान्न तदिति भावेन तथा योजयति **तत्रेति** । अनेन मूले तुशब्दो विशेषार्थ इत्युक्तं भवति ।

तुशब्दद्योतितं विशेषसद्भावमेव दर्शयति **तथा हीति** । अर्थादिलाभस्यामुख्यतायां हेतुमाह **अत एवेति** । तस्यामुख्यत्वादेवेत्यर्थः । **अन्यथेति** । न च न विवरणमात्रेण निर्णीतिः प्राधान्यज्ञापनमुपपद्यते । नियामकाभावात् । अन्यथा तत एव जयस्यापि तत्प्रसङ्गादिति वाच्यम् । प्राथम्येन तद्विवरणस्यात्राभिमतत्वेनानतिप्रसङ्गात् । ननु न प्रथमनिर्देशमात्रं प्राधान्यद्योतकमतिप्रसङ्गात् । किन्नाम द्वितीयतया निर्देष्टव्यस्यैव प्रथमं निर्देशः । न चात्र तथाऽस्तीति न प्रथमनिर्देशेन तत्त्वनिर्णयस्य प्राधान्यसिद्धिरित्यतो निमित्तान्तरमाह **अल्पाच्तरमिति लक्षणस्येति** । **अन्यथेति** । पटुगुप्तावित्यत्र 'द्वन्द्वे घी'त्यस्य ईशकृष्णावित्यत्र चाजाद्यदन्तमित्यस्य सावकाशत्वादिन्द्राग्नी इत्यत्र तदुभयप्रसङ्गे विप्रतिषेधे परमिति न्यायेनाजाद्यदन्तेन्द्रशब्दस्य पूर्वनिपातेऽप्यजाद्यदन्तमित्यस्य पूर्वोक्ते अल्पाच्तरमित्यस्य प्लक्षन्यग्रोधावित्यत्र सावकाशत्वात् वागिन्द्रावित्यत्र तदुभयप्रसङ्गे विप्रतिषेधे परमिति न्यायेनाल्पाच्तरस्य वाक्शब्दस्य पूर्वनिपातदर्शनिनाल्पाच्तरशास्त्रस्य तदुभयबाधकत्वस्थित्या निर्णीतिजयकारक इत्यत्राजाद्यदन्तमित्यस्याप्रसङ्गात् द्वन्द्वे घीत्यस्य प्रसङ्गेऽपि परत्वेनाल्पाच्तरमित्यस्य तद्बाधकत्वात् जयनिर्णीतिकारक इत्येवावक्ष्यदित्यर्थः । इदं चाल्पाच्तरमित्यस्य नित्यत्वमभिप्रेत्योक्तम् । वस्तुतो लक्षणहेत्वोः क्रियायाः समुद्राभ्राद्घ इत्यादिषु यथायथं व्यभिचारं कुर्वता सूत्रकृतैवैतत्प्रकरणस्यानित्यत्वज्ञापनादल्पाच्तरमित्यस्यानित्यताया एवाकरे स्थितत्वात् । अल्पाच्तरमित्यस्यानित्यत्वात् शकुनिसूत्रयोरिति साध्विति वदता टीकाकृताऽपि तदनित्यत्वस्यैवाङ्गीकृतत्वाच्चेति द्रष्टव्यम् । अत एवापरितोषान्निमित्तान्तरमाह **सभ्यादिसंवरणं चेति** । वादत्वे सभादिसंवरणानर्थक्यमाशङ्क्य विजिगीषुतापरिभवार्थं तदिति प्रतिपादकतया 'सभासभापप्राश्नीकपूर्वस्तु स्पर्धिनामपी'त्यादिना ग्रन्थेनाचार्यास्तत्त्वनिर्णीतेः प्राधान्यमेवोपोद्बलयन्तीत्यर्थः । क्वचिद्वादताप्राधान्यमेवोपोद्बलयन्तीति पाठः । तत्र सभ्यादिसंवरणं वादतायाः प्राधान्यमेवोपोद्बलयतीति सम्बन्धः । कथं सभ्यादिसंवरणस्य तदुपोद्बलकत्वमित्यत उक्तं **विजिगीषुतापरिभवार्थमितीति** । इतिशब्दो हेतौ । विजिगीषुतापरिभवार्थत्वात् तस्येत्यर्थः । जल्पताया अपि प्राधान्ये विजिगीषुतापरिभवार्थं सभ्यादिसंवरणानर्थक्यं स्यादिति भावः ।

वा०२०— आपादनत्वासिद्धीति । अत्र सिद्धिशब्दस्य उक्तिपरत्वात् इष्टापादनत्वोक्त्यभावप्रसङ्गात् इत्यर्थः । **न्यायसूत्रोक्तमिति** । गौतमीयद्वितीयाध्यायगत इति शेषः । **भाष्यादाविति** । उक्तस्थलीयेति शेषः । गुरुत्वपरिमाणज्ञानसाधनं तुलाप्रमाणं ज्ञानविषयो गुरुद्रव्यं सुवर्णादि द्रव्यं प्रमेयम् । यदा च सुवर्णादिना तुलान्तरव्यवस्थाप्यते तदा तुलान्तरप्रतिपत्तौ सुवर्णादिप्रमाणं तुलान्तरप्रमेयं इत्येवं भाष्यवार्तिकादौ चेत्यर्थः । रचनानुपपत्तेश्चेत्युत्तरपादीयाद्याधिकरणे प्रपञ्चयिष्यते चेदम् । अन्यथा तुलायाः इत्युत्तरवाक्यानुसारेण विधान्तर-

निरासपरतया स्पष्टमप्रतीतं अनेनेत्युक्तं हेतुं दर्शयति **वाच्यत्वमात्रप्रापकतयेत्यादि** । **परस्परसापेक्षतयेति** । ततश्च योगरूढिसमर्थनावसरे आनन्दमयाधिकरणे प्रागुपपादितं तत एव प्रतिपत्तव्यम् । **प्रथमनिर्देश इति** । प्राधान्यद्योतकमित्येतत् लिङ्गविपरिणामेन प्राधान्यद्योतक इत्यनुवर्तते । **पटुगुप्तावित्यत्रेति** । इदं च आम्नायस्मृतिहृदयेत्येतत् प्रथमपद्यटीकाप्रपञ्चेऽस्माभिरुपपादितं तत एव प्रतिपत्तव्यम् । **तदुभयबाधकत्वेनेति** । द्वन्द्वे धी इत्येतत् बाधकाजाद्यदन्तबाधकस्याल्पाच्शास्त्रस्य द्वन्द्वे धी इत्येतत् बाधकताया अपि कैमुत्यन्यायासिद्धत्वादिति भावः । उपलक्षणं चैतत् । विश्वामित्रजमदग्नी इत्येतत् द्वन्द्वे धीत्यस्य साक्षाद्बाधकत्वं चास्तीत्यपि ज्ञेयम् । **परत्वेनेति** । उक्तरीत्या उभयथापि परत्वेनेत्यर्थः । वदतेति पाठे वदतेत्यस्य तत्प्रतिपादयता इति योजनया घटनां कृत्वा कर्त्रनुक्तिं परिहरति **आचार्य इति** । ततश्चायं शेष इति भावः । न च वादसम्बन्धिप्रवृत्तिप्रकारेति वाक्ये स इति वाच्यमिति पाठः । स इत्यनेनोत्तरग्रन्थस्य बुद्ध्या विवेकेन परामर्शः । तत् इतीति पाठस्तु लेखकागतः । तदिति सामान्ये नपुंसक इति वाक्यत्वाकारेण ग्रन्थपरामर्शात् नपुंसकपाठेऽपि नानुपपत्तिः इत्यप्याहुः । मुख्यतासिद्ध्यर्थं तदितीत्यत्र तच्छब्देन वादसम्बन्धिप्रवृत्तिप्रकारवतोपदर्शनपरामर्शः । विप्रतिपन्नकथायाः इति वर्तते । अत्र वादत्वं सिद्ध्यर्थमिति पाठः । मुख्यतासिद्ध्यर्थमिति मुख्यपदं अधिकम् । प्राचीनटिप्पणग्रन्थेन च वादत्वस्यैवेत्युत्तरवाक्याभावेन मुख्यतापदघटितपाठस्यावश्यकत्वेऽपि न च वादत्वस्यैव मुख्यत इत्याद्यधिकग्रन्थयुक्तनूतनटिप्पणपूर्वत्रवादत्वमात्रसिद्धेरेव प्रयोजनतया आशङ्काविषयत्वेनाभिप्रेततायाः सिद्ध्या विशिष्टपाठे समुख्यतापदस्य लेखककृतनाशाभावप्रयुक्तत्वात् । केचित्तु अत्र वादत्वस्य मुख्यतासिद्धिमात्रप्रयोजनतया आशङ्क्यते । उत्तरवाक्ये तु वादत्वस्यैव मुख्यतासिद्धिप्रयोजनतया आशङ्क्यते इति भिन्नविषयकं शङ्काद्वयमित्याहुः । तत्सिद्ध्यर्थकत्वायोगात् इत्यत्र तदित्यनेन प्रकृतम् उपदर्शनं षष्ठ्यन्ततया अनुवर्तते ।

स०व्र०— तुलाऽपीति । प्रमाणप्रमेयरूपविधान्तरं स्यादित्यर्थः । न चैवं योगरूढिसमाहारोऽपि विधान्तरं न स्यादिति वाच्यम् । तत्र परस्परसापेक्षयोः योगरूढ्योः विशिष्टार्थबोधकत्वेन विधान्तरत्वेऽपि तुलायाः प्रमाणत्वप्रमेयत्वयोः परस्परनिरपेक्षत्वेन तत्समाहाररूपविधान्तरस्यानङ्गीकर्तव्यत्वात् । अन्यथा असिद्धिबाधसमाहारस्यापि तथात्वापत्तिरिति भावः । **अन्यथेति** । न च विवरणेन न तत्त्वनिर्णीतिरेव प्राधान्यज्ञापनमुपपन्नम् । जयस्यापि तथा सम्भावयितुं शक्यत्वादिति वाच्यम् । प्राथम्येन तद्वचनस्यात्राभिमतत्वेन तल्लाभसम्भवादिति भावः । **सभ्यादिसंवरणं चेति** । सभ्यादिसंवरणं च वादतायाः प्राधान्यमेवोपोद्बलयतीति सम्बन्धः । कथं तस्य तदुपोद्बलकत्वमित्यत उक्तं **विजिगीषुतापरिभवार्थमिति** ।

विठ्ठल०— विद्यापरीक्षार्थकथायामर्थादिव्यपेक्षयेत्युक्तजल्पलक्षणस्य विद्यमानत्वाज्जल्पोऽपि किं न स्यात् इत्याशयेन शङ्कते **अस्त्वेवमिति** । **हेतुरुक्त इति** । निमित्तसद्भावरूपहेतुरुक्त इत्यर्थः । **तुलायामिति** । तुलायाः सर्ववस्तुपरिमाणप्रमापकत्वेन प्रमाणशब्दवाच्यत्वं स्वस्याप्यन्यतुलायाः प्रमेयत्वात् तच्छब्दवाच्यत्वं तद्वदिति भावः । **एतेनेति** । मुख्यस्यैव व्यवहर्तृत्वादित्यर्थः । **तत्रेति** । वादसंज्ञाया मुख्यत्व

इत्यर्थः । **अल्पाच्चतरमिति** । एतत्सूत्रविहितं जयशब्दस्य प्राक्प्रयोगमकृत्वा तस्य परतः प्रयोगं कुर्वाणेनापीत्यर्थः । वादत्वस्यैव प्राधान्ये सभ्यादिसंवरणं कुत इत्यत आह **सभ्यादिसंवरणमिति** । **वादताप्राधान्यमिति** । वादस्य भावो वादता तस्यां प्राधान्यमित्यर्थः । वदतेति क्वचित्पाठः । तत्र च सभासभापप्राश्नीकपूर्वस्त्वनेन शेषः ।

॥ इति वादेन विना विद्यापरीक्षणे कर्तुमशक्ये सत्येव
'वादेनैव परीक्षणम्' इति नियमः ॥
॥ इति वादेन विना विद्यापरीक्षणे कर्तुं शक्ये सति जल्पादिभिरपि तत्परीक्षा स्यात् ॥

* * *

॥ अथ प्रकारान्तरेण वादस्य मुख्यत्वोपपादनम् ॥

२११ सु०— अपि चाधिकारिभेदादिकं बहिरङ्गतयैव कथाभेदकम्, अन्तरङ्गं तु प्रवृत्तिप्रकार एव, स च वादसम्बन्ध्येवास्यां कथायामस्तीत्यतो वादत्वमेव मुख्यमित्याशयवानाह **प्रतिज्ञेति** ।

अनु०— प्रतिज्ञामात्रसाध्यत्वमपि स्याद्याज्ञवल्क्यवत् ॥

विद्यापरीक्षार्थायां कथायां क्वापि प्रमेये **प्रतिज्ञामात्रेण** प्रमाणोपन्यासरहितेन वचनेन **साध्यत्वं** प्रज्ञापनीयं स्यात् । कुत एतत् । कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति शाकल्येन पृष्टे, (याज्ञवल्क्येन) त्रयस्त्रिंशदिति वचनमात्रेण प्रज्ञापनस्य कृतत्वात् । सा च विद्यापरीक्षार्था कथेत्युपक्रमपर्यालोचनया सिद्धम् । **याज्ञवल्क्य**शब्देन तत्कथोपलक्ष्यते । समम्यर्थे वतिः ।

ततः किमित्यत आह **संवाद इति** ।

संवादे वादिनोः क्वापि

एवम्भावो हि, वादिप्रति**वादिनोः संवादे** अन्योन्यामतताऽऽश्वासे सत्येव स्यात् । तदाश्वासो हि वाद एव सम्भवति न जल्पे, विजिगीषुणाऽपसिद्धान्तादिपरिहारेण सर्वथा प्रमाणप्रश्नस्य कर्तव्यत्वात् । तेनायं वाद एवेति (प्रति)ज्ञायत इति ।

'नन्वेवं तर्हि न विद्यापरीक्षा सम्भवति; प्रमाणोपन्यासे हि तत्समर्थनोपालम्भाभ्यां सा स्यात्, न तु प्रश्नप्रतिज्ञाभ्युपगममात्रेणे'त्यत आह विवाद इति ।

विवादे हेतुरिष्यते ।

हेतुः इति प्रमाणमात्रोपलक्षणम्, प्रमाणहेतुरिति वा । न ह्येकत्राप्तः सर्वत्राप्त एवेति नियमोऽस्तीति भावः । याज्ञवल्क्येनापि तत्र तत्र प्रमाणोपन्यासः कृत एवेति सकलमनाकुलम् ।

परि०— उत्तरवाक्यमवतारयति **अपि चेति** । आदिपदेन फलभेदग्रहः । **कत्येवेति** । बृहदारण्यके पञ्चमेऽध्याये नवमे शाकल्यब्राह्मणे शाकल्यप्रश्नस्य याज्ञवल्क्येनोत्तरे दत्ते कुत इति प्रमाणप्रश्नमकृत्वा ओमितिहोवाचेत्यङ्गीकारश्रवणादिति भावः । **उपक्रमेति** । जनको ह वैदेह इति अध्यायादिभागे तस्य जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव कःस्विदेषां ब्राह्मणानामनूचानतम इति । 'स ह गवां सहस्रमवरुरोधे'त्यादिना स्वनि(कटमा)केतनमागतानामृषीणां मध्ये को वा अत्यन्तं ज्ञानीति निर्णेतुं गोसहस्रं स्थापयित्वा भवतां मध्ये यो ब्रह्मज्ञानितमः इमाः गाः स गृह्णात्विति जनकेनोक्ते याज्ञवल्क्येन च तद्गोसहस्रे नीते सति कुपितैरन्यैः कथमस्माकं मध्ये भवान् ब्रह्मनिष्ठ इत्युक्त्वा आश्वलादिभिः कृतप्रश्नेषूत्तरितेषु याज्ञवल्क्यस्योच्चत्वनिर्णयात् सा कथा परीक्षार्थेति ज्ञायत इत्यर्थः । **सप्तम्यर्थे वतिरिति** । याज्ञवल्क्यकथायामिवेत्यर्थः । 'तत्र तस्यैवे'त्यनेन वतिरिति भावः । **एवम्भाव इति** । प्रतिज्ञामात्रेण साध्यस्य प्रज्ञापनीयत्वमित्यर्थः । **अपसिद्धान्तादिपरिहारेणेति** । अपसिद्धान्तमानबाधमानाभावादिदोषमादावनुक्त्वा प्रमाणप्रश्नस्य कर्तव्यत्वादित्यर्थः । अपसिद्धान्तादावादावेवोद्भाविते सति परेण पश्चात् प्रमाणोपन्यासे कृते स्वस्य पराजयस्यैव प्राप्तेरिति भावः । स्वस्यापसिद्धान्तादिपरिहारार्थमित्यर्थः । अस्य वाक्यस्य प्रमाणप्रश्नाकरणे तत्प्रमेयाङ्गीकारप्राप्त्या स्वस्यापसिद्धान्तसंवादादिदोषप्राप्तेरित्यप्याहुः । **याज्ञवल्क्येनापि तत्र तत्रेति** । अत्रैव शाकल्यब्राह्मणे 'तेषु हीदं वसु सर्वं हितं तस्मात्तद्वसव' इत्यादिरूपेण प्रमाणस्योक्तत्वादिति भावः ।

यादु०— उपक्रमपर्यालोचनयेति । 'जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे तत्र ह कुरुपाञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुस्तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव कः स्विदेषां ब्राह्मणानामनूचानतम इति । स ह गवां सहस्रमवरुरोध । दश दश पादा एकैकस्यां शृङ्गयोराबद्धा बभूवुः । तान् होवाच । ब्राह्मणा

भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः स एता गा उदजतामिति । ते ह ब्राह्मणा न दधृषुरथ याज्ञवल्क्यः स्वयमेव ब्रह्मचारिणमुवाचैताः सौम्योदज सामश्रवा इति । ता होदाचकार । ते ह ब्राह्मणाश्चुक्रुधुः कथं नो ब्रह्मिष्ठो ब्रवीतेति । अथ ह जनकस्य वैदेहस्य होताऽऽश्वलो बभूव स हैनं पप्रच्छ । त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसीति । स होवाच नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मो गोकामा एव वयं स्म इति । तं ह तत एव प्रष्टुं दध्रे होताऽऽश्वल' इत्युपक्रमपर्यालोचनयेत्यर्थः । **अपसिद्धान्तादिपरिहारेणेति** । अपसिद्धान्तादिपरिहारेण निमित्तेनेत्यर्थः । तदर्थमिति यावत् । अन्यथा प्रमाणप्रश्नाभावे तत्पक्षाङ्गीकारप्राप्त्याऽपसिद्धान्तापत्तिरिति भावः । यद्वा नन्वूच्यमानदशाग्राह्यमपसिद्धान्तादिकमेव कस्मान्नोद्भाव्यते किं प्रमाणप्रश्नेनेत्यत उक्तम् **अपसिद्धान्तादीति** । अपसिद्धान्तादेः परिहारो यथा स्यात् तथा वादिनोक्तत्वेनेत्यर्थः । तथा च तदलाभेन प्रमाणप्रश्न एव कर्तव्य इति भावः । नन्वाप्तोक्ते कथं प्रमाणप्रश्न इत्यत आह **न ह्येकत्रेति** । ननु तर्हि कथं याज्ञवल्क्येन सर्वत्र प्रतिज्ञामात्रमुक्तमित्यत आह **याज्ञवल्क्येनापीति** । तेषु हीदं वसु सर्वं हितमिति तस्माद्वसवः । यदाऽस्माच्छरीरान्मर्त्या उत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति । तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा इति । ते हीदं सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इत्यादिना तत्र तत्र प्रमेये प्रमाणोपन्यासोऽपि क्वचित्कृत एवेत्यर्थः ।

वं०प०— अस्यां विद्यापरीक्षार्थायाम् । **समन्वर्थ इति** । तत्तत्कथायामिवेत्यर्थः । **अभ्युपगममात्रेणेति** । प्रमाणोपन्यासस्तु नास्तीति भावः ।

कं०रा०— **सा चेति** । याज्ञवल्क्यकथा च विद्यापरीक्षार्थेति जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे तत्र ह कुरुपाञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुस्तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव कः स्विदेतेषां ब्राह्मणानामनूचानतम इति स च गवां सहस्रमवरुरोध दश दश पादा एकैकस्याः शृङ्गयोराबद्धा बभूवुस्तान् होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वै ब्रह्मिष्ठः स एता गां उदजतामिति ते ह ब्राह्मणा न दधृषुरथ ह याज्ञवल्क्यः स्वमेव ब्रह्मचारिणामुवाचैताः सोम्योदज सोमश्रवा इति तान् होदाचकार ते ह ब्राह्मणा चुक्रुधुः कथं नो ब्रह्म भो ब्रवीतेति । अथ ह जनकस्य वैदेहस्य होताश्वलो बभूव स एनं पप्रच्छ त्वन्नु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोसीति सहोवाच नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मो गोकामा एव वयं स्म इति तं ह तत एव प्रष्टुं दध्रे होताश्वलः याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वं मृत्युनाप्तं सर्वं मृत्युनाभिपन्नं केन यजमानो मृत्योराप्तिमति मुच्यत इत्याद्युपक्रमे । याज्ञवल्क्येन ब्रह्मिष्ठपणभूतगोसहस्रग्रहणे कृते तत्प्रयुक्तक्रोधेन याज्ञवल्क्यस्य विद्यापरीक्षार्थमाश्वलादिब्राह्मणैर्नानाविधतत्त्वविषयप्रश्नेषु कृतेषु तत्र याज्ञवल्क्येन प्रतिवचनमुक्तमित्यस्यार्थस्य प्रतीतेस्तात्पर्यालोचनया सिद्धमित्यर्थः । उदाहृतोपक्रमवाक्यस्यायमर्थः । विदेहवंशोद्भवो जनको नाम किल बभूव स च बहुदक्षिणायुक्तेनाश्वमेधादिना ईजे अयजत तत्र तस्मिन् यज्ञे ह विद्वद्बाहुल्येन प्रसिद्धानां कुरूणां पाञ्चालानां च देशानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुः तान् दृष्टवतस्तस्य जनकस्य वैदेहस्य कः स्वित् कोऽनुपृषां ब्राह्मणानां मध्ये अनूचानतमोऽतिशयेनानूचानो ब्रह्मिष्ठ इति विजिज्ञासाविशेषेण ज्ञातुमिच्छा बभूव पश्चात्स जनकस्तद्विज्ञानो-

पायभूतं गवां सहस्रं गोष्ठे अवरुरोध तासामेकैकस्या गोः शृङ्गयोः दश दश पादाः सुवर्णफलस्य चतुर्थभागा आबद्धा बभूवुः । शृङ्गयोरिति द्विवचनात् प्रतिशृङ्गं पञ्च पञ्च पादा आबद्धा इत्यर्थः । एवं गा अवरुध्य जनकस्तान्ब्राह्मणान् किल उवाच हे ब्राह्मणाः भगवन्तः पूजार्हा इति सम्बोध्य यो वा युष्माकं मध्ये ब्रह्मिष्ठोऽतिशयेन ब्रह्मज्ञः स एता गा उदजतां स्वगृहं प्रत्युद्गमयत्विति एवमुक्ते ते ब्राह्मणा ह किल न दधृषुः आत्मनो ब्रह्मिष्ठतां प्रतिज्ञातुं धैर्यवन्तो नाबभूवन् अथानन्तरं याज्ञवल्क्यो ह किल स्वं स्वीयमेव ब्रह्मचारिणमन्तेवासिनमुवाच । हे सौम्य सोमश्रवा इति स्तुतिदूरादाह्वानार्थौ सोमविधिं शृणोतीति सोमश्रवस्तस्य सम्बोधनं सोमश्रवा एता गा उदज अस्मद्गृहं प्रति उदगमयेति एवं गुरुवचः श्रुत्वा ह किल ब्रह्मचारी ता गा उदाचकार आचार्य गृहं प्रति नीतवान् एवं ब्रह्मिष्ठाय निर्दिष्टानां गवामपहाराद्याज्ञवल्क्येन स्वात्मनो ब्रह्मिष्ठता प्रतिज्ञायत इति मन्वानास्ते ह ब्राह्मणाश्चुक्रुधुः क्रोधं कृतवन्तः तेषां क्रोधाभिप्रायमाह **कथमिति** । नोऽस्माकमाद्ये ब्रह्मिष्ठोऽस्मीति कथमयं ब्रवीत कथयेति इतिशब्दोऽभिप्रायकथनसमाप्तिद्योतकः अथ क्रोधानन्तरं ह जनकस्य वैदेहस्याश्वलो नाम होता ऋत्विक् बभूव स ब्रह्मिष्ठाभिमानी राजाश्रयाद् धृष्टः सन् याज्ञवल्क्यं पप्रच्छ हे याज्ञवल्क्य नोऽस्माकमग्रे त्वं नु खलु ब्रह्मिष्ठोऽसि इति स्तुतिर्भर्त्सनार्था अनौद्धत्यं ब्रह्मविदो लिङ्गमिति सूचयन् स याज्ञवल्क्यो ह उवाच वयं ब्रह्मिष्ठाय नमस्कुर्मः किमिति तर्हि ब्रह्मिष्ठपणभूता गावः स्वगृहं प्रापिता इत्यत आह **गोकामा इति** । वयं गोकामास्मो गोग्रहणं कृतवन्त इति याज्ञवल्क्येनोक्ते ततो ब्रह्मिष्ठपणस्वीकरणादेव होताश्वलस्तं याज्ञवल्क्यं प्रष्टुं दध्रे मनो धृतवान् याज्ञवल्क्येति सम्बोध्योवाच इदं सर्वं प्राणिजातं यत् येन मृत्युनाप्तं प्राप्तं न केवलमेतावत् किन्तु मृत्युनाभिपन्नं ग्रस्तं च तस्य मृत्योराप्तिं यजमानः केनोपायेन अति अतिक्रम्य मुच्यत इतीति । **सप्तम्यर्थे वतिरिति** । याज्ञवल्क्यशब्देन तत्कथायामुपलक्षितायां सप्तम्यर्थे वतिप्रत्यये च याज्ञवल्क्यवदित्यस्य याज्ञवल्क्यकथायामिवेत्यर्थ इति भावः । **एवं भाव इति** । विद्यापरीक्षार्थायां कथायां क्वापि प्रमेये प्रतिज्ञामात्रेण ज्ञापनीयत्वमित्यर्थः । **एवं तर्हीति** । विद्यापरीक्षार्थायां कथायां प्रमाणोपन्यासाभाव इत्यर्थः । ननु विवादस्थले प्रमाणमात्रस्योपन्यसनीयत्वात् कथं विवादे हेतुरिष्यत इत्यनुमानमात्रस्योपन्यसनीयत्वोक्तिरित्यत आह **हेतुरितीति** । हेतुरित्ययं शब्दः प्रमाणसामान्योपलक्षको नानुमानमात्रपर इति भावः । **प्रमाहेतुरिति** । विवादे सति हेतुरिष्यत इत्युक्ते विवादनिरासकस्य प्रमाहेतोरेवेष्यमाणत्वयोग्यत्वात् प्रमाहेतुर्लभ्यत इति प्रमाणसामान्यमेव तेनोक्तं भवतीति भावः । ननु विद्यापरीक्षार्थायां कथायां क्वापि प्रमेये प्रमाणोपन्यासरहितवचनेन ज्ञापनीयत्वस्य सत्त्वाद्वादिप्रतिवादिनोरन्योन्याप्तत्वबुद्धिरस्तीत्युक्तम् । तथा चैकत्राप्तत्वेनान्यत्राप्याप्तत्वस्य निश्चिततया तदुक्तिविवादस्यैवाभावात् कथं विवादे हेतुरिष्यत इत्युक्तिरित्यत आह **न हीति** । तथा चैकत्राप्तत्वेनान्यत्राप्याप्तत्वनिश्चयायोगात् तत्र विवादसम्भवेन विवादे हेतुरिष्यत इत्येतद्युक्तमिति भावः । **याज्ञवल्क्येनापीति** । भगवतोऽन्याधारकत्वाभावे सर्वाधारमूलं प्रकृत्याधारत्वादित्युक्तीनामेतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्य आकाश ओतश्चप्रोतश्चेत्यादौ याज्ञवल्क्याभिप्रेतत्वादग्राह्यो न हि गृह्यते अशीर्यो न हि शीर्यत इत्यादौ च परमात्मनो ग्राहत्वादौ ग्राह्यत्वादिषु प्रमाणाभावरूपहेतूनां याज्ञवल्क्येनोक्तत्वात् तेन तत्र तत्र प्रमाणोपन्यासः कृतः । उक्तं हि बृहदारण्यकभाष्ये भगवतोऽन्याधारत्वं सर्वाधारमूलप्रकृतेरपि

भगवानेवाधार इत्युक्ते युक्तित एव निवारितं भवति । नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृत्वादित्युक्तिभिश्च अस्थूलत्वादित्युक्तिभिश्चेति न हि गृह्यत इत्यादिना ग्रहणशरणादिषु सर्वप्रमाणाभावं दर्शयतीति चेति भावः । न च वाच्यं 'यस्मान्न विदुषां वाक्यमाशङ्क्य केनचित्क्वचित् । तस्माद्वेदेषु सर्वेषु कथाः प्रश्नोत्तरात्मिकाः । न प्रमाणान्तरं तत्र पृच्छन्ति घटनां विना । एतस्मादाश्वलाद्याश्च पप्रच्छुर्नैव कुत्रचित् । आगमं याज्ञवल्क्योक्तेरन्यं तं मैथिलोऽपि चे'ति बृहदारण्यकभाष्ये ज्ञान्युक्तस्थानाशङ्कनीयत्वेन आश्वलादिभिर्याज्ञवल्क्यं प्रति प्रमाणप्रश्न एव न कृत इत्युक्तत्वात् कथमुच्यते याज्ञवल्क्येनापि तत्र तत्र प्रमाणोपन्यासः कृत इतीति उदाहृतवाक्येन प्रमाणान्तरं तत्र पृच्छन्ति घटानां विनेत्यनेन । तत्तत्प्रमेयघटकहेतुव्यतिरिक्तप्रमाणान्तरप्रश्नकरणाभावस्योक्त्या तत्तद्घटकहेतुप्रश्नस्य तदुपन्यासस्य च कृतत्वप्रतीतेर्याज्ञवल्क्येनापि तत्र तत्र प्रमाणोपन्यासः कृत इत्युक्तिसम्भवादिति ।

श्रीनिधि०— **बहिरङ्गमिति** । कथास्वरूपनिष्ठत्वाभावादिति भावः । **अन्तरङ्गमिति** । कथास्वरूपनिष्ठत्वेनेति भावः । प्रतिज्ञामात्रेण ज्ञापकत्वरूपप्रवृत्तिप्रकारस्य कथानिष्ठत्वात् । साध्यशब्दो निष्पत्तिपर इत्याह **ज्ञापनीयत्वमिति** । तथात्वे प्रकृतानुपयोगात् अयोगाच्च । संवादे वादिनोरित्यनेन कथावादत्वं ज्ञापितमित्यत आह **तदाभासो हीति** । **अपसिद्धान्तादिपरिहारेणेति** ..... द्रष्टव्यम् । आदिपदेन स्ववचनविरोधादिकम् ।

शे०वा०— ननु प्रतिज्ञामात्रेत्याद्युत्तरग्रन्थानर्थक्यम् । न च वादसम्बन्धिप्रवृत्तिप्रकारवत्तां विप्रतिपन्नकथाया उपदर्शयितुं तदिति वाच्यम् । तदुपदर्शनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च वादत्वस्य मुख्यतासिद्ध्यर्थं तदिति वाच्यम् । तत्त्वनिर्णिनीष्वधिकारिकत्वेन च तस्य सिद्धत्वेन तत्सिद्ध्यर्थत्वायोगात् । न च वादस्यैव मुख्यतासिद्ध्यर्थमेतदिति वाच्यम् । तस्यापि पूर्वोक्तहेतुनैव सिद्धत्वात् । न च प्रकारान्तरेण तदुपपादनार्थत्वादस्यार्थवत्त्वमिति वाच्यम् । भेदकत्वाविशेषे अस्यैव मुख्यभेदकत्वायोगादित्यतोऽसत्यस्मिन्नधिकारिभेदादेरतिप्रसक्तित्वादिना भेदकत्वाभावेन तस्य बहिरङ्गत्वात् प्रवृत्तिप्रकारभेदस्य च स्वरूपभेदकत्वेनान्तरङ्गत्वादविशेषासिद्ध्या युक्तमस्य तत्साधकत्वमित्याशयवान् तत्परतयोत्तरग्रन्थं योजयति **अपि चेति** । अनेन मूलेऽपिशब्दः प्रकारान्तरसमुच्चयार्थ इत्युक्तं भवति । **क्वापि प्रमेय इति** । इदं च योग्यतयोत्तरवाक्यस्थस्यापि पूर्ववाक्य एवान्वय इत्यभिप्रेत्यानूद्य व्याख्यानमिति ध्येयम् । **उपक्रमेति** । 'जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेन ईजे । तत्र ह कुरुपाञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुः । तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव कः स्विदेषां ब्राह्मणानामनूचानतमः' इत्युपक्रमपर्यालोचनयेत्यर्थः । तर्हि याज्ञवल्क्यकथावदित्येव भाष्ये वक्तव्यम् । ' याज्ञवल्क्यवदिति तु कथमुक्तमित्यतोऽत्र याज्ञवल्क्यशब्देन कथाग्रहणान्नानुपपत्तिरिति भावेन रूढ्यादेरभावात् कथं तच्छब्देन तद्ग्रहणमित्यतो मुख्यवृत्त्या तस्य तत्परत्वाभावेऽपि लक्षणया तत्परत्वमुपपन्नमित्याह **याज्ञवल्क्यशब्देनेति** । लक्षणाबीजभूतशक्यसम्बन्धमुपदर्शयति **तत्कथेति** । तथाऽपि विद्यापरीक्षार्थायां कथायामिति कथं सप्तमीलाभ इत्यतो दृष्टान्तबलादेवेति भावेन दृष्टान्ते सप्तम्यर्थविवक्षायां ज्ञापकमाह **सप्तम्यर्थ इति** । तत्र तस्येवेति स्मरणादिति भावः । **ततः किमित्यत इति** । प्रमाणरहितवचनमात्रेण प्रमेयविशेषस्य प्रज्ञापनीयताया

वादादन्यत्रापि सम्भवान्नानेन वादत्वस्यैव सिद्धिरिति भावः । **एवम्भाव इति** । प्रतिज्ञामात्रसाध्यत्वमित्यर्थः । ननु कथायामेकस्य वादित्वादपरस्य च प्रतिवादित्वान्न तत्र वादिद्वयमस्तीति कथं वादिनोरिति द्विवचनमित्यतोऽत्र वदेते तौ वादिनाविति वादिशब्दस्य योगेन वादिप्रतिवादिपरत्वेन प्रसिद्धवादिपरत्वाभावान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे **वादिप्रतिवादिनोरिति** । **अपसिद्धान्तादिपरिहारेणेति** । क्लृप्तप्रश्नदोषभूतापसिद्धान्तादिदोषचतुष्टय-परिहारेण, प्रश्नदोषप्रसक्त्या यथा प्रश्नस्याभासत्वं न स्यात्तथा, प्रमाणप्रश्नोऽवश्यं कर्तव्य इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह **विजिगीषुणेति** । अन्यथा प्रश्नदोषैः स्वस्यैव पराजयप्राप्त्याऽपेक्षितविजयालाभप्रसङ्गादिति भावः । केचित्तु ननूच्यमानदशाग्राह्यापसिद्धान्ताद्युद्भावनेन परोक्तखण्डनसम्भवात् कथं विजिगीषोः प्रमाणप्रश्नकर्तव्यत्वाव-धारणमित्यतो यत्रोच्यमानग्राह्यमपसिद्धान्तादिकं लभ्यते । तत्र तस्यैवोद्भाव्यत्वमभिमतम् । न तु प्रमाणप्रश्नस्य कर्तव्यता । यत्र त्वपसिद्धान्तादेः परिहारो यथा भवति तथा वादिनोच्यते तत्र तत एवोच्यमानग्राह्यापसिद्धान्ता-द्यप्रसक्त्या तदुद्भावनेन परखण्डनस्य कर्तुमशक्यत्वात् तत्र परोक्तखण्डनार्थं प्रमाणप्रश्नस्य कर्तव्यत्वमभिप्रेयत इत्यतो नानुपपत्तिरित्याशयेनोक्तमपसिद्धान्तादिपरिहारेणेतीत्याहुः ।

एवं तर्हीति । प्रमाणरहितवचनमात्रस्यापि प्रज्ञापकत्व इत्यर्थः । **प्रमाणप्रश्ने** सर्वत्र प्रमाण-विशेषहेतुवचननियमः प्रतीयते । स चानुपपन्नः । यत्किञ्चित्प्रमाणोपन्यासेनापि प्रमाणप्रश्नपरिहारोपपत्त्या तन्नियमस्य निर्निबन्धनत्वादित्यतोऽत्र प्रमाणविशेषवाचकहेतुशब्दस्य लक्षणया प्रमाणसामान्यपरत्वात् तद्वक्तव्यतानियमपरत्वेन हेतुरूपप्रमाणविशेषवक्तव्यतानियमपरत्वाभावान्नानुपपत्तिरित्याह **हेतुरिति** । सामान्य-विशेषभाव एव लक्षणाबीजभूतः शक्यसम्बन्ध इति भावः । अस्मिन्पक्षे हेतुशब्दस्य लाक्षणिकत्वं परिकल्पनीयं भवतीत्यपरितोषात् पक्षान्तरमाह **प्रमाहेतुरिति वेति** । तथा च मूले हेतुशब्दो न प्रमाणविशेषपरः किन्तु कारणपरः, योग्यतया च प्रमायाः सम्बन्ध इत्युक्तं भवति । ननु विद्यापरीक्षार्थकथायां वादिप्रतिवादिनोरन्योन्यं क्वचिदाप्ततासमाश्वासेन तत एव सर्वत्राप्ततासमाश्वासान्न तत्र प्रमाणोपन्यासस्यावसर इत्यत आह **न हीति** । कथं तर्हि याज्ञवल्क्यकथायां प्रमाणरहितवचनमात्रेणैव विप्रतिपन्नप्रमेयसिद्धिरित्यतो यत्र विषये याज्ञवल्क्य-स्याप्ततावधारणं तत्र तद्वचनमात्रेणार्थसिद्धावपि यत्र न तदवधारणं तत्र तद्वचनमात्रेण प्रमेयासिद्ध्या हेतूक्ते-रङ्गीकारान्नोक्तनियमानुपपत्तिरित्याह **याज्ञवल्क्येनापीति** । **तत्र तत्रेति** । 'अपानेन हि गन्धान् विजानाति । तं हीदं सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इती'त्यादिनेति शेषः । **सकलमिति** । क्वचिदाप्ततासमाश्वासात् तद्वचनमात्रेणार्थसिद्धावपि यत्र न तत्समाश्वासः तत्र तत्प्रमाणोपन्यासतत्समर्थनोपालम्भस्वीकारेण प्रश्नप्रतिज्ञा-भ्युपगममात्रानङ्गीकाराद्वादकथया विद्यापरीक्षणमित्येतत् सकलमित्यर्थः ।

वा०र०— वादत्वस्यैव वादत्वजल्पत्वयोः विद्यमानत्वेऽपि वादत्वमेव मुख्यं जल्पत्वममुख्यम् । जल्पसम्बन्धिप्रवृत्तिप्रकारस्याभावादिति प्रदर्शनाय वादसम्बन्धिप्रवृत्तिप्रकारप्रदर्शनमिति न वाच्यमित्यर्थः । **तस्यापीति** । वादत्वस्यैव मुख्यत्वस्यापीत्यर्थः । मुख्यतायाः प्रकृतत्वेऽपि मुख्यत्वस्यापि मुख्यतात्पर्यतया प्रकृतत्वं मनसि निधाय तस्यापीति नपुंसकप्रयोगः । **तस्या अपीति** । विश्लिष्टाकारपाठे तु न शङ्कानव-

काशः । **पूर्वोक्तहेतुनैवेति** । वादत्वासाधारणत्वज्ञापकस्यैव तन्मात्रमुख्यतासाधकत्वस्यापि सत्त्वादिति भावः । **प्रकारान्तरेणेति** । वादसम्बन्धिप्रवृत्तिप्रकारलक्षणप्रकारान्तरस्य विप्रतिपन्नकथायां विद्यमानत्वात् वादत्वमेव मुख्यमिति प्रतिपादनार्थत्वात् द्वारसम्बन्धिप्रवृत्तिप्रकारप्रतिपादनस्यार्थवत्त्वमित्यर्थः । अर्थवत्त्वमिति वाच्यं इत्यनन्तरं तत्त्वनिर्णिनीषु अधिकारिकत्वादिपूर्वप्रकारेणैव तदुपपादनसिद्धौ प्रकारान्तरस्यापि व्यर्थत्वात् । न चोक्तप्रकारापेक्षया एतत्प्रकारस्य मुख्यभेदकत्वात् तस्यापि सार्थक्यमिति वाच्यमिति शेषपूरणेन भेदकत्वाविशेषः इत्युत्तरग्रन्थो योज्यः । यद्वा उक्तशेषभूतप्रमेयस्य वाक्याशयत्वकथनेनोत्तरग्रन्थो योज्यः इति न ग्रन्थन्यूनताशङ्कानवकाशः इति बोध्यम् । **अस्मिन् इति** । प्रवृत्तिप्रकारविशेषरूपप्रकारान्तर इत्यर्थः । **तत्साधकत्वमिति** । वादत्वस्यैव यत् मुख्यत्वं तत् तदिति परामृश्यते **उपक्रमपर्यालोचनयेत्यर्थः इति** । कश्चिदेषां जिज्ञासानन्तरं गोसहस्रं ब्राह्मणोत्तमोपादातव्यतया पुरतः संस्थाप्य ब्राह्मणान् सम्बोध्य भवतां मध्ये यो ब्रह्मिष्ठः स तु एताः गावः गृह्णातु इति जनकेनोक्ते सति इतरब्राह्मणानां गोस्वीकारे धैर्यासम्भवेन सत्यां याज्ञवल्क्यः स्वशिष्यं प्रति एताः गावः नेयाः इत्युक्ते सति तेन सत्सु नीतासु तदितरब्राह्मणाः यदि त्वमेव ब्रह्मिष्ठः तर्हि अस्माभिः यत् यत् पृच्छ्यते तस्योत्तरं भवता देयं इत्युक्तवतोत्तरं याज्ञवल्क्योऽदात् इत्येवं प्रश्नप्रतिवचनादिकथारम्भात् पूर्वं विद्यापरीक्षणस्य कार्यतयाऽवगमादित्यर्थः । अपसिद्धादि इत्येतत् व्याकुर्वन् एव तत्परिहारप्रयोजनं च दर्शयति **क्लृप्तेत्यादिना** । **प्रमाणविशेषहेत्विति** । प्रमाणविशेषरूपो यो हेतुलिङ्ग तद्वचनमित्यर्थः । **क्वचिदित्यादि** । विषयसप्तमीयम् । एवं यत्रेत्यादावपि । तत्समर्थनेत्यत्र समर्थनं च उपालम्भश्च समर्थनोपालम्भौ । तदिति प्रमाणम् । प्रमाणस्य समर्थनोपालम्भयोः स्वीकारो नाम स्वयं प्रमाणोपन्यासानन्तरं तस्याभासोद्धारेण समर्थनं कार्यं परोक्तप्रमाणस्योपलम्भश्च कार्यः इत्यङ्गीकारः । **स्वीकारेण** स्वीकारसत्त्वेन । उत्तरत्रोक्तानङ्गीकारहेतुरयम् ।

स०व्या०— एवम्भाव इति । प्रतिज्ञामात्रेणार्थज्ञापनप्रकार इत्यर्थः । **अपसिद्धान्तादिपरिहारेणेति** । विश्वमसदिति परेणोक्ते उच्यमानग्राह्यापसिद्धान्तादिदूषणालाभे किमत्र प्रमाणमिति प्रश्नः कार्यः । तल्लाभे तावतैव दुष्टत्वान्न प्रमाणप्रश्नः इति भावः । **सर्वथेति** । वादव्यावृत्त्यर्थः । तत्रापि विप्रतिपन्नप्रमेयविषये कर्तव्यत्वात् प्रश्नस्येति भावः । **हेतुरितीति** । न च पूर्वं (प्रमाण)विशेषपरस्य हेतुशब्दस्य सामान्ये लक्षणा, द्वितीयपक्षे सामान्यवाचकस्य विशेषे लक्षणेति उभयत्रापि लक्षणया अविशेषात् न पक्षयोर्भेद इति वाच्यम् । लक्षणा-प्रकारभेदमात्रकथनार्थं पक्षद्वयोक्तिरित्यदोषः । तत्र **तत्रेति** । 'अपानेन हि गन्धान्विजानाती'त्यादिनेति शेषः ।

विठ्ठल०— उपक्रमपर्यालोचनयेति । याज्ञ्यवल्केन ब्रह्मिष्ठपरीक्षार्थकगोसहस्रकग्रहणे कृते तत्प्रयुक्त-क्रोधेन तद्विद्यापरीक्षार्थमाश्वलादिभि ऋषिभिः प्रश्नेषु कृतेषु याज्ञ्यवल्केन प्रयुक्तमित्यस्यार्थस्य जनको ह वैदेह इत्याद्युपक्रमवाक्यपर्यालोचनया सिद्धत्वादिति भावः । **जल्प इति** । जल्पे विजिगीषतोः परस्परमाश्वासा-नुपपत्तेरिति भावः । आश्वासाभावेऽपि प्रतिज्ञामात्रेण साध्यस्य प्रतिज्ञापनीयत्वं किं न स्यादित्यत आह

वादादन्यत्रापि सम्भवान्नानेन वादत्वस्यैव सिद्धिरिति भावः । **एवम्भाव इति** । प्रतिज्ञामात्रसाध्यत्वमित्यर्थः । ननु कथायामेकस्य वादित्वादपरस्य च प्रतिवादित्वान्न तत्र वादिद्वयमस्तीति कथं वादिनोरिति द्विवचनमित्यतोऽत्र वदेते तौ वादिनाविति वादिशब्दस्य योगेन वादिप्रतिवादिपरत्वेन प्रसिद्धवादिपरत्वाभावान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे **वादिप्रतिवादिनोरिति** । **अपसिद्धान्तादिपरिहारेणेति** । क्लृप्तप्रश्नदोषभूतापसिद्धान्तादिदोषचतुष्टय-परिहारेण, प्रश्नदोषप्रसक्त्या यथा प्रश्नस्याभासत्वं न स्यात्तथा, प्रमाणप्रश्नोऽवश्यं कर्तव्य इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह **विजिगीषुणेति** । अन्यथा प्रश्नदोषैः स्वस्यैव पराजयप्राप्त्याऽपेक्षितविजयालाभप्रसङ्गादिति भावः । केचित्तु नन्वूच्यमानदशाग्राह्यापसिद्धान्ताद्युद्भावनेन परोक्तखण्डनसम्भवात् कथं विजिगीषोः प्रमाणप्रश्नकर्तव्यत्वाव-धारणमित्यतो यत्रोच्यमानग्राह्यमपसिद्धान्तादिकं लभ्यते । तत्र तस्यैवोद्भाव्यत्वमभिमतम् । न तु प्रमाणप्रश्नस्य कर्तव्यता । यत्र त्वपसिद्धान्तादेः परिहारो यथा भवति तथा वादिनोच्यते तत्र तत एवोच्यमानग्राह्यापसिद्धान्ता-द्यप्रसक्त्या तदुद्भावनेन परखण्डनस्य कर्तुमशक्यत्वात् तत्र परोक्तखण्डनार्थं प्रमाणप्रश्नस्य कर्तव्यत्वमभिप्रेयत इत्यतो नानुपपत्तिरित्याशयेनोक्तमपसिद्धान्तादिपरिहारेणेतीत्याहुः ।

एवं तर्हीति । प्रमाणरहितवचनमात्रस्यापि प्रज्ञापकत्व इत्यर्थः । प्रमाणप्रश्ने सर्वत्र प्रमाण-विशेषहेतुवचननियमः प्रतीयते । स चानुपपन्नः । यत्किञ्चित्प्रमाणोपन्यासेनापि प्रमाणप्रश्नपरिहारोपपत्त्या तन्नियमस्य निर्निबन्धनत्वादित्यतोऽत्र प्रमाणविशेषवाचकहेतुशब्दस्य लक्षणया प्रमाणसामान्यपरत्वात् तद्वक्तव्यतानियमपरत्वेन हेतुरूपप्रमाणविशेषवक्तव्यतानियमपरत्वाभावान्नानुपपत्तिरित्याह **हेतुरिति** । सामान्य-विशेषभाव एव लक्षणाबीजभूतः शक्यसम्बन्ध इति भावः । अस्मिन्पक्षे हेतुशब्दस्य लाक्षणिकत्वं परिकल्पनीयं भवतीत्यपरितोषात् पक्षान्तरमाह **प्रमाहेतुरिति वेति** । तथा च मूले हेतुशब्दो न प्रमाणविशेषपरः किन्तु कारणपरः, योग्यतया च प्रमायाः सम्बन्ध इत्युक्तं भवति । ननु विद्यापरीक्षार्थकथायां वादिप्रतिवादिनोरन्योन्यं क्वचिदाप्ततासमाश्वासेन तत एव सर्वत्राप्ततासमाश्वासान्न तत्र प्रमाणोपन्यासस्यावसर इत्यत आह **न हीति** । कथं तर्हि याज्ञवल्क्यकथायां प्रमाणरहितवचनमात्रेणैव विप्रतिपन्नप्रमेयसिद्धिरित्यतो यत्र विषये याज्ञवल्क्य-स्याप्ततावधारणं तत्र तद्वचनमात्रेणार्थसिद्धावपि यत्र न तदवधारणं तत्र तद्वचनमात्रेण प्रमेयासिद्ध्या हेतूक्ते-रङ्गीकारान्नोक्तनियमानुपपत्तिरित्याह **याज्ञवल्क्येनापीति** । **तत्र तत्रेति** । 'अपानेन हि गन्धान् विजानाति । तं हीदं सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इती'त्यादिनेति शेषः । **सकलमिति** । क्वचिदाप्ततासमाश्वासात् तद्वचनमात्रेणार्थसिद्धावपि यत्र न तत्समाश्वासः तत्र तत्प्रमाणोपन्यासतत्समर्थनोपालम्भस्वीकारेण प्रश्नप्रतिज्ञा-भ्युपगममात्रानङ्गीकाराद्वादकथया विद्यापरीक्षणमित्येतत् सकलमित्यर्थः ।

वा०र०— वादत्वस्यैव वादत्वजल्पत्वयोः विद्यमानत्वेऽपि वादत्वमेव मुख्यं जल्पत्वममुख्यम् । जल्पसम्बन्धिप्रवृत्तिप्रकारस्याभावादिति प्रदर्शनाय वादसम्बन्धिप्रवृत्तिप्रकारप्रदर्शनमिति न वाच्यमित्यर्थः । **तस्यापीति** । वादत्वस्यैव मुख्यत्वस्यापीत्यर्थः । मुख्यतायाः प्रकृतत्वेऽपि मुख्यत्वस्यापि मुख्यतात्पर्यतया प्रकृतत्वं मनसि निधाय तस्यापीति नपुंसकप्रयोगः । **तस्या अपीति** । विश्लिष्टाकारपाठे तु न शङ्कानव-

काशः । **पूर्वोक्तहेतुनैवेति** । वादत्वासाधारणत्वज्ञापकस्यैव तन्मात्रमुख्यतासाधकत्वस्यापि सत्त्वादिति भावः । **प्रकारान्तरेणेति** । वादसम्बन्धिप्रवृत्तिप्रकारलक्षणप्रकारान्तरस्य विप्रतिपन्नकथायां विद्यमानत्वात् वादत्वमेव मुख्यमिति प्रतिपादनार्थत्वात् द्वारसम्बन्धिप्रवृत्तिप्रकारप्रतिपादनस्यार्थवत्त्वमित्यर्थः । अर्थवत्वमिति वाच्यं इत्यनन्तरं तत्त्वनिर्णिनीषु अधिकारिकत्वादिपूर्वप्रकारेणैव तदुपपादनसिद्धौ प्रकारान्तरस्यापि व्यर्थत्वात् । न चोक्तप्रकारापेक्षया एतत्प्रकारस्य मुख्यभेदकत्वात् तस्यापि सार्थक्यमिति वाच्यमिति शेषपूरणेन भेदकत्वाविशेषः इत्युत्तरग्रन्थो योज्यः । यद्वा उक्तशेषभूतप्रमेयस्य वाक्याशयत्वकथनेनोत्तरग्रन्थो योज्यः इति न ग्रन्थन्यूनताशङ्कानवकाशः इति बोध्यम् । **अस्मिन् इति** । प्रवृत्तिप्रकारविशेषरूपप्रकारान्तर इत्यर्थः । **तत्साधकत्वमिति** । वादत्वस्यैव यत् मुख्यत्वं तत् तदिति परामृश्यते **उपक्रमपर्यालोचनयेत्यर्थः इति** । कश्चिदेषां जिज्ञासानन्तरं गोसहस्रं ब्राह्मणोत्तमोपादातव्यतया पुरतः संस्थाप्य ब्राह्मणान् सम्बोध्य भवतां मध्ये यो ब्रह्मिष्ठः स तु एताः गावः गृह्णातु इति जनकेनोक्ते सति इतरब्राह्मणानां गोस्वीकारे धैर्यासम्भवेन सत्यां याज्ञवल्क्यः स्वशिष्यं प्रति एताः गावः नेयाः इत्युक्ते सति तेन सत्सु नीतासु तदितरब्राह्मणाः यदि त्वमेव ब्रह्मिष्ठः तर्हि अस्माभिः यत् यत् पृच्छ्यते तस्योत्तरं भवता देयं इत्युक्तवतोत्तरं याज्ञवल्क्योऽदात् इत्येवं प्रश्नप्रतिवचनादिकथारम्भात् पूर्वं विद्यापरीक्षणस्य कार्यतयाऽवगमादित्यर्थः । अपसिद्धादि इत्येतत् व्याकुर्वन् एव तत्परिहारप्रयोजनं च दर्शयति **क्लृप्तेत्यादिना** । **प्रमाणविशेषहेत्विति** । प्रमाणविशेषरूपो यो हेतुलिङ्गं तद्वचनमित्यर्थः । **क्वचिदित्यादि** । विषयसप्तमीयम् । एवं यत्रेत्यादावपि । तत्समर्थनित्यत्र समर्थनं च उपालम्भश्च समर्थनोपालम्भौ । तदिति प्रमाणम् । प्रमाणस्य समर्थनोपालम्भयोः स्वीकारो नाम स्वयं प्रमाणोपन्यासानन्तरं तस्याभासोद्धारेण समर्थनं कार्यं परोक्तप्रमाणस्योपलम्भश्च कार्यः इत्यङ्गीकारः । **स्वीकारेण** स्वीकारसत्त्वेन । उत्तरत्रोक्तानङ्गीकारहेतुरयम् ।

स०व्र०— एवम्भाव इति । प्रतिज्ञामात्रेणार्थज्ञापनप्रकार इत्यर्थः । **अपसिद्धान्तादिपरिहारेणेति** । विश्वमसदिति परेणोक्ते उच्यमानग्राह्यापसिद्धान्तादिदूषणालाभे किमत्र प्रमाणमिति प्रश्नः कार्यः । तल्लाभे तावतैव दुष्टत्वान्न प्रमाणप्रश्नः इति भावः । **सर्वथेति** । वादव्यावृत्त्यर्थः । तत्रापि विप्रतिपन्नप्रमेयविषये कर्तव्यत्वात् प्रश्नस्येति भावः । **हेतुरितीति** । न च पूर्वं (प्रमाण)विशेषपरस्य हेतुशब्दस्य सामान्ये लक्षणा, द्वितीयपक्षे सामान्यवाचकस्य विशेषे लक्षणेति उभयत्रापि लक्षणया अविशेषात् न पक्षयोर्भेद इति वाच्यम् । लक्षणा-प्रकारभेदमात्रकथनार्थं पक्षद्वयोक्तिरित्यदोषः । **तत्र तत्रेति** । 'अपानेन हि गन्धान्विजानाती'त्यादिनेति शेषः ।

विठ्ठल०— उपक्रमपर्यालोचनयेति । याज्ञवल्केन ब्रह्मिष्ठपरीक्षार्थकगोसहस्रकग्रहणे कृते तत्प्रयुक्त-क्रोधेन तद्विद्यापरीक्षार्थमाश्वलादिभिः ऋषिभिः प्रश्नेषु कृतेषु याज्ञवल्केन प्रयुक्तमित्यस्यार्थस्य जनको ह वैदेह इत्याद्युपक्रमवाक्यपर्यालोचनया सिद्धत्वादिति भावः । **जल्प इति** । जल्पे विजिगीषतोः परस्परमाश्वासा-नुपपत्तेरिति भावः । आश्वासाभावेऽपि प्रतिज्ञामात्रेण साध्यस्य प्रतिज्ञापनीयत्वं किं न स्यादित्यत आह

विजिगीषुणेति । विजिगीषुणा सर्वप्रमाणप्रश्नस्य कर्तव्यत्वात् । प्रश्नप्रकारमाह **अपसिद्धान्तादीति** । अपसिद्धान्तमानबाधादिदोषमादावनुक्त्वेत्यर्थः । अपसिद्धान्त आदावुद्भाविते सति परेण पश्चात्स्वोक्तार्थ-साधनप्रमाणोपन्यासे कृते स्वस्यैव पराजयप्राप्तेरिति भावः । ईश्वरवादिना तत्सद्भावे प्रमाणप्रश्ने अपसिद्धान्तो भवति । अतस्तत्परिहारेण प्रमाणप्रश्नस्य कर्तव्यत्वादित्यर्थः । आदिशब्देनासङ्गत्याद्याः प्रश्नदोषा गृह्यन्ते । यद्वा अपसिद्धान्तादिपरिहारार्थमित्यर्थः । ननु प्रागुक्तरीत्या प्रोक्ते कथं प्रमाणप्रश्न इत्यत आह **न हीति** । तर्हि याज्ञवल्क्येनापि कथं सर्वत्र प्रतिज्ञामात्रकृतमित्यत आह **याज्ञवल्क्येनापीति** । तेषु हीदं सर्वं वसुहितं तस्माद्वसव इत्यादि वा क्वचित्प्रमाणोपन्यासः कृत एवेत्यर्थः ।

॥ इति प्रकारान्तरेण वादस्य मुख्यत्वोपपादनम् ॥

॥ इति वादस्य मुख्यत्वोपपादनम् (वादाङ्गकथाविशेषस्योपयोगः) ॥

* * *

॥ अथ कथाङ्गभूतानां सभ्यसभापतिप्राश्निकानां स्वरूपम् ॥

२१२ **सु०**— प्रकृतानां सभ्यसभापतिप्राश्निकानां स्वरूपजिज्ञासायामाह **सभेति** ।

**अनु०— सभा सभापतिश्चैव प्राश्निकाश्चैव वैष्णवाः ॥
रागद्वेषविहीनाश्च**

(द्वौ) चशब्दौ सभा(भ्या)दीनामन्योन्यसमुच्चये । तृतीयो विशेषणसमुच्चये । एवशब्दौ तु **वैष्णवा एव रागद्वेषविहीना एव** इति सम्बध्येते । अन्यथा कथाऽनुपपत्ति-सूचनं तत्प्रयोजनम् । स्युरिति वक्ष्यमाणमिहापि(मत्रापि) सम्बध्यते ।

सभ्यानां प्राश्निकानां च विशेषणान्तरमाह **स्युरिति** ।

**स्युः सभ्याः सर्ववेदिनः ।
प्राश्निकाश्च**

सर्वशब्देन वादिप्रतिवादिदर्शनस्य कथोपयुक्तस्य व्याकरणादेश्च सङ्ग्रहः । पुनः सभ्यप्राश्निकग्रहणं सभापतिव्यवच्छेदार्थम्, तत्सार्वज्ञस्य कथोपयोगाभावात् । सभ्याः प्राश्निकाश्च सर्ववेदिनः स्युरित्यन्वयः ।

ननु प्राश्निकानां क्वोपयोगः । विवदमानयोर्गुणदोषावधारणाताविति ब्रूमः । एवं तर्हि तैरेवालं किं सभ्यैरित्यत आह **एतदिति** ।

एतदज्ञाने सभ्याश्च

अनन्तरोक्तान्प्राश्निकान् एतत्-शब्देन परामृशति । क्वचित्सूक्ष्मे प्रमेये एतेषां प्राश्निकानां कारणान्तराद्वा अज्ञाने सति वादिनोर्गुणदोषनिर्णयाय सभ्याश्च प्रमाणं स्युरिति वक्ष्यमाणेन अन्वयः । प्रमाणाश्रयेषु प्रमाणत्वोपचारः ।

'यद्येवं प्राश्निकेष्वज्ञानशङ्कया सभ्यानां वरणम्, तदा तेष्वप्यज्ञानशङ्कयाऽन्येऽपि वरणीयाः, अन्यथा निर्णयाभावेन कथावैयर्थ्यापत्तेः; तेष्वप्येवमि'त्यत आह एषां चेति ।

एषां च दूरगाः ॥

प्रमाणं निर्णयाय स्युः

एषां सभ्यानां च अज्ञाने सति दूरगा देशान्तरस्थाः । न चैवं सभ्यसंवरण-मप्यनर्थकम्, ततःपरं प्रायेणाज्ञानशङ्कानुदयात् । लौकिकश्चायमर्थ इति ।

दूरगान्निर्णायकत्वसम्भवाय विशिनष्टि पक्षेति ।

पक्षपातविवर्जिताः ।

एकदेशोत्कीर्तनेन यथोक्तं सभ्यादिलक्षणमतिदिशति ।

परि०— पूर्वत्रोत्तरत्र च मूलस्थसभाशब्दः सभ्यपर इति भावेनोक्तं **प्रकृतानां सभ्ये-त्यादि** । **तृतीय इति** । विहीनाश्चेति चकार इत्यर्थः । **तत्प्रयोजनं** एवशब्दप्रयोजनम् । **इहापीति** । वैष्णवाः रागद्वेषविहीनाश्चेत्युभयत्रापीत्यर्थः । सूक्ष्मप्रमेय इत्यत्र सूक्ष्मेतिहेतुगर्भम् । तेन कारणान्तराद्वेति वाशब्दोपपत्तिः भ्रमप्रमादानवधानादिकारणान्तराद्वेत्यर्थः । अधिकरणे प्रमाणपदे ल्युटोऽनुशासनं नेति कारणादाह **प्रमाणाश्रयेष्विति** । **लौकिकश्चेति** । लौकिका हि वित्तक्षेत्रादौ

विवादनिर्णये केनचिदुक्ते तत्रानाश्वासे पुनरन्यान् पृच्छन्ति तत्रापि तथात्वे पुनर्दूरस्थानिति प्रसिद्ध-मेवेत्यर्थः । **एकदेशेति** । प्रागुक्तरागद्वेषराहित्यादिविशेषणमध्ये कस्मिंश्चिद्रागेणान्यत्र द्वेषेण च प्राप्त-पक्षपातरूपैकदेशोत्कीर्तनेन प्रागुक्तं सर्वविशेषणमतिदिशतीत्यर्थः ।

यावु०— सभ्यसभापतीति । इदं च मूले सभापदं सभ्यपरमित्यभिप्रेत्येति ज्ञेयम् । **वक्ष्यमाण-मिति** । यद्यपि स्युरित्यस्य पूर्ववाक्यान्विततयाऽपि प्रतीयमानत्वात् तस्योत्तरवाक्यान्वितत्वमभ्युपगम्य ततो-ऽनुवृत्त्यपेक्षया पूर्ववाक्यान्वितत्वमभ्युपेत्योत्तरत्रानुवृत्तिरेव स्वरसेति, सैव वक्तव्या । तथाऽपि तस्योत्तरवाक्येन सहैकपादस्थत्वेन सन्निधिमाश्रित्योत्तरत्रान्वयमङ्गीकृत्य पूर्वत्राकर्षणं कृतमिति ध्येयम् । **कारणान्तरादिति** । प्रमेयस्य सूक्ष्मतया दुर्ज्ञेयत्वमेकं कारणम् । कारणान्तरं च मनोऽनवधानादिकमिति ज्ञातव्यम् । **लौकिक इति** । लोके हि कस्मिंश्चिदर्थे सन्दिग्धे सुज्ञं पृच्छति । तत्र निर्णयाभावे सुज्ञतरम् । तत्राप्यनिर्णये सुज्ञतमम् । ततःपरं च न शङ्कोदय इति प्रसिद्धमित्यर्थः । **एकदेशेति** । पक्षपातविवर्जिता इत्यनेन रागद्वेषवर्जितत्वरूपोक्तलक्षणैकदेशस्योत्कीर्तनादिति भावः ।

कं०रा०— अन्यथेति । सभादीनां वैष्णवत्वरागद्वेषविहीनत्वाभावे कथानुपपत्तिरित्यस्य सूचनमेव शब्दप्रयोजनमित्यर्थः । ननु विष्णुव्यतिरिक्तस्य कस्यापि सार्वज्ञसम्भवात् कथं स्युः सभ्याः सर्वविदिनः प्राश्निकाश्चेति सभ्यादीनां सर्वविदित्वावश्यम्भावोक्तिरित्यत आह **सर्वशब्देनेति** । **पुनरिति** । सभासभापतिश्चैव प्राश्निकाश्चेति प्रकृतानां सभ्यानां प्राश्निकानां च सर्वविदित्वान्वयसम्भवेऽपि स्युः सभ्याः सर्वविदिनः प्राश्निका-श्चेत्यत्र पुनः सभ्यप्राश्निकग्रहणं सभापतेः सर्वविदित्वान्वयव्यवच्छेदार्थमित्यर्थः । ननु सभापतेः सर्वविदित्वं कुतो व्यवच्छिद्यत इत्यत आह **तत्सार्वज्ञस्येति** ।

श्रीनिधि०— तत्प्रयोजनम् अनवधारणप्रयोजनम् । **प्रतिवादिदर्शनस्य** तत् शास्त्रस्य । **तेष्वप्येव-मिति** । ततश्च वरणपरम्परानवस्था इति भावः । **दूरगाः देशान्तरस्थाः** । प्रमाणं स्युरिति सम्बन्धः । तथा च सभ्यानामज्ञानेऽपि देशान्तरस्थानां निर्णायकत्वसम्भवात् तेषां चाज्ञाने प्रयोक्तुरेव निग्रहात् न वरण-परम्परानवस्था इति भावः । **न चैवमिति** । सभ्यानामज्ञाने सति देशान्तरस्थैर्निर्णयेऽङ्गीक्रियमाणे । **अनर्थकमिति** । देशान्तरस्थैरेव निर्णयसम्भवादिति भावः । **ततःपरमिति** । सभ्यसंवरणानन्तरमित्यर्थः । **प्रायेणेति** । क्वाचित्काज्ञानशङ्कायामेव दूरस्थानां वरणं, प्राश्निकवरणानन्तरं (प्रमाणप्रश्ने कृते परेण प्रमाणे चोपन्यस्त अपसिद्धान्तादिकं परिहृतं भवेदन्यथा तूष्णीमपसिद्धान्त इत्युक्ते प्रामाणिकत्वेनाङ्गीकृतत्वान्निरनु-योज्यानुयोग इति ब्रूयादिति भावः) तु अज्ञानशङ्का तु प्रायिकीति सभ्या अवश्यं वरणीया इत्यर्थः । दूरस्थवरणं क्वाचित्कमिति न तेन सभ्यसंवरणमन्यथासिद्धमिति भावः । हीना इत्येतस्य फलं पक्षपातविवर्जिता इत्युत्कीर्तितमिति द्रष्टव्यम् ।

शे०वा०— सभ्यादिस्वरूपनिरूपणार्थत्वान्नोत्तरवाक्यवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तत्स्वरूपनिरूपणेऽसङ्गतिं परिहरति **प्रकृतानामिति** । 'सभासभापप्राश्निकपूर्वस्त्वि'त्यादिनेति शेषः । **विशेषणेति** । वैष्णवत्वरागद्वेषविहीनत्वरूपविशेषणद्वयेत्यर्थः । एवशब्दद्वयस्य यथास्थितस्य वैयर्थ्याद्विरुद्धार्थत्वाच्च भिन्नक्रमतया सम्बन्धं दर्शयति **एवशब्दौ त्विति** । तत्र किं तत्प्रयोजनमित्यत आह **अन्यथेति** । विष्णुभक्त्याद्यभाव इत्यर्थः । **कथाऽनुपपत्तीति** । कथाविशेषव्यवस्थापनानुपपत्तिसूचनमित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । पूर्वोत्तरवादावस्थापनानुपपत्तिसूचनमित्यपि **द्रष्टव्यम्** । अयमाशयः । प्राश्निकैर्हि कथकयोः सदसद्भावं विविच्य सतोर्जल्पः, सदसतोर्वितण्डा दातव्या । तत्राप्यसतः स्वपरपक्षसाधनदूषणलक्षणं वादित्वं सतस्तु परपक्षप्रतिक्षेपलक्षणं प्रतिवादित्वं व्यवस्थापनीयम् । असतो जये सत्युदासितव्यम् । सतो जये च सम्पूर्णसन्मानाय घटनीयम् । न चैते कथाविशेषव्यवस्थापनादयो गुणास्तेषां विष्णुभक्तिं विना सम्भवन्तीत्यतो वैष्णवत्वमावश्यकम् । रागित्वेऽसन्तमपि पक्षं सन्तं वदेयुः, द्वेषित्वे सन्तमप्यसन्तं वदेयुरिति प्राश्निकादीनां तद्राहित्यस्य कथोपयोगित्वमिति । ननु वैष्णवा रागद्वेषविहीना इति न तावदनुवादः । विष्णुभक्तिरागादिराहित्ययोः प्रकारान्तरेणाप्राप्ततया तदयोगात् । नापि विधिः । विष्णुभक्त्यादेर्विधेयताज्ञापकशब्दाभावेन तस्याप्ययोगात् । न च स्युरिति शब्द एव तत्र ज्ञापक इति वाच्यम् । तस्याकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिबलात्सर्ववेदिन इत्युत्तरेणान्विततया तन्मात्रविधेयतासमर्पकत्वात् । उक्तरीत्या रागद्वेषविहीना इत्यनेनान्वयाभ्युपगमे च तन्मात्रस्य विधेयत्वसमर्पकत्वात् 'मध्ये दीपिका'न्यायेनोभयत्रापि सम्बन्धे तदुभयविधेयत्वसमर्पकत्वेऽपि वैष्णवा इत्यनेन व्यवहितत्वात् तदन्वयानुपपत्त्या तद्विधेयत्वासमर्पकत्वादित्यतः सन्निधेरन्वयाप्रयोजकत्वादाकाङ्क्षायोग्यतयोरेव च तत्प्रयोजकत्वाद्व्यवहितेनापि वैष्णवा इत्यनेनाकाङ्क्षायोग्यताभ्यामन्वयसम्भवात् तद्विधेयत्वसमर्पकताऽप्यप्रत्यूहैवेत्याशयेनाह **स्युरितीति** । सर्ववेदिन इत्यत्र सर्वशब्दो नासङ्कुचितवृत्तिरसम्भवप्रसङ्गात् । नापि सङ्कुचितवृत्तिरवच्छेदकाभावेनातिप्रसङ्गापातादित्यतो द्वितीयपक्षमेवाभ्युपगम्य तत्रोक्तदोषपरिहारायावच्छेदकमाह **सर्वशब्देनेति** । **वादिप्रतिवादीति** । तदज्ञत्वेऽपसिद्धान्तोद्भावने निर्णयो न स्यादिति भावः । व्याकरणादीत्यादिपदेनाभिधानादिसङ्ग्रहः । अपशब्दप्रयोगे वादिनोश्च साधुत्वादिविप्रतिपत्तौ प्राश्निकादीनां तदनभिज्ञत्वेऽनिर्णयप्रसक्तेरिति भावः ।

नन्वत्र सभ्यानां सर्ववेदित्वं प्राश्निकत्वं चोच्यते, तत्कथं 'सभ्यानां प्राश्निकानां च विशेषणान्तरमाहे'ति मूलावतारः, इत्यतो नात्र यथाश्रुतैव वचनव्यक्तिः, किन्त्वन्यथैव इत्यतो युक्तस्तथावतार इत्यभिप्रेत्य तामाह **सभ्याः प्राश्निकाश्चेति** । वाद इव जल्पवितण्डयोरपि वादिप्रतिवादिभ्यामेव कथाविशेषव्यवस्थापनादेः कर्तुं शक्यत्वान्न प्राश्निकानां तत्रोपयोग इत्यभिप्रायेणाक्षिपति **नन्विति** । वादे वादिप्रतिवादिनोर्वीतरागयोरुक्तकर्मकारित्वसम्भवेऽपि जल्पादौ वादिप्रतिवादिनोराग्रहगृहीतत्वेन स्वयमेवोक्तकर्मकरणाशक्तेरुक्तकर्मकरणाय तेषामावश्यकतेत्यभिप्रेत्य समाधत्ते **विवदमानयोरिति** । आदिपदेन भग्नप्रतिबोधनादिसङ्ग्रहः । **तैरेवालमिति** । कथकगुणदोषाद्यवधारणस्य प्राश्निकैरेव सिद्धेस्तदतिरिक्तस्य च तत्कर्तव्यस्याभावादिति भावः । उभयोरपि

प्रकृतत्वादेतच्छब्देनोभयपरामर्शभ्रान्तिं प्राश्निकपरामर्शे हेतुं वदन्नेव परिहरति **अनन्तरेति** । **कारणान्तराद्वेति** । प्रमेयसूक्ष्मत्वरूपोक्तकारणापेक्षया कारणान्तरादित्यर्थः । पूर्वोक्तकारणापेक्षया वादशब्दः । **निर्णायायेति** । कथकगुणदोषनिर्धारणाभावे कथावैयर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः । **प्रमाणत्वोपचार इति** । प्रमितितत्साधनयोरेव मुख्यप्रमाणत्वात् प्राश्निकानां च तदभावादिति भावः । **तेष्वप्येवमिति** । तथा चानवस्थेति भावः । तर्हि दूरगानां वरणानर्थक्यमित्यतो यत्र सभ्येषु नाज्ञानशङ्का तत्र तद्वरणानभ्युपगमाद्यत्र च तेषु अज्ञानशङ्का तत्रैव गुणदोषावधारणाय तद्वरणोपपत्तिरिति भावेन प्रायेणेत्युक्तम् । तर्हि तेष्वप्येवमित्यनवस्थेत्यत आह **लौकिकश्चेति** । **एकदेशोत्कीर्तनेनेति** । पक्षपातविवर्जितत्वस्य वैष्णवत्वरागद्वेषविवर्जितत्वादिरूपोक्तलक्षणैकदेशभूत-रागद्वेषराहित्यरूपत्वादिति भावः । **लक्षणमिति** । वैष्णवत्वरागद्वेषविवर्जितत्वादिरूपमित्यर्थः ।

वा०र०— कथालक्षणटीकानुसारेणाह **अयमाशय इति** । **तत्राप्यसत इति** । वितण्डायामपीत्यर्थः । **तद्विधेयत्वसमर्पकतापीति** । अपिपदेन मध्ये दीपिकान्यायेन सद्भावेऽपि कर्तरि प्रमाणशब्दप्रयोगाभावात् तत्रामुख्यत्वमित्याशयः ।

स०व्र०— **सभेतीति** । सभाशब्देन समुदायो ग्राह्यः । **स्युरिति वक्ष्यमाणमिति** । ननु च स्युरित्यस्य पूर्ववाक्यान्वितत्वस्यैव सम्भवात् उत्तरवाक्यान्वितत्वमभ्युपगम्य ततोऽनुवृत्त्यस्वारस्यात् पूर्वस्यैवो-त्तरत्रानुवृत्तेः स्वारस्येन इच्छयाऽपि तदुक्तेरयोगादिति चेन्न । पूर्ववाक्यस्य स्वरूपजिज्ञासायां(सया) प्रवृत्तत्वेन उत्तरवाक्यस्य च तत्र विशेषणान्तरप्रदर्शकत्वेन तत्रैव स्युरित्यस्यावश्यकत्वात् तदनुसारेणेयमुक्तिरिति द्रष्टव्यम् । **सभ्यादिलक्षणमिति** । तच्च कथालक्षणे स्पष्टम् ।

विठ्ठल०— **सभेति** । अत्र मूलगतं सभापदं सभ्यपरमिति ज्ञेयम् । **अन्यथेति** । अवैष्णवत्वे रागद्वेषवत्वे च सभ्यादीनामयुक्तवचनवत्वापातादिति भावः । **न चैवमिति** । एवं सति देशान्तरस्थानां निर्णायकत्वे सति प्राश्निकसंवरणमात्रेणालं तेषामज्ञाने देशान्तरस्थेभ्यो निर्णयोपपत्तेरिति । न च वाच्यम् । प्राश्निकाज्ञाने सभ्याः **ततःपर** सभ्यसंवरणात्परमपि प्रायेण प्रतिवादिनः प्राश्निकानां सभ्यानां वा ज्ञानं किं न स्यादिति शङ्कानुदयात् कथं देशान्तरस्थस्वीकारमित्युक्तमिति भावः । **लौकिकश्चायमिति** । लोकव्यवहारे-ष्वपि सन्दिग्धेऽर्थे ज्ञानिनं पृच्छन्ति । तत्रानिर्णये पुनः सम्यग्ज्ञानिनम् । तत्राप्यनिर्णये देशान्तरस्थमति-सम्यग्ज्ञानिनम् । अतःपरं शङ्कैव नोदेतीति प्रसिद्धमिति भावः । **एकदेशेति** । पक्षपातविवर्जिताः रागद्वेष-विरहितत्वरूपोक्तलक्षणैकदेशोत्कीर्तनादिति भावः ।

॥ इति कथाङ्गभूतानां सभ्यसभापतिप्राश्निकानां स्वरूपम् ॥
॥ इति वादाजल्पवितण्डयोर्भेदस्योपपादनम् ॥

* * *

॥ अथ वितण्डाया वादजल्पाभ्यां वैलक्षण्यम् ॥

॥ अथ तथादौ प्रकारान्तरेण वितण्डाया लक्षणद्वयम् ॥

२१३ सु०— 'अप्रकाश्य स्वसिद्धान्तमि'ति वितण्डालक्षणमुक्तम्, तत्कथं वादजल्पाभ्यां व्यावर्तकमित्यत आह **उभाभ्यामिति** ।

अनु०— उभाभ्यां साधनं चैव दूषणं वादजल्पयोः ॥

वादजल्पयोरुभाभ्यामेव स्वपक्षसाधनं परपक्षदूषणं कर्तव्यं, न तु प्रतिवादिनः परपक्षदूषणमात्रेण कृतार्थतेति ।

शे०वा०— न त्विति । वितण्डायामिवेति शेषः ।

॥ इति प्रकारान्तरेण वितण्डाया लक्षणद्वयम् ॥

* * *

२१४ सु०— 'सतामेवे'ति सार्धश्लोकस्यात्र सन्निवेशे तु, लक्षितौ वादजल्पौ, इदानीं तु वितण्डाया लक्षणद्वयं विवक्षुस्तावदुपयुक्तमाह **उभाभ्यामिति** ॥ **कथा** वादजल्पलक्षणा । एतेन 'जल्पोऽर्थादिव्यपेक्षये'त्युक्तस्य वितण्डायामतिव्याप्तिरपि परिहृता, उभयसाधनवत्त्वेन सदेकाधिकारिकत्वेन वाऽर्थादिव्यपेक्षकथाया विशेषितत्वात् ॥ **यदर्थं** 'सतामेवे'त्युक्तं तद्वितण्डालक्षणमाह **वितण्डा त्विति** । 'कथे'त्यनुवर्तते ॥ 'उभाभ्यामि'ति यदर्थमुक्तं तल्लक्षणान्तरमाह **अप्रकाश्येति** । 'उक्ते तैरि'ति पूर्ववदिति ।

परि०— एतेनेति । उभाभ्यां साधनं चेति सतामेवेति व्यावर्तककथनेनेत्यर्थः । न केवलं लक्षणोक्त्युपोद्घातकथनमित्यर्थः । **यदर्थं** यल्लक्षणोक्त्यर्थम् । यदर्थ(यद्व्यावर्त्य)मुक्तमित्यपि प्राग्वत् । **उक्ते तैरिति पूर्ववदिति** । 'उक्ते तैः प्रथमं माने' इत्यर्धस्य नन्वसम्भवीदं लक्षणमित्यादिना यद्व्याख्यानं कृतं तदेव ध्येयमित्यर्थः ।

यादु०— यदर्थमिति । यद्वितण्डालक्षणार्थमित्यर्थः ।

कं०रा०— उक्ते तैरितीति । 'उक्ते तैः प्रथमं माने वक्तव्यं तस्य दूषणमि'त्येतद्वाक्यम् । ननु स्वसिद्धान्तमसाधयित्वा परपक्षदूषणमेव क्रियत इति यत्सा वितण्डेति विलण्डालक्षणामसम्भवि परपक्षदूषणं हि परपक्षसाधकप्रमाणदूषणेनैव भवेत्, न च स्वपक्षसाधनहीनायां वितण्डायां तत्सम्भवतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन पूर्ववद्व्याख्येयमित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— उभाभ्याम् एवं कर्तव्यम् । उभाभ्यां कर्तव्यमेवेत्यन्वयः । **उभयसाधनवत्त्वेन** उभयोरपि स्वपक्षसाधनवत्त्वेन । **अर्थादिव्यपेक्षकथायाः** जल्पकथाया **विशेषितत्वात्** उभाभ्यां विशेषणाभ्याम् ।

शे०वा०— सतामेव कथेत्यस्यापि वितण्डालक्षणोपयुक्तार्थाभिधायकत्वसिद्ध्यर्थं कथाशब्दं व्याचष्टे **कथेति** । **अतिव्याप्तिरपीति** । अनेन वितण्डाया लक्षणद्वयं विवक्षुस्तदुपयुक्तं वदन् जल्पलक्षणस्यातिव्याप्तिं प्रकारद्वयेन परिहरतीति वाक्यमवतरणीयमित्युक्तं भवति । परिहारप्रकारमेव विशदयति **उभयेति** । **यदर्थमिति** । यद्वितण्डालक्षणार्थमित्यर्थः । **पूर्ववदिति** । सतामेवेत्यादिसार्धश्लोकस्य पूर्वत्र सन्निवेशे यथा 'उक्ते तैः' इत्येतदवतारिकातात्पर्यनिरूपणाभ्यां व्याख्यातं तथैवात्रापि सन्निवेशेऽवतारिकातात्पर्यनिरूपणाभ्यां व्याख्येयमित्यर्थः ।

स०व्र०— पूर्ववदिति । व्याख्येयमिति शेषः ।

विठ्ठल०— 'सतामेव कथा ज्ञेये'त्येतद्वादजल्पयोः लक्षणान्तरपरतया योजयति **कथावादजल्पलक्षणेति** । उभाभ्यामेवेत्येव लक्षणोपयुक्तम् । सतामेव कथा ज्ञेयेत्येतदपरलक्षणोपयुक्तमिति ज्ञेयम् । एतच्च स्पष्टीभविष्यति **एतेनेति** । **उभाभ्यां साधनं चेति** । सतामेवेति च कथनेनेत्यर्थः । न केवलं क्षणोपोद्घातान्नोच्यत इत्यपेरर्थः । एतेनेत्युक्तमेव व्यनक्ति **उभयेति** । **यदर्थमिति** । यस्य लक्षणोक्त्यर्थमित्यर्थः । यदर्थमुक्तमित्यप्येवं व्याख्येयं **पूर्ववदिति** । पूर्ववद्व्याख्येयमित्यर्थः ।

* * *

।। अथ उक्तस्य 'वितण्डाया वादजल्पाभ्यां वैलक्षण्य'स्य उपपादनम् ।।

।। अथ स्वपक्षसाधने प्रयोक्तव्यस्य प्रमाणस्य विवेकः ।।

।। अथ स्वपक्षसाधने सन्निरागम एव प्रयोक्तव्यः ।।

२१५ **सु०—** 'उभाभ्यां साधनमि'त्याद्युक्तम् । तत्र साधनाय किं प्रमाणं प्रयोक्तव्यम् । यत्र यदस्ति तत्र तदेव (किं) वक्तव्यम् । सत्यम्, प्रमाणसम्प्लवे तु कथम् । किं सर्वमेव उत एकमेव, तत्रापि किमित्यपेक्षायामाह **सद्भिरिति** ।

अनु०— सद्भिरागम एवैकः प्रयोज्योऽभीष्टसाधकः ।

एक एव, न तु सम्भवत्सर्वमाधिक्यप्रसङ्गात् । स च आगम एव इति योज्यम् ।

यद्वा एकशब्दो मुख्यार्थः । ईश्वरादिप्रमेये मुख्यो वेदादिरागम एव वक्तव्यः (तस्य स्यातन्त्र्येण साध्यसिद्ध्यङ्गत्वात्), नानुमानमिति ।

नन्ववैदिकस्य वेदाद्यागमोपादानेऽपसिद्धान्तः स्यादित्यत उक्तम्— सद्भिरिति ।

कुतो वेदादिप्रयोगनियम इत्यत आह अभीष्टेति । यत इति शेषः । अनुमानं खलु न स्वातन्त्र्येण ईश्वरादिसाधनस्येष्टे, सर्वत्रोपाधिप्रतिपक्षयोः सम्भवात् । तदर्थमन्ततोऽप्यागमोऽनुसरणीयः । ततो वरं प्रथममेव (आगमो) वक्तव्यः । तस्य स्वातन्त्र्येण साध्यसिद्ध्यङ्गत्वात् ।

नन्ववैदिकं प्रति कथम् । आगमं प्रयुज्य तत्प्रामाण्यं साधनीयमिति ।

परि०— किं प्रमाणं प्रयोक्तव्यमित्यस्योत्तरं यत्र यदस्ति तत्र तदेव वक्तव्यमिति । क्वचित् किं वक्तव्यमिति किंशब्दोऽपि पठ्यते तदा तु वक्तव्यं किं न किमपीत्यर्थः । शङ्कते **सत्यमिति । नन्ववैदिकं प्रति कथमिति** । अवैदिकमित्यस्यावैदिकपक्षमवलम्ब्य प्रत्यवतिष्ठमानं प्रतिभटं प्रतीत्यर्थः । वादे जल्पे च वादिप्रतिवादिनोर्द्वयोरपि साधुत्वात् वितण्डायां तु साधोः स्वपक्षसाधनाभावादिति ज्ञेयम् ।

गु०दी०— नन्ववैदिकं प्रति कथम् इत्यत्र ग्रन्थश्रवणसमये अवैदिकमतं पुरस्कृत्य प्रवृत्तं शिष्यं प्रति कथमित्यर्थः । अन्यथा वितण्डायां प्रतिवादिना प्रमाणस्यावक्तव्यत्वादसङ्गतं वाक्यं स्यात् । वस्तुतस्तु विद्या परीक्षोपयोगिवादकथायामततामप्यधिकारसम्भवेन स्वपक्षसाधनायामप्रयोगोपपत्तेः । वितण्डायामपि पर-पक्षोपालम्भार्थमागमोपन्याससम्भवान्न नोक्तशङ्कावकाश इति ज्ञेयम् ।

यादु०— किं वक्तव्यमिति । अत्र वक्तव्यं किमिति, न किमपीत्यर्थः । **नन्ववैदिकं प्रतीति** । नन्वयं प्रश्नः कां कथामभिप्रेत्य । न वादजल्पौ । तयोः सन्मात्राधिकारिकत्वेनावैदिकस्यानधिकारित्वेनाभावात् । नापि वितण्डाम् । तत्र सतः प्रतिवादित्वेन वक्तुरभावादिति चेत् । उच्यते । वादजल्पयोरेवायं प्रश्नः । न च न

प्रतिवादिनोऽपि सत्त्वात् कथमवैदिकत्वोक्तिः । तस्य स्वभावतः सज्जनत्वेऽप्यवैदिकमतावलम्बनेन प्रतिवादित्वादवैदिकत्वव्यपदेशोपपत्तेः ।

वं०प०— तत्रापीति । यदि चैकं तत्रापीत्यर्थः ।

कं०रा०— अवैदिकं प्रति कथमिति । अवैदिकमतावलम्बनेन प्रत्यवतिष्ठमानं शिष्यं प्रति कथमित्यर्थः । तेनावैदिकं प्रति प्रवृत्तायां वितण्डायां पक्षसाधकस्यावक्तव्यत्वात् ग्रन्थासाङ्गत्यमित्येतन्निरस्तम् ।

श्रीनिधि०— किं साधनायेति समस्तं पदम् । कस्य साधनम् । किं साधनम् । **संप्लवे** । बाहुल्ये । **आगमं प्रयुज्येति** । तं प्रति स्वपक्षसाधनाभावेऽपि तत्पक्षदूषणार्थमेव क्वचिदागमे प्रयोज्य इयं चिन्तेति द्रष्टव्या ।

शे०वा०— किं प्रमाणमिति । किं प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा । नाद्यः । केवलानुमानविषये वा तदनवकाशात् । न द्वितीयः । चक्षुराद्येकप्रमाणके केवलसाक्षिविषये केवलशब्दविषये वा तदनवकाशात् । नान्त्यः । केवलप्रत्यक्षविषये केवलानुमानविषये वा तदनवकाशादिति भावः । केवलानुमानशब्दविषये प्रत्यक्षस्य, चक्षुराद्येकप्रमाणकेऽनुमानस्य, केवलप्रत्यक्षानुमानविषये च शब्दस्यानवकाशेऽपि चक्षुराद्येकप्रमाणके चक्षुरादेरेव, केवलानुमानविषये चानुमानस्यैव, केवलशब्दविषये च शब्दस्यैव, प्रमाणतयोपन्यासे नानुपपत्तिरित्याशयेन परिहरति **यत्र यदस्ति तदेव वक्तव्यमिति** । क्वचित् तत्र तदेवेत्यतःपरं किं वक्तव्यमिति पाठः । **तत्र** यत्र यदस्ति तत्र तदेवेत्यस्मिन्नर्थे, **वक्तव्यं किमस्ति** न किमपीति योजना द्रष्टव्या । शङ्कते **सत्यमिति** । तत्र सर्वस्यापि सत्त्वादिति भावः । **तत्रापीति** । किमनुमानं वक्तव्यं किं वा आगम इत्यर्थः । न तावत्सर्वमेवेति पक्षः, आधिक्यप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, तस्य स्वातन्त्र्येणार्थसाधकत्वाभावात् । नान्त्यः । अवैदिकं प्रति तदुपन्यासायोगादिति गूढाभिसन्धेरिमे विकल्पा ज्ञेयाः । किं सर्वमिति प्राग्विकल्पितपक्षनिरासस्य मूलारूढतासिद्ध्यर्थमेवशब्देनान्वयमभिप्रेत्य तत्प्रदर्शनपूर्वकं सयुक्तिकं तद्व्यावर्त्यादि दर्शयति **एक एवेत्यादिना** । **तत्रापि किमिति** । किमनुमानमागमो वेत्यभिप्रायकपक्षयोरागमस्वीकारस्य मूलारूढतायै एवशब्दस्य यथाश्रुतसम्बन्धमभ्युपेत्यापि योजयति **स चेति** । एवमुभयत्रैवशब्दसम्बन्धकल्पनाक्लेशं मनसि निधाय तत्रापि किमिति विकल्पितपक्षद्वयान्यतरमात्रपक्षपरिग्रहपरतया कारिकां व्याचष्टे **यद्वेति** । तर्ह्यागम एवेत्येतावतैव तत्परिहारेणागमपक्षपरिग्रहसिद्धेरेकशब्दस्य वैयर्थ्यमित्यतो दुरागमपरिहारेणागमस्य वक्तव्यत्वे मुख्यत्वरूपहेतुसूचकत्वान्न तस्य वैयर्थ्यमित्याशयेनैकशब्दं मुख्यार्थतया व्याचष्टे **एकशब्द इति** । 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरोक्तेरिति भावः । मुख्यत्वं चात्र स्वातन्त्र्येणार्थसाधकत्वमित्याकर एवोत्तरत्र स्पष्टम् । **कुतो वेदादिप्रयोगनियम इति** । क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्याद्यनुमानस्यापीश्वरादिप्रमेयसाधनत्वसम्भवा-

नोक्तनियमो युक्त इति भावः । **अभीष्टसाधक** इत्यस्योक्तप्रतिज्ञायां हेतुसमर्पकत्वलाभायापेक्षितं पूरयति **यत इति शेष इति** । **सा॰ध्यस्येष्ट इति** । 'अधीगर्थदयेशां कर्मणी'ति षष्ठीति भावः । **सर्वत्रेति** । 'उपाधिप्रतिरोधौ तु क नामातीव दुर्वचावि'त्युक्तेरिति भावः । **उपाधिप्रतिपक्षयोरिति** । शरीरिजन्यत्वोपाधेरस्मत्सम्मत-कर्तृरहितत्वरूपविकर्तृकत्वसाधकहेतोश्चेत्यर्थः । **तदर्थमिति** । अत्रार्थशब्द आवर्तनीयः । तत्राद्यो निवृत्ति-वचनस्तथा चोपाधिप्रतिपक्षनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । **ततो वरमिति** । लाघवादावश्यकत्वाच्चेत्यर्थः । अन्ततो-ऽनुसरणस्य गौरवापादकत्वेनायुक्तत्वादिति भावः । नन्वागमार्थनिर्णयस्योपपत्तिसाध्यत्वेनानुमानस्यापि तत्रा-न्ततोऽनुसरणात् कथमागमस्यैव वक्तव्यत्वमित्यतोऽनुमानादेरिव प्रमाणान्तरसंवादमपेक्ष्य नार्थगमकत्वमागम-स्येत्येवात्राभिप्रेतं न त्वङ्गतया नान्तरीयकप्रयोगनिषेधोऽनुमानस्य नियमफलत्वेनाभिप्रेतोऽत एवान्यत्र प्रथममिति ग्रन्थकारीयोक्तिः सङ्गच्छत इत्याशयवानाह **तस्येति** । आगमपक्षे यं दोषमभिसन्धाय 'तत्रापि किमि'ति प्राग्विकल्पितं तं दोषमुद्धर्तुमुद्घाटयति **नन्विति** । यद्यपि वादजल्पयोः सन्मात्राधिकारिकत्वेन प्रतिवादिनो-ऽवैदिकत्वोक्तिरनुपपन्ना तथाऽप्यत्र नावैदिकत्वपदेन तत्त्वज्ञानायोग्यत्वं विवक्षितं येनोक्तानुपपत्तिः स्यात् । किन्तु तत्त्वज्ञानयोग्यत्वेऽप्यवैदिकपक्षपरिग्रहेण व्यवहारकर्तृत्वमेवेति नानुपपत्तिरिति ध्येयम् । मूले आगम एव वक्तव्य इत्यंशेन सूचितं तत्पक्षोक्तपरिहारमाह **आगममिति** ।

वा॰र॰— नान्तरीयकप्रयोगेति । अनुमानस्य नान्तरीयको यः प्रयोगः आगमार्थनिर्णयोपयोगतया-ऽवर्तनीयो यः प्रयोग इति योज्यम् । **विकल्पितमिति** । विकल्पः कृतः इत्यर्थः ।

स॰व्र॰— अवैदिकं प्रतीति । अवैदिकमतावलम्बिनं शिष्यं प्रतीत्यर्थः । तेन वितण्डायामवैदिकस्य वादित्वात् प्रतिवादित्वोक्तिरनुपपन्नेति शङ्कानवकाश इति भावः ।

विठ्ठल॰— किं प्रमाणमित्यस्योत्तरं **यत्र यदस्तीति** । यत्र प्रमेये यदस्ति तत्र प्रमेये तत्प्रमाणं योज्यमित्यर्थः । उक्तमाक्षिपति **सत्यमिति** । **तत्रापि किमिति** । एकैकस्य वक्तव्यत्वेऽपि प्रत्यक्षादिषु मध्ये किं वक्तव्यमित्यर्थः । प्रश्नद्वयपरिहारलाभाय योजयति **एक एवेति** । **आगम एवेति** । कुत इत्येतस्य प्राधान्यादिति ज्ञापयितुं योजयति **यद्वेति** । **अवैदिकं प्रतीति** । अवैदिकमतमवलम्ब्येन प्रत्यवतिष्ठमाने प्रतीत्यर्थः । वादे जल्पे चोभयोरिति साधुत्वाद्वितण्डायां तु साधोः स्वपक्षसाधनाभावादिति ज्ञेयम् ।

॥ इति स्वपक्षसाधने सन्निरागम एव प्रयोक्तव्यः ॥

* * *

॥ अथ स्वपक्षसाधने असद्भिः स्वसिद्धान्तानुसारेण अनुमोच्यते ॥

२१६ **सु०— नन्वसद्भिः किं वक्तव्यम् । न तावत्प्रत्यक्षम्, अतीन्द्रिये तदयोगात् । न च आगमः, स्वपरागमयोरन्योन्यं प्रामाण्यासम्मतेः । नाप्यनुमानम्, प्रयोगपरिमाणासम्मतेः । तथा हि । सौगतो यदि द्व्यवयवप्रयोगं कुर्यात्तदा नैयायिकेन न्यूनेन निगृह्येत, अनिग्रहे वा प्रतिवादी पर्यनुयोज्यमुपेक्षेत । पञ्चावयवप्रयोगे त्वधिकेन निगृह्येत, तथा स्वीकारे चापसिद्धान्तेन । तथा च नियतावयवादिव्यतिरेकेण वितण्डैव न स्यादित्यत आह स्वसिद्धान्तेति ।**

अनु०— स्वसिद्धान्तानुसारेण ह्यसद्भिरनुमोच्यते ।

यथासिद्धान्तं वक्तव्यमिति प्राङ्नियमात्स्वसिद्धान्तनिर्णीतप्रयोगावयवपरिमाणापेक्षयैव न्यूनाद्यवतारादन्यथा(कथा)ऽनुपपत्तेरिति हिशब्दार्थः ।

परि०— नन्वसद्भिरिति । वादजल्पपक्षे असत्पक्षमाश्रयद्भिरिति व्याख्येयम् । वितण्डापक्षे यथाश्रुतमेव । **न चागम इति** । तत्तदाचार्यवाक्यमित्यर्थः । **न्यूनेन निगृह्येतेति** । न्यूनदोषेण परा(जितं कु)जयं कुर्यात् । न्यूनाख्यनिग्रहस्थानं ब्रूयादित्यर्थः । **पर्यनुयोज्यमुपेक्षेतेति** । पर्यनुयोज्योपेक्षणाख्यनिग्रहस्थानं ब्रूयादित्यर्थः । **नियतावयवादिति** । स्वसिद्धान्तरीत्या यो नियतावयववादी तस्य तादृशेनैव वितण्डेति स्यादित्यर्थः । 'यथासिद्धान्तं वक्तव्यमिती'तिशब्दो हेत्वर्थः ।

यादु०— नन्वसद्भिरिति । वितण्डायामिति शेषः ।

वं०प०— व्यतिरेकेणेति । अनियतावयवादिपक्षव्यतिरेकेण । तदनभ्युपगम्येति यावत् । नियतावयवाङ्गीकारे न्यूनतादिप्राप्त्योक्तरीत्या वितण्डैव न स्यादित्यर्थः । अनियतावयवपक्षश्च परेण नाङ्गीकृत इति वितण्डैव न स्यादिति भावः । **परिमाणापेक्षयेति** । तत्र चेदन्यथात्वमित्यर्थः ।

कं०रा०— पर्यनुयोज्यमुपेक्षेतेति । तथा च प्रतिवादिनो नैयायिकस्य पर्यनुयोज्योपेक्षणं नाम निग्रहस्थानं स्यादिति भावः । **पञ्चेति** । सौगतेन पञ्चावयवप्रयोगे क्रियमाणे सोऽधिकेन निगृह्यतेत्यर्थः । **नियतावयवादिव्यतिरेकेणेति** । एकप्रकारावयवादीनामभावेनेत्यर्थः । अनियतावयववादिव्यतिरेकेण इति पाठे परोपदेशः द्व्यवयवः त्र्यवयवः पञ्चावयवो वा यथाकथञ्चित्प्रयोक्तुं शक्यत इति वादिनां वदतामभावेनेत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— प्रयोगपरिमाणासम्मतेरिति । प्रयुज्यत इति प्रयोगो वाक्यम् । तत्परिमाणं = तत्सङ्ख्येयता । पञ्चैवेत्यादिः । तस्यासम्मतेः । **नियतावयववादीति** । आदिपदेनानुमानलक्षणमुच्यते । अवयवानियमव्यतिरेकेणेति फलितोऽर्थः । अनियमश्च वादिभिर्नाङ्गीकृत इति भावः । तथापचितं चैव न स्यादिति सङ्गच्छते । **स्वसिद्धान्तनिर्णीतप्रयोगावयवपरिमाणापेक्षयैवेति** । प्रयुज्यत इति प्रयोगो वाक्यम् । तस्यावयवाः प्रतिज्ञादयः तेषां परिमाणमियत्ता । पञ्चैवेत्यादिः । स्वसिद्धान्तनिर्णीतं च तत्प्रयोगावयवपरिमाणं चेति विग्रहः ।

शे०वा०— नन्विति । वितण्डायां स्वपक्षसाधनाय प्रमाणमिति शेषः । तथा च वादिनः स्वपक्षसाधनोपायाभावान्न वितण्डावकाश इति भावः । ननु प्रत्यक्षागमानुमानानामेव तत्रोपायत्वान्न तदनवकाश इत्यतस्तदसम्भवं क्रमेण दर्शयति **न तावदित्यादिना** । **स्वेति** । असद्वाद्यागमस्य प्रतिवादिनं प्रति प्रतिवाद्यागमस्य चासद्वादिनं प्रति प्रामाण्यासम्मतेरित्यर्थः । **नैयायिकेनेति** । तन्मते पञ्चावयवप्रयोगस्यावश्यकर्तव्यतायाः स्थित्याऽवश्यवक्तव्यैकदेशवचनात् द्व्यवयवप्रयोगस्य न्यूनत्वादिति भावः । **अनिग्रह इति** । तेन न्यूनत्वानुद्भावन इत्यर्थः । **पर्यनुयोज्यमुपेक्षेतेति** । प्राश्निकैर्वादिनैव वेति शेषः । न्यायरीत्याऽवश्यमुद्भाव्यतया प्राप्तनिग्रहानुद्भावनादिति भावः । ननु सौगतेन द्व्यवयवप्रयोगे न्यूनादिप्रसक्तेऽपि पञ्चावयवप्रयोगे तदनवकाशादनुमानमेव साधकमस्त्वित्यत आह **पञ्चेति** । नैयायिकेनेति शेषः । सौगतमते द्व्यवयवप्रयोगस्यैवानुमितिरूपफलजननाय पर्याप्तत्वेन तद्रीत्याऽवयवान्तरप्रयोगस्य कृतकार्यप्रयोगत्वादिति भावः । ननु पञ्चावयवप्रयोगस्यैव तत्र पर्याप्तत्वाभ्युपगमान्नाधिक्यमित्यत आह **तथेति** ।

वा०र०— 'पर्यनुयोज्यं उपेक्षेत इति' इति प्रतीकोपादानानन्तरं 'न्यायरीत्येत्यादि भावः' इत्यन्तः पाठः । तदनन्तरं ततश्च प्राश्निकैः वादिनैव वायं पर्यनुयोज्योपेक्षणरूपं निग्रहस्थानं प्रतिवादिनं प्रति उद्भावनीयतया प्राप्तं स्यादिति शेषः इति पाठः । प्राश्निकैः वादिनैवेति शेषः । इत्येव पाठपक्षे तु उक्तनिग्रहोद्भावने, कर्त्राकाङ्क्षायां आह **प्राश्निकैरितीत्येवमवतारः कर्तव्यः** ।

स०व्र०— प्रतिवादीति । प्रतिवादिनः पर्यनुयोज्योपेक्षणं स्यादित्यर्थः । **तथा चेति** । अनियतावयवादिव्यतिरेकेण वितण्डैव न स्यात् । अवयवनियमो नास्तीति समयबन्धश्चेत् क्रियते, तदा न्यूनाद्युद्भावनप्रसक्त्यभावेन वितण्डा तस्मिन्पक्षे स्यात् । अवयवनियमपक्षेऽपि यदि अवयवनियमः उभाभ्यामङ्गीकृतः, तदानीमपि नियमातिक्रम एव न्यूनाद्युद्भावनसम्भवेन वितण्डा स्यात् । न चैवं प्रकृते इति भावः ।

विठ्ठल०— असद्भिरिति । वितण्डायामिति शेषः । **न्यूनेन निगृह्येतेति** । न्यूनाख्यनिग्रहस्थानेन पराजितं कुर्यात् । न्यूनाख्यनिग्रहस्थानं भूयादिति यावत् । **पर्यनुयोज्यमुपेक्षतेति** । तदानीमुद्भावनीयनिग्रहस्थानविषये उपेक्षां कुर्यात् । ततश्च पर्यनुयोज्याख्यनिग्रहस्थानेन निपातित इत्यर्थः । **नियतावयवादीति** ।

अस्मत्सिद्धान्तरीत्या यो नियतप्रवयववादी तस्य तथैव वितण्डा स्यात् तद्व्यतिरेकेण वितण्डैव न स्यादित्यर्थः । **यथासिद्धान्तं वक्तव्यमिति प्राङ्नियमादिति** । प्राश्निकादिकृतनियमानुसारेणेत्यर्थः ।

॥ इति स्वपक्षसाधने असद्भिः स्वसिद्धान्तानुसारेण अनुमोच्यते ॥

* * *

॥ अथ सता वादिना प्रयुक्तस्य आगमस्य दूषणे वैलक्षण्यम् ॥

॥ अथ तत्र उक्तार्थस्योपपादनम् ॥

२१७ **सु०—** सद्भिरागमो वक्तव्य इति न (इत्य)युक्तम्, वैदिकस्य प्रतिवादिनस्तद्दूषणेऽपसिद्धान्तात् । अदूषणे तु परपक्षादूषणेन कथाभावप्रसङ्गादित्यत आह **प्रत्यक्षेति** ।

अनु०— प्रत्यक्षागमवैरूप्यमाश्रित्यान्यार्थतैव तु ।
आगमे दर्शनीयाऽत्र दोषो लिङ्गविलोमता ॥

आगमे तु वादिना प्रयुक्ते, प्रतिवादिना वैदिकेन तस्य **अन्यार्थतैव दर्शनीया**; नानुमानस्येवाप्रामाण्यम्, येनापसिद्धान्तः स्यात् । तत एव कृतपरपक्षदूषणोऽपि भवेत्, अन्यार्थतां दर्शितवताऽऽगमस्य पराभिमतार्थात्प्रच्यावितत्वात् । न हि अपेक्षितार्थासाधकत्वादन्यत्प्रमाणदूषणमस्तीति ।

'नन्वेवं सति कथं कथापर्यवसानम्, स्वस्वाभिमतार्थाग्रहपरित्याजनोपायाभावात्' इत्यत उक्तं **प्रत्यक्षेत्यादि** । **अत्र** पराभिमतेऽर्थे । **प्रत्यक्षागमविरोधम् आश्रित्य** । न केवलमेतावत्, **अत्रोपक्रमादिलिङ्गविलोमतादोषो**ऽपि दर्शनीयः । अत्रान्यतम(र)मात्रे तात्पर्यम्, अन्यथा आधिक्यप्रसङ्गात् ।

परि०— अत्रेत्यस्योत्तरेणाप्यन्वयः, लिङ्गपदं च तात्पर्यलिङ्गमात्रपरमिति भावेन योजयति **अत्रोपक्रमादीति** । अत्रेत्यस्यार्थः प्रागेवोक्तः । दर्शनीयतेत्यस्य विपरिणामेनान्वय इत्युपेत्योक्तं **दर्शनीया इति** ।

वं०प०— **अत्रान्यतमेति** । प्रत्यक्षविरोधोपक्रमादिलिङ्गविरोधयोर्मध्ये ।

शे०वा०— अपसिद्धान्तेति । द्व्यवयवप्रयोगस्यैव पर्याप्ततायास्तत्पूर्वाचार्यैरभ्युपगतत्वेन तदीयपञ्चावयवप्रयोगपर्याप्तत्वाभ्युपगमस्य तद्विरुद्धत्वादित्यर्थः । **तथा चेति** । उक्तरीत्या प्रत्यक्षागमानुमानानां साधकतयोपन्यसितुमशक्यत्वादुपायान्तरस्य चाभावाद्वादिनः स्वपक्षसाधनासम्भवेन न वितण्डावकाश इति सम्बन्धः । ननु चावयवनियमो नास्तीति समयं बद्ध्वा प्रवृत्तकथायां न्यूनाद्यनवकाशाद्वितण्डाप्रवृत्तिप्रत्यूहैव । एवमवयवनियमपक्षेऽपि तस्योभयसम्मतत्वे नियमातिक्रमे न्यूनाद्यवतारेऽपि तदनतिक्रमे तदनवकाशान्न वितण्डाप्रवृत्तौ बाधकमिति न तदनुपपत्तिशङ्कावकाश इत्यतोऽवयवनियमो नास्तीति समयबन्धपूर्वककथाप्रवृत्तिपक्षे अवयवनियमेऽपि तस्योभयसम्मतत्वपक्षे तदनतिक्रमेण प्रवृत्तकथायां न्यूनाद्यनवकाशेऽपि तथा समयं बद्ध्वा आप्रवृत्तकथायाम् अवयवनियमपक्षे तस्योभयासम्मत्यैव प्रवृत्तकथायां च न्यूनादेरवर्जनीयत्वान्न तत्र वितण्डा स्यादित्याशयेनोक्तम् **नियतावयववादिव्यतिरेकेणेति** । क्वचिदनियतावयववादिव्यतिरेकेणेति पाठः । तत्रानियतावयववादिमते न्यूनाद्यनवताराद्वितण्डाप्रवृत्तिसम्भवेऽपि नियतावयववादिमते तदवतारध्रौव्यान्न तदवकाश इत्यर्थो द्रष्टव्यः । **स्वसिद्धान्तेति** । स्वस्य वादिनः प्रतिवादिनो वा सिद्धान्ते निर्णीतं तत्प्रयोगावयवपरिमाणं तदपेक्षयेत्यर्थः । **अवयवपरिमाणापेक्षयेति** । अवयवपरिमाणातिक्रमापेक्षयेत्यर्थः । तथा च स्वस्वसिद्धान्तसिद्धप्रयोगपरिमाणातिक्रमेण परार्थानुमानप्रयोगे न्यूनाद्यवतारेऽपि तदनतिक्रमेण तत्प्रयोगे तदनवतारेणानुमानेनैव वादिनः स्वपक्षसाधनोपपत्तेर्न वितण्डाऽनवकाशप्रसङ्ग इति भावः ।

दूषणेऽपसिद्धान्तादिति । प्रतिवादिना स्वयं तत्प्रामाण्याङ्गीकारेण सर्वथा निर्विषयत्वरूपाप्रामाण्योपपादनरूपदूषणस्य तद्विरुद्धत्वादित्यर्थः । **अदूषणे चेति** । सर्वथा निर्विषयत्वरूपाप्रामाण्यानुपपादने चेत्यर्थः । **परपक्षेति** । परपक्षसाधकप्रमाणदूषणस्यैव परपक्षनिराकरणत्वादिति भावः । नन्वेवं परपक्षनिराकरणत्वात् कथाऽभावप्रसङ्ग इत्यत आह **तत एवेति** । अन्यार्थतोपदर्शनमात्रादेवेत्यर्थः । ननु परोपन्यस्तप्रमाणादूषणे कथं परपक्षनिरास इत्यत आह **अन्यार्थतामिति** । अस्त्वागमस्य पराभिमतार्थात् प्रच्यावनं तथाऽपि तस्य सर्वथा निर्विषयत्वरूपाप्रामाण्यानुपपादनात् कथं तद्दूषणम् । तदुपपादने च कथं नापसिद्धान्त इत्यतो न प्रमाणदूषणं नाम सर्वथा निर्विषयत्वापादनमेवेति नियमः । आगमशब्दसङ्गृहीतानां श्रुत्यादीनामपौरुषेयत्वादिनाऽप्रामाण्यकारणदोषशून्यत्वेन तदयोगात् । किन्तु पराभिमतार्थात् प्रच्यावनमिति न परपक्षनिरासो नाप्यपसिद्धान्त इत्याह **न हीति** । **स्वस्वाभिमतेति** । वाद्यागमस्य वादिप्रतिवाद्यभिमतार्थाग्रहेत्यर्थः ।. त्वदागमस्य मदभिमत एवार्थो न त्वदभिमत इत्येवं वादिनि प्रतिवादिनि, न मदागमस्य त्वदभिमतोऽर्थः किन्तु मदभिमत एवेति वादिना वक्तुं शक्यत्वादिति भावः । अत्रेत्यस्य न केवलं दोषो लिङ्गविलोमतेत्यनेन सम्बन्धः, किन्तु प्रत्यक्षागमवैरूप्यमाश्रित्येत्यनेनापीत्यभिप्रेत्य तत्परामर्शविषयप्रदर्शनपूर्वकं तदेकवाक्यतया योजयति **अत्रेति** । **अन्यतरमात्र इति** । प्रत्यक्षागमविरोधोपक्रमादिलिङ्गविलोमतारूपदोषद्वयान्यतरमात्र इत्यर्थः । प्रत्यक्षागमविरोधयोरन्यतरस्मिन्निति, उपक्रमोपसंहारादिविलोमतानामन्यतरस्मिन्निति वाऽर्थः । **अन्यथेति** । एतच्च जल्पाभिप्रायेण बोध्यम् ।

वा०र०— अपसिद्धान्तस्यैव व्याख्येयत्वात् जातमेव प्रतीकमुपादत्ते **अपसिद्धान्तेतीति** । **इत्येवंवादीनि इति** । इत्येवंवक्तरि इत्यर्थः । अन्यतरमात्र इति पाठानुसारेणाह **प्रत्यक्षागमविरोधेत्यादि** । उपक्रमादिलिङ्गविलोमतानामित्यस्य उपक्रमोपसंहारविलोमतयोः अन्यतरस्मिन् इत्यादि प्रत्येकं सम्बन्धः । **अन्यत्रेति** । 'नानुमां प्रथमं वदेत्' इति कथालक्षणेत्यर्थः ।

* * *

॥ अथ स्वमतानुसारेण तत्कर्तव्यान्तरम् ॥

२१८ सु०— नन्वेतावताऽपि न कथासमाप्तिः, पराभिमतार्थानुपपत्तिमात्रेण स्वाभिमतार्थासिद्धेरित्यतः सत्यमित्याह लिङ्गेति ।

अनु०— लिङ्गानुकूल्यं स्वार्थस्य श्रुत्यादीनामनुग्रहः ।

दर्शनीयपदमनुवर्तते । श्रुत्यादीनां वेदादीनां, 'श्रुतिर्लिङ्गं समाख्या चे'त्युक्तानां लिङ्ग-ग्रहणेनैव गृहीतत्वात् । उपलक्षणं चैतत्, 'परार्थे प्रमाणानुकूल्यस्य, स्वार्थे तत्प्रातिकूल्यस्य च' निरासो दर्शनीय इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

स्वसिद्धान्तप्रयोगपरिमाणानतिक्रमेण परार्थानुमानवाक्यप्रयोगः कर्तव्यः । तथात्वे च न न्यूनाद्यवतारः । तदतिक्रम एव तदवकाश इत्युक्तम् ।

कं०रा०— श्रुत्यादीनामिति । 'लिङ्गानुकूल्यं स्वार्थस्य श्रुत्यादीनामनुग्रह' इत्यत्र श्रुत्यादीनामित्यनेन वेदादीनां ग्रहणं न तु 'श्रुतिलिङ्गसमाख्या च वाक्यं प्रकरणं तथे'त्युक्तानां श्रुतिलिङ्गादीनां तेषामुपक्रमादेव तात्पर्यलिङ्गत्वेन लिङ्गानुकूल्यमिति लिङ्गग्रहणेनैव गृहीततया पुनस्तद्ग्रहणे पुनरुक्तिप्रसङ्गादिति भावः । **वेदादीनामित्यादिपदेन** स्मृतिपुराणादेर्ग्रहणम् ।

शे०वा०— श्रुत्यादीनामित्यादिपदेन प्रत्यक्षादिपरिग्रहः । ननु श्रुत्यादीनामिति मौलपदस्य 'श्रुतिर्लिङ्गं समाख्या चे'त्युक्तश्रुत्यादिपरत्वमेव किं न स्यात् किं वेदादिपरत्वकल्पनयेत्यतस्तेषां लिङ्गानुकूल्यमिति पूर्ववाक्ये लिङ्गशब्देन गृहीतत्वेन श्रुत्यादीनामित्यनेनापि तद्ग्रहे पदद्वयेनाप्येकार्थप्रतिपादनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गान्न तस्य तत्परत्वमित्याह **श्रुतिरिति** । नन्वेतावताऽपि न कथापरिसमाप्तिः पराभिमतार्थे लिङ्गविलोमतोपपादनेऽपि प्रमाणानुकूल्यानिरासेन तत्त्याजनासिद्धेस्तथा स्वार्थे लिङ्गानुकूल्योपपादनेऽपि प्रमाणप्रातिकूल्यानिरासेन तदसिद्धेश्चेत्यत आह **उपलक्षणं चैतदिति** । परार्थे विलोमतोपपादकं पूर्ववाक्यं तदानुकूल्याभावस्य स्वार्थे

लिङ्गानुकूल्योपपादकमुत्तरवाक्यं तत्प्रातिकूल्याभावस्योपलक्षणं चेत्यर्थः । न केवलं विलोमतादिप्रतिपादकमिति चार्थः । उदयनोक्तवितण्डाप्रवृत्तिसमर्थनप्रकारनिरासार्थत्वान्नोत्तरवाक्यवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तदनुवादपूर्वकं तन्निरासकतयोत्तरग्रन्थं योजयितुं पक्षद्वयसाङ्कर्यशङ्कानिरासाय ग्रन्थकृदभिहिततत्समर्थनप्रकारं निष्कृष्य तावद्दर्शयति **स्वस्वसिद्धान्तेत्यादिना** ।

वा०र०— दर्शनीय इत्यस्यानुवृत्त्युक्तौ पुलिङ्गेनान्वयायोगात् साधारणं पदमेवानुवर्तते इत्याह **दर्शनीयपदमिति मूलम्** । उदयनोक्तेति शेषः ।

॥ इति स्वमतानुसारेण तत्कर्तव्यान्तरम् ॥

* * *

॥ अथ 'परमतानुसारेणोक्तस्य तत्कर्तव्यान्तरस्य' अयुक्तता ॥

२१९ सु०— अपर आह 'यथावस्तु प्रयोक्तव्यम् । न च वस्तुतत्त्व एव वादिनां विप्रतिपत्तेरवश्यं न्यूनाद्यवतारसम्भवेनाप्रयोगप्राप्तिरिति वाच्यम्, (त)यस्य यत्र तात्त्विकत्वाभिमानस्तेन तत्प्रयोगानन्तरं परेण न्यूनादावुद्भाविते तथारूपतायाः साध(नीयत्वात्)नात् । न चैवमर्थान्तरापातः, हेतोरन्यतरासिद्ध्युद्भावने तत्सिद्धिव्युत्पादनवत्प्रकृतोपयोगसद्भावात्' इति । तदयुक्तम्, द्वित्रिपञ्चावयवादिपक्षाणां सर्वेषामपि तात्त्विकतायाः समर्थितत्वात् । स्वस्वनियमस्यैव तात्त्विकत्वमुपेत्य तदनतिक्रमेणैव प्रयोगाङ्गीकारे तु सर्वथा कथोच्छेदापत्तेः, तत्तात्त्विकतायां प्रतिवादिना विप्रतिपद्यमानेनावश्यं न्यूनादेरुद्भावनात् ।

परि०— **समर्थितत्वादिति** । 'प्रतिज्ञातार्थसिद्ध्यर्थं व्याप्तिरेव यदोदिता । अवशिष्टं किमत्रास्ती'त्यादाविति भावः । कथोच्छेदे हेतुः **तत्तात्त्विकतायामिति** ।

वं०प०— कुत इत्यत आह **तत्तात्त्विकतायामिति** । तत्तात्त्विकतायां विप्रतिपद्यमानेन प्रतिवादिनेत्यन्वयः ।

कं०रा०— **यस्येति** । यस्य वादिनो यत् द्व्यवयवादिप्रयोगस्य तात्त्विकतायाः साधनादित्यर्थः । **प्रकृतेति** । स्वाभिमतावयवप्रयोगतात्त्विकतासाधनस्य प्रकृतप्रमेयसाधकानुमानदूषणन्यूनत्वादिनिरासोपयुक्ततया प्रकृतोपयोगोऽस्तीति भावः ।

श्रीनिधि०— अर्थान्तरता प्रकृतानुपयुक्तता । **तत्सिद्धिव्युत्पादनवत्** । अन्यतररीत्या सिद्धि-व्युत्पादनवत् ।

शे०वा०— इदानीं परपक्षमुपन्यस्यति **अपर आहेति । एवमिति** । अवयवसङ्ख्यातात्त्विकत्वसाधन इत्यर्थः । **अर्थान्तरत्वेति** । तत्साधनस्य प्रकृतानुपयुक्तत्वादिति भावः । शब्दानित्यत्वसाधनस्य कृतकत्वस्य मीमांसकेनासिद्धावुद्भावितायां तन्निरासार्थतया कृतकत्वसाधनवदवयवसङ्ख्यातात्त्विकत्वसाधनस्य परोद्भावित-न्यूनाख्यदोषपरिहारार्थत्वेन प्रकृतोपयोगान्नार्थान्तरत्वमित्याह **हेतोरिति** । अन्यथा हेतुसाधनेऽप्यर्थान्तरं स्यादिति भावेन दृष्टान्तोपादानमिति ध्येयम् । उत्तरमूलस्य प्रकृतेन साक्षात्सङ्गत्यभावान्मध्येऽपेक्षितपूरणेन सङ्गतिं दर्शयति **तदयुक्तमित्यादिना । समर्थितत्वादिति** । 'सा प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तरूपा हेतुगर्भा प्रतिज्ञा केवलाऽपी'त्यादिना मानलक्षणे 'यामाहुरनुमां केचिदि'त्यादिना तत्त्वनिर्णये च विस्तरत 'उक्ता व्याप्तिरेव तु सा स्मृता । लिङ्गोक्तावपि चैवं स्यादि'त्यादिनेह च सङ्क्षेपतः समर्थितत्वादित्यर्थः । **कथोच्छेदेति** । वितण्डोच्छेदेत्यर्थः । तमेवोपपादयति **तत्तात्त्विकतायामिति** ।

वा०र०— साधनस्य कृतत्वस्येति समानाधिकारषष्ठ्यौ । **वितण्डोच्छेद इत्यर्थ इति** । इदं विवेचनीयमस्ति ।

स०व्र०— अपर आहेति । एवमस्माभिः समाधाने अभिहिते अपरः तच्छङ्कापरिहाराय समाधानं प्रकारान्तरेणाहेत्यर्थः । **तथारूपताया इति** । तात्त्विकरूपताया इत्यर्थः ।

विठ्ठल०— न कथोच्छेदापत्तिः कुत इत्यत आह **तात्त्विकताया इति । तादर्थ्यादिति** । अनुमित्यर्थकत्वात्प्रयोगः परोपदेशं वाक्यमनुमेत्युच्यत इत्यर्थः ।

* * *

॥ अथ स्वस्वावयवकल्पनायाः परं प्रति समर्थयितुमशक्यता ॥
॥ अथ प्रत्यक्षागमादिभिरसाध्यता ॥

२२० **सु०— ननूक्तमत्र स्वस्वावयवकल्पना परं प्रति समर्थनीयेति । दुरुक्तं तत्, तत्समर्थनस्याशक्यत्वादित्याह त्रिपञ्चेति ।**

अनु०— त्रिपञ्चावयवामेव युग्मावयविनीमपि ॥
नियमाद्योऽनुमां ब्रूयात्तं ब्रूयाद्यदि तादृशी ।

नानुमेति तदा केन साध्यावयवकल्पना ॥

त्रयः प्रतिज्ञाहेतूदाहरणानि, उदाहरणोपनयनिगमनानि वा; पञ्च प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि वाऽवयवा यस्याः सा **त्रिपञ्चावयवा** । एवशब्देन पक्षद्वयनियममाह । युग्मौ द्वावुदाहरणोपनयावयवौ यस्याः सा **युग्मावयविनी** । **नियमात्** इति सन्निहितेनैव सम्बध्यते । **अनुमेति** तादर्थ्यात्प्रयोग उच्यते, वैशेषिकादीनां तत्रैव व्यवहारात् । **तं ब्रूयात् यदि** परोऽनियतवादीति शेषः ।

यद्वा यो मीमांसकस्तार्किकादिश्च **त्रिपञ्चावयवामेवानुमां ब्रूयात्**, **तं** प्रति यः सौगतो **नियमाद्युग्मावयविनीं ब्रूयात्** । **स यदि तादृशी** त्र्यवयवा पञ्चावयवा च **नानुमेति ब्रूयात्** इति योज्यम् । एवं (वि)परिवर्तेनापि । **तादृशी नानुमा** इत्यस्य प्रमाणाभावादिति शेषः ।

एतदुक्तं भवति । नैयायिकेन सौगतं प्रति पञ्चावयवप्रयोगे विहिते सौगतोऽधिकमिति निगृह्णीयात् । ततो नैयायिकेन पञ्चावयवप्रयोगस्यैव तात्त्विकत्वान्नैवमिति वक्तव्यम् । ततः सौगतो नेदं तत्त्वमप्रामाणिकत्वादिति वदेदेव । अथ नैयायिकेनाप्रामाणिकत्वमसिद्धमिति वदता कथमिति सौगते पृष्टवति (सति) केन प्रमाणेन स्वीया पञ्चावयवकल्पना साध्या ॥ न तावत्प्रत्यक्षेण, पञ्चावयववाक्यस्य व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतलिङ्गप्रतीतिजनकत्वमित्यस्य अर्थस्य तदगोचरत्वात्, न हि कार्यकारणभावः क्वापि प्रत्यक्षस्य विषयः । न चागमेन, तदभावात्; 'पञ्चावयवयुक्तस्य वाक्यस्य गुणदोषविदि'ति भारतादिवाक्यमस्तीति चेन्न 'सौक्ष्म्यं सङ्ख्याक्रमश्चैव निर्णयश्च प्रयोजनमि'त्यादिना तत्रैवान्यथा व्याख्यातत्वात् । नाप्युपमानाभावाभ्याम्, नियतविषयत्वात् । न चार्थापत्त्या, तदभावात्, अनुमानानतिरेकाच्चेति ।

परि०— **तत्रैव व्यवहारादिति** । लिङ्गपरामर्शाख्यानुमानार्थे परोपदेशरूपमहावाक्यप्रयोग एवानुमानशब्दव्यवहारादित्यर्थः । तं ब्रूयाद्यदीति मूलपदानुवादः । अनध्याहारेणैव योजयति **यद्वेति** । **एवं विपरिवर्तेनापीति** । यः सौगतः नियमाद्युग्मावयविनीं ब्रूयात् तं प्रति यो मीमांसकः तार्किकादिः त्रिपञ्चावयवामेवानुमां ब्रूयात् स यदि तादृशी युग्मावयविनी नानुमेति ब्रूयादित्यादि-

रूपेणापि योज्यमित्यर्थः । **नियतविषयत्वादिति** । उपमानस्य मीमांसकमते सादृश्यविशिष्टविषयकत्वात् । न्यायमते वाच्यवाचकभावमात्रगोचरत्वात् । अभावप्रमाणस्य प्रमेयाभावमात्रप्रमापकत्वादित्यर्थः । इतिशब्दस्यैतदुक्तं भवतीति पूर्वेणान्वयः ।

यादु०— तत्रैव व्यवहारादिति । अनुमार्थे परोपदेश एवानुमेति व्यवहारादित्यर्थः । **नियतविषयत्वादिति** । उपमानस्य मीमांसकमते सादृश्यमात्रविषयकत्वात् । न्यायमते च वाच्यतामात्रगोचरत्वात् । अभावमात्रप्रमेयकत्वाच्चाभावस्येति भावः ।

वं०प०— सन्निहितेन युग्मावयविनीमित्यनेनैव । यद्यपि त्रिपञ्चावयवामित्यत्रापि नियमोऽपेक्षित एवेति न सन्निहितेनैव सम्बन्धस्तथाऽप्येवशब्देनैव तस्य लब्धत्वादित्थमुक्तम् । **तादर्थ्यात्** अनुमानार्थत्वात् । कुत इत्यत आह **वैशेषिकादीनामिति** । **तत्रैव** परार्थप्रयोग एव । **व्यवहारात्** अनुमाशब्दस्य ।

कं०रा०— एवमिति । यः सौगतो नियमाद्युग्मावयविनीमनुमां ब्रूयात् तं प्रति मीमांसकस्तार्किकादिश्च त्रिपञ्चावयवामेवानुमां ब्रूयात् । स यदि तादृशि युग्मावयविनी नानुमेति ब्रूयादित्येवं परिवर्तनेनापि योज्यमित्यर्थः । तादृशी नानुमेत्यत्रापेक्षितस्य हेतोरनुक्तेस्तं पूरयति **तादृशी नानुमेत्यस्येति** । **पञ्चेति** । पञ्चावयवयुक्तस्य वाक्यस्येति भारतवाक्ये परोपदेशस्य प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनरूपपञ्चावयवयुक्तत्वोक्ते पञ्चावयवकल्पनायां भारतवाक्यं प्रमाणमिति भावः । **नियतेति** । उपमानस्य वाच्यवाचकभावमात्रविषयत्वादनुपलब्धिरूपाभावाख्यप्रमाणत्वाभावमात्रविषयत्वामेताभ्यां पञ्चावयवकल्पना साधयितुं शक्येति भावः । **अनुमानेति** । अर्थापत्तेरनुमानानतिरेकादनुमानपक्षे च दोषस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ।

श्रीनिधि०— युग्मौ द्वाविति । युग्मशब्दो यद्यपि धर्मवाची तथाप्यर्शआद्यजन्तत्वेन द्वावित्युपपन्नम् । **तादर्थ्यादिति** शक्यसम्बन्धनकथनम् । तर्हि तत्र प्रयोजनं वक्तव्यमित्यत आह **वैशेषिकादीनामिति** । रूढलक्षणेति भावः । **परिवर्तनवैपरीत्येव** । **सौक्ष्म्यम्** सूक्ष्मार्थत्वम् । विशिष्टार्थत्वमिति यावत् । **सङ्ख्या** पदसङ्ख्या । यावत्पदैर्विना विवक्षितार्थासिद्धिस्तावत्पदवत्वमिति यावत् । **क्रमः** आकाङ्क्षाक्रमः । **शिष्टं** स्पष्टम् । **अभावो** अनुपलब्धिः । **नियतविषयत्वादिति** । उपमानशब्दस्य संज्ञासंज्ञिसम्बन्धो विषयः । अनुपलब्धश्चाभाव इति ।

शे०वा०— एवं मध्येऽपेक्षितमभिधायाधुनोत्तरग्रन्थमुत्थापयति **नन्विति** । ननु त्रिपञ्चावयवत्वस्य प्रयोगगतत्वेनानुमानगतत्वाभावात् कथं त्रिपञ्चावयवानामनुमामित्युक्तिरित्यतोऽत्रानुमापदेन लक्षणया प्रयोगस्यैव ग्रहणान्नानुपपत्तिरिति भावेन लक्षणाबीजशक्यसम्बन्धप्रदर्शनपूर्वकं तच्छब्दार्थमाह **अनुमेतीति** । **तादर्थ्यात्** अनुमार्थत्वात् । तर्हि स्वायत्तन्यायविरोध इत्यतो रूढलक्षणात्वान्न प्रयोजनापेक्षेति भावेनाह **वैशेषिकादीना-**

मिति । **तत्रैवेति** । अनुमार्थे परोपदेश एवानुमेति व्यवहारादित्यर्थः । शेषपूरणे अपरितोषादाह **यद्वेति** । **विपरिवर्तेनापीति** । 'यः सौगतो नियमाद्युग्मावयविनीमनुमां ब्रूयात् तं प्रति यो मीमांसकस्तार्किकादिश्च त्रिपञ्चावयवामेवानुमां ब्रूयात् स यदि तादृशी युग्मावयविनी नानुमेति ब्रूयात् इत्यपि योज्यमित्यर्थः । 'तादृशी नानुमेत्यस्ये'त्यत्र **षष्ठ्यर्थः सम्बन्धोऽधिकरणत्वम्** । तथा च तादृशी नानुमेत्यत्रेत्यर्थः । **न हीति** । कारणतायाः शक्तिरूपत्वात् तस्याश्च नित्यातीन्द्रियत्वान्न तद्घटितकार्यकारणभावस्य प्रत्यक्षविषयतेति भावः । अनन्यथा-सिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वरूपकारणत्वस्यानन्यथासिद्धनियतपश्चाद्भावित्वरूपकार्यत्वस्य च नियतपदोक्तप्रत्यक्षायोग्य-व्याप्तिघटितमूर्तिकत्वेनाप्रत्यक्षत्वमित्यर्थ इत्यप्याहुः । आगमोऽपि किं प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनरूपपञ्चावयवं वाक्यं परोपदेश इति निरवकाशोऽभिमतसाधकतयाऽभिमतः किंवा सावकाश इति विकल्पद्वयं मनसि निधायानुपलब्धेर्नाच इत्याह **तदभावादिति** । द्वितीयमाशङ्कते **पञ्चावयवेति** । **तत्रेति** । भारतादावेवेत्यर्थः । **नियतेति** । उपमानस्य मीमांसकरीत्या सादृश्यमात्रगोचरत्वेन न्यायरीत्या वा वाच्यवाचकतामात्रगोचरत्वेन अभावस्य चाभावमात्रप्रमेयकत्वेन ताभ्यां स्वविषयस्य सादृश्यादेः सिद्धिसम्भवेऽपि कार्यकारणभावस्य तदविषयत्वेन न ताभ्यां तत्सिद्धिरिति भावः । **तदभावादिति** । अनुपपत्त्यभावादित्यर्थः । अनुपपत्ति-सद्भावमुपेत्याह **अनुमानेति** । तस्य चोत्तरत्र दूषयिष्यमाणत्वादिति भावः । इतीत्यस्यैतदुक्तं भवतीति पूर्वेण सम्बन्धः ।

वा०२०— मूले अयुग्मौ द्वाविति । यद्यपि 'युगं तु युगलं युग्मं' इति वचनात् युग्मशब्दो नपुंसकः 'ब्राह्मणयुग्मं गोयुग्मं इत्यादौ सङ्ख्यामाह । तथा चात्र युग्माविति पुलिङ्गविशेषणतामाश्रित्य सङ्ख्येयार्थता च कथमित्याभाति । तथापि विशेषणतयापि तत्प्रयोगस्य युग्मब्राह्मणपर्याप्तमिति एकैकत्र युग्मान् ब्राह्मणान् इत्यादि च धर्मशास्त्रादौ दृष्टत्वेन विशेषणत्वादौ सङ्ख्येयार्थत्वस्य विशेष्यलिङ्गतायाश्च प्राप्तत्वेन प्रकृतेऽपि तत्त्रितयतयोपपत्तेः । **युग्मौ यौ ब्राह्मणौ** इत्यादिरूपे व्युत्पत्तेः सिद्धत्वादिति ज्ञेयम् । तथापि बहुव्रीहिनिर्वाह्ये भवन्ति मतुबादयः इत्युक्तेः युग्मावयवाविति भवितव्यम् । तत्कथं युग्मावयविनीमिति बहुव्रीहेरुत्तर इति प्रत्ययानीतत्वेन ङीप् चेति चेत् न । सर्वधानी सर्वबीजी इत्यादिप्रयोगसिद्धयर्थं सर्वादिः कर्मधारयादिनिरिति भाष्यकारेण सर्वशब्दपूर्वकात् एव कर्मधारयादिनि विधानेऽपि अभियुक्तप्रयोगसंरक्षणाय प्रवृत्तेन भाष्यकृता सर्वशब्दस्योपलक्षणया उपात्तत्वात् शब्दान्तरपूर्वकादपि कर्मधारयादिनिरिति भाष्यवाक्यार्थप्राप्त्या तद्वचनबलात् अत्रेनिप्रत्ययोपपत्तेः । 'ईशातज्ज्ञानवेदक्षत्रानुमामातृपूर्विणः' इत्यनुभाष्यप्रयोगस्य भक्तिपादे तथैव टीकाकृता उपपादयिष्यमाणत्वात् । अतिरस्कृतैश्वर्यादिमन्तः इति अत एवोपमेत्यधिकरणीयमूलप्रयोगस्योक्तरीत्यैव समर्थयिष्यमाणत्वाच्चेति ज्ञेयम् । त्रिपञ्चेत्युक्तपक्षद्वयनियमस्यैवकारेण सिद्धेः सङ्कोचेन नियमात् इत्येतत् योजयति **नियमादिति** इति मूलम् । स्वरीत्या शक्तिरूपकारणतायाः अतीन्द्रियत्वमादायोपपादनसम्भवे परोक्तरीत्या व्याप्तिघटितत्वपर्यन्तधावनं व्यर्थम् । 'यदैवाव्यतिरेकस्य ह्यक्षजं वागमो भवेत्' तन्निर्धारितयुक्तिर्वेत्यनुभाष्य-तन्मूलयोः प्रत्यक्षेणापि व्याप्तिग्रहणोपपादनात् यथायथं प्रत्यक्षानुमानागमैरिति ब्रूमः इति पूर्वमूले धूमाग्न्यादिव्याप्तेः

प्रत्यक्षग्राह्यताङ्गीकारप्राप्त्या परीत्याश्रयणे उक्तभाष्यादिविरोधश्चेत्यरुचिं सूचयति **अप्याहुरिति** । 'नियतावयवासिद्धौ' इत्यत्रासिद्धावित्यत्र'सिद्धिप्रतियोग्यवयवानां प्रतीयते । तच्चायुक्तम् । पञ्चावयवद्व्यवयवयोः प्रयुक्तत्वेन तत्सिद्धेः सम्भवात् । इत्यतो नात्रावयवसिद्धिमात्रे तात्पर्यं अपि तु उक्तावयवस्य बोधोपयुक्तत्वासिद्धौ तच्चासिद्धमेवेति न दोषः इत्याशयेन व्याख्याति **बोधोऽपि कृत्वेत्यादि** मूलम् ।

स०व्र०— तादर्थ्यादिति । अनुमार्थत्वात् प्रयोगस्येत्यर्थः । नेयमरूढलक्षणेत्याह **वैशेषिकेति** । **तं ब्रूयाद्यदीति** । अनियतवादीति पदविभागः । **अनुमानानतिरेकाच्चेति** । अनुमानपक्षे यद्दूषणं तेनैव दुष्टं भविष्यतीति भावः ।

विठ्ठल०— तत्रैव व्यवहारादिति । अनुमार्थे परोपदेश एवानुमेति व्यवहारादित्यर्थः । अनियतवादीत्यध्याहारेण विना योजयति **यद्वेति** । **एवं परिवर्तनापीति** । यः सौगतानियमाद्युग्मावयविनीमनुमा ब्रूयात् तं प्रति मीमांसकस्तार्किकादिश्च त्रिपञ्चावयवानुमां ब्रूयादित्येवं परिवर्तनापि योज्यमित्यर्थः । तादृशी नानुमेत्यस्य हेतोरनुक्तेस्तं पूरयति **तादृशी नानुमेत्यस्येति** । तथा च अतादृशी नानुमा तथात्वे प्रमाणाभावादिति यदि ब्रूयादिति योजना । **अवयवकल्पना साध्येति** । नानिष्टं साधयितुं शक्यत्वादिति चेन्न । तत्समर्थनस्याशक्यत्वादित्युक्तत्वात् । तत्कथमशक्यत्वमित्यतस्तदुपपादयितुमाह **एतदुक्तं भवतीति** । ननु सभापर्वणि नारदागमनकथनावसरे पञ्चावयवयुक्तस्येति वाक्यं प्रमाणमस्तीति शङ्कते **पञ्चेति** । **सौक्ष्म्यमिति** । सूक्ष्मार्थकत्वं लघ्वक्षरत्वं वा । यस्य छन्दसो यावदक्षरसङ्ख्यापेक्षिता तत्पूर्तिः सङ्ख्या । यगणरगणादिगणलक्षणसिद्ध्यर्थं वर्णानां विवक्षितक्रमः । तथा हि । आदिलघुर्यगणः । मध्यमलघू रगणः । 'आदिमध्यावसानेषु यत्वता याति लाघवमि'ति वचनात् । सम्यगर्थनिर्णीतिनिर्णयः प्रयोजनं च इत्येवं प्रकारान्तरेण पञ्चावयवयुक्तत्वस्य । **व्याख्यातत्वादिति** । उपमानस्य मीमांसकमते सादृश्यमात्रविषयकत्वात् तार्किकमते वाच्यवाचकमेवैतावतामात्रगोचरत्वादभावस्य चाभावमात्रविषयकत्वादिति भावः । **अनुमानेति** । व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतलिङ्गप्रतीतिः पञ्चावयवोपेतवाक्यसाध्याश्रयणान्वयव्यतिरेकित्वादिति सामान्यव्याप्तिकानुमानेनेत्यर्थः ।

॥ इति प्रत्यक्षागमादिभिरसाध्यता ॥

॥ इति स्वस्वावयवकल्पनायाः परं प्रति समर्थयितुमशक्यता ॥

* * *

॥ अथ अनुमानेनापि तदसाध्यता ॥

२२१ **सु०— मा भूत्प्रत्यक्षादिनाऽवयवकल्पनासिद्धिः, अनुमानेन तु भविष्यति, व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतलिङ्गप्रतीतेः पञ्चावयववाक्यश्रवणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादिति चेत् ।**

न तावदिदमनुमानं त्वच्चेतसि परिवर्तमानं परप्रत्यायनाङ्गम्, किन्नाम प्रयुज्यमानम् । तत्र किं पञ्चावयवप्रयोगीऽस्य विधास्यते, अथ द्व्यवयवः । न उभावपीत्याह नियतेति ।

अनु०— नियतावयवासिद्धौ

नियतावयवस्य पञ्चावयवस्य द्व्यवयवस्य च । यथासङ्ख्यं सौगतनैयायिकयोर्बोधौपयिकत्व-असिद्धौ, नानुमानेनाप्यवयवकल्पनासिद्धिरिति शेषः ।

यद्वोत्तरवाक्ये नियतावयवासिद्धौ इत्यनुवादोऽयम् । ततो नियतावयवासिद्धेरिति सिद्ध्यति । पञ्चावयवप्रयोगे परेणाधिक्योद्भावनात्, द्व्यवयवप्रयोगेऽन्यतरन्यूनत्वापसिद्धान्तयोरुद्भावनादित्यर्थः । ततः किमित्यत आह व्याप्तीति ।

व्याप्तिमात्रेण साधनम् ।
कर्तव्यमेव तेन स्यात्

यत एवं नोपायान्तरं, तेन कारणेन । तेन नैयायिकेन, व्याप्तिमात्रेण 'यद्यस्यान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते तत्तत्कार्यमि'त्यादिव्याप्तिवचनमात्रेण एव । उपलक्षणमेतत् । 'लिङ्गोक्तावि'त्यादि प्राग्व्युत्पादितप्रकारेष्वन्यतमेनेत्यपि द्रष्टव्यम् । साधनं पञ्चावयवनियमस्य, कर्तव्यं स्यात् । सौगतेनापि तदनुसरणीयम्, इतरथा तस्यापि प्रयोगानुपपत्तिप्रसङ्गादिति ।

परि०— अनुमानेन त्वित्युक्तं व्यनक्ति **व्याप्तीत्यादिना** । उक्तरूपा प्रतीतिः पञ्चावयववाक्येन साध्या । तच्छ्रवणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् तस्याः । यदेव तदेवं यथा घटो दण्डेनेत्युक्तं भवति । अनध्याहारेण योजयति **यद्वेति** । इति सिद्ध्यतीति पूर्ववाक्य इति योज्यम् । नन्वेवं नोभावपीत्याहेत्यस्य नियतावयवासिद्धेरित्येतदुत्तरमिति वाच्यम् । यथा चानेन कथमुत्तरं जातमित्यत आह **पञ्चावयवेति** । **परेण** सौगतेनेत्यर्थः । **अन्यतरेति** । मीमांसकनैयायिकयोरन्यतरेण सौगतप्रतिभटभूतेन न्यूनत्वोद्भावनात् । अनयोरन्यतरेण द्व्यवयवप्रयोगे कृते सति सौगतेनापसिद्धान्तोद्भावनादित्यर्थः । यद्वा तार्किकसौगतयोर्वादिनोर्मध्ये तार्किकरीत्यैवात्र

दोषद्वयोद्भावनादित्यर्थः । एतावन्त एवानुमानस्यावयवा इत्यस्याद्याप्यसिद्ध्या स्वेच्छयाऽवयवोपेतानुमानप्रयोगे परेण दोषोद्भावनान्नानुमानेनावयवकल्पनसिद्धिरिति भावः । ततः किमित्यत आह **व्याप्तीति** । अत्र यद्यपि नियतावयवासिद्धावित्यनुवादकांशो ग्राह्यः । तथापि प्राक् प्रतीकतया गृहीत्वा व्याख्याततत्वाद्विधेयभाग एवोपात्त इत्यदोषः । **प्राग्व्युत्पादितेति** । 'व्याप्तिरेव यदोदिता । अवशिष्टं किमत्रास्ति लिङ्गं तत्र विजानतः' इत्यत्र सुधायां व्युत्पादितप्रकारेष्वित्यर्थः ।

यादु०— अनुमानेन त्विति । व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतलिङ्गप्रतीतिः **पञ्चावयवोपेतवाक्यसाध्या** । तच्छ्रवणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादिति सामान्यव्याप्तिमूलकानुमानेनेत्यर्थः । **परेणाधिक्येति** । स्वरीत्येति शेषः । **अन्यतरेति** । अनुमानकर्तुर्नैयायिकस्य रीत्या न्यूनता, न **बौद्ध**रीत्या अतोऽन्यतरेत्युक्तम् । अपसिद्धान्तोऽपि तस्यैवेति द्रष्टव्यम् ।

वं०प०— द्व्यवयप्रयोगे नैयायिकेनेति शेषः । यद्यपि सौगतरीत्या न न्यूनता, तथाऽप्यन्यतरस्य तार्किकस्य रीत्या स्यादेवेत्यर्थः ।

कं०रा०— तत इति । नियतावयवासिद्धावित्यस्यानुवादत्वेन सिद्धविषयत्वात्सिद्धस्य च हेतुत्वान्नियतावयवासिद्धेरिति सिद्ध्यतीत्यर्थः । **अन्वयेति** । अन्वयव्याप्तेर्व्यतिरेकव्याप्तेर्वा अभावादित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— बोधौपयिकत्वासिद्धाविति अध्याहारेण विना योजयति **यद्वेति** । **उत्तरवाक्ये** व्याप्तिमात्रेण साधनमित्युत्तरवाक्ये । **सिद्ध्यतीति** । अनुवादस्य विधिसापेक्षत्वादिति भावः ।

शे०वा०— व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतलिङ्गप्रतीतिः पञ्चावयववाक्यजन्या तच्छ्रवणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादिति सामान्यव्याप्तिमूलकानुमानमेव तत्र मानं भवतीत्याशङ्कत **मा भूदिति** । विकल्पितपक्षद्वयनिरासकत्वलाभायापेक्षितपूरणेन योजयति **नियतावयवस्येत्यादिना** । **यथासङ्ख्यमिति** । पञ्चावयवस्य सौगतं प्रति, द्व्यवयवस्य नैयायिकं प्रतीत्येवं यथासङ्ख्यमित्यर्थः । तेन पञ्चावयवस्य द्व्यवयवस्य च नैयायिकसौगतयोर्बोधौपयिकत्वसिद्धेः कथं तदसिद्ध्युक्तिरिति शङ्का निरस्ता भवति । असिद्धिपदं तद्विशेषपरमित्यभिप्रायेण बोधौपयिकत्वासिद्धावित्युक्तम् । अत्र पक्षे नानुमानेनावयवकल्पनासिद्धिरिति शेषपूरणं भवतीत्यपरितोषादाह **यद्वेति** । **सिद्ध्यतीति** । तेन विनोक्तरूपानुवादानुपपत्तेरिति भावः । उक्तरूपां नियतावयवासिद्धिमेवोपपादयति **पञ्चेत्यादिना** । **परेणेति** । सौगतेनेत्यर्थः । रीत्येति शेषः । **अन्यतरेति** । सौगतेन द्व्यवयवप्रयोगस्यैव तात्त्विकत्वाभ्युपगमेन नैयायिकेन द्व्यवयवप्रयोगे कृते सौगतरीत्या न्यूनत्वाप्रसक्तावप्यनुमानकर्त्रा नैयायिकेन पञ्चावयवप्रयोगस्यैव तात्त्विकत्वाङ्गीकारेण तदीयद्व्यवयवप्रयोगे तद्रीत्या न्यूनत्वमेवेति भावेनान्यतरेत्युक्तम् । ननु नैयायिकेन द्व्यवयवस्य तात्त्विकत्वाभ्युपगमे कथं तद्रीत्या न्यूनत्वमित्यतो माऽस्त्वस्मिन्मते

न्यूनत्वमपसिद्धान्तस्त्ववर्जनीय एवास्मिन्पक्ष इत्यभिप्रायेणापसिद्धान्तग्रहणमिति बोध्यम् । **ततः किमितीति** । अनुमानेनावयवकल्पनाया असिद्धिसिद्धावपि किमित्यर्थः । मूले तेनेत्यनेन लब्धार्थप्रदर्शनं **यत इति** । न्यूनता-परिहाराय मूले तेनेत्यस्यावृत्तिमभिप्रेत्य तदनुवादपूर्वकं तदर्थमाह **नेति** । यत्पञ्चावयववाक्यश्रवणान्वय-व्यतिरेकानुविधायि तत्पञ्चावयववाक्यश्रवणकार्यमिति प्रकृतानुमानाङ्गविशेषव्याप्तौ दृष्टान्ताभावाद्व्याप्तिपदं सामान्यव्याप्तिपरं तस्यापि परं प्रत्यप्रयुक्तस्य तत्प्रत्यायनानङ्गत्वाद्व्याप्तिपदं तद्वचनपरमिति भावेनानूद्य व्याख्याति **व्याप्तिमात्रेणेत्यादिना** । ननु लिङ्गोक्त्यादिनाऽपि तत्साधनसम्भवाद्व्याप्तिमात्रेणेति मात्रशब्दानुपपत्तिरित्यतो 'नरं च नारायणमेव चादावि'त्यादाविव अनभिमतनियममात्रव्यावर्तकत्वेनानुभाविक-लिङ्गोक्त्यादिपक्षान्तरानिरासकत्वात् नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य सङ्ग्रहपक्षोपलक्षणतया व्याचष्टे **उपलक्षणं चैतदिति** । **प्रागिति** । लिङ्गोक्तावपि चैवं स्यादनुमावसितिः ध्रुवा' इत्यादावित्यर्थः । सौगतेन तस्यानुसर-णीयत्वे नियामकमाह **इतरथेति** । न्यूनापसिद्धान्तप्रसक्तेरिति भावः ।

वा०र०— उभयथाप्यनुमानेन पञ्चावयवादिकल्पनासिद्धिरिति प्रतिज्ञाय नियतावयवासिद्धेः इति हेतोरेव वक्तव्यतयाऽसिद्धाविति सप्तम्यन्तेनोक्तप्रतिज्ञान्वयी इत्यतो न शङ्कितानुमानेनावयवकल्पना । उपपत्तिप्रतिज्ञायां इदं प्रसिद्धौ इति हेतुत्वेनोमित्युच्यते । येन पञ्चम्यन्तप्रयोगः आवश्यकः स्यात् अपि तु प्रतिज्ञार्थं वाक्यगतमेवाङ्गीकृत्य तत्र तथोच्यत इति । तथा चासिद्धौ सत्यां नानुमानेनेत्यादेः सङ्गतत्वात् । नानुमानेन इत्यादि पूरितार्थे हेतुपरं सप्तम्यन्तमपि योजयितुं शक्यं इत्याशयेन शेषं पूरयति **नानुमानेनेति** मूलम् । **अपरितोषादाहेति** । वाक्यगतप्रतिज्ञाभागकल्पनारूपापरितोषोऽपि नास्ति । अनुमानेनैवावयवकल्पना नोभय-थापीति प्रतिज्ञायावतारितनियतेत्यनुव्याख्यानस्य यथाश्रुतस्यैवोक्तप्रतिज्ञायामन्वयोपपत्तेरित्याशयेनेति शेषः । न तु अत्र अवयवासिद्धावित्यत्रावयवानामेवासिद्धिप्रतियोगित्वेनोत्तरयोजनेति भ्रमितव्यम् । उक्तार्थस्या-निवार्यत्वादित्याशयः । **उक्तरूपामिति** । बोधोपयिकत्वघटितां इत्यर्थः । अनेनापि उक्तार्थपरित्यागोऽत्र योजनायां नास्ति इति ध्वनयति । **अनुमानेनावयवत्वकल्पनायाः इति** । उपलक्षणं चैतत् । प्रत्यक्षादिनापि इत्यपि ज्ञेयम् । प्रत्यक्षादिनिराकरणोत्तरं मा भूत् इत्यादिना प्रत्यक्षादेः परेणैव त्यक्तत्वात् आनुमानमात्रं मुक्तमिति वा । व्याप्तिं पदं च तद्वचनपरमिति चशब्दयुक्तः पाठः ।

स०व्र०— **तत इति** । अनुवादपूर्वकत्वादिति भावः । **अन्यतरन्यूनत्वापसिद्धान्तयोरिति** । बौद्धेन द्व्यवयवस्यैव तात्त्विकत्वस्वीकारेण तद्रीत्या न्यूनत्वासम्भवेन, नैयायिकेन पञ्चावयवप्रयोगस्य तात्त्विकत्व-मङ्गीकुर्वाणेन द्व्यवयवप्रयोगस्य तदनङ्गीकारात् तद्रीत्यैव न्यूनत्वमित्यभिप्रायेणान्यतरपदमिति ध्येयम् ।

विठ्ठल०— एतदेव दर्शयति **व्याप्तीति** । अध्याहारं विनापि योजयति **यद्वेति** । न तु पूर्वं नियतावयवासिद्धेरिति ग्राह्यमिति सिद्ध्यतीत्यर्थः । कथमनेन तदुपपादनं कृतं स्यादित्यतोऽस्यार्थमाह **पञ्चावयवेति** । **परेणाधिक्येति** । सौगतरीत्येति शेषः । **द्व्यवयवप्रयोग इति** । नैयायिकेन पञ्चावयवप्रयोगे

कृते परेण बौद्धेनाधिक्योद्भावनं कृतं चेत् तद्भिया नैयायिकेन द्व्यवयवप्रयोगः कृत इत्यर्थः । **अन्यतरेति** । अनुमानकर्तुः नैयायिकस्य रीत्या न्यूनता । न बौद्धरीत्या अतोऽन्यतरेत्युक्तम् । अपसिद्धान्तोऽपि तस्यैवेति सिद्धम् ।

२२२ **सु०— ततोऽपि किमित्यत आह तस्मादिति ।**

अनु०— तस्मात्सैवानुमा मता ॥

यस्मात्प्रयोगेयत्तासाधनं वादिप्रतिवादिभ्यामन्यतरेण वा स्वमतपरित्यागेनान्यमताभ्युपगमे कृत एवोपपद्यते नान्यथा, तस्मात्सैवानुमा मता । व्याप्तिवचनादिकमेव परार्थप्रयोगत्वेन सर्वत्र मन्तव्यम् ।

इदमुक्तं भवति । यदा नैयायिको द्व्यवयवेन पञ्चावयवनियमं साधयति, तदा द्व्यवयवस्य तात्त्विकत्वं स्वयं मन्यते न वा । नेति पक्षे प्रतारकः स्यात् । आद्येऽन्यत्रापि कथं तत्तत्वं न स्यात् ॥ एवं कथाभावप्रसङ्गभीरुः सौगतोऽपि पञ्चावयवेन द्व्यवयवस्यावश्यकतां प्रतिपद्यमानस्तत्त्वं मन्यते न वा । द्वितीये कथं ततः प्रतिपद्येत । आद्येऽन्यत्रापि कुतस्तन्न तत्त्वम् ॥ अतोऽत्र सर्वसिद्धान्तप्रकाराणां तात्त्विकत्वाद्युक्तं 'स्वसिद्धान्तानुसारेणे'ति । अस्मादेव संकटाद्बिभ्यदुदयनो 'यथावस्तु वक्तव्यमि'त्युक्त्वा 'यथासिद्धान्तं वा वक्तव्यमि'ति 'समयं बद्ध्वा प्रवृत्तायां कथायां न न्यूनाद्यवतार' इति पक्षान्तरमवादीदिति ॥

अवसितमनुमानम् ॥

परि०— ननु व्याप्तिवचनादेवेति द्वितीयप्रयोगे अनुमानत्वेऽपि सर्वत्र कुत इत्यतो न्यायेन व्युत्पादयति **इदमुक्तं भवतीत्यादिना** । **अवसितमनुमानमिति** । अनुमाननिरूपणं पर्यवसितमित्यर्थः ।

वं०प०— आद्येऽन्यत्रापीति । यथा पञ्चावयवनियमसाधने द्व्यवयवयस्य तात्त्विकतैवं प्रधानप्रमेयसाधनेऽपीत्यर्थः । एतद्रीत्यैवोत्तरवाक्यमपि व्याख्येयम् ।

श्रीनिधि०— अन्यमताभ्युपगमे कृत एवेति । अन्यथाधिक्येन गृह्यतेति भावः । न चैवं न्यूनतया निगृह्यतेति साम्प्रतम् । तन्मताङ्गीकारेण प्रयोगे तदयोगादिति भावः ।

शे०वा०— ततोऽपीति । व्याप्तिमात्रेण पञ्चावयवनियमादिसाधनकर्तव्यतासिद्धावपि किमित्यर्थः । **अन्यतमाभ्युपगमे कृत एवेति** । व्याप्तिवचनलिङ्गोक्त्यादिप्राग्व्युत्पादितप्रकारेष्वन्यतमप्रकाराभ्युपगमे कृत एवेत्यर्थः । **व्याप्तिवचनादिकमेवेति** । यावता व्याप्तिमल्लिङ्गबोधस्तावदेवेत्यर्थः । ननु द्व्यवयवादिप्रयोगस्यातात्त्विकत्वेऽपि तेनावयवनियमसाधनसम्भवादवयवनियमसाधने तस्य तात्त्विकत्वेऽप्यन्यत्रातात्त्विकत्वसम्भवान्नैतावन्मात्रेण द्व्यवयवादिसर्वपक्षाणां तात्त्विकत्वसिद्धिरित्यत आह **इदमुक्तं भवतीति** । यद्वा अस्त्वेवं यावता व्याप्तिमल्लिङ्गबोधस्तावत एव परोपदेशत्वं, तावताऽपि कथं सर्वसिद्धान्तप्रकाराणां तात्त्विकत्वं येन स्वनियमस्यैव तात्त्विकत्वमुपेत्य तदनतिक्रमेणैव प्रयोगाङ्गीकारे सर्वथा कथोच्छेदप्रसङ्गः स्यादित्यत आह **इदमुक्तमिति** । सम्मतश्चायमर्थ उदयनस्यापीत्याह **अस्मादेवेति** । वस्तुतत्त्वानुसारेण प्रयोक्तव्यमित्यस्मिन्पक्षेऽस्माभिरुपन्यस्तात्कथोच्छेदापत्तिरूपात्सङ्कटादित्यर्थः । **न्यूनाद्यवतार इति** । स्वसिद्धान्तसिद्धप्रयोगपरिमाणातिक्रमेण प्रयोगे न्यूनाद्यवतार इत्यर्थः । **पक्षान्तरमवादीदितीति** । अन्यथा पूर्वेणैव कथारम्भस्य समर्थितत्वात् तन्नावादीदिति भावः । अनुभूतिरित्यादेरनुमाननिरूपणपरपूर्वग्रन्थशेषत्वभ्रान्तिम् 'अनुमा युक्तिरेवोक्ता व्याप्तिरेव तु सा स्मृता । तस्मात्सैवानुमा मते'त्युपक्रमोपसंहारसूचिततन्निरूपणपर्यवसितत्वोक्त्या परिहरति **अवसितमिति** ।

वा०र०— उदयनस्यापीति । उदयनवाक्यं च .... इत्येवं ....त्र द्रष्टव्यम् । **उपक्रमोपसंहारेति** । स्मृत इत्यन्त उपक्रमवाक्यम् । तस्मादिति उपसंहारवाक्यम् । इति यथाक्रमं सम्बन्धः । भ्रान्तिं परिहरति इति सम्बन्धः । आगमस्यापि लक्षणविभागाभ्यां यन्निरूपणं तस्यापीति व्यधिकरणषष्ठ्यौ ।

स०व्र०— प्रतारकः स्यादिति । द्व्यवयवस्य वास्तवत्वानङ्गीकारेण तेन पञ्चावयवनियमस्यानुमितिजनकत्वसाधनासम्भवेन प्रकारान्तरस्य चाभावेन पञ्चावयवज्ञानस्यैव स्वस्यासम्भवेन तस्य वास्तवत्वासिद्ध्या यथावस्तु वक्तव्यमित्यस्यानुपपत्तिरिति भावः । **आद्य इति** । स्वाभिमतार्थसाधनत्वेनाभिप्रेतं पञ्चावयवोपेतमपीत्यर्थः ।

विठ्ठल०— वादिप्रतिवादिभ्यामिति । वादिप्रतिवादिभ्यां स्वस्वमतपरित्यागे अन्यमताभ्युपगमे अन्यतरेण वा स्वमतत्यागेनान्यमताभ्युपगमे कृत इत्यर्थः ।

॥ इति अनुमानेनापि तदसाध्यता ॥

॥ इति 'परमतानुसारेणोक्तस्य तत्कर्तव्यान्तरस्य' अयुक्तता ॥

॥ इति उक्तार्थस्योपपादनम् ॥

॥ इति सता वादिना प्रयुक्तस्य आगमस्य दूषणे वैलक्षण्यम् ॥

॥ इति स्वपक्षसाधने प्रयोक्तव्यस्य प्रमाणस्य विवेकः ॥

॥ इति उक्तस्य 'वितण्डाया वादजल्पाभ्यां वैलक्षण्य'स्य उपपादनम् ॥

॥ इति वितण्डाया वादजल्पाभ्यां वैलक्षण्यम् ॥

॥ इति वितण्डाया लक्षणद्वयम् ॥

॥ इति कथाविशेषलक्षणानि ॥

॥ इति कथास्वरूपनिरूपणम् ॥

॥ इति अनुमानदोषत्वेन परनिरूपितानामशेषनिग्रहस्थानानामपि विरोधादिष्वेवान्तर्भावः ॥

॥ इति अनुमानदोषाणां विभागस्य परीक्षा ॥

॥ इति अनुमानदोषनिरूपणम् ॥

॥ इति अनुमाननिरूपणम् ॥

* * *

॥ अथ आगमनिरूपणम् ॥

॥ अथ आगमलक्षणविभागादेरनुव्याख्याने निरूपणाभावे कारणम् ॥

२२३ सु०— 'निर्दोषं वाक्यमागमः । स द्विविधः । पौरुषेयोऽपौरुषेयश्च । तत्रापौरुषेयो वेदः । अन्यस्तु पौरुषेय' इति सुप्रसिद्धत्वान्नोक्तम् ।

परि०— 'अक्षयुक्तिवचांसी'ति निर्दिष्टेषु 'निर्दोषाक्षोद्भवं ह्यत्र प्रत्यक्षम्', 'अनुमा युक्तिरेवोक्ता' इत्यादिना प्रत्यक्षानुमाने निरूपिते । वचःशब्दितागमनिरूपणबीजमागमस्वरूपं निरूपयन्नेवाह **निर्दोषमिति** । अत्र पदकृत्यं वाक्यस्वरूपनिरूपणं च पद्धत्यादौ तर्कताण्डवे च व्यक्तम् ।

यादु०— मूले न्यूनतां परिहर्तुमाह **निर्दोषं वाक्यमित्यादिना** । **उक्तमिति** । स्पष्टतयेति शेषः । ततश्चैतावदत्रोपलक्षणया ग्राह्यमिति भावः । अत एव विशेषतः प्रमाणानि लक्षितानीति वक्ष्यमाणवाक्यमपि श्लिष्टम् । केचिदित्यादिना क्रियमाणचर्चाया मूलोक्तानुपपादकत्वादसङ्गतिरिति शङ्का च नेति ध्येयम् ।

वं०प०— एवंलक्षणके मानत्रये इति वक्ष्यमाणत्वेनागमलक्षणस्य चात्राकथितत्वान्न्यूनतां परिहरति **निर्दोषमिति** ।

श्रीनिधि०— आगमस्य लक्षणविभागादिकं मूले नोक्तमिति न्यूनतेत्यत आह **निर्दोषमिति** ।

शे०वा०—सामान्यतो विशेषतश्च लक्षणविभागाभ्यां प्रमाणनिरूपणार्थं प्रवृत्तेऽस्मिन्प्रकरणे प्रत्यक्षानुमानयोरिवागमस्यापि लक्षणविभागाभ्यां निरूपणस्य कर्तव्यत्वात् तदनुक्त्या प्रसक्तां भाष्यकाराणामचातुर्री तन्निमित्तोक्त्या परिहरति **निर्दोषमिति** । यद्यप्यत्र वाक्यग्रहणमनपेक्षितं निष्प्रयोजनत्वादिदोषनिरासार्थमावश्यकेन निर्दोषत्वविशेषणेनैव निरभिधेयेऽनन्विते चातिव्याप्तिनिरासेन व्यावर्त्याभावात् । अत एव निर्दोषः शब्द आगम इति प्रमाणलक्षणे वाक्यग्रहणं न कृतम् । अत एव च पद्धतौ वाक्यानन्तर्भविन निर्दोषः शब्द आगम इत्युक्तम् । तथाऽपि 'आगमोऽदुष्टवाक्यं चे'ति शिष्याणां पदवाक्यादिस्वरूपज्ञानार्थं वाक्यान्तर्भविनोक्ततल्लक्षणानुसारेण वाक्यग्रहणमत्र कृतम् । न तु व्यावर्तकतयेति नानुपपत्तिः । अत एव पद्धतौ निर्दोषं वाक्यमागम इति वाक्यान्तर्भविनागमलक्षणमुक्त्वा विभक्त्यन्ता वर्णाः पदम्, आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिमन्ति पदानि वाक्यमित्यादिना पदादीनां लक्षणमुक्तम् । अत एव च प्रमाणलक्षणटीकायां मूलस्थं शब्दपदं वाक्यपरमित्युक्तमिति ध्येयम् । 'आगमो द्विविधो ज्ञेयो नित्योऽनित्यस्तथैव चे'ति ब्रह्मतर्कानुसारेण तद्विभागमाह **स द्विविध इत्यादिना** । यद्यप्युदाहृतागमानुसारेण नित्योऽनित्य इत्येव वक्तव्यम् । तथाऽपीश्वरबुद्धिमपेक्ष्य वेदस्येव पुराणादेरपि नित्यत्वादस्मदादिबुद्ध्यपेक्षया पुराणादेरिव च वेदस्याप्यनित्यत्वेनोक्तरीत्या द्वैविध्यस्य बाधितत्वात् । ब्रह्मतर्कोक्तं नित्यत्वमनित्यत्वं च न यथाश्रुतं किन्त्वपौरुषेयत्वं पौरुषेयत्वं चेत्येवंरूपमित्यभिप्रायेणापौरुषेयत्वादिना विभागप्रदर्शनम् । यद्यप्यपौरुषेयः पौरुषेयश्चेति विभागमुक्त्वाऽपौरुषेयो वेदोऽन्यस्तु पौरुषेय इत्येव वक्तुमुचितम् । तथाऽपि अभावस्य भावनिरूप्यत्वात् पौरुषेयत्वादिना विभागमुक्त्वाऽर्थप्राधान्यानुसारेण प्रवृत्त 'नित्योऽनित्य' इति ब्रह्मतर्कानुसारेण तत्रापौरुषेयो वेदोऽन्यस्तु पौरुषेय इत्यपौरुषेयादिक्रमेण भृङ्गिग्राहिकतया प्रदर्शनमित्यवधेयम् । **नोक्तमिति** । ततश्च मूले न तदनुक्त्या न्यूनत्वमिति भावः ।

वा०र०— **तदनुक्त्या** लक्षणविभागयोः अनुक्त्येत्यर्थः । **वाक्यग्रहणमनपेक्षितमिति** । आकाङ्क्षादिपदमत्पदसमुदायरूपवाक्यस्वरूपान्तर्गतपदसमुदायमात्रस्यैवोपादानेन कृतार्थत्वादिति भावः । अत एव पद्धताविति चशब्दयुक्तः पाठः । आगमोक्तवाक्यं चेति वाक्यान्तर्भविनैवोक्तेति सम्बन्धः । उक्तं यत्तल्लक्षणं आगमलक्षणं तदनुसारेणेति योजना । अनुसरणे प्रयोजनमुक्तं **शिष्याणामित्यादि** । **वाक्यागम इतीति** । अयं चार्थानुवादो लक्ष्यलक्षणविवेकस्पष्टनार्थः । अन्तर्भविनापीति पाठः । अपिपदाभावे वा तदर्थान्तर्भावो व्याख्येयः । **अनित्यत्वेनेति** । बाधितत्वादित्युत्तरेण सम्बन्धः । अनित्यमित्येवंरूपयुक्त्या बाधितत्वादिति योजना । **अपौरुषेयत्वेनेति** । अपौरुषेयत्वयोश्च वेदपुराणयोः व्यवस्थया सत्त्वादिति भावः । तत्रापौरुषेयो वेदः इत्येव पाठः । वेदादिरिति लेखकदोषात् । अपौरुषेय यो वेदः इति वाक्यानुसाराच्च । मूलकोशे वेद इत्येवोक्तेः अत्रेति ज्ञेयम् ।

स०व्र०— सुप्रसिद्धत्वादिति । अस्मदभिमतप्रत्यक्षानुमानावान्तरविशेषाणां मतान्तरेऽप्रसिद्धत्वेन तयोः सुप्रसिद्धत्वाभावात्, 'निर्दोषवाक्यमागम' इति तार्किकमीमांसकादिभिरङ्गीकृतत्वेन पौरुषेयापौरुषेयविभागस्य च मीमांसकेनाप्यङ्गीकृतत्वात् सुप्रसिद्धिरिति भावः ।

चषकः— निर्दोषमिति । 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्ये'त्यनुशासनाद्दोषापादानकनिष्क्रान्तिविशेषितमित्यर्थः ।

॥ इति आगमलक्षणविभागादेरनुव्याख्याने निरूपणाभावे कारणम् ॥

* * *

॥ अथ आगमस्य अनुमानान्तर्भावशङ्का तन्निरसनञ्च ॥

॥ अथ काणादाद्युक्तमतनिरासः ॥

२२४ सु०— केचिद्वाक्यं वाक्यार्थेऽनुमानमिति ब्रुवते । तदनुपपन्नम्, वाक्यवाक्यार्थयोर्देशतः कालतो वाऽन्वयव्यतिरेकाभावात् ।

अथेदं वाक्यं वाक्यार्थवत् वाक्यत्वादिति साध्यते ॥ तत्र किं वाक्यार्थमात्रं साध्यते तद्विशेषो वा । नाद्यः, विशेषप्रमितेर्निर्निबन्धनत्वापत्तेः । द्वितीये स विशेषः प्रतीतो न वा । आद्ये वाक्यवैयर्थ्यम् । द्वितीयेऽप्रसिद्धविशेषणता, विशेषस्यान्यत्राभावादनैकान्त्यं च ॥ मतुबर्थश्च किं प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः, सम्बन्धान्तरं वा । आद्ये साक्षाल्लिङ्गतया वा । न प्रथमः, अनुमानवैयर्थ्यात्, अपसिद्धान्ताच्च । द्वितीये तु नेदं वाक्यार्थानुमानं किन्तु सिद्धेऽर्थे वाक्यस्य लिङ्गतानुमानमेव । तत्र च दृष्टान्तोऽन्यतरसाध्यविकलः । न द्वितीयः, तदभावेन बाधात् ।

परि०— देशत इत्यादि । वियदवन्यादिभिन्नदेशत्वात् अतीतानागतवाक्यवाक्यार्थयोर्भिन्नकालीनत्वादिति भावः । **इति साध्यत इति** । सम्प्रतिपन्नवाक्यान्तरवदिति दृष्टान्त इति भावः । **अन्यत्राभावादिति** । एतद्वाक्यप्रतिपाद्यार्थविशेषस्य वाक्यत्वरूपहेतुमति वाक्यान्तरे अभावादित्यर्थः । **लिङ्गतानुमानमेवेति** । इदं वाक्यं लिङ्गतया वाक्यार्थप्रतिपत्तिजनकं वाक्यत्वाद्वाक्यान्तरवदिति प्राप्तत्वादिति भावः । अस्तु को दोष इत्यत आह **तत्र चेति** । प्रतिवादिनस्तत्र साध्यासम्मतेरिति भावः । सम्बन्धान्तरं वेति कल्पं निराह **न द्वितीय इति** ।

गु०दी०— **इदं वाक्यं वाक्यार्थवत्** इत्यनुमानं न प्रौढानाम् । वाक्यार्थपदेन वाक्यप्रतिपाद्यो ह्यर्थः कथनीयः । तथा च वाक्यस्यैवार्थप्रतिपादकत्वात् किमनुमानेनेति दूषणसम्भवात् ।

या०— **वाक्यवाक्यार्थयोरिति** । यत्र वाक्यं तत्र वाक्यार्थो, यत्र वाक्यार्थाभावस्तत्र वाक्याभाव इति दैशिकयोरन्वयव्यतिरेकव्याप्त्योराकाशे व्यभिचारेण; यदा वाक्यं तदा वाक्यार्थः यदा वाक्यार्थाभावः तदा वाक्याभाव इति कालिकयोस्तयोरतीतादिप्रतिपादकवाक्यकाले व्यभिचारेणाभावादित्यर्थः । **तत्र दृष्टान्त इति** । वाक्यान्तरे लिङ्गतया प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसम्बन्धेनार्थवत्त्वासम्मतेरिति भावः ।

वं०प०— **वाक्यवाक्यार्थयोरिति** । धूमो वन्हौ लिङ्गमितिवद्वाक्यस्यैव वाक्यार्थे लिङ्गत्वं वाक्यार्थनिरूपितव्याप्यत्वं प्राप्तम्; तन्न सम्भवति । यत्र वाक्यं तत्र वाक्यार्थ इति न दैशिकान्वयव्याप्तिः । शब्दरूपवाक्योपेते गगने व्यभिचारात् । एवं दैशिकव्यतिरेकव्याप्तेरप्यत्रैव व्यभिचारः । तथा यदा वाक्यं तदा वाक्यार्थ इति न कालिकोऽन्वयः । अतीतादिविषयवाक्ये व्यभिचारात् । तथा कालिकव्यतिरेकस्याप्यत्रैव व्यभिचारो बोध्यः । **इद वाक्यं** गामानयेति वाक्यम् । **वाक्यार्थमात्रं** वाक्यार्थसामान्यमित्यर्थः । वाक्यार्थवत्त्वं नाम वाक्यार्थवतो भावो वाक्यार्थ एव भवतीत्यभिप्रेत्येत्थमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । **विशेषः** गोकर्मकानयन-क्रियासंसर्गरूपः । उत्तरत्राप्येवमेव विशेषशब्दार्थो ध्येयः । **वैयर्थ्यमिति** । वाक्यभिन्नमानान्तरसिद्धत्वा-दित्यर्थः । नदीतीरे फलानि सन्तीति वाक्ये व्यभिचारश्चेत्याह **अनैकान्त्यं चेति** । अनुमानविधयैव वाक्यस्य वाक्यार्थबोधकत्वं न साक्षादिति पक्षस्य परित्यागादपसिद्धान्त इत्याह **अपसिद्धान्ताच्चेति** । **सिद्धेऽर्थे** वाक्यार्थे प्रकारान्तरेण सिद्धे सतीत्यर्थः । **तत्र चेति** । वाक्यं वाक्यार्थे लिङ्गत्वेन प्रतिपादयतीति साधने दृष्टान्तत्वेनाभिप्रेतनदीतीर इत्यादिवाक्ये साध्यस्यास्माकमसम्मतत्वात् साध्यवैकल्यमित्यर्थः । **तदिति** । संयोगसमवायरूपसम्बन्धान्तरेत्यर्थः ।

कं०रा०— ननु वाक्येन वाक्यार्थोऽनुसाध्या येन तयोर्देशतः कालतो वान्वयव्यतिरेकाभावेन अनुमानानुमेयभावेन सम्भवतीत्युच्येत किं नाम वाक्यत्वेन वाक्यस्य वाक्यार्थवत्वमतो नोक्तदोष इति शङ्कते **अथेति** । **मतुबर्थ इति** । इदं वाक्यं वाक्यार्थवदित्यत्र मतुबर्थः किं प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः सम्बन्धान्तरं वा आद्येऽपि प्रतिपादकत्वं किं साक्षादागमतया लिङ्गतया वेत्यर्थः । **अनुमानेति** । वाक्यस्यागमतया प्रतिपादकत्वे इदं वाक्यं वाक्यार्थवत् वाक्यत्वादित्यनुमानस्य वैयर्थ्यादपसिद्धान्ताच्चेत्यर्थः । **लिङ्गतानु-मानमेवेति** । मतुबर्थो लिङ्गतया प्रतिपादकत्वमिति द्वितीयपक्षे इदं वाक्यं वाक्यार्थवदिति प्रतिज्ञाया इदं वाक्यं लिङ्गतया वाक्यार्थप्रतिपादकमित्यर्थे प्रतिपर्यवसानादिति भावः । **तत्र चेति** । लिङ्गतानुमाने च वाक्यान्तररूपदृष्टान्ते लिङ्गतया प्रतिपादकत्वस्य प्रतिवाद्यसम्मतत्वात् दृष्टान्तोऽन्यतररीत्या साध्यविकल इत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— अन्वयव्यतिरेकाभावादिति । तथा च दैशिकी कालिकी वान्वयव्याप्तिर्वा न गृहीतुं शक्येति भावः । घटमानयेत्यादि वाक्यम् । वाक्यत्वादि । गां बध्नीयादिति वाक्यं दृष्टान्त इति ज्ञेयम् । **निर्निबन्धनत्वम्** निर्निमित्तत्वम् । **विशेषस्य** वाक्यार्थविशेषस्य । **अन्यत्र** वाक्यान्तरे । **किन्त्विति** । अनेन वाक्यं लिङ्गतया वाक्यार्थप्रतिपादकमित्युक्तं भवति । एवं च लिङ्गतानुमानमेवेदमिति भावः । **अन्यतरसाध्यविकल इति** । अन्यतररीत्या साध्यविकल इत्यर्थः । **तदभावेन** । साध्यार्थस्य ।

शे०वा०— ननु तथाऽप्यागमस्य पृथक् प्रामाण्ये काणादादीनां विप्रतिपत्तेस्तत्समर्थनस्यावश्यकर्तव्यत्वाद्भाष्ये न्यूनत्वमेवेत्यतस्तस्याप्यतिसुप्रसिद्धत्वात् तदनुक्तिर्न दोषायेत्याशयवांस्तन्मतं दूषयितुमुत्थापयति **केचिदिति** । काणादाद्या इत्यर्थः । वाक्यं वाक्यार्थेऽनुमानमिति वदतः किं विशेष्यभूतं वाक्यमेवानुमानतयाऽभिमतं, किंवा विशेषणभूतं वाक्यत्वमिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति **वाक्यवाक्यार्थयोरिति** । यत्र वाक्यं तत्र वाक्यार्थो यत्र वाक्यार्थाभावस्तत्र वाक्याभाव इति दैशिकान्वयव्यतिरेकयोराकाशे, यदा वाक्यं तदा वाक्यार्थो यदा वाक्यार्थाभावस्तदा वाक्याभाव इति कालिकान्वयव्यतिरेकयोश्चातीताद्यर्थप्रतिपादकवाक्यकाले व्यभिचारेणाभावादित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते **वाक्यार्थमात्रमिति** । अविवक्षितविशेषं संसर्गमात्रमित्यर्थः । **निर्निबन्धनत्वापत्तेरिति** । ततश्च कादाचित्कत्वानुपपत्तिरिति भावः । व्यतिरेकिवत्सामान्यप्रसिद्ध्या नाप्रसिद्धविशेषणतेत्यपरितोषादाह **विशेषस्येति** । यद्वाऽप्रसिद्धविशेषणत्वस्य स्वमते दोषत्वाभावादाह **विशेषस्येति** । **अन्यत्रेति** । घटमानयेत्यादिवाक्ये, सत्यपि वाक्यत्वे, कालविशेषीयपुरुषविशेषकर्तृकगोविशेषकर्मकानयनरूपवाक्यार्थत्वाभावादिति भावः । वाक्यविशेषत्वस्यैव हेतुत्वान्न तत्र व्यभिचार इत्यपरितोषादाह **मतुबर्थश्चेति** । **अनुमानेति** । वाक्यादेव साक्षाद्वाक्यार्थसिद्धेर्वाक्येन वाक्यार्थानुमानवैयर्थ्यादित्यर्थः । वाक्यं वाक्यार्थवदित्युद्देश्यप्रतीत्यर्थत्वान्नानुमानवैयर्थ्यमित्यपरितोषादाह **अपसिद्धान्तादिति** । वाक्यस्य लिङ्गतया वाक्यार्थप्रतिपादकत्वस्यैव त्वत्पूर्वाचार्यैरङ्गीकृतत्वेन साक्षात्प्रतिपादकत्ववर्णनस्य तद्विरुद्धत्वादिति भावः । अस्तु सिद्धे वाक्यार्थे वाक्यस्य लिङ्गत्वानुमानमेवैतदित्यत आह **तत्र चेति** । वाक्यान्तरे लिङ्गतया प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावरूपसम्बन्धवदर्थकत्वस्य परं प्रत्यसम्मतेरिति भावः । **तदभावेनेति** । सम्बन्धान्तरं भवत् किं तादात्म्यं स्यात् किं वा संयोगोऽथ समवायः । नाद्यः । वह्न्यादिशब्दोच्चारणे मुखदाहादिप्रसङ्गात् । वर्तमानस्य शब्दस्यातीतादिनाऽर्थेन तादात्म्येऽर्थस्य वर्तमानतायाः शब्दस्य वाऽतीतादित्वस्य च प्रसङ्गाच्च । न द्वितीयः । गुणत्वात् । न तृतीयः । आकाशगुणस्य शब्दस्यान्यत्र समवायायोगात् । ततश्च वाक्यस्य वाक्यार्थेन तादात्म्यादिरूपसम्बन्धस्याभावेन तद्वत्त्वसाधने बाध इति भावः ।

वा०र०— वाक्यस्य वाक्यार्थे मानत्वे उक्ते वाक्यत्ववाक्यार्थयोः व्याप्तिमाश्रित्य उत्तरप्रयोगाशङ्काद्यनुपपन्नं इत्यतः विकल्पमुखेन ग्रन्थप्रवृत्तेः अत्राभिप्रेतत्वात् न दोषः इत्याशयेन विकल्पद्वयनिरासकतया उत्तरग्रन्थं योजयितुं प्रसञ्जकाभावेन विकल्पस्यैवानुत्थानात् न तन्निरासकतया उत्तरग्रन्थप्रवृत्तिः सम्भवतीत्यतो

विकल्पप्रसञ्जकं च दर्शयन् एव विकल्पप्रदर्शनपूर्वकं आद्यकल्पनिरासकतया उत्तरवाक्यं योजयति **वाक्यं वाक्यार्थे अनुमानमिति वदत इत्यादिना** । **विशेष्यभूतमिति** । वाक्यत्वविशिष्टवाक्यस्यैव वाक्यपदेनोपस्थितिः व्युत्पत्त्या वाक्यस्य विशेष्यतया उपस्थितत्वादिति भावः । **आकाश इति** । वाक्यात्मनशब्दस्याकाशगुणत्वेन आकाशनिष्ठत्वेऽपि गवादिनिष्ठानयनादिसंसर्गरूपवाक्यार्थस्याकाशेऽभावादित्याशयः । विशेषस्यान्यत्राभावात् अनैकान्त्यं च इत्येकमेव मूलवाक्यं अनैकान्त्योपपादनं च विशेषस्येत्यादीति मनसि कृत्वा टीकायां व्यतिरेकिवत् इत्यादिना तद्वाक्यं योजितम् । **गोविशेषेति** । गोरूपो यो विशेषः तत्कर्मकेति योज्यम् । **वाक्यविशेषत्वस्यैवेति** । गामानयेत्यादिवाक्येत्यर्थः । **व्यभिचार इति** । उक्तहेतोः पक्षधर्मतासिद्ध्यर्थं इदमिति मूलानुसारेण वाक्यविशेषपक्षीकारे अन्वयव्याप्तेरभावेऽपि व्यतिरेकव्याप्तिसम्भवश्च इत्यपि ज्ञेयम् । स्वाभाविको हि शब्दार्थयोः सम्बन्धः त्रेधा स्यात् तादात्म्यलक्षणो वा प्रत्याय्यप्रत्यापकभावो वा प्रातिलक्षणो वा इत्यादि शब्दपरीक्षास्थलीयन्यायवाचस्पतिव्याख्यानरूपनिबन्धाद्यनुसारेण प्रवृत्त-जिज्ञासाधिकरणीय 'प्रत्यक्षवच्च प्रामाण्यं' इत्येतदनुव्याख्यानव्याख्यानरूपमूलानुसारेण सम्बन्धान्तरं विकल्प्य निराकरोति **सम्बन्धान्तरं भवदिति** ।

विठ्ठल०— आगमविषये प्राप्तशङ्कापरिहारं स्वयं करोति **केचिदित्यादिना** । वाक्यवाक्यार्थयोरित्यादिना यत्र वाक्यं तत्र वाक्यार्थः । यत्र वाक्यार्थाभावः तत्र वाक्याभाव इति दैशिकयोरन्वयव्यतिरेकव्याप्त्योराकाशे व्यभिचारेण यदा वाक्यं तदा तदर्थः यदा तदर्थाभावः तदा वाक्याभाव इति कालिकयोस्तयोरतीतिविषयकवाक्यकाले व्यभिचारेणाभावादित्यर्थः । **अन्यत्राभावादिति** । एतद्वाक्यार्थप्रतिपाद्यार्थविशेषस्य वाक्यत्वहेतुमिति वाक्यान्तरेऽभावादित्यर्थः । **मतुबर्थ इति** । वाक्यार्थवदित्यत्र मतुबोऽर्थ इत्यर्थः । **लिङ्गत्वानुमानमेवेति** । वाक्यं लिङ्गतया वाक्यार्थप्रतीतिजनकम् । वाक्यत्वाद्वाक्यान्तरवदिति प्राप्तेरिति भावः । को दोष इत्यत आह **तत्र चेति** । दृष्टान्तीभूतवाक्यान्तरे लिङ्गतया प्रतिपादकप्रतिपादिनोः सम्मतत्वादिति भावः ।

चषकः— **केचित्** शब्दस्य स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमङ्गीकुर्वाणाः । **देशत इत्यादि** । अतीताद्यर्थकवाक्यस्याकाशवर्तमानकालाश्रिततया तदर्थस्य तदवयवकालान्तराश्रितत्वादिति भावः । **वाक्यार्थमात्रं** वाक्यप्रतिपाद्यत्वावच्छिन्नम् । **तद्विशेषः** घटकर्मकानयनत्वाद्यवच्छिन्नम् । **अन्यत्राभावादिति** । घटकर्मकानयनत्वाद्यवच्छिन्नस्य पटमानयेति वाक्येऽभावादिति भावः । **तत्र दृष्टान्त इति** । लिङ्गतया प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावसम्बन्धेनार्थवत्त्वस्य निदर्शनीकृतवाक्यान्तरे सम्प्रतिपत्त्यभावादिति भावः । सम्बन्धान्तरं वेति द्वितीयकल्पं प्रतिविधत्ते **न द्वितीय इति** ।

॥ इति काणादाद्युक्तमतनिरासः ॥

* * *

॥ अथ उदयनोक्तमतनिरासः ॥

२२५ **सु०— अथैवं प्रयुज्यते, 'विवादाध्यासितानि पदानि स्वस्मारितार्थान्वयप्रमितिपूर्वकाणि आकाङ्क्षादिमत्पद(कदम्बक)त्वादि'ति । तदयुक्तम्, विनाप्यन्वयप्रमितिं दैवात्प्रयुक्तेष्वाकाङ्क्षादिमत्सु पदेष्वनैकान्त्यात् । आप्तप्रयुक्तत्वेन हेतुविशेषणे साध्यार्थस्य हेत्वर्थे प्रवेशापत्तेः । पुरुषविशेषप्रयुक्तत्वस्याध्यापकप्रयुक्तेषु व्यभिचारात् । मूलप्रमानुमानेऽपि वेदेषु अनुपपत्तेः, तदपौरुषेयत्वस्य साधितत्वात् ।**

परि०— दैवादिति । घटवति घटाभावभ्रान्तिमता(ति)दैवाद्घटोऽत्रास्तीति प्रयुक्तेष्वित्यर्थः । वाक्या(र्था)र्थज्ञानिप्रयुक्तेष्विति वार्थः । **हेत्वर्थेति** । अन्वयप्रमितेर्विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानरूपत्वात् । तथा च साध्याविशिष्टतेति भावः । **अध्यापकेति** । परवाक्याध्यापकेत्यर्थः । **मूलेति** । तादृशवाक्यं येनोक्तं तज्ज्ञानरूपमूलप्रमे(माणेत्य)त्यर्थः । तथा च तत्र न व्यभिचार इति भावः । **वेदे अनुपपत्ति(त्ते)रिति** । प्रमितिपूर्वकत्वस्य प्रमितिजन्यत्वरूपत्वादिति भावः । **साधितत्वादिति** । जिज्ञासाधिकरणे 'वेदानामङ्गीकार्या हि नित्यते'त्यादौ साधितत्वादित्यर्थः ।

गु०दी०— स्वस्मारितार्थान्वयप्रमितिपूर्वकाणि इत्यनुमानमपि न प्रौढानाम् । वक्तरि पदानां स्वस्मारितार्थसंसर्गबोधकत्वे श्रोतर्यपि तद्बोधकत्वं स्यादिति पुनरनुमानस्य वैयर्थ्यात् । किं च वाक्यस्य स्वप्रतिपाद्यार्थानुमापकत्वे तेनैव वाक्यार्थबोधोऽस्तु किमनुमानेन । स्वाप्रतिपाद्यार्थानुमापकत्वे नदीतीरे सन्ति फलानीति वाक्येन गामानयेति वाक्यार्थस्याप्यनुमानप्रसङ्गात् । अतो यत्किञ्चिदेतत् । **दैवात्प्रयुक्तेष्वाकाङ्क्षादिमत्सु** इत्यत्र शुकबालादिवाक्येष्वित्यर्थः ।

यादु०— दैवात्प्रयुक्तेष्विति । वाक्यार्थज्ञानाभावेऽपि प्रयुक्तेषु शुकबालादिवाक्येष्वित्यर्थः । **हेत्वर्थ इति** । अन्वयप्रमितेर्विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानरूपत्वादित्यर्थः । तथा च सन्दिग्धासिद्धिरिति भावः । **अध्यापकेति** । अन्यरचितवाक्याध्यापकेत्यर्थः । ननु न शुकादिवाक्येषु व्यभिचारः । शुकादयो ह्यन्यरचितं वाक्यमनुवदन्ति । एवं च तद्वाक्ये शुकादिप्रमामूलकत्वाभावेऽपि तद्वाक्यं यत्प्रणीतं तत्प्रमामूलकत्वं तत्राप्यस्त्येवातो न व्यभिचारस्तत्रेत्यत आह **मूलप्रमेति** । **साधितत्वादिति** । जिज्ञासाधिकरणे एतदधिकरणे चेति शेषः ।

वं०प०— विवादेति । पौरुषेयापौरुषेयागमस्थपदानीत्यर्थः । अनेनानुमानेन विवक्षितार्थसंसर्गज्ञानवान् वक्ता सिद्ध्यति तज्ज्ञानावच्छेदकत्वेन च संसर्गः सिद्ध्यति । ततश्च संसर्गरूपो वाक्यार्थोऽनुमानेनैव गम्यत इति सिद्ध्यति । **आप्तेति** । तथा च न शुकादिष्वाप्तिरिति ज्ञेयम् । **साध्यार्थस्येति** । तथा चान्वयप्रमिते-

र्विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानरूपाप्तिरूपत्वेन साध्यवद्धेतावपि विशेषणस्य सन्दिग्धत्वात् साध्याविशिष्टमित्यर्थः । पुरुषेति शुकवाक्ये, विशेषेति शैलवाक्ये च व्यभिचारपरिहारः । ननु तत्रापीश्वरज्ञानमादाय तत्पूर्वकताऽस्त्येवेति नानुपपत्तिरित्यत आह तदिति ।

कं०रा०— **स्वस्मारितेति** । एतच्च वह्नितात्पर्येण प्रयुक्ते धूमोऽस्तीति वाक्ये वह्निसंसर्गसिद्ध्या अर्थान्तरवारणाय वृत्त्या स्वस्मारितपदं तेन वह्नेरपि धूमपदेन परम्परया स्मारितत्वात् दोषतादवस्थ्यमित्येतन्नेति ध्येयम् । अत्र तात्पर्यविषयेति संसर्गविशेषणं पूरणीयम् । तेन प्रमेयत्वे प्रमेयत्वमित्यादावनभिमतसंसर्ग-सिद्ध्यार्थान्तरत्वेन निबोध्यम् । न चैव वह्निमात्रतात्पर्यके धूमोऽस्तीति वाक्ये व्यभिचारः धूमसंसर्गस्य तात्पर्याविषयत्वाद्वह्निसंसर्गस्य तात्पर्यविषयत्वेऽपि तात्पर्यभ्रमेण श्रोत्रा धूमसंसर्गस्यैव ज्ञायमानतया वह्नौ लक्षणानवतारेण तत्संसर्गस्य वृत्त्या स्मारितार्थान्वयरूपत्वाभावादिति वाच्यम् । धूमसंसर्गस्येश्वरतात्पर्य-विषयत्वेन साध्यस्यापि सत्त्वाद्वास्तवसंसर्गस्यैव ज्ञायमानतया वह्नौ लक्षणावतारेण तत्संसर्गस्य वृत्त्या स्मारितार्थान्वयरूपत्वाभावादिति वाच्यम् । धूमसंसर्गस्येश्वरतात्पर्यविषयत्वेन साध्यस्यापि सत्त्वाद्वास्तव-संसर्गसिद्ध्यर्थं प्रमितिपदम् । **आकाङ्क्षादीति** योग्यता सती आदिपदोक्ते अहो विमलं जलं नद्याः कच्छे महिषश्चरतीत्येतद्वाक्यप्रविष्टेन नदीकच्छसंसर्गपरत्वेनाप्रयुक्ते नद्याः कच्छ इत्यंशे व्यभिचारनिरासायाकाङ्क्षाग्रहणं साध्यस्य पदस्य येन पदेन विना तात्पर्यविषयस्वार्थान्वयाननुभावकत्वं तत्तेन साकाङ्क्षमिति तात्पर्यगर्भान्न विवक्षिता तेन नोक्तदोषः । यद्यपि सतात्पर्यकत्वे सतीत्येव कृतेन व्यभिचारस्तथापि तात्पर्यभागस्यान्वय-विशेषणत्वेनाकाङ्क्षाप्रविष्टत्वाद्यथोक्तविशेषणविशेष्यभावेन वैयर्थ्यं स्वस्मारितार्थान्वयप्रमितिपूर्वकत्वरहितेष्वयोग्य-पदेषु व्यभिचारनिरासाय योग्यताग्रहणम्, आसत्तिग्रहणं तु येन योग्यसाकाङ्क्षेण पदकदम्बकेन पदार्थस्मरणं न जनितं तत्र व्यभिचारवारणाय तच्च पदार्थोपस्थितिमात्रपरमव्यवधानभागस्य व्यर्थत्वात् यदर्थांशे योग्यता तदंश एवासत्तिविवक्षिता तेन नीलघटत्वावच्छेदेन यत्र घटपदशक्तिभ्रमो जातस्तत्र पीतघटसत्तया योग्ये तत्तात्पर्यके जनितनीलघटस्मृतिके अत्र घटोऽस्तीत्यादौ न व्यभिचारः । **विनापीति** । न च वाच्यं विनाप्यन्वयप्रमितिं प्रयुक्तेषु पदेषु तात्पर्यगर्भाकाङ्क्षाविरहेण हेतोरसत्त्वान्न व्यभिचार इति तादृशपदैः श्रोतुरन्वयबोधोत्पत्तेरीश्वर-तात्पर्यमादायाकाङ्क्षायास्तत्र सत्त्वात् । न चैवं तादृशपदेष्वीश्वरीयान्वयप्रमितिपूर्वकत्वमादाय साध्यस्यापि सत्त्वान्नानैकान्त्यमिति वाच्यम् । विवादाध्यासितपदेष्वीश्वरीयान्वयप्रमितिमादाय स्वस्मारितार्थान्वयप्रमितिपूर्वक-त्वस्य सिद्धत्वेन सिद्धसाधनतापत्त्योक्तान्वयप्रमितिपूर्वकपदेन तत्त्वेन तज्जन्यत्वस्य विवक्षणीयतया तस्य च तादृशपदेष्वभावेनानैकान्त्यध्रौव्यात् । नन्वाप्तप्रयुक्तपदत्वादित्याप्तप्रयुक्तत्वेन हेतुं विशेष्यते तथा चान्वय-प्रमितिं विना प्रयुक्तेषु प्रकृतान्वयप्रमितिमत्प्रयुक्तत्वरूपाप्रयुक्तत्वस्य असत्त्वान्नानैकान्त्यमित्यत आह **आप्तेति** । **साध्यार्थस्येति** । तथा च साध्यवद्धेतोरपि सन्दिग्धत्वात् साध्याविशिष्टमिति भावः । ननु वाक्यार्थ-ज्ञानवत्प्रयुक्तत्वं हेतुविशेषणमतोऽन्वयप्रमितिं विना प्रयुक्तेषु पदेषु नानैकान्त्यं, नापि साध्यार्थस्य हेत्वर्थे प्रवेशेन साध्याविशिष्टं वेत्यत आह **पुरुषविशेषेति** । वाक्यार्थज्ञानवत्पुरुषप्रयुक्तत्वस्यार्थज्ञानवदध्यापकप्रयुक्तेष्वन्य-

प्रणीतप्रबन्धप्रविष्टेष्वर्थं प्रति पिपादयिषापूर्वकत्वसत्येष्वध्यापकीयान्वयप्रमितिप्रयोज्यत्वरहितेषु पदेषु व्यभिचारादित्यर्थः । नन्वन्वयप्रमितिपूर्वकपदेन मूलप्रमापूर्वकत्वस्य विवक्षितत्वात् तस्य चोक्तस्थले प्रबन्धप्रणेतृनिष्ठान्वयप्रमितिपूर्वकत्वमादाय सत्त्वान्न व्यभिचार इत्यत आह **मूलप्रमेति** । मूलप्रमापूर्वकत्वानुमाने वेदापौरुषेयत्वस्य साधितत्वेन वैदिकपदेषु मूलप्रमापूर्वकत्वासम्भवात् तत्पक्षीकारे बाधः पक्षबहिर्भावे तु व्यभिचार इति भावः ।

श्रीनिधि०— **हेत्वर्थ इति** । स्वस्मारितार्थप्रमितेराप्तैकदेशत्वेन साध्यार्थे घटितत्वात् हेतोः सन्दिग्धासिद्धिः स्यादित्यर्थः । **पुरुषविशेषेति** । तादृशश्चाप्त एव । तेन मुखेनानुपादानान्न पूर्वोक्तदोष इति भावः । **अध्यापकेति** । तस्यापि पुरुषविशेषत्वादिति भावः । विशेषनिर्वचने च पूर्वोक्तदोष इति हृदयम् । नन्वध्यापकस्याव्युत्पन्नत्वेऽपि प्रथमवक्तुः सर्वज्ञत्वेन तदर्थज्ञानस्य सत्त्वान्न कोऽपि दोष इत्यतः किमेतद्वेदे उत तदतिरिक्तग्रन्थेष्विति विकल्पं मनसि निधाय द्वितीये इष्टापत्तिं विधाय प्रथममाह **मूलप्रमानुमानेऽपीति** ।

शे०वा०— उदयनोक्तमनुमानप्रकारमाशङ्कते **अथेति** । अत्र प्रतियोगिविशेषोपरक्तसंसर्गसिद्ध्यर्थमेतानीति पदविशेषणं द्रष्टव्यम् । तस्य च विशिष्यश्रूयमाणानीत्यर्थः । **स्वस्मारितेति** । धूमोऽस्तीति वाक्ये वह्निसंसर्गज्ञानेनार्थान्तरतादिनिवृत्त्यै स्वस्मारितार्थेति । वृत्त्या पदस्मारितत्वं च तदर्थः । अन्यथा वह्नेरपि स्वहेतुधूमोपस्थापकधूमपदस्मारितत्वसम्भवेनार्थान्तरतातादवस्थ्यात् । अन्वयज्ञानपूर्वकत्वमात्रसाधने अन्वयस्य वस्तुसत्त्वासिद्धेस्तत्सिद्ध्यर्थं प्रमितिग्रहणम् । हेतौ नदीकच्छसंसर्गपरतयोच्चारितेऽहो विमलं जलं नद्या इत्येकदेशे व्यभिचारवारणाय तात्पर्यगर्भाकाङ्क्षोपादानम् । न चेश्वरतात्पर्यमादाय तात्पर्यगर्भाकाङ्क्षोपपत्तिरिति वाच्यम् । अजनितान्वयबोधस्यैव व्यभिचारोदाहरणस्य वारणीयत्वात् । तत्र चेश्वरतात्पर्यकल्पनात् । आदिपदेन च योग्यतासत्तिपरिग्रहः । नदीतीरे पञ्चफलानि सन्त्यग्निना सिञ्चेदित्याद्ययोग्यवाक्ये व्यभिचारवारणाय योग्यतोपादानम् । योग्ये साकाङ्क्षेऽसन्निधानादजनितपदार्थस्मरणे व्यभिचारवारणाय आसत्तीत्युपादानम् । आसत्तेरव्यवधानेन पदार्थस्मृतिरूपत्वान्न तत्र व्यभिचार इति भावः । न च दृष्टान्ताभावः । परप्रयुक्तस्य गामानयेति पदकदम्बस्य पक्षतुल्यत्वादिति वाच्यम् । स्वप्रयुक्तस्य तस्य दृष्टान्तत्वाभ्युपगमात् । न चैवमर्थासिद्धिः । ज्ञानावच्छेदकतयैव तत्सिद्धेः । तस्य च संसृज्यमानोपहितस्यैवावच्छेदकत्वान्न विशेषाप्रतिलम्भप्रसङ्गोऽपीति भावः । **दैवात्प्रयुक्तेष्विति** । शुकाद्युच्चरितेषु धूमोऽस्तीत्यादिपदेष्वित्यर्थः । तत्र विवक्षितसाध्याभावमुपपादयितुं विनाऽप्यन्वयप्रमितिमित्युक्तम् । विवक्षितहेतुमत्तामुपदर्शयति **आकाङ्क्षादिमत्स्विति** । न च तत्र शुकाद्यन्वयप्रमित्यभावेऽपीश्वरीयान्वयप्रमितिसम्भवान्न व्यभिचार इति वाच्यम् । ईश्वरीयान्वयप्रतीतेर्व्यधिकरणतया तत्राकारणत्वात् । अन्यथा विसंवादिशुकादिवाक्यरचनाहेतुत्वेन तस्य भ्रमोऽपि कल्पनीयः स्यादिति नित्यप्रमावन्नित्यभ्रमस्यापि सिद्धिप्रसङ्गादिति भावः । आप्तप्रयुक्तत्वे सत्याकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बकत्वस्यैव हेतुत्वान्न शुकादिवाक्ये व्यभिचार इत्यत आह **आप्तेति** । अत्राप्तप्रयुक्तत्वमात्रस्य तत्प्रयुक्तपदेऽपि सत्त्वात् तत्र व्यभिचार-

वारणाय विशेष्य, ग्रहणमिति ध्येयम् । **हेत्वर्थ इति** । तथा च साध्यवद्धेतोरपि सन्दिग्धत्वेन सन्दिग्धासिद्धिः स्यादिति भावः । ननु शुकबालादीनामन्वयप्रमित्यभावेऽपि यद्विरचितपदावलीज्ञानेन पदप्रयोगस्तस्य मूलपुरुषस्य तदन्वयप्रमितिसत्त्वेन मूलपुरुषीयस्वस्मारितार्थसंसर्गप्रमितिपूर्वकत्वात् तस्यैव च साध्यत्वेन विवक्षितत्वान्न व्यभिचार इत्याशङ्क्याह **मूलेति** । एवं तर्हि माऽस्तु शुकादिवाक्ये व्यभिचारः तथाऽपि यस्य पुराणादेः स्वतन्त्रो वक्ताऽस्ति तत्र स्वतन्त्रवक्तुरुक्तरूपप्रमितिसत्त्वेनोक्तसाध्यस्य तत्र साधनसम्भवेऽपि वेदस्यापौरुषेयत्वेन स्वतन्त्रवक्तृशून्यत्वेन तदीयोक्तरूपप्रमितिपूर्वकत्वस्य तत्रानुपपत्त्या अंशे बाधः स्यादेवेत्याशयेनाह **वेद इति** । ननु भवेदेवं यदि वेदस्यापौरुषेयत्वं स्यात् तदेव कुत इत्यत आह **तदिति** । **साधितत्वादिति** । 'अपि वेदानामङ्गीकार्या हि नित्यते'त्यादिना जिज्ञासाधिकरणे, 'नित्यत्वात्पुरुषोद्भवैरि'त्यादिना चैतदधिकरणे चेति शेषः ।

वा०र०— उदयनोक्तमिति । गुणकिरणावल्यादौ यद्वा एतानि पदानि स्मारितार्थेत्यादिनोक्तमित्यर्थः । शशधरशेष्यानुसारेणानुमानार्थादिकं आह **योगिविशेषेत्यादिना** । तत्राधिकविचारस्य कृतत्वेऽपि अवश्यक-विचारमात्रम् अत्र इति ज्ञेयम् । जिज्ञासाधिकरणीयप्राभाकरमतनिरासपरमूलटीकोदाहृतविवादपदानीत्येतत् अनु-मानीयपदकृत्यानि तट्टीकाव्याख्यावसरेऽस्माभिर्दर्शितानि । एतदनुमानस्थलानामनेकत्वात् क्वचित् एतानीति क्वचित् विमतानीति वा प्रयोगसत्त्वेऽपि कृत्यकथनावसरे एतानीत्यादिपदोपादानं न दोषाय । अन्यत्र लिखितकृत्यस्य लिखनायाज्ञमेन तत्रत्यपदस्यैव लेखात् । पदार्थस्मरणे व्यभिचारवारणाय सत्युपादानमिति पाठः । आसत्तेः सन्निधानापरपर्यायाभिवचनासम्भवशङ्कां मण्युक्तरीत्या मनसि निधाय तत्परिहारकतया मया युक्तासत्तिनिरुपपदात् व्यभिचारवदपरिहारं उपसंहरति **आसत्तेरिति** । न तत्र व्यभिचार इति भावः इति पाठः । तत्रातिव्याप्तिरिति पाठस्तु लेखकागतः । उक्तस्थलीशेष्यनुसारेण दृष्टान्तं विवेचयितुमाह **न च दृष्टान्ताभाव इति** । न च एवं अर्थसिद्धिः इत्यादि किरणावल्यनुसारेणाह **न चैवमित्यादि** । **ज्ञाना-वच्छेदकतयैवेति** । विषयीभूतज्ञाने व्यापकतावच्छेदकतयेत्यर्थः । **शुकाद्यन्वयेति** । शुकादेरन्वयेति योज्यम् । अनित्यप्रमामात्रानुगतगुणभङ्गे तर्कताण्डवे । एवं च संवादिशुकादिवाक्यमूलत्वेन नित्यप्रमावत् इत्याद्युक्तम् । तत् मनसि निधायाह **अन्यथासंवादीति** । **विशेष्यग्रहणमितीति** । पदमात्रस्य तु तत्कदम्बत्वाभावात् न तत्र व्यभिचार इति भावः । ननु शुकबालादिनां इत्यत्रादिपदेनाध्यापकपरिग्रहोऽपि व्याख्येयः । सन्निहितमात्रसङ्ग्रहं व्यावर्तयितुं पूर्वोक्तशुकादिग्रहणम् ।

स०न्न०— दैवात्प्रयुक्तेष्विति । शुकादिवाक्येष्वित्यर्थः । **आप्तप्रयुक्तत्वेनेति** । आप्तप्रयुक्तत्वमात्रस्य तत्प्रयुक्तपदेऽपि सत्त्वाद्विशेष्यभाग इति द्रष्टव्यम् । **साध्यार्थस्येति** । तथा च साध्यत्वात् हेतोरपि हेतु-विशेषणसन्देहेन सन्दिग्धत्वापत्त्या साध्याविशिष्टतापत्तेरिति भावः ।

विठ्ठल०— दैवात्प्रयुक्तेष्विति । विवक्षाभावेऽपि प्रयुक्तेषु शुकादिवाक्येष्वित्यर्थः । **हेत्वर्थेति** । विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानस्याप्याप्तिशब्दार्थत्वादिति भावः । ननु न शुकादिवाक्येषु व्यभिचारः तेषामन्यरचित-वाक्यानुवादकत्वेन मूलाप्रमापकत्वादित्यत आह **मूलेति** ।

चषकः— विवादेति । प्रकृतसाध्यतदभावकोटिकसन्देहास्कन्दितानीत्यर्थः । **दैवादिति** । वाक्यार्थ-मजानानैः शुकबालादिभिरुच्चारितेष्वित्यर्थः । **हेत्वर्थेति** । समभिव्याहृतैकपदार्थप्रतियोगिकतादृशापरपदार्था-नुयोगिकसंसर्गप्रमितेर्विवक्षितार्थतत्त्वज्ञानरूपतया साध्याविशिष्टतापत्तेरिति भावः । **अध्यापकेति** । परकृत-वाक्याध्यापकेष्वित्यर्थः । **मूलेति** । तादृशवाक्यप्रणेतृनिष्ठप्रमेत्यर्थः । **साधितत्वादिति** । जिज्ञासानये 'अङ्गीकार्या हि नित्यता' इत्यादिना समर्थितत्वादित्यर्थः ।

॥ इति उदयनोक्तमतनिरासः ॥

* * *

॥ अथ प्राभाकरोक्तमतनिरासः ॥

२२६ सु०— अपरे त्वपौरुषेयस्यागमत्वमुपगम्य पौरुषेयस्यानुमानत्वमभ्युपगच्छन्ति, तेषां तु स्फुटो वेदे व्यभिचारः ।

किञ्च पदानामन्विताभिधाने शक्तिः । पदान्येव च वाक्यम् । न च वैदिक-पदेभ्योऽन्यान्येव लौकिकानि पदानि । वक्ता तु पदज्ञान एवोपयुज्यते । तत्कथं लोकवेदयोः प्रकारभेदः स्यात् ।

अपि च वेदानुकारेण पठ्यमानेषु लौकिकवाक्येषु कथम् । अन्वयप्रतीतिरुत्पद्यत एव, किन्नाम पुनः पौरुषेयत्वज्ञानादपनीयत इति । एवं तर्हि वाक्यादेव वाक्यार्थज्ञानम्, तत्प्रामाण्यनिश्चयाय तु वक्त्राद्यनुसरणमित्यायातम्, इत्यास्ताम् ।

परि०— न च वैदिकपदेभ्योऽन्यानीति । पूर्वतन्त्रे लोकवेदाधिकरणे तथोक्तेरिति भावः ।

वं०प०— पौरुषेयस्येति । तत्र मूलभूतवक्तृज्ञानानुमानसम्भवादिति भावः । **किञ्चेति** । तथा च पौरुषेवाक्यवत् पृथक् प्रामाण्यं वाच्यमिति भावः । ननु लौकिकपदेष्वस्ति वक्ता न वैदिकपदेष्वतोऽस्ति विशेष

इत्यत आह **वक्ता त्विति** । वेदानुकारेण तद्वत् स्वराद्युपेततया । कथं वेदापेक्षया भिन्नः प्रकार इत्यर्थः । स्वरादिना तत्साम्यादिति भावः । भेदमाशङ्कते **अन्वयेति** । **अपनीयत इति** । पश्चाद्वक्तृज्ञानानुमानं भवतीति भावः ।

कं०रा०— स्फुट इति । आकाङ्क्षादिमतत्वस्यापौरुषेयवैदिकपदेषु सत्त्वेऽप्यन्वयप्रमितिपूर्वकत्वरूप-साध्याभावाद्व्यभिचारः स्फुट इति भावः ।

श्रीनिधि०— कथमिति । अन्वयप्रतीतिर्नोपपद्यत इत्युक्ते अनुभवविरोध इति हृदयम् । पौरुषेय-त्वज्ञानादपनीयत इति तज्ज्ञाने प्रामाण्यं सन्दर्भ्यत इत्यर्थः । न त्वन्वयप्रतीतिः पौरुषेयत्वज्ञानादपनीयते तस्याः क्षणिकत्वेन स्वत एव नाशात् । अत एवोक्तं **एवं तर्हीत्यादिना** ।

शे०वा०— अस्तु तर्हि वेदस्यापौरुषेयत्वेन तत्र स्वतन्त्रवक्तृज्ञानानुमानस्य बाधितत्वेनागमतया प्रामाण्यं पौरुषेयस्य तु तत्सम्भवेनानुमानान्तर्भावसम्भवान्नागमत्वमिति प्राभाकरमतमुत्थाप्य दूषयति **अपरे त्विति** । **स्फुट इति** । शुकादिवाक्य इव वेदे व्यभिचारस्याकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बकत्वरूपहेतुमत्तया स्वस्मारि-तार्थसंसर्गविषयस्वतन्त्रवक्तृप्रमितिपूर्वकरूपसाध्याभाववत्तया च परस्य सम्मतत्वेन तद्वत्तया व्युत्पादनानपेक्षत्वं दर्शयितुं स्फुट इत्युक्तम् । किञ्च पौरुषेयापौरुषेयवाक्ययोरनतिभिन्नत्वेन मद्रीत्या उभयस्याप्यागमत्वस्यैव, काणादादिरीत्या अनुमानत्वस्यैव वा सम्भवेन अपौरुषेयस्य आगमत्वं, पौरुषेयस्य चानुमानत्वमभ्युपगच्छतो-ऽर्धजरतीयप्रसङ्ग इत्याशयवान् कथमनयोरनतिभिन्नत्वमित्यतः पौरुषेयवाक्यस्थानि पदानि किमन्विताभि-धानशक्तिमन्ति न वा । तथा किं पदान्येव वाक्यमुत ततोऽन्यदिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यपक्षद्वयं दूषयति **किञ्च पदानामिति** । पौरुषेयवाक्यस्थपदानामन्विताभिधानशक्तिमत्त्वे तथा पदानामेव च वाक्यत्वेऽपौरुषेय-वाक्यस्येव पौरुषेयवाक्यस्यापि संसर्गवादकत्वेनागमत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । नान्त्यौ । तथा सति पदानामभेदेन वेदस्यापि संसर्गवादकत्वानुपपत्तेरनागमत्वप्रसङ्गादित्यभिप्रेत्य भवेदेतदेवं यदि पदानामभेदो भवेत् । न चैत-दस्ति । लोकवेदयोः सत्यपि वर्णाभेदे, केनचित्स्वरच्छान्दसवर्णागमलोपविकारविपर्ययाध्ययनाध्यापनादिधर्म-भेदेन, जराराजपदयोरिव क्रमभेदेन, अथ शब्दानुशासनं केषां शब्दानां लौकिकानां वैदिकानां चेत्यभियुक्तानां व्यपदेशभेदात्स्पष्टभेदस्वरूपयूपादिशब्दसाहचर्याच्च लोकवेदयोः पदानामन्यत्वस्य स्थितत्वात् । ततश्च वैदिक-पदानामन्विताभिधानशक्तिमत्त्वेन संसर्गवादकत्वं लौकिकानां च तद्रहितानां तदवादकत्वं च भविष्यतीत्यतो यत्रार्थप्रतीत्यौपयिकधर्मभेदो यथा पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे बहुव्रीह्यर्थत्वमन्तोदात्तत्वे स्वार्थवृत्तित्वं स्मृतितः । ब्राह्मणादिषु न्यूनातिरिक्तवशात् जराराजादिषु क्रमान्यत्वादर्थान्यत्वावसायः तत्र पदभेदोऽभ्युपगम्यत एव । नैवं लोकवेदयोरर्थौपयिकधर्मभेदोऽस्ति । अनियतस्वराणां नियतस्वराणां चार्थान्यत्वस्य स्मृतितो लोकतो वाऽनव-गमात् । देवासः स्म नेत्यादिषु च लौकिकेभ्यो न्यूनातिरेककृतस्वरूपभेदे सत्यपि तद्रूपस्यार्थान्तरानवगमात् । किञ्चिद्रूपभेदेऽपि लौकिकप्रत्यभिज्ञानात् । न च लोकवेदयोः पदानामन्यत्वमित्युक्तप्रसङ्गतादवस्थ्यमेवे-

त्याशयवानाह **न च वैदिकेभ्य इति** । ननु तथाऽपि स्वतन्त्रवक्तृभावाभावाभ्यां लोकवेदयोः पदान्यत्वं भविष्यतीत्यतः पुरुषस्य वाक्यीत्पाद्यज्ञानेऽप्युपयोगाङ्गीकारेऽपौरुषेयवाक्ये वेदपुरुषाभावेन तस्य बोधकत्वाभावापत्त्या वाक्योत्पाद्यज्ञाने तस्यानुपयोगेनोच्चारणद्वारा पदज्ञानमात्रोपयोगिनः पुरुषस्य भावाभावयोः संसर्गावादकत्वतद्वादकत्वे प्रति न प्रयोजकतेति तद्भावाभावौ न पदभेदकावित्याशयवानाह **वक्ता त्विति** । **प्रकारभेद इति** । संसर्गवादकत्वतदनुमापकस्वरूप इत्यर्थः । अङ्गीकृत्य लौकिकेभ्यो न्यूनातिरेककृतस्वरूपभेदे पदभेदं, यत्र न न्यूनातिरेकस्तत्र तद्भेदस्य निर्निबन्धनत्वेनायोगात् तादृशलौकिकवैदिकपदानामनन्यत्वाद्वैदिकपदवल्लौकिकानामपि तेषां संसर्गवादकत्वान्न तदनुमापकता इत्याह **अपि चेति** । तत्र संसर्गवादकत्वेऽपि तस्य वास्तवत्वसिद्ध्यर्थं स्वतन्त्रवक्तृप्रमितिपूर्वकत्वस्यावश्याश्रयणीयत्वादनुमानत्वोक्तिरिति भावेन शङ्कते **अन्वयेति** । अङ्गीकृत्य चैतदुक्तम् । वस्तुतस्तु प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वेन तत्प्रामाण्यनिश्चयस्य वक्तृयथार्थज्ञानाप्रयोज्यत्वस्य प्रागुपपादितत्वान्न प्रामाण्यनिश्चयार्थताऽपि वक्त्राद्यनुसरणस्य सम्भवतीत्याशयेनास्तामित्युक्तम् । यद्यप्ययं विचारो यत्रागमस्योक्तरूपेण द्वैविध्यं कण्ठरवेणोक्तं तत्रैव सङ्गतस्तथाऽपि सुप्रसिद्धत्वादनुक्तेरपि उक्तिप्रतिरूपकत्वेन तत्कार्यकारित्वादत्र तद्विचारो नासङ्गत इत्यवधेयम् ।

वा०२०— वेदे व्यभिचारस्येति । व्युत्पादनानपेक्षत्वं इत्युत्तरेण सम्बन्धः । प्रथमाध्यायतृतीयपादस्थलोकाधिकरणसूत्रम् । प्रयोगचोदनाभावात् एकार्थत्वं अविभागादिति । तदधिकरणीयपूर्वपक्षसिद्धान्तानुसारेण लोकवेदगतपदानां भेदमाशङ्क्य तन्निरासपरतया उत्तरवाक्यं योजयितुं तदाशयमाह । भवेदेवं यदि पदानामभेदो भवेदित्यादिना इत्याशयवानित्युक्तत्वात् । परन्तु इत्यभिप्रेत्य इत्युक्ताभिप्रायः । परफलविषयः इत्याशयवान् इत्युक्तस्तु वाक्यबललब्ध आशयः इति । विदुषात् उभयोः पृथक् आशापक्षवर्णनम् । प्रागुक्तविकल्पस्यैव विकल्पान्तरस्यापि निरासस्यावश्यकतया तन्मात्रमेव मुख्यो वाक्याशयः । तदुपपादनाय लोकवेदाधिकरणोक्तप्रकारस्य ग्रन्थकाराभिप्रेतत्वकथनाय द्वितीयाशयोऽपि वक्तव्य एवेत्यवधेयम् । जिज्ञासाधिकरणीय इष्टे उदाहरिष्यते इति भाष्यमूलटीकाव्याख्यावसरे लोकवेदाधिकरणशरीरादिकं अस्माभिरुपपादितमस्ति तदनुसारेण एतट्टीकाव्याख्यानं द्रष्टव्यम् । **वेदानुसारेण पठ्यमानेषु इति** मूलम् । 'चलितश्च किं छिन्नस्त्वपि रञ्जनते सति', 'सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्', 'ते वर्धन्त स्वतवसोमहिनत्वना', 'सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपं आदिवर्णं तमसः परस्तात्' इत्यादिषु वेदवाक्येषु इत्यर्थः । **यत्रागमस्येति** । तत्त्वनिर्णयादावित्यर्थः । **सङ्गत इति** । ततश्च तत्रैव कर्तव्यः । तत्त्वनिर्णयटीकादौ किञ्चित् कृतश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । अनुक्तेरपि आगमविभागानुक्तेरपीत्यर्थः । ततश्चात्रापि विभागस्य कृतिप्रायत्वात् तत्परीक्षायुक्तैवेति भावः । उत्तरत्र छत्रिन्यायानुसरणं तु कण्ठतोऽनुक्त्यभिप्रायं इत्यविरोधः । उपसंहारपूर्वकं उत्तरेति । अनुभूतिरित्यादेः भाष्यस्य पूर्वशेषत्वशङ्कानिरासाय प्रघट्टकभेदं तत्र दर्शयितुं प्रागुक्तोपसंहारकारणम् । तदनन्तरमेव च उत्तरग्रन्थानर्थक्यं च शङ्कावकाशेन तच्छङ्का परिहर्तव्येतेति भावः । **तत्र** सामान्यविशेषलक्षणयोः मध्ये ।

सं०व्र०— ननु पदमात्रं पक्षीकृत्य येनान्वयप्रमितिपूर्वकत्वं साध्यते, तत्र भवेदुक्तदोषः । मया तु पौरुषेयपदमात्रमेव पक्षीकृत्य उक्तसाध्यं साध्यते । एवं च नोक्तदोष इत्यत आह **अपरे त्विति** । तत्र किं पूर्वोक्त एव हेतुः, उत पौरुषेयत्वं हेतुविशेषणत्वेनाभिमतमिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं प्रत्याह **स्फुटो वेदे इति** । द्वितीयं निराह **किञ्चेति** । ननु पदानामेव वाक्यत्वेऽपि पौरुषेयवाक्यस्य स्वतो न वाक्यार्थबोधकत्वं सम्भवति । संसर्गस्यैव वाक्यार्थत्वेन तत्र शक्तेरभावादित्यत आह **अन्विताभिधान इति** । ननु लौकिकवाक्यवैदिक(पद)योः कथं प्रकारभेदाभावः । वैदिकानां पदत्वात् लौकिकस्य च वाक्यत्वादित्यत आह **पदान्येव च वाक्यमिति** । ननु लौकिकवाक्ये वक्त्रपेक्षासद्भावेन वेदे तदभावेन प्रकारभेद इत्यत आह **वक्तेति** । **वेदानुकारेणेति** । वेदवत् स्वरादिना पठ्यमानेष्वित्यर्थः ।

विट्ठल०— ननु पदानामन्वितस्वार्थज्ञापनशक्तिमत्वे वक्तृपुरुषवैयर्थ्यमित्यत आह **वक्ता त्विति** । पदज्ञानजनन एवेत्यर्थः । शङ्कते **अन्वयप्रतीतिरिति** । उत्तरमाह **एवं तर्हीति** ।

चषकः— **न च वैदिकपदेभ्योऽन्यानीति** । पूर्वतन्त्रे लोकवेदाधिकरणे तथोक्तेरिति भावः ।

॥ इति प्राभाकरोक्तमतनिरासः ॥

॥ इति आगमस्य अनुमानान्तर्भावशङ्का तन्निरसनञ्च ॥

॥ इति आगमनिरूपणम् ॥

॥ इति प्रमाणविशेषलक्षणानि ॥

* * *

॥ अथ स्मृतिविषये वक्तव्यविशेषार्थं प्राभाकरोक्तप्रमाणसामान्यलक्षणस्य विशेषतो निराकरणम् ॥

॥ अथ अनुभूतित्वस्य प्रमाणसामान्यलक्षणत्वाभावः ॥

॥ अथ अनुभूतित्वस्य स्मृतिव्यावर्तकत्वाभावात् ॥

२२७ **सु०**— तदेवं सामान्यतो विशेषतश्च प्रमाणानि लक्षितानि । तत्र स्वीयसामान्यलक्षणसमर्थनेनार्थाद्वाद्यन्तरोक्तसामान्यलक्षणानि निरस्तान्येव, तथाऽपि स्मृतिविषये वक्तव्य(वि)शेषस्य विद्यमानत्वात्प्राभाकरलक्षणं विशेषतो निराकरोति **अनुभूतिरिति** ।

अनु०— अनुभूतिः प्रमाणं चेत्केन स्मृतिरपोद्यते ।

'तदा वक्तव्यं स्मृतिः प्रमा न वा । आद्येऽपसिद्धान्तः' इति शेषः । द्वितीये त्वाह **केनेति** । यदि स्मृतिर्न प्रमा तदा स्मृतिः लक्षणेन व्यावर्तनीया । अन्यथाऽतिव्याप्तेः ।

(तत् केन) तत्कुतः स्मृतिरपोह्यते व्यावर्त्यते । स्मृतिव्यावर्तकं न किमपि लक्षणेऽस्तीति यावत् ।

नन्वनुभूतिरित्युक्त एव स्मृताव(ति)प्रसङ्गः, स्मृतिव्यतिरिक्तं ज्ञानमनुभूतिरित्यभिधानात्, न हि स्मृतिः स्मृतिव्यतिरिक्ता भवतीति । मैवम्, स्मृतेरपि स्मृत्यन्तरव्यतिरिक्तत्वसम्भवेनाव्यवच्छेदकत्वात् ।

स्मृतित्वानधिकरणं ज्ञानमनुभूतिरिति चेत् । किमिदं स्मृतित्वम् । न तावज्जातिः, गुणेषु जातेरनङ्गीकृतत्वात् । संस्कारमात्रजन्यज्ञानत्वं तु न सम्भवति, अदृष्टादिजन्यत्वात् । असाधारणकारणविवक्षायामपि तथा, स्मृतेर्मानसत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

एतेन नियमेन प्रत्युत्पन्नासाधारणकारणकप्रत्ययत्वमनुभूतित्वमित्यप्यवच्छेदकं द्रष्टव्यम्, स्मृतेरपि मानसप्रत्यक्षजन्यायास्तथात्वात् । संस्कारस्य कारणत्वेऽपि नासौ सत्तामात्रेण स्मृतिं जनयति किन्नामोद्बुद्ध एव, तथा च कथं न प्रत्युत्पन्नासाधारणकारणजन्यत्वम्, अन्यथेन्द्रियादिमा(यमा)त्रमुपादायानुभूतेरपि तन्निराकुर्यात् । किञ्च स्मृतिरपि काचित्प्रत्युत्पन्नसंस्कारजन्या सम्भवत्येव, न चावच्छेदकेन विना नियमो ज्ञातुं शक्यत इति ।

परि०— 'तदा' इत्यादिः 'चेत्' इत्यनन्तरं शेषो ध्येयः । **अभिधानादिति** । प्राभाकरैरुक्तेरित्यर्थः । **गुणेषु जातेरिति** । आकृतिव्यङ्ग्यत्वाज्जातेः, गुणेष्वाकृतेरभावेन तैर्जातिस्तत्रानङ्गीकारादित्यर्थः । **न सम्भवतीति** । असम्भवि स्मृतौ लक्षणमित्यर्थः । **तथेति** । असम्भवि लक्षणमित्यर्थः । तत्र हेतुः **स्मृतेरिति** । 'मानसं तद्धि विज्ञानमि'त्यनुपदमेवेति भावः । **प्रत्युत्पन्नेति** । अव्यवहितपूर्वकालोत्पन्नमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादिरूपम् असाधारणकारणं यस्य तादृशप्रत्ययत्वमित्यर्थः । कदाचित्संस्कारोत्पत्त्यव्यवहितक्षणोत्पन्नायां, चिरकालीनसंस्कारजायां, आत्ममनःसंयोगादिरूपसाधारणकारणजायां च स्मृतावनतिव्याप्तये क्रमान्नियमेनेति, प्रत्युत्पन्नेति, असाधारणकारणेति चोक्तम् । नियमेन प्रत्युत्पन्नतन्तुसंयोगाद्यसाधारणकारणकपटादौ अनतिव्याप्तये प्रत्ययेत्युक्तम् । **अव्यवच्छेदकमिति** । स्मृतेरित्यनुकर्षः । तत्र हेतुः **स्मृतेरपीति** । पररीत्यापि स्मृतौ एतल्लक्षणमस्तीत्याह **संस्कारस्येति** । **उद्बुद्ध इति** । सदृशदर्शनादिना कार्योन्मुखीभूत इत्यर्थः ।

तन्निराकुर्यादिति । नियमेनेत्यादिनोक्तानुभूतित्वं तच्छब्दार्थः । नन्वत एव नियमेनेत्युक्तमित्यत आह **न चेति** । दण्डादेर्घटत्वाद्यवच्छेदेनेव इहानुभूतिमात्रनिष्ठेनावच्छेदकेन नियमो ग्राह्यः । न चोक्तरूपानुभूतित्वातिरिक्तमवच्छेदकमस्ति अनेनैवावच्छेदकेन नियमग्रहणे चात्माश्रयापत्तेः । तथा चातिव्याप्तिं परिहरतोऽसम्भव एवापन्न इति भावः ।

यादु०— गुणेषु जातेरिति । तन्मते जातेराकृतिव्यङ्ग्यत्वाद्गुणेषु तदभावादिति भावः । **न सम्भवतीति** । तथा चासम्भव इति भावः । **तथेति** । असम्भव इत्यर्थः । **वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'मानसं तद्धि विज्ञानमि'त्यादिनेति शेषः । **नियमेनेति** । प्रत्युत्पन्नमव्यवहितप्राक्कालोत्पन्नं यदसाधारण-कारणमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादि तज्जन्यप्रत्ययत्वमित्यर्थः । संवत्सरादिव्यवहितप्राक्कालोत्पन्नसंस्कारजन्यस्मृति-व्युदासाय **प्रत्युत्पन्नेति** । प्रत्युत्पन्नात्ममनःसंयोगादिरूपसाधारणकारणकस्मृतिव्युदासाय **असाधारणेति** । तादृशकारणकघटादिव्युदासाय **प्रत्ययेति** । कदाचिदनुभवानन्तरक्षणभाविना संस्कारेणाव्यवहितोत्तरक्षण एव जातायां स्मृतावतिव्याप्तिपरिहाराय **नियमेनेत्युक्तम्** । संस्कारस्तु न नियमेन तादृश इति नातिव्याप्तिः । **अव्यवच्छेदकम्** अव्यावर्तकम् । स्मृतिसाधारणमिति यावत् । तदुपपादयति **स्मृतेरपीति** । परमतेनापि स्मृतौ लक्षणमुपपादयितुमाह **संस्कारकारणकत्वेऽपीति** । **उद्बुद्ध इति** । सदृशदर्शनादिसहकारिसमवहित इत्यर्थः । **अन्यथेति** । अवान्तरव्यापारविशिष्टस्य प्रत्युत्पन्नत्वाविवक्षायामित्यर्थः । **इन्द्रियादिमात्रमिति** । असन्निकृष्टेन्द्रियादिकमादायासम्भवः स्यादित्यर्थः । **कांश्चित्प्रत्युत्पन्नेति** । अनुभवानन्तरभाविना संस्कारेणोत्तरक्षण एव कदाचित्स्मृतिसम्भवेन तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । नन्वत एव नियमेनेत्युक्तम् । न हि या या स्मृतिः सा सर्वाऽप्युक्तकारणजन्येति सम्भवत्यतो नातिव्याप्तिरित्यत आह **न चावच्छेदकेनेति** । एवं तर्हि प्रकृते यो योऽनुभवः स सर्वोऽप्युक्तकारणजन्य इति नियमो वक्तव्यः । न चासावनुभवत्वरूपावच्छेदकाग्रहे शक्यग्रहः । अनुभवत्वं चेदानीं निरुच्यत इत्यन्योन्याश्रय इति भावः ।

वं०प०— प्रमा यथार्थज्ञानम् । प्रत्यभिज्ञाव्यावृत्त्यर्थं मात्रपदम् । मानसप्रत्यक्षजन्यताऽनङ्गीकारपक्षेत्वाह **संस्कारस्येति** । तथा च प्रत्युत्पन्नत्वाभावादिति भावः । **तथा च कथमिति** । संस्कारोद्बोधस्यैव तादृशत्वादित्यर्थः ।

कं०रा०— ननु संस्कारमात्रजन्यत्वं नाम संस्कारमात्रासाधारणकारणकत्वमतोऽदृष्टादिजन्यत्वेऽपि स्मृतेर्नासम्भव इत्यत आह **असाधारणेति** । **स्मृतेरिति** । स्मृतेर्मनःकारणकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन मनसोऽपि तत्रासाधारणकारणत्वात् संस्कारमात्रासाधारणकारणकत्वविवक्षायामप्यसम्भव एवेति भावः । **नियमेनेति** । नियमेन स्वोत्पत्त्यव्यवहितपूर्वकालोत्पन्नं यदसाधारणकारणं तज्जन्यप्रत्ययत्वमनुभूतित्वमेतत्प्रत्यक्षादिज्ञानेषु सोत्पत्त्यव्यवहितपूर्वकालोत्पन्नेन्द्रियार्थसन्निकर्षलिङ्गपरामर्शशब्दोपस्थितिजन्येष्वस्ति व्यवहितकालोत्पन्नसंस्कार-

कारणकस्मृतौ तु नास्तीति भावः । **स्मृतेरपीति** । स्मृतेरपि मनोरूपेन्द्रियकारणकत्वेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्थानीयस्य कस्यचिदावश्यकतया यस्य च प्रत्युत्पन्नत्वनियमनोक्तलक्षणावत्वावश्यम्भावादित्यर्थः । स्मृतेः संस्कारकारणकत्वपक्षेऽपि संस्कारस्य सत्तामात्रेण स्मृतिजनकत्वाभावेनोद्बुद्धस्यैव तज्जनकत्वादुद्बोधविशिष्टस्य च प्रत्युत्पन्नत्वान्नियमेन प्रत्युत्पन्नासाधारणकारणकप्रत्ययत्वं स्मृतावस्तीति तत्तद्व्यवच्छेदकं नेत्याह **संस्कारकारणत्वेऽपीति** । **अन्यथेति** । यदि संस्कारमात्रमुपादाय स्मृतेः प्रत्युत्पन्नासाधारणकारणकत्वं नेति ब्रूयात् तर्हि इन्द्रियादिकमुपादाय प्रत्यक्षादिज्ञानस्यापि प्रत्युत्पन्नासाधारणकारणकत्वं निराकुर्यादित्यर्थः । ननु यत्रानुभवानन्तरमेव स्मृत्युत्पत्तिस्तत्र संस्कारस्य प्रत्युत्पन्नत्वेऽप्यन्यत्र तदभावेन नियमेन प्रत्युत्पन्नासाधारणकारणकत्वस्य तत्राभावान्नातिव्याप्तिरित्यत आह **न चेति** । स्मृतिव्यक्तिविशेषे संस्काररूपासाधारणकारणस्य प्रत्युत्पन्नत्वेऽपि स्मृतित्वावच्छेदेन तन्नियमाभावं वदता प्रकृतेऽनुभूतित्वावच्छेदेनासाधारणकारणस्य प्रत्युत्पन्नत्वनियमो वाच्यः । स च न सम्भवति अवच्छेदकस्यानुभूतित्वस्य ज्ञानाभावेन तदवच्छेदेन तन्नियमस्य ज्ञातुमशक्य'वादिति भावः ।

श्रीनिधि०— वक्तव्यशेषस्येति । मनःकरणकत्वादेरिति ज्ञेयम् । **तदा** अनुभूतिः प्रमाणं चेत् । **लक्षणेन** । प्रमाणलक्षणेन । **अनुभूतिरित्युक्त एवेति** । एवं कथन एवेत्यर्थः । वक्ष्माणत्वात् । 'मानसं तद्धि विज्ञानं' इत्यनुपदमेवेति भावः । **तन्निराकुर्यादिति** । यदि चेन्द्रियमात्रस्याप्रत्युत्पन्नत्वेऽपि सन्निकर्षविशिष्टस्य सत्त्वात् नासम्भव इति । हन्त तर्हि प्रकृतेऽपि दीयतां दीयतां दृष्टिः । संस्कारमात्रस्याप्रत्युत्पन्नत्वेऽपि उद्बोधविशिष्टस्य प्रत्युत्पन्नत्वात् इति । ननु किञ्च स्मृतिरपि काचिदित्युक्तम् । कस्याश्चित्स्मृतेस्तथात्वेऽपि नियमेन प्रत्युत्पन्नासाधारणकारणत्वाभावादित्यत आह **न चावच्छेदकेन विना इति** ।

शे०वा०— 'याथार्थ्यमेव प्रामाण्यमि'त्यादिना प्रमेयोपसंहारपूर्वकमुत्तरग्रन्थानर्थक्यं परिहरति **तदेवमिति** । यद्यप्यागमलक्षणमिह नोक्तं यदाह सुप्रसिद्धत्वान्नोक्तमिति ततश्च विशेषतः प्रमाणानि लक्षितानीत्युपसंहारो न युक्तस्तथाऽपि सुप्रसिद्धत्वादिति वदताऽनभिमतनिमित्तानुक्ताया व्यावर्तितत्वेन अभिमतत्वसिद्धेस्तदभिप्रायेण वा लक्षितालक्षितसमुदाये छत्रिन्यायेन वा लक्षितानीत्युपसंहारोपपत्तिरिति ध्येयम् । 'अङ्गीकृतं चेत्प्रामाण्यं स्मृत्यादेः का विरुद्धते'त्यादिना स्मृतिविषये वक्तव्यस्योक्तत्वात् किमनेनेत्यत उक्तं **विशेषस्येति** । स्मृतावव्याप्त्या प्राभाकरलक्षणमपि दूषितमेवेत्यत उक्तं **विशेषत इति** । ननु 'केन स्मृतिरपोद्यते' इत्यनेन लक्षणे स्मृतिव्यावर्तकविशेषणाभावोपपादनेन तत्रातिव्याप्तिरित्युच्यते । तदनुपपन्नम् । स्मृतेः प्रमाणतया लक्ष्यत्वेन तद्व्यावर्तकपदाभावस्यादोषत्वादित्यतोऽत्र विकल्पद्वयं बहिरेवाद्यपक्षदूषणं चाभिप्रेत्य द्वितीयपक्षनिरासमात्रपरत्वात् केनेत्यादिग्रन्थस्य नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य विकल्पद्वयमाद्यपक्षदूषणं च बहिरेव दर्शयन् द्वितीयपक्षनिरासपरतयोत्तरवाक्यं योजयति **तदा वक्तव्यमित्यादिना** । **अन्यथेति** । लक्षणस्य तदनुगतत्व इत्यर्थः ।

स्मृतिव्यतिरिक्तेत्यत्र स्मृतिशब्देन काचित्स्मृतिव्यक्तिरुच्यते स्मृतित्वावच्छिन्नं वेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **मैवं स्मृतेरपीति** । द्वितीयमाशङ्कते **स्मृतित्वेति** । स्मृतित्वावच्छिन्नव्यतिरिक्तमित्यर्थः । तथा च स्मृतिज्ञानव्यक्तेः स्मृत्यन्तरव्यतिरिक्तत्वेऽपि तत्स्मृतित्वावच्छिन्नाव्यतिरिक्तत्वेन स्मृतित्वावच्छिन्नव्यतिरिक्तत्वाभावाद्युक्तमस्य स्मृतिव्यवच्छेदकत्वमिति भावः । यद्यप्यत्र स्मृतित्वावच्छिन्नव्यतिरिक्तज्ञानत्वमित्येव वक्तुं शक्यं तथाऽपि स्मृतित्वावच्छिन्नव्यतिरिक्तत्वमपि स्मृतित्वानधिकरणस्यैवेति न स्मृतित्वाधिकरणस्मृतेः स्मृतित्वावच्छिन्नव्यतिरिक्तत्वमपि स्पष्टयितुमेवमुक्तमिति द्रष्टव्यम् । यद्यपि स्मृतिभेदवादिना स्मृतेः सजातीयव्यक्त्यन्तरापेक्षया व्यतिरिक्तत्वस्येव प्रतिव्यक्ति स्मृतित्वानि भिद्यन्त इति वादिना मया स्मृतेः स्मृतित्वान्तरानधिकरणत्वस्याप्यभ्युपगतत्वेन स्मृतित्वानधिकरणत्वमपि न तद्व्यवच्छेदकमित्येव वक्तुमुचितम् । तथाऽप्यङ्गीकृत्य स्मृतित्वस्यैकत्वं पराभिमानं खण्डयितुं तथोक्तमित्यवधेयम् । स्मृतित्वं किं जातिः किं वोपाधिरिति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं निषेधति **न तावदिति** । कुतो नेत्यतो नियतसंस्थानविशेषव्यङ्ग्यस्यैव गोत्वादेर्जातित्वदर्शनेन नियतसंस्थानविशेषव्यङ्ग्यत्वस्य जातित्वव्यापकत्वाद्गुणत्वरूपत्वादौ च नियतसंस्थानविशेषव्यङ्ग्यत्वरूपजातित्वव्यापकव्यावृत्त्या तद्व्याप्यजातित्वस्यापि व्यावृत्तिसिद्धेर्न गुणेषु गुणत्वरूपस्मृतित्वादिलक्षणजातिस्तैरङ्गीक्रियत इत्याशयेनाह **गुणेष्विति** । विस्तरस्तु अख्यातिवादीयवाक्यार्थचन्द्रिकायां द्रष्टव्यः । निर्वक्तुमशक्यत्वान्नोपाधिरिति द्वितीयोऽपीत्यभिप्रेत्यासम्भवेन तत्पक्षं दूषयति **संस्कारमात्रेति** । प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिवारणायोक्तं **मात्रेति** । वेगादिमात्रप्रभवपतनादावनतिप्रसङ्गायोक्तं **ज्ञानत्वमिति** । असम्भवमेवोपपादयति **अदृष्टादीति** । संस्कारमात्रासाधारणकारणकज्ञानत्वं विवक्षितम् । तथा चादृष्टादिजन्यत्वेऽपि तस्य साधारणत्वान्न संस्कारमात्रजन्यत्वस्यासम्भव इत्याशङ्क्याह **असाधारणेति** । **तथेति** । असम्भव एवेत्यर्थः । तमेवोपपादयति **स्मृतेरिति** । **वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'मानसं तद्धि विज्ञानं तच्च साक्षिप्रमाणकमि'त्यादिनेति शेषः । स्मृतिव्यावृत्तानुभूतित्वनिर्वचनान्तरमप्यतिदेशेन निराचष्टे **तेनेति** । प्रत्युत्पन्नमव्यवहितप्राक्कालोत्पत्तिकं यदसाधारणमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादि तज्जन्यप्रत्ययत्वमनुभूतित्वमित्यर्थः । माससंवत्सरादिव्यवहितप्राक्कालोत्पन्नसंस्कारजन्यस्मृतिव्युदासाय **प्रत्युत्पन्नेति** । प्रत्युत्पन्नात्ममनःसंयोगादिरूपसाधारणकारणकस्मृतिव्युदासाय **असाधारणेति** । तादृशकारणकपटादिव्युदासाय **प्रत्ययेति** । कदाचिदनुभवानन्तरं भाविना संस्कारेण स्वाव्यवहितोत्तरक्षण एव जनितायां स्मृतावतिव्याप्तिपरिहाराय **नियमेन** इत्युक्तम् । संस्कारस्य स्मृत्युत्पादनेऽविदूरप्राक्कालोत्पत्तिनियमाभावान्न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । **अव्यवच्छेदकम्** अव्यावर्तकम् । स्मृतिसाधारणमिति यावत् । एतेनेत्युक्तमेवोपपादयति **स्मृतेरपीति** । तथात्वात् प्रत्युत्पन्नासाधारणकारणकप्रत्ययत्वात् । स्मृतेः संस्कारासाधारणकारणप्रत्ययत्वपक्षे तज्जनकसंस्कारस्य प्रत्युत्पन्नत्वेन प्रत्युत्पन्नासाधारणकारणकप्रत्ययत्वस्य तद्व्यवच्छेदकत्वलाभेऽपि मानसप्रत्यक्षजन्यत्वपक्षे प्रत्युत्पन्नासाधारणकारणकप्रत्ययत्वमनुभूत्यन्तरस्येव स्मृतेरप्यविशिष्टमिति न तेन तन्निरास इति भावः । वस्तुस्थितिमनुरुद्ध्यैव च मानसप्रत्यक्षजन्यतया स्मृतेरपि प्रत्युत्पन्नासाधारणकारणकप्रत्ययत्वं व्युत्पादितम् । इदानीं संस्कारमात्रजन्यज्ञानत्वपक्षेऽपि प्रत्युत्पन्नासाधारणकारणकप्रत्ययत्वं तस्या अविकल-

मित्याह **संस्कारेति** । **सत्तामात्रेणेति** । अतिप्रसङ्गादिति भावः । **उद्बुद्ध एवेति** । संस्कारस्योद्बोधो नाम सदृशदर्शनादिसहकारिलाभः तस्य चाव्यवहितप्राक्कालोत्पत्तित्वमस्तीति प्रत्युत्पन्नत्वमवर्जनीयमिति भावः । नन्वेतावतोद्बोधस्य प्रत्युत्पन्नत्वप्राप्तावप्यसाधारणकारणस्य संस्कारस्य तदप्राप्तेर्न संस्कारासाधारणकारणकप्रत्ययरूपस्मृतेः तत्प्राप्तिरित्यतः तर्ह्यनुभूतिजनकस्येन्द्रियादेरप्यप्रत्युत्पन्नत्वादिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य चोद्बोधतुल्यतया तत्प्रत्युत्पन्नत्वस्याप्रयोजकत्वादनुभूतेरपि तन्न स्यात् । यदि च करणस्येन्द्रियादेस्तदभावेऽपि सेतिकर्तव्यस्येन्द्रियस्य तद्भावान्नानुभूतेस्तत्प्रसङ्ग इति मन्यसे तर्हि सेतिकर्तव्यस्य संस्कारस्याप्युक्तरीत्या प्रत्युत्पन्नत्वात् तज्जन्यस्मृतेरपि उक्तरूपानुभूतित्वप्राप्तेरव्यवच्छेदकत्वमेवास्येत्याशयेनाह **अन्यथेति** । **काचिदिति** । अनुभवानन्तरभाविना संस्कारेण स्वाव्यवहितोत्तरक्षण एव या स्मृतिरुत्पद्यते सेत्यर्थः । ननु तथाऽपि संस्कारस्य स्मृत्युत्पादनेऽविदूरप्राक्कालोत्पत्तिनियमाभावान्नियमपदेन तद्व्यावृत्तिः स्यादित्यत आह **न चेति** । ततश्च यो योऽनुभवः स सर्वोऽप्युक्तरूपकारणजन्य इति नियमो वाच्यः । न चासावनुभूतत्वरूपावच्छेदकाग्रहे शक्यो ग्रहीतुम् । अनुभवत्वं चेदानीमेव निरुच्यत इत्यन्योन्याश्रय इति भावः ।

वा०र०— आनर्थक्यम् आनर्थक्यशङ्का । अनेन तत्रेत्यनन्तरं यद्यपीति पूरणीयमिति सूचयति । आनर्थक्यशङ्काप्रकारस्तु ननु अभूतिरिति उत्तरभाष्यं अनर्थकम् । न च प्राभाकरोक्तप्रमाणसामान्यलक्षणदूषणदूषणार्थत्वात् नानर्थक्यं इति **वाच्यम्** । स्वीयसामान्यलक्षणसमर्थनेन वाद्यन्तरोक्तप्रमाणसामान्यलक्षणानां निरासस्य सिद्धत्वेनोत्तरवाद्युक्तलक्षणानामिवास्यापि अनिराकार्यत्वात् । न चोक्तन्यायेन तल्लक्षणस्य सामान्यतो निरासस्य सिद्धावपि विशेषतो तन्निरासार्थं तदिति वाच्यम् । निखिलविशेषाभावः । इतरलक्षणानामिवास्यापि विशेषतो निराकरणस्यानावश्यकत्वात् इति । अङ्गीकृत्यापि अलक्षितत्वसमाधिमाह **लक्षितेति** । **छत्रीति** । सप्तमीशौण्डैरित्यादौ शौण्डैः इति बहुवचनस्य ज्ञापकस्य सत्त्वात् शौण्डसहचरितधूर्तादिषु शौण्डशब्द इव लक्षितानीति बहुवचनस्य लक्षणाज्ञापकस्य सत्त्वात् । लक्षितशब्दोऽपि स्वसहचरिते अलक्षिते वर्तते । एतच्च यथार्था युक्तयः इत्येतदनुव्याख्यानमूलगतयुक्तय इत्येतत् बहुवचनाद्यर्थ इत्येतद्वाक्यव्याख्यानावसरे टीकतोक्तम् । तदुपपादनं चास्मदीयं तत्रैव द्रष्टव्यम् । **वक्तव्यस्येति** । वक्तव्यतया प्राप्तस्येत्यर्थः । **अदोषत्वादिति** । अदोषत्वं वक्तुं शक्यत्वात् इत्यर्थः । विकल्पद्वयमभिप्रेत्य तत्राप्याद्यपक्षदूषणं बहिरेवाभिप्रेत्येति योजना । एवं विकल्पद्वयं आद्येऽप्युत्तरत्रापि योजना ज्ञेया । तत्स्मृतित्वावच्छिन्ना व्यक्तिव्यतिरिक्तत्वेनेति पाठः । सा यत्स्मृतित्वावच्छिन्ना व्यक्तिः तदव्यतिरिक्तत्वेनेत्यर्थः । **अख्यातिवादीयेति** । उभयगमित्येतद्विवरणतया गुणत्वं न जातिः । अगततया अप्रत्यक्षत्वात् । व्यतिरेकेण गोत्ववत् । रूपं रूपत्वतद्व्याप्यभिन्नसत्ताव्याप्यजातिमन्त अतत्वेनाप्रतीयमानत्वात् गोत्ववत् इत्यनुमानादिना तन्निरूपणं द्रष्टव्यम् । स्मृतेः तत्प्राप्तिरित्यत्र तच्छब्देन प्रत्युत्पन्ना । साधारणकारणकप्रत्ययत्वरूपानुभूतत्वपरामर्शः । तस्यावश्यकत्वमभिप्रेत्य इति पाठः । स्वरूपेन्द्रिये एव साक्षिशब्दव्यवहारात् तत्प्रतीतिः स्यात् । तन्निरासाय लोकव्यवहारसिद्धं साक्षिशब्दस्यार्थान्तरमाह **अत्रापीति** । अनुमानागमयोरनन्तर्भाव इति पाठः । मूलकोशाद्युक्तेश्च इति भाव इति

केचित् इत्यत्र केचित्पदोक्तास्वरसस्तु त्रिपञ्चावयवामेवेत्येतत् **अनुभाष्यसम्बन्धीटीकास्थाप्याहुरित्येतदभि-** प्रायतयोक्तास्वरस एवेति **ज्ञेयम्** । अनात्मत्वात् इतीति प्रतीकोपादानपूर्वकं जडत्वादित्यर्थः इति व्याख्याय ननु अप्रयोजकत्वम् इत्यादि टीका अन्तःकरणवृत्तेः ज्ञानस्य जडत्वेन स्वप्रकाशत्वायोगात् इत्येतत् तत्त्वनिर्णयटीकावाक्यव्याख्याने तत्प्रपञ्चे चाधिकं ज्ञेयम् । न ज्ञानदृष्टिमात्रेण प्रामाण्यं तस्य दृश्यते इत्येतत् ज्ञानपादीयानुभाष्यसुधायां विमतं ज्ञानं न स्वप्रकाश अनात्मत्वात् कार्यत्वात् अनित्यत्वात् मनोरूपत्वात् सुखादिवदिति हेतवः उपन्यस्ताः । तत्रैकवाक्यता तन्मूलटीकाप्रपञ्चे उपपादयिष्यते ।

स०व्र०— वक्ष्यमाणत्वादिति । 'मानसं तद्धि विज्ञानम्' इत्यादिनेति शेषः । **स्मृतेरिति** । मानसप्रत्यक्षजन्याया इत्येतद् हेतुगर्भविशेषणम् । घटादिज्ञानस्य खलु प्रत्यक्षजन्यत्वेनैव प्रत्युत्पन्नासाधारण-कारणप्रसूतप्रत्ययत्वमुच्यते । स्मृतेरपि प्रत्यक्षजन्यत्वेन तदस्तीति भावः । परमतमङ्गीकृत्यापि समाधानमाह **संस्कारस्येति** । **इन्द्रियादीति** । आदिपदेन इन्द्रियमनस्संयोगो ग्राह्यः । नियमेनेत्येतत् स्वरूपकथनमुत लक्षणान्तर्गतमिति विकल्प्याद्यं दूषयति **स्मृतिरपीति** । यत्रानुभवानन्तरमेव संस्कारोत्पत्तिः, तदव्यवहितोत्तरक्षण एव स्मृत्युत्पत्तिः तादृशीत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति **न चावच्छेदकेनेति** । अवच्छेदकाज्ञाने एतदवच्छिन्ने इदं लक्षणमस्तीति ज्ञातुं न शक्यते । प्रकृते चावच्छेदकं नास्तीति भावः ।

विठ्ठल०— अनुभूतिपदमेव व्यावर्तकमिति शङ्कते **नन्वनुभूतिरित्युक्ते इति** । युक्ते सत्येवेत्यर्थः । स्मृतित्वं नाम ज्ञानगतधर्मविशेषो वा संस्कारमात्रजन्यत्वं वेति द्वेधा विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **न तावदिति** । **गुणेष्विति** । आकृतिरेव जातिरिति वदद्भिः प्राभाकरैः गुणेष्वाकृतेरभावेन जातेरनङ्गीकारादिति भावः । द्वितीयं निराह **संस्कारेति** । **न सम्भवतीति** । तथा चासम्भव इति भावः । ननु संस्कारमात्रजन्यत्वं नाम संस्काररूपासाधारणकारणत्वं जन्यत्वं विवक्षितमतो दृष्टादिजन्यत्वेनासम्भव इत्यत आह **असाधा-रणेति** । **तथेति** । असम्भव इत्यर्थः । **वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'मानसं तद्धि विज्ञानमि'त्यत्रेत्यर्थः । **नियमेन प्रत्युत्पन्नेति** । नियमेनाव्यवहितप्राक्कालोत्पन्नं यदसाधारणकारणं इन्द्रियसन्निकर्षादि तज्जन्यप्रत्ययत्वमनुभूति-त्वमित्यर्थः संवत्सरादि व्यवहितप्राक्कालोत्पन्नसंस्कारोत्पन्नसंस्कारजन्यस्मृतिव्युदासार्थं **प्रत्युत्पन्नेति** । प्रत्युत्प-न्नात्ममनस्संयोगरूपसाधारणजन्यस्मृतिव्युदासाय **असाधारणेति** । तादृशकारणघटादिव्युदासाय प्रत्ययेत्युक्तं कदाचिदनुभवानन्तरभाविसंस्कारेण तदैव जातायां स्मृतावतिव्याप्तिनिरासाय **नियमेनेत्युक्तम्** । **अवच्छेदक-मिति** । स्मृत्यनुरित्यनुकर्षः । अत्र हेतुमाह **स्मृतेरिति** । तथात्वादिति मनस्सन्निकर्षरूपप्रत्युत्पन्नासाधारण-कारणजन्यत्वादित्यर्थः । परीत्या स्मृतौ लक्षणमुपपादयति **संस्कारस्य कारणत्वेऽपीति** । **अन्यथेति** । अवान्तरव्यापारविशिष्टस्य प्रत्युत्पन्नाविवक्षाया इन्द्रियादिकमुपादाय प्रत्यक्षादिज्ञानस्यापि प्रत्युत्पन्नासाधारण-कारणकत्वं निराकुर्यादित्यर्थः । ननु नियमेन प्रत्युत्पन्नासाधारणकारणकत्वं विवक्षितं न च स्मृतौ तत्सम्भव-त्यतो नातिव्याप्तिरित्यत आह **न चेति** । एवं तर्हि प्रकृतेऽपि यो योऽनुभवः स सर्वोऽप्युक्तकारणजन्य इति

नियमो वक्तव्यः । स चानुभवत्वावच्छेदकं विनाऽनुज्ञातुं शक्यते । अनुभवत्वमेवेदानीं निरुच्यत इति अन्योन्याश्रय इति भावः ।

चषकः— गुणेषु जातिरिति । तन्मते जातेराकृतिव्यङ्ग्यतोपगत्या तद्व्यञ्जकाकृतेर्गुणेष्वभावेन तत्र तद्व्यङ्ग्यजातेरनुपगमादित्यर्थः । **वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'मानसं तद्धि विज्ञानमि'त्यत्राभिधास्यमानत्वादित्यर्थः । **नियमेन प्रत्युत्पन्नेति** । स्वाव्यवहितपूर्वक्षणावच्छिन्नोत्पत्तिकं यदसाधारणकारणमिन्द्रियसन्निकर्षादिरूपं तज्जन्यप्रत्ययत्वमित्यर्थः । संस्कारोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणावच्छिन्नोत्पत्तिकस्मृतिव्यक्तौ चिरकालीनसंस्कारजायामात्ममनःसंयोगादिरूपसाधारणकारणजायां च तस्यामनतिप्रसङ्गाय कारणान्तोपादानम् । तादृशकपालादिसंयोगजन्यघटादिव्युदासाय प्रत्ययत्वांशोपादानम् । **अव्यवच्छेदकम्** अव्यावर्तकम् ।

॥ इति अनुभूतित्वस्य स्मृतिव्यावर्तकत्वाभावात् ॥
॥ इति अनुभूतित्वस्य प्रमाणसामान्यलक्षणत्वाभावः ॥

* * *

॥ अथ स्मृतेः अप्रामाण्यापादकानां हेतुपञ्चकानां निरासः ॥
॥ अथ तद्धेतुपञ्चकस्य विकल्पः ॥

२२८ **सु०— यद्वा अनुभूतिः प्रमाणं चेत्** तदा स्मृतावव्याप्तिरिति शेषः । ननु स्मृतिः प्रमाणमेव न भवति, तत्कथं तत्राव्याप्तिदोष इत्यत आह **केनेति** । **स्मृतिः केन निमित्तेन अपोद्यते** प्रमाणाद्बहिः क्रियते, न केनापीत्यर्थः ।

तथा हि । किमयथार्थत्वात्, याथार्थ्येऽप्यननुभूतित्वाद्वाऽप्रामाण्ये बाधकाभावाद्वा प्रामाण्ये साधकाभावाद्बाधकसद्भावाद्वा ।

परि०— पूर्वं लक्षणे स्मृतिव्यावर्तकं किमपि नेत्येवम्परतया व्याख्यातम्; इदानीं अस्तु वा किञ्चिद्व्यावर्तकं तथापि स्मृतावव्यापकतया लक्षणोक्तिरयुक्तेत्येवम्परतया व्याचष्टे **यद्वेति** ।

शे०वा०— एवं प्राभाकरोक्तलक्षणस्य स्मृतावतिव्याप्तिव्युत्पादकतया केनेत्यादिग्रन्थयोजनाय स्मृतेः प्रमाणत्वप्रतिपादक 'पूर्वानुभूते किं मानमि'त्याद्युत्तरग्रन्थासङ्गतिरित्यपरितोषादव्याप्त्युपपादकतया तं ग्रन्थं व्याख्यातुमव्याप्त्यभिधायकतया पूर्वग्रन्थमपेक्षितपूरणेन व्याचष्टे **यद्वेति** । तर्ह्यव्याप्त्यभिधानेन लक्षणस्य दुष्टत्वसिद्धेः किं केनेत्युत्तरवाक्येनेत्यतो न लक्षणाभावमात्रेणाव्याप्तिप्रतिपादनसिद्धिरतिप्रसङ्गात्, किन्तु लक्ष्य-

त्वोपपादनेनापि । ततः पूर्ववाक्येन लक्षणाभावप्रतिपादनेऽपि लक्ष्यत्वाप्रतिपादनात् प्रतिपादनार्थं तस्यावश्यकत्वमित्यभिप्रेत्य लक्ष्यत्वोपपादकतया तद्योजयितुं तद्व्यावर्त्यतया तस्या अलक्ष्यत्वशङ्कामुत्थापयति **नन्विति** । मूले किंशब्द आक्षेपार्थ इति भावेनाह **न केनापीति** । स्मृतिरिति स्मृतेः प्रमाणाद्बहिष्कारे निमित्तमात्राभावं प्रतिज्ञाय पूर्वानुभूते किं मानमित्यादिनिमित्तविशेषाभावोपपादनमयुक्तमित्यतोऽत्र केनेत्यनेनावृत्तेनावशिष्टपक्षनिराकरणान्न न्यूनत्वमित्यभिप्रेत्य केनेत्येतन्निमित्तविशेषाभावोपपादकतया योजयितुं सम्भावितनिमित्तविशेषांस्तावद्विकल्पयति **तथा हीति** ।

स०व०— किमयथार्थत्वादिति । न च प्राभाकरमते सर्वस्यापि ज्ञानस्य याथार्थ्यस्यैवाङ्गीकारात् अयाथार्थ्यस्याप्रसिद्धत्वेन कथं तं प्रति विकल्पं इति वाच्यम् । स्मृतेरयाथार्थ्यं यावन्तोऽङ्गीकुर्वन्ति, तेषां सर्वेषामत्र प्रतिवादित्वाभिप्रायेण तान्प्रति तद्विकल्प इति भावः ।

विठ्ठल०— पूर्वलक्षणे स्मृतिव्यावर्तकं किमपि नेत्येवम्परतया व्याख्यातम् । इदानीमस्तु वा किञ्चिद्व्यावर्तकम्, इदानीं तु स्मृतेरपि लक्ष्यतावच्छिन्नतया न तद्व्यावर्तकं लक्षणमुपपन्नमित्यत आह **यद्वेति** ।

॥ इति तद्धेतुप्रश्नस्य विकल्पः ॥

* * *

॥ अथ आद्यविकल्पनिरासः ॥

२२९ सु०— आद्यं दूषयति केनेति । स्मृतिः केन प्रबलेन प्रमाणेन अपोद्यते बाध्यते, येन यथार्था न स्यात् । बाधकाभावान्नायथार्थत्वं वाच्यमिति ।

वं०प०— आद्य इति । अनुभूतित्वस्य प्रमाणलक्षणत्वे सिद्धे तदभावात् स्मृतेर्व्यावर्त्यत्वसिद्धिः । तत्सिद्धौ च तद्व्यावर्तनाय लक्षणकरणमित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः ।

शे०वा०— आद्यपक्षनिरासस्य मूलारूढतासिद्धये तदुपयुक्तार्थपरतया तेनेत्यादि व्याचष्टे **स्मृतिरिति** ।

॥ इति आद्यविकल्पनिरासः ॥

* * *

॥ अथ द्वितीयविकल्पनिरासः ॥

२३० **सु०— द्वितीयं निराकरोति केनेति । किमनुभूतित्वं प्रमाणलक्षणमिति कृत्वाऽननुभूतित्वात् स्मृतिरप्रमाणमित्युच्यते किं वा घटादिदृष्टान्तावष्टम्भेन । आद्येऽन्योन्याश्रयत्वम् । तथा च केन स्मृतिरपोद्यते । द्वितीयेऽपि स्मृतिः एव केनापोद्यते, अस्मृतित्वेनानुभूतिः कुतो नापोद्यते, विशेषाभावादिति ।**

परि०— किं वा घटादीति । यथा घटादिरनुभूतित्वशून्य इति प्रमाणं न भवति तथेत्यर्थः । **अन्योन्याश्रयत्वमिति** । सिद्धे चास्य लक्षणत्वे तदभावात् स्मृतिरप्रमाणं सिद्धे च तदप्रामाण्ये तत्रानतिव्याप्तेरस्य लक्षणत्वसिद्धिरित्येवंरूपेणेत्यर्थः । **तथा च केनेति** । लक्षणेनेत्यर्थः । लक्षणत्वसिद्धेरिति भावः । **केनेति** । केन हेतुनेत्यर्थः ।

यादु०— किं वा घटादीति । अनुभूतित्वं न प्रमाणलक्षणं किन्तु प्रामाण्यव्यापकम् । व्यापकाभावेन च व्याप्याभावो घटादिदृष्टान्तेनानुमीयत इत्यर्थः ।

वं०प०— विशेषेति । स्मृतिरप्रमाणमननुभूतित्वात् घटवदित्यनुमानेन स्मृतिरेव व्यावर्तनीया । अनुभूतिरप्रमाणमस्मृतित्वात् घटादिवदित्यनेनानुभूतिर्न व्यावर्तनीयेत्यत्र विशेषहेत्वाभावादित्यर्थः ।

कं०रा०— घटादीति । अननुभूतिरूपस्य घटादेः प्रामाण्यभावस्य दृष्टा तया तद्दृष्टान्तावष्टम्भेनेत्यर्थः । **अन्योन्याश्रयत्वमिति** । अनुभूतित्वस्य प्रमाणलक्षणत्वे सिद्धे तद्राहित्येन स्मृतेः प्रामाण्याभावसिद्धिः तत्सिद्धौ च स्मृतावव्याप्तिदोषाभावेनानुभूतित्वस्य प्रमाणलक्षणत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयत्वमित्यर्थः । **विशेषाभावादिति** । अस्मृतिरूपस्य घटादेः प्रामाण्याभावस्य दृष्टतया तद्दृष्टान्तावष्टम्भस्यास्मृतित्वेनानुभूतेः प्रामाण्यापवादेऽपि तुल्यत्वादित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— अनुभूतिरपि कुतो नापोद्यत इति । प्रमाणादिति शेषः ।

शे०वा०— किं वा घटादिदृष्टान्तेति । अननुभूतिरूपस्य घटादेरप्रमाणत्वदर्शनादननुभवरूपायाः स्मृतेरप्यप्रमाणत्वमुच्यत इत्यर्थः । **अन्योन्याश्रयत्वमिति** । अनुभूतित्वस्य लक्षणत्वे सिद्धे तद्राहित्येन स्मृतेरप्रामाण्यसिद्धिस्तत्सिद्धौ चात्राव्याप्त्यभावादनुभूतित्वस्य तल्लक्षणत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयत्वमित्यर्थः । **तथा चेति** । अनुभूतित्वस्य लक्षणत्वासिद्धेस्तद्राहित्येन तदप्रामाण्यसाधनेऽप्रयोजकत्वप्रसङ्गान्न तेन तत्साधनं युज्यत इति भावः । **अविशेषादिति** । अननुभूतिरूपस्य घटादेरप्रमाणत्ववदस्मृतिरूपस्य घटादेरप्यप्रमाणत्वदर्शनेन

घटादिदृष्टान्तावष्टम्भस्य अननुभूतित्वेन स्मृतेरप्रमाणत्वसाधने, अस्मृतित्वेनानुभूतेरप्रमाणत्वसाधने वाऽविशिष्टत्वादित्यर्थः ।

स०व०— आद्येऽन्योन्याश्रयत्वमिति । अनुभूतित्वस्य लक्षणत्वे सिद्धे तदभावेन स्मृतेरप्रामाण्यसिद्धिः । तत्सिद्धौ चालक्ष्यत्वेनातिव्याप्तिप्रसक्त्यभावेन तस्य लक्षणत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयत्वमिति भावः ।

विठ्ठल०— किं वा घटादीति । अननुभूतिरूपस्य घटादेरप्रामाण्यस्य दृष्टत्वेन तद्दृष्टान्तेन स्मृतिरप्रमाणमुच्यत इत्यर्थः । **अन्योन्याश्रयत्वमिति** । अनुभूतित्वस्य लक्षणत्वसिद्धौ तदभावात्स्मृतेः प्रामाण्याभावसिद्धिः । तत्सिद्धावेवाव्याप्त्यभावेन तस्य लक्षणत्वसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयत्वम् । **तथा चेति** । लक्षणत्वासम्भवोक्तेन लक्षणेन स्मृतिरपोद्यत इत्यर्थः । **अस्मृतित्वेनेति** । अस्मृतित्वेन घटादिवदेवानुभूतित्वमपि न प्रमाणमिति कुतो नोपाद्यते । विशेषकारणभावादित्यर्थः ।

॥ इति द्वितीयविकल्पनिरासः ॥

* * *

॥ अथ तृतीयविकल्पनिरासः ॥

२३१ **सु०— तृतीयमपाकरोति पूर्वेति ।**

अनु०— पूर्वानुभूते किं मानमित्युक्ते स्यात्किमुत्तरम् ।

यदि स्मृतिरप्रमाणं स्यात्तदा पूर्वानुभूते किं मानमिति प्रश्नो निरुत्तरः स्यात्, स्मृतिव्यतिरिक्तस्य तत्प्रमाणस्याभावात् । तथा च साक्ष्यादिलोकव्यवहारो लुप्येत ॥ स्मृतिरेव प्रमाणं किन्तु लिङ्गतयेति चेन्न, तथाऽनुभवाभावात् । अन्यथा साक्षात्कारेण कार्येण कर्मकारकतया घटा(द्य)नुमानमित्यपि स्यात् ।

परि०— साक्ष्यादीति । निर्णीतवित्तक्षेत्रादिविषये कालान्तरे विप्रतिपत्तौ अस्मिन्नर्थेऽयं प्राक् साक्षी द्रष्टा अधुना तस्यार्थस्य स्मर्तेति भावेनायं साक्षीत्युच्यते । स्मृतेरप्रामाण्ये तादृशव्यवहारो न स्यादित्यर्थः । आदिपदेन लिखितभुक्तिव्यवहारग्रहः । ननु स्मृतेः पूर्वानुभूते प्रमाणत्वेऽपि न स्वातन्त्र्येण, किं नाम पूर्वमिदमनुभूतं स्मर्यमाणत्वादिति लिङ्गत्वेनैवेति भावेन शङ्कते **स्मृतिरेवेति** । **लिङ्गतयेति** । स्मर्यमाणत्वादिदं प्रागनुभूतमित्येवंरूपेणेत्यर्थः । **तथाऽनुभवाभावादिति** ।

अनुमिनोमीत्यनुभवाभावादित्यर्थः । साक्षात्कारः कर्मकारकजन्यः । जन्यसविषयकक्रियात्वात् इत्येवं कार्यात्कारणानुमानमित्याशयेनोक्तम् । **कार्येणेति** । **कर्मकारकतयेति** । क्रियां कुर्वद्धि कारकमिति च **प्रसिद्धेः** ।

यादु०— साक्ष्यादीति । अत्रार्थे देवदत्तः साक्ष्यस्तीत्यादिलोकव्यवहारो न स्यादित्यर्थः । देवदत्तस्यात्रार्थे स्मृतिरस्तीति हि तदर्थः । स्मृतेश्चाप्रामाण्ये तादृशलोकव्यवहारविलोपप्रसङ्ग इति भावः । **लिङ्गतयेति** । इदं वस्तु पूर्वमनुभूतमिदानीं स्मर्यमाणत्वादिति स्मृतिर्लिङ्गतयैव पूर्वानुभूते मानं न स्मृतित्वेनेत्यर्थः । **तथाऽनुभवेति** । स्मृत्या पूर्वानुभूतमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायाभावादिति भावः । एवमनुभवाभावेऽपि यदि लिङ्गतया स्मृतेरनुभूते प्रामाण्यमित्युच्यते तर्हि घटसाक्षात्कारोऽपि घटे लिङ्गतयैव प्रमाणं स्यात् ततश्च दृष्टहानिरित्याह **अन्यथेति** । विमतः कर्ता कर्मकारकसमवहितः तत्साध्यक्रियावत्त्वात् यः कर्मसाध्यक्रियावानसौ कर्मसमवहितो यथा सम्प्रतिपन्न इति सामान्यतः कर्मकारके सिद्धे प्रसक्तप्रतिषेधे घट एव कर्मकारकतया सिद्ध्यतीति साक्षात्काररूपक्रियया घटानुमानमित्यपि स्यादित्यर्थः ।

वं०प०— स्मृतिरेव प्रमाणं पूर्वानुभव इति शेषः । तर्हि सिद्धं नः समीहितमत आह **किन्त्विति** । अयमनुभववान् स्मृतिमत्त्वादिति लिङ्गत्वेनेत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— साक्ष्यादिलोकव्यवहार इति । अस्मिन्नर्थे अयं साक्षीत्यादि लोकव्यवहार इत्यर्थः ।

शे०वा०— साक्ष्यादिति । अत्रार्थे देवदत्तः साक्षीत्यादिव्यवहारो न स्यादित्यर्थः । देवदत्तस्यात्रार्थे स्मृतिरस्तीति हि तदर्थः । स्मृतेश्चाप्रामाण्ये तादृशव्यवहारविलोपप्रसङ्ग इति भावः । सत्यं, स्मृतिरेवानुभूते प्रमाणमिति; किन्नाम लिङ्गत्वेनैव । पटुतरो ह्यनुभवः संस्कारं जनयति । स च सदृशदर्शनादिना समुद्बुद्धः स्मृतिमिति संस्कारजन्या स्मृतिः संस्कारे लिङ्गं, स च पूर्वानुभवे भविष्यतीत्यतो नानुभूतस्याप्रामाणिकत्वप्रसङ्ग इत्याशयेन शङ्कते **स्मृतिरेवेति** । अनुभववत्स्मृतेरप्यर्थनिश्चयत्वेन साक्षादर्थ एव प्रामाण्यसम्भवान्नानुभूतार्थे लिङ्गत्वेन प्रामाण्यमाश्रयितुं शक्यम् । तथाप्रामाण्यकल्पने स्मृतेः संस्कारे, संस्कारस्यानुभवे लिङ्गत्वम्, इत्यनेकस्याप्रामाणिकस्य कल्पनीयत्वेन कल्पनागौरवप्रसङ्गादित्याशयेनाह **तथाऽनुभवेति** । साक्षादर्थ एव प्रामाण्यसम्भवेऽपि लिङ्गत्वेन स्मृतेः प्रामाण्यकल्पने पृथक्प्रमाणतयाऽभ्युपगतस्य साक्षात्कारस्याप्यर्थे साक्षात्प्रामाण्यं न स्यात् । संस्कारादिजन्यस्मृत्यादेः संस्कारादाविव कर्मकारकजन्यसाक्षात्कारस्य कर्मकारके घटादौ लिङ्गत्वसम्भवात् । ततश्च दृष्टहानिरित्याशयेनाह **अन्यथेति** । अकारणकार्योत्पत्तिरूपविपक्षबाधकसूचनाय **कार्येणेत्युक्तम्** ।

सन्न०— यदि स्मृतिरप्रमाणमिति । अयं भावः । कश्चन पुरुषः कञ्चन प्रतिवदति— 'मदीयं धनमस्य समीपे तिष्ठती'ति । तदा तद्वाक्यश्रवणानन्तरं तस्य वाक्यश्रोतुः तत्समीपस्थधनविषयकपरोक्षानुभवो भवति । तेन च संस्कारः । एवं स्वयमेव यदा बक्ष्यति तदाऽपरोक्षानुभवः । तेन च संस्कारश्च । एवं च कालान्तरे व्यवहारार्थं येन येन तं प्रति मदीयं धनमस्तीति कथितं, स आगत्य मदीयं धनमस्य समीपे तिष्ठतीति राजसमीपे कथिते किमत्र प्रमाणमिति तस्मिन् पृष्टवति स एवं कथयति स्वेन यं प्रति पूर्वं कथितं, सोऽत्र साक्षीति । स च राज्ञा, किमेतदीयं धनमस्य समीपे तिष्ठति न वेति पृष्टः स तु तिष्ठतीति वदति । कुत इति पुनश्च पृष्टे ममैवं स्मृतेर्जातत्वादिति वदति । यदि च सा स्मृतिः तस्य स्मर्तुः तत्समीपस्थधननिश्चयरूपा न स्यात् तदा पूर्वानुभूते धनमस्तीत्यत्र किं प्रमाणमिति साक्षिणं प्रति कृतः प्रश्नो निरुत्तरः स्यात् । तथा च साक्षिव्यवहारो, यत्र स्वस्यैवापरोक्षानुभवजन्यसंस्कारेण स्मृतिर्भवति तदा त्वदनुभूते किं प्रमाणमिति प्रश्नानन्तरं, मम स्मृतिरेवेत्यादिव्यवहारश्च लुप्येतेति । ननु स्मृतेः पूर्वानुभूते प्रामाण्येऽपि न स्वातन्त्र्येण, किं नाम पूर्वानुभूतमस्त्येव, तेनैवं स्मर्यमाणत्वादिति लिङ्गत्वेनैवेत्यभिप्रेत्य शङ्कते **स्मृतिरेव प्रमाणमिति** । स्मृतेः साक्षादेव पूर्वानुभूतनिश्चयरूपत्वस्यानुभवसिद्धत्वेनैव प्रामाण्यं स्यादविशेषादित्याह **अन्यथेति** । अनुमाने अप्रयोजकत्वशङ्कापरिहारार्थम्, अन्यथा अकारणकार्योत्पत्तिः स्यादिति बाधकतर्कसूचनार्थं साक्षात्कारेणेत्यादिकमुक्तमिति ।

केचित् "सत्यं स्मृतिरेवानुभूते प्रमाणम् । किं नाम लिङ्गत्वेनैव । पटुतरो ह्यनुभवः संस्कारं जनयति । स च सदृशदर्शनादिनोद्बुद्धः स्मृतिमिति संस्कारजन्या स्मृतिः संस्कारे लिङ्गम् । स च पूर्वानुभवे भविष्यतीत्यतो नानुभूतस्याप्रामाणिकत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्कते **स्मृतिरेवेति** । लिङ्गत्वेन प्रामाण्ये कल्पनागौरवमित्येतन्मनसि निधायाह **नेति** । 'साक्षादर्थ एव प्रामाण्यसम्भवेऽपि स्मृतेः संस्कारो लिङ्गम्, तस्यानुभव इत्यस्याप्रामाणिकत्वेन तत्कल्पने कल्पनागौरवं स्यादिति भावः, दृष्टहानिश्च' इत्याचार्यवाक्यं मनसि निधाय दोषान्तरमाह **अन्यथेति** ।

विठ्ठल०— साक्ष्यादीति । अत्रार्थे देवदत्तः साक्ष्यस्तीत्यादिलोकव्यवहारलोपः स्यादित्यर्थः । देवदत्तः साक्ष्यस्तीत्यस्य देवदत्तस्यात्रार्थे स्मृतिरस्तीत्यर्थः । आदिपदेन लिखितभुक्त्यादिपरिग्रहः । तस्यापि पूर्वकालीनत्वात् । **लिङ्गतयेति** । इदं वस्तु पूर्वमनुभूतम्, इदानीं स्मर्यमाणत्वादिति लिङ्गतयैव स्मृतिर्मानं न स्मृतित्वेनेत्यर्थः । **अन्यथेति** । अनुभवाभावेऽपि लिङ्गतया स्मृतेः प्रामाण्याङ्गीकारे साक्षात्कारेऽपि विमतः कर्ता कर्मकारकसमवहितः तत्साध्यक्रियावत्त्वादिति सामान्यतः कर्मकारके सिद्धे प्रसक्तप्रतिषेधेन घट एवेति सिद्ध्यतीति साक्षात्कारिक्रियाया घटानुमानमित्यपि स्यादित्यर्थः ।

॥ इति तृतीयविकल्पनिरासः ॥

* * *

॥ अथ चतुर्थविकल्पनिरासः ॥

२३२ **सु०— चतुर्थं प्रत्याह पूर्वेति । स्मृतिरित्येव हि वक्तव्यम् । वचनाच्चानुभवोऽनुमीयत इति लोकव्यवहार एवात्र प्रमाणमित्यर्थः ।**

परि०— स्मृतिरित्येवेति । स्मृतिर्मानमित्येव वक्तव्यमित्यर्थः । **वचनाच्चेति** । स्मृतिर्मानमित्युक्तवचनात् । स्मृतिप्रामाण्यानुभवोऽनुमीयत इति कृत्वा स्मृतिर्मानमिति लोकव्यवहार एव स्मृतिप्रामाण्ये प्रमाणमित्यर्थः ।

यादु०— व्यवहारस्याप्रमात्वादाह वचनाच्चेति ।

वं०प०— वक्तव्यम् उत्तरमिति शेषः ।

कं०रा०— स्मृतिरित्येवेति । पूर्वानुभूते किं मानमित्यत्र स्मृतिव्यतिरिक्तप्रमाणस्य वक्तुमशक्यता स्मृतिः प्रमाणमित्येव वक्तव्यं स्मृतिप्रमाणवचनाच्च तदनुभवोऽनुमीयत इति स्मृतिप्रामाण्यगोचराभिज्ञाभिवदनरूपलोकव्यवहार एव स्मृतिप्रामाण्ये प्रमाणमिति तत्र साधकाभावोऽसिद्ध इति भावः ।

शे०वा०— अप्रामाण्ये बाधकाभावनिरासकतया योजितमेव वाक्यं प्रामाण्ये साधकाभावनिरासकतयाऽपि योजयति **चतुर्थं प्रत्याहेति** । ननु स्मृतिः प्रमाणमिति व्यवहारस्याननुभूतित्वात् कथं प्रामाण्यमित्यत आह **वचनाच्चेति** । तथा च स्मृतिप्रामाण्यानुभवाभावे तत्साध्यस्मृतिप्रामाण्यव्यवहारस्यानुपपत्तेस्तदन्यथाऽनुपपत्त्या तत्प्रामाण्यानुभवसिद्धेस्तादृशानुभूतिरेव तत्र मानमिति भावः । केचित्पूर्वानुभूते किं मानमिति पृष्टो यदा स्मृतिमेव मानत्वेन वदति । तद्वाक्यश्रोतुः कथमनुभूतार्थज्ञानमित्यतोऽस्त्यत्र विशेषः, यः स्मृतिं प्रमाणत्वेन वदति तस्य सा स्मृतिः साक्षादनुभववदेव पूर्वानुभूतार्थनिश्चयरूपा तद्वाक्यश्रोतुश्च लिङ्गत्वेनार्थनिश्चायिका अनुभवावच्छेदकत्वेन तदर्थस्याप्यनुभवानुमितिविषयत्वादित्याशय इत्याहुः ।

स०व्र०— लोकव्यवहार इति । पूर्वोक्तलोकव्यवहार इत्यर्थः । इयांस्तु विशेषः । यः स्मृतिरेव प्रमाणमिति वदति, तस्य सा स्मृतिः साक्षादनुभववदेव पूर्वानुभूतनिश्चयरूपा । तद्वाक्यश्रोतुश्च लिङ्गत्वेनार्थनिश्चायिकेत्यभिप्रेत्य **वचनाच्चेति** । अनुभवावच्छेदेनार्थोऽप्यनुमितिविषय इति भावः । ननु पूर्वानुभवे किं मानमिति पृष्टे यदा परेण स्मृतिरेवेत्युच्यते, तदा प्रष्टुः कथमनुभूतार्थज्ञानमित्यत आह **वचनाच्चेति** इत्याहुः ।

विठ्ठल०— **स्मृतिरित्येवेति** । स्मृतेरेव मानमित्येव वक्तव्यमित्यर्थः । तावता प्रामाण्यसाधकं किमित्यतो लोकव्यवहारस्य प्रमाणत्वात् स्मृतिप्रामाण्यगोचराभिज्ञाभिवदन् रूपव्यवहार एव प्रमाणमित्याह **वचनाच्चेति** । अत्रार्थे स्मृतिरेव प्रमाणमिति वचनाच्च । स्मृतिप्रामाण्यानुभवोऽनुमीयत इत्यर्थः ।

॥ इति चतुर्थविकल्पनिरासः ॥

* * *

॥ अथ पञ्चमविकल्पनिरासः ॥

॥ अथ स्मृतेः मानसप्रत्यक्षजत्वात् ॥

२३३ **सु०— 'ननु यदि स्मृतिः प्रमा स्यात्तदा तत्करणस्य संस्कारस्यानुप्रमाणत्वं प्रसज्येत । तथा चानुप्रमाणत्रित्वं भज्येत । न हि संस्कारः प्रत्यक्षादिष्वन्तर्भवति, अनिन्द्रियसन्निकर्षत्वादज्ञातकरणत्वाच्चे'ति पञ्चममपाकरोति मानसमिति ।**

अनु०— मानसं तद्धि विज्ञानं

हि यस्मात् तत् स्मरणं मानसं मनःप्रत्यक्षजं, **न संस्कारकरणकं, ततो नोक्तदोष इति शेषः ।**

असाक्षात्काररूपत्वान्न प्रत्यक्षफलत्वमित्यत उक्तम् विज्ञानमिति । साक्षात्कार इत्यर्थः ।

स्मरणस्य मानसत्वं साक्षात्कारत्वं च कुत इत्यत आह तच्चेति ।

तच्च साक्षिप्रमाणकम् ॥

तत् इति मानसत्वम् । चशब्दात्साक्षात्कारत्वं च ।

यद्वा द्वयमपि तच्छब्देन परामृश्यते । प्रकृतानुसन्धानार्थः चशब्दः ।

परि०— प्रामाण्ये बाधकसद्भावादिति पञ्चमपक्षं विवृण्वन्नेवावतारयति **नन्वित्यादिना** । इति **पञ्चममिति** । इत्येवं बाधकसद्भावरू(पञ्चरम)पपञ्चमकल्पमित्यर्थः । मनःप्रत्यक्षजं मनोरूप-

सन्निकृष्टेन्द्रियजन्यमित्यर्थः । **प्रकृतेति** । चशब्दे सति द्वयोः प्रकृतत्वमनुसन्धीयते तथैव व्युत्पत्तेः । अतोऽर्थवान् चशब्द इति भावः ।

यादु०— प्रत्यक्षानन्तर्भावे हेतुः **अनिन्द्रियत्वादिति** । अनुमानाद्यनन्तर्भावे हेतुः **अज्ञातेति** । **प्रकृतेति** । तथा च चशब्दस्तुशब्दार्थ इति भावः ।

वं०प०— बाधकसद्भावादिति पञ्चमपक्षं विवृणोति **ननु यदीति** । अनिन्द्रियेति प्रत्यक्षाद्व्यावृत्तिः । अज्ञातेति ज्ञातकरणानुमानागमानन्तर्भावहेतुः ।

कं०रा०— अनिन्द्रियेति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षरूपत्वाभावः संस्कारस्य प्रत्यक्षानन्तर्भावे हेतुर्ज्ञात-करणरूपत्वाभावेऽस्त्यनुमानागमानान्तर्भाव इति ध्येयम् । **तत इति** । संस्कारस्य स्मृत्यकरणत्वादनु-प्रमाणत्वप्रसङ्गो नेत्यर्थः । **असाक्षात्कारेति** । स्मृतः साक्षात्काररूपत्वाभावान्मनोरूपप्रत्यक्षकरणकत्वं न सम्भवतीत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— अनिन्द्रियसन्निकर्षत्वादिति । इन्द्रियसन्निकर्षत्वाभावात् । प्रत्यक्षान्तर्भावाभावे हेतुरयम् । **अज्ञातकरणत्वादिति** तु अनुमानाद्यनन्तर्भावाभावे प्रकृतानुसन्धानम् । एवं च प्रकृतं स्मृतिरूपं विज्ञानं मानसं साक्षात्काररूपं चेति सम्बन्धो द्रष्टव्यः ।

शे०वा०— ननु स्मृतिकरणस्यानुप्रमाणत्वमिष्टमेवेति तदापादनमिष्टापादनमित्यतः किं तस्य स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यमिष्टं किं वा प्रत्यक्षाद्यन्तर्भूततयेति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति **तथा चेति** । स्वातन्त्र्येणानुप्रमाणत्व इत्यर्थः । अनेन सह चातुर्विध्यापत्तेरिति भावः । द्वितीयं दूषयति **न हीति** । कुतो न तत्रान्तर्भाव इत्यतः प्रत्यक्षान्तर्भावाभावे हेतुमाह **अनिन्द्रियेति** । अनुमानागमयोरन्तर्भावाभावे तमाह **अज्ञातेति** । **उक्तदोष इति** । अनुप्रमाणत्रित्वभङ्ग इत्यर्थः । मनसः प्रत्यक्षान्तर्भूतत्वात् स्मृतिकरणेन सह चातुर्विध्याप्रसङ्गादिति भावः । मानसं तद्धीत्येतावतैवोक्तदोषपरिहारात् किं विज्ञानमित्यनेनेत्यतः शङ्कान्तर-निवृत्त्यर्थत्वान्न तदितिभावेन तत्प्रदर्शनपूर्वकं तन्निवर्तकतया तद्व्याचष्टे **असाक्षात्कारेति** । स्मृतेरिति शेषः । **नेति** । प्रत्यक्षस्य साक्षात्कारमात्रफलकत्वादिति भावः । तच्छब्दचशब्दयोः परामर्शविषयप्रदर्शनेन शब्दद्वय-सार्थक्यमाह **तदितीति** । प्रकृतत्वाविशेषान्मानसत्वस्येव साक्षात्कारत्वस्यापि प्रकृतपरामर्शिना तच्छब्देनैव परामर्शसम्भवात् । मानसत्वमात्रपरामर्शोऽनुपपन्न इति पूर्वत्रापरितोषात् पक्षान्तरमाह **यद्वेति** । तर्हि चशब्दा-नर्थक्यमित्यत आह **प्रकृतेति** । अनेन चशब्दस्तुशब्दार्थ इत्युक्तं भवति ।

स०न्न०— प्रकृतेति । तुशब्दार्थ इत्यर्थः । स च प्रकृतमानसत्वसाक्षात्कारत्वयोरुद्देश्यत्वद्योतनार्थ इति भावः ।

विठ्ठल०— बाधकसद्भावादिति पञ्चमं विवृण्वन्नेवावतारयति **प्रकृतेति** । चशब्दे सति द्वयोः प्रकृतत्वमनुसन्धीयते ' तथा व्युत्पत्त्यनुभवात् ।

॥ इति पञ्चमविकल्पनिरासः ॥

* * *

॥ अथ योगीन्द्रियाणामिव मनसोऽपि अतीतार्थज्ञापकत्वयोगात् ॥

२३४ **सु०**— नन्विन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वनियमादतीतेन च मनसः प्राप्तेरयोगात्कथं स्मृतेर्मानसप्रत्यक्षजत्वमित्यत आह **अतीतेति** ।

अनु०— अतीतानागतं यद्वद्योगिभिर्दृश्यतेऽञ्जसा ॥
एवं पूर्वानुभूतं च मनसैवावगम्यते ।

सन्ति तावद्योगिनोऽणिमादिसिद्धिसम्पन्ना अतीतानागतदर्शिनः श्रुतिस्मृतीतिहास-पुराणप्रसिद्धाः, श्रुत्यादेः सिद्धार्थे प्रामाण्यस्य साधितत्वात्, कर्मविधिसमानयोगक्षेमत्वाच्च योगविधीनाम् । न च तज्ज्ञानमसाक्षात्कारः, श्रुत्यादिना साक्षात्कारत्वप्रतीतेः । तथा हि श्रुतिः 'अपश्यमप्यये मायया विश्वकर्मण्यदो जगन्निहितं शुभ्रचक्षुरि'ति । पुराणं च 'नारायणप्रसादेने'त्यादि । इतिहासोऽपि 'दिव्यं ददामि ते चक्षुरि'त्यादि । तदिदमुक्तम् **अञ्जसेति** । साक्षादित्यर्थः । एवञ्च यथा योगिनामिन्द्रियेणैवातीतानागतार्थसाक्षात्कारः तथा अतीतमपि मनसा स्मर्यत इति को दोषः ।

नन्विन्द्रियस्यार्थप्राप्तिर्नाम न संयोगः समवायो वेति नियमः, किन्तु प्रत्यासत्ति-मात्रम् । अस्ति च तद्योगीन्द्रियाणां तत्तदुपदर्शकयोगजधर्मसहकृतत्वलक्षणमिति चेत्, एवं तर्हि मनसोऽपि पूर्वानुभवजनितसंस्कारसाचिव्यलक्षणाऽस्त्यतीतार्थेन प्रत्यासत्तिरित्या-शयवतोक्तं **पूर्वानुभूतं चेति** ।

एतदुक्तं भवति । यदि प्राप्तिः संयोगादिलक्षणा विवक्षिता तदा तदभावः अनै-कान्तिकः, प्रत्यासत्तिमात्रविवक्षायां त्वसिद्धिरिति । दृष्टान्तकथनं तु प्रत्यासत्तिमात्रस्य

साक्षात्कारहेतुतां सम्भावयितुम्; कार्यदर्शनवशाच्चेयं कल्पनाऽतो नातिप्रसङ्ग इति दर्शयितुं च ।

एतेन 'मानसं चेत्स्मरणं स्यान्न संस्कारजं तदाऽननुभूतेऽप्यु(व्यु)त्पद्येत' इति परास्तम्, संस्कारस्य सन्निकर्षस्थानीयतयाऽङ्गीकृतत्वात् ।

परि०— योगिन इत्यनुवादः । अणिमादिसिद्धिसम्पन्ना इति व्याख्यानम् । **श्रुतीति** । उपनिषदादौ कण्वभृगुप्रभृतयः प्रसिद्धाः तथा मन्वादिस्मृतिषु, 'योगिनो यं प्रपश्यन्ति', 'पश्यन्ति ज्ञानचक्षुष' इति इतिहासे, 'कविर्हरिरन्तरिक्षःप्रबुद्ध' इत्यादिना भागवते, प्रसिद्धा इत्यर्थः । **साधितत्वादिति** । जिज्ञासाधिकरणे 'कार्यता चे'त्यादिग्रन्थ इति भावः । **कर्मविधीति** । यथा यजेतेत्यादिविधिबलात् कर्मिण उपेयन्ते । तथा 'योगी युञ्जीत सततम्', 'उपविश्यासने युञ्ज्यादि'-त्यादियोगविधिबलाद्योगिनोऽप्युपेया इति भावः । **अप्यय इति** । प्रलय इत्यर्थः । **विश्वकर्मणि** भगवति । **शुभ्रचक्षुः** निर्मलचक्षुष्को, 'नारायणप्रसादेन समृद्धज्ञानचक्षुषः' इत्यादिपाद्मवाक्यम्, वैराग्यपादे 'न तृतीये तथोपलब्धेरि'त्यधिकरणे भाष्योक्तम् । 'दिव्यमि'ति गीतावाक्यम् । नन्विन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वनियमादित्यादिना कृतचोद्यस्यातीतेत्यादिग्रन्थेन किमुक्तमित्यत आह **(एतदु)इदमुक्तमिति** । **अनैकान्तिक इति** । योगिप्रत्यक्ष इति योज्यम् । तर्हि यद्वदिति किमर्थमुक्तमित्यत आह **दृष्टान्तेति** । नन्वेवं मन इव चक्षुराद्यपि प्रत्यासत्तिमात्रेण व्यवहितमपि भासयेदित्यत आह **कार्यदर्शनवशाच्चेति** ।

यादु०— **कर्मविधीति** । तथा च यथा कार्यान्विते शक्तिरिति पक्षे कर्मविधिशेषतयाऽपि कर्तृकरणादिसिद्धिरन्यथा कर्मविधेरेवानिष्पत्तेः तथा योगविधिशेषतयाऽपि कर्तृभूतयोगिसिद्धिरुपपन्नेति भावः । **शुभ्रचक्षुः** शुद्धचक्षुः । **नारायणप्रसादेनेति** । 'नारायणप्रसादेन समिद्धज्ञानचक्षुषा । अत्यन्तदुःखसल्लीनान्निःशेषसुखवर्जितान् । नित्यमेव तथाभूतान् विमिश्रांश्च गणान् बहून् । निरस्ताशेषदुःखांश्च नित्यानन्दैकभागिनः । अपश्यत् त्रिविधान् ब्रह्मा साक्षादेव चतुर्मुखः' इति पद्मपुराणवाक्यम् । ननु मनो न पूर्वानुभूतस्मृतिकरणं तेनासन्निकृष्टत्वादिति पूर्वपक्ष्यनुमाने किं दूषणमुक्तमित्यत आह **इदमुक्तं भवतीति** । **अनैकान्तिक इति** । योगीन्द्रिय इति शेषः ।

वं०प०— ननु श्रुत्यादेः कार्यपरत्वात् कथं सिद्धार्थे योगिस्वरूपे प्रामाण्यमत आह **श्रुत्यादेरिति** । किञ्च कर्मादिकर्तव्यताप्रतिपादकत्वेन कार्यपरेणापि कर्मविधिना तच्छेषभूतस्रुवादिसिद्धिर्यथा तद्वद्योगविधिनैव

तच्छेषभूताः कर्तारो योगिनः सिद्ध्यन्तीत्याह **कर्मेति** । इत्यादीत्यनेन 'पश्यामि देवान्' इत्यस्य ग्रहणम् । **इतिहासः** भारतम् । **यैर्दि प्रामिरित्यादि** । मनः स्मृतिरूपज्ञानजनकं न भवति । अर्थेनासन्निकृष्टत्वात् यद्येनार्थेनासन्निकृष्टं तत्तदर्थज्ञानाजनकं, यथा गन्धासन्निकृष्टं चक्षुस्तज्ज्ञानाजनकम् इत्यनुमाने सन्निकर्षो यदि संयोगोऽभिमतस्तर्हि तेन सम्बन्धेनासन्निकृष्टे श्रोत्रे शब्दज्ञानजनकत्वदर्शनादनैकान्तिकता । यदि च समवायस्तर्हि तेनासन्निकृष्टत्वं घटादिज्ञानजनके चक्षुरादौ व्यभिचारीत्यर्थः । यदि च तत्परिहाराय यया कयाऽपि प्रत्यासत्त्याऽर्थेनासन्निकृष्टत्वादिति हेतुः क्रियते तर्ह्यसिद्धिः । मनसोऽपि स्मृतिजनने संस्काररूपसन्निकर्षस्य सत्त्वादित्यर्थः । ननु संस्काररूपप्रत्यासत्तेः साक्षात्कारहेतुत्वमत्रोच्यते । न हि दृष्टान्तेन संस्काररूपप्रत्यासत्तेः साक्षात्कारहेतुत्वं लब्धं किन्तु योगजधर्मस्यैवेत्यसङ्गतिरिति चेत् । सत्यम् । न हि संस्काररूपप्रत्यासत्तेः साक्षात्कारहेतुत्वेऽयं दृष्टान्त इत्युच्यते । किन्नाम संस्कारस्य साक्षात्कारजनकता न सम्भवति । तादृशसंयोगसमवायरूपसाक्षात्प्रत्यासत्तिभिन्नत्वादित्युक्ते संयोगसमवायातिरिक्तप्रत्यासत्तेरपि संस्कारस्य साक्षात्कारहेतुत्वं सम्भवति । ननु कथमेतत् । संयोगाद्यतिरिक्तप्रत्यासत्तेः । साक्षात्कारजनकत्वस्यासम्भावितत्वादित्युक्ते नेदमसम्भावितं यतो योगजधर्मस्य संयोगाद्यतिरिक्तप्रत्यासत्तिमात्रस्यापि साक्षात्कारजनकत्वं दृष्टं तद्वत्संस्काररूपप्रत्यासत्तेरपीति वक्तुं दृष्टान्तः कथ्यतेऽतो नासङ्गतिरित्याह **दृष्टान्तेति** । ननु यदि प्रत्यासत्तिमात्रस्यापि साक्षात्कारहेतुत्वं कल्प्यते तर्हि सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या अस्मदादीनामपि सर्वसाक्षात्कारः स्यादित्यतिप्रसङ्ग इत्यत आह **कार्येति** । योगिनां सर्वसाक्षात्कारस्तथा मनसा स्मृतिरूपश्च साक्षात्कार इत्युभयमपि कार्यं तावद्दृष्टम् । तत्प्रत्यासत्तिं विना नोपपद्यत इति तदन्यथाऽनुपपत्त्या योगजधर्मसंस्कारयोः प्रत्यासत्तिमात्रयोरपि साक्षात्कारहेतुत्वं कल्प्यते । न हि तथाऽस्मदादीनां सर्वसाक्षात्कारः प्रमितो येन तदन्यथाऽनुपपत्त्या सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तेरपि तद्धेतुत्वं कल्प्येत । तथा च कार्ये सति निमित्तानुसरणं, न तु निमित्तमस्तीति कार्यमित्येवं दर्शयितुं च दृष्टान्तकथनमित्यर्थः ।

कं०रा०— ननु श्रुत्यादेः कार्ये यत्र प्रामाण्यात् कथं ततोऽतीतानागतदर्शियोगिसिद्धिरित्यत आह **श्रुत्यादेरिति** । **कर्मविधीति** । एतादृशयोगेनाणिमादिसिद्धिसम्पन्ना अतीतानागतदर्शिनो भवन्तीत्यर्थप्रतिपादकयोगविधीनामेतादृशकर्मणैतादृशफलं भवतीत्यर्थप्रतिपादककर्मविधिसमानयोगक्षेमत्वाच्च ततस्तादृशयोगिसिद्धेः सम्भवतीत्येव योगविधयश्च 'भूतसूक्ष्मात्मनि मयि तन्मात्राधारयन्मनः । अणिमानमवाप्नोति तन्मात्रोपासकोऽव्यय । चक्षुस्त्वष्टरि संयोज्य त्वष्टारमहिचक्षुषि । मां तत्र मनसा ध्यायन् विश्वं पश्यति सूक्ष्मदृगि'त्यादिरूपा भागवते पठिताः । न चैतेषां वर्तमानापदेशत्वेनाविधित्वमिति वाच्यम् । आकाशर्करा उपदधातीत्यादिवद्विधित्वोपपत्तेः अतः श्रुत्यादेः कार्यप्रामाण्येऽपि तदन्विते तत्रापि प्रामाण्योपपत्तेर्योगिसिद्धिरविकलेति भावः । **तज्ज्ञानमिति** । योगिनामतीतानागतगोचरज्ञानमित्यर्थः । **अपश्यमिति** । अव्यये प्रलये विश्वकर्मणि परमात्मनि मायया प्रकृत्या निहितमदोजगत् शुभ्रचक्षुरहमपश्यमित्यनेन तदगोचरज्ञानस्य साक्षात्कारत्वं प्रतीयत इति भावः । **पुराणं चेति** । 'नारायणप्रसादेन समिद्धज्ञानचक्षुषा । अत्यन्तदुःखसलीनान्निःशेषसुखवर्जितान् ।

नित्यमेव तथाभूतान्विमिश्रांश्च गणान् बहून् । निरस्ताशेषदुखांश्च नित्यानन्दैकभोगिनः । अपश्यत् त्रिविधान् ब्रह्मा साक्षादेव चतुर्मुख' इत्यादि पुराणं च योगिज्ञानस्य साक्षात्काप्रत्यायकमस्तीत्यर्थः । **इतिहासोऽपीति** । 'दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् । एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः । दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् । अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् । अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् । दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् । सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् । दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता । यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः । तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा । अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदे'त्यादिरितिहासोऽपि योगिज्ञानस्य साक्षात्कारत्वप्रत्यायकोऽस्तीत्यर्थः । **अस्ति चेति** । तत्तत्पदार्थोपदर्शकयोगजधर्मसहकृतलक्षणं प्रत्यासत्तिमात्रं योगीन्द्रियाणामस्तीत्यर्थः । **यदीति** । इन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वनियमादित्यत्र यदि प्राप्तिः संयोगसमवायलक्षणा विवक्षिता तदा मनसः स्मर्यमाणार्थो न प्राप्यभावेन स्मृतेः प्रत्यक्षत्वाभावसाधने प्राप्त्यभावोऽनैकान्तिकः संयोगसमवायरूपप्राप्त्यभावेऽपि योगिज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वदर्शनादिति भावः । **असिद्ध इति** । तदभाव इति वर्तते । नन्वर्थसन्निकर्षाभावेन स्मृतेः प्रत्यक्षत्वाभावसाधने पूर्वानुभवजनितसंस्काप्रत्यासत्तिमात्रस्य सत्त्वात् सन्निकर्षाभावोऽसिद्ध इति वक्तव्ये 'अतीतानागतं यद्वद्योगिभिर्दृश्यतेऽञ्जसे'ति दृष्टान्तकथनं किमर्थमित्यत आह **दृष्टान्तेति** । **इयं कल्पनेति** । प्रत्यासत्तिमात्रस्य साक्षात्कारहेतुत्वकल्पनेत्यर्थः । एतच्छब्दपरामृष्टहेतुमाह **संस्कारस्येति** ।

श्रीनिधि०— तदभावोऽनैकान्तिक इति । मनो न अतीतादि प्रत्यक्षजनकम् । तेन संयोगादिशून्यत्वादिति योगीन्द्रिये व्यभिचार इत्यर्थः । **दृष्टान्तकथनं त्विति** । व्यभिचारपक्षे दृष्टान्तोऽपेक्षितः । असिद्धिपक्षे त्वियं चिन्तेति द्रष्टव्यम् ।

शे०वा०— नियमादिति । अन्यथाऽसन्निकृष्टत्वाविशेषात् सर्वग्राहकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । **अयोगादिति** । प्राप्तेस्तादात्म्यसंयोगसमवायरूपत्वेन सन्मात्रधर्मतया, अतीतस्य च तदाऽसत्त्वेन तेन सह तादात्म्यादिरूपप्राप्त्ययोगादित्यर्थः । ननु साधकप्रमाणाभावेन योगिनामेवासिद्धेः तेषामतीतादिसाक्षात्कारस्य च सुतरामसिद्धेर्न तदिन्द्रियेऽसन्निकृष्टहेतोर्व्यभिचारसमर्पकत्वमस्य वाक्यस्येत्यत आह **सन्ति तावदिति** । योगिनामतीतादिसाक्षात्कारसमर्थनस्याप्युत्तरत्र करिष्यमाणत्वात् तावदित्युक्तम् । ननु प्राभाकररीत्या कृत्स्नस्यापि वेदस्य कार्यपरत्वान्न सिद्धरूपोक्तविशेषणविशिष्टयोगिसिद्धिः श्रुत्यादिना इत्यत आह **श्रुत्यादेरिति** । 'कार्यता च न काचित्स्यादि'त्यादिना जिज्ञासाधिकरण इति शेषः । अस्तु वा कार्यपरत्वं श्रुत्यादेः, तथापि यथा कर्मविधिशेषतया परेण यूपाहवनीयादिसिद्धिरभ्युपगम्यते तेन विना कर्मविधेरेवानिष्पत्तेः, तथा योगविधिशेषतया कर्तृभूतयोगिसिद्धिरपि अभ्युपगन्तव्यैव । तेन विना योगविधेरेवानिष्पत्तेः । ततश्च कार्यपरादप्याम्नायात् तत्सिद्धिरुपपन्नैवेत्याह **कर्मेति** । मूले अञ्जसेत्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य तज्ज्ञानस्य साक्षात्कारत्वसमर्थनार्थत्वान्न तदित्याशयवान् तद्व्यावर्त्यशङ्कामुत्थापयति **न चेति** । तथा च तस्येन्द्रियजन्यत्वा-

न्नासन्निकृष्टत्वहेतोस्तदिन्द्रिये व्यभिचार इति भावः । श्रुत्यादीत्यादिपदेन पुराणादिपरिग्रहः । योगिनामतीतार्थज्ञानस्य साक्षात्कारत्वावेदकं श्रुत्यादिकमेवोदाहरति **तथा हीति** । **शुभ्रचक्षुः** शुद्धचक्षुः । प्रसादेनेत्यादिपदेन 'समिद्धज्ञानचक्षुषा, अत्यन्तदुःखसल्लीनान् निःशेषसुखवर्जितान् । नित्यमेव तथाभूतान् विमिश्रांश्च गणान् बहून् । निरस्ताशेषदुःखांश्च नित्यानन्दैकभागिनः । अपश्यत् त्रिविधान् ब्रह्मा साक्षादेव चतुर्मुख' इति तद्वाक्यशेषपरिग्रहः । योगिज्ञानस्य साक्षात्कारत्वरूपत्वसमर्पकत्वमञ्जसेत्यस्य दर्शयितुं तदनुरूपतया तदर्थमाह **साक्षादित्यर्थ इति** । वाक्यं योजयति **एवं चेति** । एवं योजनायां पूर्वानुभूतं चेत्येतद्विशेषणनैरपेक्ष्येणैव योगीन्द्रिये परानुमानस्य व्यभिचारसमर्थनात् तद्विशेषणवैयर्थ्यम् । न च मनसोऽतीतेन संस्काररूपसन्निकर्षव्युत्पादनार्थं तदिति वाच्यम् । तद्व्युत्पादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न चासन्निकृष्टत्वहेतोरसिद्धिप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्याप्यनर्थकत्वात् । न च मनो नातीतार्थग्राहि तदसन्निकृष्टत्वादिति पूर्वपक्ष्यभिमतानुमानस्याभासत्वसिद्धिस्तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । योगीन्द्रिये व्यभिचारेणैव तत्सिद्ध्या तदर्थमसिद्धिप्रतिपादनानपेक्षणात् । न च प्राप्तिप्रतिपादनेन योगीन्द्रिये परेण व्यभिचारस्य परिहृतत्वान्न तेन तदाभासत्वसिद्धिरित्यर्थवदसिद्धिप्रतिपादनमिति वाच्यम् । योगीन्द्रियाणामतीतादिना संयोगादेरेवासम्भवेनार्थप्राप्तिप्रतिपादनस्य परेण कर्तुमशक्यत्वादित्यतोऽतिप्रसङ्गभञ्जकं नियामकं प्रत्यासत्तिपदाभिधेयं सन्निकर्ष इत्युच्यते । संयोगसमवाययोरपि सन्निकर्षत्वेन विवक्षायामेतदेव निमित्तमिति तादृशनियामकसद्भावेन योगीन्द्रियाणामप्यर्थेन सन्निकर्षसम्भवात् युक्तैव व्यभिचारपरिहारशङ्केत्याशयेन तां शङ्कामुत्थापयति **नन्विति** ।

एवं तर्हि माऽस्तु व्यभिचारेण परानुमानस्याभासत्वसिद्धिः असिद्ध्या तु भविष्यतीत्याशयेन असिद्ध्यभिप्रायकतया पूर्वानुभूतपदं योजयति **एवं तर्हीति** । संयोगादिविवक्षायामसिद्धेः प्रत्यासत्तिमात्रविवक्षायां व्यभिचारस्य चाप्रसङ्गात् मूले सूचितं दूषणद्वयं नाव्यवस्थितं किन्तु व्यवस्थितमेवेत्यभिप्रेत्य व्यवस्थिततया दूषणद्वयं योजयितुमाह **एतदुक्तं भवतीति** । तर्हि प्रत्यासत्तिमात्रविवक्षयाऽसिद्धिव्युत्पादनमात्रेणापि परानुमानस्याभासत्वसिद्धेरतीतानागतं यद्योगिभिर्दृश्यत इति किमर्थं दृष्टान्ताभिधानमित्यत आह **दृष्टान्तकथनं त्विति** । दर्शयितुं चेति दृष्टान्तकथनमिति सम्बन्धः । एतेनेति परामृष्टमेव दर्शयति **संस्कारस्येति** ।

स०व्र०— ननु योगिनामभावेन कथं तत्साक्षात्कारदृष्टान्तस्य प्रकृते उपपादनमित्यत आह **सन्ति तावदिति** । ननु सर्ववेदानां कार्यपरत्वेन तत्रैव प्रामाण्यस्याङ्गीकृतत्वेन योगिनां च सिद्धत्वेन कार्यरूपत्वाभावात् कथं तत्र वेदस्य प्रामाण्यमित्यत आह **श्रुत्यादेरिति** । अस्तु वा कार्यपरत्वम् । तथाऽपि नानुपपत्तिः । यथा त्वया मुमुक्षुवादिबोधकवाक्यानां कर्मविधिशेषत्वेन प्रामाण्यमङ्गीक्रियते, एवं योगी युञ्जीत सततम्' इत्यादियोगविधिशेषत्वेन योगिस्वरूपबोधकवाक्यानां तत्र प्रामाण्याङ्गीकारे न कोऽपि दोष इत्याह **कर्मविधिसमानेति** । अन्यथा मुमुक्षुवादिस्वरूपसिद्धिरपि न स्यादिति भावः । **नारायणेति** । 'नारायणप्रसादेन समिद्धज्ञानचक्षुषः । अपश्यत्त्रिविधान् ब्रह्मा साक्षादेव चतुर्मुखः' इत्यादिवचनमित्यर्थः । **तदभावोऽनैकान्तिक**

इति । स्मृतिः न प्रत्यक्षजन्या प्राप्तिपूर्वकत्वाभावादित्यनुमाने यदि प्राप्तिशब्देन संयोगः समवायो वा विवक्षितः, तदा तदभावस्य योगिसाक्षात्कारे सत्त्वेऽपि प्रत्यक्षजन्यत्वस्यैव विद्यमानत्वेन अनैकान्त्यमित्यर्थः । ननु संयोगादिविवक्षायां तदभावस्यानैकान्त्यप्रदर्शनार्थमतीतानागतेत्यादिदृष्टान्तकथनस्योपयुक्तत्वेऽपि प्रत्यासत्ति-विवक्षायामसिद्धिकथने न तस्योपयोग इत्यत आह **प्रत्यासत्तिमात्रस्येति** । यां काञ्चन प्रत्यासत्तिमुपादाय स्मृतेः साक्षात्कारत्वं वक्तुं न शक्यते । संयोगादिजन्यज्ञानस्यैव साक्षात्कारत्वस्य दृष्टत्वेन प्रत्यासत्ति-मात्रजन्यत्वत्वस्यासम्भावितत्वात् । अन्यथा अनुमित्यादेरपि यां काञ्चन प्रत्यासत्तिमादाय साक्षात्कारत्वं कल्पनीयमित्यादिकं निरस्तमिति भावः ।

विठ्ठल०— ननु श्रुत्यादेः कार्यतामात्रप्रतिपादकत्वात् कथं ततो योगसिद्धिरित्यत आह **श्रुत्यादे-रिति** । अस्तु वा कार्यतापरत्वं तथापि योगसिद्धिर्भविष्यतीत्याह **कर्मविधीति** । यथा कार्यपरत्वेऽपि कर्मविधिदोषतया कर्तृकरणादिसिद्धिः तथा 'योगी युञ्जीत सततमि'त्यादियोगविधिशेषतयापि कर्तृभूतयोग-सिद्धिरुपपन्नेति भावः । **अपश्यमिति** । **विश्वकर्मणि** नारायणे **मायया** स्वेच्छया **निहितमशेषजगच्छुभ्रचक्षु-रहमपश्यमित्यर्थः** । 'नारायणप्रसादेन समिद्धज्ञानचक्षुषा अत्यन्तदुःखसल्लीनानि'त्यादि पद्मपुराणवाक्यं वैराग्य-पादभाष्योदाहृतम् । ननु न मनसः पूर्वानुभूतस्मृतिकारणं तेन सह प्राप्तिशून्यत्वादिति पूर्वपक्ष्यनुमानस्य किं दूषणमित्यत आह **इदमुक्तं भवतीति** । **अनैकान्तिक इति** । योगीन्द्रिय इति शेषः । नन्वेवं तर्हि संस्काररूपप्रत्यासत्तिरस्ति । संयोगादिरूपप्राप्तिरिति निर्बन्धे व्यभिचार इति वक्तव्यम् । यद्वदिति दृष्टान्तकथनं व्यर्थमित्यत आह **दृष्टान्तेति** । नन्वेवं सति मन इवेन्द्रियान्तरमपि प्रत्यासत्तिमात्रेण व्यवहितमपि गोचरये-दित्यत आह **कार्यदर्शनवशादिति** ।

चषकः— **कर्मविधीति** । कार्यान्विते पदानां शक्तिमुपगच्छतां मते यजेतेतिकर्मविधिशेषतया कर्तृकरणादिसिद्धिवद्युञ्जीतेत्यादियोगविधिशेषतया कर्तृभूतयोगिसिद्ध्युपपत्तेरिति भावः । **अप्यये** प्रलये । **विश्व-कर्मणि** पूर्णव्यापारे परमात्मनि । **शुभ्रचक्षुः** शुद्धचक्षुः ।

॥ इति योगीन्द्रियाणामिव मनसोऽपि अतीतार्थज्ञापकत्वयोगात् ॥

* * *

॥ अथ स्मृतेर्मानसत्वस्य साक्षिसिद्धत्वमभिनयेन दर्शयति ॥

२३५ **सु०— यत्स्मृतेर्मानसत्वं साक्षिसिद्धमित्युक्तं तदभिनयेन दर्शयति विज्ञातमिति ।**

अनु०— विज्ञातं मनसा पूर्वं मयैतत्कृतमित्यपि ॥

साक्षादनुभवात्सिद्धं

'एतन्मया पूर्वं कृतमिति, एतन्मया मनसा विज्ञातं स्मृतमपी'ति स्मरणस्य मानसत्वं साक्षादनुभवात् साक्ष्यनुभवेन सिद्धम् इति ।

यदुक्तं परैः 'पूर्वानुभवावच्छिन्नार्थगोचरा स्मृतिः तद्याथार्थ्यादिकमनुविदधाना न स्वयं यथार्थे'ति; तदसत्, अनुभववच्छुद्धार्थविषयत्वस्यापि साक्षिसिद्धत्वादिति दर्शयितुं मयैतत्कृतमित्यपि इत्युक्तम् ।

ननु मनसोऽप्रत्यक्षत्वात्कथं स्मरणस्य मानसता साक्षिप्रत्यक्षगम्येति चेन्न, तस्य साक्षिवेद्यताया वक्ष्यमाणत्वात् । तथाऽपि कार्यकारणभावो न प्रत्यक्ष इति चेदन्वय-व्यतिरेकसचिवस्य साक्षिणस्तत्र प्रामाण्याभ्युपगमात् । ज्ञानं नित्यानुमेयमिति चेन्न, ज्ञातताया निराकरिष्यमाणत्वात् । स्वप्रकाशमिति चेन्न, अनात्मत्वात्, घटवत् । मानस-वेद्यता तु निरसिष्यत इत्याशयवानाह कथमेवेति ।

कथमेव ह्यपोद्यते ।

परि०— अभिनयेति । आकारप्रदर्शनेनेत्यर्थः । विज्ञातमित्यनुवादः, स्मृतमिति व्याख्या । पूर्वानुभवावच्छिन्नेति । पूर्वानुभवविशेषणकेत्यर्थः । साक्षिसिद्धत्वादिति । मयैत-त्कृतमिति मनसा स्मृतिसाक्ष्यनुभवे अनुभवस्यानवच्छेदकत्वेन कृतेरेवावच्छेदकत्वेन प्रतीत्या-ऽनुभवानवच्छिन्नार्थविषयकत्वस्यैव स्मृतौ साक्षिसिद्धत्वादिति दर्शयितुमित्यर्थः । मानसतेति । मनोरूपेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षतेत्यर्थः । वक्ष्यमाणत्वादिति । समयपादे । 'मनो म इति भेदतः । मनसोऽपि गृहीतत्वादि'ति निरीश्वरसाङ्ख्याधिकरणे वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । तथापीति । मनसः साक्षिवेद्यत्वेऽपि तयोः कार्यकारणभावो न प्रत्यक्ष इत्यर्थः । नित्यानुमेयमिति । तथा च स्मृतौ मानसता न साक्षिवेद्येति भावः । भट्टमतेन हि अयं ज्ञानविषयो ज्ञातताधारत्वादिति ज्ञाततारूप-लिङ्गेन ज्ञानमनुमेयम् । तदेवासिद्धमिति भावेनाह ज्ञातताया इति । 'न च प्रमाणतोऽन्या स्यात्प्रमितिर्नाम कुत्रचिदि'ति भक्तिपादीयाऽऽद्याधिकरणे ग्रन्थान्त्यभागे निराकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः । प्राभाकरमतं शङ्कते स्वप्रकाशमिति । अनात्मत्वादिति । जडत्वादित्यर्थः । न हि जडरूपज्ञानस्य

स्ववृत्तित्वं युक्तम् । घटादेरपि तथात्वापत्तेः । तेजसस्तु धर्मिग्राहकमानसिद्धमित्यर्थः । ननु न्यायरीत्या मनोवेद्यताऽस्तु ज्ञानस्य, न साक्षिवेद्यतेत्यत आह **मानसेति** । 'इच्छा ज्ञानं सुखं दुःखं भयाभयकृपादयः । साक्षिसिद्धा न कश्चिद्धि तत्र संशयवान् क्वचित्' इत्यादिना ज्ञानपादे निरसिष्यत इति भावः ।

यादु०— अभिनयेनेति । आकारप्रदर्शनेनेत्यर्थः । एतदित्यनूद्य पूर्वं कृतमित्येतदिति व्याख्यातम् । विज्ञातम् इत्यनूद्य स्मृतम् इति व्याख्यातम् । ननु साक्ष्याकारे प्रदर्शनीये 'इदं पूर्वं मया कृतम्' इति स्मृत्याकारप्रदर्शनं किमर्थम् इत्यतः तत्सार्थक्यं वक्तुमाह **यदुक्तमिति** । **साक्षिसिद्धत्वादिति** । 'इदं पूर्वं मया कृतम्' इति स्मृतिमानहम् इति साक्षिसिद्धत्वादित्यर्थः । **मयैतत्कृतमपीत्युक्तमिति** । तथा च यस्मान्मयैतत्कृतमिति मनसा विज्ञातं तथा स्मृतं च तस्मान्मयैतत्कृतमप्येवं स्मृतोऽर्थः स सत्योऽपीति हेतुहेतुमद्भावेन यो॒ऽयमिति भावः । **वक्ष्यमाणत्वादिति** । 'मनो म इति भेदतः । मनसोऽपि गृहीतत्वादि'त्यनुव्याख्याव्याख्यावसरे समयपादे वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः । **कार्यकारणेति** । मनःस्मरणयोरिति शेषः । **ज्ञानं नित्यानुमेयमिति** । ज्ञाततयेति शेषः । तथा च स्मरणमेव न प्रत्यक्षसिद्धं दूरे तस्य मानसत्वमिति भावः । **निराकरिष्यमाणत्वादिति** । 'न च प्रमाणतोऽन्या स्यात्प्रमितिर्नाम कुत्रचिदि'त्यनेन भक्तिपाद इति शेषः । **अनात्मत्वादिति** । आत्मत्वशून्यत्वादित्यर्थः । न चात्राप्रयोजकता । एतावन्तं कालं सुखमस्वाप्समित्युत्तरकालीनपरामर्शबलेनात्मन एव स्वप्रकाशतया सिद्धत्वेनात्मत्वस्य स्वप्रकाशत्वव्यापकत्वात् । व्यापकाभावेन च व्याप्याभावसाधनात् । न च प्रदीपे व्यभिचारः । तत्र व्यापारानुबन्धिनः स्वविषयकत्वस्य सत्त्वेऽपि साध्यतया विवक्षितस्य साक्षात्स्वविषयकत्वाभावस्यापि सत्त्वात् । **निरसिष्यत इति** । 'मानसे दर्शने दोषाः स्युर्न वै साक्षिदर्शने । सुदृढो निर्णयो यत्र ज्ञेयं तत्साक्षिदर्शनम् । इच्छा ज्ञानं सुखं दुःखं भयाभयकृपादयः । साक्षिसिद्धा न कश्चिद्धि तत्र संशयवान् क्वचित्' इति ज्ञानपादे, ज्ञानस्य मनोवृत्तिरूपमानसप्रत्यक्षविषयत्वे घटादाविव कदाचित्कस्यचित्तस्य संशयः स्यान्न हीदं ज्ञानं न वेति कस्यचित्संशयोऽतो न ज्ञानं मानसवेद्यमिति निरसिष्यत इत्यर्थः । यद्वा 'मयैतज्ज्ञातमिति तु साक्षिगं ज्ञानगोचरम् । ज्ञानमेवे'ति भक्तिपादीयानुव्याख्याव्याख्यावसरे । न तावत्पूर्वभाविनो ज्ञानस्य ज्ञानं विषयः । तथा सति अज्ञासिषमि(ज्ञास्यामी)त्येव स्यान्न तु जानामीति । नाप्यागामिनः । तथात्वे ज्ञास्यामी(ह्यज्ञासिषमि)त्येव स्यात् । न च सहभाविज्ञानान्तरमस्त्यतो ज्ञानं न प्रत्यक्षवेद्यमिति मीमांसकमुखेन निरसिष्यत इत्यर्थः ।

वं०प०— अनुभवावच्छिन्नेति । अनुभवविशिष्टेत्यर्थः । अत एव मया विज्ञातमित्यत्र ज्ञानमर्थावच्छेदकतया दृश्यत इत्यर्थः । **तदिति** । अनुभवेत्यर्थः । ततश्च परसापेक्षत्वादयाथार्थ्यमिति भावः । **अनुभववदिति** । यथाऽनुभवः शुद्धं ज्ञानानवच्छिन्नमर्थं विषयीकरोति । न हि 'अयं घट' इत्यनुभवेऽर्थावच्छेदकतया ज्ञानं भासते । तद्वत्स्मृतिरपि ज्ञानानवच्छिन्नं शुद्धमेवार्थं विषयीकरोतीत्यनुभववद्युक्तं

याथार्थ्यमित्यभिप्रेत्योक्तं **मयैतत्कृतमिति** । मयेत्यर्थो मयैतत्पूर्वं कृतमिति स्मरणेऽनुभवानवच्छिन्नार्थविषयत्वं हि प्रतीयत इत्यर्थः । **नन्वैवेति** । स्मरणं मनोजन्यमिति साक्षिणा प्रतीतिर्न सम्भवति । मनसोऽप्रत्यक्षत्वात् । साक्ष्यविषयत्वादित्यर्थः । **तस्येति** । मनस इत्यर्थः । **तथाऽपीति** । स्मरणमनसोः साक्षिवेद्यत्वेऽपीत्यर्थः । स्मरणमनसोरिति शेषः । तथा च कार्यकारणभावस्य साक्षिप्रत्यक्षाविषयत्वात् स्मरणं मनोजन्यमित्यत्र जन्यत्वांशज्ञानं न साक्षिणेत्यर्थः । **तत्र** कार्यकारणभावग्रहणे । ज्ञानस्य नित्यानुमेयत्वात् स्मृतिरूपज्ञानस्य कथं साक्षिप्रत्यक्षवेद्यत्वमित्यभिप्रेत्य शङ्कते **ज्ञानमिति** । **नेति** । अनुमापकलिङ्गाभावादिति शेषः । अयं ज्ञानवान् ज्ञाततावत्त्वादिति ज्ञाततैव ज्ञानानुमाने लिङ्गमत आह **ज्ञाततायां इति** । **स्वप्रकाशमिति** । ज्ञानमिति वर्तते । ततश्च साक्षिवेद्यं न भवत्येवेति भावः । **नेति** । ज्ञानं स्वप्रकाशं नेत्यर्थः । **मानसेति** । ज्ञानस्येति शेषः । कथमेवेति मूलस्य मनसः साक्षिवेद्यत्वं तथा मनःस्मरणयोः कार्यकारणभावस्य चान्वयव्यतिरेकसचिवसाक्षिवेद्यत्वं कथमेवोपपद्यत इत्यर्थः ।

कं०रा०— ननु ज्ञानस्य ज्ञाततालिङ्गानुमेयत्वेन साक्षिवेद्यत्वाभावात् कथं स्मरणस्य मानसत्वं साक्षिगम्यमिति शङ्कते **ज्ञानमिति** ।

श्रीनिधि०— **तत्र प्रामाण्याभ्युपगमादिति** । तत्र प्रामाण्याभ्युपगमादित्यर्थः ।

शे०वा०— **अभिनयेन** आकारप्रदर्शनेन । विज्ञातमित्यनूद्य स्मृतमिति व्याख्यानम् । न केवलं मया पूर्वं कृतं किन्नाम पूर्वं कृतमिति स्मृतमपीत्यपेरर्थः । साक्ष्याकारप्रदर्शनावसरे इदं मया पूर्वं कृतमिति स्मृत्याकारप्रदर्शनमनर्थकमित्यतस्तत्सार्थक्यं वक्तुमाह **यदुक्तमिति** । **अनुभववदिति** । यथा हि घटाद्यनुभव-स्यानुभवानवच्छिन्नार्थगोचरतायाः साक्षिसिद्धत्वान्नानुभवावच्छिन्नार्थगोचरतेति तत एव याथार्थ्यम्, एवं स्मृते-रप्यनवच्छिन्नार्थगोचरतायाः साक्षिसिद्धत्वान्नानुभवावच्छिन्नार्थगोचरतेति स्वत एव याथार्थ्यम्, अन्यथा-ऽनुभवस्यापि तन्न स्यादिति प्रतिबन्दीसूचनायानुभववदिति दृष्टान्तोपादानमिति ध्येयम् ।

मनसोऽप्रत्यक्षत्वादिति । अरूपिद्रव्यत्वेन चक्षुरादिना तदवगमासम्भवाच्चक्षुराद्यव्यापारेऽप्युपलब्धेश्च न तस्य प्रत्यक्षत्वमिति भावः । **वक्ष्यमाणत्वादिति** । साङ्ख्यपरीक्षायां 'मनो म इति भेदतः । मनसोऽपि गृहीतत्वात्' इत्यनुव्याख्याव्याख्यावसर इति शेषः । **तत्पक्षे इति** । अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वरूप-कारणत्वस्यानन्यथासिद्धनियतपश्चाद्भावित्वरूपकार्यत्वस्य च नियतपदोक्तप्रत्यक्षायोग्यव्याप्तिघटितमूर्तिकत्वादिति भावः इति केचित् । वस्तुतो नित्यातीन्द्रियरूपत्वात्कारणत्वस्य तद्घटितकार्यकारणभावस्याप्यतीन्द्रियत्वान्न प्रत्यक्षत्वमिति द्रष्टव्यम् । **सचिवस्येति** । सहकारिसामर्थ्येन करणानां शक्त्यन्तराविर्भावात् कार्यकारण-भावग्राहकत्वं साक्षिणो युक्तमिति भावः । भट्टमतमाश्रित्य शङ्कते **ज्ञानमिति** । ज्ञाततयेति शेषः । तथा च स्मरणस्यैवाप्रत्यक्षत्वात् तन्मानसत्वस्य प्रत्यक्षत्वं दूरनिरस्तमिति भावः । **निराकरिष्यमाणत्वादिति** । 'न च

प्रमाणतोऽन्या स्यात् प्रमितिर्नाम कुत्रचित्' इत्यादिना स्वप्राधिकरण इति शेषः । तथा च ज्ञाततायाः आप्रामाणिकत्वेन तया तदसिद्धेर्लिङ्गान्तरस्य चाभावात् तदसिद्धिरेव स्यादिति न तस्य नित्यानुमेयत्वमिति भावः । प्राभाकरमतमाशङ्कते **स्वेति** । **अनात्मत्वादिति** । जडत्वादित्यर्थः । नन्वप्रयोजकत्वम्, आत्मवदनात्मनोऽपि तत्सम्भवात् । अन्यथा आत्मत्वादेव न तस्य स्वप्रकाशत्वमित्यपि स्यादिति चेन्न । स्वप्रकाशत्वं हि स्वकर्मकप्रकाशरूपत्वं वाच्यं प्रकारान्तरासम्भवात् । न चैतदनात्मनोऽनित्यज्ञानस्य सम्भवति स्वप्रकाशत्ववादिना प्राभाकरेण ज्ञानांशे लौकिकसाक्षात्कारत्वाङ्गीकारेण जन्यलौकिकसाक्षात्कारस्य विषयजन्यत्वनियमेन स्वस्यैव स्वविषयत्वरूपस्वप्रकाशत्वे स्वस्यैव स्वात्मानं प्रत्यन्तर्भावितपूर्वापरभावरूप-जन्यजनकभावापत्त्या व्याघातापत्तेरेव विपक्षे बाधकत्वात् । अत एव सर्वगतत्वाधिकरणे स्वकर्मकप्रकाशत्वं स्वप्रकाशत्वमिति लक्षणस्य, 'प्राभाकरपक्षे क्रिया हि कर्मकारकजन्येष्यते' इत्यादिनैवमेव दूषणमभिहितं पुरस्तात् । न्यायामृते चात्मरूपज्ञानस्येश्वरज्ञानवन्नित्यत्वेन जन्यसाक्षात्कारत्वाभावेन स्वपक्ष एतद्दूषण-परिहारोऽभिहित इति द्रष्टव्यम् । ननु च यत्प्रमेयं तदभिधेयमिति व्याप्तिज्ञानस्याभिधेयत्वरूपेण स्वविषय-त्वादनात्मत्वं हेतुस्तत्र व्यभिचरितः । यदि च ज्ञानत्वेन रूपेण स्वस्य विषयत्वं विवक्षितं तदा वृत्ति-ज्ञानमनित्यमिति व्याप्तिज्ञानस्य ज्ञानत्वेनैव स्वविषयतया तत्र व्यभिचारः । यदि चैतज्ज्ञानत्वेन स्वविषयत्वं विवक्ष्यते तदाऽप्येतत्कालीनशाब्दज्ञानवांस्त्वमिति शाब्दज्ञानस्यैतज्ज्ञानत्वेनापि तद्विषयत्वात् तत्र व्यभिचार एव । किञ्च वृत्तिर्न ज्ञानमनात्मत्वाद्घटवदित्याभाससाम्यं ज्ञानं स्वप्रकाशं ज्ञानत्वात् सम्मतवदिति सत्प्रति-पक्षता च । तत्कथमनात्मत्वेनास्वप्रकाशत्वानुमानमिति चेत् । अत्र ब्रूमः । येनाकारेण स्वस्य प्रकाशत्वं तेनाकारेण विषयत्वस्य विवक्षितत्वेन तदभावस्यैव साध्यतया व्यभिचाराप्रसक्तेः । तथा हि । यत्प्रमेयं तदभिधेयमिति व्याप्तिज्ञानत्वेन प्रकाशत्वात् । न च तेनाकारेण विषयत्वं किन्त्वभिधेयत्वेनेति तादृश-स्वप्रकाशत्वाभावस्तत्राविकलः । वृत्तिज्ञानमनित्यमिति व्याप्तिज्ञानस्यापि ज्ञानत्वेन विषयतायामपि व्याप्ति-ज्ञानत्वेनाविषयत्वात् । एतत्कालीनेत्यादिशाब्दज्ञानस्यापि शाब्दज्ञानविषयकत्वेन प्रकाशत्वात् तेन रूपेण च न विषयत्वं किन्तु शाब्दज्ञानत्वेनैवेति न क्वापि व्यभिचारः । यच्च वृत्तिर्न ज्ञानमित्युक्तं तत्र यदि ज्ञानत्वं नाम प्रकाशरूपत्वं तर्हि तदभावसाधने बाधः । यद्यतिरिक्तं किञ्चित्तदा तदभावसाधने सिद्धसाधनम् । आत्मत्वस्योपाधित्वात् नान्त्यदोषोऽपीति दिक् । तर्ह्यस्तु तार्किकरीत्या ज्ञानस्य मानसत्वमित्यत आह **मानसेति** । **निरसिष्यत इति** । 'मयैतज्ज्ञातमिति तु साक्षिगं ज्ञानगोचरम् । जानामी'ति भक्तिपादीया-नुव्याख्याने, न तावत्पूर्वभाविनो ज्ञानस्य ज्ञानं विषयस्तथा सति अज्ञासिषमि(ज्ञास्यामी)त्येव स्यान्न तु जानामीति । नाप्यागामिनः । तथात्वे ज्ञास्यामी(ह्यज्ञासिषमि)त्येव स्यात् । न च सहभावि ज्ञानान्तरमस्ति । अतो न ज्ञानं प्रत्यक्षवेद्यमिति मीमांसामुखेन 'मानसे दर्शने दोषाः स्युर्न वै साक्षिदर्शने । सुदृढो निर्णयो यत्र ज्ञेयं तत्साक्षिदर्शनमि'त्यादिना ज्ञानपादे ज्ञानस्य मनोवृत्तिरूपमानसप्रत्यक्षविषयत्वे घटादाविव कस्य-चित्कदाचित्तत्र संशयः स्यात् । न हीदं ज्ञानं न वेति संशयोऽस्ति । अतो ज्ञानं न मानसवेद्यमिति मानसवेद्यता निरसिष्यत इत्यर्थः ।

वा०र०— ....सारेणाह **न तु यत् प्रमेयं इत्यादिना । किन्तु अभिधेयत्वेनेति** । प्रमेयत्वोपलक्षणं चेदम् ।

स०न्न०— अभिनयेनेति । प्रकाशप्रदर्शनेनेत्यर्थः । **एतन्मयेति** । विज्ञातमित्यनूद्य स्मृतमिति व्याख्यानम् । न केवलं मया कृतं पूर्वम् । किं नाम मया पूर्वं कृतमिति स्मृतमपि इत्यपेर्थः । **अनुविदधाना** । अनुभवयाथार्थ्येन सम्बद्धेत्यर्थः । **वक्ष्यमाणत्वादिति** । तृतीयस्य चतुर्थे इति शेषः । **अन्वयव्यतिरेकसचिवस्येति** । सति मनसि स्मरणम् । तदभावे स्मरणाभावः इत्यन्वयव्यतिरेकसचिवस्येत्यर्थः । ननु ज्ञानस्य ज्ञाततालिङ्गकानुमानेन नित्यानुमेयत्वात् स्मरणस्यापि ज्ञानत्वेन नित्यानुमेयत्वात् कथं मानसत्वमित्यत आह **नेति । अनात्मत्वादिति** । जडत्वादित्यर्थः । नन्वप्रयोजकत्वम् । आत्मवदनात्मनोऽपि तत्सम्भवात् । अन्यथा आत्मवदेव न तस्य स्वप्रकाशत्वमित्यपि स्यादिति वाच्यम् । स्वप्रकाशत्वं हि स्वकर्मकप्रकाशरूपत्वं वक्तव्यम् अन्यस्यासम्भवात् । न चैतदात्मनोऽनित्यज्ञानस्य सम्भवति । प्रकाशस्य क्रियात्वेन जन्यवर्तमानविषयकक्रियायाः स्वापेक्षया पूर्वभाविकर्मकारकजन्यत्वस्य नियतत्वेन ज्ञानस्यानित्यत्वेन स्वापेक्षया स्वस्यैव पूर्वभावित्वपश्चाद्भावित्वयोरसम्भवात् । आत्मनश्च नित्यत्वेन तत्सम्भवादिति । अत एवोक्तं टीकाकारैः 'स्वकर्मकप्रकाशत्वं स्वप्रकाशत्वमिति चेत् तर्हि वृश्चिकभिया पलायमानस्य आशीविषमुखे निपात । यत्स्वलक्षणमात्राधीनविरोधं कर्तृ-कर्मभावं परिहर्तुं सर्वलोकावसितविरोधं क्रिया-कर्मभावमभ्युपैति । क्रिया हि कर्मकारकजन्येष्यते । न च जन्यजनकयोरेकतोचिता । अन्तर्भावितपूर्वापरभावत्वात् तस्य । न च तदेव स्वात्मानं प्रति पूर्वमपरं चेति युज्यते । अपरे तु 'मामहं जानामी'ति प्रत्यक्षेणात्मनः स्वविषयप्रकाशत्वरूपस्य स्वप्रकाशत्वस्य सिद्धत्वेऽपि जडे तत्साधकाभावात् । न च जडस्यापि दीपस्य स्वप्रकाशत्वात् कथं स्वप्रकाशत्वाभावानुमानमिति वाच्यम् । विवक्षितस्वप्रकाशत्वस्य तत्राभावात् । न हि दीपस्य स्वविषयत्वमस्तीति भाव इत्याहुः । अत्रैके चोदयन्ति । यत्प्रमेयं तदभिधेयमिति व्याप्तिज्ञानस्य अभिधेयत्वप्रमेयत्वरूपेण स्वविषयत्वस्यापि विद्यमानत्वेन अनात्मत्वहेतोस्तत्र व्यभिचारः । यदि ज्ञानत्वेन रूपेण स्वस्य विषयत्वं विवक्षितं, तदा वृत्तिज्ञानमनित्यमिति व्याप्तिज्ञानस्य ज्ञानत्वेनैव विषयत्वस्य सत्त्वेन तत्र व्यभिचारः । यदि एतज्ज्ञानत्वेन विषयत्वं तदा एतत्कालीनशाब्दज्ञानवानयमिति शाब्दज्ञानस्य एतज्ज्ञानत्वेनापि विषयत्वात् तत्र व्यभिचारः । किञ्च वृत्तिर्न ज्ञानम् अनात्मत्वात् घटवत् इत्याभाससमानयोगक्षेमत्वम् । ज्ञानं स्वप्रकाशं ज्ञानत्वादिति सत्प्रतिपक्षश्च । तस्मात् अनात्मत्वेन स्वप्रकाशत्वाभावसाधनमनुपपन्नमिति । तदयुक्तम् । येनाकारेण स्वस्य प्रकारत्वम्, तेनैवाकारेण विषयत्वस्य विवक्षितत्वेन तदभावस्यैव साध्यत्वेन व्यभिचारप्रसक्त्यभावात् । तथा हि यत्प्रमेयं तदभिधेयम् इति व्याप्तिज्ञानस्य ज्ञानत्वेन प्रकाशत्वात् तेनाकारेण न विषयत्वम् । किं तु अभिधेयत्वेनैवेति तादृशस्वप्रकाशत्वाभावस्य तत्रापि सत्त्वेन साध्यस्यापि विद्यमानत्वेन व्यभिचाराभावात् । वृत्तिज्ञानमनित्यमिति व्याप्तिज्ञानस्यापि ज्ञानत्वेन विषयत्वेऽपि व्याप्तिज्ञानत्वेन विषयत्वाभावात् । एवम् एतत्कालीनेत्यादिशाब्दज्ञानस्यापि शाब्दज्ञानविषयकत्वेन प्रकाशत्वात् तेन रूपेण

न विषयत्वम् । किं तु शाब्दज्ञानत्वेनैवेति न तत्रापि व्यभिचारः । यच्चोक्तं वृत्तिः न ज्ञानमित्यादि तत्र प्रष्टव्यम् । किमिदं ज्ञानत्वं नाम । प्रकाशरूपत्वं वा अतिरिक्तं किञ्चिद्वा । नाद्यः । प्रकाशरूपत्वस्य प्रमाणसिद्धत्वेन तदभावसाधने बाधापत्तेः । न चरमः । अतिरिक्तस्याप्रसिद्धत्वेन तदभावसाधने सिद्धसाधनत्वादयुक्तमेतत् । यच्च ज्ञानं स्वप्रकाशं ज्ञानत्वादित्यादि, तदपि न । आत्मत्वस्योपाधेरित्यास्ताम् ।

विठ्ठल०—— वक्ष्यमाणत्वादिति । 'मनो म इति भेदतः । मनसोऽपि गृहीतत्वादि'ति समयपादे वक्ष्यमाणत्वादेरित्यर्थः । **नित्यानुमेयमिति** । ज्ञातता इति शेषः । अयं ज्ञानविषयो ज्ञातत्वादित्येवमित्यर्थः । **ज्ञाततायाः इति** । 'न च प्रमाणतोऽन्या स्यात्प्रमितिर्नाम कुत्रचिदि'ति भक्तिपाद इत्यर्थः । प्राभाकरः शङ्कते **स्वप्रकाशमिति** । नैयायिकमाशङ्क्य निरस्यति **मानसेति** । **निरसिष्यत इति** । 'इच्छा ज्ञानं सुखं दुःखं भयाभयकृपादयः । साक्षिसिद्धा' इति ज्ञानपाद इति शेषः ।

चषकः—— वक्ष्यमाणत्वादिति । 'मनो म इति भेदतः मनसोऽपि गृहीतत्वादि'ति मौलप्रतीकव्याख्यावसरेऽभिधास्यमानत्वादित्यर्थः । ज्ञानस्यातीन्द्रियतया ज्ञाततालिङ्गकानुमानवेद्यतामुपगच्छतां भट्टानां दिशा शङ्कते **ज्ञानं नित्यानुमेयमिति** । तथा च स्मरणमेव न प्रत्यक्षसिद्धं तस्य मानसत्वं दूरापास्तमिति भावः । **निराकरिष्यमाणत्वादिति** । 'न च प्रमाणतोऽन्या स्यात्प्रमितिर्नाम' इत्यादिना भक्तिपादे प्रत्याख्यास्यमानत्वादित्यर्थः । ज्ञानस्य मितिमातृमेयरूपत्रिपुटीगोचरतामुपेयुषां गुरूणां दिशा शङ्कते **स्वप्रकाशत्वमिति** । **मानसवेद्यतेति** । मुरारिमिश्रदिशा न्यायनयदिशा च मनःकरणकलौकिकविषयतेत्यर्थः । **निरसिष्यत इति** । 'मानसे दर्शने दोषाः' इत्यादिक 'तत्र संशयवान् कश्चिदि'त्यन्तेन ज्ञानपादे प्रत्याख्यास्यत इत्यर्थः ।

॥ इति स्मृतेर्मानसत्वस्य साक्षिसिद्धत्वमभिनयेन दर्शयति ॥

॥ इति स्मृतेः मानसप्रत्यक्षजत्वात् ॥

॥ इति स्मृतेः अप्रामाण्यापादकानां हेतुपञ्चकानां निरासः ॥

॥ इति स्मृतिविषये वक्तव्यविशेषार्थं प्राभाकरोक्तप्रमाणसामान्यलक्षणस्य विशेषतो निराकरणम् ॥

* * *

॥ अथ प्रमाणलक्षणाद्युक्तविषयस्य प्रकृतोपयोगः ॥

२३६ **सु०—— याथार्थ्यमेवेत्यादिनोक्तस्य प्रकृतोपयोगमाह एवमिति ।**

अनु०—— एवंलक्षणके मानत्रये ब्रह्मादिवस्तुषु ॥
प्रमाणं वेद एवैकः

यस्मान्मानत्रयमेवंलक्षणकं तस्माद्, **ब्रह्मादिवस्तुषु वेद एव प्रमाणं** न युक्त्यादेः तत्र अवकाशः ।

इन्द्रियं हि रूपादिमत्येव द्रव्ये प्रवर्तते । न च ब्रह्मादिकं तथा । अनुमानं च व्याप्तिसापेक्षम् । न च वेदनिरपेक्षस्य तस्य ब्रह्मादौ सञ्चारोऽस्ति, उपाधिप्रतिपक्षयोस्तु सर्वत्र सम्भवेन व्याप्त्यनिश्चयात् । वेदानुसरणे तु साध्याव्यापकत्वबाधितविषयत्वयोराव-श्यकत्वात् । पौरुषेयागमस्तु परतन्त्र एवेति ।

ततः किमित्यत आह **तत्प्रामाण्यं चेति** ।

तत्प्रामाण्यं च साधितम् ॥

॥ २-१-२ ॥

य(त)स्माद्वेदविषये न युक्तेरवकाशस्ततो 'विरोधोऽपि स एवोक्त' इत्युपपन्नम् ।

परि०— रूपादिमत्येव द्रव्य इति : महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वस्य वा तादृशोद्भूतस्पर्शवत्त्वस्य वा चर्मचक्षुरादिप्रत्यक्षगोचरतायां तन्त्रत्वाद्भगवत्यप्राकृतरूपादिमति तत्प्रयोजकप्राकृतरूपादेरभावादिति भावः । **वेदानुसरणे त्विति** । अनुमानस्येत्यनुकर्षः । साध्येत्यादेरुपाधिप्रतिपक्षयोरित्यनेन यथाक्रममन्वयः । प्रपञ्चितमेतच्छास्त्रयोनिसूत्रे इति भावः । **परतन्त्र एवेति** । मूलप्रमाणसापेक्षत्वादिति भावः ।

गु०दी०— रूपादिमत्येव द्रव्ये इत्यत्र रूपपदेन प्राकृतरूपमुच्यते । अप्राकृतरूपस्य 'रूपोपन्यासादि'ति सूत्रकृतैव निर्णीतत्वात् । यद्वा रूपपदेन रूपमेवोच्यते । परमात्मरूपं तु तत्कृपापर्यन्तं मायया अभिभूतत्वान्न साक्षात्कारोपयोगीति भावः ।

यादु०— रूपादिमत्येवेति । प्राकृतरूपादिमत्येवेत्यर्थः । **परतन्त्र एवेति** । अप्रामाण्यशङ्कानिरासाय अपौरुषेयागमसापेक्ष इत्यर्थः ।

वं०प०— ब्रह्मादिकम् परब्रह्मादिकम् । **तथेति** । घटादौ प्रत्यक्षताप्रयोजकत्वेन क्लृप्तप्राकृत-रूपवदित्यर्थः । **वेदानुसरणे** अनुमानस्य मूलतयेति शेषः । **साध्येति** । अनुकूलेन सनाथे सति साधने पक्ष

एवोपाधेः साध्यव्यापकताभङ्गादित्यर्थः । **बाधितेति** । वेदविरोधेन सत्प्रतिपक्षस्य बाधितविषयत्वमित्यर्थः । **परतन्त्रेति** । अप्रामाण्यशङ्कानिरसनद्वारा प्रामाण्यनिश्चयायापौरुषेयागमरूपमूलप्रमाणापेक्षत्वेन पराधीनप्रामाण्यकत्वान्न सोऽनुसरणीयः अनुमानमूलतयेत्यर्थः ।

कं०रा०— साध्येति । उपाधौ साध्याव्यापकत्वस्य प्रतिपक्षे बाधितविषयत्वस्य चावश्यकत्वादित्यर्थः । **विरोधोऽपीति** । 'विरोधोऽपि स एवोक्तः प्रत्यक्षेणागमेन वे'त्येतदुपपन्नमित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— ततो विरोधोऽपि स एवोक्त इति । अनेन तदित्येतत्तत इति व्याख्यातं वेदितव्यम् ।

शे०वा०— रूपादिमत्येवेति । प्राकृतभौतिकरूपादिमत्येवेत्यर्थः । ब्रह्मादिकं च न प्राकृतभौतिकरूपादिमदिति न तत्रेन्द्रियप्रवृत्तिरुपपद्यत इत्यर्थः । **व्याप्तिसापेक्षमिति** । उपलक्षणं चैतत् । धर्मादिसापेक्षमित्यपि द्रष्टव्यम् । धर्म्यादिसापेक्षत्वं च तत्प्रमितिसापेक्षत्वमेव । तथा च धर्म्यादिभूतस्य ब्रह्मादेर्वेदादृतेऽसिद्ध्या वेदानपेक्षायामाश्रयासिद्ध्यादिप्रसङ्गात् । तदपेक्षायां च विरोधिनो धर्म्यादिग्राहकविरोधान्न वैदिकेऽर्थेऽनुमानस्यावकाश इति भावः । नन्वनुमानस्य ब्रह्मादावसञ्चारे मीमांसारम्भानुपपत्तिर्मीमांसाया युक्त्युनुसन्धानात्मकत्वादित्यतो न वयं सर्वथाऽनुमानस्य ब्रह्मादौ सञ्चाराभावं ब्रूमः । किन्नाम तत्सापेक्षस्य तु सञ्चारोऽभिमत एवेति न मीमांसारम्भानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह **न च वेदनिरपेक्षस्येति** । तदनपेक्षस्य ब्रह्मादावसञ्चारे निमित्तमाह **उपाधीति** । तर्हि वेदसापेक्षस्यापि कथं तत्र सञ्चारः । उपाधिप्रतिरोधयोः सर्वत्र सम्भवेन व्याप्त्यनिश्चयादिति युक्तेः साम्यादित्यत आह **वेदानुसरणे त्विति** । आगमबलेन साधनस्य साध्यव्याप्यत्वे गृहीते साध्यव्याप्यहेत्वव्यापकत्वेन पक्ष एव साध्यव्यापकत्वस्य, वेदानुगृहीतत्वेन अनुमानस्य तद्विरुद्धानुमानस्य च वेदानुगृहीतानुमानेन बाधितविषयत्वप्राप्त्याऽसमानबलत्वस्य प्राप्त्योपाधिप्रतिपक्षनिराकरणं सुलभमिति भावः । **परतन्त्र इति** । अप्रामाण्यशङ्कानिरासाय मूलभूतप्रमाणसापेक्ष एवेत्यर्थः । **ततः किमितीति** । वैदिकेऽर्थे युक्तेरनवकाशत्वसिद्धौ किं सिद्धमित्यर्थः । वैदिकेऽर्थे युक्त्यनवकाशसिद्धेर्वेदप्रामाण्यसिद्धिर्न प्रयोजनं तत्कथमयमुपसंहार इत्यतोऽयं परमसाध्योपसंहारः अवान्तरसाध्यसाधनभावस्तूक्तरीत्याऽनुसन्धेय इति भावेन तत्प्रदर्शनपूर्वकमुपसंहारवाक्यं व्याचष्टे **यस्मादित्यादिना** ।

स०व्र०— परतन्त्र एवेति । अप्रामाण्यशङ्कानिरसने मूलभूतप्रमाणसहकारापेक्षत्वात् परतन्त्र इति भावः ।

विठ्ठल०— अनवकाशमेवं प्रथमं प्रत्यक्षस्यापादयति **इन्द्रियं हीत्यादिना** । **वेदानुसरणे त्विति** । आगमेन व्याप्तिसिद्धौ पक्षे साध्यव्यापकत्वसिद्धिः । अत एवास्य प्रबलत्वात्प्रतिपक्षानुमानस्य बाधितविषयत्वसिद्धिरित्येतयोरावश्यकत्वादित्यर्थः ॥

चषकः— **रूपादिमत्येव** प्राकृतोद्भूतरूपादिमत्येव ।

॥ इति प्रमाणलक्षणापुक्तविषयस्य प्रकृतोपयोगः ॥
॥ इति उक्तार्थस्य सुबोधार्थं प्रमाणाप्रमाणविवेचनम् ॥

* * *

॥ अथ वेदप्रामाण्योपसंहारः ॥

२३७ सु०— तथा च वेदस्य प्रमाणविरोधाभावात् तत्प्रामाण्यं च साधितम् । यदुक्तं प्राक् 'तस्माद्वेदप्रामाण्यमिष्यत' इति तत्सिद्धमित्यर्थः ॥ २-१-२ ॥

परि०— प्रागिति । एतदधिकरणाऽऽदिभागे । साधितमित्यस्यार्थः **सिद्धमिति** ।

श्रीनिधि०— तत्सिद्धमित्यर्थ इति । अनेन तदित्येतदावृत्त्या योऽशितं द्रष्टव्यम् ।

॥ इति वेदप्रामाण्योपसंहारः ॥
॥ इति वेदादीनां प्रामाण्यात्, तदभावमूलकसमन्वयभङ्गशङ्कानिरसनम् ॥

* * *

॥ इति न विलक्षणत्वाधिकरणम् ॥
॥ २-१-२ ॥

* * *

॥ अथ अभिमान्यधिकरणम् ॥

॥ २-१-३ ॥

ब्र०सू०— ॐ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॐ

॥ अथ वेदसमन्वयेन ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे साधनीये शङ्कान्तरनिरासः ॥

॥ अथ तत्रादौ शङ्का – वेदवाक्यान्तरे युक्त्यन्तरविरोधात् अप्रामाण्यस्य शङ्का ॥

॥ अथ तत्राप्यादौ मृदब्रवीदित्यादिवाक्ये प्रमितव्याप्तिमद्युक्तिविरोधस्य शङ्का ॥

॥ अथ च तत्रादौ एतच्छङ्कोत्थापकानुव्याख्यानस्यावतरणं शब्दार्थयोजना च ॥

१ **सु०**— युक्त्यन्तरविरोधं वेदस्य परिहर्तुमिदमारभ्यते ।

'स्यादेतत् । युक्तिविरोधाः किं प्रत्येकं परिहरणीयाः, उतोपलक्षणया । नाद्यः निरसनीययुक्त्याभासानन्त्येन शास्त्रापर्यवसानप्रसङ्गात्, सूत्रत्वव्याघाताच्च । द्वितीये त्वनारम्भ एवास्याधिकरणस्य, निरन्तरातीताधिकरणेनैवोपलक्षणया सकलयुक्तिविरोधानां परिहृतत्वादिति । मैवम् । अभ्यधिकाशङ्कासद्भावेन तदुपपत्तेरि'त्याशयवान् पूर्वपक्षं तावदाह **तथाऽपीति** ।

अनु०— तथाऽपि मृज्जलादीनां बुद्धिवागादिवाचकः ।
दृष्टव्याप्तिविरुद्धत्वात्तत्र मानं कथं भवेत् ॥

यद्यपि फलव्यभिचारादिविरोधो वेदस्य परिहृतः **तथाऽपि** इत्यर्थः । मृज्जला-दीनामिति **आदि**पदेन तेजःप्रभृतीनां ग्रहणम् । **बुद्धिः** ज्ञानं, **वाग्** वक्तृत्वम् । **आदि**-ग्रहणेन श्रोतृत्वादिकम् । वेद इत्यनुवर्तते । **दृष्टा** प्रमिता **व्याप्तिः** **यस्या** युक्तेः सा तथोक्ता । व्याप्तिग्रहणं पक्षधर्मताया अप्युपलक्षणम् । क्वचित् तन्नियमानभ्युपगमात् स्वशब्देनासङ्कीर्तनम् । **तया** विरुद्धत्वात् । **तत्र** मृज्जलादीनां बुद्धिवागादौ । **कथम्** इत्याक्षेपे । 'प्रतिपाद्यान्तरं तु नास्त्यप्रतीतेरि'ति शेषः ।

परि०— शङ्कोत्थापनायाह **युक्त्यन्तरेति** । **सूत्रत्वेति** । अनन्यलभ्यार्थकत्वरूपसारवत्त्वलक्षणवत्त्वव्याघात इत्यर्थः । उपलक्षणतया सर्वयुक्तिविरोधनिरासलाभे प्रातिस्विकतन्निरासाय सूत्रान्तरकरणायोगादिति भावः । यद्वा विश्वतोमुखत्वव्याघात इत्यर्थः । अनेकशाखानिर्णायकत्वस्येव अनेकविरोधनिरासकत्वस्यापि विश्वतोमुखत्वशब्दार्थत्वात् । **फलव्यभिचारादीति** । आप्तोक्तत्वगुणाभावविरोध आदिपदार्थः । **ज्ञानमिति** । ईक्षणशब्दितमित्यर्थः । **श्रोतृत्वादिकमिति** । विवादकामसंवादादिरादिपदार्थः । वाचक इत्यत्राकाङ्क्षां पूरयति **इत्यनुवर्तत इति** ।

यादु०— **श्रोतृत्वादिकमिति** । आदिपदेन कामकलहादिग्रहणम् । क्वचिदित्यनन्तरं व्यभिचारेणेति शेषः ।

वं०प०— श्रोतृत्वादिकमित्यत्रादिपदेन कलहेच्छयोर्ग्रहणम् । तत्र प्रतीतार्थे मानं मा भवतु अर्थान्तरे भविष्यतीति सिद्धान्तिभिरुक्ते पूर्वपक्षो निर्दलः स्यादतोऽर्थान्तरस्याप्याक्षेपस्तस्याभिप्रेत इत्याह **प्रतिपाद्यान्तरं त्विति** ।

कं०रा०— ननु व्याप्तिवत्पक्षधर्मताया अप्यनुमानाङ्गत्वाविशेषात् दृष्टव्याप्तिविरुद्धत्वादित्यत्र तस्याः स्वशब्देनासङ्कीर्तनं कुत इत्यत आह **क्वचित्तन्नियमेति** । अधोदेशस्थनदीपूरादिना ऊर्ध्वदेशस्थवृष्ट्याद्यनुमाने पक्षधर्मताया अभावेन तन्नियमानभ्युपगमात्स्वशब्देनासङ्कीर्तनमित्यर्थः । **तयेति** । दृष्टव्याप्तिकयुक्त्येत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— **सूत्रत्वव्याघातादिति** । सूचनाद्धि बह्वर्थस्य सूत्रमित्युच्यते । एवं च विरोधानां प्रत्येकं परिहारे उपलक्षणया बह्वर्थसूचनाभावात् सूत्रत्वं व्याहन्येतेत्यर्थः । **वाग्वक्तृत्वमिति** । **क्वचिदिति** । व्यभिचारेणेति शेषः । प्रतीतार्थे प्रामाण्याभावे अर्थान्तरमादाय प्रामाण्यमुपपद्यत इत्यत आह **प्रतिपाद्यान्तरत्वेति** ।

शे०वा०— ननु तथाऽपीत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चैतदभ्यधिकाशङ्काप्रदर्शनपरमिति वाच्यम् । तस्याप्यनर्थकत्वात् । न चाधिकरणारम्भसमर्थनार्थत्वान्न तदिति वाच्यम् । प्रागपरिहृतयुक्तिविरोधपरिहारकतयाऽगतार्थत्वेनाधिकरणारम्भस्य सुस्थतया तदारम्भसमर्थनस्याभ्यधिकाशङ्कानिरपेक्षत्वादित्यतो गतार्थताशङ्कामुत्थाप्याधिकाशङ्काप्रदर्शनपरतया भाष्यं योजयितुं तस्या विषयोपस्थितिसापेक्षत्वात् तदर्थं विषयं तावदाह **युक्त्यन्तरेति** । विषयमुक्त्वा गतार्थताशङ्कामाह **स्यादेतदिति** । प्रत्येकं युक्तिविरोधानां परिहरणीयत्वात् कथं गतार्थतेत्यतोऽस्मिन्पक्षे गतार्थताशङ्काऽनुदयेऽप्यस्य पक्षस्य सिद्धान्त्यनभिमतत्वात् तदभिमते चोपलक्षणया युक्तिविरोधानां परिहरणीयत्वे तच्छङ्कोदयान्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य कुतोऽस्य पक्षस्य सिद्धान्त्यनभिमतत्वमित्यतः सम्भावितविकल्पप्रदर्शनपूर्वकं तस्य अनभिमतत्वमुपपाद्य द्वितीयपक्षे गतार्थताशङ्कामुत्थापयति

युक्तिविरोधा इति । **सूत्रत्वव्याघाताच्चेति** । सूत्राणां विश्वतोमुखत्वानुरोधेन विषयविशेषमुपलक्षणतयोपादाय समानविषये न्यायसङ्कोचकत्वनियमात् प्रत्येकं युक्तिविरोधपरिहारकत्वे च समानविषये न्यायसङ्कारकत्वाभावप्राप्त्या सूत्रत्वव्याघातादित्यर्थः । **अभ्यधिकाशङ्केति** । पूर्वोक्तन्यायविषयत्वाच्छादिका शङ्काऽभ्यधिकाशङ्केत्यर्थः । **तदुपपत्तेरिति** । अधिकाशङ्कया तन्न्यायविषयत्वाभावे परेण शङ्कितेऽधिकाशङ्कानिराकरणेन पुनस्तन्न्यायविषयत्वप्रदर्शनार्थत्वादधिकरणान्तरारम्भस्य न तदनुदयप्रसङ्ग इति भावः । मूले तथाऽपीत्युक्त्या लब्धमर्थं दर्शयति **यद्यपीति** । **तेजःप्रभृतीनामिति** । प्रभृतिग्रहणं ग्रावादिपरिग्रहार्थम् । श्रोतृत्वादिकमित्यादिपदेन कामकलहादिपरिग्रहः । **अनुवर्तत इति** । 'प्रमाणं वेद एवैकः' इति पूर्ववाक्यादिति शेषः । ननु दृष्टव्याप्तिविरोधपरिहारकत्वेन युक्तिविरोधपरिहारकत्वाभावादस्याधिकरणस्य न पादेऽन्तर्भावः स्यादित्यतो बहुव्रीह्याश्रयणेन दृष्टव्याप्तिपदस्य युक्तिपरत्वान्नानुपपत्तिरिति भावेन बहुव्रीहिसमासमाह **दृष्टेत्यादिना** । दर्शनस्य भ्रमत्वे दृष्टव्याप्तित्वेन विरोधयुक्तेः प्रामाण्यसमर्पणायोगाद्दर्शनपदं प्रमाणपरमभिप्रेत्य तद्व्याख्याति **प्रमितेति** । ननु च प्रमितव्याप्तिकत्वमात्रस्य प्रामाण्यप्रयोजकत्वेऽतिप्रसङ्गाद्विरोधकयुक्तेस्तत्समर्पणाय प्रमितव्याप्तिकस्येव प्रमितपक्षधर्मताकत्वस्यापि भाष्यकृताऽवश्यं वक्तव्यत्वात् तदनुक्तिर्दोष इत्यतोऽत्र व्याप्तिग्रहणस्य पक्षधर्मत्वोपलक्षणत्वेन दृष्टव्याप्तिपदेनैव प्रमितव्याप्तिपक्षधर्मताकत्वस्य सिद्धत्वान्नानुपपत्तिरित्याशयेनाह **व्याप्तिग्रहणमिति** । तथाऽपि व्याप्तिपक्षधर्मतयोरुभयोरपि तत्प्रामाण्यौपयिकत्वाविशेषाद्व्याप्तेः स्ववाचकशब्देन पक्षधर्मतायाश्च लक्षकशब्देन सङ्कीर्तनमयुक्तमेवेत्यतोऽत्रोभयोरपि स्वशब्देन सङ्कीर्तनेऽनुमितिमात्रे उभयनियमप्रतीतिप्रसङ्गात् तन्निरासार्थत्वेन तस्य युक्तत्वादिति भावेनाह **क्वचिदिति** । क्वचिदित्यतःपरं व्यभिचारेणेति शेषः । **तयेति** । प्रमितव्याप्तिपक्षधर्मताकयुक्त्येत्यर्थः । **तत्र मृज्जलादीनां बुद्धिवागादाविति** । तत्रेत्यनेन मृदादिपरामर्शे तस्य युक्त्यविरुद्धत्वेन युक्तिविरुद्धार्थाभिधायकत्वहेतोरपक्षधर्मत्वप्रसङ्गात् तत्रेत्यनेन बुद्ध्या विवेकेन बुद्धिवागादेरेव परामर्श इति भावः । **आक्षेप इति** । प्रतिवचनाभावेन प्रश्नार्थत्वानुपपत्तेरिति भावः । तर्ह्यविरुद्धमर्थान्तरमादाय वाक्यप्रामाण्योपपत्तेः कथं तदप्रामाण्येन पूर्वपक्ष इत्यतो यत्र विरुद्धार्थादर्थान्तरसद्भावस्तत्र विरुद्धार्थपरित्यागेनाविरुद्धार्थप्रामाण्यसम्भवेऽपीह तत्साधकाभावादर्थान्तरस्यैवासत्त्वेन तत्र प्रामाण्यायोगाद्युक्तः सर्वथाऽप्रामाण्येन पूर्वपक्ष इत्यभिप्रेत्यापेक्षितं पूरयति **प्रतिपाद्यान्तरं त्विति** ।

वा०र०— अधिकाशङ्क्येति । आकाशः, अत एव प्राण इत्यादावेवं पूर्वन्यायातिदेशवत् इह सम्पूर्णातिदेशाभावेऽपि किञ्चित् युक्तिविरोधप्रयुक्तं कर्त्रादिवैगुण्यं यथा कल्पितं तथेहाधिकरणेऽपि तत्प्रयुक्तं वक्तृत्वादिना देवतादिकं कल्प्यते इत्यंशमात्रे पुनस्तन्न्यायसञ्चारोक्तिरिति न दोषः । यदि नियमस्तर्हि तस्य क्वचित् अनभ्युपगमो न युक्त इत्यतो नेदं क्वचित् इत्येतदनभ्युपगमविशेषणं अपि तु अध्याहृतेन व्यभिचारेण इत्यस्येत्यतो न कश्चित् दोषः इत्याह **क्वचिदित्यतःपरमिति** । **प्रसङ्गात्तत्रेति** । प्रसङ्गात् इत्यतःपरं तत्परित्यागेनेति शेषः । **तत्साधकाभावात्** इत्यत्र तच्छब्देन बुद्धिप्रकृतमर्थान्तरं गृह्यते । इहार्थान्तरस्यैवासत्त्वेनेत्यत्र तत्साधकाभावादिति हेतुकथनरूपमिति योज्यम् ।

स०न्र०— सूत्रत्वव्याघाताच्चेति । 'सूचकं सूत्रमि'ति अनेकार्थसूचकत्वव्याघातादित्यर्थः । यद्वा 'विश्वतोमुखम्' इति सर्वशाखानिर्णायकत्वव्याघातादित्यर्थः । श्रोतृत्वादिकमित्यत्र आदिपदेन कलहादेर्ग्रहणम् । 'मृजलादीनां, बुद्धिवागादिवाचक' इत्यत्र क्रमो न विवक्षितः । मृदः बुद्धिप्रतिपादकवाक्याभावात्, किं तु आदिपदगृहीततेजसा बुद्धेरन्वयः । 'तेज ऐक्षत' इत्यादिश्रवणात् । टीकाकाराणां तथैवानुवादस्तु मूलानुसारेणेति ज्ञातव्यम् । **व्याप्तिग्रहणमिति** । न च पक्षधर्मताया सर्वत्रानावश्यकत्वात् समुचितदेशसिद्धेरेवोपलक्षणं वक्तव्यम् । तस्याः सर्वत्रावश्यकत्वादिति वाच्यम् । प्रकृते पक्षधर्मताया आवश्यकत्वेन तदभिप्रायेणेयमुक्ति-रिति भावः । ननु मृजलादीनां बुद्धिवागाद्यसम्भवेन 'मृदब्रवीदि'त्यादिवाक्यानां प्रामाण्यसम्भवेऽपि अर्थान्तरे प्रामाण्यं भविष्यतीत्यत आह **प्रतिपाद्यान्तरमिति** ।

विठ्ठल०— सूत्रत्वव्याघातादिति । विश्वतोमुखत्वलक्षणसूत्रत्वव्याघातादित्यर्थः । फलव्यभिचारादी-त्यादिपदेनाप्तोक्तत्वरूपगुणाभावो गृह्यन्ते । **तेजःप्रभृतीनामिति** । प्रभृतिपदेन ओषध्यादीनां ग्रहणम् । श्रोतृत्वादीत्यादिपदेन कामादिग्रहणम् । **स्वशब्देनेति** । वाचनिकशब्देनेत्यर्थः । तत्र प्रामाण्यासम्भवेऽपि अन्यत्रार्थान्तरे भविष्यति प्रामाण्यमित्यत आह **प्रतिपाद्यान्तरमिति** ।

॥ इति 'मृदब्रवीदित्यादिवाक्ये प्रमितव्याप्तिमयुक्तिविरोध'शङ्कोत्थापकानुव्याख्यानस्यावतरणं शब्दार्थयोजना च ॥

* * *

॥ अथ तत्र एतच्छङ्कोत्थापकानुव्याख्यानस्य तात्पर्यम् ॥

२ **सु०— एतदुक्तं भवति । "मृदब्रवीत्, आपोऽब्रुवन्, तत्तेज ऐक्षत, ता आप ऐक्षन्त, भृणोत ग्रावाणो, विदुषोऽनुप्राणाः, अहं श्रेयसि व्यूदिरे, आपो वा अकामयन्त"-त्यादिवेदः तावन्न प्रमाणम्, युक्तिविरुद्धार्थाभिधायित्वात्, नीलं नभ इतिवत् । मृज्जला-दीनां बुद्धिवागादिमत्त्वं खल्वस्यार्थः । स च, 'विमता मृन्न वक्त्री मृत्त्वात्सम्प्रतिपन्न-मृद्वदि'त्यादियुक्तिविरुद्धः । तथा च वेदवाक्यान्तरेऽप्यप्रामाण्यमनुमास्यते ।**

परि०— अभ्यधिकाशङ्काप्रकारं दर्शयितुमाह **एतदुक्तमिति** । मृदादिशब्दैरादिकालीन-पृथिव्यादिग्रहः । **प्राणाः** इन्द्रियाणि । अहं श्रेष्ठ इत्यर्थे विवादमकुर्वन्नित्यर्थः । इत्यादिवेदा इति आदिपदेन 'ओषधयः संवदन्ते, यं पृथिवी न वेद (ऋ.१०-९७-२२) इत्यादिग्रहः । सर्वोऽप्यमान-मिति पश्चाद्वक्ष्याम इति तावच्छब्दः । **इतिवदिति** । नभो नीरूपं विभुत्वादित्यादियुक्तिविरुद्धं नीलं

नभ इति प्रत्यक्षं यथेत्यर्थः । हेतोरसिद्धिं निराह **मृदिति** । इत्यादीति आदिपदेनात्तेजस्त्वादिग्रहः । जडत्वात् घटवदिति च गृह्यते । तावता न विष्णुकारणत्वादिव्याघात इत्यत आह **तथा चेति** । एकदेशस्याप्रामाण्ये सति 'यतो वा' इत्यादिवाक्यान्तरेऽपि 'तत्सामान्यादितरेषु तथात्वमि'ति जैमिनिन्यायेनाप्रामाण्यं वेदवाक्यत्वहेतुतद्दृष्टान्तेन अनुमास्यत इत्यर्थः ।

यादु०— वेदवाक्यान्तर इति । 'यतो वा इमानि भूतानी'त्यादिवेदवाक्यान्तर इत्यर्थः । वेदत्वेनेति शेषः ।

वं०प०— तथा चेति । एतद्दृष्टान्तेन वेदत्वहेतुना 'यतो वे'त्यादिकारणत्वप्रतिपादकवाक्यान्तरेऽपीत्यर्थः ।

कं०रा०— शृणोत ग्रावाण इति । सुश्रवण इत्यस्मात् लोटमध्यमबहुवचनेन तस्य तप्तनप्तनथनाश्चेति तबादेशे तपः पित्वेन ङित्वाभावात् श्नुप्रत्ययोकारस्य गुणे शृणोतेति रूपम् ।

शे०वा०— अत्र मूले मृज्जलादीनां बुद्धिवागादिवाचकवेदस्वरूपस्य विशिष्याप्रदर्शनम्, वेदार्थस्य युक्तिविरुद्धत्वेन वेदाप्रामाण्यसाधने वैयधिकरण्यप्रसङ्गश्च, विरोधिन्याः युक्तेर्विशिष्यानुपन्यासः, तावता जगत्कारणत्वाभिधायकस्य यतो वेत्यादेर्युक्तिविरुद्धार्थानभिधायकत्वेनाप्रामाण्याप्राप्त्या जगत्कारणत्वाक्षेपानुपपत्तिश्च, युक्तिविरुद्धत्वेनैव वेदाप्रामाण्यसाधनसम्भवान्मूले प्रमितव्याप्तिकत्वाभिधानवैयर्थ्यं चेति न मूलोक्तं द्वेधाऽप्रामाण्यसाधनं सम्भवतीत्यतस्तादृशवेदस्वरूपोपदर्शनेन, साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्योपदर्शनेन विरोधियुक्तिस्वरूपोपदर्शनेन च मूलोक्तं वेदाप्रामाण्यसाधनं तावदुपपादयति **एतदुक्तं भवतीति** । अग्रे यतो वेत्यादिवाक्यस्याप्यप्रामाण्यप्रतिपादनात् तावच्छब्दः । कोऽसौ वेदार्थो यस्य युक्तिविरुद्धत्वमुच्यत इत्यत आह **मृज्जलादीनामिति** । जगत्कारणत्वाक्षेपानुपपत्तिं परिहरति **तथा चेति** । मृदब्रवीदित्यादिवाक्यानामप्रामाण्यसिद्धावित्यर्थः । **वेदवाक्यान्तरेऽपि** जगत्कारणत्वाभिधायक 'यतो वे'त्यादिवेदवाक्यान्तरेऽपि । **अनुमास्यते** वेदत्वेनेति शेषः ।

वा०र०— विशिष्याप्रदर्शनमिति । अस्येति न मूलोक्तं द्वेधाऽप्रामाण्यसाधनं सम्भवतीति वक्ष्यमाणेनान्वयः । वेदस्वरूपस्य विशेष्यप्रदर्शनात् न तत्पक्षीकारेण प्रामाण्यानुमानं सम्भवतीति योजना । एवं प्रसङ्गश्चानुपन्यास इत्यत्रापि वक्ष्यमाणेतिशब्देनान्वये प्रसङ्गानुपन्यासाच्च इति लक्ष्यते । **तावतेति** । 'मृदब्रवीत्' इत्यादिवेदस्य युक्तिविरुद्धार्थाभिधायकत्वेन, प्रामाण्यप्राप्तावपि इत्यर्थः । **अप्रामाण्याप्राप्त्येति** । तद्वाक्यस्य पक्षीकरणाभावात् तत्र मृदब्रवीत् इत्यादि वाक्याप्रामाण्यापादकविरोधियुक्तिप्रसराभावादित्याशयः । **उपपत्तिश्चेति** । आक्षेपोपपत्तिः आक्षेपलाभेन सम्भवतीत्यर्थः । अस्यापि उत्तरत्र उक्तशब्देनान्वयः । उपदर्शनेनेत्यादि तृतीयान्तस्योपपादयतीति वक्ष्यमाणेनान्वयः । **आक्षेपानुपपत्तिमिति** । आक्षेपलाभत्वमित्यर्थः ।

स०व्र०— वेदवाक्यान्तरेऽपीति । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इति वेदवाक्यान्तरेऽपीत्यर्थः ।

विठ्ठल०— अभ्यधिकाशङ्काप्रकारं दर्शयितुमाह **एतदुक्तं भवतीति** । तत्र तावद्युक्तिविरोधरूपं पूर्वपक्षं दर्शयति **मृदब्रवीदित्यादिना** । मृदादिशब्दैरादिकालीनपृथिव्यादिकं गृह्यत इति ज्ञेयम् । तथैव तत्त्वप्रकाशिकोक्तेः । प्राणा इन्द्रियाणि अहं श्रेयानहं श्रेयानित्यर्थे विवादमकुर्वत इत्यर्थः । **इत्यादि वेद** इत्यनेन 'ओषधयः संवदन्ते सोमेन सह राज्ञे'त्यादि सङ्ग्रहः । सर्वस्यापि वेदस्याप्रामाण्यमुत्तरत्र वक्ष्यामि इति तावच्छब्दः । नभो न नीलरूपविभुत्वात्कालादिवदित्यादि युक्तिविरुद्धनीलं नभ इति प्रत्यक्षवदित्यर्थः । हेत्वसिद्धिं परिहरति **मृज्जलादीनामिति** । इत्यादीत्यादिपदेनाप्यत्वे जडत्वादिग्रहणम् । जडत्वादिति तत्त्वप्रकाशिकोक्तग्रहणं वा । नन्वस्त्वेतादृशवाक्याप्रामाण्यं तथापि न विष्णोः जगत्कारणत्वेनोक्तिविरोध इत्यत आह **तथा चेति** । मृदब्रवीदित्यादिवेदवाक्यैकदेशाप्रामाण्ये सिद्धे एतद्दृष्टान्तेन वाक्यत्वेन हेतुना 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इत्यादि वेदवाक्यान्तरेऽपि स्थालीपुलाकन्यायेनाप्रामाण्यमनुमानस्यत इत्यर्थः ।

चषक— वाक्यान्तरे 'यतो वा इमानी'त्यादिवाक्यान्तरे ।

॥ इति एतच्छङ्कोत्थापकानुव्याख्यानस्य तात्पर्यम् ॥

* * *

॥ अथ तत्रान्ते एतद्विरोधपरिहारोपायाभावः ॥

॥ अथ च तत्र 'न विलक्षणत्वात्' इत्युक्तन्यायेन एतद्विरोधपरिहाराभावः ॥

॥ अथ तत्रादौ तदेतदुभयन्यायवैलक्षण्यम् ॥

३ **सु०—** ननु 'न विलक्षणत्वादि'त्यनेनैव न्यायेनायमपि विरोधः परिहरणीयः । मैवम्, (तन्)न्यायसञ्चाराविषयत्वात् ।

तत्र हि— 'यथोक्तानुष्ठानेऽपि फलव्यभिचारश्चेत्' हेतुः तदा आपाततस्तावत्सन्दिग्धविशेषणासिद्धिः, कर्त्रादिवैगुण्यस्यापि सम्भवात् । नित्यत्वेन वेदप्रामाण्यस्य स्थितौ तु विशेषणासिद्धिनिश्चय एव । फलव्यभिचारमात्रस्य हेतुत्वे तु अनैकान्तिकत्वम् – इत्येवं व्याप्तिपक्षधर्मताविरहव्युत्पादनेन युक्तिविरोधः परिहृतः ।

न चास्या युक्तेर्व्याप्त्याद्यङ्गवैकल्यं शक्यव्युत्पादनम्, व्याप्त्यादेः प्रमाणदृष्टत्वात् ।

परि०— दृष्टव्याप्तीत्येतदभिप्रायं विवृण्वन्नभ्यधिकाशङ्काप्रकारं व्यनक्ति **मैवमित्यादिना सिद्धैवेत्यन्तेन** । तन्न्यायसञ्चारविषयत्वमेव व्यनक्ति **तत्र हीत्यादिना** । पूर्वाधिकरण इत्यर्थः । परिहृत इत्यन्वयः । **हेतुरिति** । वेदाद्यप्रामाण्य इति योज्यम् । **आपातत इति** । प्रामाण्यानिश्चयदशायामित्यर्थः । **नित्यत्वेनेति** । स्वतन्त्रपुरुषाप्रणीतत्वेनापवादकदोषाभावेन ज्ञानजननशक्तित एव प्रमाजनकत्वरूपप्रामाण्यस्थितावित्यर्थः । **विशेषणेति** । यथोक्तानुष्ठान इत्युक्तविशेषणेत्यर्थः । **अनैकान्तिकत्वमितीति** । फलहेतुतया निर्णीते विगुणतयाऽनुष्ठितलौकिकक्रियादाविति भावः । एवं पूर्वतनयुक्तेः सावकाशत्वमुक्त्वा अत्रत्यविरोधियुक्तेर्निरवकाशत्वेन दृढत्वमाह **न चास्या इत्यादिना** । एतेन पूर्वत्र सावकाशयुक्तिविरोधो निरस्तः, अत्र तु निरवकाशदृढयुक्तिविरोधो निरस्यत इति पूर्वानन्तर्यसङ्गतिरप्युक्ता ध्येया । **व्याप्त्यादेः** व्याप्तिपक्षधर्मतयोः ।

यादु०— **आपातत इति** । वेदप्रामाण्यानिश्चयदशायामित्यर्थः । **अनैकान्तिकत्वमिति** । भोजनं तृप्तिसाधनमित्याद्याप्तवाक्य इति शेषः । अननुष्ठानदशायां भोजनादेः फलव्यभिचारित्वादिति भावः ।

वं०प०— **तत्र** अधिकरणे । **हेतुः** वेदस्याप्रामाण्य इति शेषः । **आपातत इति** । वेदप्रामाण्यानिश्चयदशायामित्यर्थः । तथा च यदि वेदः प्रमाणं तदा प्रमाणभूतवेदोक्तसाधनानुष्ठाने सति फलं स्यादेव अन्यथा प्रामाण्यायोगात् क्वचित्फलं न भवति । तेन ज्ञायते, यथोक्तसाधनानुष्ठानरूपं विशेषणमेव वेदोक्तस्याधिकारस्येत्युक्तरीत्या कर्त्रादिवैगुण्यस्यापि सम्भवेन नास्तीति; यदि चाप्रमाणं तर्ह्युक्तरीत्या यथोक्तानुष्ठानरूपविशेषणाभावस्योपपादयितुमशक्यत्वेन यथोक्तानुष्ठानस्यैव सम्भवेन वेदप्रामाण्यास्थितिदशायां सन्दिग्धविशेषणासिद्धिरित्यर्थः । **अनैकान्तिकत्वं** चरकशास्त्र इत्यर्थः ।

कं०रा०— **विशेषणेति** । तथोक्तानुष्ठानेऽपीति विशेषणस्यासिद्धिनिश्चय इत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— **विशेषणासिद्धिनिश्चय एवेति** । यथानुष्ठानेऽपीत्येवंरूपविशेषेणेत्यर्थः । प्रमाणेनोक्तस्य यावतोऽनुष्ठाने फलव्यभिचाराभावनियमादिति भावः । **अनैकान्तिकत्वमिति** । प्रतिबन्धदशायां व्यभिचारवति निश्चितप्रामाण्य इति भावः ।

शे०वा०— पूर्वन्यायाविषयत्वोपदर्शकत्वाद्गतार्थताशङ्कानिरासार्थत्वेन प्रमितव्याप्तिकत्वाद्युपन्यासस्यार्थवत्त्वान्न तद्वैयर्थ्यमित्याशयवांस्तथा योजयितुं गतार्थताशङ्कामुत्थापयति **नन्विति** । सूत्राणां विश्वतोमुखत्वात् समानविषये न्यायसञ्चारकत्वेन विशेषमात्रनिष्ठत्वाभावादिति भावः । कथं प्रमितव्याप्तिकत्वाद्यभिधानेन गतार्थताशङ्कानिरास इत्यतस्तेन तन्न्यायसञ्चाराविषयत्वसिद्धेरित्याह **मैवमिति** । कस्तदधिकरणन्यायः कथं

चास्य तत्सञ्चाराविषयत्वमित्यन्नस्तन्न्यायं तावदुपदर्शयति **तत्र हीति** । **आपातत इति** । वेदप्रामाण्यानिश्चयदशायामित्यर्थः । **विशेषणेति** । यथोक्तानुष्ठानेऽपीत्येतद्विशेषणेत्यर्थः । तामेवोपपादयति **कर्त्रादीति** । ननु फलव्यभिचारित्वादित्येव हेतुः न तु **यथोक्तानुष्ठानेऽपीति** विशेषणविशिष्टः, तत्कथं सन्दिग्धविशेषणासिद्ध्यादीत्यतस्तस्य विशेषणतायामुक्तो दोषोऽविशेषणत्वे तु दोषान्तरं भविष्यतीत्याह **फलव्यभिचारमात्रस्येति** । **अनैकान्तिकत्वमिति** । भोजनं तृप्तिसाधनमित्याप्तवाक्य इति शेषः । इदानीं तन्न्यायाविषयत्वमस्योपपादयति **न चेति** । **व्याप्त्यादीति** । आदिपदेन पक्षधर्मतापरिग्रहः ।

वा०र०— **पूर्वन्यायेति** । अत्र प्रमितिव्याप्तिकत्वात् इत्याद्युपन्यासस्यार्थवत्वे हेतुगर्भताशङ्कानिरासार्थत्वेनेति । कथं तन्निरासोऽनेन इत्यतस्तदुपपादनं पूर्वन्याया इतीति योज्यम् ।

स०व्र०— ननु 'न विलक्षणत्वादि'त्यधिकरणे अयं न्यायः । ईश्वरो न सर्वज्ञः पुरुषत्वात् इत्यादियुक्तिविरोधेन वेदाप्रामाण्ये शङ्किते वेदस्य नित्यत्वेनाप्रामाण्यकारणदोषशून्यत्वेन प्रामाण्यस्य निश्चितत्वात् तद्विरोधेन युक्तेरेवाप्रामाण्यमिति । एवं च तेनैव न्यायेन एतद्युक्तिविरोधपरिहारस्यापि सम्भवेनेदमधिकरणं व्यर्थमिति गूढाभिसन्धिः शङ्कते **ननु न विलक्षणत्वेति** । ईश्वरो न सर्वज्ञः इत्यादियुक्तेः प्रत्यक्षप्रमितव्याप्त्याद्यभावेन तत्र वेदविरोधेनाप्रामाण्यसम्भव इति न्यायवैषम्यमिति गूढाभिसन्धिरेवोत्तरमाह **मैवमिति** । शङ्कापरिहर्ता स्वाभिसन्धिमुद्घाटयति **तत्र हीति** । **आपातत इति** । वेदप्रामाण्यस्थितावित्यर्थः । **अनैकान्तिकत्वमिति** । प्रमाणत्वेनाङ्गीकृतफलव्यभिचारिशिवादिवाक्य इति शेषः ।

विट्ठल०— मूलगतदृष्टव्याप्तीतिपदसूचितामभ्यधिकां शङ्कां विवरितुं शङ्कते **नन्विति** । तन्न्यायसञ्चाराविषयत्वमेव दर्शयति **तत्र हीति** । पूर्वाधिकरण इत्यर्थः । परिहृतः इत्युत्तरेणान्वयः । **आपातत इति** । प्रामाण्यनिश्चयदशायामित्यर्थः । **नित्यत्वेनेति** । अपौरुषेयतया नाशङ्कितदोषतया स्वत एव प्रामाण्यस्थितौ तु **यथोक्तानुष्ठान** इति विशेषणासिद्धिनिश्चय एवेत्यर्थः । **आपातत इति** । **अनैकान्तिकत्वमिति** । भोजनमिष्टसाधनमित्याप्तवाक्य इति शेषः । क्वचिदजीत्यादिनानिष्टप्राप्तेरिति भावः । **पक्षधर्मतेति** । विशेषणासिद्धिव्युत्पादनेन तद्विशिष्टहेत्वसिद्धेरपि लाभेन पक्षधर्मताविरहव्युत्पादनेत्युक्तम् । एवं सर्वाधिकरणयुक्तेर्दुर्बलतामभिधाय एतन्नयस्य विरोधियुक्तेः प्राबल्यमाह **न चेति** ।

॥ इति तदेतदुभयन्यायवैलक्षण्यम् ॥

* * *

॥ अथ तत्र तद्विलक्षणत्वसमर्थनम् ॥

४ **सु०— न खलु मृत्त्वादिकमवक्तृत्वादिना न सम्बद्धम्, प्रसिद्धमृदादौ तथोपलम्भात् । न च तत्रापि बुद्ध्यादिसद्भावः, कदाऽपि तत्कार्यस्यादर्शनात् ॥ नापि सम्बद्धमपि व्यभिचीर्णम्, व्यभिचारानुपलम्भात् । न चानुपलभ्यमानव्यभिचारमपि सोपाधिकम्, उपाधेरनिरूपणात् ॥ बुद्ध्यादिमत्त्वे च मृदादीनां शरीरेन्द्रियवत्ताऽपि स्यात्, अकरणकक्रियाऽदर्शनात् । न च तद्युक्तम्, इन्द्रियादीनामपि वक्तृत्वादिवददर्शनात् । ततोऽनुकूलतर्कसनाथेनोपाधिव्यभिचारानुपलम्भसहकृतेन सहभागग्राहकेण प्रमाणेन सिद्धा मृत्त्वादीनामवक्तृत्वादिना व्याप्तिः ।**

न च मृदादिषु मृदादित्वं (मृत्त्वादिकं) नास्तीति युक्तम्, व्याघातात्, मृदब्रवीदित्यादिप्रयोगायोगाच्च । ततः पक्षधर्मताऽपि सिद्धैवेति ।

परि०— विपक्षे बाधकमनुकूलतर्कं च व्याप्तिनिर्णायकमाह **बुद्ध्यादिमत्त्वे चेति** । पक्षीकृतमृदादेरिति शेषः । एवं व्याप्तिमुपपाद्य मूलमुपलक्षणमित्युक्तत्वात् पक्षधर्मतामपि व्यनक्ति **न च मृदादिष्विति** । **व्याघातादिति** । मृदादिष्वित्यस्य मृत्त्वादिमत्स्वित्यर्थत्वादिति भावः ।

गु०दी०— इन्द्रियादीनामपि वक्तृत्वादिदर्शनात् इत्यत्र इन्द्रियादीनां शरीररहितकेवलेन्द्रियादीनां 'प्राणा वा अहं श्रेयसि व्यूदिरे' इति वक्तृत्वदर्शनात् । आदिपदेन श्रोतृत्वं बहिर्गमनमन्तःप्रवेशनमित्यादिकं गृह्यते ।

यादु०— अनुकूलतर्कमप्याह **बुद्ध्यादिमत्त्वे चेति** । इदं च प्रकृते युक्तिदार्ढ्योपपादनायैवोक्तं न तु तर्कोऽपि सर्वत्र व्याप्तिग्राहक इत्यभिप्रेत्य येनानवस्था स्यादिति ध्येयम् ।

वं०प०— अनुपलभ्यमानव्यभिचारम् अनुपलभ्यमानस्वाभाविकव्यभिचारोपेतमप्युपाधिप्रयुक्तव्यभिचारोपेतमित्यर्थः । **बुद्ध्यादीति** । पक्षीकृतमृदादीनामित्यर्थः । **शरीरेन्द्रियेति** । बुद्ध्यादिकारणीभूतेत्यर्थः । कुत इत्यत आह **अकरणिकेति** । **तत्** शरीरेन्द्रियादिमत्त्वम् । **सहभावेति** । प्रसिद्धमृदादावित्यर्थः । **मृदादिषु** पक्षीभूतेषु । तथा चासिद्धिरिति भावः ।

कं०रा०— प्रसिद्धेति । प्रसिद्धमृदादौ मृत्वादेरवक्तृत्वादिसम्बन्धत्वेनोपलम्भादित्यर्थः । **व्याघातादिति** । मृदादिष्वित्यनेन मृत्वादिकमुक्त्वा पुनस्तत्र मृत्वादिकं नास्तीति वचनं व्याहतमिति भावः ।

मृदब्रवीदित्यादीति । मृदब्रवीदित्यादौ मृदादिषु मृदित्यादिशब्दप्रयोगाच्च तत्र मृत्त्वादिकं नास्तीत्ययुक्तम् । न हि प्रवृत्तिनिमित्तरहिते मुख्यस्तच्छब्दप्रयोगः सम्भवतीति भावः ।

श्रीनिधि०— व्यभिचीर्णम् । व्यभिचारी । इन्द्रियादीनामपि वक्तृत्वदर्शनादिति ।

शे०वा०— कथमेतदनुमानाङ्गभूतव्याप्त्यादेः प्रमाणदृष्टत्वमित्यतो व्याप्तेस्तावदुपपादयितुं **मृत्त्वादेरवक्तृत्वादिव्याप्तेरेवासत्त्वात् कथं तस्याः प्रमाणदृष्टत्वमिति** वदन्तं प्रति किमत्र साधनस्य साध्येन सहभावस्यैवाभावाद्व्याप्त्यभावोऽभिमतः किंवा व्यभिचारादिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **नेति** । **तथेति** । सहभाववत्तयेत्यर्थः । सहभावोपलब्धावप्यसहभावे च धूमादावपि तत्प्रसक्तेरिति भावः । **तत्रापीति** । प्रसिद्धमृदादावपीत्यर्थः । द्वितीयं प्रतिषेधति **नापीति** । किमत्र पक्षादन्यत्र स्पष्टदृष्टो व्यभिचारो व्याप्त्यभावोपपादकतयाऽभिमतः किंवोन्नीतः पक्षीयव्यभिचार इति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यमनुपलब्ध्या दूषयति **व्यभिचारेति** । उन्नीतः पक्षीयो व्यभिचार इति पक्षेऽपि किमुपाधिनोन्नीतत्वमभिमतं, अप्रयोजकत्वशङ्कया वा इति विकल्पद्वयं मनसि निधायोपाध्यभावान्नाद्य इत्याह **न चेति** । कुतोऽत्रोपाध्यभाव इत्यत ऐन्द्रियकस्यानुपलम्भबाधितत्वादतीन्द्रियत्वे च प्रमाणान्तरवेद्यत्वप्रसङ्गात् सर्वथाऽप्रामाणिकस्य च शङ्कितुमप्यशक्यत्वान्नात्रोपाधिरस्तीत्युपाध्यभावनिश्चयो युज्यत इत्याशयेनाह **उपाधेरिति** । अस्तु तर्ह्यप्रयोजकत्वशङ्कया पक्षे व्यभिचारोन्नयनमिति द्वितीय इत्यतोऽत्रानुकूलतर्कसद्भावेनाप्रयोजकत्वशङ्कानुदयान्न तस्य व्यभिचारोन्नायकत्वं सम्भवतीत्याशयेनानुकूलतर्कमाह **बुद्ध्यादिमत्त्वे चेति** । पक्षीकृतमृदादेरिति शेषः । शरीरेन्द्रियादिरहितत्वेऽपि बुद्ध्यादिमत्त्वोपपत्तेरप्रयोजकमेतदित्यतोऽकरणकक्रियोत्पत्तिप्रसङ्गस्यैव विपक्षे बाधकत्वान्नाप्रयोजकत्वमित्याशयेनाह **अकरणकेति** । इष्टापादनत्वं परिहरति **न चेति** । **इन्द्रियादीनामिति** । कदाऽपि तत्कार्यस्यादर्शनादिन्द्रियादेर्वक्तृत्वादिवदप्रामाणिकत्वान्न तदापादनस्येष्टापादनत्वमिति भावः । नन्वस्तु मृत्त्वादेरवक्तृत्वादिना व्याप्तिः । तस्यास्तु केन प्रमाणेन सिद्धिरित्यतः सहभावग्राहकप्रत्यक्षादेवेति वदन् तर्हि सहभावग्राहकप्रत्यक्षस्य वह्न्यादावपि भावात् तेन वन्ह्यादेरपि धूमादिना व्याप्तिसिद्धिप्रसङ्ग इत्यतः सहकार्यन्तरविशिष्टसहभावग्राहकप्रत्यक्षस्यैव व्याप्तिसाधकत्वाङ्गीकारेण केवलस्य तस्य तदसाधकत्वात् तद्भावाभावाभ्यां विशेषान्नातिप्रसङ्ग इत्याशयवान् व्याप्तिग्राहकप्रत्यक्षस्य सहकार्यन्तराणि दर्शयन् व्याप्तेः प्रत्यक्षसिद्धत्ववर्णनमुपसंहरति **ततोऽनुकूलतर्कसनाथेनेत्यादिना** । अत्रानुकूलतर्कोपाध्यभावनिश्चययोर्व्याप्तिग्राहकप्रत्यक्षसहकारित्वमित्यभिप्रायेण तदुभयोपादानमिति नाभिप्रायः । तर्कं विनाऽपि भूयोदर्शनव्यभिचारादर्शनसहकृतप्रत्यक्षमात्रेण व्याप्तिग्रहेण तयोर्व्यभिचरितत्वात् । तर्कस्य व्याप्तिज्ञानसापेक्षत्वेनोपाध्यभावनिश्चयस्य च व्याप्तिज्ञानसापेक्षतर्कसापेक्षत्वेनानुकूलतर्कोपाध्यभावनिश्चययोस्तत्सहकारितायामनवस्थापत्तेश्च । किं तर्हि यत्राप्रयोजकत्वशङ्का सोपाधिकत्वशङ्का वा तत्रानुकूलतर्क उपाध्यभावनिश्चयश्चापेक्षित इत्यभिप्रेत्यैव तदुभयोपादानम् । एवमेव 'व्याप्तिग्राहिणः प्रत्यक्षस्य भूयोदर्शनव्यभिचारादर्शनोपाध्यभावनिश्चयाः सहकारिण' इति पद्धतावुपाध्यभावनिश्चयोक्तेरप्युक्त

एवाभिप्रायो बोध्यः । अत एव **पद्धतावेव तर्कस्य क्वाचित्कत्वोक्तिरित्यवधेयम्** । व्याप्त्यादेरित्यादिशब्दोक्तपक्षधर्मताया अपि प्रमितत्वमुपपादयति **न चेति** । **व्याघातादिति** । **मृदादिष्वित्युक्त्वा** तत्र मृदादित्वसत्त्वलाभेन तन्निषेधस्य तद्व्याहतत्वादिति भावः । **प्रयोगेति** । मृत्त्वादिविशिष्टस्यैव मृदादिपदार्थतया मृदादिपदात् तस्यैव प्राप्तेरिति भावः । **इतीत्यस्येत्येतदुक्तं भवतीति** व्यवहितेन सम्बन्धः ।

वा०र०— सोपाधिकत्वेऽपि व्यभिचारस्यैव प्राप्तेः अप्रयोजकतयापि व्यभिचारस्यैव प्राप्तेः सोपाधिकत्वनिरासकोत्तरग्रन्थे सोपाधिकमित्याद्युक्तिरत्र पुनः व्यभिचार्यमित्युक्तिः इत्युक्तिवैषम्ये निमित्ताभावः इत्यतः तद्घटयितुं मूलकाराभिमतं विकल्पं प्रदर्श्य तत्पक्षनिरासपरतया उत्तरवाक्यानि योजयति **किमत्र पक्षादित्यादिना** । अनेन मूले व्यभिचीर्णम् इत्येतत्पदादन्यत्र स्पष्टदृष्टव्यभिचारमिति व्याख्यातं भवति । एवमनुपलभ्यमानव्यभिचारपदमपि पक्षादन्यत्र स्पष्टदृष्टव्यभिचारकं न भवतीति व्याख्यातं द्रष्टव्यम् । बुध्यादिमत्त्वे च मृदादीनां शरीरेन्द्रियेति पाठे शेषपूरणस्यानावश्यकत्वेऽपि बुद्ध्यादिमत्वे च शरीरेन्द्रियेति पाठे शेषपूरणं आवश्यकं इत्याशयेनाह **पक्षीकृतमृदादेरिति शेष इति** । इदमपि शेषपूरणं न पाठ्यम् । किं तु प्रागविद्यमानमेव शोधितमिति ज्ञेयम् । **तत्कार्यस्येति** । तच्छब्देन बुद्धिप्रकृतइन्द्रियादिग्रहणम् । इन्द्रियादेरित्यादिनोक्ते हेतुः कदाऽपि तत्कार्यस्येत्यादीति योज्यम् । व्याप्तिग्रहणोपायकथनस्थलीयतर्कताण्डवानुसारेणाह **अत्रानुकूलतर्कोपाध्यभावनिश्चययोरित्यादिना** । **तर्कं विनापीति** । उपाध्यभावनिश्चयं विनापीत्यपि द्रष्टव्यम् । उपाध्यभावनिश्चयस्य तर्कापेक्षतया तर्कानपेक्षतोक्त्यैव तदनपेक्षापि लब्धा भविष्यतीत्याशयेनोपाध्यभावस्यापि लक्षणया ग्रहणमिति बोध्यम् ।

स०व०— **बुद्ध्यादिमत्त्वे चेति** । पक्षीकृतमृदादेरिति शेषः । 'ततोऽनुकूलतर्कसनाथेनोपाधिव्यभिचारानुपलम्भसहकृतेन सहभावग्राहकेण प्रमाणेन सिद्धा मृत्त्वादीनामवक्तृत्वादिने'त्यत्र चोपाध्यभावनिश्चयोक्तिः सोपाधिकशङ्कास्थलाभिप्राया । न तु सार्वत्रिकाभिप्राया । अन्यथा उपाध्यभावनिश्चयस्य व्याप्तिसापेक्षतर्काधीनत्वेनानवस्थापातात् । पद्धतावेव तर्कस्य क्वाचित्कत्वोक्तेश्चेति द्रष्टव्यम् । अत्र व्याप्तिग्राहिणः प्रत्यक्षस्य भूयोदर्शनव्यभिचारादर्शनोपाध्यभावनिश्चयाः सहकारिण इति पद्धतौ ।

विट्ठल०— व्याप्तेः प्रमाणदुष्टत्वमुपपादयति **न खल्विति** । अनुकूलतर्कमप्याह **बुद्ध्यादिमत्वे चेति** । इन्द्रियाद्यनङ्गीकारे बाधकमाह **अकरणकेति** । इन्द्रियादिकमपि अस्तीति ब्रूम इत्यत आह **न चेति** । कुत इत्यत आह **इन्द्रियादीनामिति** । वक्तृत्वादिकं यथा न दृश्यम् । तद्वदिन्द्रियादीनामप्यदर्शनादित्यर्थः ।

चषक— **अवक्तृत्वादिना न सम्बद्धमिति** । अवक्तृत्वनिरूपितसाहचर्यविशेषितं नेत्यर्थः । **तथोपलम्भात्** । मृत्त्वस्य तादृशसाध्यनिरूपितसाहचर्यविशेषिततयोपलम्भात् । **वक्तृत्वादिवदिति** । षष्ठ्यन्ता-

द्वतिः, उपमेये षष्ठीदर्शनात् । **अनुकूलतर्केति** । वक्तृत्वापादककेन्द्रियवत्तापादकतर्कसचिवसाहचर्यग्राहक-प्रमाणप्रत्यायिता मृत्त्वादिनिष्ठा वक्तृत्वाद्यभावनिरूपिता व्याप्तिरित्यर्थः ।

॥ इति तद्वैलक्षण्यसमर्थनम् ॥

* * *

॥ अथ तत्रान्ते प्रामाण्ये वेदस्य व्याप्तिपक्षधर्मोपेतया युक्त्या समकक्षता ॥

५ **सु०— ननु च नित्यतया वेदस्य प्रामाण्ये व्यवस्थिते तद्विरुद्धाया युक्तेरेवाप्रामाण्यमुचितमिति । मैवम्, व्याप्तिपक्षधर्मतोपेताया युक्तेरपि निरवकाशत्वात् । ततश्च सत्प्रतिपक्षतया निश्चायकत्वाभावेनाप्रामाण्यं वेदस्य ।**

'ननु प्रसिद्धमृदादिपक्षीकारे सिद्धसाधनता, पक्षसपक्षभेदाभावश्च । सपक्षान्तरस्वीकारे तत्र मृत्त्वाद्यभावः । जडत्वस्य हेतूकरणे त्वसिद्धिः स्यात् । तस्मादादिकालीनं मृदादिकं पक्षयितव्यम् । न च तत् प्रत्यक्षादिसिद्धमिति वेद एवोपजीव्यः । तथा च धर्मिग्राहकप्रमाणविरोधादप्रामाण्यं युक्तेरि'ति चेन्न, व्याप्त्यादिमत्यास्तदसम्भवात्, आदिकालीनमृदादिस्वरूपपरवाक्यान्तरेण, परिदृश्यमानकार्यलिङ्गेन वा धर्मिग्रहोपपत्तेः ।

एतेन 'वैदिकेऽर्थे युक्तेरवकाशाभावान्न तद्विरोधकत्वमि'त्यपास्तम् ।

तदेवं मृदब्रवीदित्यादिवेदवाक्यानां युक्तिविरुद्धत्वेनाप्रामाण्ये, वेदत्वात् 'यतो वा इमानि (भूतानि)' इत्यादिवाक्यानामप्यप्रामाण्यात्, न वेदसमन्वयेन ब्रह्मणो जगत्कारणत्वसिद्धिरिति ।

परि०— कथं मानं भवेदिति मूलोक्तेः शङ्कोत्तराभ्यां तात्पर्यं व्यनक्ति **ननु चेत्यादिना** । ननु मृदब्रवीदित्यादेः प्रत्यक्षविरोध एव न युक्तिविरोधोऽतोऽत्र पादे निवेशो न युक्त इति चोद्यं शङ्काव्याजेन निरस्यन् पूर्वपक्षशङ्कानुदयमाशङ्क्य समाधत्ते **ननु प्रसिद्धमृदित्यादिना** । **सपक्षान्तरेति** । मृदाद्यन्येत्यर्थः । **असिद्धिरिति** । बुद्धिवागादिकं वेदवाक्यादङ्गीकुर्वाणेनाज्ञातृत्वावक्तृत्वादिरूपजडत्वस्याङ्गीकर्तुमशक्यत्वादिति भावः । टीकायां जडत्वस्य हेतूकरणे तु आदिकालीनमृदादिपक्षीकारपक्ष एव । तत्र च मृत्त्वादिना जडत्वमनुमेयमिति तात्पर्यमुक्तं चन्द्रिकायाम् ।

वेद एवेति । मृदब्रवीदित्यादिरित्यर्थः । **वाक्यान्तरेणेति** । 'अद्भ्यः पृथिवी'त्यादिरूपेणेत्यर्थः । अस्मिन्नपि पक्षे धर्मिग्राहकजातीयबाधोऽस्तीत्यत आह **परिदृश्यमानेति** । इदानींतनमृदादिरूपकार्यं सजातीयकारणजन्यं कार्यत्वादित्यनुमानेनादिकालीनमृदादिसिद्धेरित्यर्थः । **एतेनेति** । 'मृदब्रवीत्' इत्यादिविषयादिकालीनमृदादेरानुमानिकत्वकथनेनेत्यर्थः । मृदादेरवैदिकार्थत्वादिति भावः । यद्वा वेदादन्यस्यैवोपजीव्यत्वकथनेनेत्यर्थः । उपजीव्यवेदार्थ एव युक्तेरविरोधकत्वादिति भावः ।

यादु०— जडत्वस्येति । मृदादेर्वक्तृत्वमङ्गीकुर्वता सिद्धान्तिना तत्र जडत्वस्यानङ्गीकारेणान्यतरासिद्धिरित्यर्थः । न चैवं तत्त्वप्रकाशिकायां जडत्वस्य हेतुत्वोक्तिविरोधः । तत्र मृत्त्वादिना जडत्वं साधनीयम् । अतो नासिद्धिरित्याशयात् । न चात्रेव तत्रापि मृत्त्वादिकमेव हेतुतया कुतो नोक्तमिति वाच्यम् । वक्तृत्वादिना जडत्वस्येव मृत्त्वादेर्विरोधाप्रतीतेः अवक्तृत्वादिना मृत्त्वादेः व्याप्तेरस्फुटत्वात् । अत एवात्र व्याप्त्युपपादनं कृतम् । एवं च तत्र व्याप्तेः स्फुटत्वेऽपि पक्षधर्मताया उपपाद्यत्वम्, अत्र तु पक्षधर्मतायाः स्फुटत्वेऽपि व्याप्तेरुपपाद्यत्वमन्यतरस्योपपादनमुभयत्र सममेवेत्याशयेन तत्रात्र च पूर्वपक्षहेत्वोर्वैलक्षण्योक्तिरिति ध्येयम् । **तस्मादादिकालीनमिति** । एतेन मृदादीनां वचनादिकर्तृत्वे प्रत्यक्षविरोध एव प्रथमं स्फुरति, न युक्तिविरोधोऽतः कथं पादसङ्गतिरिति शङ्काऽपि निरस्ता भवति । आदिकालीनमृदादौ वक्तृत्वाद्यभावस्यास्मदाद्यप्रत्यक्षत्वेन तत्र युक्तेरेवाश्रयणीयत्वात् । **वेद एवेति** । मृदब्रवीदित्यादिरूपो वेद एवेत्यर्थः । ननु धर्मिग्राहकप्रमाणबाधे पक्ष एव व्यभिचारात् कथं व्याप्त्यादिकमित्यत आह **आदिकाली मृदादिस्वरूपेति** । 'अग्नेरापोऽद्भ्यः पृथिवी'त्यादि वाक्यान्तरेणेत्यर्थः । अत्र च पृथिव्यादिस्वरूपमेव प्रतिपाद्यते न वक्तृत्वादिकमतो न धर्मिग्राहकविरोध इति भावः । **परिदृश्यमानेति** । अत्र विवादाध्यासितः, प्रदेशः परिदृश्यमानपृथिव्यादिकार्योपादानवान् तत्कार्यपृथिव्यादिमत्त्वात् यो यत्कार्यवान् स तदुपादानवान् यथा सम्प्रतिपन्न इति प्रयोगो द्रष्टव्यः । अत्र च साध्यसाधनवत्त्वं संयोगेनैव विवक्षितम् । अतो न समवायमादाय व्यभिचारादिशङ्कावकाश इति ध्येयम् । **एतेनेति** । प्रकृतयुक्तेर्धर्मिग्राहकवेदविरोधाभावेनेत्यर्थः । यत्र वैदिकेऽर्थे युक्तेर्धर्मिग्राहकविरोधस्तत्रैव युक्त्यवकाशाभावस्य पूर्वमुक्तत्वादिति भावः ।

वं०प०— वेदस्य मृदब्रवीदित्यादेः । **युक्तेः** मृत् न वक्त्रीत्याद्यायाः । **भेदाभावश्चेति** । प्रसिद्धमृद एव पक्षत्वात् तस्या एव च सपक्षत्वादित्यर्थः । तर्हि वक्तृत्वादिशून्यं पाषाणादिकं सपक्षोऽस्त्वित्यत आह **सपक्षान्तरेति** । ततश्च साधनवैकल्यमिति भावः । **एतेनेति** । व्याप्त्याद्युपेतत्वेन दृढयुक्तेर्वेदोक्तबाधने उक्तरीत्या प्रवृत्तिसम्भवादित्यर्थः । **वैदिकेऽर्थे** वैदिकार्थबाधने ।

कं०रा०— ततश्चेति । मृन्न वक्त्री मृत्त्वादित्यादियुक्ते व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतत्वेन निरवकाशत्वे सति मृदब्रवीदित्यादि वेदस्य तया सप्रतिपक्षत्वेन स्वार्थनिश्चायकत्वाभावादप्रामाण्यमित्यर्थः । शङ्कते **प्रसिद्धमृदा-**

वीति । मृन्न वक्त्री मृत्वात् सम्प्रतिपन्नवदित्यादाविति शेषः । ननु प्रसिद्धमृद्व्यतिरिक्तस्य सपक्षत्वस्वीकार-पक्षे जडत्वमेव हेतूक्रियते न मृत्वमतो न दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यमित्यत आह **जडत्वस्येति** । जडत्वस्य हेतूकरणे तु मृत्वसाधकस्य मृदब्रवीदित्यादिश्रुतिगतमृच्छब्दप्रयोगस्येव जडत्वसाधकस्याभावादसिद्धिरित्यर्थः । **तस्मादिति** । प्रसिद्धमृदादिपक्षीकारे सिद्धसाधनत्वादिदोषस्य सत्त्वादादिकालीनमृदादिकं पक्षीकर्तव्यं तच्च न प्रत्यक्षादिसिद्धमिति मृदब्रवीदित्यादिवेदस्तदग्राहकत्वेनोपजीव्यस्तथा च धर्मिग्राहकवेदविरोधाद्युक्तेरेवाप्रामाण्यं न तु तया सप्रतिपक्षत्वेन वेदस्य स्वार्थनिश्चायकत्वाभावादप्रामाण्यमिति भावः । **व्याप्त्यादिमत्या इति** । व्याप्तिपक्षधर्मतोपेताया युक्तेरप्रामाण्यासम्भवादित्यर्थः । उक्तरीत्या धर्मिग्राहकविरुद्धाया युक्तेः कथमप्रामाण्यभाव इत्यत आह **आदिकालीनेति** । मृदब्रवीदित्यादितोऽन्येनादिकालीनमृदादिस्वरूपमात्रपरवाक्येन परिदृश्यमान-कार्यलिङ्गेन वा पक्षीभूतादिकालीनमृदादिग्रहोपपत्तेर्न धर्मिग्राहकविरोध इति भावः । **एतेनेति** । मृत्वादियुक्तेरा-श्रया भवतीत्येतदपास्तम् । ईश्वरो न सर्वज्ञः पुरुषत्वादित्यादियुक्तेर्हि वैदिकेऽर्थेऽनवकाशः । वेदानपेक्षाया-माश्रयासिद्धिप्रसङ्गेन तदपेक्षायां धर्मिग्राहकविरोधप्रसङ्गेन च दुष्टः । न चैतदुभयं प्रकृतेऽस्तीति भावः ।

श्रीनिधि०— इष्टापत्तिं परिहर्तुमाह **न च तद्युक्तमिति** । **व्यभिचीर्णम्** । व्यभिचारयुक्तम् । एतेन धर्मिग्रहस्य लैङ्गिकत्वेन ।

शे०वा०— पूर्वं न्यायसञ्चाराविषयत्वप्रदर्शनेन गतार्थताशङ्कानिरासार्थं दृष्टव्याप्तीति व्याप्त्यादेः प्रमितत्ववर्णनमित्युक्तम् । इदानीं तु युक्तेर्निरवकाशत्वोपपादनद्वारा वेदसमानबलत्वोपदर्शनार्थं तदित्यभिप्रेत्य किं तत्प्रदर्शनेनापीत्यतो युक्तेर्वेदाबाध्यत्वसिद्धिस्तत्प्रयोजनमित्याशयवांस्तद्बाध्यत्वशङ्कामुत्थापयति **नन्विति** । युक्ति-विरोधेन वेदस्यैवाप्रामाण्यं किन्न स्यादित्यत उक्तम् **नित्यतयेति** । पूर्वाधिकरणन्यायेनेति शेषः । उभयोरपि प्रामाण्यं किन्न स्यादित्यतस्तथा सति वस्तुनो द्वैरूप्यापत्तिरिति भावेन तद्विरुद्धाया इत्युक्तम् । समबलत्वान्न युक्तेरागमबाध्यतेत्याशयेन परिहरति **मैवमिति** । कथं तर्हि युक्तिविरोधेन वेदाप्रामाण्यपूर्वपक्षस्तवापीत्यत आह **ततश्चेति** । तच्च तवानिष्टं मम तु निश्चायकत्वाभावेन युक्त्यप्रामाण्यमिष्टमेवेति भावः ।

ननूपजीव्यवेदविरुद्धत्वेन युक्तेरेवाप्रामाण्यनिश्चयात् कथं युक्तिविरोधेन तदप्रामाण्यमिति पूर्वपक्ष इत्याशङ्कानिरासार्थं वा मूले युक्तिमूलभूतव्याप्त्यादेर्दृष्टव्याप्तीति प्रमितत्ववर्णनमित्याशयवान् प्रत्यक्षेणैव मृदादि-स्वरूपसिद्धेः न वेदस्य धर्मिग्राहकतया तत्रोपजीव्यत्वमिति न तद्विरोधशङ्कावकाश इत्यतोऽत्र प्रसिद्ध-मृदादिपदपक्षीकारे वेदस्य धर्मिग्राहकतयोपजीव्यत्वाप्राप्तावप्यादिकालीनमृदादेः पक्षत्वे तस्योपजीव्यत्वमवर्जनीय-मेवेत्यभिप्रेत्य कुतोऽत्र प्रसिद्धमृदादेः न पक्षत्वं येन वेदस्योपजीव्यतेत्यतस्तत्र बाधकोपदर्शनपूर्वकम् आदि-कालीनमृदादेस्तत्प्रदर्शनेन वेदस्योपजीव्यतामुपपादयन्नेव तद्विरोधशङ्कामुत्थापयति **नन्विति** । **सिद्धसाधनतेति** । प्रसिद्धस्य मृदादेः सिद्धान्तेऽपि वक्तृत्वाद्यभावादिति भावः । ननु प्रसिद्धमृदादेः वक्तृत्वे विप्रतिपन्नं प्रति तत्साधनान्न सिद्धसाधनतेत्यतः किमत्र पक्षे प्रसिद्धमृदादिकमेव सपक्षतयाऽभिमत किंवा सपक्षान्तरमिति विकल्पं

मनसि निधायाद्यं दूषयति **पक्षेति** । तथा च व्याप्यत्वासिद्धिरिति भावः । द्वितीयेऽपि किं मृत्त्वादिकमेव हेतुतयाऽभिमतं किंवा जडत्वमिति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **सपक्षान्तरेति** । ततश्चासाधारण्यमिति भावः । द्वितीयं दूषयति **जडत्वस्येति** । प्रसिद्धमृदादेर्वक्तृत्वमङ्गीकुर्वता तत्र जडत्वानङ्गीकारादसिद्धिरित्यर्थः । न च मृत्त्वेन तत्साधनसम्भवान्नासिद्धिरिति वाच्यम् । प्रसिद्धमृन्मात्रस्य पक्षत्वेन मृत्त्वजडत्वयोर्व्याप्तिग्रहण-स्थलाभावेन व्याप्यत्वासिद्धिप्रसङ्गात् । न च व्यतिरेकव्याप्तिसम्भवः । जडत्ववत्यबादौ मृत्त्वाप्रवेशेनासाधारण्या-पातात् । न चात्र यदीदं जडं न स्यात् तर्हि मृन्न स्यादित्यनुकूलतर्कसद्भावान्नासाधारण्यं दोष इति वाच्यम् । अनुकूलतर्केऽप्यप्रयोजकत्वशङ्कनात् । न चैवं टीकायामपि कथं तस्य हेतुत्वेनाभिधानं सङ्गच्छते । अन्यतरा-सिद्धेरविशेषादिति वाच्यम् । तत्रादिकालीनमृन्मात्रस्य पक्षत्वेन प्रसिद्धमृदि मृत्त्वजडत्वयोर्व्याप्तिग्रहणसम्भवेन मृत्त्वेन जडत्वसाधनस्योपपन्नतया जडत्वस्य हेतूकरणे उक्तदोषाप्रसरात् । न चात्रेव तत्रापि मृत्त्वादिना अवक्तृ-त्वादेरेवानुमानसम्भवे तेन जडत्वं प्रसाध्य जडत्वेनावक्तृत्वाद्यनुमाने वृथा परम्पराश्रयणं दोष इति वाच्यम् । वक्तृत्वादिना जडत्वस्येव मृत्त्वादेर्विरोधाप्रतीतेरवक्तृत्वादिना मृत्त्वादेर्व्याप्तिरस्फुटतया तदाश्रयणस्यार्थवत्त्वात् । अत एव चात्र व्याप्त्युपपादनं कृतम् । एवञ्च, तत्र टीकायां स्फुटव्याप्तिकस्यास्फुटपक्षधर्मताकस्य जडत्वस्य, अत्र च स्फुटपक्षधर्मताकस्यास्फुटव्याप्तिकस्य मृत्त्वादेरेव हेतूकरणं व्याप्तिपक्षधर्मतयोरन्यतरस्योपपादनीयतया उभयत्रा-विशिष्टत्वात् इति न किञ्चिदनुपपन्नम् । केचित्तु सन्दिग्धसाध्यवत एव पक्षत्वेन प्रसिद्धमृदादौ च वक्तृत्वा-भावरूपसाध्यस्य सिद्धतया सन्दिग्धत्वाभावात् प्रसिद्धमृदादेः सन्दिग्धसाध्यवत्त्वाभावेनापक्षत्वात् तद्धर्मभूत-जडत्वस्य पक्षधर्मत्वाभावात् पक्षधर्मत्वासिद्धिः स्यादित्यर्थ इत्याहुः । **आदिकालीनमिति** । प्रसिद्धमृदादेरेव पक्षत्वे तेषां वचनक्रियाद्यभावस्य प्रत्यक्षत्वेन प्रत्यक्षविरोधस्यैवात्र प्रथमं स्फुरणेन युक्तिविरोधस्यास्फुरणादस्य पादासङ्गतिप्रसक्तावप्यादिकालीनमृदादौ वक्तृत्वाद्यभावस्य अस्मदाद्यप्रत्यक्षत्वेन तत्र प्रत्यक्षविरोधाप्रसत्त्या युक्तिविरोधस्यैवानुसरणीयत्वान्न पादासङ्गतिरित्यप्यनेन सूचितम् । अस्तु तर्ह्यादिकालीनमृदादिकं पक्षीकृत्य तस्य मृत्त्वादिना वक्तृत्वाद्यभावानुमानमित्यतस्तस्यासिद्धत्वं आश्रयासिद्धिप्रसङ्गादादिकालीनस्य तस्यास्मदाद्ययोग्यत्वेन प्रत्यक्षेण, लिङ्गाभावादनुमानेन च तदसिद्धेर्मृदब्रवीदित्यादिवेदादेव तत्सिद्धिर्वाच्येति सिद्धं वेदस्य धर्मिग्राहक-तयोक्तयुक्तिं प्रत्युपजीव्यत्वमिति तद्विरोधाद्युक्तेरप्रामाण्यमित्याह **न चेति** । **प्रत्यक्षादीति** । अस्मदादि-प्रत्यक्षादीत्यर्थः । **धर्मिग्राहकप्रमाणेति** । अत्र प्रमाणपदं श्रुतिपरम् । ननु धर्मिग्राहकप्रमाणबाधात् पक्षस्यैव विपक्षत्वेन तत्र वर्तमानस्य हेतोर्व्यभिचारित्वात् पक्षधर्मत्वध्रौव्यात् कथं व्याप्त्यादिमत्त्वमित्याशङ्क्योक्तयुक्तिं प्रति यस्य स्वरूपमात्रपरस्योपजीव्यत्वं न तद्विरोधोऽस्ति युक्तेः । यद्विरोधोऽस्ति युक्तेः तस्य मृदब्रवीदित्यादेर्नोपजीव्यत्वमिति न धर्मिग्राहकश्रुतिविरोध इति न व्याप्त्यादिभङ्ग इत्याशयेनाह **आदिकाली-नेति** । **स्वरूपपरेति** । स्वरूपमात्रपरेत्यर्थः । नन्वनुपलम्भात् स्वरूपमात्रपरं वाक्यमेव नास्ति । तथा चोपजीव्यविरोधो दुर्वार इत्यतो भवेदेतदेवं यदि वेदो धर्मिग्राहकः स्यात् । न चैवं किं तर्हीदानीन्तनमृदादि-कारणत्वेनादिकालीनमृदाद्यनुमानसम्भवेन तस्यानुमानसिद्धत्वात् तदेव धर्मिग्राहकमित्याशयेनाह **परिदृश्य-मानेति** । एतच्च लिङ्गासिद्धिपरिहारायोक्तम् ।

एतेनेति । आदिकालीनमृदादिस्वरूपमात्रपरवाक्यान्तरेण वा परिदृश्यमानकार्यलिङ्गेन वा धर्मिग्रहोपपादनेन प्रकृतयुक्तेर्धर्मिग्राहकप्रमाणविरोधाभावनिरूपणेनेत्यर्थः । **अवकाशाभावादिति** । धर्मिग्राहिप्रमाणविरोधादिति भावः । यत्र हि वैदिकेऽर्थे युक्तेर्धर्मिग्राहकप्रमाणविरोधस्तत्र तदवकाशाभावेऽपि प्रकृतयुक्तेरादिकालीनमृदादिस्वरूपमात्रपरवाक्यान्तरोपजीवनेन प्रवृत्ततया तद्विरोधाभावेन वैदिकेऽर्थे युक्तेः प्रवेशोपपत्तेः तस्या मृदब्रवीदित्यादिवेदविरोधित्वमवर्जनीयमिति । वैदिकेऽर्थे युक्तेरनवकाशोऽप्यादिकालीनमृदादेरानुमानिकत्वाद्वैदिकत्वस्यैवाभावेन तत्रोक्तयुक्तेरवकाशसम्भवात् तस्यास्तद्विरोधकत्वमिति च निरासप्रकारो द्रष्टव्यः ।

अस्त्वेवं दृष्टव्याप्त्यादिमद्युक्तिविरुद्धत्वेन मृदब्रवीदित्यादेरप्रामाण्यप्राप्तिः । तथाऽपि न तद्विरोधपरिहारकत्वमस्य सम्भवति । तथा सति सर्ववैशिष्ट्ये विरोधकयुक्तिनिरासकत्वाभावेनास्याधिकरणस्यैतत्पादान्तर्भावाभावप्रसङ्गादित्यतस्तमुपपादयन्नेव पूर्वपक्षमुपसंहरति **तदेवमिति** ।

वा०र०— विरोधिशङ्कावकाश इति । विरुद्धत्वेन युक्तिरेवेत्यादिशङ्केत्यन्तेनोक्तशङ्केत्यर्थः । **प्रसिद्धमृदादेरिति** । वक्तृत्वाभावो हि यः साध्यः तेन आहितमपि वक्तृत्वं अङ्गीकृतमिति वाच्यम् । अन्यथा सिद्धसाधनत्वापत्तेः । यश्च वक्तृत्वं अङ्गीकरोति सः जडत्वं कुतोऽङ्गीकुर्यात् । तथा च वक्तृत्वविरुद्धजडत्वं नाङ्गीकृतमित्याशयः । एतेन मृदादेः वक्तृत्वं अङ्गीकुर्वता सिद्धान्तिनेति वचनं अन्यथाख्यातिगतं अपास्तम् । पूर्वपक्षिणं प्रत्यादिकालीनमृदादिपक्षीकारापादनद्वारा तत्रोपजीव्यवेदविरोधं वक्तुं प्रसिद्धमृदादेः सपक्षत्वव्युत्पादनपरस्यापि अस्य ग्रन्थस्य सिद्धातिशयत्वेन वचने नियामकाभावात् । सम्भावितत्तया शङ्कानामुपलम्भात् । अन्यथा आदिकालीनमृदादावपि वक्तृत्वाङ्गीकारप्रसङ्गेन मृदादिमानेऽपि वक्तृत्वस्य सिद्धान्त्यभिमतत्वप्राप्त्या प्रसिद्धमृदादिपरित्यागेनाभिमान्यानासु आश्रयणेन सिद्धान्तानर्थक्यप्रसङ्गात् इत्यादि सूचितम् । आदिकालीनमृदादेः जडत्वं च मृत्वादिना अनुमेयं इत्येतत् चन्द्रिकानुसारेणाह **न च मृत्वेनेति** । पक्षसपक्षेति मूलोक्तदूषणेनैव दूषयति **प्रसिद्धमृदिति** । 'सपक्षान्तरस्वीकारे तत्र मृत्वाद्यभावः' इत्येतत् मूलं उपलक्षणतयोपपादयन् जडत्वसाधके व्यभिचारव्यतिरेकव्याप्तिं आशङ्कते **न च व्यतिरेकेति** । **जडत्ववत्यपीति** । एतस्याप्युपलक्षणतया वक्तृत्वाभाववत्यपि मृत्वाभावेन प्रागुक्तासाधारण्यं अवर्जनीयमेवेति सूचितं भवति । 'अप्रयोजकत्वशङ्कनादि'त्यनन्तरं इत्याशयः इति पाठानन्तरं 'न चैवं टीकायां' इत्यादिको ग्रन्थः । तथा पाठे एतन्मूलग्रन्थस्य टीकाविरोधशङ्का स्पष्टा भवति । अन्यथा 'न चैवं' इति शङ्का टीकाकारीयोक्तिमालम्ब्यैव प्रवृत्तेति प्रतीतिः स्यात् इत्यवधेयम् । अस्मदाद्यप्रत्यक्षादिकालीनेति चन्द्रिकोक्त्यनुसारेण टीकायामुक्तमपि अभिप्रेतमाह **तत्रादिकालीनेति** । न चैवं मृत्वादिनैवेति चन्द्रिकानुसारेणाह **न चात्रैवेत्यादिना** । ननु मृदादिवचनाद्यभिधायकवाक्यप्रत्यक्षविरोधः इत्यादि तत्त्वप्रकाशिका-तच्चन्द्रिकानुसारेणाह **प्रसिद्धमृदादेरेवेति** । वेद एवोपजीव्यः इत्येतत्पूर्ववाक्यमनुसृत्य प्रत्यक्षानुमानसङ्ग्रहभ्रमनिरासाय प्रमाणपदं विशेषपरतया व्याचष्टे **अत्र प्रमाणेति** । अनुमानसिद्धत्वात् इत्यनन्तरं तदेव धर्मिग्राहकं इत्याशयेति पाठः । तथा पाठाभावे वा उक्तरीत्या शेषपूरणात् किमित्येतत्सङ्गतिः । धर्मिग्राहकप्रमाणविरोधात् इति भावः इति पाठः । **विरोधाभावादिति** । अभावपदं

लेखकागतम् । अवर्जनीयमित्यस्यानिरासप्रकार इति वक्ष्यमाणेनान्वयः । परस्परवार्तेति विरोधे समानविषयतया प्रयोजकतया भिन्नविषयेयषोः न विरोध इति भावः ।

स०न्न०— शङ्काकर्ता स्वाभिसन्धिमुद्घाटयति **ननु च नित्यथेति** । **निश्चायकत्वाभावेनेति** । सत्प्रतिपक्षतया सन्देहस्यैव प्राप्तत्वेनार्थनिश्चायकत्वासम्भवेनार्थसत्त्वनिश्चयरूपप्रामाण्यं वेदस्य न सम्भवतीति भावः । **सपक्षान्तरेति** । स्तम्भादिलक्षणसपक्षान्तरस्वीकार इत्यर्थः । **जडत्वस्य हेतूकरण इति** । न च मृत्त्वेन जडत्वसाधनसम्भावनासिद्धिरिति वाच्यम् । प्रसिद्धमृन्मात्रस्य पक्षीकृतत्वेन मृत्वजडत्वयोः व्याप्तिग्रहणस्थलाभावेन व्याप्तत्वासिद्धेः । न च व्यतिरेकव्याप्तिसम्भवः । जडत्ववत्यपि अवादौ सपक्षे मृत्वलक्षणहेतोरप्रवेशेनासाधारण्यात् । न चानुकूलतर्करहितस्थल एव तस्य दोषत्वेन प्रकृते च यदि विमतं जडं न स्यात्तर्हि मृन्न स्यादित्यनुकूलतर्कसद्भावेनासाधारण्यं न दोष इति वाच्यम् । अनुकूलतर्केऽप्यापादकस्याप्रयोजकत्वात् । न चैवं सति तत्त्वप्रकाशिकायां जडत्वस्य हेतूकरणमनुपपन्नमिति वाच्यम् । तत्रादिकालीनमृन्मात्रस्य पक्षीकृतत्वेन प्रसिद्धमृदि मृत्त्वजडत्वयोर्व्याप्तिनिश्चयोपपत्त्या मृत्त्वेन जडत्वसाधनसम्भवेनातिप्रसक्त्यभावादुपपन्नं तस्य हेतूकरणमिति सिद्धान्तरहस्यम् ।

केचित् प्रसिद्धमृदादौ वक्तृत्वादिकमङ्गीकुर्वतां तत्र जडत्वस्यानङ्गीकारेण हेतोरन्यतरासिद्धयापत्तेरित्यर्थ इत्याहुः ।

अपरे तु **असिद्धेः** पक्षधर्मत्वासिद्धेरित्यर्थः । तथा च सन्दिग्धसाध्यवत एव पक्षत्वेन प्रकृते च प्रसिद्धमृदादौ वक्तृत्वाभावरूपसाध्यस्य सिद्धत्वेन सन्दिग्धत्वाभावेन सन्दिग्धसाध्यत्वाभावे प्रसिद्धमृदादेः पक्षत्वाभावे तद्धर्मभूतजडत्वस्य पक्षधर्मत्वाभावात् पक्षधर्मत्वासिद्धिरिति भाव इत्याहुः । न चैवं प्रसिद्धत्वाभावात् मृत्त्वादिनैव तत्रावक्तृत्वाद्यनुमीयतामिति वाच्यम् । वक्तृत्वादिना जडत्वस्येव मृत्त्वादेः विरोधाप्रतीतेरवक्तृत्वादिना मृत्त्वादेः व्याप्तेरस्फुटत्वात् । अत एव टीकायां स्फुटव्याप्तिकमस्फुटपक्षधर्मताकं हेतूकृतम् । अत्र स्फुटपक्षधर्मताकमस्फुटव्याप्तिकं मृत्त्वादिकं हेतूकृतम् । अत एवात्र व्याप्त्युपपादनमपि सङ्गच्छत इत्यविरोध इति द्रष्टव्यमित्यप्याहुः ।

ननु व्याप्त्यादिमत्त्वेन युक्तेः प्राबल्येऽपि उपजीव्यत्वेन वेदस्यापि प्राबल्यात् तद्विरोधेन युक्तेरेव अप्रामाण्यमुपपन्नमित्यत आह **आदिकालीनेति** । आदिकालीनमृदादिस्वरूपमात्रप्रतिपादक 'यदग्नेरापः' इत्यादिवाक्यान्तरेणेत्यर्थः । तथा च तस्योपजीव्यत्वेऽपि स्वरूपमात्रप्रतिपादकत्वेन न तद्विरोध इति भावः । ननु तस्य वाक्यस्य मृदादिस्वरूपमात्रप्रतिपादकत्वेन साक्षाद्विरोधासम्भवेऽपि यद्वक्तृत्वादिनैव मृदादिस्वरूपप्रतिपादकागमवाक्यं, तस्याप्युपजीव्यत्वेन तज्जातीयत्वात् मृदादिस्वरूपमात्रबोधकवाक्यस्य तेन युक्तेर्विरोधो दुर्वार एवेत्यतः पक्षान्तरमाह **परिदृश्यमानेति** । विमतं मृदादिकार्यं सोपादानकं कार्यत्वात् सम्मतवदित्यनुमानेन

मृदादिकार्योपादानसिद्धौ तदुपादानं परिशेषेणादिकालीनमृत्त्वेनैव सिद्ध्यति इति भावः । यद्वा वाक्यान्तरेण मृदादिस्वरूपमात्रप्रतिपादकाबादिवाक्येनेत्यर्थः । केचित् इदानीन्तनेन मृदादिकारणत्वेनादिकालीनमृदाद्यनुमाना-दित्यर्थ इत्याहुः ।

एतेनेति । मृदादिलक्षणधर्म्यादिरादिकालीनमृदादिस्वरूपमात्रपरवाक्यान्तरेण वा परिदृश्यमानकार्यलिङ्गेन वा सिद्धेनेत्यर्थः । अनुमानं हि धर्म्यादिप्रमितिमपेक्षते । न च वेदैकसमधिगम्यं धर्म्यादिकं वेदादृते सिद्ध्यतीति तदनपेक्षायामाश्रयासिद्ध्यादिकम् । अपेक्षायां तु विरोधिनो धर्म्यादिग्राहकविरोध इत्येवं वैदिकेऽर्थे अनुमानस्या-नवकाशोऽभिधित्सितः । यदा तु धर्म्यादि मृदादिलक्षणं प्रकारान्तरेण सिद्धम्, तदा तत्पक्षकावक्तृत्वसाधक-युक्तेरवकाशसम्भवेन युक्तं तस्या विरोधकत्वमिति भावः ।

विठ्ठल०— मानं कथं भवेन्न कथमपीत्येतदभिप्रायं विशदयति **ननु चेत्यादिना** । **सपक्षान्तर इति** । अवक्तृत्वेन सपक्षीभूतजडादिस्वीकार इत्यर्थः । ननु जडत्वं हेतूक्रियते । तथा च न पक्षे हेतु-वैकल्यमित्यत आह **जडत्वस्येति** । जडत्वं नाम बुद्धिशून्यत्वम् । **तच्च सन्दिग्धमिति** । सन्दिग्धासिद्ध-मित्यर्थः । यदा मदादेर्वक्तृत्वमङ्गीकुर्वता सिद्धान्तिना जडत्वस्यानङ्गीकारादन्यतरासिद्धिरित्यर्थः । तथापि धर्मिग्राहकमानविरुद्धत्वाद्युक्तेरप्रामाण्यमित्यत आह **आदिकालीनेति** । **वाक्यान्तरेणेति** । अद्भ्यः पृथिवीति वाक्यान्तरेणेत्यर्थः । वाक्यान्तरे च पृथिव्यादिस्वरूपमेव प्रतिपाद्यं न वक्तृत्वादिकमतो न धर्मिग्राहकमान-विरोध इत्यर्थः । **परिदृश्यमानकार्यलिङ्गकेन वेति** । परिदृश्यमानं कार्यं पृथिव्यादि सजातीयकारणजन्यं कार्यत्वात् । तत्कारणं तदैवादिकालीनपृथिव्यादिकार्यलिङ्गकानुमानेन धर्मीभविष्यतीति भावः । **एतेनेति** । कार्यलिङ्गकानुमात्रेण धर्मिसाध्या तस्य वैदिकत्वाभावेनेत्यर्थः ।

॥ इति प्रामाण्ये वेदस्य व्याप्तिपक्षधर्मोपेतया युक्त्या समकक्षता ॥

॥ इति 'न विलक्षणत्वात्' इत्युक्तन्यायेन एतद्विरोधपरिहाराभावः ॥

॥ इति एतद्विरोधपरिहारोपायाभावः ॥

॥ इति मृदब्रवीदित्यादिवाक्ये प्रमितव्याप्तिमद्युक्तिविरोधस्य शङ्का ॥

॥ इति वेदवाक्यान्तरे युक्त्यन्तरविरोधात् अप्रामाण्यस्य शङ्का ॥

* * *

|| अथ तत्रान्ते सिद्धान्तः – वेदवाक्यान्तरे युक्त्यन्तरविरोधाभावदर्शनेन अप्रामाण्यशङ्कायाः परिहारः ||

|| अथ तत्रादौ युक्त्यन्तरविरोधे प्राप्ते वेदं स्वार्थात्प्रच्याव्य विरोधस्य परिहरणीयता ||

|| अथ तत्राप्यादौ विपरीतबोधकत्वरूपाप्रामाण्यशङ्का तत्परिहारश्च ||

|| अथ तत्र मृदब्रवीदित्यादिवाक्ये प्रमितव्याप्तिमद्युक्तिविरोधशङ्कायाः परिहारः ||

|| अथ तत्रादौ मृदादिशब्दस्य चेतनविषयत्वेन विरोधाभावः ||

६ सु०— सिद्धान्तमाह तत इति ।

अनु०— ततस्तन्नामकः कश्चित्पुमानन्यो भवेदिति ।
युक्त्यागमविरोधेन प्राप्तमत्राभिधीयते ।

वेदस्य युक्तेश्च निरवकाशत्वं तत इति परामृशति । **तन्नामकः** मृदादिनामकः । **कश्चिदिति** अस्मदाद्यतीन्द्रियत्वमभिप्रैति । **पुमान्** चेतनः **अन्यः** अस्मदादिविलक्षणः अन्तर्धानादिशक्तिमान् **भवेत्** । 'अस्यां श्रुतौ वक्तृत्वादिना प्रतिपाद्यत' इति शेषः । **इतिशब्दस्य** प्राप्तमित्यनेनान्वयः । **प्राप्तं** प्रमितम् । **युक्त्यागमविरोधेन** इत्यर्थापत्तिं सूचयति ।

ततश्चायमर्थः । न 'मृदब्रवीदि'त्यादिवाक्यानां युक्तिविरोधेनाप्रामाण्यं वक्तव्यम्, अत्र मृदादिशब्दस्य चेतनविषयत्वात्, तथा च तत्पक्षीकारे हेतोरसिद्धेः । शब्दमात्रेण हेतुत्वे अतिप्रसङ्गात् । अचेतनमृदादिपक्षीकारे च प्रकृताविरोधात् ।

परि०— **वेदस्येति** । पूर्वाधिकरणे सम्यगुपपादितप्रमाणभावतया प्राप्तं पूर्वश्लोके तथापीत्यनेन सूचितं वेदस्य निरवकाशत्वमिति भावः । **युक्तेश्चेति** । दृष्टव्याप्तीत्यनेन प्रागुक्तयुक्तेर्निरवकाशत्वमिति भावः । धरादेव्याः स्त्रीत्वादाह **पुमांश्चेतन इति** । **अर्थापत्तिमिति** । तदुभयाविरोधान्यथानुपपत्तिं सूचयतीत्यर्थः । मृत्त्वादित्यत्र मृत्त्वरूपजडगतधर्मः कश्चिदभिमतोऽथ मृत्पदवाच्यत्वं न द्वयमपीति क्रमेण निराह **तथा चेत्यादिना** । **अतिप्रसङ्गादिति** । पृथिव्यादेरपि गोपदवाच्यत्वेन सास्नादिमत्त्वप्रसङ्गादित्यर्थः । **प्रकृतेति** । मृदब्रवीदित्यादौ चेतनस्यैवोक्त्यङ्गीकारेण तद्वाक्यार्थाविरोधादित्यर्थः ।

गु०दी०— तत्पक्षीकारे हेतोरसिद्धेः इत्यत्र जडमृत्त्वं हि हेतुतया परस्याभिप्रेतम् । तच्च तत्र नास्तीत्यर्थः ।

याद०— असिद्धेरिति । चेतनेषु जडत्वावान्तरजातिरूपमृत्त्वादेरसिद्धेरित्यर्थः । ननु मृत्त्वादिकं न जातिविशेषरूपं हेतुतया विवक्षितम् । किन्तु मृदादिशब्दवाच्यतारूपं तच्च चेतनेऽप्यस्त्येवेति नासिद्धिरित्यत आह **शब्दमात्रेणेति** । गोशब्दवाच्यत्वात् पृथिव्या अपि गोवच्छृङ्गसाधनं स्यादित्यतिप्रसङ्गादित्यर्थः । **प्रकृताविरोधादिति** । प्रकृतवाक्यानां चेतनपरत्वेन भिन्नविषयकत्वादिति भावः ।

वं०प०— ननु यद्यप्यापोऽब्रुवन्नित्यादौ तदभिमानिनां वरुणादीनां पुरुषत्वात् पुमान् प्रतिपाद्यो भवेदिति तत्र सम्भवति, यत्र मृदब्रवीदित्यादौ तदभिमानिनी स्त्री प्रतिपाद्या भवति, तत्र पुमानित्यस्यासम्भवादतः कथमेतत्; आह **पुमांश्चेतन इति** ।

कं०रा०— सूत्रेऽभिमानिव्यपदेश इत्येवोक्तेरभिमानिनश्च पुंस्त्वनियमाभावात् कथं पुमानित्युक्तिरित्यत आह **पुमांश्चेतन इति** । **तत्पक्षीकार इति** । मृदादिशब्दविषयचेतनपक्षीकारे तत्र मृत्वादिहेतोरभावादसिद्धिरित्यर्थः । ननु चेतनपक्षीकारे मृत्वादिकं न हेतुः येनासिद्धिः स्यात् किन्तु मृदादिशब्दवाच्यत्वमतो नासिद्धिरित्यत आह **शब्देति** । शब्दमात्रेणानुगतस्य मृदादिशब्दवाच्यत्वस्य हेतुत्वे पृथिवीशृङ्गित्वादौ गोशब्दवाच्यत्वादेरपि हेतुत्वापातादित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— धरासङ्गहायाह **पुमांश्चेतन इति** ।

शे०वा०— ततः इत्यादेः सिद्धान्तग्रन्थत्वज्ञापकाभावादाह **सिद्धान्तमाहेति** । मूले तत इत्याद्यनेकशब्दग्रहणानर्थक्यमाशङ्क्य पूर्वोक्ताक्षेपपरिहारार्थं तदिति भावेन प्रकृतोपयोगितया तत इत्यादि व्याचष्टे **वेदस्येत्यादिना** । कथमेतेषां विशेषणानां प्रकृताक्षेपपरिहारकतेत्यत आकाङ्क्षाक्रमेण तं दर्शयितुं प्रतिजानीते **ततश्चेति** । मूले चेतनस्य मृदादिनामकत्वस्य प्रकृतोपयोगं तावद्दर्शयति **न मृदब्रवीदित्यादीति** । चेतनविषयत्वेऽपि कुतो न युक्तिविरोध इत्यतः किमत्र विरोधित्वेनोक्तयुक्तिश्चेतनपक्षिकेत्यभिमतं किंवाऽचेतनपक्षिकेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **तथा चेति** । चेतनेषु जडत्वावान्तरजातिरूपमृत्त्वादेरभावाचेतनमात्रनिष्ठस्य दृष्टान्तेऽभावादिति भावः । ननु न मृत्त्वादिकं जातिविशेषरूपं दृष्टान्तमात्रानुगतं न वा चेतनमात्रानुगतं यत्किञ्चिद्धेतुतया विवक्षितं, येनोक्तदोषो भवेत् । किन्नाम मृदादिशब्दवाच्यत्वरूपमेव । तच्च पक्षे दृष्टान्ते चाविशिष्टमिति नासिद्धिसाधनवैकल्ये इत्यत आह **शब्दमात्रेणेति** । शब्दसाम्यमात्रेणैकसाध्यसाधकत्वे इत्यर्थः । **अतिप्रसङ्गादिति** । वागादीनामपि गोत्वेन शृङ्गित्वसाधनप्रसङ्गादित्यर्थः । अस्तु तर्ह्यचेतनपक्षिकेति द्वितीयः । तत्रासिद्ध्याद्यभावादित्यतस्तर्ह्युदाहृतयुक्तेरचेतनमृदादीनामवक्तृत्वादिप्रतिपादकत्वाच्छ्रुतेश्च

चेतनस्य मृदादेर्वक्तृत्वादिप्रतिपादकत्वाच्छ्रुतियुक्त्योर्भिन्नविषयकत्वेन परस्परवार्तानभिज्ञतया नोदाहृतयुक्तेः प्रकृतवेदप्रामाण्यविरोधकत्वमित्याशयेन तं दूषयति **अचेतनेति** । अचेतनपक्षत्वे प्रसिद्धमृदादेः सिद्धान्ते वक्तृत्वाद्यनङ्गीकारात् सिद्धसाधनमित्याह अचेतनेतीत्यप्याहुः ।

मूले तन्नामकत्वोपपादकानुक्तिदोष इत्यतोऽभिमानीति सौत्राभिमानिपदसूचितयुक्त्यैव तदुपपादनेनोपपादकयुक्त्यन्तरानपेक्षत्वान्न तदनुक्तिर्दोष इत्यभिप्रेत्य तत्सूचितयुक्त्या तदुपपादयितुं तन्नामकत्वानुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति **नन्विति** । मृदादिशब्दानां रूढशब्दत्वात् प्रवृत्तिनिमित्तापेक्षत्वेन रूढ्या मृदादिरूपप्रवृत्तिनिमित्तवदचेतनप्रतिपादकतया तन्नामकत्वसम्भवेऽपि चेतनेषु मृदादिरूपप्रवृत्तिनिमित्ताभावेन तदपेक्षप्रवृत्तीनां मृदादिशब्दानां रूढ्या तत्प्रतिपादकत्वानुपपत्तेर्न तन्नामत्वमुपपद्यत इत्याशयः । तद्गतत्वस्येव तदधीनताया अपि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वस्य 'स्वातन्त्र्यं तद्गतत्वं चे'त्यादिना पूर्वत्र व्यवस्थापितत्वात् । मृदादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य मृदादेश्चेतनगतत्वाभावेऽप्यचेतनगतमृत्त्वादेश्चेतनाधीनत्वेन स्वातन्त्र्यरूपशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य चेतनेष्वपि सत्त्वेन तदपेक्षप्रवृत्तिकानामपि मृदादिशब्दानां रूढ्या चेतनप्रतिपादकत्वोपपत्तेस्तन्नामत्वं युक्तमित्याशयेनोत्तरमाह **अभिधानेति** । भवेदेवं यदि प्रसिद्धमृदादिगतमृत्वादेश्चेतनाधीनत्वं स्यात् । तदेव कुत इत्यतस्तेषां मृदाद्यभिमानित्वेन मृदादिगतमृत्त्वादेः तान्प्रति यथेष्टविनियोगार्हत्वेन स्वतया चेतनानां तत्र स्वातन्त्र्योपपत्तेरित्याशयवानाह **मृदादीति** । तर्हि प्रसिद्धमृदादिप्रतिपादकत्वाभावात् तत्र प्रयोगानुपपत्तिरित्यतो मृदादिशब्दवाच्यदेवतासम्बन्धनिमित्तकरूढ्यादिनाऽमुख्यतया जडप्रतिपादकत्वस्याङ्गीकारात् जडेष्वपि युक्तैव मृदादिशब्दप्रवृत्तिरित्यभिप्रेत्याह **पृथिव्यादिष्विति** ।

ननु तथाऽपि भाष्ये कश्चिदन्य इत्यंशवैयर्थ्यम् । न चाभिमानिदेवतानामस्मदाद्यतीन्द्रियत्वान्तर्धानशक्तिमत्त्वप्रतिपादकत्वात् तस्य न तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न चाभिमानिदेवतोपलम्भप्रसङ्गपरिहारार्थत्वात् तस्य न तदिति वाच्यम् । अभिमानिदेवतानां विग्रहरहितत्वैकदेशवृत्तित्वयोरपि सम्भवेन तदुपलम्भप्रसङ्गस्यानवकाशादित्यतस्तत्पक्षे तदुपलम्भप्रसङ्गस्यानवकाशेऽपि तस्य सिद्धान्त्यनभिमतत्वात् तदभिमतव्यापित्वसदेहत्वपक्षे तत्प्रसङ्गो दुर्वार एवेत्यभिप्रेत्य पक्षान्तरे दूषणोपदर्शनपूर्वकं विग्रहवत्त्वव्यापित्वपक्षे तदुपलम्भप्रसङ्गमुत्थाप्य तत्परिहारकतया तमंशं योजयितुमत्र सम्भावितविकल्पानुपदर्शयति, **नन्विति** । **किमभिमतेति** । अभिमन्यमानेत्यर्थः । तेषां विदेहानामभिमानिनाम् । **इन्द्रियाभावेनेति** । इन्द्रियाणां देहाश्रितत्वेन देहाभावे तदयोगादिति भावः । **वक्तृत्वाद्यनुपपत्ताविति** । अन्यथाऽकरणकक्रियोत्पादप्रसङ्गादिति भावः । **तृतीय इति** । द्वितीयत्वेऽप्यस्य पक्षस्योक्तरीत्या द्वेधा विकल्पितप्रथमापेक्षया तृतीयत्वमित्यभिप्रेत्य तृतीयत्वमिति ज्ञेयम् । **प्रदेशान्तरेति** । तदधिष्ठितप्रदेशान्तरेत्यर्थः । आद्येऽप्याद्यमङ्गीकृत्य कश्चिदन्य इति भाष्यखण्डाभिप्रेतयुक्त्या तत्पक्षदोषं परिहरति **मैवमिति** ।

वा०२०— स्वतयेति । स्वत्वस्य यथेष्टविनियोगार्हत्वरूपत्वादिति भावः ।

स०व्र०— धराया मृदभिमानित्वेन पुंस्त्वं न युक्तमित्यत आह **पुमांश्चेतन इति** । **विरोधेन अर्थापत्तिमिति** । श्रुतियुक्तिविरोधान्यथानुपपत्तिरित्यर्थः । एतदर्थानङ्गीकारे विरोधशान्तिरेव न भवतीति भावः । **शब्दमात्रेणेति** । शब्दवाच्यत्वमात्रेणेत्यर्थः । **अतिप्रसङ्गादिति** । गोशब्दवाच्यत्वमात्रेण वागादीनामपि शृङ्गित्वानुमानप्रसङ्गादित्यर्थः । **प्रकृताविरोधादिति** । अचेतनमृदादेरवक्तृत्वेऽपि मृदब्रवीदित्यादेस्तद्वक्तृत्वप्रतिपादकत्वाभावेन युक्त्यविरोधेन वेदप्रामाण्ये अविरोधादिति भावः ।

विठ्ठल०— वेदस्येति । पूर्वाधिकरणे निरवकाशप्रमाणतया प्रतिपादनेनोपस्थितं पूर्वश्लोके तथापीत्यनेन सूचितं वेदस्य निरवकाशत्वं दृष्टव्याप्तीत्यनेनोक्तं युक्तेर्निरवकाशत्वे परामृश्यतीत्यर्थः । धरादेव्याः स्त्रीत्वादाह **पुमांश्चेतन इति** । **अर्थापत्तिमिति** । प्रमाणद्वयविरोधान्युक्त्वानुपपत्तिमित्यर्थः । **हेतोरसिद्धेरिति** । चेतने पुंजडत्वावान्तरजातिरूपमत्वाभिरूपहेतोरसिद्धेरित्यर्थः । ननु मृत्वादिकं जातिविशेषरूपं न हेतुत्वेन विवक्षितं किन्तु मृदादिशब्दवाच्यत्वं अतो नासिद्धिरित्यत आह **शब्दमात्रेणेति** । गोचरशब्दवाच्यत्वात् पृथिव्या अपि गोवत् शृङ्गित्वसाधनं स्यादित्यतिप्रसङ्गादित्यर्थः । **प्रकृतेति** । मृदब्रवीदित्यादिकं चेतनपरमित्यङ्गीकारेण तद्वाक्यार्थाविरोधादित्यर्थः ।

॥ इति मृदादिशब्दस्य चेतनविषयत्वेन विरोधाभावः ॥

* * *

॥ अथ उक्तार्थस्योपपादनम् ॥

॥ अथ तत्र मृदादिशब्दस्य चेतनविषयत्वे अनुपपत्तिशङ्का तत्परिहारश्च ॥

॥ अथ च तत्र प्रवृत्तिनिमित्ताभावादनुपपत्तिशङ्का, प्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनद्वारा तच्छङ्कापरिहारश्च ॥

७ **सु०— ननु कथं चेतनेषु मृदादिशब्द(प्र)वृत्तिः । अभिधानशक्त्येति ब्रूमः । मृदाद्यभिमानित्वात् । पृथिव्यादिषु तदभिमतत्वेन मृदादिशब्दप्रवृत्तिः ।**

नन्वेतेऽभिमानिनः किमभिमतार्थव्यापिनस्तदेकदेशवृत्तयो वा । आद्ये(ऽपि) सदेहा विदेहा वा । आद्ये तदुपलम्भप्रसङ्गः । द्वितीये तेषामिन्द्रियाभावेन वक्तृत्वाद्यनुपपत्तौ पुनर्युक्तिविरोधतादवस्थ्यम् । तृतीये तद्वैयर्थ्यम् तदनधिष्ठितप्रदेशवत् प्रदेशान्तरप्रवृत्तिसम्भवादिति । मैवम् । व्यापकानां सदेहानामपि पिशाचादिवदन्तर्धानशक्तियोगाददृश्यत्वोपपत्तेः ।

परि०— यदि मृत्त्वादिकं चेतनेष्वसिद्धं तर्हि तन्नामक इत्ययुक्तं प्रवृत्तिनिमित्ताभावात् । अमुख्यवृत्त्या चेत् मुख्यन्यायविरोध इति शङ्कते **नन्विति** । **अभिधानशक्त्या** मुख्यया वृत्त्ये-

त्यर्थः । मृद्गतमृत्त्वरूपधर्मस्य चेतने अभावेऽपि **जडगतमृत्त्वरूपधर्मं** प्रति स्वातन्त्र्यरूपनिमित्त-मस्तीति भावेनाह **मृदाद्यभिमानित्वादिति** । पराधीननियन्तृत्वरूपाभिमानवत्त्वादित्यर्थः । विवरिष्यते चैतदग्रे । तर्हि जडेषु प्रयोगो न स्यादित्यतस्ततो न्यूनवृत्त्येत्याह **पृथिव्यादिष्विति । तदभि-मतत्वेन** तच्छब्दवाच्यचेतनसम्बन्धेनेत्यर्थः । 'शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेरि'त्यत्रोक्तदिशेति भावः । तत्राव्यक्तादिशब्दवाच्येश्वरसम्बन्धादन्यत्र शब्दप्रयोग इत्युक्तेः । कश्चिदन्य इति पदद्वयतात्पर्यं शङ्को-त्तराभ्यां व्यनक्ति **नन्वेत इत्यादिना** ।

यादु०— तन्नामक इत्येतदुपपादयितुं शङ्कते **ननु कथमिति** । कया वृत्त्येत्यर्थः । अभिधानवृत्तिरेव कुत इत्यत आह **मृदाद्यभिमानित्वादिति** । तथा च तदधीनत्वादिति न्यायोऽत्र साधक इति भावः । इदं च सौत्राभिमानिपदसूचितमिति ध्येयम् । नन्वेवं प्रसिद्धिविरोध इत्यत आह **पृथिव्यादिष्विति** । तदभिमतत्वेनेत्यस्य तच्छब्दवाच्यदेवतासम्बन्धनिमित्तकरूढ्यादिनेत्यर्थः । तथा च समाकर्षादिति न्यायोऽत्र साधक इति भावः । कश्चिदन्य इति पदद्वयार्थस्य प्रकृतोपयोगं वक्तुमाह **नन्वेत इति** । इदं तु सौत्रविशेषपदलब्धार्थप्रदर्शनमिति द्रष्टव्यम् ।

वं०प०— ननु जडवाचकत्वेन प्रसिद्धस्य मृदादिशब्दस्य कथं चेतनेऽर्थाभिधानसामर्थ्यरूपा शक्तिरित्यतस्तदुपपादयति **मृदादीति** । मृदाद्यभिमानित्वाद्देवतासु मृदादिशब्दप्रवृत्तिरित्यर्थः । जडे तामुप-पादयति **पृथिव्यादिष्विति** । जडेषु त्वित्यर्थः । मृदादिशब्दवाच्यदेवताभिमन्यमानत्वेन जडेषु पृथिव्यादिषु मृदादिशब्दप्रवृत्तिरित्यर्थः । **इन्द्रियेति** । इन्द्रियाणां शरीरसम्बन्धित्वाच्छरीराभावे वागादीन्द्रियमपि नेत्यर्थः । तद्वैयर्थ्यं तेषामेकदेशेऽप्यवस्थानस्य वैयर्थ्यमित्यर्थः । ननु न तद्वैयर्थ्यं तदेकदेशप्रवृत्त्यर्थं सार्थक्यादित्यत आह **तदिति** ।

कं०रा०— चेतनेषु मृदादिशब्दानामभिधावृत्तिः कुत इत्यत आह **मृदादीति** । चेतनानां मृदा-द्यभिमानित्वेनाभिमन्यमानमृदादिनियामकत्वात् तदधीनत्वादर्थवदिति न्यायेन राज्ञि जयशब्दस्येव मृदादिशब्दानां चेतनेष्वभिधा सिद्ध्यतीति भावः । **पृथिव्यादिष्विति** । पृथिव्यादिष्वभिमानिचेतननियतत्वसत्वेन अभिमानि-चेतनाधीनमृत्वादिसम्बन्धात् मृदादिशब्दप्रवृत्तिरिति भावः । **तद्वैयर्थ्यमिति** । अभिमानिदेवतावैयर्थ्यमित्यर्थः । तदेवोपपादयति **तदनधिष्ठितेति** ।

स०न्न०— ननु जडवाचकत्वेन प्रसिद्धस्य मृदादिशब्दस्य कथं चेतने अभिधानशक्तिः इत्यत्राह **मृदाद्यभिमानित्वादिति** । **पृथिव्यादिष्विति** । मृदादिशब्दवाच्यदेवतासम्बन्धनिमित्तकरूढियोगाभ्यां जडे मृदादिशब्दप्रवृत्तिरिति भावः । एतच्च 'समाकर्षात्' इत्यत्र तत्त्वप्रकाशिकायां स्पष्टम् ।

विठ्ठल०— यदि मृत्त्वादिकं चेतनेष्वसिद्धं तर्हि मृदादिशब्दवाच्यं न स्यादिति शङ्कते **नन्विति** । चेतनेषु मृदादिशब्दानां वचनर्वृत्तिः कथं प्रकृतिनिमित्ताभावादित्यत आह **मृदाद्यभिमानित्वादिति** । ननु पृथिव्याद्यभिमानित्वेऽपि तद्वाचकमृदादिशब्दवाच्यत्वम् । कुत इत्यतस्तैरभिमतत्वादेव पृथिव्यादिषु मृदादिशब्दवाच्यत्वम् । किमुत तेष्वित्याशयेनाह **पृथिव्यादिष्विति** । कश्चिदन्य इति पदद्वयतात्पर्यं शङ्कोत्तराभ्यां व्यनक्ति **नन्वेत इत्यादिना** ।

॥ इति तत्र प्रवृत्तिनिमित्ताभावादनुपपत्तिशङ्का,
प्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनद्वारा तच्छङ्कापरिहारश्च ॥

* * *

॥ अथ तथात्वे कल्पनागौरवशङ्का, तत्परिहारश्च ॥

८ सु०— नन्वेवं सति कल्पनागौरवमापद्येत; केषाञ्चिच्चेतनानां मृदाद्यभिमानित्वं, ततस्तच्छब्दानां तेषु वृत्तिर्व्यापकत्वं सदेहत्वमन्तर्धानशक्तिस्तत्परता च श्रुतेरित्यनेकस्य कल्प्यमानत्वात् । मैवम् । अर्थापत्तितः सर्वस्यास्य सिद्धत्वात् । श्रुतिर्हि मृदादीनां वक्तृत्वादिकं प्रतिपादयति, युक्तिश्च तदभावम् । न (च) वास्तवो विरोधः सम्भवति, वस्तुविकल्पापत्तेः । न चायं विरोधो विनैतत्कल्पनया शाम्यति; जडस्वीकारे युक्तिविरोधात्, अनभिमानिस्वीकारे च पृथक् शब्दशक्तौ प्रमाणाभावात्, अव्यापकत्वाद्यङ्गीकारे चोक्तानुपपत्तेः । न च श्रुतियुक्त्योरन्यतराप्रामाण्येनाप्युपपद्यत एतदिति वाच्यम्, उक्तरीत्या द्वयोरपि निरवकाशत्वात् । न हि परेणापि विद्वेषेणैवागमाप्रामाण्यमभिधातुं युक्तम्, किन्नामोपपत्तिमाश्रित्यैव ॥ तथा च कथं वेदप्रामाण्येऽपि न दीयते दृष्टिः ॥ तदेवं युक्त्यागमविरोधेनास्यार्थस्य प्राप्तत्वान्न किञ्चित्कल्पनागौरवमिति ।

परि०— युक्त्यागमविरोधेनेतिपदतात्पर्यं शङ्कोत्तराभ्यां व्यनक्ति **नन्वेवमित्यादिना** । **अनभिमानस्वीकार इति** । पृथिव्याद्यभिमानहीनस्य कस्यचिच्चेतनमात्रस्य मृदब्रवीदित्यादौ प्रतिपाद्यत्वेन स्वीकारे सति । **पृथक्** मृत्त्वादिधर्मवत्त्वतत्स्वातन्त्र्यरूपनिमित्तद्वयव्यतिरेकेणेत्यर्थः । **उक्तेति** । तदनधिष्ठितेत्यादिनोक्तेत्यर्थः । **उक्तरीत्येति** । पूर्वपक्षदशायां ननु नित्यतयेत्यादिनोक्त(धर्मवत्त्वस्वातन्त्र्यरूपनिमित्त)रीत्येत्यर्थः । **उपपत्तिमिति** । मृत्त्वादियुक्तिमित्यर्थः । **वेदप्रामाण्येऽपीति** । तस्यापि नित्यनिर्दोषत्वाद्युपपत्त्योपपादितत्वात् पूर्वनय इति भावः ।

यादु०— युक्त्यागमविरोधेनेत्यस्य सार्थक्यं वक्तुमाह **नन्वेवं सतीति** । **उक्तरीत्येति** । एतदधिकरणपूर्वपक्षयुक्तरीत्या युक्तेर्निरवकाशत्वं, न विलक्षणाधिकरणोक्तसिद्धान्तरीत्या वेदस्यापीत्यर्थः । **न दीयते दृष्टिरिति** । वेदप्रामाण्येऽप्यतीताधिकरणे दृढोपपत्तेर्दर्शितत्वादिति भावः ।

वं०प०— **वस्तुन इति** । एकस्यैव मृदाख्यवस्तुनो वक्तृत्वमवक्तृत्वं च स्यादिति भावः । **पृथक्** यथाऽस्मन्मते तदभिमानित्वात् तेषु तच्छब्दः प्रवर्तत इत्युच्यते, तथा न, किं तु स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः । अनभिमानिष्विति शेषः । **शब्देति** । मृदादिशब्देत्यर्थः । **उक्तेति** । **वैयर्थ्यरूपेत्यर्थः** ।

कं०रा०— **अर्थापत्तित इति** । तथा च प्रामाणिकत्वाच्चेतनतदभिमानित्वादिकल्पनस्य न गौरवमिति भावः । चेतनकल्पने बीजमाह **जडेति** । चेतनस्याभिमानित्वकल्पकमाह **अनभिमानेति** । चेतनस्य मृदाद्यनभिमानित्वस्वीकारे च तदधीनत्वादर्थवदिति न्यायं विना चेतने मृदादिशब्दशक्तौ प्रमाणाभावेन तस्य तच्छब्दवाच्यत्वाभावापत्तेरभिमानित्वं च कल्प्यमिति भावः ।

श्रीनिधि०— जडस्वीकारे युक्तिविरोधेऽपि चेतनकल्पनयैव विरोधशान्तिसम्भवे अभिमानिकल्पनं व्यर्थमित्यत आह **अनभिमानीति** । **पृथक्शब्दशक्ताविति** । कल्प्यमानायामिति शेषः । **अन्यतरप्रामाण्येनाप्युपपद्यत इति** वदतापि न युक्तिप्रामाण्यमभिमतं स्वेनोपन्यस्यमानस्याप्रामाण्याभ्युपगमस्यानुचितत्वात् । किन्तु श्रुतेरेवेति । तत्राह **परेणापीति** ।

शे०वा०— युक्त्यागमविरोधेन प्राप्तमित्यर्थापत्त्योक्तस्य प्रमेयस्य प्रमितत्ववर्णनानर्थक्यमाशङ्क्य कल्पनागौरवदोषपरिहारार्थत्वान्न तदिति भावेन तद्व्यावर्त्यतया तद्दोषशङ्कामुत्थापयति **नन्वेवमिति** । कल्पनागौरवमेवोपपादयति **केषाञ्चिदित्यादिना** । **वस्तुविकल्पापत्तेरिति** । वस्तुनो मृदादेः वक्तृत्वतदभावरूपविरुद्धाकारद्वयापत्तेरित्यर्थः । **एतत्कल्पनयेति** । सर्वस्यास्य कल्पनयेत्यर्थः । अव्यापकत्वादीत्यादिपदेन विदेहत्वपरिग्रहः । **उक्तानुपपत्तेरिति** । अव्यापकत्वपक्षे तदनधिष्ठितप्रदेशवत् प्रदेशान्तरस्यापि प्रवृत्तिसम्भवात् तद्वैयर्थ्यम् । विग्रहरहितत्वे चेन्द्रियरहितत्वेन वक्तृत्वाद्यनुपपत्तौ पुनर्युक्तिविरोधतादवस्थ्यमित्युक्तदोषापत्तेरित्यर्थः । तथाऽपि भाष्ये तत इत्यंशवैयर्थ्यमित्यतो युक्त्यागमरूपप्रमाणद्वयस्यानवकाशत्वद्योतनार्थत्वान्न तद्वैयर्थ्यमिति भावेन किं तन्निरवकाशत्वद्योतनस्यापि प्रयोजनमित्यतोऽर्थापत्तेरन्यथोपपन्नत्वेनाभासत्वशङ्कापरिहारस्तत्प्रयोजनमित्यभिप्रेत्यान्यथोपपत्तिशङ्कामुत्थापयति **न-चेति** । **उपपद्यते** विरोधस्यावास्तवत्वमिति शेषः । **उक्तरीत्येति** । प्रमितव्याप्तिपक्षधर्मताकत्वेन युक्तेर्निरवकाशत्वं, विलक्षणत्वाधिकरणसिद्धान्तोक्तरीत्या वेदस्यापि तदित्यर्थः । **न दीयते दृष्टिरिति** । वेदप्रामाण्येऽप्यतीताधिकरणे दृढतरोपपत्तेर्दर्शितत्वादित्यर्थः ।

वा०र०— **अन्यथोपपन्नत्वेनेति** । श्रुतियुक्त्योर्वास्तवविरोधसत्त्वेऽपि न तदन्यथानुपपत्तिः । अन्यतरस्याप्रामाण्येऽपि अग्नि-उष्णत्वानुष्णत्वप्रत्यक्षानुमानयोरिव वास्तवविरोधसम्भवात् । उभयोः प्रमा-

स्वीकारपक्ष एव वस्तुनो द्वैरूप्यापत्तिः आयाति । नान्यथेति भावः । न चेतीत्यनन्तरं उपपद्यते एतद्विरोधस्य वास्तवत्वं इति शेष इति पाठः । तत्र एतत् इत्यस्यैव विरोधस्य वास्तवत्वं इत्यर्थकरणसम्भवे तथा शेष-पूरणम् । यस्य विरोधवास्तवत्वस्यान्यथानुपपत्त्या उक्तविकल्पनात् एतद्वस्तुविकल्पापादकमपीति विशेषं प्रतिपादयितुं क्वचित् उपपद्यते विरोधस्य वास्तवत्वमिति शेष इति पाठः । तत्रापि एतदित्यस्योक्तार्थसमर्पकत्व-स्वीकारं सिद्धवत्कृत्योक्तशेषपूरणमात्रमिति न दोषः । विरोधस्यावास्तवत्वमितीति नञर्थपाठस्तु लेखकागतः ।

विठ्ठल०— चेतनस्याभिमानित्वकल्पकमाह **अनभिमानिस्वीकारे चेति** । चेतनस्य मृदाद्यभिमानि-त्वस्वीकारे अभिमानित्वव्यतिरेकेण मृदादिशब्दशक्तौ प्रामाण्याभावात् तच्छब्दवाच्यतापत्तेः । अभिमानित्वे तु तदधीनत्वादर्थवदिति न्यायेन तच्छब्दवाच्यत्वं सेत्स्यतीति तदवश्यं कल्पनीयमिति भावः । अर्थापत्तिरवश्यं स्वीकार्येत्याह **न हीति** ।

॥ इति तथात्वे कल्पनागौरवशङ्का, तत्परिहारश्च ॥

॥ इति मृदादिशब्दस्य चेतनविषयत्वे अनुपपत्तिशङ्का तत्परिहारश्च ॥

* * *

॥ अथ उक्तार्थस्योत्सूत्रितत्वशङ्का, तत्परिहारश्च ॥

८ **सु०— नन्वेतदुत्सूत्रितं कथमुच्यत इत्यत आह अत्रेति ।**

इति उक्तमेतत्सर्वम् अत्र 'अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्यामिति' सूत्रे अभिधीयत इत्यर्थः ।

यद्वा अत्राभिधीयत इति सिद्धान्तोपक्रमवाक्यम् । तस्य 'एवं प्राप्ते सूत्रकृता समाधानमभिधीयत' इत्यर्थः ।

एवं सूत्रमवतार्य तत इत्यादिना व्याख्यातमिति ।

परि०— इतिपदस्य प्राप्तमित्यनन्तरमन्वय इति प्रागुक्तत्वात् तदनूद्य तस्यार्थमाह **इत्युक्तमेतत्सर्वमिति** । प्राप्तमित्येतदनन्तरमयं शेषो वा । अत्रेति भाष्यपदानुवादः । तस्य व्याख्या **इति सूत्र इति** । एतच्च सूत्रभाष्ये व्यक्तमिति भावः । अत्रेत्यादिकं तत इत्यतः प्रागप(क्रष्टव्य)-कर्ष्टव्यमिति भावेन योजनान्तरमाह **यद्वेति** । तस्येत्यस्य इत्यर्थ इत्यनेनान्वयः । अत्रेत्यस्यार्थः **एवं प्राप्त इति** ।

कं०रा०— **एवमिति** । अत्राभिधीयत इत्येवं सूत्रमवतार्य ततस्तन्नामकः कश्चिदित्यादिना तद्व्याख्यातमित्यर्थः ।

शे०वा०— तथाऽप्यत्राभिधीयत इति भाष्यखण्डवैयर्थ्यमित्यत उक्तस्यार्थस्य सूत्रारूढत्वप्रदर्शनार्थं तदिति भावेन किं सूत्रारूढत्ववर्णनेनापीत्यतो भाष्यस्योत्सूत्रत्वशङ्कानिरासस्तत्प्रयोजनमित्याशयवान् उत्सूत्रत्वशङ्कामुत्थापयति **नन्वेतदिति** । इतिशब्दस्य न केवलं प्राप्तमित्यनेन सम्बन्धः किन्नामात्राभिधीयत इत्यनेनापीत्यभिप्रेत्योक्तसर्वपरतया तं व्याचष्टे **इतीति** । इतिशब्दस्यात्रेत्यनेनाप्यन्वयकल्पनायामपरितोषात् पक्षान्तरमाह **यद्वेति** । सिद्धान्ताभिधानप्रतिज्ञारूपतया स्पष्टप्रतिभासस्यात्रेत्यादिग्रन्थस्योक्तार्थस्य सूत्रारूढत्वकथनपरत्वाश्रयणं क्लिष्टमित्याशयेन वाऽऽह **यद्वेति** । **तस्येति** । सिद्धान्तोपक्रमवाक्यस्येत्यर्थः । अस्य चेत्यर्थ इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । अत्रेत्यस्य व्याख्यानमेवं प्राप्त इति । क्वचिदत्रैवं प्राप्त इत्यपि पाठः । तत्रात्रेत्यनुवादेनैवं प्राप्त इति व्याख्यानमित्यवधेयम् ।

विठ्ठल०— अत्रेत्यस्यार्थः एवं प्राप्त इति । एवं पूर्वपक्षे प्राप्त इत्यर्थः ।

॥ इति उक्तार्थस्योत्सूत्रितत्वशङ्का, तत्परिहारश्च ॥

* * *

॥ अथ 'तन्नामानः' इत्यनुव्याख्यानांशोक्तार्थस्योपपादनम् ॥

॥ अथ तत्र देवताया मृदादिशब्दवाच्यत्वे अनुपपत्तिशङ्का तत्परिहारश्च ॥

१० **सु०**— 'यदुक्तं तन्नामक इति मृदादिशब्दवाच्यत्वं देवतायाः; तदनुपपन्नम्, अयोगादनुपयोगाच्च । मृदादिशब्दाः खल्वचेतनेष्वेव रूढाः, न देवतायाम् । लक्षणाश्रयणेनापि श्रुतियुक्तिविरोधशान्तिर्भविष्यति । नापि वचनवृत्तिं सूत्रकृदाहे'त्यत आह **बालरूढिमिति** ।

अनु०— बालरूढिं विनैवापि विद्वद्रूढिसमाश्रयात् ।
तत्तन्नामान एवैते तत्तद्वस्त्वभिमानिनः ।
सन्ति

एते पृथिवीवरुणादयः तत्तन्नामान एव सन्ति । तानि तानि मृदादीनि नामानि वाचकानि येषां ते तथोक्ताः, न तु तानि लक्षकाणीति **एव**शब्दार्थः । **सन्ति** भवन्ति । अयोगपरिहाराय उक्तम् **बालेति** । अविद्वद्रूढ्यभावेऽपि विद्वद्रूढिसद्भावात् ।

मृदादिशब्दास्तावद्देवताविषया इत्यर्थापत्तिसिद्धम् । मुख्यासम्भव एव च जघन्यवृत्तिराश्रयणीया । न चात्र बाधकमस्तीति वैदिकप्रयोगादेव बाधकाभावसहिताद्विद्वद्रूढिरवगम्यते ।

यच्चोक्तं वचनवृत्त्यङ्गीकारः प्रकृतानुपयोगीति तत्परिहारायोक्तं **तत्तत् मृदादिवस्त्वभिमानिन** इति ।

अयमर्थः । मृदादिशब्दानां चेतनविषयतामात्रेण प्रकृतविरोधशान्तावपि वस्तुस्थितिं विजिज्ञापयिषता सूत्रकारेण 'व्यपदेशस्त्वि'ति **तुशब्देन** मुख्यवृत्तिः सूचिता । तत्रोपपत्ति-ज्ञापनाय **अभिमानीति** चोक्तम् । अन्यथा चेतनव्यपदेश इत्यवक्ष्यत । अभिमानी खल्वभिमतस्य सत्तादेः प्रयोजकः । ततश्च तदधीनत्वादिति न्यायेन स एव (तन्)मुख्यार्थ इति । तदेतत् अस्माभिः सूत्रं व्याकुर्वद्भिरभिहितमिति ।

नन्वत्र 'तन्नामक' इत्येकवचनं प्रक्रम्य 'तत्तन्नामान' इति बहुवचनप्रयोगे किन्निमित्तम् । तथा भाष्येऽपि 'अभिमानिदेवता तत्र व्यपदिश्यते । तासां चे'त्यादि । उच्यते । अ(त्रा)भिमानिव्यपदेश इत्यभिमानिशब्दो ह्येकवचनान्तः समस्तः, व्यपदेशशब्दस्यैकवचनान्तत्वात् । न हि बहूनामेको व्यपदेश इति सम्भवति । उत्तरसूत्रे चैकवचनमेव । अतो यथासूत्रं प्रथमं व्याख्यातम् । अथेदानीं प्र(म)णसंवादादिघटनाय जाताविदमेकवचनमित्याशयवता बहुवचनं प्रयुक्तमिति ।

परि०— अयोगानुपयोगौ क्रमाद्व्यनक्ति **मृदादीति, लक्षणेति** च । **विद्वद्रूढिसद्भावादिति** । अज्ञप्राज्ञभेदेन रूढाववान्तरभेदस्य समाकर्षनये समर्थनादिति भावः । **न चात्र बाधकमिति** । न चान्याय्यानेकार्थत्वमेव बाधकमिति शङ्क्यम् । अजा(क्षादि)दिशब्देष्विव तुल्यवृत्त्याऽनेकार्थत्वस्यैवान्याय्यत्वं अत्र च न्यूनाधिकवृत्त्यङ्गीकाराददोष इति भावः । **विजिज्ञापयिषता** ज्ञापयितुमिच्छावता । **तुशब्देन मुख्यवृत्तिः सूचितेति** । तुशब्दो ह्यवधारणार्थः सन्

योग्यतया अभिमानिपदेनान्वेति । अभिमानिन एव व्यपदेशः अभिमानिव्यपदेश इति । न च 'मृदब्रवीत् तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्त' इत्यादौ मृत्तेजःप्रभृतिशब्दैरभिमानिन एवोक्तिः सम्भवति । तथात्वे अभिमानिन एवोपादानापत्तेः । तथा च तेजःप्रभृतिवाक्यशेषे तेजोबन्नानां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोदिति तेजःप्रभृत्यचेतनानां त्रिवृत्करणाद्यनुपपत्तेः । निगमनिघण्टुव्याकरणादौ जडवाचित्वप्रसिद्ध्यनुपपत्तेश्च । तस्मान्मृदादिशब्दैः मृदाद्यचेतनानामपि व्यपदेशो नापलापार्हः । ब्रूते च परमाप्ततमः सूत्रकारोऽभिमानिन एव व्यपदेश इति सोपपत्तिकम् । तदुभयबलादभिमानिनि मुख्यवृत्तिः, अभिमन्यमाने तु न तथा मुख्यवृत्तिरिति ज्ञायते । तथा च परममुख्यवृत्त्या अभिमानिन एव मृदादिशब्दैर्व्यपदेशो नान्यस्येत्युक्ते लोकसिद्धमुख्यवृत्त्यान्यस्य वाच्यत्वेष्ववधारणार्थं तुशब्द उपपन्नः । तत्तेज ऐक्षतेत्यादौ शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेरित्यत्रोक्तरीत्या तेजःप्रभृतिजडेषु विन्यस्तस्यैवाभिमानिनस्तेजःप्रभृतिशब्दैर्ग्रहणं न केवलस्येति त्रिवृत्करणाद्युपपत्तिश्च कर्मदेवतादेर्वेदार्थत्वेऽपि तदेव सर्वशास्त्रयोनीति समन्वयसूत्रे तुशब्देन परममुख्यवृत्तिर्यथा सूच्यते तथेति भावः । **तत्रोपपत्तीति** । मुख्यत्वे स्वातन्त्र्यरूपनिमित्तसत्त्वरूपोपपत्तीत्यर्थः । तां व्यनक्ति **अभिमानीति** । पराधीननियन्ता ह्यत्राभिमानिशब्दार्थः । तथा च तावताभिमानिपदेन यथेष्टविनियोक्तृत्वरूपस्वातन्त्र्यसूचनेऽपि तस्य शब्दप्रवृत्तौ निमित्तत्वं कुत इत्यत आह **ततश्चेति** । 'स्वातन्त्र्यं तद्गतत्वं च शब्दवृत्तेर्हि कारणम् । स्वातन्त्र्यं तत्र मुख्यं स्यात्कुतो राज्ञि जयोऽन्यथा' इत्युक्तदिशा तदधीनसूत्रे स्वातन्त्र्यस्य शब्दवृत्तिहेतुत्वस्य समर्थनात् । अव्यक्तादेरीशाधीनत्वादव्यक्तादिशब्दजातमीशे अर्थवदितिवन्मृदादेरभिमान्यधीनत्वान्मृदादिशब्दजातं अभिमानिन्यर्थवदिति सम्भवेनेति न्यायेनेत्युक्तम् । **उत्तरसूत्र इति** । दृश्यते चेति सूत्रे इत्यर्थः । **प्राणसंवादादीति** । 'प्राणा अहं श्रेयसि व्यूदिरे' इति प्राणपदेनेन्द्रियाभिमानिनामनेकेषां ग्रहणे तत्कर्तृकविवादादिर्घटत इति बहुवचनं प्रयुक्तमित्यर्थः । **इदमिति** । सौत्रमित्यर्थः ।

यादु०— अयोगमुपपाद्यानुपयोगमुपपादयति **लक्षणेति** । **प्रमाणसंवादादीति** । 'पृथिव्याद्यभिमानिन्यो देवताः प्रथितौजसः' इत्यादिप्रमाणसंवादघटनायेत्यर्थः । आदिपदेन यदभिमानिबहुत्वं 'ता आप ओषधयः प्राणाः' इत्यादौ श्रुतं तद्घटनायेति ग्राह्यम् । प्राणसंवादादिघटनायेति पाठे तु 'प्राणा अहं श्रेयसि व्यूदिरे' इति वाक्योदिता बहूनां प्राणानां संवादाः । आदिपदेन ता आप इत्यादिवाक्योक्तं बहुत्वं तद्घटनाय इत्यर्थः ।

वं०प०— अयोगाविति । अघटनादित्यर्थः । योगे वा प्रकृतेऽनुपयोग एवेत्यर्थः । अयोगमुपपादयति **मृदादीति** । अनुपयोगमुपपादयति **लक्षणेति** । मृदादिशब्दानां देवतास्विति शेषः । तथा च न वृत्त्यङ्गीकारो व्यर्थ इत्यर्थः । **अत्र** मृदादिशब्दानां देवतासु मुख्यवृत्त्यङ्गीकारे । **विषयतामात्रेणापीति** । मुख्यवृत्तिं विना लक्षणयापीत्यर्थः । **एकवचनान्त इति** । अभिमानिनो व्यपदेश इति षष्ठ्येकवचनान्त इत्यर्थः । नन्वभिमानिनां व्यपदेश इति बहुवचनान्तस्यैवाभिमानिशब्दस्य समासः किन्न स्यादित्यत आह **व्यपदेशेति** । ननु व्यपदेशशब्दस्यैकवचनान्तत्वेऽपि कुतोऽभिमानिशब्दे बहुवचनं न प्रयोक्तव्यमत आह **न हीति** ।

कं०रा०— अनुपयोगं दर्शयति **लक्षणेति** । **अन्यथेति** । अभिमानीत्युक्ते मुख्यवृत्त्या उपपत्ति-ज्ञापनार्थत्वाभावे लाघवाच्चेतनव्यपदेश इत्येवावक्ष्यदित्यर्थः । अभिमानीत्युक्त्या मुख्यवृत्तावुपपत्तिः कथं ज्ञापितेत्यतस्तदुपपादयति **अभिमानीति** । **नन्वत्रेति** । अत्रानुव्याख्याने ततस्तन्नामकः कश्चिदिति पूर्ववाक्ये तन्नामक इत्येकवचनं प्रक्रम्य तत्तन्नामान एवैत इत्युत्तरवाक्ये बहुवचनप्रयोगे किं निमित्तं तथा भाष्येऽपि अभिमानिदेवता तत्र व्यपदिश्यत इत्येकवचनं प्रयुज्य तासां चेतरेभ्यो विशिष्टं सामर्थ्यमित्युत्तरत्र बहुवचन-प्रयोगे किं निमित्तमित्यर्थः । उत्तरमाह **उच्यत इति** । ननु व्यपदेशशब्दस्यैकवचनान्तत्वेऽप्यभिमानिनां व्यपदेश इति बहुवचनान्तस्याभिमानिशब्दस्य व्यपदेशशब्देनेकवचनान्तेन समाससम्भवात् कथं तस्येक-वचनान्तत्वेनाभिमानिशब्दस्यैकवचनान्तत्वनिश्चय इत्यत आह **न चेति** । उत्तरसूत्र इति दृश्यते चेत्युत्तरसूत्रे चैकवचनमेवास्ति अतोऽप्यभिमानिनो व्यपदेशोऽभिमानिव्यपदेश इत्येकवचनान्तर एवाभिमानिशब्दः समस्त इति ज्ञायत इति । **अत इति** । यस्माद्व्यपदेशशब्दस्यैकवचनान्तत्वादुत्तरसूत्रगतैकवचनाच्चाभिमानिशब्द एव वचनान्तोऽतो यथा सूत्रमन्त्रानुव्याख्याने ततस्तन्नामक इति भाष्ये अभिमानिदेवता तत्र व्यपदिश्यत इति च व्याख्यातमित्यर्थः । **प्रमाणेति** । 'पृथिव्याद्यभिमानिन्यो देवताः प्रथितौजसः । अचिन्त्याः शक्तयस्तासां दृश्यते मुनिभिश्च ताः । ताश्च सर्वगता नित्यं वासुदेवैकसंश्रयाः' इत्यादिप्रमाणसंवादघटनायेत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— विद्वद्रूढिसद्भावे किं प्रमाणमित्यत आह **मृदादिशब्दास्तावदित्यादिना** । चेतन-विषयतामात्रेण शक्त्या वा लक्षणया वा सूत्रं व्याकुर्वद्भिरस्माभिरभिहितमिति नानुपयोगः । सूत्रकारेणापि मुख्यवृत्तिः किमर्थं कथितेत्यत आह **वस्तुस्थितिमिति** । तथाप्यभिमानिग्रहणं किमर्थमित्यत आह **तत्रोप-पत्तीति** । एकवचनान्तत्वे युक्तिमाह **व्यपदेशशब्दस्येति** । व्यपदेशशब्दस्य एकवचनान्तत्वेऽपि अभिमानि-शब्दस्य बहुवचनान्तत्वं किन्न स्यादित्यत आह **न हि बहूनामिति** ।

शे०वा०— ननु तन्नामक इति मृदादिनामकताया उक्तत्वात् तत्प्रतिपादकोत्तरवाक्यानर्थक्यमाशङ्क्य पूर्वोक्ततन्नामकत्वाक्षेपसमाधानार्थत्वान्न तदिति भावेन तदाक्षेपसमाधानपरतयोत्तरवाक्यं योजयितुं तदाक्षेप-शङ्कामुत्थापयति **यदुक्तमिति** । अयोगमुपपादयति **मृदादीति** । तत्रैव प्रयोगप्रत्ययप्राचुर्यादिति भावः ।

न देवतायामिति । रूढा इत्यनुवर्तते । देवतासु मृदादिशब्दानां प्रयोगप्रत्ययप्राचुर्याभावादिति भावः । अनुपयोगमप्युपपादयति **लक्षणेति** । श्रुतियुक्तिविरोधशान्तिहेतुभूतस्य श्रुतेश्चेतनविषयत्वस्य मृदादिशब्दानां देवतासु वचनवृत्त्यैव तत्र लक्षणयाऽप्युपपत्तेरिति भावः । ननु सूत्रकृता वचनवृत्तेरुक्तत्वात् तद्व्याकुर्वतो न भाष्यकारस्य वचनवृत्त्युक्त्यनुपपत्तिरित्यतो भवेदेवं कथञ्चिद्यदि सूत्रकृता वचनवृत्तिरुक्ता स्यात् । न चैतदस्ति । अभिमानिव्यपदेश इत्येवोक्तत्वेन तज्ज्ञापकपदाश्रवणादित्याह **नापीति** । तथा च सूत्रार्थकथनरूपत्वाभावादभाष्यत्वमस्येति भावः । **एवार्थ इति** । एवशब्दार्थ इत्यर्थः । **अयोगेति** । पूर्वपक्षिशङ्कितायोगेत्यर्थः । विद्वद्रूढिसमाश्रयादित्युत्तरत्र श्रवणाद्बालपदमविद्वत्परमित्यभिप्रेत्याह **अविद्वद्रूढ्यभावेऽपीति** । नन्वत्र भाष्ये आचक्षत इत्यादि विद्वद्रूढिसाधकप्रमाणानुक्त्या चेतनेषु मृदादिशब्दानां विद्वद्रूढ्यसिद्धेस्तद्भावनिरूपणं भाष्यकारीयमयुक्तमित्यतो नाचक्षत इत्याद्युक्तिरेव तत्साधिका किन्तु बाधकाभावसहकृतो वैदिकप्रयोगः तस्य च प्रकृते सद्भावात् तेन विद्वद्रूढिसिद्धिः स्यादेवेत्याह **मृदादिशब्दास्त्वित्यादिना** । **सिद्धमिति** । अन्यथा प्रकृतविरोधशान्त्यसम्भवात् ततश्च वैदिकप्रयोगसिद्धिरिति हृदयम् । **मुख्यासम्भव एवेति** । मुख्यवृत्त्यसम्भव एवेत्यर्थः । गङ्गायां घोष इत्यादौ तथा दर्शनादन्यथा गङ्गायां मत्स्य इत्यादावप्यमुख्यवृत्त्याश्रयणप्रसङ्गादिति भावः । अस्तु तर्ह्यत्र गङ्गायां घोष इत्यादाविव बाधकवशादेव जघन्यवृत्त्याश्रयणमित्यतो वैषम्येण परिहरति **न चात्रेति** । श्रुतियुक्तिविरोधिशान्तिरूपेत्यर्थः ।

सूत्रकृत् एवमभिप्रायकत्वमेव विपक्षे बाधकोपदर्शनेन स्पष्टयति **अन्यथेति** । **अवश्यमिति** । आवश्यकत्वाल्लाघवाच्चेति भावः । देवतासु मृदादिशब्दानां मुख्यवृत्तिज्ञापकोपपत्तिज्ञापकत्वमभिमानिपदस्योक्तम् । तत्राभिमानिपदज्ञापिता काऽसावुपपत्तिरित्यतः स्वातन्त्र्यरूपेत्याह **अभिमानी खल्विति** । **अभिमतेति** । अभिमन्यमानेत्यर्थः । अस्तु स्वातन्त्र्यं तथाऽपि कथं तच्छब्दानां तत्र मुख्यत्वमित्यत आह **ततश्चेति** ।

अत्रेति । अनुव्याख्यान इत्यर्थः । उपक्रमानुसारेणोत्तरत्राप्येकवचनस्यैवोत्तरानुसारेण पूर्वत्र वा बहुवचनस्यैव प्रयोक्तुं शक्यत्वेन प्रथमत एकवचनप्रयोगस्योत्तरत्र बहुवचनप्रयोगस्य प्रयोजनविशेषसापेक्षत्वेन तदभावेऽसम्भवादिति भावः । नन्वेतद्वैचित्र्यस्य यादृच्छिकत्वेन प्रयोजनानपेक्षत्वान्न तदभावो दोषायेत्यतो भाष्येऽप्येवमेव वैचित्र्याश्रयणेन यादृच्छिकत्वकल्पनानवकाशादित्याशयेनाह **तथा भाष्येति** । व्यपदिश्यत इत्येकवचनं प्रक्रम्य इति शेषः । तासां चेत्यादिपदेन बहुवचनप्रयोगे किन्निमित्तमित्यस्य परिग्रहः । **एकवचनान्त इति** । अभिमानिनो व्यपदेश इत्येकवचनान्त इत्यर्थः । नन्वभिमानिनां व्यपदेश इति बहुवचनान्तः समस्त एवाभिमानिशब्दः किन्न स्यादित्यत एकवचनान्तविग्रहस्य ग्राह्यतायां नियामकमाह **व्यपदेशशब्दस्येति** । तथा च तेन व्यपदेशस्यैकत्वसिद्धेरेकवचनान्तविग्रह एवाश्रयणीय इत्यर्थः । व्यपदेशैकत्वेऽपि

बहुवचनान्त एव विग्रहोऽस्त्वित्यत आह **न हीति** । **एकवचनमेवेति** । दृश्यत इत्येकवचनमेवेत्यर्थः । **व्याख्यातमिति** । तन्नामको मृदाद्यभिमानिदेवतेति अत्र च व्याख्यातमित्यर्थः । **प्रमाणसंवादादिघटनायेति** । 'पृथिव्याद्यभिमानिन्यो देवताः प्रथितौजस' इत्यादिप्रमाणसंवादस्यादिपदात् 'आपः, ओषधयः, ग्रावाणः, प्राणाः,' इत्यादौ श्रुतबहुत्वस्य च घटनायेत्यर्थः । प्राणसंवादादीति क्वचित्पाठः । तत्र 'प्राणा अहं श्रेयसि व्यूदिर' इत्युक्तप्राणसंवादस्यादिपदात् प्राणा इत्युक्तबहुत्वस्य घटनायेत्यर्थो बोध्यः । **जाताविति** । जातिरूपैकार्थविवक्षायां द्व्येकयोरिति सूत्रविहितमेकवचनमित्यर्थः । समुदायापेक्षमिदमेकवचनमिति टीकायाः प्रकारान्तरत्वान्न तद्विरोध इति ज्ञेयम् । केचित्तूदाहृतटीकानुरोधेनात्र जातिपदं समुदायपरमित्याहुः । **इदमिति** । अभिमानिनो दृश्यत इति च पूर्वोत्तरसूत्रगतमित्यर्थः । **बहुवचनमिति** । तत्तन्नामानस्तासां चेति बहुवचनमित्यर्थः । **प्रयुक्तमिति** । अनुव्याख्यानभाष्ययोरिति शेषः ।

वा०२०— इति ज्ञेयम् । आचक्षत इत्यादि विद्वद्रूढीति वाक्ये आदिपदेन यमिन्द्रमाहुः इत्यादौ विद्वद्रूढिसाधकत्वेनोक्ताहुः इत्यादेः ग्रहणम् । आदिपदात् आप ओषधयः इत्यादि । यद्यपि 'आपो दाराः ग्रहा वर्षा सिकताः' इत्यादि शब्देषु व्यक्त्यैक्ये विद्यमानेऽपि शब्दस्वभावादेव बहुवचनमिति निर्णयात् । दारादिशब्दवत् अप्शब्देऽपि बहुवचनं स्वभावादेवोपपन्न इति । नापशब्दात् बहुवचनस्य घटनीयता । तथापि न हि समुद्रादिजलानां विवक्षया प्रयुज्यमानाप्शब्दे बहुशब्दे बहुवचनस्य व्यक्तिबहुत्वावेदकत्वात् युक्तबहुवचनस्य घटनीयत्वमिति ज्ञेयम् । जाताविदं एकवचनं इत्येतत् मूलटीकाव्याख्यानं विजानतां इति बहुवचनोपपादनपरपूर्वाधिकरणीयास्मदुपपादनवत् ज्ञेयम् । **इति टीकाया इति** । तच्च समुदायविवक्षया इत्येतदधिकरणीय-तत्त्वप्रकाशिकावाक्यार्थानुवादोऽयम् । **प्रकारान्तरत्वादिति** । व्रीहीः सम्पन्न इत्यत्र व्रीहिप्रातिपदिकेन व्रीहित्वजातेः अभिधानविवक्षायां जात्याख्यायां इत्यनुशासनेन तत्प्रातिपदिकात् पक्षे बहुवचनस्य विधानेन जात्यभिधानविवक्षास्थले व्यक्तीनामनेकत्वेऽपि जातिवाचकप्रातिपदिकात् एकवचनं बहुवचनं च भवतीति व्याकरणमर्यादया प्राप्तौ यः एतन्मूले उक्तः प्रकारः तदपेक्षया उक्तप्रातिपदिकेन व्यक्तीनामनेकत्वेऽपि तत्समुदायरूप एकार्थाभिधानविवक्षायां समुदायस्य एकत्वादेव एकवचनमिति प्रकारस्य भिन्नत्वादित्यर्थः । तथा चोपायान्तरस्यापायान्तरविरोधो नेत्याशयः । यद्यप्येवं समुदायविवक्षया एकवचनमिति जातिस्थाने समुदायस्य विवक्षया एकवचनस्योपपादनम् । यत्र व्यक्तेरनेकत्वेऽपि एकवचनप्रयोगः तत्र सम्भवति । ननु यत्पूर्वाधिकरणोक्तविजानतां सतां इत्यादिकं एकद्वित्रिसाधारणजातौ बहुवचनमिति प्रयोगोपपादनं तत्रापि समुदायस्य एकत्वादेव एकवचनोपपत्तिरिति समाधानस्य तत्र कर्तुं शक्यत्वेऽपि विजानतामित्यादि बहुवचनं जाताविन्यत्र समुदायस्य जातिस्थाने स्वीकारायोगेनानुशासनसिद्धजात्याश्रयणेनैव बहुवचनस्य स्वीकार्यत्वात् तथापि एकवचनस्थले समुदायविवक्षासम्भवाभिप्रायेण समुदायाश्रयणेन बहुवचनोपपादनम् । न तु बहुवचनस्थलेऽपीति टीकाकाराशयः इति ज्ञेयम् । एतदनुसृत्यैव जातिपदं समुदायपरमिति केचित्पक्षो दुष्टः

इत्याशयेनाहुरित्युक्तम् । एतेनैव स्वमते जातेरभावात् जातावित्यनुपपन्न इत्यतो जातिपदं समुदायार्थकतया व्याख्यायत इवेति । अपि वाशब्दपूर्वकत्वात् यज्ञकर्म प्रधानं स्यात् गुणत्वे देवताश्रुतिरिति द्वितीयाध्याय-द्वितीयपादीयनवमाधिकरणसिद्धान्तसूत्रे देवतायाः विग्रहाद्यभावेन पूज्यत्वाभावादेरुक्तत्वात् तदधिकरणभाष्यादा-वुपपादितप्रकारोऽनुसन्धेयः । अत्र च चतुर्थ्यन्तशब्दस्यैवेत्यस्य शब्दोपहितोऽर्थोऽपहति । वाशब्दो देवता इत्येतत् भामत्यनुसारेणार्थोपहितशब्दमात्रस्यैवेत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । शब्दोपहितार्थस्यैवेत्यपि ज्ञेयम् । चतुर्थ्यन्तशब्दमात्रप्रतीतं शब्दोपहितं वादगर्थनियमितशब्दो वेति कल्पतरुः । चतुर्थ्यन्तशब्दप्रतीतमात्रमित्यस्य मण्डलादिप्रसिद्धार्थः इत्यर्थ इति परिमण्डलः । वार्तिकादि चन्द्रिका चावलोक्यास्ति ।

स०न्न०— अनुपयोगाच्चेति । प्रकृते इति शेषः । प्रकृतानुपयोगमुपपादयति **लक्षणेति** । **अयोगेति** । मृदादिशब्दाः खल्वचेतनेष्वेव रूढा न देवतार्था इति पूर्वपक्ष्युक्तायोगपरिहारमित्यर्थः । **स एव तन्मुख्यार्थ इतीति** । इत्युपपत्तिज्ञापनायेति पूर्वेण सम्बन्धः । **बहूनामिति** । बहूनामभिमानिनामेकमभि-मानिवाचकं नाम न सम्भवति । बहूनामेकत्राभिमानाभावादिति भावः ।

विठ्ठल०— वचनवृत्तेरयोगमुपपादयति मृदादिशब्दा इति । अनुपयोगमुपपादयति **लक्षणेति** । **तुशब्देनेति** । विशेषद्योतके न तुशब्देनेति अभिमानिनिमुख्यवृत्ति रभिमन्यमानेअमुख्यावचनवृत्तिरिति सूचितेत्यर्थः । अभिमानीत्यनेन ज्ञापितामुपपत्तिमेव दर्शयति **अभिमानी खल्विति** । **तासां चेत्यादीति** । तासां चेतरेभ्य इत्युत्तरत्र बहुवचनप्रयोगे किं निमित्तमित्यर्थः । उत्तरमाह **उच्यत इति** । ननु व्युपदेश-शब्दस्यैकवचनान्तत्वेऽपि अभिमानिनां व्यपदेशासम्भवादित्यत आह **बहूनामिति** । दृश्यते चेत्युत्तरसूत्रे एकवचनस्यैव सत्त्वादभिमानशब्दो एकवचनान्त एव समस्त इत्याह **उत्तरसूत्रे चेति** । ननूत्तरसूत्रस्य तासां सामर्थ्यमिति भाष्ये सामर्थ्यपरतया व्याख्यातत्वेन देवतापरत्वाभावान्न तदभिमानिशब्दस्येकवचनान्तत्व-ज्ञापकमिति चेन्न । 'दृश्यन्ते मुनिभिश्च ता' इति प्रमाणवाक्ये देवतापरत्वेनापि व्याख्यातत्वात् । **प्रमाण-संवादीति** । 'प्राणा अहं श्रेयसि व्यूदिर' इत्यत्रोक्तानां प्राणाभिमानिनां बहुत्वादिति भावः । आदिपदेन ता आप इत्यादिनोक्तबहुत्वग्रहणम् ।

चषक— जिज्ञापयिषता । ज्ञापनाविषयकेच्छावतौं ।

॥ इति देवताया मृदादिशब्दवाच्यत्वे अनुपपत्तिशङ्का तत्परिहारश्च ॥

॥ इति 'तथामानः' इत्यनुव्याख्यानांशोक्तार्थस्योपपादनम् ॥

* * *

॥ अथ 'कश्चिदन्यः' इत्यनुव्याख्यानांशोक्तार्थस्य प्रपञ्चनम् ॥

११ **सु०—** 'अभिमानिनां प्रादेशिकत्वविदेहत्वयोर्वैयर्थ्यवक्तृत्वाद्यनुपपत्ती, व्याप्तानां सदेहत्वेऽनुपलम्भबाध' इत्येतत्परिहाराय **विशेषानुगतिभ्यामिति** सूत्रखण्डं 'कश्चिदन्य' इति तात्पर्यतो व्याख्यातम् । तत्प्रपञ्चयति **तेषामिति** ।

अनु०— तेषां विशेषेण शक्तिरन्येभ्य उच्यते ।

विशेषेण अतिशयेन । **अन्येभ्यः** अस्मदादिभ्यः । व्याप्तिश्च **उच्यत** इति सम्बन्धः । देहवत्त्वस्याप्युपलक्षणमेतत् ।

यद्यप्येतत्सर्वमर्थापत्त्यैव लब्धम्, अन्यथा विरोधशान्तेरेवापर्यवसानात्; तथाऽपि **उच्यत** इति 'पृथिव्याद्यभिमानिन्य' इत्यागममप्यत्र संवा(दयति)दिनं दर्शयति ।

यद्यप्यत्राकाङ्क्षानुसारेण व्याप्तिमादावुक्त्वा शक्तिविशेषोऽनन्तरमभिधातव्यः, तथाऽप्यल्पाच्तरस्य पूर्वनिपातमनुसृत्य प्रवृत्तं सूत्रमनुगच्छता क्रमो भग्नः ।

परि०— **प्रादेशिकत्वेति** । एकदेशवृत्तित्वेत्यर्थः । **वैयर्थ्येति** । तदनधिष्ठितेत्यादिना प्रागुक्तदिशेति भावः । **इत्यागममप्यत्र संवादयतीति** । एतेन विशेषानुगतिशब्दो विशेषानुगति-बोधकागमपरः । यथा 'अस्यैव चोपपत्तेरूष्मे'त्यत्रोष्मशब्दः । अन्यथाऽभिमानिनां प्रादेशिकत्वे-त्यादिनोक्तचोद्यनिरासकशक्त्यादिमत्त्वस्यार्थापत्त्यैव सिद्ध्या पुनस्तदुक्तिपरस्यास्य पौनरुक्त्यापत्ते-रित्युक्तं भवति । **आकाङ्क्षेति** । अभिमानिनां प्रादेशिकत्वेत्यादिनोक्ताकाङ्क्षानुसारेणेत्यर्थः । **आदा-वुक्त्वेति** । अनुव्याख्यान इति योज्यम् । **पूर्वनिपातमिति** । अल्पाच्तरं पूर्वमिति पाणिन्युक्तं पूर्वमुच्चारणीयत्वमित्यर्थः ।

गु०दी०— **यद्यप्यत्राकाङ्क्षानुसारेण** इत्यत्र व्याप्तावुक्तायां कुतस्तर्हि न दृश्यत इत्याकाङ्क्षा जायते । तत्परिहाराय शक्तिविशेषो वक्तव्यः । अतो व्याप्तिरेवादौ वक्तव्येत्यर्थः । **अल्पाच्तरस्य पूर्वनिपातमनुसृत्य** इत्यत्र सूत्रगतानुगतिशब्दापेक्षया विशेषशब्दस्याल्पाच्तरत्वादिति भावः ।

यादु०— **आकाङ्क्षानुसारेणेति** । अभिमन्यमानव्याप्त्युक्त्यनन्तरमेव सदेहानां तेषामनुपलम्भः कथमित्याकाङ्क्षोदयादिति भावः ।

वं०प०— **एतत्सर्वमिति** । देहवत्वं व्याप्तिः शक्तिश्चेत्येतत्सर्वमित्यर्थः । **अर्थापत्त्येति** । श्रुतिहीत्याद्युक्तार्थापत्त्येत्यर्थः । **अन्यथा** उक्तसर्वस्याकल्पने । **अत्र** अनुव्याख्याने । **आकाङ्क्षेति** । नन्वेते किमभिमतार्थव्यापिनो न वा । आद्ये सदेहा विदेहा वेत्युक्ताकाङ्क्षानुसारेणेत्यर्थः । **शक्तिविशेष इति** । व्याप्तिपक्षे सदेहत्वमङ्गीकृत्य तत्र प्राप्तानुपलम्भबाधपरिहारायेत्यर्थः । **अल्पाच्तरस्य** विशेषपदस्य ।

कं०रा०— **अभिमानिनामिति** । अभिमानिनामभिमतार्थव्यापित्वाभावे तद्वैयर्थ्यम् । विदेहत्वे वक्तृत्वाद्यनुपपत्तिः । व्याप्तानां तेषां सन्देहत्वेऽनुपलम्भबाध इत्येतच्छङ्कापरिहाराय विशेषानुगतिभ्यामित्येतत्सूत्रखण्डं प्राक् कश्चिदन्य इति व्याख्यातम् । **तत्प्रपञ्चयतीत्यर्थः** । **आकाङ्क्षेति** । अभिमानिनामभिमतस्यर्थव्यापित्वाद्युक्त्यनन्तरमेवाभिमतार्थव्यापिनां सन्देहानां तेषामुपलम्भः कस्मान्न भवतीत्याकाङ्क्षोदयेन व्याप्तिमादावुक्त्वान्तर्धानशक्तिविशेषोऽनन्तरमभिधातव्यस्तथा च सन्ति तेषां विशेषेण शक्तिरन्येभ्य उच्यते ।

शे०वा०— पूर्वेण गतार्थतामुत्तरग्रन्थस्य परिहरति **अभिमानिनामिति** । **व्याख्यातमिति** । एकदेश इति शेषः । **तत्प्रपञ्चयतीति** । प्रपञ्चकत्वं चास्य प्रागव्याख्यातानुगतिपदार्थभूतव्याप्त्युक्त्या द्रष्टव्यम् । ननु शक्तिस्तिष्ठति व्याप्तिश्च तिष्ठतीत्येतावतैव तस्य प्रपञ्चनसिद्धेरुच्यत इत्यस्य वैयर्थ्यम् । न चोक्तार्थस्य प्रामाणिकत्वप्रतिपादनार्थमितदिति वाच्यम् । अर्थापत्त्यैव तस्य सिद्धत्वादित्याक्षिपति **यद्यपीति** । **आगममप्यत्रेति** । तथा च प्रमाणसिद्धस्याप्यर्थस्य दार्ढ्यार्थं प्रमाणसंवादोपदर्शकमिदमिति भावः । ननु भाष्यकारीयं विशेषोक्त्यनन्तरं व्याप्त्यभिधानमसङ्गतम् । अभिमतार्थव्याप्त्युक्त्यनन्तरमेव सदेहानां तेषामनुपलम्भानुपपत्तिशङ्कोदयेनाकाङ्क्षानुसारेण व्याप्त्युक्त्यनन्तरमेव विशेषाभिधानस्य श्लिष्टत्वात् । न च विशेषानुगतिभ्यामिति सूत्रानुसारेण भाष्यकारीयमाकाङ्क्षाक्रमभङ्गेनोक्तविधमभिधानमुपपन्नमिति वाच्यम् । सूत्रेऽप्युक्ताकाङ्क्षाक्रमानुरोधेनानुगतिविशेषाभ्यामित्येव वक्तव्यतया तत्राप्युक्तक्रमभङ्गेनोक्तौ निमित्ताभावेन तदनुरोधेनापि भाष्यकारीयाभिधानस्य समञ्जसीकरणायोगादित्याशयेन शङ्कते **यद्यपीति** । आकाङ्क्षाक्रमभङ्गेन विशेषस्यादौ निर्देशे निमित्तविशेषसद्भावेन सूत्रकारीयविशेषानुगतिभ्यामिति निर्देशस्योपपन्नत्वात् तदनुरोधेनाकाङ्क्षाक्रमभङ्गेन विशेषस्य प्रथममभिधानं भाष्यकारीयमुपपन्नतरमित्याशयेन परिहरति **तथाऽपीति** । यद्यपि 'समुद्राभ्राद्ध' इत्यादौ व्यभिचारदर्शनेनाल्पाच्तरस्य पूर्वनिपातविधायकं शास्त्रमनित्यमित्याकरे स्थितं तथाऽपि तन्नित्यत्वमभ्युपगम्येदं समाधानमिति द्रष्टव्यम् ।

स०व०— ननु उक्तस्यार्थस्य सर्वस्यार्थापत्त्यैव सिद्धत्वात् 'विशेषानुगतिभ्याम्' इति सूत्रखण्डो व्यर्थ इत्यभिप्रेत्य शङ्कते **यद्यपीति** । **आकाङ्क्षेति** । व्याप्तेः प्रथमत आकाङ्क्षितत्वादिति भावः ।

विठ्ठल०— प्रादेशकत्वेति एकदेशवृत्तित्व इत्यर्थः । **वैयर्थ्येति** । तदनधिष्ठितेत्यादिना प्रागुक्तदिशेत्यर्थः । **पृथिव्याद्यभिमानिन्य इति** । पृथिव्याद्यभिमानिन्यो देवताः प्रथितौजस इति भाष्योदाहृत-

मित्यर्थः । आकाङ्क्षानुसारेणेति । अभिमानिनां व्याप्त्युत्त्यनन्तरं सदेहानां च तेषां कथमनुपलम्भ इत्याशङ्कोदये शक्तिविशेषो वक्तव्य इति भावः ।

१२ सु०— ननु च पृथिव्याद्यभिमानिन्य इति वाक्यं कथमुपादेयम् 'आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि', उत्क्रान्तिगत्यागतीनामि' त्याद्यागामिसूत्रेणाचिन्त्यशक्तेः सर्वगतत्वस्य च विरुद्धत्वादित्यत आह उक्तानुसारेणेति ।

अनु०— व्याप्तिश्चोक्तानुसारेण

'आत्मनि चैवमि'त्याद्युक्तानुसारेण शक्तिर्व्याप्तिश्चोच्यत इत्यन्वयः । स्यादयं विरोधो यदि शक्तिर्व्याप्तिश्च निरवधिकाऽत्रोच्यते । न चैवम्, प्रमाणान्तरानुसारेणान्तर्धानादिशक्ते-रभिमतार्थव्याप्तेश्च प्रतिपाद्यताङ्गीकारादिति ।

परि०— आत्मनि चैवमिति । परमात्मन्येवाघटितघटकाचिन्त्यविचित्रशक्तयः सन्ति न जीव इति अत्रैव पादे श्रुतेस्त्वितिनये वक्ष्यते । वियत्पादे चोत्क्रान्तीतिनये क्रियावत्त्वेन जीवाना-मणुत्वं वक्ष्यते । अत्र वाक्ये देवतारूपजीवानामचिन्त्यसामर्थ्यं व्याप्तत्वं चोच्यते । अतो विरोधात्कथमुपादेयमित्यर्थः ।

यादु०— विरुद्धत्वादिति । अभिमानिदेवतास्विति शेषः । 'आत्मनि चैवमि'त्यागामिसूत्रेणाचिन्त्य-शक्तेर्भगवत्येवाभिधानेन 'उत्क्रान्तिगत्यागतीनामि'ति सूत्रेण च जीवानामव्यापकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन पृथिव्या-द्यभिमानिन्य इत्यत्रोच्यमानं देवतानामचिन्त्यशक्त्यादिकं विरुद्धमित्यर्थः ।

वं०प०— उच्यते । भगवता इति शेषः । यद्वा **उक्तानुकूल्येन** तदविरोधेनेति यावत् ।

कं०रा०— व्याप्तिश्चेति । प्रथमं शक्तिविशेषाभिधानमनुपपन्नमिति भावः । **अल्पाक्षरस्येति** । द्वन्द्वे अल्पाक्षरस्य पूर्वनिपातविधानमनुसृत्य प्रवृत्ते सूत्रेऽनुगतिशब्दापेक्षया अल्पाक्षरस्य शक्तिविशेषवादिनो विशेष-शब्दस्य प्राक् प्रयुक्तत्वात् तदनुगच्छताचार्येणाकाङ्क्षाप्रयुक्तक्रमो नानुसृत इति भावः । **नन्विति** । 'पृथिव्या-द्यभिमानिन्यो देवताः प्रथितौजस' इत्यादिवाक्यं कथमुपादेयम् । न कथञ्चित् । तत्रोक्ताया देवताना-मचिन्त्यशक्तिरवधारणार्थकाचशब्दबलेन परमात्मन्येव विचित्रशक्तयश्च सन्तीत्यर्थप्रतिपादकेन 'आत्मनि चैवं विचित्राश्च ही'ति सूत्रेण विरुद्धत्वात् तत्रोक्तसर्वगतत्वस्य च जीवाणुत्वाप्रतिपादकेनोत्क्रान्तिगत्यागतीनामिति सूत्रेण विरुद्धत्वादित्यर्थः ।

शे०वा०— उक्तानुसारेणेति भाष्यखण्डस्यानर्थक्यमाशङ्क्योच्यत इत्युपदर्शितागमसंवादानुपपत्तिशङ्का-परिहारार्थत्वान्न तदिति भावेन तदनुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति **नन्विति** । **विरुद्धत्वाविति** । अभिमानिदेवतास्विति शेषः । 'आत्मनि चैवं विचित्राश्च ही'त्यत्राचिन्त्यशक्तेर्भगवन्मात्रनिष्ठत्वस्य 'उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्' इति जीवाणुत्वस्य च समर्थनेनात्रोच्यमानस्य देवतानामचिन्त्यशक्त्यादिमत्त्वस्य तद्विरुद्धत्वादित्यर्थः ।

विठ्ठल०— **आत्मनि चैवं** इत्यत्र परमात्मातिरिक्तानामचिन्त्यशक्तिः निषिध्यते । **उत्क्रान्तीत्यत्र** व्याप्तिर्निषिध्यत इति ज्ञेयम् । **अभिमतार्थव्याप्तेश्चेति** । यद्यप्युत्क्रान्तिगत्यागतीनां हेतूनां सकाशादणुरेव जीव इत्युक्तम् । तथापि देवानां 'अविरोधश्चन्दनवदि'ति स्वदेहे अंशतो व्याप्तिरिव स्वाभिमतार्थेऽपि सन्देहतयैव वांशतो व्याप्तेः स्वीकारादविरोध इति द्रष्टव्यम् ।

१३ सु०— एवमस्मदाद्यपेक्षयाऽभिमानिनामनुपलम्भमङ्गीकृत्य तद्बाधः परिहृतः, इदानीमसिद्धश्चासावित्याह दृश्यन्ते चेति ।

अनु०— दृश्यन्ते चाधिकारिभिः ।

अधिकारिभिः अन्तर्हितार्थदर्शनसमर्थैर्योगिभिः । एतच्च (भाष्योदा)उदाहृतस्मृति-सिद्धम् । एतेन 'दृश्यते च' इति सूत्रं व्याख्यातं भवति ।

परि०— **असाविति** । अनुपलम्भ इत्यर्थः । **उदाहृतेति** । पृथिव्याद्यभिमानिन्य इति स्मृतीत्यर्थः । एषा च समग्रा भाष्ये व्यक्ता । **इति सूत्रमिति** । एकवचनं जाताविति प्रागेवोक्तमिति भावः ।

वं०प०— **असौ** अनुपलम्भः । **स्मृतिसिद्धमिति** । तत्र 'दृश्यन्ते मुनिभिश्च ताः' इत्युक्तेरिति भावः ।

शे०वा०— कश्चिदन्य इत्यदृश्यत्वाभिधानात् दृश्यन्त इति तद्विरुद्धा कथं दृश्यत्वोक्तिर्भाष्य-काराणामित्यत आह **एवमिति** । तथा चास्मदाद्यपेक्षयोपलम्भोक्तौ पूर्वोत्तरविरोधप्रसक्तावपि योगिनः प्रत्युप-लम्भोक्तौ नैतत्प्रसक्तिरिति भावः । **अनुपलम्भमङ्गीकृत्येति** । देवताद्यपक्षयोपलम्भोक्तावपि न विरोधः, पूर्वस्याङ्गीकारवादस्य च वस्तुतत्त्वकथनरूपत्वादिति सूचितम् । **उदाहृतेति** । पृथिव्याद्यभिमानिन्य इत्युदा-हृतेत्यर्थः । तत्र 'दृश्यन्ते मुनिभिश्च ताः' इत्युक्तेरिति भावः । दृश्यन्त इत्यादिभाष्यस्योत्सूत्रत्वं परिहरति **एतेनेति** ।

स०व्र०— एतच्चेति । 'पृथिव्याद्यभिमानिन्यः' इत्युदाहृतस्मृतिसिद्धमित्यर्थः । उक्तार्थस्योत्सूत्रितत्व-शङ्कानिरासायाह **एतेनेति** ।

विठ्ठल०— उदाहृतेति । भाष्योदाहृतेत्यर्थः ।

१४ **सु०— ये तु मीमांसकंमन्या विग्रहवतीं देवतां न सहन्ते तेऽप्यनेनैव निरस्ता भवन्ति, अर्थापत्त्या प्रत्यक्षेण च तत्सिद्धेः ।**

समर्थितं चागमानां सिद्धार्थे प्रामाण्यम् ।

अनुपलम्भः, अनेकत्र युगपत्सन्निधानं च शक्तिविशेषादुपपद्यते पिशाचादिवत् ।

न च पिशाचादयोऽपि न सन्ति; मन्त्रौषधादिनाऽस्मदादिभिरप्युपलभ्यमानत्वात्, अर्थक्रियया संवादेन च प्रामाण्योपपत्तेः । वक्ष्यति च सूत्रकारो 'देवादिवदि'त्युक्त्वा तत्रापि विप्रतिपन्नं प्रति 'अपि लोक' इति ।

किञ्चेन्द्राग्निवरुणादिपदं कस्यचिद्वाचकं पदत्वात् गोपदवत् । न चाचेतनमात्रे तत्प्रयोगोऽस्ति । न च चेतनो मुक्तः प्रलीनो वा तद्वाच्यः, जगद्व्यापारसम्बन्धिन्यपि प्रयोगात् । न चासौ विग्रहविधुरः सम्भवतीत्यलम् ।

परि०— अर्थापत्त्येति । 'युक्त्यागमविरोधेने'त्युक्तार्थापत्त्या, 'दृश्यन्ते चाधिकारिभिरि'-त्युक्तप्रत्यक्षेण चेत्यर्थः । 'पृथिव्याद्यभिमानिन्य' इति स्मृत्या च सिद्धमिति भावेनाह **समर्थितं चेति** । **अनेकत्रेति** । यज्ञादिशालास्वित्यर्थः । **अर्थक्रियया संवादेन चेति** । मन्त्राणामौषधादि-बोधकवाक्यानां चेत्यर्थः । यद्वा उपलम्भो भ्रमोऽस्त्वित्यत आह **अर्थक्रिययेति** । **अपि लोक इतीति** । लोकेऽपि पिशाचादयोऽन्तर्धानशक्त्या नोपलभ्यन्ते किम्वीश्वर इति वक्ष्यत इत्यर्थः । अचेतनमात्र इत्युक्त्या अग्न्यादिपदमचेतनस्यापि वाचकमित्युक्तं भवति । **प्रलीन इति** । लीनदेहो लयवर्तिजीव इत्यर्थः । **जगद्व्यापारेति** । 'इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचं यानि चकार प्रथमानि वज्री' (ऋ. १-३२-१) । 'अग्नेयं यज्ञमध्वरं विश्वतः परिभूरसि' (ऋ. १-१-४) 'उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय पन्थाम्' (ऋ. १-२४-८) इत्यादाविति भावः । **इत्यलमिति** । अयं भावः । 'मत्सि सोम वरुणं मत्सि मित्रम्' इत्यादौ सोमं प्रति वरुणादीन् मादयस्वेत्युच्यते । न च जडस्य

विग्रहादिहीनचेतनस्य वा सोमपानकृतमदः सम्भवति । किञ्च 'तेषां पाहि श्रुधी हवम्' (ऋ. ९-९०-५) इति पानस्तोत्रश्रवणादिकं श्रूयते । न च विग्रहेन्द्रियादिहीनस्य तद्युक्तमित्याद्यूह्यमिति ।

गु०दी०—— जगद्व्यापारसम्बन्धिन्यपि तत्प्रयोगात् इत्यत्र दिक्पालनादिकं जगद्व्यापारः ।

यादु०—— अर्थापत्त्येति । प्रथमसूत्रोक्तार्थापत्त्या, द्वितीयसूत्रोक्तप्रत्यक्षेण चेत्यर्थः । **समर्थितं चेति** । तथा चागमेभ्योऽपि तत्सिद्धिरिति भावः । ननु देवानां विग्रहवत्त्वेऽनुपलम्भायोगः **बहुषु** यागेष्वेकस्येन्द्रादेर्हविरादिभोक्तृत्वेन युगपत्सन्निधानायोगश्चेत्यत आह **अनुपलम्भ इति । वक्ष्यति चेति** । 'देवादिवदपि लोक' इति सूत्रे इति शेषः । **लोक इतीति** । तत्र लोकपदं पिशाचादिपरमिति भावः । **न चासाविति** । जगद्व्यापारकर्तेत्यर्थः । **किञ्च** यथा बहुभिर्नमस्कुर्वाणैरेको ब्राह्मणो युगपन्नमस्क्रियते तद्वदिहोद्दिश्य परित्यागात्मकत्वाद्यागस्य विग्रहवतीमप्येकां देवतामुद्दिश्य बहवः स्वं स्वं द्रव्यं युगपत्परित्यक्ष्यन्तीति नानेकयागेषु ऋत्विगादिवत् तेषां सन्निधानमावश्यकमसन्निधानेऽपि तेषां सर्वज्ञत्वेन स्वस्वस्थानस्थितानामेवानेकयजमानदत्तहविरादिस्वीकारसम्भवादित्याशयवानाह **इत्यलमिति** ।

वं०प०—— प्रत्यक्षेण मुनीनामिति शेषः । विग्रहवत्त्वेऽनुपलम्भबाधादिः स्यादित्यत आह **अनुपलम्भ इत्यादि । पिशाचादिवदिति** । अत्र 'दैत्यरक्षःपिशाचकाः' इत्युक्तपदस्थपिशाचानां ग्रहणात् तेषां चांशतो व्याप्तेः सत्त्वादनेकत्र युगपत्सन्निधानोपपत्तिरिति ध्येयम् । नन्वस्मदादेः पिशाचाद्युपलम्भोऽप्रमाणं किन्न स्यादित्यत आह **अर्थक्रिययेति** । पिशाचाद्युचितार्थक्रियायाः प्रत्यक्षसिद्धत्वेन तत्संवादिनोऽप्युपलम्भस्य युक्तं प्रामाण्यमिति भावः । **तदिति** । तेषामिन्द्रादिपदानां प्रयोग इत्यर्थः । **सम्बन्धिनि** तद्वति, तत्कर्तरीति यावत् ।

कं०रा०—— अर्थापत्त्येति । वक्तृत्वादन्यथानुपपत्त्या योगिप्रत्यक्षेण च देवताविग्रहसिद्धेरित्यर्थः । **समर्थितं चेति** । तथा चागमादपि देवगताविग्रहसिद्धिरिति भावः । **अनुपलम्भ इति** । अस्मदादीन्प्रत्युपलम्भ इत्यर्थः । **अस्माभिरपीति** । पिशाचादीनामिति शेषः । अस्माकं पिशाचाद्युपलम्भः प्रमाणं नेत्यत आह **अर्थक्रियेति । वक्ष्यतीति चेति** । सूत्रकारः 'देवादिवदपि लोक' इत्यत्र देवादिवदित्यनेन कर्तुरीश्वरस्यादृष्टिविरोधः देवादिवददृश्यत्वशक्तियोगादित्युक्त्वा तत्रापि विप्रतिपन्नं प्रति लोकेऽपि पिशाचादीनां तादृशी शक्तिर्दृष्टा किम्वीश्वरस्येत्यर्थप्रतिपादकेनापि लोक इत्यनेन पिशाचादीनां शक्तिविशेषादनुपलम्भं वक्ष्यतीत्यर्थः ।

श्रीनिधि०—— प्रत्यक्षेणाभिमानिदेवताः साधयित्वा येषां प्रत्यक्षं तदगोचरं तान् प्रत्यनुमानेनापि साधयति **किञ्चेति** । अचेतनमादायार्थान्तरं परिहरति **न चाचेतनमात्र इति** । तथाप्यभिमानिपरत्वं कुतः मुक्तप्रलीनपरत्वेनापि उपपत्तेरित्यत आह **न च चेतनापीति** । तथापि शरीरवत्वं कुतः सिद्ध्यतीत्यत अर्थापत्त्येत्याह **न चासाविति । असौ** जगद्व्यापारसम्बन्धि ।

शे०वा०— ये त्विति । चतुर्थ्यन्तशब्दस्यैव देवतात्वात् तस्य च जडत्वान्न विग्रहवत्त्वं देवताया इत्याशयः । **अर्थापत्त्येति** । युक्त्यागमविरोधसूचितार्थापत्त्येत्यर्थः । **प्रत्यक्षेणेति** । दृश्यते चेत्युत्तरसूत्रोक्त-प्रत्यक्षेणेत्यर्थः । **तत्सिद्धेरिति** । विग्रहविशिष्टचेतनरूपदेवतासिद्धेरित्यर्थः । ऐन्द्रादियागशेषार्थवादतन्मन्त्रेषु विग्रहविशिष्टस्यैवेन्द्रादेस्तत्तद्यागादिना प्रीतेरुक्तत्वेन विग्रहविशिष्टचेतनस्यैव देवतात्वसिद्धेश्च, न चतुर्थ्यन्तशब्दस्य देवतात्वं युक्तमित्यभिप्रेत्य, कार्यपरत्वादागमस्य न सिद्धेऽर्थे प्रामाण्यमिति न मन्त्रार्थवादादिना तत्सिद्धिरिति शङ्कामुक्तस्मारणेन परिहरति **समर्थितं चेति** । 'कार्यता च न काचित्स्यादि'त्यादिनेति शेषः । न च मन्त्रार्थ-वादादेरनुष्ठेयप्रकाशनस्तुत्यादिपरत्वात् कथं तत्र प्रामाण्यमिति वाच्यम् । विरोधाभावेऽपि स्वार्थपरत्वाभावे-ऽतिप्रसङ्गेन विशिष्टदेवतापरत्वस्य न्याय्यत्वात् । न च देवादयो न शरीरिणो मातापितृरहितत्वाद्घटवदित्यनुमानं तत्र बाधकमिति बाधकाभावोऽसिद्ध इति वाच्यम् । तस्य यूकादावनैकान्तिकत्वेनाभासतयाऽबाधकत्वादिति भावः । ननु विग्रहवत्त्वे कथमनुपलम्भः । किञ्चैवं सति ऋत्विगादिवत्सन्निधानेन कर्माङ्गत्वं स्यात् । न च तद्युज्यते । बहुषु श्राद्धेष्वेकस्य ब्राह्मणस्याङ्गभावादर्शनेन बहुषु यागेषु युगपदेकस्येन्द्रादेः सन्निधानायोगादित्यतो-ऽन्तर्धानशक्तियोगेनानुपलम्भस्य शक्तिविशेषेण युगपदनेकत्र ऋत्विगादिवत्सन्निधानेनाङ्गभावस्य चोपपत्तेर्न दोषद्वयमपीत्याशयवानाह **अनुपलम्भ इति** । 'दुर्घटा शक्तिरपि हि पिशाचानां हि दृश्यते । देवानां किमु किम्वेवं परमस्य हरेः प्रभोरि'ति ब्रह्मतर्कोक्तेरिति भावः । **शक्तिविशेषादिति** । यद्यप्यत्र यथैकं ब्राह्मणमुद्दिश्य युगपन्नमस्कारः क्रियते बहुभिः तथा स्वस्थानस्थितामेकां देवतामुद्दिश्य बहुभिर्यजमानैर्नानादेशावस्थितैः स्वं स्वं हविस्त्यज्यते तस्याश्च तत्रासन्निहिताया अपि स्वस्थानस्थिताया एव युगपद्विप्रकृष्टानेकार्थोपलम्भसामर्थ्येनानेक-यजमानदत्तहविरादिस्वीकारसम्भवान्नानेकयागेषु ऋत्विगादिवत्सन्निधानापेक्षेत्येव वक्तुं युक्तमिति नानेकत्र युगप-त्सन्निधानोपपादनाय शक्तिविशेषाश्रयणमुचितम् । तथापीन्द्र आगच्छ, हरि व आगच्छेत्यादिनाऽऽह्वानेन सन्निधानसिद्ध्या स्वस्थाने स्थिताया एव देवताया अनेकयजमानदत्तहविरादिस्वीकर्तृत्वकल्पनाऽयोगात् युगप-त्सन्निधानमङ्गीकृत्य तदुपपादकतया शक्तिविशेषाश्रयणमित्यवधेयम् । **पिशाचादिवदिति** । 'दैत्यरक्षः-पिशाचकाः' इत्युक्तपिशाचानामत्र ग्रहणात् तेषां चांशतो व्याप्तेः सत्त्वादनेकत्र युगपत्सन्निधानोपपत्तिरिति ध्येयम् । ननु मन्त्रौषधादिना तदुपलम्भस्य भ्रमत्वात् कथं तेन तत्सिद्धिरित्यत आह **अर्थक्रियेति** । **वक्ष्यति चेति** । 'देवादिवदपि लोके' इत्यत्रेति शेषः ।

जगद्व्यापारसम्बन्धिन्यपीति । जगद्व्यापारकर्तर्यपीत्यर्थः । **असाविति** । जगद्व्यापारकर्तेत्यर्थः । कर्तृत्वस्य शरीरित्वव्याप्यत्वेन तन्निवृत्तौ निवृत्त्यवश्यम्भावादिति भावः । नन्वशरीरस्यापि जगद्व्यापारकर्तृत्वे बाधकाभावाद्व्याप्तिविधुरोऽयं प्रसङ्गः । कारकप्रयोक्तृत्वं हि कर्तृत्वं, न तु शरीरित्वमित्यत आह **अलमिति** । कारकप्रयोक्तृत्वरूपत्वेऽपि कर्तृत्वस्य प्रयत्नाविनाभूतत्वात्, प्रयत्नस्य चेच्छाऽविनाभूतत्वात्, इच्छायाश्च ज्ञानाविनाभूतत्वात्, देहिनामेव जाग्रतां ज्ञानदर्शनेन, अदेहिनां च सुप्तप्रलीनानामदर्शनेन, ज्ञानस्य च देहा-विनाभूतत्वेन उत्तरोत्तरव्यापकनिवृत्तौ तत्तद्व्याप्यनिवृत्त्यवश्यम्भावेनाशरीरस्य कर्तृत्वानुपपत्तेरिति तदर्थः ।

वा०र०— मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो विग्रहवत्तावगमात् इत्यादिशाङ्करभाष्याद्यनुसारेण चाह **ऐन्द्रादीति** । **यागशेषेति** । यागविधिशेषेत्यर्थः । इतिहासादेरुपलक्षणं चेदम् । अर्थवादादिनेति वक्षति च इति ज्ञेयम् । ....रेणाह **न च मन्त्रार्थवादादेरिति** । मनुष्यशरीरस्य मातापितृसंयोगत्वनियमात् असङ्गतिः पित्रोः संयोगे कुतः सम्भवः इत्यादि भामतिव्याख्यानरूप देवादयो न शरीरिणः इत्यादि कल्पतर्वानुसारेणाह **न च देवादय इति** । **यूकादाविति** । संस्वेदजोद्भिजादीनां शरीराणां त्येम तद्धेतुत्वात् इत्येतत् भामत्यनुसारेण शिर आदौ जायमानक्रिमिषु इत्यर्थः । यथा बहुभिर्भोजयद्भिः नैको ब्राह्मणो युगपत् भोज्यते इति शाङ्करभाष्यं विग्रहवत्वादङ्गादिवत् । इन्द्रादीनामपि स्वरूपसन्निधानेन कर्माङ्गभावो अभ्युपगम्यतेति च तद्भाष्यं मनसि निधायानेकत्र युगपत्सन्निधानं चेति मूलात्तु सूचितानुपपत्तिं विवृणोति **किञ्चैवं सतीति** । न खलु बहुश्राद्धेषु इति भामत्यनुसृत्य श्राद्धेषु इत्युक्तम् । यथा बहुभिः नमस्कुर्वाणः एको ब्राह्मणः इत्यादि परभाष्यमनुसारेण शक्तिविशेषाश्रयणवैय्यर्थ्यमाक्षिप्य परिहरति **यद्यप्यत्रेत्यादिना अवधेयमित्यन्तेन** ।

स०व०— **मीमांसकम्मन्या इति** । आत्मानमिति शेषः । नन्वागमस्य सिद्धार्थे प्रामाण्याभावात् विग्रहवद्देवतानां सिद्धत्वेन 'पृथिव्याद्यभिमानिन्यः' इत्याद्यागमानां कथं पूर्वतन्त्रे प्रमाणत्वेनोदाहरणमित्यत आह **समर्थितं चेति** । यद्वा ननु अर्थापत्त्या प्रत्यक्षेण च तत्सिद्धेरित्यनुपपन्नम् । 'मृदब्रवीत्' इत्याद्यागमानां सिद्धमृत्स्वरूपे प्रामाण्याभावात् श्रुतियुक्त्योर्विरोधप्रतीत्यसम्भवेन न तदन्यथानुपपत्त्या देवतासिद्धिः । एवं योगिनां सिद्धत्वेन तद्बोधकागमानां तत्र प्रामाण्याभावेन तत्सिद्धेरेवासम्भवात् न तत्प्रत्यक्षेण देवतासिद्धिरित्यत आह **समर्थितं चेति** । ननु तथाऽपि बाधकस्य विद्यमानत्वात् कथमागमानां तत्र प्रामाण्यमित्यत आह **अनुपलम्भ इति** । **पिशाचादिवदिति** । अत्र 'दैत्यरक्षःपिशाचकाः' इत्युक्तपिशाचानां ग्रहणात् तेषां चांशतो व्याप्तेः सत्त्वात् अनेकत्र युगपत्सन्निधानोपपत्तिरिति ध्येयम् । ननु अस्मदाद्युपलब्धेर्भ्रमत्वं किं न स्यादित्यत आह **अर्थक्रियया संवादेनेति** । **किं चेति** । इन्द्रादिपदं कस्यचिद्वाचकमिति वाच्यसामान्यसिद्धौ तन्मात्र-प्रयोगाभावेन मुक्तादिवाचकत्वाभावे सिद्धे अतिरिक्तं यद्वाच्यं तदेव संसारि सिद्ध्यति । जगद्व्यापारवत्त्वेन विग्रहवत्त्वं सिद्ध्यतीति भावः ।

विठ्ठल०— **अर्थापत्त्येति** । आद्यसूत्रोक्तार्थापत्त्या द्वितीयसूत्रोक्तप्रकारेण चेत्यर्थः । मृदब्रवीदित्यादिकं न सिद्धरूपदेवतासु प्रमाणं कार्यमात्रपरत्वादित्यर्थः । अत आह **समर्थितमिति** । यद्वा **सर्वेषामागमानां** सिद्धपरत्वात् तैरेव सिद्धरूपसन्देहदेवतासिद्धिरित्याशयेनाह **समर्थितमिति** । तर्ह्यनुपलम्भादिकं कथमित्यत आह **अनुपलम्भ इति** । अस्माकं पिशाचाद्युपलब्धिरप्रमाणमित्यत आह **अर्थक्रियेति** । **आगमेति** । पिशा-चादिप्रतिपादकागम इत्यर्थः । यद्वा आगमप्रामाण्यं प्रकारान्तरेणापि साधयति **अर्थक्रियेति** । **अपि लोक इति** । लोके पिशाचादीनां अन्तर्धानशक्तिर्दृष्टेति वक्ष्यतीत्यर्थः । **प्रलीनो** मृतः । **जगद्व्यापारेति** । 'इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्रवोचं', 'अग्नेयं यज्ञमध्वरमि'त्यादाविवेति भावः । मत्सि सोमं वरुणं मत्सि मित्रमित्यादौ सोमं प्रति

वरुणादीन् प्रति मृदयस्वेत्युच्यते । न चाचेतनस्य देहादिहीनचेतनस्य वासोपमानकृतमदः सम्भवति । किञ्च 'तेषां पाहि श्रुधी हवमि'ति पानस्तोत्रश्रवणादिकं न विग्रहादिहीनस्य युज्यत इत्यभिप्रेत्याह इत्यलमिति । अतीन्द्रियार्थे व्युत्पत्त्यभावादिति भावः ।

॥ इति 'कश्चिदन्यः' इत्यनुव्याख्यानांशोक्तार्थस्य प्रपञ्चनम् ॥

॥ इति उक्तार्थस्योपपादनम् ॥

॥ इति मृदब्रवीदित्यादिवाक्ये प्रमितव्याप्तिमद्युक्तिविरोधशङ्कायाः परिहारः ॥

॥ इति विपरीतबोधकत्वरूपाप्रामाण्यशङ्का तत्परिहारश्च ॥

* * *

॥ अथ वेदे अबोधकत्वरूपाप्रामाण्यशङ्का, तत्परिहारश्च ॥

१५ सु०— "ननु तथाऽपि 'मृदब्रवीदि'त्यादिवेदस्याबोधकत्वलक्षणमप्रामाण्यं दुर्निवारम् । तथा हि । यद्यपि वाक्यतापन्नानि पदानि वाक्यार्थं पदार्थानामन्योन्यसंसर्गविशेषरूपमपूर्वमेवावगमयन्ति तथाऽपि पदार्थैर्वाच्यवाचकभावरूपसम्बन्धप्रतिपत्तिलक्षणां व्युत्पत्तिमपेक्षन्ते, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथाऽवधारणात् । न च मृदादिशब्दानां पृथिव्यादिषु देवतासु व्युत्पत्तिस्सम्भवति, सम्बन्ध(ज्ञान)स्य सम्बन्धिज्ञानसापेक्षत्वात्; प्रतिसम्बन्धिरूपायाश्च देवतायाः प्रत्यक्षेण दुरधिगमत्वात्, लिङ्गाभावेनानुमानायोगात् । न च शब्दतस्तदवगमः, सत्यां व्युत्पत्तौ शब्दतो देवतावगमः, सति च तस्मिन्व्युत्पत्तिरिति परस्पराश्रयत्वात् । न च शब्दविशेषस्यागृहीतसङ्गतिकस्यैव बोधकत्वम्, अदृष्टकल्पनाप्रसङ्गात् । यद्यपि 'दृश्यते चे'त्युक्तम्, तथाऽप्यस्मदादीनां व्युत्पत्त्यनुपपत्तिरेव; देवतादर्शनं तु (च) योगिनां वेदार्थज्ञानोत्तरभावनाजन्यमङ्गीक्रियत इति न व्युत्पत्तिहेतुः । लक्षणाऽपि वाच्यार्थदर्शनं विनाऽनुपपन्नैव" इत्यत आह शास्त्रोक्तेति ।

अनु०— शास्त्रोक्तवस्तुनश्चैव व्युत्पत्तिः शास्त्रलिङ्गतः ।

चशब्दोऽप्यर्थः । एवशब्दः सामर्थ्यात् शास्त्रशब्देन सम्बन्धनीयः । शास्त्रैकसमधिगम्यवस्तुन इति । प्रत्यक्षाद्यगम्याया अपि देवताया इति यावत् ॥ वस्तुनो व्युत्पत्तिः इति मृदादिशब्दस्य तत्सम्बन्धिवाचकत्वप्रतिपत्तिरित्यर्थः ॥ युज्यत इति शेषः । अनेन च एवशब्दस्य सम्बन्धः ॥ शास्त्रलिङ्गतस्तज्ज्ञानसम्भवादिति शेषः ।

परि०— वाक्यतापन्नानीति । आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिमत्तामापन्नानीत्यर्थः । योगिनामपि देवताप्रत्यक्षं नेन्द्रादिपदव्युत्पत्तिहेतुरित्याह **देवतादर्शनं चेति** । **न तद्व्युत्पत्तिहेतुरिति** । योगिनामपीत्यनुकर्षः । **सामर्थ्यादिति** । अन्वययोग्यताबलादित्यर्थः । **व्युत्पत्तिः** वाचकत्वप्रतीतिः । तत्रोपसर्जनीभूतेन वाचकत्वेन वस्तुपदोक्तस्यान्वय इत्याह **वस्तुनो व्युत्पत्तिरितीति** । **अनेन चेति** । युज्यत एवेति एवशब्दसम्बन्ध इत्यर्थः ।

यादु०— न व्युत्पत्तिहेतुरिति । तेषामपीति शेषः । ननु मृदादिशब्दानां व्युत्पत्त्यनुपपत्त्या शक्त्या तद्बोधकत्वाभावेऽपि लक्षणया तद्बोधकत्वमस्त्वित्यत आह **लक्षणाऽपीति** । अत्र यद्यपि लक्ष्यार्थज्ञानं विनेत्येव वक्तव्यं तथाऽपि वाच्यार्थज्ञानं विनेत्यनेनेदं ज्ञापयति मृदादिशब्दलक्ष्यतयाऽभिमतदेवतायां पूर्वं प्रमाणान्तरासम्भवात्पदान्तरमेव तज्ज्ञापकं वाच्यम् । तदपि न लक्षकमनवस्थापत्तेः । अतस्तत्तद्वाचकमेव वाच्यं, तत्पदवाच्यदेवताया अपि पूर्वमज्ञाने व्युत्पत्त्यनुपपत्त्या तेन वाचकेन तज्ज्ञानासम्भवे प्रकृतमृदादिशब्दलक्ष्यार्थानुपस्थितौ मृदादिशब्दलक्षणाऽप्यनुपपन्नैवेति । **सामर्थ्यादिति** । यद्यपि शास्त्रशब्दस्य उक्तशब्देन समस्तस्य नैवकारेण सम्बन्धः सम्भवति, तथाऽपि बुद्ध्या विविक्तेन तेन एवशब्दः सम्बध्यतेऽर्थाबाधरूपयोग्यतापरपर्यायसामर्थ्यादित्याशयः ।

वं०प०— वाक्यतापन्नानि इतरान्वितानि । **अवगमयन्तीति** । ततश्च नाबोधकत्वरूपाप्रामाण्यमिति भावः । **प्रत्यक्षेणेति** । अतीन्द्रियत्वादित्यर्थः । **इत्युक्तमिति** । तथा च सम्बन्धिज्ञानस्य प्राप्तत्वाद्व्युत्पत्तिः सम्भवतीत्यर्थः । **तथाऽपीति** । एवं च योगिनां सम्बन्धिज्ञानसत्त्वेन तेषां व्युत्पत्त्युपपत्तावपि नास्मदादीनां सम्बन्धिभूतदेवताज्ञानशून्यानां सा सम्भवतीत्यर्थः । **अङ्गीकृत्योक्तम्** । तेषां योगिनां योगित्वावस्थायां सम्बन्धिज्ञानसत्त्वेन व्युत्पत्तिसम्भवेऽपि न योगित्वावस्थातः पूर्वं युक्तं तदानीं तेषामप्यस्मत्कल्पत्वादस्तेषां योगिनामुत्तरभावि देवताज्ञानं पूर्वं न व्युत्पत्तिहेतुरित्याह **देवतेत्यादि** । ननु मृदादिशब्दानां व्युत्पत्त्यनुपपत्त्या शक्त्या तद्बोधकत्वाभावेऽपि लक्षणयैव तद्बोधकत्वोपपत्तेर्नाबोधकत्वरूपाप्रामाण्यमित्यत आह **लक्षणाऽपीति** । मृदादिशब्दार्थभूतानां तत्तद्देवतानां शब्दवाच्यताभावे वाच्यार्थदर्शनं ज्ञानं विना लक्षणाऽपि न स्यात् । लक्षणायां लक्ष्यार्थोपस्थितेरावश्यकत्वात् प्रकृते च लक्ष्यभूतदेवतानां प्रमाणान्तरानुपस्थितानां वचनवृत्त्यैव शब्दादुपस्थितेर्वाच्यत्वात् वचनवृत्तश्चोक्तरीत्याऽनुपपन्नत्वात् तदुपस्थितिर्नेति न लक्षणेत्यर्थः । **अनेन चेति** । न केवलं शास्त्रपदेन किन्त्वध्याहृतेन युज्यत इत्यनेनापीत्यर्थः । शास्त्रोक्तपदेन समस्तस्यापि वस्तुन इत्यस्य बुद्ध्या विविक्तस्य व्याख्यानं **मृदादिशब्दस्येति** ।

कं०रा०— पदार्थैरिति । पदानां पदार्थैः सह वाचकभावरूपो यः सम्बन्धस्तत्प्रतिपत्तिलक्षणमित्यर्थः । **सम्बन्धस्येति** । सम्बन्धज्ञानस्येत्यर्थः । **यद्यपीति** । यद्यपि दृश्यते चेत्यनेनाभिमानिदेवता-

मुनिभिर्दृश्यन्त इत्युक्तं तथाप्यस्मदादीनां तद्दर्शनाभावेन व्युत्पत्त्यनुपपत्तिरेवेत्यर्थः । **देवतादर्शनमिति** । योगिनामभिमानिदेवतादर्शनं श्रवणरूपवेदार्थज्ञानोत्तरभाविभावनापरपर्याययोगजन्यमङ्गीक्रियत इति न तद्वेदार्थज्ञानकारणव्युत्पत्तिहेतुस्तथा च तेषामपि व्युत्पत्त्यर्थमभिमानिदेवतोपस्थितिः प्रत्यक्षादन्येनैवेति वाच्यम् । तच्चोक्तरीत्या न सम्भवतीति भावः । ननूक्तरीत्या मृदादिशब्दानामभिमानिदेवतासु सङ्गतिग्रहणाभावेन मुख्यवृत्त्याभिमानिदेवताबोधकत्वायोगेऽपि लक्षणया तद्बोधकत्वं भविष्यतीत्यत आह **लक्षणेति** । वाच्यसम्बन्धिलक्ष्यरूपार्थज्ञानं विना लक्षणाऽप्यनुपपन्नैवेति भावः । **अनेनेति** । युज्यत इत्यनेनाप्येवशब्दस्य सम्बन्ध इत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— केवलमस्मदादीनां योगिनामप्यनुपपत्तिरेवेत्यत आह **देवतादर्शनं चेति** । **भावना** । ध्यानम् । **सामर्थ्यात्** सार्थक्यात् । चशब्दोऽप्यर्थ इत्युक्तं योजयति **प्रत्यक्षाद्यगम्याया अपि इति** । ननु व्युत्पत्तिर्नाम शब्दस्य तत्तदर्थवाचकत्वग्रहः शब्दधर्मः । तत्कथं वस्तुनो व्युत्पत्तिरित्युच्यते इत्यत आह **शब्दस्य तत्सम्बन्धीति** ।

शे०वा०— ननु शास्त्रोक्तवस्तुनश्चेत्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च व्युत्पत्त्युपपादनपरत्वान्नानर्थक्यम् । तस्याप्यनर्थकत्वात् । न चाप्रामाण्यपरिहारार्थं तदिति वाच्यम् । विग्रहादिमच्चेतनत्वोपपादनमात्रेणैव युक्त्यविरोधसिद्ध्या तद्विरोधनिबन्धनाप्रामाण्यपरिहारस्य सिद्धत्वेन तदर्थतया व्युत्पत्त्युपपादनस्यानपेक्षितत्वादित्यतोऽबोधकत्वविपरीतबोधकत्वरूपेणाप्रामाण्यस्य द्वैविध्याद्विशिष्टचेतनविषयत्वोपपादनेन विपरीतबोधकत्वरूपाप्रामाण्यपरिहारसिद्धावप्यबोधकत्वरूपाप्रामाण्यपरिहारासिद्ध्या तत्सिद्ध्यर्थं तदुपयोगिव्युत्पादनस्यावश्यकत्वान्न तत्परोत्तरवाक्यवैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य तथा तद्योजयितुमबोधकत्वेनाप्रामाण्यशङ्कामुत्थापयति **नन्वित्यादिना** । मृदब्रवीदित्यादेर्वेदस्य कुतो न स्वार्थबोधकतेत्यतस्तदुपायाभावादित्यभिप्रेत्य 'अतोऽन्विताभिधायित्वमि'-त्याद्युक्तरीत्या वाक्यतापन्नपदानामेव वाक्यार्थबोधकत्वस्थितेः, तेषां च प्रकृतेऽपि सत्त्वात् कथं तदुपायाभाव इत्यतो व्युत्पत्तिसापेक्षतादृशपदानामेव स्वार्थबोधकत्वेन वाक्यतापन्नपदमात्रस्यैव तद्बोधकत्वाभावान्न तन्मात्रेण तदित्याह **यद्यपीत्यादिना** । वाक्यतापन्नपदमात्रस्यैव तद्बोधकत्वोपपत्तेर्न व्युत्पत्तिविशिष्टानां तेषां तत्कल्पना युक्ता । तथा च कथं तदुपायाभाव इत्यतो व्युत्पत्तौ सत्यामेवोक्तरूपपदैर्वाक्यार्थबोधात् असत्यां च तस्यां तदबोधादन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्युत्पत्तिविशिष्टपदानामेव तद्बोधकत्वस्थित्या पदमात्रस्य तद्बोधकत्वाभावाद्युक्त एव तदुपायाभाव इत्याशयेनाह **अन्वयेति** ।

अस्तु तर्हि व्युत्पत्तिविशिष्टैरेव तैः प्रकृतेऽप्यर्थबोध इत्यतोऽत्र व्युत्पत्त्यसम्भवेन तद्विशिष्टपदानामेवात्राभावान्न तैरप्यत्र तद्बोध इत्याशयेनाह **न चेति** । कुतोऽत्रैव व्युत्पत्त्यसम्भव इत्यतः ससम्बन्धिकपदार्थज्ञाने सम्बन्धितावच्छेदकप्रकारसम्बन्धिज्ञानस्य कारणत्वेन तत्सत्त्वे तदधीनव्युत्पत्तेर्वाक्यान्तरे सम्भवेऽपि प्रकृते सम्बन्धितावच्छेदकप्रकारकसम्बन्धिज्ञानविरहान्न सम्बन्धिज्ञानरूपव्युत्पत्तिः सम्भवतीत्याह **सम्बन्धज्ञानस्येति** ।

क्वचित्सम्बन्धस्येति पाठः । तत्र सम्बन्धिपदं तज्ज्ञानपरम् । ननु सम्बन्धिरूपशब्दस्य श्रोत्रेण ज्ञातत्वेन कथं तद्विरह इत्यतो न यत्किञ्चित्सम्बन्धिज्ञानमात्रं ससम्बन्धिकपदार्थज्ञाने कारणम् । तथा सति वनस्पतिप्रत्यक्षमात्रेण वायुवनस्पतिसंयोगस्यापि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । किन्तु यावत्सम्बन्धिज्ञानमेव । तथा च शब्दज्ञानेऽपि प्रतिसम्बन्धिदेवताया अज्ञानेन सम्बन्धिद्वयज्ञानविरहान्न तत्सम्बन्धज्ञानरूपव्युत्पत्तिः सम्भवतीत्यभिप्रेत्य कुतः प्रतिसम्बन्धिदेवताया अत्रानवगतिरित्यतस्तत्कारणाभावादिति भावेन तदवगतिकारणं किमत्र प्रत्यक्षमभिमतं किंवाऽनुमानमथ मृदब्रवीदित्यादिरागम इति विकल्पान्मनसि निधायाद्यं दूषयति **प्रतिसम्बन्धिरूपायाश्चेति** । द्वितीयं दूषयति **लिङ्गेति** । तृतीयमनूद्य निषेधति **न चेति** । मृदब्रवीदित्यादिशब्दः किं वचनवृत्त्या देवतोपस्थापक इत्यभिमतं किंवा लक्षणयेति विकल्पं मनसि निधायाद्यं दूषयति **सत्यामिति** । न च व्युत्पत्तिहेतुभूतदेवतावगतिर्न तच्छब्दजन्याऽभ्युपगम्यते किन्नाम शब्दान्तरसाध्येति कथमन्योन्याश्रय इति वाच्यम् । शब्दान्तरस्य लक्षणया तदवगमकत्वे वक्ष्यमाणतत्पक्षोक्तदोषप्रसङ्गात् । वचनवृत्त्या तदवगमकत्वे तच्छब्दसङ्गतिग्रहोपयोगितया देवताऽवगतेरवश्यं वाच्यत्वात् तस्या वाचकशब्दान्तरायत्तत्वेऽनवस्थाप्रसक्त्या तच्छब्दायत्तत्वेऽन्योन्याश्रयप्रसक्त्या मृदादिशब्दतुल्ययोगक्षेमतया तदवगतायां मृदादिशब्दसङ्गतिग्रहस्य दूरनिरस्तत्वादिति भावः । **दृश्यते चेति** । द्वितीयसूत्रे प्रत्यक्षकथनान्नानुपपत्तिरित्यतस्तत्र योगिनः प्रति देवतानां प्रत्यक्षत्वाभिधानेन देवताविषयकयोगिप्रत्यक्षस्य योगिनः प्रति तच्छब्दसङ्गतिग्रहमात्रोपयोगित्वेऽप्यन्यनिष्ठसम्बन्धिज्ञानस्य अन्यनिष्ठसम्बन्धज्ञानोपयोगितायामतिप्रसङ्गेन योगिनिष्ठदेवताप्रत्यक्षस्य नास्मदादीन्प्रति सङ्गतिग्रहोपयोगित्वमित्यस्मदादीन्प्रति तदसिद्धेरप्रामाण्यं दुर्वारमित्याशयेनाह **यद्यपीति** । एवं सत्यस्मदादीन्प्रत्यबोधकत्वप्राप्तावपि योगिनः प्रति तदप्राप्तेर्नाबोधकत्वेनाप्रामाण्यशङ्कायाः सदलत्वमित्यतो योगिनिष्ठदेवताप्रत्यक्षस्य योगिनः प्रति सङ्गतिग्रहोपयोगित्वमङ्गीकृत्यैवास्मदादीन्प्रति तदनुपयोगो वर्णितः, वस्तुतस्तु न तान्प्रत्यपि तस्य सङ्गतिग्रहोपयोगित्वं सम्भवति । वेदार्थज्ञानात्पूर्वभावित्वे तस्य तदुपयोगित्वोपपत्तावपि वेदार्थज्ञानोत्तरभाविनस्तस्य तद्धेतुभूतव्युत्पत्त्युपयोगस्यान्योन्याश्रयेणानुपपत्तेर्वेदार्थज्ञानात्प्रागस्मदादितुल्यत्वान्न तान्प्रत्यपि बोधकत्वमित्यप्रामाण्येन पूर्वपक्षो युक्त इत्याशयेनाह **देवतादर्शनं चेति** । लक्षणयेति द्वितीयं दूषयति **लक्षणाऽपि हीति** । **वाच्यार्थदर्शनं विनेति** । वाच्यार्थसम्बन्धितया लक्ष्यार्थदर्शनं विनेत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । स्वरूपतो लक्ष्यार्थदर्शनं विनेत्यपि द्रष्टव्यम् । अनवगतस्य कूर्मरोमादेः, अन्यसम्बन्धितयाऽवगतस्य तीरादेर्गङ्गापदलक्ष्यत्वादर्शनेन, स्वरूपतो गङ्गादिसम्बन्धितया चावगतस्य तीरादेरेव च तद्दर्शनेन च लक्ष्यभूतार्थान्तरस्य स्वरूपेण वाच्यार्थसम्बन्धितया चावगतेर्लक्षणाहेतुत्वावधारणेन मृदादिशब्दानां लक्षणया देवताबोधकत्वं वदता प्रकारद्वयेनापि देवतावगतेर्वक्तव्यत्वात् तस्याश्च देवतानामस्मदाद्यतीन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षेण, लिङ्गाभावेनानुमानतः, सत्यां व्युत्पत्तावित्युक्तरीत्याऽन्योन्याश्रयेण च वाचकमृदादिशब्देन, तादृशशब्दान्तरेण वाऽसम्भवाल्लक्षकशब्दान्तरायत्तत्वे च तच्छब्दलक्षणाया अप्युक्तरूपलक्ष्यावगतिसाध्यत्वेन तदर्थकशब्दान्तराश्रयणे चानवस्थाप्रसङ्गेन 'अवगतौ लक्षणा, लक्षणायां चावगतिरि'त्यन्योन्याश्रयेण मृदादिशब्देनाप्यसम्भवेनोक्तरूपलक्ष्यावगतिलक्षणलक्षणाहेत्वभावान्न लक्षणाऽपि सम्भवतीति भावः ।

समुच्चेयाभावात् तदर्थकचशब्दस्य मूले आनर्थक्यमित्याशङ्क्य व्युत्पत्त्यसम्भवहेतुभूतदेवतावगत्यसम्भवोपपादकतयोक्तस्य प्रत्यक्षाद्यगम्यत्वस्याप्रयोजकत्वसूचनार्थत्वान्न तदिति भावेन तदुपयोगितया चशब्दार्थमाह **चशब्दोऽप्यर्थ इति** । शास्त्रोक्तवस्तुनश्चेत्येतावता पूर्तेर्मूले एवशब्दवैयर्थ्यं शास्त्रोक्तवस्तुनोऽपि प्रत्यक्षादिनाऽवगतिसम्भवेन तस्य व्युत्पत्त्यसम्भवहेतुदेवतावगत्यसम्भवोपपादकत्वाभावात् तदुक्तिवैयर्थ्यं चेत्यतोऽत्र शास्त्रशब्देन एवशब्दसम्बन्धेनास्य शास्त्रैकसमधिगम्यत्वसमर्पकत्वलाभात् व्युत्पत्त्यसम्भवहेतूपपादकत्वमुपपन्नमित्याशयेनाह **एवशब्द इति** । उक्तशब्देन समस्तेन शास्त्रशब्देन कथमेवशब्दस्य सम्बन्ध इत्यतो योग्यत्वाद्बुद्ध्या विवेकेन शास्त्रशब्देन सम्बन्धो युज्यत इति भावेनोक्तं **सामर्थ्यादिति** । सम्बन्धमेव दर्शयन् तत्तात्पर्यमाह **शास्त्रैकेति** । नन्वगृहीतसङ्गतितया मृदब्रवीदित्यादेरबोधकत्वशङ्कानिरासाय शब्दानां सङ्गतिग्रहरूपव्युत्पत्तिसम्भवो वर्णनीयो न तु वस्तुनो व्युत्पत्तिरिति वस्तुनस्तत्सम्भववर्णनमित्यतः प्रकृतोपयोगितयाऽनूद्य व्याचष्टे **वस्तुन इति** । व्युत्पत्तिरित्यस्य साकाङ्क्षत्वेन प्रसक्तवाक्याभासत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थमपेक्षितं पूरयति **युज्यत इतीति** । **अनेन चेति** । युज्यत इत्यनेन चेत्यर्थः । अतोऽपि न तद्वैयर्थ्यमिति भावः । मूले शास्त्रलिङ्गत इत्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य सङ्गतिग्रहे उपायाभावात् कथं तत्सम्भव इत्यत उक्तरूपव्युत्पत्तावर्थापत्तिरूपोपायप्रदर्शनार्थत्वान्न तदिति भावेनापेक्षितं सम्पूर्य यथावद्व्याचष्टे **शास्त्रेति** ।

वा०र०— नानर्थक्यमिति । वाक्यमिति प्रकृतं षष्ठ्यन्ततयानुवर्तते । तथा च उत्तरवाक्यस्येति सिद्ध्यतीति ज्ञेयम् । **इत्यभिप्रेत्येति** । अस्याहेति वक्ष्यमाणेनान्वयः । **इत्याद्युक्तरीत्येति** । जिज्ञासाधिकरणीयानुव्याख्यानोक्तेरित्यर्थः । आदिपदेन 'गौरवं कल्पनेऽन्यथा' इत्यस्य सङ्ग्रहः । स्फोटनिराकरणावसरे यदि हीनपदातिरिक्तं वाक्यमिति पूर्वग्रन्थस्य स्पष्टमनुवादादिति भावः । **उपयोगित्वमङ्गीकृत्यैवेति** । अस्मदादीन् प्रति योगिनिष्ठदेवताप्रत्यक्षस्य सङ्गतिग्रहानुयोग इति यत् वर्णितं तत् योगिनः प्रति सङ्गतिग्रहोपयोगित्वसम्भवमङ्गीकृत्यैव । तदङ्गीकारवादेनैवेति योजना । **अस्मदादीनामिति** । विशिष्यवचनेन योगिनां व्युत्पत्तिसम्भवाङ्गीकारप्रतीतिमाश्रित्याङ्गीकारोक्तिरियमिति ज्ञेयम् । अस्मदादितुल्ययोगिनां इति शेषः । **तस्याश्चेति** । **असम्भवादिति** । असम्भवादिति वक्ष्यमाणेनान्वयः । असम्भवमुपपादयितुं प्रत्यक्षस्येत्यादि । तत्र हेतुरस्मदाद्यतीन्द्रियत्वेनेत्यादि । स्वरूपतो वाक्यार्थसम्बन्धितया च लक्ष्यावगतेः लक्षकशब्दान्तरायत्तलक्ष्यावगतिमात्रेण मृदादिशब्दानां युक्ता लक्षणेत्यतः तत्पक्षमपि निराकरोति **लक्षकशब्दान्तरेति** । अत्रापि तस्याश्चेत्यनुवर्तते । ननु लक्षकशब्दान्तरेण लक्ष्यावगत्यर्थे लक्षकशब्दान्तरपरम्पराश्रयणेन नानवस्थात् किन्तु प्रथमं लक्षकतया उक्तमृदादिशब्दापेक्षैवाङ्गीक्रियते इत्यत आह **अवगताविति** । अत्रापि तस्याश्चेत्यनुवर्तनात् तस्याः मृदादिशब्देनापि असम्भवेनेति प्रतिज्ञा । तत्रावगतचिन्त्यादिहेतुरिति योज्यम् । तत्रावगतिश्चोक्तरूपलक्ष्यावगतिरिति स्पष्टमेवेति ज्ञेयम् । **तदुक्तिवैय्यर्थ्यं चेति** । वस्तुन शास्त्रोक्तिवैय्यर्थ्यं चेत्यर्थः । **अस्येति** । एवशब्दसम्बन्धशास्त्रोक्तवस्तुनः इत्येतस्येत्यर्थः । हेतूपपादकत्वमुपपन्नमित्यत्र एवशब्दसहितस्य शास्त्रोक्तवस्तुनः इति प्रकृतानुसारेण वर्तते । **अगृहीतेति** । अगृहीतसङ्गतिकतया प्राप्तायाः अबोधकत्वशङ्केति सम्बन्धः । **वैय्यर्थ्यमाशङ्क्येति** । वैयर्थ्य-

माशङ्क्योक्तरूपव्युत्पत्तावर्थापत्तिरूपोपायप्रदर्शनार्थत्वात् न तदिति सम्बन्धः । कुतोपायप्रदर्शनमावश्यकमित्यतः तद्व्यावृत्त्याशङ्काप्रदर्शनमेव शक्तिग्रहः इत्यादिः इत्यतः इत्यस्येत्याशङ्कापरिहारायेत्यर्थः । **अर्थापत्तिरूपोपायेति** । तत्प्रदर्शकत्वं च मृदब्रवीदित्यादिशास्त्रादेवोपपत्तिविरोधसहितादिति वक्ष्यमाणरीत्या द्रष्टव्यम् ।

स०न्न०— प्रत्यक्षेणेति । अतीन्द्रियत्वादिति भावः । देवताज्ञानाभावे तत्र शक्तिग्रहासम्भवेन तादृशमपरोक्षज्ञानं न व्युत्पत्तिग्रहोपयुक्तमित्यभिप्रेत्याह **देवतादर्शनं चेति** । ननु मृदादिशब्दानां व्युत्पत्त्यनुपपत्त्या शक्त्या तद्बोधकत्वाभावेऽपि लक्षणयैव तद्बोधकत्वोपपत्तेर्नाबोधकत्वमित्यत आह **लक्षणाऽपीति** । मृदादिशब्दलक्ष्यार्थभूतानां देवतानां शब्दवाच्यत्वाभावे तत्र लक्षणाऽपि न स्यात् । लक्षणायां लक्ष्यार्थोपस्थितेरावश्यकत्वात् । प्रकृते च लक्ष्यभूतदेवतानां मानान्तरेणानुपस्थितानां वचनवृत्त्यैव तदुपस्थितेर्वाच्यत्वात् वचनवृत्तेश्चोक्तरीत्या अनुपपन्नत्वात् तदुपस्थितिरेव नास्तीति न तत्र लक्षणेति भावः । एतच्च 'न चाऽन्यथा । लक्ष्यत्वं क्वाऽपि दृष्टं हि' इत्येतद्व्याख्यावसरे टीकाकारैरुपपादितम्, तत एवावगन्तव्यम् । **वाच्यार्थदर्शनं विना** वाच्यार्थसम्बन्धित्वेन लक्ष्यस्योपस्थितिं विनेत्यर्थः । **सामर्थ्यादिति** । सापेक्षत्वादित्यर्थः । अर्थं कथयन् सम्बन्धप्रकारमेव दर्शयति **शास्त्रैकेति** । शास्त्रेण मुख्यतया ज्ञेयम्, अन्येन त्वमुख्यत इति प्रतीतिं वारयितुमाह **प्रत्यक्षादीति** । **अनेन चैवेति** । न केवलं शास्त्रशब्देन एवशब्दस्य सम्बन्धः । अपि तर्हि युज्यत इति शेषेणापीत्यर्थः ।

विठ्ठल०— ननु वाक्यस्यापूर्वार्थप्रत्यायकत्वान्न व्युत्पत्तिः । पूर्वमपेक्षितेत्यतस्तदुपपादयितुमाह **तथा हीति** । न व्युत्पत्तिर्हेतुरिति तेषामपीति शेषः । पश्चाद्भावित्वादिति भावः । ननु मृदादिशब्दानां वचनवृत्त्या तद्बोधकत्वाभावेऽपि लक्षणया भविष्यतीत्यत आह **लक्षणापीति** । लक्ष्यार्थोपस्थितिं विना लक्षणानुपपन्ना लक्ष्यार्थोपस्थितिश्च न प्रत्यक्षादिना अत आगमेनेति वक्तव्यम् । स च न लक्षणया लक्ष्यार्थोपस्थापकेऽनवस्थानात् । तथा च वाच्यार्थदर्शनं विना लक्षणैवानुपपन्नेति भावः । **सामर्थ्यादिति** । अन्वययोग्यतासद्भावलक्षणसामर्थ्यस्य सत्त्वात् **बुद्ध्या** विविक्तेन शास्त्रशब्देन न सम्बन्धनीय इत्यर्थः । **तत्सम्बन्धीति** । तत्तद्देवतारूपवस्तुसम्बन्धिवाचकत्वेत्यर्थः ।

चषक— सम्बन्धिज्ञानसापेक्षत्वादिति । सम्बन्धप्रतियोग्यनुयोगिज्ञानसापेक्षत्वादित्यर्थः । **अगृहीतसङ्गतिकस्य** अगृहीतशक्तिकस्य ।

* * *

॥ अथ तत्परिहारस्य वैविध्यम् ॥

१६ **सु०— यद्वा शास्त्रोक्तवस्तुनोऽपि शास्त्रलिङ्गतोऽधिगतिसम्भवात्तत्र शब्दस्य व्युत्पत्तिर्युज्यत इति योजना । देवताया इति वक्तव्ये शास्त्रोक्तवस्तुनश्च इति वचनं**

शङ्कानुवादरूपम् । शास्त्रमेव लिङ्गं शास्त्रलिङ्गम् । मृदब्रवीदित्यादिशास्त्रादेवोपपत्तिविरोधसहितान्मृदादिशब्दवाच्यतयैव देवतास्वरूपमवगम्यत इति ।

यद्वा शास्त्रं तैस्तैः प्रणीतं तत्सद्भावे लिङ्गम् । न हि वेदादन्यद्वाक्यं वक्तारमन्तरेणोपपद्यते । ततश्च वचनलिङ्गानुमिते वक्तरि, वृद्धैरन्यान्प्रति मृदादिशब्दाः शक्यव्युत्पादनाः ।

यद्वा शास्त्रं शासनम् । वर्षणाद्युपलक्षणमेतत् । न हि वर्षणादिक्रिया विकर्तृका सम्भवति । तथा च तयाऽनुमिते कर्तरि, शक्य(त)न्त एव वृद्धैः श(ब्दो)ब्दा व्युत्पादयितुम् ।

अथवा शास्त्रोक्तं लिङ्गम् अव्यभिचरितो धर्मः शास्त्रलिङ्गम् । पाशहस्तत्वसहस्राक्षत्वादिशास्त्रोक्ततत्तद्देवतालक्षणान्युपादाय व्युत्पादनं शक्यमेव । यथा खलु लोके यथा मुद्गस्तथा मुद्गपर्णी, यथा माषस्तथा माषपर्णी, दीर्घग्रीवादिमान्पशुरुष्ट्रः इति लक्षणान्युपादाय मुद्गपर्णीत्या(र्ण्या)दिशब्दा व्युत्पाद्यन्ते; तथा यः पाशहस्तत्वादिमान्सोऽबादिशब्दार्थ इति व्युत्पादनं सुवचन(कर)मेव । पाशादिशब्दास्तु लोकत एव गृहीतसङ्गतयः । समासस्य वाक्यत्वेन व्युत्पत्त्यनपेक्षत्वमिति न कश्चिद्विरोधः ।

न केवलं मृदादिशब्दानामयं व्युत्पत्तिप्रकारः, किन्नामातीन्द्रिये धर्मादावपि । ततश्चैवं वेदप्रामाण्यमाक्षिपतोऽतीन्द्रियार्थव्यवहारमात्रविलयप्रसङ्ग इति सूचयितुं शास्त्रोक्तवस्तुनश्च इति सामान्येनोक्तम् ।

परि०— अर्थमग्रे विवक्षुराकाङ्क्षाशान्तये अन्वयमात्रं दर्शयति **शास्त्रलिङ्गत इत्यादि** । **शङ्कानुवादेति** । प्रत्यक्षेण दुरधिगमत्वादिना यत्पूर्वपक्षिणा शास्त्रैकसमधिगम्यत्वं देवताया उक्तं तदनुवाद इत्यर्थः । मुद्गपर्णी माषपर्णीति धान्यविशेषनाम । ननु यः पाशहस्तः स वरुण इत्यादौ पाशहस्तादिसमुदायशब्दस्य व्युत्पत्त्यभावे कथं तेन तदर्थावबोध इत्यत आह **समासस्येति** । **वाक्यत्वेनेति** । अवयवभूतपदगतशक्त्यै(वा)कार्थबोधकत्वेन पृथक्समुदायव्युत्पत्तिनपिक्षतेत्यर्थः । शास्त्रोक्तदेवताया इत्यनुक्त्वा वस्तुन इति सामान्योक्तिकृत्यं व्यनक्ति **न केवलमित्यादिना** । **धर्मादावपीति** । चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इत्यत्र यश्चोदनाप्रमाणकोऽर्थरूपः स धर्मः, अन्यः

श्येनादिरधर्म इति जैमिन्याचार्यैस्तथैवोक्तम् । तत्र 'त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकविंशः, एतानि वाव ज्योतींषि य एतस्य स्तोम' इत्यादिवाक्यबलात् ज्योतिषां स्तोमो यस्मिन् स ज्योतिष्टोम इत्यादिप्रकारेण तत्र व्युत्पत्तिरिति भावः । **आक्षिपत इति** । बौद्धादेः ।

गु०दी०— यद्वा शास्त्रं तैस्तैः प्रणीतम् इत्यत्र वेदस्याकृतत्वात् पुराणपञ्चरात्रादीनां भगवत्कृतत्वात्स्मृतीनां च मन्वादिकृतत्वात् मृदादिदेवताकृतं शास्त्रं किमिति चेत् । सत्यम् । तेष्वेव पुराणेषु धर्मधरणीसंवादे वराहधरणीसंवादादौ तत्कृतव्यासकृतानुवादस्य वादमूलत्वात् तत्कृतशास्त्रमप्यस्तीति भावः ।

वावु०— शङ्कानुवादेति । शास्त्रोक्तं पदप्रयोजनप्रदर्शनमिदम् । वस्तुपदप्रयोजनप्रदर्शनं त्वग्रे भविष्यतीति ज्ञेयम् । **मुद्गपर्णीति** । कृषीवलप्रयत्नेन नोत्पन्नः, किन्त्वरण्ये स्वत एवोत्पन्नसूक्ष्ममुद्गः मुद्गपर्णीत्युच्यते । एवं माषपर्णीशब्दोऽप्यरण्योत्पन्नधान्यविशेषवाचक इत्याहुः । **समासस्येति** । पाशहस्तादिसमासस्येत्यर्थः ।

वं०प०— यद्वेति । तथा च पूर्वयोजनायां शास्त्रोक्तवस्तुनो देवतायां व्युत्पत्तिः शब्दस्य तद्देवतावाचकत्वप्रतिपत्तिरिति व्याख्यातम् । इदानीं तु पूर्ववच्छास्त्रोक्तवस्तुन इत्यस्य न व्युत्पत्तिरित्यनेनान्वयः । किन्तु शास्त्रलिङ्गत इत्यनेनैव । **तत्र शब्दस्येति** । पदद्वयस्य शेष इति योजनामात्रे भेदः, अर्थस्त्वेक एवेति ध्येयम् । योजनाद्वये वाक्यार्थमाह **शास्त्रमेवेति** । **शास्त्रादेवेति** । तथा च सति च तस्मिन् व्युत्पत्तिरित्यंशो नाङ्गीकृत इति नोक्तदोष इत्यर्थः । ननु पाशहस्तेति वाक्यस्य चेतरत्र व्युत्पत्तिर्न गृहीतेति न तद्बोधनमित्यतो वाक्यस्यापूर्वार्थप्रत्यायकत्वेन न व्युत्पत्त्यपेक्षेत्याह **समासस्येति** ।

कं०रा०— शास्त्रोक्तवस्तुनो व्युत्पत्तिः शास्त्रैकसमधिगम्यं वस्तुसम्बन्धिवाचकत्वप्रतिपत्तिरिति वस्तुन इति षष्ठ्यन्तस्य व्युत्पत्तिपदेनान्वयमुक्त्वेदानीमध्याहृतेनाधिगतिसम्भवादित्यनेनान्वयमाह **यद्वेति** । तत्र शब्दस्य युज्यत इति पदत्रयाध्याहारमभिप्रेत्याह **तत्रेति** । **शङ्केति** । शास्त्रैकसमधिगम्यदेवतारूपवस्तुनो मानान्तरेणानुपस्थितेः शास्त्रजन्यतदुपस्थितेश्च सङ्गतिग्रहणसापेक्षतया व्युत्पत्त्यहेतुत्वेन मृदादिशब्दानामभिमानिदेवतायां सङ्गतिग्रहणभावादबोधकत्वमिति या शङ्का तदनुवादरूपमित्यर्थः । ननु तैस्तैर्देवैः प्रणीतशास्त्रं तत्तद्देवसद्भावे कथं लिङ्गमित्याशङ्कायामाह **न हीति** । तथा च तत्तच्छास्त्रस्य वक्तारं तं तं देवं विनानुपपत्तेर्व्याप्तिसत्त्वात्तत्तच्छास्त्रं तत्तदेव सद्भावे लिङ्गमिति भावः । ननु यः पाशहस्तत्वादिमान् सोऽबादिशब्दार्थ इति व्युत्पादनं दुष्करमेव । पाशहस्तादिशब्दानां सङ्गतिग्रहणाभावेनाबोधकत्वादित्याशङ्कायां किं समासावयवपाशादिशब्दानां सङ्गतिग्रहाभावादबोधकत्वमुच्यते उत समासस्य तदभावादिति विकल्प्याद्यं प्रत्याह **पाशादिशब्दा इति** । द्वितीयं निराह **समासस्येति** ।

श्रीनिधि०— यद्वेति। पूर्वं शास्त्रोक्तवस्तुनोऽपीति व्युत्पत्तिरित्यनेन सम्बन्धस्य योजितम् । इदानीं शास्त्रलिङ्गतोऽधिगतसम्बन्धस्य योज्यत इति भेदः । तात्पर्यं पूर्ववत् । तत् शब्दाध्याहारस्तूभयत्र समान इति द्रष्टव्यम् । **शास्त्रमेव लिङ्गमिति** । ज्ञापकमित्यर्थः । **मुद्गपर्णि** । अरण्यमुद्गः । **माषपर्णि** । अरण्यमाषः ।

शे०वा०—वस्तुनो व्युत्पत्तिरिति अव्यवहितान्वये व्युत्पत्तिशब्दस्योक्तरीत्याऽर्थकल्पनायामस्वारस्यमित्यपरितोषात् तत्स्वारस्याय व्यवहितान्वयमाश्रित्यापेक्षिताध्याहारेण योजयति **यद्वेति** । ननु देवतार्थवस्तुपदेनैव पूर्तेः शास्त्रोक्तेति विशेषणवैयर्थ्यमित्यतस्तत्प्रयोजनमाह **देवताया इतीति** । आद्ययोजनायां शास्त्रलिङ्गतः शब्दसङ्गतिसङ्ग्रहः सम्भवतीत्युक्तम् । तत्र किं शास्त्रं, कथं च तेन सङ्गतिग्रहः, अयमस्य वाचक इति तत्रानुक्तेरित्यत आगमतया तस्य वाचकत्वागमकत्वेऽप्युपपत्तिविरोधसहितस्य तद्गमकत्वान्नानुपपत्तिरित्याशयेन तमुपपादयति **शास्त्रमेवेति** । इदं च युक्त्यागमविरोधेनेत्यनेन सूचितार्थापत्तिव्युत्पादनावसरे प्रपञ्चितमनुसन्धेयम् । द्वितीययोजनायां शास्त्रलिङ्गतो देवतावगममुपपादयति **यद्वेति** । **वृद्धैः** प्रयोजकवृद्धैः । शास्त्रशब्दस्य रूढमर्थमाश्रित्य तद्रूपलिङ्गेन देवतावगतिर्दर्शिता । इदानीं यौगिकमर्थमाश्रित्यापि तेन लिङ्गेन देवतावगतिमुपपादयति **यद्वेति** । एवं शास्त्रं च तल्लिङ्गं चेति शास्त्रलिङ्गशब्दे कर्मधारयमाश्रित्य शास्त्रलिङ्गतो देवतावगतिः समर्थिता । इदानीं शास्त्रोक्तमिति मध्यमपदलोपीसमासमाश्रित्य शास्त्रोक्तलिङ्गैस्तदवगतिं दर्शयति **अथवेति** । **लक्षणान्युपादायेति** । अनेन शास्त्रलिङ्गत इति ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमीत्युक्तं भवति । कृषीवलप्रयत्नमनपेक्ष्यैव अरण्योत्पन्नप्रसिद्धमुद्गमाषसदृशौ सूक्ष्ममुद्गमाषौ मुद्गपर्णीमाषपर्णीशब्दवाच्याविति भावः । **व्युत्पत्त्यनपेक्षत्वमिति** । अन्यथाऽधिगतार्थत्वप्रसक्तेरनन्तपुरुषप्रयुक्तस्वस्वाभिप्रेतार्थप्रतिपादकतत्तत्पदावापोद्वापप्रयुक्तानन्तवाक्यानां तत्तदर्थानां च पदादिवदनुगतत्वाभावेनोपस्थित्यसम्भवेन वाक्यस्य स्वार्थे शक्तिग्रहस्याशक्यत्वाच्चेति भावः । **कश्चिदिति** । विपरीतबोधकत्वबोधकत्वरूपः कोऽपीत्यर्थः ।

शास्त्रोक्तवस्तुनश्चेत्यत्र शास्त्रोक्तेति विशेषणस्य प्रयोजनमुक्त्वा वस्तुन इति सामान्येन देवतासमर्पकविशेष्यस्य प्रयोजनमाह **न केवलमिति** । **सामान्येनोक्तमिति** । अन्यथा शास्त्रोक्तदेवताया इत्येवावक्ष्यदिति भावः ।

वा०र०— अनुक्तेरित्यतः इति । इति प्राप्तशङ्कापरिहारायेत्यर्थः । तस्य तमुपपादयति इति वक्ष्यमाणेनान्वयः । तमिति सङ्गतिग्रहो वा सङ्गतिग्रहसम्भवो वाऽभिप्रेयते । उपपादने इति कर्तव्यतानिरूपणं आगमतया इत्याशयेनेत्यन्तम् । एवमवतारयता न योजनानां अन्योन्यनिरपेक्षतेति ध्वनितम् । अत एव वक्ष्यति 'द्वितीययोजनायामिती'ति ज्ञेयम् । मूले मृदब्रवीत् इत्यादि शास्त्रादेव उपपत्तिविरोधेति । ननु एतावता पूर्वपक्षिशङ्कायाः कथं परिहारः । अनेन हि देवतावगमो उपपत्तिविरोधेन भवति । तदनन्तरं तत्र वाचकत्वज्ञानं अनेन शास्त्रेण इत्युक्तं भवति । न चेदं युज्यते । व्युत्पत्तिमेत्य तच्छास्त्रं साध्यमपेक्ष्य शब्दस्य बोधकत्वे अन्योन्याश्रयतातादवस्थ्यात् । वाचकत्वज्ञानं शब्देन पूर्वजातं पश्चात् व्युत्पत्त्यधीनोऽर्थबोधः तेन जात इति

विरम्यव्यापाराश्रयणापातश्च । किं च व्युत्पत्तिर्युज्यते इति प्रतिज्ञायां हि हेतुरयम् । तत्र यदि शास्त्रलिङ्गत: इत्यस्योपपत्तिविरोधसाहेत 'मृदब्रवीत्' इत्यादिशास्त्रादि तु मृदादिशब्दवाच्यतयैव देवतास्वरूपमवगम्यते इत्यर्थकत्वं तर्हि व्युत्पत्तिसम्भवात् व्युत्पत्तिर्युज्यते इति लब्धम् । ततः आत्माश्रयः उपपत्तेरनुमानतया देवतायां प्रवृत्त्यङ्गीकारे शङ्कायां तन्निरासानुपपत्तिश्च । प्रागेव तस्याः अभिहितत्वात् । एवमेवोपपत्तिविरोधसहितस्य तस्य तद्गमकत्वादिति । टीकावाक्येऽपि अनुपपत्तिः । गरूडपतेति चेत् अत्र ब्रूमः । 'मुद्गपर्णी माषपर्णी बलैर्दण्डपुनर्नवैरि'ति वैद्यनिघण्टौ व्यवहारवर्णानन्तरं तदुभयपदार्थाप्रतीतेराह **कृषीवलीति** । तदनुसारेणाह **अन्यथाधिगतेति** । समासार्थे व्युत्पत्त्यङ्गीकारे तस्य प्रागधिगमस्यावश्यकतया समासवाक्यस्याधिगतार्थत्वं प्राप्तमिति वाक्यवैय्यर्थ्यप्रसक्तिरिति भावः ।

स०व्र०— 'वस्तुनो व्युत्पत्तिमि'त्यस्य मृदादिशब्दस्य तत्सम्बन्धिवाचकत्वप्रतिपत्तिरित्येतद्व्याख्यानं न स्वरसमित्यभिप्रेत्य शास्त्रोक्तवस्तुनः इत्यस्य अधिगतिसम्भवादिति शेषेण सम्बन्ध इति पक्षान्तरमाह **यद्वेति** । **शङ्कानुवादरूपमिति** । ननु तथाऽपि इत्यारभ्य लक्षणाऽपि इत्यन्तेन या शङ्का पूर्वं प्रदर्शिता तदनुवादरूपमित्यर्थः । **उपपत्तिविरोधसहितादिति** । मृन्न वक्त्री मृत्त्वात् इत्याद्युपपत्तिविरोधसहितादित्यर्थः । **तत्सद्भावे लिङ्गमिति** । देवतासद्भावे लिङ्गमित्यर्थः । **वृद्धैरिति** । प्रयोजकवृद्धैरित्यर्थः । ननु देवतास्वरूपज्ञानाभावे पाशहस्तत्वादिमानित्यस्यापि वाक्यस्य शक्तिग्रहासम्भवेन पुनरन्योन्याश्रय इत्यत आह **समासस्य वाक्यत्वेनेति** ।

विठ्ठल०— एकवाक्यतयापि योजयति **यद्वेति** । **शङ्कानुवादरूपमिति** । प्रत्यक्षाद्यगम्यत्वाद्व्युत्पत्तिर्न सम्भवतीति शङ्कानुवादरूपमित्यर्थः । एतच्च शास्त्रोक्तपदप्रयोजनप्रदर्शनमिति ज्ञातव्यम् । न च मृदादिशब्दानां पृथिव्यादिदेवतासु व्युत्पत्तिः सम्भवतीत्यादिशङ्कयाः कथं परिहार इत्यतः शास्त्रलिङ्गत इत्येतदनेकधा विवृण्वन्नभिधानमाह **मृदब्रवीदित्यादिना** । **उपपत्तीति** । मृन्न वक्ति जडत्वादित्याद्युपपत्तिविरोधेन सहितादित्यर्थः । तथा च मृदादिशब्दानां देवतासु पूर्वमव्युत्पन्नत्वेऽपि उपपत्तिविरुद्धत्वेनान्यत्रानवकाशादपौरुषेयतया प्रमाण 'मृदब्रवीदि'ति वाक्यादेवान्यथानुपपत्त्या देवतारूपापूर्वार्थावगतिरङ्गीकार्येति भावः । व्युत्पत्त्यभावेऽपि शब्दात् तदवगमस्यालौकिकत्वाद्व्युत्पत्तिमङ्गीकृत्य तदर्थप्रतिसुम्बन्धिदेवतावगमो नानुमानाद्भविष्यतीत्याशयेनाह **यद्वेति** । तैस्तैर्मृदाद्यभिमानिदेवैः कार्येण देवताकृतशास्त्रेण तत्कारणतया देवानुमानसम्भवादिति भावः । मृदादिव देवतानां शास्त्रकर्तृतया प्रसिद्ध्यभावात् पक्षान्तरमाह **यद्वेति** । पूर्वपक्षाभिप्रायः मास्तु प्रतिसम्बन्धिन न सम्बन्धनीय इत्यर्थः । देवताप्रमितिस्तथापि देवतावाचकपदानां च लोकप्रसिद्धार्थवाचकत्वसम्भवाद्वाक्यापूर्वार्थप्रत्यायकत्वं सम्भवतीत्याशयेनाह **अथवेति** । तदेवं शास्त्रलिङ्गं 'शास्त्रसहितं लिङ्गं', 'शास्त्रमेव लिङ्गं', 'शास्त्रोक्तं लिङ्गं शास्त्रलिङ्गमि'ति शास्त्रलिङ्गपदं त्रेधा व्याख्यातं भवति । तत्र द्वितीयं द्वेधेति ज्ञातव्यम् । एतदेव सदृष्टान्तमुपपादयति **यथा खल्विति** । आरण्यः सूक्ष्ममुद्गः मुद्गपर्णीति ज्ञातव्यम् । एवं माषपर्ण्यपि ।

पश्वादिशब्दानां गृहीतसङ्गतित्वेऽपि पादाहस्तादि समस्तपादस्यागृहीतसङ्गतिकत्वादयुक्तिरित्यत आह **समासस्येति** । वाक्यमर्यादया अपूर्वार्थ एव सेत्स्यतीति भावः । शास्त्रोक्तदेवताया इति वक्तव्ये वस्तुत इति सामान्योक्तेः कृत्यमाह **न केवलमिति** । **धर्मादाविति** ।

॥ इति तत्परिहारस्य वैविध्यम् ॥

* * *

॥ अथ तथात्वे देवतानां मुख्यप्रतिपाद्यत्वे अयुक्तत्वशङ्का, तत्परिहारश्च ॥

१७ सु०— 'एवं तर्हि कुटिलिकेयं व्युत्पत्तिर्दुर्बला, साक्षात्कृते तु मृदादावेव प्रबला । ततश्च देवतानां मुख्यप्रतिपाद्यत्वमित्ययुक्तम्, किन्तु मृदादीनामेव, व्युत्पत्त्यनुसारित्वात्प्रतिपादनस्य' इत्यत आह व्युत्पत्तिरिति ।

अनु०— व्युत्पत्तिः सा बलवती मूर्खव्युत्पत्तितो हि यत् ।

सेति । या विदितशब्दशक्तिभिर्वृद्धैः शास्त्रलिङ्गतः सम्पादिता । **मूर्खैः** अविदितशक्तिभिर्व्युत्पादिता **व्युत्पत्तिः** मूर्खव्युत्पत्तिः ॥ **हिशब्दो** हेतुसूचकः । न हि व्युत्पत्तिविषयस्य परोक्षत्वमपरोक्षत्वं च व्युत्पत्तेर्दौर्बल्ये प्राबल्ये च कारणम् । अपि तर्हि व्युत्पादकस्य (शब्द)शक्तितत्त्वज्ञत्त्वम् । तदनुसारेण व्युत्पादनं प्राबल्ये, अन्यत्तु दौर्बल्ये । अन्यथैरण्डे साक्षात्कृते चन्दनशब्दस्य व्युत्पत्तिः प्रबला । लिङ्गतोऽपि ज्ञापिते चन्दने दुर्बलेति स्यात् । अस्ति चेदं कारणं प्रकृते । इतीयमेव प्रबला नेतरेति ।

यत् यस्मादे(वं)वैतत् तस्मात् 'तत्तन्नामान एवैत' इति पूर्वेण सम्बन्धः ।

परि०— मूर्खैः इत्यनुवादः । **अविदितशक्तिभिः** इति व्याख्या । वस्तुतः शब्दस्य यत्र मुख्यवृत्तिः तदनभिज्ञैरित्यर्थः । **इदमिति** । शक्तितत्त्वज्ञानानुसारेण शक्तिव्युत्पादनरूपं कारणमित्यर्थः । देवतादौ शक्तिव्युत्पादकस्य सूत्रकारादेः शक्तितत्त्वाभिज्ञत्वादिति भावः । इतिशब्दस्य, **इति** हिशब्दसूचितहेतोरिति हेत्वर्थत्वं ध्येयम् ।

गु०दी०— एरण्डे साक्षात्कृते चन्दनशब्दव्युत्पत्तिः इत्यत्र भ्रमात् अज्ञानात् विप्रलिप्सया वा कृता चन्दनशब्दव्युत्पत्तिरित्यर्थः ।

वं०प०— तदेव दर्शयति **न हीति** । **विषयस्य** धर्मिणः । **लिङ्गतः** गन्धादिरूपात् ।

श्रीनिधि०— लिङ्गतोऽज्ञापिते चन्दन इति । चन्दनाव्यभिचारिधर्मत इत्यर्थः । **इदं कारणं** व्युत्पादकस्य । शक्तितत्त्वज्ञत्वम् । तदनुसारेण व्युत्पादनमित्येतत् ।

शे०वा०—व्युत्पत्तिरित्युत्तरवाक्यानर्थक्यमाशङ्क्य शास्त्रोक्तलिङ्गान्युपादाय देवतासु जाताया मृदादिशब्दव्युत्पत्तेर्दुर्बलत्वशङ्कानिरासार्थत्वान्न तदिति भावेन दुर्बलत्वेऽप्यविरोधात् किं तन्निरासेनेत्यतस्तत्प्रयोजनं दर्शयन् तच्छङ्कामुत्थापयति **एवं तर्हीति** । शास्त्रलिङ्गान्युपादाय मृदादिशब्दानां यदि देवतासु व्युत्पत्तिस्तर्हीत्यर्थः । **कुटिलिकेति** । देवतासाक्षात्कारमूलकत्वाभावादित्यर्थः । **मृदादीनामेवेति** । प्रसिद्धमृदादीनामेव मुख्यप्रतिपाद्यत्वमित्यर्थः । ततश्च युक्तिविरोधादप्रामाण्यमपरिहार्यमिति भावः । मूले सेत्यस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्य मृदादिशब्दानां देवतासु व्युत्पत्तेः प्राबल्येऽपेक्षितहेतुसमर्पणार्थत्वान्न तदिति भावेन तदुपयोगितया तद्व्याचष्टे **सेतीत्यादिना** । मूले मूर्खत्वविशेषणानर्थक्यमाशङ्क्य व्युत्पत्तेर्दौर्बल्यहेतुसमर्पणार्थं तदिति भावेन विषयान्तरे मूर्खत्वस्य तद्व्युत्पादितव्युत्पत्तेर्दुर्बलत्वोपपादकत्वाभावात् तदुपयोगितया मूर्खपदं व्याख्याति **मूर्खैरिति** । सेत्युक्तार्थस्य व्युत्पत्तेः प्राबल्ये हेतुसूचकत्वात् हिशब्दस्य वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्याह **हिशब्द इति** । हेतुसूचको हेतुत्वसूचक इत्यर्थः । पूर्वपक्षिशङ्कितप्राबल्यदौर्बल्यहेतुनिषेधपूर्वकं सेत्याद्युक्तस्य विहितशक्तिभिर्व्युत्पादितत्वादेस्तत्प्राबल्यादौ हेतुत्वमाह **न हीति** । ननु न प्रतिज्ञामात्रं साधकमन्यथा विपरीतप्रतिज्ञया विपर्ययस्यापि सिद्धिप्रसङ्गादित्यतो विनिगमकमाह **अन्यथेति** । यदिति यच्छब्दस्य तच्छब्दसापेक्षत्वात् साकाङ्क्षतया वाक्याभासतां परिहरति **यद्यस्मादित्यादि** ।

वा०र०— कुटिलिकेत्येतत् हेतुगर्भं दुर्बलत्वोपपादकं इति व्यञ्जयन् कुटिलिकत्वं विवृण्वन् हेतुपरत्वेन व्याचष्टे **देवतासाक्षात्कारेति** । **प्राबल्ये हेतुसूचकत्वादिति** । हेतुत्वसूचकत्वादित्यर्थः । हिशब्द इतीति प्रतीकोपादानानन्तरं हेतुसूचकः हेतुत्वसूचक इत्यर्थः इति वाक्यं मूलकोशेऽस्ति तदत्र निवेशनीयम् ।

स०व्र०— हेतुमेव दर्शयति न हि **व्युत्पत्तिविषयस्येत्यादिना** । तथा च व्युत्पादकस्य शक्तितत्त्वज्ञत्वं तदनुसारेण व्युत्पादनं च हेतुरिति सूचितमिति भावः । उक्तहेतोः पक्षधर्मत्वमुपपादयति **अस्ति चेदं कारणमिति** । पृथिव्याद्यभिमानिदेवतासु या व्युत्पत्तिरस्ति तस्याः प्राबल्ये यत्कारणं व्युत्पादकस्य शक्तितत्त्वज्ञत्वं, तदनुसारेण व्युत्पादनलक्षणं तत्प्रकृतेऽस्तीत्यर्थः ।

विठ्ठल०— **विदितशब्दशक्तिरिति** तथा च शब्दशक्त्यभिज्ञेऽर्थसिद्धेः प्रकृतिप्रत्ययविभागेन व्युत्पादनसम्भवादिति भावः । हिशब्दसूचितमेव हेतुमाह **न हीत्यादिना** । **इतीयमिति** । इति हेतोरित्ययमेव व्युत्पत्तिः प्रबला नेतरा मुख्यव्युत्पत्तिरित्यर्थः ।

॥ इति तत्त्वात्वे देवतानां मुख्यप्रतिपाद्यत्वे अयुक्तत्वशङ्का, तत्परिहारश्च ॥

॥ इति अबोधकत्वरूपाप्रामाण्यशङ्का, तत्परिहारश्च ॥

॥ इति युक्त्यन्तरविरोधे प्राप्ते वेदं स्वार्थात्प्रच्याव्य विरोधस्य परिहरणीयता ॥

* * *

॥ अथ युक्त्यन्तरविरोधस्य दृढयुक्त्यन्तरविरोधार्थकत्वाच्च तत्रानुपपत्तिः ॥

१८ सु०— 'नन्वेतदयुक्तम्, यद् युक्तिविरोधेन वेदस्य स्वार्थात्प्रच्यावनम्; तस्य सकलप्रमाणापेक्षया च प्राबल्यात् । यत्कचित्स्वार्थात्प्रच्यावनं, तदुपजीव्यविरोध एव । न चात्र तथा' इत्यत आह दृढेति ।

अनु०— दृढयुक्तिविरोधे तु सर्वत्र न्याय ईदृशः ॥

विरोधे वेदस्येति शेषः ।

अयं भावः । श्रुतेरर्थप्रच्यावनस्यायुक्ततां वदतः कोऽभिसन्धिः, किं विरुद्धयोरेवाप्रामाण्यमुतागमविरुद्धाया युक्तेरप्रामाण्यम् । नाद्यः, वस्तुविकल्पप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतायास्तदयोगात् । कथं तर्हि 'उपजीव्यविरोधे तु' इत्याद्युक्तमिति चेत्, उपलक्षणत्वेनेति ब्रूमः । उपजीव्यं खलु नोपजीव्यमित्येव बाधकम्, किन्तु प्रबलत्वेन; तद्यदि युक्त्यन्तरस्यापि स्यात्तदा कुतो न बाधकतेति ।

यद्वाऽधिकरणोपाधिमनेनाह । न केवलमत्रोदाहरणे, किन्तु सर्वत्र अपि वेदवाक्ये प्रमितव्याप्तिपक्षधर्मतावद् युक्तिविरोधे सति ईदृश एवान्यार्थस्वीकारेण विरोधपरिहारो, न्यायः प्रकारो, द्रष्टव्य इति ॥

परि०— प्राबल्यादिति । 'प्राबल्यमागमस्यैव जात्या तेषु त्रिषु स्मृतम्' इत्युक्तेरिति भावः । **यत्कचिदिति** । 'सर्वं विलाप्यान्तस्तमसि विलीन' इत्यादावित्यर्थः । **इत्याद्युक्तमिति** । पूर्वाधिकरणे 'उपजीव्यविरोधे तु वेदस्यान्यार्थकल्पने'त्याद्युक्तमित्यर्थः । **इत्येव बाधकमिति** । अन्यथा 'इदं रूप्यम्' इति भ्रमः 'नेदं रूप्यम्' इति बाधबोधस्य बाधकः स्यादिति भावः । **अनेनेति** । दृढयुक्तिविरोधे त्वित्यनेनेत्यर्थः । **सर्वत्रापीति** । तथा च पूर्वाध्याये प्रत्यधिकरणं

पूर्वपक्षयुक्तयुक्त्यपेक्षया सिद्धान्तीययुक्तीनां व्याप्त्यादिमत्त्वेन दृढत्वादापाततः पूर्वपक्षदिशा प्रतीतार्थप्रच्यावनमेतदधिकरणन्यायेनेत्युक्तं भवति । **न्याय** इत्यस्यार्थः **प्रकार इति** ।

वं०प०— तस्य वेदस्य । तथा उपजीव्यविरोध इत्यर्थः । **तत्** प्राबल्यम् । **कथं तर्हीति** । 'उपजीव्यविरोधे तु नास्यास्तन्मानता भवेदि'ति पूर्वमुपजीव्यागमविरोध एव श्रुतेः प्रतीतार्थप्रच्यावनस्योक्तत्वात् युक्तिविरोधेन तदुक्तौ पूर्वोक्तविरोधः स्यादित्यर्थः । **उपलक्षणत्वेनेति** । दृढयुक्तिविरोधे प्राप्तेऽपि वेदस्य प्रतीतार्थप्रच्यावनं कार्यमित्यपि द्रष्टव्यमित्यर्थः । तदुपपादयति **उपजीव्यं खल्विति** । **तत्** प्राबल्यम् । **युक्त्यन्तरस्येति** । अनुपजीव्यस्यापीत्यर्थः । **परिहारो न्याय इति** । परिहाररूपो न्यायः प्रकार इत्यर्थः ।

कं०रा०— नन्वेतदिति । मृत्र वक्ति मृत्वादित्यादि युक्तिविरोधेन मृदब्रवीदित्यादिवेदस्य यत्स्वार्थात्प्रच्यावनमेतदयुक्तं वेदस्य सकलप्रमाणापेक्षया प्राबल्यादित्यर्थः । ननु दर्शनादिकार्यानुमितानां चक्षुरादीनां दूरस्थदर्शनादिकार्यानुसारेण व्याप्तत्वसिद्धौ प्राणा वा अणव इत्यादेस्तेजसा व्याप्तानां प्राणशब्दितेन्द्रियाणां स्वरूपेणाणुत्वमर्थः । न तु सर्वथा व्याप्तत्वाभाव इति युक्तिविरोधेन स्वार्थप्रच्यावनदर्शनात्कथमेतदयुक्तमित्यत आह **यत्किञ्चिदिति** । **वस्त्विति** । विरुद्धयोरुभयोः प्रामाण्ये वस्तुविकल्पप्रसङ्गादित्यर्थः । **कथं तर्हीति** । अनुपजीव्यमृत्वादियुक्तिविरोधेऽपि मृदब्रवीदित्यादि वेदस्य स्वार्थात्प्रच्यावनं यदि तर्हि उपजीव्यविरोधे तु वेदस्यान्यार्थकल्पनेति कथमुक्तमित्यर्थः । **उपलक्षणत्वेनेति** । उपजीव्यविरोधे त्वित्येतत् प्रबलविरोधोपलक्षकत्वेनोक्तमिति ब्रूम इत्यर्थः । **अनेनेति** । दृढयुक्तिविरोधे तु सर्वत्र न्याय ईदृश इत्यनेनेत्यर्थः । **अत्रोदाहरण इति** । मृदब्रवीदित्याद्युदाहरण इत्यर्थः ।

शे०वा०— दृढयुक्तीत्युत्तरवाक्ये युक्तेर्व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टत्वरूपदृढत्वप्रतिपादनानर्थक्यमाशङ्क्य प्रकृतयुक्तिविरोधस्य आगमार्थप्रच्यावनहेतुत्वोपपादनार्थत्वान्न तदिति भावेन युक्तिविरोधमात्रस्यैव तत्प्रच्यावकत्वहेतुत्वसम्भवात् किं तदुपदर्शनेनेत्यतो युक्तिविरोधमात्रस्य तत्प्रच्यावकत्वासामर्थ्यं दर्शयितुं शङ्कते **नन्विति** । युक्तेः श्रुतितो दुर्बलत्वात् तद्बाधेन प्रसिद्धस्यैव मृदादेर्वक्तृत्वादिकमेव श्रुत्यर्थोऽस्तु किमर्थान्तरकल्पनयेति भावेनाह **तस्येति** । **प्राबल्यादिति** । प्राबल्यमागमस्यैवेत्याद्युक्तेरिति भावः । कथं तर्हि 'तत्त्वमसि, प्राणा वा अणवो, जनितोत विष्णोरि'त्यादिवेदस्य प्रत्यक्षानुमानविरोधेन स्वार्थप्रच्यावनं, तत्रापि वेदविरोधेन ततो दुर्बलप्रत्यक्षानुमानयोरेवाप्रामाण्यस्य वक्तुं शक्यत्वादित्यतस्तत्र प्रत्यक्षानुमानयोरागमं प्रत्युपजीव्यत्वेनागमापेक्षया प्रबलत्वेन तद्विरोधात् तदुपपत्तिरित्याह **यत्कचिदिति** । **उपजीव्यविरोध एवेति** । 'उपजीव्यविरोधे तु वेदस्यान्यार्थकल्पने'ति पूर्वमुक्तेरिति भावः । तर्ह्यत्राप्युपजीव्ययुक्तिविरोधादेव वेदस्यान्यार्थकल्पनेति किन्न स्यादित्यतो भवेदेवं यदि युक्तेरत्रोपजीव्यत्वं स्यान्न चैवम् । आदिकालीनमृदादेः श्रुत्येकगम्यत्वेन युक्तेर्धर्मिग्राहकत्वाभावात् । न चेदानीन्तनमृदादिकारणत्वेनादिकालीनमृदाद्यनुमानसम्भवेन युक्तेरपि धर्मिग्राहितयोप-

जीव्यत्वान्न श्रुत्येकसमधिगम्यत्वमिति वाच्यम् । गोमयतण्डुलकणादिविजातीयजन्यानामपि वृश्चिकत्व-तण्डुलीयकत्वादिजातिमत्त्वदर्शनेन तत्र व्यभिचारेणोक्तानुमानानवकाशात् । तथा च प्रकृतयुक्तेरनुपजीव्यत्वान्न स्वार्थप्रच्यावकत्वमित्याशयेनाह **न चात्रेति** । ननु चैवं युक्तेर्दृढतया आगमाबाध्यत्वेऽप्युभयोरपि प्रामाण्यो-पपत्तेर्नागमार्थप्रच्यावकत्वमनुपजीव्यत्वात् अन्यथा 'उपजीव्यविरोधे तु वेदस्यान्यार्थकल्पने'ति प्रागुक्तिविरोधा-दित्यत आह **अयमिति । व्याप्तिपक्षधर्मतोपेताया इति** । व्याप्तिपक्षधर्मतोपेततया निरवकाशाया इत्यर्थः । **तर्हीति** । निरवकाशयुक्तिविरोधस्याप्यागमार्थप्रच्यावकत्व इत्यर्थः । ननु च सूत्राणां विश्वतोमुखत्वेन विशेष-मात्रनिष्ठत्वानुपपत्त्या समाने विषये न्यायसंस्कारकत्वादवच्छेदकोपाध्यनुक्तौ चेदमस्योदाहरणमिदं नेति सूत्रोक्तन्यायसंस्कारविषयत्वतदविषयत्वविवेकासम्भवात् तदुपपत्तये निर्णेतव्यावच्छेदकोपाधेरवश्यवक्तव्यत्वात् तदनुक्त्या भाष्ये प्रसक्तन्यूनतापरिहारायावच्छेदकोपाध्यभिधायकतयाऽप्येतदेव योजयति **यद्वेति** । युक्तेर्दृढत्वं न श्रुत्यप्रामाण्यं विनाऽनुपपन्नत्वम् । सिद्धान्तदशायामिहाप्यभावात् पूर्वपक्षदशायां तु पूर्वत्रापि भावात् किन्तु व्याप्तिपक्षधर्मतावत्त्वमेवेत्यभिप्रेत्याह **प्रमितेति** । अत्र च व्याप्तिपक्षधर्मतावत्त्वं सिद्धान्तदशायामपि श्रुति-प्रतीतार्थाभावेनैव सह हेतोर्विवक्षितम् । न त्वभिप्रेतार्थाभावेनापि तत् । विवक्षितं च दृढत्वं प्रकृतयुक्तेरेव जडस्य कर्मज्ञानेन्द्रियादिहीनस्य वक्तृत्वकामयितृत्वादेरनुपपन्नत्वेन जडस्य मृदादेर्वक्तृत्वादिरूपप्रतीतार्थात्यागे जडत्वादेरनुपपद्यमानत्वात् । न तु पूर्वत्रापि । कारीयदिर्वृष्ट्यादिहेतुत्वरूपप्रतीतार्थात्यागेऽपि विसंवादादे-र्वैगुण्यादिनोपपन्नत्वादिति द्रष्टव्यम् ।

वा०र०— प्राबल्यमागमस्यैवेत्यादीति । तेषु त्रिषु अक्षादिकरणेषु मध्ये यदागमस्य वेदप्राबल्यमुक्तं तत्तज्जात्यैव स्मृतं उत्सर्गेणैव स्मर्तव्यम् । न तु नियतम् । इत्यादि तत्त्वनिर्णयटीकोक्तरीत्या सम्मति-ग्रन्थोऽवगन्तव्यः । यद्यपि प्राबल्यमित्यादि वाक्यात् आगमस्य औत्सर्गिकं प्राबल्यं सिद्धं इति तस्य सर्वथा बाधार्हत्वाभावः न तद्वाक्यात् सिद्ध्यति तथापि उपजीव्यविरोधे तु इत्याद्युक्तरीत्या क्वचित् बाधेऽपि अनुमानप्रत्यक्षयोरिव बाधबाहुल्यं नास्तीत्यभिप्रायेण एतदुदाहरणम् । अत एव ईक्षत्यधिकरणे तत्त्वप्रकाशिकायां प्राबल्यमागमस्येति । 'जात्या तेषु त्रिषु स्मृतम्' इति युक्तितः स्मृतेः प्राबल्योक्तेरित्युक्तम् । न हि आगमस्येव प्रत्यक्षानुमानयोः औत्सर्गिकं प्राबल्यमस्तीति द्रष्टव्यम् । **प्राणा वा अणव इति** । एतच्चाधिकरणे स्पष्टम् । वृश्चिकतण्डुलीयकादिवत् वर्णादिव्यवस्थोपपद्यते । इति द्वितीयस्तम्बककुसुमाञ्जलिप्रमेयानुसारेण प्रवृत्त देवताधिकरणतत्त्वप्रकाशिकाद्यनुसारेणाह **गोमयतण्डुलेति** । 'तण्डुलीयकादि' इत्यादिपदेन अरण्यादिजन्य-वह्निक्षीरदधिघृततैलकदलीकाण्डादीनां ग्रहणम् । **भाष्ये प्रसक्तेति** । प्रसक्तायां न्यूनता तत्परिहारायेति योजना । भाष्ये न्यूनताप्रसक्तिरित्यतः तत्परिहारायेति तात्पर्यम् । **इहापीति** । एतदधिकरणेऽपीत्यर्थः । पूर्वाधि-करणसमुच्चयार्थो अपिशब्दः । **प्रतीतार्थाभावेनैव सहेति** । यद्यपि व्याप्तेः ससम्बन्धिकपदार्थभूतायाः साध्य-निरूपिततया प्रतीतार्थाभावेन सह व्याप्तिरिति सम्बन्धो युज्यते । न तु पक्षधर्मतापि तेन सहेति सम्बन्धः । तथा

च व्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रतीतार्थाभावेन सह इत्युक्तिः कथमित्याभाति । साध्येन सह हेतोर्नियामकं रूपं व्याप्तिवत् पक्षधर्मतापि । सत्यामपि व्याप्तौ साध्यनिश्चये जननीये पक्षधर्मतायाः अभावस्य विरोधित्वात् । एवं च हेतौ प्रतीताभावेन सह प्रतीतिजनकतोपयोगि इति यावत् । हेतोर्विवक्षितमित्यर्थः । यद्वा व्याप्त्यभिप्रायेणैव सहेत्युक्तिः । छत्रिन्यायेन उभयोपादानमिति । एवमेवाभिप्रेतार्थाभावेन सह तत्प्रतीति-जनकोपयोगि इति यावत् । हेतोर्विवक्षितमित्यर्थः । यदा व्याप्त्यभिप्रायेण सहेत्युक्तिः । छत्रिन्यायेनोभयोः उपादानमिति । एवमेवाभिप्रेतार्थाभावेऽपि इत्येतत् छत्रिन्यायेन योज्यम् ।

विठ्ठल०— यत्किंचिदिति । यजमानप्रस्तरेत्यादिकमित्यर्थः । ननु दृढयुक्तिविरोधे सति ईदृशो न्याय इत्यनुपपन्नम् । प्राबल्यमागमस्यैव जात्या तेषु त्रिषु स्मृतमित्यस्य प्रबलत्वेनास्यानुपपत्तेरित्यत आह **अयं भाव इति** । उपलक्षणत्वं कुत इत्यत आह **उपजीव्यमिति** । सर्वत्रेति पदस्वारस्यात्पक्षान्तरमाह **यद्वेति** ।

॥ इति युक्त्यन्तरविरोधस्य दृढयुक्त्यन्तरविरोधार्थकत्वान्न तत्रानुपपत्तिः ॥
॥ इति सिद्धान्तः — वेदवाक्यान्तरे युक्त्यन्तरविरोधाभावदर्शनेन अप्रामाण्यशङ्कायाः परिहारः ॥
॥ इति वेदसमन्वयेन ब्रह्मणो जगत्कारणत्वे साधनीये मतान्तरनिरासः ॥

॥ इति अभिमान्यधिकरणम् ॥

॥ २-१-३ ॥

* * *

॥ अथ असदधिकरणम् ॥

॥ २-१-४ ॥

ब्र०सू०— ॥ ॐ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॐ ॥

॥ अथ ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वे प्राप्तस्य अल्पवाक्ययुतविरोधस्य श्रुतिसंवादित्वेन श्रुत्यागमयोर्बाहुल्यरूपप्राबल्यवत्तया युक्त्या परिहारः ॥

॥ अथ तत्रादौ एतदधिकरणस्यारम्भणीयत्वसमर्थनम् ॥

॥ अथ तत्र च अनारम्भणीयत्वशङ्का तन्निरासश्च ॥

॥ अथ तत्राप्यादौ अनुव्याख्यानोक्तपदानां अर्थपूर्वकोऽन्वयः ॥

१ सु०— ननु च(ा)नारम्भणीयमेवेदमधिकरणम्, 'न विलक्षणत्वादि'त्यनेनैव वेदस्य सकलयुक्तिविरोधानां परिहृतत्वात्, दृढयुक्तिविरोधपरिहारस्य च अभिमान्यधिकरणन्यायसिद्धत्वात्; इत्यतो गतार्थतां परिहरन्नधिकरणस्योपाधिम(प्य)ाह **अल्पवाक्येति** ।

अनु०— अल्पवाक्ययुता युक्तिर्बहुलैव विरोधिनी ।
यत्र तत्र कथं वस्तुनिर्णयः स्यादितीरिते ॥
विरोधियुक्तिबाहुल्यादिति न्यायो विनिश्चितः ।

यत्र यदा, वेदस्य वाक्ययुता युक्तिर्विरोधिनी स्यात्, **तत्र** तदा, वस्तुनिर्णयः **कथं** स्यात् इति पूर्वपक्षिणेरिते सति, तद्विरोधियुक्तीनां **बाहुल्यात्** प्राबल्यात्, वस्तुनिर्णयो भवेत् इति सिद्धान्तः । **इति एषोऽत्राधिकरणे न्यायो विनिश्चितः** ।

परि०— **असदिति चेत्** । अधिकरणोपाध्युक्तौ बीजमाह **ननु चेत्यादिना** । **परिहारस्य चेति** । प्रतीतार्थप्रच्यावनेनाविरुद्धार्थान्तरकल्पनरूपस्येत्यर्थः । अल्पपदस्य कृत्यं अग्रे विवक्षुः वाक्ययुतेत्येवानूदितवान् । बाहुल्यादित्यनुवादः, प्राबल्यादिति व्याख्या । वस्तुनिर्णयपदस्यावृत्तिं, भवेदित्यस्यानुवृत्तिं च मत्वाह **वस्तुनिर्णयो भवेदितीति** । अत्रेति शेषः । तस्यार्थः **अधिकरण इति** ।

यादु०— **बाहुल्यात्** इत्यनूद्य **प्राबल्यात्** इति व्याख्यानम् ।

कं०रा०— **तद्विरोधीति** । पूर्वपक्षयुक्तिविरोधियुक्तीनामित्यर्थः ।

शे०वा०— नन्वल्पवाक्ययुतेत्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च पूर्वाधिकरणीयपूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायापेक्षया एतदधिकरणीयपूर्वपक्षसिद्धान्तन्याययोर्भेदोपदर्शनार्थं तदिति वाच्यम् । तदुपदर्शनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च गतार्थताशङ्कानिरासस्तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । निरसिष्यमाणविरोधस्य प्रागपरिहृतत्वेन गतार्थताशङ्काया एवानुदयेन तन्निरासार्थत्वानुपपत्तेरित्यतो गतार्थताशङ्कोत्थापनपूर्वकं तन्निरासार्थं न्यायवैषम्योपदर्शनपरतयोत्तरभाष्यं योजयितुं तच्छङ्कां तावदुत्थापयति **नन्विति** । **उपाधिमप्याहेति** । अन्यथाऽस्येदमेवोदाहरणमिदं नेति विवेकानुपपत्तेरिति भावः । साकाङ्क्षतया वाक्याभासत्वशङ्कापरिहारार्थमपेक्षिताध्याहारप्रदर्शनपूर्वकं न्यायवैषम्योपदर्शकतया भाष्यं व्याचष्टे **यत्रेत्यादिना** । बाहुल्यादित्यस्यैव व्याख्यानं **प्राबल्यादिति** ।

व.०र०— **अनारम्भणीयमेवेदमिति** मूले पाठः स्वरस एव । नारम्भणीयमेवेदं इति पाठे तु नैवारम्भणीय इति योज्यम् । आरम्भणीयमेव नेति यथाश्रुत एवकारप्रयोजनाभावात् । न्यायापेक्षयेति टीका । यौ न्यायौ तदपेक्षतयेत्यर्थः । **तद्विरोधीति** मूलम् । पूर्वपक्षि उत्प्रेक्षितयुक्तिविरोधीत्यर्थः । एवमुत्तरत्र व्याख्यानमिति अनूद्य व्याख्यानमित्यर्थः ।

विठ्ठल०— उत्तरमूलस्योत्सूत्रितत्वपरिहाराय गतार्थताशङ्कापरिहारादिपरतया योजयितुमाह **ननु चेति** । अल्पबहुशब्दयोः कृत्यमग्रे विवक्षुस्तद्विना योजयति **यत्रेति** । वस्तुनिर्णयः स्यादित्यतस्यावृत्तिमभिप्रेत्योक्तं **वस्तुनिर्णय इति** । स्यादित्यस्य भवेदिति व्याख्यातम् । अत्रेति शेषमभिप्रेत्य तदर्थमाह **अत्राधिकरण इति** ।

॥ इति अनुव्याख्यानोक्तपदानां अर्थपूर्वकोऽन्वयः ॥

* * *

॥ अथ च तत्र एतदनुव्याख्यानोक्तार्थस्य तात्पर्यम् ॥

॥ अथ तत्रादौ पूर्वैतदधिकरणयोः पूर्वपक्षसिद्धान्तानां विषयभेदः ॥

२ **सु०— एतदुक्तं भवति । पूर्वाधिकरणे प्रत्यक्षादिगृहीतव्याप्त्यादिमत्त्वेन दृढया युक्त्या विरुद्धत्वाद्वेदैकदेशस्याप्रामाण्ये सति तद्दृष्टान्तेन ब्रह्मणो जगत्कारणत्वाभिधायकस्यापि वेदस्य वेदत्वादप्रामाण्ये तदसिद्धिरिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु युक्तिवद्वेदस्याप्यपौरुषेयत्वेन दृढत्वात् वास्तवविरोधस्यानुपपत्तेः अविरुद्धार्थकल्पनोपपत्तेः नाप्रामाण्यमिति ।**

इह पुनर्वेदवाक्यान्तरसंवादेन सुदृढया युक्त्या विरुद्धत्वाद् ब्रह्मणो जगत्कारणत्वाभिधात्रीणां श्रुतीनामेव तत्र प्रामाण्यानुपपत्तौ प्रथमाध्यायोक्तवस्तुनिर्णयो न भवेदिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु । पूर्वपक्षिणोत्प्रेक्षिताभ्यः श्रुतिसहितयुक्तिभ्योऽपि प्रबलानां तद्विरोधियुक्तीनां सद्भावात्तद्विरुद्धानां पूर्वपक्षश्रुतियुक्तीनामप्रामाण्यादुपपन्नतरः प्रागुक्तोऽर्थ इति ।

अतः पूर्वोत्तरपक्षन्याययोरगतत्वेन युक्तोऽधिकरणारम्भ इति । एतच्चानुपदमेवोदाहरणेन प्रपञ्चयिष्यामः ।

परि०— तावता कथमगतार्थतेत्यत आह **एतदुक्तं भवतीति । तदसिद्धिः** जगत्कारणत्वासिद्धिः । **सुदृढयेति** । ननु (यद्यपि) प्राचीनयुक्तिर्व्याप्त्यादिमत्त्वात् दृढा । इयं तु तद्धीनत्वाददृढा । अन्यत्रानुपक्षीणत्वे सतीति वक्ष्यमाणयुक्तेर्व्याप्त्यादिमत्त्वेऽपि अविरोधित्वात् । विरोधिन्योस्तु भावत्वयुक्तिपरिशेषरूपयुक्त्योः क्रमाद्व्याप्तिपक्षधर्मतयोरभावादिति चेत् सत्यमेतत् तथापि वेदवाक्यासंवादसंवादाभ्यां पूर्वोत्तराधिकरणयुक्त्योः दृढत्वादृढत्वे ध्येये । श्रुतिसंवादेनात्रत्ययुक्तीनां व्याप्त्यादिमत्त्वमावश्यकमिति तात्पर्यात् । एतेन सोपानारोहणन्यायेन युक्तिदृढयुक्तिसुदृढयुक्तिविरोधानां क्रमात् 'नविलक्षणत्वादि'त्याद्यधिकरणत्रयेण निरासादस्य सङ्गतिरपि सूचिता । **श्रुतिसहितयुक्तिभ्य इति** । विश्वप्रागभावस्य कारणत्वमात्रसाधिका युक्तिरेका । वियदादेर्लये अभावसाधिका भावत्वयुक्तिरन्या । विश्वप्रागभावस्य कर्तृत्वसाधिका परिशेषयुक्तिरपरेति युक्तिभ्य इत्युक्तम् । दूरे वक्ष्यमाणाकर्तृकत्वजीवकर्तृकत्वसाधकयुक्तयो ग्राह्याः । संवादिश्रुतिरग्रे व्यक्ता । **तद्विरोधियुक्तीनामिति** । निषेधैकस्वरूपत्वकार्यत्वविनाशत्वादियुक्तीनामित्यर्थः । **अप्रामाण्यादिति** । श्रुतेः प्रतीतार्थे युक्तेः सर्वथा इति ध्येयम् । अत एवैतन्न्यायेन पत्यादिशब्देभ्य इत्यत्र ब्राह्मणादिश्रुतिब्रह्मलिङ्गान्यथानुपपत्तिरूपयुक्त्या 'स त्रेधा बभूवैषां गुणानामुपादानाय विष्णुर्वव सत्त्वस्य रजसो ब्रह्मेशानो नाम तमस्' इति वेदवाक्यान्तरसंवादिन्या विरिञ्चब्रह्माभेदरूपप्रतीतार्थप्रच्यावनेनार्थान्तरकल्पनं ततोऽपि प्रबलसिद्धान्तीययुक्त्यागमबलात् कृतं ध्येयम् ।

श्रीनिधि०— युक्तिवद्वेदस्याप्यपौरुषेयत्वेन दृढत्वादिति । व्याप्त्यादित्वेन निरवकाशयुक्तिवद्वेदस्याप्यपौरुषेयत्वेन दृढत्वादिति योजना । **पूर्वोत्तरपक्षयोरवगतत्व इति** । एवं पूर्वोत्तरपक्षपर्यालोचनायां सत्यां अधिकरणारम्भानुपपत्तिशङ्का नोदेष्यति । तस्मात्तत्पर्यालोचनाभावनिमित्त एवेयं शङ्केति भावः ।

शो०वा०— नन्वेतदधिकरणीयपूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायोपदर्शनमात्रेण न न्यायभेदसिद्धिः भेदस्य ससम्बन्धिकपदार्थत्वेनाधिकरणद्वयसम्बन्धिपूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायरूपसम्बन्धिद्वयनिरूपणाधीननिरूपणत्वात् इत्यतः तदुभयोपदर्शनेन न्यायभेदमुपपादयति **एतदुक्तं भवतीति** । **एतच्चेतीति** । ब्रह्मणो जगत्कारणत्वाभिधायक-श्रुतीनां वेदवाक्यसंवादात् सुदृढया युक्त्याऽविरुद्धत्वादिकमित्यर्थः । **प्रपञ्चयिष्याम इति** । 'अयमस्यार्थ' इत्यादिनेति शेषः ।

वा०र०— **अधीननिरूपणत्वादिति** । इह च पूर्वाधिकरणन्यायप्रदर्शनाभावादिति भावः । दृढत्वे-ऽतिशयं वक्तुं सुशब्दौ मूले । तदुपपादनं **वेदवाक्यान्तरेति** । **वेदवाक्यसंवादादिति** । वेदवाक्यसंवादात् सुदृढाया युक्तितया विरुद्धत्वमिति योजना । आदिपदेन श्रुतीनामेव प्रामाण्यानुपपत्तावित्यादेः ग्रहणम् ।

स०व्र०— **तदसिद्धिरिति** । जगत्कारणत्वासिद्धिरित्यर्थः । **प्रागुक्त इति** । जगत्कारणत्वादिलक्षणे इत्यर्थः ।

विठ्ठल०— गतार्थतापरिहारप्रकारं विशदयितुमाह **एतदुक्तं भवतीति** । पूर्वाधिकरणे दृढयुक्त्या पूर्वपक्षिते अपौरुषेयत्वेन बलवत्या श्रुत्या सिद्धान्तितम् । ह इति श्रुतिसहितदृढयुक्त्या पूर्वपक्षिते तथापि बलवत्तरयुक्त्या सिद्धान्त इति भेद इति भावः । कथमेतदधिकरणीयपूर्वपक्षयुक्तीनां श्रुतिसाहित्येन सुदृढत्वं कथं च सिद्धान्तयुक्तीनां ततोऽपि बलवत्त्वं येन गतार्थत्वं प्रत्येष्याम इत्यत आह **एतच्चेति** ।

॥ इति पूर्वैतदधिकरणयोः पूर्वपक्षसिद्धान्तानां विषयभेदः ॥

* * *

॥ अथ च एतदधिकरणोक्तार्थस्य चतुर्थपादोक्तार्थवैलक्षण्यम् ॥

३ **सु०— नन्वेवं सति श्रुतीनां श्रुतियुक्तिविरोधपरिहारोऽस्याधिकरणस्यार्थ इत्युक्तं भवति । सोऽयं चतुर्थपादार्थ एवेति तत्रैवास्याधिकरणस्योपनिबन्धनमुचितम् । नात्रे-त्यतोऽस्य ततोऽपि वैलक्षण्यं दर्शयितुमुक्तम् अल्पेति, बहुलेति च । अत्र अल्पत्वम् उपसर्जनत्वम्, बहुलत्वं (च) प्रधानत्वमिति ज्ञातव्यम् । एवशब्दस्तु 'न गुणप्रधान-भावव्यत्यासश्चतुर्थपाद इवे'त्यर्थे ।**

परि०— 'स्मृतियुक्तिश्रुतिगुणयुक्तयो बहुयुक्तयः' इत्यादेरुत्तरपादोपक्रमे वक्ष्यमाणदिशा अर्थमाह **अत्राल्पत्वमिति** ।

याद०— **उपसर्जनत्वमिति** । श्रुतिगुणयुक्तय इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ।

कं०रा०— **एवशब्द इति** । सयुक्तिकश्रुतिविरोधपरिहारात्मके चतुर्थपादे युक्तीनामुपसर्जनत्वं श्रुतीनां तु प्राधान्यमिति यथा गुणप्रधानभावव्यत्यासस्तथात्र नेत्यर्थे बहुलैवेत्यत्रत्य एवशब्दो वर्तत इत्यर्थः ।

शे०वा०— ननु वाक्ययुतयुक्तिविरुद्धत्वोक्त्यैव न्यायभेदोपदर्शनेन गतार्थशङ्कानिराससिद्धेर्भाष्ये श्रुतियुक्त्योरल्पत्वबहुलत्वरूपविशेषणोक्तिर्व्यर्थेत्येतन्मात्रेण न्यायभेदोपदर्शनेन, विशेषणोपादानस्य गतार्थता-शङ्कानिरासार्थत्वासम्भवेऽपि वाक्ययुतयुक्तिविरोधनिरासकतया प्राप्तचतुर्थपादान्तर्भावशङ्कानिरासकत्वान्न तस्या-नर्थक्यमिति भावेन तच्छङ्कानिरासकतया तद्योजयितुं चतुर्थपादान्तर्भावशङ्कामुत्थापयति **नन्वेवं सतीति** । नन्वल्पत्वबहुत्वयोश्चतुर्थपादीयविरोधिश्रुतियुक्तिसाधारणत्वात् कथं चतुर्थपादान्तर्भावशङ्कानिरासकत्वमपीति वैयर्थ्यमेवेत्यतोऽत्राल्पत्वबहुत्वयोः 'स्मृतियुक्तिश्रुतिगुणयुक्तयो बहुयुक्तयः' इत्युत्तरानुव्याख्यानानुरोधेन गुणत्व-प्रधानत्वरूपत्वेन यथाश्रुतार्थत्वाभावादुक्तरूपयोश्च तयोश्चतुर्थपादीयश्रुतियुक्तिसाधारणत्वाभावादुपपन्नं तत्रान्त-र्भावशङ्कानिरासकत्वमिति न वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य प्रकृतोपयोगितयोत्तरानुव्याख्यानानुरोधेनाल्पत्वबहुत्वे व्याख्याति **अत्राल्पत्वमित्यादिना** । मूले एवशब्दस्य वैयर्थ्यपरिहाराय प्रकृतोपयोगितया तदर्थमाह **एवशब्दस्त्विति** । चतुर्थपादे युक्तेरुपसर्जनत्वं श्रुतेश्च प्रधानत्वमिति यथा श्रुतियुक्त्योर्गुणप्रधानभावो न तथेह श्रुतियुक्त्योः येन तत्रान्तर्भावः स्यादित्यर्थप्रदर्शनाय मूले एवकार इति भावः ।

वा०र०— **तन्मात्रेण न्यायेति** । वाक्ययुतयुक्तिविरुद्धत्वोक्तिमात्रेणेत्यर्थः । एतच्च विशेषणोपादान-गतार्थताशङ्कानिरासार्थत्वासम्भवे हेत्वभिधानम् । न्यायभेदोपदर्शनस्य सिद्धत्वादित्यर्थः । तथा च तेनैव गतार्थताशङ्कानिराससिद्धेति शेषः । **विशेषणोपादानस्य** अल्पत्वबहुत्वरूपविशेषणोपादानस्येत्यर्थः । एकस्मिन् एवाधिकरणभेदेन व्यत्यास इत्यर्थप्रतीतिनिरासाय पदान्तरापेक्षया व्यत्यास इति व्याचष्टे **चतुर्थपाद इति** ।

विठ्ठल०— अल्पबहुलपदयोः कृत्यं वक्तुमाह **नन्वेवमिति** । ननु श्रेष्ठश्चेत्याद्यधिकरणे चतुर्थपादेऽपि नैष प्राण उदेतीत्याद्यल्पवाक्ययुतानां यत्प्राप्तिर्यत्परीत्याग इत्यत्रोक्तानां विरोधयुक्तीनां बाहुल्यादत्रापि तथात्वेन कथं वैलक्षण्यमित्यतो नात्रादिशब्देन सङ्ख्याल्पत्वादिकं विवक्षितं किं त्वप्रधानत्वमेवेत्याह **अत्राल्पत्वमिति** । अत एव प्राक् प्राबल्यार्थतया व्याख्यातम् । **एवशब्दस्त्विति** । चतुर्थपादे पूर्वपक्षश्रुतीनामेव प्राधान्ये युक्तीनां तूपसर्जितत्वं न तथा व्यत्यासः किन्तु युक्तीनामेव प्राबल्यं श्रुतीनां तु युक्तिप्राबल्यसम्पादनार्थत्वमेव न तु स्वातन्त्र्येण पूर्वपक्षप्रवेश इत्यर्थ एवशब्दः । एतेन तृतीयपादवैलक्षण्यं च सूचितं भवति ।

॥ इति एतदधिकरणोक्तार्थस्य चतुर्थपादोक्तार्थाद्वैलक्षण्यम् ॥

॥ इति एतदनुव्याख्यानोक्तार्थस्य तात्पर्यम् ॥

* * *

॥ अथ उक्तार्थस्य विवरणम् ॥

४ **सु०**— ननु श्रुतियुक्तिभ्यां पूर्वपक्षिते कथं प्रबलयुक्तिमात्राश्रयेण सिद्धान्तः, कथञ्चित्प्रतिपक्षतामात्रसम्भवादित्यत उक्तं विवृण्वन्नाह **युक्तेस्त्विति** ।

**अनु०— युक्तेस्तु युक्तिबाहुल्यमागमादागमस्य च ।
कथं न निर्णयं कुर्यादिति**

पूर्वपक्षयुक्त्यपेक्षया विरोधियुक्तेः **बाहुल्यम्**, तथा पूर्वपक्षागमापेक्षया विरोध्यागमस्य च **बाहुल्यं कथं निर्णयं न कुर्यात्** । पूर्वपक्ष्युत्प्रेक्षितयुक्त्यागमाभ्यां प्रबलौ विरोधियुक्त्यागमौ तद्बाधया वस्तुव्यवस्थां कुरुत इत्यर्थः । कुर्यादिति प्रत्येकं सम्बन्धः । न केवलं सिद्धान्ते प्रबलयुक्तिमात्रं, किन्नाम प्रबलागमोऽप्यस्तीति भावः ॥ **इति** अतः 'अधिकरणारम्भः सम्भवती'ति शेषः । अधिकरणोपाधिव्युत्पादनसमाप्तिद्योतको वा **इति**शब्दः ।

परि०— **बाहुल्यमिति** । पदद्वयस्यापि प्राबल्यमित्यर्थः । इतिशब्दो हेताविति भावेनाह **इत्यत इति** ।

वं०प०— श्रुतियुक्तिभ्यां पूर्वपक्षिते प्रबलयुक्तिमात्रस्यागमासहकृतस्य सत्प्रतिपक्षताऽपि नास्तीत्यभिप्रेत्य **कथञ्चित्** इत्युक्तम् ।

कं०रा०— ननु पूर्वपक्षयुक्त्यपेक्षया विरोधियुक्तिबाहुल्यं पूर्वपक्षागमापेक्षया विरोध्यागमबाहुल्यं च कथं न निर्णयं कुर्यातामिति वक्तव्ये कुर्यादित्येकवचनं कथमित्यत आह **कुर्यादितीति** । युक्तिबाहुल्यं निर्णयं कथं न कुर्यात् आगमबाहुल्यं च निर्णयं कथं न कुर्यादिति प्रत्येकमेव सम्बन्धः न तु समुदिताभ्याम्, अतः कुर्यादित्येकवचनं युक्तमिति भावः ।

श्रीनिधि०— सप्रतिपक्षताया अपि का ? बालसाम्य एव सम्भवात् श्रुतियुक्त्योरनेकत्वेन प्रबलत्वात् युक्तेरेकत्वेन दुर्बलत्वात् **कथञ्चिदित्युक्तं** निरवकाशत्वाभिमानेनेत्यर्थः । **प्रत्येकं सम्बन्ध इति** । अन्यथा द्विवचनप्रयोगोपपत्तेरिति भावः ।

शो०वा०— न्यायभेदोपपादनेनाधिकरणारम्भस्य **पूर्वेणैव** सिद्धेरुत्तरवाक्यस्यानर्थक्यमित्यत उक्तार्थ-विवरणार्थत्वान्न तदिति भावेन किं तेनापीत्यतस्तत्र प्रसक्तानुपपत्तिपरिहारार्थं तदित्याशयवांस्तत्रानुपपत्ति-शङ्कामुत्थापयति **नन्विति** । **प्रबलयुक्तीति** । प्रबलयुक्तेः पूर्वपक्षेऽपि सत्त्वादिति भावः । अङ्गीकृत्य चेद-मुक्तम् । वस्तुतस्तु पूर्वपक्षयुक्तेः सिद्धान्तयुक्तिवत् श्रुतिसंवादेन च प्राबल्यादुभयथा प्रबलयुक्तिविरुद्धसिद्धान्त-युक्तेरप्रामाण्यस्यैव प्राप्तत्वान्न सत्प्रतिपक्षत्वमपीति भावेन कथञ्चिदित्युक्तम् । अभ्यस्तयुक्त्यागमशब्दाना-मेकार्थत्वभ्रान्तिनिरासाय प्रकृताक्षेपपरिहारोपयोगितयाऽर्थभेदं वदन् वाक्यं योजयति **पूर्वपक्षेति** । बाहुल्य-मित्यस्यानुकर्षणार्थश्चकार इत्यभिप्रेत्य तमनूद्य व्याचष्टे च **बाहुल्यमिति** । ननु युक्त्यागमयोरेव निर्णयकारि-त्वात् तद्बाहुल्यस्य च निर्णयकारित्वाभावात् कथं मूले निर्णयकारित्वोक्तिरित्यतो निर्णयकारित्वाभावेऽपि तत्प्रयोजकत्वात् प्रयोजकप्राधान्यविवक्षया तदुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य वाक्यार्थमाह **पूर्वपक्ष्युत्प्रेक्षितेति** । युक्त्या-गमयोरुभयोरपि निर्णयकारित्वात् कथमेकवचनान्तं कुर्यादिति क्रियासम्बन्ध इत्यतः पूर्वपक्ष्युत्प्रेक्षितयुक्त्य-पेक्षया प्रबला युक्तिः कथं न निर्णयं कुर्यात् तदुत्प्रेक्षितागमापेक्षया प्रबल आगमः कथं न निर्णयं कुर्यादिति प्रत्येकं सम्बन्धाश्रयणान्नानुपपत्तिरित्याह **कुर्यादिति प्रत्येकं सम्बन्ध इति** । नन्वस्तु पूर्वपक्ष्युत्प्रेक्षितयुक्त्या-गमाभ्यां प्रबलयुक्त्यागमयोस्तद्बाधया वस्तुव्यवस्थापकत्वमिति वस्तुस्थितिः । तावताऽपि यत्र पूर्वपक्ष्युत्प्रेक्षित-युक्त्यागमाभ्यां प्रबलौ युक्त्यागमौ सिद्धान्तसाधकौ स्तः, तत्र ताभ्यां तद्बाधया वस्तुव्यवस्थापनसम्भवप्राप्तावपि प्रकृते प्रबलयुक्तिमात्रस्य सिद्धान्तसाधकत्वेन युक्त्यागमयोस्तदभावान्न प्रबलयुक्तिमात्रेण युक्त्यागमबाधया वस्तुव्यवस्थापनं कर्तुं शक्यम्; पूर्वोक्तरीत्या कथञ्चित्प्रतिपक्षमात्रस्यैव प्राप्तेरित्यतोऽभिप्रायमाह **न केवलमिति** । मूले इतिशब्दस्यानर्थक्यमाशङ्क्यापेक्षितशेषपूरणेन सङ्गतिमाह **इतीति** । अत इत्यादिशेषपूरणे अपरितोषात् पक्षान्तरमाह **अधिकरणेति** ।

वा०र०— **तेनापीति** । विवरणेनापीत्यर्थः । **तत्रोक्तार्थो प्रबलयुक्तेरिति** । श्रुतिसहितयुक्तिभ्योऽपि प्रबलानामिति पूर्वं मूले त्वत्रत्यविवरणानुसारेणाधिक्यमुक्तमिति न विरोधः । **प्रागुक्तमूलम्** । प्रथमाध्यायार्थ इत्यर्थः । **श्रुतिसंवादेन चेति** । न केवलं प्रमितव्याप्त्यादिमत्तयेति चशब्दार्थः । पूर्वग्रन्थविरोधपरिहारः पूर्ववदेव द्रष्टव्यः । **उभयथेति** । प्रमितव्याप्त्यादिश्रुतिसंवादाख्यनिमित्तद्वयेनेत्यर्थः । **अभ्यस्तयुक्त्यागमेति** । यद्यपि अभ्यस्तौ यौ युक्त्यागमशब्दौ तयोर्द्वित्वेनाभ्यस्तयुक्त्या आगमशब्दयोरिति वाच्यम् । तथापि युक्तिशब्द-स्याभ्यासेन द्वावागमशब्दौ च प्राप्तावित्याशयेन शब्दानामिति बहुवचनम् । न तु बहूनामभ्यासविवक्षया । अभ्यस्ते तु युक्त्यागमशब्दयोः अभ्यासविवक्षयेति विशेषणतापि न तस्य बाधतेति द्रष्टव्यम् । यदा अभ्यस्तेति सन्निधानात् युक्तेरेव विशेषणं शब्दपदं च प्रत्येकसम्बद्धं अभ्यस्तयुक्तिशब्द इति आगमशब्दाविति व्याख्येयम् । ततश्च युक्तिशब्दद्वयमेकीकृत्य आगमशब्दद्वयं यथावस्थितमेव क्षिप्त्वा बहुवचनोपपत्तिरिति ज्ञेयम् । अत्र युक्तेः प्राबल्यं युक्तिबाहुल्यमिति विग्रहमभिप्रेत्य व्याख्यातं मूले **विरोधियुक्तेः बाहुल्यमिति** । **बाहुल्यमित्यस्येति** । युक्तिबाहुल्यं इत्यतः विविक्तस्येति विशेषः । मूले कथं निर्णयं न कुर्यादिति भाष्यानुसारेण उक्त्वा प्रबल-

युक्तिप्रबलागमयोः मेलनेन निर्णयकारितार्थलाभेऽपि प्रत्येकं निर्णयकारित्वं नास्तीति प्रतीतिं वारयितुं युक्त्यागमौ व्यवस्थां कुरुतः इति च व्याख्यातम् । तर्हि भाष्येऽपि कुरुत इत्येवं वाच्यतया एव वचनप्रयोगायोगः इत्याशयेन शङ्कामुत्थापयति **युक्त्यागमयोरुभयोरपीति** । अत्र प्रत्येकमिति शेषः । **कथमेकेति** । एकक्रियायोगेन उभयोरिदं द्वयं कथं न निर्णयं कुर्यात् इत्युक्ते उभयोर्मिलित्वा एककार्यकारिण्योः न प्रत्येकमिति बुद्धिः स्यादिति भावः । अस्तु तथा बुद्धिः इत्यतः उक्तं **युक्त्यागमयोरित्यादि** । यद्यपि सहकृतापन्नस्थले 'दण्डमृत्पिण्डौ घटं कुरुतः' इत्युक्तेऽपि न प्रत्येकघटकारिताफलोपधानरूपा स्वरूपयोग्यतारूपा वा प्रतीयते इतरापेक्षया कारणताया एवोक्तोभयरूपा प्रत्येकं विद्यमानायाः 'मृत्पिण्डो दण्डश्चेति द्वयं घटं जनयति' इत्येकवचनप्रयोग इव प्रतीयमानत्वात् । तथा च कथं द्विवचनप्रयोगस्यावश्यकता इत्याभाति । तथापि प्रमाणसम्प्लवस्थले 'प्रत्यक्षानुमानागमस्थलजगत्सत्यत्वं गमयन्ति' इत्युक्ते प्रत्येकगमकताप्रत्ययस्य औत्सर्गिकतया उपलम्भात् 'दण्डमृत्पिण्डादिकं घटं जनयति' इत्यत्र चोत्सर्गतो मेलनेन घटजनकताप्रत्ययस्योपलम्भात् 'यत्र इमौ दण्डपिण्डौ घटं कुरुत' इत्यादौ द्विवचनप्रयोगेऽपि प्रत्येकं प्रकरणतावगमाभावः तत्र मिलित्वेऽपि वक्त्राभिप्रायसिद्धेः । यत्र च 'गङ्गास्नानं यागश्च स्वर्गं करोति' इत्यादौ प्रत्येकं कारणतावगमः तत्र प्रत्येकमिति वक्त्राभिप्रायसिद्धेश्च प्रत्येकार्थक्रियाकारितास्थले व्यत्त्यनुसारेण वचनप्रयोगस्यावश्यकत्वसिद्ध्या प्रकृतेऽपि तथाविधस्थलतया द्विवचनप्रयोगस्य कर्तव्यत्वात् एकवचनप्रयोगायोगः इत्यभिप्रायान्न दोषः । एतेन एकवचनान्तस्यापि इदं द्वयं इति पूरणे सम्बन्धसम्भवात् नानुपपत्तिरियमित्यपि परास्तम् । तावतापि मेलनेन कार्यकारिताप्राप्तेः तस्याश्चानभिमतत्वात् । एतेनैव एकं क्रियापदं तस्य कथं उभाभ्यां अन्वयः इत्याशङ्कापरिहाराय प्रत्येकं सम्बन्धवर्णनं मूले इति व्याख्यानमप्यपाकृतम् । इदं द्वयं इत्यादिपूरणे तदन्वयोपपत्तेः । कुरुत इति द्विवचनप्रयोगेऽपि एताविति पूरणमावश्यकमेव । कुर्यादित्यस्य प्रत्येकं प्रयोगकर्तव्यताशयस्तु गौरवदुष्टः । तदेतदाह **एकवचनान्तेति** । यदुक्तं प्रत्येकं निर्णयकारितालाभाय द्विवचनप्रयोगः कार्यः । तत्प्रयोगस्य औत्सर्गिककारणतावगमकत्वादिति । तत्र ब्रूमः । यद्यप्यत्र द्विवचनाभावात् औत्सर्गिकः तत्प्रत्ययो न सम्भवति । तथापि 'गङ्गास्नानं यागश्च स्वर्गं करोती'त्यादाविव प्रत्येकमिति पूरणेन औत्सर्गिकमेलनेन एककार्यकर्तृतां विहाय प्रत्येकं तत्कार्यकर्तृतायाः एकवचनप्रयोगेऽपि प्रत्ययवाक्यवत्येव प्रत्येकं कार्यकारितास्थले प्रत्येकं क्रियासम्बन्धस्यापि गङ्गास्नानं इत्यादावेव व्युत्पन्नत्वात् । ततश्च कुर्यात् इत्यस्य इदं द्वयमिति पूरणे प्रत्येकं तत्सम्बन्धाभिप्रायकत्वात् युक्तं प्रत्येकं निर्णयकारितालाभः इति परिहरति **पूर्वपक्ष्युत्प्रेक्षित इति** । एवमेवंजातीयके मूलटीकादौ योजना ज्ञेया । यत्र च क्रियापदान्तराभावनिबन्धनाशङ्का तत्र क्वचित् एकस्यैव क्रियापदस्योभयत्र प्रत्येकं सम्बन्धात् न पदान्तरसम्बन्धावश्यकतेति प्रतिपादनेऽपि न दोषः । अत एव वचनलिङ्गव्यत्यासादिनापि एकविशेषणान्वयोपपादनं **प्रत्यक्षमुपजीव्यं स्यात्** इत्यादौ कृतम् । ननु अस्तु इत्याद्युत्तरटीकायामपि प्रबलयुक्त्यागमयोः इत्यादौ प्रत्येकमिति पूरणीयम् । **न प्रबलयुक्तीति** । तस्या एव प्रबलागमबाधकता तु न युक्तेति भावः । व्यवस्थापनस्य कर्तुमशक्यत्वेऽपि किमित्यत आह **पूर्वोक्तेति** । यत् प्राक् कथञ्चित् प्रतिपक्षसम्भवादित्युक्तम् । तदुक्तरीत्या प्रतिपक्षमात्रस्यैव प्राप्तेः । तत्प्राप्तेः आशङ्कितायाः

परिहारस्यानेन भाष्येणाप्रतीतेः अस्य भाष्यस्य प्रकृतानुपयोग इत्यतः इत्यर्थ इति योजनीयमिति वदन्ति । **वस्तुतस्तु कथमेकवचनान्तेति** । एकवचनान्तावपि युक्त्यागमशब्दौ आगमश्चेति द्वन्द्वनिर्देशात् तद्बलाद्वा तद्द्वन्द्वानुप्रयोगरूप इमाविति पदपरामृष्टौ भवतः इति शक्यते वक्तुम् । कुर्यात् इत्येतत्तु कुरुतः इत्यर्थसमर्पकं कथं स्यात् येनोक्तस्य युक्त्यागमाभ्यां सम्बन्धसम्भवः इत्याशयः । यद्यपि एतत् द्वयं कुर्यादिति सम्बन्धाङ्गीकारे बाधकाभावः तथापि तथाध्याहार एव दोष इति भावः मूलकारस्येत्यदोषः । एवं च यथाश्रुत एव ग्रन्थो योजनीय इति ज्ञातव्यम् ।

स०न्न०— सिद्धान्तश्रुतेः स्वभावप्रयुक्तप्राबल्यसत्त्वेऽपि पूर्वपक्षश्रुतियुक्त्योर्बहुत्वप्रयुक्तप्राबल्यस्याधिकस्यापि सत्त्वाद्बाध एव सम्भवतीत्यभिप्रायेण कथञ्चिदित्युक्तम् ।

विठ्ठल०— कथञ्चिदिति । युक्तिमात्रस्य श्रुतियुक्त्यपेक्षया दुर्बलत्वात् कथञ्चिदित्युक्तम् । उत्पत्स्यमानप्रागभावेन चात्र असच्छब्देन प्रागभावग्रहणे भाष्यन्यायविवरणतत्त्वप्रकाशिकाविरोधः । तत्रासच्छब्दस्य शून्यपरत्वप्रतीतेरिति वाच्यम् । तत्रत्यासच्छब्दानामपि प्रागभावपरत्वमेवेति चन्द्रिकायामुक्तत्वात् । भाष्यानुव्याख्यानयोरनेकार्थत्वात् न तट्टीकयोर्विरोध इति भावबोधेऽप्युक्तत्वाच्च । यो यदपेक्षया कुविन्दस्य पूर्वभावित्वेऽपि तुर्यादीनामपि कारणत्वात् स एव कारणमिति न हि सम्भवतीत्यर्थः ।

॥ इति उक्तार्थस्य विवरणम् ॥

॥ इति अनारम्भणीयत्वशङ्का तन्निरासश्च ॥

॥ इति एतदधिकरणस्यारम्भणीयत्वसमर्थनम् ॥

* * *

॥ अथ उक्तार्थस्य सूत्राक्षरानुसारेण उदाहरणनिष्ठं व्युत्पादनं ॥

॥ अथ तत्र सूत्रोक्तपूर्वपक्षानुवादो द्वेधा ॥

॥ अथ तत्रादौ एकां वृत्तिमनुसृत्य सूत्रोक्तपूर्वपक्षानुवादः ॥

५ **सु०—** तदिदमुदाहरणनिष्ठं व्युत्पादयितुं पूर्वपक्षमनुवदति सूत्रकारः **असदिति चेदिति** । अयमस्यार्थः । न ब्रह्मणो जगत्कर्तृत्वं युक्तम्, प्रमाणाभावात् । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्तत्तेजोऽसृजते'त्यादिश्रुतिरस्तीति चेन्न, तस्या युक्तिविरुद्धत्वेन भवदभिमतार्थे प्रामाण्याभावात् । तथा हि । महाप्रलये तावदुत्पत्स्यमानकार्यप्रागभावोऽवश्यमङ्गीकरणीयः, अन्यथा सर्गादौ कार्योत्पादायोगात् । न चास्यान्यत्र चरितार्थतोपलभ्यते । ततश्च स एव सकलकार्यकारणं भविष्यति ।

अयमत्र प्रयोगः । महाप्रलयवर्ती कार्यप्रागभावो महदादिकार्यकारणं भवितुमर्हति, अन्यत्रानुपक्षीणत्वे सति नियमेन तत्पूर्वभावित्वात्; योऽन्यत्रानुपक्षीणत्वे सति नियमेन य(तः)त्पूर्वभावी, स तस्य कारणम्, यथा कुविन्दः पटस्येति ॥ महदादिकं वा प्रागभाव-कार्यम् अनन्यथासिद्धनियतपश्चाद्भावित्वात्, यत् यदनन्यथासिद्धनियतपश्चाद्भावि तत् तत्कार्यम्, यथा पटः कुविन्दस्येति ।

नन्वत्र जगत्प्रागभावस्य जगत्कारणत्वमात्रं वा साध्यम्, अन्ययोगव्यवच्छेदेन वा । आद्येऽर्थान्तरता, प्रागभावस्य कारणत्वेऽपि ब्रह्मकारणतासम्भवात् । द्वितीये व्याप्त्यभावः । न हि 'यो यदपेक्षया पूर्वभावी, स एव तत्कारणं, नान्यः' इति नियमोऽस्ति, ततः प्राग-भावस्य जगत्कारणत्वेऽपि तत्समानन्यायानामीश्वरादीनामपि तत्कारणत्वमङ्गीकार्यमिति ॥ मैवम् । स्यादेतदेवम्, यदीश्वरादीनां प्रलये सत्त्वमेव स्यात् । न चैतदस्ति । सिद्धान्तिना कारणत्वेनाशास्यमानमीश्वरादिकं प्रलयेऽसद्भवितुमर्हति भावत्वान्महदादिकार्यवदिति युक्तिवि(रुद्धत्वात्)रोधः । एवञ्च(श्चेदी)ईश्वरादीनां प्रलयेऽसत्त्वसिद्धौ प्रागभावस्य कार-णत्वमात्रसाधनेऽपि तस्यैव कारणत्वमिति सिद्ध्यति ॥ ननु च यत्कार्यं तत्सकर्तृक-मिति नियमान्महदादिकर्तृत्वेनेश्वरोऽवश्यमङ्गीकरणीयः । न । प्रलये तत्सत्ता(त्त्वा)ऽभावस्य प्रमितत्वेन प्रागभावस्यैव जगत्कर्तृत्वोपपत्तेः । न चैतदनुमानजातमुदाहृतश्रुतिविरुद्धत्वे-नाप्रमाणमिति साम्प्रतम्, 'असदेवेदमग्र आसीत् । तदसदेव सन्मनोऽकुरुत । असतः सदजायते'त्यादिश्रुतिसंवादित्वेन श्रुतिमात्रतः प्राबल्यात् । प्रबलयुक्तिविरुद्धायाश्च श्रुतेः स्वार्थपरित्यागस्यातीताधिकरणे स्थितत्वात् । प्रागभावस्यापि स्वरूपसत्त्वादिना सदेवे-त्यादिप्रयोगविषयत्वोपपत्तेः ।

ननु 'एतेन सर्वे' इत्यसदादिशब्दानां ब्रह्मार्थत्वमुक्तम् । तत्किं शब्दानामन्यत्र शक्तिरेव नास्ति, किं वा श्रुतेस्तत्र तात्पर्याभावः । नाद्यः, समाकर्षाङ्गीकारात् । न द्वितीयः, युक्त्युपेतायास्तत्र तात्पर्योपपत्तेः । तथाऽपि प्रागभावस्यैव कारणत्वं कर्तृत्वं च न क्वाप्युप-लब्धमिति चेन्न, अलौकिकार्थस्य यथागमं ग्राह्यत्वात् । सन्ततोत्पत्तिप्रसङ्गस्तु ब्रह्मवादि-नोऽपि समानः । इच्छादिकारणानां कादाचित्कत्वेन तत्समाधानं ममापि समानम् । अत एव श्रुतिराह 'तन्मनोऽकुरुते'ति । तत् तस्मात्, तत्तत्प्रागभावस्यैव तत्तत्कर्तृत्वादुक्त-

मयुक्तमिति । तदिदमुक्तम् असदिति । अभावः श्रुत्या जगत्कर्तृत्वेनोच्यते, अनुमीयते च तथा, तस्मात् स एव जगत्कर्तेति ।

अत्रासच्छब्दो भावसाधनः श्रुत्यनुगमार्थमभावे प्रयुक्तः ।

परि०— युक्तिविरुद्धत्वेनेति । प्रलये सर्वासत्त्वसाधकभावत्वयुक्तिसहितया प्रागभावस्य कारणत्वसाधकयुक्त्या, तथा कार्यस्य सकर्तृकत्वनियमात् प्रलये भावमात्रस्य अभावेन तत्कर्तृत्वायोगे परिशेषादभावस्यैव कर्तृत्वमिति परिशेषरूपयुक्त्या च विरुद्धत्वेनेत्यर्थः । प्रलये तत्सत्ताभावस्येत्यादिनाऽग्रे परिशेषेण कर्तृत्वं सिषाधयिषुरादौ कारणत्वमात्रं तावत्साधयितुं वक्ष्यमाणहेतोर्विशेष्यासिद्धिं तावन्निराह **महाप्रलय इत्यादिना** । सूत्रेऽसच्छब्दः छान्दसभावार्थः सन् शत्रन्त अभावपर इति भावेनाह **उत्पत्स्यमानकार्यप्रागभाव इति** । सूत्रानुसारेण प्रयुक्तमेकवचनं समुदायाभिप्रायम् । तत्तत्कार्यप्रागभावाः इत्यर्थः । तेषामनेकत्वेऽपि प्रमितत्वादप्रमितेश्वरादपि लाघवमिति भावः । नष्टकार्यप्रागभावमादायान्योन्याभावादिकमादाय च बाधवारणायोत्पत्स्यमानकार्येति, प्रागिति च विशेषणद्वयम् । **अवश्यं** नियमेनेत्यर्थः । एतेनाश्रयासिद्धिरपि निरस्ता । विशेषणासिद्धिं निराह **न चास्येति** ।

महदादिकार्यकारणमिति । महदादिकार्यजननशक्त्युपेतमित्यर्थः । एवं च साध्यावैशिष्ट्यशङ्कानवकाश इति ध्येयम् ।

तत्समानन्यायानामिति । अन्यत्रानुपक्षीणनियतकार्यपूर्वभाववतामित्यर्थः । **स्यादेतदिति** । **एतत्** ईश्वरादिकारणत्वम् । एवं प्रागभावसमानन्यायतया स्यात् तदेत्यर्थः । सूत्रेऽसच्छब्दः कर्त्रर्थकशत्रन्तः सन् अभावप्रतियोगिपर इति भावेन प्रयोगान्तरसूचकत्वेन वृत्त्यन्तरमुपेत्य प्रयोगमाह **सिद्धान्तिनेत्यादिना** । सिद्ध्यसिद्धिभ्यामीश्वरपक्षकासत्त्वसाधनायोगात्सिद्धान्तिनेत्यादिविशेषणम् । तावता नन्वत्रेत्यादिना कृतचोद्यस्य कः परिहार इत्यतो भावत्वयुक्तिसहिता सती प्राचीनयुक्तिरेव सिद्धान्तविरोधिनी विवक्षितार्थसाधिकेत्याह **एवं चेति । तस्यैव कारणत्वमिति** । कर्तृत्वोपादानत्वादिना सर्वेणापि रूपेणेति भावः । सर्वेण रूपेण तस्यैव कारणत्वमित्येतच्छङ्कोत्तराभ्यां व्यनक्ति **ननु चेति** । परिहरति **नेति । तत्सत्त्वे(त्ते)ति** । ईश्वरादिसत्ताभावस्येत्यर्थः । एतच्चोपलक्षणम् । यत्कार्यं तत्सोपादानकमिति नियमात् । महदाद्युपादानत्वेन प्रधानमवश्यमङ्गीकरणीयमिति चेत् न, प्रलये अभावत्वयुक्त्या तत्सत्ताभावस्य प्रमितत्वेन मायावाद्यङ्गीकृतब्रह्मण इव कर्तृभूत-

प्रागभावस्यैवोपादानत्वोपपत्तेरित्यपि ध्येयम् । **ईश्वरकर्तृत्वविरोधित्वात्** कर्तृत्वांश एवोपपादितो नोपादानत्वांशः स तूपलक्षणयोपात्त इति ध्येयम् । **उदाहृतेति** । सदेव सोम्येत्यादिश्रुतीत्यर्थः । 'असदेवेदमग्रे'ति प्रागभावस्य नियतपूर्ववृत्तित्वयुक्तिसंवादिनी । 'तदसदेवे'ति श्रुतिः प्रागभावस्य कर्तृत्वसाधकपरिशेषयुक्तिसंवादिनी । तृतीया तु कार्यस्य प्रागभावमात्रजन्यत्वसंवादिनी । न च श्रुतावसच्छब्दः तुच्छपर इति वाच्यम् । आसीदित्यादिसत्त्वोक्त्यादिविरोधादिति भावः । **स्वार्थ-परित्यागस्यातीताधिकरणे स्थितत्वादिति** । एतेन पूर्वसिद्धान्तन्यायेन पूर्वपक्षप्रवृत्तेरापवादिकी सङ्गतिरित्यपि सूचितम् । **स्वरूपसत्त्वादिनेति** । कार्योन्मुखत्वादिना मनोऽकुरुतेत्यादियोगः आदिपदार्थः ।

एतेन सर्व इतीति । 'एतेन सर्वे व्याख्याता' इति पूर्वाध्यायान्तिमाधिकरणे 'नैव साधयितुं शक्यः' इत्यादियोगेन असत्पदवाच्यतुच्छस्येश्वराधीनतया तदधीनत्वन्यायेन च ब्रह्मार्थत्वमुक्तम् । तथा च कथं तेनान्यप्राप्तिरुच्यत इति भावः । अन्यत्रापि वृत्त्यङ्गीकारादिति भाष्यदिशा समाधत्ते **तत्किमिति** । **अन्यत्रेति** । भावव्युत्पत्त्यादिना अभावादावित्यर्थः । एतेन सर्व इत्यत्र असत्पदस्य तुच्छपरत्वमुपेत्य विचारप्रवृत्तावपि इह भावव्युत्पत्त्यादिना योगेन अभावार्थत्वोपगमेन विचार-करणमविरुद्धमिति ज्ञेयम् । **तत्रेति** । अभावादौ । **समाकर्षेति** । भगवदर्थकानामपि शब्दानामन्यत्र न्यूनवृत्त्या वाचकत्वेन व्यवहारस्य समाकर्षादित्यधिकरणे स्वीकारादित्यर्थः । **युक्त्युपेताया इति** । न चैवं स्वार्थपरत्वाय श्रुतिर्युक्तिमपेक्षते, युक्तिः स्वप्रामाण्याय श्रुतिसंवादापेक्षेत्यन्योन्याश्रय इति शङ्क्यम् । युक्तेः सदेवेत्यादिश्रुत्यर्थबाध एव श्रुतिसंवादापेक्षा न तु प्रागभावकारणत्वादिसाधन इति तत्र परानपेक्षत्वात् । **कारणत्वं कर्तृत्वं चेति** । कारणत्वमुपादानत्वं ध्येयम् । **ब्रह्मवादिनो-ऽपीति** । ब्रह्मैवोपादानं कर्ता चेति वदतोऽपि कर्त्रुपादानसत्त्वादजस्रकार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । **ममापि समानमिति** । अभाव(स्यापि का)स्य कादाचि(त्ककार्योन्मुखत्वादिरूपेच्छा)त्केच्छादि-मत्त्वोपगमादिति भावः । **उक्तमिति** । ब्रह्मणो विश्वकर्तृत्वमित्यर्थः । सर्वं सूत्रारूढतया दर्शयति **तदिदमुक्तमिति** । असदिति सूत्रखण्डेनेति योज्यम् । **अत्रेति** । सूत्रे, सूत्रस्यास्मिन्नर्थ इति वा । **असच्छब्द इति** । नञुपपदसच्छब्द इत्यर्थः । अस् भुवीत्यस्माद्भावे छान्दसशतृप्रत्यये श्नसोरल्लोपे नञ्समासे असदिति रूपम् । कर्तृसाधनेऽप्येवमेव प्रक्रिया । प्रतिपत्तिलाघवायाभाव इत्येव कुतो नोक्तं सूत्र इत्यत आह **श्रुतीति** । असदेवेदमग्र आसीदित्यादिश्रुतीत्यर्थः । एतेन श्रुतावपि भावसाधन इति सूचितम् ।

गु०दी०— अत्रासच्छब्दो भावसाधन इत्यत्र उत्पत्स्यमानकार्यजातस्य सत्त्वं नेति भावसाधनतयाऽभावे प्रयुक्त इत्यर्थः । **श्रुत्यनुगमार्थम्** इत्यत्र 'असदेवेदमग्र आसीदि'ति श्रुत्यनुगमार्थमित्यर्थः । श्रुतौ हि 'सन्न भवतीत्यसदि'ति तत्र कर्तृव्युत्पत्त्यङ्गीकारेऽविद्यमानस्यैव कारणतोक्ता स्यात् तच्चानुपपन्नम् । अतो भावव्युत्पत्तिमादाय प्रागभावस्य कारणत्वपरा श्रुतिरिति सिद्धम् । अतः श्रुत्यनुगमायेत्युक्तम् ।

यादु०— उत्पत्स्यमानप्रागभाव इति । न च अत्रासच्छब्देन प्रागभावग्रहणे भाष्यन्यायविवरणतत्त्वप्रकाशिकाविरोधः, तत्रासच्छब्दस्य शून्यपरत्वप्रतीतेरिति वाच्यम् । तत्रत्यासच्छब्दानामपि प्रागभावपरत्वमेवेति चन्द्रिकाकारैरुक्तत्वात् । वस्तुतस्तु भाष्यानुव्याख्यानयोरनेकार्थत्वात् न तट्टीकयोर्विरोध इति भावबोधकारैर्निपुणतरं समर्थितं तदेवानुसन्धेयम् । **कारणं भवितुमर्हतीति** । अत्र शक्तिरूपं कारणत्वं वा तत्पदवाच्यं वा साध्यतया विवक्षितमतो न साध्याविशिष्टतेति ध्येयम् । **तत्समानन्यायानामिति** । अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तिनामित्यर्थः । **सन्ततोत्पत्तीति** । प्रागभावस्य सत्त्वेन प्रलयेऽपि कार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । **अत्रासच्छब्द इति** । असच्छब्दान्तर्गतः सच्छब्द इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । **भावसाधन इति** । भवनं सदिति भावसाधन इत्यर्थः । शतृप्रत्ययस्य भावार्थत्वं छान्दसमिति भावः । ननु किमेवमस्वरसासच्छब्देन, अभाव इत्येव कस्मान्नोक्तमित्यत आह **श्रुत्यनुगमेति** । सूत्रं श्रुत्यनुसारीति भावः ।

वं०प०— वक्ष्यमाणानुमाने आश्रयासिद्धिं परिहरति महाप्रलय इति । विशेषणासिद्धिं परिहरति **न चेति** । **नियमोऽस्तीति** । तथा सति दण्डो घटापेक्षया पूर्वभावीति स एव कारणमिति स्यात् । तथा च चक्रादेरकारणता स्यादिति भावः । **उक्तमिति** । ततश्चासदेवेति श्रुतिर्न प्रागभावस्य कारणताप्रापिकेत्यर्थः । **युक्त्युपेताया इति** । उपपत्तेस्तात्पर्यलिङ्गत्वादिति भावः । **भावसाधन इत्यादि** । नञुपपदात् शदॢ विशरणेत्यादि धातोर्भावे कर्तरि वा क्विपि तस्य लोपे च सदिति रूपम् । पश्चान्न सत् असदिति भवति ।

कं०रा०— न चेति । अस्योत्पत्स्यमानकार्यप्रागभावस्यान्यत्रोपक्षीणता नैवोपलभ्यत इत्यर्थः । **उदाहृतेति** । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदि'त्यादिश्रुतिविरोधेनेत्यर्थः । **स्वार्थपरित्यागस्येति** । तथा च सदेवेत्यादिश्रुतिर्न ब्रह्मविषयेति भावः । ननु सदेवेत्यादिश्रुतिर्न ब्रह्मविषयेति वदता प्रागभावविषया सेति वाच्यम् । तच्चायुक्तम् । प्रागभावस्य सत्तादिजातिविरहेण सदेवेत्यादिवाक्यगतसदादिशब्दप्रयोगविषयत्वानुपपत्तेरित्यत आह **प्रागभावस्यापीति** । ननु 'एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याता' इत्यत्र असदादिशब्दानां ब्रह्मार्थकत्वस्योक्तत्वात् 'असदेवेदमग्र आसीदि'त्यादेः कथं प्रागभावविषयत्वमिति शङ्कते **नन्विति** । परिहरति **तत्किमित्यादिना** । ननु प्रागभावस्यैव कारणत्वे तस्य सदा सत्त्वात् कार्यस्य सततोत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यत आह **सततेति** । ननु ब्रह्मकारणत्वपक्षे तदिच्छादेः कादाचित्कत्वेन सततोत्पत्तिर्न प्रसज्यत इत्यत आह **इच्छादीति** । **अत एवेति** । प्रागभावस्यैव कारणत्वे सततोत्पत्तिप्रसङ्गस्य तदिच्छा कादाचित्कत्वेन समाधेयत्वादेव तदसदेव सन्मनोऽकुरुतेति श्रुतिरसच्छब्दितप्रागभावस्येच्छा कादाचित्कत्वमाहेत्यर्थः । ननु

कर्तृसाधनस्यासच्छब्दस्यैव प्रयोगे किं प्रयोजनमित्यत आह **श्रुत्यनुगमार्थमिति** । 'असदेवेदमग्र आसीदि'-त्यादिश्रुतावसच्छब्दस्यैव सत्त्वात्सूत्रस्य श्रुत्यनुगमार्थं स एव प्रयुक्त इति भावः ।

श्रीनिधि०— महदादिकारणं भवितुमर्हतीति । कारणमिति ज्ञेयो भवितुमर्हतीत्यर्थः । अन्यथा साध्याविशेषप्रसङ्ग इति द्रष्टव्यम् । **प्रागभावकार्यमिति** । अत्रापि तत्त्वेन ज्ञेयत्वं साध्यम् । उक्तानुपपत्तेरेव । **उदाहृतश्रुतिविरुद्धत्वेनेति** । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदि'त्युदाहृतश्रुतिविरुद्धत्वेनेत्यर्थः ।

ज्ञे०वा०— नन्वसत्कारणं न हीत्याद्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न चैतत् 'न' इति सिद्धान्तांशव्याख्यान-रूपत्वान्नानर्थक्यमिति वाच्यम् । असत्कार्यमित्युत्तरानुव्याख्यानानुसारेणासदिति सौत्रखण्डस्य भावत्वेनेश्वरा-द्यसत्त्वस्थित्या प्रागभावकर्तृताया श्रुत्यनुमानप्रमेयत्वप्रतिषेधार्थकस्यास्य 'न' इति सिद्धान्तांशव्याख्यानत्वा-योगादित्यतो न केवलम् 'असदि'ति चेदिति सौत्रखण्डस्येश्वराद्यसत्त्वसाधकत्वं किन्नाम प्रागभावकर्तृत्व-साधकत्वमपीति नास्य तद्व्याख्यानत्वानुपपत्तिरिति भावेन सूत्रखण्डं द्वेधा योजयितुं तत्प्रसञ्जयति **तदिद-मित्यादिना** । सर्ववैशिष्ट्ये विष्णोर्युक्तिविरोधनिरासकत्वादस्याधिकरणस्यैतदध्यायान्तर्भावमुपपादयितुं तथा पूर्वपक्षमारचयति **अयमर्थ इत्यादिना** । काऽसौ विरोधिनी युक्तिरित्यतस्तामुपदर्शयितुं करिष्यमाणानुमाने आश्रयासिद्धिहेतुविशेषणासिद्धी तावत्परिहरति **महाप्रलय इत्यादिना** । **कार्योत्पादायोगादिति** । प्रागसतः सत्तासम्बन्धस्यैवोत्पादशब्दार्थत्वादिति भावः । करिष्यमाणानुमाने हेतुविशेषणासिद्धिं परिहरति **न चास्येति** । अस्तु उत्पत्स्यमानकार्यप्रागभावस्य महाप्रलयेऽवस्थानमन्यत्र अचरितार्थत्वं च, किमेतावतेत्यतः पटं प्रति कुविन्दस्येवानन्यथासिद्धनियतपूर्वक्षणवृत्तित्वादुत्पत्स्यमानकार्यप्रागभावस्योत्पत्स्यमानसकलकारणत्वप्राप्तिरित्याह **ततश्चेति** । महदादिप्रागभावस्य पक्षत्वात्तदन्यस्य चोक्तसाधनोपपन्नस्य महदादिकारणस्यासिद्ध्या दृष्टान्ताभावेन विशेषव्याप्त्यसम्भवात् सामान्यव्याप्तिमाह **य इति** । **नियमोऽस्तीति** । कुविन्दादौ व्यभिचारादिति भावः । **तत्समानन्यायानामिति** । प्रागभाववदनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तिनामित्यर्थः ।

प्रागभावस्यैव जगत्कर्तृत्वोपपत्तेरिति । ईश्वरतत्कर्तृत्वकल्पनापेक्षया क्लृप्तस्य प्रागभावस्य कर्तृत्व-मात्रकल्पनस्यैव लघुत्वादिति भावः । **उदाहृतेति** । सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्यादिरूपेत्यर्थः । श्रुतियुक्त्योः श्रुतेः स्वभावप्राबल्यादिति भावः । **साम्प्रतं युक्तमित्यर्थः** । ततश्च न तद्विरोधेन सदेव सोम्येत्यादिश्रुतेरस्मदभि-मतार्थे प्रामाण्याभाव इति भावः । **संवादित्वेनेति** । उक्तानुमानजातस्येति शेषः । ततश्च युक्तिविरोधमात्रस्य श्रुतेः स्वार्थात्प्रच्यावनासमर्थत्वेऽपि प्रबलयुक्तिविरोधस्य तत्समर्थत्वान्न सदेवेत्यादेर्भवदभिमतार्थे प्रामाण्यमिति भावः । युक्तिविरोध इव प्रबलयुक्तिविरोधोऽपि न तत्र समर्थ इति वदन्तं प्रति तथा सति व्याप्तिपक्षधर्मतोपेततया प्रबलयुक्तिविरोधेन मृदब्रवीदित्यादिवचनानां प्रतीतार्थे प्रामाण्याभावो न स्यादित्यभिप्रेत्य तत्रेष्टापत्तिं परिहरति **प्रबलेति** । अतीताधिकरणेऽभिमानिव्यपदेशस्त्वित्यधिकरण इत्यर्थः । ननु मृदब्रवीदित्यादिवचनानां प्रबलयुक्ति-विरोधेन प्रतीतार्थत्यागो युक्तः । मृदाद्यभिमानिदेवतारूपाबाधितार्थान्तरमादायार्थत्वोपपत्त्या प्रामाण्याव्याहतेः ।

इह तु सदेवेत्यादेः प्रतीतार्थत्यागे न प्रामाण्यसम्भवः । अबाधितस्यार्थान्तरस्याभावादित्यतोऽत्रापि प्रागभावरूपार्थान्तरगोचरायार्थवत्त्वान्नाप्रामाण्यप्रसङ्ग इत्यभिप्रेत्य सदेवेत्यादेः प्रागभावे सावकाशतामुपपादयति **प्रागभावस्यापीति** ।

ब्रह्मार्थत्वमुक्तमिति । ततश्च सदेवेत्येतत्समानार्थस्य असदेवेत्यादेर्न युक्तिसंवादकत्वेन तत्प्राबल्यापादकतेत्यर्थः । **तथाऽपीति** । घटप्रागभावस्य घटं प्रति कारणतायाः कर्तृत्वस्य च लोकेऽदर्शनात् महदादिकार्यप्रागभावस्य महदादिकारणत्वं तत्कर्तृत्वं चायुक्तमित्यर्थः । लोकेऽशरीरस्य कर्तृत्वादर्शनेऽपि यथा आगमबलादीश्वरस्याशरीरस्यैव कर्तृत्वं, यथा वा लोके उपादानस्य कर्तृत्वादर्शनेऽपि परमते आगमबलादुपादानस्यैव कर्तृत्वं तथेहापि प्रागभावान्तरे कर्तृत्वादर्शनेऽप्यागमबलान्महदादिप्रागभावस्य महदादिकर्तृत्वं नानुपपन्नमित्याशयेनाह **अलौकिकार्थस्येति** । ननु चैवं यदोत्पत्तिरिष्यते ततः पूर्वमपि महदादेरुत्पत्तिः स्यात् तदाऽपि प्रागभावस्य सत्त्वादन्यस्य चापेक्षणीयस्याभावादित्यतः तर्हि त्वत्पक्षेऽपि प्रलये उत्पादकस्य ब्रह्मणः सद्भावादन्यस्य चापेक्षणीयस्याभावादुत्पत्तिप्रसङ्गस्तुल्य इत्याह **सन्ततेति** । ननु न ब्रह्ममात्रं कर्तृ किन्तु ज्ञानेच्छादिरूपकादाचित्ककारणान्तरसचिवमेव । तथा चापेक्षणीयस्य कारणान्तरस्य सद्भावासद्भावाभ्यामुपपन्नावुत्पत्तेः कालविशेषभावाभावौ इत्यतः तर्हि मत्पक्षेऽपि तत्सहितस्यैव प्रागभावस्य कर्तृत्वात् तद्भावाभावकृतौ उत्पत्तेः कालविशेषभावाभावावित्याह **इच्छादीति** । **तदिति** । सन्ततोत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु ब्रह्मणश्चेतनत्वेन तस्य ज्ञानेच्छाद्युपपत्त्या तद्विशिष्टस्य तस्य कर्तृत्वोपपत्त्या तत्कादाचित्कत्वेन मत्पक्षे उक्तप्रसङ्गपरिहारोपपत्तावप्यचेतनत्वाद्विश्वप्रागभावस्य ज्ञानेच्छाद्यनुपपत्त्या न तद्विशिष्टस्य तस्य कर्तृत्वमिति नेच्छादिकादाचित्कत्वेनोक्तप्रसङ्गपरिहारस्त्वत्पक्ष इत्यतः शब्दगम्यस्यार्थस्य यथाशब्दमङ्गीकर्तव्यत्वेन चेतनत्वादेस्तद्भावाभावाप्रयोजकत्वात् प्रकृते च 'तदसदेव सन्मनोऽकुरुते'ति श्रुतावसच्छब्दार्थस्य विश्वप्रागभावस्य मनःशब्देन वा कर्त्रर्थकलकारेण वा ज्ञानेच्छाद्युक्तेर्युक्त एव तत्कादाचित्कत्वेन सन्ततोत्पत्तिप्रसङ्गपरिहारो मत्पक्ष इत्याशयवानाह **अत एवेति** । उपन्यस्तपूर्वपक्षस्योत्सूत्रत्वशङ्कानिरासाय सूत्रारूढतामुपपादयति **तदिदमिति** ।

अभाव इति । प्रागभाव इत्यर्थः । नन्वसच्छब्दस्य शून्ये रूढस्य कथं प्रागभावपरत्वमित्यतो योगेन तद्दर्शयति **अत्रेति** । **भावसाधन इति** । भवनं सत्, न सत् असदिति भावसाधनान्त इत्यर्थः । यद्यपि शतृप्रत्ययः कर्तर्येव विहितो न तु भाव इति भावसाधनत्वं नाश्रयितुं युक्तम् । तथाऽपि कर्तरि विहितोऽपि, छन्दसि भावेऽपि भवतीत्यभिप्रेत्य भावसाधनत्ववचनमिति ध्येयम् । ननु लाघवादावश्यकत्वाच्चाभाव इत्येव हि वक्तव्यं किमसच्छब्देनेत्यतः सूत्रस्य श्रुत्यनुसारित्वादसदेवेत्यादिश्रुत्यनुगतिसूचनार्थमसच्छब्दप्रयोग इत्याह **श्रुतीति** ।

वा०४२०— भावत्वेनेति । भावत्वरूपहेतुनेत्यर्थः । सौत्रखण्डस्येश्वराद्यसत्त्वसाधकत्वं किं नामेत्येव पाठः । अर्थपदं तु अधिकं लेखकप्रसादादिति बोध्यम् । ननु कारणात्मना सत एव कार्याकारेण परिणामपक्षे

अत्यन्तसत्कार्यवादे वा महदादेः प्रलये सत्त्वमेवास्तीति तदसत्त्वनिबन्धनः प्रागभावो न सिद्ध्यतीत्यतः अतः सत्तासम्बन्ध एवोत्पत्तिरिति वदतों मते सत्कार्यवादाभावात् तद्वादस्याप्रामाणिकत्वाच्च युक्तमेव महदादेः प्रलये सत्त्वाभावनिबन्धनप्रागभावसत्त्वसाधनं इत्याशयेनोत्पादशब्दार्थमाह **प्रागसत इति** । एतेन प्रलये प्रागभावानभ्युपगमे तद्रूपकारणाभावात् कार्यं न स्यात् (इति) यथाश्रुतं एव व्याख्यानं निरस्तमित्यपि सूचितम् । प्रलये प्रागभावाभावे तद्रूपकारणाभावात् इति व्याकुर्वतापि प्रागभावाभाव इत्यनेन कार्यसत्त्वमेवोक्तं भवति । तथा च प्रलये कार्यसत्त्व इति लब्धे उत्पादायोगस्य प्रागसतः उत्पादितरीत्या एव उपपादनीयत्वात् प्रकारान्तरेणोक्तिः व्यर्थेति । **नन्वत्रेत्यादि मूलम्** । **असदिति** । सौत्रखण्डस्याद्यर्थमभिप्रेत्य एतच्च 'असत् अभावः अपरापि वृत्तिः' इत्युत्तरमूले स्पष्टम् । अनन्यथासिद्धनियतेति उक्तमूलानुसारेणेदम् । **ईश्वरतत्कर्तृत्वेति** । ईश्वरश्च तत्कर्तृत्वं च तदुभयकल्पनापेक्षया इत्यर्थः । **कर्तृमात्रस्येति** । धर्मितद्धर्मकल्पनातो धर्ममात्रकल्पनायाः लब्धलघुत्वादित्यर्थः । मूले **असदेवेदमग्र आसीत् तत् असदेव सन् मनोऽकुरुत असतः सदजायतेत्यादीति** । यद्यपि भाष्ये 'असदेवेदमग्र आसीत्' इत्येतावदेव वाक्यं असत्कारणत्वसाधकयुक्त्युपोद्बलकत्वेनोदाहृतम् । तथापि सिद्धान्तसाधकत्वेनाभिप्रेतछान्दोग्यस्थ 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्येतद्वाक्ये सन्निहित 'तद्धैक आहुः असदेवेदमग्र आसीत्' इति वाद्यन्तरोक्तानुवादस्थस्यासदेवेति वाक्यस्य ग्रहणमिति प्रतीतिः स्यात् । न चासौ युज्यते । असतः प्राप्तिप्रतिपादक सर्वशब्दानां इत्यादि भाष्यतट्टीकाविरोधापातात् । न हि छान्दोग्यस्थ 'असदेवेदं' इत्येतद्वाक्यगतासच्छब्दस्य 'एतेन सर्वे व्याख्याताः' इत्यत्र भगवत्परत्वमुपपादितमस्ति । येन यत्रान्यवाचकत्वेऽपि अविरोधः तत्रान्यदपि अमुख्यतयेति भाष्यानुसारेण तदधीनत्वन्यायेनान्यत्रापि वृत्त्या असतः प्राप्तिः स्यात् । अतः तावन्मात्रस्योदाहरणं स्थलान्तरस्थवाक्यस्य प्रतीकोपादानतया एव भाष्ये कृतम् । न तु छान्दोग्यस्थवाक्याभिप्रायेण इत्याशयेन स्वयं तच्चोदाहरणं कृतम् । तत् **असदेव सन्मनोऽकुरुतेति** । **तत्** प्रलयकालीनं **असदेव सत् मनः** तत्परिणामभूतं ज्ञानादिकं **अकुरुत** अकरोत् । अत एव एतेन शिष्टेति सूत्रव्याख्यानावसरे मनसः इति भाष्यपदस्य ज्ञानेच्छाप्रयत्नार्थत्वं मूले वक्ष्यते । असतः सदजायतेति वाक्यं 'देवानां पूर्वे युगे सतः सदजायत' इत्यादि ऋगतं (ऋग्गतं) उदाहृतम् । आदिपदेन तु असद्वा इदमग्र आसीत् इत्येतत् वाक्यग्रहणम् । तस्य एतेन सर्वे इत्यत्र मूले उदाहरणात् । उदाहरिष्यते च तदिह टीकायामिति विवेकः । असद्व्यपदेशान्नेति चेत् इत्येतत्सूत्रीय परापव्याख्यानानुवादावसरे च तद्वाक्यद्वयं उदाहरिष्यते । तत्र तदासीत् इति च वाक्यशेषः उदाहृतः । एतेन छान्दोग्यवाक्याश्रयणेन व्याख्यातारो निरस्ता वेदितव्याः इति ज्ञातव्यम् । आनन्दमयाधिकरणचन्द्रिकायां तु टीकायां 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इत्यस्येत्यादिना अपरममुख्यवृत्त्या अन्यपरत्वराहित्योक्तावपि तत्पक्षे टीकास्वारस्याभावः आयातीत्यतो 'यद्वा ब्रह्मे'त्यादिना बलवत्वं प्रकारान्तरेण निरूपितम् । तथैव तट्टीकोक्तेः । तत्त्वप्रकाशिकाग्रन्थे अत्र च चन्द्रिकानुसारेण निष्कर्षः कार्योऽस्ति । **युक्तमित्यर्थ इति** । युक्ते द्वे साम्प्रतमित्यभिधानात् इति भावः । स्वार्थात् प्रच्यावनासमर्थत्वेऽपीत्यपिपदयुक्तः पाठः । समर्थत्वेनेति तृतीयान्तपाठेऽपि अयमेवार्थः । तत्समर्थत्वात् इति पाठः । **व्याप्तिपक्षधर्मतेति** । धर्मोपेततया प्रबलाया युक्तिः इति सम्बन्धः । **कारणतायाः कर्तृत्वस्य च**

इति । कारणत्वमात्रस्य दर्शनेऽपि कारणत्वकर्तृत्वयोः उभयोरपि दर्शनाभावादित्यर्थः । घटप्रागभावस्य कारणत्वेऽपि कर्तृत्वाभावादित्याशयः । **भावसाधन इतीति** । भावो धात्वर्थः ससाधनं अभिधेयं यस्येति तथोक्तः भाववाचक इति यावत् । एवं पिपीलिकालिपिश्चापि प्रमाणं इत्येतत् मूलटीकायां व्याख्यातप्रकारेण ज्ञातव्यम् । 'तुल्यास्य प्रयत्नमि'ति सूत्रीयभाष्यगत 'प्रपूर्वात् यततेः भावसाधनः न प्रत्ययः' इत्यत्र 'भावसाधनमित्यस्य भावे अभिधेयेन प्रत्ययः क्रियते । तेन नशब्दस्य भावसाधनत्वं भवती'त्युक्तं कैय्यटे । सच्छब्दस्य भवनरूपभाववाचकत्वेऽपि **असच्छब्दस्य** तद्वाचकत्वाभावात् । भावसाधनपदं तदन्ततया व्याख्याति **भावसाधनान्त इति** । **यद्यपि शतृप्रत्यय इति** । यद्यपि शतुर्लडादेशतया पृथक्प्रत्ययत्वं अस्तीति शत्रा-देशकर्तर्येव विहितः इत्येव वाच्यं, तथापि लटः प्रत्ययत्वेन तदादेशशतुरपि प्रत्ययत्वं इत्याशयेन शत्रादेशः कर्तरीत्येवात्र विवक्षितमिति न दोषः । न त्वशतृप्रत्यय एव स्वतन्त्रोऽभ्युपेयः 'इङधार्योः शत्र कृच्छ्रिणी' इत्यादिना धीयन् इत्यादौ तस्य सत्त्वेऽपि प्रकृते लडादेशतया स्वतन्त्रप्रत्ययत्वाभावात् इति बोध्यम् । शतुः कर्तर्येव विधानं तु पचन्तं चैत्रं पश्य पचता कृतं पचते देहीत्यादौ कर्तुरेव बोधात् इत्यादि ....आकरे स्पष्टम् ।

स०न्न०— अन्यथेति । महाप्रलय उत्पत्स्यमानकार्यप्रागभावं यो नाङ्गीकरोति स प्रष्टव्यः, किं ध्वस्तस्योत्पत्तिः, किं वा उत्पन्नस्य । नोभयम्, उत्पादासम्भवात् । तस्मात् प्रागभावप्रतियोगिन इति वक्तव्यम् । तथा च प्रागभावानङ्गीकारे सर्गादौ कार्योत्पादो न सम्भवतीत्यर्थः । उक्तेरेव कारणत्वेनाभिप्रेतत्वान्न साध्यावैशिष्ट्यमिति ध्येयम् । **अनन्यथासिद्धनियतपश्चाद्भावित्वादिति** । अन्यथासिद्धात् अन्यः नियतः पश्चाद्भावो यस्येति विग्रहः ।

बाहुल्यादित्यस्य व्याख्यानं **प्राबल्यात् इति** । ननु अतीताधिकरणे अर्थान्तरसम्भवेन स्वार्थपरित्यागस्य कर्तुं शक्यत्वेऽपि 'सदेव सौम्य' इत्यादिश्रुतेः अर्थान्तराप्रतीत्या तस्य कर्तुमशक्यत्वेन प्रबलत्वात् तद्विरोधेन प्रागभावकर्तृत्वप्रतिपादकयुक्तिजातस्यैवाप्रामाण्यमित्यत आह **प्रागभावस्यापीति** ।

ननु 'असतः सदजायत' इत्यादिश्रुतेः, 'एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याता' इत्यनेन असदादिशब्दानां ब्रह्मपरत्वस्य समर्थितत्वेन, ब्रह्मपरत्वेन तत्संवादित्वाभावेन प्रागभावकर्तृत्वादिप्रतिपादकयुक्तिजातस्य दुर्बलत्वात्, युक्तेः 'सदेव' इत्यादिश्रुतिविरुद्धत्वात् तस्यैवाप्रामाण्यमित्यभिप्रेत्य शङ्कते **नन्वेतेनेति** । परिहर्तुं पृच्छति **तत्किमिति** । **युक्तिसहिताया (युक्त्युपेताया) इति** । अयं भावः । श्रुतिद्वयस्य परस्परं विरोधे प्राप्ते तयो-रन्यबाधकत्वे सामर्थ्यासम्भवेन स्वयं लब्धावकाशा युक्तिः अन्यतरागमस्यार्थनिश्चयं सम्पाद्य(दयित्वा) तत्सहकारं च स्वयं सम्पाद्य प्रबला सती अन्यतरागमं बाधत इति । **तत्प्रागभाव इति** । यथा **ब्रह्मणः** एकत्वेऽपि तत्तदिच्छानुसारेण तत्तत्कर्तृत्वम्, एवं प्रागभावस्यापि तत्तदिच्छानुसारेण तत्तत्कर्तृत्वमित्येवाभिप्रेतम् । न तु तत्तत्प्रागभावानामनन्तानां कर्तृत्वमिति ध्येयम् । **असच्छब्द इति** । भवनं सत् । न सत् असदिति

भावसाधनान्त इत्यर्थः । ननु 'अभाव इति चेत्' इत्यनुक्त्वा सूत्रकारेण असदिति असच्छब्दप्रयोगे किं निमित्तमित्यत आह **श्रुत्यनुगमार्थमिति** । **उपपत्तीति** । उपपत्तिविरुद्धो वेदार्थो न सम्भवति इत्येकवाक्यतया योज्यम् ।

विठ्ठल०— इत्यादिश्रुतिसंवादित्वेनेति । असदेवेति प्रागभावस्य नियतपूर्ववृत्तित्वयुक्तिसंवादिनी असदेवेति तस्य कर्तृतासाधकपरिशेषरूपयुक्तिसंवादिनीयाकार्यस्य प्रागभावमात्रजन्यत्वसंवादिनी असदेवेत्यादिस्तर्हि कोऽर्थ इत्यत आह **प्रागभावस्यापीति** । अत्रादिशब्देन प्रामाण्यविषयग्रहणम् । **नन्वेतेन सर्व इति** । 'एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याता' इति सूत्र इत्यर्थः । परिहरति **तत्किमिति** । एतेन सर्व इत्यत्र असत्परत्वमुपेत्य विचारप्रवृत्तावपि इह योगे भावार्थतोपगमेन विचारकरणमविरुद्धमिति ज्ञेयम् । ननु प्रागभावस्य कारणत्वेऽनादिनित्यत्वात् तस्य प्रलयकार्योत्पत्तिः स्यादित्यत आह **सन्ततोत्पत्तीति** । **अत्रासच्छब्द इति** । असच्छब्दान्तर्गतसच्छब्द इत्यर्थः । सच्छब्द इति क्वचित्पाठः । भवनं सदिति भावसाधन इत्यर्थः । ननु तर्ह्यभाव इति चेदित्यनुक्त्वा असदिति चेदिति कुतः सूत्रकारेणोक्तमित्यत आह **श्रुतीति** । असच्छब्द इति शेषः । सूत्रं श्रुत्यनुसारीति भावः ।

चषक— अत्रासच्छब्द इति । असच्छब्दशरीरे प्रविष्टः सच्छब्द इत्यर्थः । **भावसाधन इति** । शतृप्रत्ययस्य धात्वर्थानुवादकत्वं छान्दसमिति भावः ।

॥ इति एकां वृत्तिमनुसृत्य सूत्रोक्तपूर्वपक्षानुवादः ॥

* * *

॥ अथ तत्र द्वितीयां वृत्तिमनुसृत्य सूत्रोक्तपूर्वपक्षानुवादः ॥

६ **सु०— अपराऽपि वृत्तिः, 'भावत्वहेतुना कार्यवदीश्वरादिकमपि प्रलयेऽसदनुमीयत' इति । अत्रासच्छब्दः कर्तृसाधनः ।**

परि०— अपरापि वृत्तिः । अन्योऽप्यर्थः सूत्रखण्डस्येत्यर्थः । तामाह **भावत्वेति** । **असदिति** । अविद्यमानमित्यर्थः । एतद्वृत्यन्तरसूचनार्थं चासच्छब्दप्रयुक्तः सूत्र इति भावः । **अत्रेति** । अस्मिन्नर्थम् । **कर्तृसाधन इति** । नास्तीत्यसदित्येवंरूपेणेत्यर्थः ।

यादु०— अपराऽपि वृत्तिरिति । अपरमपि व्याख्यानमित्यर्थः ।

कं०रा०— अर्थान्तरसिद्ध्यर्थं चासच्छब्दप्रयोग इत्यभिप्रेत्य असदिति पूर्वपक्षांशस्यान्यां व्याख्यां करोति **अपरा वृत्तिरिति** ।

श्रीनिधि०— तदविरुद्धेऽर्थे सम्भवतीत्युक्तमिति । निरन्तरातीताधिकरण इति शेषः ।

शे०वा०— अपराऽपि वृत्तिरिति । अपरव्याख्यानमित्यर्थः । **कर्तृसाधन इति** । अस्तीति सत्, न सत् असदिति कर्तृसाधनान्त इत्यर्थः ।

वा०र०— अपरव्याख्यानमित्यर्थ इति । 'एतच्चासदिति चेत्' इति सूत्रखण्डस्यार्थान्तरं असत् कार्यं यथा 'निषेधैकस्वरूपतः' इत्युत्तरानुव्याख्यानानुसारेण कृतम् । असच्छब्दस्य कर्तृसाधनत्वाभावात् कर्तृसाधनं पदं तदन्ततया व्याचष्टे **कर्तृसाधनान्त इति** । कर्तृवाचकान्त इत्यर्थः ।

स०व्र०— अपरेति । वर्णकान्तरमित्यर्थः । **कर्तृसाधन इति** । भवतीति सत्, न सत् असदिति कर्तृसाधनान्त इत्यर्थः ।

विठ्ठल०— अपरा वृत्तिरिति । अपरमपि व्याख्यानमित्यर्थः । तामेवाह **भावत्वेति** । **असदिति** । अविद्यमानमित्यर्थः । एतत्सूत्रान्तरसूचनार्थं चात्रसूत्रे असच्छब्दः प्रयुक्त इति भावः । **अत्रेति** । अस्मिन्नर्थे नास्तीत्यसदिति कर्तृसाधनो सच्छब्द इति भावः ।

चषक— अपराऽपि वृत्तिरिति । अपराऽपि व्याख्येत्यर्थः ।

॥ इति द्वितीयां वृत्तिमनुसृत्य सूत्रोक्तपूर्वपक्षानुवादः ॥
॥ इति द्वेधा सूत्रोक्तपूर्वपक्षानुवादः ॥

* * *

॥ अथ सूत्रोक्तसिद्धांतांशव्याख्यानम् ॥
॥ अथ तत्र प्रथमां वृत्तिमभिप्रेत्य सूत्रोक्तसिद्धांतांशव्याख्यानम् ॥
॥ अथ तत्रादौ 'असत्कारणं न हि । श्रुत्यर्थो भवति' इत्यनुव्याख्यानस्य शब्दार्थयोजना ॥

७ सु०— इह प्रथमां वृत्तिमभिप्रेत्य नेति सिद्धान्तांशं व्याचष्टे (व्याख्याति) असदिति ।

अनु०— असत्कारणं न हि ।
श्रुत्यर्थो भवति

अभाव इत्यर्थः ॥ कारणम् इति तद्विशेषः कर्तोच्यते ॥ हि इत्यनेनेदमाह, 'उपपत्तिविरुद्धस्तावन्न वेदार्थः सम्भवति, तदविरुद्धेऽर्थे सम्भवतीत्युक्तम्; प्रकृतश्चोपपत्तिविरुद्धः, तथा च वक्ष्याम' इति ॥ 'श्रुत्यर्थो न भवती'त्युपलक्षणम्, अनुमानप्रमेयमपीदं न भवत्युपपत्तिविरुद्धत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् ।

परि०— तद्विशेषः कर्तोच्यत इति । प्रकृतोपयोगात् कर्तेत्येवोक्तम् । उपादानमुच्यत इत्यपि ग्राह्यम् । **इत्युक्तमिति** । 'दृढयुक्तिविरोधे तु सर्वत्र न्याय ईदृशः' इति पूर्वाधिकरणे उक्तमित्यर्थः । **प्रकृतश्चेति** । अभावकर्तृत्वादिरूपपूर्वपक्ष्युक्तश्रुत्यर्थश्चेत्यर्थः । **वक्ष्याम इति** । 'निषेधैकस्वरूपस्य न कर्तृते'त्यादिनेति भावः ।

यादु०— इत्युक्तमिति । पूर्वाधिकरण इति शेषः । **वक्ष्याम इति** । अस्मिन्नेवाधिकरण इति शेषः ।

वं०प०— कर्तोच्यत इति । अन्यथा कारणत्वमात्रस्य सिद्धान्तिभिरप्यङ्गीकारान्न हीत्युक्ते बाधः स्यादिति भावः । **प्रकृतश्चेति** । अभावस्य कर्तृत्वरूपोऽर्थः ।

कं०रा०— प्रवृत्तिव्याख्यासिद्धान्तेऽपि प्रागभावस्य कारणत्वादसत्कारणं न हीत्येतत्कथमित्यत आह **कारणमितीति** ।

शे०वा०— प्रथमां वृत्तिमिति । प्रथमं व्याख्यानमित्यर्थः । **अभाव इत्यर्थ इति** । अत्राभाव इति तद्विशेषः प्रागभावो विवक्षितः । अत्र सर्वत्रासच्छब्देन प्रागभावः कारणशब्देन च कर्तोच्यत इति टीकाग्रन्थानुसारेण भाष्यस्थासच्छब्दकारणशब्दयोः प्रागभावकर्तृत्वार्थकत्वसिद्ध्या भाष्यस्याप्यत्रैव प्रागभावकर्तृत्वनिरासकत्वेन शून्यकारणत्वनिरासकत्वाभावेन भाष्यानुव्याख्यानयोः ऐकार्थ्यात् 'निषेधैकस्वरूपस्य न कर्तृते'त्यनुव्याख्यानस्य 'नासतः कारणत्वमि'ति भाष्येण न विरोधः । 'श्रुतिप्राप्तमेवासन्मतमत्र निराक्रियत' इति भाष्यकारवचनाच्चैतदेवावसीयते यदत्रासच्छब्दः प्रागभावपरो न शून्यपर इति । प्रागभावस्य नियतप्राक्सत्त्वस्यासीदिति सत्त्वोक्तेश्चोपपत्त्या कर्तृताया 'असद्वा इदमग्र आसीदि'त्यादिश्रुतिप्राप्तत्वेन प्रागभावकर्तृत्वनिषेधकत्वे श्रुतिप्राप्तासन्मतनिषेधकत्वोपपत्तावप्यसतो नियतप्राक्सत्त्वरूपकारणत्वस्यासीदिति सत्त्वोक्तेश्चायोगेन तत्कारणतायां उदाहृतश्रुतिप्राप्तत्वाभावेन शून्यकारणतानिषेधकत्वे श्रुतिप्राप्तासन्मतनिषेधकतोत्त्ययोगात् । किञ्चास्य भाष्यस्य श्रुतिप्राप्तासन्मतनिषेधकत्वमात्राभिप्रायेऽस्याधिकरणस्य तृतीये प्रवेशप्रसङ्गात्, श्रुतियुक्त्युभयप्राप्तासन्मतनिषेधकत्वाभिप्रायेऽपि तृतीयेऽप्यन्तर्भावप्रसङ्गाद्युक्त्युपसर्जनश्रुतिप्राप्तासन्मतनिषेधकत्वा-

भिप्राये चतुर्थे प्रवेशप्रसङ्गात् । श्रुत्युपसर्जनयुक्तिप्राप्तासन्मतनिषेधकत्वाभिप्रायकत्वस्याकामेनाप्यङ्गीकार्यत्वात् प्रागभावकर्तृताया उक्तरीत्या श्रुतिप्राप्तेः, पूर्वपक्ष्युक्तरीत्या युक्तिप्राप्तेश्च, श्रुत्युपसर्जनयुक्तिप्राप्तत्वेन तन्निरासकत्वे एतदधिकरणीयोपाध्याकलितत्वप्राप्तावपि, शून्यस्य कारणतायाः श्रुत्या उक्तरीत्याऽप्राप्तेः, तत्प्रापकयुक्तेष्टीकादावनुक्त्या तदप्राप्तेश्च, तन्निषेधकत्वेऽस्याधिकरणस्य तस्याः श्रुत्युपसर्जनयुक्तिप्राप्तत्वरूपोपाध्यनाकलितत्वप्रसङ्गेनाधिकरणोपाधिकथनरूपैतद्ग्रन्थविरोधापत्त्या तदविरोधायापि भाष्यस्थासच्छब्दस्य प्रागभावपरताया आवश्यकत्वात् । न चैवम् 'समयस्योपरि निषेधादि'ति भाष्यविरोधः, तदनुरोधेन तस्य शून्यकारणतानिषेधमात्रपरत्वप्रतीतेरिति वाच्यम् । किं श्रुत्युपसर्जनयुक्तिप्राप्तप्रागभावकर्तृत्वनिषेधकत्वाश्रयणेन, समयप्राप्तासन्मतस्यैवायं निषेधः किन्न स्यादित्याशङ्कायां तथा सति प्रागभावकर्तृताप्रापकसमयस्याभावेन समयप्राप्तासन्मतनिषेधकत्वेऽस्य समयप्राप्तप्रागभावकर्तृत्वनिषेधकत्वायोगेन शून्यसमयप्राप्तासन्मतनिषेधकत्वस्यैव वाच्यतया तत्परसमयपादीयाधिकरणेन पौनरुक्त्यापत्त्या तत्प्राप्तसमयनिषेधकत्वायोगेन श्रुत्युपसर्जनयुक्तिप्राप्तप्रागभावकर्तृतानिषेधपरत्वमेवेत्यभिप्रायकत्वादुदाहृतभाष्यस्य तदप्रसङ्गात् । न चैवम् न हि शशविषाणादीनां किञ्चित्प्रति कारणत्वं सम्भवतीत्यादिटीकाविरोध इति वाच्यम् । सकलदेशस्थचिरन्तनमूलकोशेषु न हि घटप्रागभावस्य घटं प्रति कर्तृत्वं सम्भवतीत्यादेरेव पाठस्य दर्शनेन तस्य क्वचिदाधुनिकपुस्तकेषु लेखकदोषपतितत्वस्यैवाश्रयणीयत्वात् । ततश्च श्रुतिसूत्रस्थासच्छब्दस्य प्रागभावमात्रपरत्वान्न भाष्यानुव्याख्यानयोरविरोधाय तन्त्रानार्थत्ववर्णनमुपपन्नम् । किञ्चेह नानार्थत्वाश्रयणेन भाष्यानुव्याख्यानयोरविरोधवर्णनं किं तयोरेकार्थत्वानुपपत्त्या कल्प्यते किंवा मानान्तरवशात् । नाद्यः भाष्यानुव्याख्यानयोश्चोक्तरीत्यैकार्थत्वस्योपपादितत्वेन तदभावात् । नान्त्यः तस्यादर्शनात् । अपि च भाष्यस्य शून्यकारणतानिषेधकत्वे, 'तन्मनोऽकुरुतेत्यादेरसतो मनसो जनिः । निवारिता तु पूर्वत्र ह्यकस्मादिति तद्विना' इत्यनुव्याख्याने 'पूर्वमभावस्य जगत्कर्तृत्वं निराकृतम् । इदानीं तु शून्यस्ये'ति तट्टीकायां चाकस्मादिति श्रुतेः शून्यकारणत्वपरत्वेन प्रतीतेः एतेनेति सूत्रस्याकस्मादिति श्रुतिप्राप्तासन्मतनिराकरणपरत्वनिश्चयात् पूर्वत्रापि श्रुतिप्राप्तशून्यकारणतानिषेधपरत्वाश्रयणे कथं न पौनरुक्त्यम् । न चाकस्मादिति श्रुतिर्नानार्थेति न भाष्यानुव्याख्यानयोर्विरोध इति वाच्यम् । एकार्थत्वसम्भवे तन्त्रानार्थत्वाश्रयणस्याश्लिष्टत्वात् । अन्यथा सर्वत्र तन्त्रानार्थत्वाश्रयणेनाविरोधस्य व्युत्पादयितुं शक्यत्वान्न कुत्रापि तद्विरोधशङ्कावकाशः स्यादित्यलम् ।

कारणशब्देन कारणविशेषकर्तृलक्षणायां बीजभूतं सम्बन्धमाह **तद्विशेष इति** । **इत्युक्तमिति** । जिज्ञासाधिकरणे 'तथा सति मीमांसावैयर्थ्यादित्यादिने'ति शेषः । यद्वाऽभिमान्यधिकरणे 'दृढयुक्तिविरोधे त्वि'त्येतद्व्याख्यानावसर इति शेषः । **वक्ष्याम इति** । 'बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिर्हि'त्यादिनेति शेषः । ननु श्रुत्यनुमानावष्टम्भेन प्रागभावकर्तृतायाः पूर्वपक्षितत्वात् तदनुसारेण प्रागभावकर्तृत्वस्य श्रुत्यर्थत्वाभाववदनुमेयत्वाभावस्यापि नेति सिद्धान्तांशार्थतया अवश्यं व्याख्येयत्वात् श्रुत्यर्थत्वाभावमात्रवर्णनमाचार्यीयमयुक्तमित्यतस्तदुपलक्षणत्वेन व्याचष्टे **श्रुत्यर्थ इति** ।

वा०र०— अनुव्याख्याने प्रागभावकर्तृत्वमादाय पूर्वपक्षो वर्णितः । तस्यासत्कारणतामाश्रित्य पूर्वपक्षवर्णनपरभाष्यविरोधः इत्यर्तः तत्त्वप्रकाशिकायामेव भाष्यस्य प्रागभावकर्तृताया उक्तत्वेन अनुव्याख्यानभाष्ययोः एकार्थत्वात् न परस्परविरोधः इत्याशयेनाह **अत्र सर्वत्रेति** । ननु श्रुतिप्राप्तमेवासन्मतमत्र निराकरणपरत्वमेवाश्रयणीयम् । समयस्योपरीत्यनेन शून्यकारणतामत एवावान्तरविशेषस्य उत्तरत्र निरसिष्यमाणत्वेन च तथात्वस्य एव प्राप्तेः इत्यतः श्रुतिप्राप्तमिति भाष्यस्यापि तात्पर्यपर्यालोचनायां प्रागभावकर्तृत्वनिरासपरत्वस्य एव प्रतीतेः न तस्यार्थान्तरसाधकत्वाशा कर्तव्या इत्याशयेन श्रुतिप्राप्तं इत्येतत् भाष्यं प्रागभावकर्तृत्वसमर्पकं यथा स्यात् तथा योजयति **श्रुतिप्राप्तमेवेति** । एतदेवेत्युक्तमेव विशदयति **यदत्रेति** । एवं श्रुतिप्राप्तं इत्यस्य प्रागभावपक्षे सम्भवत् अर्थतामभिधाय शून्यपक्षे तस्यासम्भवात् अर्थतां उपपादयति **असतो नियतेति । शून्यकारणतानिषेधकत्वे इति** । तत्पक्ष इत्यर्थः । **एवं श्रुतिप्राप्तमेवेति** । भाष्यस्य यथाश्रुतार्थमेवाङ्गीकृत्य प्रागभावकर्तृत्वनिषेधकत्वशून्यकर्तृत्वनिषेधकत्वपक्षयोः तद्भाष्यार्थत्वतदभावौ वर्णितौ । इदानीं एतदधिकरणोपाधिकथनरूपभाष्यस्य न यथाश्रुतार्थपरत्वमात्रम् । विवक्षितार्थपरत्वेऽपि न श्रुतियुक्त्युभयेत्यादिरूपं विवक्षितार्थरूपत्वं अपि तु श्रुत्युपसर्जनयुक्तिप्राप्तासन्मतनिषेधकत्वरूपविवक्षितार्थकत्वमेव । तथा च प्रागभावकर्तृत्वनिरासकत्वेऽस्याधिकरणस्य उक्तविवक्षितार्थकभाष्योक्त एतदधिकरणोपाधिमद्विषयकत्वप्राप्तावपि शून्यकर्तृतानिषेधकत्वे अस्याधिकरणस्योक्तविवक्षितार्थभाष्योक्त एतदधिकरणोपाधिमद्विषयकत्वाप्राप्तेः नास्याधिकरणस्य शून्यकर्तृतानिरासपरता किन्तु भगवत्कर्तृतानिरासपरता एव इत्याशयेन श्रुतिप्राप्तमेवेति भाष्यपरिष्काररूपां च श्रुत्युपसर्जनेत्यादिचन्द्रिकां मनसि निधाय विवक्षितं भाष्योक्तं एतदधिकरणोपाधिं परिशेषयति **किं चास्य भाष्यस्येति** । युक्तिरूपाधिकप्रवेशप्राप्तावपि श्रुतिप्राप्तमात्रेणासत्कर्तृतायाः निरासपरं एतदधिकरणं **प्रथम** इव तृतीयेऽपि अन्तर्भूयादेव इत्याशयेनाह **तृतीयेऽपीति** । **उक्तरीत्येति** । नियतप्रागसत्त्वस्येत्याद्युक्तरीत्येत्यर्थः । प्रागभावकर्तृतायाः उपाध्याकलितत्वमात्रप्राप्तावपीति वक्ष्यमाणेनाप्यन्वयः । प्रागभावकर्तृतायाः उक्तरीत्या श्रुतिप्राप्तेरित्यादावेव सम्बन्धेऽपि वा उत्तरत्रानुवृत्तिरभिप्रेतेति बोध्यम् । उक्तरीत्या अप्राप्तेरिति सम्बन्धः । **तस्याः** शून्यकारणतायाः । अनाकल्पितत्वेऽनधिकरणेति पाठः । प्रसङ्गेनेत्यधिकपाठे तु अनाकलितत्वस्य प्रसङ्गेन सत्त्वेनेति । सत्त्वार्थतया प्रसङ्गपदं व्याख्येयम् । एवं प्रागभावकर्तृतानिरासपरत्वेन एतदधिकरणप्रवृत्तिवर्णनपरचन्द्रिकापक्षे श्रुतिप्राप्तमेवेति एतद्भाष्यानुगुण्यादिकमुपपाद्यम् । **समयस्येति शून्यकारणतानिषेधमात्रेति** । समयस्य शून्यकारणताप्रापकस्य सद्भावेनात्र श्रुतिप्राप्तं शून्यमतं निराक्रियते । एतदधिकरणप्रमेयवैषम्यप्रतिपादनाय उत्तरत्र समयप्राप्तप्रागभावकर्तृता निराकरिष्यते इत्युक्तेरनुपपन्नत्वादिति भावः । समयस्योपरीत्यस्यार्थान्तरपरत्वात् न तदनानुगुण्यं इत्याशयेन तद्व्यावृत्त्याशङ्कां दर्शयति **किं श्रुत्युपसर्जनेति । नानार्थत्ववर्णनमुपपन्नमिति** । भाष्यन्यायविवरणटीकास्थासच्छब्दस्य शून्यपरत्वम् । अभावस्य चाभावोऽपीति वक्ष्यमाणानुसारेण प्रवृत्त एतन्मूले तु प्रागभावपरत्वं इत्यनेकार्थत्वमनेकत्वेत्यर्थः । भावबोधकारैस्तु अत्र सर्वत्रासच्छब्देन प्रागभाव इत्येतत् स्पष्टं तत्त्वप्रकाशिकाग्रन्थपर्यालोचयद्भिः वास्तवतया अनेकार्थत्ववर्णनायोगात् शिष्यमतिवैशद्यार्थमेव तद्वर्णनं कृतमिति न तद्विरोध इत्याशयः । **एकार्थत्वानुपपत्त्या**

कल्प्यत इत्यत्र कल्प्यते इत्यस्य क्रियतेत्यर्थः । वर्ण्यत इति **वर्णनम्** । अविरोधरूपो वर्णनविषयः कल्प्यते इति वा । क्रियते इति पाठस्तु स्वरस एव । **तदभावादिति** । एकार्थत्वानुपपत्त्यभावादित्यर्थः । **इत्यनुव्याख्याने इति** । 'एतेन शिष्टा अपरिग्रहा अपि व्याख्याताः' इत्येतत्सूत्रव्याख्यानरूपोत्तरानुव्याख्याने इत्यर्थः । **श्रुतिप्राप्तासन्मतनिराकरणपरत्वनिश्चयात् इति** । ततश्चान्यस्य कारणश्रुतिप्राप्त 'एतेन शिष्टे'त्यत्र निराक्रियते इति कल्पनायां एतदनुविरोधापत्त्या तदविरोधाय एतेनेति सूत्रीयभाष्येऽपि अनुव्याख्यानोक्तशून्यकारणता-निषेधपरत्वमेवेति भावः । **अकस्मादिति श्रुतिर्नानार्थेतीति** । अयमाशयः । नान्यस्य कारणता । अकस्मा-दिति श्रुतिप्रमाणैः एतेनेति सूत्रेण निषिध्यतेति भाष्यकाराभिप्रायकल्पनायां उक्तानुव्याख्यानविरोधः । येन सूत्रशून्यकारणतानिषेधपरत्वनिश्चयादिद्वारकोक्तदोषः स्यात् । किन्तु अन्यस्य भाष्ये शून्यस्य चानुव्याख्याने अकस्मादिति श्रुत्यर्थत्वोक्त्योः श्रुतिनानार्थत्वाङ्गीकारे विरोधाभावेनाविरोधायोक्तार्थकत्वनिश्चयायोगेन पौनरुक्त्या अनवकाशात् इति । **एकार्थत्वेति** । प्रागुक्तरीत्या भाष्येऽपि प्रागभावपरत्वेन असच्छब्दस्याभिप्रेततया विरोधप्रसक्तिशून्यैकार्थत्वसम्भव इत्यर्थः । ननु एतेन शिष्टेति सूत्रीयानुव्याख्यानाद्यनुसारेण तत्सूत्रे अकस्मा-दिदमाविरासीदिति श्रुतिप्राप्तासत्कारणत्वनिषेधमङ्गीकृत्य प्रागभावकर्तृतानिरासपरत्वसमर्थनं श्रुतिप्राप्तासन्मत-निरासपरत्वनिराकरणं च कुर्वतः स्वव्याघातः । एतेनेति सूत्रस्य एतदधिकरणान्तर्गततया एतदधिकरणस्यापि शून्यपरत्वस्यैवाङ्गीकृतत्वप्राप्तेः । तथा च श्रुतिप्राप्तमित्यादि भाष्यस्यापि यथाश्रुतार्थतैव सम्भवतीति अर्था-न्तराभिधानायोगः इति चेत् मैवम् । भावानवबोधात् । असदिति चेदिति प्रधानसूत्रतद्भाष्ययोः असच्छब्दस्य प्रागभावपरता । न तु शून्यपरता इत्यादिकं प्रागभिहितम् । तदुपपादनाय एतेनेति गुणसूत्रेऽतिदेशेन शून्यमतनिरास एवास्ति । न चेत् शून्यमतनिरासः प्रथमसूत्रेऽङ्गीकृतः तर्हि पौनरुक्त्यापातादि तदानीमुच्यते । तथा चोत्तरग्रन्थस्य प्रथमग्रन्थस्य च तत्तत्सूत्ररूपभिन्नविषयत्वात् कथं स्वव्याघातप्रसक्तिः । न हि श्रुति-प्राप्तमेवेत्यादिभाष्यं एतेनेत्यनेन करिष्यमाणसम्मतनिरासपरत्वोक्तिरूपम् । येन यथाश्रुतार्थता स्यात् । किन्तु असदित्येतत्प्रधानसूत्रविषयप्रदर्शनरूपम् । तत्सूत्रस्य च शून्यकर्तृतानिरासपरत्वाभावात् युक्तं अर्थान्तरवर्णन-मपीति न दोषः । ननु यद्यपि तन्मनोऽकुरुत इत्याद्यनुव्याख्यानप्रथमव्याख्यानपक्षे उक्तपौनरुक्त्यप्रसङ्गः । तथापि यद्वेत्यादि द्वितीयादियोजनायाः प्रथमयोजनायाम् अरुचिं मनसि निधायैव मूले प्रवृत्तत्वेनासतो नियतप्राक्सत्त्वायोगादिरूपारुचिसूचनेनास्य पक्षस्य त्यागेन जीवादिकर्तृतानिरासमात्रपरत्वमेव एतेनेति सूत्रस्येति प्राप्तं भवति । तत्पक्षे चास्याधिकरणस्य गुणसूत्रे उत्तरग्रन्थविरोधाभिधानमिति चेत् । सत्यम् । उत्तरटीकासु प्रथमपक्षानुसारेणैव पौनरुक्त्याभिधानाङ्गीकारेण व्याख्यानान्तरे तदनवकाशेऽपि दोषाभावात् । न हि तद्व्याख्या-नान्तरप्रवृत्तिः पूर्वव्याख्यानपरित्यागतात्पर्यका । किन्तु अनेकार्थसङ्ग्राहार्था । टीकाकारैः अरुचिप्रदर्शनस्यापि तत्पक्षाङ्गीकारे स्वारस्यमात्रार्थत्वम् । न हि निन्दान्यायेन । तस्मादपि न शून्यकारणतानिषेधपरत्वमिति सिद्ध्यति । तत्कथं टीकायां असदित्येतत्सूत्रस्य शून्यमतनिरासपरत्वमभ्युपगच्छतैव एतेनेति सूत्रस्यापि उक्तार्थत्वस्यैवाङ्गीकारे पौनरुक्त्यवर्णनमिति यट्टीकायामुक्तं तत् युक्तमेव । प्रथमार्थानुसारेण उक्तरीत्या तत्प्राप्तेरवर्जनीयत्वात् । एतद्व्याख्यानपक्षानुसारि टीकोक्तपक्ष एव व्याघातशङ्कोदयात् । तत्पक्षे प्रधानगुण-

सूत्रविषयभेदस्वीकारेण तत्परिहारं कृतमिति द्रष्टव्यम् । सूत्रभाष्ये अनुभाष्ये च टीकयोरुभयोरपि असन्नयस्य विषयः प्रागभाव इति स्थितम् । एतेनैव तत्त्वप्रकाशिकायां 'शून्यमतनिराकरणमभिप्रेतमिति वदन्तः सर्वे निराकृताः वेदितव्याः' इति सूचितम् । अत्र सर्वत्रासच्छब्देन प्रलयवृत्तिविश्वप्रागभावो अभिधीयते इति । अभावधर्मतात्मतामन्तरेण स्वरूपत एव प्रतिषेधात्मकत्वात् न हि घटप्रागभावस्य घटं प्रति कारणत्वं इति च तत्त्वप्रकाशिकायां स्पष्टमेवासच्छब्दार्थे उक्ते श्रुतिप्राप्तमेवासन्मतमित्यादिकं प्रागभावविवक्षयाऽप्युपपन्नं भाष्यं साधकीकृत्य शून्यमतनिरासपरत्वकल्पनायोगात् । न हि क्वचिदप्यस्ति अधिकरणे टीकायां शून्यवाचिशब्देन व्यवहारो वा तादृशदृष्टान्तादिकथनं वास्ति । न हि घटप्रागभावस्येत्यादिवाक्यस्थाने न हि शशविषाणादीनां किञ्चित् प्रतीत्यादीति वाक्यं मूलकोशे अभावात् बहुपुस्तकेषु चाभावात् विश्वप्रागभावोऽभिधीयते इत्येतद्वाक्यादर्शनतदर्थानवबोधतावता लेखकेन प्रक्षिप्तमिति न तदाश्रयणमिति सुज्ञैः कर्तुं शक्यम् । तन्मनोऽकुरुतेत्यादेः असतो मनसो जनिः इत्याघटते 'एतेन शिष्टापरिग्रहाः' इत्येतत्सूत्रव्याख्यानानुव्याख्याने तट्टीकायां च वक्ष्यमाणरीत्या असदितिसूत्रेण एतेनेतिसूत्रस्य पौनरुक्त्यं परिहर्तुं शून्यमतनिरासस्य एतेनेत्यत्राभिहिततया अचेतनकर्तृकत्वादिपक्षाणामिव शून्यकर्तृत्वमतस्यापि एतेन शिष्टेत्यनेनैव निराससिद्धौ विशेषनिमित्ताभावेऽपि वृथैवासीदितिसूत्रस्य शून्यमतनिरासपरत्वाग्रहायोगादि तथा उत्पत्तिविनाशकारि च बुद्धिमान् इत्युत्तरानुव्याख्यानव्याख्यानावसरे नाशग्रहणं प्रयोजनतया असदित्यादिसूत्राणां प्रध्वंसाभावकर्तृतामतनिरासपरतया व्याख्यानान्तरसद्भावप्रतिपादनात् अत्र प्रागभाव एवेत्यवधारणं शून्यव्यतिरेकविवक्षयेति न दोष इति सूचनादिति सर्वमवदातम् ।

विठ्ठल०— इत्युक्तमिति । दृढयुक्तिविरोधे तु सर्वत्र न्याय ईदृश इत्यत्रेत्यर्थः । **प्रकृतश्चेति** । अभावकर्तृत्वादिरूपश्रुत्यर्थश्चोपपत्तिविरोध इति निषेधैकरूपस्य कर्तृतेत्यादौ वक्ष्याम इति भावः । मास्तु तर्हि श्रुतिप्रमाणेन अभावस्य जगत्कारणत्वं युक्त्या तु भविष्यतीत्यत आह **श्रुत्यर्थ इति** ।

॥ इति 'असत्कारणं न हि । श्रुत्यर्थो भवति' इत्यनुव्याख्यानस्य शब्दार्थयोजना ॥

* * *

॥ अथ तत्र अभावस्य क्वापि कर्तृत्वानुपलम्भः ॥

८ **सु०— 'किञ्च सम्भावित एव श्रुत्यर्थो वक्तव्योऽनुमातव्यश्च, न चैवं प्रकृतः, क्वाप्यभावस्य कर्तृत्वानुपलम्भादि'त्याह क्वापीति ।**

अनु०— क्वापि

'असत्कारणं न ह्युपलब्धमि'त्यनुवर्तते ।

परि०— सम्भावित इति । 'सम्भावितः प्रतिज्ञायाः अर्थः साध्येत हेतुने'त्यादेरिति भावः । **इत्यनुवर्तत इति** । असत्कारणपदयोरर्थौ प्रागुक्ताविति भावः ।

शे०वा०— 'असत्कारणं न हि श्रुत्यर्थो भवती'त्येतावतैव प्रागभावकर्तृताया उपपत्तिविरुद्धत्वेन हेतुना श्रुत्यनुमानप्रमेयत्वाभावप्रतिपादनाद्भाष्ये क्वापीत्यंशवैयर्थ्यमित्यत उक्तप्रतिज्ञायां हिशब्दसमर्पितोपपत्तिविरुद्धत्व-हेत्वपेक्षयाऽसम्भावितत्वरूपहेत्वन्तरसूचकत्वान्न तद्वैयर्थ्यमिति भावेन हेत्वन्तरपरतया तमंशं योजयति **किञ्चेति** । **अनुमातव्यश्चेति** । 'सम्भावितः प्रतिज्ञाया अर्थः साध्येत हेतुने'त्युक्तेरिति भावः । क्वापीत्येतावन्मात्रेण कथं प्रागभावकर्तृताया असम्भावितत्वलाभ इत्यत उक्तानुवृत्त्या तं दर्शयति **असदिति** । प्रकृतोपयोगितया हीत्यनू-द्योपलब्धमिति व्याख्यानम् ।

वा०र०— मूले तद्विरुद्धेऽर्थे सम्भवतीति सप्तम्यन्तं हीत्यनूद्योपलब्धमिति कथं व्याख्यानं अन्यत्रा-दृष्टेः इत्यतो अव्ययानामनेकार्थत्वात् प्रकृते तथा व्याख्यानं सम्भवतीत्याशयेनोक्तं **प्रकृतोपयोगित्वेनेति** । उपलब्ध्यर्थत्वस्यैव प्रकृतोपयोगो न हेत्वार्थस्येति भावः ।

स०व्र०— उपलब्धमित्यनुवर्तत इति । 'उपपत्त्यविरुद्धेऽर्थे न हि' इत्येतावत् पूर्ववाक्यादनुवर्तते तत्रोपलब्धमिति शेषः पूरणीयः इति विवेकः ।

विठ्ठल०— सम्भावित इति । सम्भावितप्रतिज्ञाया अर्थसाध्येन हेतुनेत्युक्तेरिति भावः ।

॥ इति अभावस्य क्वापि कर्तृत्वानुपलम्भः ॥

* * *

॥ अथ तदन्ते उक्तस्य 'एतदधिकरणोक्तार्थस्य चतुर्थपादोक्तार्थवैलक्षण्य'स्य विशदीकरणम् ॥

९ **सु०— चतुर्थपादादस्याधिकरणस्य वैलक्षण्यं दर्शयितुम् अल्पेत्यादि उक्तम्, तदविशदम्; वैलक्षण्यज्ञानस्योभयस्वरूपज्ञानाधीनत्वात् । अतश्चतुर्थपादार्थं दर्शयति श्रुतीति ।**

अनु०— **श्रुतिप्रायोपपत्तिभिः ।**
अविरोधश्चतुर्थे तु पादे सम्यक् समर्थ्यते ।

श्रुतीनां प्रायो बाहुल्यम्, तत्सहिताभिरुपपत्तिभिः । श्रुतिप्रधानकोपपत्तिभिरिरिति यावत् । अविरोधः विरोधाभावः । श्रुतीनामिति शेषः ।

यद्वा श्रुतिप्रायशब्देन श्रुतिकल्पत्वमुच्यते, श्रुतिगृहीताभिरुपपत्तिभिरित्यर्थः । अत्र तु स्वतन्त्राभिरिति स्फुटमेव ।

अथवा 'अत्रोक्तार्थस्यैव तत्र प्रपञ्चनान्न दोषः, यथा प्रथमपादार्थप्रपञ्चनात् द्वितीयपादस्य' इत्याशयेनोक्तम् सम्यगिति ।

यद्वा क्वापीति अत्र सम्बध्यते । तेन क्वाप्यध्यात्मलक्षणे विषये, अत्र त्वन्यत्रेति भेदः सूचितो भवति ॥ यद्यप्येतत्प्रागेव वक्तव्यम्, तथाऽप्यसत्कार्यमित्यादेर्वक्ष्यमाणस्य, सूत्रस्य व्याख्यानान्तरत्वद्योतनाय व्यवधानेनोक्तम् । अन्यथा पूर्वमेव व्याख्यानम्, इदं तु तदुपपादनायोपयोगीति विज्ञायेत ।

परि०— अत्रापि प्रायश्शब्दो बाहुल्यवाची सन् प्राधान्यार्थ इत्याह **प्रायो बाहुल्यमित्यादिना । प्रथमपादा(माधिकरणा)र्थप्रपञ्चनेति** । स्मृत्यधिकरणे ह्यश्रौतस्मृतीनां सर्वासामप्रामाण्ये सङ्क्षेपेणोक्ते सति तत्प्रपञ्चनं समयपादे द्वादशभिरपि नयैः क्रियते । इतरेषां चानुपलब्धेरिति सामान्यतो निराकरणं समयानां कृतमित्यादिभाष्योक्तेः । तथाऽत्रापीति भावः । **अध्यात्मेति** । उपासनापादे 'अध्यात्मप्रवणो भूत्वा तस्य सन्निहितत्वतः' इति अनुभाष्योक्तेरिति भावः । **प्रागेवेति** । 'इति न्यायो विनिश्चितः' इत्यनन्तरं 'कथं न निर्णयं कुर्यादि'त्यनन्तरं वेत्यर्थः ।

गु०दी०— यथा प्रथमपादार्थप्रपञ्चनात् द्वितीयपादस्य इत्यत्र 'इतरेषां चानुपलब्धेरि'त्यादि युक्तिपादार्थप्रपञ्चनात् समयपादस्येत्यर्थः ।

यादु०— प्रथमपादार्थप्रपञ्चनादिति । 'इतरेषां चानुपलब्धेरि'ति सामान्यतो निराकरणं समयानां कृतम् । 'विशेषतो निराकरोत्यस्मिन्पादे' इति भाष्येऽभिहितत्वादिति भावः । यद्यपि प्रथमपादीयैतत्सूत्रार्थप्रपञ्चनरूपत्वमेव द्वितीयपादस्यात्राभिहितं न समस्तप्रथमपादार्थप्रपञ्चनरूपत्वं तथाऽप्युक्तार्थविरुद्धानां सर्वयुक्तीनामाभासत्वस्य प्रथमपाद एवोक्तत्वेन विरोधिसमयानुसंहितयुक्तीनामप्याभासत्वस्य तत्रैव सिद्धत्वाद्व्यर्थोऽयं पाद इत्याशङ्कायामुपलक्षणया यत्सर्वविरोधियुक्तीनामाभासत्वं प्रथमपादे सङ्क्षेपेणाभिहितं तदत्र तत्तत्प्रमेयेषु परोत्प्रेक्षितयुक्तीनामाभासत्वव्युत्पादनेन प्रपञ्च्यत इत्यभिप्रेतत्वेन प्रथमपादार्थप्रपञ्चनरूपत्वमप्यस्त्येवेति ध्येयम् ।

वं०प०— **प्राबल्यं** प्राधान्यम् । **प्रागेवेति** । 'इति न्यायो विनिश्चित' इत्यनन्तरमेव 'श्रुतिप्राये'-त्यादिवाच्यमित्यर्थः । पूर्वम् 'असत्कारणं न हि श्रुत्यर्थो भवति क्वापी'त्येतदेवेत्यर्थः । **व्याख्यानम्** असदिति चेदित्यंशस्य । **इदम्** असत्कार्यमित्यादिकम् । व्याख्यानानन्तरत्वद्योतककिञ्चेत्यादिशब्दाभावादिति भावः । व्यवधाने तु व्याख्यानानन्तरत्वं विज्ञास्यत इति हृदयम् ।

कं०रा०— चतुर्थपादीययुक्तीनां श्रुतिकल्पत्वं कथमित्यत आह **श्रुतिगृहीताभिरिति** । श्रुति-स्मृत्युक्ताभिरित्यर्थः । तच्च स्मृत्यादिकं 'नोपादानं हीन्द्रियाणामतोऽनुत्पत्तिरिष्यते । तत्र नित्यं मनोऽनादित्वान्न ह्यमनाः पुमांस्तिष्ठती'त्यादिभाष्योदाहृतं द्रष्टव्यम् । **स्वतन्त्राभिरिति** । पूर्वपक्ष्युत्प्रेक्षिताभिरित्यर्थः । **प्रथम-पादार्थेति** । द्वितीयपादस्य प्रथमपादार्थप्रपञ्चकत्वं इतरेषां चानुपलब्धिरिति सामान्यतो निराकरणं समयानां कृतं विशेषतो निराकरोत्यस्मिन्पाद इति भाष्ये स्पष्टम् । **अध्यात्मेति** । चतुर्थपादस्याध्यात्मविषये विरोधाभावप्रति-पादकत्वं तथा प्राणा इत्यादि चतुर्थपादीयसूत्रपर्यालोचनया सिद्धमिति भावः । **अत्र त्विति** । प्रथमपादे त्वध्यात्मेतरविषये विरोधाभावः समर्थ्यत इति भेद इत्यर्थः । **एतदिति** । श्रुतिप्रायोपपत्तिभिः । अविरोधश्चतुर्थे तु पादे सम्यक् समर्थित इत्येतत् असत्कारणं न हीति सूत्रव्याख्यानात्प्रागेव वक्तव्यमित्यर्थः । **अन्यथेति** । श्रुतिप्रायोपपत्तिभिरित्यादेः प्रागेवोक्तावसत्कारणं न हीत्यादिकमेव सूत्रव्याख्यानम् 'असत्कार्यं यथा दृष्टं वस्तुत्वात्कारणं तथे'त्यादिकं तु पूर्वव्याख्यानोपपादनोपयोगीति विज्ञायेत मध्ये प्रमेयान्तरव्यवधानाभावात् असत्कारणं न हीत्याद्यनन्तरमसत्कार्यं यथादृष्टमित्यादेः पूर्वं श्रुतिप्रायोपपत्तिभिरित्यादेरुक्तौ तु प्रमेयान्तर-व्यवहितस्य 'असत्कार्यं यथा दृष्टमि'त्यादेः पूर्वव्याख्यानोपदोगित्वासम्भवात् सूत्रव्याख्यानान्तरत्वं ज्ञाप्यत इति भावः । महाप्रलयवर्तिनि कार्यप्रागभाववस्तुत्वं व्यभिचरितमित्यतोऽभावत्वादिति व्याख्यातम् ।

श्रीनिधि०— **श्रुतिकल्पत्वं** श्रुतिसदृशत्वम् । तच्च श्रुतिवच्छ्रुतिगृहीतत्वेन निश्चितप्रामाण्यकत्वेनेति भावः । **अत्र सम्बध्यत इति** । चतुर्थे पाद इत्यत्र सम्बध्यत इत्यर्थः । **प्रागेवेति** । अल्पवाक्ययुक्ता युक्तिर्बहुलैव विरोधिनी यत्र तत्र कथं वस्तुनिर्णय इत्यत्र इत्यर्थः । **सूत्रम्** । सूत्रांशम् ।

शे०वा०— श्रुतिप्रायोपपत्तिभिरिति भाष्यमनर्थकम् । न च श्रुतियुक्तिविरोधपरिहारकस्यास्य तादृशे चतुर्थपाद एव कर्तव्यताशङ्कापरिहाराय ततो वैलक्षण्योपदर्शनमेतदिति वाच्यम् । 'अल्पवाक्ययुता युक्तिर्बहुलैव विरोधिनी'त्येतदधिकरणोपाधिकथनपरे वाक्ये वाक्ययुक्तिविशेषणाभ्यामल्पत्वबहुत्वाभ्यामेव तद्वैलक्षण्योपदर्शना-दित्यतस्तद्विशदीकरणार्थत्वान्न वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्य विशदीकरणे निमित्तोपदर्शनपूर्वकं तत्परतयोत्तरवाक्यं योजयति **चतुर्थपादादिति** । **वैलक्षण्यज्ञानस्येति** । तत्र चैतदधिकरण-पूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायोपदर्शनेऽपि चतुर्थपादीय-पूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायानुपदर्शनात् तदुभयस्वरूपज्ञानाभावान्न तदधीनवैलक्षण्यज्ञानं सम्भवतीति भावः । नन्वस्मि-न्नप्यधिकरणे बहुलश्रुतिसहितोपपत्तिभिः श्रुतीनां विरोधनिरासात् कथमयं चतुर्थपादार्थ इत्यतोऽत्र श्रुतिप्रायोप-पत्तिभिरित्यस्य श्रुतिप्रधानकोपपत्तिभिरित्यर्थकत्वेन बहुलश्रुतिसहितोपपत्तिभिरित्येतावत्तात्पर्यकत्वाभावाद्बहुल-

श्रुतिसहितोपपत्तिभिः श्रुतीनां विरोधनिरासकस्याप्यस्य श्रुत्युपसर्जनयुक्तिविरोधनिरासकत्वेन श्रुतिप्रधानोपपत्तिभिस्तदनिरासकत्वान्न तन्निरासार्थकचतुर्थपादे प्रवेशोऽस्येति भावेनाह **श्रुतिप्रधानकेति** । अविरोधो विरोधाभाव इत्येतत्पादोपक्रम एव प्रपञ्चितम् । 'युक्तिसहितश्रुतिविरोधं श्रुतीनामि'ति भाष्यं 'श्रुत्यर्थः श्रुतियुक्तिभ्यामि'ति चतुर्थपादीयानुव्याख्यानं च मनसि निधायापेक्षितं शेषं पूरयति **श्रुतीनामिति शेष इति** ।

नन्वेवमधिकरणस्य चतुर्थपादप्रवेशपरिहारेऽपि तृतीयचतुर्थपादयोः साङ्कर्यदिव चतुर्थपादीयाधिकरणेष्विव तृतीयपादीयेष्वपि तेषु प्रायेण श्रुतिप्रधानोपपत्तिभिः श्रुतीनां विरोधनिरासादित्यत आह **यद्वेति** । **श्रुतिगृहीताभिरिति** । श्रुतिगृहीतत्वं च श्रुतिसिद्धव्याप्त्यादिमत्त्वं द्रष्टव्यम् । एतच्च 'श्रुत्यर्थः श्रुतियुक्तिभ्यामि'त्युत्तरानुव्याख्यानव्याख्यानावसरे आकर एव स्पष्टम् । **अत्र तु स्वतन्त्राभिरिति** । श्रुत्यपरिगृहीताभिरित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । तृतीयपादेऽपीत्यपि द्रष्टव्यम् । श्रुतिप्रायोपपत्तिभिरविरोधश्चतुर्थपादे समर्थ्यत इत्येतावता चतुर्थपादार्थप्रदर्शनेनास्य ततो वैलक्षण्यसूचनेन तत्साङ्कर्यशङ्कानिराससिद्धेर्भाष्ये सम्यगित्यस्य वैयर्थ्यमित्यतश्चतुर्थपादस्यैतदधिकरणार्थप्रपञ्चकत्वसूचनेनागतार्थत्वोपपादनार्थत्वान्न तद्वैयर्थ्यमित्यभिप्रेत्याह **अथवेति** । एतदधिकरणार्थप्रपञ्चकत्वेन चतुर्थस्योक्तमवैयर्थ्यं दृष्टान्तेनोपपादयति **यथा प्रथमपादार्थप्रपञ्चनादिति** । 'इतरेषां चानुपलब्धेरि'ति प्रथमपादोक्तहेतुत्रयप्रपञ्चनरूपत्वादित्यर्थः । प्रथमपादस्थाधिकरणोक्तोऽप्यर्थः प्रथमपादार्थ एव । अन्यथा पादार्थाप्रतिपादकत्वात् 'इतरेषां चानुपलब्धेरि'त्यस्य पादान्तर्भावाभावप्रसङ्गात् । अयमेव च 'पूर्वपादेनास्य प्रपञ्च्यप्रपञ्चभावलक्षणा सङ्गतिरि'ति समयपादीयोक्तेः, 'प्राधान्याद्युक्तिविरोधपरिहारस्य प्राथम्ये तत्प्रपञ्चात्मकत्वेन समयविरोधपरिहारस्य तदानन्तर्यं' इति तृतीयपादीयटीकोक्तेश्चाभिप्रायोऽनुसन्धेयः । प्रथमपादार्थप्रपञ्चनादित्यनेन प्रथमपादीयोक्ताधिकरणप्रपञ्चकताया एव विवक्षितत्वान्नानुपपत्तिरित्यप्याहुः । 'अध्यात्मप्रवणो भूत्वा तस्य सन्निहितत्वतः' इत्युत्तरानुव्याख्यानानुसारेणाध्यात्मविषये युक्तिसहितश्रुतिभिः श्रुतीनां विरोधपरिहारस्य चतुर्थपादार्थत्वस्थित्या युक्तिसहितश्रुतिभिः श्रुतीनां विरोधपरिहारमात्रस्य तदर्थत्वाभावाच्च नास्याधिकरणस्य तेन साङ्कर्यमित्यभिप्रेत्य तत्सम्बन्धप्रदर्शनपूर्वकमुक्तार्थोपदर्शकत्वोपयोगितया तद्व्याचष्टे **यद्वेति** । **अन्यत्रेति** । अध्यात्मेतरविषये विष्णौ जगत्कारणत्वविषय इत्यर्थः । उपलक्षणं चैतत् । तृतीयेऽध्यात्मेतरविषय इति तस्यापि चतुर्थाद्भेद इत्यपि द्रष्टव्यम् । चतुर्थपादाधिकरणस्य वैलक्षण्यमुपदर्शयितुं चतुर्थपादार्थोपदर्शकत्वेऽस्य ग्रन्थस्य चतुर्थपादाद्वैलक्षण्योपदर्शकादल्पवाक्ययुतेत्यादिग्रन्थात् आनन्तर्यमेव स्यान्न तु तेन व्यवधानमित्यत एकार्थोपदर्शकत्वेऽपि ग्रन्थद्वयस्य व्यवधानं प्रयोजनसद्भावाद्युक्तमित्यभिप्रेत्य तदाह **यद्यपीत्यादिना** ।

वा०र०— अत्र चेति । अल्पेत्यादावित्यर्थः । तत्र चेति पाठेऽपि अयमर्थः । सम्पूर्णपदार्थप्रपञ्चत्वाभावात् व्याचष्टे **इतरेषां चेति** । इतरेषां चेत्यादिना उक्ते हेतुत्रयस्य प्रथमपादीयाधिकरणार्थत्वेऽपि पदार्थत्वाभावात् कथं पदार्थप्रपञ्चत्वोक्तिः इत्यतोऽधिकरणार्थत्वस्यापि पदार्थतामुपपादयति **प्रथमपादस्थेत्यादिना** । न केवलमयमर्थोऽत्रैव किन्तु स्थलान्तरीयतत्त्वप्रकाशिकावाक्ययोरपि इत्याह **अयमेवेति** ।

प्रथमपादस्याधिकरणार्थस्य प्रथमपदार्थत्वात् । तत्प्रपञ्चकत्वमित्येष एव इत्यर्थः । **आहुरिति** । तथा सति अधिकरणार्थेति वदेत् । पदार्थेति वदतस्तु अभिप्रायान्तरमेव वाच्यमिति अस्वरसमनेनाह । तृतीय-चतुर्थासङ्करसिद्ध्यर्थमाह **उपलक्षणं चैतदिति** ।

स०न्न०— श्रुतिकल्पत्वमिति । श्रुत्युपात्तत्वमित्यर्थः । **प्रथमपादार्थप्रपञ्चनादिति** । 'इतरेषां चानुपलब्धेः' इति सामान्यतो निराकरणं समयानां कृतम् । 'विशेषतो निराकरोत्यस्मिन्पादे' इत्युक्तत्वादिति भावः । **प्रागेवेति** । 'अल्पवाक्ययुना' इत्यादिना अधिकरणोपाधिकथनसमय एवेत्यर्थः ।

विठ्ठल०— अत्रापि प्रायशब्दो बाहुल्यवाची न प्राधान्यार्थ इत्याह **बाहुल्यमिति** । **श्रुति-कल्पत्वमिति** । अनाशङ्कितदोषत्वादिना श्रुतिसादृश्यमित्यर्थः । कथमनाशङ्कितदोषत्वमुपपत्तीनामित्यत आह **श्रुतीति** । **प्रथमपादार्थप्रपञ्चनादिति** । इतरेषां चानुपलब्धेरिति सामान्यतो निराकरणं समयानां कृतम् । विशेषतो निराकरोत्यस्मिन्पाद इति भाष्येऽभिहितत्वादिति भावः । यद्यप्यत्रेतत्सूत्रार्थप्रपञ्चनरूपत्वमेव द्वितीय-पादस्याभिहितम् । न समस्तपादप्रपञ्चनरूपत्वं तथाप्युक्तार्थविरुद्धानां सर्वयुक्तीनामाभासत्वस्य प्रथमपाद एवोक्तत्वेन विरोधिसमयानुसंहितयुक्तीनामाभासत्वस्य तत्रैव सिद्धत्वाद्व्यर्थोऽयं पाद इत्याशङ्कयामुपलक्षणया यत्सर्वविरोधियुक्तीनामाभासत्वं प्रथमपादेऽभिहितम् । तदत्र तत्प्रमेयेषु परोत्प्रेक्षितयुक्तीनामाभासत्वव्युत्पादनेन प्रपञ्च्यत इत्यभिप्रेतत्वेन प्रथमपादार्थपञ्चरूपत्वमप्यस्त्येवेति ध्येयम् । प्रथमाधिकरणार्थप्रपञ्चनादिति क्वचित्पाठे तु द्वितीयपादस्य स्मृत्यधिकरणार्थस्य प्रपञ्चनरूपत्वादित्यर्थः । एवं न्यायभेदेन पादभेदपरतया व्याख्याय विषयभेदेनापि तद्भेदपरतया व्याख्याति **यद्वेति** । तथा चतुर्थपादे क्वाप्यध्यात्मलक्षणे विषये श्रुतिप्रायोपपत्तिभि-रित्यविरोधः समर्थ्यते । अत्र त्वीश्वरस्य जगत्कारणत्वविषय इति मूलार्थमभिप्रेत्य एकं योजनाफलं दर्शयति **तेनेति** । यद्यप्यधिभूताधिकमपि तत्र विषय इति भाष्यादवगम्यते । तथापि प्राधान्याभिप्रायेणाध्यात्मेत्युक्तम् । अत एवोपासनापादे अध्यात्मप्रावणो भूत्वेत्यादि वक्ष्यति भगवानाचार्यः । **प्रागेवेति** । इति न्यायोऽत्र निश्चित इत्यनन्तरमेवेत्यर्थः ।

॥ इति उक्तस्य 'एतदधिकरणोक्तार्थस्य चतुर्थपादोक्तार्थाद्वैलक्षण्य'स्य विशदीकरणम् ॥

॥ इति प्रथमां वृत्तिमभिप्रेत्य सूत्रोक्तसिद्धांतांशव्याख्यानम् ॥

* * *

॥ अथ द्वितीयां वृत्तिमभिप्रेत्य सूत्रोक्तसिद्धांतांशव्याख्यानम् ॥

॥ अथ तत्रादौ द्वितीयां वृत्तिमभिप्रेत्य सूत्रोक्तसिद्धांतांशस्य कथनम् ॥

१० सु०— अथ द्वितीयां वृत्तिमभिप्रेत्य 'असदिति चेन्ने'त्येतावत्सूत्रं व्याचष्टे असदिति ।

अनु०— असत्कार्यं यथा दृष्टं वस्तुत्वात्कारणं तथा ।
इति चेन्न

कार्यं महदादिकम् । **यथा प्रलये असत्** प्रमितं **तथा वस्तुत्वात्** भावत्वात् **कारणं** कारणत्वेन सिद्धान्तिनाऽङ्गीकृतमीश्वरादिकमपि(मिति) प्रलयेऽसद्भवितुमर्हतीत्यर्थः ।

कुतो नेति चेत् । न तावदस्मादेवानुमानादभावस्य विश्वकर्तृत्वसिद्धिः, किन्त्वनेन प्रलयावस्थायामीश्वराद्यभावसिद्धौ कार्यस्य सकर्तृकत्वनियमे स्थिते प्रागभावस्य नियतपूर्वभावित्वेन विश्वकारणत्वं सिध्यत् कर्तृतयैव सेत्स्यतीति वक्तव्यम् । तदिदं प्रत्यनुमान-पराहतमित्याशयवान् 'प्रतिषेधमात्रत्वादि'ति सौत्रं हेतुं व्याकुर्वन् साध्य-मध्याहरति **निषेधेति** ।

निषेधैकस्वरूपस्य न कर्तृता ।

निषेधैकस्वरूपस्येति हेतुगर्भविशेषणम् । अयमत्र प्रयोगः । विप्रतिपन्नोऽभावो न कर्ता **प्रतिषेधमात्रत्वात्** निषेधैकस्वरूपत्वात् सम्प्रतिपन्नघटाभाववदिति । कर्तृत्व-मात्रस्याभावे विश्वकर्तृत्वं दूरोत्सारितम् । न च दृष्टान्तः साध्यविकलः, अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां कुलालादेः कर्तृत्वनिश्चये तु अभावस्य तत्कल्पकाभावात् ।

परि०— असत्प्रमितमिति । अविद्यमानं प्रमितमित्यर्थः । एवमग्रेऽप्यसत्पदार्थो ध्येयः । लयवर्तिकार्यप्रागभावे व्यभिचारनिरासाय वस्तुत्वादित्येतत् भावत्वादिति व्याख्यातम् । **ईश्वरादिक-मिति** । ईश्वरप्रधानादृष्टादिकमित्यर्थः । **कर्तृतयैवेति** । उपादानत्वादिना चेत्यपि ध्येयम् । **सेत्स्यतीति** । परिशेषादिति भावः । **विप्रतिपन्नोऽभाव इति** । तत्तत्कार्यप्रागभावः तस्य तस्य कर्ता नेति साध्यार्थः । यद्वा साङ्ख्यमते प्रधानमिव, मायिमते ब्रह्मेव, प्रागभावोऽपि लाघवादेक एव विश्वकर्तोपादानं चेति परेण वाच्यमिति भावेनैवं पक्षनिर्देशः । अत एव 'कर्तृत्वमात्रस्याभावे विश्वकर्तृत्वमि'त्याद्युत्तरवाक्यं सङ्गच्छते । अन्यथा तत्तत्प्रागभावस्य तत्तत्कर्तृत्वस्यैव प्राप्त्या अप्राप्तविश्वकर्तृत्वनिरासानुपपत्तेः । श्रुतिसूत्रयोरेकवचनप्रयोगाच्च । वक्ष्यति च 'अनेकत्वादेः परेणापि

त्याज्यत्वादि'ति । यत्तु 'तस्मात् तत्तत्प्रागभावस्यैव तत्तत्कर्तृत्वादि'ति पूर्वग्रन्थे निगमनं तत्तु भिक्षुपादप्रसरणन्यायमुपेत्येत्यविरोधः । उपादानं च नेत्यपि ध्येयम् ।

यादु०— प्रागभावे व्यभिचारपरिहारायाह **भावत्वादिति** । **विप्रतिपन्नोऽभाव इति** । अत्रोत्तरत्र च सर्वत्राभावपदानि प्रागभावपराणीति ज्ञातव्यम् ।

वं०प०— वस्तुत्वमात्रस्य तन्मते प्रागभावे व्यभिचारित्वात् भावत्वादिति व्याख्यातम् ।

कं०रा०— **दृष्टान्त इति** । घटप्रागभावस्य घटं प्रति कर्तृत्वात् दृष्टान्तः साध्यविकल इति भावः ।

श्रीनिधि०— प्रतिषेधमात्रत्वादित्यनूद्य व्याचष्टे **प्रतिषेधमात्रत्वान्निषेधैकस्वरूपत्वादिति** ।

शे०वा०— वस्तुत्वस्य प्रागभावे व्यभिचारित्वादाह **भावत्वादिति** । ननु प्रतिषेधमात्रत्वादिति प्रागभावस्य निषेधैकस्वरूपत्वकथनमनर्थकम् । न च प्रागभावस्य कर्तृत्वाभावसाधनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्याप्यनर्थकत्वात् । न च पूर्वपक्ष्युक्तप्रागभावकर्तृत्वसाधकानुमानस्य सत्प्रतिपक्षत्वेनाभासत्वव्युत्पादनार्थं तदिति वाच्यम् । तदनुमानविरुद्धार्थसाधकत्वेनास्य तत्र प्रतिपक्षत्वायोगादित्यतः असत्कार्यमितीश्वरादे-रसत्त्वसाधकतयोपन्यस्तानुमानेऽस्य प्रतिपक्षत्वासम्भवेऽपि तदुपजीवनेन प्रवृत्तैतच्छङ्काग्रन्थाभिप्रेतप्रागभाव-कर्तृत्वसाधकानुमानविरुद्धार्थसाधकत्वेन तत्र प्रतिपक्षत्वोपपत्तेर्नानुपपत्तिरित्यभिप्रेत्य, शङ्काग्रन्थस्यापि यथा-श्रुतैतदनुमानमात्राभिप्रायकत्वसम्भवेनानुमानान्तराभिप्रायकत्वाभावान्न तत्रापि प्रतिपक्षसमर्पकत्वम् इत्यतो यथाश्रुतार्थाभिप्रायकत्वे बाधकप्रदर्शनपूर्वकमनुमानान्तराभिप्रायकत्वमुपपाद्य तत्र प्रतिपक्षसमर्पकतया प्रतिषेध-मात्रत्वादित्येतद्योजयितुमाह **कुतो नेति चेदित्यादिना** । **हेतुगर्भमिति** । हेत्वर्थगर्भमित्यर्थः । ततश्च निषे-धैकस्वरूपत्वादिति सिद्ध्यतीति भावः । भाष्ये पक्षदृष्टान्तयोरनभिधानान्न्यूनत्वमित्यतः स्पष्टत्वात् तदनुक्तिर्न दोषायेत्यभिप्रेत्य पक्षदृष्टान्तोपदर्शनपूर्वकं प्रतिपक्षप्रयोगं दर्शयति **अत्रमिति** ।

वा०र०— **व्यभिचारित्वादाहेति** । वस्तुत्वात् इत्येतत् व्याख्यातीत्यर्थः । **पूर्वपक्ष्युक्तेति** । असत्कार्य इत्युक्तानुमानेत्यर्थः । मुखतः ईश्वराद्यसत्त्वसाधकत्वेऽपि फलतः भगवत्कर्तृत्वसाधकतास्तीत्याशयेन प्रागभावकर्तृत्वसाधकेत्युक्तम् । तदनुमानेत्यस्यासत्कार्य इत्यनुमानेत्यर्थः । तत्र मुखतः ईश्वरादेः असत्त्व-साधनादिति भावः । ततश्च निषेधैकस्वरूपत्वात् इति सिद्ध्यतीति पाठः ।

स०न्न०— **द्वितीयां वृत्तिमिति** । 'भावत्वादीश्वरादिकमसत्' इति द्वितीयव्याख्यानमित्यर्थः । प्रागभावे व्यभिचारनिरासायाह **भावत्वमिति** ।

विठ्ठल०— असत्प्रमितमिति । अविद्यमानं प्रमितमित्यर्थः । प्रागभावे व्यभिचारवारणा वस्तुत्वादित्येतद्भावत्वादिति व्याख्यातम् । **सिद्धान्तिनाङ्गीकृतमिति** । स्वरीत्या सिद्धिवारणार्थं ईश्वरादिकमित्यत्र प्रधानादिकर्मादिशब्दार्थः । तथा च विमतं कारणं प्रलये सद्भवितुमर्हति भावत्वाद्यदित्थं तथा यथा कार्यमिति सन्न्यायरत्नावल्यनुसारेणात्र प्रयोगो द्रष्टव्यः । प्रतिषेधमात्रत्वादिति सौत्रपदमनूद्य भाष्यानुसारेण व्याख्याति । **प्रतिषेधमात्रत्वान्निषेधैकस्वरूपत्वादिति** । **इच्छाप्रयत्नादीत्यादिपदेन** शरीरपरिस्पन्दग्रहणम् ।

॥ इति द्वितीयां वृत्तिमभिप्रेत्य सूत्रोक्तसिद्धांतांशस्य कथनम् ॥

* * *

॥ अथ ततो द्वितीयां वृत्तिमभिप्रेत्य सूत्रोक्तसिद्धांतांशस्य समर्थनम् ॥
॥ अथ तत्रादौ सिद्धान्तोक्त-प्रतिषेधमात्रत्वहेतोः अप्रयोजकत्वपरिहारः ॥
॥ अथ तत्र निषेधैकस्वरूपकर्तृत्वयोः विरोधः ॥

११ **सु०—** 'नन्वस्तु निषेधैकस्वरूपत्वं, कर्तृत्वं च; को विरोधः; तथा च घटाद्यभावस्याकर्तृत्वेऽपि प्रलयकालीनोऽभावः कर्ता भविष्यती'त्यतः कर्तृत्वनिषेधैकस्वरूपत्वयोर्विरोधं स्फोरयितुं कर्तृत्वस्वरूपमाह **बुद्धीति** ।

अनु०— बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिर्हि कर्तृत्वमिति निश्चितम् ।

प्रवृत्तिः इच्छाप्रयत्नादिका । निश्चितं सर्वैरपि परीक्षकैः ।

'वृक्षेण स्थीयत' इत्यादौ कर्तृत्वं पारिभाषिकं न तु स्वाभाविकमिति हि सर्वेऽपि प्रतिपन्नाः ।

अत्र **बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिः** इत्येतद्बुद्ध्या विविच्य व्याख्येयम् । तथा हि । स्यात्कर्तृनिषेधैकस्वरूपत्वयोरविरोधः, यदि तृतीयादिविषयत्वमेव कर्तृत्वं स्यात् । न चैतदस्ति । अपि तर्हि इच्छाप्रयत्नादिरूपा प्रवृत्तिरेव, सर्वैरपि परीक्षकैस्तस्या एव कर्तृत्वेन निश्चितत्वात् । प्रकरणाच्चैतदेव निश्चितम् । अत्रैव हि विप्रतिपत्तिर्नान्यत्र । सा चेयं प्रवृत्तिः **बुद्धिपूर्वा** बुद्धिव्याप्ता; कार्यायाः प्रवृत्तेर्बुद्धिकारणकत्वात्, अकार्यायाश्च बुद्धिव्यभिचाराद्यदर्शनात् । न च कर्तृत्वापरपर्यायायाः प्रवृत्तेर्व्यापिका बुद्धिरभावे सम्भवति, ततो व्याप्यं कर्तृत्वमपि न सम्भवत्येव । इति कथं कर्तृत्वनिषेधैकस्वरूपत्वयोः न विरोध इति ।

अत्र कर्तृत्वानुवादेन बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिरिति व्याख्यानात् 'निश्चितम्' इति नपुंसकोपपत्तिः । भावे वा क्तप्रत्यय इति ।

परि०— इच्छाप्रयत्नादिकेति । कार्यानुकूलेच्छाप्रयत्नौ । शरीरेन्द्रियादिरादिपदार्थः । नन्वेवं वृक्षेणेत्यादौ कर्तृकरणयोस्तृतीयेति कर्तरि विहिततृतीययाऽवगतकर्तृत्वायोग इत्यत आह वृक्षेणेति । तिष्ठतेरकर्मकत्वेन लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य इति भावलकारे भावार्थकाऽऽख्याततत्क्रियापदयोगे कर्तरि प्राप्तेयं तृतीयेति ज्ञेयम् । पारिभाषिकमिति । स्वतन्त्रः कर्तेति पाणिन्युक्तेः स्थितिरूपक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यरूपं कर्तृत्वं पाणिनिपरिभाषितमेवेति न सर्वसम्प्रतिपत्तिरिति भावः । विविच्येति । पूर्ववादिनापीच्छादेरङ्गीकारात् तदभावस्य बुद्ध्यभावेनैव साध्यत्वात् प्रवृत्तिर्हि बुद्धिपूर्वेत्येव बुद्ध्यैव विवेकं कृत्वा व्याख्येयमित्यर्थः । तृतीयादीति । आदिपदेन कर्तृकर्मणोः कृतीत्यादिना कर्तरि विहितषष्ठ्यादिग्रहः । प्रकरणादिति । जन्मादिसूत्रोक्तकर्तृत्वस्यैव पूर्वोत्तराधिकरणयोर्विचारस्यैव प्रवृत्तेरिति भावेन प्रकरणादित्युक्तं व्यनक्ति अत्रैव हीति । यद्वा विवादविषयत्वाच्चैतदेव कर्तृत्वमुपादेयं नान्यदिति भावेनाह अत्रैव हीति । ततश्च किं, तादृशकर्तृत्वस्य मयापि स्वीकारादित्यत आह सा चेति । बुद्धिपूर्वकत्वं क्वचिद्बुद्धिकारणकत्वं क्वचिद्बुद्ध्यविनाभूतत्वम् । यद्वा बुद्धिकारणकत्वेनापि बुद्ध्यविनाभूतत्वमेव विवक्षितमिति भावेन बुद्ध्यविनाभूतत्वरूपबुद्धिपूर्वकत्वं व्यनक्ति कार्याया इत्यादिना । व्यापिका बुद्धिरभावे (न च) सम्भवतीति । एतच्च 'बुद्धिराहित्यमेव तदि'त्यत्रोपपादयिष्याम इति भावः । इति व्याख्यानादिति । कर्तृत्वं बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिरिति निश्चितमिति योजनेति भावः । भावे वेति । 'नपुंसके भावे क्त' इति प्रत्यये कर्तृत्वमिति निश्चय इत्यर्थलाभात् न दोष इति भावः ।

गु०दी०— अकार्यायाः प्रवृत्तेः बुद्धिव्यभिचाराद्यदर्शनात् इत्यत्र कार्यायाः प्रवृत्तेर्बुद्धिव्याप्यत्वं जन्यजनकभावेन । अकार्यायास्तु व्यभिचारादर्शनसहकृतसाहचर्यदर्शनेन ।

यादु०— इच्छाप्रयत्नादिकेष्वित्यत्रादिपदेन शरीरपरिस्पन्दस्य ग्रहणम् । नन्वेवं वृक्षेण स्थीयत इत्यादौ वृक्षादेः कर्तृता न स्यात्, तत्र ज्ञानाद्यभावादित्यत आह वृक्षेणेति । स्वतन्त्रः कर्तेत्यनेन क्रियास्वातन्त्र्यमेव कर्तृत्वमिति वैयाकरणैः परिभाषायाः कृतत्वादिति भावः । तृतीयादिविषयत्वमेवेति । तृतीयादिविषयश्च क्रियायां यः स्वतन्त्रः स एवेति भावः । अत्रादिपदेन तिङादियुक्तप्रथमा कृद्युक्तषष्ठी च ग्राह्या । ननु 'तन्मनोऽकुरुते'ति श्रुतिबलादिच्छादिरूपप्रवृत्तिरपि प्रागभावे मयाऽङ्गीक्रियत एवेत्यत आह सा चेयमिति ।

भाव वेति । 'नपुंसके भावे क्तः' इति स्मरणादित्यर्थः । तथा च इति निश्चय इत्यर्थलाभान्न विशेष्यनिघ्नत्वमस्येति भावः ।

वं०प०— अनुमानेऽप्रयोजकतामाशङ्कते **नन्वस्त्विति** । ननु भवदुक्तं कर्तृत्वं वृक्षेणेत्यादौ नेत्यव्याप्तिरत आह **वृक्षेणेति** । **स्यादिति** । तथा च प्रागभावेन स्थीयत इति प्रयोगात् तस्याप्येतादृशं कर्तृत्वं भवेदिति भावः । **एतदेव** प्रवृत्तिरेव कर्तृत्वमित्येतदेवेत्यर्थः । **अत्र** एतादृशकर्तृत्वे । **नान्यत्र** तृतीयाप्रयोगादिविषयत्वरूपे कर्तृत्वे । तादृशस्य प्रागभावेन स्थीयत इत्यत्रापि सत्त्वादित्यर्थः । बुद्ध्या विविच्येत्युक्तं दर्शयति **सा चेयमिति** । प्रवृत्तिर्जन्याजन्यभेदात् द्विविधा । तत्राद्ये आह **कार्याया इति** । अस्मदादिप्रवृत्तेरित्यर्थः । **अकार्याया इति** । तथा चेश्वरादिप्रवृत्तेरजन्यत्वेन बुद्धिकारणकत्वाभावेऽपि तद्व्यभिचारो न, बुद्धिसामानाधिकरण्यं तु तिष्ठत्येवेत्यर्थः । **नपुंसकतोपपत्तिरिति** । सामान्ये नपुंसकमिति वचनादिति भावः । अन्यथा 'प्रवृत्तिकर्तृत्वमिति निश्चिते' इति स्यादिति ध्येयम् । **भावे वेति** । समाधानान्तरम् । तथा च प्रवृत्तिः कर्तृत्वमिति निश्चितं निश्चय इत्यर्थः । अस्मिन्पक्षेऽपि नपुंसकप्रयोगः । कुत इति चेत् । 'नपुंसके भावे क्त' इति स्मरणात् । नपुंसकत्वे विवक्षिते भावे क्तप्रत्ययो भवतीति सूत्रार्थः ।

कं०रा०— ननु 'वृक्षेण स्थीयत' इत्यादौ तृतीयया वृक्षादेः कर्तृत्वं प्रतीयते न चाचेतनस्य वृक्षादेरिच्छाप्रयत्नादिरूपा प्रवृत्तिरस्ति अतः कथं प्रवृत्तिः कर्तृत्वमुच्यत इत्यत आह **वृक्षेणेति** । **पारिभाषिकमिति** । वैवक्षिकमित्यर्थः । **बुद्ध्या विविच्येति** । बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिरित्येतत् प्रवृत्तिः कर्तृत्वमिति निश्चितं सा च बुद्धिपूर्वेति बुद्ध्या विविच्य व्याख्येयमित्यर्थः । **कर्तृत्वेनेति** । कर्तृत्वरूपत्वेनेत्यर्थः । **प्रकरणाच्चेति** । इच्छाप्रयत्नादिरूपा प्रवृत्तिरेव कर्तृत्वमित्येतत् प्रकरणाच्च निश्चितमित्यर्थः । प्रकरणमेव दर्शयति **अत्रैवेति** । अभावस्येच्छाप्रयत्नादिरूपकर्तृत्व एव विप्रतिपत्तिः न तु अन्यत्र पारिभाषिके यादृशतादृशकर्तृत्व इति हेतोः तदेव प्रकृतमिति भावः । ननु 'बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिर्हि कर्तृत्वमिति निश्चिते'ति वक्तव्ये निश्चितमिति नपुंसकं कथमित्यत आह **अत्रेति** । अत्र कर्तृत्वं बुद्धिपूर्वकप्रवृत्तिरिति निश्चितमिति व्याख्यानेन निश्चितमिति नपुंसकोपपत्तिरित्यर्थः । **भावे वेति** । नपुंसके भावे क्त इति भावे वा निश्चितमिति क्तप्रत्ययः तथा च **बुद्धिपूर्वकप्रवृत्तिर्हि** कर्तृत्वमिति निश्चितं निश्चयः परीक्षकाणामिति योजनेति भावः ।

श्रीनिधि०— **बुद्ध्या विविच्य व्याख्येयमिति** । अन्यथा अभावः कर्ता भविष्यतीति शङ्का निरुत्तरा स्यात् । एवं व्याख्याने तु व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्तिरित्युत्तरमुक्तं स्यादिति ज्ञेयम् ।

शे०वा०— ननु भाष्ये बुद्धिपूर्वेति कर्तृत्वनिरूपणमनर्थकम् । न च निषेधैकस्वरूपत्वकर्तृत्वयोर्विरोधप्रदर्शनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्याप्यनर्थकत्वादित्यतोऽप्रयोजकत्वशङ्कापरिहारार्थं तदिति भावेन तच्छङ्कापरिहारकतयोत्तरवाक्यं योजयितुमप्रयोजकत्वशङ्कामुत्थापयति **नन्वित्यादिना** । प्रवृत्तिशब्दस्य प्रयत्नमात्रार्थत्वप्रतीतिनिरासायाह **इच्छाप्रयत्नादिकेति** । प्रयत्नानन्तरभाव्यात्मपरिस्पन्दसङ्ग्रहायादिपदम् । अत एव चिकीर्षा-

व्यतिरेकेण कृतिमात्रजन्ये, मत्तो भूतमिदं न मया **कृतमिति व्यवहारः**, अकामकृते मुख्यकर्तृत्वाभावात् प्रायश्चित्तभेदश्चोपपद्यते । अन्यथा **कर्तृत्वविशेषात्कामकृते सम्पूर्णप्रायश्चित्तमन्यत्र तदर्धमिति नियमो न** स्यादित्यवधेयम् । नन्विच्छादियोगित्वरूपकर्तृत्वस्य चेतनमात्रनिष्ठत्वेनाचेतनसाधारणत्वाभावादननुगम इत्यतो-ऽचेतनस्य कर्तृताया एवाभावान्न तदननुगमो दोषायेत्यभिप्रेत्य, तथा सत्यचेतने कर्तरि विहितत्वात् तृतीयादेः, 'वृक्षस्तिष्ठति, वृक्षेण स्थीयते' इत्यादिव्यवहारो न स्यादित्यतोऽचेतनस्येच्छादियोगित्वरूपमुख्यकर्तृत्वाभावेऽपि तृतीयादिप्रयोजकपारिभाषिकवैयाकरणाभिमतकारकान्तरानपेक्षत्वरूपामुख्यकर्तृतायाः सत्त्वादुक्तविधकर्तृत्वव्यवहारो गौण एवेत्यभिप्रेत्य तद्गौणतायां न्यायवाचस्पत्युदयनादिसम्मतिमाह **वृक्षेणेति** । आदिपदेन वृक्षस्तिष्ठतीत्यादेः सङ्ग्रहः । यद्यपि वृक्षस्य अचैतन्यपक्षेऽपि तत्र मुख्यकर्तृत्वाभावात् तद्व्यवहारस्य गौणत्वप्राप्तावपि चैतन्यपक्षे मुख्यमेव कर्तृत्वं सम्भवतीति तद्व्यवहारस्यामुख्यत्ववर्णनमनुचितम् । तथाऽप्यत्रातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा घटस्तिष्ठति घटेन स्थीयत इत्यादेरेवौपचारिकव्यवहारत्वेनाभिमतत्वान्नानुपपत्तिः अत एव न्यायवाचस्पतिना घटस्तिष्ठतीत्यौपचारिकः प्रयोग इत्येवोक्तमित्यवधेयम् । वस्तुतो वृक्षस्य स्वस्थित्यनुकूलेच्छाप्रयत्नसद्भावे माना-भावान्न मुख्यकर्तृत्वमिति यथाश्रुत एवायं ग्रन्थः साधुः । **बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिरित्युक्त्या** प्रसक्तां विशिष्टस्य कर्तृत्वरूपतां परिहरति **अत्रेति** । ननु कथमस्मिन्पक्षे वाक्यभेदेन योजनेत्यत उक्तं **बुद्ध्या विविच्येति**, **बुद्धिपूर्वा प्रवृत्तिरिति च** । बुद्ध्या वाक्यभेदं सम्पाद्येत्यर्थः । **तृतीयादिविषयत्वमिति** । वैयाकरणाभिमतं पारिभाषिकं तृतीयादिप्रयोजकं कारकान्तरानपेक्षत्वमेवेत्यर्थः । मूले निश्चितमिति पदं प्रवृत्तिरेव कर्तृत्वमिति प्रतिज्ञार्थे हेतुसमर्पकमित्यभिप्रेत्य तथा योजयति **प्रकरणाच्चेति** । व्युत्पादनीयत्वाच्चेत्यर्थः । **एतदेवेति** । प्रवृत्तिरेव कर्तृत्वमित्येतदेवेत्यर्थः । कुतोऽस्यैव व्युत्पाद्यत्वेन प्रकृतत्व तृतीयादिविषयत्वस्यापि तत्सम्भवादित्यत आह **अत्रैव हीति** । चिकीर्षाकृतिमत्त्वरूप एव कर्तृत्वे विप्रतिपत्तिर्न तु तृतीयादिविषयत्वरूपे तस्मिन्नित्यर्थः । ब्रह्मशब्दोक्तगुणपूर्तिसम्भावकत्वेनास्यैव जन्मादिसूत्रोक्तत्वादिति भावः । तर्ह्येतावतैव कर्तृत्वनिर्वचनेन कर्तृत्व-निषेधैकस्वरूपत्वयोर्विरोधस्फोरणात् बुद्धिपूर्वेत्यस्य वैयर्थ्यमित्यत उक्तरूपकर्तृत्वस्यापि तन्मनोऽकुरुतेति श्रुति-बलेन प्रागभावे परेणाङ्गीकारान्न कर्तृत्वनिषेधैकस्वरूपत्वयोर्विरोधसिद्धिरित्यप्रयोजकत्वमेवेत्यतः कर्तृताया-स्तद्व्यापकव्यावृत्त्या पक्षे व्यावृत्तिप्रतिपादनार्थत्वान्न तदिति भावेन तदन्वयप्रदर्शनपूर्वकं प्रकृतोपयोगितया तद्व्याचष्टे **सा चेयमिति** । कुतः प्रवृत्तेर्बुद्धिर्व्याप्तिर्येन तद्व्यावृत्त्या तद्व्यावृत्तिर्भवेदित्यत आह **कार्याया इति** । तथा चाकारणकार्योत्पत्तिप्रसङ्गरूपविपक्षबाधकतर्कसहकृतसाहचर्यग्राहिप्रत्यक्षादेव तत्सिद्धिरिति भावः । व्यभि-चाराद्यदर्शनादिति आदिपदेनोपाधिपरिग्रहः । **अभावे सम्भवतीति** । तस्याचेतनप्रभेदत्वादिति भावः । ननु या बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिरिति बुद्धिपूर्वप्रवृत्त्यनुवादेन तस्याः कर्तृत्वरूपताविधानादुद्देश्यप्रवृत्तिलिङ्गानुरोधेन बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिर्हि कर्तृत्वमिति निश्चितेति वक्तव्यम् । तत्कथं निश्चितमिति नपुंसकप्रयोग इत्यतो भवेदेवं यद्यत्रोक्तरीत्या प्रवृत्त्यनुवादेन कर्तृत्वविधिः स्यात् । न चैवम् । किं तर्हि यत्कर्तृत्वं तद्बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिरिति कर्तृत्वानुवादेन तद्व्याख्यानादुद्देश्यकर्तृत्वलिङ्गानुरोधेन निश्चितमिति नपुंसकत्वमुपपन्नमित्याह **अत्रेति** । यथाश्रुतोद्देश्यविधेय-भावव्यत्यासेन योजनायामितिशब्दस्य भिन्नक्रमत्वाश्रयणादपरितुष्यन्नाह **भावे वेति** । 'नपुंसके भावे क्तः' इति

स्मरणादिति भावः । तथा च 'इति निश्चितमि'त्यस्य इति निश्चय इत्यर्थकत्वान्न विशेष्यनिघ्नत्वप्रसङ्ग इति द्रष्टव्यम् ।

वा०र०— **प्रयत्नान्तरभावीति** । एतच्च स्वातन्त्र्यात् कर्तेत्यादि भाष्यादिसम्बन्धिवर्धमानोक्तरीत्या प्रतिपादितमिति द्रष्टव्यम् । **अचेतन इति** । व्यवहारो न स्यात् इति वक्ष्यमाणेनान्वयः । व्यवहाराभावस्यैवोपपादनं **कर्तरि इत्यादि** । **तृतीयादेः** इत्यादिपदे प्रथमादि ग्रहणम् । तत्र प्रथमायाः उदाहरणं **वृक्षस्तिष्ठतीति** । तृतीयादेः सङ्ग्रहः इत्यप्याहुः । उत्तरस्थलीयग्रन्थानुसारेणैव समयपादे प्रथमाधिकरणे सविस्तरं उपपादयिष्यामः वैयाकरणाभिमत इतरादिकं **न्यायवाचस्पत्युदयनेनेति** । **यद्यपि वृक्षस्येति** । तथा योजयतीत्यतःपरं सर्वैरपीति प्रतीकोपादानयुक्तः पाठः ।

स०व्र०— **वृक्षेण स्थीयत इत्यादाविति** । न चात्र घटः तिष्ठति इत्यादिकमेवोदाहर्तुं योग्यमिति तत्परिहारेण वृक्षेण स्थीयत इत्यस्योदाहरणे किं निमित्तमिति वाच्यम् । तत्र प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमेति स्मरणात् प्रातिपदिक एव प्रथमेति वक्तुं शक्यत्वेन परेणोदाहर्तुं अशक्यत्वात् वृक्षेणेत्यत्र तत्करणत्वाभावेन तत्र तृतीयाया अयोगात् कर्तर्येव तृतीयाया वाच्यत्वात् कर्तृत्वसिद्धिरित्यभिप्रायेणैतदुपपत्तेः । अत्र वृक्षशब्दो जडपर इति ध्येयम् । **भावे वेति** । 'नपुंसके भावे क्तः' इति स्मरणादिति भावः ।

विठ्ठल०— ननु 'वृक्षेण स्थीयत' इत्यादौ तृतीयया वृक्षस्य कर्तृत्वं प्रतीयते । तत्र ज्ञानाद्यभावात् तन्न स्यादित्यत आह **वृक्षेणेति** । **पारिभाषिकं** वैवक्षिकम् । **बुद्ध्या विविच्येति** । प्रवृत्तिः कर्तृत्वमिति निश्चितम् । सा च बुद्धिपूर्वेति व्याख्येयमित्यर्थः । **तृतीयादीत्यादिपदेन** तिङादिप्रयुक्तप्रथमाकृद्युक्तषष्ठी वा ग्राह्या । प्रकरणमेव दर्शयति **अत्रैवेति** । अभावस्येच्छाप्रयत्नरूपवत्कृत्व एव विप्रतिपत्तिर्नान्यत्रेति हेतोस्तदेव प्रकृतमिति भावः । यद्वा जन्मादिसूत्रोक्तकर्तृत्व एव प्रतिपत्तिर्नान्यत्र तच्चेच्छादिरूपमेव सम्मतमिति तदेव कर्तृत्वं प्रकृतमिति भावः । ननु तन्मनोऽकुरुत इति श्रुतिबलादिच्छादिरूपप्रवृत्तिः प्रागभावेऽपि मयाङ्गीक्रियत इत्यतो नैवमङ्गीकर्तुं शक्यम् । एतादृशप्रवृत्तेरनित्यस्थलेषु बुद्धिकारणत्वरूपमिति नित्यप्रवृत्तिस्थले तु बुद्ध्यविनाभूतत्वमिति पक्षद्वयेऽपि बुद्धेः प्रवृत्तिं प्रति व्यापकत्वात् तस्याभावे सम्भवात् तद्व्याप्यप्रवृत्तिरपि नाङ्गीकारार्हेति नैतादृशकर्तृत्वं अभावेऽस्तीत्याह **सा चेति** । एतेन बुद्ध्या विविच्य व्याख्यानस्योपयोगो दर्शित इति ध्येयम् । **व्यभिचारादीत्यादिपदेनो**पाधिग्रहणं **नपुंसकोपपत्तिरिति** । कर्तृत्वमित्यस्य विशेषणत्वादिति भावः । **भावे वेति** । नपुंसके भावे क्तः इति स्मरणादिति भावः । तथा च इति निश्चय इत्यर्थबलान्न विशेष्यनिघ्नत्वमिति भावः ।

॥ इति निषेधैकस्वरूपकर्तृत्वयोः विरोधः ॥

॥ इति सिद्धान्तोक्त-प्रतिषेधमात्रत्वहेतोः अप्रयोजकत्वपरिहारः ॥

* * *

॥ अथ ततः सिद्धान्तोक्त-प्रतिषेधमात्रत्वहेतोः व्यर्थविशेषणतापरिहारः ॥
॥ अथ तत्रादौ सौत्रमात्रपदस्य, तदनुव्याख्यानगत-एकपदस्य च सार्थक्यम् ॥

१२ **सु०— ननु मा भूदप्रयोजकत्वं हेतोः, तथाऽपि वैयर्थ्यमपरिहार्यम् । अभावपर्यायो हि प्रतिषेधशब्दः, कर्तृत्वं च कार्योत्पत्त्यनुकूलेच्छादियोग इत्युक्तम् । न च प्रतिषेधत्वं कर्तरि वर्तते, येनाकर्तृत्वं व्यभिचरेत्, तन्निरासार्थं च विशेषणं सार्थकं स्यात् । अतः प्रतिषेधत्वादित्येतावताऽकर्तृत्वव्यभिचाराभावात् सूत्रे मात्रग्रहणं व्याख्यानेऽप्येकग्रहणं व्यर्थमित्यत आह प्रतिषेधेति ।**

अनु०— प्रतिषेधात्मकत्वं तु भावस्य

भावस्य अपि कुलालादेः कर्तुः प्रतिषेधात्मकत्वं विद्यते । अतः प्रतिषेधत्वादित्यु-(त्येवो)क्ते कुलालादौ, अकर्तृत्वेन हेतोः, व्यभिचारः स्यात् । तत्परिहारार्थं मात्रग्रहणम्, तद्व्याख्याने (च) एकग्रहणं च सार्थकमिति ।

वं०प०— अकर्तृत्वेन तद्रूपसाध्येन ।

कं०रा०— व्याख्याने चेति । निषेधैकस्वरूपस्य न कर्तृतेति व्याख्यानस्थमेकग्रहणं च व्यर्थ-मित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— अकर्तृत्वेन हेतोर्व्यभिचार इति । अकर्तृत्वेन साध्येन हेतोः प्रतिषेधत्वहेतोः । **तद्व्याख्यानमेकग्रहणमिति** । व्याख्यानरूपमित्यर्थः ।

शे०वा०— ननु 'प्रतिषेधात्मकत्वं चे'त्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च कुलालादेः प्रतिषेधत्वोपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्याप्यनर्थकत्वात् । न च प्रतिपक्षानुमानस्याभासत्वशङ्कापरिहारार्थं तदिति वाच्यम् । कर्तृत्वनिषेधैकस्वरूपत्वयोर्विरोधस्फोरणेन तत्प्रापकाप्रयोजकताशङ्कायाः परिहृतत्वेन तदाभासत्वस्य प्रागेव परिहृतत्वात् । प्रतिषेधत्वोपपादनस्य तत्रानुपयोगाच्च । न च प्रकारान्तरेण प्राप्ताभासत्वशङ्कानिरासार्थं तदिति वाच्यम् । प्रापकाभावेन तदनुदयादित्यतो विशेषणवैयर्थ्यस्यैव तत्प्रापकत्वेन तत्प्रयुक्ततदाभासत्वशङ्कायां, व्यभिचारवारकत्वेन विशेषणस्यार्थवत्तया, विशेषणवैयर्थ्यस्यैवाभावान्न तत्प्रयुक्ताया अपि तदाभासत्वशङ्काया अवकाश इत्यभिप्रेत्य तद्वारकतया तत्सार्थक्यं वक्तुमविशेषितस्य हेतोर्विपक्षावृत्तित्वे व्यभिचारस्यैवाप्रसक्त्या विशेषणस्य तद्वारकत्वायोगात् व्यभिचारप्रसक्त्युपपादनाय विपक्षेऽविशेषितस्य हेतोर्वृत्तिप्रतिपादनार्थं तदिति

भावेन रीत्यन्तरेण तदाभासत्वशङ्कामुत्थापयति **ननु मा भूदिति** । नन्वविशेषितस्य हेतोर्विपक्षवृत्तित्वोपपादकत्वे कुलालादेः कर्तुरिव प्रतिषेधात्मकताया एव व्यभिचारोपपादकत्वेन तदुपदर्शनाय कुलालादेरित्येव वक्तव्यतया भावस्येति वचनासङ्गतिरित्यतोऽत्र सामान्यशब्दत्वाद्भावशब्दस्य तद्विशेषकुलालादिकर्त्रुपलक्षणत्वान्नासङ्गतिरिति भावेनानूद्य भावशब्दं व्याचष्टे **भावस्येति** । साकाङ्क्षतया वाक्याभासत्वशङ्कापरिहारायापेक्षितक्रियामध्याहरति **विद्यत इति** । **मात्रग्रहणमिति** । सूत्र इति शेषः । क्वचित्सूत्रे मात्रग्रहणमित्यपि पाठः । तद्व्याख्याने एकग्रहणं चेत्येव पाठः । व्याख्याने चैकग्रहणमिति पूर्वग्रन्थानुसारात् । तद्व्याख्यानमेकग्रहणं चेति पाठे सौत्रमात्रपदव्याख्यानमेकग्रहणं व्याख्याने सार्थकमिति व्याख्यानपदाध्याहारेण योज्यम् ।

वा०र०— विशेषणवैयर्थ्यस्यैवेति । अत्र चातिप्रसङ्गव्यावर्तकत्वस्यैव विशेषणत्वरूपत्वेनाङ्गीकारात् । विशेष्येऽपि विशेषणशब्दप्रयोग इति द्रष्टव्यम् । **सार्थक्यं वक्तुमिति** । अस्य प्रतिपादनार्थमिति वक्ष्यमाणेनान्वयः । सार्थक्यं वक्तुं अपेक्षितं यद्धेतौ वृत्तिप्रतिपादनं तदर्थमिति योजना । अनेन विपक्षे हेतुवृत्तिप्रतिपादनमुखेन सार्थक्यं उच्यते इत्युक्तं भवति । **तदितीति** । प्रतिषेधेत्युत्तरवाक्यमित्यर्थः । **विपक्षवृत्तित्वोपपादकत्वे इति** । तदिति प्रकृतस्य षष्ठ्यन्तस्य विपरिणामेन तत्स्थस्येति वर्तते । **कर्त्रुपलक्षणत्वादिति** । सामान्यशब्दस्य विशेषे लक्षणेति मतानुसारेणेदम् ।

* * *

॥ अथ तत्रादौ कुलालादेः भावस्य प्रतिषेधात्मकत्वम् ॥

॥ अथ तत्राप्यादौ भावस्य प्रतिषेधात्मकत्वे अनुपपत्तिपरिहारः ॥

१३ **सु०— ननु कुलालादेर्भावस्य कथं प्रतिषेधात्मकत्वमित्यत आह अभावेति ।**

अनु०— अभावधर्मतः ।

अभावः अत्र अन्योन्याभावो विवक्षितः । स धर्मोऽस्येत्यभावधर्मा । तस्य भावस्तत्त्वम् । तत इति भावप्रधानो निर्देशः ॥ अस्ति खलु कुलालादेर्भावस्य भेदापरपर्याय(ः)प्रतिषेधात्मकः अन्योन्याभावो धर्म इति ।

परि०— धर्मिणैक्यलाभायाह **अभावोऽत्रान्योन्याभाव इति** । तस्यैवाभेदो धर्मिणा नान्यस्येति अदृश्यत्वनये व्युत्पादनात् । अभावधर्मेत्यनिच् ।

यादु०— अन्योन्याभाव इति । संसर्गाभावेषु वक्ष्यमाणधर्म्यैक्यस्यासम्भवादिति भावः ।

कं०रा०— अन्योन्याभावो विवक्षित इति ।

श्रीनिधि०— तत इति । अभावधर्मत्व इत्यर्थः । मूले धर्मत इत्युक्तत्वादिदं कथं लभ्यते इत्यत आह **भावप्रधान इति** ।

शे०वा०— कुलालस्य प्रतिषेधात्मकत्वोपपादनेन व्यभिचारोपपादनसिद्धेरभावधर्मत्वप्रतिपादनमनर्थकमित्यतः प्रतिषेधात्मकत्वोपपादनार्थं तदिति भावेन किं तदुपपादनेनेत्यतस्तदनुपपत्तिशङ्कामुत्थापयति **नन्विति** । अभावशब्दस्य चतुर्विधाभावपरत्वभ्रान्तिं निवारयति **अभावोऽत्रेति** । संसर्गाभाववत्त्वस्य धर्मत्वेऽपि संसर्गाभावस्यादृश्यत्वाधिकरणन्यायेन धर्मत्वाभावेन चतुर्विधस्याभावस्य धर्मपदोक्तधर्मत्वान्वयासम्भवादिति भावः । **भावप्रधान इति** । अभावधर्मत्वत इति भावप्रधान इत्यर्थः । हेतोरसिद्धिं परिहरति **अस्तीति** ।

वा०र०— अदृश्यत्वाधिकरणेति । तत्र गोत्वादिसंसर्गाभावस्य भिन्नधर्मितया धर्मत्वमनङ्गीकृत्य धर्म्यभिन्नान्योन्याभावस्यैव धर्मत्वमुपपाद्य गोत्वमित्याद्युक्तगोत्वाद्यभावस्य तर्हि कथं धर्मतोपपादनीयेत्याशङ्कायां गोत्वादिसंसर्गाभावस्य सधर्मत्वाभावेऽपि गोत्वादिसंसर्गाभाववत्वमेव धर्मः तच्च धर्म्यभिन्नमेवेति न दोष इति प्रतिपादनादिति भावः ।

विठ्ठल०— ननु प्रतिषेधत्वादित्यत्रोक्ते कर्तरि व्यभिचारः । तद्वारणाय मात्रपदं सार्थकमेवेत्यत आह **अभावेति** । न च प्रतिषेधत्वमिति भावः । न च कार्योत्पत्त्यनुकूलेच्छादिमद्रूपकर्तरि प्रतिषेधत्वहेत्वनागमनान्न व्यभिचारमिति भावः । अभावे धर्मिणैक्यलाभायाह **अभावोऽत्रेति** । **भावप्रधान इति** । तथा च भावधर्मतस्याभावधर्मित्वादित्यर्थः ।

॥ इति भावस्य प्रतिषेधात्मकत्वे अनुपपत्तिपरिहारः ॥

* * *

॥ अथ तत्रान्ते उक्तार्थे असङ्गतिपरिहारः ॥

१४ **सु०— नन्विदमसङ्गतम्** । यः कर्ता **धर्मी** कुलालादिः न तस्य **प्रतिषेधात्मकत्वम्**, यश्च प्रतिषेधात्मकोऽन्योन्याभावो न तस्य कर्तृत्वमित्यत आह **धर्मेति** ।

अनु०— धर्मधर्म्यैक्यतश्चैव

धर्मधर्मिणोः कुलालान्योन्याभावयोरेकत्वतः । चशब्दो हेतुसमुच्चये । अभावधर्मतो धर्मधर्म्यैक्यतश्च प्रतिषेधात्मकत्वं भावस्यास्तीत्यन्वयः । एवशब्दो भेदव्युदासार्थः । अन्योन्याभावो हि धर्मिणाऽत्यन्ताभिन्नोऽभ्युपेयते, न त्वयावद्द्रव्यभावी धर्म इव भिन्नाभिन्नः ।

यावु०— न त्विति । भिन्नाभिन्नत्वे प्रतिषेधात्मपदेन तदत्यन्ताभेदविवक्षयैव व्यभिचारस्य परिहर्तुं शक्यत्वेन मात्रपदोपादानं व्यर्थमेव स्यादिति भावः ।

वं०प०— यः कर्तेति । हेतोरेवाभावान्न कुलालादौ व्यभिचार इत्यर्थः । **यश्चेति** । साध्यस्यापि सत्त्वान्नान्योन्याभावेऽपि व्यभिचार इत्यर्थः । **हेतुसमुच्चय इति** । प्रतिषेधात्मकत्वरूपहेतुसमुच्चय इत्यर्थः ।

कं०रा०— धर्मधर्मैक्यतश्चेति । वक्ष्यमाणधर्म्यैक्यस्यान्योन्याभाव एव सम्भवादिति भावः । **भावप्रधान इति** । तथा चाभावधर्मत इत्यस्याभावधर्मत्वादित्यर्थ इति भावः । हेतुसमुच्चयमेव दर्शयन्नन्वयमाह **अभावधर्मत इति** । **भेदेति** । अन्योन्याभावतद्वतोर्भेदव्युदासार्थ इत्यर्थः ।

शे०वा०— ननु धर्मधर्म्यैक्यतश्चेति भाष्यमनर्थकम् । न च कुलालान्योन्याभावयोरैक्यप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वादित्यतोऽभावधर्मकत्वोक्तेरभावरूपे धर्मे हेतुवृत्त्युपपादकत्वेऽपि विपक्षभूते कर्तरि कुलालादौ तदनापादकत्वेन तदुपपादकतया अभावधर्मत्वोक्तेरसङ्गतिशङ्कापरिहारार्थत्वान्न तदिति भावेन तां शङ्कामुत्थापयति **नन्विति** । **हेतुसमुच्चय इति** । अत्र समुच्चयशब्द इतरेतरयोगपरः । वक्ष्यमाणप्रकारेणाभावधर्मकत्वधर्मधर्म्यैक्ययोः परस्परसापेक्षयोरेव हेतुवृत्त्युपपादकत्वेन निरपेक्षयोस्तदभावात् । परस्परनिरपेक्षयोरेकक्रियासम्बन्धस्थल एव च समुच्चयनियमस्याकरे स्थितत्वादित्यवधेयम् । धर्मधर्म्यैक्यत इत्येतावता धर्मधर्मिणोः कुलालान्योन्याभावयोरैक्योक्त्या कुलालादेः प्रतिषेधात्मतया उपपादितत्वात् एवशब्दवैयर्थ्यम् इत्यतः कुलालान्योन्याभावयोर्भिन्नाभिन्नत्वे, अन्योन्याभावाभेदेन कुलालस्य प्रतिषेधात्मकत्वप्राप्त्या व्यभिचारप्राप्तिवत् तद्भेदेन तदनात्मकत्वप्राप्त्या तत्परिहारस्यापि प्रसङ्गेन, भेदाभेदस्य व्यभिचारानुपपादकत्वेन भेदनिरासद्वारा तदुपपादकात्यन्ताभेदलाभाय एवशब्द इत्याह **एवशब्द इति** । नन्वन्योन्याभावस्य धर्मिणाऽत्यन्ताभेदाभावे कथमेवशब्देन तत्र भेदव्युदाससमर्पणमित्यतस्तस्य तत्र सम्भवमाह **अन्योन्याभावो हीति** । ननु संयोगादिवत् भेदाभेदयोरपि सम्भवे किमिति सिद्धान्तेऽत्यन्ताभेदाभ्युपगमोऽपीत्यतः, सत्यपि तस्मिन्नसत्त्वात् इति वक्ष्यमाणभेदसाधकाक्रान्ततया संयोगादौ भेदाभेदयोः सद्भावेऽप्यन्योन्याभावे भेदसाधकस्य खण्डितत्वस्याभावाद्भेदाभावेन भेदाभेदयोस्तत्रासम्भवादित्याह **न त्विति** ।

वा०र०— आकरे स्थितत्वादिति । ...... । **वक्ष्यमाणेति** । वैशेषिकनये । **भेदसाधकेति** । खण्डितत्वरूपेत्यर्थः । खण्डितत्वविवरणं सत्यपि तस्मिन्नित्यादीति ज्ञेयम् ।

स०व्र०— न त्विति । भिन्नाभिन्नत्वे प्रतिषेधात्मकत्वेन तत्र व्यभिचारप्राप्तिवत् तदनात्मकत्वेन हेत्वभावेन व्यभिचारपरिहारस्यापि कर्तुं शक्यत्वादत्यन्ताभेद आवश्यकः इति भावः ।

विठ्ठल०— समुच्चय इत्युक्तं दर्शयति अभावेति । भेदव्युदासेति । भेदसाहित्यव्युदासार्थमित्यर्थः । केवलभेदस्यैक्यपदेनैव निरस्तत्वात् तदेव विशदयति **अन्योन्याभावो हीति ।**

॥ इति रक्तार्थे असङ्गतिपरिहारः ॥

॥ इति कुलालादेः भावस्य प्रतिषेधात्मकत्वम् ॥

* * *

॥ अथ च तत्र कुलालादेः भावस्य प्रतिषेधमात्रत्वाभावः ॥

१५ **सु०— अस्त्वेवं प्रतिषेधत्वस्य कुलालादौ व्यभिचारस्तथाऽपि कथं मात्रग्रहणस्य सार्थक्यम् । न ह्यविशिष्टव्यभिचार एव विशेषणं प्रयोजयति, तथात्वे विशेषण-नियमानुपपत्तेः, किन्नाम विशेषणस्य व्यभिचारनिरासौपयिकत्वे सति । तदत्र कथमित्यत आह न त्विति ।**

अनु०—　　　　न तु तन्मात्रता भवेत् ।

कुलालादेः कर्तुर्भावस्य प्रतिषेधत्वेऽपि(धात्मकत्वेऽपि) तन्मात्रता प्रतिषेधमात्रता न भवेत् । अतोऽस्ति मात्रग्रहणस्य व्यभिचारपरिहारौपयिकत्वम् । तुशब्दोऽवधारणे सन्दिग्धव्यभिचारपरिहारार्थः ।

यादु०— भावस्य इति हेतुगर्भविशेषणम् ।

वं०प०— विशेषणम् यादृशतादृशम् । **तथात्व इति ।** अविशिष्टस्य केवलस्य हेतोर्व्यभिचारो विशेषणस्य व्यभिचारपरिहारोपयुक्तत्वं चेत्युभयं विशेषणदाने प्रयोजकम् । तत्राविशिष्टव्यभिचार एव यदि यादृशतादृशमपि विशेषणं प्रयोजयेदित्यर्थः । **नियमेति ।** शब्दो गुणोऽस्मदादिबाह्यैकेन्द्रियग्राह्यत्वादित्यत्र सामान्ये व्यभिचारपरिहाराय सामान्यवत्त्वे सतीति विशेषणदाननियमो न स्यात् । किन्तु प्रमेयत्वे सतीत्यादिविशेषणमपि देयं स्यादित्यर्थः । **सतीति ।** तथा च तादृशमेव विशेषणं देयमित्यर्थः । तत् व्यभिचारनिरासौपयिकत्वम् ।

कं०रा०— अविशिष्टेति । अविशिष्टस्य व्यभिचार इत्यर्थः । **तथात्व इति** । अविशिष्ट-व्यभिचारस्यैव विशेषणप्रयोगहेतुत्वे बाह्यकेन्द्रियग्राह्यत्वादिमात्रस्यानित्यत्वादिव्यभिचारे सामान्यवत्त्वादि-विशेषणमेव प्रयोज्यं न तु प्रमेयत्वादिविशेषणमिति नियमस्यानुपपत्तेरित्यर्थः । तर्हि किं विशेषणं प्रयोजय-तीति पृच्छन्ति **किं नामेति** । उत्तरमाह **विशेषणस्येति** । विशेषणस्य व्यभिचारनिरासोपयुक्तत्वे सविशिष्ट-व्यभिचारोऽविशेषणप्रयोगे तन्त्रमेवं च प्रमेयत्वादेः सामान्यवत्त्वादिवद्व्यभिचारनिरासोपयुक्तत्वाभावाद्विशेषण-नियम उपपद्यत इति भावः । **तदिति** । व्यभिचारनिरासो वैकत्वमात्रग्रहणस्य कथमित्यर्थः । **तुशब्द इति** । न तु तन्मात्रता भवेदिति तुशब्दः कुलालादेः कर्तृभावस्य प्रतिषेधमात्रता नैव भवेदित्यवधारणे वर्तमानः सन्नसन्दिग्धव्यभिचारपरिहारार्थः । मात्रपदेन कर्तरि कुलालादौ व्यभिचारपरिहार इत्येतत्सन्दिग्धं न भवतीत्यर्थस्य सूचक इत्यर्थः । यद्वा उक्तरीत्यावधारणे वर्तमानस्तुशब्दः हेतोः सन्दिग्धव्यभिचारपरिहारार्थः । साध्याभाववत्तया निश्चिते हेतुसंशये हि सन्दिग्धव्यभिचारः स्यात् । प्रकृते चाकर्तृत्वरूपसाध्याभाववत्तया निश्चिते कुलालादौ प्रतिषेधमात्रत्वाभावस्यैव निश्चितत्वेन तदनवकाशादित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— अविशिष्टव्यभिचार एवेति । अविशिष्टस्य व्यभिचार इत्यर्थः । **तुशब्दोऽवधारण इति** । तन्मात्रता नैव भवेदित्यनेन सम्बध्यत इति द्रष्टव्यम् ।

शे०वा०— ननु तथाऽपि 'न तु तन्मात्रता भवेदि'त्युत्तरभाष्यमनर्थकम् । न च कुलालादेः प्रतिषेध-मात्रताऽभावप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तस्याप्यानर्थक्यात् । न च मात्रशब्दस्य व्यभिचारवारकत्व-प्रदर्शनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रदर्शनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च सार्थक्यवर्णनेन तस्य विशेषणत्वसिद्धिरेव तत्प्रयोजनमिति वाच्यम् । अविशेषितस्य व्यभिचारोपपादनेनैव विशेषणसार्थक्यसिद्ध्या विशेषणताया-स्तदनपेक्षितत्वात् । न चाविशेषितस्य व्यभिचारवद्विशेषणस्य व्यभिचारपरिहारकतौपयिकत्वस्यापि तदुप-योगित्वान्न तदिति वाच्यम् । अविशेषिते व्यभिचारमात्रस्यैव तत्सार्थक्यनिमित्तत्वे बाधकाभावेन विशेषणे व्यभिचारपरिहारकत्वस्यापि तन्निमित्तत्वकल्पनायां कल्पनागौरवप्रसङ्गादित्यतोऽविशेषितव्यभिचारमात्रस्य तत्सार्थ-क्योपपादकत्वे बाधकदर्शनेनोभयोरपि विशेषणसार्थक्योपपादकत्वं व्युत्पाद्य पूर्वग्रन्थेनाविशेषितस्य व्यभिचारसमर्थनेऽपि विशेषणस्य व्यभिचारपरिहारकत्वासिद्ध्या सार्थक्यासिद्धेः तत्सिद्ध्यर्थमवश्यवक्तव्य-व्यभिचारपरिहारकतोपदर्शकत्वेनोत्तरवाक्यं योजयति **अस्त्वेवमिति** ।

वा०र०— अविशेषिते व्यभिचारमात्रस्येति । अविशेषितस्य हेतोः व्यभिचारेत्यर्थः ।

स०व्र०— न ह्यविशिष्टव्यभिचार एवेति । **अविशिष्टस्य** हेतोः विशेषणादाने इति यावत् । **व्यभिचार एव** व्यभिचारे प्राप्ते एव । **विशेषणं प्रयोजयति** । विशेषणं सार्थकमिति न हि । तथात्वे अविशिष्टस्य हेतोर्व्यभिचारे प्राप्ते यस्मिन् विशेषणे दत्ते व्यभिचारपरिहारो भवति नियमेन हेतौ तस्यैवोपादानं न स्यात् । किं तु यत्किञ्चिद्विशेषणोपादानं स्यादिति भावः ।

विट्ठल०— तथात्वे विशेषणेति । अविशिष्टव्यभिचारस्यैव विशेषणप्रयोगहेतुत्वे बाह्येन्द्रियकेन्द्रिय-ग्राह्यत्वादिमात्रस्य नित्यसामान्यादि व्यभिचारे सामान्यवत्वादि विशेषणमवधेयं न तु प्रमेयत्वादिति विशेषणमिति नियमत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ।

॥ इति कुलालादेः भावस्य प्रतिषेधमात्रत्वाभावः ॥
॥ इति सौगममात्रपक्षस्य, तदनुव्याख्यानगत-एकपक्षस्य च सार्थक्यम् ॥

* * *

॥ अथ 'सिद्धान्तोक्तप्रतिषेधमात्रत्वहेतोः व्यर्थविशेषणतापरिहारे' स्वरूपासिद्ध्यादिपरिहारः ॥

१६ सु०— नन्वेवमेकं सन्धित्सतोऽ(न्यत्)परं प्रच्यवते, यतो व्यर्थविशेषणतापरिहारे स्वरूपासिद्धिरापन्ना ॥ तथा हि । पक्षीकृते अभावे प्रमेयत्वादिधर्माः सन्ति न वा । नेति पक्षे अप्रमिताश्रयत्वादिकं हेतोः । आद्ये न तावत्तेऽप्यभावाः; विधिप्रत्ययविषयत्वात्, प्रतियोग्यनिरूप्यत्वाच्च । षट्पदार्थातिरिक्तत्वमभावत्वमिति चेन्न, स्वेच्छापरिकल्पनाया अनुपादेयत्वात् । अन्यथा पञ्चैव भावास्तदतिरिक्तोऽभाव इति कल्पनायां समवायादेरपि भावत्वं न स्यात् । ते च नाभावाद्धर्मिणो भिन्नाः, अन्योन्याभावसमानन्यायत्वात् । तथा च यथा कुलालादेर्विपक्षस्य विधिनिषेधात्मकत्वेन प्रतिषेधमात्रत्वाभावस्तथा पक्षीकृता-भावस्यापि (धर्मद्वारा विधिरूपस्य) प्रतिषेधमात्रत्वाभावात्स्वरूपासिद्धो हेतुः स्यात् ॥ दृष्टान्तश्च साधनविकलः, घटाभावस्यापि धर्मद्वारा विधिरूपस्य प्रतिषेधमात्रत्वाभावात् ॥ इत्यत आह अभावस्य चेति ।

अनु०— अभावस्य च भावोऽपि धर्मोऽथापि

प्रथम 'अपि' शब्दात्पूर्वं 'यदि' इत्यध्याहार्यम् । यद्यप्यभावस्य पक्षीकृतस्य दृष्टान्तीकृतस्य च भावः प्रमेयत्वादिधर्मः 'अस्ति । चशब्दाद्धर्मिणा अभिन्नश्च, भावस्याभावधर्म इवेति वा । अथाऽपि 'न स्वरूपासिद्धत्वादिदोष' इति शेषः ।

परि०— अप्रमिताश्रयत्वादिकमिति । आश्रयासिद्धत्वस्वरूपासिद्धत्वादिकं भवेदित्यर्थः । अभावत्वमपि अभावरूपमेवेति शङ्कते **षट्पदार्थेति** । सन्तु नाम भावरूपा धर्मा अभावे । तावता

कथं स्वरूपासिद्धिरित्यत आह **ते चेति** । **अन्योन्याभावसमानेति** । यथाऽन्योन्याभावो यावद्द्रव्यभावित्वात् धर्मिणाऽत्यन्तमभिन्नस्तथा एतेऽपि यावद्द्रव्यभावित्वादभिन्ना इत्यर्थः । निपातानामनेकार्थत्वात् इवार्थोऽयं चशब्द इत्याह **भावस्याभावधर्म इवेति वेति** ।

यादु०— अन्योन्याभावेति । अन्योन्याभाववद्धर्मत्वादित्यर्थः । **इवेति वेति** । तथा च चशब्द इवार्थ इति भावः ।

वं०प०— इति वेति । चशब्दार्थ इति शेषः । तथा च भावस्य कुलालादेर्यथाऽन्योन्याभावरूपोऽभावाख्यो धर्मो भवति । स च धर्मिणोऽभिन्नश्च भवति । तथाऽभावस्य च भावो धर्म इत्युपमार्थकश्चशब्द इत्यर्थः ।

कं०रा०— नेति पक्ष इति । पक्षीकृताभावे प्रमेयत्वस्याभावे हेतोरप्रमिताश्रयकत्वं तत्र सत्त्वस्याभावे तस्या सदाश्रयकत्वं च स्यादिति भावः । **षट्पदार्थेति** । तथा च प्रमेयत्वादीनां षट्सु द्रव्यादिपदार्थेष्वन्तर्भावासम्भवेन तदतिरिक्तत्वादभावत्वमेवेति भावः । **स्वरूपासिद्ध्यादीति** । दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यमादिशब्दार्थः ।

श्रीनिधि०— समानन्यायत्वादिति । धर्मत्वाविशेषादिति भावः । **विपक्षस्य** । अकर्तृत्वसाध्ये विपक्षस्य ।

शे०वा०— विशेषणसार्थक्यवर्णनेन तद्वैयर्थ्यप्रयुक्ततदाभासताशङ्कायाः परिहारात् किमुत्तरेणेत्यतः स्वरूपासिद्ध्यादिपरिहारार्थत्वान्नोत्तरवाक्यवैयर्थ्यमिति भावेन प्रतिपक्षानुमाने स्वरूपसिद्ध्यादिशङ्कामुत्थापयति **नन्विति** । ननु विश्वप्रागभावे कथं प्रतिषेधमात्रत्वस्यासिद्धिरित्यतस्तां प्रतिपादयितुं प्रतिजानीते **तथा हीति** । प्रमेयत्वादिलक्षणभावरूपधर्मात्मकत्वेन भावत्वान्न प्रतिषेधमात्रत्वं प्रागभावस्येति वक्तुं, तस्य प्रमेयत्वादिधर्माणामेवाभावे, भावेऽपि तेषामप्यभावत्वे, भावत्वेऽपि वा प्रागभावाद्भिन्नत्वे उक्तरूपतद्धर्मात्मकत्वानापत्त्या तदनवकाशात् तत्तदुपपादनपूर्वकं तद्व्युत्पादयन् प्रथमतः प्रमेयत्वादिधर्मवत्त्वं तदभावे दोषोक्त्या दर्शयितुं विकल्पयति **पक्षीकृत इति** । सन्तीत्याद्यपक्षेऽपि किं ते भावाः, उत अभावा इति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्ये द्वितीयमनूद्य दूषयति **आद्य इति** । कुतस्तेषां नाभावत्वमित्यतो विधिप्रत्ययविषयत्वेन भावलक्षणाक्रान्ततया भावत्वस्यैव निश्चितत्वात् । अन्यथाऽभावस्यापि तद्विषयतायां तत्रातिव्याप्तत्वेन तस्य भावलक्षणत्वायोगादिति भावेनाह **विधीति** । न केवलं भावलक्षणाक्रान्ततयैव तेषां भावत्वसिद्धिः, किन्नामाभावलक्षणानाक्रान्तत्वात्; अन्यथा प्रमेयत्वादावभावलक्षणावृत्त्या अव्याप्तिप्राप्त्या तस्याभावलक्षणत्वं न स्यादित्याशयेनाह **प्रतियोग्य-**

निरूप्यत्वाच्चेति । ननु न प्रतियोगिनिरूप्यत्वमभावलक्षणम् । प्रतियोगित्वस्याभावनिरूपकत्वरूपतया परस्पराश्रयत्वप्रसङ्गात् । किन्त्वन्यदेव । तथा च प्रतियोग्यनिरूप्यत्वेऽपि तेषां विवक्षिताभावलक्षणवत्तयाऽभावत्वं भविष्यतीत्यभिप्रेत्य शङ्कते **षट्पदार्थातिरिक्तत्वमिति** । उपलक्षणं चैतत् । द्रव्यादिषड्लक्षणान्यतमराहित्यमित्यपि द्रष्टव्यम् । **स्वेच्छेति** । लोकप्रतीतिमवधूयेति शेषः । **अन्यथेति** । उपलक्षणं चैतत् । द्रव्यादिपञ्चलक्षणोपपन्ना एव भावाः, तद्रहितोऽभाव इत्यपि स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । भावा इत्याद्यपक्षेऽपि किं प्रमेयत्वादयो धर्मिणः प्रागभावाद्भिन्ना उताभिन्ना इति विकल्पद्वयं मनसि निधायाद्यं दूषयति **ते चेति** । कुतो नेत्यतोऽन्योन्याभावस्येव यावद्द्रव्यभावितया धर्मिणाऽत्यन्ताभिन्नत्वस्यैव सिद्धत्वादित्याह **अन्योन्येति** । अस्तु तर्हि धर्मिणोऽभिन्ना इति द्वितीय इत्यत आह **तथा चेति** । न केवलमस्मिन्पक्षे हेतोः स्वरूपासिद्धिरित्येव, किन्तु दृष्टान्तस्य साधनविकलत्वाद्व्याप्यत्वासिद्धिश्चेत्याह **दृष्टान्तश्चेति** । तदुपपादयति **घटाभावस्यापीति** । धर्मद्वारा प्रमेयत्वादिभावरूपधर्मभेदेनेत्यर्थः । उक्तस्य सर्वस्याप्यर्थस्य मूलारूढतासिद्ध्यर्थमपेक्षिताध्याहारेण योजयति **प्रथमेति** । **अभिन्नश्चेति** । अत्यन्ताभिन्नश्चेत्यर्थः । **इवेति वेति** । तथा च चशब्द इवार्थ इति भावः । अथाऽपीत्यस्य साकाङ्क्षत्वपरिहारायापेक्षितं शेषं पूरयति **नेति** ।

वा०र०— धर्माणामेवाभाव इति । अस्योक्तरूपेत्यादि वक्ष्यमाणेनान्वयः । एवमभावत्वस्येत्यस्यापि । **अभावलक्षणेति** । प्रतियोगिनिरूप्यत्वरूपेति शेषः । भावत्वसिद्धिरित्यनुवर्तते । आक्रान्तत्वात् भावत्वसिद्धिः इत्याशयेनेति सम्बन्धः । लक्षणाभावस्य भावत्वोपपादकत्वोपपादनायोक्तमन्यथेत्यादि स्यात् इत्यन्तम् । **अन्यथा** प्रमेयत्वादेः अभावत्व इत्यर्थः । **द्रव्यादिषड्लक्षणेति** । एतच्च .... ।

स०व्र०— अप्रमिताश्रयत्वादिकमिति । पक्षप्रमित्यभावेन तद्घटितपक्षत्वासम्भवे हेतोः पक्षधर्मत्वाभावः आदिपदेन ग्राह्यः । **विधिप्रत्ययविषयत्वादिति** । अपप्रतिक्षेपधर्मितया प्रथमाक्षसन्निकर्षजन्यप्रतीतिविषयत्वादित्यर्थः । **षट्पदार्थातिरिक्तत्वमिति** । औपाधिकधर्माणां पदार्थस्वरूपत्वमेवेति मतानुसारेण विकल्पः । तेन 'सामान्यं द्विविधम् । जातिरूपमुपाधिरूपं चे'त्युक्तत्वेन प्रमेयत्वादीनां सामान्यरूपत्वेन षट्पदार्थान्तर्गतत्वात् कथं तदतिरिक्तत्वमिति शङ्कानवकाशः । सन्त्वन्योन्याभावेऽपि प्रमेयत्वादयो भावधर्माः, ततः किमित्यत आह **ते चेति** । **अभावात्** । अन्योन्याभावादित्यर्थः ।

विट्ठल०— प्रमेयत्वादिधर्मा इत्यत्रास्तित्वाभिधेयत्वादिकमादिशब्देन गृह्यन्ते । **अप्रमिताश्रयत्वादिकमिति** । अज्ञायमानपक्षत्वादिकमित्यर्थः । आदिशब्देनाश्रयत्वादि ग्रहणम् । **समवायादेरपि** इत्यादिपदेन द्रव्यादि ग्रहणम् । व्युत्क्रमेण परिगणनायां तस्यापि पञ्चभावातिरिक्तत्वात् । **अन्योन्याभावेऽपीति** । अन्योन्याभाववद्यावद्धर्मिभाविधर्मित्वादित्यर्थः । अव्ययानामनेकार्थत्वात् चशब्दस्योपमार्थत्वमप्याह **भावस्याभावधर्म इति** ।

१७ **सु०— कथमित्यत आह हि धर्मिण इति ।**

अनु०— हि धर्मिणः ।

ताद्दत्त्वं मात्रतेहोक्ता

हिशब्दो हेतौ । ताद्दत्त्वं प्रतिषेधात्मकत्वम् । मात्रता प्रतिषेधमात्रता । इह सूत्रे ।

एतदुक्तं भवति । स्यादयं स्वरूपासिद्ध्यादिदोषो यद्यत्र प्रतिषेधमात्रशब्देन केवलप्रतिषेधत्वं विवक्षितं स्यात् । न चैवम् । किन्तु धर्मद्वारमन्तरेण धर्मिण एव प्रतिषेधत्वम् । तच्च पक्षदृष्टान्तयोरस्त्येव, तयोर्धर्मद्वारेण विधित्वेऽपि धर्मिणोः प्रतिषेधत्वस्योभयसिद्धत्वात् । व्यावृत्तं च विपक्षात्कुलालादेः । तस्य धर्मतो निषेधत्वेऽपि धर्मि(णो विधित्वा)णोऽनिषेधत्वादिति ।

ननु कथमेतल्लभ्यते । उच्यते । मात्रशब्दो हि साकल्ये वर्तते । न च तत् क्वापि सम्भवति, प्रतिषेधेऽपि विधिसद्भावस्य परेणैवोक्तत्वात् । ततः प्रतिषेधमात्रशब्दो विधेरप्राधान्यं लक्षयति, 'अन्नमात्रं भुक्तमि'ति यथा । धर्मधर्मिणोश्च; अप्राधान्यं धर्मस्य, प्राधान्यं धर्मिणः । तेन धर्मिणः प्रतिषेधत्वं प्रतिषेधमात्रत्वमिति सिद्ध्यति ।

परि०— उभयसिद्धत्वादिति । पूर्वपक्षिसिद्धान्त्युभयसिद्धत्वादित्यर्थः । **कथमेतदिति** । धर्मिण एव निषेधरूपत्वमित्येतदित्यर्थः । **साकल्य इति** । धर्मात्मना धर्मितया च सकलाकारेण निषेधरूपत्वादित्यर्थे वर्तत इत्यर्थः । **क्वापीति** । पक्षे दृष्टान्ते चेत्यर्थः । तद्व्यनक्ति **प्रतिषेधेऽपि विधिसद्भावस्येति** । धर्मद्वारा विधिरूपत्वस्येत्यर्थः । **इति यथेति** । तत्रान्नस्य प्राधान्यं सूपादेरप्राधान्यं यथा तथेत्यर्थः ।

यादु०— न च तत्क्वापीति । तत्सकलस्य प्रतिषेधात्मकत्वं क्वापि पक्षे दृष्टान्ते च न सम्भवति । ततश्च मुख्यार्थो बाधित इति भावः । **विधेरप्राधान्यमिति** । प्रतिषेधापेक्षयेति शेषः । इदमुपलक्षणम् । प्रतिषेधस्य प्राधान्यं चेत्यपि ग्राह्यम् । **अन्नमात्रमिति** । अत्रापि मात्रशब्दः साकल्यार्थः । न च सकलान्तर्गतस्य भक्ष्यादेरन्नत्वं सम्भवति; अतो मुख्यार्थासम्भवादन्नमात्रशब्दो लक्षणयाऽन्नस्य प्राधान्यं, भक्ष्यादेस्तदपेक्षया अप्राधान्यं च प्रतिपादयतीत्यर्थः । इयं च लक्षणा रूढा । अतो नात्र प्रयोजनापेक्षेति दर्शयितुमिदमुक्तमिति

ध्येयम् । तथाऽपि प्रकृते किमायातमित्यत आह **धर्मधर्मिणोश्चेति** । मध्य इति शेषः । यदा मात्रपदार्थभूतं सकलं धर्मधर्मिरूपं तदाऽप्राधान्यं धर्म एव, प्राधान्यं च धर्मिण्येव पर्यवस्यतीत्यर्थः ।

वं०प०— साकल्य इति । तथा च सकलमपि प्रतिषेधरूपमित्यर्थः ।

कं०रा०— न च तदिति । मात्रशब्दस्य साकल्यार्थतया प्रतिषेधमात्रशब्दोक्तं यत्सर्वांशेन प्रतिषेधकात्मकत्वं तत्क्वापि नैव सम्भवत्यभावेऽपि प्रमेयत्वादि धर्मद्वारा विधायकत्वस्य परेणैवोक्तत्वादित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— न च तत्क्वापीति । तत्साकल्येन प्रतिषेधत्वम् । विधेर्भावधर्मस्य । **धर्मधर्मिणोश्चाप्राधान्यं धर्मस्य प्राधान्यं धर्मिण इति** । धर्मधर्मिणोर्मध्ये धर्मस्याप्राधान्यं धर्मिणः प्राधान्यमिति सम्बन्धः । **अन्नमात्रं भुक्तमि**त्यत्र व्यजनस्याप्राधान्यं विवक्षितम् । न तु व्यजनादेः साकल्येनाभावोऽभिप्रेत इति द्रष्टव्यम् । यत्किञ्चिन्मात्रस्य सत्वात् ।

शे०वा०— उक्ताशङ्कापरिहारोपयोगितया भाष्यस्यपदानि व्याचष्टे **हिशब्द इत्यादिना** । नन्वेवं धर्मिणः कुलालादेरेवान्योन्याभावरूपप्रतिषेधधर्माभिन्नत्वेन प्रतिषेधतया धर्मिणः प्रतिषेधात्मकरूपप्रतिषेधमात्रत्वस्य न विपक्षाद्व्यावृत्तिरिति व्यभिचारतादवस्थ्यमित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । **कथमिति** । उक्तस्यार्थस्य मुख्यवृत्त्याऽलाभाल्लक्षणायाश्च निर्निबन्धनत्वादिति भावः । **लक्षणयैव** तल्लाभ इति दर्शयितुं तस्या मुख्यार्थाद्यनुपपत्त्यादिसापेक्षत्वेन तदभावेऽसम्भवात् । तत्सद्भावं वक्तुं मुख्यार्थं तावदाह **मात्रशब्दो हीति** । **न च तत्क्वापीति** । सकलस्य प्रतिषेधत्वं क्वापि पक्षे दृष्टान्ते च न सम्भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह **प्रतिषेधेऽपीति** । ततो मुख्यार्थो न सम्भवतीति भावः । **विधेरिति** । प्रतिषेधापेक्षयेति शेषः । रूढलक्षणात्वान्न प्रयोजनापेक्षेत्याशयेनाह **अन्नमात्रं भुक्तमिति यथेति** । अत्र मात्रशब्दः साकल्यार्थः । न च भुक्तसकलस्यान्नत्वमिति सम्भवति । व्यञ्जनादेरवर्जनीयत्वात् । अतस्तत्राप्यन्नमात्रशब्दो लक्षणयाऽन्नस्य प्राधान्यं व्यञ्जनादेश्चाप्राधान्यं लक्षयतीत्येवाश्रयणीयमित्यर्थः । तथाऽपि प्रकृते किमायातमित्यत आह **धर्मधर्मिणोश्चेति** । निर्धारणे षष्ठी चेयम् ।

स०व्र०— सर्वात्मना प्रतिषेधासम्भवमेवोपपादयति **प्रतिषेधेऽपीति** । **तत इति** । विधेरपि प्रतिषेधवाचकेन प्रतिषेधमात्रशब्देन विधेरप्राधान्यं लक्ष्यत इति भावः । **अन्नमात्रमिति** । यथा साकल्येनान्नभोजनासम्भवेन शाकादीनामपि प्रतिषेधवाचकेनान्नमात्रशब्देन शाकादीनामप्राधान्यं लक्ष्यते तथेत्यर्थः । नन्वस्तु विधेरप्राधान्यं प्रतिषेधधर्ममात्रशब्देन । तथापि प्रतिषेधधर्म्यैकत्वमित्येषोऽर्थः कथं लब्ध इत्यत आह **धर्मधर्मिणोश्चेति** । मध्ये इति शेषः । **यथेति** । यथा धर्मधर्मिणोर्मध्ये धर्मस्याप्राधान्यं, धर्मिणश्च प्राधान्यम्, एवं प्रकृतेऽपि प्रतिषेधस्य प्राधान्योक्तौ तस्य धर्मित्वं, विधेः अप्राधान्योक्तौ तस्य धर्मत्वं चोक्तं भवतीति प्रतिषेधमात्रत्वमित्यस्य प्रतिषेधधर्मित्वमित्यर्थ इति भावः ।

१७ **सु०— कथमित्यत आह हि धर्मिण इति ।**

अनु०— हि धर्मिणः ।

तादृक्त्वं मात्रतेहोक्ता

हिशब्दो हेतौ । तादृक्त्वं प्रतिषेधात्मकत्वम् । मात्रता प्रतिषेधमात्रता । इह सूत्रे ।

एतदुक्तं भवति । स्यादयं स्वरूपासिद्ध्यादिदोषो यद्यत्र प्रतिषेधमात्रशब्देन केवलप्रतिषेधत्वं विवक्षितं स्यात् । न चैवम् । किन्तु धर्मद्वारमन्तरेण धर्मिण एव प्रतिषेधत्वम् । तच्च पक्षदृष्टान्तयोरस्त्येव, तयोर्धर्मद्वारेण विधित्वेऽपि धर्मिणोः प्रतिषेधत्वस्योभयसिद्धत्वात् । व्यावृत्तं च विपक्षात्कुलालादेः । तस्य धर्मतो निषेधत्वेऽपि धर्मि(णो विधित्वा)णोऽनिषेधत्वादिति ।

ननु कथमेतल्लभ्यते । उच्यते । मात्रशब्दो हि साकल्ये वर्तते । न च तत् क्वापि सम्भवति, प्रतिषेधेऽपि विधिसद्भावस्य परेणैवोक्तत्वात् । ततः प्रतिषेधमात्रशब्दो विधेरप्राधान्यं लक्षयति, 'अन्नमात्रं भुक्तमि'ति यथा । धर्मधर्मिणोश्च; अप्राधान्यं धर्मस्य, प्राधान्यं धर्मिणः । तेन धर्मिणः प्रतिषेधत्वं प्रतिषेधमात्रत्वमिति सिद्ध्यति ।

परि०— उभयसिद्धत्वादिति । पूर्वपक्षिसिद्धान्त्युभयसिद्धत्वादित्यर्थः । **कथमेतदिति** । धर्मिण एव निषेधरूपत्वमित्येतदित्यर्थः । **साकल्य इति** । धर्मात्मना धर्मितया च सकलाकारेण निषेधरूपत्वादित्यर्थे वर्तत इत्यर्थः । **क्वापीति** । पक्षे दृष्टान्ते चेत्यर्थः । तद्व्यनक्ति **प्रतिषेधेऽपि विधिसद्भावस्येति** । धर्मद्वारा विधिरूपत्वस्येत्यर्थः । **इति यथेति** । तत्रान्नस्य प्राधान्यं सूपादेरप्राधान्यं यथा तथेत्यर्थः ।

यादु०— न च तत्क्वापीति । तत्सकलस्य प्रतिषेधात्मकत्वं क्वापि पक्षे दृष्टान्ते च न सम्भवति । ततश्च मुख्यार्थो बाधित इति भावः । **विधेरप्राधान्यमिति** । प्रतिषेधापेक्षयेति शेषः । इदमुपलक्षणम् । प्रतिषेधस्य प्राधान्यं चेत्यपि ग्राह्यम् । **अन्नमात्रमिति** । अत्रापि मात्रशब्दः साकल्यार्थः । न च सकलान्तर्गतस्य भक्ष्यादेरन्नत्वं सम्भवति; अतो मुख्यार्थासम्भवादन्नमात्रशब्दो लक्षणयाऽन्नस्य प्राधान्यं, भक्ष्यादेस्तदपेक्षया अप्राधान्यं च प्रतिपादयतीत्यर्थः । इयं च लक्षणा रूढा । अतो नात्र प्रयोजनापेक्षेति दर्शयितुमिदमुक्तमिति

ध्येयम् । तथाऽपि प्रकृते किमायातमित्यत आह **धर्मधर्मिणोश्चेति** । मध्य इति शेषः । यदा मात्रपदार्थभूतं सकलं धर्मधर्मिरूपं तदाऽप्राधान्यं धर्म एव, प्राधान्यं च धर्मिण्येव पर्यवस्यतीत्यर्थः ।

वं०प०— साकल्य इति । तथा च सकलमपि प्रतिषेधरूपमित्यर्थः ।

कं०रा०— न च तदिति । मात्रशब्दस्य साकल्यार्थतया प्रतिषेधमात्रशब्दोक्तं यत्सर्वांशेन प्रतिषेधकात्मकत्वं तत्क्वापि नैव सम्भवत्यभावेऽपि प्रमेयत्वादि धर्मद्वारा विद्याकत्वस्य परेणैवोक्तत्वादित्यर्थः ।

श्रीनिधि०— न च तत्क्वापीति । तत्साकल्येन प्रतिषेधत्वम् । विधेर्भावधर्मस्य । **धर्मधर्मिणोश्चाप्राधान्यं धर्मस्य प्राधान्यं धर्मिण इति** । धर्मधर्मिणोर्मध्ये धर्मस्याप्राधान्यं धर्मिणः प्राधान्यमिति सम्बन्धः । **अन्नमात्रं भुक्तमि**त्यत्र व्यजनस्याप्राधान्यं विवक्षितम् । न तु व्यजनादेः साकल्येनाभावोऽभिप्रेत इति द्रष्टव्यम् । यत्किञ्चिन्मात्रस्य सत्त्वात् ।

शे०वा०— उक्ताशङ्कापरिहारोपयोगितया भाष्यस्थपदानि व्याचष्टे **हिशब्द इत्यादिना** । नन्वेवं धर्मिणः कुलालादेरेवान्योन्याभावरूपप्रतिषेधधर्माभिन्नत्वेन प्रतिषेधतया धर्मिणः प्रतिषेधात्मकरूपप्रतिषेधमात्रत्वस्य न विपक्षाद्व्यावृत्तिरिति व्यभिचारतादवस्थ्यमित्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । **कथमिति** । उक्तस्यार्थस्य मुख्यवृत्त्याऽलाभाल्लक्षणायाश्च निर्निबन्धनत्वादिति भावः । लक्षणयैव तल्लाभ इति दर्शयितुं तस्या मुख्यार्थाद्यनुपपत्त्यादिसापेक्षत्वेन तदभावेऽसम्भवात् । तत्सद्भावं वक्तुं मुख्यार्थं तावदाह **मात्रशब्दो हीति** । **न च तत्क्वापीति** । सकलस्य प्रतिषेधत्वं क्वापि पक्षे दृष्टान्ते च न सम्भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह **प्रतिषेधेऽपीति** । ततो मुख्यार्थो न सम्भवतीति भावः । **विधेरिति** । प्रतिषेधापेक्षयेति शेषः । रूढलक्षणात्वान्न प्रयोजनापेक्षेत्याशयेनाह **अन्नमात्रं भुक्तमिति यथेति** । अत्र मात्रशब्दः साकल्यार्थः । न च भुक्तसकलस्यान्नत्वमिति सम्भवति । व्यञ्जनादेरवर्जनीयत्वात् । अतस्तत्राप्यन्नमात्रशब्दो लक्षणयाऽन्नस्य प्राधान्यं व्यञ्जनादेश्चाप्राधान्यं लक्षयतीत्येवाश्रयणीयमित्यर्थः । तथाऽपि प्रकृते किमायातमित्यत आह **धर्मधर्मिणोश्चेति** । निर्धारणे षष्ठी चेयम् ।

स०न्न०— सर्वात्मना प्रतिषेधासम्भवमेवोपपादयति **प्रतिषेधेऽपीति** । **तत इति** । विधेरपि प्रतिषेधवाचकेन प्रतिषेधमात्रशब्देन विधेरप्राधान्यं लक्ष्यत इति भावः । **अन्नमात्रमिति** । यथा साकल्येनान्नभोजनासम्भवेन शाकादीनामपि प्रतिषेधवाचकेनान्नमात्रशब्देन शाकादीनामप्राधान्यं लक्ष्यते तथेत्यर्थः । नन्वस्तु विधेरप्राधान्यं प्रतिषेधधर्ममात्रशब्देन । तथापि प्रतिषेधधर्म्यैकत्वमित्येषोऽर्थः कथं लब्ध इत्यत आह **धर्मधर्मिणोश्चेति** । मध्ये इति शेषः । **यथेति** । यथा धर्मधर्मिणोर्मध्ये धर्मस्याप्राधान्यं, धर्मिणश्च प्राधान्यम्; एवं प्रकृतेऽपि प्रतिषेधस्य प्राधान्योक्तौ तस्य धर्मित्वं, विधेः अप्राधान्योक्तौ तस्य धर्मत्वं चोक्तं भवतीति प्रतिषेधमात्रत्वमित्यस्य प्रतिषेधधर्मित्वमित्यर्थ इति भावः ।

विट्ठल०— ननु प्रतिषेधमात्रत्वादित्यस्य केवलं प्रतिषेधरूपत्वादित्यर्थकत्वाद्धर्मिणस्तादृत्त्वमात्रतेहोक्तेत्यनुपपन्नम् । ततो न स्वरूपासिद्ध्यादि दोषपरिहार इत्यत आह **एतदुक्तं भवतीति** । **उभयेति** । उभयथा सिद्धत्वादित्यर्थः । **कथमिति** । धर्मितयैव निषेधरूपत्वं प्रतिषेधमात्रताशब्दार्थ इत्येतदित्यर्थः । **न च क्वापीति** । तत्सर्वस्यापि प्रतिषेधात्मकत्वं क्वापि पक्षे दृष्टान्ते वा न च सम्भवतीत्यर्थः । **तस्मान्न विप्रतिषेधेति** । ततश्च मुख्यार्थे बाध इति भावः । **अन्नमात्रमिति** । अत्र रूपादेरप्राधान्यं यथातथेति भावः । इयं रूढलक्षणा । अतो न प्रयोजनापेक्षेति दर्शयितुमिदमुदाहृतमिति ध्येयम् । ततः किमित्यत आह **धर्मधर्मिणोश्चेति** । मध्य इति शेषः ।

॥ इति 'सिद्धान्तोक्तप्रतिषेधमात्रत्वहेतोः व्यर्थविशेषणतापरिहारे' स्वरूपासिद्ध्यादिपरिहारः ॥

* * *

॥ अथ द्वितीयां वृत्तिमभिप्रेत्य सूत्रोक्तसिद्धान्तांशस्य समर्थने
'अभावस्य प्रतिषेधमात्रत्वादेव बुद्धिराहित्यम्' ॥

१८ **सु०**— इच्छाप्रयत्नादिरूपायाः प्रवृत्तेः कर्तृतापरनामिकायाः व्यापिका बुद्धिः अभावाद्व्यावृत्ता तामपि व्यावर्तयतीत्युक्तम् । तत्राभावाद्बुद्धिव्यावृत्तिरेव कुत इत्यत आह **बुद्धीति** ।

अनु०— बुद्धिराहित्यमेव तत् ।

तत् तस्मात्प्रतिषेधमात्रत्वात् **एव बुद्धिराहित्यम्** अभावस्य घटाभाववत् सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ द्विविधं हि प्रमेयम्— स्वतन्त्रं परतन्त्रं च । परतन्त्रमपि द्विविधम्— भावोऽभावश्च । भावोऽपि द्वेधा— चेतनोऽचेतनश्च । एवञ्च यदा भावस्यापि कस्यचिन्न चैतन्यं, का वार्ता तदाऽभावे चैतन्यस्य ॥ कश्चिदभावो बुद्धिमान् किन्न स्यादिति चेन्न, निरुपाधिकसम्बन्धमनादृत्य निर्निमित्तायाः शङ्काया अतिप्रसङ्गित्वात् । 'तन्मनोऽकुरुते'ति श्रुतेरिति चेन्न, अन्यथासिद्धत्वात् । अथ प्रतिषेधमात्रत्वमपि पक्षे नाभ्युपेयात्, तदा असदिति ब्रह्मेति च संज्ञाभेदमात्रम्, अनेकत्वादेः परेणापि त्याज्यत्वात्, अनेकस्वातन्त्र्ये कार्योदयायोगात् ।

नन्विदं तत्रैव वक्तव्यम् । सत्यम् । प्रतिषेध(त्व)मात्रत्वे विदिते ततो बुद्धिराहित्य-प्रतीतेः सौलभ्यमिहोक्तम् । टीकाकारास्तु प्रमेयत्वादिभावधर्माङ्गीकारे बुद्धिरपि तथा किन्न स्यादिति शङ्कावकाशादिहोक्तमित्याहुः ।

परि०— एवं हेतोर्व्यभिचारं स्वरूपसिद्धिं च निरस्य यदप्रयोजकत्वनिरासाय बुद्धि-राहित्यमुक्तं तद्विशदयति **इदानीमिच्छाप्रयत्नादिति** । **निरुपाधिकसम्बन्धमिति** । निषेधैक-स्वरूपत्वस्य बुद्धिराहित्यस्य चेति योज्यम् । **अतिप्रसक्तित्वादिति** । धूमोऽस्तु वह्निर्मास्त्विति शङ्काप्रसङ्गेन सदनुमानमात्रभङ्गप्रसङ्गादित्यर्थः । निर्निमित्तत्वमसिद्धमिति शङ्कते **तन्मनोऽकुरुतेति** । **श्रुतेरिति** । शङ्केति योज्यम् । **अन्यथासिद्धत्वादिति** । कार्योन्मुखत्वपरतयोपपन्नत्वादीश्वर-विषयतयोपपन्नत्वादिति वार्थः । ननु प्रागभावानामनेकत्वात् कार्यैकनाश्यत्वात् कथं संज्ञामात्रभेद इत्यत आह **अनेकत्वादेरिति** । कुत इत्यत आह **अनेकेति** । यद्यपि तत्तत्प्रागभावस्य तत्तत्कार्यं प्रति कर्तृत्वोक्तौ तत्तत्कार्यं प्रति तस्य तस्य स्वातन्त्र्यप्राप्तेरेकत्र कार्येऽनेकस्वातन्त्र्याप्राप्त्या न कार्योदयप्रतिबन्धापत्तिः । तथापि 'विप्रतिपन्नोऽभावः' इत्यत्रास्मदुक्तं तात्पर्यं ध्येयम् । **इदमिति** । 'बुद्धिराहित्यमेव तदि'त्येतत् 'कर्तृत्वमिति निश्चितमि'त्येतदनन्तरं वक्तव्यमित्यर्थः ।

यादु०— चैतन्यमिति । बुद्धिरित्यर्थः । **निरुपाधिकेति** । अनेनान्यथा निरुपाधिकः साध्यसम्बन्धो भज्येतेत्यनुकूलतर्क उक्तो भवतीति ध्येयम् । **अतिप्रसक्तित्वादिति** । किञ्चिद्द्रव्यमगुणमपि किन्न स्यादिति शङ्कया द्रव्यत्वमपि गुणवत्त्वव्याप्यं न स्यादित्यतिप्रासङ्गिकत्वादित्यर्थः । **अन्यथासिद्धत्वादिति** । भगव-त्परतयोपपन्नत्वादिति भावः । ननु तत्तत्कार्यप्रागभावादीनामनेकत्वात् कथं तेषां ब्रह्मरूपतेत्यत आह **अनेकत्वादेरिति** । **तत्रैवेति** । 'बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिर्हि कर्तृत्वमिति निश्चितमि'त्यत्रैवेत्यर्थः ।

वं०प०— कस्यचिदिति । भावस्य भावप्रभेदभूतस्यापि कस्यचिदचेतनस्येत्यर्थः । **चैतन्यमिति** । चिती संज्ञाने । तथा च चेतयते जानातीति चेतनः, तस्य भावश्चैतन्यं ज्ञानापरपर्याया बुद्धिरित्यर्थः । **अभावे** चैतन्यस्याभावे । ज्ञानसद्भावस्य **का वार्ता** अभावे ज्ञानं दूरतरमिति यावदित्यर्थः । **कश्चिदिति** । प्रलयकालवर्तीत्यर्थः । **अन्यथासिद्धत्वादिति** । भगवत्परत्वादिति भावः । **संज्ञाभेदमात्रमिति** । अर्थस्त्वेक एवेत्यर्थः । ननु कथमर्थस्यैक्यं तत्तत्प्रागभावानामस्माभिरनेकेषामभ्युपगमात् । न ह्यनेकं ब्रह्म, एकमेवेति श्रुतिविरोधादित्यत आह **अनेकत्वादेरिति** । **इदं** 'बुद्धिराहित्यमेव तदि'ति वाक्यम् । **तत्रैवेति** । निश्चित-मित्यनन्तरमित्यर्थः । **मात्रत्वे** तत्स्वरूपत्वे । **ततः** निषेधमात्रत्वहेतोः सकाशात् । **तथा** प्रमेयत्वादिवदभाव-धर्मभूतेत्यर्थः । तथा च, नन्वभावेऽपि बुद्धिः किन्न स्यात् प्रमेयत्वादिवदिति शङ्कानिरासायैवेदमनुव्याख्यान-

मिति तावन्निश्चितम् । तत्र यदीदं 'निश्चितमि'त्येतदनन्तरं स्यात् तर्ह्येषा शङ्का न स्वारस्येनोत्पत्तुमवकाशं ल(भेत)भते । इह 'अभावस्य चे'त्याद्यनन्तरं निवेशितुं प्रमेयत्वादिभावधर्माङ्गीकारे बुद्धिरपि किन्न स्यादिति शङ्कया उत्पत्तुमवकाशादिहोक्तमित्याहुरित्यर्थः ।

कं०रा०— निरुपाधिकसम्बन्धमिति । प्रतिषेधमात्रत्वबुद्धिराहित्ययोरिति शेषः । ननु तदसदेव सन्मनोऽकुरुतेति श्रुत्या सच्छब्दितप्रागभावस्य बुद्धिमत्वोक्तेः कथं कश्चिदभावो बुद्धिमान् किं न स्यादिति शङ्कायाः निर्बीजत्वं कथं च प्रतिषेधमात्रत्वबुद्धिराहित्ययोः सम्बन्धस्य निरुपाधिकत्वमुक्तश्रुतिबलेन पक्षीकृताभावस्य बुद्धिमत्वे सिद्धे तद्राहित्यरूपसाध्यं प्रति प्रतिषेधमात्रत्वरूपहेतोरप्रयोजकतया पक्षीकृताभावेतरत्वस्यैव च प्रयोजकत्वेन तस्योपाधित्वादित्याशयेन शङ्कते **तन्मनोऽकुरुतेति** । **अन्यथासिद्धत्वादिति** । उदाहृतश्रुतेः ब्रह्मविषयत्वेन प्रागभावविषयत्वस्यैवाभावादित्यर्थः । **प्रतिषेधमात्रत्वमपीति** । न केवलं बुद्धिराहित्यं किन्तु प्रतिषेधमात्रत्वमपीत्यपेरर्थः । ननु न संज्ञाभेदमात्रं ब्रह्मण एकत्वेन प्रागभावस्य चानेकत्वेनार्थभेदस्यापि सत्त्वादित्यत आह **अनेकत्वादेरिति** । प्रागभावस्येति शेषः । अव्यापकत्वमादिशब्दार्थः । ननु परेण प्रागभावस्यानेकत्वं कस्मात् त्याज्यमित्यत आह **अनेकस्वातन्त्र्य इति** । अस्वातन्त्र्यस्य जगत्कर्तृत्वायोगेन प्रागभावस्य जगत्कर्तृत्वं वदता तस्य स्वातन्त्र्यमङ्गीकार्यमेवं च तस्यानेकत्वमङ्गीकर्तुमशक्यमनेकस्वातन्त्र्ये कार्योत्पत्तेरेवायोगादित्यर्थः । एतच्चोपलक्षणमुक्तरीत्येकत्वेनाङ्गीकर्तव्यस्य प्रागभावस्य व्यापकत्वे सार्वत्रिककार्योदयायोगादित्यपि द्रष्टव्यम् । **नन्विदमिति** । 'बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिर्हि कर्तृत्वमिति निश्चितमि'त्यत इच्छाप्रयत्नादिरूपा प्रवृत्तिः कर्तृत्वं, सा च बुद्धिव्याप्ता, प्रतिषेधे च भावानव्याप्ताया इच्छाप्रयत्नादिरूपायाः कर्तृताया अप्यभाव इत्युक्ते प्रतिषेधस्य बुद्धिराहित्यमेव कुत इति शङ्कोदयात् प्रतिषेधमात्रत्वादेवाभावस्य बुद्धिराहित्यं सिद्ध्यतीत्यर्थप्रतिपादकं बुद्धिराहित्यमेव तदित्येतद्वाक्यं तत्रैव वक्तव्यं न तु प्रतिषेधमात्रत्वरूपहेतुनिष्कर्षानन्तरमित्यर्थः । **शङ्कावकाशादिति** । बुद्धिराहित्यमेव तदित्येतदिहोक्तमिति शेषः ।

श्रीनिधि०— ननु बुद्धिरिच्छाप्रयत्नव्यापिका तावेव व्यावृत्ता व्यावृत्तयेन्न कर्तृत्वं तदव्यापकत्वादित्यत आह **कर्तृतापरनामिकाया इति** । इच्छाप्रयत्नौ कर्तृत्वमित्यर्थान्तरमिति नोक्तदोष इति भावः । प्रतिषेधमात्रत्वेऽपि कर्तृत्वं भविष्यति यथा भवद्भिरीश्वरस्य चेतनत्वेऽपि महदादि कर्तृत्वं जीवेश्वरसम्भावितमपि स्वातन्त्र्यादिना स्वीक्रियते । एवं अभावस्यापि स्वातन्त्र्यात् कर्तृत्वं भविष्यति तच्च प्रलयेऽप्यविनाशात् सिद्ध्यति इति शङ्कायां अभावस्य परतन्त्रवर्ग एवान्तर्भावो नान्यत्रेति ज्ञापयितुं तत्त्वविभागमाह **द्विविधं हीति** । **भावोऽभावश्चेतीति** । तथा प्रमाणादिति भावः । प्रलयेऽप्यविनाशोऽपि न स्वतःसिद्धोऽपि तु भगवदिच्छयैवेति प्रमितम् । **तदा का वार्तेति** । भावत्त्वे चैतन्ययोः बहुषु स्थलेषु समावेशदर्शनेऽपि क्वचिद् व्यभिचारे अभावत्वचैतन्ययोः समावेशदर्शनात् तच्चैतन्यकल्पनं दूरोत्सारितमिति भावः । **तत्रैव वक्तव्यं इति** । 'बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिर्हि कर्तृत्वमिति निश्चितमि'त्यत्रेत्यर्थः ।

शे०वा०— ननु बुद्धिराहित्यमेव तदित्युत्तरवाक्यमनर्थकम् । न च प्रागभावस्य प्रतिषेधमात्रत्वेन बुद्धिराहित्यसाधनं न तु अभेदप्रतिपादनमिति नानर्थक्यमिति वाच्यम् । तत्साधनस्यापि प्रकृतासङ्गतत्वेन आनर्थक्यापरिहारादित्यतोऽस्याव्यवहितेन सङ्गत्यभावेऽपि बुद्धिपूर्वेति तत्पूर्ववाक्यसूचितस्य बुद्धिराहित्येन प्रागभावे कर्तृत्वाभावसाधनस्य बुद्धिराहित्यासिद्ध्या तदनुपपन्नत्वशङ्कापरिहारकत्वेन तत्सङ्गतत्वान्नानर्थक्यमित्यभिप्रेत्य तत्सङ्गततयोत्तरवाक्यं योजयितुमुक्तानुवादपूर्वकं प्रागभावस्य कर्तृत्वाभावसाधने हेतुभूतबुद्धिराहित्यासिद्धिशङ्कामुत्थापयति **इच्छेत्यादिना** । कथमनेनोक्तशङ्कापरिहार इत्यतो मूले तदित्यस्य तस्मादित्यर्थत्वमेवशब्दस्य तत्सम्बन्धं चाश्रित्य तत्परामृष्टहेतुप्रदर्शनपूर्वकं प्रकृतोपयोगितयाऽपेक्षिताध्याहारेण व्याचष्टे **तत्तस्मादित्यादिना** । **चैतन्यमिति** । **बुद्धिरित्यर्थः** । अप्रयोजकत्वमाशङ्कते **कश्चिदिति** । द्रव्यत्वसंयोगित्वादाविव निरुपाधिकसम्बन्धभङ्गस्यैव विपक्षे बाधकस्य सत्त्वान्नाप्रयोजकतेत्यभिप्रेत्य तस्य बाधकत्वानङ्गीकारे बाधकमाह **निरुपाधिकेति** । योग्यस्योपाधेरनुपलम्भबाधितत्वात् अयोग्यस्य च शङ्कितुमशक्यत्वादनयोरनौपाधिकसम्बन्धसिद्धिरिति ज्ञेयम् । **निर्निमित्ताया इति** । व्यभिचारचिह्नदर्शनरूपनिमित्तशून्याया इत्यर्थः । **अतिप्रसक्तित्वादिति** । किञ्चिद्द्रव्यमसंयोगि किन्न स्यादिति निर्निमित्तव्यभिचारशङ्कया द्रव्यत्वेन संयोगसाधनेऽपि तुल्यत्वात् । तेनापि तदसिद्धिः स्यादित्यतिप्रसक्तित्वादित्यर्थः । **तन्मन इति** । तथा चाभावस्यापि बुद्धिमत्तायाः श्रुतिसिद्धत्वान्नेयं व्यभिचारशङ्का निर्निमित्तेति नातिप्रसङ्ग इति भावः । श्रुतेर्भगवत्परत्वान्न प्रागभावस्य बुद्धिमत्त्वसिद्धिः श्रुत्या, इत्युक्तदोषतादवस्थ्यमेवेति परिहरति **अन्यथेति** । **संज्ञाभेदमात्रमिति** । नार्थे कश्चिद्विशेष इति शेषः । ततो नास्मन्मतप्रतिपक्षताऽस्य पक्षस्येति भावः । ननु न संज्ञाभेदमात्रं, ब्रह्मवादिना तदेकत्वाभ्युपगमात्, मया च तत्तत्कार्यप्रागभावानामनेकत्वाभ्युपगमेन प्रमेयेऽपि वैलक्षण्यादित्यत आह **अनेकत्वादेरिति** । अत्रादिपदेनाचेतनप्रभेदत्वपरिग्रहः । त्याज्यत्वे हेतुमाह **अनेकेति** । स्वतन्त्राणामनेकेषामेकप्रकारज्ञानचिकीर्षाकृतिसद्भावस्य प्रमाणाभावपराहतत्वेन कस्यचिदुत्पत्त्यनुकूलकृत्यादावप्यन्यस्य तत्प्रतिकूलकृत्यादिमत्त्वेन कार्योत्पत्त्यनुकूलकृत्या तदुत्पत्तेरिव तत्प्रतिकूलकृत्या तदनुत्पत्तेरपि प्राप्त्याऽनेकस्वातन्त्र्ये कार्योदयायोगादित्यर्थः ।

ननु कर्तृत्वाभावसाधकबुद्धिराहित्यस्य सिद्धिप्रतिपादकतया बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिर्हीत्येतद्वाक्ये सङ्गतस्य अस्य वाक्यस्य तद्वाक्यानन्तर्यस्यैव युक्तत्वान्न व्यवधानं सम्भवतीति शङ्कते **नन्विति** ।

वा०र०— **बुद्धिराहित्यमेव तदुत्तरवाक्यमिति** । प्रतिषेधमात्रत्वस्य बुद्धिराहित्याभेदप्रतिपादकमिति शेषः । तत्प्रतिपादनस्यानर्थक्यादिति भावः । अत एवाभेदप्रतिपादकेनेति शङ्कते **न चेति** । बुद्धिराहित्यसिद्ध्यानुपपन्नत्वशङ्केति शेष इति पाठः । तदनुपपन्नेति तत्पदमधिकं लेखकप्रयुक्तम् । कर्तृत्वाभावसाधनस्य याऽनुपपन्नत्वशङ्केति सम्बन्धः । शङ्काबीजकथनं **बुद्धिराहित्यासिद्ध्येति** । **साधनस्येति** षष्ठ्यर्थोऽनुकूलत्वम् । तथा च साधनानुकूलं यत् बुद्धिराहित्यं इति बुद्ध्या विवेकेन सम्बन्धे सति तदनुपपत्तेः । अत्र तच्छब्देन

साधनस्य परामर्शोपपत्तिः इत्यप्याहुः । चेतनशब्दपर्यायश्चैतन्यशब्द इति भ्रान्तिवारणायाह **बुद्धिरित्यर्थ इति** । **अप्रयोजकत्वमिति** । अन्यथा स्वतन्त्रत्वादिरपि चेतनत्वादिकं न स्यात् इति भावः । **नार्थे इति** । असत्-ब्रह्मशब्दयोः अर्थे कश्चित् विशेषो नास्तीत्यर्थः । (न) शब्दद्वयस्यापि सृष्टिकर्तृवाचितया सृष्टिकर्तृत्वेनाङ्गीकृतब्रह्मण एवासच्छब्देनाभिधाने ब्रह्मणो नामान्तरमेवोक्तं भवति । त्वयाऽभ्युपेतस्य सृष्टिकर्तृभूतस्य भावरूपस्य मदभ्युपेतब्रह्मरूपतया नाम्नि विवादायोगः इति भावः । तदेवाह **नास्मन्मतप्रतिपक्षतेति** । **मया च तत्तत्प्राग-भावानामिति** । यद्यपि प्रलयकालवान् विश्वप्रागभाव इति क्रोडीकृताभाव एव पूर्वं कारणतया अनुमित इति न प्रागभावस्यानेकत्वं प्राप्नोति, तथापि एकैकप्रागभावस्यानेककार्यहेतुत्वाभावात् अन्यप्रागभावस्यान्यं प्रति हेतुत्वायोगाच्च तत्तत्प्रागभावानामपि कर्तृत्वं स्वीक्रियमाणं न प्रत्येकं एकस्य एकं कार्यं प्रतीत्येवं तत्तत्कार्याणि प्रति तेषां प्रातिस्विकरूपेण कर्तृत्वमुक्तम् । तथा सति अनेकस्वातन्त्र्य इत्युत्तरमूलासङ्गतिप्रसङ्गात् । तत्र स्वतन्त्राणामनेकेषां इत्युत्तरटीकानुसारेण सर्वेषां प्रागभावानां प्रत्येकं सर्वकार्यकर्तृत्व इत्येतत्पक्ष एव कार्योदयायोगस्य प्रतिपादनात् । ततश्च तत्कार्यप्रागभावानां स्वतन्त्राणां प्रत्येकं सर्वकार्यकर्तृणां अनेक-त्वाभ्युपगमादिति फलति । सर्वकार्याणि प्रति एकैक एव प्रागभावः प्रत्येकं कर्तेत्येवं कार्यप्रागभावस्यानेक-त्वाभ्युपगमादिति यावत् । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । प्रागभावानेकत्वं स्वीकृत्यापि तेषां एकैकस्यैवैक-मात्रकार्यकारणत्वमित्यङ्गीकारे प्रलयकाले सत्त्वप्रतिपादनपूर्वकप्रलये कारणान्तराभावप्रतिपादनेन प्रागभावकारणता कर्तृता पर्यवसन्नेत्याश्रित्य च प्रागभावस्य जगत्सृष्टिकर्तृत्वे प्राप्ते भगवल्लक्षणस्यातिव्याप्तिः इत्येवं पूर्वपक्ष-स्यायोगप्रसङ्गात् । ईश्वरकर्तृतावादेऽपि कुलालादेः तत्तद्घटादिकर्तृताभ्युपगमसत्त्वेन प्रागुक्तप्रागभावकर्तृतायाः भगवल्लक्षणदूषकत्वाभावेन पूर्वपक्षवैयर्थ्यापत्तेः । अनेकस्वातन्त्र्य इत्युत्तरमूलानुपपत्तेश्च । तस्मादनेकस्वातन्त्र्य इत्युत्तरमूलानुसारेण पूर्ववाक्येऽनेकत्वं नाम सर्वकार्यकर्तृप्रागभावव्यक्तेरनेकत्वरूपं, तस्यापरेणापि त्याज्यत्वादिति मूलार्थः प्राप्तः । यद्यपि च संज्ञाभेदमात्रमित्युक्त्यनन्तरं साधकद्वयानुसारेण प्रतिषेधरूपप्रागभावस्य ब्रह्मणश्चेति उभयोरपि कर्तृत्वमस्तु किं संज्ञाभेदमात्राश्रयणेन इति शङ्कायां अनेकत्वस्य जगत्कर्तृनिष्ठस्य त्याज्यत्वात् इत्यर्थत्वेऽनेकस्वातन्त्र्य इत्युत्तरमूलोक्तदूषणानुगुण्यलाभः । प्रागभावानामिव तत्तत्कार्यकरत्वेन सर्वकार्यकरत्व-स्याभावेति तथावधीनामपि प्रत्येकं सर्वकार्यकरत्वकल्पनावत् अत्र पक्षे तत्कल्पनानापत्तिश्चेति तथैव योजना कर्तव्यतया भाति । तथापि प्रतिषेधमात्रत्वमपि नाभ्युपेयात् इति पूर्वमूलानुसारात् प्रागभावनिष्ठानेकत्वस्यैव स्वरसतः प्राप्तिरित्याशयेन प्रागभावानेकपरत्वेनानेकत्वं इत्येतत् योजितं ज्ञेयम् । **अनेकस्वातन्त्र्ये** इत्येत-द्वाक्यव्याख्यानरूपकार्योदयादित्यर्थः इत्यनन्तरं उपलक्षणमेतत् । अचेतनप्रभेदपरत्वे ज्ञानाद्यनुपपत्तिरित्यपि द्रष्टव्यं इति शेषो द्रष्टव्यः ।

स०व्र०— अन्यथासिद्धत्वादिति । 'तन्मनोऽकुरुत' इत्यस्यार्थान्तरपरत्वादित्यर्थः । ननु कथं संज्ञाभेदमात्रमित्युच्यते । त्वया ब्रह्मण एकत्वाङ्गीकारात् । मया तु तत्तत्प्रागभावानामनन्तानामङ्गीकृतत्वात्

भेदोपपत्तिरित्यत आह **अनेकत्वादेरिति** । आदिशब्देन नित्यत्वसङ्ग्रहः । **तत्रैवेति** । 'बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिर्हि कर्तृत्वमिति निश्चितम्' इत्यत्रैवेत्यर्थः ।

विठ्ठल०— चैतन्यमिति । बुद्धिरित्यर्थः । स्वतन्त्रस्य स्वतन्त्रत्वादेव बुद्ध्यादिकं सम्भवतीति नोक्तन्यायावकाश इति ध्येयम् । **निरुपाधिकेति** । अनेनाभावत्वबुद्धिराहित्ययोर्निरुपाधिकसम्बन्धो भज्येतेत्यनुकूलतर्कयुक्तो भवतीति ध्येयम् । निर्निमित्तत्वमसिद्धमिति शङ्कते **तन्मन इति** । **अन्यथासिद्धत्वादिति** । यद्वा एतदसदाहुर्न ह्यासादयति कुतश्च नेति उक्तरीत्या भगवत्परत्वेनान्यथासिद्धत्वादित्यर्थः । ननु तत्कार्यप्रागभावानामनेकत्वेन कथं ब्रह्मरूपतेत्यत आह **अनेकत्वादेरिति** । अव्यापकत्वात्स्वातन्त्र्यादिकमादिशब्दार्थः । कुतस्त्याज्यत्वमित्यत आह **अनेकेति** । तत्कार्यप्रागभावानामनेकेषां स्वातन्त्र्ये सति विषयविशेष एव स्वातन्त्र्यमिति नियन्तुमशक्यत्वेन सर्वप्रागभावानामपि सर्वकार्येष्वपि प्रवृत्तिप्राप्त्या विरुद्धानेकसमावेशेन नैकमपि कार्यमेकस्मादुत्पद्यत इति भावः । **तत्रैवेति** । बुद्धिपूर्वप्रवृत्तिर्हीत्यत्रेत्यर्थः । तत्र प्राप्तशङ्कापरिहाररूपत्वादिति भावः । **इहेति** । प्रतिषेधमात्रत्वोपपादनानन्तरं अत्रेत्यर्थः । एवं स्वयं बुद्धिराहित्यस्यात्रोक्तः प्रयोजनमभिधाय सन्न्यायरत्नावलीकाराभिप्रेतमप्याह **टीकाकारास्त्विति** । अभावस्य च भावोऽपि धर्म इत्यादिना अभावस्य प्रमेयत्वपदार्थत्वादिभावधर्माङ्गीकारे प्रतीतेरविशेषात् तद्वद्बुद्धिरप्यभावस्य किं न स्यादिति शङ्का स्यात् । अत एव शङ्कापरिहाररूपमिदं प्रमेयं शङ्कोत्थापकत्वात्परमिहोक्तमित्याहुरित्यर्थः । यथोक्तं पद्मनाभतीर्थभट्टारकैः— न च स्वरूपेणासतोऽपि प्रमेयत्वपदार्थत्ववज्जगत्कारणमपि भवत्विति वाच्यम् । सर्वधर्मरहितत्वादित्यभ्युपगमात् ।

॥ इति अभावस्य प्रतिषेधमात्रत्वादेव बुद्धिराहित्यम् ॥

* * *

॥ अथ द्वितीयां वृत्तिमभिप्रेत्य सूत्रोक्तसिद्धान्तांशस्य समर्थने
'भावाभावयोः परस्परं धर्मधर्मिभाव'स्य समर्थनम् ॥
॥ अथ तत्रादौ धर्मत्वधर्मित्वयोर्निर्वचनं, तयोश्च भावाभावयोर्मध्ये प्रत्येकमस्तित्वम् ॥

१९ **सु०— 'भावस्याभावो धर्मः, अभावस्य च भावोऽपि धर्म' इत्यनुपपन्नम् ('भावस्याभावधर्मता, अभावस्य च भावधर्मते'त्यनुपपन्नम्), भावाभावयोरभावभावधर्मित्वे प्रमाणाभावात् । सम्बन्धाभावाच्च । सम्बद्धयोरेव हि शौक्ल्यपटयोर्धर्मधर्मिभावो दृष्टो नासम्बद्धयोर्मेरुमन्दरयोः । न च भावाभावयोः सम्बन्धोऽस्ति, संयोगसमवाययोर्भावनियतत्वात्, विरुद्धस्वभावत्वाच्च । यावविरुद्धस्वभावौ गुणगुणिनौ तावेव हि**

धर्मधर्मिणावुपलब्धौ । न विरुद्धस्वभावावश्वमहिषौ । विरुद्धस्वभावौ च भावाभावौ । विधिनिषेधरूपत्वात् । अभेदाच्च । न हि घटः स्वयं स्वस्यैव धर्मो भवति । उक्तं च धर्मधर्म्यैक्यम् ॥ इत्यत आह विशेष्यतैवेति ।

अनु०— विशेष्यतैव धर्मित्वं

विशेषणतैव च धर्मत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । यो हि येन विशिष्यते व्यवच्छिद्यते स तस्य धर्मी । धर्मश्चापरः । प्रकारान्तरस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । प्रतीयते च विशेष्यविशेषणभावो भावाभावयोः । अन्यथा 'घटः पटो न भवति' इति, 'अभावः प्रमेय' इति च व्यवहारानुपपत्तेः । तत्कथं भावाभावयोर्न धर्मधर्मिभावः । पटशौक्ल्ययोश्च न सम्बन्धप्रयुक्तो धर्मिधर्मभावः । नापि मेरुमन्दरयोस्तदभावः सम्बन्धाभावप्रयुक्तः । किन्तु स्वभावादेव विशेष्यविशेषणत्वतदभावरूपः । सम्बद्धयोरपि घटपटयोस्तदभाववत्, भूतलघटाभावयोस्तद्भावाच्च ।

परि०— चतुर्भिर्हेतुभिर्धर्मधर्मिभावानुपपत्तिशङ्काया निरासकतयोत्तरवाक्यमवतारयति **भावस्येत्यादिना । धर्मश्चापर इति** । व्यवच्छेदको धर्म इत्यर्थः । प्रमाणाभावरूपाद्यहेतुं निराह **प्रतीयते चेति । पटो न भवतीति** । पटान्योन्याभाववानित्यर्थः । **प्रमेयः** प्रमेयत्ववान् । सम्बन्धाभावरूपो द्वितीयो हेतुरप्रयोजक इत्याह **पटशौक्ल्ययोश्चेति । विशेष्यविशेषणत्वेति** । पटशौक्ल्ययोर्विशेष्यत्वविशेषणत्वरूपो धर्मिधर्मभावः मेरुमन्दरयोस्तदभावरूपो धर्मिधर्मभावाभाव इत्यर्थः । सम्बन्धाद्यप्रयुक्तत्वे हेतुव्यभिचारमाह **सम्बद्धयोरिति** । संयोगसमवायरूपसम्बन्धहीनयोरपि धर्मधर्मिभावोऽस्तीत्याह **भूतलघटाभावयोरिति** ।

यादु०— प्रतीयते चेति । अनेन प्रमाणाभावोऽसिद्ध इत्युक्तं भवति । सम्बन्धस्य यदन्वयव्यतिरेकाभ्यां धर्मधर्मिभावप्रयोजकत्वमुक्तं तदप्रयोजकत्वेन दूषयित्वाऽन्वयव्यतिरेकव्यभिचाराभ्यामपि दूषयति **सम्बन्धयोरपीत्यादिना** ।

वं०प०— धर्मित्वे धर्मवत्त्वे । **अभेदाच्चेति** । भावाभावयोरिति वर्तते । तथा च यत्र भेदोऽस्ति तत्रैव धर्मधर्मिभाव इति भावः । कुत इत्यत आह **न हीति** । ननु भावाभावयोर्भेदो नोच्यते अतो धर्मधर्मिभावोऽयुक्त इति चेत् तत्राह **उक्तं चेति** । भूतलघटाभावयोरसम्बद्धयोरिति शेषः ।

कं०रा०— यदुक्तं भावाभावयोरभावभावधर्मत्वे प्रमाणं नेति तदसिद्धं प्रतीतिरेव प्रमाणत्वादित्याह **प्रतीयते चेति**। यच्चोक्तं सम्बन्धाभावान्मेरुमन्दरवद्भावाभावयोर्धर्मधर्मिभावो नेति तद्दूषयति **नापीति**।

श्रीनिधि०— **भूतलघटाभावयोरिति**। असम्बद्धयोरिति शेषः।

शे०वा०— ननु **विशेष्यतैवेत्युत्तरवाक्यमनर्थकम्**। न च धर्मधर्मिभावस्य विशेषणविशेष्यभावरूपताप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम्। तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात्। न च भावाभावयोर्धर्मधर्मिभावोपपादनार्थं तदिति वाच्यम्। तस्यानुक्तत्वेन, उक्तत्वेऽपि वा तत्रानुपपत्त्यभावेनानुपपादनीयत्वादित्यतः तस्योक्तत्वप्रदर्शनपूर्वकं तत्रानुपपत्तिं प्रदर्श्य तन्निरासकतयोत्तरमूलं योजयितुं भावाभावयोर्धर्मधर्मिभावोपदर्शकं मूलानुवादपूर्वकं तत्रानुपपत्तिमुद्भावयति। **भावस्याभावो धर्म इत्यादिना**। कुतो न भावाभावयोरभावभावधर्मकत्वमित्यतः प्रमाणाधीनत्वात् प्रमेयसिद्धेः, प्रकृते च तदभावात्; अन्यथा यस्यकस्यचिद्यत्किञ्चिद्धर्मकत्वप्रसक्तेरिति भावेनाह **भावाभावयोरिति**। न केवलं साधकप्रमाणाभावमात्रं किन्त्वनुमानबाधश्चेत्यभिप्रेत्य धर्मधर्मिभावाभावसाधकहेतूनाह **सम्बन्धाभावाच्चेत्यादिना**। भावाभावौ न धर्मधर्मिणौ सम्बन्धशून्यत्वादित्यनुमानमनेनोक्तं भवति। नन्वसम्बन्धेऽपि धर्मधर्मिभावः किन्न स्यादित्यप्रयोजकत्वमित्यतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां सम्बन्धस्य धर्मधर्मिभावप्रयोजकत्वावधारणेन सम्बन्धस्य धर्मधर्मिभावव्यापकत्वसिद्ध्या व्यापकनिवृत्तौ व्याप्यनिवृत्तेरावश्यकत्वाद्धर्मधर्मिभावव्यापकसम्बन्धनिवृत्त्या तद्व्याप्यधर्मधर्मिभावाभावसाधनमुपपन्नमित्यभिप्रेत्य सम्बन्धस्य तत्प्रयोजकत्वावधारकान्वयव्यतिरेकौ दर्शयति **सम्बद्धयोरित्यादि**। अस्तु सम्बन्धस्य तद्व्यापकत्वं तथाऽपि भावाभावयोः सम्बन्धवत्त्वान्न व्यापकव्यावृत्तिरिति कथमसिद्धेनासम्बन्धेन तदभावानुमानमित्यत आह **न चेति**। कुतो न सम्बन्ध इत्यतः संयोगसमवायौ हि सम्बन्धौ। न च तौ तयोः स्त इति भावेन तदसम्भवे युक्तिमाह **संयोगेति**। संयोगस्य युतसिद्धद्रव्यमात्रनिष्ठत्वात् समवायस्यापि गुणगुण्यादिरूपायुतसिद्धमात्रनिष्ठत्वेन भावमात्रनिष्ठत्वादित्यर्थः। विरुद्धस्वभावत्वेऽपि धर्मधर्मिभावः किन्न स्यादित्यतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामविरुद्धस्वभावत्वस्य धर्मधर्मिभावप्रयोजकत्वावधारणेन तद्व्यापकत्वसिद्ध्या व्यापकनिवृत्त्या व्याप्यनिवृत्त्यवश्यम्भावान्न तदवकाश इति भावेनाविरुद्धस्वभावत्वस्य तत्प्रयोजकत्वावधारकान्वयव्यतिरेकौ दर्शयति **यावित्यादिना**। भावाभावयोरप्यविरुद्धस्वभावत्वान्न व्यापकव्यावृत्तिरस्तीति कथं तया तद्व्याप्याभावसाधनमित्यतो विरुद्धत्वोपपादनेन व्यापकव्यावृत्त्यसिद्धिं परिहरति **विरुद्धस्वभावौ चेति**। अभेदेऽपि धर्मधर्मिभावः किन्न स्यादित्यतो भेदस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्प्रयोजकत्वावधारणेन तद्व्यापकत्वनिर्णयाद्व्यापकनिवृत्त्या व्याप्याभावसाधनमुपपन्नमिति भावेन भेदस्य प्रयोजकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादयति **न हीति**। अनेन व्यतिरेको दर्शितः, भिन्नयोरेव धर्मधर्मिभावदृष्टेरिति अन्वयोपलक्षणं चैतत्। असिद्धिं परिहरति **उक्तं चेति**। नन्वत्र विशेष्यतैव धर्मित्वमित्युच्यते। तत्कथमस्य धर्मधर्मिभावस्य विशेषणविशेष्यभावरूपताप्रतिपादकत्वमित्यतोऽस्य विशेषणतैव धर्मत्वमित्येतदुपलक्षणत्वात् तदुपपत्तिरित्यभिप्रेत्योपलक्ष्यं दर्शयति **विशेषणतैवेति**। अस्त्वेवं धर्मधर्मिभावस्य विशेषणविशेष्यभावरूपत्वं तथापि न प्रकृतसिद्धिः। उक्तरूप-

धर्मधर्मिभावस्य प्रमाणाभावेन भावाभावयोरसम्भवादित्यत आह **प्रतीयते चेति** । भावाभावयोर्विशेषणविशेष्यभावप्रतीत्यभावे बाधकमाह **अन्यथेति** । व्यवहारस्य व्यवहर्तव्यज्ञानसाध्यतया कारणीभूतप्रतीत्यभावे तत्कार्यव्यवहारायोगात् अन्यथाऽकारणकार्योत्पत्तिप्रसक्तेरिति भावः । **तत्कथमिति** । साधकप्रमाणसत्त्वादित्यर्थः । पटशौक्ल्ययोः सत्यपि सम्बन्धे विशेषणविशेष्यभावस्य स्वभावप्रयुक्तत्वेन सम्बन्धप्रयुक्तत्वाभावान्मेरुमन्दरयोश्च सत्यप्यसम्बन्धे धर्मधर्मिभावाभावस्य स्वभावप्रयुक्तत्वेनासम्बन्धप्रयुक्तत्वाभावेन सम्बन्धस्य धर्मधर्मिभावेनान्वयव्यतिरेकसद्भावेऽपि तत्प्रयोजकत्वानवधारणात् सम्बन्धस्य तद्व्यापकत्वासिद्ध्या भावाभावयोः सम्बन्धाभावेन धर्मधर्मिभावाभावानुमानम् अव्यापकव्यावृत्त्याऽव्याप्यव्यावृत्तिसाधनत्वादनुपपन्नमित्याशयेनाह **पटशौक्ल्ययोश्चेति** । अङ्गीकृत्य च सम्बन्धस्य धर्मधर्मिभावेनान्वयव्यतिरेकौ स्वभावप्रयुक्तत्वात् धर्मधर्मिभावतदभावयोः सम्बन्धतदभावाप्रयुक्तत्वान्न सम्बन्धस्य तद्व्यापकत्वमिति न तद्व्यावृत्त्या तद्व्यावृत्तिसाधनावकाश इत्युक्तम् । वस्तुतस्तु सम्बन्धस्य धर्मधर्मिभावेनान्वयव्यतिरेकावेव न स्त इति तस्य तद्व्यापकत्वासिद्धेर्न तदभावेन तदभावस्य साधनमुपपद्यत इत्यभिप्रेत्य सति सम्बन्धे धर्मधर्मिभावस्तदभावे तदभाव इत्यन्वयव्यतिरेकौ व्यभिचारेण दूषयति **सम्बद्धयोरपीत्यादिना** ।

स०व्र०— भावाभावयोरभावभावधर्मित्वे प्रमाणमुक्त्वा परोक्तं बाधकं परिहरति **पटशौक्ल्ययोरिति** ।

विठ्ठल०— सिद्धान्तिना यद्यपि प्रमेयत्वादिकमसतः तथापि जडत्वेन बुद्धिराहित्यान्न कर्तृत्वमुपपद्यत इति उत्तरवाक्यं सङ्गमयितुं भावाभावयोः धर्मधर्मिभावस्यानुपपत्तिमाशङ्कते **भावस्येत्यादिना** । **धर्मश्चापर इति** । व्यवच्छेदको धर्म इति भावः । प्रमाणाभावादिति हेतुरसिद्ध इत्याह **प्रतीयते चेति** । सम्बन्धाभावादिति चाप्रयोजकमित्याह **पटशौक्ल्ययोश्चेति** । पटशौक्ल्ययोर्विशेषणविशेष्यत्वरूपो धर्मधर्मिभावः । **मेरुमन्दरयोः** तदभावः धर्मधर्मिभावरूपो यो विशेषणविशेष्यभावस्तदभाव इत्यर्थः । सम्बन्धाद्यप्रयुक्तत्वे हेतुमाह **सम्बद्धयोरिति** । विरुद्धस्वभावत्वादिवत् ।

॥ इति धर्मत्वधर्मित्वयोर्निर्वचनं, तयोश्च भावाभावयोर्मध्ये प्रत्येकमस्तित्वम् ॥

* * *

॥ अथ भावाभावयोः परस्परं धर्मधर्मिभावस्य समर्थने 'विरुद्धयोः असम्बद्धयोश्चापि धर्मधर्मिभावः' ॥

२० सु०— एवमेव विरोधिस्वभावाभेदावपि परा(निर)स्तौ । सगुणनिर्गुणत्वेन नित्यानित्यत्वेन वा विरुद्धस्वभावयोरपि गुणगुणिनोर्धर्म्यादित्वस्य दर्शनात्, अदर्शनाच्च पटत्वशौक्ल्ययोः । दृश्यते चाभेदेऽपि तद्भावः, अस्तित्वाभिधेयत्वादीनां धर्माणां परैर्धर्म्यभेदस्याङ्गीकृतत्वात् । भिन्नानामपि तद्भावो नोपलभ्यते ।

तदेवमसम्बद्धयोरपि विलक्षणस्वभावयोरपि भावाभावयोरभेदेऽपि विशेषशक्त्या विशेष्यविशेषणेतालक्षणो धर्मिधर्मभावो युक्त एवेति ।

परि०— तृतीयचतुर्थहेतू अप्यप्रयोजकत्वेन निरस्याविति प्रतिज्ञापूर्वमप्रयोजकत्वं व्यनक्ति **एवमेवेति** । **नित्येति** । गगनं नित्यं, शब्दोऽनित्यः, आत्मा नित्यः, ज्ञानादिरनित्य इति भावः । **पटत्वशौक्ल्ययोरिति** । तयोर्गुणत्वेन एकाधिकरणत्वेन चाविरुद्धस्वभावत्वादिति भावः । **भिन्नानामपीति** । मेरुमन्दरादीनामित्यर्थः । **अत्र** इत्यनुवादः । **एवं सत्यपि** इति व्याख्या । अत्रेत्यस्यार्थानुवादः **तथापीति** । तस्य व्याख्या **यद्यपीत्यादि**पूर्ववाक्यम् । सर्वेषां भावाभावतया द्विरूपत्वेऽपीत्यर्थः ।

वं०प०— **गुणगुणिनोरिति** । पाकजरूपपार्थिवपरमाण्वोः पटत्वशौक्ल्ययोरविरुद्धस्वभावयोरपीति शेषः । **भिन्नानां** घटपटादीनाम् । **विलक्षणेति** । विरुद्धेत्यर्थः ।

कं०रा०— **नित्यानित्यत्वेनेति** । आकाशादेर्नित्यत्वेऽपि तद्गुणस्य संयोगादेरनित्यत्वाद्गुणगुणिनोर्नित्यानित्यत्वेन विरुद्धस्य भावत्वमस्तीति ध्येयम् । **अदर्शनाच्चेति** । अविरुद्धस्वभावयोः पटत्वशौक्ल्ययोर्धर्म्यादित्वस्यादर्शनाच्चेत्यर्थः ।

श्रीनिधि०— **अदर्शनाच्च शौक्ल्ययोरिति** । अविरुद्धस्वभावयोरपीति शेषः । **भिन्नानामपीति** । घटपटादीनामपीति शेषः ।

शे०वा०— गुणगुणिनोः सत्यप्यविरुद्धस्वभावत्वे धर्मधर्मिभावस्य स्वभावप्रयुक्तत्वेनाविरुद्धस्वभावप्रयुक्तत्वाभावात्, अश्वमहिषयोश्च सत्यपि विरुद्धस्वभावत्वे धर्मधर्मिभावाभावस्य स्वभावप्रयुक्तत्वेन विरुद्धस्वभावप्रयुक्तत्वात्, अविरुद्धस्वभावत्वस्य धर्मधर्मिभावेनान्वयव्यतिरेकसद्भावेऽपि तत्प्रयोजकत्वाभावेनाविरुद्धस्वभावत्वस्य तद्व्यापकत्वासिद्धेः न तद्व्यावृत्त्या धर्मधर्मिभावाभावसाधनमुपपद्यते । तथा भिन्नयोर्धर्मधर्मिस्थले सत्यपि भिन्नत्वे धर्मधर्मिभावस्य स्वभावप्रयुक्तत्वेन भेदप्रयुक्तत्वाभावात् । घटस्य स्वेन भेदाभावेऽपि धर्मधर्मिभावाभावस्य स्वभावप्रयुक्तत्वेनाभेदप्रयुक्तत्वाभावात् भेदस्य धर्मधर्मिभावाभावेनान्वयव्यतिरेकसद्भावेऽपि तस्य धर्मधर्मिभावप्रयोजकत्वाभावेन तद्व्यापकत्वानवधारणात् न तद्व्यावृत्त्याऽपि धर्मधर्मिभावाभावसाधनमवकाशं लभत इत्युक्तन्यायेनोत्तरमपि हेतुद्वयं दूषणीयमित्याह **एवमेवेति** । अङ्गीकृत्य चैतदुक्तम् । वस्तुतस्तु, यावविरुद्धस्वभावौ तौ धर्मधर्मिभाववन्तौ, यौ विरुद्धस्वभावौ तौ न धर्मधर्मिभाववन्ताविति, यौ भिन्नौ तौ धर्मधर्मिभाववन्तौ यावभिन्नौ न तौ धर्मधर्मिभाववन्ताविति चाविरुद्धस्वभावत्वभेदयोर्धर्मधर्मिभावप्रयोजकत्वावधारकान्वयव्यतिरेकयोर्व्यभिचारेणाभावान्न ताभ्यां तयोस्तत्प्रयोजकत्वमिति न तद्व्यावृत्त्या तदभाव-

साधनमुपपन्नमित्यभिप्रेत्य ययोर्विरुद्धस्वभाववत्त्वं न तयोर्धर्मधर्मिभाव इति व्यतिरेकं व्यभिचारेण दूषयति **सगुणेति** । यावविरुद्धस्वभावौ तयोर्धर्मधर्मिभाव इत्यन्वयेऽपि व्यभिचारमाह **अदर्शनाच्चेति** । अविरुद्ध-स्वभावत्वेऽपि पटत्वशौक्ल्ययोर्धर्मधर्मिभावस्यादर्शनादित्यर्थः । यावभिन्नौ न तयोर्धर्मधर्मिभाव इति व्यतिरेक-व्यभिचारमाह **दृश्यते चेति** । अन्यथा घटोऽस्त्यभिधेयः प्रमेयश्चेत्यादिव्यवहारानुपपत्तेरिति भावः । ननु चास्तित्वादीनां धर्मिणो घटादेर्भिन्नत्वात् कथमभेदेऽपि धर्मधर्मिभावे निदर्शनमिदमित्यतः पदार्थानियमवादिनो नैयायिकस्य मतेऽस्तित्वादेर्धर्मिणो भिन्नत्वेऽपि षट्पदार्थनियमवादिनो वैशेषिकस्य मते तस्य तदभिन्नत्वात् तदुदाहरणत्वमक्षतमित्यभिप्रेत्याह **अस्तित्वेति** । **अङ्गीकृतत्वादिति** । 'भावस्य रूपमेव ह्यवस्थाभेदेनास्तित्वं ज्ञेयत्वं चोच्यते' इति तदुक्तेरिति भावः । ययोर्भेदस्तयोर्धर्मधर्मिभाव इत्यन्वये व्यभिचारमाह **भिन्नानामपीति** । घटपटादीनां सत्यपि भेदे धर्मधर्मिभावो नोपलभ्यत इत्यर्थः । नन्वभेदे कथं विशेषणविशेष्यभाव इत्यतः किमयं प्रमाणप्रश्नः किंवा स्वभावप्रश्न इति विकल्पं, विशेषणविशेष्यभावप्रतीतिरेव तत्र प्रमाणमित्याद्यपक्षदूषणं च मनसि निधाय 'भावाभावस्वरूपास्तु विशेषा एव वस्तुनः' इत्यदृश्यत्वाधिकरणीयानुव्याख्यानानुसारेण सम्भावकं वदन् प्रकृताक्षेपपरिहारमुपसंहरति **तदेवमिति** ।

विठ्ठल०— अभेदादिति तृतीयचतुर्थहेतुरप्यप्रयोजकत्वेन निरसनीय इत्याह **एवमेवेति** । तदेव विवृणोति **सगुणनिर्गुणत्वेनेति** । सगुणत्वमाकाशे अनित्यत्वे तद्गुणशब्दादौ इति विरुद्धस्वभावयोरित्यर्थः । **पटत्वशौक्ल्ययोरिति** । तयोर्निर्गुणत्वेनैकाधिकरणत्वेन वा विरुद्धस्वभावत्वादिति भावः । **भिन्नानामिति** । मेरुमन्दरादीनामित्यर्थः ।

॥ इति विरुद्धयोः असम्बद्धयोश्चापि धर्मधर्मिभावः ॥

* * *

॥ अथ भावाभावयोः परस्परं धर्मधर्मिभावस्य समर्थने 'भावाभावयोः वैलक्षण्यम्' ॥

२१ **सु०**— 'यद्येवं भावाभावयोरभावभावधर्मित्वं धर्मधर्मिणोश्चाभेदः स्यात्, तदा भावस्याप्यभावत्वेनाभावस्य च भावत्वेन, घटादीनां भावत्वमेव प्राक्प्रध्वंसात्यन्ता-भावानामभावत्वमेवेति नियमो निर्निबन्धनः स्यात् । न चैवमस्त्विति वाच्यम्, सकललोकसिद्धस्य तथाभावानर्हत्वात्' इत्यत आह **प्रथमेति** ।

अनु०— प्रथमप्रतिपत्तिषु ।
निषेधविधिरूपत्वं भावाभावत्वमत्र हि ।

रूपशब्दो धर्मिवचनः । भावाभावत्वमिति यथायोगं सम्बन्धः । अत्र एवं सत्यपि । हिशब्दः प्रसिद्धौ ।

अयमर्थः । किं भावाभावनिबन्धनं प्रमेयरूपमन्विष्यते प्रमाणं वा । आद्यस्योत्तरार्धमुत्तरम् । **यद्यपि भावाभावात्मका घटादयः प्रागभावादयश्च, तथाऽप्यत्र पदार्थसार्थे 'यः पिण्डो विधिधर्मिको घटादिः स भावो, यस्तु निषेधधर्मिकः प्रागभावादिः सोऽभाव' इति व्यवस्थोपपद्यते । अभेदेऽपि धर्मधर्मिभावो विशेषशक्त्या सङ्गच्छत इत्युक्तमेव ।**

द्वितीयस्य उत्तरम् **प्रथमप्रतिपत्तिष्विति ।**

यः प्रथमं विधितया परप्रतिक्षेपरूपतां विना प्रतीयते स घटादिर्भावः । यस्तु निषेधतया परप्रतिक्षेपेण प्रतीयते प्रागभावादिः सोऽभाव इत्युत्तरार्धेनैकवाक्यतया योज्यम् ।

परि०— अत्रेत्यस्यावृत्तिं मत्वाऽनूद्यते **अत्रेति** । तस्य व्याख्या **पदार्थसार्थ इति** । **सार्थः** समूहः । **विधिधर्मिकः** धर्मित एव विधिरूपो न धर्मद्वारेणेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । धर्मधर्म्यभेदे कथं धर्मीत्युक्तिरत आह **अभेदेऽपीति** ।

यादु०— पदार्थसार्थ इति । पदार्थसमूह इत्यर्थः ।

वं०प०— सकललोकसिद्धस्य नियमस्य । **तथाभावः** निर्निबन्धनत्वम् । **प्रमेयरूपम्** । तथा च भावाभावस्वरूपभूतं लक्षणं किमित्यर्थः । एवं सत्यपीत्युक्तं दर्शयति **यद्यपीति** । **विधिधर्मिको** विधिं प्रति धर्मित्वोपेत इत्यर्थः । विधिप्रत्यये धर्मित्वेन प्रतीयत इति यावत् । एवमुत्तरत्रापि । **अभिप्रेत्य** विवक्षित्वा ।

कं०रा०— उत्तरार्धेनेति । प्रथमप्रतिपत्तिष्विति वाक्यं निषेधविधिरूपत्वं भावाभावत्वं अत्र हीत्युत्तरार्धेन पूर्वोक्तरीत्या एकवाक्यतया योज्यमिति भावः ।

श्रीनिधि०— सकललोकसिद्धस्येति । भावत्वेनाभावत्वेन चेति शेषः । **तथाभावानर्हत्वादिति** । तथा भावः । तथा भवनम् । वैपरीत्येन भवनं तदनर्हत्वादित्यर्थः । **निबन्धनम्** नियामकम् ।

शे०वा०— ननु भावाभावयोर्विधिनिषेधरूपत्वस्य पूर्वेणैव सिद्धत्वादुत्तरवाक्ये तदभिधानमनर्थकम् । न च भावाभावयोर्विधिनिषेधधर्मिकत्वप्रतिपादनार्थं तदिति वाच्यम् । तत्प्रतिपादनस्याप्यनर्थकत्वात् । न च घटादिर्भाव एव प्रागभावादिरभाव एवेति व्यवस्थोपपादनार्थं तदिति वाच्यम् । अव्यवस्थाप्रापकत्वाभावेन

तदप्रसक्त्या तदुपपादनस्याप्यनर्थकत्वादित्यतः प्रापकप्रदर्शनिनाव्यवस्थाप्रसङ्गशङ्कामुत्थाप्य तत्परिहारकतया भावाभावयोर्विधिनिषेधधर्मिकत्वोपपादकतयोत्तरवाक्यं योजयितुं शङ्कामुत्थापयति **यद्येवमिति** । **भावस्याप्यभावत्वेनेति** । घटादेर्भावस्यान्योन्याभावरूपधर्मात्मकत्वेनाभावत्वं स्यादित्यर्थः । **अभावस्य भावत्वेनेति** । प्रागभावादेरभावस्य प्रमेयत्वादिरूपधर्मात्मकत्वेन भावत्वं स्यादित्यर्थः । उभयत्रेष्टापत्तिं परिहरति **घटादीनामिति** । तत्रापीष्टापत्तिमाशङ्क्य निषेधति **न चेति** । **तथा भावेति** । निर्निबन्धनत्वेत्यर्थः । **यथाक्रमं** सम्बन्धभ्रमं वारयति **यथायोग्यमिति** । मूलेऽत्रेत्यप्रयोजकत्वसूचनार्थमिति भावेन तथा व्याचष्टे **अत्रेति** । तर्हि भावाभावयोर्विधिनिषेधधर्मिकत्वकथनमात्रेणोक्तव्यवस्थाया उपपादितत्वात् प्रथमप्रतिपत्तिष्विति भाष्यखण्डवैयर्थ्यमित्यत; तत्सङ्गमयितुं सम्भावितं विकल्पद्वयं प्रदर्श्य तत्परिहारकतया ग्रन्थं योजयति **अयमर्थ इति** । **पदार्थसार्थ इति** । भावाभावात्मकपदार्थसमूह इत्यर्थः । ननु भावाभावात्मकत्वे धर्मधर्मिभावस्यैवायोगेन विधिनिषेधधर्मिकत्वस्यैवायोगात् न घटतत्प्रागभावादेर्भावाभावत्वव्यवस्थेत्यतो भावाभावयोर्घटतदन्योन्याभावयोः प्रागभावप्रमेयत्वयोर्वा सविशेषाभेदेन निर्विशेषाभेदानङ्गीकाराद्विशेषस्य च भेदप्रतिनिधित्वेन तच्छक्त्या धर्मधर्मिभावसम्भवान्नानुपपत्तिरित्याह **अभेदेऽपीति** । **उक्तमेवेति** । तदेवमित्यव्यवहितपूर्वग्रन्थेनेति शेषः ।

ननु प्रथमप्रतिपत्तिमात्रस्य भावाभावनिबन्धनप्रमाणत्वाभावात् प्रथमं विधिनिषेधरूपत्वेन प्रतीतेरेव तत्प्रमाणत्वात् न प्रथमप्रतिपत्तिष्वित्यस्य द्वितीयप्रश्नोत्तरत्वमित्यतस्तदुपपत्तये उत्तरार्धैकवाक्यतामाश्रित्य 'तथाऽपि प्रथमं बुद्धेर्यो निषेधस्य गोचरः । सोऽभावो विधिबुद्धेस्तु गोचरः प्रथमं परः' इत्युत्तरानुव्याख्यानानुसारेण योजयति **य इत्यादिना** ।

ननु च के इमे विधिनिषेधतया प्रतीती । किमस्ति नास्तीति व्यवहारौपयिके, अस्तिनास्तिपदार्थविषयके वा, अस्तित्वनास्तित्वप्रकारके वा । नाद्यः । अव्याप्तेः । ज्ञानस्य व्यवहारजनकत्वनियमाभावेन विवक्षितस्यास्तीत्यादिप्रतीतिविषयत्वस्याभावात् । उत्पन्नस्यापि ज्ञानस्य व्यवजिहीर्षाभावेन व्यवहाराजनकत्वात् । न द्वितीयः । भावाभावलक्षणयोरतिव्याप्त्यसम्भवप्रसङ्गात् । अभावस्यास्तिपदार्थत्वात् । अन्यथा कथं पश्चादपि घटाभावोऽस्तीति प्रतीतिः । तृतीयेऽपि के इमे अस्तित्वनास्तित्वे भावाभावत्वे सत्त्वनिषेधत्वे वा । आद्येऽन्योन्याश्रयः । द्वितीयेऽनुगतसत्तानङ्गीकारेण सत्त्वनिषेधरूपत्वे उभे अपि प्रत्येकं भावे अभावे च विद्येते इति सिद्धान्तः । एवं च ते किं स्वरूपप्रतीतावेव प्रतीयेते उत न । आद्ये स्वरूपसत्त्वस्य भाव इवाभावेऽपि प्रत्येतव्यत्वात् । निषेधत्वस्य चाभाव इव भावेऽपि प्रत्येतव्यत्वात् अतिव्याप्तिः । द्वितीये त्वव्याप्तिः तत्कथमेतदित्यतो विधित्वनिषेधत्वे निरूपयति **परप्रतिक्षेपकतां विनेति परप्रतिक्षेपेण चेति** । ननु तथाऽपि प्रतीतौ किं प्रथमं यो विधितया निषेधतयेत्येवं प्रथमग्रहणं कालविशेषणमभिप्रेतं किंवा प्रथमा या प्रतीतिरिति प्रतीतिविशेषणम् । नाद्यः । बुद्धेर्विरम्यव्यापारायोगात् । द्वितीयेऽपि किमेतज्जन्मनि या स्वविषयिका प्रतीतिः सा विवक्षिता किं वैकसामग्रीजन्यासु स्वविषयिकासु प्रतीतिषु या स्वविषयिका प्रथमप्रतीतिः सा । नाद्यः ।

गिरिदरीवर्तिनो गजाभावस्य ज्ञानात्पूर्वमेव जातायां यत्प्रमेयं तदस्तीत्यस्यां सामान्याकारेण प्रमेयमात्रविषयिकायां वन्यगजाभावस्य प्रथमं पराप्रतिक्षेपकतां विनैव प्रतीतेर्भावाभावलक्षणयोरतिव्याप्त्यव्याप्तिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । एकसामग्र्याऽनेकज्ञानजनकत्वायोगात् । सामग्रीभेदाभावे कार्यभेदस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गादिति चेन्न । यदा यदा स्वयं ज्ञायते तदा तदा स्वविषयं ज्ञानद्वयमस्ति । आपातजं विमर्शजं चेति । तत्रापातजा या संवित् तस्या एवेह प्रथमप्रतीतित्वेनाभिप्रेतत्वात् । अत एव तत्त्वसङ्ख्यानटीकायामापातजा या संवित् इत्येवोक्तम् ।

वा०र०— **विधिनिषेधधर्मिकत्वप्रतिपादनार्थमिति** । यो विधिधर्मिकः स भावः । तत्र धर्मधर्मिभावेनावस्थितयोः मध्ये धर्मिविधिः सः भाव इत्यर्थः । एवं यत्र धर्मधर्मिभावेनावस्थितयोर्मध्ये धर्मी निषेधः सोऽभाव इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । ननु प्रतीतौ प्रथमं योऽस्तीत्येवमित्यादि तत्त्वसङ्ख्यानरोङ्ग्रिन्थस्थं तृतीयेऽपि के इमे अस्ति नास्ति प्रतीतय इत्यादिकं विचारं मनसि निधाय उपयोगानुसारेणाह **ननु च के इमे विधीत्यादिना** । कुतो ज्ञानस्य व्यवहारजनकत्वविनियमाभावः इत्यत आह **उत्पन्नस्यापीति** । **अतिव्याप्त्यसम्भवप्रसङ्गादिति** । अत्र अतिव्याप्तिप्रसङ्गात् इत्येव पाठः । असम्भवपदमधिकम् । अभावभावयोरिति शेषः । तामेवोपपादयति **अभावस्येति** । उपलक्षणं चैतत् । भावस्य नास्ति पदार्थत्वात् । अन्यथा कथं पश्चादपि घटो नास्तीति प्रतीतिरित्यपि द्रष्टव्यम् । **आद्येऽन्योन्याश्रय इति** । यद्यपि भावत्वाभावत्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वे भावत्वाभावत्वं इति लक्षणे क्रियमाणे भावत्वाभावत्वकोटौ तयोः पातात् आत्माश्रय इति शक्यं वक्तुम् । तथापि के इमे अस्तित्वनास्तित्वे इति अस्तित्वनास्तित्वस्वरूपप्रश्नात् तयोः भावत्वाभावत्वरूपत्वे तज्ज्ञाने तज्ज्ञानापेक्षा । तथा अस्तित्वनास्तित्वगर्भत्वात् भावत्वाभावत्वयोः तज्ज्ञानेन ज्ञानापेक्षेति अन्योन्याश्रय इत्यभिप्रायेण तथोक्तिरित्यवधेयम् । **अव्याप्तिरिति** । भाव एव उक्तरूपं विधित्वमेव प्रतीयते अभावे एव उक्तरूपं निषिद्धत्वमेव प्रथमं प्रतीयते इत्यत्र नियामकाभावादिति वक्ष्यमाणप्रकारेणेति शेषः । अत्राव्याप्तिरिति असम्भव एव विवक्षितः । लक्ष्ये व्याप्यभावस्य उभयाभावेनाप्युपपत्तेः इति बोध्यम् । एवं उत्तरत्रापि । ननु किं प्रतीतौ प्रथमं इत्यादि द्वितीयपक्षनिराकरणं रोङ्ग्रिन्थानुसारेण विचारयति **ननु तथापीति** । **अव्याप्त्यतिव्याप्तिप्रसङ्गादिति** । भावलक्षणस्याभावेऽतिव्याप्तिः अभावलक्षणस्य भावेऽतिव्याप्तिश्चात्र स्यादित्यर्थः । **अत एवेति** । घटप्रागभाव इत्यवान्तरवाक्यार्थभूतप्रतिषेधाकारप्रतीत्युत्तरमेव घटस्य नास्तितया प्रतीतिः अतः इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि रोड्यनुसारेण तत्रतत्रोपयोगानुसारेण ग्रन्थः विशेषशोधः कर्तव्योऽस्ति ।

स०व्र०— ननु निषेधविधिरूपत्वस्य भावाभावयोरपि विद्यमानत्वेन पुनस्साङ्कर्यं तदवस्थमित्यत आह **रूपशब्द इति** । **अत्र पदार्थसार्थ इति** । भावाभावात्मकपदार्थसमूह इत्यर्थः । **विधिधर्मिक इति** । अत्रायं भावः । घटादीनां प्रागभावादीनां च भावाभावात्मकत्वाविशेषेऽपि घटादयो भावा एव, प्रागभावादयस्तु अभावा एवेत्येवं नियमो युज्यत एव । यत्र प्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपसमुदाये अप्रतिक्षेपस्य धर्मित्वं स भावः । यत्र तु

तत्समुदाये प्रतिक्षेपस्य धर्मित्वं सोऽभाव इति विवक्षणेन घटस्योभयात्मकत्वेऽपि अभावत्वस्यासम्भवादिति । विधितयेत्यस्य व्याख्या **परप्रतिक्षेपरूपतां विनेति** ।

विठ्ठल०— नियमो निर्निबन्धनः स्यादिति । उक्तरीत्या भावाभावप्रमेययोरेकप्रकारत्वेन । घटादीनां भावत्वं प्रागभावादीनां अभावमिति व्यवहारनियमनिदानभूतप्रमेयभेदाभावाद्भेदकप्रमाणाभावाच्चेति भावः । निर्निबन्धनत्वपरिहारं मूलारूढतया दर्शयितुं सामान्यतः परोक्तं तदाशयाविष्काराय विकल्प्य तदुत्तरतया वाक्यभेदेन योजयति **अयमर्थ इति** । अत्रेत्येतदेव सतीति व्याख्यातम् । तद्विवरणं **यद्यपीत्यादि** । अत्रेत्यस्यावृत्तिमत्वानूद्यार्थमाह **अत्र पदार्थ इति** । **सार्थः** समूहः । **विधिधर्मिक इति** । धर्मितयैव विधिरूपो न धर्मद्वारेणेत्यर्थः ।

२२ सु०— 'घटो हि प्रथमं विधित्वेन धर्मिरूपेण प्रतीतोऽनन्तरं पटो न भवतीति पटनिषेधात्मतया प्रतीयते, प्रागभावादिरपि प्रथमं निषेधत्वेन धर्मिस्वरूपेणावगतोऽनन्तरं प्रमेय इति विधितया प्रतीयत' इति सकलप्रतिपत्तृसिद्धमिति बहुवचनहिशब्दाभ्यां द्योतयति । विषयिविषययोराधाराधेयभावमभिप्रेत्य सप्तमीप्रयोगः, कारकेषु गौणमुख्यत्वविवक्षाभावस्य स्थितत्वादिति ।

परि०— बहुवचनेति । प्रथमप्रतिपत्तिष्विति बहुवचनेत्यर्थः । प्रतिपत्तिष्विति सप्तम्युपपत्तिमाह **विषयेति** । ननु आधारोऽधिकरणमिति सूत्रे आधारश्चतुर्धा औपश्लेषिकः, सामीपिको, विषयो, व्याप्तिश्चेत्युक्तेः विषयस्याधारत्वं मुख्यमित्यत आह **कारकेष्विति** । कर्तृकर्मादिषु षट्सु कारकेष्वित्यर्थः । **स्थितत्वादिति** । साधकतमं करणमित्यत्र कैयटे यस्य यदाऽतिशयविवक्षा तदा तस्य कारकत्वम् । स्थाल्यां पच्यत इत्यादिना कारकेषु गौणमुख्यत्वविवक्षायाः सत्त्वस्योक्तिरिति ज्ञेयम् । तथा च इह मुख्या आधाराधेयभाव इति भावः ।

यादु०— ननु विषय एवाधारविशेषतया परिगणितः शास्त्रे न विषयी । अतः कथं प्रतिपत्तिषु इति सप्तमीप्रयोग इत्यत आह **विषयिविषययोरिति** । यद्यपि शास्त्रे विषयिण आधारत्वं न कथितं तथाऽप्यत्र विषयिण आधारत्वं विषयस्य चाधेयत्वं विवक्षितमतः सप्तमीप्रयोग इति भावः । नन्वेवं प्रतिपत्तीनां विषयं प्रति वस्तुत आधारत्वाभावे कथं तद्विवक्षामात्रेण विभक्तिप्रयोग इत्यत आह **कारकेष्विति** । साधकतमं करणमित्यत्र तमप्ग्रहणेनान्यत्र गौणमुख्यत्वविवक्षासद्भावस्य ज्ञापनात् गङ्गायां घोष इत्यादाविव अमुख्यमप्याधारत्वमभिप्रेत्य सप्तमीप्रयोगोपपत्तिरिति भावः ।

वं०प०— कथं विवक्षामात्रेण कारकप्रयोग इत्यत आह **कारकेष्विति** । यथा हि प्रमाश्रयेषु करणत्वं विवक्षित्वा दूरगा: सभ्या: प्रमाणं, विप्रा: प्रमाणमिति प्रयोग:, प्रत्यक्षं प्रमाणमिति मुख्यप्रयोग: तथाऽत्रापीति विषयिणोऽप्याधारत्वं विवक्षित्वा प्रतिपत्तिष्विति सप्तमीप्रयोग: कृत इत्यदोष: । **विवक्षाभावस्य** । विवक्षासद्भावपूर्वकव्यवहारस्य ।

कं०रा०— **बहुवचनेति** । प्रथमप्रतिपत्तिष्विति बहुवचनेनात्र हीति हिशब्देन चेत्यर्थ: । ननु विषयिण्यां प्रतीतावधारत्वस्य विषये आधेयत्वस्य चाभावात् प्रथमप्रतिपत्तिष्विति सप्तमीप्रयोग: कथमित्याशङ्कायां विषयिविषययोराधाराधेयत्वविवक्षया तत्प्रयोग इत्याह **विषयीति** ।

शे०वा०— ननूक्तरूपे अपि विधिनिषेधत्वे प्रत्येकं भावे अभावेऽपि च विद्येते इति सिद्धान्त: । ततश्च ते अपि स्वरूपप्रतीतावेव यदि प्रतीयेते तदोक्तरूपविधित्वस्य भाव इवाभावेऽपि प्रत्येतव्यत्वात् उक्तरूपनिषेधकस्याप्यभाव इव भावेऽपि प्रत्येतव्यत्वादतिव्याप्ति:, यदि च स्वरूपप्रतीतौ न प्रतीयेते तदा त्वव्याप्ति: 'भाव एवोक्तरूपं विधित्वमेव प्रथमं प्रतीयते । अभाव एव चोक्तरूपं निषेधत्वमेव प्रथमं प्रतीयते' इत्यत्र नियामकाभावादित्यतो भावाभावयोरभावभावधर्मवत्तया प्रतिक्षेपात्मकत्वेऽपि धर्मिरूपेणाप्रतिक्षेपात्मकत्वादापातजायां संविदि भावघटादावप्रतिक्षेपरूपधर्मिभानसामग्र्या, अभावे च प्रागभावादौ प्रतिक्षेपरूपधर्मिभानसामग्र्याश्च सद्भावेऽपि; तदा प्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपरूपधर्मभानसामग्रीविरहेणोक्तरूपविधिनिषेधयोरेव भाननियमोपपत्तेर्नाव्याप्तिरित्याशयवानापातजायां संविदि रूपान्तरप्रतीतिसामग्रीविरह एव, द्वितीयादिप्रतीतौ तत्समावेशश्च कुत इत्यत: कार्यमेव तत्र प्रमाणमित्यभिप्रेत्य भावविषयमभावविषयं च प्रतीतिद्वयं क्रमेणोदाहरन् कार्यमेव दर्शयति **घटो हीत्यादिना** । न च भावलक्षणे घटाभावोऽस्तीति वाक्यात् प्रथममस्तीत्युपलभ्यमानेऽभावेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तत्रापि घटाभाव, इत्यवान्तरवाक्यार्थभूतप्रतिषेधाकारप्रतीत्युत्तरकालमेव तदस्तित्वप्रतीति: । अत एव घटाभावो नास्तीति वाक्यात् प्रथममेव घटस्य नास्तित्वाकारेण प्रतीते: अभावलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिरिति परास्तम् ।

नन्वेवमप्यभावलक्षणस्य भावेऽतिव्याप्तिरेव । तथा हि । भेदो हि धर्मिस्वरूपमेव । स च धर्मिग्रहणे गृह्यत एव । यद्वक्ष्यति 'स्वरूपं वस्तुनो भेदो यन्न तस्य ग्रहेऽग्रह:' इति । न च प्रथमप्रतीतौ सप्रतियोगिकप्रतिषेधाकारेण प्रतीयमानत्वं विवक्षितम् । तथा च घटप्रतीतौ स्वरूपाकारेण भेदस्य प्रतीतावप्युक्तरूपेणाप्रतीतेर्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । प्रथममेव सर्वविलक्षणत्वेन वस्तुप्रतीतेरङ्गीकृतत्वात् । 'प्राय: सर्वतो विलक्षणं हि पदार्थस्वरूपं दृश्यते' इत्यन्यत्रोक्ते: । तथा च कथं नातिव्याप्तिरिति चेदुच्यते । विशेषत: प्रतिषेधाकारत्वेन प्रतीयमानताया एवाभावलक्षणत्वेन विवक्षितत्वात् । तथा च स्वरूपेण प्रथमं भेदप्रतीतावपि विशेषरूपेण प्रतीत्यभावान्नातिव्याप्ति: । अत एवानन्तरप्रतीतिरिह टीकायां 'पटो न भवती'ति अन्यत्र च 'न शुक्ल' इति विशेषाकारेणैवोदाहृता । वक्ष्यते चैतत् 'को विरोध: स्वरूपेण गृहीतो भेद एव तु । अस्या-

मुष्मादिति पुनर्विशेषेणैव गृह्यते' इतीत्यलम् । ननु प्रथमप्रतिपत्तिष्विति नाधिकरणसप्तमी । विधिनिषेधरूपत्वविषयिण्याः प्रतिपत्तेस्तदनाधारत्वेनानधिकरणत्वात्, नाप्यन्या प्रकृतानुपयोगात् तदसम्भवाच्चेत्यतः अधिकरणसप्तम्येवेयमित्यभिप्रेत्य कथं प्रतिपत्तेर्विधिनिषेधरूपत्वानाधारभूतायास्तदधिकरणत्वमित्यतो मुख्यस्याधारत्वस्याभावेऽपि बुद्धिपरिकल्पितगौणाधारतायाः सत्त्वेनाधिकरणत्वोपपत्तेर्न सप्तम्यनुपपत्तिरित्याशयेनाह **विषयिविषययोरिति** ।

ननु प्रतिपत्तेर्विषयं प्रति गौणाधारतायामपि नाधिकरणत्वं तन्निबन्धनाया मुख्याधारताया अभावादित्यतो भवेदेवं कथञ्चिद्यदि मुख्याधारताया एव तन्निमित्तत्वमिति स्यात् । न चैतदस्ति । कारकेषु गौणमुख्यविवक्षासद्भावस्य वैयाकरणसम्मत्या गौणमुख्यसाधारणस्यैवापादानादेः अपादानाधिकारकत्वेन गौणमुख्यसाधारणस्यैव तस्यापादानादिसंज्ञानिबन्धनत्ववदिहापि गौणमुख्यसाधारणाधारमात्रस्यैवाधिकरणतया गौणमुख्यसाधारणाधाग्मात्रस्यैवाधिकरणसंज्ञानिबन्धनत्वेन मुख्याधारतायास्तदभावात् ततश्च तदभावेऽपि बुद्धिप्रकल्पितगौणाधारतामात्रेणाप्यधिकरणसंज्ञानिर्वाहोपपत्तेर्न सप्तम्यनुपपत्तिरित्याशयेनाह **कारकेष्विति** । न चात्र ज्ञापकाभावः । साधकतमं करणमित्यत्र तमप्श्रुतेरेव तज्ज्ञापकत्वात् ।

ननु साधकं करणमित्येवोच्यमाने कारकग्रामसाध्यायामेकस्यां क्रियायां सर्वस्यापि कारकस्य यथायथं स्वस्वव्यापारनिवर्तनद्वारा साधकत्वात् सर्वस्यापि कारककलापस्य करणसंज्ञा स्यात् । न च संज्ञान्तरारम्भवैयर्थ्यप्रसङ्गान्न सर्वस्यापि तत्प्रसङ्ग इति वाच्यम् । तत्तत्संज्ञारम्भसामर्थ्यदिकसंज्ञाधिकाराच्च करणसंज्ञायाः संज्ञान्तराणां च विकल्पाप्रसङ्गेन तदनवकाशात् । न चासत्यपि तमप्ग्रहणे करणकारकसंज्ञयोरविशेषात् संज्ञाद्वयप्रणयनप्रामाण्यादेव न सर्वत्र करणसंज्ञाप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवमपि संज्ञाद्वयविधानसामर्थ्यात् करणसंज्ञा कञ्चिदेव विषयं परिहरतीत्येतावल्लभ्यते । न त्वनिष्टविषयपरिहारेणेष्टविषये तस्याः प्रवृत्तिर्लभ्यत इति संज्ञाद्वयस्य विकल्पप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थं तमप्ग्रहणमिति न तद्विवक्षितार्थज्ञापकमिति चेन्मैवम् । असत्यपि तमप्ग्रहणे विकल्पाप्रसक्त्या तन्निवृत्तेस्तमप्प्रयोजनत्वायोगात् । तथा हि । पूर्वास्तावदपादानादिसंज्ञाः 'येन नाप्राप्त'न्यायेन करणसंज्ञायां प्राप्तायामारभ्यमाणाः करणसंज्ञाबाधिकाः । यास्तु पराः ता अपि परत्वेन निरवकाशत्वेन च तस्या बाधिका एवेति किं तयोपादानेनेति ।

केचित्तु धनुषा विद्ध्यतीत्यत्र करणसंज्ञैव यथा स्यादित्येतदर्थमत्र तमप्ग्रहणम् । तथा हि । शराणामपायं प्रत्यवधिभूतस्यैव धनुषो व्यधनं प्रति साधकत्वमित्युक्तोभयप्रसङ्गे निरवकाशत्वात् अपादानसंज्ञैव स्यात् करणसंज्ञाया अपायादन्यत्र दात्रेण छिनत्तीत्यादौ सावकाशत्वात् । तमप्ग्रहणे तूभयोरपि भिन्नविषयलाभात् । धनुषा विद्ध्यतीत्यत्रोभयत्र प्रसङ्गे परत्वात् करणसंज्ञा सिद्ध्यति । तस्मात्प्रकर्षलाभार्थं तमप्ग्रहणम् । ततः करणसंज्ञासिद्धिरिति ॥ तदिदमप्यप्रयोजनम् । कन्यादानस्य दृष्टादृष्टफलत्वेनानभिरूपाय कन्यादानप्रसङ्गाभावात् अभिरूपाय कन्या देया इत्युक्तेऽपि, विनाऽपि प्रकर्षम् अभिरूपतमाय, इत्यवगतिवत्, इहापि कारकाधिकारात्

अकारके संज्ञाप्रसङ्गाभावात् साधकं करणमित्युक्तेऽपि अन्तरेण तमप्प्रत्ययं साधकतममित्यवगतिसम्भवात् । तस्माज्ज्ञानार्थैव तबप्रभृतिः । एतच्च ज्ञापयति । इह कारकप्रकरणे प्रकर्षप्रत्ययमन्तरेण सामर्थ्यगम्यः प्रकर्षो नाश्रीयते । तेन साङ्काश्येभ्यः पाटलिपुत्रका अभिरूपतरा इत्यत्रापादानसंज्ञा सिद्धा भवति । यत्र हि सम्प्राप्य निवृत्तिः स एवापायो मुख्यः । ततश्च ग्रामादागच्छतीत्यत्रैव मुख्यापायसम्भवादपादानसंज्ञा स्यात् । बुद्धिकल्पितापाये न स्यात् । तथाऽधिकरणसंज्ञा यत्र सर्वैरवयवैः सहावयवी व्याप्तस्तत्रैव मुख्याधारत्वसम्भवात् स्यात्तिलेषु तैलं, दधिनि सर्पिरिति । इह तु न स्यात् । गङ्गायां गावः कूपे गर्गकुलमिति । अत्र गोभिर्गङ्गाया व्याप्त्यभावादस्मात्तु ज्ञापकाद्बुद्धिपरिकल्पितापायाश्रया सामीप्याद्याश्रयणेन प्रकल्पिताधारभावनिबन्धना च संज्ञा भवतीति । तथा च प्रकृतेऽपि बुद्धिप्रकल्पिताधारभावनिबन्धनाधिकरणसंज्ञोपपत्तेर्युक्तः प्रथमप्रतिपत्तिष्विति सप्तमीप्रयोग इति सकलमनाकुलम् ।

वा०२०— गृह्यत इति । इत्यलमिति पाठः स्वरसः । इत्यलं इत्येव पाठेऽपि इतिशब्दस्यावृत्तिरभिप्रेतेति ज्ञेयम् । **नाप्यन्येति** । निमित्तादि सप्तम्यपि नेत्यर्थः । **गौणमुख्यविवक्षेति** । अविवक्षायाः असद्भावस्येति नञ्श्लेषेणार्थो ज्ञेयः । गौणत्वमेव वा मुख्यत्वमेव वा आवश्यकमिति विवक्षायाः अभावस्येत्यर्थः । यद्यपि मुख्यत्वविवक्षाभावस्येत्येव वक्तव्यं तथापि मुख्यत्वेऽनादरस्पष्टनाय गौणत्वकीर्तनम् । तद्यथा । सुरसमाम्रफलं इत्युक्ते सुरसत्वाक्षेपे परेण कृते प्रत्याह न मया सुरसत्वं वा विरसत्वं वा उच्यत इति । यद्वा यथा गौणत्वं न विवक्षितं तथा मुख्यत्वमपीति दृष्टान्ततया गौणत्वमङ्गीकृत्य कार्याभावः इत्यपि विवक्षितत्वेन प्राप्तमिति भावेनोभयकीर्तनमिति द्रष्टव्यम् । 'नैव तस्य कृतेनार्थेनाकृतेनेह कश्चन' इत्यादि प्रकृतोदाहरणसमानस्थलानि ज्ञेयानि । आधारोऽधिकरणं इति सूत्रीय साधकतममिति तमप्ग्रहणेन च ज्ञापितं कारकप्रकरणे गौणमुख्यन्यायो नास्तीति शेषीकरणसंज्ञायां तमप्ग्रहणेन ज्ञापितमेतत् इति कुसुमविकासं च हृदि निधाय ज्ञापकमाह **साधकतममिति** । कथमस्य ज्ञापकत्वं इत्यतः तमुपपादयितुं तमप्ग्रहणं प्रयोजनान्तरं आशङ्क्य निराकरोति **न चेत्यादिना** । अयं च ग्रन्थः । साधकतमं करणं इत्येतत्सूत्रीय कारकपरीक्षानुसारेण तत्र हि अर्थप्रकर्षप्रत्ययोत्पादः किमर्थम् ? तत्र केचिदाहुः । साधकं करणं इत्युच्यमाने इत्यादिना इदं प्रतिपादितमिति ज्ञेयम् । **वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति** । निर्विषयत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । एकसंज्ञाधिकारिकसंज्ञासमावेशायोगादिति भावः । संज्ञान्तराणां च विकल्पप्रसङ्गेनेति पाठः । अत्र च प्रसङ्गशब्दः सम्भवपरः । विकल्पसम्भवेन । विकल्पस्य सुवचत्वेनेति यावत् । उक्तं च कुसुमविकासे । **पर्यायस्य सुवचत्वात् इति** । विकल्पाप्रसङ्गेनेति तु नञ्गर्भपाठः लेखकदोषात् । कारकपरीक्षायामपि विकल्पोपपत्तेः इत्यर्थकतया विकल्पः स्यादेवेत्युक्तेति ज्ञेयम् । **तदनवकाशात्** । संज्ञान्तरारम्भवैय्यर्थ्यशङ्कानवकाशात् इत्यर्थः । ततश्च संज्ञान्तरनिवृत्त्यर्थं तमप्ग्रहणमिति भावः । **विकल्पप्रसङ्गेति** । संज्ञाद्वयविकल्पाश्रयणेनैव एकस्यानेकसंज्ञात्वप्रसक्तिनिवृत्त्यर्थम् । एकैकमात्रसंज्ञासिद्ध्यर्थं तमप्ग्रहणमावश्यकम् । तमप्ग्रहणे करणसंज्ञैव संज्ञान्तरं बाधते । तमबर्थभूतप्रकरणशून्ये संज्ञान्तराणां सावकाशत्वादिति भावः । **विकल्पप्रसक्त्येति** । संज्ञाद्वयप्राप्तौ हि समावेशा

यो न विकल्पप्रसक्तिः । संज्ञाद्वयप्रसक्तिरेव नास्ति संज्ञान्तरेण संज्ञान्तरस्य लाभात् । ततश्च विकल्पाश्रयण-मूलभूतायाः उभयस्य एवात्र प्रसक्तेरभावेन विकल्पाश्रयणावकाशाभावात् इति भावः । **येन नाप्राप्त इति** । येन प्राप्त एव यो विधिरारभ्यते तस्य सद्वितीयो बाधकः इति न्यायार्थः । **किं तयेति** । संज्ञाद्वयप्रसङ्गस्याभावे तद्वारणस्य व्यर्थत्वादिति भावः । **भिन्नविषयलाभादिति** । अपादानाकरणसंज्ञाविधायकशास्त्रयोः आद्यस्य साधकं विषयः । द्वितीयस्य साधकतमं विषयः इति भिन्नविषय इत्यर्थः । **अवगतिवत्** सामर्थ्यादिति शेषः । तदनाश्रयणलाभेऽपि किं प्रयोजनमित्यत आह **तेन सांकाश्येभ्यः इति** । साङ्काश्यामपि मुख्या-पायतासद्भावादेव **पञ्चमी** किं न स्यात् इत्यतः तदभावं उपपादयति **यत्र हीति** । सांकाश्यकानां बुद्धिपरिकल्पितापायत्वस्यैव सत्त्वादिति भावः । बुद्धिपरिकल्पितापायाश्रयेत्यस्य संज्ञा भवतीत्युत्तरेणान्वयः । कारकप्रकरणे प्रकर्षत्रयानन्तरेण सामर्थ्यगम्यः प्रकर्षो नाश्रयते । इत्याद्यनुसारेणापादानस्थलेऽपि बुद्धि-परिकल्पितापायाश्रयेति । संज्ञाविशेषितेति ज्ञेयम् । सामीप्याश्रयणेन इत्येवकारकपरीक्षापाठेऽपि सामीप्यादि-सम्बन्धेन इत्यादेः शेष्यादावुक्तत्वात् अत्रादिपदं प्रयुक्तम् । प्रकल्पितत्वं च बुद्धिपरिकल्पितत्वमेव । अत एव वक्ष्यति । बुद्धिपरिकल्पितेत्याधारविशेषणोपपत्तिः । अन्यथा बुद्धिकल्पितस्यापायविशेषणत्वेनोक्तावपि आधार-विशेषणत्वस्य प्रागनुक्तेः अत्र बुद्धिपरिकल्पिताधारेति वचनायोगः इति दूषणं प्रसज्येतेति ज्ञेयम् ।

स०व्र०— विवक्षाभावस्येति । विवक्षया सद्भावस्याङ्गीकृतत्वादित्यर्थः ।

विट्ठल०— नन्वेतेन भावाभावव्यवहारनियमे किं भेदकप्रमाणं युक्तमित्यतः सार्वजनीनानुभाव एवेत्याह **घटो हीति** । ननु न विषये वा आधारतया परिगणितः शास्त्रे । आधारोऽधिकरणं साधारणश्चतुर्धा औप-श्लेषिकः सामीपिकः विषयो व्याप्तिश्चेत्युक्तेः । अतः कथं प्रतिपत्तिष्विति सप्तमीप्रयोग इत्यत आह **विषयिविषययोरिति** । तथा चात्र विषयिणः आधारत्वे विषयस्य चाधेयत्वं विवक्षितमतो सप्तमीप्रयोग इति भावः । नन्वेवं प्रतिपत्तीनां वस्तुत आधारत्वाभावे कथं तद्विवक्षामात्रेण तद्विभक्तिप्रयोग इत्यत आह **कारकेष्विति । गौणमुख्यत्वविवक्षास्त्येव** । न तु मुख्यमेवेति नियम इति गौणमुख्यविवक्षासद्भावस्य महाभाष्यादौ स्थितत्वादिति भावः । अत्र तैत्तरीयभाष्यविरोधस्य व्यवस्थितविषयकत्वेन परिहारो द्रष्टव्यः ।

॥ इति भावाभावयोः वैलक्षण्यम् ॥
॥ इति 'भावाभावयोः परस्परं धर्मधर्मिभाव'स्य समर्थनम् ॥
॥ इति द्वितीयां वृत्तिमभिप्रेत्य सूत्रोक्तसिद्धांतांशस्य समर्थनम् ॥
॥ इति द्वितीयां वृत्तिमभिप्रेत्य सूत्रोक्तसिद्धांतांशव्याख्यानम् ॥

* * *